Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

1
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

1
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 1**

Содержание

Contents

ovan Raičević

Odnos revolucionarne teorije i prakse

(Beleške o povezanosti marksističke teorije i društvene prakse)

Odmah moramo reći da je predmet ovog teksta bliže određen njegovim podnaslovom nego samim naslovom. Time želimo upozoriti da se ovde ne izlaže celovita dijalektika istorijske stvarnosti, u kojoj je jedino i mogućno dati temeljitiji odgovor na pitanje odnosa revolucionarne teorije i prakse, pogotovo ne problematika i analiza raznih kontroverzi koje su o tome postojale i još postoje u marksističkoj teoriji. Ako od svega toga ponešto bude i naš predmet, onda je to više »tačka oslonca«, pokušaj da se bliže identifikuju neke aktuelne pojave u nas, najčešće da se pronikne u njih same i naznače teškoće i slabosti u razvijanju marksističke teorije i društvenih nauka.

Budući da će u ovim beleškama biti uglavnom reči o kritici aktuelnih pojava, ne treba smetnuti s uma da su u oblasti teorije i razvoja savremenog marksizma u nas poslednjih godina postignuti zaista krupni rezultati. Ilustracije radi, Tito je o značaju teorije za našu revoluciju, u svom referatu na Jedanaestom kongresu SKJ, između ostalog, rekao i sledeće: »Rezultati koje smo postigli upravo posljednjih godina u razvijanju socijalističkog samoupravljanja i organiziranja cijelog društva na toj

osnovi otvorili su nove, izvanredno značajne perspektive daljeg razvoja naše socijalističke revolucije. Oni ujedno predstavljaju jedan od najvećih dometa našeg marksističkog stvaralaštva.

Teorijska vizija i praksa udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja su krupni i dalekosežni koraci u socijalističkom razvoju. Oni se mogu porediti sa najznačajnijim ostvarenjima naše socijalističke revolucije uopće.«[1]

Poznato je da se, osobito poslednjih godina, u nas stalno ukazuje na potrebu svestranijeg razvijanja marksističke misli. U raznim povodima se to čini, ali pri tom se naglašava da »marksistička nauka nije za nas dogma, već sredstvo za rukovođenje i orijentaciju u svim situacijama, ma kako one bile zamršene« (Tito).

Marksist uvek teži razvijanju i obogaćivanju marksizma kao što i revolucionarni duh marksizma u celini teži da izrazi revolucionarnu praksu radničke klase, da je osmišljava i razvija, a time i da bude činilac oslobađanja i podsticanja novih sadržaja revolucionarne prakse.[2] Marksizam je živa revolucionarna misao radničke klase, snaga njene vlastite svesti, njenih osvešćenih potreba, interesa, ciljeva i praktičkih zadataka. Od tog bitnog stava se polazi i u ovim beleškama. U protivnom, marksizam nije na delu, nije revolucionarno delotvoran.

Angažovanost i prividna neutralnost društvenih nauka

Kad je reč o savremenoj marksističkoj teoriji, kao osnovi društvenih nauka u celini, tu se, kao *prvo*, postavlja pitanje takozvane angažovanosti ili idejne neutralnosti društvenih nauka. Po jednom shvatanju, nauka je *à priori neutralna*, njen je zadatak samo da istraži i opiše postojeću stvarnost, da verifikuje date socijalne činjenice, a po *drugom* — nauka treba da bude *svrsishodna i racionalna*, usmerena samo na praktično rešavanje pojedinih problema datog društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Razume se, ni jedno ni drugo shvatanje nije prihvatljivo, upravo sa stajališta marksizma. Nema te društvene nauke koja bi bila apsolutno neutralna; jer, istražujući socijalne činjenice, ona se bavi ljudskom egzistencijom, socijalno-klasnim položajem ljudi u svim područjima društvenog života, a samim tim i njihovim stvarnim problemima, mogućnostima i (makar prećut-

---

[1] Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije*, posebno izdanje, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 56.

[2] Vidi Edvard Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975.

no) različitim načinima njihovog rešavanja. Društvena nauka je, po svojoj prirodi, upletena u praktički život ljudi.

Socijalne činjenice, dabome, čine datu stvarnost, njihovo utvrđivanje i opisivanje je objektivna strana nauke, bez njih se ne može saznati i izložiti stvarnost onakvom kakva ona jeste. Nauka koja se ne zasniva i ne izvodi iz socijalnih činjenica ili se samo površno, delimično na njih oslanja — neminovno pada na pozicije proizvoljnosti, odnosno tada ona ne otkriva činjenice i njihovu povezanost imanentnu datoj društvenoj stvarnosti. S druge strane, ako se socijalne činjenice utvrđuju i opisuju nezavisno jedna od druge, kao neutralna fakta, između kojih ne postoje čak ni formalno-logičke veze, već se sve vidi kao objektivistički, postojeći »poredak stvari« — tada nauka pada na pozitivističke pozicije, ograničava se na (najčešće nesvesnu, neosveštenu) odbranu postojećih društvenih oblika i odnosa, na shvatanja o nepromenljivosti i socijalnih činjenica i stvarnosti. Na primer: dedukcija »slepih« zakona prirode na društvo je ekstreman vid takvog postupka, ali i još nedovoljno prevaziđen metod »marksističkog bavljenja društvom«. Ostaci prirodnonaučne »slike sveta« mogu se prepoznati i u jednom delu udžbenika o osnovama marksizma.

Prema tome, socijalne činjenice objašnjavaju objektivnu stvarnost, ali se, na osnovu pravilnosti njihovog ispoljavanja i dijalektičke povezanosti, otkriva i mogućnost njihovog razvoja ili promene, odnosno stvarnost postaje objektom preobražavalačke delatnosti revolucionarnog subjekta.

No, kad je reč o socijalnim činjenicama, uvek se postavljaju tri bitna pitanja: *kako* se one otkrivaju i saznaju; *šta* se putem njih saznaje, to jest kako znamo ono što jeste; i *kako bi trebalo*, na osnovu toga što jeste, menjati postojeći čovekov svet. To su tri bitna aspekta Marksovog posmatranja odnosa *subjekta* i *objekta:* gnoseološki, istorijsko-ontološki i aksiološki, jer je pitanje smisla (stvarnosti) sveta nerazdvojno povezano sa načinom saznavanja tog sveta. Drugim rečima, zavisno od načina saznavanja socijalnih činjenica, njihovog identifikovanja, selekcije na bitne i nebitne, zakonite i slučajne, utvrđivanja sadržaja njihovih odnosa, u datom istorijski određenom sklopu — dobija se potpunija slika stvarnosti, »konkretna celokupnost kao misleni konkretum« (Marks), ali se u toj »slici« otkrivaju i potrebe i mogućnosti njene promene. Potreba i mogućnost promene postaju vidljivi tek iz određenosti vrednosnog stava i njegove istorijske, na revolucionarni subjekt oslonjene pozicije.

Istraživači u nauci, pa i u našoj, ne tako retko se »spotiču o činjenice«, bilo zbog toga što ih jednostavno zanemaruju i zaobilaze, iz raznih razloga i motiva, bilo zbog toga što nemaju adekvatan metod njihovog saznavanja ili »ratuju« s elementarnom logikom u utvrđivanju njihovih međusobnih veza, a često i u sagledavanju promena u samim socijalnim činjenicama, to jest

stvarnosti, kao da »istorija ideja dokazuje nešto drugo, nego t da se duhovna proizvodnja menja sa materijalnom« (K. Marks - F. Engels, *Nemačka ideologija*).

Zadatak marksističke društvene nauke, dakle, nije samo d opisuje postojeći svet, već i da ga menja i razvija, da u revol cionarnoj praksi stalno otkriva nove potrebe i mogućnosti nj gove izmene. Ako je to tako, a smatramo da jeste, onda mar sistička društvena nauka ne samo što nije neutralna u jednoı vrednosnom smislu, nego je njen zadatak da se bori protiv svi njoj tuđih idejnih natruha i vrednosti, pa i protiv lažne dilem o njenoj neutralnosti.

Društvena nauka ne može biti ni sluškinja politike,[3] po ređena njenom dnevnom pragmatizmu, ovom ili onom obliku c rigovanja i arbitriranja od strane partijsko-političkih forum Socijalističko samoupravno društvo, naravno, mora imati svoj naučnu politiku, kojom se utvrđuju pravci razvoja materijalı osnove i programi naučnoistraživačke delatnosti, ali »navođenje i »spajanje« nauke sa ciljevima i potrebama revolucionarnog p kreta ne može vršiti dnevna politika na njoj svojstven prakt cistički način, već će sama nauka tražiti svoje ozbiljenje i nov poticaje u revolucionarnoj praksi tog pokreta. Stoga je u Pr gram SKJ i unet stav da je nauka sama sebi sudija, a to zna da se istinitost nekog naučnog mišljenja potvrđuje ili osporav u samoj naučnoj i revolucionarnoj praksi, u njihovom jedinstv

Taj kapitalni stav Programa SKJ ponekad se dvojako p grešno shvata, odnosno poriče. U težnji za punom emancipac jom od politike, smatra se da su društvene nauke, shvaćene ka institucije po sebi, jedini »proizvođači« nauke i marksističke te rije u nas, da su određene naučne organizacije (fakulteti, inst tuti, pojedini centri itd.), već samom podelom rada, jedino »z dužene« i »nadležne« i za razvoj marksističke teorije. Pojedinı idu čak dotle da sve ono što Savez komunista afirmiše kao n učno saznanje smatraju »nekvalifikovanim«, odnosno svrstavaj u red »političke prakse«, pa se stoga i opiru svakoj kritici nauk koja dolazi od »politike«. S druge strane, ljudi »prakse«, a p nekad i ljudi u »politici«, potcenjuju društvenu nauku i njen stvarne mogućnosti, misle da su sami sebi dovoljni, teže da a bitriraju nauci. No o tome će biti više reči nešto kasnije.

---

[3] Ona to, zapravo, i može biti, ali onda više nije reč o mišljenj na nivou naučnih načela i društvenog poziva nauke. Tačnije: to s one društvene situacije kada je nauka podređena ideologiji, kad samo postulira postojeće i ideologijsku svest o njemu. Tada se u postavlja samo privid jedinstva ideologije i nauke, a na delu je na moć prve nad drugom, pa se i stvarnost procenjuje na osnovu ide logijske, a ne naučne svesti.

Jedinstvo društvene i naučne prakse

Nema, dakle, neke »čiste«, nepatvorene nauke, zatvorene u kulu od slonovače, koja sa tog pijedestala »propisuje« šta je dobro, a šta loše, bilo da je reč o odnosu čoveka prema prirodi bilo o odnosima među ljudima u društvu. »Sav društveni život je bitno praktičan« — kako je to i Marks zapisao u svojim *Tezama o Fojerbahu* — pa i rezultati nauke ne samo što nastaju na osnovu ljudske prakse, nego u njoj nalaze i svoju potvrdu. Nauka koja nije okrenuta ljudskoj praksi i nije nauka, to jest ili je reč o njenom elitističkom položaju, o brizi za »ljudske duše«, odnosno o birokratskom »prosvećivanju masa« ili o mišljenju po sebi, izolovanom od prakse. »Pitanje da li predmetna istina — kaže Marks opet u *Tezama u Fojerbahu* (druga teza) — pripada ljudskom mišljenju nije pitanje teorije, već praktičko pitanje. U praksi čovek mora dokazati istinu, to jest stvarnost, moć, ovostranost svog mišljenja. Spor o stvarnosti ili nestvarnosti mišljenja — koje je izolovano od prakse — čisto je *sholastičko* pitanje.

Postavlja se pitanje: o kakvoj »praksi« Marks ovde govori? U svakom slučaju ne o praksi shvaćenoj kao nešto što je praktično i iskustveno u odnosu na teoriju, nego kao o istorijskom procesu u kome se potvrđuje ili odbacuje istinitost nekog mišljenja. Spor o »stvarnosti ili nestvarnosti mišljenja« ne rešava se u mišljenju po sebi, u nekom apstraktnom svetu za sebe, već u ljudskoj praksi, u predmetnom zbivanju čovekove prakse i njegovog društva kao neprekinutom istorijskom procesu. Marksov *pojam prakse* je, dakle, širi. On obuhvata jedinstvo mišljenja i stvarnosti, iskustva i svrsishodnosti, teorije i čovekove delatnosti. To je, zapravo, način bivstvovanja čoveka, to jest sve ono dijalektičko događanje u odnosu subjekta i objekta; odnosa u kome subjekt — budući u neraskidivom jedinstvu s objektom (prirodom, objektivnom stvarnošću) — proizvodi, odnosno preobražava datu objektivnu stvarnost. Pojmom prakse Marks je podjednako prevladao dve metafizičke jednostranosti: klasičnog materijalizma i klasičnog idealizma. O tome je vrlo instruktivno pisao i Engels. »Prirodne nauke — kaže Engels — baš kao i filozofija, do sada su potpuno gubile iz vida uticaj čovečje delatnosti na njegovo mišljenje. One poznaju, s jedne strane, samo prirodu, s druge strane samo misao. Ali bitnu i najbližu osnovu čovečjeg mišljenja čini — ne priroda kao takva, nego *upravo menjanje prirode od strane čoveka.*«[4]

U *ljudsku praksu*, shvaćenu kao istorijski proces, uključena je i *naučna praksa*, kao njen sastavni deo, činilac njenog jedinstva, relativno samostalan, ali neodvojiv od odnosâ, procesâ

---

[4] Fridrih Engels, *Dijalektika prirode*, »Kultura«, Beograd, 1951, str. 237.

i učinaka čovekove prakse. Otuda je dijalektički metod samo druga strana čovekove revolucionarne prakse; otuda teorija i praksa idu zajedno, čine jedinstvo. Prema tome, u ljudskoj praksi postoje dva vida »osvajanja« stvarnosti — duhovni i praktički, pa otuda i relativna samostalnost nauke u sklopu ljudske prakse kao istorijskog procesa.

Imajući sve to na umu, pokušaćemo, više u vidu širih teza, da identifikujemo i obrazložimo još neke aktuelne pojave u društvenim naukama.

Nekoliko napomena o različitim pristupima marksizmu

1. Već smo istakli činjenicu da deo društvenih nauka u nas još »ratuje« s elementarnim metodološkim problemima. Pojedini istraživači, pa i pisci univerzitetskih udžbenika, ne samo što nisu savladali abecedu metodologije naučnog rada, nego je njihov metodološki postupak heterogen i nedosledan. Obično se kaže: »Čitaj, pa ćeš čitajući knjigu — otkriti i metod« (!?). A u čitanju takvih knjiga »nađe se svašta«, kao u velikoj bašti, »cveta sto cvetova«, jedan pored drugog stoje »cvetovi« građanskog pozitivizma, funkcionalizma, eklekticizma ili dogmatizma, takozvanog dijamata i subjektivističkog konstruktivizma itd., a da se pri tom ne vidi stvarni autorov kritički pogled na razmatranu problematiku i njegov jasan stav. Katkad je i pozivanje na Marksa samo formalno, citatološko, bez njegovog dijalektičkog metoda, demonstriranog i na »konkretnoj« i na »opštoj« građi, predmetu istraživanja, »kritičkoj preradi i obradi« prakse, izvođenju pojmova, njihovoj međusobnoj vezi i sintetskom oblikovanju u celinu.

2. Marksizam je osnova naših društvenih nauka. One su ga uglavnom usvojile i kao nauku i kao ideologiju, ali u samoj naučnoj praksi ni sa marksizmom nije baš »sve u redu«. Još se održavaju neki stari i poznati pristupi marksizmu, još traju kontroverze o njima, a javljaju se, i u svetu i u nas, nova shvatanja, nove struje mišljenja u okviru savremenog marksizma. A zašto?

Sve veća aktuelnost Marksove misli je činjenica današnjeg sveta upravo zbog toga što je socijalizam postao svetski proces, što se subjektivne snage koje ga nose (mnoge radničke partije, oslobodilački i drugi progresivni pokreti) izjašnjavaju za socijalizam kao društveno uređenje, a marksizmom, u većoj ili manjoj meri, nastoje da obrazlože svoju egzistenciju i ideološku orijentaciju. Marksizam se, dakle, sve više širi, razvija i obogaćuje, ali pri tom i on sâm doživljava različite interpretacije, uticaje, revizije, redukcije, osiromašenja itd. Na vrlo raznolikom socijalnom tlu, pod uticajem različitih interesa i konsideracija, ideoloških nasleđa radničkog pokreta i njegovih monopolističkih

centara, pluralizma putova i alternativa, niče i vrlo različita teorijska svest, tako da je o savremenom marksizmu teško govoriti kao o homogenoj teorijskoj misli. Štaviše, marksističkim se imenom nazivaju ne samo različite, nego i suprotne idejno-teorijske orijentacije, a gotovo svaka takva struja mišljenja pretenduje da je ona »prava«, »najvernija« osnivačima naučnog socijalizma, odnosno mnoge od njih na svoj način proizvoljno »prave svoga Marksa«.

Nije reč samo o nekoj objektivnoj granici dokle se mogu kretati pojedine interpretacije, pa ni o mogućnosti približno tačne rekonstrukcije Marksove misli (mada ni to ne treba zanemarivati), nego se u vezi s tim postavljaju dva pitanja: (a) jesu li naše društvene nauke tako i toliko organizovane i osposobljene da mogu uspešno pratiti kretanje marksističke, socijalističke i progresivne misli u savremenom svetu, svekolika mišljenja tih heterogenih marksističkih struja ili im, pak, preti zaostajanje u tom pogledu?; i (b) ima li, u kojoj meri i kakvih uvezenih ideja i teorija, nekritički preuzetih i već »odomaćenih« u pojedinim naučnim disciplinama?

Odgovor na prvo pitanje zavisi ne samo od nauke, već i od drugih društvenih činilaca, dok je drugo pitanje i odgovor na njega stvar nauke.

3. Same aktuelne razlike među marksistima u savremenom svetu uglavnom se više ne skrivaju, već samim tim što postoje izazivaju sve veće interesovanje za izvornu misao marksizma, za Marksovo delo. Otuda »zurück zu Marx« (»vraćanje Marksu«) ima u izvesnom smislu značenje aktuelne teorijske pojave. To »vraćanje«, istina, ima različite motive: korišćenje, ponekad i zloupotreba, Marksa u ideološkim dvobojima različitih i suprotstavljenih struja mišljenja; dokazivanje autentičnosti neke sopstvene teorije ili »modela«, a ponekad to ponovno »vraćanje« vodi i napuštanju Marksa ili njegovom proglašavanju za »pisca prošlosti«.

Ponešto od toga javlja se i u nas, iako »vraćanje Marksu« u nas ima širi kontekst. U konstituisanju nekih socioloških teorija, recimo, prednost se daje Ogistu Kontu, a ne Marksu; pojedine kreditno-monetarne teorije izvode se iz Kejnza ili čikaške škole, Miltona Fridmana, a ne iz Marksa; funkcionalizam američke sociologije pojedini naši pisci smatraju modernim, a Marksov doprinos nauci o društvu zastarelim; drugi, pak, Marksa proglašavaju samo teoretičarem kapitalističke ekonomske formacije društva itd.

Marks nikako nije naučno rešio sve probleme ovoga sveta niti je dao gotove upute i recepte za budućnost. Na osnovama njegovog učenja marksistička teorija se razvila i stalno se razvija. Marks se, dabome, može i naučno-kritički prevladavati u pojedinostima, pa i u pojedinim oblastima u kojima su društvo i nauka napravili džinovske korake od njegovog vremena, ali se

ne može odbacivati u celini, jer je marksizam pogled na svet i ideologija našeg revolucionarnog pokreta. Pa ni »proglašavati« piscem prošlosti, kada ga, recimo, mnogi pisci čak i građanske nauke otkrivaju kao velikog mislioca tek sada, to jest »upotreb ljivog« upravo za sadašnjost.

Svaki marksist, s druge strane, mora težiti ka demitologi zaciji misli, učenja i prakse, pa i Marksove, jer je to jedna od bitnih poruka marksizma. Međutim, to ne znači da se prema Marksu možemo odnositi isključivo kao piscu prošlosti, niti pre ma njegovom delu samo kao prema »tekovini opšteljudske nauke i kulture«. Marksu se »vraćamo«, tako reći svakodnevno, ne samo zbog toga da bismo ga što potpunije valorizovali i što adekvat nije »postavili« na mesto koje mu pripada u galeriji velikana ljud ske istorije i nauke, već prvenstveno zbog nas samih, zbog revo lucionarnog pokreta kome pripadamo i kome smo *dužni polagat račune* o tome kako shvatamo današnju protivrečnu društven stvarnost. »Vraćamo« se Marksu, marksizmu i istoriji socija lizma, ali ne zbog prošlosti, već u prvom redu zbog sadašnjost i budućnosti. Proučavajući Marksa i marksizam, uvek radi neke nove potrebe, mi nalazimo one bitne »tačke oslonca« koje nam pomažu da dublje i potpunije »dešifrujemo« mnoge »zagonetke« sveta u kome živimo, savremenog socijalizma kao svetskog procesa.

4. Isto tako, može se čuti ili pročitati da od Marksa, navod no, ostaje samo — njegov dijalektičko-materijalistički metod (!?) Na stranu to što ljudi koji tako misle u najvećem broju slučaje va stvarno i nisu proniknuli u taj Marksov metod; pominju ga valjda, kao ideološki alibi, kao »formalnu vezu«, a u njihovim radovima gotovo da nema ni traga od tog metoda. Naposletku ko Marksa i marksizam redukuje samo na metod, taj praktičk odbacuje marksizam, i kao nauku i kao ideologiju, posebno ono stvaralačko povezivanje nauke i ideologije, u čemu, između osta log, i leži izuzetna snaga i uticaj marksizma i u savremenom svetu

Uostalom, sâm Marks, kao što se zna, nije posebno, celovi to, na jednom mestu izložio svoj naučni metod. Njemu, zapravo nije bilo ni primereno izlaganje metoda kao nečeg odvojenog od predmeta. Teškoće i nastaju u tome što u Marksovom delu me tod nije dat kao neko »posebno poglavlje«, koje jednostavno treba samo naučiti, usvojiti i primenjivati.[5] Postoje, istina, nje gove manje-više usputne metodološke napomene, koje nisu date kao celovit sistem, ali pomažu da se konkretnije i bolje razume

---

[5] »Teškoća počinje tek tada, kad se pristupi promatranju i svr stavanju materijala bilo iz neke prošle epohe, bilo iz sadašnjosti, kad se pristupi stvarnom prikazivanju. Uklanjanje ovih teškoća uvjetova no je pretpostavkama koje se ovdje ne mogu nikako dati, jer one proizlaze tek iz studija stvarnog procesa života i aktivnosti individua svake epohe« (K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Za greb, 1966, str. 372).

celina predmeta koji je naučno razmatrao. To, međutim, ni u kom slučaju nije dovoljno. Marksov metod se *otkriva* i *saznaje* tek kada se njegova »naučna praksa« raščlanjuje, kada se shvati zbiljski i istorijski kontekst, kao predodređujući moment, u koji Marks stavlja svaki svoj predmet istraživanja. Drugim rečima, njegov metod se saznaje unutar same građe koju kritički obrađuje, razmatra i oblikuje, tu je njegov metod primenjen, realizovan, a iz te realizacije se tek može sagledati i »konkretna celokupnost« i »misleni konkretum«, to jest struktura celine. Ukratko: Marks je metodologijske probleme definisao i rešavao u sklopu odnosa naučnog izlaganja prema realnom kretanju stvarnosti. Otuda je svaka njegova teorijska kategorija, zapravo, misleni izraz same zbilje, ali ujedno i odnos prema istorijskoj realnosti.

5. Nedopustivo je, kao što smo rekli, i mitologizirati Marksa, jer je i to, u krajnjoj liniji, mada paradoksalno zvuči — isto tako falsifikovanje i svojevrsno odbacivanje Marksa. A to se čini po već oprobanom dogmatskom metodu: istrgnu se iz celine neki Marksovi iskazi ili kategorije, podignu na pijedestal dogme, proglase za opštevažeće formule, osnovne i jedine kanone, što vodi svojevrsnom obogotvorenju. A poznata je stvar da svako obogotvoravanje nije ništa drugo do faktičko poricanje ličnosti i njenog stvarnog dela, mistifikacija iza koje se krije neka druga praksa. Vulgarni materijalizam, sa četiri svoje »dijamatske crte«, po kome je sve »po nužnosti« i »totalizirajućoj« objektivnoj stvarnosti, jeste glavno idejno utočište mitologizacije marksizma.

Nije potrebno ovde detaljnije obrazlagati i druge »načine« ili »oblike« dogmatskog »ukrućivanja« marksizma. Ali reći ćemo samo još ovo: nisu ni u našoj sredini sasvim iščezli oni »ortodoksni marksisti« koji smatraju da su Marks i Engels u svemu o čemu su pisali, čak i kao revolucionari i ideolozi radničkog pokreta, uvek bili u pravu, da su apsolutno bili imuni od grešaka čak i onda kada su davali sudove o pojedinim događajima i ličnostima itd. Često se, recimo, kaže da Marks nije imao praznina u svom radu, da postoji apsolutni kontinuitet njegove misli, da se njegova shvatanja nisu menjala i evoluirala, tako da se on maltene »na neki način rodio s bradom« — kako je to duhovito primetio jedan filozof. Takve tvrdnje su obična besmislica, idolatrija, pa ih nije teško pobijati. Reći, na primer, da se Marksova čak i neka bitna shvatanja nisu menjala — ne znači ništa drugo do postaviti tezu da je on bio »ličnost bez razvoja«, a to praktički znači teoretičar »ograničenog dometa«. »Ortodoksne čuvare« marksizma, i ne samo njih, ne zanimaju te promene u Marksovom shvatanju pojedinih pitanja, a one su i te kako bitne za razumevanje i Marksovog metoda i njegovog naučnog razvoja uopšte. Marksova misao se menjala i razvijala, od njegove doktorske disertacije do smrti, ali u tom procesu njegovog naučnog razvoja nije bilo takvih zaokreta koji bi značili potpun raskid s prvobitnim idejama, radikalan prelaz na druge ili

čak suprotne idejne i teorijske koncepcije. U tom smislu treba gledati i na kontinuitet Marksove misli, a i na marksizam, shvaćen samo u svoj svojoj celovitosti, kao na adekvatnu teorijsku i idejnu osnovu revolucionarne borbe za demokratski i humanistički socijalistički preobražaj sveta.

6. Takozvani apstraktni humanizam je mnogo složenija i protivrečnija struja mišljenja nego što se to obično smatra. Njegove su glavne paradigme: neistorijski izvedena suština čoveka i slobode, nedovoljno istorijski utemeljena kritika postojećeg, posebno oblikâ ljudskog otuđenja. U području ideologije humanizam je neretko izgovor za ultralevičarsko sektaštvo, u kojem pragmatički iščezavaju makar i apstraktni polazni filozofski stavovi. Iako su pomenuta obeležja bitna za ovaj način mišljenja ona ga ipak ne mogu u potpunosti determinisati, kako zbog sopstvenih protivrečnosti tako i zbog drugih, manjih ili većih, »krugova pitanja« koje ono u sebi sadrži. Iz konteksta te struje mišljenja izvlačimo samo jedan stav: kritiku staljinizma, jer joj ta kritika nekako i »prirodno« leži.

Da ne bi bilo nesporazuma, treba reći da je takozvani apstraktni humanizam, svakako, daleko nadmoćniji od raznih vulgarnih interpretacija marksizma, da su pojedini njegovi zastupnici, kada je Savez komunista otpočeo kritiku staljinističke teorije i prakse, dali određeni teorijski doprinos u tom pogledu. To nije sporno! Kritika staljinizma, i kao mišljenja i kao prakse ili sistema društvenih i političkih odnosa, još će zadugo biti predmet društvenih nauka i savremenog marksizma, jer je to još vrlo jaka i tvrdokorna ideološka struja i dogmatski pogled na svet. Ali i tu kritiku treba sagledati u svim njenim bitnim dimenzijama, pre svega raspraviti to u kakav se opšti kontekst ona stavlja. Ako se ima na umu da apstraktni humanizam, između ostalog, apstraktno, nekonkretno, neistorijski izvodi suštinu čoveka i slobode, da neistorijski utemeljuje svoju kritiku stvarnosti, onda i vatreno zalaganje za »destaljinizaciju marksizma«, za uklanjanje raznih »revizija« i skidanje »dogmatskih naslaga« — može biti (a često i jeste) svojevrsni alibi za dogmatski marksizam. Jer, kad se poveže i jedno i drugo, kad se jednom prevladaju staljinistička revizija i dogmatizam, ostatak, odnosno rezultat trebalo bi da bude neki navodno »čist marksizam«. A »čist marksizam« proizvodi neko »čisto mišljenje«, pomoću kojeg se najpre konstruišu ideali budućeg društva, pa se onda pod vidom »destrukcije svega postojećeg« kritikuje konkretno društvo što se ne upravlja prema tim »zamišljenim idealima«. Prema tome, »destaljinizacija marksizma« može se (a to se ne tako retko i događa) izroditi upravo u dogmatski pozitivizam i idealizam.

Odnos društvenih nauka prema savremenoj socijalističkoj zbilji

Već smo rekli da je za naše društvene nauke vrlo značajno da kritički prate razvitak savremene marksističke i progresivne misli u svetu, ali to je tek samo jedna pretpostavka — i naša nauka mora više neposredno izučavati savremeni svet. Kako zbog Jugoslavije i njene specifične socijalističke i nesvrstane pozicije u međunarodnoj zajednici tako i zbog razvitka naše sopstvene socijalističke misli i prakse. U našoj posebnosti, to jest u socijalističkom samoupravljanju kao osobenom putu socijalizma, kriju se, svakako, i zameci opšteg. Ne samo zbog toga što su osnovni pravci razvitka društva oslonjeni na izvorni marksizam, već u prvom redu stoga što je socijalističko samoupravljanje položilo istorijski ispit, i kao društvena misao i praksa i kao sistem koji daje materijalne rezultate. Štaviše, samoupravljanje je postalo predmetom političkih, pa i teorijskih borbi u mnogim zemljama, partijama i pokretima. Razume se, konačan ishod tih borbi je još neizvestan, njega će pokazati neposredna ili dalja budućnost.

Ta naša posebnost, pa i pojedini društveni projekti o budućem razvitku, do kojih se s teškom mukom došlo, naša uverenost i ubeđenost da se ka socijalizmu može napredovati samo putem socijalističkog samoupravljanja — ne treba da nas i u teorijskom smislu bace na *poseban kolosek*. I to u dva pravca: da naša nauka i praksa budu sebi samodovoljne, da tobože nemaju šta kritički da preuzimaju od ostalog sveta, da opšti procesi, stavovi i vizije zanemare činjenicu da je i naše društvo društvo prelazne epohe i da pojedina vrednosno-normativna shvatanja i »modeli« blokiraju šira i dublja istraživanja naše prakse i njenog razvitka. Uostalom, naša je zemlja deo sveta i socijalizma kao svetskog procesa posebno.

A socijalizam je — globalno uzev — jedinstven društveno-istorijski proces; drugačije ne može ni biti, ali on još nigde nije *»gotovo stanje«*, odnosno nije se zaokružio i dovršio kao već *gotovan, univerzalan sistem*, mada postoje i suprotna shvatanja.[*] Naprotiv, iako je postao svetskim procesom, socijalizam se kreće samo različitim putovima, sa vrlo različitim prelaznim

---

[*] Ima, međutim, komunističkih partija na vlasti koje su u svojim zvaničnim dokumentima »proglasile« da su njihove zemlje, navodno, završile »izgradnju« socijalizma i otpočele »izgradnju« komunizma. No, bez obzira na te samozadovoljne proklamacije, i ranije i danas postojale su različite interpretacije marksizma o takozvanim fazama razvitka budućeg društva. Marks je u tom pogledu bio ambivalentan. On je u *Kritici Gotskog programa*, više uzgredno, istakao nižu i »višu« fazu komunističkog društva, ne pominjući socijalizam, navodeći da »između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo«, kome »odgovara i politički prelazni period«. U *Svetoj porodici*, pak, Marks daje dosta osnova da se zaključi da je komunizam mogao smatra-

pojavnim društvenim oblicima, nego i vrlo različitim tempom, što svedoči o tome da postoji mnoštvo socijalističkih alternativa, koje su međusobno *bitno različite*, a često i isključive i jedna drugoj ideološki suprotstavljene. U istoriji socijalizma bilo je, istina, pokušaja da se iskustvo SSSR-a, kao prve zemlje socijalizma, nametne kao opšti, univerzalni model »izgradnje« socijalizma, ali je, kao što je poznato, istorijska društvena praksa to opovrgla i odbacila, mada ne i sasvim otklonila takvu tendenciju i mogućnost. Neke zemlje, uostalom, i »grade socijalizam« po tuđem uzoru i modelu.

Ali nema danas u svetu takve zemlje koja bi pretendovala na to da je klasična zemlja socijalističkog načina proizvodnje, to jest zemlja koja »pokazuje slabije razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti« (Marks). Uobrazilja teoretičarâ takozvanih opštih zakonitosti socijalizma, koje su navodno najdoslednije primenjene u sovjetskom iskustvu — nije naučno mišljenje, već ideologijska spekulacija. Takvom zemljom se ne »proglašava« ni Jugoslavija s njenim socijalističkim samoupravljanjem kao osobenim putom socijalizma. Uostalom, to nije stvar sopstvene volje ili želje jednog revolucionarnog pokreta, njegovog mišljenja o sebi samom, već pitanje istorijske prakse. Nema potrebe ovde obrazlagati kakvi su sve istorijski, objektivni i subjektivni, uslovi i razlozi doveli do toga da jugoslovenska socijalistička revolucija iz svoje utrobe iznedri socijalističko samoupravljanje kao osoben put sopstvenog razvitka, da aktuelizuje tu staru ideju radničkog pokreta; ali ta revolucija nikada nije težila, niti će težiti da svoj »model« nameće drugima, niti ga je ikada smatrala »opštevažećim obrascem« i »uzorom« za sve postojeće i buduće socijalističke revolucije. Takvim stavom i ponašanjem ona, pre svega, brani pravo na sopstveni put, koji je bio osporavan i ugrožavan, ali braneći sebe — ona u isto vreme brani i traži to isto pravo i za druge revolucije, zalaže se za istinsku ravnopravnost u radničkom i komunističkom pokretu, a na međunarodnom planu za — politiku nesvrstavanja. Postavlja se pitanje: zašto jugoslovenska revolucija, sa Savezom komunista kao svojom avangardom, tako postupa, je li posredi skromnost i nenametljivost (koje, inače, treba da odlikuju komuniste svih nacija u njihovom međusobnom saobraćanju) ili je odbacivanje svakog »uzornog univerzalnog modela«, pa i svog sopstvenog, viđenog u toj ulozi, rezultat naučno-kritičkog saznanja o protivrečnoj, vrlo složenoj i zamršenoj stvarnosti velike prelazne epohe, u kojoj se i kroz koju se socijalizam probija i razvija različitim putovima, ali

---

ti »nižom«, a socijalizam »višom« fazom. U svakom slučaju, ta podela na »nižu« i »višu« fazu je naknadno izvedena iz marksizma, naročito posle Lenjinovog rada *Država i revolucija*, pa je ona prihvaćena i u našoj literaturi. U novije vreme, naročito posle novih saznanja o razvitku socijalističkog samoupravljanja, i u nas se javljaju pokušaji da se pozitivno izloži »socijalistički samoupravni način proizvodnje«, to jest da se on univerzalizuje kao zakonitost razvitka »novog društva« u celini, a ne kao zakonitost društva prelaznog perioda.

esto i uz velike otpore, konvulzije, teške »porođajne bolove«, azne zablude i stranputice, pa i međusobna poricanja i raz- nirice. Ta saznanja o prelaznoj epohi jugoslovenski komunis- su izložili u svom Programu, naročito u njegove prve tri gla- e, a i u mnogim kasnijim dokumentima od Sedmog do Je- anaestog kongresa. Njih je produbila i razvila naša teorijska nisao, ali verovatno ne u dovoljnoj meri, ako se imaju na umu nnogi novi fenomeni u »pocepanoj stvarnosti« savremenog socija- zma, državnog kapitalizma i takozvanih zemalja u razvoju. Za- atak društvenih nauka je da, proučavajući takvu stvarnost, upra- o kritički razotkrivaju istorijske i društvene uslove, ceo »splet kolnosti« koje »proizvode« te različite putove i alternative soci- ılizma kao svetskog procesa, divergencije i konvergencije u teoriji praksi međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta itd.

ubjektivistički konstruktivizam: takozvane čiste ategorije i »normativna svest«

svoje sopstveno društvo, koje se razvija na osnovama socijalistič- og samoupravljanja, Savez komunista isto tako smatra društvom relazne epohe, koje je bremenito protivrečnostima, prelaznim ruštvenim odnosima i oblicima i njima imanentnim zakonitosti- na. Naša društvena misao i praksa su se uvek suprotstavljali ubjektivističkim konstrukcijama, zamišljenim »idealima« ili ide- ama koje »pridolaze samo iz budućnosti«. Na žalost, u poslednje reme teorijska kritika je postala popustljiva, kadikad čak i pre- usretljiva, prema pojavi *subjektivističkog konstruktivizma*, koji apljuskuje i teorijsku i političku misao.

Taj subjektivistički konstruktivizam se manifestuje u razli- itim vidovima. Najčešće se ispoljava u obliku takozvanih *čistih ategorija*, prozračnih i neprotivrečnih, koje nisu izraz ni jedne ruštvene prakse, pa ni naše, već nekog hipotetičkog, pretpostav- jenog društva budućnosti. Kada se te čiste apstrakcije, koje imaju blik dovršenosti pojma po sebi i u sebi, poređaju u jedan niz, nda se bez napora ulazi u kakvo »bestežinsko stanje«, bez ikakve ravitacione tačke s materijalnom težom, pa se društvo konstruiše o ličnoj želji i zamisli, a, shodno tome, »takvo društvo« može, ıko reći za jedan tren, da napravi korak od sedam do sedamdeset sedam milja! Kako vam drago!

Tvorci »čistih kategorija« najčešće ih koriste za konstrukciju *osnovnih zakona«*, pomoću kojih obično ukidaju sve ostale i na- toje da propišu kako društvo, navodno, treba da se vlada i uprav- ja. Tako se, na primer, u teorijskoj analizi naše ekonomske stvar- osti ponekad nekoliko »čistih kategorija« proglase za apsolutne, delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje ao »iskrivljavanje«, kao zlo po sebi koje »kvari i muti čistu sliku tvarnosti«, umesto da se naučno-kritički pronikne u samu stvar- ost, odnosno dovedu u dijalektičku vezu robna proizvodnja i te apsolutne kategorije«. Na osnovu tako konstruisane sheme prave e razni kvazinaučni zaključci i daju saveti radnicima kako treba la se ponašaju. U takvoj shemi i same »čiste kategorije« »vise u

vazduhu«, jer nedostaju oni važni »srednji članovi«, pomoću koj[...] se otkrivaju iracionalni, skriveni i otuđeni oblici — dakle, sasto[...] stvarnosti koji su na protivrečan način utkani u same društven[...]-ekonomske odnose, čiji izraz treba da budu i te »čiste kategorije[...] Drugim rečima, ako sami društveni odnosi imaju karakter prela[...]nih i protivrečnih oblika, onda se oni i ne mogu teorijski izraz[...] putem »čistih kategorija«, bez »sadejstva« »srednjih članova«, d[o]datnih analiza i misaonih napora da se sazna celina stvarnos[ti].

Subjektivni konstruktivizam se izražava i putem *»normativn[e] svesti«*, utoliko više ukoliko je veći raskorak između normativno[g] i stvarnog, ukoliko društvena praksa više »odstupa« ili još ni[je] stigla da se »približi«, identifikuje s datim normama, načelim[a] modelima itd.

Norme, zakoni, pravo uopšte, po samom svom sadržaju, nis[u] niti mogu biti izraz jednakosti, već su, po pravilu, ako je reč [o] klasnom društvu, izraz nejednakosti, oblik nasilja vladajuće kla[se] i zaštite njenih vitalnih interesa. To umnogome važi i za prelazn[i] period, to jest za društvo onakvo kakvo ono tek izlazi iz pretho[d]nog, kapitalističkog društva. Ali, generalno uzev, »pravo ne mož[e] nikad biti iznad ekonomske strukture i njome uvjetovanog ku[l]turnog razvitka društva«.[7] S druge strane, Marks je uvek imao n[a] umu da su revolucije rezultat socijalnog konflikta među klasama njihove klasne idejno-političke borbe, odnosno revolucionarn[ih] promena i prakse, čiji je nosilac radnička klasa ako je reč o soc[i]jalističkoj revoluciji. Jednom je, komentarišući stavove englesko[g] ekonomiste T. Hodžskina, Marks oporo primetio: »Pisac bi mora[o] znati da se *revolucije ne prave pomoću zakona*«[8] (*kurziv* — J. R.)

U uslovima državno-svojinskog monopola normativističk[a] svest izrasta, pre svega, na tlu etatizma, to jest državnog regul[i]sanja svih bitnih odnosa u proizvodnji i raspodeli i uopšte politi[č]ko-pravnog postuliranja društvenih odnosa u svim oblastim[a] života. Osnovni cilj takvog etatističkog normativizma jeste očuva[nje] društvenog poretka, jednom uspostavljenog nakon pobed[e] revolucije, njegovo učvršćenje, odbrana, pa i usavršavanje u okvir[u] datih osnovnih koordinata. Na takvom socijalnom tlu zakoni s[e] prave po meri države, njenih zahteva i interesa, a ne po mer[i]

---

[7] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 15.

[8] K. Marks, *Kapital*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 634. — Reč je o knjizi *The Natural and Artificial Rights of Property Countraste[d]* (Prirodna i veštačka prava svojine suprotstavljena među sobom), koja je bila anonimno potpisana — »od jednog radnika«. Njen pisac je Thomas Hodgskin (1787—1869), čiji se spisi — kako Marks kaže — računaju u »značajne proizvode engleske ekonomije«. Hodžskin je, inače, jedan od najznačajnijih predstavnika rane proleterske političke ekonomije utopijskog perioda; bio je zarobljenik Rikardovih teorija, ali je nastojao da ih iskoristi u socijalističke svrhe. Marks ukazuje na nekoliko njegovih ideja, među kojima je i danas aktuelna njegova parola »fabrike radnicima«.

›veka, njegovih ljudskih potreba, interesa i slobode. Tada se i re-
›lucija zaista »pravi pomoću zakona«, što je samo drugi izraz za
eno »okoštavanje«, svođenje i poistovećivanje s postojećim sta-
em i odnosima. Tada se i ideologija, koja funkcioniše u stvarno-
i do svoje perfekcije, javlja kao paradoksalno »samoostvarenje«,
»neostvareni« ideali i ciljevi bivaju »ostvarena ideologija«.

Normativizam u uslovima socijalističkog samoupravljanja
›meren je u suprotnom pravcu, njegov socijalni supstrat nije —
ır ne u načelu i po sadržini — etatizam, mada jednim delom još
ste. Naime, u nas postoji klasično pravo i samoupravno pravo.
pšta zakonska akta donose delegatske skupštine, a svi subjekti
›cijalističkog samoupravljanja, u prvom redu organizacije udru-
·nog rada, svoje unutrašnje i međusobne odnose regulišu samo-
pravnim normama. Samoupravno pravo i njegove norme već su
roko i duboko prodrli u društveni život i postali sastavni deo
'akodnevne političke aktivnosti radnih ljudi i građana. Kako se
ıde razvijalo samoupravljanje i procesi udruživanja rada tako
: se razvijati i samoupravno pravo, koje će uobličavati i podsti-
ıti te procese. Opšta je tendencija da se sužava prostor u kojem
: društveni odnosi regulišu putem klasičnog prava, a da se širi
rostor za samoupravno pravo, to jest da samoupravljači što više
ımostalno regulišu svoje odnose putem samoupravnih normi.
rši se velika istorijska smena; samoupravne norme, i društvenog
moralnog karaktera, zamenjuju klasično pravo, a samoupravlja-
ıje — državu. Razume se, ta smena se vrši postepeno i sračunata
: na duži rok, mada je i na ovom stupnju razvoja klasično pravo
risutno mnogo više nego što bi trebalo. Ali i klasično pravo u nas
na prvenstven zadatak da štiti samoupravni normativizam, da mu
aje prostor za sopstveni razvitak, odnosno da štiti samoupravna
rava radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organiza-
ja i zajednica, strogo pri tom definišući ulogu i funkcije države
njenih organa. Drugim rečima, ono državu i njene funkcije po-
ruštvljava, svodi ih na »istorijsko sredstvo«, koje stoji na raspo-
ıganju radničkoj klasi i ona ga uvek može upotrebiti da zaštiti
voje vitalne interese, što u teorijskoj i idejnoj sferi odgovara
ktuelnoj paradigmi »odumiranje države«. Razume se, stvarno
dumiranje države, kao dug proces, ne rešava se zakonima, već
·torijskom praksom rada, stvaranjem i razvijanjem zajednice
ıda; ali taj revolucionarni pojam tim zakonima dobija »reforma-
›rska sredstva«, a to su norme, institucije, pravo, razni institu-
ionalni i funkcionalizovani sistemi itd.

Naši zakoni treba da izražavaju iskustvo, praksu i društvene
dnose u svim sferama rada i stvaralaštva, ali oni ih i anticipiraju,
astoje da budu u službi revolucionarnih promena. Stoga se oni,
slovno rečeno, dele na opšte i posebne, klasično-pravne i samo-
pravne norme. Prvima se utvrđuju opšta načela, opredeljenja i
snovni pravci razvitka (na primer Ustav SFRJ i ustavi socijalis-
ičkih republika i autonomnih pokrajina i Zakon o udruženom
adu), a drugima se ona razrađuju i konkretizuju. Sem toga, zako-

nodavnim i normativnim poslovima se bave svi subjekti soci listićkog samoupravljanja, od osnovne organizacije udruženog ra i mesne zajednice do federacije, ali u okviru svojih neotuđi prava i zakonskih ovlašćenja. Samoupravni normativizam — g balno uzev — ne izražava samo postojeće stanje, već u sebi u sadrži i osnovne idejne smerove njegovog menjanja, daje pod caje i prostor društvenoj praksi da stalno unapređuje i razv socijalističko samoupravljanje u svim oblastima društvenog ra i stvaralaštva. Upravo zbog toga što samoupravni normativiza nije puki determinizam postojećeg, već i idejna pretpostavka ko tinuiranih revolucionarnih promena i nove prakse, u našem dru tvu objektivno i mora postojati relativno veliki raskorak izmeđ normativnog i stvarnog, utoliko pre što su u okviru normativn sadržani i takvi zahtevi, ideje i anticipacije čije se ostvaren računa na duži rok, odnosno treba maltene da »ispuni« čitavu pr laznu epohu.

Uostalom, i prvi revolucionarni projekt o uvođenju sam upravljanja dat je na paradoksalan način, to jest u obliku »inaug ralnog paradoksa«,[9] od strane politike (države), ali je i kasni poticana samoupravnom praksom i saznanjima o njoj, politi uglavnom zadržala inicijativu u projektovanju društvenih prom na, odnosno usavršavanju i dograđivanju socijalističkog sam upravljanja. U tom smislu se i može govoriti o zaostajanju »na ke« za »politikom«, ali u toj relaciji može biti i privida, polit kog poricanja stvarne nauke, osobito onda kada ona propitu same ideje »politike«, odnosno poricanja svake mogućnosti re lucionarnih promena, kada »nauka« apstrahuje od društvene pra se i realnih odnosa, kada ih jednostavno proglašava »delom sa politike«.

Revolucija se, naposletku, ne može ni razvijati bez revol cionarnih projekata o promeni postojeće i uvođenju nove prak jer se u društvu ne može sve i odjednom oblikovati po meri i z misli nekog dovršenog ili — kako se to često neadekvatno ka

---

[9] Donošenje Zakona o uvođenju samoupravljanja u 1950. godi mnogi autori smatraju poslednjim samostalnim aktom države; drugi g pak, nazivaju »inauguralnim paradoksom«, istorijski novom supr nošću između države i rada. »Subjekt društvene proizvodnje i repr dukcije inaugurisan je bez sadržaja i adekvatnog oblika proizvođen tj. bez samoupravne organizacije udruženog rada; sadržaj i postoje oblik društvene proizvodnje i reprodukcije inaugurisani su bez od varajućeg subjekta udruženog rada.« A na drugom mestu o »inaugur nom paradoksu« se kaže da »treba da nam omogući da postavimo d voljno pouzdanu pretpostavku o tome da je odumiranje države i kons tuisanje samoupravne organizacije udruženog rada paralelan proc samo utoliko i samo tako dugo dok sadržaj i oblik, subjekt i njego materijalna supstancija ne dođu do onog jedinstva koje upravo spa jući rastvara državne oblike kao suvišne i nepodesne« (Gordana Bo nac, *Odgojno-obrazovna djelatnost i udruženi rad*, »Školska knjiga Zagreb, 1975, str. 110; vidi celu glavu »Inauguralni paradoks« od 9 do 112. strane, kao i prikaz te knjige od dr Blaženke Despot, »Soci lizam«, br. 9/1978).

— izgrađenog socijalizma i komunizma.[10] Spontanost, pak, koja bi sama stvarala društvene oblike i njih bivala svesna tek kad ih potpuno razvije, ne odgovara revolucionarnim tokovima, pogotovu ne nosiocima istorijskog procesa koji nastoje da njegovo trajanje skrate i ublaže njegove »porođajne bolove«. Otuda gotovo svaki projekt promena, a dobrim delom i samoupravni normativizam, nužno ima inauguralni, anticipativni karakter; često se u ime budućnosti preskače sadašnjost, gotovo da nema izuzetka od pravila, načela, delovi se podređuju celini itd. Inauguracija,[11] shvaćena kao čin uvođenja pravne norme pre pojave samog oblika ili odnosa, kao pravno i normativno »uvođenje u igru« novih ideja, samo naznačuje mogućne bitne tendencije budućeg razvitka, a daje i određena »reformatorska sredstva«, o kojima smo već nešto rekli.

Međutim, na drugoj strani, inauguralni normativizam može biti dvojako ideološki zloupotrebljen. Na način da se normativno proglasi za stvarno, to jest da se zakonsko načelo, norma, paragraf shvati kao pozitivno ostvareno stanje ili, pak, da se normativno proglasi isključivo političkom manipulacijom, obmanom, prevarom itd.[12]

Deo društvenih nauka, naročito poslednjih godina, podlegao je snažnom pritisku inauguralnog normativizma, čak se na izvestan način poistovetio s njima. Napisane su i stalno se pišu mnoge knjige u kojima se stvarnosti pristupa sa stanovišta normativizma, to jest kakva bi ona »trebalo da« bude, a ne kakva ona »jest«, pa se na taj način deo nauke srozava na puko ideologijsko sredstvo, koje »proizvodi« iskrivljenu i netačnu svest o društvu.

Inauguralni normativizam, sam po sebi, često nudi velika iskušenja za nauku. Naime, pravo ne iskazuje stvarne društvene procese, ono ih uvek pretpostavlja, zapravo samo normativno odmerava čovekovu zbilju.[13] Projektujući društvene promene, pravo

---

[10] »Komunizam je — kaže Marks — pozicija kao negacija negacije, stoga *zbiljski*, za slijedeći historijski razvitak nužan moment čovjekove emancipacije i povratka samom sebi. *Komunizam* je nužan oblik i *energičan* princip neposredne budućnosti, ali komunizam nije kao takav cilj ljudskog razvitka — oblik ljudskog društva« (K. Marks — F. Engels, *Rani radovi*, str. 287).

[11] Termin inauguracija se ovde ne upotrebljava u svom izvornom značenju, mada se na njega oslanja. Njime se, zapravo, želi označiti uvođenje pravne norme, načela ili principa, koji prethode nekom obliku ili odnosu, to jest nečemu što se tek »uvodi« u život. U nas se, na primer, stalno »uvodilo« samoupravljanje u nekoj oblasti (preduzeću, obrazovanju, zdravstvu, kulturi, državnoj upravi itd.), pa smo se odlučili za taj termin, koji verovatno nije sasvim adekvatan.

[12] Uporedi: G. Bosanac, isto, str. 107.

[13] »Odnosi postaju pojmovi u pravu, politici itd. — u svijesti; budući da oni nisu iznad tih odnosa, to su pojmovi o njima fiksirani pojmovi; npr., sudac primjenjuje zakon, njemu je dakle zakonodavstvo aktivni pokretač. Respekt pred njihovom robom: budući da njihov posao ima posla sa Općim.

Ideja prava. Ideja države. U *običnoj* svijesti stvar je postavljena na glavu ...« (*Rani radovi*, str. 350. i 351. Zanimljiva Marksova beleška iz poglavlja o Fojerbahu).

često oblikuje stvarnost koja praktički ne postoji, pa se ne tak: retko događa da ono inauguriše subjekt bez sadržaja ili sadrža bez subjekta, odnosno samo oblikovanje prethodi vlastitom obliku Zakon često uvede neku bitnu pretpostavku, ali bez uslova da se ona realizuje. Na drugoj strani, pravo svoje pojmove smatra integralnim, dovršenim, stvarnim, a kad naučnik-istraživač preuzme tu logiku — dobija se idealizovana slika društva ili nekog njegovog dela, oblasti. A u stvarnosti, međutim, najčešće postoji ne tak mala razlika između pravnog pojma i stvarnog kretanja, a ponekad se događa i obrnut proces — praksa se kreće u suprotnom pravcu od neke norme ili načela.

Sve to doprinosi stvaranju »normativističke svesti«, verovanja da se normativnim sistemom, kao čarobnim štapićem, mogu rešiti svi društveni problemi. Tome, na određen način, ponekad i nehotice ili nesvesno, daju svoj prilog i deo nauke i politike i sredstava javnog informisanja. Nauka — zamenom teze, poturanjem normativnog za stvarno; politika — opštim govorom o velikim idejama sadržanim u njenim projektima, bez celovitih socijalnih činjenica i dovoljnog kritičkog uvida u praksu, njene sposobnosti i realne mogućnosti da prima i »usisava« te ideje i da se na osnovu njih razvija; sredstva informisanja (novine, televizija, radio, časopisi) — normativističkim pristupom životu, velikim rečima, kadikad i neukusnim epitetima i čitavim odama o nekom zakonu ili normi i njihovom »epohalnom«, »istorijskom« značenju, iako se o projektu tog zakona ili norme, recimo, još vodi javna rasprava ili još nisu ni otpočeli da se primenjuju u praksi. Tako propaganda, odnosno jedan njen deo, koja manje izražava čovekovu zbilju nego ga više zavodi lepim stvarima koje ga čekaju u nekoj dalekoj budućnosti jer je to određenim normama predviđeno — praktički pada na pozicije loše propagande. Pogotovu onda kada čoveka, ljude, radne kolektive, upletene do guše u svakodnevni život, s mnoštvom problema i teškoća, javno grdi što se ne upravljaju prema »zapisanim ciljevima« i »velikim idealima«, umesto da im, analizirajući njihovu svakodnevnicu, pomogne da je bolje shvate, da sagledaju uzroke svojim nedaćama, pa i putove do svojih radosti.

»Normativistička svest« je ostvarenost i dovršenost ideologije po sebi, njene predstave o društvu date su u njoj samoj, ona ne misli o društvu onakvom kakvo ono jeste, već kako je ono dato u njenoj normativnoj slici. A o društvu uopšte, pa »ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svesti, već, naprotiv, moramo tu svest da objašnjavamo iz protivrečnosti materijalnog života« (Marks).

Inauguralni normativizam, čak i onda kada fiksira daleke ciljeve, ne izaziva, sam po sebi, napetost i sukob između stvarnog i propisanog, mogućnog i iluzornog, nego ideološko hipostaziranje, preuveličavanje samog normativizma, a kadikad verovatno i sam način i oblik inauguracije. Ima ljudi u nas koji se fetiški odnose prema »normativnom poretku«, koji bi bukvalno hteli sve i svašta da normiraju, zaboravljajući pri tom da se inauguralnom normom

često »imenuje stanje«, a »imenovanjem stanja« zaustavlja kretanje, proces, i to možda na nekom embrionalnom, zakržljalom stupnju. Štaviše, inauguralni normativizam, pogotovu kada se previše veruje u njegovu moć, nosi sobom opasnost da se počne razvijati kao *potpuno samostalan proces*, odvojen od stvarnosti, što bi moglo ozbiljno da blokira revolucionarnu praksu i akciju i stvarno mogućne društvene preobražaje.

Svaka norma, načelo ili društveni projekt »moraju proći kroz iglene uši svakidašnjice«,[14] to jest kroz žrvanj društvene prakse, jer se u njoj proverava njihova vrednost. Život ljudi, realni odnosi ne mogu se jednostavno ugurati u »normativne kalupe«, ako ne postoji formirana istorijska svest ljudi o tim normativnim promenama. Otuda i potreba da nauka, izučavajući društvenu stvarnost, živu praksu, stalno kritički utvrđuje raskorak između stvarnog i normativnog, mogućeg i projektovanog, da ukazuje na objektivna ograničenja i uzroke tog raskoraka, na pretpostavke njegovog smanjivanja, pa i eventualnog ukidanja u pojedinim područjima. Naposletku, nije inauguralna norma ta koja, već samim postojanjem, stvara nove društvene oblike i odnose, nego revolucionarna praksa. A bez nauke, marksističke teorije, mišljenja, kao osmišljavanja prakse, ni praksa tog »novog« ne može se razviti ili će se razvijati sporije, a ponekad čak i krivudavom linijom, bespućem empirizma i voluntarizma.

Sve što je do sad rečeno o ideološkoj prenaglašenosti inauguralnog normativizma nipošto ne znači da na njega treba gledati kao na nešto negativno po sebi. Naprotiv, on je bio i jeste značajna podsticajna snaga društvenoj praksi, sredstvo da se društvo, uprkos teškoćama i raznim protivrečnostima, ipak stalno kreće napred. Najbolji dokaz za to su naš novi Ustav i Zakon o udruženom radu.

U razlikovanju stvarnosti od programiranih ciljeva i »ideala« pojedinci su, unutar i van zemlje, nalazili svojevrstan alibi za destrukciju i same stvarnosti i samih ideala, što je, u krajnjoj liniji, rezultiralo u napadu na samoupravljanje, kao tobože »lepo zamišljenom, ali neostvarivom projektu« itd. To je drugi vid ideološke zloupotrebe inauguralnog normativizma, koji se povremeno javlja i u nas i protiv kojeg se treba boriti svuda gde se on manifestuje.

Svaka revolucija koja se ne miri sa postojećim stanjem uvek ima različite projekte o društvenim promenama, bilo kratkoročnog bilo dugoročnog karaktera; ona stalno »podstiče zametke sutrašnjeg dana u današnjem danu« (Kardelj). Isto tako, sasvim je prirodno da jedno društvo normativnim putem izražava odnose koji u njemu vladaju. Ali, budući da su svi društveni oblici i odnosi

---

[14] Vidi »Marksističku misao«, br. 6/1978, raspravu o aktuelnim pitanjima teorije i prakse proizvodno-poslovnog ponašanja samoupravnih robnih proizvođača, naročito izlaganje dr Živojina Rakočevića.

istorijski i prolazni, to su u istoj meri i na isti način i zakoni i norme koji ih uobličavaju. »Štaviše, kretanje ovog svijeta unutar njegovih zakona nužno znači neprestano ukidanje zakona« (Marks) to jest prevladavanje jedne prakse drugom, novom, revolucionarnijom i humanijom. Nije, dakle, pitanje u tome jesu li potrebni ili ne projekti društvenih promena, pa i inauguralni normativizam, nego je li idejno-vrednosna određenost pojedinih stavova i zahteva dovoljno istorijski utemeljena i oslonjena na revolucionarni subjekt. Da li revolucionarna akcija podstiče i preobražava društvenu praksu u željenom pravcu, da li su teorijske vizije zasnovane na rezultatima nauke i na stvarnim potrebama radničke klase ili, pak, na nekakvim subjektivističkim konstrukcijama i »idealima«.

O spoju prakse i nauke

Naučna delatnost je, pre svega, bitno društvena delatnost, pogotovu onda kad je »onaj *neposredni* izraz društvenosti osnovan u suštini sadržaja delatnosti i primeren njegovoj prirodi« (Marks). Čak i pojedinac kad naučno deluje jeste društveni pojedinac, jer deluje kao *čovek*; naučnikovo »*vlastito* postojanje *je* društvena djelatnost« zato što ono što čini iz sebe čini za društvo i »sa sviješću da to čini kao društveno biće« (Marks).[15]

Otuda je i insistiranje na što većem integrisanju naučnih delatnosti u udruženi rad bitna društvena potreba, kako bi se, stvaranjem adekvatnih samoupravnih odnosa, nauka što više uključila u praksu i praksa otvorila za nauku. Tu se javlja nekoliko važnih praktičkih pitanja.

Kad je reč o tom odnosu prakse i nauke, treba poći od velikih potreba naše socijalističke samoupravne prakse da se što svesnije i organizovanije »okreće« prema nauci. Koliko god je danas šire razumevanje tih potreba, ne bi se moglo reći da ono u dovoljnoj meri svuda postoji, da u mnogim sredinama i oblastima društvenog rada više nema potcenjivanja nauke i njenih rezultata. Veliki broj ljudi, počev od organizacija udruženog rada do raznih samoupravnih i političkih tela, još se nije oslobodio rutinerskog i prakticističkog rada, još se mnogi vitalni problemi rešavaju »preko kolena«, na improvizovan, pa i voluntaristički način. Nije reč samo o tome da pojedinci nedovoljno prate savremene tokove naučne misli u oblastima kojima se bave,[16] nego ponekad i cele

[15] Vidi: *Rani radovi*, op. cit., str. 279. i 280.

[16] Ovde se ne misli na to da svi nosioci javnih, društvenih i političkih funkcija treba da se obavezno bave i naučnim radom, a još manje na to da te funkcije isključivo treba da vrše naučnici i teoretičari, stručnjaci i intelektualci uopšte. Naprotiv, na ta mesta treba što više birati sposobne radnike, ali takve radnike koji će znati i umeti da se koriste rezultatima nauke i da ih primenjuju u svom radu. A naša radnička klasa, koja je sve obrazovanija, ima dosta takvih radnika.

'ganizacije, da ne kažemo i sredine, ne osećaju potrebu za uklju-
vanjem nauke u njihov rad. Posledice takvog stava su, sigurno,
ıjteže u radnim organizacijama u privredi, a pre svega se ispo-
avaju u produktivnosti rada. Da i ne govorimo o tome da se
oženi problemi organizacije proizvodnje, borbe za savremenu
hnologiju, smanjenja troškova, organizacije i razvoja ekonom-
kog života u celini — danas ne mogu valjano ni postaviti, a ka-
oli uspešno rešavati bez nauke.

No nije reč samo o privredi. Naše društvo ulazi u takvu
apu svog socijalističkog razvoja kada mora mnogo šire, i to na
'im nivoima, celokupnu društveno-političku aktivnost sve više
ısnivati na naučnim saznanjima. U samoupravnom povezivanju
ıuke i prakse postignuti su tek početni rezultati, posebno u radu
ımoupravnih interesnih zajednica za nauku, a i u neposrednom
ovezivanju pojedinih naučnih institucija i privrede. »Tim putem
eba upornije nastaviti — kaže Tito — ali ne samo u privredi
ego i u svim djelatnostima van nje, odnosno moramo učiniti
orak naprijed u stalnoj težnji da nauka sve više postaje sastavni
io svakodnevne prakse. Nauka i stručnost moraju postati važna
snova aktivnosti svih organizacija, organa i ustanova, svih tijela
oja donose odluke. Na taj način nauka postaje značajna subjek-
vna snaga ukupnog društvenog razvoja.«[17]

Razume se, ako praksa stremi ka nauci i nauka će se usmeriti
a praksi. To, svakako, pretpostavlja i adekvatnu organizovanost
osposobljenost i same nauke, njenih ustanova i kadrova.

Tu ima i određenih problema, naročito u društvenim nauka-
ıa, jer je ovde prevashodno reč o njima. Postoji ne tako mali
roj naučnih organizacija, akademija, instituta, ustanova i raznih
aučnih centara, osamnaest univerziteta, desetine časopisa za
ruštvenu teoriju itd., kao i brojni naučni kadrovi. Problem, dakle,
ije ni u broju institucija ni u broju naučnih radnika, a verovatno
i u materijalnim sredstvima za njihovu aktivnost — bar ne ako
e sve to promatra u celini — mada neke naučne organizacije,
osebno pojedini značajniji instituti, nemaju dovoljno ni finansij-
kih sredstava, pa ni neophodnih kadrova. Pa ipak, možda je ta
ıreža naučnih organizacija, uključujući visoke škole i univerzi-
ete, i preširoka za naše društvo, možda je čak i prekoračila onu
tvarnu granicu društvenih potreba, a sigurno je već na ivici mo-
ućnosti udruženog rada iz čijeg se dohotka, po načelima slobodne
azmene rada, treba da finansira njihova delatnost. Bilo kako bilo,
ma se utisak da postoji prilična nesrazmera između broja nauč-
ıih organizacija i kadrova zaposlenih u njima i njihovih kvalitet-
ıih naučnih rezultata upotrebljivih za društvenu praksu.

---

[17] Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji azvitak socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije*, cit. izd., tr. 15.

Razlog tome, između ostalog, leži i u velikoj usitnjenosti, n
povezanosti, pa i svojevrsnoj dezintegraciji ukupne delatnosti
društvenim naukama. Mnogo je malih, patuljastih organizaci
sa preširokim, istovrsnim i ambicioznim programima, ali koji
upravo usled nedostajanja sredstava i kadrova — ne mogu da
ostvare ili se ne ostvaruju na valjan način. Stoga je neophodn
udruživanje rada, ne samo između nauke, privrede i neprivred
nego i unutar samih naučnih organizacija. Jer, ako se stalno i
sistira na udruživanju rada i sredstava kod radnika u materija
noj proizvodnji, zašto taj isti princip ne bi važio i za duhovn
sferu? Kad se to kaže, ne misli se na stvaranje nekih glomazn
institucija, centralizovanih na nivou federacije, već na udruživan
unutar postojećih naučnoistraživačkih organizacija, na njihovu m
đusobnu saradnju, kooperaciju i specijalizaciju, zajedničko oku
ljanje na pojedinim makroprojektima itd.

Sam proces udruživanja delovao bi selektivno i na program
sku orijentaciju, zaoštravao pitanje predmeta istraživanja, kva
teta naučnog rada u celini. A u tom pogledu, čini se, ima ne ma
slabosti u društvenim naukama. Istina, produkcija je dosta velik
objavljuje se mnogo knjiga, među kojima i brojni magistarski
doktorski radovi, tako reći svakodnevno se održavaju naučni sk
povi — jednom rečju, to je impozantan kvantitet, koji — po logi
stvari — daje i određeni kvalitet. Pa ipak, u tom mnoštvu knjig
naš radni čovek ne nalazi uvek prave i svestrane odgovore n
mnoga goruća i otvorena pitanja društvene prakse.

Ponekad tome nije uzrok isključivo neaktuelnost problema
tike, već sam metod i način na koji se ona istražuje i obrađuje,
čemu je delimično već bilo govora. Razuđena podela rada, a
okviru toga takozvana tehnička podela rada, sve više zahvata sa
vremeno društvo, cepa — rekli bismo — na »komadiće« ionak
podeljenu društvenu stvarnost. Taj proces zahvatio je i društven
nauke, i to ne samo u svetu, nego u priličnoj meri i u nas. U
okviru raznih naučnih disciplina, usko specijalizovanih, uobliča
vaju se pojedini »komadi«, fragmenti stvarnosti, čime se »cepa
sama celina stvarnosti, odnosno reducira na neku svoju dimenziju
A »cepanje« stvarnosti ima za posledicu ne samo njeno otežan
razumevanje, nego neminovno vodi parcijalizaciji svesti, pruž
delimičnu, a ne celovitu sliku društva.

Marksistička društvena nauka, međutim, promatra i istra
žuje društvene pojave u svoj njihovoj ukupnosti; ona delove sa
gledava samo kao momente celine. Otuda marksizam nije discipli
naran, već transdisciplinaran, a u tome i jeste njegova bitna pred
nost. On nastoji da izrazi celinu ljudskog života i uslove i snag
njegovog stalnog menjanja. Marks, Engels i Lenjin su uprav
tako postupali, oni svoja dela nisu delili na pojedine naučne
discipline, jer na taj način ne bi mogli da izraze ukupnost društve
ne stvarnosti. Taj marksistički metod sve fleksibilnije treba da
usvajaju i naše društvene nauke. Da ga primenjuju u izboru pred

meta istraživanja, u definisanju ciljeva, analizi samih pojava i obradi dobivenih rezultata. Da što više neguju timski rad, to jest da jednu te istu pojavu zajednički istražuju naučnici različitih profila, da je promatraju svestrano, upravo onako kako se ona ispoljava u stvarnosti.

*

Razvijanje društvenih nauka na osnovama marksizma i saznanjima naše socijalističke samoupravne prakse podrazumeva stalnu idejnu borbu protiv tuđih i neprihvatljivih teorijskih i ideoloških shvatanja. Praktički, to je pitanje sadržaja i delotvornosti teorijske i naučne kritike, ali to je tema za sebe, a na nju se nadovezuju i mnoge druge. Na primer: razgovori, pa i polemike o slobodi naučnog i kulturnog stvaralaštva, vođeni u poslednje vreme. Dobro je poznato da se Savez komunista Jugoslavije uvek zalagao i borio za takvu slobodu i da će to činiti i ubuduće. U vezi s tim, međutim, nastali su izvesni nesporazumi i zloupotrebe. Čuju se, tu i tamo, pojedini glasovi kako se u nas tobože ne može o svemu pisati, da postoje takozvane tabu-teme, a ima i takvih, istina, u ne tako velikom broju, koji zahtevaju ograničavanje slobode stvaralaštva, ali ne za sebe, već za nekog drugog, obično pripadnika njemu suprotne »škole« mišljenja ili stvaralačkog postupka. Prvi traže alibi za idejno-političku, kritizersku destrukciju društva, a drugi kao da bi hteli da uvedu neku vrstu agitpropa, da — uz oslonac na političku moć — učvrste, u stvari, svoj ili grupni monopol.

Slobode, doduše, nikad nije previše, ali ona se ne daje, ne poklanja, već uvek osvaja. Nema te slobode koja se ostvaruje bez borbe. A u svakoj borbi je neophodna hrabrost, ali da bi se pobedilo — potreban je spoj hrabrosti i uma. Za onoga ko to poseduje — ne postoje nikakve tabu-teme. Razume se, uz neophodnu profesionalnu korektnost i društvenu odgovornost koja je neizbežni pratilac svake javne delatnosti, pa i naučne i kulturne. Kada se to kaže, kao načelo i stav, to ne znači da postoji neka idealna društvena klima za slobodu stvaralaštva i stvaralaštvo slobode, da Savez komunista na tom planu nema šta više da uradi, odnosno da ne treba da se još upornije bori za neke pretpostavke i uslove ostvarivanja slobode i u ovoj oblasti.

Pod vidom prava na kritiku i slobodu kod nas ima pojava da se unutar naučnih i kulturnih delatnosti praktično vodi borba između pojedinih grupa, odnosno klanova, ponekad potpomognutih i od određenih istomišljenika u politici. U središtu takvih sporova, kojih je sve više u poslednje vreme, nije, bar ne u većini slučajeva, idejna borba povodom stvarnih teorijskih pitanja, nego zakulisna igra za osvajanje monopolskih pozicija. A kad egoistički interesi pojedinaca i grupa postanu lajtmotiv, glavna preokupacija, onda je bitno ugroženo i ograničeno i stvaralaštvo u nauci i kul-

turi. A to najteže pogađa stvaraoce izuzetnih vrednosti, posebno mlađe talentovane naučne i kulturne radnike. Oni se najčešće nađu u sendviču između pojedinih klanova.

No to su, ponavljamo, posebne teme, koje prevazilaze okvir ovih beležaka. Pominjemo ih stoga što i ovim beleškama, ma koliko bile kritičke, nije cilj kritika radi kritike, već, pre svega, pledoaje za veće slobodno stvaralaštvo, za veću angažovanost svih naših marksista, svih kreativnih snaga, naročito mlađih darovitih ljudi, za njihovo veće okupljanje, podsticanje, pa i ohrabrivanje. Jer, »nije dovoljno da samo praksa traži nauku, nego mora i nauka da traži praksu« (Kardelj).

tanislav Stojanović

Socijalističke revolucije

Prilog komparativnoj analizi)

. Dve napomene (o pojmu i kontekstu)

eorijska kategorija *socijalna revolucija,* osobito *socijalistička re-*
olucija u Marksovom smislu, ne može se svesti na ovakav ili ona-
av oblik osvajanja političke vlasti, posebno ne na njeno nasilno
svajanje, i uopšte: *na akt osvajanja vlasti,* iako je u svakoj
ocijalnoj revoluciji osvajanje vlasti izuzetno značajno. Pod revo-
icijom se mora podrazumevati ne samo (radikalna) promena klas-
og nosioca vlasti u društvu nego, zajedno s tim i na toj osnovi,
temeljno preobražavanje *ekonomskih i društvenih odnosa* u ce-
ni. Prema tome, revolucija je *skokovita* promena, ali i *dugotrajan*
roces postupnog, korenitog menjanja društvenih odnosa. Revo-
icija, dakle, traje i posle osvajanja vlasti. Štaviše, upravo posle
svajanja vlasti se, teorijski uzev, i postavljaju ključna pitanja
ocijalističke revolucije, to jest stvarnog prevazilaženja građan-
kog društva.

Taj proces socijalne revolucije, razume se, ima određene faze
voga konkretnog istorijskog toka. Najčešće se, u dosadašnjoj

istoriji socijalističkih revolucija, njegov početak mogao identifikovati kao *oružana* faza revolucije.

Doduše, u svakodnevnoj kolokvijalnoj upotrebi, ali neretko i u pojedinim publicističkim tekstovima, upravo to se najčešće i podrazumeva pod terminom »revolucija«.

Razume se, stvar je konvencije — i u svakodnevnom životu i u teorijskim raspravama — šta će se pod kojim terminom podrazumevati. Međutim, takvo ograničavanje sadržaja ove teorijske kategorije onemogućuje da se na zadovoljavajući način idejno-teorijski objasne mnogi bitni društveni procesi (tačnije, tokovi revolucije), koji se odvijaju u socijalističkom društvu posle (eventualne) oružane faze revolucije, a koji ne moraju — u svakom slučaju i u svim okolnostima — zadržati, inače neophodan, *revolucionarni dinamizam*. Nema automatizma u tom razvoju. Naprotiv, minula — u vremenskom smislu svakako ne duga — istorija razvoja socijalizma, uključujući i naše sopstveno iskustvo, potvrđuje istinu da se i socijalistička revolucija suočava sa često neočekivanim iskušenjima i neizvesnostima...

S druge strane, ne može se danas ozbiljno raspravljati o socijalističkim revolucijama a pri tom gubiti iz vida okolnost da je socijalizam postao *svetski proces* i da je reč o jednoj od komponenata toga procesa, i to o *magistralnoj*, glavnoj komponenti njegovoj: o *revolucionarnim prodorima* radi slamanja kapitalističkog ekonomskog i političkog sistema i otvaranja *procesa izgradnje socijalističkih društvenih odnosa*, to jest o socijalizmu ne više samo kao *ideji*, niti samo političkom *pokretu*, nego i kao neposrednoj *društvenoj praksi*. Pa ipak, to je samo jedna komponenta socijalizma kao svetskog procesa, jer se kategorija »svetski socijalistički proces« ne iscrpljuje *socijalističkim revolucijama*, nego podrazumeva, između ostalog:

a) i značajne (postupne) preobražajne procese unutar kapitalističkog ekonomskog i političkog sistema kojima se, i u okviru toga sistema, stvaraju objektivne ekonomsko-socijalne pretpostavke i drugi uslovi za uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa u budućnosti;

b) isto tako, svetsku *antikolonijalnu* revoluciju, koja se objektivno preplíće i prožima sa socijalističkim revolucijama u jedinstven svetski proces nacionalne i socijalne emancipacije;

c) takođe, aktivnosti i rezultate borbe za mir i aktivnu miroljubivu koegzistenciju kao međunarodni okvir klasne borbe u savremenim uslovima, odnosno podrazumeva prevazilaženje međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa imperijalističke epohe (to jest borbu pokreta nesvrstanih zemalja).

U stvari, tek se u tom totalitetu sadržaja ovog procesa i sagledava istorijska dalekosežnost socijalističkih revolucija našeg vremena. Počev od oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine (u jeku prvog svetskog rata), sa jugoslovenskom, albanskom, ki-

neskom, kubanskom, alžirskom, vijetnamskom i drugim socijalističkim revolucijama, a isto tako i njihovim prožimanjem — i unutar tih zemalja i u svetskim okvirima — sa velikom antikolonijalnom revolucijom narodâ u toku i posle drugog svetskog rata, došlo je do krupne, danas umnogome već bitne, promene odnosa društvenih snaga u svetu. Zbog toga se XX vek, s pravom, naziva i vekom socijalističkih revolucija, koje čine jednu od konstanti rasta socijalizma kao svetskog procesa.

Bilo je, doduše, i u prošlom stoleću primera ne samo organizovane političke borbe radničkog pokreta i njegovih značajnih pokušaja da osvoji političku vlast nego i uspešnih ostvarenja u tome smislu (Pariska komuna 1871). Ti pokušaji su predstavljali dragocena iskustva koja će biti ugrađena u revolucionarne socijalističke procese ostvarene decenijama kasnije (oktobarska ili naša revolucija, na primer). Ali, i kad su bila uspešna, ta su ostvarenja ipak bila i teritorijalno ograničena i vremenski kratka da bi mogla prevazići značaj prvih istorijskih *pokušaja*.

Štaviše, i sama oktobarska revolucija — koja je započeta uz veliko očekivanje da će prerasti u evropsku, odnosno svetsku revoluciju (a i neposredno je podstakla plimu revolucionarnih previranja širom Evrope, pa i izvan nje) — ostala je, sticajem istorijskih okolnosti, geografski ograničena na bivšu carsku Rusiju — doduše, teritorijalno ogromnu, ali ipak samo jednu zemlju. Prva socijalistička zemlja, sovjetska republika je, tako, više od dve decenije ostala — uslovno rečeno — »socijalističko ostrvo« u moru kapitalističkog okruženja. Prerastanje socijalizma u svetski istorijski proces biće, dakle, odloženo sve do drugog svetskog rata, a i posle njega.

Istina, upravo s oktobarskom revolucijom i njenim uticanjem na ono što će uslediti započelo je spomenuto menjanje odnosa društvenih i političkih snaga u svetu. Ali procesi koji su njome podstaknuti ili olakšani i koji su omogućili tu promenu odnosa snaga mnogo su širi i razuđeniji. Ovaj pokušaj komparativne analize socijalističkih revolucija podrazumeva samo neke suštinske teme, ali ne iscrpljuje teorijsku sadržinu socijalizma kao svetskog procesa. On uglavnom ne ide dalje od analize konkretno-istorijskih iskustava jedne faze ovih revolucija, kakvu označava proces osvajanja političke vlasti i prve radikalne promene u svojinskim odnosima, i samo se naznačuju neke od protivrečnosti i dilema njihovog kasnijeg razvoja. Osim toga, zbog nedovoljno prostora, empirijsku osnovu analize činiće vrlo sumaran pregled ne svih nego samo — oktobarske, jugoslovenske, kineske i kubanske revolucije.

2. Kratak pregled

Oktobarska revolucija je izvedena u ekonomski zaostaloj, polufeudalnoj carskoj Rusiji, u jeku prvog svetskog rata, na osnovu Lenji-

nove (boljševičke) strategije prerastanja buržoasko-demokratsk
februarske u oktobarsku *socijalističku* revoluciju — svrgavanjer
Privremene vlade Kerenskog, jurišom na Zimski dvorac u Petr
gradu i predavanjem sve vlasti sovjetima radničkih, vojničkih
seljačkih deputata u noći 25. oktobra 1917. godine.

Bio je to početak revolucionarnog požara koji se iz Petr
grada, a zatim i drugih gradskih industrijskih centara, proširi
na ogromna prostranstva carske Rusije; savladao izuzetno velik
iskušenja u višegodišnjem građanskom ratu i tokom strane vojn
intervencije udruženih četrnaest imperijalističkih država prot
mlade sovjetske republike; doveo do uspešne revolucionarne smen
vlasti i uspostavljanja revolucionarne diktature proletarijata, n
osnovu klasnog saveza radničke klase sa siromašnim seljaštvor
Ukratko, uspešnim ishodom oružane faze ove revolucije stvore
su politički preduslovi za kretanje Rusije ka socijalizmu, a sve
na temelju revolucionarnog programa lenjinistički organizovar
radničke partije koja je bila politički nosilac revolucije. A to
imalo — i posredno i neposredno — izuzetno velik značaj za rev
lucionarne procese koji će uslediti odmah posle ove revolucije
decenijama kasnije, posebno kada kapitalizam bude potražio izla
iz velike krize, između ostalog, u fašizmu, koji će dovesti do dr
gog svetskog rata.

Jugoslovenska revolucija[1] je takođe izvedena u izrazito zao
taloj agrarnoj zemlji, sa više od 80% seljaštva u svojoj socija
noj strukturi, s krupnim i veoma oštrim društveno-ekonomskim
političkim i nacionalnim problemima i protivrečnostima. Izveden
je u kontekstu borbe protiv okupatora, odnosno u uslovima drugo
svetskog rata. Pokrenuta kao narodnooslobodilačka borba, to je
partizanski rat protiv okupatora, na platformi najšireg fronta sv
društvenih i političkih snaga zainteresovanih za socijalno i naci
nalno oslobođenje. Revoluciju je pokrenula i vodila malobrojn
ali dobro organizovana i samostalna marksistička revolucionarn
partija. Osnovnu socijalnu snagu koja je bila nosilac oružan
borbe činilo je seljaštvo, ali je revolucionarno jezgro bila radni
ka klasa.

Istovremeno, od samog svog početka, narodnooslobodilač
rat je bio i socijalistička revolucija. Još u svojoj oružanoj fazi on
je podrazumevala stvaranje organa nove, narodne vlasti (narodn
oslobodilački odbori), otvarajući proces *revolucionarne smene vla
ti (AVNOJ); ona je otvorila i proces eksproprijacije eksproprij
tora* (konfiskacijom imovine domaćih izdajnika i saradnika ok
patora, a to su bili delovi buržoazije, pre svega); udarila je temel
revolucionarnom preobražaju *položaja nacija i narodnosti* (r

---

[1] Vidi o tome sintetičku analizu druga Kardelja, *Politička i vo
na strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revoluci
u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i rea
zovanju*, u: *Tito i jugoslovenska socijalistička revolucija*, Beograd
Novi Sad — Skoplje, 1977, str. 93 — 145.

ratnoj i posleratnoj paroli o bratstvu i jedinstvu); na specifičan način izborila sopstveno međunarodnopravno priznanje; ostvarila je — u završnoj fazi rata i neposredno po njegovom završetku — suštinske *ekonomske promene* (agrarna reforma i kolonizacija, nacionalizacija).

Kineska revolucija[2] je izvedena u velikoj, industrijski nerazvijenoj, polufeudalnoj azijskoj zemlji (čija površina je zahvatala 52% teritorije, a stanovništvo je činilo oko 50% svih žitelja toga kontinenta); u zemlji pod kolonijalnom dominacijom i posle građanske revolucije Sun Jat Sena iz 1911. godine.

Oružana faza revolucije trajala je skoro tri decenije. Započeta ne dugo po završetku prvog svetskog rata, odnosno oktobarske revolucije, ona će se pobedonosno završiti tek nekoliko godina posle drugog svetskog rata (Narodna Republika Kina je proglašena 1. oktobra 1949). Ona će, dakle, trajati tokom celog međuratnog perioda i drugog svetskog rata; u njenim okvirima vodiće se dugotrajan rat protiv strane kolonijalne dominacije, a zatim japanske okupacije (počev od 1931, pa sve do 1945. godine); sklapaće se savezništva s građanskim vojno-političkim pokretom (Kuomintangom), a u međuvremenu voditi i tri građanska rata (poslednji 1945 — 1949); usledićе neverovatan, čuveni Veliki marš u kome će za dve godine 130.000 boraca kineske Crvene armije preći oko 12.500 km (oktobar 1934 — oktobar 1936); teći će permanentan proces revolucionarnih političkih i ekonomskih promena (stvaranje organa nove vlasti, agrarna revolucija).

Ova dugotrajnost kineske revolucije uslovljena je ovim činiocima: ogromnim prostranstvom i brojnošću stanovništva; njegovom nacionalno-etničkom i socijalnom nepovezanošću; snagom strane dominacije i kontrarevolucije koje je trebalo slomiti; činjenicom da je revolucija započela skoro jednovremeno sa osnivanjem KP Kine i da je partija jačala s rastom revolucije, što uključuje i određena lutanja, podele, frakcionaštvo; i, na kraju, međunarodnim okolnostima: veći deo revolucije protekao je u razdoblju između dva rata, u svetskoj konstelaciji koja je pogodovala intervencionizmu kolonijalnih sila; s druge strane, u istom smislu je delovala i Staljinova podrška Kuomintangu — Čang Kaj Šeku u toku drugog svetskog i trećeg građanskog rata, dakle, u finalnoj fazi oružane revolucije.

Društveni smisao i socijalna osnova ove revolucije takođe su bili višeznačni.

To je bila nacionalnooslobodilačka revolucija, dakle, borba za nacionalnu slobodu i samostalnost (protiv kolonijalizma, odnosno okupacije). Na toj osnovi ona je podrazumevala ne samo najšire učešće »radnih i eksploatisanih masa« (Lenjin) — u još

---

[2] Uporedi: Dr Sonja Dapčević-Oreščanin, *Istorijske osobenosti kineske revolucije*, Beograd, 1964.

većoj meri nego u jugoslovenskoj revoluciji koja se oslanjala na najširi front svih klasa zainteresovanih za nacionalno oslobođenje — već i saveze i kompromise sa svim slojevima nacionalne buržoazije zainteresovanim za rušenje kolonijalizma i feudalizma u Kini (iako su ti kompromisi bili praćeni i povremenim građanskim ratovima).

Istovremeno, i pre svega, bila je to agrarna revolucija. Od 1927. godine, kada je na Petom kongresu KP Kine usvojen program nacionalizacije zemlje, pa sve do 1953. tekao je proces suštinskog preobražaja društvenih odnosa na selu (agrarna reforma) — parcijalno, postepeno i uz česte promene, zavisno od konkretnih istorijskih okolnosti, a u funkciji političke i vojne mobilizacije seljaštva u revoluciji, odnosno u funkciji povećanja proizvodnje, ali — permanentno.

Međutim, ni ova se revolucija nije iscrpila u tome: stvarala je *nove organe vlasti* na oslobođenim teritorijama; otvorila proces eksproprijacije eksproprijatora (koji se, slično jugoslovenskoj revoluciji, ogledao u nacionalizaciji imovine neprijatelja nacije i revolucije, to jest kolaboracionista); dovela je, po osvajanju vlasti, ne samo do ukidanja *feudalaca* nego i *buržoazije* kao klase.

Prema tome, nacionalnooslobodilačka i agrarna revolucija su komponente i politički preduslov socijalističke dimenzije kineske revolucije, koja je — istovremeno i na toj osnovi — započela da rešava i istorijske zadatke socijalističke revolucije.

Otuda je, i u ovom slučaju, socijalna osnova revolucije bila — *višeklasna*, iako različita u raznim istorijskim etapama njenoga razvoja, počev od značajne uloge delova nacionalne buržoazije pa do *dominantnog učešća seljaštva*. Političko vođstvo revolucije imala je, kako je već spomenuto, KP Kine.

Kubanska revolucija[3] je izvedena u maloj, industrijski nerazvijenoj, agrarnoj karipskoj zemlji, bivšoj španskoj koloniji, koja je s kraja XIX veka (posle kratkotrajnog rata između SAD i Španije) pod neokolonijalnom ekonomskom, vojnom, političkom i kulturnom kontrolom SAD, a u vreme početka oružane faze revolucije ova je zemlja pod teškom političkom diktaturom.

Posle neuspelog napada 126 omladinaca na vojnu tvrđavu Monkadu, 26. jula 1953, i sudske osude F. Kastra, formiran je maja 1955. Pokret »26. jul«. Poraz je, dakle, poslužio kao polazna tačka za formiranje rukovodeće snage revolucije (iz redova nacionalne inteligencije). Kasnije, amnestirani Kastro će iz Meksika pripremati oružanu borbu; novembra 1956. iskrcaće se na Kubu sa još 82 borca; ali prvi okršaj s vojskom diktatorskog režima

---

[3] Vidi o tome podrobno: Ljubomir Paligorić, *Prilog tumačenju kubanske revolucije*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 4/1969; Sulejman Redžepagić, *O socijalističkoj izgradnji društva na Kubi*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 3/1972.

preživeće svega 12 boraca. Međutim, povukavši se u planine Sijera Maestre, oni će postati jezgro gerilskog pokreta koji će, posle 25-mesečne borbe, srušiti diktaturu i 1. januara 1959. dovesti oružanu fazu revolucije do pobedonosnog ishoda.

Oružana borba je, dakle, započeta u cilju ostvarivanja opštih nacionalnih težnji velike većine socijalnih slojeva i grupa u ovoj zemlji, izraženih u demokratskim zahtevima: *rušenje diktature; antiimperijalizam;* (antiveleposednička) *agrarna reforma.*

Revolucija je, međutim, dovela do korenitih političkih i društveno-ekonomskih promena: razvlašćena je buržoazija; srušen stari državni aparat; nacionalizovana *strana* imovina i *privatna* sredstva za proizvodnju (a strana imovina je bila veoma velika: 1958. SAD su imale oko jednu milijardu dolara investiranih na Kubi, to jest 11% ukupnog kapitala uloženog u zemljama Latinske Amerike). Sprovedena je agrarna reforma (1959. i 1963. godine).

Ostvarivanje demokratskih ciljeva ove revolucije nije bilo moguće bez određenih klasno-socijalnih konsekvencija, kojima je vodila njena demokratska suština. Usled toga, a i pod dejstvom međunarodnih okolnosti (pritisak SAD), Kuba je (1961) proglašena *socijalističkom* zemljom.

Socijalna osnova oružane faze revolucije bila je i u ovom slučaju — višeklasna: nju je činio, pre svega, seoski proletarijat (ne seljaštvo u smislu sitnih sopstvenika), zatim delovi nacionalne buržoazije, studentska omladina, delom i gradski proletarijat. Rukovodstvo revolucije, iz redova nacionalne inteligencije, izražavalo je opštenacionalne težnje, ali ni jedna društvena klasa ili grupa nije imala ulogu hegemona u revoluciji. Tek sa radikalizacijom revolucije (a do toga dolazi posle osvajanja vlasti) vrši se ideološko-politička, to jest klasna diferencijacija.

Dakle, za razliku od prethodnih revolucija kubansku revoluciju nije započela ni izvela — marksistička politička partija. KP Kube je imala sasvim marginalnu ulogu u oružanoj fazi revolucije; u stvari, sve do ishoda oružane borbe bila je protiv, odnosno u svakom slučaju po strani. Politički subjekti oružane faze revolucije bile su — klasno heterogene političke grupacije, to jest patriotski front klasa predvođen revolucionarno orijentisanom inteligencijom iz srednjih slojeva; političke grupacije koje su imale elemente narodnih pokreta i bile objedinjene najširom platformom borbe za svrgavanje diktature.

Tek posle oružane faze revolucije (u 1961. i 1962. godini) — između ostalog i usled neposredne konfrontacije sa imperijalizmom — postupno je prihvaćena marksistička ideologija i započelo je formiranje iz toga pokreta kadrovske političke partije: u procesu u kome je odbačen dogmatizam i sektaštvo ranije KP Kube i — tako »očišćene« — preuzete njene idejne pozicije, tip organizacije i kadrovi.

I, u stvari, tek 1965. godine to je postala (nova) Komunistička partija Kube, sa novim članstvom i organizacijom. Ona će svoj

prvi kongres održati tek decembra 1975, i na njemu usvojiti Ustav zemlje i Nacrt svog političkog programa, to jest institucionalnu strukturu, predviđenu tim dokumentima, koja će biti kopija jednog evropskog iskustva.

Drugim rečima, za razliku od prethodnih, kubanska revolucija nije već u svojoj oružanoj fazi stvorila nove organe vlasti (uključujući i idejno-političku kristalizaciju političkog pokreta kao revolucionarne političke partije), već je institucionalizacija revolucije nastajala tek kasnije, posle rušenja diktature, odnosno osvajanja političke vlasti — prerastanjem heterogenog demokratskog pokreta u marksistički tip političke partije i institucionalizacijom ekonomskog i političkog sistema.

Možda je i to (a ne samo, pa ni pre svega, objektivna egzistencijalna upućenost na savezništvo sa socijalističkim zemljama Evrope, pre svega sa SSSR) jedan od razloga što u tim poznijim fazama ova revolucija autentično stvaralaštvo postepeno zamenjuje kopiranjem nekih drugih iskustava, usvajajući i drugačije parametre međunarodnog ponašanja.

3. Paralele i zaključci

Kao što se vidi, različitost je osnovna zajednička crta svih ovih (kao i drugih) revolucija, iako su sve one podrazumevale — *nasilno osvajanje političke vlasti.*

Čak ni međunarodni uslovi u kojima su izvedene, a za koje se često vezuju mnoge uprošćene predstave o njima, nisu bili istovetni ni kad je opšti kontekst bio isti (prvi, odnosno drugi svetski rat), a ni on nije bio uvek isti. Izbijale su socijalističke revolucije i u uslovima svetskih ratova (oktobarska, jugoslovenska, albanska, delom i kineska); i u uslovima hladnog rata (alžirska); i u uslovima popuštanja međunarodne zategnutosti (kubanska, vijetnamska, angolska).

Paralela, naravno, ima, i to mnogo. Štaviše, njihov rast podrazumeva njihovo uzajamno prožimanje. Ali one samo potvrđuju tu polaznu paralelu (raznovrsnost).

One su, na primer, zasnovane na marksističkoj ideologiji, to jest ideologiji radničke klase, ili inspirisane njome.

Oktobarsku, jugoslovensku i kinesku revoluciju predvode komunističke partije, pri čemu su prve dve idejno-politički i organizaciono oformljene kao štabovi revolucije sa preciznim marksističkim programom, dok je treća jačala zajedno sa rastom revolucije. U kubanskoj revoluciji vojno-politički pokret tokom revolucije (po okončanju njene oružane faze) transformiše se u revolucionarnu marksističku partiju (KP Kube — novu). U tom smislu ove su revolucije — ubedljiva istorijska potvrda validnosti marksizma kao revolucionarnog učenja koje predstavlja polugu istorijskog razvoja.

Međutim, spomenuta inspiracija marksističkom ideologijom, o jest ideologijom radničke klase, u svakoj je revoluciji izražena na drugi način. Inspiracija, oslonac, odnosno korišćenje marksizma, podrazumevala je stvaralačku primenu osnovnog u marksiznu, to jest kao »rukovodstva za akciju« u konkretnim ekonomsko-socijalnim i drugim uslovima.

Prvo, one nisu označavale ostvarivanje nekog (marksističkog) »recepta« za uređenje društva na drugim osnovama, nego otvaranje revolucionarnih procesa preobražaja, podsticanjem u tom smislu realnih društvenih i političkih snaga, takvih snaga kakve su bile u konkretnom društvu.

Pre svega, nerazvijena socijalna struktura određivala je specifičan značaj uloge seljaštva (kao najbrojnije socijalne kategorije) u ovim revolucijama, bez obzira na to što je kvalitet te socijalne kategorije u evropskim i vanevropskim zemljama umnogome različit (sitni poljoprivredni posednik, odnosno poljoprivredni proletarijat). Ta je uloga bila toliko značajna da su neke od ovih revolucija često tretirane više kao seljačke, iako one po svojim stremljenjima nisu bile samo to. U svakom slučaju, ni jedna od njih nije bila »čista« proleterska revolucija, iako se osnovni društveni smisao svake svodio na ostvarivanje, u krajnjoj liniji ili neposredno, interesa radničke klase, i šire — svih radnih slojeva društva.

Osim toga, to su, u oružanoj fazi, bili najširi nacionalni pokreti i specifične, u svakom slučaju, osobene i posebne, sinteze borbe za nacionalno oslobođenje i za suštinske klasne promene. Čak je i oktobarska revolucija imala, na primer, i komponentu borbe protiv stranih zavojevača, odnosno oružane vojne intervencije udruženih imperijalističkih država; doduše, u tom slučaju je socijalna (socijalistička) revolucija bila uzrok strane intervencije, dok je u jugoslovenskoj, kineskoj i kubanskoj revoluciji borba za nacionalnu samostalnost i slobodu protiv inostranog okupatora, odnosno ekonomske i druge podređenosti, predstavljala polaznu tačku i kontekst revolucionarnih političkih i društvenih promena. Uz to, u prva dva slučaja (Jugoslavija i Kina) revolucija je izvedena u kontekstu svetskog rata i opšte svetske konstelacije koju je to podrazumevalo (ratni sukob reakcionarnih i oslobodilačkih snaga u svetskim okvirima), u trećem slučaju (Kuba) u kontekstu popuštanja međunarodne zategnutosti, odnosno opšte konstelacije uravnotežene blokovske podele sveta itd.

Zato bi se, dakle, stalno moralo imati na umu da je svaka od navedenih socijalističkih revolucija, kao i one koje ovde nismo izričito spominjali (alžirska, vijetnamska i druge), predstavljala originalnu sintezu nacionalne i klasne borbe, kao agrarne i proleterske revolucije. Stoga je svaka podrazumevala klasna savezništva radničke klase s drugim socijalnim slojevima; i svaka je — iako su sve bile nasilne — predstavljala demokratski čin. A to znači da je bila uslovljena revolucionarnom društvenom i političkom situacijom (Lenjin), u kojoj je, manje-više, opštedruštve-

no nezadovoljstvo postojećim zahvatilo najšire socijalne slojev
te revolucionarna promena ima njihovu podršku.

Međutim, u svakoj su revoluciji klasna savezništva bila sp
cifična.

U oktobarskoj revoluciji je (u uslovima prvog svetskog rat
savezništvo sa seljaštvom ostvareno uz rukovodeću ulogu radni
ke klase i radničke partije, sa žarištima revolucije u gradski
(industrijskim) centrima, a izostali su kompromisi s buržoazijor
U jugoslovenskoj revoluciji (u uslovima drugog svetskog rat
široki narodnooslobodilački pokret sa žarištima van velikih grad
va, organizaciono-politički izražen i u stvaranju Narodnog front
a pod vođstvom malobrojne, ali idejno i organizaciono čvrs
revolucionarne radničke partije, podrazumevao je saradnju sv
društvenih slojeva spremnih da se bore za nacionalno oslobođenj
U kineskoj revoluciji to je, pre svega, pokret seljačkih masa, u
značajne kompromise s nacionalnom buržoazijom, u specifičnor
spletu borbe za nacionalnooslobodilačku i socijalnu (agrarnu
socijalističku) revoluciju, sa strategijom »opkoljavanja gradova
i takođe pod vođstvom revolucionarne marksističke partije. U ku
banskoj revoluciji to je bilo, videli smo, još specifičnije.

Najzad, ni jedna od ovih revolucija (i odmah da zaključa
dovedemo do kraja: ni jedna autentična socijalna revolucija) nij
bila kopija prethodne, koliko god da joj je ova bila inspiracij
ili uzor, čak — u određenim trenucima — i uz svesne pokušaj
da se kopira (naročito oktobarska revolucija). Složeni i različit
opšti (međunarodni) i nacionalni uslovi u svakom konkretnor
slučaju onemogućavali su uspešno kopiranje drugih i činili stva
ralački pristup neumitnom pretpostavkom uspešnog revolucionar
nog procesa.

Iz rečenog, dakle, proizlazi da je svaka revolucija, u svon
totalitetu, bila neponovljiva, samosvojna, autentična. Koliko go
da je inspirisana nekim drugim (prethodnim) iskustvom ili zasno
vana, odnosno rukovođena istim teorijskim konceptom (marksiz
mom), svaka revolucija je stvaralačka, a to znači samosvojna, to
jest jedinstven i specifičan splet opšteg i posebnog.

Pod dejstvom raznovrsnosti istorijskih, materijalnih, socijal
nih, političkih i drugih uslova, svaka je revolucija svojom osobe
nošću izražavala ekonomske i društvene potrebe svoje zemlje;
jedino takva, ona je bila moguća. Istovremeno, to su, razume se
komplementarni istorijski tokovi koji svi skupa, u svom totalitetu
i čine bitnu komponentu socijalizma kao svetskog procesa.

Ovaj sumarni pregled, dakle, potvrđuje da se razvoj socija
lizma (kao, uostalom, istorijski razvoj društva uopšte) ne ostvaruje
prostim geografskim proširivanjem jednog određenog revolucio
narnog iskustva, određenih oblika revolucionarnih preobražaja
jednog »modela socijalizma«. Naprotiv, taj razvoj podrazumeva
u svakom konkretnom slučaju — stvaralački čin revolucionarnih
promena.

Životna snaga i dubok istorijski smisao marksizma (koji je bio inicijalno idejno-teorijsko opredeljenje političkih nosilaca ovih revolucija ili je to postajao u vatri revolucionarnih procesa) potvrđeni su u tim revolucijama upravo time što je pretpostavku njihovog uspeha činio stvaralački pristup i samom marksizmu, stvaralačka primena osnovnog u tome učenju i puna »otvorenost« subjekata revolucije prema realnom životu u svoj njegovoj konkretnosti.

Prema tome, i svaka komparativna analiza socijalističkih revolucija je uslovna, i sve njihovo bogatstvo i raznovrsnost ne mogu se svesti na neki jedinstven obrazac. Iako se svaka sledeća revolucija, prirodno, oslanjala na rezultate prethodne, a često i razvijala pod njenim uplivom (osobito je veliki uticaj u tom smislu imala oktobarska revolucija), već smo rekli da ni jedna autentična socijalistička revolucija nije predstavljala kopiju prethodne, ni kada joj je ova bila uzor, inspiracija, pa i znatno više od toga. Teorijsko promišljanje socijalističkih revolucija, drugim rečima, pokušaji zasnivanja teorije socijalističke revolucije, u krajnjoj konsekvenci, i ne ostaje unutar marksizma ako ovo gubi iz vida.

Štaviše, možemo da ustvrdimo, bez velikog rizika da ćemo pogrešiti, da se svaka nova autentična socijalistička revolucija razvijala ne samo na osnovu inspirativnih impulsa ranijih revolucija nego i u senci, to jest pod teretom njihove veličine. Revolucionarni proces je, po pravilu, morao podrazumevati i oslobađanje od toga tereta, pod čim podrazumevamo i inerciju svesti, odnosno i autohtone, a ne samo nametane težnje revolucionarnih snaga da jednu revoluciju u njenom totalitetu shvate kao obrazac za sebe, odnosno kao »model« koji će prosto preneti na sopstveno ekonomsko-socijalno tle, kao proces koji će imitirati.

4. Pouke i poruke

Zato je, što se strategije političkih snaga revolucije tiče, možda najznačajnija istorijska pouka i poruka socijalističkih revolucija našeg vremena ona koja proizlazi iz ocene da je svaka od njih predstavljala stvaralački čin, što je podrazumevalo samostalnost revolucionarnog pokreta, političkog nosioca revolucije.

Lenjinova Boljševička partija izvela je oktobarsku revoluciju, nasuprot ne samo shvatanjima, dominantnim u međunarodnom radničkom pokretu u to vreme, da u ekonomski zaostaloj, polufeudalnoj carskoj Rusiji nije moguće izvoditi socijalističku revoluciju (jer nema elementarnih ekonomsko-socijalnih preduslova u takvoj zemlji za socijalističke društvene odnose), nego i nasuprot zahtevima da se to ne čini, već da se prepusti buržoaziji, »istorijski predodređenoj« na tom stepenu ekonomsko-socijalnog razvoja da, kapitalističkom industrijalizacijom, stvori pretpostavke

za socijalističku revoluciju, odnosno socijalističke društvene odnose u budućnosti. Lenjin je, međutim, to učinio i nasuprot takvim zahtevima i u oštroj idejno-političkoj konfrontaciji sa socijaldemokratijom (njegova čuvena polemika sa Kauckim uoči i u toku oktobarske revolucije).

Jugoslovensku i kinesku revoluciju izveli su nacionalni komunistički pokreti ovih zemalja. Oni su, doduše, bili povezani s Kominternom, sa statusom njenih »sekcija«, koristili sovjetska revolucionarna iskustva, inspirisali se njima, a bili su (pre svega kad je o nama reč) i u savezničkim odnosima sa SSSR u okviru antihitlerovske koalicije u drugom svetskom ratu. Ali oni su u isto vreme u bitnom bili samostalni i originalni u svojoj revolucionarnoj borbi. Ta neophodna mera samostalnosti je, doduše, ostvarivana u okviru Kominterne, to jest bez istupanja iz ove organizacije. Ali ona se često ispoljavala i kao suprotstavljanje sopstvenog revolucionarnog stvaralaštva direktivama Kominterne, odnosno Staljina. Poznato je, na primer, suprotstavljanje Mao Ce Tunga direktivama Kominterne i borba rukovodstva kineske revolucije protiv bukvalnog prenošenja iskustava Oktobra u Kinu 1927—1935; isto tako, slična Titova samostalnost u vođenju jugoslovenske revolucije — osnivanje proleterskih brigada i AVNOJ-a, suprotno Staljinovim zahtevima, i drugo.

U svakom slučaju, ove revolucije su obezbedile sopstveni uspeh upravo time što nisu imitirale puteve i metode oktobarske revolucije. Za razliku od nje, jugoslovenska i kineska revolucija (iako umnogome i međusobno različite) predstavljale su specifičnu sintezu nacionalnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, to jest borbe za nacionalno zajedno s borbom za socijalno oslobođenje.

Još je to očiglednije, čak u površnoj analizi, u slučaju kubanske revolucije, odnosno u tome što nju nije pokrenula niti vodila marksistička partija. Nosioci revolucije, u kubanskom slučaju, nisu ni formalno bili vezani ni za jednu struju u međunarodnom radničkom pokretu, niti uopšte za bilo kakvu međunarodnu političku snagu. Naprotiv, ovde u okviru jednog specifičnog razvoja narodni pokret, kao politički nosilac revolucije, tek posle osvajanja vlasti prerasta u revolucionarnu političku partiju s marksističkim (socijalističkim) programom. A, kao što smo videli, znatno kasnije se politički sistem revolucije institucionalizuje — *tek tada* kao kopija jednog drugog iskustva.

U vezi s tim treba upozoriti na još jednu dimenziju ovih revolucija, koja takođe ima smisao istorijske pouke, čak kao neka vrsta sinteze rečenog. To je ono što bi se uslovno moglo nazvati paradoksalnošću ovih revolucija, činjenicom da su one imale smisao, ili bar mnogima izgledale, i mogle da budu definisane, i kao — »juriš u nebo« (Lenjin). Da su, u stvari, predstavljale trijumf čovekovog stvaralaštva, značile pomeranje granica mogućeg, iako je to, razume se, imalo i svoju cenu.

Rečeno je, naime, da je sticajem istorijskih okolnosti (i to se do sad ponavljalo kao neka vrsta istorijske zakonitosti koja, po svoj prilici, proizlazi iz neravnomernosti društvenog razvoja čovečanstva) do revolucionarnih političkih promena (do osvajanja političke vlasti) dolazilo ne u industrijski razvijenim kapitalističkim zemljama, nego, naprotiv, u »najslabijim karikama imperijalističkog lanca« (Lenjin), to jest u zemljama u kojima, uglavnom, nisu postojale elementarne ekonomsko-socijalne pretpostavke za socijalističke društvene odnose. Socijalističke revolucije su izvedene u industrijski nerazvijenim, agrarnim, čak polufeudalnim zemljama — sa malobrojnom radničkom klasom i dominantnim udelom seljaštva u socijalnoj strukturi, ali, istovremeno, u zemljama sa najzaoštrenijim društvenim suprotnostima, pošto su se društvene posledice neravnomernog razvoja svetskog kapitalističkog sistema mnogo oštrije izražavale u nerazvijenim nego u razvijenim zemljama, jer je taj razvoj vodio vrlo drastičnom osiromašenju radničke klase i seljaštva, celih naroda.

Tako su, dakle, i oktobarska, i jugoslovenska, i kineska i kubanska revolucija imale paradoksalan početak — u tom smislu što su, doduše, revolucionarne političke promene (oružana faza revolucije) bile objektivno uslovljene egzistencijalnim društvenim krizama u ovim zemljama, ali su, sticajem istorijskih okolnosti, subjektivni činioci (pravno-politička nadgradnja) dobijali time odlučujuću ulogu u društvenom razvoju, to jest objektivno odlučujući značaj za dalji razvoj revolucije.

Društvena je zakonitost da je nadgradnja određena (uslovljena) ekonomsko-socijalnom bazom društva (stepenom ekonomsko-socijalnog razvoja određenog društva). Ovde su, međutim, privremeno zamenjena mesta: revolucionarni marksistički pokret osvaja političku vlast da bi, sredstvima te vlasti, tek stvarao, tačnije, ubrzao, inače istorijski neophodan proces stvaranja ekonomsko-socijalnih uslova za nove, socijalističke društvene odnose.

Paradoks se, dakle, sastoji u tome što revolucionarni politički pokret osvaja političku vlast *u ime* i umesto radničke klase, da bi tek onda, upravo sredstvima političke vlasti, pristupio stvaranju i same te klase (ubrzana industrijalizacija) u čije je ime osvojio vlast.[4]

To, naravno, ne treba razumeti bukvalno, kao da u pomenutim zemljama uopšte nije bilo radničke klase, jer nje je bilo i u carskoj Rusiji, i u Jugoslaviji, i u Kini, pa čak i u Kubi — poljoprivredni radnici. Ali ona je ipak u vreme pripremanja i početka revolucije bila kvantitativno zanemarljiva kategorija u socijalnoj strukturi ovih zemalja: 2—3% u carskoj Rusiji; takođe

---

[4] Uzgred, u digresiji možda nije suvišno podsetiti da je današnja strategija »evrokomunizma« strategija — u ovom smislu — bitno drugačije istorijske situacije: u tim zemljama su već stvorene (razvojem kapitalizma) ekonomsko-socijalne pretpostavke za socijalističke društvene odnose.

svega nekoliko procenata u Jugoslaviji; oko 2 miliona, odnosno 0,5‰ ukupnog stanovništva u Kini. Dakle, u tim zemljama je tek nastajala industrijska radnička klasa u savremenom smislu reči.

I, kao što je već rečeno, upravo se čvorna tačka sukoba u međunarodnom radničkom pokretu uoči i u toku oktobarske revolucije (sukoba njenoga vođe Lenjina i vođa socijaldemokratije), koji će dovesti do prvog velikog rascepa u radničkom pokretu (na reformističko, socijaldemokratsko i revolucionarno, komunističko krilo) i svodila na dilemu: da li uopšte revolucionarna radnička partija treba da se bori za osvajanje političke vlasti u zemlji u kojoj nema ni osnovnih ekonomsko-socijalnih preduslova za socijalističke društvene odnose (Lenjinov je odgovor bio: »da«); ili bi trebalo da pomogne mladoj industrijskoj buržoaziji da se domogne vlasti i u procesu klasičnog razvoja kapitalizma stvori takve preduslove u nekoj budućnosti (to je bio zahtev vođa socijaldemokratije, uz pozivanje na Marksa).

Drugim rečima, socijalističke revolucije u agrarnim, čak polufeudalnim zemljama preuzele su na sebe (a to su morale učiniti) i rešavanje istorijskih zadataka prethodnih društveno-ekonomskih formacija — počev od agrarne reforme i prvobitne akumulacije kapitala do razvoja industrijske radničke klase koja je osnovni istorijski nosilac socijalističkih društvenih odnosa. Izvedene u izuzetno teškim okolnostima, te revolucije su preuzele, kao svoje i izuzetno teške istorijske zadatke: teže nego što bi bio slučaj da je do revolucija došlo na drugačijim, razvijenijim ekonomsko-socijalnim pretpostavkama.

Time su i bili suštinski naglašeni značaj, uloga i odgovornost — u istorijski novim, širim dimenzijama — subjektivnih činilaca, to jest političkih nosilaca socijalističke revolucije, njenih rukovodećih političkih snaga, za prirodu društvenog razvoja posle oružane faze revolucije, za »nastavljanje« revolucije. Time je bila naglašenija i uloga države u ovim revolucijama (revolucionarni etatizam), iako su one u svojoj oružanoj fazi podrazumevale i najširu bazu nove vlasti.

Sa tim su bile naglašenije i opasnosti da se, stabilizacijom novog ekonomskog i političkog sistema, revolucija zaustavi na nivou prostog političkog prevrata, to jest opasnosti birokratizacije, odnosno birokratske restauracije, u kojoj se stari sadržaji klasnih odnosa uspostavljaju u novim vidovima, a uspostavljanje dominantne društvene uloge radničke klase odlaže za neku dalju budućnost (za komunizam).

Upravo time su bile, u najvećoj meri, određene i neke ograničenosti, lutanja ili stagnacije u društvenom razvoju socijalističkih zemalja i njihove reperkusije na rast socijalizma kao svetskog procesa. S jedne strane, to se ispoljilo u »nedovršenosti« revolucije, to jest u konstituisanju socijalizma kao završenog (zatvorenog) državnog privrednog i političkog sistema, pretvaranjem privremene revolucionarne uloge etatizma u trajno stanje (državni

privredni i politički sistem), u kome se bitno ne menjaju društveni i politički uticaj i uloga radničke klase (jer ona i dalje ima najamni položaj, mada sada u odnosu na »svoju državu«), iako se sve čini u njeno ime, a društveni smisao takvog sistema obrazlaže ocenom da je to sredstvo za ostvarivanje njenih interesa. U tome se i sastoji društveni smisao staljinizma, kao najekstremnijeg vida »nedovršenosti« revolucije, njenog zadržavanja na nivou prostog političkog prevrata.

S druge strane, izraz te stagnacije revolucije predstavljaju i potencijalne ili realne tendencije apsolutizacije sopstvenih revolucionarnih iskustava i sopstvenih oblika socijalističkog razvoja. To, opet, predstavlja ideološku osnovu hegemonističkih tendencija u radničkom pokretu i odnosima među socijalističkim zemljama, to jest bonapartističkih vizija daljeg razvoja socijalizma u svetu kao prostog geografskog proširivanja jednog određenog tipa prelaznih odnosa (jednog »modela«). U tome je smisao koncepcije jednog »modela« socijalizma. U tome je smisao i raznovrsnih tendencija ka međunarodnoj institucionalizaciji međusobne saradnje u radničkom pokretu, odnosno ka reafirmaciji međunarodnih centara za rukovođenje radničkim pokretom, to jest revolucionarnim procesom.

5. **Umesto zaključka**

Završavajući ovaj pokušaj komparativne analize, mogli bismo dati sledeći rezime:

Dakle, prvi svetski ratni zaplet — kao ekstremni izraz imperijalističkih protivrečnosti, odnosno kapitalističke krize — bio je opšti okvir za prvi revolucionarni prodor u rušenju kapitalizma. Rast fašizma u uslovima velike ekonomske krize kapitalizma 30-tih godina, odnosno drugi svetski rat do kojeg je to dovelo, predstavljao je istorijski kontekst u kome su socijalistički procesi počeli da postaju svetski i u konkretno-istorijskom smislu. Ali je posle toga, i danas — u kontekstu izmenjenih odnosa društvenih i političih snaga u svetu, njegove blokovske podeljenosti i opšte nuklearne ravnoteže — taj proces doživljavao rast, ali sada na pretpostavci odsustva svetskih ratnih sukoba i kad se odvijao u osnovi istim sredstvima — nasilno, u vreme hladnog rata ili popuštanja međunarodne zategnutosti (alžirska, kubanska i druge revolucije).

Verovatno će budućnost razvoja socijalizma kao svetskog procesa biti određena i merom u kojoj se bude uspevalo (a to je zadatak progresivnih društvenih i političkih snaga u najširem smislu) da mir i miroljubiva koegzistencija među narodima predstavljaju jedini međunarodni okvir klasne borbe: borba za međunarodni mir je i u bukvalnom smislu reči postala sastavni deo borbe za socijalizam i neposredni interes socijalističkih snaga.

Ta budućnost će takođe pokazati da li, u takvim okolnostima, ne dobijaju mnogo veću istorijsku šansu i drugačije strategije i taktike socijalističke revolucije sa još širim dijapazonima raznovrsnosti (pre svega, ne pretežno i ne samo nasilnim osvajanjem političke vlasti).

U svakom slučaju, savremena društveno-istorijska situacija je novi izazov revolucionarnim društvenim snagama i one, učeći se na iskustvima prošlosti, moraju izbeći da (p)ostanu njeni zarobljenici. A tome izazovu mogu adekvatno odgovoriti samo sopstvenim revolucionarnim stvaralaštvom.

Đoko Tozi

Socijalističko samoupravljanje i podruštvljavanje politike

Na širem planu društvene i političke organizacije, socijalističko samoupravljanje je sinonim za podruštvljavanje politike. To je osnovni sadržaj i perspektiva razvoja političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije koji se skoro tri decenije izgrađuje u savremenom jugoslovenskom društvu.

Socijalističko samoupravljanje, kao što naše iskustvo pokazuje, podriva osnovne stubove na kojima je počivalo klasno društvo: svojinski monopol i hijerarhijsku strukturu svake društvene organizacije i institucije. U uslovima socijalističkog samoupravljanja, kad su ti stubovi klasnog društva srušeni, radni ljudi dolaze u situaciju da izražavaju svoje interese ne posredstvom svojih reprezentanata i specijalnih političkih institucija, nego na radikalno nov način, povezivanjem samoupravljanja u društvenoj bazi sa svim centrima demokratskog političkog odlučivanja u okviru delegatskih skupština i drugih političkih organizacija i foruma.

Ako se duže vreme posmatra razvoj našeg socijalističkog samoupravnog društva, može se uočiti da njega prati niz pojava i kretanja koji vrše duboke promene u društvu, da je društveni

razvoj ponekad bremenit i određenim problemima, otporima, luta njima, pa i stranputicama. Značajan kompleks društvenog razvoj i socijalističkog samoupravnog preobražaja predstavlja problema tika vezana za proces podruštvljavanja politike, a u vezi s tim j i pitanje njene deprofesionalizacije. Baš zbog toga višestruko j značajno utvrđivanje suštine, dimenzija i, posebno, perspektiv deprofesionalizacije političkog rada i podruštvljavanja politike sistemu socijalističke samoupravne demokratije.

Dosadašnji napori u naučnom proučavanju ove oblasti s nedovoljni za osmišljavanje i usmeravanje socijalističke samo upravne prakse. Nedostajanje pouzdanih naučnih analiza i poda taka, nesistematsko praćenje profesionalizma u politici otežav odgovor na pitanja o broju, vrsti, socijalnom poreklu, kanalim regrutovanja i načinima obnavljanja nosilaca profesionalnih pol tičkih funkcija. Međutim, neki podaci, iako nepotpuni i ne sasvin pouzdani, pokazuju da je danas u Jugoslaviji, na raznim rukov dećim i političkim funkcijama (računajući i one u društvenim službama i ostalim sektorima društvenih delatnosti), više od dv sta pedeset hiljada ljudi, sa tendencijom njihovog daljeg poveća vanja. To je svakako impozantan broj i sam po sebi dovoljan d podstakne naučna i praktično-politička istraživanja u ovoj oblast

Nije, takođe, bilo ni studioznih istraživanja ove vrste, bar n takvih koja bi, po svom karakteru i dometu, bila kompleksna. Z to postoje i objektivni razlozi: odsustvo naučne tradicije i pol tička uzdržanost pri istraživanju u određenoj su meri sputaval proučavanje stukturnih oblika profesionalizma u politici, depro fesionalizacije političkih funkcija i podruštvljavanja politike Značajno je i to da se na teorijskom planu, u suštini, ovim proble mom više bavio Savez komunista Jugoslavije, a vrlo malo tako zvana institucionalna nauka, i to, kako smo rekli, uglavnom frag mentarno.

Stoga se i postavlja zahtev da se ove pojave od velikog druš tvenog značaja empirijski istraže i svestranije izuče. Očigledno j da se bez uopštavanja naučno proučenih činjenica ne može utica na praksu. Neophodan je veći napor da se izmeni dosadašnj praksa i da se ovom poslu sistematskije pristupi. To bi ujedn značilo i šire zasnivanje saznanja o procesima podruštvljavanj politike.

S razvojem socijalističkog samoupravljanja davan je jač impuls daljoj teorijskoj obradi ove materije. Širi prostor za izu čavanje deprofesionalizacije i podruštvljavanja političkih funkcij u sistemu socijalističke samoupravne demokratije otvarale su diskusije o pretkongresnim materijalima Saveza komunista Jugo slavije, u kojima se isticao problem odnosa radničke klase prem profesionalno-upravljačkom sloju. Pitanja u vezi s tim problemim postavljala su se i uoči Jedanaestog kongresa Saveza komunist Jugoslavije, republičkih kongresa i pokrajinskih konferencija. Tom

prilikom se insistiralo na ostvarivanju takve kadrovske politike u socijalističkom samoupravnom društvu koja će biti zasnovana na doslednoj primeni principa rotacije, odnosno smenljivosti, na dekumulaciji funkcija i drugom. Kao što je poznato, i u studiji Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* na više mesta se govori o razvoju socijalističke samoupravne demokratije i podruštvljavanju politike, njenom prerastanju u društvenu svest.

Predsednik Tito je u jednom razgovoru o političkim aktivistima koji iz radnih organizacija odlaze na društveno-političke funkcije, ali se po isteku mandata ne vraćaju na ranije ili slične dužnosti i zanimanja, rekao da oni tako postupaju, pored ostalog, i zbog ličnih dohodaka.[1] I drugi društveno-politički radnici u svojim istupanjima na Jedanaestom kongresu SKJ, republičkim kongresima i pokrajinskim konferencijama insistirali su na doslednoj primeni principa koje je društvo usvojilo u cilju odbrane od birokratizacije i ukazivali na znatno povećanje aparata države, društveno-političkih organizacija i društvenih službi.

Deprofesionalizacija društveno-političkog rada i podruštvljavanje političkih funkcija u sistemu socijalističke samoupravne demokratije predstavljaju orijentaciju i principe kadrovske politike definisane Ustavom i drugim pravnim i političkim dokumentima. Razvijanjem socijalističkog samoupravnog društva javlja se potreba da se izborne, političke i druge javne funkcije sve manje obavljaju na profesionalnoj osnovi, odnosno da se vrše u ograničenom izbornom mandatu, da se njihovi nosioci smenjuju i da one postepeno postaju dostupne velikom broju članova samoupravne zajednice. Upravo je to jedan od suštinskih razloga da se, sa stanovišta teorije i prakse, izučava profesionalizam u politici u našem društvu, način na koji se ostvaruje deprofesionalizacija i podruštvljavanje političkih funkcija i da se kompleksno i argumentovano ukaže na njenu suštinu i obim i iznađu najdelotvorniji oblici njenog društvenog usmeravanja.

Socijalističko samoupravno društvo, samo po sebi, pretpostavlja uključivanje velikog broja radnih ljudi i građana u obavljanje javnih društveno-političkih poslova, čime se ostvaruje i proces podruštvljavanja politike. To podruštvljavanje suštinski znači prevladavanje profesionalizma u politici, prevazilaženje i ukidanje onih užih društvenih grupa koje svoju egzistenciju zasnivaju na vršenju političkih funkcija. Prema tome, razvoj neposredne socijalističke samoupravne demokratije u biti znači postepeno smanjivanje i potpunu negaciju političkog profesionalizma. Međutim, očito je da je to dug put u društvenom razvoju.

---

[1] Razgovor predsednika Tita s radnicima-dobitnicima prošlogodišnje prvomajske nagrade.

Pretpostavke ukidanja profesionalizma u politici

Treba istaći da se društveni fenomeni ne poklapaju sa političkim, realni društveni odnosi se razlikuju od političkih. Država je, na primer, imanentno politička pojava i politička snaga društva. Politički organizovani deo društva može biti više ili manje odvojen i suprotstavljen društvu, ili pak može biti podruštvljen. Podruštvljavanje države i politike samo je drugi, možda adekvatniji izraz za proces odumiranja države i politike u klasičnom smislu.

Profesionalizam u politici je vezan za građansko političko društvo, za klase i klasne suprotnosti, za političku vlast koja je »upravo izraz suprotnosti u buržoaskom društvu«, za političke revolucije koje još nisu postale razvijene društvene revolucije. Razmatrajući anatomiju građanskog društva, K. Marks i F. Engels u Komunističkom manifestu ističu sledeću misao: »Kad u toku razvitka budu iščezle klasne razlike i cela proizvodnja bude koncentrirana u rukama udruženih individuuma, javna vlast izgubiće politički karakter. Politička vlast u pravom smislu jeste organizovana vlast jedne klase za ugnjetavanje druge klase. Kad se proletarijat u borbi protiv buržoazije nužno bude ujedinio u klasu, kad bude revolucijom postao vladajuća klasa i kada kao vladajuća klasa nasilno ukine stare odnose proizvodnje, on će s tim odnosima proizvodnje ukinuti i uslove opstanka klasne suprotnosti, klase uopšte, a s time i svoju vlastitu klasnu vladavinu.

Na mesto starog buržoaskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa udruživanje u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve.«[2]

Sa stanovišta demokratije Marks razlikuje dva tipa emancipacije: političku i ljudsku. Političku ili građansku emancipaciju ostvaruje buržoaska klasa u procesu građanske revolucije, a za ljudsku emancipaciju treba da se izbori proletarijat u procesu socijalističke revolucije. Politička je emancipacija, po Marksu, svakako veliki napredak. Ona, doduše, nije poslednji oblik ljudske emancipacije, ali je poslednji oblik ljudske emancipacije unutar dosadašnjeg svetskog poretka.

Proleterska revolucija, kao ukidanje nesklada između društvene i političke snage, znači povratak čoveka sebi. Takva revolucija i takva emancipacija istovremeno je i politička i društvena.

U sistemu socijalističke samoupravne demokratije politika se pretvara u opštedruštvenu stvar, u opštedruštveni proces i odnos. Tek u procesu socijalističkog samoupravljanja postepeno će se gubiti odvajanje društvenih snaga od političkih i ostvarivaće se njihovo jedinstvo. Iz tih razloga politika je, u svojoj osnovi, pove-

---

[2] K. Marks — F. Engels, *Komunistički manifest*, »Studentski zbor«, Skoplje, 1973, str. 46.

zana s karakterom socijalističke revolucije koja je počela kao politička revolucija. Njena postepena transformacija u socijalizmu je isto tako povezana s konstantnim preobražajem socijalističkog društva i njegovim stalnim revolucionisanjem.

Ako je politika u građanskom društvu ozvaničen izraz suprotnosti tog društva, nominalno vršenje opštedruštvenih poslova, a stvarna zaštita privatnih egoističkih interesa, ukidanjem privatne svojine u socijalističkom društvu postepeno se realizuju poistovećivanje politike i opštedruštvenih interesa, ukida se protivrečnost između javnog i privatnog života. Prema tome, proklamacija o sveopštem učešću građana u rešavanju opštedruštvenih problema može dobiti svoj pravi smisao samo u uslovima socijalizma, ukidanjem privatnog vlasništva, s jedne, i uspostavljanjem sistema socijalističkog samoupravljanja, s druge strane. Tek u takvim uslovima politika postaje opštedruštvena.

Ukidanje politike, prema tome, znači i njeno ukidanje kao specifične osamostaljene delatnosti i pretvaranje u radnu i društvenu funkciju. Dakle, ne više odbrana posebnih interesa pod plaštom opštedruštvenih interesa, već stapanje ili, u najmanju ruku, usklađivanje opštedruštvenih interesa sa pojedinačnim. Time se ukida politika kao privilegija užih pojedinačnih društvenih grupa i ona, bar potencijalno, postaje stvar svih građana; time se politika transformiše i postaje socijalna snaga i deo društvene svesti i akcije.

Osvajanje političke vlasti od strane proletarijata samo je prvi korak na putu podruštvljavanja politike, na putu uključivanja svih građana u vršenje opštedruštvenih političkih funkcija. Preduslov za doslednu realizaciju podruštvljavanja politike jeste aktivno učešće građana socijalističke samoupravne zajednice u političkim procesima i odnosima, koji time postaju društveni procesi i odnosi. Tek razvijanjem tog procesa mogućno je govoriti o demokratizaciji, o odnosima u kojima bavljenje politikom prestaje biti privilegija samo pojedinih grupa društva, već postaje sfera delatnosti svih njegovih članova.

Ideja podruštvljavanja politike može se shvatiti samo kao proces, dugotrajan i protivrečan, povezan sa svakodnevnim naporima svesnih snaga i radnih ljudi u izgradnji socijalizma, uz niz uspona, pobeda i poraza, nedoumica i odlučnih zahteva. Imajući na umu da je racionalno jezgro podruštvljavanja politike identično racionalnom jezgru samog socijalizma, to jest slobodi, ne treba izgubiti iz vida da to nije spontan proces, već, obrnuto, takav proces koji traži svakodnevno angažovanje subjektivnih snaga društva, naročito avangarde radničke klase, odnosno Saveza komunista. Takođe, veliki značaj i ulogu imaju i ostale društveno-političke organizacije, nauka itd. Samo stalno revolucionisanje politike može biti valjan princip na putu njene demokratizacije, njenog odumiranja, odnosno njenog podruštvljavanja.

U toku dosadašnjeg razvitka socijalističkog samoupravnog društva u nas vršene su mnoge promene koje su omogućavale uspešno ostvarivanje procesa podruštvljavanja politike, posebno Zakonom o radničkom samoupravljanju, Programom SKJ, Ustavom iz 1963, a osobito donošenjem Ustava 1974. godine i Zakonom o udruženom radu. U tom pravcu do sada su sprovedene sledeće promene. *Prvo,* znatno su proširena područja društva u okviru kojih se radni ljudi i građani samoupravno udružuju radi zadovoljavanja svojih potreba; *drugo,* stalno se decentralizuje upravljanje društvenim poslovima; *treće,* ustavna izgradnja društva se zasniva na novom, delegatskom odlučivanju, i, *četvrto,* izmenjena je uloga Saveza komunista Jugoslavije. Savez komunista se ne ponaša kao partija na vlasti, već kao unutrašnja idejno-politička integrativna snaga samoupravljanja, čime je prevladan partijski monopol u mehanizmu političke vlasti. Usvojeni su i novi principi kadrovske politike, kao što su: smenljivost, reizbornost, ograničenje trajanja izbornog mandata, nemogućnost ostajanja na istoj funkciji više od dva mandata. Jedan od bitnih uslova za ostvarivanje procesa podruštvljavanja politike je odvajanje Saveza komunista od države i ukidanje personalnog spajanja izvršnih funkcija u SK i državnim organima, što je bila karakteristika etape revolucionarnog etatizma kad se učvršćivala vlast radničke klase.

U nizu uslova od kojih zavisi proces podruštvljavanja politike akcent stavljamo još na sledeće: skidanje vela tajnosti sa političkih procesa; deprofesionalizovanje političkih funkcija i afirmisanje principâ socijalističkog samoupravljanja u procesu podruštvljavanja politike.

Osnova deprofesionalizacije političkih funkcija u nas je sistem socijalističkog samoupravljanja u celini. Pod tim se podrazumeva ceo mehanizam udruženog rada u radnim i društveno-političkim zajednicama, preko kojih se ostvaruje samoupravljanje i mehanizam društveno-političkih organizacija i udruženja građana.

Realne mogućnosti deprofesionalizacije nisu samo kvantitativne, to jest ne svode se jedino na smanjivanje broja plaćenih profesionalnih funkcionera, ni na normativno regulisanje njihove uloge i statusa, na refundiranje ličnih dohodaka i slično. Pre svega, u pitanju je slabljenje moći i uticaja koji proističu iz obavljanja političkih funkcija i prenošenje te moći na zborove radnih ljudi, zatim na izborne organe, odnosno na širi krug radnih ljudi koji društveno-političke funkcije vrše javno, na neprofesionalnoj osnovi. Deprofesionalizacija političkog rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja suštinski se ne svodi samo na smanjivanje broja ljudi koji žive od vršenja profesionalne političke funkcije, iako je to logična tendencija celokupnog procesa, već na odumiranje profesionalnog političkog poziva kao struke, na promene u društvenoj strukturi i društveno-političkom sistemu.

To znači da je potrebno:

1. takvo funkcionisanje globalnog društveno-političkog sistema, na osnovama društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, u kome radni ljudi sve više odlučuju o svim bitnim pitanjima svoga života i rada. Takav sistem je realan izraz funkcije udruženog rada i slobodnih asocijacija ljudi zasnovanih na zajedničkim interesima;

2. da se odluke donose na principu neposrednosti i ravnopravnosti uticaja radnih ljudi u određivanju ciljeva politike i njenih neposrednih nosilaca i izvršilaca;

3. da su organizovani faktori socijalističke svesti ugrađeni u celokupan demokratski mehanizam u kome se politički odlučuje. To podrazumeva da subjektivni socijalistički faktori moraju, prema prirodi stvari i prema potrebama koje su uvek različite u raznim oblicima samoupravne organizacije, biti permanentni učesnici u procesu odlučivanja. Razvijanje socijalističkog samoupravnog demokratskog političkog sistema čiji se preobražaj ostvaruje (samoupravnim sadržajima, uz njegovo istovremeno osposobljavanje da vrši one funkcije koje u društvu treba da vrši sve dok postoji potreba za njima) podrazumeva neposredno odlučivanje o užim i širim zajedničkim i opštim društvenim poslovima. Socijalistički samoupravni politički sistem, dakle, treba ne samo da bude maksimalno demokratski nego i sposoban da rešava sve one probleme zbog kojih i postoji.

Iluzija je očekivati da će na sadašnjem stupnju razvoja potpuno nestati profesionalizam u politici. Za obavljanje važnijih društvenih i političkih funkcija još će biti potrebno da se angažuju ljudi koji će tome posvetiti svoje celokupno radno vreme i sposobnosti. Politički poziv je još svojevrsno zanimanje. Ali, dosledno razvijajući sistem socijalističke samoupravne demokratije, socijalističko društvo mora nastojati da najšire uključi radne ljude u proces političkog odlučivanja. Stoga se na sadašnjem stepenu razvoja našeg društva nameće kao nužno pitanje: koji je mehanizam najpogodniji da bi se sprovela deprofesionalizacija, a da se istovremeno obezbedi obavljanje onih neophodnih funkcija koje se sada vrše profesionalno? Odgovarajući na to, a i na druga pitanja u vezi sa suštinom deprofesionalizacije i podruštvljavanja političkih funkcija u sistemu socijalističke samoupravne demokratije, potrebno je utvrditi koji su suštinski izvori profesionalizma u politici.

Razvoj procesa podruštvljavanja politike

Profesionalizam u politici je takva društvena pojava koja je uslovljena socijalnom i političkom strukturom društva. Politički profesionalizam ne samo što proizlazi iz istorijskog karaktera društva nego iz njega crpi sadržaje i oblike, a ovi su opet osnovna iz-

vorišta klasnog društva i njegova obeležja. Takva su izvoriš društvena podela rada, politika, država i političke partije, a o su istovremeno koren političkog profesionalizma.

S tog stanovišta ukazujemo na društvene izvore i kore političke delatnosti, društvene suštine profesionalizma u politi društvene podele rada i profesionalnog obavljanja političkih fur cija, procesa birokratizacije političkih partija i političkog živc uopšte.

Postoje različite etape borbe za socijalizam: pripremanje volucije; oružani sukob, odnosno oružana etapa revolucije; peri početne izgradnje socijalizma, koji obično poprima oblike takozv nog administrativno-državnog intervencionizma, odnosno revo cionarnog etatizma, posle čega se razvija u pravcu socijalističk samoupravljanja ili pokazuje evidentne znake zastoja, birokra zacije, pa i antisamoupravne orijentacije. U svim navedenim fa ma mogu se pratiti osobenosti socijalnih funkcija profesionalizr u politici, to jest osobenosti odnosa između socijalizma i političk profesionalizma. Prostor nam ne dozvoljava da analiziramo sve e pe i ulogu političkog profesionalizma u njima. Ulogu profesion nih revolucionara u toku pripremanja revolucije celovitije je ob dio Lenjin i zato se ovom prilikom nećemo na tome zadržava U našoj raspravi težnju ćemo pokloniti ulozi političkog profes nalizma u etapi revolucionarnog etatizma i razvoja socijalističk samoupravljanja u jugoslovenskom društvu.

Od rata do danas naša revolucija je prošla kroz dve bit etape razvoja: revolucionarni etatizam i socijalistički samoupra ni razvoj društva, koje su dale i pečat profesionalizmu u politi Naime, profesionalizam u politici je, u zavisnosti od globaln društveno-političkih odnosa, imao različitu suštinu, obim, a i m gućnosti prevazilaženja.

U periodu revolucionarnog etatizma profesionalno-upravlja ki sloj bio je unutar sebe strukturiran prema mestu u datoj hi rarhiji koju je uspostavljao i reprodukovao etatizam, sistemats se povećavajući zbog jačanja tendencije državnog upravljan privredom i svim drugim delatnostima. Zato se može tvrditi njegovo brojčano povećanje nije bilo izraz samo potreba razvo podele rada nego, pre svega, potreba koje je nametala država, k i snaga njene ekonomske moći i celina društveno-ekonomskih i p litičkih odnosa.[3] Ovom tendencijom zapretila je veoma velika opa nost demokratiji u socijalizmu, jer je postepeno počeo proc poistovećivanja državne vlasti sa birokratskim slojevima koji p nudom nameću svoje viđenje sreće, slobode i socijalizma.

Izlaz iz te situacije i rešenje za prevazilaženje etatizma i b rokratizma kao opasnosti za socijalizam Komunistička partija J goslavije je videla u traženju i opredeljivanju za novi, sopstve

---

[3] O tome vidi: Prof. dr Dragomir Drašković, *Sociologija sam upravljanja*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1977, str. 186.

put u socijalizam, na osnovama stečenog iskustva u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Sukob sa Staljinom 1948. godine imao je poseban značaj jer je doveo do reafirmacije one demokratske prakse i orijentacije koju je jugoslovenska socijalistička revolucija konstantno nosila sa sobom, a time i do onog odlučnog koraka što ga je Komunistička partija Jugoslavije napravila napuštanjem tuđeg etatističkog »modela« i prihvatanjem koncepta socijalističke izgradnje na osnovama samoupravnih odnosa.

Ta orijentacija naše revolucije je dovela do neizbežnog sukoba sa staljinizmom koji je bio mnogo manje uzrok, a mnogo više posledica originalnog i samoupravnog puta naše prakse. Uvođenje samoupravljanja značilo je ne samo unošenje kvalitativno novih sadržaja u formalno ista rešenja revolucionarnih snaga već i stvaranje novih formi društvenih odnosa, koje koncepcijski realno nude viši stepen *dijalektičkog jedinstva socijalizma i demokratije.*

Nova idejno-politička klima značila je otvaranje prostora kako za razvoj socijalističkog samoupravljanja tako i za rešavanje pitanja podruštvljavanja politike, deprofesionalizacije njene suštine i dimenzija, odnosno — onako kako je tekao razvoj samoupravljanja tako se postepeno otvarao proces prevazilaženja profesionalizma u politici. Sa tim su u vezi značajne političke odluke o deprofesionalizaciji, koje su donosili Savez komunista Jugoslavije, društveno-političke organizacije, Ustav, iz kojih se vidi da se pitanje suštine i dimenzija profesionalnog obavljanja političkih funkcija vezivalo za razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Za sadržaj i pravac društvenog razvoja socijalističke Jugoslavije pomenute promene su bile veoma značajne, imajući na umu činjenicu da je rukovodeća struktura pedesetih godina ne samo prihvatila ideju o uvođenju samoupravljanja i koncepciju antibirokratske revolucije nego je upravo profesionalno-upravljački sloj svojim opredeljenjem i društvenim angažovanjem inicirao glavne promene tog razdoblja. Protiv »rukovodećeg sloja« u prvih desetak godina nakon oružanog dela revolucije ne samo da nije trebalo nastupati nego je on zapravo vodio borbu u sebi, a protiv sebe i svog pretvaranja u snagu otuđenu od radničke klase i radnih masa iz kojih je i ponikao. Ali njegova protivrečna pozicija počela je prevladavati u tom konkretno-istorijskom procesu i kretanju. Dalji uspeh revolucije počeo je sve više zavisiti od novih socijalnih snaga, od autentične podrške i akcije radničke klase koja bi nosila pokret napred. Obistinilo se Marksovo upozorenje da posle pobede socijalističke revolucije najveću opasnost za revoluciju — da se ona deformiše — predstavlja njena sopstvena birokratija.

Ustavnim zakonom iz 1953. godine postavljeni su temelji novom, socijalističkom samoupravnom uređenju. Na tim temeljima će se dalje razvijati socijalističko samoupravno društvo u Jugoslaviji i, uza sva kolebanja, produbljivati i učvršćivati svoje osnovne društveno-ekonomske odnose. Idejnu osnovu socijalističkog

samoupravnog društva čini načelo da radni ljudi sami upravlja- svojim radom, plodovima rada i društvenom reprodukcijom, orga- nizovani u svojim organizacijama udruženog rada, zajednicama interesa i društveno-političkim zajednicama. Posredstvom tih svo- jih samoupravnih zajednica oni obrazuju i političku vlast, koja je čuvar tekovina revolucije i ostvaruje različite društvene interese njima se daje veća specifična težina — dakle, i veća mogućnost da utiču na državnu politiku, odnosno postavljeni su temelji po- društvljavanja politike. Uspostavljanjem veća proizvođača bio je stvoren institucionalni mehanizam koji je pružao mogućnosti (ma- da još uvek ograničene) da se prilikom odlučivanja u skupštinama bitni interesi proizvođačâ, vezani za njihov rad i ostvarivanje sa- moupravnih prava, izraze neposredno i razgovetno, bez posredova- nja opštepolitičke reprezentacije.

Uporedo s tim razvija se proces decentralizacije, koji je na- pre vertikalan i obuhvata prenošenje niza ranijih kompetencija savezne uprave na republičke, a zatim i horizontalan. On je zna- čio ne samo osamostaljivanje privrednih organizacija nego i zna- no osamostaljivanje ustanova u oblasti prosvete, zdravstva, soci- jalnog osiguranja i drugih udruženja građana.

Karakteristično je da se smanjuje broj ministarstava i uprav- nih organa. Neka ministarstva se ukidaju i protvaraju u savete kao kolegijalna tela. Takođe se ne samo u državnoj strukturi ve i u političkom sistemu dešavaju promene, i to pre svega u položaju društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista. Sma- njuje se broj profesionalnih političkih funkcionera. Već posle 1950. Partija kao organizacija postaje nosilac funkcije usmerava- nja celog društvenog i državnog mehanizma (na Šestom kongresu KPJ definisana je nova uloga Partije i promenjeno je njeno ime u Savez komunista Jugoslavije, a posle toga Narodni front postaje Socijalistički savez radnog naroda). Promene su značajne, jer se njima teži da se izmeni odnos Partije i državnog aparata.

U Programu SKJ, donetom na Sedmom kongresu 1958. godi- ne, data je politička platforma za sve kasnije odluke koje su u forumima Saveza komunista i drugim društveno-političkim orga- nizacijama donošene o deprofesionalizaciji u politici. Kasnije, na osnovu načela Programa SKJ, izgrađuje se i novi ustavni sistem koji je značio učvršćivanje do tada izvojevanih tekovina socijalis- tičkog samoupravljanja i dao osnovu njegovog daljeg razvoja.

Taj period razvoja samoupravljanja karakteriše traženje re- šenja koja bi izmenila ulogu i dimenzije profesionalizma u poli- tici. A to su i zahtevali: razdvajanje države i partije, ograniče- nje državnog uticaja, decentralizacija itd. Već su tada pokrenuta pitanja prevazilaženja politike kao zanimanja koja će ostati i do danas aktuelna — naročito pitanje deprofesionalizacije političkog rada i uopšte podruštvljavanja politike.

Razvojem samoupravljanja šezdesetih godina obavljanje dru- štvenih funkcija se postavlja sasvim drugačije nego u ranijim

periodima. U tom smislu dva bitna elementa celokupnu društvenu situaciju čine različitom u odnosu na razdoblje pedesetih godina, kada je uvedeno radničko upravljanje u fabrikama.

Najpre, izmenila se idejno-politička priroda profesionalno-upravljačkog sloja. U prvim godinama posle oružanog dela revolucije, kako smo već istakli, upravljanje, društvene funkcije i društvenu delatnost te su društvene snage smatrale svojim revolucionarnim pozivom. Ali u periodu 1950—1960. stvari nisu baš tako stajale. U toku tih godina izgradnje novog, socijalističkog samoupravnog društva dolazi do evolucije upravljanja, koje je od revolucionarnog poziva sve više postajalo, i uglavnom postalo, profesija koja je izmenila društveno biće profesionalno-upravljačkog sloja.

U prvim posleratnim godinama rukovodeći ljudi u svim područjima društvenog života bili su, uglavnom, radnici, seljaci, profesionalni revolucionari iz ilegalnog partijskog života i deo inteligencije, đaka i studenata. »Profesionalno-upravljački sloj nije se po svom materijalnom položaju znatnije izdvajao od narodnih masa, a ispoljio je znatno veće požrtvovanje za revoluciju. Bila je to generacija »otuđenja« u interesu revolucije. Partija i revolucija izgradila je u njima revolucionarni moral i pripremala ih na svaku žrtvu u interesu radničke klase.«[4]

Profesionalni revolucionarni kadrovi postepeno se pretvaraju u profesionalno-upravljački sloj i samim tim se menja priroda njegovog odnosa prema društvu, usled čega kasnije jedan njegov deo dolazi u sukob s idejnom koncepcijom radničkog samoupravljanja. Socijalističko samoupravljanje znači idejni i moralno-politički preobražaj i stapanje rukovodeće strukture (profesionalno-upravljačkog sloja) s radnim masama, dok je jedno vreme u stvarnosti tekao proces sve većeg distanciranja ovog sloja od klase iz koje je ponikao.

Već na Četvrtom plenumu CK SKJ 1962, posle Sedmog kongresa, posvećena je pažnja kadrovskoj politici, koja je razmatrana upravo u svetlosti tih kretanja u društvu, i po prvi put se uvodi princip deprofesionalizacije. To su i prvi eksplicitni politički stavovi koji zadiru u kadrovsku politiku i kojima se ističe potreba društva za upravljanjem na novim osnovama. Na ovom plenumu su pokrenuta pitanja rotacije, reizbora, dekumulacije funkcija itd. i ukazano na njihov značaj za socijalističko samoupravno društvo. Sve je to imalo određenog uticaja na formulisanje novog ustavnog sistema, usvojenog 1963. godine. Osnovni cilj donošenja Ustava u 1963. godini bio je da se učvrste tekovine novog, socijalističkog samoupravnog društva, da se izgradi konzistentan samoupravni

---

[4] Dr Dušan Bilandžić, *Savez komunista, politička vlast i samoupravljanje*, monografija, Centar za društveno istraživanje Predsedništva SKJ, Beograd, 1974, str. 15.

sistem. Proces stvaranja novog Ustava i sam Ustav omogućili
novi prodor samoupravnih snaga i tendencija.

Socijalističko samoupravljanje nije završen oblik niti se pr
volinijski razvijao. Ustav iz 1963. godine veoma je kratko živ
u svom čistom obliku. Postojale su jake tendencije da se spre
njegova primena. Ali bitka za njegovu primenu pokazala je nužno
daljeg revolucionisanja društvenih odnosa. Zato je svaka eta
koja je dalje menjala ustavna rešenja značila revolucionarno pr
dubljivanje njegovog osnovnog sadržaja. U procesu tih prome
Savez komunista je pokazao da je ostao predvodnik radničke k
se, borio se protiv svih tendencija koje su negirale socijalistič
samoupravno društvo i bio je u stanju da iz svoje sredine uda
nosioce svih antisamoupravnih i antisocijalističkih tendenci
zvale se one unitarističke, nacionalističke ili liberalističke. Obr
čunom sa unitarističko-centralističkom grupom na Četvrtom p
numu CK SKJ 1966. godine ne samo što je zaustavljeno jačan
saveznih državnih organa i centralnih nosilaca ekonomske mo
nego je utvrđen pravac uspostavljanja novih odnosa u federaci
s tendencijom jačanja uloge republika i pokrajina u njoj. Usvoj
no je načelo paritetne zastupljenosti u organima federacije
kojima se politički odlučuje, a u stručnim organima federacije n
čelo ravnomerne zastupljenosti republika i pokrajina. Usposta
ljanjem ovih principa nastaje novi kurs u izgrađivanju društven
-političkog sistema Jugoslavije i počinje proces reorganizacije fed
racije. Ustavnim amandmanima iz 1967. i 1968. godine počinju bi
nije promene u ustavnom sistemu federacije. Jača državnost r
publika, a socijalističke autonomne pokrajine postaju instituci
obuhvaćene saveznim Ustavom.

Poraz centralističko-unitarističke grupe, kao i promene u od
nosima u federaciji, pokušali su posle 1966. godine da iskorist
nacionalistički orijentisane frakcije u republikama i pokrajinama
Ove nacionalističke frakcije doživele su poraz na 21. sednici Pred
sedništva CK SKJ 1971. godine. Istovremeno s borbom za nov
odnose u federaciji Predsedništvo CK SKJ iniciralo je novi kurs
društveno-ekonomskim i samoupravnim odnosima, jer je bilo oč
gledno da i nacionalističke, unitarističke i separatističke tendenc
je vuku svoj koren iz nerazvijenog samoupravljanja i tehnobiro
kratske vladavine. U tom smislu je i ustavna reforma vršena
dve etape. U prvoj etapi doneti su amandmani kojima su nastav
ljene i doslednije sprovedene izmene u političkim i ekonomskim
odnosima u federaciji. Izvršene su suštinske promene u društveno
-ekonomskim odnosima, polazeći od jačanja prava radnika i njego
vog udruživanja u osnovne organizacije udruženog rada, u kojima
on odlučuje o raspodeli dohotka, sredstvima svog minulog rada
o celini društvene reprodukcije. Uspostavljaju se novi politički od
nosi zasnovani na samoupravnom sporazumevanju i društvenom
dogovaranju. Inicira se slobodna razmena rada. U tom cilju po
krenuto je pitanje neposredne reorganizacije radnih organizacija

i stvaranja samoupravnih organa radne organizacije na principu sporazumevanja i udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada. Amandmanima u ovoj etapi takođe je započet proces samoupravnog preobražaja jugoslovenskog federalizma.

Nakon donošenja amandmana 1971. godine i borbe za njihovu primenu, prišlo se radu na donošenju novog Ustava. Proces konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada, a naročito proces menjanja društveno-ekonomskih odnosa, stvarali su uslove za iznalaženje odgovarajućih pravno-institucionalnih oblika posredstvom kojih će radnička klasa moći neposredno da uspostavlja svoju vlast u organizacijama udruženog rada, a i šire. Novim Ustavom iz 1974. godine završena je jedna burna i često protivrečna etapa socijalističkog samoupravnog sistema. Novim Ustavom je uveden delegatski sistem koji suštinski proizlazi iz socijalističkih samoupravnih ekonomskih odnosa i socijalističkog samoupravnog društveno-političkog sistema. Bez njih delegatski sistem ne bi imao pravi i puni revolucionarni sadržaj, teorijsku i političku dubinu. Uvođenjem delegatskog sistema radni ljudi ne biraju više u skupštinama univerzalnog, opšteg političkog reprezentanta, niti na bilo koga prenose svoje pravo odlučivanja.

Uvođenje delegatskog sistema na osnovama društvene svojine i samoupravljanja sužava prostor i osnove za osamostaljivanje političke moći profesionalno-upravljačkog sloja, politička vlast dobija široku demokratsku osnovu. Demokratizacija političkog odlučivanja na delegatskom principu postaje bitno obeležje svih političkih institucija i političkog života. Političke institucije i organizacije postaju sredstvo udruženih proizvođača — građana u realizaciji njihovih samoupravnih socijalističkih interesa. Politički oblici organizovanja ljudi — društveno-političke organizacije nisu transmisije osamostaljene države, nego relativno autonomni politički subjekti, organizovani u SSRNJ kao jedinstvenom frontu socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu. Ukidanje monopola političke moći etatizirane političke hijerarhije u odlučivanju umnožava centre odlučivanja, s ciljem da se delegatski princip odlučivanja, kao neposredan demokratski odnos, učini sredstvom udruženih proizvođača za stvarno ukidanje političkog otuđenja ljudi u demokratskom procesu usaglašavanja njihovih interesa, u smislu ostvarivanja vladavine interesa radničke klase. Delegatski princip odlučivanja znači, tako, negiranje monopola profesionalno-upravljačkog sloja na svim nivoima političkog odlučivanja. Interakcija u odlučivanju između samoupravnih političkih organizacija na različitim nivoima artikulacije i integracije interesa postaje kohezioni faktor sistema, njegova nova demokratska politička snaga. Ta snaga se izražava u socijalističkoj samoupravnoj demokratiji kao posebnom obliku u sadržini diktature proletarijata.

Donošenju svih ustavnih principa koji bi doprineli deprofesionalizaciji političkih funkcija prethodile su mnoge društvene

akcije i dokumenti koje su donosili SK i društveno-političke o ganizacije.

Savez komunista Jugoslavije je pokretač i inicijator dalj razvoja političkog sistema socijalističke samoupravne demokratij Na svojoj 30. sednici Predsedništvo CK SKJ je usvojilo Kardelje studiju *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog sam upravljanja* kao platformu aktivnosti članova, organizacija i ruk vodstava Saveza komunista u pripremama za Jedanaesti kongr SKJ. Time se pošlo u pravcu daljeg iznalaženja rešenja radi ost rivanja integralnog političkog sistema socijalističkog samoupra ljanja. Jedanaesti kongres SKJ je dao svoj doprinos daljem trag nju za oblicima potpunije i razvijenije socijalističke samoupra ne demokratije.

Suština našeg socijalističkog društvenog razvoja i istovrem no polazna osnova dalje ukupne transformacije političkog sisten izražena je u ukupnim promenama društveno-ekonomskog polož ja radnikâ-proizvođača, samoupravno organizovanih u osnovni i drugim organizacijama udruženog rada. Suština tih promer jeste obezbeđivanje radnicima u osnovnim organizacijama udruž nog rada da raspolažu dohotkom, kao i tekućim i podruštvljeni minulim radom u uslovima socijalističke robne proizvodnje, št sve više postaje osnova njihove ekonomske i političke kontro nad celokupnim »društvenim kapitalom« i nad tokovima dru tvenog kretanja u celini.

Bez obzira na dalekosežnost ustavnih promena i napora S veza komunista da se izvrše promene u političkom sistemu, ističe mo da su mogućnosti stvarne deprofesionalizacije vezane za viš momenata. Potrebno je obezbediti da funkcije većinom budu otvo rene i da se obavljaju neprofesionalno, kao i da javnost rada informisanost budu imperativ politike; a to podrazumeva javn odlučivanje, sa radnim ljudima i pred njima, što može razviti nj hovu društvenu moć i povećati uticaj proizvođača; za one funkcij koje se vrše profesionalno neophodan je dogovor o merilima koj ma se ne bi stimulisalo njihovo profesionalno obavljanje; dalje da dohodak političkih profesionalaca bude u zavisnosti od dohoda ka ostvarenih u privredi, a ne od dohodaka u društveno-političko zajednici u kojoj se obavlja funkcija, i to uvećanih visokim koe ficijentom, a to bi smanjilo raspone i istovremeno uslovilo da s politički profesionalci kasnije lakše »uklapaju« u dohotke koji il očekuju u radnim organizacijama. I, na kraju, vraćanje u struk moralo bi da bude *načelo politike*. Pored toga, za onaj deo ljud koji su mladi i koji imaju određenu struku obavezno je vraćanje na ranije ili slično *radno mesto*. Princip rotacije bi trebalo zame niti principom promene i izmenljivosti.

Primena tih principa umnogome bi doprinela tome da s ubrza proces deprofesionalizacije i podruštvljavanja politike. Me đutim, i pored njihovog usvajanja, oni se u praksi nisu dosledno sprovodili. Duže vreme u društvu nije stvarana klima da je nor

malno da se posle izbornog mandata sa profesionalne političke funkcije ljudi vraćaju na ona radna mesta sa kojih su izabrani ili na neko drugo mesto u svojoj struci. Naprotiv, vladalo je uverenje da je onaj koji bi se, posle isteka izbornog mandata, vratio u sredinu iz koje je otišao na profesionalnu funkciju — »propali političar«. Zato nije nikakvo čudo što su se pojedinci u takvoj situaciji grčevito borili za to da što duže ostanu na profesionalnim političkim funkcijama, prelazeći s jedne na drugu funkciju, iz jedne u drugu društveno-političku organizaciju. Razume se, uzroci dužeg zadržavanja na profesionalnim političkim funkcijama nisu samo u tome. Bolji uslovi i razne privilegije, što ih obezbeđuje samo obavljanje profesionalne političke funkcije, jesu glavni uzrok što se, po isteku izbornog mandata, pojedinci ne vraćaju u svoju struku. Ti pojedinci su najčešće naviknuti na bolje uslove rada i materijalno bezbrižniji život, pa stoga i nastoje da po svaku cenu zadrže status funkcionera. Ako im to ne uspe, tada ulažu napore da sebi obezbede neko dobro mesto u privredi ili van nje.

Na profesionalne političke funkcije pojedinci se biraju zbog toga što su se potvrdili kao borci za ostvarivanje socijalističkog samoupravljanja, što poseduju radne, stručne i moralne kvalitete, te stoga, po isteku određenog izbornog mandata, ne bi trebalo da pokreću pitanje ponovnog izbora na iste funkcije ili da traže da im se garantuje sličan status. Oni pojedinci koji žele da prave sporazume sa određenim organima i pojedincima da im se obezbedi profesionalni politički status, a ne žele da se vrate u svoje ranije radne zajednice ili u struku uopšte, u praksi degradiraju one principe na osnovu kojih su bili izabrani i gube poverenje radnih ljudi i građana koje su u svoje vreme stekli. Iza takvog ponašanja kriju se njihove ambicije i karijerizam. Isto tako, nije moralno kad pojedinci postavljaju zahteve i ultimatume: »Vratiću se u svoju organizaciju pod uslovom da dobijem dohodak koji sam imao kao funkcioner«. Takvim i sličnim zahtevima se u suštini ruši usvojeni princip raspodele prema uloženom radu.

Za dosledno ostvarivanje principa deprofesionalizacije i podruštvljavanja politike značajno je i to da se prilikom ponovnog izbora na profesionalnu političku funkciju daje javna ocena rada svakog funkcionera u proteklom mandatu. Takve ocene bi trebalo da daju radni ljudi i razni forumi na kraju svakog izbornog mandata. Da bi mogli merodavno o tome da odlučuju, radnici koji su iz svoje sredine izabrali nekog pojedinca na određenu profesionalnu političku funkciju treba da budu potpuno informisani o tome kako je radio njihov predstavnik i kako je izvršavao zadatke. Takav postupak imao bi dvostruku dimenziju: ponovni izborni mandat ne bi se produžavao svakome, već samo onima koji su to zaslužili, a time bi se i onemogućilo da se kadrovska politika privatizuje.

Ako se pažljivo i u dužem periodu posmatraju podaci o kretanju profesionalnih političkih funkcionera, može se zapaziti da

profesionalne političke funkcije lakše napuštaju radnici nego funk-cioneri koji imaju srednje i visoko obrazovanje. I ova iskustva još više nameću potrebu da se na odgovorne političke funkcije bira više radnika, jer iz radničkih zanimanja ionako ima malo iza-branih na takve funkcije.

Ima i pozitivnih tendencija. U mesnim zajednicama i opšti-nama prevazilazi se praksa da se profesionalni politički funkcio-neri »vrte ukrug« i sve je više onih koji se vraćaju svojim zani-manjima. Treba istaći da se pojedinci duže zadržavaju na profe-sionalnim političkim funkcijama u širim društveno-političkim za-jednicama, republikama, pokrajinama i federaciji. U republičkim i saveznim organima i organizacijama, i pored već usvojenih princi-pa o reizbornosti, smenljivosti i rotacije, zapaža se da se pojedin-ci biraju na profesionalne političke funkcije i po četiri, pet, pa i šest mandata.

Poznato je iz dosadašnje prakse do kakvih sve posledica do-lazi kad je čovek osam ili više godina na profesionalnoj političkoj funkciji. On se odvaja od sredine koja ga je bila izabrala, odnosno od procesa proizvodnje i razvoja svoje struke; menja svoj način života, stiče viši dohodak i stoga se teže odlučuje da se vrati u ranije uslove rada i života. Da bi se stalo na put ovim devijacija-ma u društvu, neophodno je potrebno da se ograniči ukupan man-dat, odnosno da se predvidi koliko godina može pojedinac nepre-kidno ostati na profesionalnoj političkoj funkciji. Time bi se omo-gućilo uključivanje većeg broja ljudi u obavljanje političkih i druš-tvenih funkcija, što i jeste zahtev socijalističkog samoupravljanja, odnosno time bi se efikasnije prevladale tendencije birokratizacije.

Ukazujući na to da treba onemogućiti dugo ostajanje pojedi-naca na istim profesionalnim političkim funkcijama i njihovo bi-rokratizovanje, koje ozbiljno ugrožava socijalističko samouprav-ljanje, drug Tito je na Jedanaestom kongresu SKJ rekao:

»U skladu sa karakterom naše socijalističke samoupravne de-mokratije, potrebna je podrška orijentaciji i praksi *neprofesional-nog obavljanja* odgovornih dužnosti u Savezu komunista, društve-no-političkim organizacijama, delegatskim skupštinama i drugim organizacijama i organima. Treba takođe osigurati uslove da se kadrovi nakon isteka mandata vraćaju u svoje ranije organizacije u skladu sa principom izmenljivosti i angažovanja novih ljudi.«

Posle održavanja Jedanaestog kongresa SKJ učinjeni su prvi praktični koraci u primeni zauzetih stavova. Tako je, na primer, Izvršni svet Skupštine SR Slovenije doneo odluku da se do kraja 1978. godine u republičkim organima uprave ne zapošljavaju novi ljudi. Inspirisan rečima druga Tita, Deseti kongres SOJ doneo je odluku o ukidanju profesionalnih i plaćenih mesta funkcionera u ovoj organizaciji, od opštine do federacije.

Na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije drug Tito je više razradio svoje misli izrečene na Jedanaestom kongresu SKJ:

»Mi dobro znamo da je birokratizam veoma žilav i da njegove korijene nije lako iščupati. Zato se protiv njega treba boriti podjednako na svim nivoima. Vi se sjećate da sam ja ne jednom upozoravao na birokratsku samovolju pojedinaca i grupa i na tendenciju uzurpacije vlasti radničke klase, da sam govorio o donošenju odluka koje nisu izraz interesa i želja samih radnih ljudi.«

A uspešno funkcionisanje delegatskog sistema i dalji razvoj socijalističke samoupravne demokratije — naglasio je drug Tito — imperativno nalažu da se u svim samoupravnim i državnim organima, u delegatskim skupštinama, u forumima i organima društveno-političkih organizacija do kraja primeni i neguje kolektivni rad. Svakako, najzapaženija ideja druga Tita na Osmom kongresu SSJ je uvođenje jednogodišnjeg mandata u obavljanju političkih funkcija. Ova Titova ideja ima suštinski značaj za razvoj našeg društva, za jačanje njegovog jedinstva. Na taj način će se stati na put birokratskim, karijerističkim i liderskim ambicijama pojedinaca.

U uslovima sprovođenja Zakona o udruženom radu, koji otvara put za ostvarivanje Marksove ideje o asocijaciji slobodnih proizvođača, najprihvatljivije je usvojiti stav da se političke i samoupravne funkcije obavljaju, po pravilu, u jednom mandatnom periodu. Takav princip može imati veliki značaj, naročito zbog priliva novih sposobnih ljudi iz udruženog rada. Jer samoupravljač, proizvođač u udruženom radu, može napustiti rad u svojoj profesiji i struci, po pravilu, najduže za četiri godine, ako ne želi da dovede u pitanje svoj stručni razvoj i povratak u radnu organizaciju. Taj princip, dosledno sprovođen tamo gde je to moguće i korisno, omogućio bi uključivanje velikog broja radnika, kvalifikovanih i visokokvalifikovanih, u strukturu delegatskog skupštinskog odlučivanja i u celinu političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. On bi delovao i kao korektiv preteranog kumuliranja funkcija i dužnosti, a i doprinosio bi otklanjanju mnogih negativnih strana političkog profesionalizma.

Krsto Kilibarda

Metod rada Saveza komunista u sadašnjim uslovima*

Dosadašnja praksa razvoja socijalističkog samoupravljanja i delovanja Saveza komunista u njemu pokazuje da je metod političkog angažovanja vrlo značajno društveno pitanje. O značaju metoda političkog delovanja svedoči i kritičko sagledavanje političke prakse onih koji su u manjoj ili većoj meri metod političkog angažovanja svodili na organizaciono-tehničko pitanje. Uostalom, o tome još više govori kritičko sagledavanje prakse onih koji i samoupravljanje svode uglavnom na organizaciono-pravnu oblast.

Teorijsko, praktično, kritičko izučavanje takvog sužavanja sadržaja metoda političkog angažovanja pokazuje da je metod rada političkih snaga značajno humanističko pitanje, da i od njega zavisi stepen ostvarenja socijalističkog humanizma.

Tako, kada se kaže metod rada SK u širem smislu, misli se delom i na odnos ove organizacije prema radničkoj klasi, prema

---

* Ovaj tekst je deo obimnijeg rada i pisan je na osnovu određenih rezultata istraživanja koje je autor vodio o delovanju SKJ u uslovima samoupravnog podruštvljavanja politike, kao i o ulozi SKJ u formiranju socijalističke samoupravne svesti.

samoupravnim i državnim organima, prema radnim ljudima i građanima, na odnos između članstva i rukovodstva u okviru organizacije i slično. Naravno, kada je reč o metodu, misli se na način ostvarivanja i razvijanja pomenutih odnosa, a on je u manjoj ili većoj meri određen sadržinom i ciljem.

Dijalektika odnosa metoda i sadržaja

Već iz rečenog proizlazi da je odnos metoda i sadržaja, sredstva i cilja značajno humanističko pitanje. Marks je i ovde dao dijalektička i humanistička rešenja. On je više puta u raznim formama isticao da »cilj koji traži rđava sredstva nije dobar cilj«. To je imalo i ima značajne teorijske i praktične posledice i doprinelo je humanizaciji radničkog pokreta. Time je marksizam nastupio protiv teorije i prakse po kojoj cilj opravdava sredstvo — principa koji u raznim vidovima prihvataju razne varijante makijavelizma. Prema tome, i SKJ je utoliko više revolucionarna i humanistička organizacija ukoliko više usklađuje svoj metod sa ciljevima i vrednostima socijalističkog humanizma, ukoliko sa stanovišta naučnog socijalizma i socijalističkog humanizma primenjuje i razvija svoj metod delovanja.

Marksizam je doprineo razvoju svesti o tome da se veliki ciljevi ne mogu ostvariti njima neadekvatnim sredstvima. Pre svega zbog toga što je metod u izvesnom smislu konkretizacija i ostvarivanje cilja. Prema tome, degradacija metoda predstavlja i degradaciju cilja koji se u metodu konkretizuje. A nema sumnje da u političko i moralno procenjivanje ulazi ne samo cilj već i metod njegovog ostvarivanja, ako to procenjivanje treba da nosi celovitiji, studiozniji dijalektičko-humanistički karakter. Dijalektika i ovde predstavlja negaciju metafizičke odvojenosti i afirmaciju svojih principa totaliteta i konkretnosti. Savez komunista se afirmisao kao revolucionarno-humanistička organizacija uvek kada je suočavao moralnu vrednost cilja i metoda i ulagao napore da ih uskladi. Setimo se analize cilja i metoda razvoja seljačkih radnih zadruga, metoda rada određenih subjekata iz službi unutrašnjih poslova, pojava nacionalizma i slično.

Poznato je da metod zavisi od cilja, da može toliko da degradira cilj, da ga unizi da se on više teško može prepoznati.

Metod socijalističkog demokratskog angažovanja ima više karakteristika koje ga u manjoj ili većoj meri razlikuju i suprotstavljaju etatističkom metodu »čvrste ruke«, kao i anarholiberalističkom metodu. Evo nekih njegovih polazišta, osnova i karakteristika.

To je metod demokratskog razvoja inicijative radnih ljudi i građana, razrešavanja suprotnosti između direktive i inicijative, metod demokratskog procenjivanja i usklađivanja inicijativa i slično. To je metod koji polazi od klasno-socijalističkih osnova

društvene moći i uticaja, koji počiva na istini i socijalističkim vrednostima i pretpostavlja demokratsku javnu borbu uz argumente ravnopravnih samoupravnih subjekata.

Metod socijalističkog demokratskog političkog angažovanja je metod odgovornosti koji vodi polaganju računa radnih ljudi i građana ne samo pred višima u hijerarhiji odnosa već i pred svim radnim ljudima i građanima, metod koji afirmiše odgovornost čoveka ne samo pred društvom već i pred samim sobom, ukazujući na dijalektičku povezanost ovih odgovornosti.

Ovaj metod se razvija nasuprot etatističkom i anarholiberalističkom metodu ostvarivanja uloge društveno-političkih organizacija. Analizirajmo to sa aspekta inicijative, uticaja, odgovornosti i slično.

Jedan od ciljeva Saveza komunista jeste socijalističko samoupravno podruštvljavanje politike, pa je otuda metod njegovog delovanja metod inicijative i njenog podsticanja i usklađivanja. Tome je prepreka i etatistički metod »čvrste ruke« i s tim povezan forumski rad, kao i anarholiberalistički metod pretvaranja političke organizacije u debatni klub, bez odgovarajućih zaključaka i njihovog ostvarivanja.

Tako etatistički metod »čvrste ruke« kao metod direktive i njenog nedemokratskog ostvarivanja, bez mogućnosti uticaja subjekata koji je sprovode, sprečava inicijativu radnih ljudi i građana, koncentrišući je na rukovodstva, takozvani forumski rad. Prema tome, ovaj metod subjektivnih snaga pasivizira radne ljude i građane van organa koji izdaju direktive, a u političkoj organizaciji pasivizira članstvo.

Slično tome, etatistički metod »čvrste ruke« vodi nesamoupravnom uticaju koji prihvata, na primer, predlog jedino ili uglavnom na temelju funkcije predlagača, a ne na klasno-socijalističkim osnovama istine, argumenata i socijalističkih vrednosti. I u uslovima samoupravljanja ima ostataka etatističkog mentaliteta i metoda. O tome govore i istraživanja koja pokazuju da izvestan broj radnih ljudi i građana glasa za predlog funkcionera i onda kada misli da istina, argumenti i socijalističke vrednosti nisu na njegovoj strani.

Na pitanje da li su glasali za neki predlog rukovodioca i društveno-političkog funkcionera iako su smatrali, na osnovu činjenica, da to pitanje treba drugačije rešiti, od 1.453 anketirane osobe 32% odgovorilo je »da«, 58% »ne«, a ostali su odgovorili da ne znaju. Dakle, oko jedne trećine anketiranih je bilo u specifičnoj situaciji podeljenosti ličnosti glasajući za predlog nosioca određene rukovodeće funkcije, iako su, na osnovu činjenica, smatrali da nije trebalo tako da postupe.

Nesamoupravni mentalitet pokazuju i oni anketirani koji se u rešavanju određenih pitanja opredeljuju prema mišljenju funkcionera, a ne na osnovu vlastitog uverenja formiranog na temelju

saznate istine. Na primer, u anketi je pretpostavljeno da se rešenje pitanja šta će se proizvoditi razlikuje ako se rešava po tradiciji i običajima, po mišljenju viših funkcionera, po vlastitom ubeđenju na osnovu saznanja istine, ili podjednako. Od 1.510 anketiranih 57% je odgovorilo da treba da budu odlučujući vlastito ubeđenje na osnovu saznanja istine, mišljenje funkcionera 22%, podjednako 13%, običaj 2%. Dakle, više od jedne petine smatra da mišljenje funkcionera treba da bude odlučujuće u navedenom pitanju, pokazujući svoj hijerarhistički mentalitet.

Analogno tome, izvestan broj anketiranih radnih ljudi i građana smatra da postoje svi izgledi da se pre ostvari volja određenog funkcionera, iako se argumenti, istina i socijalističke vrednosti nalaze na drugoj strani. To pokazuje da izvestan broj samoupravnih subjekata smatra da još nije u potrebnoj meri afirmisana klasno-socijalistička osnova društvene moći, uticaja i metoda. Dobijeni rezultati ukazuju na ostatke etatističkih odnosa, ponašanja i svesti.

Pa i metod odgovornosti etatističke »čvrste ruke« ne može voditi socijalističkom podruštvljavanju politike, jer afirmiše odgovornost samo pred višima od sebe, zanemarujući odgovornost pred svim radnim ljudima, pred društvom.

Iz svega toga proizlazi da metod rada etatističke »čvrste ruke« u manjoj ili većoj meri pasivizira radne ljude i građane, pa i degradira njihovo ljudsko dostojanstvo. A to pokazuje da je metod degradirao cilj, toliko izmenio i sam cilj da se pomenutim metodom postiže, umesto društvenog angažovanja i podruštvljavanja politike, manja ili veća pasivizacija.

S druge strane, ni anarholiberalističkim metodom ne može se ostvariti socijalističko samoupravno podruštvljavanje politike. On političku organizaciju pretvara u debatni klub, bez odgovarajuće akcije, bez zaključaka koje treba ostvarivati, u pasivnog posmatrača pokrenute inicijative. A poznato je da njih treba procenjivati i usmeravati na bazi principa socijalističkog humanizma. Prema tome, ovaj metod vodi stihijnosti, a pre svega sprečava svesno usmeravanje i organizovanost. Dakle, društvena kretanja se prepuštaju spontanosti, svesti i savesti pojedinaca, bez njihove dijalektičke socijalističke povezanosti u ostvarivanju ciljeva.

I društveni uticaj pokazuje kako se anarholiberalističkim metodom ne može ostvariti socijalističko samoupravno podruštvljavanje politike. Anarholiberalistički metod vodi nestajanju klasno-socijalističke osnove društvenog uticaja. Tako se omogućuje ostvarivanje uskih, sebičnih interesa, jer pod uticajem takvih interesa često se pobijaju argumenti, istina i socijalističke vrednosti. Dakle, ostvarivanje volje i interesa bez klasno-socijalističkih osnova daje prostor za stihiju u društvenim odnosima i svesti, prostor za razne oblike monopola, umesto socijalistički humanizovanog uticaja.

Takav metod delovanja omogućuje i vladavinu neformalnih grupa i »borbu klika za pozicije vlasti«, kako se kaže u poznatom Pismu Predsednika i Izvršnog biroa Predsedništva CK SKJ. Naravno, njihovo delovanje može da se maskira plaštom samoupravljanja. Ali pomenuti metod delovanja koji ih je delimično i omogućio nema mogućnosti da demaskira, da skine taj plašt i da afirmiše klasne socijalističke principe i interese.

Anarholiberalističkim metodom ne dolazi se ni do socijalističke samoupravne odgovornosti radnih ljudi i građana. Poznato je da se ovaj metod u pogledu odgovornosti zadovoljava polaganjem računa radnih ljudi i građana pred samima sobom, pa čak vodi samovolji bez odgovornosti. Iako socijalističko samoupravljanje afirmiše odgovornost i kao polaganje računa samoupravnih subjekata pred samima sobom, ono ne zapostavlja polaganje računa pred društvom. Tek dijalektikom prava i obe vrste odgovornosti može uslediti afirmacija socijalističke samoupravne odgovornosti. Na sadašnjem stepenu razvoja socijalističkog samoupravljanja mnogi samoupravni subjekti pokušali bi da ostvare svoje sebične i sa društvom neusaglašene interese, ako bi samo sebi odgovarali. Na sadašnjem stupnju razvoja postoji i određeni nesklad između uloge u samoupravnom sistemu i savesti izvesnog broja samoupravljača, što vodi neefikasnosti odgovornosti, pogotovo ukoliko bi se ona svela na odgovornost čoveka pred samim sobom.

Sve to pokazuje kako ni etatistički metod »čvrste ruke« ni anarholiberalistički metod ne vode socijalističkom samoupravnom angažovanju i podruštvljavanju politike, kao i to da je metod neodvojiv od sadržine i cilja. Metod adekvatan socijalističkim samoupravnim odnosima i angažovanju na tim osnovama je metod koji oslobađa inicijativu, ali je i stvaralački usmerava na socijalističkim principima. To je metod koji otvara mogućnosti uticaja svih radnih ljudi i građana, ali na klasno-socijalističkim osnovama, što znači na temelju istine, argumenata i socijalističkih vrednosti. To je metod koji podrazumeva i vodi odgovornosti svih (u zavisnosti od uticaja itd.), između ostalog i u pogledu polaganja računa pred sobom i pred društvom.

Sve to govori kako su ciljevi ugrađeni u metode njihovog ostvarivanja, kako metodi predstavljaju njihovu svojevrsnu konkretizaciju. Prema tome, dijalektika humanizma ciljeva je povezana sa dijalektikom humanizma metodâ njihovog ostvarivanja.

Practicizam i voluntarizam kao nedijalektički odnos između metoda i cilja

Neusklađenost, odnosno odstupanje metoda od cilja u uslovima socijalističkog samoupravljanja pokazuju razni oblici pragmatizma, practicizma, voluntarizma i slično.

Sva ova odstupanja narušavaju dijalektičko jedinstvo između teorije i prakse što postoji u marksizmu i u radničkom po-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Dokumenti Jedanaestog kongresa SKJ predviđaju niz mera usmerenih na suzbijanje voluntarizma i pragmatizma u organizaciji. Prema Statutu, dužnost je člana SK, između ostalog, da obrazloži svoje tvrdnje; dakle, nisu dovoljni tvrdnja i izražavanje volje.

Voluntarizam, pragmatizam, prakticizam u manjoj ili većoj meri vode instrumentalizaciji ciljeva. To se ogleda, između ostalog, i u fetišizaciji određenih formi do te mere da se u njima ne vidi sredstvo ostvarivanja određenih ciljeva, već postaju same sebi cilj. Poznato je da je smisao postojanja organa samoupravljanja ostvarivanje ciljeva: razotuđenje čoveka i društva, humanizacija rada i društvenih odnosa i slično, ali i oni se u određenim uslovima mogu pretvoriti u svoju suprotnost, može se izgubiti iz vida cilj koji treba ostvariti. Postojanje takvog fetišizma potvrđuju i oni radni ljudi i građani koji izjavljuju (u anketi) da se određeni organi samoupravljanja ne mogu birokratizovati niti mogu biti sredstvo birokratije. Kao da određene neformalne grupe pod plaštom samoupravljanja ne ostvaruju svoje sebične i od društva otuđene interese itd. Po svemu sudeći, još veću nekritičnost pokazuju oni koji smatraju da u njihovoj radnoj organizaciji ima samoupravljača koji ne mogu pogrešiti u rešavanju samoupravnih pitanja. To govori ne samo o niskom idejno-političkom nivou već i o slabostima metoda političkog angažovanja, zapravo njegovoj nekritičnosti. Metod političkog angažovanja na principima dijalektike i humanizma pretpostavlja kritiku i kritičnost u dijalektičkom smislu: afirmaciju progresivnog i negaciju reakcionarnog, dakle, kritiku koja i stvara i ruši.

Metod moralno-političkog podsticaja i uticaja, delovanja primerom

Poznato je da neka društvena grupa ne može biti avangarda ako nije i moralno-politička avangarda. U kojoj meri će neka društveno-politička organizacija biti moralna avangarda zavisi ne samo od moralne vrednosti ciljeva koje ostvaruje već i od moralne vrednosti metoda i sredstava što se koriste radi njihovog realizovanja. Stoga, neka društvena grupa je avangarda društva u zavisnosti od toga da li i koliko deluje kao činilac moralnog podsticaja i uticaja. Prema tome, i ovde je reč, između ostalog, o metodu delovanja.

Naravno, to se odnosi i na Savez komunista, pogotovo s obzirom na njegovu ulogu činioca razvoja socijalističkog samoupravljanja i socijalističke svesti, kao i ostvarivanja vrednosti socijalističkog humanizma. Više je pokazatelja i kriterijuma na osnovu kojih se Savez komunista može oceniti kao moralno-politička avangarda samoupravnog društva, imajući u vidu ne samo cilj nego i metod njegovog ostvarivanja, moralno-politički uticaj i podsticaj SK. To su, recimo: lične vrednosti članova koji čine ovu organizaciju, moralno-politički kriterijumi koji vladaju u njoj, aktivnost, mesto u strukturi društvenog ugleda, koliko su članovi integral-

ne ličnosti u odnosu na ostale građane, koliko i na koji način deluju na druge radne ljude i građane kao moralni faktor.

Jedanaesti kongres SKJ potvrdio je i ponovo ukazao na ovu organizaciju kao na moralno-politički činilac razvoja socijalističkog samoupravljanja. U vezi s tim ukazano je i na metod delovanja organizacije — moralnim i moralno-političkim podsticajem i uticajem. U Rezoluciji Jedanaestog kongresa SKJ piše: »U svom idejno-političkom i praktičnom delovanju komunisti treba da prednjače u izgrađivanju i doslednom oživotvorenju vrednosti i normi socijalističke samoupravne etike i morala.«

U Statutu SKJ je zapisano: »Komunist je dužan da vlastitim moralnim vrednostima, društvenim ponašanjem i ličnim primerom, rečju i delom, doprinosi afirmaciji moralnih društvenih normi i socijalističke solidarnosti među radnim ljudima u skladu sa ciljevima i principima našeg socijalističkog društva.«

U vezi s tim neki subjekt može biti moralni podsticaj drugim ljudima i vršiti moralni i moralno-politički uticaj na njih u zavisnosti od toga koliko ga ljudi cene i uvažavaju, to jest koliki društveni ugled ima. Naravo, to je slučaj i sa članovima Saveza komunista. Poznato je da se prijem u ovu organizaciju vrši na predlog članova, »aktiva komunista, političke ili društvene organizacije, samoupravnih organa osnovne organizacije udruženog rada, radne i mesne zajednice i na osnovu razmatranja ličnog zahteva pojedinca«. To pretpostavlja demokratski uticaj organa i organizacija i određeni stepen društvenog ugleda kandidata za člana Saveza komunista, kao i moralni uticaj i otvorenost organizacije.

Istraživanje pokazuje da su članovi Saveza komunista među najviše cenjenima, a često i najviše cenjene ličnosti svoje sredine. Tako, na primer, od 1.339 anketiranih 75% je kao najviše cenjene ličnosti u svojoj opštini navelo određenog člana SK, 14% — nečlana, a ostali su odgovorili da ne znaju da li je reč o članu. Slično je i sa najviše cenjenom osobom pod brojem dva: 71% navelo je člana SK, a 19% nije. I pod brojem tri, kao najviše cenjene osobe u opštini najčešće su pominjani članovi SK: 69% anketiranih navodi članove SK, 21% nečlanove, a ostali odgovaraju da ne znaju.

Dakle, pomenuta struktura najviše cenjenih ličnosti u opštini prema političkoj pripadnosti govori u prilog mogućnosti moralno-političkog podsticaja i uticaja, delovanja primerom članova Saveza komunista. Ali nije beznačajan broj ni onih koji nisu naveli člana Saveza komunista među tri najviše cenjene ličnosti u opštini (člana SK kao najviše cenjenu ličnost pod brojem jedan nije navela jedna desetina anketiranih, pod brojem dva gotovo dve desetine, a pod brojem tri nešto više od dve desetine).

Poznato je da u ovoj organizaciji ima mnogo društveno-političkih entuzijasta sa izraženim moralnim kvalitetima i moralno čistim delovanjem. Ali se u javnosti takođe zna da su izvesni birokrati, poltroni, karijeristi, prekršioci određenih zakonskih i moral-

nih normi bili članovi SK. Isto tako, i svakoj vodećoj političkoj organizaciji preti opasnost od onih koji žele da je iskoriste u sebične svrhe, skrivajući se iza njenog ugleda i autoriteta. Savez komunista se bori protiv takvih negativnih pojava razvijajući socijalističko samoupravljanje i demokratizujući odnose u svojoj organizaciji na socijalističkim osnovama.

Dokumenti Jedanaestog kongresa SKJ pokazuju, između ostalog, osetljivost organizacije za vlastiti društveni ugled, pa se zaključuje da u ovoj organizaciji nema mesta za one »koji svojim ponašanjem narušavaju njen ugled«.

Poznato je da delovanje Saveza komunista kao moralnog faktora razvoja samoupravljanja zavisi i od normi koje su u njemu opšteprihvaćene i kojima se regulišu odnosi; naime, sve zavisi od toga da li su to norme najprogresivnijih snaga socijalističkog samoupravljanja. Kada određene organizacije Saveza komunista ne preduzimaju sankciju prema nekim svojim članovima zbog ozbiljnog kršenja normi političkog života, to ne samo što smanjuje ugled organizacije već ima i mnoge druge štetne posledice. A takve posledice su utoliko teže ukoliko se pri tom daje objašnjenje da je osoba koja je prekršila određene norme »radila u interesu svoje radne organizacije«. Postavlja se pitanje: kakav je to interes radne organizacije koji nije usklađen sa istorijskim interesima radničke klase, sa društvenim interesima što počivaju na socijalističkim osnovama. Društvenom ugledu organizacije Saveza komunista nanosi se šteta i onda kad ova organizacija ne kažnjava nekog svog člana zbog kršenja bitnih društvenih normi, pogotovo ako druge organizacije preduzimaju odgovarajuće sankcije. Time slabi njen moralno-politički podsticaj i uticaj koji se temelje na socijalističkim osnovama.

Sve to nameće zaključak o izvesnoj diferencijaciji članova SK: prema njihovom moralno-političkom profilu, društvenom ugledu, prema ocenama njihovih moralnih vrednosti, pa i prema tome da li i koliko oni mogu biti činilac moralnog podsticaja i uticaja, koliko i na taj način mogu delovati.

To potvrđuju i rezultati upoređivanja članova SK prema tome koliko su aktivni u samoupravnom odlučivanju, koliku snagu uticaja imaju, koliko se zalažu na radnom mestu, da li se bore za razvoj samoupravljanja, za modernizaciju proizvodnje itd.

Ostvarivanje vodeće idejno-političke i usmeravajuće uloge Saveza komunista, njegovo delovanje moralno-političkim podsticajem i uticajem pretpostavlja izrazito delovanje i uticanje primerom, potvrđivanje idejnih opredeljenja delom. U tom kontekstu je od velikog značaja to da li se članovi Saveza komunista zalažu na radnom mestu, da li su u tom pogledu aktivniji od ostalih radnika i šta o tome drugi misle. Od 1.532 anketirana samo 8% je izjavilo da se većina članova SK manje zalaže na radnom mestu od ostalih radnika, dok su ostali izjavili da se većina zalaže koliko i drugi radnici ili više od njih.

Slično je ocenjena i aktivnost članova SK u samoupravnom odlučivanju. Samo 5% anketiranih odgovorilo je da je većina komunista manje aktivna, dok 44% smatra da su oni aktivni koliko i ostali samoupravljači, a 43% je izjavilo da je većina članova SK aktivnija od ostalih samoupravljača.

Još povoljnije rezultate po Savez komunista daje analiza o političkoj pripadnosti ličnosti koje se najviše zalažu za samoupravljanje. Na primer, 80% anketiranih navodi da se članovi SK najviše bore za samoupravljanje (pod brojem jedan). Slično je i sa ličnošću pod brojem dva: 75% je izjavilo da su članovi SK najdosledniji borci za samoupravljanje.

Sve to pokazuje da se radna i samoupravna aktivnost mnogih članova SK visoko ceni, pa iz toga proizlazi da oni mogu da deluju primerom.

Poznato je da su komunisti, prema Manifestu komunističke partije, »u praksi onaj deo radničkih partija svih zemalja koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni teoretski prednjače ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta«. Ovaj aspekt uloge komunista potencira njihovo bolje poznavanje društvenih procesa i odnosa. Od toga zavisi i njihov moralno-politički podsticaj i uticaj, pa i delovanje primerom.

Većina anketiranih smatra da članovi Saveza komunista relativno najbolje poznaju naše društvo i suštinu i pravce njegovih kretanja. Od 1.266 anketiranih 84% navodi člana SK, i pod brojem jedan i pod brojem dva, kao lice koje najbolje poznaje naše društvo i suštinu i pravce njegovih kretanja.

Dakle, ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge komunista, pogotovo u uslovima socijalističkog samoupravljanja, podrazumeva kao metod i sadržaj moralno-politički podsticaj i uticaj, delovanje političke organizacije kao moralno-politički faktor razvoja odnosa i svesti, delovanje članova SK vlastitim primerom. Naravno, moralno-politička avangarda može biti određena društvena grupa, ali ne zato što ona sama sebe proglašava za avangardu, već stoga što stvarno moralno-politički podstiče i utiče, što je radni ljudi i građani cene i uvažavaju, a i doživljavaju kao avangardu.

Ostvarivanje uloge Saveza komunista kao moralno-političkog činioca, pretpostavlja, između ostalog, metod demokratskog delovanja, izgrađivanja stavova i donošenja odluka. To je potvrdio i Jedanaesti kongres SKJ.

Prema Statutu, Savez komunista, kao avangarda radničke klase, zasniva svoju vodeću idejno-političku ulogu na aktivnom učešću članstva »u pripremanju i donošenju odluka i stavova na svim stepenima i u svim oblastima delovanja Saveza«, na »obavezi komunista da svoje stavove u pogledu odluka osnovnih organizacija odnosno organa Saveza komunista iznose u organizacijama i

organima čiji su članovi«, na »samostalnosti, inicijativi i stvaralaštvu člana«, »odlučujućoj ulozi članstva — neposredno ili preko delegata koje ona bira — u predlaganju, biranju i redovnom obnavljanju sastava svih foruma, organa i radnih tela Saveza«, na »stalnom uticaju članstva na program rada, funkcionisanje i sadržinu odluka izbornih organa«, »stvaranju i razvijanju sistema međusobnog političkog informisanja«, »razvijanju sistema stalne i neposredne demokratske komunikacije sa društveno-političkim i društvenim organizacijama, delegacijama i samoupravnim organizacijama i zajednicama«, na »javnosti rada i ostvarenoj idejno-političkoj akciji članstva svih organizacija, foruma i organa Saveza« itd.

Dakle, pomenute i slične odredbe i njihovo ostvarivanje otvaraju mogućnost razvoja demokratskog metoda donošenja odluka i izgrađivanja stavova. Ako bismo uporedili pomenute i slične karakteristike demokratskog metoda političkog delovanja sa praksom i metodom ostvarivanja vodeće uloge SK u uslovima razvoja samoupravljanja, onda bismo zapazili značajne rezultate, naročito u odnosu na metod koji je postojao u administrativnom periodu, ali i teškoće u ostvarivanju i razvoju demokratskog metoda. Između ostalog, o tome govore i rezultati istraživanja koje smo već istakli.

U vezi s ovim i sličnim pojavama Predsednik SKJ je na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije rekao: »I pored široke samoupravne i delegatske baze, mnoge odluke se još u suštini ne donose na samoupravni način, iako formalno prolaze kroz samoupravni postupak.«

Odstupanje od demokratskih principa političkog delovanja potvrđuju i pojedinačni slučajevi za koje javnost sazna preko štampe, zatim određeni slučajevi koje su izučavala odgovarajuća tela organa SK itd.

Činjenice pokazuju izvesnu razliku između onoga što je normativno rečeno o metodu i onoga kako se u praksi ostvaruje politička uloga. Neke od tih razlika, kao i njihove uzroke, sugerišu i već iznešeni rezultati istraživanja. Jedan od uzroka pomenutih razlika treba tražiti u prirodi i strukturi društvene moći i uticaja. Poznato je da nedemokratski formirana politička moć i uticaj i nedemokratska upotreba moći i uticaja pretpostavljaju i nedemokratski metod. To smanjuje mogućnost delovanja moralnim podsticajem i uticajem.

Ostvarivanje uloge SK kao moralne avangarde i razvoj demokratije odlučivanja pretpostavljaju slobodu odgovornog iznošenja vlastitih uverenja. U tom pogledu je od značaja šta se misli o slobodi iznošenja tih uverenja. Više od polovine anketiranih (54%) odgovorilo je da ima potpunu slobodu u odgovornom iznošenju vlastitih uverenja na sastancima raznih organa i organizacija, 33% smatra da ima delimične slobode, a 10% izjavljuje da nema takve slobode.

Statut SKJ otvara dalje mogućnosti odgovornog iznošenja mišljenja, uključujući i kritiku. Tako u ovom dokumentu piše: »Član ima pravo da u svojoj organizaciji i na drugim organizovanim skupovima komunista iznosi svoje mišljenje o svim političkim stavovima i problemima, političkom ponašanju drugih komunista, svakog izbornog organa i njegovog člana i da ih kritikuje. Svoje tvrdnje komunist je dužan da obrazloži. Za mišljenje i kritiku koje je izneo u Savezu komunista član ne može snositi političku odgovornost.« Naravno, reč je o odgovornoj kritici. Ali za neodgovornu kritiku se — odgovara. U vezi s tim u Statutu je zapisano: »Političku odgovornost snosi onaj član koji se posluži neistinom i dezinformacijama da bi politički i moralno diskvalifikovao druge ljude.« Dakle, traži se politička odgovornost za kritiku koja po svojim ciljevima i motivima nije moralno vredna, a pogotovo kada nije na nivou člana moralne avangarde.

Iako razvoj socijalističkog samoupravljanja i demokratizacija odnosâ u Savezu komunista otvaraju mogućnosti slobodnog iznošenja vlastitih odgovornih uverenja, ipak su one ograničene, naročito u određenim sredinama. Između ostalog, neki anketirani o tome govore kada objašnjavaju da su na nekom sastanku na kojem su se rešavala samoupravna pitanja nameravali da govore, ali to nisu činili često iz straha od posledica.

Od ukupnog broja anketiranih 50% je odgovorilo da su nameravali da govore na sastanku na kojem su se rešavala određena samoupravna pitanja, ali nisu govorili, 40% izjavljuje da nisu nameravali, a ostali su odgovorili da ne znaju. Objašnjenja koja su data kao razlozi zbog kojih jedan broj anketiranih nije govorio iako su nameravali da uzmu reč na sastanku, ukazuju na to da je u svesti ljudi često nesamoupravna moć i uticaj (pre svega birokratsko-tehnokratski) onaj činilac koji doprinosi pasivizaciji. Čak i da pomenuti iskazi ne izražavaju adekvatno stvarne uslove, samoupravnog i političkog delovanja anketiranih, politički je problem što veliki broj ljudi tako misli i to prihvata kao činjenicu koja utiče na ponašanje.

Kao jedan od činilaca demokratizacije i humanizacije odnosa među ljudima, uzimajući u obzir ne samo sadržinu već i metod delovanja subjektivnih snaga, jeste i pitanje kolektivnog rada samoupravnih i državnih organa, kao i organa društveno-političkih organizacija. Ono je odlučnije pokrenuto na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, na kojem je Predsednik Saveza komunista Jugoslavije, između ostalog, rekao: »Delegatski sistem i dalji razvoj socijalističke samoupravne demokratije imperativno nalažu da se u svim samoupravnim i državnim organima, u delegatskim skupštinama, forumima i organima društveno-političkih organizacija do kraja primijeni i njeguje kolektivni rad.«

I ovo razmatranje, kao i rezultati istraživanja, ukazuju na to da Savez komunista deluje kao moralni činilac podsticaja i uticaja ne samo neposredno jačajući moralnu svest o vrednosti već i

razvijajući društvene procese i odnose koji u većoj ili manjoj meri determinišu društvene odnose i svest. Prema tome, kriterijum ostvarivanja uloge Saveza komunista jeste ne samo to koliko on neposredno doprinosi socijalističkoj humanizaciji odnosa između ljudi već i koliko razvija društvene procese i odnose koji će voditi takvoj humanizaciji. Ali jedno i drugo zavisi ne samo od sadržine već i od metoda rada.

Branko Vasiljević

Transfer nuklearne tehnologije i zemlje u razvoju

Razvoj i primena nuklearne energije u miroljubive svrhe je sastavni deo savremenih procesa naučno-tehnološke revolucije. Uz komercijalnu primenu, od sredine 50-tih godina, razvio se i transfer nuklearne tehnologije u ovoj oblasti. Pošto je Ugovorom o neširenju nuklearnog oružja od 1968. godine zabranjen transfer vojne nuklearne tehnologije, danas je transfer nuklearne tehnologije za miroljubivu primenu dominantan u međunarodnim okvirima.

Međutim, specifičan karakter nuklearne tehnologije, njena složenost i alternativna primena, kao i ekonomske pretpostavke uobličavanja nuklearnih pronalazaka u tehnologiju, uslovili su da transferom nuklearne tehnologije vladaju isprepleteni politički, strategijski, ekološki i ekonomski interesi. Pored toga, transfer se vrši u uslovima duboke disproporcije u razvoju pojedinih zemalja u savremenom svetu. Potencijalno, proširenje primene nuklearne energije trebalo bi da doprinese prevazilaženju ovog jaza.

Dosadašnja praksa transfera nuklearne tehnologije obuhvata tri osnovne oblasti prenošenja. To su: tehnologija primene nuklearne energije u svrhe proizvodnje električne energije, tehnologija

proizvodnje i primene izotopa u poljoprivredi, industriji, zdravstvu i istraživačka nuklearna tehnologija. Razvili su se i nekoliki okviri ovog transfera nuklearne tehnologije, koji izražavaju njen karakter:[1] bilateralni odnosi država (odnos država je okvir za razvijanje veza privrednih subjekata; ali i sama država može vršiti transfer tehnologije koju je razvila[2]); multilateralni odnosi u okviru određenih regionalnih ekonomskih integracija, posebno onih koje okupljaju najrazvijenije zemlje (Evropske zajednice i SEV); preko Međunarodne agencije za atomsku energiju (IAEA).[3]

U bilateralnim odnosima transfer nuklearne tehnologije može se vršiti: (1) prodajom gotovih proizvoda, postrojenja i opreme, koji u sebi ujedinjuju rezultate vrhunske tehnologije u ovoj oblasti, zajedno s transferom relevantnih tehnoloških informacija i načina rukovanja takvom tehnologijom i specijalizovanog znanja vezanog za nju (bilo upućivanjem stručnjaka pri izgradnji postrojenja, bilo u toku njegovog rada, ili školovanjem stručnjaka zemlje primaoca tehnologije). Zbog karaktera tehnologije ovde je isključeno njeno prenošenje u vidu imitacija u zemlji primaocu; (2) sistemom inženjeringa, ustupanjem dela radova zemlji primaocu tehnologije, prema informacijama koje daje izvođač radova; (3) davanjem tehnološke informacije, preko raznih oblika licenci, i s njom povezanog znanja (transfer tehnologije u užem smislu).

Ovi su se oblici transfera razvijali počev od 1955. godine, kada su zemlje tehnološki snažne u ovoj oblasti skinule tajnu sa ciklusa tehnološke primene nuklearne energije. Politika izolacionizma i monopolizma, do tada sprovođena, ustupila je mesto liberalizaciji trgovine nuklearnom tehnologijom u miroljubive svrhe. Takva je situacija u velikoj meri olakšala zaključivanje Ugovora o neširenju nuklearnog oružja, koji je normativno omogućio zemljama koje nisu posednice nuklearnog oružja da se u punoj meri »koriste dostignućima miroljubive primene atomske energije«, to jest da imaju slobodan pristup nuklearnoj tehnologiji u miro-

---

[1] Uporediti: B. Chatel, *La stratégie des Nations Unies pour la science et la technique — Rôle de la technologie nucléaire,* Peaceful Uses of Atomic Energy, UN — IAEA, 1972, vol. 6, p. 479.

[2] Videti: B. Bosney and M. Willrich, ed., *Nuclear Proliferation, Prospects for Control,* Dunellen, New York, 1970, p. 87—114.

[3] U okviru regionalnih ekonomskih integracija stvoreni su izvesni mehanizmi i oblici koji imaju, pored ostalih, i funkciju transfera nuklearne tehnologije. U okviru Evropske zajednice to je EVROATOM, koji obezbeđuje olakšice za transfer nuklearne tehnologije između država članica, kao i zajednički rad na stvaranju i njenom širenju. U okviru SEV deluje Komisija za korišćenje nuklearne energije u miroljubive svrhe (od 1960. godine), postoji program inženjeringa nuklearnih elektrana za period 1981—1990. i zajedničko međunarodno preduzeće za proizvodnju nuklearnih sredstava. U okviru obe integracije deluju i centri za fundamentalna nuklearna istraživanja. Preko IAEA transfer tehnologije se vrši u sklopu tehničke pomoći koju IAEA daje zemljama članicama samostalno ili u saradnji sa UNDP, kao i organizovanjem obuke kadrova iz zemalja članica.

ljubive svrhe, uz adekvatnu kontrolu te primene. Međutim, od sredine ove decenije postignuti rezultati međunarodne saradnje u ovoj oblasti se dovode u pitanje. »To je period nestabilnosti, koji karakterišu konstantne promene, pod uticajem političkih i administrativnih pritisaka, uključujući i izvršenje tekućih ugovora, i za izvesne zemlje znači nesigurnost u pogledu budućnosti njihove nuklearne industrije, presečene — navedenim promenama — u punoj ekspanziji.«[4]

Transfer nuklearne tehnologije i procesi monopolizacije

Najvažniji problemi u transferu nuklearne tehnologije vezani su za transfer nuklearnih centrala za proizvodnju električne energije i sa njima povezane tehnologije goriva.

Važnost nuklearne energije za zadovoljavanje energetskih potreba čovečanstva, osobito za dobijanje električne energije, danas je van spora kada se imaju na umu njene tehnološke karakteristike, ekonomska dostupnost, ograničenost klasičnih fosilnih goriva, kao i nemogućnost — još i danas — primene energije Sunca u većem obimu, energije fuzije i sličnog.[5] Prema jednom dokumentu IAEA, »nuklearna energija je jedini izvor energije koji je danas tehnički i ekonomski sposoban da premosti energetski jaz koji će se javiti kao rezultat progresivnog iscrpljivanja izvora fosilnog goriva«.[6] Ova činjenica je naročito naglašena posle izbijanja takozvane energetske krize 1973. godine. Međutim, nuklearna energija treba da posluži i prevazilaženju jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja, kao izvor energije, i kao podsticaj razvoju industrije uopšte u zemljama u razvoju. U uslovima nejednake potrošnje energije u svetu — što je još jedna manifestacija jaza u razvijenosti — i projekcije širenja tog jaza (od faktora 20 u 1972. godini na faktor 30 u 2000. godini),[7] nuklearna energija je jedan od izlaza. Stoga se projektuje njena rastuća upotreba. Prema jednoj od mogućih projekcija, udeo električne energije proizvedene u nuklearnim elektranama u ukupnim svetskim kapacitetima kretaće se:

---

[4] Bertrand Goldschmidt, *Coopération internationale dans la domaine nucléaire — bilans et perspectives*, TAEA, »Bulletin«, No 2/1978, p. 16; *Le contrôle de l'énergie atomique et la non-proliferation*, »Politique étrangère«, No 3—4/1977.

[5] Videti: M. Napijalo, *Energetika danas i sutra*, FIZIS, mart 1978, str. 4—20.

[6] IAEA, *The Annual Report for 1977*, p. 20.

[7] B. T. Field, *Energy Resources and the Future of their Effective Utilization*, u: J. M. Blair et al., *Aspects of Energy Conversion*, Pergamon Press, Oxford, 1976, p. 814—815.

Procena ukupnih instalisanih električnih i nuklearnih kapaciteta (u hiljadama MW)[8]

	1976.	1977.	1980.	1985.	1990.	2000.
Električni	1700	1800	2200	2800—3000	3600—3900	5900—6600
Nuklearni	85	95	170	300—400	500—700	1300—2000
Nuklearni (%)	5	5,3	8	11—13	14—18	22—30

Udeo zemalja u razvoju u ovom porastu nuklearnih kapaciteta (prema do sada planiranim kapacitetima), uključujući i istočnoevropske socijalističke zemlje (sem SSSR i Nemačke Demokratske Republike), kretao bi se prema sledećoj skali[9]: 1977. godine — 3%; 1980. godine — 5%; 1985. godine — 9%; 1990. godine — 14%; 1995. godine — 18% i 2000. godine — 20%. Do marta 1977. godine samo tri zemlje u razvoju su imale u pogonu nuklearne centrale; još 11 zemalja u razvoju ih je gradilo ili planiralo da izgradi do 1985.

Samo šest zemalja se danas javlja kao izvoznik nuklearno-energetske tehnologije, a još tri zemlje mogu da zadovolje svoje unutrašnje potrebe. Sve ostale zemlje su uvoznici nuklearne tehnologije. Vladajuća tehnologija nuklearne fisije koja se izvozi uobličena je u električne centrale s dve vrste reaktora kao izvora energije: na prirodni uran (proizvođači u Švedskoj i Kanadi) i na takozvani »obogaćeni« uran (proizvođači u SAD, SSSR, SRN i Francuskoj). Sve centrale su građene na principu dva kruga tehnologije: primarnom (takozvanom NSSS), neposredno reaktorskom — i to je srž, ključni aspekt savremene nuklearne tehnologije u ovoj oblasti; i sekundarnom (takozvanom BOP) koji, u stvari, uključuje klasičnu tehnologiju turbinskih generatora za proizvodnju električne energije. Savršenija tehnologija nuklearne fisije — preko takozvanog breeder reaktora — nije komercijalizovana i ne izvozi se.

Proizvodnja nuklearnih centrala je nova industrijska grana. Kao visokomonopolizovana proizvodnja, ne podleže zakonitostima prosečne profitne stope. U nekim zemljama ona je državni monopol (na primer, u SAD u oblasti proizvodnje »obogaćenog« urana); u drugima je monopol paradržavnih kompanija (Kanada) ili vrlo malog broja krupnih privatnih preduzeća (SAD i SRN), u oligopolskoj strukturi. To je razumljivo kada se imaju na umu visoki troškovi istraživanja, razvoja i komercijalizacije nuklearne tehnologije. Ovi troškovi treba da se, po mogućstvu, prevale na kupca tehnologije (najekstremniji je slučaj sa prodajom tehnologije »obogaćenja« urana Brazilu od strane Savezne Republike Nemačke, koja još nije potpuno razvijena, niti je komercijalno funkcionisala u samoj SRN, tako da će Brazil snositi troškove njenog razvoja i komercijalizacije). Ili, ako to nije moguće, da se u

---

[8] IAEA, *The Annual Report for 1977*, p. 20.

[9] IAEA, »Bulletin«, No 3/1977, p. 28.

potpunosti realizuju u dužem periodu, uključujući i zaštitu tehnologije monopolom, pa i međunarodnim monopolom. Takođe, složenost i novost nuklearne tehnologije pružaju mogućnost prodavcima da ostvaruju tehnološku rentu na unutrašnjem i, još veću, na svetskom tržištu.

Država preuzima razvoj nuklearne tehnologije usled nemoći tržišnog mehanizma da je razvija.[10] Njen uticaj se ostvaruje istraživanjem i razvojem tehnologije u vojne svrhe, finansiranjem istraživanja i razvoja u privatnoj industriji,[11] državnim subvencionisanjem nuklearnog preduzetništva privatne industrije, garantovanjem njihove rentabilnosti itd. Država određuje i okvir međunarodne prodaje nuklearne tehnologije, ne samo iz strateških razloga (u uslovima blokovskih nadmetanja) nego i radi sticanja političkih poena. Zato je savez države i privatne industrije prenet i na međunarodni plan; i same velike kompanije-proizvođači i izvoznici nuklearne tehnologije »imaju na umu« državne interese prilikom prodaje tehnologije inostranstvu, pa čak i »šire međunarodne interese«.[12] Država ima uticaja i na finansiranje transfera nuklearne tehnologije preko sopstvenih bankarskih organizacija (na primer, EXIM banka u SAD). Pošto većina zemalja primalaca nuklearne tehnologije ne dozvoljava klasične prodore finansijskog kapitala, jer je reč o energetskoj oblasti ključnoj za privredni razvoj, finansijski kapital se koristi vezama sa državom radi zajedničkog kreditiranja zemalja primalaca tehnologije.

---

[10] Tržišni model, po nekim američkim studijama, ima tri slabosti koje ga čine nepovoljnim za razvitak nuklearne tehnologije i koje zahtevaju državnu akciju u ovoj oblasti: obezbeđivanje R&D, naročito u oblasti bazične nauke; potrebe zaštite čovekove sredine; odnos troškova i cena. Videti: *Nuclear Power, Issues and Choices*, Ballinger, Cambridge, 1977, p. 46; *Nuclear Energy and National Security*, CED, New York, p. 10.

[11] Izdaci vlada Belgije, Francuske, SRN, Holandije i Velike Britanije za energetska istraživanja su 1974. godine iznosili 1.096 miliona dolara, a od toga 670 miliona za istraživanje na nuklearnom polju. UN, — »World Economic Survey«, 1975, p. 45.

[12] Mr Bethel, iz Westinghousea, jednog od najvećih proizvođača nuklearne tehnologije u SAD, izjavljuje pred jednim odborom Senata SAD: »Naša je politika i praksa da informišemo odgovarajuće vladine agencije kada vodimo ovakve međunarodne pregovore, i na formalnoj i na neformalnoj osnovi ... zato što osećamo potrebu za tim, ali i da bismo izgradili istu takvu čvrstu saradnju između industrije i vlade SAD kakva je bila, recimo, u odnosu Nemačke i Brazila, gde je glavni pregovarač bio nemački državni službenik. Tako mi tesno sarađujemo sa svim elementima vlade.« (*Nonproliferation Issues*, Hearings, US Senate, Washington, 1977, p. 175.) Mr. Porter, iz iste firme, izjavljuje pred istim forumom: »Mislim da je Westinghouse, logično, zabrinut za problem širenja nuklearnog oružja« (?!). Na pitanja jednog od senatora da li korporacija sluša vladu kada je to protiv interesa kompanije izraženih u profitu; »Da li će kompanija odlučiti, na osnovu pogleda naše vlade, da ne prodaje? Je li to politika kompanije?« — Mr. Porter odgovara: »Upravo tako.« Isto, p. 157. — Identično su pred Senatom istupali i predstavnici druge velike korporacije, Babcock & Wilcox.

Pored navedenih faktora, procese monopolizacije u oblasti transfera nuklearne tehnologije omogućava i činjenica da je svetsko tržište ove tehnologije pod dominantnim uticajem SAD, kao najvećeg izvoznika. Svetska cena te tehnologije — u oblastima koje dozvoljavaju poređenje — jeste cena SAD. Od 77 poznatih projekata za nuklearne elektrane (1975. godine) firme SAD su bile glavni isporučioci za 55. Dohodak SAD stečen na osnovu ovih prodaja iznosio je u prvoj polovini 70-tih godina 3,5 milijardi dolara.[13]

I problemi transfera tehnologije za proizvodnju nuklearnog goriva, to jest »obogaćenje« urana, i prerade sagorelog urana, kojom se postiže izdvajanje plutonijuma i njegova potencijalna primena kao goriva, pojačava proces monopolizacije, između ostalog, i zbog političkih razloga; primenom ove tehnologije otvaraju se mogućnosti širenja nuklearnog oružja.

Postrojenja i tehnologija »obogaćenja« urana su najskuplji (po do sada vladajućim tehnologijama) i najkritičniji deo nuklearnog programa svake zemlje.[14] Bez njih nema rada nuklearnih elektrana, naročito ako nije obezbeđeno trajno snabdevanje usluga »obogaćenja« ili »obogaćenog« urana od zemalja koje su razvile datu tehnologiju; no nema ni tehnološke samostalnosti i nezavisnosti zemlje koja ih ne poseduje. Nespremnost zemalja izvoznica ove tehnologije da je učine šire dostupnom potencirana je i visokim troškovima izgradnje postrojenja,[15] nedostupnošću tehnološke informacije koja bi bila osnov izgradnje sopstvene tehnologije zemalja primalaca, visokim troškovima za istraživanje i razvoj u ovoj oblasti, za stvaranje sopstvene tehnološke informacije i

---

[13] Isto, p, 171. — »Gledajući u budućnost, može se očekivati da će firme SAD, sa širokom osnovom svog unutrašnjeg tržišta, većim iskustvom u proizvodnji i tehnološkom usavršenošću, plus šira proizvodna mogućnost, produžiti da čine najveći deo izvoznog tržišta.«

[14] Ostavljamo po strani probleme prerade sagorelog urana jer se ona, na komercijalnoj osnovi, vrši samo u Francuskoj i, do sada, nije bilo transfera ove tehnologije. Prerada sagorelog urana daje plutonijum koji se može upotrebiti i kao gorivo i za pravljenje bombi. Međutim, nestašica prirodnog urana izazvala bi ovu »reciklažu« i time dalji razvoj tehnologije na bazi fisije, a naročito u breeder reaktorima, koji imaju kao proizvod velike količine plutonijuma. Ova bi tehnologija »za više od 100 godina odložila izglede da nastupi nestašica goriva za nuklearne reaktore. I nametnula bi pojavu plutonijumske ekonomije, sa svim njenim opasnostima«. (Videti: *Nuclear Energy and National Security*, p. 16.) Iluzorna su stoga očekivanja nekih »pacifista« da će nestašica goriva za nuklearne centrale voditi u budućnosti demontiranju atomskih bombi. Ka razoružanju se mora ići drugim putevima.

[15] Mnoge zemlje u razvoju »nemaju in toto električne energije koliko to zahteva jedno takvo postrojenje, a kod nekih je ukupni nacionalni dohodak niži od cene takvog postrojenja«. (*Nonproli feration Issues*, p. 305.) Odmah sledi i pouka: »S čisto ekonomskog osnova, zemlje u razvoju kojima je potrebna nuklearna energija mogu biti pre posavetovane da kupuju usluge obogaćenja od dostupnih snabdevača ... nego da pokušavaju domaću komercijalnu proizvodnju obogaćenog urana za nuklearne centrale.« (Ibid.)

slično; sve to obezbeđuje razvijenim zemljama privilegovanu poziciju u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima.

Problemi transfera tehnologije »obogaćenja« urana nisu se postavljali dok su SAD bile jedini izvoznik usluga »obogaćenja« urana iz postrojenja izgrađenih u vojne svrhe. Sve do 1971. godine SAD su u potpunosti dominirale svetskim tržištem ovih usluga, a od tada u najvećoj meri. Uz odsustvo bilo kakvog transfera tehnologije »obogaćenja« urana, taj položaj je Sjedinjenim Državama omogućavao da drže u zavisnosti procese proizvodnje i rada nuklearnih centrala u drugim zemljama (potenciran i ustupanjem licenci za proizvodnju nuklearnih centrala nekim od razvijenih zemalja). Dohodak od usluga »obogaćenja« iznosio je za ovu zemlju 1974. godine oko 800 miliona dolara, za 1985. godinu se projektuje na 7 milijardi dolara, a, kumulativno, do 2000. godine na — 100 milijardi dolara.[16] No velike potrebe za gorivom ove vrste su uslovile — uz težnju ka nezavisnosti — da se i druge zemlje uključe u proizvodnju postrojenja za »obogaćenje« goriva (uključiv i značajna međunarodna preduzetništva u ovoj oblasti, koja reljefno pokazuju veze naučno-tehnološke revolucije, kapitala i države). To je bio naročito slučaj posle odluke vlade SAD, 1974. godine, da, usled nedovoljnih kapaciteta, obustave zaključivanje ugovora o »obogaćenju« (i nespremnosti američke privrede da preuzme proizvodnju, jer je bila reč o »milijardskoj investiciji« u tehnologiju koja nije komercijalno isprobana), što je izazvalo veliku nesigurnost na svetskom nuklearnom tržištu.

Uvođenje dodatnih kapaciteta za »obogaćenje« urana je izazvalo konkurenciju — naravno, u ograničenom obimu, u kome je to dozvoljavao monopol unutar zemalja proizvođača, odnosno oligopol na međunarodnom planu. Sa pojavom SRN i Francuske, kao sila nezavisnih od SAD, u proizvodnji nuklearne tehnologije, naročito, monopol SAD je razbijen; pogotovo što su ove zemlje, usled svog uskog unutrašnjeg tržišta, morale na svetskom tržištu da prodaju i samu tehnologiju »obogaćenja« urana, nastupajući ekspanzivno. U političkom pogledu situaciju je zaoštrila pojava kao nuklearnih sila, potencijalnih ili stvarnih, nekih zemalja koje nisu bile potpisnice Ugovora o neširenju nuklearnog oružja, na osnovu nuklearne tehnologije koju su dobile radi primene u miroljubive svrhe.

Istovremeno je ovo javljanje konkurencije, manifestovane u nekolikim slučajevima prodaje nuklearne tehnologije, vodilo i klasičnom, za monopoliste, ponašanju u slučaju kada su zajednički protivnici slabi: dogovoru svih izvoznika nuklearne tehnologije o uspostavljanju zajedničke izvozne politike prema zemljama

[16] *Nonproliferation Issues*, p. 171; *Nuclear Power, Issues and Choices*, p. 377.

u razvoju,[17] kako bi se u ovoj oblasti sačuvao njihov monopol. Taj dogovor je postignut na sastanku takozvane Grupe nuklearnih snabdevača, održanom u Londonu, 19. i 20. juna 1975. godine. Dogovor je motivisan činjenicom da prodaja tehnologije »obogaćenja« može dovesti do upotrebe prenete tehnologije za proizvodnju atomskog oružja u zemljama u razvoju.

Proizvođači nuklearne tehnologije i zemlje u razvoju

Londonski sastanak Grupe nuklearnih snabdevača je održan van okvira Međunarodne agencije za atomsku energiju — što naglašava njen ekskluzivan karakter — i dogovor zemalja učesnica je januara 1978. godine prezentiran Agenciji da s njim »upozna« sve članice, u seriji pisama vlada članica Grupe identičnog sadržaja s istovetnim dodatkom pod naslovom: Rukovodna načela za nuklearne transfere.[18] Sve učesnice Londonskog sporazuma[19] ističu da će izvoznu politiku nuklearne tehnologije sprovoditi u skladu s pomenutim »rukovodnim načelima«, rukovođene nužnošću »razvoja nuklearne energije za zadovoljavanje svetskih energetskih potreba«, ali i nužnošću izbegavanja »nuklearne proliferacije« i »preduzimanja mera bezbednosti radi osiguranja neširenja nuklearnog oružja sa polja komercijalne konkurencije«.

Ovaj sporazum stavlja, formalno, pod nadzor IAEA šire područje aktivnosti na razvijanju nuklearne tehnologije u zemlja-

---

[17] U jednom dokumentu administracije SAD (agencije ERDA, koja »vodi« sektor energetike, uključiv i nuklearnu energiju), LDC Nuclear Power Prospects, 1975—1990 — Commercial, Economic and Security Implications, sugeriše se u izvozu nuklearne tehnologije sledeća politika prema zemljama u razvoju: (1) razvoj izvoznog tržišta nuklearnog materijala u zemljama u razvoju treba da se ostvaruje na najkonzervativniji način i ne treba da bude preduzet ni jedan korak koji bi ohrabrio nepovoljne oblike međunarodne konkurencije posredstvom nekritičke »navale« da se iskoriste prednosti pretpostavljenog prostranog tržišta zemalja u razvoju; (2) veštački razvoj nuklearnog tržišta zemalja u razvoju, obilnim subvencijama, bilo direktnim ili prikrivenim, mora biti izbegnut; (3) specijalne koncesije pojedinim zemljama u razvoju, treba da se temeljno razmotre; (4) član 4. Ugovora o neširenju nuklearnog oružja treba da se interpretira kao obavezan za SAD (ili druge nuklearne sile) da podižu postrojenja za nuklearnu energiju u zemljama u razvoju, jedino ako takvu pomoć mogu opravdati ekonomski uslovi, uzimajući u obzir nacionalne razvojne ciljeve i uslove energetskog sektora; (5) izvoz nuklearne energije u zemlje u razvoju treba da budu pažljivo razmotren u kontekstu ukupnih potreba tih zemalja i niza drugih alternativnih sredstava energetske pomoći koja SAD mogu obezbediti. (*Nonproliferation Issues*, p. 329.)

[18] IAEA, INFCIRC/254.

[19] Čehoslovačka, Francuska, Nemačka, Demokratska Republika, Japan, Poljska, Švajcarska, SSSR, SAD, Kanada, Švedska, Belgija, Savezna Republika Nemačka, Holandija, Velika Britanija, Italija i Australija.

ma primaocima — a teži za stavljanjem tih aktivnosti i pod kontrolu Grupe zemalja snabdevača — nego Ugovor o neširenju nuklearnog oružja, koji je kontrolu tehnoloških istraživanja u ovoj oblasti ograničio na kontrolu miroljubive primene nuklearne tehnologije (što se svodilo na nadzor nad upotrebom prenete tehnologije).[20] Sporazum nije u skladu ni sa odredbama Ugovora koje čine njegovu osnovu (član 4, naročito stav 2), a kojima se predviđaju olakšice za transfer nuklearne tehnologije u miroljubive svrhe u zemlje koje ne poseduju vlastito nuklearno oružje, »s naglaskom na razmatranje potreba oblasti u razvoju u svetu« i dozvoljava razvijanje sopstvene nuklearne tehnologije u ovim zemljama u cilju njene miroljubive primene. Sporazum, međutim, pojačava institucionalizaciju odnosâ Grupe zemalja izvoznica nuklearne tehnologije, s vrlo strogim odredbama (član 16: »Zahteva se jednoglasnost za bilo kakve promene ovih rukovodnih načela...«), i to van IAEA, kao najšire međunarodne organizacije u oblasti nuklearne energije. Time se stvara svojevrstan kartel izvoznika nuklearne tehnologije (formalno pokriven određenim nadležnostima IAEA).

Takođe, sporazum predviđa ograničavanje transfera »osetljive« tehnologije, to jest tehnologije nuklearnog goriva (član 7), kao i diskreciono pravo svake zemlje izvoznice i svih njih zajedno da određuju koja je tehnologija »osetljiva« i da li zemlja primalac na adekvatan način obezbeđuje prenetu tehnologiju (član 6). Pri tom se želi postići to da se sami izvoznici uključe u domaću apsorpciju prenete nuklearne tehnologije (član 8 i 9). Saglasnost izvoznika se traži za sve unutrašnje transfere date tehnologije i njene retransfere van zemalja Grupe izvoznika (član 10). Na kraju, sporazum ograničava razvoj vlastite tehnologije zemlje primaoca u oblasti proizvodnje nuklearnog goriva i zahteva uspostavljanje kontrole IAEA nad svim postrojenjima koja se, u određenom vremenskom periodu (najmanje 20 godina), izgrade u zemlji primaocu tehnologije (»Razume se da za vreme ovog perioda postoji konkluzivna pretpostavka da bilo koje postrojenje istog tipa uklju-

---

[20] Prema Ugovoru o neširenju nuklearnog oružja, svaka zemlja potpisnica koja ne poseduje nuklearno oružje dužna je da sa IAEA zaključi sporazum o primeni zaštitnih mera, u skladu s Ugovorom, koji prihvata mere IAEA preduzete u svrhu kontrole upotrebe transferisane tehnologije »s isključivim ciljem da se takav materijal ne upotrebi za izradu nuklearnog oružja«, s tim da se ova kontrola ne pretvori u »neopravdano mešanje u nuklearne aktivnosti u miroljubive svrhe« u zemlji primaocu tehnologije. Stoga su neke zemlje članice Grupe nuklearnih snabdevača stavile rezerve u pogledu primene »rukovodnih načela« (Japan, Belgija i Švajcarska) pošto ne postoje odgovarajući međunarodni propisi za primenu« takvih načela, ali su druge (zemlje SEV) nastojale da se poveća domašaj načela, tražeći kontrolu IAEA nad svim nuklearnim istraživanjima u zemlji primaocu. Ovakav stav zemalja SEV može da posluži kao indikacija unutrašnjih odnosa u ovoj regionalnoj integraciji kad je reč o primeni nuklearne tehnologije.

čuje prenetu tehnologiju« — objašnjenje člana 6), a koji utv zemlja snabdevač, zemlja primalac ili zajedno.

Posledice takvog sporazuma — i monopola — nije teš sagledati. Njime se sprečava konkurencija, u međunarodnim r merama, proizvođača nuklearne tehnologije; istovremeno se eli niše potencijalna konkurencija od strane zemalja u razvoju, k bi proizvodnjom goriva mogle da se oslobode zavisnosti. Ogra čava se suverenost države primaoca u tehnološkoj opciji u obl ti nuklearne energije. Održava se zavisnost u pogledu snabdevan najvažnijim elementom za rad nuklearnih elektrana — gorivo Omogućava se amortizacija troškova izgradnje postrojenja »obogaćenje« urana u zemljama snabdevačima, i to tehnolog zasnovane na fisiji atomskog jezgra, naročito u razdoblju kraja ovog veka (nije slučajno izabran period »najmanje 20 go na«),[21] u kome će ova tehnologija biti dominantna (početkom s dećeg veka se predviđa upotreba energije fisije). Politički, pos dice su takođe značajne: teži se za ograničenjem suvereno zemalja primalaca tehnologije nametanjem dodatnih ograničen koja nisu sadržana u Ugovoru o neširenju nuklearnog oružja sporazumima sa IAEA na njemu zasnovanim. Ova su dodat ograničenja nepotrebna i samo pojačavaju diskriminacioni kar ter spleta odnosa oko nuklearne aktivnosti u domenu tehnologi Takođe predstavljaju političko ograničenje i diskreciono pra Grupe izvoznika da njeni članovi sami određuju uslove transfe i povrede obaveza iz »rukovodnih načela« od strane zemlje prim oca, kao i moguće sankcije za takvu povredu.

Ovi tehnološko-ekonomsko-politički faktori postaju jasn ako se imaju na umu programi razvoja nuklearne energije u ze ljama u razvoju i tendencije ka monopolizaciji rezervi prirodn urana,[22] kao i diskriminaciono ponašanje u izvršavanju već z ključenih ugovora o »obogaćenju« urana i monopolski uslovi s mog tog »obogaćenja«.

Izvesno je da je ovakva međunarodna atmosfera oko tran fera nuklearne tehnologije posledica i određenih objektivnih sl bosti zemalja u razvoju. A ove su slabosti rezultat opšteg stepe (ne)razvijenosti zemalja u razvoju, naročito ekonomskih poten jala za nabavku nuklearnih postrojenja, tehnološke moći širen nabavljene tehnologije i adekvatne takozvane naučno-tehnološ infrastrukture za stvaralačko prožimanje primljene tehnologi i sopstvenih istraživanja, kadrovske opremljenosti, nalazišta u nove rude, problema deviznih izvora (naročito stoga što Svets

---

[21] Ekonomski razložna je obustava razvoja »plutonijumske te nologije« od strane Karterove administracije (»nova energetska po tika« od 7. aprila 1977. godine), ali, s obzirom na tu odluku, i nastojan vlade i industrije SR Nemačke za razvojem te tehnologije (vide šire o tome »Politika«, 16. decembra 1978).

[22] »The Washington Post«, 9. maj 1977.

banka ne odobrava kredite u nuklearne svrhe)[23] itd. Metode ušteda, koje zemlje u razvoju primenjuju prilikom ovog transfera — jer je on, pored ostalog, vrlo skup[24] — a koje znače »uključivanje« njihovih domaćih izvora u nuklearnu izgradnju, imaju, međutim, protivrečne efekte; od snage zemlje u razvoju (zemalja u razvoju) zavisi koji će od njih prevladati. To se naročito odnosi na učešće domaće industrije u inženjeringu nuklearnih centrala i drugih složenijih postrojenja koji realizuje prodavac nuklearne tehnologije (što je najčešći oblik transfera tehnologije). Prema dosadašnjem iskustvu, to učešće se najčešće ograničava na sekundaran krug opreme za nuklearna postrojenja, koji je i tehnološki sekundaran; a i na izvođenje građevinskih radova, čiji troškovi su u stalnom porastu.

Razumljiva je, u ovakvim okolnostima, težnja zemalja u razvoju da razvijaju oblike saradnje u oblasti nuklearne tehnologije. Tek jasno definisanim i zdravim programima razvoja nuklearne energije i koordiniranjem međusobnih napora stvaraju se uslovi za razbijanje monopola razvijenih zemalja. Ako zemlje u razvoju ne bi pokretale takvu akciju, pojačala bi se njihova tehnološka zavisnost, jer bi zavisnost u pogledu nuklearne tehnologije kumulativno delovala na održanje tehnološkog kolonijalizma (na to se svode i razni recepti za »specifičnu«, »meku« tehnologiju za energetsku oblast zemalja u razvoju), koji je danas veoma snažno izražen. Saradnja, koja je sastavni deo strategije oslanjanja na sopstvene snage zemalja u razvoju, a za koju se nesvrstane zemlje zalažu još od ministarskih sastanaka u Limi i Havani i konferencije na vrhu u Kolombu, ugrađena je u programe akcija nesvrstanih zemalja. Na ministarskom sastanku nesvrstanih zemalja, juna 1978. u Beogradu, formirana je Grupa koordinatora akcije nesvrstanih zemalja u oblasti nuklearne tehnologije i tehnološke saradnje, koju čini 14 zemalja, od kojih su neke dostigle značajan stepen razvoja u ovoj oblasti. Opredeljenje za određene oblasti saradnje, koje je prihvaćeno na sastanku ove koordinacione grupe[25] (na polju naučnoistraživačkog rada, istraživanja i korišćenja rezervi nuklearnih sirovina, primene nuklearne energije u poljoprivredi, veterinarstvu i biologiji, industrijske saradnje u

---

[23] Uglavnom su kredite zemljama u razvoju za transfer nuklearne tehnologije davale zemlje proizvođači. Za narednih deset godina predviđa se suma od oko 12 milijardi dolara za kreditiranje nuklearne izgradnje u zemljama u razvoju, ali se ne predviđa promena dosadašnjeg načina finansiranja. Videti: Efraim Friedmann, *Financing of Power Expansion for Developing Countries*, IAEA, »Bulletin«, No 6/1975, p. 21.

[24] Cena nuklearnih centrala je porasla oko šest puta od 1967. do 1976. godine. Cena elektrane od 600 MW je 1975. godine iznosila 511 miliona dolara, 1976 — 695, a 1977. godine — 800 miliona dolara. Na porast troškova izgradnje najviše je uticala inflacija. Videti: IAEA, »Bulletin«, No 1/1978, p. 9—23.

[25] »Politika«, 5. decembar 1978.

oblasti nuklearne energije, saradnje u korišćenju nuklearnih istraživačkih reaktora itd.), značajan je korak napred u razbijanju nuklearnog monopola razvijenih zemalja i u podsticanju razvoja nuklearne energije u zemljama u razvoju. Pri tome, ovom se akcijom ističe i zahtev za dostupnošću nuklearne tehnologije razvijenih zemalja na komercijalnoj osnovi, ali bez unošenja političkih elemenata u transfer nuklearne tehnologije.

Živojin Rakočević

Engels posle Marxa

— Prilog proučavanju Engelsovih doprinosa u otkrivanju elemenata i stvaranju kritičkih sinteza naučnog socijalizma —

Marxovo i Engelsovo traganje i nalaženje *kritičkih elemenata* novog, materijalističkog shvatanja ljudske istorije; posebno, kritičkog shvatanja empirijskog kretanja = razvitka tehnologije, ekonomije, politike itd., teklo je uporedo i u najtešnjoj vezi s njihovim radikalnim kritičkim »preradama« — dijalektičkim reinterpretacijama vladajućih filozofskih, ekonomskih i političkih učenja toga doba. U tim učenjima nalazili su oni pomenute kritičke elemente i metode za novu društvenu nauku, premda — po pravilu — »još u *otuđenoj* formi«, vešto kamuflirane, zapretane, posuvraćene, ideologizirane i sa značajnim »poljem iracionalnosti«.

U tom njihovom (individualnom i zajedničkom) velikom naučnoistraživačkom poslu bila je sprovedena i izvesna podela rada (prećutno i po dogovoru), a već usled same te okolnosti — složenog momenta — proizlazi *relativnost* svakog naknadno postavljenog ili mogućeg »kriterijuma« i merila za ocenu njihovih naučnih postignuća i njihovog »mesta« i »uloge« u postavljanju i razvijanju te nove nauke = istorijskog materijalizma.

U pismu Franzu Mehringu od 14. jula 1893. Engels kaže: »Kad neko ima sreću da četrdeset godina radi zajedno sa čovekom kao što je Marx, onda mu se obično desi da za njegova života ne bude onako cenjen kao što *misli* da zaslužuje; no kada veći umre, onda manji lako biva *precenjivan.* Izgleda mi da je to sada baš moj slučaj. *Povest će na kraju krajeva dovesti sve u red,* a dotle se već srećno otišlo s ovoga sveta i više ni o čemu ništa ne zna«.

Ova Engelsova opora konstatacija o razlozima i motivu privremenog unapređenja »druge violine« u velikom orkestru naučnog socijalizma pokazala se tačnom, ali ne i njegovo predviđanje da će kritička istorija internacionalnog socijalizma postaviti ovu dvojicu protagonista revolucionarne socijalističke misli i prakse na mesta koja zaslužuju.

Razlog za ovo poslednje leži u činjenici što se u međuvremenu nije pojavio Einstein (Ajnštajn) društvene nauke, koji bi u učenje Marxa i Engelsa uveo nove metode i nove dimenzije, a čije bi jednačine, parametri, formule, obrasci, sheme, matrice i slično — bili relativno nezavisni od uobičajenih, u praksi prihvaćenih posebnih nacionalnih ili političkih merila i kriterijuma o tome šta jeste, a šta nije marksizam, odnosno savremeni socijalizam.

Ne treba posebno dokazivati da bi u pogledu »glavnih efekata« novi i klasični naučni socijalizam (= »marksizam«) bili podudarni i komplementarni.

Novi, »dodatni efekti« istorijskog materijalizma tumačili bi *državni kapitalizam* kao značajno odstupanje od *laisser faire* »modela« kapitalizma XVIII i XIX veka; kao specifično »zakrivljenje vreme — prostora« u razvitku (pretežno) zapadnog kapitalizma, ali i sve »nepravilnosti« kretanja takozvanog ranog ili »teškog« socijalizma — u vezi s novijim i aktuelnim zbivanjima (pojavama i tendencijama) kapitalizma na nacionalnom i svetskom planu; što je sve delimično suprotno ranijim naučnim anticipacijama socijalizma, na jednoj, i savremenim mogućnostima »socijalizma s ljudskim likom«, to jest socijalizma suštinski okrenutog (konsekventno usmerenog) ka »slobodnoj asocijaciji rada«, novoj tehnologiji, slobodnom umetničkom i uopšte kulturnom stvaralaštvu, sadržajnoj i raznovrsnoj dokolici, sportskim aktivnostima i tome slično — na drugoj strani.

Razlozi odsustvu kritičke revalorizacije Marxovog i Engelsovog učenja leže, dakle, i u »nižim« sferama savremenog društvenog života. U prvom redu, u superpolitizaciji ekonomskog života. A to znači u tendenciji etatizma i ultraetatizma, »praktičnom kejnzijanizmu« i svakovrsnom administrativnom subjektivizmu i iracionalizmu — od čijih elemenata, oblika, »opskurnih efekata« ili »recidiva« nije imuno nijedno buržoasko niti socijalističko društvo.

Skraćeno rečeno, savremenom svetskom ekonomskom scenom nadmoćno vlada Keynes — »praktični kejnzijanizam«. A toj ideološkoj i praktičnoj supremaciji jedne *varijante* građanske političke

ekonomije doprineli su značajno i »marksisti«; naročito oni pragmatski nastrojeni i »realni«! Desilo se to da je Marx »prešao u legendu«; još gore od toga, da je pretvoren u sveca za popodnevne propovedi i svečane prilike, a da je Keynes zauzeo položaj »vrhunskog tvorca« složene i teške ekonomske drame. Zato se Keynesu, a ne Marxu, pripisuju svi uspesi politike »privrednog rasta«, životnog standarda i naučno-tehnološkog razvitka; naravno, i sve mane i ograničenosti te pragmatske ekonomske politike.

Engels u tom pogledu deli sudbinu Marxa. Uz jednu nezgodu više. Kritika nekih Marxovih shvatanja i stavova, koja dolazi od marksista i marksologa, ima, po pravilu, *izgled* kritike Engelsovih »zastranjivanja«, »propusta« i »grešaka«. Tom ideološkom fintom poslužili su se mnogi, nebrojeno puta. Može se slobodno reći da se takva kritika *Marxa* već nekoliko decenija kreće tim »magistralnim« putem revizije njegovog i Engelsovog učenja.

Društvena pozadina poznog razdoblja Engelsovog naučno-publicističkog rada

Poslednje dve decenije XIX veka i prve godine XX veka razlagane su u konvergentne nizove »empirijski određenih tačaka vremena i prostora« (Ernst Kassirer). Složenu vezu, »relacijsku suštinu« i kritički teorijski rezime tih nizova nalazimo u poznatoj Lenjinovoj tezi o nastajanju i rasprostiranju *kapitalističkog monopola i imperijalizma* kao »najvišeg stadijuma« u razvitku kapitalističke formacije.

Izvesne empirijski date »pregnantne tačke« i »žarišta« kapitalističkog monopola uočavao je i Engels, premda na tadašnjim »tablicama filozofskih računa« (Puškin) nije pisalo da je to početak *nove etape* (»nove ekonomske faze« kapitalizma); i koliko će ona eventualno potrajati, ili je reč o prolaznim anomalijama — odstupanjima od normalnog toka procesa kapitalističke reprodukcije.

U svakom slučaju, spontano nastala, nedovoljno razvijena i prostorno raštrkana »kapitalistička proizvodnja kroz akcionarska društva i trustove« (Engels) nije pružala dovoljno »empirijskog materijala« i povoda za kritička teorijska razmatranja i uopštavanja tendencijâ monopola i kapitalističkog imperijalizma. I pored ograničenih okolnosti jednog »velikog istorijskog početka« i praktičnog »prevazilaženja« tog početka, Engels je *uočio* stvarni problem i naslutio latentnu vezu — kritičnu tačku prelaza iz kapitalističkog monopola u »društvenu proizvodnju kontrolisanu naukom« (Marx), to jest u društveno stanje kolektivnog (dosledno zajedničkog) prisvajanja i upravljanja sredstvima za proizvodnju i razmenu moderne industrije, velikog saobraćaja i pretežno industrijalizovane poljoprivrede.

U poslednje dve decenije prošloga veka zbile su se značajne promene i u ideološko-političkoj oblasti društvenog života. Promenilo se takozvano javno mnenje u zapadnoevropskim zemljama i u tada već uveliko »pozapadnjačenoj« Rusiji — kao »odraz pokretanja duhova« u respektivnim nacijama. Nastala su krajnja pooštrenja na planu ideološke propagande (frontalni napadi i nasrtaji na marksizam — Marxovo učenje — sa velikoburžoaskih i sitnoburžoaskih, to jest krajnje konzervativnih pozicija, i »odbrana marksizma«, odnosno vehementne marksističke kritike građanskog društva na njegovoj »silaznoj putanji«), ali i dramatične razlike, razilaženja i strujanja među samim marksistima, unutar i između radničkih partija i pokreta.

U takvim istorijskim uslovima i spoljašnjim okolnostima razvija se i dalje »moderni internacionalni socijalizam«, i to najviše zahvaljujući Friedrichu Engelsu — tom smelom i samostalnom misliocu u različitim granama društvene nauke. Marxova i Engelsova postignuća u filozofiji, sociologiji, nauci političke ekonomije, teoriji politike itd. oslobađala su postepeno novo socijalističko učenje od ideoloških naslaga, pretpostavki i terminologije starih građanskih i utopijsko-socijalističkih učenja. Od onog najranijeg kritičnog momenta kada se »internacionalni socijalizam« počeo oslobađati skučenosti zapadnog (pretežno građanskog) istorijskog horizonta i ograničenosti metodâ nemačke filozofije — tih »škrga modernog socijalizma« (Engels), pa preko mukotrpnog uspinjanja i savladavanja vrleti i stranputica klasične i takozvane vulgarne političke ekonomije, kritike različitih građanskih teorija države, prava, privatne svojine, porodice itd. — do svetlih visova »naučnog socijalizma«, odnosno socijalizma pretvorenog u *nauku*, — prevaljen je vrlo dug i protivrečan put.

Traganje za »konstitutivnim« elementima i popularnijim oblicima izlaganja nove društvene nauke prožima i ovaj pozni period Engelsovog naučno-publicističkog stvaralaštva. Nimalo slučajno. Jednostavni obrasci i »poučci« iz istorijskog materijalizma trebalo je da posluže kao *»direktiva pri naučnom radu«* (Engels — Conradu Schmidtu, 5. avgusta 1890); u najboljem slučaju kao »kvasac idejâ« — u kritičko-empirijskom istraživanju iskustvenih društvenih činjenica koje se tiču empirijske istovremenosti i prostorne raspoređenosti kapitalizma, feudalizma, kolonijalizma itd., ali su oni — najčešće među mlađim sledbenicima Marxa i Engelsa — pretvarani u »poluge za konstrukcije po hegelijanskom načinu« (Engels, u istom pismu Conradu Schmidtu).

Kritičko proučavanje svetske i nacionalne ekonomije, »povesti ekonomije, povesti trgovine, industrije, zemljoradnje, društvenih formacija«, kao i svih onih nužnih načina i oblika »reflektovanja« ekonomskih odnosa i činjenica u »pravnim principima« — od Hamurabijevog zakonodavstva, preko starorimskog zakonodavstva i Napoleonovog zakonika do »novih *kodifikacija* u svim krajevima sveta« — bilo je još u zametku; u svojoj početnoj vrlo

zamršenoj fazi, i sasvim blizu nulte tačke u pogledu potrebne »naučne temperature«, pregalaštva, istrajnosti, preuzimanja rizika itd., a pružalo je, međutim, neslućene mogućnosti mladim i nedovoljno afirmisanim talentovanim ljudima. A upravo je ta i takva delatnost bila neophodna za dalji razvitak i rasprostiranje novog učenja u društvu, svetsko-istorijskim zbivanjima, civilizatorskom napretku. »Ali umesto toga fraza istorijskog materijalizma (a *sve* se može pretvoriti u frazu) služi mnogim mladim Nemcima samo za to da što je moguće pre sistematski iskonstruišu svoja vlastita, relativno oskudna znanja istorije (ekonomska istorija je još u povoju!) i da onda zamišljaju sebe nekom grdnom silom.«[1]

Kratka retrospekcija Engelsovog naučnoistraživačkog rada i postignuća

Engels se vrlo rano upustio u »veliku avanturu« polihistorijskog raspoznavanja i razotkrivanja unutrašnjih povezanosti naoko nesvodljivih društvenih činjenica i procesa. Premda u najpretežnijem smislu autodidakt, i bez »mentorske« pomoći nekog iskusnog naučnog radnika ili filozofa, Engels smelo korača »šumskim stazama« filozofije, političke ekonomije, istorije kulture i civilizacije, političke nauke itd. Uporno traga za elementima i naučnim postupcima koji bi mogli poslužiti u izgrađivanju novog naučnog pogleda na društvo i na same uzroke i načine njegovih zbiljskih ili samo fiktivnih promena, transmutacije.

Na orijaške sukobe i sudare različitih filozofija i učenja o društvu i prirodi toga doba gleda Engels duhovnim očima doslednog revolucionarnog demokrata i humanista. Izražava i dokazuje spremnost ka podnošenju i najvećih ličnih žrtava na tom svesno i definitivno odabranom putu velike intelektualne i praktičke borbe za oslobođenje čoveka i čovečanstva od različitih sila otuđenja i postvarenja ljudskih odnosa, koje su sami ljudi — tokom dugog i bolnog istorijskog razvitka društva — stvorili i reprodukovali u najrazličitijim oblicima i kolosalnim dimenzijama.

Na sudare učenjâ ne gleda, dakle, kao na »nesrećne slučajeve«, katastrofe — društvene kataklizme, nego kao na idealne misaone prilike u kojima se srazmerno brzo dolazi do »kritičkih refleksivnih uvida« u poreklo i genezu respektivnih stvarnih društvenih sukoba i tendencija.

I zaista, Engels i Marx su — nezavisno jedan od drugoga i u privremenom prećutnom »kartelu« s Mosesom Hessom, Brunom

---

[1] Uporedi: K. Marx — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 474. U zaključku tog pisma Engels saopštava: »Kad bi ta gospoda znala kako Marx čak ni svoje najbolje stvari nije držao da su dovoljno dobre za radnike, kako je on smatrao za zločin da se radnicima pruži nešto manje vredno od najboljeg!«

i Edgarom Bauerom i drugima — rano uvideli da i klasična politička ekonomija (a ne samo dijalektika, etika, estetika, politička teorija itd.) znači u izvesnom smislu — *predviđanje*, to jest naučnu anticipaciju kapitalizma u *usponu*; njegovu otvorenu »knjigu budućnosti«.[2] A zato je i novi komunizam mogao biti samo *pokret* — proistekao iz društvenih činjenica, »iz celokupne istorije čovečanstva, stvarnih rezultata u civilizovanim zemljama... ne iz principa, niti iz ove ili one filozofije«.[3]

Već u dvadeset i trećoj godini života započinje Engels s opsežnim, intenzivnim i kritičkim čitanjem ekonomskih rasprava Adama Smitha, McCullocha, Jean-Baptiste Saya, Friedricha Lista i drugih — iz čega će ubrzo proisteći njegovi prvi originalni i dalekosežni nacrti i eseji: *Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije* (1844), *Položaj radničke klase u Engleskoj* (1845), *Principi komunizma* (1847) itd.

Velike društvene teme i problemi četrdesetih godina prošloga veka: (a) ekonomski fenomeni otuđenja čovekovog rada i privatna svojina, (b) karakter svetske trgovine i periodične krize kapitalističke privrede (veliki industrijski i poslovni ciklusi, (c) transfer i centralizacija kapitalâ posredstvom bankarske i berzanske delatnosti, (d) razvitak prirodnih nauka, industrijska revolucija i tehnološki progres s njihovim najvažnijim društvenim implikacijama; ili, rečeno jezikom moderne ekonomije: mesto i uloga nauke i tehnologije u procesu privrednog rasta i kolosalne međunarodne »borbe za extra-profit« (takozvanu tehnološku rentu) itd., — bili su već tada, i u izvesnim kasnijim razdobljima Engelsovog života, predmet njegovih najvećih interesovanja i naučnog angažovanja.

U isto vreme kada i Marx, a i u najtešnjoj saradnji s njim, Engels izučava i kritički razmatra najvažnije struje i tendencije u nemačkoj filozofiji, francuskom i engleskom utopijskom i malograđanskom socijalizmu.

---

[2] U govoru o zaštitnim carinama, o slobodnoj trgovini i radničkoj klasi (pripremljenom za Kongres slobodne trgovine u Briselu, u jesen 1847, ali neodržanom) Marx će izreći misao da je Ricardo »znao više o društvu kakvo će ono *biti* nego o društvu kakvo ono *jeste*«.

[3] »Komunizam nije nikakva doktrina, nego *pokret;* on ne proističe iz principa, nego iz *činjenica.* Komunisti nemaju za pretpostavku ovu ili onu filozofiju, nego čitavu dosadašnju istoriju i specijalno njene sadašnje stvarne rezultate u civilizovanim zemljama. Komunizam je proizišao iz krupne industrije i njenih posljedica, iz uspostavljanja svjetskog tržišta i time dane nesmetane konkurencije, iz sve nasilnijih i opštijih trgovinskih kriza, koje su već sada postale potpune krize svjetskog tržišta, iz stvaranja proletarijata i koncentracije kapitala, iz toga proizlazeće klasne borbe između proletarijata i buržoazije. Komunizam, ukoliko je teorijski, jeste teorijski izraz položaja proletarijata u ovoj borbi i teorijska formulacija uslova oslobođenja proletarijata« (F. Engels, *Komunisti i Karl Heinzen,* drugi članak objavljen prvi put u listu »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«, 4. oktobra 1847; citirano prema našem izdanju Marxovih i Engelsovih *Dela,* tom 7, str. 261, *kurziv* u tekstu).

Na taj način, ovi zapadni građanski idejni koreni (»izvori«) i glavni rezultati srazmerno samostalnog razvitka filozofije, sociologije, socijalne psihologije, političke ekonomije itd. — postaju premise i elementi za jednu »novu društvenu nauku«, svesno pokrenutu i stavljenu u službu ostvarenja najvažnijeg istorijskog cilja: oslobođenja čoveka i čovečanstva od samih materijalnih uzroka i skrivenih društvenih mehanizama njihovog samootuđenja i »najtežeg poniženja«.

Zajedno s Marxom piše (i publikuje) dela: *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike* (1845), *Nemačka ideologija* (1845—46) i epohalni *Manifest komunističke partije* (1848).

U svojim prvim samostalnim kritičkim ekonomsko-političkim raspravama (*Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije, Položaj Engleske, Položaj radničke klase u Engleskoj* i *Principi komunizma*) Engels postavlja i razmatra izvesna ključna pitanja političke ekonomije, na koja ova nauka do danas nije našla prave ili potpuno verodostojne odgovore. Reč je o takozvanom mentalnom elementu — bitnoj funkciji složenog proizvodnog rada, i »duhovnom elementu pronalaska, *misli*, pored fizičkog elementa samog rada« — u stvarnom kretanju proizvodnih snaga buržoaskog društva; i kao vrlo složenom momentu *proizvodnje vrednosti* koja se ne protivi *tehnološkoj promeni* (što podrazumeva napuštanje, tačnije: relativiziranje — dalje razvijanje starog »koncepta homogenizirane radne snage« i prostog, nekvalifikovanog, proizvodnog rada kao jedinog — »jedinstvenog ljudskog *izvora vrednosti*« u kapitalizmu XVIII i XIX veka; dakle, *pre* akcionarskih preduzeća u industriji i saobraćaju, pre naučno-tehnološke revolucije, to jest elektronike, automatizacije, atomske energije, izotopa itd.), a zatim i o nekim specijalnim pitanjima uloge konkurencije u procesu ostvarivanja različitih ekonomskih zakona i tendencija, zagonetnom odnosu državne političke vlasti i ekonomije inokosnog i udruženog kapitala, odnosu konkurencije kapitalâ i kapitalističkog monopola, problemu »organizacije buduće komunističke ekonomije« — koja će nastati posle sloma kapitalizma, »novoj stopi industrijskog rasta« — utemeljenoj na ekonomskim i tehnološkim pretpostavkama »komunističke asocijacije«, industrije i poljoprivrede, i još nekim strateški važnim pitanjima takozvanog prelaznog perioda.

Početkom pedesetih godina dolazi do prećutne (!?) podele rada između Marxa i Engelsa. Marx preduzima dalekosežne studije političke ekonomije i ekonomske istorije. Marxova izuzetna moć koncentracije i apstraktnog mišljenja, a zatim »brzo prodiranje u stvari i širi pogled«, trebalo je da donesu i očekivane rezultate na planu kritike građanske ekonomije i građanskog društva uopšte; a, uz sve to, i ostvarenje temeljnih priprema za »konstituisanje« nove nauke političke ekonomije i društvene nauke uopšte.

Premda nerado i s izvesnim oklevanjem, Engels se krajem 1850. prihvata posla u mančesterskoj kancelariji svoga oca-fabri-

kanta, kako bi u tom odista grandioznom poduhvatu kritike građanskog društva sâm osigurao — stvorio njegovu finansijsku — materijalnu bazu, a u samoj stvari istraživanja i postavljanja nove nauke zadovoljava se srazmerno skromnom ulogom glavnog Marxovog konsultanta za različita specijalna pitanja ekonomske teorije i prakse. Naročito ove poslednje.

No, i pored svih tih ekstra-obaveza i poslova, Engels nalazi vremena i rezervi intelektualne energije koje posvećuje specijalnim studijama: (a) problemâ prirodnih nauka (krajem 1870. počeće s ozbiljnim pripremama naučne rasprave *Dialektik der Natur;* nedovršeno, ali ipak štampano delo; prvi put 1925), (b) problemâ prezentiranih u *Poreklu porodice, privatne svojine i države* (1884), (c) problemâ vojske i ratovanja, (d) revizionističkih iskrivljavanja i izopačavanja novog učenja, (e) *contra*-platformi i takozvanog malograđanskog socijalizma (rezultat: *Anti-Dühring*, 1878, predgovori za pozna izdanja *Bede filozofije* i *Komunističkog manifesta*, Uvod za *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850*, 1895. itd.).

Marxovo i Engelsovo mišljenje i učenje kretalo se i *préko*, ili *ispred* njihovog vremena; a to znači i suprotstavljalo se svakom pokušaju zarobljavanja misli u granice datog društvenog poretka (horizonta), ili pak njihovog iracionalnog prenošenja u fantazmagorični svet religijskih i malograđanskih utopija, jer se u oba ta slučaja unapred »presecala svaka mogućnost napredovanja u nauci« (Engels).

Nadamo se da će sledeći skraćeni prikaz Engelsovog naučnog stvaralaštva u poslednjim godinama njegovog života potkrepiti napred izrečene teze i opšte ocene.

Usmerenost analize na nekoliko »reprezentativnih« tačaka Engelsovog stvaralaštva izvršena je i s obzirom na njihovu aktuelnost, odnosno mogućnost da se respektivna društvena pitanja (problemi) postave i u »novoj dimenziji«.

»Mondijalizacija kapitala« i mogućnosti mimoilaženja kapitalizma u »nekapitalističkim« zemljama

Ovaj problem zaokupljao je pažnju najtalentovanijih Marxovih sledbenika na području ekonomske teorije krajem prošlog i početkom ovog veka. Naravno, za problem se zainteresovao i Engels. I to još u vreme kada nisu bili poznati svi elementi ovog neobično složenog i teškog društvenog problema.

Strogo uzev, problem je bio, odnosno morao je biti poznat i Marxu; a o tome svedoče ne samo poslednje dve glave prvog toma *Kapitala*: »Takozvana prvobitna akumulacija« i »Moderna teorija kolonizacije«, već i njegova »specijalna istraživanja« razvitka kapitalizma na američkom kontinentu (naročito u SAD), a zatim i u Rusiji, Poljskoj, u nekim dalekoistočnim zemljama s tako-

zvanim azijatskim načinom proizvodnje kao dominantnom privrednom strukturom itd.

Pominjanje Marxa u ovakvom »kontekstu« nije slučajno. I u Engelsovom razmatranju ovog pitanja ima ponešto od onih »zaveštanja« na koja se on povremeno poziva u nizu tekstova iz poslednjeg perioda svog života. Međutim, Engels ovde ne deluje samo kao »zastupnik Marxa«, kao kompetentni i savestan tumač Marxovih teza, stavova, formula, obrazaca, već i kao samostalni mislilac i vizionar — na temelju vlastitih iskustava, rezultata »specijalnih istraživanja«, diskusija i slično.

Uzmimo samo takozvani ruski slučaj. Informacije o specifičnostima i možda naročitom karakteru razvitka kapitalizma u Rusiji dopirale su do Marxa i Engelsa na različite načine i u raznorodnim oblicima društvene komunikacije. Pomenimo samo najvažnije.

Prvo, diplomatski dokumenti u izdanjima *Indian Reform Association* i u *Portfolio* Davida Urquharta — indirektno i marginalno ukazivanje na ekspanzionističke pretenzije Rusije prema Aziji; drugo, sistematsko proučavanje panslavističkog pokreta u okviru takozvanog istočnog pitanja (ovaj zadatak prebacuje Marx na Engelsa već početkom 1856, a Engels revnosno prati taj pokret u različitim istorijskim periodima i na različitim geopolitičkim tačkama; naročito ga interesuju politička aktivnost i filozofsko-političke rasprave Aleksandra Hercena i njegovog sledbenika Petra Tkačova); treće, tokom 1860. Marx uviđa da su njihova »proučavanja ruske diplomatije« i »ruske spoljne politike« nedovoljna i jednostrana; i to kako s obzirom na strateški cilj: sagledavanje svih pretpostavki, »neizostavnih uslova« i okolnosti za jednu buduću korenitu i dalekosežnu *socijalističku revoluciju na Zapadu*, tako i s obzirom na istorijske činjenice koje su govorile da se i u samoj Rusiji »stvari kreću« u pravcu ukidanja kmetstva, dubljih društvenih reformi i, čak, socijalne revolucije. Četvrto, Marx 1870. na ruskom čita knjigu Flerovskog »u kojoj je rečena istina o ekonomskim prilikama u Rusiji«; a o samom Flerovskom u pismu kaže[4]: »Taj čovek je odlučan protivnik onoga što on sam naziva 'ruskim optimizmom'. Ja nisam nikada imao ružičaste predstave o tom *komunističkom Eldoradu«* (kritička aluzija na narodnjačka shvatanja o takozvanom *ruskom miru*, odnosno ulozi seoske opštine u preobražaju tadašnjeg ruskog društva), »ali Flerovski prevazilazi svako očekivanje. Uistinu začuđuje, i svakako je znak nekog preokreta, da se tako šta može štampati u Petrogradu.« Peto, iste (1870) godine Marx se sastaje s ruskim revolucionarom Germanom Lopatinom koji ga izveštava o društvenim prilikama u Rusiji i o sudbini Nikolaja Černiševskog; za Černiševskog će Engels kasnije reći da je »veliki mislilac kome Rusija duguje tako beskrajno mnogo i čije će polagano

---

[4] Pismo Engelsu od 10. februara 1870.

usmrćivanje dugogodišnjim zatočenjem među sibirskim Jaku
ma ostati večita sramna mrlja na imenu Aleksandra II 'Oslol
dioca'« (str. 358, u 33. tomu *Dela* Marxa i Engelsa).

Može se s razlogom reći da je Marx odlično poznavao nauč
delo N. Černiševskog. Bio je duboko impresioniran tim relativ
poznim »susretom« s Černiševskim. U raspravama Černiševsk
otkrio je mnogo originalnih i plodonosnih ideja. Nameravao
da preduzme opsežniju propagandu tih ideja na Zapadu.

Iz Marxove prepiske sa Danielsonom može se videti i hron
logija tog jedinstvenog idejnog susreta. Marx 1872. traži biogr
ski materijal o Černiševskom. Uskoro ga dobija. Uz taj materi
dobija i službene ruske statistike o najvažnijim ekonomskim kre
njima i odnosima. Te statistike dopiru do Marxa i drugim kan
lima. U toku 1879. godine, pre nego što je počeo da studira stat
tičke knjige carske vlade, Marx je pročitao rad Kovalevskog
ruskoj seoskoj opštini i studirao ruska fiskalna pitanja. Pom
nute statističke knjige stigle su do njega 1881. godine. Iz nj
on saznaje podatke koji su se odnosili na ekonomska kretan
u Rusiji od 1878. do kraja 1879. godine.

Pored svega toga, Marx je imao i niz neposrednih kontaka
sa ruskim revolucionarima. Oni ga podrobno obaveštavaju o dru
tvenim i, posebno, ekonomskim prilikama i odnosima u Rusi
Ti su revolucionari pripadali onoj ranoj fazi ruskog narodnja
tva koje su odlikovale vidne revolucionarne tendencije.

Šesto, Marx je proučavao »rusko štivo« (rasprave V. I. S
merskog, A. Isajeva, G. Minjenka, Kovalevskog, N. Černiševsko
V. P. Voroncova i drugih) i u poslednje tri godine života. Pro
čavao je razvoj ruske privrede posle ukidanja kmetstva, dokume
te o ruskim finansijama i druge ekonomske probleme ove zemlj
što sve — po Marxovom ponešto *preuranjenom* opštem nalazu -
»podseća više na vremena Louisa XIV i Louisa XV, gde je fina
sijska, komercijalna, industrijska nadgradnja i, štaviše, *fasad*
socijalne zgrade delovala kao satira na stagnirajuće stanje glavno
dela proizvodnje (poljoprivredu) i na bedu proizvođača« nego n
privredni razvitak Sjedinjenih Američkih Država.

U »rusko štivo« koje su proučavali Marx i Engels spada sv
kako i lepa književnost. Posebno Puškinove poeme. Na jedn
aludira Engels u članku *Spoljna politika ruskog carizma* — febr
ara 1890.[5]

---

[5] Puškinov *Evgenije Onjegin:*

»Mesto Homera, Teokrita / Proučio je Adam Smita, / I ek
nomist post'o potom, / A sudio je vešto o tom / Šta zemlju spasav
od bede, / I zašto može i bez zlata / Zemaljska blaga kad su data
Bogatstvo da joj obezbede. / Al' otac sve to nije znao, / I svu j
zemlju za dug dao.« (Aleksandar Puškin, *Evgenije Onjegin — roman
stihovima,* »Narodna knjiga«, Beograd, 1957.)

Engels ima na umu ove stihove i duhovne i političke prilike
Rusiji dvadesetih godina prošloga veka, koje ovi stihovi na umetnič
i genijalni način izražavaju i rezimiraju.

»Ruska seljačka komunistička opština« bila je »napadnuta u svojim korenima« kada su, prvo Marx, a nešto kasnije i Engels, imali da odgovore na pitanje Vere Zasulič u vezi sa shvatanjem Nikolaja Černiševskog, koje je Marx rezimirao na sledeći način:

»Treba li Rusija najpre da razori seljačku komunu, kao što zahtevaju *liberali*, da bi zatim prešla na *kapitalistički sistem*, ili ona može, naprotiv, ne prošavši muke toga sistema, *usvojiti sve njegove plodove*, razvijajući dalje svoje *vlastite*, istorijski date pretpostavke?«

Engelsov komentar: »Već samo postavljanje pitanja pokazuje *pravac* u kome treba tražiti rešenja.«

U pismu Veri Zasulič od 8. marta 1881. Marx kaže:

»Analizirajući nastanak kapitalističke proizvodnje ja kažem:

'U osnovi kapitalističkog sistema leži, na taj način, puno odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju... osnova celog tog procesa je *eksproprijacija zemljoradnika*. Radikalno ona je ostvarena samo u Engleskoj... Ali sve druge zemlje Zapadne Evrope idu tim putem'« (Citirano prema prvom francuskom izdanju *Kapitala*, str. 315).

Dakle, 'istorijska neizbežnost' tog procesa tačno je ograničena zemljama Zapadne Evrope. Uzroci koji to uslovljavaju pokazani su na sledećem mestu XXIII glave:

'Privatna svojina, zasnovana na individualnom radu... istiskuje se kapitalističkom privatnom svojinom, zasnovanom na eksploataciji tuđeg rada, na najamnom radu'. (*Kapital*, str. 341.)

Analiza izvršena u *Kapitalu* ne daje, dakle, dokaze ni za ni protiv životnosti 'ruske obščine'. No specijalna istraživanja, koja sam ja vršio na osnovu materijala crpljenih iz originala, ubedila su me da je 'obščina' *tačka oslonca socijalističkog preobražaja Rusije*, a da bi ona mogla to da bude neophodno je potrebno, pre svega, odstraniti štetne uticaje kojima je ona podvrgnuta sa svih strana kako bi se osigurali njeni normalni uslovi slobodnog razvitka.«

Kasnije Engels zauzima »tvrd« stav u vezi s ovim ključnim pitanjem. Ruska »obščina« je samo srazmerno oslabljeni oblik prvobitnog agrarnog komunizma. Iz nje se, navodno, ništa drugo nije moglo razviti do klice — elementi njenog vlastitog raspadanja.

Engels podseća na epohu otvaranja Rusije prema Zapadu, započetu vladavinom Petra Velikog; ali i na protivrečno i ambivalentno nastavljanje te politike »pozapadnjačenja« Rusije pod vlašću Katarine II, Aleksandra I i njihove opskurne i militantne diplomatije — tog »modernog jezuitskog reda« koji je neprestano »mešao karte«, intrigirao i ugrožavao vitalne interese Zapadne Evrope.

Tako je Rusija, radi »odrešenih ruku« prema Istoku, morala da pristupi Napoleonovom kontinentalnom sistemu. Međutim, »Ekonomija je bila moćnija od diplomatije i cara zajedno; trgovina s Engleskom je potajno obnovljena, sporazumi iz Tilzita su prekršeni i rat je izbio 1812.« (Uporedi str. 24. i 25. u 33. tomu.)

Taj Engelsov stav je dijametralno suprotan tezi — postavci Nikolaja Černiševskog o takozvanim prvobitnim društvenim formama kao vitalnijim odnosima i »jačim strukturama« od svih kasnijih odnosa i struktura u procesu izgrađivanja sve složenijih društvenih formacija.[6]

Po Černiševskom, a s izvesnim daljim razvijanjem — i po Svetozaru Markoviću, takozvana prvobitna društvena stanja (posebno: »ruski mir« ili obščina, opštinski zemljišni posed — državina i patrijarhalne zadruge u Srbiji) jesu embrion — klice istinskih ljudskih odnosa, to jest slobodnog udruživanja rada. Te odnose valja sačuvati kao najveću istorijsku dragocenost. Treba odlučno zaustaviti procese njihovog raspadanja i ispitati sve praktične i logičke mogućnosti mimoilaženja, izbegavanja odnosâ kapitala, privatne svojine, svakovrsnog otuđivanja rada.

Izbeći nakaznosti društvene proizvodnje za profit i berzansku diferencijalnu dobit isto je što i ne proći kroz užasno i u osnovi *nepotrebno* (!?) »kapitalističko čistilište«, kroz koje prolaze svi zapadni narodi. U tome je suština »antropološkog principa« Nikolaja Černiševskog i rešenje tajne njegovog neverovatno istrajnog odbijanja da u kapitalizmu vidi zakonitu materijalnu i društvenu pripremu socijalizma za *sve* evropske narode. Što se tog osnovnog pitanja tiče, Svetozar Marković je bio na istom stanovištu.

Da li su se Černiševski i Marković u tom odlučno važnom pitanju »prevarili«, odnosno načinili »kobnu grešku« s nedoglednim negativnim posledicama po njihovo ukupno učenje i praksu? To je koliko teorijsko toliko i praktično pitanje. Ono, međutim, može danas da izgleda i sasvim jednostavno, čak nepotrebno, »deplasirano«.

Ali to je puki privid. Njihov glavni problem je i *naš*. Dokaz je većina »zemalja u razvoju«, odnosno industrijski nerazvijena društva u svetu koja danas nastoje da izbegnu zamke i opasnosti kapitalističke »prvobitne akumulacije«. Dokaz su i savremena socijalistička društva koja su kapitalistički razvitak revolucijom presekla i koja još u izvesnoj meri i u različitim oblicima podnose »virus privatne svojine« i, u svojim intermundijama i na

---

[6] Moderna strukturalistička shvatanja o »slabim« i »jakim« društvenim strukturama izgleda da su bliža Engelsovom viđenju »funkcionisanja« = razornog delovanja kapitalistički »transmutirane« robe (robne proizvodnje i »igre razmene«) na stare društvene odnose i organizme (»azijatski način proizvodnje«, seosku prakomunističku opštinu, patrijarhalnu zadrugu i slične) nego antropološko-redukcionističkom postulatu »prvobitnosti« i izvesnoj *nadmoći* opštinskog zemljišnog poseda u odnosu na sve kasnije nastale »više forme zemljišnih odnosa« (privatnu seljačku parcelnu svojinu, feudalnu svojinu s različitim oblicima zemljišne rente, oblike kapitalističkog farmerstva itd.), koji se kao crvena nit provlači kroz mnogobrojne naučne ekonomske rasprave Nikolaja Černiševskog.

tačkama dodira s kapitalističkim društvima, imaju oslabljene odnose kapitala.[7]

Vratimo se Engelsu. Kako je naposletku video perspektivu ruske seoske opštine? Uprkos njenoj »relativnoj žilavosti« i otpornosti prema spoljašnjim razornim silama i uticajima, ona *neće preživeti;* jer je, prvo, napadnuta u svojim ekonomskim korenima (sporadično, a zatim i sve veće proizvođenje za tržišta — anonimne i udaljene kupce; postepeno uvlačenje seoskih komunara u igru razmene« i kreditne transakcije, pretvaranje robne proizvodnje i razmene u *odnose kapitala,* to jest stvaranje klica kapitalističke proizvodnje u okvirima »obščine« itd.) i, drugo, jer je deo domaćeg stanovništva već *usvojio intelektualne rezultate kapitalističkog razvitka«.* Ta dva međusobno povezana društvena procesa »presecaju nerve« tog arhaičnog zemljišnog poseda i otvaraju širom vrata Rusije za kapitalističku proizvodnju »po zapadnom uzoru« — kao inače »najvišu i poslednju formu robne proizvodnje« (Engels).

U takvom kontekstu Engels izriče i opore konstatacije da Rusija »juriša u kapitalizam« i da se u ovoj zemlji i »veštački razvija nova krupna buržoazija«; i to posredstvom (a) privilegija za izgradnju železnica, (b) sistema zaštitnih carina i (c) poreskih i kreditnih olakšica.

Može se dogoditi i »istorijsko čudo«: »posle pobede proletarijata i prevođenja sredstava za proizvodnju u zajednički posed kod *zapadnoevropskih naroda,* zemlje koje su tek krenule putem kapitalističke proizvodnje i koje su još sačuvale gentilne ustanove ili njihove ostatke« imaće u tim »ostacima« i njima odgovarajućim običajima *»moćno sredstvo* kojim će moći da svoj proces razvitka k socijalističkom društvu *znatno skrate* i da uštede najveći deo patnji i borbi kroz koje mi u Zapadnoj Evropi moramo da prođemo. Za ovo je pak *neminovan uslov: primer i aktivna pomoć Zapada,* zasad još kapitalističkog«. (str. 363—368 u 33 tomu).

Sve kasnije naučne rasprave o kolonijalizmu ili kapitalističkom imperijalizmu imale su na neki način u vidu i ovaj problem »mimoilaženja«, odnosno »skraćivanja procesa razvitka«, to jest »protrčavanje nacija kroz kapitalističku fazu« društvene proizvodnje u nizu nerazvijenih zemalja, ali se ispod stalno rastućeg »ideološkog korova« sve teže probijala ideja o specifičnostima i tak značajnim razlikama u oblicima i metodima tog »mimoilaženja« i »skraćivanja« društvenih procesa prema doslednom — svestrano razvijenom socijalizmu.

Otuda kritika da je i sam Marx bio »žrtva ideologije« kada je, navodno, zastupao tezu o »mondijalizaciji kapitalizma na istovrs-

---

[7] Podrobnije o tome u saopštenju i autorizovanom izlaganju u diskusiji Ž. Rakočevića na naučnom skupu u Kragujevcu od 17. i 18. decembra 1976; u knjizi *Socijalistički pokret u Srbiji i Crveni barjak,* Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1977.

tan način« — i kada ni za jotu nije odstupao od svog opš stava i *credoa* da »i kad neko društvo uspe da pronađe put prirodnih zakona svoga kretanja... ne može ono niti presko niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka«.[8]

Međutim, »kockice su falsifikovane«! Marxova istraživanj tumačenja razvitka kapitalizma na Zapadu nisu isto što i sav mena istraživanja i objašnjenja »mondijalizacije kapitalizm »socijalizma kao svetskog procesa« i »mozaične društvene stv nosti« u velikom broju zemalja takozvanog trećeg sveta. Bit su u međuvremenu izmenjeni »neizostavni uslovi«, materijaln intelektualne pretpostavke oba ta velika društvena procesa, sv skoistorijske tendencije.

Marx zaista »nigde *teorijski* ne dokazuje da bi bez pljačk (kolonijalnih osvajanja i drugih metoda »prvobitne akumulacij i »bez postojanja 'novih svetova' ('nekapitalističke sredine') r vitak kapitalizma bio *nemoguć*«, ali je isto tako tačno da nasil otimanja bogatstva, spoljašnje sile i ratovi ne dovode sami sebi ni do kakvog načina proizvodnje; najmanje do takvih dr tvenih formacija koje za opštu pretpostavku ili osnovu ima *robnu* proizvodnju i razmenu s njima primerenim *calculuso* »operacijama ekvivalencije«, sinhronijskim ekonomskim ravno žama i neravnotežama, reverzibilnim i recipročnim razmensk operacijama u metamorfoznim nizovima roba — novac — rob sličnim. A i čisto logički uzev, nedopustivo je da se proble razvitka kapitalizma ili socijalizma u datoj zemlji, odnosno naci rešava tako što se njegovo težište proizvoljno premešta u ne drugu zemlju, naciju ili oblast. Otprilike onako kao što dan postupaju svi oni koji »dokazuju« *vanzemaljsko* (kosmičko) pore lo zemaljskog života i civilizacije na Zemlji.

I pored svega, ostaje mnoštvo nepoznanica i nerazjašnjen istorijskih podataka o postanku i razvitku razmatranog problem Ipak, ohrabruje sama činjenica da se sve veći broj naučnika i po tičara u svetu okreće i trajno posvećuje nepreglednoj problemati odnosâ »razvijene — nerazvijene zemlje« i različitim putevin i oblicima kretanja ka novoj ljudskoj zajednici: razotuđenoj ku turi, tehnologiji i materijalnoj proizvodnji.

Rascep između svetskog »centra« i »periferije«

Problematika o kojoj je ovde bilo reči služi i kao svojevrstan »m dijum« pomoću kojeg se kritički preispituje sav dosadašnji »mar sizam«; naročito njegova »evropocentričnost«, odnosno naglašen »zapadnjački karakter« i poreklo.

Ali, važnije od toga, ova problematika govori o stvarno p stojećem razilaženju i sukobljavanju zapadnog sveta (»stvarn

---

[8] Vidi Predgovor prvom izdanju prvog toma *Kapitala*.

buržoazije« i »stvarnog krupnokapitalističkog proletarijata«), socijalističkih zemalja (posebno onih »lagerskih«) i mnogobrojnih zemalja trećega sveta, takozvanih proletarizovanih nacija.

Neki sve to svode na odnos »centra« i »periferije«, na ekonomske odnose i pregovore zemalja Severa i Juga (pod okriljem Organizacije ujedinjenih nacija), na kontrapunkt: »kapitalizam-socijalizam« i tome slično. Ali se upravo tu pokazuje vapijuća nedovoljnost i jednostranost »crno-bele« tehnike (metodologije) postavljanja i istraživanja problema, odnosno zaključivanja i ocena.

Toj relativnoj idejnoj nemoći »kumovale« su donekle i izvesne »teorijske praznine« u Marxovom naučnom opusu. Naročito se u tom pogledu i danas oseća odsustvo nagoveštavanih Marxovih analiza i kritičkih sinteza svetskog tržišta, svetskih ekonomskih kriza, a i nedovoljnosti Engelsovih, Hilferdingovih, Lenjinovih itd. teorijskih razmatranja tendencija monopola, imperijalizma, odnosâ državne političke vlasti i privatne ekonomije, i drugih novijih ekonomskih pojava i problema.

Pojmovi »centar« i »periferija« nađoše zato plodno tle ne samo u nerazvijenim već i u industrijski najrazvijenijim zemljama sveta. Isto tako i njihova »premeštanja« sa jednih na druge geopolitičke tačke prostora, uz neizbežna idejno-politička »prepucavanja« i nadmudrivanja. Te opskurne igre s terminima, sintagmama i kvazi-pojmovima nisu bili pošteđeni ni utemeljivači naučnog socijalizma. Naprotiv, nijedna strana im ne da mira. To »uznemiravanje« raste što se više udaljujemo od analize stvarnih problema, ispitivanja sukoba interesa i empirijskih činjenica, a smanjuje se sa svakim novim otkrićem ili postignućem u društvenoj nauci i napretkom u njenim metodima i tehnikama analize.

Ako se, recimo, danas i može s razlogom govoriti o postojanju »centra« i »periferije« u nekoj konkretnoj grani prirodnih i društvenih nauka, tehnologije ili »visoke mode«, a i to s izvesnim ogradama i relativno, onda takav razlog u načelu ne postoji kada sa tih oblasti pređemo na ispitivanje nacionalnih kultura i ukupnog društvenog razvitka u različitim samostalnim državama, odnosno nacijama.

Neke Marxove i Engelsove refleksije o načinu uspostavljanja svetskog tržišta, o kolonijalizmu, »istočnom varvarstvu« i »reakcijama protiv Zapada« — proizašlim iz Azije, ascendentnom razvitku kapitalizma u Indiji, Kini, Rusiji itd.,[9] a posebno njihove tvrdnje o centrima i »odlučujućim polugama« svetske tehnološke

---

[9] Reprezentativna je Engelsova poruka Glavnom odboru Mađarske socijaldemokratske partije povodom Trećeg kongresa, od 15. maja 1894: »Sa najvećim interesovanjem sam pratio poslednja zbivanja u Mađarskoj. U Mađarskoj, kao i u drugim zemljama, kapital sve više ovladava celokupnom nacionalnom proizvodnjom. On ne samo što stvara novu industriju već sebi potčinjava i poljoprivredu, obara njene tradicionalne metode, uništava nezavisnog seljaka i cepa seosko sta-

i ekonomske revolucije — ostavljaju za sobom tragove po kojima se kreću pomenute sumnje, podozrenja i kritike njihovog »evropocentrizma«.

Danas, međutim, sve očevidnijom postaje činjenica da dalji napredak prirodnih nauka i tehnologije materijalne proizvodnje u svetu ne zavisi samo od »intelektualnih rezultata zemalja poznog kapitalističkog razvitka« (Engleske, Francuske, Nemačke, SAD itd.) već i od razvitka nauke i kulture u Japanu, Kini, Indiji, SSSR, Poljskoj, Jugoslaviji, Iraku, Egiptu, Meksiku itd. »Sveviŝnji je najveći demokrat« — uvideli su odavno američki stručnjaci za pitanja »usmerenih naučnih istraživanja« i usavršavanje tehnologije, te na sve moguće načine prikupljaju talentovane i sposobne ljude iz svih krajeva sveta.

Naravno, i naučnoistraživački rad ima svoje materijalne pretpostavke, »bazu« i tehnička sredstva — u kojima se »eksponira objektivna strana« toga rada. A upravo u tom pogledu postoje u svetu najveće nejednakosti, monopoli i antagonizmi.

Od izvesnih preterivanja nisu imuni ni zastupnici trećeg sveta. I to kako u svojim reminiscencijama i pitanjima: »šta Zapad *duguje* istočnim kulturama?«, »postoje li filozofija, logika i matematika u korenu različite — i možda superiornije — od zapadnoevropskih?« i sličnim, tako i u predviđanjima dugoročnih društvenih i, posebno, demografskih kretanja, koja će navodno dovesti azijske i afričke zemlje u sam centar svetsko-istorijskih zbivanja, dok će stare narode Zapadne Evrope odgurnuti na njihovu periferiju.

U vezi s tim kontroverzama treba ponovo ispitati teze o tome da »kapitalistička proizvodnja *ne može stajati u mestu«;* da »ona mora *rasti i širiti* se, ili *propasti«* (str. 233. u 33. tomu), i da okosnicu industrijskog razvitka Zapada u XX veku sačinjavaju: (1) eksploatacija zemalja trećeg sveta posredstvom transnacionalnih korporacija i nejednakih »terms of trade«, (2) nova tehnologija i ekonomsko iskorišćavanje savremenog kolosalnog monopola nad transferom tehnologije i (3) svetski apstraktni (simbolički) novac i berzanski diferencijalni poslovi.

Rad na drugom, trećem i četvrtom tomu »Kapitala«

Pored napred izloženih »ključnih« problema, velikih kontroverzi i tema — na koje se Engels kritički osvrtao u različitim prilikama i povodima tokom svih tih godina od 1890. do 1895. — njegovu

---

novništvo na veleposednike i kapitalističke špekulante, na jednoj strani, i mnogobrojne siromašne proletere, na drugoj. Koliko je ova *revolucija kapitala* napredovala u Mađarskoj, to smo videli nedavno u Hodmezavašarhelju. *Kroz tu kapitalističku revoluciju mora svako da prođe.* Ona donosi masama naroda neizrecive patnje, ali *ona jedina stvara uslove koji* omogućuju *novi društveni poredak* i ljude i žene koji će imati *snagu i volju* da ostvare to novo bolje društvo« (tom 33., str. 378, *kurziv* — Ž. R.)

pažnju privlačila su i ova specijalna teorijsko-politička pitanja i teme: (1) kritička revalorizacija iskustava Pariske komune (*Pozdravna adresa francuskim radnicima* povodom dvadesete i dvadeset prve godišnjice Pariske komune, *Uvod za Građanski rat u Francuskoj* Karla Marxa; izdanje od 1891), (2) osobenosti ekonomsko-političkog razvitka Engleske (*Predgovori* engleskom i drugom nemačkom izdanju *Položaja radničke klase u Engleskoj* — 1892), (3) poreklo i razvitak porodice, privatne svojine, državne vlasti (*Predgovor* četvrtom izdanju *Porekla porodice, privatne svojine i države*), i mnoga druga pitanja ovlaš dodirnuta.

Međutim, najveći i najznačajniji Engelsov teorijski rad u ovom periodu bio je onaj na drugom, trećem i četvrtom tomu Marxovog *Kapitala.* Bez toga Engelsovog rada (višestrukog angažovanja) ne bi bilo završnih tomova tog epohalnog dela kojem je Marx — prema vlastitom kazivanju — »žrtvovao zdravlje, životnu sreću i porodicu«. Apsolutno ih ne bi bilo na tako visokoj naučnoj razini, u takvom opštem obliku i s takvim strukturama — »arhitekturalnim slikama«; — i ako ne uzmemo u obzir bezbrojne pojedinačne intervencije, rekonstrukcije izvesnih mesta pomoću tekstova nastalih *pre* pojave prvog toma *Kapitala,* a zatim i izvesne dopune, nove ilustracije i merenja nekih ekonomskih pojava i slično.[10]

Lenjin je s razlogom primetio da su drugi i treći tom *Kapitala* delo dvojice, a ne jednog čoveka. Na rukopisu četvrtog toma *Kapitala,* to jest na trotomnim *Teorijama o višku vrednosti,* radio je, posle Engelsove smrti, »treći čovek« — Karl Kautsky.

Izložićemo u najsažetijem obliku Engelsov doprinos trećem tomu *Kapitala.*

U 33. tomu *Dela* Marxa i Engelsa, na žalost, nalaze se samo dve kraće beleške o sadržini trećeg toma *Kapitala;* na str. 369—371. — napisane 9. januara 1894, a objavljene u listu »Vorwärts« i časopisu »Die Neue Zeit« iste godine. Osim tih beležaka, u tom tomu se nalazi i kratka anonimna (Engelsova) ispravka oglasa (vesti) u listu »Vorwärts«, u kojem je rečeno »da ćemo se verovatno morati odreći izdanja četvrtog toma, koji je trebalo da sadrži istoriju teorije«. Demanti nije bio sasvim uverljiv.

---

[10] »Za treću knjigu postojala je samo jedna, i to krajnje manjkava prva skica«, kaže Engels. I dodaje: »Po pravilu su počeci svakog pojedinog odeljka bili prilično brižljivo izrađeni, većinom čak i stilski doterani. Ali, što se dalje išlo, obrada je bivala sve više tek nabačena i manjkava, sve više je sadržavala ekskurzije o sporednim stvarima koje su iskrsavale u toku proučavanja i kojima se kasnijim rasporedom imalo odrediti konačno mesto, sve duži i zamršeniji postajali su periodi u kojima su se izražavale misli zapisane in statu nascendi (u nastajanju). Na više mesta i rukopis i izlaganje suviše jasno odaju nastupanje i postepeno napredovanje jednog od onih napada bolesti koji su dolazili od prekomernog rada, koji su piscu isprva sve više i više otežavali samostalan rad, dok ga naposletku nisu privremeno i sasvim onemogućili« (tom 23, str. 10).

U one dve beleške se kaže da »treća knjiga obrađuje *celokupni proces kapitalističke proizvodnje«* (prometni i reprodukcioni proces društvenog kapitala i »*konkretne* oblike koji izrastaju iz *procesa kretanja kapitala posmatranog kao celina«),* pošto se prvi tom bavio »procesom proizvodnje kapitala«, a u drugom je istraživan »prometni proces kapitala«. »To što se svaka od prve dve knjige bavila samo *jednim* od dva glavna vida ovog procesa, činilo ih je nepotpunim u pogledu sadržine, a jednostranim i apstraktnim u pogledu forme«, zaključuje Engels.

Engels je napisao *Predgovor* oktobra 1894 (22 štampane stranice), »Dopunu i dodatak« trećem tomu *Kapitala* 1895 (24 stranice), Četvrtu glavu Prvog odeljka — »Delovanje obrta na profitnu stopu« (7 stranica), i opsežne, veoma značajne primedbe — dopune u samom tekstu Dvadeset šeste glave (»Akumulacija novčanog kapitala, njen uticaj na kamatnu stopu«), Dvadeset sedme glave (»Uloga kredita u kapitalističkoj proizvodnji«), Dvadeset osme glave (»Prometno sredstvo i kapital. Shvatanje Tookea i Fullartona«), Trideset treće glave (»Prometno sredstvo pod kreditnim sistemom«), Trideset četvrte glave (»Currency Principle i englesko bankovno zakonodavstvo od 1844«) i Trideset pete glave (»Plemeniti metal i menični kurs«); sve u okviru voluminoznog i »najtežeg petog odeljka« o *kamatonosnom kapitalu* — tom »najzamršenijem predmetu cele knjige«, koji je Engelsu »priredio glavnu teškoću«.

Pored toga, Engelsove su i opsežne analize, zaključci i tablični proračuni »diferencijalne rente II u njena tri glavna slučaja i devet pomoćnih slučajeva«.[11]

Jedna tačka u Engelsovoj »Dopuni...« zaslužuje posebnu pažnju. Prvo, jer spada u okvire takozvanog transformacionog problema u učenju o vrednosti i »troškovima proizvodnje« (u teoriju o takozvanoj ravnotežnoj ceni) i, drugo, jer ima »aktuelnu kopču«.

Reč je, zapravo, o »odlučujućem mestu« koje se nalazi u trećem tomu *Kapitala,*[12] a koje je Engels propratio ovim rečenicama:

»Da je Marx stigao da još jednom preradi III knjigu, on bi ovo mesto bez sumnje znatno više razradio. Ovako kako sada stoji, ono daje samo skicu onoga što o ovome pitanju treba da se kaže.«[13]

Da vidimo najpre šta Marx kaže o toj »odlučujućoj tački« *(punctum saliens)* problema:

»Sva teškoća dolazi tu otuda što se robe ne razmenjuju jednostavno kao *robe,* nego kao *proizvodi kapitalâ* koji polažu pravo

---

[11] Vidi 43. glavu »Diferencijalna renta II — treći slučaj: rastuća cena proizvodnje. Rezultati«, *Kapital* III, u: *Dela,* tom 23, str. 595—606.

[12] *Dela,* tom 23, str. 150.

[13] Isto, str. 744.

na udeo u celokupnoj masi viška vrednosti srazmerno svojoj veličini, ili pri jednakoj veličini na jednak udeo. A ukupna cena robâ koje neki dati kapital proizvodi u nekom datom vremenskom roku treba da zadovolji ovaj zahtev. Ali ukupna cena tih roba je samo zbir cena pojedinih roba koje sačinjavaju proizvod kapitala.«

U težnji da sa nekoliko opštih poteza istakne osnovnu razliku između kapitalističke i neke — čisto hipotetički uzete — nekapitalističke *robne* proizvodnje, Marx pruža ilustraciju u kojoj postoji slučaj da su »*sami radnici* posednici svaki svojih sredstava za proizvodnju« (= minulog rada, odnosno zgusnutog, »iskristalizovanog« manuelnog i intelektualnog rada u sredstvima za proizvodnju) i, naravno, svoje lične radne snage; i gde »svoje robe jedan s drugim razmenjuju«.

(1) Robe u tom slučaju nisu više proizvod kapitala. I zato njihove cene ne gravitiraju prema »procesirajućoj vrednosti« (kapitalu), već prema »agregatu« — zbiru utrošaka živog i minulog rada.

(2) »Prema *tehničkoj* prirodi njihovih radova bila bi vrednost sredstava i materijala za rad, primenjivanih u različitim granama rada, *različna;* isto bi tako, ne uzimajući u obzir *nejednaku vrednost* primenjenih sredstava za proizvodnju, bila zahtevana *različna masa tih sredstava za datu masu rada,* prema tome da li se neka određena *roba* može napraviti za jedan sat, neka druga tek za jedan dan itd.« Validne informacije o stvarnim diferencijama u produktivnosti rada preduzeća X, Y itd. sadržavale bi pouzdane (naučno utvrđene) podatke o tome koliki je element amortizacije i koliki su ostali »materijalni troškovi« u strukturi prodajnih cena respektivnih roba.

(3) »Uzmimo, zatim, da ovi *radnici prosečno rade jednako vreme,* računajući tu i izjednačenja koja proizlaze iz različne intenzivnosti rada itd. Tada bi dva radnika u robama koje sačinjavaju proizvod njihovog dnevnog rada obojica prvo *naknadili svoje troškove,* cene koštanja utrošenih sredstava. Oni bi bili *različiti,* prema *tehničkoj* prirodi njihovih grana rada. Drugo, obojica bi bili *stvorili jednaku količinu nove vrednosti,* naime radni dan koji su *dodali* sredstvima za proizvodnju. Tu bi bila *uključena njihova najamnina plus višak vrednosti, višak rada preko njihovih nužnih potreba, ali čiji bi rezultat pripadao njima samima.* Ako se kapitalistički izrazimo, onda obojica dobijaju istu najamninu plus isti profit = vrednost, izraženu, na primer, u proizvodu jednog desetosatnog radnog dana.« Ali upravo zato bi vrednosti njihovih roba bile različite. U strukturi vrednosti robe radnika (odnosno preduzeća) X, na primer, bio bi srazmerno više zastupljen »konstantni« element vrednosti za primenjena sredstva za proizvodnju nego u vrednosti robe Y; jedinica robe X usisavala bi manje živog rada nego jedinica robe Y itd. — ukoliko bismo hteli da uključimo i ostale razlike u njihove uslove proizvodnje.

(4) »Pod tom bi pretpostavkom *različnost profitnih sto* (ili individualnih »stopa rentabiliteta« — Ž. R.) bila dakle *ind rentna* okolnost, upravo kao što je danas za najamnog radn indiferentna okolnost u kakvoj se profitnoj stopi izražava k čina viška vrednosti koju iz njega cede, i upravo kao što *je međunarodnoj trgovini različnost profitnih stopa kod raznih cija indiferentna okolnosti za njihov robni promet.*«

(5) Ovde istaknutom — postavljenom načelu stroge ekvival cije u razmeni robâ ne bi protivrečila ni činjenica da se »eleme proizvodnog kapitala«, to jest sredstava za proizvodnju preduze X, Y itd., *kupuju na tržištu;* njihove bi cene, isto kao i cene fin nih produkata, »odgovarale opštem pojmu cene«.

(6) Stvarna *nejednakost* cena koštanja otupljivala bi ili svim odstranjivala žaoke kapitalističke konkurencije: borbu prosečan profit i ekstraprofit, odnosno rentu u njenim različiti konkretnim oblicima. Renta bi u tom hipotetičkom modelu rob proizvodnje bila *socijalizovana* i, kao takva, unapred uneta u »v ekonomski račun«. Javljala bi se prilikom proračunavanja i re lizacije »uporednih prednosti« u odnosima s inostranim ek nomijama.

Engelsovo ponovno metodsko postavljanje i dalje razvij nje »transformacionog problema« imalo je za cilj da pokaže »o štu važnost Marxovog zakona vrednosti«. Kako na razini »uslov pod kojima rad jedino ima karakter tvorca vrednosti« tako i n razini izvedenih i vrlo otuđenih ekonomskih odnosa i oblika naci nalnih »troškova proizvodnje«, »ravnotežne cene«, relativnih cen ili svetskih »terms of trade«.

U takvom kontekstu Engels nastavlja diskusiju o jednom starom problemu: razmatra stvaran način i oblik uspostavljanja kretanja relativnih cena posredstvom ili pomoću *konkurencij* (odnosâ konkurencije) — kao društvenog »mehanizma« i načina *»obaveštavanja* individualnih proizvođača o stanju na svetskom tržištu«; dakle, i kao »skupo plaćenog iskustva« u procesu sazna vanja kakav kvalitet, vrste i količine materijalnih proizvoda (robâ i proizvodnih usluga) zahteva domaće i svetsko tržište. Razmatra nje je izloženo u oštrom kontrastu prema različitim stvarnim i hipotetičkim oblicima neposredne (anti-robne) proizvodnje, pa prema tome i u suprotnosti prema *budućoj — zajedničkoj* proiz vodnji »kontrolisanoj pomoću nauke«, instrumenata i metoda druš tvenog planiranja.

U Engelsovom *Predgovoru* i *Dopuni* nalazimo i druge intere santne i značajne tačke i upućivanja; na primer: (a) kritičku alu ziju na vezu između »vulgarnog socijalizma« i »Jevons-Menge rove teorije upotrebne vrednosti i granične korisnosti« (pretežno u Engleskoj), (b) originalne kritičke refleksije o berzi — berzanskoj delatnosti, (c) nastavak kritike »rodbertusovske ekonomije« i dru go, ali je ovde dovoljno da se na sve to bogatstvo ideja ukaže, odnosno podseti.

Engelsovo shvatanje i predviđanje revolucije i »prelaznog perioda«

»Izgleda da proleterska revolucija remeti sve, čak i hronologiju«, kaže Engels u svojoj *Poruci španskim radnicima povodom 1. maja 1893.*[14] U svakom slučaju, socijalistička revolucija nasilno interveniše u zatečenom poretku društvenih stvari, raskida s inercijom građanske tradicije u nizu oblasti društvenog života, preseca najosetljivije »duhovne nerve« buržoaske države; ukida njene vitalne veze s građanskim društvom, čiji je ona »oficijelni rezime«, instrument, činilac, elastična potencija.

Naravno, oni »neizostavni uslovi« (materijalni i intelektualni) za socijalističku revoluciju (o kojima je napred bilo reči) moraju prethodno biti ispunjeni, pripremljeni. Na izvestan način, potrebna je rasprostranjenost ideja o »opštečovečanskim materijalnim i duhovnim snagama« ljudskog rada, »jednoj ekonomiji koja bi se upravljala prema *svetskom planu*« (Antonio Gramsci), »diktaturi proletarijata« kao političkom obliku procesa razotuđenja rada i odumiranja države; ukratko, rasprostranjenost »modernog internacionalnog socijalizma«.

U *Uvodu* za *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850.* Karla Marxa, napisanom marta 1895 (str. 430—444. 33. toma) Engels ispravlja neke svoje i Marxove predstave o uslovima i toku revolucionarnog pokreta — socijalnog prevrata u Zapadnoj Evropi. Te su predstave »bile jako obojene sećanjima na uzore iz 1789—1830«.

»Ali istorija je pokazala da ni mi« (a ne samo zastupnici »vulgarne demokratije«) »nismo bili u pravu, da je gledište koje smo tada zastupali bilo iluzija. Istorija je otišla još dalje: ona je razorila ne samo našu tadašnju zabludu nego je totalno izmenila i uslove pod kojima se proletarijat mora boriti. Način borbe iz 1848. danas je u svakom pogledu zastareo, i ta tačka zaslužuje da je ovom prilikom pobliže ispitamo« (str. 433. u 33. tomu).

Istorija je »jasno pokazala da stanje ekonomskog razvitka na Kontinentu tada još ni izdaleka nije bilo zrelo za uklanjanje kapitalističke proizvodnje; ona je dokazala *ekonomskom* revolucijom koja je, posle 1848, zahvatila ceo Kontinent i tek tada stvarno ukorenila krupnu industriju u Francuskoj, Austriji, Mađarskoj, Poljskoj, i nedavno u Rusiji, a od Nemačke učinila upravo industrijsku zemlju prvog reda — sve to na *kapitalističkoj osnovi,* koja je 1848. bila, dakle, još vrlo sposobna da se širi. A baš ta *industrijska revolucija* je svuda stvorila jasnoću u klasnim odnosima, uklonila mnoštvo prelaznih oblika koji su poticali iz manufakturnog perioda, a u istočnoj Evropi čak i iz esnafskog zanatstva, stvorila stvarnu buržoaziju i stvarni krupnoindustrijski proletarijat i gurnula ih u prvi plan društvenog razvitka« (str. 434—435).

---

[14] Vidi str. 342. u 33. tomu *Dela* Marxa i Engelsa.

»Rat od 1870—1871. i poraz Komune preneli su, kako je predskazao Marx, težište evropskog radničkog pokreta zasad sa Francuske na Nemačku« (str. 436).

Svetska istorija je isto tako pokazala da napredak vojske, uz »neprekidnu revoluciju tehnike naoružanja«, ne dopušta nijednoj zemlji da »postane spremna za rat« — zbog »*straha* svih pred apsolutno neproračunljivim izgledima *svetskog rata* koji je sada jedino moguć«,[15] na jednoj strani, i pretvara ulične borbe u radničkim četvrtima velikih gradova pretežno u moralno-politički činilac — u jedan »nepovoljan odnos« koji u budućem društvenom prevratu treba da bude »uravnotežen drugim momentima« (str. 440).

»Ironija svetske istorije postavlja sve na glavu. Mi, 'revolucionari', 'prevratnici', mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim i prevratom« (str. 442).[16]

Engelsove teze o (1) »kratkom, nešto oskudnijem, ali moralno vrlo korisnom prelaznom periodu«, (2) partijskom osvajanju državne političke vlasti (zaposedanju »državnog kormila«) i (3) »planskom iskorišćavanju i razvijanju modernih proizvodnih snaga svih članova društva«; uz dalji tehnološki napredak i relativno uravnotežen razvitak novih — »vodećih« i »tradicionalnih« industrija — stoje u tesnoj vezi s napred izloženim kritičkim refleksijama i nalazima o promenjenim »uslovima i toku revolucionarnog pokreta«.

Stvarno teški problemi biće: (a) »seljačko pitanje« u onim zemljama u kojima je seljak »veoma bitan faktor stanovništva, proizvodnje i političke snage« (str. 409); u vezi s činjenicom da je kapitalizam već »presekao životni nerv sitnog gazdinstva u poljoprivredi«, a da »*protiv* sitnog seljaka nije moguć nijedan trajan prevrat«, nikakva nasilna kolektivizacija i, na njenoj osnovi, — industrijalizacija poljoprivrede,[17] (b) »država prelaznog perioda«, odnosno »diktatura proletarijata«; posebno u vezi s rastućom »ekonomskom dimenzijom« i složenošću političkih i ekonomskih funkcija države koja u tom svom prvom samostalnom činu mora biti i ponešto »nesamostalna« — u smislu gašenja izvesnih ekonomskih funkcija državnog aparata, postepenog nestajanja države iz društvenog života (problem *odumiranja* države), (c) »socijalizam u demokratiji«, odnosno svestrani i trajan razvitak socijalističke demokratije u smislu velike istorijske smene otuđenih političkih oblika upravljanja ljudima — neposrednim društvenim oblicima »upravljanja stvarima«, (d) oblici eksproprijacije krupnih zemljo-

---

[15] Ove redove ispisuje Engels dvadeset i četiri godine pre izbijanja prvog svetskog rata!

[16] Engels ovde pravi aluziju na takozvane stranke reda i na velike izglede da one same, a ne komunisti, »naruše tu fatalnu legalnost«.

[17] Uporedi: *Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj*, str. 409, 411, 413, 415, 417, 420. i 424. u 33. tomu.

posednika i fabrikanata i organizovanje privrednog života na *novim* — kolektivističkim, zadružnim i sličnim načelima; »Marx mi je — i kako često! — iznosio svoje mišljenje da bismo najjeftinije prošli kada bismo celu tu bandu mogli da isplatimo« (str. 424), a u trećem tomu *Kapitala* dokazuje da je kapitalizam samo *relativan* (i zato istorijski prolazan) način proizvodnje, koji svoje mesto mora da ustupi »slobodnoj asocijaciji rada« i »društvenoj proizvodnji kontrolisanoj naukom«.[18]

Međutim, u istorijskoj praksi se pokazalo da stvarno težak problem savremenog socijalizma jeste *ekonomski problem.* I to kako u onim zemljama u kojima je — na ovaj ili onaj način — pobedila socijalistička revolucija (SSSR, Jugoslavija, Kina, Kuba, Vijetnam itd.) tako i za partije »evrokomunističke« orijentacije, to jest za nove (specifične) strategije i taktike osvajanja »državnog kormila« i glavnih ekonomskih poluga i funkcija zapadnih država — u cilju ostvarivanja »modela demokratskog socijalizma«.

---

[18] »Protivrečnost između opšte društvene moći u koju se kapital pretvara, i privatne moći pojedinačnih kapitalista nad tim društvenim uslovima proizvodnje razvija se sve upadljivije i uključuje razrešenje toga odnosa time što u isto vreme uključuje preobraćanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke društvene uslove proizvodnje. Ovo preobraćanje dato je razvitkom proizvodnih snaga pod kapitalističkom proizvodnjom i načinom na koji se taj razvitak vrši« (23. tom, str. 222—223).

Najdan Pašić

Engelsova pisma–doprinos teoriji i strategiji radničkog pokreta*

Četrdeset i četvrti tom *Dela* K. Marxa i F. Engelsa obuhvata Engelsovu prepisku u periodu od 1888. do 1890. godine. Poznato je da je obimna prepiska, koju su Marx i Engels vodili sa ličnim i partijskim prijateljima, sa istaknutim misliocima svoga vremena i sa prevodiocima i izdavačima njihovih sopstvenih dela, predstavljala znatan i višestruko značajan deo njihove ukupne aktivnosti. To se odnosi u punoj meri i na Engelsova pisma s kraja osamdesetih godina, kada je ovaj najbliži Marxov saborac posvećivao svoje snage završavanju i zaokruživanju Marxovog i svog naučnog opusa i u isto vreme svojim mišljenjem, savetom i kritikom bio živo i neposredno angažovan na razvoju revolucionarnog radničkog pokreta u pojedinim zemljama i na međunarodnom planu.

Tomom četrdeset i četvrtim obuhvaćeno je ukupno 259 Engelsovih pisama — od kratkih poruka i usputnih napomena od ne-

---

* Ovaj tekst predstavlja predgovor 44. tomu Marxovih i Engelsovih *Dela* koji uskoro izlazi iz štampe u izdanju Instituta za međunarodni radnički pokret i beogradske »Prosvete«.

koliko redaka do pravih malih rasprava u kojima se preciziraju stavovi marksizma o značajnim teorijskim pitanjima ili daje analiza i procena aktuelnih političkih zbivanja.

Značajna tema Engelsovih pisama s kraja osamdesetih godina bila je analiza međunarodne situacije i odnosa među evropskim velikim silama. Nastupanje imperijalističke faze razvoja kapitalizma i sa njom sve zaoštrenija borba oko kolonijalnih osvajanja i teritorijalnih proširenja povećavaju opasnost od ratnih sukoba evropskih i svetskih razmera. Sa budnom pažnjom Engels prati diplomatsko-političke manevre i pregrupisavanje velikih sila, njihove sve intenzivnije ratne pripreme, i upozorava na dalekosežne posledice i moguće ishode velikog ratnog požara u Evropi koji bi dao maha najreakcionarnijim nacionalističko-imperijalističkim snagama u ratom zahvaćenim zemljama i doneo ogromne nesreće i razaranja, ali bi neizbežno izazvao i revolucionarna vrenja i prevrate, pa i slom pojedinih državnih mašinerija. U pismu Wilhelmu Liebknechtu iz februara 1888 (tačno dvadeset devet godina pre nego što će se to stvarno dogoditi!) Engels govori o mogućoj »revoluciji u Petrogradu« izazvanoj vojnim porazima Rusije, revoluciji »koja će toj gospodi što ratuju odjednom sve pokazati u sasvim drugom svetlu« (str. 23).

Posmatrajući razvoj situacije u Evropi i u pojedinim evropskim zemljama očima vidovitog stratega međunarodnog radničkog pokreta, Engels upozorava vođe radničkih partija sa kojima se dopisuje na uticaj i posledice koje pojedini događaji ili pojedini potezi vladajućih režima mogu imati po borbu radničke klase i njene klasne interese. Sa velikom pažnjom Engels prati smene na prestolu i poslednje godine reakcionarnog Bismarckovog režima u Nemačkoj i zalaže se za nepomirljiv stav Socijaldemokratske partije Nemačke prema Bismarckovoj nacionalističko-imperijalističkoj politici koja je umela da imponuje nemačkoj malograđanštini. Njegova nedovršena studija *O ulozi sile u istoriji* bila je zamišljena (što se vidi iz prepiske) kao celovita teorijska i politička kritika Bismarckove vladavine u Nemačkoj. Francuske socijaliste-marksiste Engels upozorava strpljivo i uporno na opasnost od rastućeg uticaja i popularnosti »bulanžizma«, pokreta oko opasnog političkog avanturiste generala Boulangera koji je nastojao da se dočepa neograničene lične vlasti, oslanjajući se na beskrupuloznu socijalnu demagogiju i šovinistički program antigermanskog revanšizma. Po Engelsovom mišljenju, svaki, makar i privremeni izborni i drugi savez ili kompromis sa tim snagama u francuskom političkom životu otvarao je vrata pogubnom uticaju šovinizma na mase francuskih radnika, nanoseći štetu radničkoj klasi u Francuskoj i u celoj Evropi.

Razmatrajući međunarodne odnose na koje već pada senka budućeg velikog rata, Engels drži stalno na oku politiku ruskog carizma koji ima ulogu jednog od najopasnijih bastiona reakcije u Evropi i Aziji. O spoljnoj politici carske Rusije Engels je napi-

sao i posebnu raspravu koja je objavljena u naprednim listovima i časopisima na nekoliko jezika. U isto vreme, Engels prati sa velikom nadom buđenje modernog radničkog pokreta u Rusiji, živo se interesuje za unutrašnji razvitak ove velike zemlje i održava veze sa prvom organizacijom ruskih marksista koja deluje u emigraciji, sa grupom »Oslobođenje rada«.

Engelsova pisma iz perioda 1888—1890 (kao i ranija i kasnija njegova korespondencija) od velikog su značaja i kao autentična svedočanstva i dokumenti za istoriju međunarodnog radničkog pokreta i kao primeri lucidne, teorijski fundirane analize svega onoga što se zbivalo u tom pokretu u periodu njegovog burnog narastanja i omasovljenja, ali i sudaranja sa nastalim protivrečnostima i teškoćama, novim idejnim i političkim sukobima i diferencijacijama koje je sobom nosilo nastupanje »epohe imperijalizma i proleterskih revolucija«.

Iz pisama se vidi u kojoj je meri Engels bio angažovan praćenjem i proučavanjem razvoja radničkih organizacija — partija i sindikata — u raznim zemljama i koliko je svojim savetima i mišljenjima učestvovao u tim procesima. Pored radničkog pokreta Engleske, zemlje u kojoj je živeo i neposredno delovao, Nemačke sa kojom je bio vezan poreklom i brojnim i trajnim ličnim i partijskim vezama, Francuske sa kojom je imao stalne kontakte preko Laure i Paulea Lafarguea, Amerike gde se dopisivao sa Sorgeom i drugim ličnostima iz radničkog pokreta — Engels je zainteresovano pratio društvena zbivanja i klasnu borbu u mnogim drugim zemljama: Italiji, Austro-Ugarskoj, Švajcarskoj, Belgiji, Holandiji, Danskoj, Norveškoj, Rusiji — i imao prijateljske veze i lični uticaj.

Snaženje revolucionarnog radničkog pokreta širom Evrope, prerastanje uskih sekti revolucionara u pojedinim zemljama u snažne nacionalne partije proletarijata sa sve većim uticajem u političkom životu i širenje uticaja marksističke teorije, njen sve dominantniji uticaj u radničkom pokretu — to su bile nepobitne činjenice političke stvarnosti poslednjih decenija prošloga veka. Te činjenice i ceo proces narastanja i sazrevanja radničkog pokreta u pojedinim zemljama i na međunarodnom planu našli su u Engelsu svog najkompetentnijeg tumača, analitičara sposobnog da uoči i oceni značenje i važnost pojedinih događaja i novih pojava i tendencija, kritičara koji je beskompropisno otkrivao objektivne i subjektivne korene slabosti i pojedinih promašaja i neuspeha. Izborne borbe u Francuskoj i Nemačkoj, u kojima su radničke partije imale sve važniju ulogu, štrajkački pokret i pojedini štrajkovi u Engleskoj i u drugim zemljama, kongresi socijalističkih partija, sudbina pojedinih radničko-socijalističkih listova i drugih publikacija — sve su to bili konkretni povodi za Engelsove ocene i sudove kojima se određuje mesto takvih događaja u kontekstu ukupnog razvoja revolucionarne borbe radničke klase. Ne jednom, pozdravljajući sve veće uspehe i pobede klasne borbe radnika u

pojedinim zemljama i impozantne primere njihovih organizovanih masovnih akcija, Engels će izraziti svoje žaljenje što i Marx nije živ da s njim podeli radost zbog brzog izrastanja revolucionarnog radničkog pokreta u silu sposobnu da revolucionarno menja svet.

Emotivno angažovan, ocenjujući događaje neposredno i bez ikakve istorijske distance, Engels bi se ponekad i prebacio u svojim ocenama i očekivanjima, precenio značaj i domašaj pojedinih pojava i događaja, pridao nekim pojedinostima značaj kakav nisu imale. Ali to je danak koji svaki savremenik neizbežno plaća vremenu u kome živi. Ostaje, međutim, činjenica da su Engelsovi sudovi i ocene, u celini posmatrano, izvanredno dobro izdržali probu vremena i da se čak i u neposrednom i žurnom reagovanju na dnevne događaje potvrđuje zadivljujuća prodornost njegove misli i prednost dijalektičko-materijalističkog pristupa[1] i načina mišljenja koje su Marx i on zajednički izgradili.

U Engelsovim često usputnim ocenama tekućih zbivanja u radničkom pokretu njegovog vremena nalaze se elementi trajne vrednosti i poruke i danas aktuelne. Polazeći od onoga što je sadržano u pismima sakupljenim u ovom tomu, moguće je ukazati na neke opšte stavove i ocene koje se tiču organizovanja radničke klase i karaktera i načina delovanja njenih organizacija, naročito njene teorijske i političke avangarde.

Engels je smatrao da je prošlo vreme kada su revolucionarne zahteve u ime radničke klase izražavale relativno male zatvorene sekte slabo povezane sa osnovnom radničkom masom. On je smatrao da su sazreli uslovi za nastupanje na širokom frontu i da tek aktiviranje ranije slabo organizovanih polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika otvara nove perspektive uspešne klasne borbe. Zato je kritikovao razne oblike sektaškog mentaliteta i ponašanja i izražavao uverenje da od organizacija takvog karaktera ima više štete nego koristi. Tako on ne žali nimalo zbog raspada Socijalističke radničke partije Amerike, jer to — kako piše Engels A. Bebelu januara 1890. — »i nije bila neka partija, već sekta i, uz to, čisto nemačka sekta, izdanak nemačke partije na tuđem tlu«, što je, po Engelsovom mišljenju, samo smetalo izrastanju jedne prave i velike socijalističke partije američkih radnika.

Isto tako, Engels je kritikovao krutost i sektaške greške francuskih socijalista-marksista, a gušenje lista »Socialiste« koji su oni izdavali smatrao je velikim gubitkom jedne kopče u inače

---

[1] Engels je često bio u situaciji da brzo reaguje na pojave i da u formi pisama prijateljima izriče sudove i daje odgovore na krupna pitanja političke prakse i društvene teorije. Ali on je bio naučnik i mislilac sa razvijenim osećanjem odgovornosti za svaki izrečeni sud i mišljenje. Zato je sâm upozoravao protiv olakog javnog korišćenja onoga što nije naučno razrađeni i provereni iskaz, nego ocena ili objašnjenje dati bez posebnog proučavanja i proveravanja. Taj svoj stav Engels je izričito formulisao u poznatom pismu Conradu Schmidtu od 27. oktobra 1890 (str. 432).

nedovoljno razvijenim vezama sa širim masama francuskih radnika.

U sukobu rukovodstva Nemačke socijaldemokratske partije sa takozvanom grupom »Mladih« Engels je odlučno stao na stranu partijskog rukovodstva jer je smatrao da je grupa »pobunjenika« sastavljena od liberalno-anarhističkih elemenata, univerzitetskih »literata« i frazera koji nisu razumevali stvarne potrebe i raspoloženje nemačkih radnika.

Engelsova pisma sadrže takođe oštru kritiku oportunističkog reformizma i raznih malograđanskih struja u radničkom pokretu koje su izražavale te tendencije i koje su u nekim zemljama postale dosta uticajne, čak i dominantne. U Francuskoj to su bili »pasikilisti«, u Engleskoj Socijaldemokratska federacija, sa Hyndmanom na čelu, a tredjunioni u kojima je glavne pozicije držala stara, konzervativna struktura strukovno-zanatskih sindikata. I u Nemačkoj socijaldemokratskoj partiji koja je smatrana uzorom velike revolucionarne marksističke partije neke slične tendencije postajale su sve vidljivije. Engels je insistirao na potrebi odlučne borbe protiv rasprostiranja uticaja tih i takvih struja na šire radničke mase i davao toj borbi svoj neposredni lični doprinos. Nastojao je naročito da se spreči uticaj oportunističkog reformizma na međunarodnom planu i u Drugoj internacionali, koja je formirana 1889.

Zanimljiva su Engelsova opažanja i ocene o uzrocima i korenima pojava napuštanja klasno-revolucionarnog puta od nekih i u nekim radničkim organizacijama. Među te uzroke Engels ubraja formiranje i uticaj »radničke aristokratije«, konkurenciju i surevnjivost među strukovnim sindikatima koji obuhvataju prvenstveno baš taj deo radništva, veliki uticaj i samostalnost »egzekutiva« u pojedinim radničkim organizacijama, karijerizam i lične sukobe političkih i sindikalnih vođa koji nekim objektivnim sukobima parcijalnih interesa daju izuzetnu zaoštrenost stavljajući ih u službu svojih ličnih ambicija i borbe za položaje. U tom pogledu najviše je rečeno u pismu Lauri Lafargue od oktobra 1889. i u pismu Sorgeu od aprila 1890. Iz sličnih motiva Engels je kritikovao i pretenzije parlamentarne frakcije Nemačke socijaldemokratske partije koja je težila da se preterano osamostali i da u ime »visoke parlamentarne strategije« diriguje politikom cele partije odvlačeći je sa terena konkretne klasne borbe.

Svoje nade Engels je polagao u ozdravljujuće dejstvo pokretanja i aktiviranja širokih radničkih masa koje će svojom neposrednom akcijom relativno brzo smesti s puta oportunističko laviranje i lične računice i trvenja birokratizovanih sindikalnih i partijskih rukovodstava. Polazeći od takvih procena, Engels je pridavao veliki značaj formiranju »novih tredjuniona« u Engleskoj koji uvode u organizovanu klasnu borbu »nove armije« radnika. Oduševljeno je pozdravljao, pratio i podržavao štrajkačke akcije u pojedinim zemljama i velike akcije političkog pritiska, kao što su

bile masovne prvomajske manifestacije i borba za ozakonjenje osmočasovnog radnog dana itd.

»Ukratko, — piše Engels — ko na stvar gleda samo površno, rekao bi da je sve to zbrka i lična svađa. Ali pokret produžava da se razvija *ispod* te površine, zahvata sve šire slojeve i upravo većinom u masama koje se nalaze na *najnižem stupnju* i dosad su stagnirale, i više nije daleko dan kada će ta masa odjednom *naći samu sebe*, kada će joj postati jasno da je ona ta ogromna masa koja se kreće, a toga dana će se brzo okončati sa svim tim gadostima i svađama« (str. 343).

U nekim pismima Engels razmatra stanje u pojedinim partijama i iznosi mišljenje i savet kako da se postojeće teškoće i sporovi prevaziđu. Značajni načelni stavovi o potrebi organizovanja posebne radničke partije, o prihvatljivim okvirima njene saradnje sa drugim partijama i o unutarpartijskim odnosima izneo je Engels u pismu Gersonu Trieru od 18. decembra 1889. Engels podseća na to da su Marx i on još od 1847. zastupali gledište da proletarijat može biti dovoljno jak i konačno pobediti samo ako ima sopstvenu partiju. Saradnja i zajedničko istupanje sa drugim partijama prihvatljivi su ako (a) donose nesumnjivu korist bilo direktno za samu partiju, njenu poziciju i uticaj, bilo za »istorijski razvitak zemlje u pravcu ekonomske i političke revolucije«, i (b) ako se time »ne dovodi u pitanje proleterski, klasni karakter partije. To je za mene — kaže Engels — apsolutna granica« (str. 284). U isto vreme, Engels ističe značaj i neophodnost unutarpartijske demokratije i otvorene, tolerantne borbe mišljenja:

»Radnički pokret se zasniva na najoštrijoj kritici postojećeg društva, kritika je sastavni deo njegovog života, kako onda da on sam izbegava kritiku, da teži da zabrani debate? Tražimo li mi od drugih slobodu govora za nas samo zato da bismo je opet ukinuli u našim sopstvenim redovima?« (str. 286).

Delujući posle Marxove smrti i u periodu kad su istovremeno nastajale snažne radničke partije u razvijenim kapitalističkim zemljama na Zapadu i kada je marksizam počeo da se afirmiše kao najuticajnija misaona struja u radničkom pokretu, Engels je preuzeo na sebe specifičnu i vrlo značajnu ulogu najistaknutijeg poslenika koji svojim nespornim autoritetom jednog od osnivača marksizma i svojom neumornom aktivnošću povezuje i usklađuje delatnost radničkih partija pojedinih zemalja i razvija novi duh internacionalne solidarnosti među njima u skladu sa izmenjenim istorijskim uslovima. On je pouzdan i pronicljiv savetnik koji stalno insistira na potrebi da svaka partija polazi od specifičnih društveno-istorijskih uslova svoje zemlje i svoje radničke klase da bi se u njima što dublje ukorenili i što bolje aktivirali svi potencijalni izvori revolucionarne energije u konkretnoj istorijskoj situaciji. On smatra da je razmena iskustava dragocena, da je širenje i propagiranje revolucionarne teorije neophodno, ali da ipak svaka radnička klasa uči najbrže i najbolje iz svog sopstvenog

borbenog iskustva i da i prihvatanje revolucionarne teorije dobija solidnu osnovu i pravi smisao tek onda kad se poveže sa konkretnim potrebama i zahtevima revolucionarne klasne borbe širokih masa radnika.[2]

Dajući svu moguću podršku i pomoć razvoju jakih i samostalnih nacionalnih partija, Engels je u isto vreme pridavao najveći značaj negovanju internacionalnog duha u radničkom pokretu, međusobnom upoznavanju i razumevanju i konkretnim akcijama solidarnosti, uzajamne pomoći i zajedničkog istupanja. Svemu tome davao je on sam izvanredno veliki lični doprinos. Pošto je održavao lične veze sa vodećim ljudima iz većeg broja marksistički orijentisanih partija i grupa i s budnim interesovanjem pratio društvena zbivanja, politički život i klasnu borbu u pojedinim zemljama, Engels je bio u stanju da posreduje u razmeni relevantnih informacija i da svojim ocenama i objašnjenjima onoga što se zbiva na raznim stranama doprinosi značajno boljem međusobnom razumevanju i uvažavanju specifičnosti svake zemlje i svakog pokreta. Neka njegova pisma podsećaju na prave borbene izveštaje u kojima se daje pregled i procena situacije na raznim frontovima.

Naročito velika i značajna bila je Engelsova uloga u pripremanju i sazivanju Međunarodnog kongresa revolucionarnih, pretežno marksističkih partija i grupa koji je održan u Parizu 1889. godine, kongresa na kome je osnovana Druga internacionala. Kao što se vidi iz njegovih pisama, sam Engels nije bio ubeđen da je sazreo momenat za takav čin kao što je osnivanje nove internacionale, ali kada je odluka o održavanju kongresa bila već doneta, on je nekoliko meseci sa zadivljujućom energijom i upornošću radio na tome da kongres što bolje uspe i da potvrdi jasnu revolucionarno-marksističku orijentaciju okupljenih partija. Cela serija pisama koja je Engels uputio za kratko vreme Paulu Lafargueu, koji je predvodio francuske marksiste i bio glavni neposredni organizator kongresa, i Wilhelmu Liebknechtu, vođi Nemačke socijaldemokratske partije — najveće i najuticajnije partije u to vreme — svedoči o ogromnim naporima koje je Engels morao uložiti da bi se prevažišli nesporazumi i jednostrana gledišta, osigurala dovoljno široka osnova okupljanja i izbegla opasnost od prodora otvoreno reformističkih struja — francuskih »posibilista« i engleske Socijaldemokratske federacije — koji su pripremali paralelni kongres, takođe u Parizu.

Vrlo su interesantna kao dokumenti za istoriju radničkog pokreta s kraja devetnaestog veka mnoga pisma koja se odnose upravo na ovu problematiku. Ona pokazuju Engelsa kao strpljivog graditelja mostova solidarnosti i ravnopravne saradnje među radničkim partijama i pokretima u vreme kada odnosi među njima

---

[2] Vidi naročito Engelsovo pismo Adolfu Sorgeu od februara 1890. — str. 309.

postaju složeniji zbog toga što se u njihovoj politici snažnije reflektuju nacionalne specifičnosti svake zemlje.

Krajem osamdesetih godina Engels je intenzivno radio na redakturi i pisanju predgovora za niz Marxovih i svojih studija koje su doživljavale nova izdanja ili bile prevođene na razne jezike. O tome svedoče mnoga pisma izdavačima, prevodiocima i partijskim prijateljima. Naročito intenzivan i naporan bio je rad na sređivanju, dovršavanju i pripremi za štampu Marxovog rukopisa trećeg toma *Kapitala*. Uveren u ogroman značaj ovog epohalnog Marxovog dela za radnički pokret i naprednu teoriju Engels je tom poslu posvećivao naročitu pažnju. A posao je zaista bio veliki i složen. Neki delovi rukopisa ostali su u formi nerazvijenih teza i zabeležaka. Jednu glavu trebalo je tek napisati, a činjenični materijal i proračune brižljivo proveriti i dopuniti. Međutim, baš ovaj treći tom imao je bitan značaj za celinu monumentalne Marxove studije i pokazivao svu površnost i brzopletost raznih pokušaja građanskih ekonomista-apologeta da ospore i dovedu u pitanje naučnu vrednost i zasnovanost Marxovih analiza i zaključaka.

Uporedo sa mukotrpnim i predanim radom na rukopisu trećeg toma Engels brižljivo, »na bazi originalnih rukopisa«, rediguje četvrto nemačko izdanje prvog toma *Kapitala* i ta verzija postaće standardna. Prema njoj će se praviti sva kasnija izdanja i prevodi.

Iako ozbiljno kuburi s očima i u određenim periodima mora da ograniči čitanje i pisanje na samo nekoliko sati dnevno, Engels uporno radi na Marxovoj rukopisnoj zaostavštini i njeno objavljivanje i stavljanje na raspolaganje javnosti smatra svojim prioritetnim zadatkom i dugom prema radničkoj klasi i razvoju naučnog shvatanja društva. Misli i o tome da neke već afirmisane marksiste (Kautskog, Bernsteina) uputi u tehniku čitanja Marxovih rukopisa kako bi i oni mogli raditi na tome poslu s njim i posle njega.

U ovom periodu, kao što se vidi iz pisama, Engels radi na posebnim izdanjima Marxove rasprave *Govor o slobodi trgovine* i svoje studije *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije*. Knjigu *Poreklo porodice, privatne svojine i države* prerađuje i dopunjuje kritički koristeći se novim radovima L. S. Morgana (*Kuće i kućni život američkih urođenika*) i M. Kovalevskog (*Pregled porekla i razvitka porodice i svojine)*. On piše predgovore za nova engleska i nemačka izdanja *Komunističkog manifesta* i u njima iznosi interesantne i značajne sudove o razvojnom putu revolucionarnog radničkog pokreta i promenjenim uslovima i strategiji klasne borbe proletarijata.

U svojim pismima s kraja osamdesetih godina Engels može sa zadovoljstvom da konstatuje sve veći uticaj Marxovog i svog naučnog dela — materijalističko-dijalektičkog metoda i pogleda na svet i istoriju ljudskog društva. On daje i dalje ogroman lični doprinos širenju marksističkih ideja i njihovom revolucionarnom dejstvu na razvoj društvenih nauka. No u isto vreme Engels sa

zabrinutošću i negodovanjem zapaža površan i vulgarizatorski odnos prema marksističkom metodu i teoriji kod mnogih mlađih pisaca koji sebe proglašavaju marksistima, sklonost ka olakim uopštavanjima kojima se hoće zameniti savesno i naučno-skrupulozno izučavanje činjenica. U pismu Paulu Ernstu Engels upozorava da se »materijalistička metoda pretvara u svoju suprotnost ako se ne koristi kao vodilja prilikom istorijskog proučavanja, već kao gotov šablon, po kome se kroje istorijske činjenice« (str. 359). »U oblasti teorije — piše Engels C. Schmidtu — treba uraditi još tolike stvari naročito na području ekonomske istorije i njene povezanosti sa političkom istorijom, istorijom prava, religije, literature i kulture uopšte, gde samo jasan teorijski pogled može pokazati pravi put u lavirintu činjenica« (str. 251).

Engelsovi zahtevi u pogledu dosledne naučne primene materijalističko-dijalektičkog metoda analize društveno-istorijskih zbivanja bili su vrlo strogi. I jednom već renomiranom marksističkom teoretičaru kao što je bio Karl Kautsky Engels zamera, bez mnogo okolišenja (osvrćući se na njegove članke *Klasne protivurečnosti 1789. godine*), da u njima nema dovoljno autentične istorijske građe i upućuje ga na neke važne istorijske izvore koje ovaj nije koristio. Tumačenje događaja opštom shemom o određujućem značaju načina proizvodnje ne može da zameni analizu konkretnih činjenica: »Ja bih mnogo manje govorio o novom načinu proizvodnje. On je uvek ogromnim rastojanjem odvojen od *činjenica* o kojima ti govoriš i *tako neoposredovan javlja* se kao *čista apstrakcija* koja ne razjašnjava, već pre zamagljuje stvari« (str. 133).

Jedan broj Engelsovih pisama u ovom tomu Marxovih i Engelsovih *Dela* odnosi se na neka značajna teorijska pitanja koja se tiču osnovnih teorijsko-metodoloških postulata istorijskog materijalizma i, posebno, koncepcije o društveno-ekonomskoj (materijalnoj) *bazi* i *nadgradnji*. Za pravilnu dijalektičku interpretaciju ove koncepcije Engelsova objašnjenja i preciziranja sadržana u nekim pismima imaju veliku naučnu vrednost i značaj i u tom smislu predstavljaju integralni deo Marx-Engelsovog teorijskog opusa. (Vidi naročito pisma K. Kautskom od 20. februara 1889, P. Ernstu od 5. juna 1890, C. Schmidtu od 5. avgusta i 27. oktobra 1890. i J. Blochu od 21. septembra 1890).

Pojava protiv koje je Engels usmerio oštricu svoje kritike u gore nabrojanim pismima bila je dosta rasprostranjena vulgarna interpretacija marksizma u smislu svođenja istorijskog materijalizma na puki ekonomski determinizam.

»Uopšte, reč »materijalistički« mnogim mlađim piscima u Nemačkoj služi kao prosta fraza kojom se sve i svašta etiketira bez nekog proučavanja, tj. prilepljuje se ta etiketa i veruje da je time rešena stvar. Međutim, naše shvatanje istorije je, pre svega, uputstvo za proučavanje, a ne poluga za konstrukcije à la hegelovstvo« (str. 381).

Braneći marksizam kako od napada ideoloških protivnika tako i od sve češćih slučajeva vulgarne interpretacije od strane formalnih pristalica, Engels je u svojim pismima pojašnjavao, pa i dalje razvijao neke postavke istorijskog materijalizma — naročito one koje u objavljenim radovima nisu uvek bile dorečene (što je ostavljalo prostora za jednostranu interpretaciju).

Prvo, Engels je kategorički odbacivao takvo tumačenje istorijskog materijalizma prema kome se svi istorijski procesi i svi konkretni oblici pravno-političke organizacije i ideološkog života mogu razumeti i objasniti kao puki izraz i pasivni proizvod delovanja ekonomskih činilaca kao jedino aktivnih. Takva gledišta nazivao je apsurdnim i direktno suprotnim materijalističkoj dijalektici. Nasuprot tome, naglašavao je *odnos povratne sprege* i obostranog delovanja između načina proizvodnje i materijalnih uslova života uopšte, s jedne, i elemenata pravno-političke i ideološke »nadgradnje«, s druge strane, pri čemu se proizvodnja i reprodukcija stvarnog života tek u *krajnjoj instanci* probijaju kroz splet uzajamnih uticaja kao »određujući momenat« (str. 405). Kao primer upravo ovakvog shvatanja i primenjivanja istorijsko-materijalističkog metoda, Engels je navodio svoje i Marxove konkretno-istorijske studije.

Drugo, u nekim pismima, posebno u pismu C. Schmidtu od oktobra 1890, Engels se upušta u konkretniju razradu teza o relativnoj samostalnosti i »povratnom dejstvu« koje elementi političko-pravne i ideološke nadgradnje vrše na društvenu bazu, na razvoj materijalne osnove društvene egzistencije. Diferenciranje i osamostaljivanje elemenata društvene superstrukture Engels tumači polazeći, pre svega, od *zakonitosti društvene podele rada* i pri tome ističe uglavnom dva momenta: (a) svaka nova grana u okviru društvene podele rada i sve veće diferencijacije zajedničkih društvenih funkcija rađaju nužno i posebne interese, posebne poglede i društvene aspiracije onog kruga ljudi koji te funkcije vrše; tako nastale socijalne grupe i tvorevine pokazuju, dakle, zakonite tendencije da se osamostale i počnu povratno da deluju na primarne uslove i interese iz kojih su proizišli; i (b) svaka osamostaljena grana delatnosti u sferi društvene nadgradnje stiče u procesu sopstvenog nastajanja i evolucije i određene unutrašnje determinante svoga razvoja što joj daje samostalnost i snagu povratnog uticaja na druge grane delatnosti, pa i na društvenu bazu — na sferu materijalne proizvodnje i reprodukcije života. (Engels navodi primer prava koje se, potiskivano *unutrašnjom logikom svoga razvoja*, udaljuje od ekonomske osnove, koja ga, u krajnjoj liniji, determiniše, jer »pravo mora ne samo da odgovara opštoj ekonomskoj situaciji, da bude njen izraz, već mora biti i *u sebi usklađen* izraz koji ne opovrgava samog sebe svojim unutrašnjim protivrečnostima«) (str. 429).

Razvijajući teze o relativnoj samostalnosti i obratnom dejstvu elemenata političko-pravne i ideološke nadgradnje na eko-

nomsku bazu, Engels se ne zadržava samo na opštim konstatacima, već ulazi u posebno razmatranje uzajamnih uticaja i međsobnog uslovljavanja društveno-ekonomske osnove i pojedin elemenata »superstrukture« — države, pravnog sistema, filozofsk i naučnih tvorevina i ukupne kulturne tradicije.

Razrada marksističke koncepcije o bazi i nadgradnji i nhovom dijalektičkom jedinstvu, sadržana u Engelsovim pismim ima ne mali teorijski značaj. Opšti filozofski koncept alijenaci Engels je preneo na teren konkretne sociološko-političke anali istorijske empirije i savremenih društvenih zbivanja, ukazuju time na neke nedovoljno naučno razrađene i iskorišćene elemen marksističke teorije i metoda proučavanja društvenih pojava.

Treće, naglašavajući neophodnost i metodološki značaj anlize društveno-političkih zbivanja sa stanovišta klasne borbe, Egels je u isto vreme kritički reagovao na uvlačenje uprošćeni šablona u tu svrhu analize (koje se opažalo kod nekih savremeni marksista). Za Engelsa klase nisu nikakva metafizička kategorij nego konkretan proizvod društveno-istorijskog razvoja koji s razlikuje od zemlje do zemlje. Te istorijske specifičnosti imaj uticaj na karakter i ponašanje pojedinih klasa, utiskuju im svc pečat. Da bi zaista bila naučna, analiza tokova klasne borbe u pjedinim zemljama mora uzimati u obzir sve te specifičnosti. tom pogledu naročito je zanimljivo Engelsovo pismo Paulu Ernst (str. 359—361), u kome on ukazuje na složen splet istorijskih okonosti zbog kojih se norveški seljak i sitni buržuj značajno razlikuj po svom mentalitetu i načinu ponašanja od pripadnikâ istih ti društvenih slojeva u Nemačkoj. I u nizu drugih pisama upućenil Lauri Lafargue, Kautskom, Sorgeu, Bebelu i drugim ličnostima s kojima se dopisivao Engels skreće pažnju na složenu kompozicij i slojevitost osnovnih klasa, na potencijalne sukobe interesa različitih frakcija iste klase i na istorijski uslovljene specifičnosti konfiguracije klasnih snaga u pojedinim zemljama — što sve nameć potrebu brižljive analize konkretnih istorijskih činjenica pre neg što se pristupi bilo kakvom širem zaključivanju i ocenjivanju društveno-političke situacije i perspektiva razvoja radničkog pokreta u ovoj ili onoj zemlji.

U jednom od svojih pisama iz 1888.[3] Engels iznosi interesantna razmišljanja o prirodi literarnog stvaralaštva, suštini realizma u književnosti i odnosu između ideoloških opredeljenja i simpatija jednog obdarenog pisca i umetničke istine u njegovom književnom delu. Kod pravog i velikog umetnika, kao kod Balzaca na primer, istina o društvu koje opisuje probiće koru ideoloških predrasuda samog pisca.

Kao ni Marx, ni Engels nije bio sklon da konstruiše u glavi modele idealnog društva budućnosti. U pismima u kojima se

[3] Pismo Margareti Harkness povodom njenog romana *City Girl* (str. 34—36).

dotiče ove teme[4] on kritikuje shvatanje socijalizma kao završenog i statičkog sistema. Socijalizam, naprotiv, treba shvatiti kao društveni proces, »kao nešto što se neprekidno menja i preobražava«. To isto važi za principe raspodele u socijalističkom društvu. Raspodela i u socijalizmu mora da zavisi od proizvodnje, to jest od količine onoga što se raspodeljuje. Prema tome, umesto utvrđivanja nekih večitih principa raspodele svojstvenih socijalizmu, jedino što ima smisla pokušati — smatra Engels — jeste: »... 1) otkriti onaj način raspodele kojim se *počinje*, i 2) potruditi se *da se nađe opšta tendencija* daljeg razvitka« (str. 381). »Kritička razlika« između socijalizma i društvenog stanja koje mu prethodi sastoji se »u organizaciji proizvodnje na osnovu zajedničke svojine — pre svega nacije nad svim sredstvima za proizvodnju« (str. 390).

O samom načinu upravljanja podruštvljenom proizvodnjom Engels ne govori eksplicitno, ali napomene koje čini pokazuju jasno pravac njegovog razmišljanja: (a) on odlučno odbacuje mišljenje da su radnici za to nesposobni, pozivajući se na iskustva sa radničkim proizvodnim i distributivnim zadrugama i (b) smatra »da je daleko veća smetnja tutorska nadmenost naših takozvanih obrazovanih«, ali veruje da se i tome može naći leka — u krajnjem slučaju, na taj način što će radnici »kupiti« neophodne stručnjake i što će njihov rad biti pod strogom društvenom kontrolom. Gotovo identično shvatanje iznosi Marx u studiji *Građanski rat u Francuskoj* i Lenjin u *Državi i revoluciji*.

Engelsova pisma sakupljena u ovom tomu Marxovih i Engelsovih *Dela* govore jezikom autentičnih dokumenata i o ličnosti svoga autora — čoveka koji je umeo da ostane do kraja veran i svojim principima i svojim prijateljima, velikog stratega radničkog pokreta koji je imao sluha i strpljenja i za »sitne« probleme svakodnevne borbe, ličnosti čvrstih moralnih načela i široke ljudske osećajnosti. U svetlosti tih Engelsovih ličnih osobina bolje se razume i sadržaj i smisao njegovog naučnog dela.

---

[4] Pismo C. Schmidtu od 5. 8. 1890. i pismo Ottu v. Boenigku od 21. 8. 1890. Vidi str. 380—382. i 390—391.

Ljiljana Jovičić

Raspoređivanje čistog dohotka i raspodela ličnih dohodaka

Zakon o udruženom radu je dao ogroman podsticaj ekonomskom povezivanju osnovnih organizacija udruženog rada, uspostavljanju novih odnosa u raspoređivanju čistog dohotka, a osobito iznalaženja osnova i merila u raspodeli ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada. Sve ove aktivnosti se ostvaruju uz vrlo značajno i kvalitativno novo angažovanje radnika u svim fazama izgradnje dohodovnih odnosa, počev od pojedinačnih inicijativa i predloga do masovnog uključivanja u prethodne rasprave i usvajanje samoupravnih akata. Svuda gde se tako postupa radnici shvataju da su samoupravna akta koja su sami usvojili, pre svega, njihovo delo — norme njihovih međusobnih odnosa, za čije su dosledno sprovođenje u praksi oni najodgovorniji.

Raspoređivanje čistog dohotka

Na osnovama Zakona o udruženom radu, raspoređivanje čistog dohotka je u većini osnovnih organizacija razrađivano uporedo

sa izgrađivanjem merila za raspodelu sredstava za lične dohotke. Orijentacija je, uglavnom, bila na to da se na izgrađenim merilima za raspoređivanje čistog dohotka zasnivaju i merila raspodele sredstava za lične dohotke. Takav put jedino i može da obezbedi da se čist dohodak raspoređuje adekvatno na sve svoje delove, odnosno da se i u raspodeli ličnih dohodaka polazi od jasnih merila za uspostavljanje odnosâ u raspoređivanju čistog dohotka.

Međutim, u pojedinim osnovnim organizacijama ovi odnosi u raspodeli se zanemaruju. Nije redak slučaj da su u samoupravnim aktima utvrđene samo opšte osnove i merila raspodele sredstava za lične dohotke, bez regulisanja odnosâ u raspoređivanju čistog dohotka. Stoga se i događa da se sredstva za lične dohotke utvrđuju i raspoređuju nezavisno od visine ostvarenog čistog dohotka.

Osnove i merila za raspoređivanje čistog dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada utvrđuju se, uglavnom, na temelju samoupravnih sporazuma o zajedničkim osnovama i merilima donetih na nivou grane, grupacije ili reprodukcione celine, odnosno radne organizacije. Ima, međutim, samoupravnih sporazuma koji su toliko uopšteni da se njihova sadržina uglavnom svodi na interpretaciju odredbi Zakona o udruženom radu. Istovremeno, u pojedinim sporazumima grupacija, grana i delatnosti ide se u drugu krajnost, pa se zajedničke osnove i merila utvrđuju kao čvrste proporcije koje se direktno i obavezno primenjuju, bez obzira na ostvarenu visinu čistog dohotka.

Uz to, ima i pojava različitih ponašanja pojedinih OOUR-a u primeni samoupravnih sporazuma o zajedničkim osnovama i merilima. Karakteristično je, na primer, da se zajedničke osnove i merila, bez obzira na stepen zajedništva u sticanju dohotka, direktno primenjuju, da se ne dovode u korelaciju sa planovima razvoja i poslovanja osnovne organizacije, što je, takođe, bitno za uspostavljanje odnosâ raspoređivanja čistog dohotka. Česti su primeri da se zajedničke osnove i merila iz samoupravnih sporazuma grana, grupacija i slično razrađuju na nivou radne organizacije.

U celini posmatrano, veoma je malo samoupravnih akata u kojima se odnosi u raspoređivanju čistog dohotka uspostavljaju na principu međuzavisnosti njegovih delova, to jest uz poštovanje ekonomskih zakonitosti na osnovu potrebe da svaki deo dohotka mora biti iskazan u čistom dohotku kao objektivno utvrđena veličina, a ne kao ostatak nakon izdvajanja drugih delova. Najčešća je praksa da se relativni odnosi u raspoređivanju čistog dohotka utvrđuju polazeći od apsolutne srazmere (na primer, mase sredstava za lične dohotke), a da svi ostali delovi predstavljaju u određenom smislu ostatak u okvirima raspoloživih sredstava.

Značajno je, međutim, da se u sistem raspodele sve više, iako još nedovoljno, uvodi samoupravno planiranje kao jedan od bitnih instrumenata u raspoređivanju čistog dohotka.

Sve to pokazuje da je raspoređivanje čistog dohotka, na osnovama Zakona o udruženom radu, proces koji je započet, ali još nije dovršen. Osnovni problem je u tome što se ti odnosi često uređuju van osnovne organizacije kojoj pripada neotuđivo pravo raspoređivanja čistog dohotka. Uređivanje ekonomskih odnosa na ovom području je od krupnog značaja, pre svega, za ostvarivanje principa raspodele prema radu i rezultatima rada, pri čemu odnosi u raspoređivanju čistog dohotka predstavljaju osnovnu i polaznu komponentu.

Raspodela sredstava za lične dohotke

Raspodela sredstava za lične dohotke prema radu i rezultatima rada je tema koja već dugi niz godina zaokuplja pažnju i teorije i prakse. Od samog početka izgradnje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa ostvarivanje principa raspodele prema radu i rezultatima rada bio je pravi put u regulisanju odnosa u sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke.

U pojedinim periodima razvoja raspodele prema radu i rezultatima rada postizani su značajni rezultati. Međutim, u tome je bilo velikih oscilacija. A biće ih i ubuduće zbog objektivnih protivrečnosti robne proizvodnje. Ali, bez obzira na to, usled nepostojanja jedinstvene društvene klime pojedinačni relativno uspešni pokušaji su, uglavnom, bili osuđeni na propast, a nađena merila na zaborav. Takva kretanja upućivala su na potrebu da se aktuelizovanjem pitanja raspodele polazi od afirmacije postojećih rešenja i, na tim osnovama, iznalaze nova rešenja i izgrađuje sistem u celini. Na dosadašnjem putu razvoja raspodele prema radu i rezultatima rada nisu, međutim, bile retke pojave isključive primene formalnih kriterijuma koje su bile potpuno strane suštini sistema. Takva skretanja su često pogodovala nazadovanju jer su zahtevala dodatne napore da se s lošom praksom prekine.

Nerazvijenost i nejednaka razvijenost raspodele prema radu i rezultatima rada u prošlosti bile su jedan od bitnih uzroka kretanja ličnih dohodaka van ostvarenog dohotka i produktivnosti rada. To je znatno uticalo na pojave »uravnilovke«, materijalne nezainteresovanosti neposrednih proizvođača, s jedne, i slabljenja akumulativne sposobnosti udruženog rada, investiranja bez pokrića, prezaduženosti, a ponegde i gubitaka, s druge strane.

Zakon o udruženom radu je veoma precizno utvrdio pravce izgradnje sistema raspodele prema radu i rezultatima rada, bez dilema da li se na to mora ili ne mora ići. Shvatajući i prihvatajući Zakon o udruženom radu, radnici su, u okviru veoma široke akcije, prišli donošenju novih pravilnika. Može se reći da je na području raspodele sredstava za lične dohotke izvršen krupan zadatak, ali je još ipak malo onih organizacija koje su uspele

dosledno da ostvare odredbe Zakona o udruženom radu i lični dohodak dovedu u direktnu zavisnost od rezultata rada. Iako je reč o relativno malom broju takvih organizacija, to ipak predstavlja značajan korak napred, jer su dobijeni neposredni dokazi da u raspodeli nema više dilema šta se može, a šta ne može meriti, već na koji se način rezultati rada i kojim merilima u svakom konkretnom slučaju mogu utvrđivati.

U pogledu vrste rešenja koja se susreću u raspodeli sredstava za lične dohotke najčešća su ona kojima se kao merilo rezultata rada uzima pretpostavljeni rad, čiji je anticipirani rezultat utvrđen analitičkim vrednovanjem raznim metodama i koji se koriguje ostvarenim doprinosom u procesu rada i poslovanja. To su, uglavnom, primeri u kojima se prema staroj terminologiji startna osnova koriguje, a rezultat rada predstavlja znatno manji deo od utvrđene startne osnove. U dosta slučajeva merila rezultata rada svedena su samo na veličine utvrđene analitičkom procenom radnog mesta. U suštini, celokupan lični dohodak tada je bio startna osnova, bez utvrđivanja konkretnih rezultata rada.

Primera doslednog merenja rezultata rada u skladu sa Zakonom o udruženom radu još je malo. Učešće u raspodeli sredstava za lične dohotke, egzaktnim merilima rezultata rada, obezbeđuje se u malom broju pravilnika. To je dosta dobro rešeno, na primer, u pravilnicima OOUR-a »Nevena«, Leskovac, u MIN-u — Niš, ITM u Novom Beogradu, Reumatološkom zavodu SR Srbije, Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, SUP-u u Sisku, »Velmi« u Brčkom i drugim.

Kako se iz navedenih rešenja vidi, pored pojma rezultata rada i merila za njegovo utvrđivanje, u praksi se pojavljuje i pojam pretpostavljenog rada, mada Zakon o udruženom radu u iznalaženju merila za raspodelu prema radu i rezultatima rada neposredno polazi od merila rezultata rada, a praksa je ukazala i na potrebu da se pre rezultata rada utvrdi relativna vrednost poslova i zadataka. Iako je razlika između pojmova »rezultat rada« i anticipirani pretpostavljeni rad veoma jasna, ipak se u jednom broju slučajeva ovi pojmovi neadekvatno definišu, shvataju i koriste. Još nije u dovoljnoj meri shvaćeno, što se iz rešenja u pravilnicima jasno vidi, da je uloga »pretpostavljenog rada« u utvrđivanju relativne, odnosno hipotetičke vrednosti poslova, pri čemu konkretan lični dohodak uvek mora da bude izraz ostvarenih rezultata rada koji u apsolutnom iznosu zavisi od ostvarenog dohotka i produktivnosti rada.

Vrednovanje poslova i zadataka

U većini pravilnika je vrednovanje poslova i zadataka, odnosno utvrđivanje relativne vrednosti rezultata pretpostavljenog rada sastavni deo i polazna osnova u iznalaženju merila raspodele prema radu i rezultatima rada.

Poslovi i zadaci su, uglavnom, vrednovani na dva načina. Na jednoj strani su razne varijante vrednovanja poslova i zadataka, koje su, u manjoj ili većoj meri, zasnovane na Zakonu o udruženom radu, a na drugoj su zadržani metodi vrednovanja radnih mesta, koji u suštini nisu u skladu sa Zakonom o udruženom radu.

U najvećem broju slučajeva metodologije vrednovanja poslova i zadataka su jedinstvene za radnu organizaciju kao celinu. Međutim, ima primera da se u okviru jedne radne organizacije koristi više metoda analitičke procene, pa čak i da se po jednoj metodologiji vrednuju poslovi i zadaci u proizvodnji, a po drugoj — u zajedničkim službama.

Poslovi i zadaci se vrednuju, uglavnom, na osnovu sledećih kriterijuma: složenost, odgovornost, napori i uslovi rada. Pristupi vrednovanju i izražavanju složenosti poslova i zadataka su veoma različiti. Na primer, u Fabrici duvana u Sarajevu i u OOUR za preradu duvana u Mostaru složenost rada se utvrđuje u odnosu na: predmete rada, sredstva rada, metodologiju i metode rada. U ovom primeru odgovornost u radu u pretpostavljenim relativnim odnosima izražena je kroz složenost rada. Iskazivanje pretpostavljenog rada kroz relativne odnose u funkciji je kvalitet rada, čime se obezbeđuje to da se obim i kvalitet pretpostavljenog i planiranog rada svedu na zajednički imenitelj, koji se izražava brojem bodova za određeno radno vreme.

U »Goši« u Smederevskoj Palanci, polazeći od standardnih grupa složenosti rada, utvrđuju se relativni odnosi koji određuju stepen multiplikacije u zavisnosti od uobičajenog radnog doprinosa — od kvaliteta i kvantiteta rada u određenom radnom vremenu. Složenost rada u ovom slučaju uključuje odgovornost, napore i uslove rada. Stepen složenosti poslova i zadataka na obradi materijala utvrđuje se na osnovu dvadeset različitih kriterijuma: vrsta mašine, stalni alat, merni alat, rezni alat, vrsta materijala, težina materijala, odnos dužine i prečnika, kvalitet obrade, tehnička dokumentacija, priprema alata, priprema mašine, vrsta rada, veličina serije, opremljenost radnog mesta, uobličenost, kombinovanost, finalnost, ritmičnost, režim rada, dozvoljeni procenat škarta.

Složenost poslova i zadataka u obradi informacija izražava se zavisno od teorijskog znanja, radnog iskustva, dopunskog znanja i iskustva u rukovanju, broja zadataka od kojih se sastoji posao, stepena raščlanjivanja zadataka, načina formiranja rešenja, odgovornosti za materijalne vrednosti, sredstava rada, kvaliteta rada i odgovornosti za vršenje funkcije od opšteg značaja za OOUR.

U Fabrici pumpi »Jastrebac« u Nišu vrednovanje poslova po osnovu složenosti obuhvata sledeće elemente: nivo tehnološkog procesa, razrađenost uputstava za rad, potreba konsultativnog usaglašavanja, korišćenje informacija, stepen raščlanjivanja i

analize poslova, način formiranja rešenja, potreba stručne spreme i iskustva.

I pored za sad još pojedinačnih primera potpunijeg vrednovanja poslova i zadataka sa stanovišta složenosti, može se reći da je, u celini posmatrano, mali broj organizacija dosledno ili približno Zakonu o udruženom radu sproveo vrednovanje poslova i zadataka. Nije retka pojava da je ovaj posao odložen. U tom pogledu zapažaju se dve karakteristične i dijametralno suprotne tendencije. Naime, na jednoj strani su organizacije koje izbegavaju analitičku procenu poslova i zadataka, ali su, shvatajući suštinu i kompleksnost složenosti poslova i zadataka, prišle istraživanjima radi iznalaženja novih metoda. Takve temeljite pripreme izvršene su, na primer, u »Brodogradilištu« u Splitu, s ciljem da se odbace metodi izražavanja složenosti rada na osnovu formalnih kriterijuma, to jest izvođenja složenosti poslova i zadataka iz elemenata procesa rada, kao što su sadržaj rada, tehnologija, sredstva za rad i predmeti rada, organizacija procesa rada i poslovanje drugih.

Znatan broj organizacija udruženog rada u vrednovanju poslova i zadataka polazi od radnog mesta i procenjivanja njegove vrednosti. Nisu retka mišljenja da su i postojeće procene radnih mesta u skladu sa osnovama Zakona o udruženom radu, pa da ih ne treba ni menjati.

Još je česta i pojava da se u društvenim delatnostima, a i u znatnom delu organizacija iz privrede, složenost posmatra isključivo kroz stručnu spremu i radno iskustvo, pri čemu to postaje i jedino merilo u raspodeli sredstava za lične dohotke. U pojedinim organizacijama društvenih delatnosti stručna sprema se vrednuje čak sa 80 odsto od ukupne vrednosti poslova i zadataka. Tako se susreću i primeri da se pri vrednovanju poslova, odnosno radnih mesta, predviđa i umanjenje bodova za neposedovanje odgovarajuće stručne spreme ili radnog iskustva ili, pak, uvećanje — zbog znanja jezika, stečenog magistarskog i doktorskog stepena i slično.

Primena formalnih kriterijuma destimulativno deluje na ostvarivanje većih rezultata rada, jer oni, u suštini, ne podstiču na rad pošto automatski obezbeđuju određenu visinu ličnog dohotka.

Odgovornost se često tretira kao element složenosti, a kada se izvedeno uzima kao kriterijum, poslovi i zadaci se vrednuju sa aspekta: odgovornosti za materijalne vrednosti i pravilno obavljanje poslova, za opremu i sredstva, za organizaciju i koordinaciju, za tok rada i kvalitet izvršavanja zadataka, za funkcionisanje i vršenje službi od opšteg značaja za OOUR itd.

Ima primera da se po osnovu odgovornosti utvrđuju i razni dodaci, kao što je dodatak na rukovođenje s obzirom na radno mesto ili grupu poslova koji, prema ocenama, zahtevaju pojača-

nu odgovornost. U pojedinim sredinama se odgovornost vezuje isključivo za izvršioca i iskazuje kroz vrednovanje njegove ličnosti.

Uslovi rada su u većini organizacija neadekvatno vrednovani. Retko se uslovima rada daje pravi značaj u vrednovanju poslova i zadataka. To se rešava uglavnom uvođenjem raznih dodataka, pri čemu je gotovo redovna praksa da su uslovi rada u ukupnoj vrednosti pretpostavljenog rada potcenjeni. Pri razmatranju elemenata koji čine uslove rada pažnja se posvećuje uglavnom uobičajenim otežanim uslovima (buka, vlaga itd.), a pri tome se oni bitni i karakteristični uslovi veoma često zanemaruju ili nedovoljno razrađuju. Uslovi rada su dosta precizno vrednovani u pravilnicima IMR-a u Rakovici, »Agrokombinata« u Titogradu, »Konstruktora« u Rijeci, MIN-e u Nišu itd.

Kvantitet rezultata rada

Merila rezultata rada utvrđuju se i za kvantitet i za kvalitet. U zavisnosti od ostvarenih rezultata, a prema izgrađenim merilima, radnici učestvuju u raspodeli sredstava za lične dohotke. Polazeći od toga, na lični dohodak radnika pretpostavljeni rad ne može imati uticaj. Lični dohodak radnika mora biti izraz samo kvaliteta i kvantiteta izvršenog rada.

Merila kvantiteta u materijalnoj proizvodnji uglavnom nisu sporna. Tu postoje i iskustva u normiranju poslova, dosta stara, pa se to u praksi ne nameće kao poseban problem. Novi pravilnici su na usavršavanju ovih merila ponešto i učinili. Naime, shvaćeno je i u praksi se sve više sprovodi stav: norma može predstavljati samo relativni izraz kvantitativnog rezultata rada, a njena apsolutna veličina je funkcija ostvarenog dohotka. Takva nastojanja neposredno će obezbediti da se sredstva za lične dohotke kreću u okvirima ostvarenog dohotka.

Normiranje poslova van materijalne proizvodnje je, međutim, još nedovoljno razrađeno, a pozitivna iskustva su zasad skromna. Merila kvantiteta rezultata rada utvrđuju se uglavnom na temelju procene izvršenja plana, prosečnih rezultata ostvarenih u materijalnoj proizvodnji i slično. Malo je primera da se kvantitet meri vremenom potrebnim za izvršavanje određenog posla, odnosno društveno potrebnim vremenom po jedinici rezultata rada.

Pozitivan primer u nastojanju da se kvantitet rezultata rada izrazi u vremenu potrebnom za izvršenje poslova, odnosno zadataka, predstavlja pravilnik OOUR u okviru radne organizacije »Jugopetrol« u Beogradu. Potrebno vreme rada izraženo u časovima predstavlja planirani kvantitet rada radnika utvrđen za pojedine zadatke i poslove i definiše se na osnovu opštih standarda i iskustava. Potrebno vreme rada unapred se utvrđuje za svaki zadatak na osnovu: sintetičkih vremena koja se dobijaju tehnikom studije rada i vremena; statističkih standardnih vremena koja se dobijaju

snimanjem najmanje deset vremena rada po zadatku i iskustvenih vremena.

Iskustveno vreme utvrđuje se uzimanjem u obzir »optimističkog« potrebnog vremena rada, kao najmanjeg vremena rada; »pesimističkog« kao najvećeg vremena rada i, naposletku, »normalnog« potrebnog vremena rada koje se dobija na osnovu mišljenja rukovodioca koji postavlja zadatak, radnika koji preuzima zadatak i neutralnog stručnog lica.

Efekti primene ovog sistema raspodele sredstava za lične dohotke u osnovnim organizacijama udruženog rada »Jugopetrola« nisu još poznati u egzaktnom smislu, ali određenim podacima o stimulativnom dejstvu ovog sistema raspodele već se sada raspolaže. U OOUR je povećan fizički obim predmeta, pa se, prema određenim pokazateljima, on kreće iznad planiranog. Veća je zainteresovanost radnika za racionalnije korišćenje radnog vremena, odnos prema izvršavanju zadataka je u znatnom usponu, što se odražava i na odnos prema krajnjem potrošaču. Pored pozitivnih efekata, koji se mogu meriti rezultatima poslovanja, doprinos ovakvog sistema raspodele sredstava za lične dohotke je ogroman i sa aspekta razotkrivanja mnogih slabosti u dosadašnjem poslovanju. U tom smislu sistem je pomogao da se dođe do sledećih saznanja: da je u OOUR samoupravno planiranje na niskom stepenu razvoja; da je u OOUR i celoj radnoj organizaciji organizacija rada uglavnom na niskom nivou; zahvaljujući utvrđenim potrebnim vremenima za svaki zadatak, otkriven je višak radne snage na pojedinim poslovima i zadacima; utvrđeno je da vlada slaba tehnološka disciplina; da je do sada bila loša podela rada; da mnogi poslovi nisu normirani, što je bilo uslovljeno proučavanjem otpora uvođenju normi; da je bilo i »rasipanja« radnog vremena itd.

Interesantno je da sličnih pokušaja i težnji da se kvalitet rezultata rada izražava u društveno potrebnom radnom vremenu ima i u pojedinim organizacijama udruženog rada u društvenim delatnostima. Takav primer predstavlja i pravilnik Fakulteta političkih nauka »Veljko Vlahović« u Sarajevu. Prema tom pravilniku, vrednost poslova i zadataka utvrđena je u bodovima. Broj bodova predstavlja relativni izraz vremena potrebnog za izvršenje posla, složenosti i blagovremenog obavljanja posla. Polazeći od ovih merila, poslovi u naučno-nastavnoj delatnosti vrednovani su, na primer, na sledeći način: čas predavanja na redovnom studiju 120 bodova, ogledno predavanje asistenta 120 bodova i čas vežbi na redovnom studiju 60 bodova.

Te vrednosti utvrđene su na osnovu ranijih iskustava u vrednovanju poslova naučno-nastavnog kadra. U administrativno-stručnim i pomoćnim poslovima nisu do sada mereni rezultati rada. Da bi se došlo do potrebnog vremena, vršena su snimanja neophodnih vremena za obavljanje pojedinih poslova tokom dva-tri meseca. To je poslužilo za utvrđivanje prosečnih vremena potreb-

nih za obavljanje ovih poslova, a što je izraženo u odgovaraju ćem broju bodova. Ovakva merila rezultata rada dala su određen efekte, koji se, pre svega, ogledaju u boljem odnosu prema radu boljoj organizaciji rada, a, u celini, i u boljim međuljudskim odnosima.

Takvih i sličnih primera i efekata primene ima i u drugim organizacijama, u kojima su iznađena adekvatna merila rezultat rada i u kojima se ona dosledno primenjuju.

Kvalitet rezultata rada

Kvalitet rezultata rada utvrđuje se uglavnom na dva načina: n osnovu objektivno izgrađenih kriterijuma kvaliteta i na temelj raznih varijanti ocenjivanja kvaliteta rezultata rada.

Prema prvom načinu, rešenja merila kvaliteta — u stvari s utvrđeni i precizirani standardi i propisi o kvalitetu. Ova meri se uglavnom susreću u pravilnicima privrednih i nekih društv nih delatnosti (zdravstvo).

Ocenjivanje kvaliteta rezultata rada uglavnom se svodi n opisna merila u kojima elementi kvaliteta nisu precizno razr đeni. Ova se merila primenjuju gotovo u svim radnim zajedn cama.

U Hemijskoj industriji »Zorka« u Šapcu kvalitet proizvoda usluga utvrđuje se na osnovu standarda, propisa planiranih ve čina, rokova i slično. Na osnovu sedam stepena kvaliteta rezulta rada utvrđuju se pozitivna i negativna odstupanja.

U SOUR »Rudi Čajavec«, odnosno radnoj organizaciji »F las« u Banjaluci, u okviru ocene uspešnosti radnika, kvalit rezultata rada utvrđuje se po skali ocena koja ima 7 kriterijum pri čemu se doprinos po osnovu kvaliteta izražava u broju bodo utvrđenom za svaki kriterijum kvaliteta.

Ocena uspeha radnika u radu u Koksno-hemijskom kom natu »Boris Kidrič« u Lukavcu, OOUR Fabrika azotara, po osno kvaliteta rezultata rada utvrđuje se ocenom od 1 do 5, i na t osnovi — koeficijentom od 0,12 do 0,28.

U pojedinim organizacijama iz oblasti zdravstva postign su značajni uspesi u objektiviziranju kvaliteta rezultata ra Značajne rezultate u tom smislu postigao je Reumatološki instit SR Srbije. Vrednovanje doprinosa po osnovu kvaliteta čine me cinski standardi i normativi, čime je ostvarena gotovo potpu objektivnost u merenju. Od ovih merila u utvrđivanju kvalit rezultata rada polazi se i u pravilniku Traumatološke bolnice Zagrebu.

U radnoj zajednici zajedničkih službi Fabrike tkanina »S boda« u Kuli uspešnost u obavljanju poslova procenjuje se osnovu poslova grupisanih po službama. Za nekvalitetno, nebla

vremeno i po obimu nedovoljno obavljen posao svi izvršioci u službi gube pravo na predviđeni procenat doprinosa. U tom smislu svaki unapred određen zadatak ima svoju relativnu vrednost po kriterijumima uspešnosti izraženim u procentima. Na primer, u obračunskom odeljenju: kvalitet i ažurnost mesečnog obračuna ličnih dohodaka vrednovan je sa 50%, a kvalitet i ažurnost mesečnog obračuna kredita, zajmova i ostalog sa 30%.

Ima slučajeva da se, u nedostatku pravih merila i standarda, kvalitet rezultata rada izražava kao uspešnost u korišćenju sredstava, predmeta, radnog vremena, ažurnost, disciplina, saradnja pri radu, samostalnost pri obavljanju zadataka, pri čemu je moguća korekcija plus, odnosno minus 10%.

Sasvim suprotne pozicijama Zakona o udruženom radu su pojave ocenjivanja uspešnosti radnika procenjivanjem ličnosti, pri čemu su najčešći kriterijumi: odnos prema radu, odnos prema pretpostavljenima, prema saradnicima, stečeni lični ugled, držanje na radu i slično. Uz to, takvo ocenjivanje je uglavnom u nadležnosti grupe rukovodilaca, odnosno grupe sastavljene pretežno od rukovodećih kadrova.

Uspešnost u korišćenju sredstava

Uspešnost u korišćenju sredstava najčešće se izražava pokazateljima: bolje korišćenje sredstava i potpunija iskorišćenost planiranog fonda rada, smanjenje remonta, zastoja u radu, praznog hoda, odnosno postizanje što većeg efekta rada proizvodnih sredstava, obima tekućeg rada i stepena zaposlenosti itd.

U Hemijskoj industriji »Zorka« u Šapcu, OOUR »Zorka-trans«, uspešnost u korišćenju sredstava utvrđuje se na osnovu vrednosti sredstava za rad, verovatnoće i učestalosti kvarova, dužine zastoja i njihovog uticaja na rad drugih i visine štete zbog kvara i smanjenog stepena korišćenja sredstava.

Po navedenim kriterijumima sredstva su razvrstana u osam grupa, koje su vrednovane bodovima od 70 do 600, polazeći od prve grupe u kojoj su razvrstana sredstva rada male vrednosti, sa retkim kvarom, takođe male vrednosti, sve do osme grupe u kojoj su sredstva rada velike vrednosti sa izuzetno visokim troškovima i dugotrajnim zastojem u radu.

Ukoliko je na sredstvima rada nastao neplanirani zastoj ili kvar, umanjuje se broj bodova, i to: za manje zastoje — 20%, za duže zastoje 50%, za velike zastoje — 100%.

Najčešće se uspešnost u korišćenju sredstava izražava u smanjenju ili povećanju broja bodova u određenom procentu.

Još ima primera da se stimulacija predviđa za pretpostavljeni obim i kvalitet, odnosno sa povećanjem bodova od 10% stimulira se posticanje normalnog kvaliteta u iskorišćavanju sredstava rada. Za svaki procenat kvaliteta smanjuje se i procenat bodova po ovom osnovu.

Za poslove i radne zadatke organizatora kao merilo po osnovu uspešnosti korišćenja sredstava uzima se u obzir i odnos između ostvarenih zaliha po strukturi: materijal, nedovršena proizvodnja i gotovi proizvodi.

U ovom slučaju se planirani nivo zaliha uzima kao zadovoljena uspešnost koja obezbeđuje i planirani broj bodova.

Ostvarene uštede

Stimulacija za veće uštede, u cilju povećanja dohotka i ličnih dohodaka, nije još našla adekvatno mesto u pravilnicima za raspodelu sredstava za lične dohotke. Analogno rešenjima za merenje rezultata rada po obimu, i uštede se utvrđuju pojedinačno i grupno. Stimuliše se smanjivanje troškova pojedinaca, grupe i radne jedinice, odnosno OOUR kao celine.

Stimulacija po osnovu uštede utvrđuje se odnosom između normiranih i trebovanih količina materijala, a gde takve norme ne postoje — odnosom između planiranih i ostvarenih troškova.

U HI »Zorka« u Subotici, na primer, uštede u radu mere se na osnovu sledećih kriterijuma: tehnološko iskorišćenje sirovina i pomoćnog materijala, putni troškovi, troškovi reprezentacije i reklame, troškovi održavanja i remonta, ugovorne obaveze i troškovi vezivanja obrtnih sredstava u sirovinama i drugo.

Uštede se vrednuju za grupu i pojedinca, u zavisnosti od prirode troškova. S obzirom na visinu uštede određuje se i broj bodova. Tako, na primer, ušteda od 10.000 do 100.000 dinara obezbeđuje 10% bodova za grupu, odnosno za pojedinca najviše 750. Sa povećanjem uštede relativan odnos se zadržava, ali se u apsolutnom iznosu broj bodova povećava. U istom smislu se primenjuju i negativna odstupanja.

Za radne zajednice zajedničkih službi uštede se utvrđuju uglavnom na osnovu razlika između planiranih i ostvarenih troškova, najčešće po organizacionim jedinicama, ali i za radnu zajednicu u celini. Učešće pojedinaca svodi se na prosek rezultata grupe ili širih organizacionih oblika.

Navedeni primeri i neki rezultati primene Zakona o udruženom radu u oblasti raspodele sredstava za lične dohotke pokazuju da su u izgradnji sistema raspodele prema radu i rezultatima rada postignuti određeni uspesi. Može se zaključiti da se veliki doprinos aktivnosti sindikata i udruženog rada u celini ogleda u tome što je shvaćeno da je sistem raspodele sredstava za lične dohotke neprekidan proces koji je neophodno stalno dograđivati i usavršavati. Uz to, prihvaćeno je da merila za raspodelu sredstava za lične dohotke moraju biti specifična za svaku OOUR i radnu zajednicu, odnosno da univerzalnih rešenja i šablona za njih nema niti ih može biti. U tom smislu su i u ovom prilogu izneta neka iskustva i napori da se do rešenja — koja će značiti suštinske promene odnosâ — dođe.

Svetlana Božinović

Teritorijalna pokretljivost radnika i njihovi životni i radni uslovi

Glavni i daleko najznačajniji izvor reteritorijalizacije stanovništva Jugoslavije je industrijalizacija, koja je istovremeno značila i promenu socijalne i radno-profesionalne strukture. Svi drugi izvori su marginalni. U tom smislu, rezultat tih procesa u Jugoslaviji bio je naoko paradoksalan: s jedne strane, gotovo da nije bilo slučajeva tako brze promene socijalne strukture, pa gotovo ni primera tolikog pritiska na zapošljavanje kao u našoj zemlji. Ovu tezu dokazuju statistički podaci: krajem 1945. godine u Jugoslaviji je bila u radnom odnosu svega 461 hiljada radnika, a na početku 1978. godine više od 5 miliona i 200 hiljada ili 11 puta više. S druge strane, krajem 1977. godine bilo je oko 700 hiljada lica koja su tražila posao, a na radu u inostranstvu se nalazilo oko 800 hiljada jugoslovenskih radnika. U poređenju sa drugim zemljama stopa nezaposlenosti je visoka (13,5%), ne računajući radnike na privremenom radu u inostranstvu, što znači da je oko 2—3 puta veća od one u zemljama OECD. Jugoslavija je jedna od najdinamičnijih zemalja i po stopi investicija i po stopi privrednog, a posebno industrijskog razvoja. U 1946. godini poljoprivredno

Broj stanovnika koji je promenio mesto boravka
(prema popisu stanovništva iz 1971. godine)

	Ukupno	U pojedinim republikama i pokrajinama							
							S r b i j a		
		Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uže područje	Vojvodina	Kosovo
BiH	540.563	—	7.645	217.293	5.530	20.129	107.303	176.371	6.292
Crna Gora	116.341	18.903	—	10.148	4.360	1.692	43.036	21.662	16.540
Hrvatska	332.798	46.784	4.765	—	4.168	52.954	115.829	105.895	2.403
Makedonija	84.025	5.037	1.293	8.883	—	2.356	45.988	16.640	3.821
Slovenija	61.211	4.059	689	40.245	855	—	11.419	3.619	325
Uže područje Srbije	295.264	36.993	10.786	40.084	39.619	11.640	—	132.537	23.605
Vojvodina	146.083	9.486	2.602	30.916	2.240	3.065	96.650	—	1.134
Kosovo	108.714	3.752	4.807	4.769	21.048	1.438	64.828	8.072	—
SFRJ	1,684.999								

stanovništvo je u ukupnom stanovništvu učestvovalo sa 67%; 1971. sa 38%; a u 1977. sa oko 30%.

O stepenu intenziteta teritorijalne pokretljivosti svedoče i sledeći podaci:

— prema poslednjem popisu stanovništva (1971. godine) više od 40% ukupnog stanovništva Jugoslavije je promenilo mesto stanovanja: u Bosni i Hercegovini 38,3%, Crnoj Gori 39,3, Hrvatskoj 43,4, Makedoniji 37,7, Sloveniji 46,2, Srbiji (uže područje) 43,1, Vojvodini 46,6 i Kosovu 30,5%;

— preseljavanja iz jedne republike, odnosno pokrajine, u drugu bila su takođe česta pojava, što pokazuje i tabela na 132. str.

Iz priložene tabele, na primer, proizlazi da su se iz Bosne i Hercegovine iselila 540.563 lica, i to u Crnu Goru 7.645, Hrvatsku 217.293, Makedoniju 5.530, Sloveniju 20.129, na uže područje Srbije 107.303, u Vojvodinu 176.371 i na Kosovo 6.293.

Ili, iz Hrvatske se iselilo 332.798 lica, i to u Bosnu i Hercegovinu 46.784, Crnu Goru 4.765, Makedoniju 4.168, u Sloveniju 52.954, na uže područje Srbije 115.829, u Vojvodinu 105.895 i na Kosovo 2.403, a u Hrvatsku se doselilo 352.338, i to iz Bosne i Hercegovine 217.293, Crne Gore 10.148, Makedonije 8.883, Slovenije 40.245, sa užeg područja Srbije 40.084, iz Vojvodine 30.916, a sa Kosova 4.769 lica.

Oko 150 hiljada radnika iz drugih republika i pokrajina je privremeno zaposleno u Sloveniji, a oko 80—100 hiljada u Hrvatskoj.

Socijalistička Jugoslavija je nasledila izrazito polarizovanu privrednu strukturu. Na takvu polarizaciju jedva da se može naići u drugim zemljama. Približne razlike u stepenu razvijenosti mogu se sagledati uz pomoć tabele koju je 1945. sačinio Državni statistički ured FNRJ, na osnovu popisa stanovništva iz 1931. godine.

Problemi zaposlenosti i zapošljavanja izražavaju se, pre svega, u relativno velikom broju lica koja traže posao u zemlji i jugoslovenskih radnika na privremenom radu u inostranstvu. Stope zaposlenosti u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo niske su i njihovi međusobni odnosi se i dalje produbljuju, o čemu svedoče i podaci u tabeli na str. 134.

Potrebe i mogućnosti zapošljavanja na razvijenijim područjima sve značajnije opredeljuju obim i obeležje unutrašnjih migracija, mada takva pokretljivost radnika, u cilju zapošljavanja na tim područjima, još nije dovoljno snažno izražena i ne predstavlja pravi faktor rešavanja naraslih problema teritorijalne nezaposlenosti. To se posebno odnosi na takozvano međurepubličko-pokrajinsko zapošljavanje radnika, dok su kretanja unutar jedne re-

publike ili pokrajine daleko veća i, u stvari, čine najrazvijeniji imala snažno ispoljenu spoljnu migraciju stanovništva.[5]

Stepen zaposlenosti stanovništva

(Indeksi nivoa, SFRJ = 100)

	Stepen zaposlenosti (Broj radnika na 100 stanovnika)		Indeks nivoa (SFRJ=100)	
	1952.	1977.	1952.	1977.
Jugoslavija	10,3	23,6	100	100
Bosna i Hercegovina	9,6	18,0	90	78
Crna Gora	7,2	19,6	70	83
Hrvatska	12,2	27,6	118	117
Makedonija	7,0	20,3	68	86
Slovenija	17,8	40,0	173	169
Srbija — ukupno	8,7	21,5	84	91
Uže područje	9,0	23,3	87	99
Kosovo	4,8	10,2	47	43
Vojvodina	9,9	25,9	96	108
Odnos između najvišeg i najnižeg stepena zaposlenosti	—	—	3,7:1	3,9:1

Izvor: Prema podacima SZS.

Obeležja unutrašnjih migracija radnika u Jugoslaviji

Prema podacima o razvoju unutrašnjih migracija radnika kojima se raspolaže, najveći broj radnika iz drugih republika i pokrajina zapošljava se u Sloveniji. U ovoj republici je zaposleno oko 150 hiljada radnika iz drugih republika i pokrajina i oni čine gotovo

[1] Treba imati na umu i to da statistika rada ne prati podatke koji se odnose na međurepubličko-pokrajinsko zapošljavanje, a da se u Saveznom birou za poslove zapošljavanja redovno prati samo obim organizovanog (putem samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje) međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja, koji ne odražava pravo stanje, jer se daleko veći broj radnika zapošljava mimo samoupravnih interesnih zajednica.

Isto tako, ovim pitanjima se nisu sveobuhvatno bavile ni naučne institucije. U Istraživačkom centru Veća Saveza sindikata Slovenije za samoupravljanje sačinjena je studija *Radnici iz drugih republika u slovenačkoj privredi i Ljubljani*, dok je Predsedništvo Veća Saveza sindikata Bosne i Hercegovine u julu prošle godine raspravljalo o nekim aktuelnim pitanjima radnika iz ove republike koji su zaposleni u drugim republikama i pokrajinama, tako da su rezultati tih istraživanja i razmatranja u velikoj meri korišćeni u ovom tekstu. Predsedništvo Veća Saveza sindikata Jugoslavije i Predsedništvo SK SSRNJ takođe su nedavno razmatrali ova pitanja. U Institutu za sociologiju u Ljubljani radi se na većem istraživanju intermigracija u nas.

20% od ukupnog broja zaposlenih.[2] Gotovo polovina radnika koji su došli u Sloveniju iz drugih republika i pokrajina potiče iz Bosne i Hercegovine (46,3%), a zatim slede oni iz: Hrvatske — 33,9%, Srbije (uže područje) — 11,5%, Makedonije — 2,5%, Crne Gore — 2,1%, Kosova — 1,9% i Vojvodine — 1,6%.

Hrvatska još ne predstavlja imigraciono područje u razmerama u kojima je to Slovenija, mada je u pojedinim njenim područjima (industrijski centri, kao i pogranični delovi prema Bosni i Hercegovini) značajan broj zaposlenih radnika iz drugih republika i pokrajina. I pored većeg obima zaposlenosti radnika iz drugih republika i pokrajina, u pojedinim područjima ove republike mnogo je nezaposlenih, a što, uz okolnost da je značajan broj radnika na privremenom radu u inostranstvu, u velikoj meri ograničava imigracione mogućnosti ove republike, i pored relativno višeg stepena njene ekonomske razvijenosti.

U razvijenim delovima Jugoslavije Vojvodina ima specifičan položaj, jer po relativnom učešću migranata u ukupnom stanovništvu u jugoslovenskim razmerama zauzima vodeće mesto. To je posledica činjenice što je ova pokrajina u posleratnom razdoblju razvoja zemlje apsorbovala brojne preseljeničke talase s drugih područja, na osnovu sprovedene agrarne reforme i kolonizacije.

Uže područje Srbije nije ni izrazito imigraciono niti emigraciono, ali su snažno izražene migracije stanovništva unutar tog područja.[3] Ovakva mobilnost stanovništva uslovljena je njegovim kretanjem iz sela u gradove, iz primarnog sektora u druge oblasti privređivanja, te iz nedovoljno razvijenih delova republike u industrijske centre.

U sadašnjim uslovima odlazak radnika sa užeg područja Srbije u druge republike nije intenzivan, a ceo ovaj proces uglavnom teče kao i u drugim područjima, neorganizovano, mimo službi zajednica za zapošljavanje, ili je u pitanju neevidentirani sezonski rad u uslužnoj delatnosti, ugostiteljstvu ili građevinarstvu, posebno u Hrvatskoj i Sloveniji.[4]

---

[2] Na osnovu podataka pomenute studije Istraživačkog centra Veća Saveza sindikata Slovenije za samoupravljanje proizlazi da je u Sloveniji zaposleno 105 hiljada radnika iz drugih republika i pokrajina, oko 14% od ukupnog broja zaposlenih u ovoj republici, dok se u drugim izvorima pominje 150 hiljada radnika iz drugih krajeva koji čine 20% od ukupno zaposlenih.

[3] Prema podacima poslednjeg popisa, više od jedne petine stanovnika užeg područja Srbije (1,183.100 lica) promenilo je mesto boravka. Više od polovine gradskog stanovništva migriralo je sa sela i još oko 50% nezaposlenih potiče sa sela, što svedoči o znatnim rezervama radne snage u poljoprivrednim rejonima ove republike.

[4] Ovo su nepotpune informacije, koje ne daju osnovu za prave zaključke, jer je poznato da, na primer, samo Beograd predstavlja područje vrlo intenzivnog naseljavanja stanovništva iz drugih mesta i iz svih republika i pokrajina.

Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Kosovo, po svojim ekonomsko-demografskim karakteristikama, izrazito su emigraciona područja, dok to nije jasno izdiferencirano u Makedoniji, koja je imala snažno ispoljenu spoljnu migraciju stanovništva.[5]

Stopa zaposlenosti stanovništva u Bosni i Hercegovini još je niska i iznosi svega 18,0%, i po tome je odmah iza Kosova. Evidentirana nezaposlenost u ovoj republici gotovo je tri puta veća od prosečnih godišnjih mogućnosti zapošljavanja. To je uslovilo da se veći broj radnika iz Bosne i Hercegovine zapošljava u drugim republikama i pokrajinama, a relativno ih je mnogo i na privremenom radu u inostranstvu. Radnici iz ove republike već tradicionalno obavljaju poslove (stalne i sezonske) u Hrvatskoj, Sloveniji, Vojvodini i užoj Srbiji. Prema podacima popisa stanovništva iz 1971. godine, u drugim republikama i pokrajinama bio je zaposlen 23.501 radnik iz Bosne i Hercegovine. Ocenjuje se da danas u drugim republikama i pokrajinama ima oko 130 hiljada radnika iz ove republike, i to: više od 60 hiljada u Hrvatskoj, oko 49 hiljada u Sloveniji, oko 12 hiljada u Vojvodini i u ostalim republikama oko 8 hiljada. Od ukupnog broja ovih radnika 20 hiljada ili 15% obavlja sezonske poslove (u Hrvatskoj oko 10 hiljada, u Vojvodini oko 7 hiljada, u Sloveniji oko 2 hiljade i u drugim republikama oko hiljadu).

Najteži su problemi zapošljavanja na Kosovu. Delom je to posledica nepovoljnog nasleđa, a delom niskog stepena ekonomske razvijenosti, nepoljoprivredne strukture i neusklađenih ekonomskih, socijalnih i demografskih kretanja, tako da aktiviranje ljudskih resursa predstavlja jedno od središnjih pitanja razvoja ove pokrajine. Niska stopa aktivnosti stanovništva (svega 27%) i stopa zaposlenosti, koja je više nego dvostruko manja od prosečnog jugoslovenskog nivoa (10,2% prema 23,6%), te velika nezaposlenost, pa i nedovoljna zaposlenost u poljoprivredi, problemi su koji opterećuju i otežavaju dalji razvoj ove pokrajine. Sopstvene mogućnosti Pokrajine za zapošljavanje radnog potencijala dozvoljavaju da se apsorbuju svega tri četvrtine godišnjeg prirodnog prirasta radno aktivnog stanovništva, tako da, pored ostalih rešenja, migracija stanovništva sa Kosova u druga područja postaje sve više nužnost i potreba.

Migracije radnika podrazumevaju i njihovo kretanje iz razvijenih republika i SAP Vojvodine u nedovoljno razvijene. Potrebe i mogućnosti ovih kretanja znatno su veće od stvarnih tokova, jer se u novije vreme oseća suficit pojedinih kadrova u razvijenim područjima u kojima su sve manje mogućnosti njihovog zapošljavanja, a istovremeno su veoma izražene potrebe za radnim angažovanjem upravo tih kadrova u nedovoljno razvijenim područjima. Na Kosovu i u delovima nedovoljno razvijenih repub-

---

[5] Negativni demografski saldo u Bosni i Hercegovini iznosio je u 1971. godini 416.000 lica ili 12,2% ukupnog stanovništva ove republike, a u Crnoj Gori 83.000 ili 15,6% stanovništva.

lika pojedine organizacije udruženog rada uvode konkretne mere stimulacije kako bi privukle visokostručne kadrove sa područja drugih republika (nude im se znatno viši lični dohoci, stanovi, obezbeđivanje zaposlenja za bračnog druga i slično), ali su rezultati još krajnje skromni.[6]

Sadašnja praksa u rešavanju problema regionalne nezaposlenosti pokazuje da preovlađuje spontano i stihijno kretanje radnika iz nedovoljno razvijenih u razvijenija područja u kojima postoji mogućnost njihovog zapošljavanja. Pitanje je da li je takav put celishodan u rešavanju nezaposlenosti u našim uslovima. To je, pre svega, kratkoročno rešenje. Stepen zaposlenosti i privrednog razvoja, po pravilu, podudaraju se, tako da trajno rešavanje problema nezaposlenosti, stimulisanjem migracija radnika iz depresivnih regiona, u stvari, znači odlaganje njihovog razvitka. Doduše, takve migracije u prvo vreme umanjuju pritisak na zapošljavanje u nedovoljno razvijenom području koje ima skromne mogućnosti zapošljavanja, tako da su ti prvi efekti pozitivni, ali zato ostavljaju mnoga otvorena pitanja i probleme za kasniji period. Na primer, ukoliko se radnici »migranti« posle kratkog vremena vrate u matično područje, postoji opasnost da ponovo uđu u kategoriju nezaposlenih, a ukoliko se odluče da trajno ostanu u drugoj republici ili pokrajini, tada je reč o njihovom iseljavanju.

Imajući na umu to, kao i niz drugih pitanja koja prate ovakva kretanja radnika u potrazi za poslom, pravilnije i mnogo racionalnije rešenje je ono koje polazi od usmeravanja akumulacije i sredstava iz razvijenih u nedovoljno razvijena područja, koja nude nezaposlene radnike i gde ujedno postoje znatna sirovinska bogatstva. Pri tome, naravno, treba voditi računa o racionalnosti ovakve »migracije akumulacije i sredstava«, koju bi trebalo prilagoditi potrebama i mogućnostima nedovoljno razvijenih područja, kako u pogledu kadrova tako i u pogledu sirovina (ulagati pretežno u radno intenzivne grane, s većim mogućnostima sticanja viših kvalifikacija i slično), ali ne zaboravljati pri tome da i ciljevi investitora treba da budu ostvareni. Prenaglašeno iseljavanje može u budućnosti dovesti do depopulacije jednih i prenaseljavanja drugih područja, kao i do još većih razlika u stepenu društveno-ekonomske razvijenosti među pojedinim republikama i pokrajinama. Međutim, unutrašnje migracije radnika su u nas danas dosta međuzavisne, obuhvataju pretežno nekvalifikovane radnike koji iz nedovoljno razvijenih odlaze u razvijena područja i na taj način trenutno delimično rešavaju akutan

[6] U Srbiji, na primer, pored Fonda za podsticanje razvoja ekonomski nerazvijenih područja, usvojen je i Društveni dogovor o stimulisanju kadrova za rad u ovim delovima Republike. Međutim, sada samo u Beogradu ima više od 1.000 nezaposlenih lekara, stomatologa, farmaceuta, koji se teško odlučuju da iz ovog grada pođu u mesta u kojima su veoma potrebni.

problem nezaposlenosti u jednom, a zadovoljavaju potrebe za kadrovima na drugom području. Zato nam se čini da je kombinovanje dvojakih migracija (i radnika i »kapitala«) u sadašnjem trenutku racionalnije i celishodnije »prelazno« rešenje. Sasvim će druga situacija nastati kada dostignemo stepen pune zaposlenosti, kada će interrepublička mobilnost biti uslovljena novim motivima: profesionalnim, materijalnim, zdravstvenim, psihološkim i njima sličnim, a kada će danas dominantni motiv — potreba za zaposlenjem — izgubiti svoj značaj.

Rad na sezonskim poslovima

U ukupnom zapošljavanju značajno mesto zauzima i rad na sezonskim poslovima, s nekim svojim posebnim odlikama. Procenjuje se da poslove sezonskog karaktera obavlja prosečno godišnje oko 400 hiljada radnika. Oni su mahom angažovani u poljoprivredi, turizmu i ugostiteljstvu. Karakteristično je da se u novije vreme broj zaposlenih na sezonskim poslovima neprestano povećava u turizmu i ugostiteljstvu, a opada u poljoprivredi.

Sezonske poslove obavljaju radnici različite starosne strukture, od vrlo mladih, pa čak i dece, do starijih i iznemoglih.

Najveći broj »sezonaca« angažuje se sa područja »svoje« opštine i regije, dok je, po pravilu, s drugih područja veoma malo radnika. Već duže vreme se oseća tendencija za smanjenjem geografske pokretljivosti radnika kad je reč o sezonskim poslovima u poljoprivredi. Tako je u Vojvodini u 1965. godini od ukupnog broja radnika na sezonskim poslovima bilo oko 40% sa područja drugih republika i Kosova, da bi već u 1972. godini taj njihov udeo opao na svega oko 17%. U Sloveniji je od ukupnog broja radnika na sezonskim poslovima nešto više od trećine iz drugih republika i pokrajina (oko 36%), u Hrvatskoj je njihovo učešće oko 17%, dok se u Makedoniji i na Kosovu, na bazi međurepubličkog zapošljavanja, za sezonske poslove angažuje neznatan broj radnika.[7]

Kvalifikaciona struktura zaposlenih radnika i poslovi koje obavljaju

Osnovni je pokretački motiv mobilnosti radnika, odlazak iz jedne republike ili pokrajine u drugu, zadovoljenje potrebe za zaposlenjem kao egzistencijalnim pitanjem, kad ne mogu tu potrebu

[7] Podaci se odnose na 1974. godinu, jer se ne raspolaže novijima.

da ostvare na području na kojem žive.[8] Ovom migracijom pretežno su obuhvaćeni radnici bez kvalifikacije ili sa nižom kvalifikacijom, kojima je zapošljavanje u nedovoljno razvijenim područjima posebno otežano. U prilog ovoj oceni govore podaci o kvalifikacionoj strukturi radnika sa područja drugih republika i pokrajina zaposlenih u Sloveniji, iz kojih se vidi da 70% tih radnika čini nekvalifikovanu ili priučenu radnu snagu.

Malo je primera da stručni kadrovi napuštaju razvijene centre i zapošljavaju se u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo. To potvrđuju podaci o kvalifikacionoj strukturi zaposlenih u drugim republikama i pokrajinama koji su posao obezbedili posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje: nekvalifikovani radnici učestvuju sa 75%, polukvalifikovani sa 11, kvalifikovani i visokokvalifikovani sa 10, radnici sa srednjom stručnom spremom sa 3, sa višom spremom sa 0,4 i sa visokom stručnom spremom sa 0,6%.

S obzirom na ovakvu kvalifikacionu strukturu zaposlenih radnika, ograničen je broj poslova koje oni najčešće obavljaju. Tako od ukupnog broja radnika iz drugih republika i pokrajina zaposlenih u Sloveniji u građevinarstvu ih radi 43%, u poljoprivredi 13, u saobraćaju i vezama i komunalnim delatnostima 15, u industriji i rudarstvu 8% i slično. Prema tome, radnici iz drugih republika i pokrajina pretežno rade u delatnostima u kojima preovlađuju teži i manje atraktivni poslovi.

Način međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja

Obim organizovanog (posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje) međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja i stvarni njegovi tokovi pokazuju značajna odstupanja. Tako, na primer, podatak da se 5 do 8 hiljada radnika godišnje zapošljava u drugim republikama i pokrajinama nimalo nije u skladu sa našim saznanjima o tome da je samo u Sloveniji zaposleno oko 150 hiljada radnika sa drugih područja. Sve to potvrđuje da su ovi procesi uglavnom stihijni i neorganizovani. To je bio razlog što je aprila 1974. godine zaključen Samoupravni sporazum o osnovnim načelima, uslovima i postupku za međurepubličko-pokrajinsko posredovanje u zapošljavanju. Sporazumom su, međutim, do danas postignuti skromni rezultati. Tako je od 1971. do 1977. godine posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje iz Bosne i Hercegovine posao u drugim republikama

---

[8] Kao osnovni razlog dolaska u Sloveniju, 40% od ukupnog broja anketiranih radnika sa područja drugih republika i pokrajina navelo je zadovoljenje potrebe za zaposlenjem. Dalje slede razlozi: mogućnost bolje zarade (24%), povoljniji životni uslovi (12%), mogućnost sticanja više kvalifikacije i slično (podaci iz studije Istraživačkog centra Veća Saveza sindikata Slovenije za samoupravljanje).

i pokrajinama dobilo oko 7.500 radnika, uz tendenciju opadanja ovih kretanja (1971. godine 9.687, 1976. godine 4.928). Više od polovine radnika odlazilo je u Hrvatsku (52,8%), dok na ostale republike otpada veoma mali procenat (svega 4,6%). Od ukupno 7.696 radnika zaposlenih posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje u 1977. godini njih 6.115 je iz Bosne i Hercegovine, a od toga 55% je angažovano na sezonskim poslovima.

Od ukupnog broja (36.271) radnika zaposlenih 1977. godine posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje u Makedoniji svega 583 radnika otišla su u druge republike i pokrajine. Od ovog broja gotovo polovinu (237) čine radnici koji su angažovani za sezonske poslove. Pri tom je karakteristično da se mali broj radnika iz Makedonije zapošljava u drugim republikama i pokrajinama, ali i izvan svojih opštinskih granica. Naime, svaka je opština opterećena sopstvenim problemima nezaposlenosti, pa to upravo ograničava mobilnost radnika u samoj republici, jer opštine mahom nastoje da zaposle što veći broj radnika sa svoga područja.

Od ukupnog broja radnika iz drugih republika i pokrajina koji su zaposleni u Sloveniji samo ih veoma malo (svega 10,2%) nalazi posao posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje. A od 7.696 radnika što se zaposlilo u drugim republikama i pokrajinama posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje u Sloveniji radi svega njih 924.

Organizovano zapošljavanje radnika sa užeg područja Srbije u drugim republikama i pokrajinama pokazuje znatna kolebanja. Tako se u 1975. godini posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje zaposlilo svega 744 radnika, u 1976. godini 651, a u 1977. godini 585. Od ukupnog broja radnika iz uže Srbije koji su se u 1977. godini zaposlili u drugim republikama najviše ih je radno angažovano u Hrvatskoj — 206, zatim u Makedoniji — 150, u Bosni i Hercegovini — 85, u Crnoj Gori — 77, a najmanje u Sloveniji — 67. Istovremeno, na užem području Srbije zaposleno je malo radnika iz drugih republika i pokrajina: 198 iz Crne Gore, 173 iz Bosne i Hercegovine, 17 iz Hrvatske i 4 iz Slovenije.

Prema zvaničnim podacima, od 1970. do 1976. godine sa područja Pokrajine Kosovo otišlo je organizovano u druge republike i Vojvodinu svega oko 2.500 radnika. U 1977. godini u drugim republikama i Pokrajini Vojvodini zaposleno je posredstvom samoupravnih zajednica za zapošljavanje svega 82 radnika sa Kosova.

Sezonsko zapošljavanje uopšte, a posebno lica sa drugih područja, isto tako je u velikoj meri prepušteno stihiji. Najveći broj »sezonaca« zapošljava se mimo samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje. Naime, od ukupnog broja radnika angažovanih na sezonskim poslovima svega se 20% zaposlilo posredstvom interesnih zajednica. Međutim, u tom pogledu se stanje u

republikama i pokrajinama znatno razlikuje: u Sloveniji taj udeo iznosi 18%, u Vojvodini 11, na užem području Srbije 50, a u Hrvatskoj 56%.[9]

Sadašnja situacija, kad je reč o zapošljavanju u drugim republikama i pokrajinama, uključujući i obavljanje sezonskih poslova, izazvana je nizom međusobno povezanih subjektivnih i objektivnih slabosti. Samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje još nisu dovoljno angažovane i uključene u celokupan migracioni proces vezan za zapošljavanje. Veći broj radnih organizacija iz republika kojima su potrebni radnici sa drugih područja neredovno prijavljuje takve svoje potrebe i ova pitanja često rešava neposredno sa zainteresovanim nezaposlenim licima. Ima slučajeva da i same samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje gledaju na zapošljavanje sa stanovišta svojih užih interesa, a sve to znači da ne postoji odgovarajuće komuniciranje između osnovnih nosilaca migracionih procesa u oblasti zapošljavanja.

Prilagođavanje novoj sredini

Dolaskom u drugu republiku ili pokrajinu radnici, po pravilu, time ostvaruju svoj osnovni cilj (mogućnost zaposlenja, veći lični dohodak, atraktivnost radnog mesta i slično). Međutim, u kontaktu s novom sredinom oni se suočavaju s nizom problema, koji otežavaju njihove životne i radne uslove (smeštaj, odvojenost od porodice, nepoznavanje jezika i slično).

Prema našim pozitivnim zakonskim odredbama iz oblasti radnih odnosa, položaj svih radnika, bez obzira na to sa kog područja dolaze, jednak je i svi uživaju isti tretman. Sezonski radnici koji su zasnovali radni odnos na određeno vreme, a posebno oni koji su angažovani na osnovu ugovora o delu, u nepovoljnijem su položaju u pogledu korišćenja prava iz udruženog rada.

Ugovor o delu, inače najrašireniji oblik radnog angažovanja radnika za sezonske poslove, često u praksi znači uskraćivanje osnovnih samoupravnih i drugih prava, po osnovu rada, ovim radnicima. Ovakav način zapošljavanja dovodi u težak položaj radnike: vreme provedeno na tom poslu ne uračunava se u radni staž, oni nemaju socijalno osiguranje niti uživaju druge beneficije koje pruža stalni radni odnos, ne stiču ni pravo na materijalno obezbeđenje za vreme privremene nezaposlenosti. Nalazeći se u takvom položaju, ovi radnici ne učestvuju u samoupravnom odlučivanju, nisu upoznati sa poslovnim rezultatima, organizacijom rada, poslovnom politikom, ne sudeluju u raspodeli dohotka, mada u velikoj meri doprinose njegovom stvaranju i slično. U

[9] Podaci se odnose na 1974. godinu. (Izvor: *Informacija o zapošljavanju sezonskih radnika u poljoprivredi, turizmu i ugostiteljstvu*, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd, oktobar 1974.)

novije vreme ova praksa je manje raširena i mahom joj pribegavaju radne organizacije koje time nastoje da izbegnu neke svoje obaveze. Često se dešava da i sami radnici, ne želeći da išta rizikuju, insistiraju na tome da se unapred odredi njihova zarada, bez obzira na ostvareni dohodak organizacije udruženog rada, te tako sebe isključuju iz raspodele na kraju godine.

Mnogo je povoljniji položaj radnika na sezonskim poslovima čiji je radni odnos zasnovan na određeno vreme, kao i onih koji se za ove poslove angažuju posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje.

Lični dohoci radnika

U pogledu ostvarivanja ličnih dohodaka između radnika iz drugih republika i pokrajina i onih koji žive na području dotične republike ili pokrajine nema razlike.[10] Visina ličnih dohodaka koja je očekivana zapošljavanjem izvan svoje republike sledeći je po redu motiv dolaska u drugu republiku. Ako negde i ima nezadovoljstva, ono je prouzrokovano činjenicom da su ovi radnici, s obzirom na svoju nižu kvalifikaciju, zaposleni u delatnostima u kojima su teži uslovi rada, a i mogućnosti sticanja više kvalifikacije relativno male.

Zarade na sezonskim poslovima tesno su povezane sa trajanjem radnog vremena, koje je na ovim poslovima vrlo različito i kreće se u rasponu od nekoliko časova do više od 12 časova dnevno (u proseku 8 do 10 časova). Ovi radnici, sem u retkim slučajevima, ostvaruju približno istu zaradu kao i oni u redovnom radnom odnosu. Ima primera da radnici koje angažuju privatni posrednici, naročito za poslove u poljoprivredi, u jeku sezone ostvaruju veće zarade od radnika u društvenom sektoru, ali, s obzirom na nesigurnost posla preko privatnog posrednika, mnogo ih je više zainteresovano da radi u društvenom sektoru.

Smeštaj i ishrana radnika

Uslovi smeštaja radnika zaposlenih u drugim republikama veoma su različiti, ne samo od jedne do druge republike ili pokrajine, već i u okviru iste republike, od jedne organizacije udruženog rada do druge. Ti uslovi mogu da budu vrlo povoljni, ali radnici su primorani da stanuju ponekad u trošnim, nehigijenskim barakama ili kao podstanari uz plaćanje visoke stanarine, pa i u napuštenim železničkim vagonima. Ni u Sloveniji, u kojoj je, po pravilu, pitanje smeštaja povoljnije rešeno, stanje u tom pogledu

---

[10] Anketirani radnici u Sloveniji izrazili su zadovoljstvo visinom svojih ličnih dohodaka.

ne zadovoljava svugde (posebno u Ljubljani): u barakama stanuje 13,1%, podstanara ima 17,2%, u samačkim domovima ih je 34,8%, a u zasebnim stanovima 33,0% radnika iz drugih republika i pokrajina. U oko 13% stanova u kojima žive ovi radnici nema tekuće vode, 33,3% ih je bez kupatila i 24,1% bez sanitarija. Uslovima stanovanja u ovoj republici zadovoljan je u proseku tek svaki drugi radnik (56%), dok je potpuno nezadovoljno oko 13% anketiranih.[11]

Rešavanje stambenog pitanja radnika iz drugih republika i pokrajina u nekim sredinama je otežano, u slučaju kada radnici žele da grade porodične kuće u matičnom području, s obzirom na to da su tada uslovi za dobijanje kredita drugačiji nego za radnike u mestu zaposlenja.[12]

Za uslove smeštaja radnika na sezonskim poslovima može se reći da oni u poljoprivredi nisu zadovoljavajući, a da su nešto povoljnije rešeni u turizmu i ugostiteljstvu. Najveći broj radnika mora sam sebi da nađe smeštaj. Organizacije udruženog rada ne obezbeđuju smeštaj čak ni onim radnicima koji su organizovano, posredstvom interesnih zajednica, angažovani za sezonske poslove. Ukoliko je smeštaj i obezbeđen, on, po pravilu, ne zadovoljava i radnici, s tim u vezi, upućuju brojne primedbe.

Ishrana je takođe različito organizovana: negde postoje dobri radnički restorani, u drugim slučajevima radnici sami pribavljaju namirnice, sami kuvaju, a često se hrane i pod otvorenim nebom. Različita su rešenja nađena i za plaćanje troškova ishrane: od besplatne ishrane u pojedinim organizacijama udruženog rada, preko participiranja radnika, sve do slučajeva da oni sami snose troškove ishrane.

Opšte i stručno obrazovanje radnika i njihovih porodica

Svega 6% radnika iz drugih republika i pokrajina zaposlenih u Sloveniji uključeno je u redovne škole usmerenog obrazovanja, dok je 18,5% steklo viši stepen kvalifikacije u organizacijama udruženog rada. Ti radnici, a posebno mlađi, zainteresovani su za školovanje i dalje usavršavanje, ali je osnovna smetnja to što slabo vladaju slovenačkim jezikom. U nekim školama se, stoga, za decu radnika iz drugih republika i pokrajina nastava

---

[11] Podaci iz pomenute studije Istraživačkog centra Veća Saveza sindikata Slovenije.

[12] Prema podacima iz Slovenije, svaki drugi radnik koji je došao iz druge republike ili pokrajine (52% od ukupnog broja anketiranih) izjavio je da nema nameru da sa porodicom stalno živi u Sloveniji. Otuda je veliki broj onih koji su zainteresovani da reše stambeni problem svoje porodice u matičnom području, što, međutim, ne ublažava težinu njihove stambene situacije dok su u radnom odnosu u Sloveniji.

izvodi na njihovom maternjem jeziku (tako Rudnici Velenje imaju školu za decu albanske narodnosti u kojima se nastava izvodi na albanskom jeziku), a preduzete su i mere da obrazovne institucije svoj rad i nastavne programe prilagode tim zahtevima i da se nađu rešenja koja će radnicima iz drugih republika i pokrajina i njihovim porodicama omogućiti da se u novoj sredini obrazuju a da istovremeno sačuvaju svoj nacionalni identitet.

I u onim republikama u kojima se nametnuo isti problem čine se napori da se radnicima sa područja drugih republika i pokrajina omogući opšte i stručno obrazovanje, a njihovoj deci školovanje.[13]

Kulturno-zabavni život i informisanost radnika

Poseban problem radnika zaposlenih u drugim republikama i pokrajinama je zadovoljavanje kulturno-zabavnih potreba u slobodnom vremenu. Da bi sadržajnije zadovoljavali ove potrebe, radnicima stoje na putu mnoge smetnje, počev od adaptacije novoj sredini i otpora same sredine, sve do nepoznavanja jezika i slično. To je i razlog što se radnici povlače u sebe i što su upućeni na kontakte isključivo sa rodbinom i najbližim prijateljima. Tako oko 70% radnika iz drugih republika i pokrajina zaposlenih u Sloveniji slobodno vreme provodi u društvu rođaka i prijatelja. Veoma se mali broj ovih radnika u slobodno vreme bavi sportom (i to pretežno mladi) ili gleda televiziju i sluša radio. Radnici retko svoje kulturne i stvaralačke potrebe zadovoljavaju delovanjem u sekcijama i sportskim društvima, odlaskom na kulturno-umetničke priredbe i slično.[14]

O informisanosti ovih radnika raspolaže se sa vrlo skromnim podacima. Poznato je jedino to da je u nekim sredinama informisanost na zadovoljavajućem stepenu, a negde je, opet, potpuno zanemarena.[15]

Samoupravna i društveno-politička aktivnost radnika

Radnici iz drugih republika i pokrajina ređe se biraju u samoupravne organe i manje su angažovani u društveno-političkim

---

[13] U Sarajevu je, na primer, pri Radničkom univerzitetu »Đuro Đaković« organizovana nastava usmerenog obrazovanja na albanskom jeziku, a u Beogradu je, isto tako, to pitanje uspešno rešeno: otvorena je škola za obrazovanje radnika albanske narodnosti.

[14] Prema podacima pomenute studije Istraživačkog centra Republičkog veća Saveza sindikata Slovenije za samoupravljanje.

[15] Radnici iz SAP Kosovo, na primer, u Rudnicima Velenje dobijaju redovno štampu, kao i knjige na maternjem jeziku, a slično je i u nekim beogradskim radnim organizacijama u kojima je zaposlen veći broj radnika iz ove pokrajine.

organizacijama. To se odnosi kako na radnički savet tako i na osnovne organizacije Sindikata, delegacije u samoupravnim interesnim zajednicama i društveno-političkim zajednicama. Samoupravna svest i aktivnost jače su izražene kod radnika koji su trajnije vezani za novu radnu sredinu. A radnici koji svoj boravak u drugoj republici ili pokrajini smatraju privremenim ne pokazuju interesovanje za samoupravnu i društveno-političku aktivnost.

Takvo stanje je često uzrok zanemarivanju položaja radnika, a posledice toga su njihovi otežani životni i radni uslovi, neostvarivanje pojedinih prava i slično.

Društveno-politička i samoupravna angažovanost radnika na sezonskim poslovima nimalo ne zadovoljava. Više od 60% anketiranih sezonskih radnika u Hrvatskoj i Srbiji izjavilo je da nisu uključeni u samoupravljanje, a može se pretpostaviti da je slična situacija i u drugim sredinama. Samoupravljanje ovih radnika svodi se na održavanje kraćih, prvenstveno radnih sastanaka, na kojima se, međutim, uopšte ne govori o njihovom statusu, pa su zbog toga sami radnici veoma nezadovoljni takvim stanjem.

Takva situacija proističe otuda što su sezonski radnici uključeni u samoupravljanje isključivo za vreme sezone, a dotle su, po pravilu, već donete osnovne odluke i normativni akti u organizacijama udruženog rada. Tako ovi radnici ne učestvuju ni u donošenju odluka o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka i najčešće ne ostvaruju svoja samoupravna prava u raspodeli, iako doprinose sticanju dohotka.

Veći deo sezonskih radnika ni sam nije zainteresovan za svoja samoupravna prava i dužnosti, i to stoga što su njihove mogućnosti da se aktivno uključe u samoupravljanje ograničene (priroda posla, prekovremeni rad koji im ne dopušta da prisustvuju sastancima i raspravljaju o sopstvenim problemima i slično) i što je mali broj ovih radnika izabran u samoupravne organe. Osnovni je cilj ovih radnika da ostvare što veću zaradu u toku »sezone« ili da nađu drugi posao, i to na neodređeno vreme, i sve je tome podređeno.

Radnici koji obavljaju sezonske poslove na bazi ugovora o delu nisu uključeni u proces samoupravnog odlučivanja i zbog toga što nemaju status radnika u radnom odnosu i udruženom radu.

Pero Damjanović

Filip Filipović kao istoričar-marksist*

Mnoge oblasti naučne i revolucionarne delatnosti Filipa Filipovića, a u tom sklopu i njegovo nasleđe kao istoričara, još nisu dovoljno izučeni. A to nasleđe u toj oblasti je veliko i dragoceno, jer Filipović je u svojoj mnogostranoj revolucionarnoj i naučno-publicističkoj delatnosti uvek bio i istoričar.

Od prvih opisa velikih studentskih i radničkih demonstracija na ulicama Petrograda 1902. godine, pa do iscrpnih studija o fašizmu sredinom tridesetih godina, Filip Filipović je pokazivao izvanredan smisao za istoriju, shvaćenu, naravno, u značenju koje joj daje Marks rečima da on zna »samo jednu jedinu nauku — nauku

---

* *Napomena redakcije.* Tekstovi Pere Damjanovića i Tome Milenkovića, koje objavljujemo u ovom broju, predstavljaju redigovana saopštenja ovih autora, podneta na naučnom skupu »Revolucionarna misao i delo Filipa Filipovića«, održanom u Beogradu od 20. do 22. decembra prošle godine povodom stogodišnjice rođenja ovog revolucionara i jednog od najzaslužnijih osnivača KPJ. Ovaj naučni skup, održan pod pokroviteljstvom Josipa Broza Tita, organizovali su Predsedništvo CK SK Srbije i Institut za savremenu istoriju. Skup je otvoren uvodnom rečju dr Tihomira Vlaškalića, predsednika CK SK Srbije, i na njemu je podneto oko četrdeset naučnih referata i saopštenja domaćih i stranih autora.

o istoriji« u njenom dvostranom karakteru, kao istoriju prirode i kao istoriju ljudi, koje su jedna od druge neodvojive, jer »sve dok ljudi budu postojali uslovljavaće se uzajamno istorija prirode i istorija ljudi«, a na ljudima je ne samo da shvate istoriju nego i da budu svesni organ istorijskih zbivanja, to jest da deluju u skladu s istorijskim kretanjima krčeći puteve ljudskom progresu.

Kao obrazovan marksist i rukovodilac oslobodilačke borbe radničke klase i radnih ljudi, Filipović je bio i stalni istoričar tih borbi.

Prva javna priznanja Filipovićevog poznavanja istorije izrečena su tačno pre šezdeset godina, u vreme jedne od najznačajnijih i — u evropskim relacijama — najuspešnijih akcija koje je izveo jugoslovenski proletarijat: u generalnom štrajku solidarnosti koji je sproveden u julu 1919. godine. Tada je Moša Pijade, u svom tek pokrenutom listu »Slobodna reč«, posle Filipovićevog izlaganja u Radničkom domu, napisao da je Filipović izvanredan poznavalac radničkog pokreta i borbe koju su vodili radnici pre rata i za vreme rata, da je poznavalac njihovog doprinosa međunarodnom miru i emancipaciji radnika, da je predočio »veliko delo ruskih vođa za uspeh i objašnjenje proleterskog pokreta«.

U prvoj biografiji Filipa Filipovića, koja je napisana 1921. godine i u kojoj su prikazani njegov dotadašnji revolucionarni put i razvitak, takođe je istaknuto njegovo poznavanje istorije. Njegovo delo *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma,* koje je napisao u zatvoru, uz mnogo teškoća, iako osporavano s mnogih strana, dobijalo je i međunarodna priznanja kao prvi pokušaj izrade celovite marksističke sociologije, to jest pogleda na smene istorijskih epoha i na oblike društvenog razvitka, na zakonitosti u ljudskoj istoriji i na motivacije postupaka ljudi koji su, u zatečenim i promenljivim, uvek drugačijim, novim uslovima, sami tvorci svoje istorije. Čitajući ovu knjigu, mnoge generacije jugoslovenskih revolucionara sticale su prva marksistička saznanja o društvenim procesima i nove idejne vidike.

Drugi, tako reći, talas osvetljavanja revolucionarnog dela i doprinosa Filipa Filipovića marksističkoj nauci, osobito istoriji, usledio je pre dvadeset godina, u vreme obeležavanja 40-godišnjice stvaranja KPJ. Tada su se u našoj istoriografiji pojavili i prvi radovi o Filipoviću i njegovom revolucionarnom nasleđu, čemu su poseban podsticaj dale Titove reči o Filipoviću, u referatu posvećenom upravo 40-godišnjici Partije.

Značajan prilog istorijskoj nauci i saznanjima o Filipoviću kao istoričaru predstavljale su i prve dve knjige Filipovićevih izabranih spisa koje su publikovane u to vreme, s predgovorom Jovana Veselinova, jednog od Filipovićevih saradnika i poznavalaca njegovog dela. Kasnije su objavljeni i neki drugi radovi i spisi Filipa Filipovića, a o njemu su se počele pisati i studije, među kojima i prva doktorska disertacija (*Sociološki pogledi Filipa Filipovića* dr Petra Kozića).

Treba napomenuti da je veće interesovanje za Filipovićevo delo pokazala i sovjetska istorijska nauka, pa se pojavio niz priloga o pojedinim periodima i stranama njegove delatnosti. U SSSR-u je, takođe, napisana kandidatska disertacija na temu: »Filip Filipović — istraživač najnovije istorije Jugoslavije« (S. P. Novčan, Lavov).

Međutim, i površna analiza svih tih radova pokazaće da je njima još uvek veoma malo osvetljeno Filipovićevo obimno delo. Ovaj zaključak se nameće pogotovo ako imamo na umu još neke značajne činjenice.

Filip Filipović je, pre svega, bio neumorni sejač revolucionarnih ideja još u doba prve ruske revolucije, kad je postao stalni saradnik »Radničkih novina«, a zatim Tucovićeve »Borbe« i nekih drugih listova koji su se pojavili u tadašnjoj Srbiji. Koliko je on bio strasni revolucionar i marksistički publicist, dovoljno svedoči činjenica da je on nakon boravka od jedva dvadesetak dana na Prvoj međunarodnoj izložbi posvećenoj »zaštiti rada« (održanoj u Petrogradu 1913. godine) napisao, koliko se do sada moglo utvrditi, oko 60 članaka, u kojima je s raznih strana, često s veoma minucioznom argumentacijom, osvetlio nastanak i karakter radničkog zakonodavstva i mere socijalne zaštite u pojedinim zemljama sveta, što je bio prvenstveno rezultat dugih klasnih i društvenih borbi radničke klase i drugih progresivnih snaga. Tih godina Filipović je bio veoma cenjen i kao aktivni dopisnik Lenjinove »Pravde«, u kojoj je, u nekoliko zapaženih članaka, osvetlio balkanske probleme, klasne i nacionalne borbe, a naročito politiku velikih sila i pogubnost te politike za balkanske narode, što se ispoljilo i u balkanskim ratovima.

Svojim snažnim perom Filipović je dao ocene i surovih uslova života i uzroka međunacionalnih konflikata na balkanskoj vetrometini i pokazao put za rešenje nacionalnog pitanja, za regulisanje međunacionalnih i agrarnih odnosa, a prema programu koji je odgovarao socijalističkim snagama, odnosno njihovoj socijalističkoj viziji novog sveta. Navedimo i to da je Filipović 1917. godine (ili, možda, 1918.), po svedočenju mađarskih revolucionara, kao srpski, odnosno jugoslovenski komunist, dolazio u Budimpeštu da im u Lenjinovo ime prenosi poruke o neophodnoj izgradnji komunističke partije; ili činjenicu da su Filipovićev povratak krajem decembra 1918. godine, a naročito njegova aktivnost u toku prvih meseci naredne godine u Zagrebu, Sarajevu i Beogradu, označili istinski prelom u razvitku jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, njegovu odlučnu orijentaciju ulevo, to jest ka komunizmu. Ovaj naučni skup će sigurno pokazati da je Filipović bio ne samo inicijator nego i stvarni osnivač KPJ, to jest da je svojim delom i revolucionarnom marksističkom mišlju dao odlučujući i neprocenjiv doprinos tome da je upravo u to vreme i na idejnim pozicijama nove, Lenjinove Internacionale stvorena revolucionarna partija jugoslovenskog proletarijata.

Izvanredno važna bila je uloga Filipa Filipovića i u onom dramatičnom trenutku istorije KPJ kada se u njoj, kao istinskoj komunističkoj partiji, odjednom našla centralistička većina kao njeno rukovodstvo. U jednom momentu je to rukovodstvo (u proleće 1920), oslanjajući se na svoje formalno pravo koje mu je davao statut, donelo odluku da se odstrani i komunistička redakcija iz centralnog partijskog organa — »Radničkih novina«. Međutim, komunisti iz te redakcije jednostavno su to odbili, ali ni centristi se nisu usudili da tu svoju odluku sprovedu jer su znali da nemaju nikakvog uticaja na partijsko članstvo. Bilo je to odista nenormalno stanje u Partiji koje je, istina ne prvi put, paralisalo njenu aktivnost i kojemu se morao učiniti kraj. I upravo u tim danima, pred Vukovarski kongres, Filipović je svojim Nacrtom partijskog programa i njegovom usmenom odbranom na Kongresu u velikoj meri doprineo punoj pobedi komunista.

Dubok smisao za istoriju ili, tačnije, duboko poimanje smisla istorijskih kretanja, i to kako uočavanja razvojnih tendencija društvenih kretanja i njihovih zakonitosti tako i onih specifičnih okolnosti koje tek omogućavaju da se pronikne u istinski smisao i pravac datih društvenih kretanja, kao i faktora i okolnosti koje ih uslovljavaju, Filipović je ispoljio u svojim mnogobrojnim člancima i raspravama, kao i u zvaničnim partijskim dokumentima koje je u to vreme pisao. Filipovićevi radovi iz toga doba, a osobito već pominjano delo *Razvitak društva*..., otkrivaju ne samo neobično široko poznavanje Marksovih i Engelsovih tekstova nego i to koliko su njegovi vlastiti radovi prožeti Marksovim mislima i koncepcijama.

Vidovdanski proces, »studije« na robiji i razgranata delatnost u zemlji po izlasku iz zatvora, a zatim odlazak na rad u Kominternu — nove su stranice u Filipovićevoj naučnoj i publicističkoj aktivnosti, i sa izvesnim novim tonovima nastalim za vreme konstituisanja takozvanog lenjinizma u postlenjinskom periodu. Ali to je tema za sebe, koja zahteva i nova izučavanja.

Sledi zatim Filipovićeva delatnost s kraja 20-tih godina, tačnije 1928, koja je manje ispitana. Još nisu dovoljno osvetljena pitanja u čemu je bio njegov doprinos tadašnjoj borbi za jedinstvo Partije, kolika je bila njegova podrška zagrebačkoj inicijativi Josipa Broza i kakva je bila njegova uloga u pripremi i održavanju Četvrtog kongresa, na kome je, između ostalog, imao dva glavna referata.

Filipović je napisao mnoštvo radova, među kojima tridesetih godina i nekoliko opsežnih knjiga o nekim najaktuelnijim temama i problematici revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, o međunarodnim odnosima i sukobima na Balkanu i zadacima revolucionarnog pokreta u balkanskim zemljama.

Najzad, o ugledu Filipovića i njegovog dela među vodećim jugoslovenskim komunistima svakako svedoči i činjenica da je prilikom objavljivanja imena istaknutih jugoslovenskih revolucionara u »Proleteru« 1939. godine, koji su uoči rata bili uhapšeni

i stradali u Staljinovim čistkama, bilo izuzeto jedino ime Fili
Filipovića. Naime, iako nije bila prošla ni godina dana od njegov
stradanja, svakako su Titova odvažnost i istinsko priznanje F
poviću koje je tadašnji CK KPJ gajio prema njemu, uticali da
makar i time, ne prihvati Filipovićeva osuda.

Ako se sve to uzme u obzir, sigurno možemo konstatovati
se o Filipu Filipoviću još nedovoljno zna i da njegovo delo
služuje temeljito i svestrano izučavanje. Nadajmo se da će ov
— nazovimo ga treći talas — koji je počeo s priznanjem Filipo
ću koje mu je odao Jedanaesti kongres SKJ preko reči Edvar
Kardelja, takođe jednog od njegovih saradnika i poznavala
zatim naporima koji se čine da se saberu i objave njegova ce
kupna dela, pa do ovog našeg naučnog skupa, znatno doprin
ostvarivanju toga zadatka.

Smatram da se naučno nasleđe Filipa Filipovića kao isto
čara može analizirati u ovih nekoliko najvažnijih oblasti koje ov
naravno, mogu samo da pomenem, s tim da ih kasnije više ra
članim i objasnim.

1. Svakako moramo poći od metodologije kojom se služ
i koju je primenjivao u svojim radovima, jer se ona može sm
trati kao njegov doprinos kompleksnom sagledavanju istorijsk
pojava. Nesumnjivo je najsistematskije Filipovićevo delo, n
osnovu kojeg se može odslikati njegova metodologija i uopš
koncepcije istorije, njegov stvarni pristup istorijskim zbivanjima
njihovom tumačenju, već pomenuti rad *Razvitak društva u ogl
dalu istorijskog materijalizma.* S obzirom na to da analiza ov
rada ne može biti predmet samo jednog posebnog referata, ov
ću se ograničiti na to da naglasim kako je Filipović dosledn
sproveo Marksovu koncepciju o korelaciji ili, tačnije, interakci
materijalnih objektivnih uslova društvenog razvitka i takozva
nadgradnje. Pri tome pažljiva analiza pokazuje da nemaju opra
danja primedbe o mehanicističkom odvajanju tih faktora, odno
no strana razvitka, a što se tako često i tako dugo zameralo
Filipu Filipoviću, kao i nekim njegovim uzorima, odnosno, posre
no, kritikom tih uzora. I neka druga Filipovićeva dela, osobit
njegovi radovi u kojima se u dužoj istorijskoj retrospektivi an
lizira razvitak nacionalnih i agrarnih pokreta u balkanskim zem
ljama, pružaju dovoljno građe za sagledavanje i upotpunjavanj
gledišta Filipovićevog pristupa tumačenju istorijskih procesa.

2. U vezi s ovim je i razmatranje Filipovićevog pogleda n
istoriju uopšte, njegovih suptilnih zapažanja i analize mehanizm
društvenih kretanja, raščlanjivanja faktora razvoja — od razvitk
proizvodnih snaga, sklopa društvenih odnosa do nastanka i ut
caja ideja i onog kompleksa koji on naziva ideologijom, zatim
psihologije epohe do morala itd., to jest ideja i motivacija postu
paka ljudi, društvenih grupa i klasa, i njihove svesti u kojoj s
manifestuju njihovi interesi i u skladu s kojom deluju. Pri tom
treba istaći njegovo poverenje u snagu narodnih masa, u stvara

laštvo naroda, u samodelatnost koja se naročito pojavljuje i budi u revoluciji.

3. Polazeći od logičke postupnosti, u prvi plan izbijaju međunarodni problemi kojima je Filipović posvetio niz radova, većih ili manjih rasprava i celih studija. Njima se bavio osobito u doba balkanskih ratova i uoči prvog svetskog rata, da bi s time nastavio u toku rata i kasnije, sve do svoje gotovo najveće rasprave koju je objavio 1936. godine pod naslovom *Balkan i međunarodni imperijalizam.* Naročito su zapažene njegove suptilne analize smisla i ciljeva politike velikih sila. On jasno uočava stvarne pobude i najdublje imperijalističke interese pojedinih država i njihovih vladajućih klasa, odnosno pojedinih grupacija, za razliku od javno proklamovane politike koja se najčešće efikasno maskira opštedemokratskim, nacionalnim i drugim parolama.

4. Velika tema kojom se bavio Filip Filipović bila je i problematika međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta. Već sam spomenuo fascinantne podatke o 60 članaka i drugih napisa posvećenih radničkom zakonodavstvu i socijalnoj zaštiti s podrobnom analizom na koji način i po kakvu cenu radničkih borbi su ostvarivane te tekovine. Filipović takođe jasno uočava ono o čemu je Lenjin ponekad govorio; naime, da je svaka reforma u društvu, kojom se postiže poboljšanje položaja radnih klasa, korak ka socijalizmu — ali da revolucionar nikad ne sme da se jednostrano zagleda u jedan od oblika razvitka i svoje aktivnosti, jer mu preti opasnost da u magli svakodnevnice izgubi osnovni cilj — koreniti društveni preobražaj kome mora težiti. U sklopu ove oblasti su već pominjane stranice iz istorije revolucionarnog pokreta u Rusiji, kojima je upoznavao srpski i jugoslovenski proletarijat sa stanjem u Rusiji.

5. Verovatno su Filipovićevi radovi koji se odnose na seljačko i agrarno pitanje do sad najmanje izučeni. S tim pitanjima Filipović se sreo još u ranoj fazi svoje publicističke i naučne delatnosti, jer je i iza zamršenosti balkanske problematike u osnovi video borbu seljaštva za oslobođenje od srednjovekovlja, borbu za zemlju i slobode. Istim temama se bavio i docnije, u Kraljevini Jugoslaviji, i one su se nametnule prevashodno seljačkom strukturom njenog stanovništva u inače zaostaloj agrarnoj zemlji, u kojoj su se istovremeno stekli različiti oblici društvenih odnosa — od patrijarhalnih, preko feudalnih ostataka, do veleposedničko-kapitalističkih. Na tome je, verovatno, Filipović zasnovao jedan od svojih teorijskih zaključaka da i posle korenitijih revolucionarnih promena društvenih odnosa ne iščezavaju odjednom svi stari oblici društvenog života, da se žilavo održavaju i u narednim epohama. Filipovićev rad na ovim temama postao je još sistematskiji njegovim delovanjem u okviru Seljačke internacionale, koja se kasnije pretvorila u Međunarodni agrarni institut, čiji je stalni saradnik i on bio. U ovoj oblasti se, osim tema o jugoslovenskoj problematici, mogu naći značajni prilozi o seljačkim i

agrarnim pokretima i u mnogim drugim zemljama Balkana, kao i srednje i jugoistočne Evrope.

6. U ne manjoj meri Filipović se bavio i nacionalnim pitanjem i nacionalnooslobodilačkim pokretima. Takođe treba istaći da je on veoma rano zapazio povezanost nacionalnog pitanja sa seljačkim i agrarnim, kao i značaj nacionalnog pitanja za revolucionarni radnički pokret uopšte. Već su navedena neka Filipovićeva zapažanja o međunacionalnom balkanskom konglomeratu, koji je u punoj meri postao karakterističan i za kasnije stvorenu jugoslovensku državu. Kada je reč o ovoj temi, da li kao opravdanje ili kao logično valja naglasiti — da je i Filipović do saznanja dolazio postupno. Drugačije rečeno, u pojedinim periodima i kod Filipovića je bilo zabluda i lutanja, na primer, o smislu i značaju pojedinih nacionalnih pokreta. Naime, on dugo nije uočavao makedonsku nacionalnost, mada je još u doba balkanskih ratova isticao prava naroda u Makedoniji na ravnopravnost i slobodu. On je takođe delio zablude većine jugoslovenskih komunista, koji u prvim godinama stvaranja Jugoslavije nisu dovoljno sagledali osnove nerešenih međunacionalnih konflikata. Pripadao je onim jugoslovenskim revolucionarima koji su iskreno smatrali da će stvoreni uslovi i razmah klasnih i društvenih borbi posle rušenja Austro-Ugarske i Otomanske Imperije u stvorenoj južnoslovenskoj državi prevazići međunacionalne konflikte.

Suvišno je isticati da je Filipović i nacionalnooslobodilačke pokrete, čiju je pravu prirodu ubrzo shvatio, izučavao u širim okvirima, to jest ne samo u Jugoslaviji, a posebno im je veliku pažnju poklanjao u vreme pojave Hitlerovog fašizma.

7. Posebna oblast kojom se Filipović stalno bavio i koja može biti bogat izvor istorijskih saznanja jesu njegovi radovi posvećeni istoriji KPJ. Mnogi radovi s tom problematikom pisani su povodom raznih godišnjica ili prilikom razmatranja izvesnih važnijih pojava u partijskom razvitku (o uzrocima poraza nakon Obznane i Zakona o zaštiti države, o pojavi i smislu frakcijskih borbi i neophodnosti antifrakcijske akcije i borbe za jedinstvo Partije, o karakteru i uzrocima grupašenja u jugoslovenskom komunističkom pokretu, naročito početkom tridesetih godina itd.). Mnoge stranice svojih radova posvetio je Filipović i razvitku komunističkog pokreta u drugim balkanskim i podunavskim zemljama. Istorijsku građu i saznanja o tim temama crpio je ne samo kao rukovodilac KPJ i funkcioner Kominterne nego i kao neposredni učesnik u mnogim zbivanjima značajnim za razvitak i ulogu tih partija (učešće u radu pojedinih komisija Kominterne, posebno na kongresima i plenumima Kominterne, prisustvovanje kongresima pojedinih komunističkih partija ili sednicama njihovih centralnih komiteta i drugim skupovima).

8. Kada je reč o Filipu Filipoviću kao istoričaru i njegovom doprinosu marksističkoj istoriografiji, ne može se zanemariti ni značaj njegovog pionirskog poduhvata u teorijskom uopštavanju

izvesnih pojava. Tu posebno imamo na umu Filipovićeva zapažanja o specifičnostima pojedinih strana društvenog razvitka, s jasnim uočavanjem nacionalno osobenog ili konkretnog sadržaja i smisla izvesnih istorijskih procesa u određenim periodima. Osim originalnog i novog tumačenja izvesnih pojava naših srednjovekovnih društava i novije istorije, pažljivija analiza njegovih tekstova pokazuje da je Filipović imao dara da na vreme zapaža razvojne tendencije u društvenim kretanjima i da se blagovremeno orijentiše na novo što nastaje, što se razvija i čemu je potrebno teorijsko rasvetljavanje i, u skladu s tim, odgovarajuća društvena akcija.

Elementi te suptilne teorijske analize ili, drugačije rečeno, sposobnost predviđanja društvenih procesa mogu se zapaziti na veoma širokoj skali: od analize međunarodnih odnosa i zapleta na Balkanu i Bliskom istoku, ali i širih evropskih, pa čak i dalekoistočnih problema u prvim decenijama ovoga veka, do, na primer, veoma suptilnog i značajnog blagovremenog zapažanja o oseci revolucionarne situacije u Evropi već u leto 1920. godine; podsećam — u ono vreme kada je i Lenjin nerealnom, revolucionarnom radikalizmu, to jest dečjoj bolesti levičarstva u komunizmu, posvetio svoj znameniti rad.

U kategoriju ovih istih vrednosti treba uvrstiti i Filipovićevu odbranu nacionalnih specifičnosti revolucije koja se razvija na tlu Jugoslavije, koja neće biti nikakvo prenošenje nekih patentiranih načela u Moskvi, zatim odbranu komunističkog programa koji odražava jugoslovensku stvarnost itd. Takvih pogleda ima i u njegovim kasnijim radovima. On veoma tačno zapaža nemoć diktature u Jugoslaviji koju je uveo kralj Aleksandar, a koja nije bila u stanju da sebi stvori čvršću bazu na selu niti da prevlada međunacionalne suprotnosti. Otuda ona, u stvari, i nije mogla da se razvije u diktaturu fašističkog tipa (mada ovakav zaključak Filipović nije na vreme izveo, štaviše, zadržavajući i naziv za diktaturu kao »vojnofašističku), jer su za iole stabilniju fašističku diktaturu, kako je to pokazalo istorijsko iskustvo, neophodni, pre svega, jedinstvena partija i sprega takve partije s državom i celokupnim represivnim i propagandnim aparatom.

To bi, po mom osećanju, bile najvažnije oblasti Filipovićeve naučne i publicističke delatnosti u kojima bi trebalo tražiti njegov doprinos marksističkom osvetljavanju društvenih problema kojima se bavio, pa, prema tome, i njegovo nasleđe kao istoričara. Naravno, to su najvažnije oblasti njegovog naučnog stvaralaštva, jer se o njemu ne može govoriti a da se pri tom zanemare još neke sfere delovanja. Ne mali je Filipovićev doprinos sagledavanju razvitka pedagogije, matematike i pedagoških nauka uopšte, sa značajnim njegovim zahtevima u pogledu inovacija u oblasti obrazovanja i vaspitanja i potrebe izgradnje svestrano obrazovane ličnosti, koju ne može a da ne traži novo doba sa svojim industrij-

skim razvitkom i novim naučnim i tehnološkim inovacijama. U ove Filipovićeve koncepcije naročito su snažno ugrađene ideje o samodelatnosti, o samoradnji, čemu socijalističko društvo i otva ra najšire perspektive i bez čega nema istinskog socijalizma ka društva slobodnih, udruženih i aktivnih ljudi.

Toma Milenković

Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ

U dugotrajnoj revolucionarnoj delatnosti Filipa Filipovića najznačajniji i najplodonosniji je period od kraja prvog svetskog rata do kraja aprila 1919. U tom vremenu je on neposredno sudelovao u stvaranju komunističkih partija Austrije i Mađarske i bio vodeća i najaktivnija figura u okupljanju, organizovanju i konstituisanju revolucionarnih snaga u Jugoslaviji. Delujući neumorno kao agitator, organizator, novinar i publicist, ali uvek kao svestan politički radnik i nepomirljiv revolucionar, Filipović je stvarno bio najviđeniji utemeljivač i neimar Komunističke partije Jugoslavije i revolucionarnih sindikata, ali je značajno doprineo i osnivanju Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Organizacije žena socijalista-komunista Jugoslavije. Drugim rečima, Filipovićev doprinos stvaranju i kasnijem rašćenju celokupnog revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji posle prvog svetskog rata bio je grandiozan.

Na ovom mestu se nećemo zadržavati na Filipovićevoj saradnji sa austrijskim i mađarskim komunistima pred kraj 1918; samo ističemo da se on u Jugoslaviju vratio kao član ruske Bolj-

ševičke partije, s jasnom namerom i planom da u što kraćem roku pribere revolucionarne snage i stvori jaku komunističku partiju, kojoj bi glavni zadatak bio da onemogući kontrarevolucionarnu intervenciju sa jugoslovenske teritorije protiv Sovjetske Rusije i drugih sovjetskih republika (ako u međuvremenu budu stvorene) i da u odgovarajućim uslovima sama preuzme vlast u zemlji i uspostavi diktaturu proletarijata. Tom cilju je bila podređena celokupna delatnost Filipa Filipovića u periodu koji razmatramo i samo kroz tu prizmu je treba posmatrati. Želimo, zapravo, da utvrdimo Filipovićev konkretan doprinos revolucionarnom orijentisanju i ujedinjenju borbenog dela jugoslovenskog proletarijata radi ostvarivanja izloženog cilja, pa ćemo se stoga ovde baviti pretežno ilegalnom delatnošću Filipovića do dolaska u Srbiju sredinom februara 1919, a zatim i ostalim oblicima njegove aktivnosti.

1. Delatnost Filipa Filipovića u radničkom pokretu zapadnih delova Jugoslavije do kraja januara 1919.

Filip Filipović je prvi put posle svetskog rata stupio na tle Kraljevine SHS, verovatno krajem 1918, doputovavši iz Budimpešte u Zagreb.[1] Mada veoma značajni, ne samo za Filipovića nego uopšte za leve snage u jugoslovenskom radničkom pokretu, ti prvi dani njegovog bavljenja i rada u Hrvatskoj najmanje su poznati, jer o tome nema sačuvanih gotovo bilo kakvih podataka. Međutim, na osnovu njegove aktivnosti pre dolaska u Zagreb, kao i kasnije, sa sigurnošću se može pretpostaviti da je prvenstveno nastojao da se što detaljnije upozna sa opštom političkom situacijom i sa stanjem u radničkom pokretu, a zatim da se poveže sa levim snagama, informiše ih o najnovijim zbivanjima i tendencijama u međunarodnom radničkom pokretu i zatim pridobije za komunističku taktiku i politiku. U Zagrebu je u vreme Filipovićevog dolaska već delovala prilično brojna i organizovana levica, koja je od kraja 1917. vodila oštru borbu protiv Vitomira Koraća i njegovih istomišljenika — socijalpatriota. Kada su početkom decembra 1918. iz Sovjetske Rusije u Zagreb stigli Vladimir Ćopić, Nikola Kovačević i drugi učesnici oktobarske revolucije i organizovani internacionalisti (bili su članovi vođstva Komunističke partije /boljševika/ Srba, Hrvata i Slovenaca, stvorene u Moskvi), pozicije levice su ojačale. Povratnici iz Rusije su je organizaciono čvršće povezali, a

[1] U kratkoj autobiografiji, pisanoj 1934. u Moskvi, Filipović kaže da se u Jugoslaviju vratio »decembra 1918«. *(Kratka autobiografija B/oška/ Boškovića, člana IK KI* (Izvršnog komiteta Komunističke internacionale) (Filipovića F/ilipa/ V/asiljevića/), za štampu priredila U. Vujošević, *Prilozi za istoriju socijalizma,* knj. 3, Beograd, 1966, str. 359). U daljem tekstu: *Kratka autobiografija F. Filipovića.*

idejno jasnije usmerili. Preduzimani su već koraci u pravcu ilegalnog organizovanja i naoružavanja komunista.[2]

Ovim ljudima Filipović nije imao mnogo šta bitno novo da prenese o zbivanjima u međunarodnom radničkom pokretu za vreme svetskog rata, kao i o karakteru tih zbivanja, jer su oni to, manje-više, svi dobro znali. Mogao je da im pruži svežija obaveštenja o naporima internacionalista da stvore novu — Treću internacionalu, informacije o razvitku i stremljenjima revolucionarnih snaga u Austriji i Mađarskoj i da ih upozna sa planovima budućeg razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji. Upravo njegovi načelno ispravni stavovi o načinu formiranja KPJ imali su ogroman značaj za sav budući jugoslovenski komunistički pokret.

Evo o čemu je reč. Kada se V. Ćopić (oko 10. jaunara 1919) vratio u Zagreb sa agitacionog i organizacionog putovanja po Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju, odmah se povezao sa Filipovićem. U razgovoru ga je upoznao sa dotadašnjim radom komunista i izložio mu nameru organizovanih povratnika da levi socijaldemokrati i povratnici iz Sovjetske Rusije sami konstituišu KPJ, a zatim o tome činu obaveste javnost preko legalne socijalističke štampe ili svog lista. Na isti način bi putem manifesta upoznali proletarijat sa programom i taktikom »partije novog tipa« (koji bi potpisalo stotinak najpoznatijih komunista) i pozvali radne mase da pristupe novostvorenoj stranci. Zagrebački levi socijalisti su se već u decembru 1918. izjasnili protiv ovakvog postupka stvaranja KPJ, navodeći sebi u prilog brojne razloge. Po njihovom mišljenju, cele socijaldemokratske stranke Srbije i Bosne i Hercegovine već su bile levo orijentisane i odbacivale su socijalistički ministerijalizam. U samoj Hrvatskoj radničke mase su se sve više radikalizovale i udaljavale od Koraća i njegovih istomišljenika. Stvarati u takvoj situaciji posebnu komunističku partiju i počinjati sa okupljanjem masa iz početka, kada im se pružala prilika da uđu u već gotove partije, sa brojnim članstvom i uz neznatne napore lako ga pridobiju za svoje idejne, političke i taktičke stavove, smatrali su pogreškom, koja može komuniste da izoluje od radnih masa, usami ih, odvede u sektaštvo i udalji od postavljenog cilja — stvaranja masovne i revolucionarne KP, spremne i sposobne da osvoji političku vlast.[3] Filipović je takođe smatrao da je pogrešan i opasan put stvaranja KPJ koji su predlagali povratnici iz Sovjetske Rusije (pored ostalog, vlasti mogu po već gotovom spisku da pohapse potpisnike pomenutog manifesta, jed-

---

[2] Više o tome vidi: Toma Milenković, *Vladimir Ćopić u jugoslovenskom radničkom pokretu (decembar 1918 — jun 1921)*, u: *Život i djelo Vladimira Ćopića*, Rijeka, 1978, str. 94—98 (u daljem tekstu: T. Milenković, *Vladimir Ćopić)*; Bogumil Hrabak, *Jugosloveni — učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ*, u: *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, knj. III (za god. 1965—1966), Priština, 1967, str. 112—114.

[3] T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 96.

nim udarcem obezglave celu partiju i time je za duži period onesposobe za život ili je potpuno likvidiraju). U ostalim razlozima Filipović se u svemu slagao sa hrvatskim levim socijalistima.

Jugoslovenski internacionalisti u Sovjetskoj Rusiji su znali za Filipa Filipovića kao člana najužeg rukovodstva predratne Srpske socijaldemokratske stranke (SSDP), njegovu boljševičku idejno-političku orijentaciju, držanje i aktivnost za vreme prvog svetskog rata i, preko boljševičkih kanala, upućivani su da se po povratku u domovinu povežu i sarađuju s njim u partijsko-političkim poslovima. Upravo te činjenice (predratni autoritet i veze Filipovića sa levim i revolucionarnim snagama u Rusiji, Mađarskoj i Jugoslaviji) pokolebale su Ćopića i uticale da za izvesno vreme (do dogovora sa ostalim organizovanim povratnicima iz Sovjetske Rusije) odloži pomenuti plan o stvaranju Komunističke partije Jugoslavije. U pogledu potrebe, ciljeva i načina stvaranja ilegalnih komunističkih organizacija između Filipovića i Ćopića nije bilo nikakvih razlika i već započeti rad u tom pravcu je nastavljen.[4]

Ne znamo kakve je savete Filipović davao levim socijaldemokratima u Zagrebu, ali se zna da niko od njih nije istupio iz Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (SDSHiS) i sindikata, niti je radio na njihovom cepanju. Naprotiv, složno su upeli snage da ih osvoje iznutra i cele prevedu na leve pozicije. To je bilo potpuno u duhu shvatanja i linije delovanja Filipovića. Već 16. januara 1919. u Zagrebu su se sastali predstavnici sindikalnih saveza železničara, kožarsko-prerađivačkih radnika, trgovačkih pomoćnika, građevinara i knjigovezaca, i odlučili da cele saveze izdvoje iz reformističkog Općeg radničkog saveza (ORS) i organizuju ih u posebnom levičarskom kartelu strukovnih saveza. Uskoro su im se pridružili savezi metalaca i drvodeljaca, čime je ORS još više oslabljen, a snage levice ojačale. Kartel je predvodila međustrukovna komisija, sa komunistički orijentisanim Vjekoslavom Kokoljom, tipografskim radnikom, na čelu.[5]

Filip Filipović nije direktno učestvovao u stvaranju Kartela strukovnih saveza, jer je pre toga otputovao za Slavonski Brod, Sarajevo i Dubrovnik.[6] Ne znamo koliko dugo se zadržao u Brodu, ni s kim se sastajao, već jedino možemo da naslućujemo da je i ovde nastavio rad započet u Zagrebu.

---

[4] Isto; B. Hrabak, n. n., str. 119—120.

[5] Vujica Kovačev, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine*, u: *Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova*, 4, Beograd, 1967, str. 129.

[6] *Kratka autobiografija Filipa Filipovića*, str. 359. U saslušanju pred zagrebačkom policijom 22. VIII 1919. Filipović je izjavio da je posle Sarajeva putovao i u Dubrovnik (što u autobiografiji ne pominje) (Arhiv Hrvatske, Fond Predsedništva Zemaljske vlade —PrZV—, str. 6—14, 1370/1920).

Pouzdano znamo da se već 16. januara nalazio u Sarajevu.[7] Ovde mu je delovanje bilo daleko lakše nego u Zagrebu. Pre svega, lično je ili na drugi način poznavao sve rukovodeće ljude radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. U toku 1917/18. braća Jakšić su nekoliko puta odlazila u Beč i nikada nisu propustila priliku a da se ne susretnu i razgovaraju sa Filipovićem. U ovom periodu Filip je u sarajevskom socijalističkom listu »Glas slobode« objavio 11 većih članaka (neke u više nastavaka). Njegove pismene veze sa Bosnom u toku poslednjih godinu i po dana rata bile su uopšte veoma razgranate. I što je naročito važno, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine (SDSBiH) krajem 1917. i formalno je istupila iz Druge internacionale i uključila se u Cimervaldsku internacionalu — preteču Komunističke internacionale. Veliki deo zasluge za levo idejno-političko usmeravanje radničkog pokreta Bosne, posle njegovog obnavljanja u drugoj polovini 1917, pripada F. Filipoviću. Zbog svega rečenog, on se u Sarajevu osećao kao među svojima. Nije imao potrebe da ubeđuje rukovodioce bosanske partije i sindikata u štetnost klasne saradnje i socijalističkog ministerijalizma, niti pak da ukazuje na nužnost ujedinjenja svih revolucionarnih snaga u Jugoslaviji, jer su oni već imali ispravne stavove o svim ovim pitanjima. Većina istaknutih sarajevskih socijalista je uglavnom bila na liniji Filipovića, shvatajući i odobravajući čak potrebu ilegalnog komunističkog aparata. Pomenuti Nikola Kovačević, koji se u ovo vreme takođe bavio u Sarajevu, smatrao je da su vođi radničkog pokreta u Bosni bili izrazito borbeno raspoloženi i da su »borbena odlučnost i spremnost na žrtve bile masovna pojava«. On je do ovog uverenja došao ne samo na osnovu činjenice što su ovi ljudi oštro osuđivali šajdemanovce, menjševike, kauckijance i uopšte socijalreformiste i odobravali taktiku i politiku boljševika i Lenjina nego na temelju toga što su smatrali da bi oni, »pri odgovarajućim okolnostima i situaciji, trebalo i morali učiniti ono isto što su i boljševici učinili, ako već ne bi bili u mogućnosti uraditi bolje«.[8] U intimnim razgovorima, Sreten Jakšić (najistaknutija figura bosanske socijaldemokratije) izjavljivao je: »Mi možemo uzeti vlast kad god hoćemo«.[9] Od Kovačevića je potekla inicijativa o konkretnom ilegalnom organizovanju komunista, koju je Filipović odobrio i podržao, a Đuro Đaković ju je odmah prihvatio i »bez odlaganja pristupio odabiranju i povezivanju ljudi za konspirativni rad i izgradnju odgovarajuće tehnike, odabiranju podesnih ličnosti za specifičnu de-

---

[7] To pak znači da je on u ovaj grad stigao 14. ili 15. januara. S obzirom na činjenicu da se V. Čopić iz Hrvatskog primorja vratio u Zagreb oko 15. januara, a sigurno znamo da su se njih dvojica susreli onde u ovo vreme i razgovarali, proizlazi da je Filipović napustio Zagreb oko 12. januara.

[8] Arhiv Centralnog komiteta SKJ (A CK SKJ), MG — II — 15/29, Nikola Kovačević, *Neki podaci o pripremnom radu na stvaranju KPJ*, str. 23—30, 43—44; B. Hrabak, n. n., str. 117.

[9] N. Kovačević, *Neki podaci...*, str. 25.

latnost u neprijateljskim organizacijama, ustanovama (...), a pristupljeno je bilo i sakupljanju lakog oružja, u prvom redu revolvera i bombi«.[10]

U Sarajevu se Filipović više puta susretao sa Kovačevićem (doneo mu je Ćopićevu pismenu poruku iz Zagreba) i tom prilikom razmenjivali su mišljenja i obaveštenja i dogovarali se o budućem radu. Za Kovačevića i druge organizovane povratnike iz Sovjetske Rusije Filipović je bio zahvalan sagovornik, pored ostalog i zbog toga što je iz boljševičkog bečkog centra za propagandu (kasnijeg Biroa Kominterne) donosio najnovije »savete i konkretna uputstva za neposredne zadatke«. Njih dvojica su raspravljali o istim onim temama o kojima je bilo reči u Zagrebu. Filipović je navodio brojne argumente protiv stvaranja KP, kako su to povratnici želeli, a u prilog ulaženju komunista u postojeće socijaldemokratske organizacije i pridobijanju njihovog članstva za revolucionarnu politiku i taktiku (ukoliko ono već nije bilo na tim pozicijama). Nije bilo potrebno da mu ukazuje na raspoloženje radničkih masa u Hrvatskoj i Bosni, jer je to i Kovačeviću bilo poznato, ali je Filipović tvrdio da je slično raspoloženje i u Srbiji i da veliki broj istaknutih rukovodilaca radničkog pokreta u ovoj pokrajini stoji na levim pozicijama. Prema kazivanju Kovačevića, Filipović je »u suštini teorijski obrazlagao i dokumentovao praktične predloge i sugestije«, koje je on neki dan ranije slušao od Đ. Đakovića, sa kojima se načelno slagao, ali nije mogao sâm da odstupi od odluka o stvaranju KPJ donetih u Moskvi, već je o tome morao prethodno da se dogovori sa drugovima.[11] Filipović i Kovačević su se dogovorili da u kontaktima sa ljudima (naročito onim najistaknutijim u pokretu) treba ustanoviti njihovo pravo raspoloženje prema diktaturi proletarijata i sovjetskoj vlasti, njihovo gledanje na raskid sa Drugom i prilaženje Trećoj internacionali, njihov stav prema ilegalnim komunističkim organizacijama, radu u vojsci, neprijateljskim društvima i ustanovama, odnos prema oružanoj borbi i ustanku, bezuslovnoj zaštiti Sovjetske Rusije i drugim pitanjima koja su komuniste delila od ostalih socijalista, da bi znali koliko se u određenim situacijama mogu na njih osloniti.[12]

U Sarajevu su se Filipović i Kovačević sastali sa Životom Milojkovićem, koji je (u novembru 1918. ponovo mobilisan u srpsku vojsku) u ovo vreme kao rezervni oficir bio na službi u Splitu. Od njega su saznali ne samo za njegovo gotovo čisto komunističko opredeljenje nego i za raspoloženje radništva u Splitu i Dalmaciji. Posle iscrpne razmene mišljenja i obaveštenja, Milojković se vratio u Split, ali ovoga puta obogaćen novim saznanji-

---

[10] Isto, str. 31.
[11] Isto, str. 38—40.
[12] Isto, str. 42.

ma i uputstvima za rad dobijenim od dvojice pomenutih komunista.[13]

Uz to, Filipović je u Sarajevu dva puta javno istupao. Prvo je 16. januara održao predavanje o imperijalizmu i socijalizmu, a sutradan je govorio na velikoj narodnoj skupštini protiv imperijalizma i kontrarevolucije.[14] Nećemo se baviti sadržinom njegovih istupanja, jer će on osnovne misli izložene tom prilikom u Sarajevu ponoviti u više navrata kasnije. Pored toga, očekujemo da će Filipovićeva legalna delatnost u ovom mestu biti predmet posebne rasprave.

Filipović je iz Sarajeva otputovao u Dubrovnik,[15] verovatno da bi i ovde nastavio svoju misiju započetu dolaskom u Jugoslaviju, ali o tome dosad nisu pronađeni nikakvi pouzdani podaci.
Iz Dubrovnika se Filipović vratio u Zagreb pre 21. januara[16] i odmah se ponovo sastao sa Ćopićem i drugim komunistima. Tom prilikom je definitivno usvojeno Filipovićevo mišljenje o najcelishodnijem putu za formiranje KPJ. Došavši u međuvremenu do novih saznanja i razmenivši obaveštenja i mišljenja sa Kovačevićem (koji je neki dan ranije stigao u Zagreb i već otputovao za Beograd i Novi Sad), Ćopić više nije insistirao na svom starom stavu, već je prihvatio ono što je bilo racionalnije.

Ovoga puta se Filipović zadržao desetak dana u Zagrebu i za to vreme razvio veliku aktivnost. Delovao je ilegalno u kontaktima sa pojedincima i grupama, ali je istupao i na javnim skupovima. Tako je 24. januara održao predavanje o međunarodnom položaju radničke klase. Ne ulazeći detaljno u sadržaj izlaganja (iz istih razloga iz kojih nismo opširnije govorili o njegovim istupanjima u Sarajevu), samo ističemo da je predavanje, i po idejama koje su u njemu zastupane i po rečniku kojim se služio, imalo revolucionarniji karakter nego ijedan drugi legalni skup održan u ovom periodu u Zagrebu.[17] Vlasti su ocenile da je govornik propagirao »čisto boljševičke ideje« i da je njegovo delovanje u Zagrebu izazvalo »naročito političko raspoloženje«.[18] Pišući nakon 15 go-

---

13 Isto, str. 44—49; B. Hrabak, n. n., str. 117—119.

14 »Glas slobode«, br. 13. i 14, 18. i 20. I 1919.

15 U pomenutom saslušanju pred zagrebačkom policijom 22. VIII 1919. Filipović je izjavio da je iz Zagreba otputovao u Sarajevo, a odatle »u Dubrovnik na nekoliko dana, a potom (...) došao ponovo u Zagreb.«

16 Toga dana je po drugi put uhapšen V. Ćopić i zadržan u zatvoru oko mesec dana (T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 100).

17 Vidi plakat: Prospekt predavanja druga Filipa Filipovića, tajnika »Radničke komore« u Beogradu, o »Međunarodnom položaju radničke klase«, održanom 24. siječnja 1919. u Zagrebu (Arhiv Vojno-istorijskog instituta — A VII, popisnik 3, kut. 163, fasc. 16. Prospekt je objavila i »Narodna volja« /Slav. Požega/, br. 5, 5. II 1919).

18 A VII, p. 3, k. 163, f. 16. Akt Komande IV armijske oblasti, str. pov. br. 1 od 8. II 1919. — Vrhovnoj komandi.

dina kratku biografiju, Filipović je svoju prvu posleratnu aktivnost u Jugoslaviji prikazao ovako: »Po povratku u Jugoslaviju, decembra 1918. godine, prvi sam počeo akciju za osnivanje Komunističke partije Jugoslavije i za stupanje u Treću internacionalu. U Zagrebu, Sarajevu (i) Brodu (...) istupao sam javno sa referatima za zaštitu sovjetske revolucije, zatim o Trećoj internacionali i za ujedinjenje svih socijaldemokratskih partija Jugoslavije na platformi Treće internacionale.«[19]

U SDSHiS je krajem 1918. i početkom 1919. usledilo vrlo intenzivno idejno-političko previranje i raslojavanje. Desnica, sa V. Koraćem na čelu, zalagala se za saradnju sa buržoazijom i za socijalistički ministerijalizam, a imala je uza se većinu partijskog i sindikalnog rukovodstva i manji broj radnika. Levica nije bila jedinstvena i okupljala je u svojim redovima sve one koji se nisu slagali sa Koraćevom politikom, a to znači od antiministerijalista do komunista. Sledio ju je najveći deo radničke klase.[20] Bilo bi suvišno posebno isticati da je Filipović podržavao krajnju levicu i da je nastojao da se cela levica što bolje organizuje i prihvati komunističku politiku i taktiku.

Suprotnosti između levice i desnice u SDSHiS bile su nepomirljive. Koja će od njih dve prevagnuti i uzeti rukovodstvo stranke u svoje ruke, imala je da odluči Konferencija u Zagrebu 26—28. januara 1919. Upravo taj odlučujući momenat daje još veći značaj Filipovićevom radu u Zagrebu i Slavonskom Brodu u ovom periodu. S obzirom na činjenicu da su na Konferenciji sudelovali predstavnici socijaldemokratskih partija Slovenije, Srbije i Bosne, i svaki od njih zastupao stanovište svoje partije, ta konferencija po značaju prevazilazi pokrajinske okvire i dobija jugoslovenski značaj. Konferenciji je kao gost prisustvovao i F. Filipović, dok je Dragiša Lapčević zastupao SSDP. Njih dvojica, predstavnici Bosne (S. Jakšić i B. Krekić) i levica iz Hrvatske zalagali su se za odbacivanje ministerijalizma i za integralno ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata na revolucionarnoj osnovi. Filipović je u svom govoru naročito ukazao na to da svetski proletarijat doživljava »velike i historijske događaje«, da je borba između rada i kapitala prerasla u epohu socijalističke revolucije i da »zvoni zvono proletarijatu celog sveta sa pozivom na ujedinjenje«. U vezi s tim smatrao je da će zagrebačka konferencija zaslužiti pozitivnu ocenu samo ako doprinese ujedinjenju jugoslovenskog proletarijata.[21]

Levica je predložila rezoluciju koja traži »da se što prije izvrši ujedinjenje svih jugoslovenskih socijal-demokratskih stranaka na principu nepomirljive klasne borbe i bez ikakove suradnje sa buržoazijom ma u kome obliku«. Poslednja tačka rezolucije bila je u direktnoj vezi sa nastojanjima rukovodilaca desnih soci-

---

[19] *Kratka autobiografija F. Filipovića,* str. 359.

[20] Više o tome vidi: V. Kovačev, n. n., str. 101—126.

[21] »Sloboda«, Zagreb, br. 10, 29. I 1919.

jaldemokratskih partija u Evropi da obnove razorenu i kompromitovanu Drugu internacionalu, na jednoj, i težnjom internacionalista, sa Lenjinom i boljševicima na čelu, da stvore novu Komunističku internacionalu, na drugoj strani. Ona po svojoj formulaciji prevazilazi okvire SDSHiS i odnosi se na radničku klasu Jugoslavije u celini, što znači da su u njenom stvaranju učestvovali ne samo levičari iz Hrvatske nego i gosti Konferencije. Njome se konstatuje da »jugoslovenski proletarijat odbija svaku vezu sa strankama koje su se iznevjerile socijalizmu, pa zato pristaje da učestvuje samo u III internacionali«.[22] Desnica je predložila gotovo dijametralno suprotnu rezoluciju. Posle duge borbe mišljenja pristupilo se glasanju. Sticajem niza okolnosti pobedila je desnica sa 59:39 glasova. Prilikom izbora vođstva stranke levica je odbila da učestvuje u glasanju. Tako su na čelo SDSHiS, čije je članstvo sve brže išlo ulevo, došli izraziti desničari,[23] čime su stvoreni svi uslovi za zaoštravanje unutrašnje borbe.

Poraz nije obeshrabrio levicu, već ju je još više ujedinio i podstakao na borbu. Istoga dana kada je završena Konferencija (28. januara) u Zagrebu je održan poseban sastanak istaknutijih levičara iz Hrvatske, na kome su učestvovali i gosti: Lapčević i Filipović. Tom prilikom je osnovan Akcioni odbor partijske opozicije sa V. Kokoljem na čelu. Odboru je stavljeno u zadatak da bude nosilac i organizator širenja levičarskog uticaja na partijske organizacije. Odlučeno je da se stranka ne cepa, već da se iznutra osvoji.[24] Ovaj plan je u potpunosti sproveden u delo. Zagrebačku socijalističku organizaciju (poslednju od većih u Hrvatskoj) levičari su osvojili 18. marta 1919.

Istakli smo već da se SDSBiH od kraja rata neprekidno zalagala za ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata na revolucionarnoj osnovi. U vreme bavljenja Filipovića i Kovačevića u Sarajevu sredinom januara 1919. dogovoreno je da bosanski socijalisti preuzmu inicijativu i ponude partijskoj upravi SSDP mandat za sazivanje Kongresa ujedinjenja, pošto se »zasigurno računalo da će se rukovodstvo u Srbiji nalaziti u rukama levičara«. U slučaju kakvog nepredviđenog iznenađenja, trebalo je pitanje ponovo razmotriti, mandat sazivača ponuditi bosanskom rukovodstvu, kao najsigurnijem i najpouzdanijem za levicu.[25] Na osnivačkom sastanku Akcionog odbora levice u Zagrebu jednoglasno je odlučeno da se ovlasti SSDP da bude organizator Kongresa ujedinjenja jugoslovenskog proletarijata.[26]

---

[22] Isto, *Istorijski arhiv KPJ*, tom IV, Beograd 1950, str. 163—165.

[23] V. Kovačev, n. n., str. 138—150.

[24] Isto, str. 151—152; »Radničke novine«, Beograd, br. 83, 7. IV 1919, *Prethodni dogovori za kongres u Brodu.*

[25] N. Kovačević, *Neki podaci*..., str. 50; B. Hrabak, n. n., str. 118.

[26] V. Kovačev, n. n., str. 152.

Iz dosadašnjeg izlaganja se moglo videti da je Filipović bio jedan od najvatrenijih pristalica ujedinjenja jugoslovenskog proletarijata na komunističkoj osnovi. Tome cilju su bila posvećena sva njegova putovanja i izloženi rad. Od jugoslovenskih pokrajina sa razvijenijim radničkim pokretom izvan njegovog domašaja je ostala samo Slovenija. Te činjenice su bili svesni i Filipović i Akcioni odbor. Zbog toga je i doneta odluka da Filipović i Vladimir Bornemisa (levičar iz Zagreba) pođu u Ljubljanu i pokušaju pridobiti vođstvo Jugoslovenske socijaldemokratske stranke (JSDS) Slovenije za ujedinjenje. Filipović i Bornemisa su krajem januara otputovali u Ljubljanu, povezali se sa levo orijentisanim članovima Glavnog odbora, sa nekim mlađim levičarima i sa takozvanom »omladinom« iz JSDS, neke od njih pridobili za svoja shvatanja, ali osnovni cilj nisu ostvarili. Većina vođstva JSDS nije htela da se odrekne klasne saradnje i nije pristajala na ujedinjenje jugoslovenske radničke klase na revolucionarnoj osnovi.[27] Izgleda da je Filipović i ovde postupio kao u Zagrebu, to jest savetovao je levičarima da ne izlaze iz partijskih organizacija i da ne cepaju stranku, već da uporno rade na širenju komunističkih ideja i osvajanju organizacija iznutra, kako bi celu JSDS preveli na revolucionarne pozicije i ujedinili je sa radničkim strankama iz drugih delova Jugoslavije.[28]

2. Drugi boravak Filipa Filipovića u Budimpešti u prvoj polovini februara 1919. godine

Ne znamo koliko se dugo zadržao Filipović u Ljubljani ni kuda se sve posle toga kretao, ali je izvesno da je već oko 5-6. februara 1919. ponovo bio u Pešti. Sama činjenica da se dva puta u kratkom razmaku relativno dugo bavio među mađarskim komunistima, a da pre toga nije odlazio svojoj porodici u Beograd, pokazuje nam da su za te korake postojali krupni razlozi (o kojima mi, na žalost, ništa konkretno ne znamo, ali pretpostavljamo da su bili u pitanju dogovori i obaveštavanje o budućnoj saradnji komunističkih pokreta u Mađarskoj i Jugoslaviji). Kada je oko 7-8. februara u Budimpeštu stigla druga grupa rukovodilaca i članova Komu-

---

[27] Isto, str. 153; A CK SKJ, MG 1911, Sećanja Vladimira Bornemise na pripreme i tok Kongresa ujedinjenja.

[28] Izvesne podatke u ovom pravcu pruža i istaknuti učesnik u radničkom pokretu Slovenije, Rudolf Golouh. On kaže: »'Omladina' je i pre pomenutog aprilskog Kongresa (ujedinjenja) u Beogradu uspostavila dodire s vođama srpskog radničkog pokreta, koji su nekoliko puta pred Kongres i posle Kongresa obilazili Ljubljanu. S velikim interesovanjem su pratili razvoj situacije unutar slovenačke socijaldemokratske stranke, naročito Filip Filipović i Sima Marković, koji nisu bili sasvim nenaklonjeni tezi 'omladine' da je moguće istrajnom unutrašnjom borbom privesti slovenački radnički pokret u celini u zajednički tabor i izbeći rascep« (Rudolf Golouh, *Pol stoletja spominov*, Ljubljana, 1966, str. 165).

nističke partije (boljševika) SHS (Lazar Vukićević, Nikola Grulović i Lazar Manojlović), oni su ovde odmah pronašli svog druga i saborca iz Sovjetske Rusije Ivana Matuzovića i sa njim (9. februara ?) otišli kod Bele Kuna, kod kojega su zatekli Filipovića. Prema rečima Grulovića, kod Kuna su razgovori vođeni o imperijalističkom ratu i socijalističkoj revoluciji, o buržoaskom miru i spoljnoj intervenciji u Rusiji. Kao najvažniji i neposredni zadatak revolucionarnog radničkog pokreta smatrali su akciju za odbranu ruske socijalističke revolucije, sprečavanjem proizvodnje ratnog materijala i onemogućavanjem transportovanja intervencionističkih trupa i naoružanja namenjenih kontrarevoluciji, kao i organizovanjem parcijalnih i generalnih štrajkova, demonstracija i narodnih ustanaka. Zatim se prešlo na pitanje osnivanja Treće internacionale. Svi učesnici u razgovoru su se saglasili da u »revolucionarnom vremenu kada radnička klasa bije bitku za osvajanje vlasti i kad hoće buržoasku diktaturu da zameni diktaturom proletarijata, na čelo proletarijata mora doći novo revolucionarno rukovodstvo Treće internacionale«. Na kraju su se složili »da se mađarski i jugoslovenski komunistički pokreti moraju više uzajamno pomagati u klasnoj i revolucionarnoj borbi«. Kun je pristao da se kanalima mađarske Komunističke partije mogu slati komunistički kuriri i izveštaji iz Jugoslavije u Moskvu.[29]

Drugi učesnik u razgovorima, Vukićević, pruža nešto konkretnije podatke o ovim razgovorima. On kaže da su prvo razmenjena mišljenja o opštoj situaciji u državama stvorenim na razvalinama Austro-Ugarske i došli su do zaključka da će do sloma buržoaskog društva doći najpre u Mađarskoj. »Prema opštoj konstelaciji — rekao je Kun — mi ćemo uskoro preuzeti vlast i na vama je Jugoslovenima da sprečite demarš vaše vojske kao i koncentrisanje mađarskih kontrarevolucionarnih snaga na vašoj teritoriji.« Ujedno je tražio naše mišljenje da se za počasnog predsednika Mađarske sovjetske republike od strane jugoslovenskih revolucionarnih socijalista izabere Dragiša Lapčević. Nadalje je Bela Kun izjavio želju da Budimpešta bude neke vrste centar komunista za jugoistočnu Evropu. Čekao sam — nastavlja dalje Vukićević — da Filip, kome su naše novonastale prilike poznatije, jer ih je bliže posmatrao, reagira na Kunove izjave i predloge, ali pošto je on ćutao, to sam ja odgovorio Kunu. 1. Da su za vreme rata drugovi u Srbiji »kompromitovali revolucionarni socijalizam«. »Primajući ponudu druga Kuna, mislim da on prepusti da mi dole naknadno rešimo ko će biti počastvovan titulom počasnog predsednika kada budu drugovi Mađari uzeli vlast. 2. Izmenjeni odnosi u novoskrpljenim državama ni najmanje ne pogoduju za neki centralizovani komunistički pokret u dunavskom bazenu. Nadahnuti idejom i metodama Velike Ruske Revolucije svi ćemo u

---

[29] Nikola Grulović, *Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa »Pelagić«*, u: »Zbornik za društvene nauke Matice srpske« 22/1959, str. 109—110. (U daljem tekstu: N. Grulović, *Pelagićevci)*.

tome pravcu delovati, održavajući najčvršće veze, pomažući se međusobno, koordiniraćemo naše snage kada to borba bude iziskivala. Na moje izlaganje reagirao je Kun, dosledno svome iznetom predlogu, a Filip je počeo da tumači i brani ratni stav pojedinih drugova iz Srbije (...). Rastali smo se a da nismo postigli nikakav sporazum. Sutradan opet smo se sastali i prećutno se saglasili da konačno (usled istrulelosti hartije nekoliko reči uništeno) ispitamo«.[30]

Učesnici razgovora ne pominju da je na ovim sastancima bilo reči o eventualnom stvaranju balkansko-podunavske federacije socijalističkih republika, u slučaju pobede socijalističke revolucije u ovom delu Evrope. Međutim, posle preuzimanja vlasti od strane proletarijata u Mađarskoj, ova ideja će postati veoma aktuelna,[31] iz čega bi se mogao izvući zaključak da nije bila sasvim nova i da je o njoj ranije (na ovim sastancima) bilo govora.

U Budimpešti su jugoslovenski komunisti održali poseban sastanak, na kome ih je Filipović detaljno upoznao sa situacijom u Jugoslaviji, a naročito u radničkom pokretu. Prema njegovom mišljenju, partijske i sindikalne organizacije su imale veliki priliv novog članstva. Među radnicima i siromašnim seljacima vladala je »apsolutna borbena solidarnost i revolucionarno raspoloženje«, tražene su akcije za osvajanje političke vlasti, a u štrajkačkim akcijama nije bilo kolebanja. Najvažniji zadatak je ujedinjenje klasno-borbenog radničkog pokreta u Jugoslaviji. Posle diskusije, koja je trajala do duboko u noć, učesnici razgovora su se saglasili u mišljenju da se u Vojvodini stvori ilegalna komunistička organizacija, jer su ovde leve snage u radničkom pokretu početkom 1919. bile još slabe i neorganizovane, a uticaj socijalpatriota veliki, te je pretila opasnost da vojvođanski proletarijat ne bude zastupljen na predstojećem Kongresu ujedinjenja jugoslovenske radničke klase. Ilegalna mreža komunističkih organizacija bi se postepeno proširila na celu Jugoslaviju, a svoj rad i akcije bi »podešavala sporazumno sa određenim članom centralnog komiteta«.[32]

Videli smo već da su Ćopić i Kovačević stvarali ilegalne komunističke organizacije u Hrvatskoj i Slavoniji i Bosni i Hercego-

---

[30] Lazar Vukićević, *Sećanja*, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije. — *Sećanja* su napisana pre drugog svetskog rata u 6 svezaka; kako su za vreme rata bila zakopana u zemlji, danas su jako oštećena. Uništeno je upravo mnogo teksta koji se odnosi na delatnost Vukićevića (i drugih komunista) po njegovom povratku u Jugoslaviju. Inače, svi jugoslovenski internacionalisti povratnici iz Sovjetske Rusije bili su manje ili više pogrešno obavešteni da su socijaldemokrati Srbije za vreme rata imali socijalpatriotsko držanje. Znajući da to nije tačno, Filipović je verovatno pokušao da razuveri Vukićevića, ali u tome nije uspeo.

[31] L. Kjovago, *Popytka internacionalnogo rešenija nacionalnyh problemov v jugovostočnoj Evrope v 1919. godu*, u: *Nouvelles études historiques*, II, Budapest, 1965, str. 257.

[32] N. Grulović, *Pelagićevci*, str. 111.

vini i da se Filipović samo uključio u ovaj poduhvat. Da bi te organizacije mogle da deluju u istom pravcu, moralo je da postoji neko telo koje će ih usmeravati. O tome je bilo reči prilikom Filipovićevog bavljenja u Sarajevu i Zagrebu, i postignut je određeni dogovor, ali je, izgleda, definitivna odluka doneta sada u Budimpešti ili nekoliko dana kasnije u Beogradu. Dogovoreno je da vođstvo ilegalnih komunističkih organizacija čini trojka: Filip Filipović (Boško), Vladimir Ćopić (Senjko) i Nikola Kovačević (Nikolajev). Za zamenika su određeni Đuro Đaković (Bosnić), Lazar Vukićević (Ilić), dok je jedno mesto rezervisano za Sloveniju kada tamo budu stvorene ilegalne komunističke organizacije. Posredstvom pomenutih ličnosti u ilegalnom vođstvu bile su zastupljene sve jugoslovenske pokrajine sa razvijenijim radničkim pokretom.[33]

3. Delatnost Filipa Filipovića u Beogradu od sredine februara 1919. do Kongresa ujedinjenja

Iz Budimpešte su Filipović, Vukićević, Grulović i Manojlović krenuli u Jugoslaviju, najverovatnije 11. februara uveče. Na demarkacionoj liniji u Subotici Vukićevića i Grulovića su jedan dan zadržali jugoslovenski vojni organi, a Filipović je produžio za Beograd i tamo stigao, verovatno, 13. ili 14. februara, a Vukićević i Grulović 4-5 dana kasnije.[34] U Beogradu su Filipović, Vukićević i Grulović postali najinteresantnije figure oko kojih se svakodnevno okupljao veliki broj rukovodilaca SSDP, sindikata i običnih radnika, željnih da čuju sveže vesti iz prve ruke o revolucionarnim zbivanjima u svetu, o oktobarskoj revoluciji u Rusiji i slično. Međutim, pored tih spontanih razgovora, bilo je i posebno organizovanih sastanaka. Na jednom od takvih (pored njih trojice, prisustvovali su mu Laza Stefanović, Vlada Ostojić i drugi rukovodioci radničkog pokreta u Beogradu) raspravljalo se o potrebi stvaranja i programskoj deklaraciji buduće ilegalne komunističke organizacije »pelagićevaca« u Vojvodini. Svi prisutni su pokazali razumevanje i saglasili su se sa potrebom stvaranja takvih organizacija. Posle čitanja programske deklaracije »pelagićevaca« otvorena je rasprava. Izvršene su neke sitnije izmene, a najviše diskusije je bilo oko formulisanja nacionalnog pitanja i forme državnog

[33] N. Kovačević, *Neki podaci . . .*, str. 82; B. Hrabak, n. n., str. 126.

[34] Podroban opis kretanja grupe dao je Grulović na osnovu sećanja u navedenom članku (str. 111—112). Jedino čvrsto uporište u tom redosledu zbivanja jeste depeša Narodne uprave za Banat, Bačku i Baranju od 17. II 1919, kojom obaveštava Ministarstvo unutrašnjih dela o odlasku Vukićevića iz Novog Sada (16. II) za Beograd (Istorijski arhiv Vojvodine, Šifrovane depeše Predsedništva Narodne uprave za 1919, br. 53). Pored toga, treba imati na umu da se posle četiri godine ratovanja i preživljavanja svakovrsnih događaja dolazak kući pamti celog života.

uređenja Jugoslavije. Oslanjajući se na iskustva oktobarske revolucije, u Nacrtu deklaracije je bio istaknut zahtev da se Jugoslavija uredi na federalističkoj osnovi. Filipović se s tim nije složio. Rekao je da se »ne protivi konstataciji da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri posebna naroda, ali je za Crnogorce i Makedonce rekao da ne predstavljaju nikakve nacije« i da je, kao i većina u radničkom pokretu, raspoložen za centralističku formu državnog uređenja. S njim su se složili svi prisutni partijski i sindikalni rukovodioci, a neki od njih su tvrdili da bi bilo »nepopularno utvrđivati postojanje više nacija«. Uglavnom, stalo se na stanovište da je od svih naroda u Jugoslaviji »prihvaćeno nacionalno jedinstvo« i da »pelagićevci« treba tome da se povinuju. Ostavši usamljeni, Vukićević i Grulović su prihvatili sugestiju i u deklaraciju »pelagićevaca«, umesto federacije, uneli zahtev za »uništenje odeljenih država« i formiranje jedne jugoslovenske sovjetske socijalističke republike.[35]

Kasniji istorijski razvitak je pokazao da F. Filipović (kao i gotovo svi drugi rukovodioci revolucionarnog radničkog pokreta) nije 1919. imao ispravne stavove prema nacionalnom pitanju i državnom uređenju Jugoslavije. Danas je teško ustanoviti kako se on, kao internacionalist kome je svako ugnjetavanje bilo strano, našao na izloženim pozicijama. Pored toga, u radu ove vrste to je nemoguće potanko raspraviti, ali svakako su presudan uticaj na njega izvršila saznanja stečena prilikom putovanja po zapadnim delovima Kraljevine SHS. Tamo su ne samo radnici i njihova rukovodstva nego i široke narodne mase uopšte, u ovom periodu još oduševljeno prihvatale »nacionalno i državno jedinstvo«. Retki su bili protivnici sprovedenog ujedinjenja, da bi se o njihovim stavovima moglo ozbiljno povesti računa. Kao praktičan političar i revolucionar, koji je došao u zemlju da organizuje radne mase radi uspostavljanja sovjetske vlasti, Filipović se svakako osećao pozvanim da uzima u obzir zahteve tih masa, a ne malobrojnih pojedinaca i grupa (iza kojih su se u ovo vreme često krile reakcionarne tendencije).

U Beogradu je Filipović razvio prosto neverovatnu aktivnost. Skoro svakog dana je govorio na nekom zboru, držao predavanja, prisustvovao raznim sastancima, pisao novinske članke i brošure. Takav njegov rad bio je potrebniji u Srbiji nego u zapadnim delovima zemlje. Reč je o tome da su u Hrvatskoj i Bosni od sredine 1917. izlazili socijalistički listovi, da su se, zahvaljujući njima (i nemačkim radničkim novinama, koje su ovde takođe čitane), u manjoj ili većoj meri, mogla pratiti osnovna zbivanja u međunarodnom radničkom pokretu, pa se i moglo opredeljivati prema

---

[35] N. Grulović, *Pelagićevci*, str. 116, 123. — Više o raznim idejnim i političkim stavovima pelagićevaca vidi: Toma Milenković, *Uticaj oktobarske revolucije na koncepcije i delatnost Jugoslovenskog komunističkog revolucionarnog saveza pelagićevaca, Istorija XX veka*, u: *Zbornik radova,* X, Beograd, 1969, str. 227—244.

njima. Takvih mogućnosti u okupiranoj Srbiji nije bilo, ili pak u vrlo maloj meri. Vesti o revolucionarnim zbivanjima u svetu ovde su se teško probijale. Veliki broj radnika iz Srbije nalazio se u toku rata u internaciji, zarobljeništvu i na Solunskom frontu, gde je sve činjeno da se oni izoluju od spoljnog sveta i izlože političkom uticaju okupatorskih vlasti, odnosno srpske vlade i njene Vrhovne komande. Pored toga, treba znati da u Srbiju ne dolaze i ne zadržavaju se povratnici iz Sovjetske Rusije, da bi preko njih mogle da prodru revolucionarne ideje. Usled svega toga, borbeno i levičarsko raspoloženje radničke klase u Srbiji posle rata bilo je više odraz spontanog protesta protiv rata, imperijalizma i kapitalizma uopšte nego rezultat dobre obaveštenosti o suštini zbivanja u svetu i svesne opredeljenosti za socijalističku revoluciju. Upravo pobrojani i neki drugi elementi čine Filipovićevu delatnost u Beogradu još značajnijom.

Filipović je u Beogradu delovao u više pravaca. Široj javnosti je najpoznatiji njegov legalni rad, zbog čega se mi na tom obliku aktivnosti nećemo mnogo zadržavati. Samo pominjemo da je do kraja aprila održao desetak predavanja, govorio na pet javnih opšteradničkih zborova, prisustvovao velikom broju najrazličitijih sastanaka i napisao više članaka za »Radničke novine«. Rukovođen napred izloženim ciljem, Filipović se nije ustezao od »sitnog rada«, od odlazaka na konferencije pojedinih sindikalnih pododbora ili sastanke mesnog partijskog i sindikalnog rukovodstva, i svuda širio svoja komunistička shvatanja. Sa profesorskom pedantnošću i temeljitošću, na jednostavan i pristupačan način, upoznavao je slušaoce sa suštinom kapitalističkog društva i imperijalizma, ukazivao na imperijalizam kao uzrok ratnih sukoba, ubeđivao u potrebu njihovog rušenja i zamenjivanja pravednijim, socijalističkim društvom. Nastojao je da kod radnika razbije romantičarske iluzije i idealistička očekivanja u odnosu na novostvorenu Kraljevinu SHS, stalno podvlačeći njen klasno-buržoaski karakter. Veoma često je, sa lenjinskih pozicija i služeći se Lenjinovim rečnikom i argumentima, ukazivao na oportunizam Druge internacionale i njenih najjačih članica, koje su na početku rata i kasnije izdale interese radničke klase i prešle na stranu nacionalne buržoazije, kao i na neophodnost formiranja nove revolucionarne Treće internacionale. Sve snage je ulagao da bi ubedio proletarijat u istorijski značaj i neponovljivost posleratne revolucionarne epohe, u potrebu da se ona iskoristi za osvajanje vlasti. Delovao je sa parolom: prestao je rat među narodima, počinje borba između rada i kapitala, to jest socijalistička revolucija. U toj odsudnoj borbi jugoslovenski proletarijat mora da odigra ulogu koju mu je sama istorija odredila.

Veoma je značajno Filipovićevo zatvoreno predavanje, održano 23. februara 1919. članovima partijskog i sindikalnog vođstva

u Beogradu.[36] Celo predavanje je bilo prožeto revolucionarnim duhom i njegovo dejstvo se brzo osetilo u jasnijem i svesnijem usmeravanju rukovodstva radničkih organizacija. Kao daleko najizgrađeniji komunist u Srbiji, koji je imao ne samo veliko teorijsko znanje (stečeno čitanjem brojnih Lenjinovih radova za vreme boravka u Beču) nego i sopstveno i usvojeno boljševičko iskustvo, kome je u tom trenutku bilo jasno šta i kako treba raditi, Filipović je okupio, idejno-politički uzdigao i usmerio najborbeniji deo radničkog rukovodstva Beograda (a time i Srbije). Postao je stožer oko kojeg se okupljalo sve klasno-borbeno i komunističko u Srbiji. Od njega su poticale razne organizacione, akcione, idejne i političke inicijative.

Isti oni (već pomenuti) razlozi koji su činili Filipovićevu legalnu delatnost značajnom činili su ilegalne forme rada još značajnijim, upravo nezaobilaznim. On je toga bio potpuno svestan, zbog čega je ubrzo po dolasku u Beograd pristupio organizovanju rada na stvaranju ilegalnih komunističkih organizacija. Na žalost, o ovom području njegove delatnosti nemamo dovoljno pouzdanih podataka. Najviše nam u tom pravcu pomažu sećanja N. Kovačevića, člana ilegalne rukovodeće komunističke trojke za Jugoslaviju, koji se od januara do kraja aprila 1919. dva puta duže bavio u Beogradu i, razumljivo, najtešnje sarađivao sa Filipovićem. Prema njegovim podacima, među prvima su u ilegalne organizacije stupili Ilija Lazarević, obućarski radnik, Vlajko Martinović, krojački radnik, Dušan Đorđević, profesor, Vlada Đurakić, molerski radnik, Nikodije Rafailović, obućarski radnik i kurir za Sovjetsku Mađarsku, Milentije Dimitrijević, stolarski radnik (postoje osnove za verovanje da su prva trojica bili članovi ilegalne rukovodeće trojke za Beograd i Srbiju, a druga trojica njihovi zamenici), zatim Laza Stefanović, drvodeljski radnik, Stojan Maksimović, tipografski radnik, Gavra Predojević, drvodeljski radnik, i drugi. Računalo se da su ilegalne komunističke organizacije aprila 1919. imale u Beogradu oko 200 članova i da su zahvatale radnike svih struka. Međutim, sistematski je rađeno da se one prošire i učvrste među studentskom omladinom, trgovačkim pomoćnicima, činovnicima, prosvetnim radnicima, slobodnim profesijama i uopšte intelektualcima. Znatan broj aktivista je poticao iz predratne frakcije »direktaša« i disidentskih »narodnih socijalista«, koji su (po Filipovićevim rečima) imali manje iluzija o buržoaskom parlamentarizmu nego i sam Tucović i bili veoma skloni ilegalnom partijskom radu i samoinicijativi. Uporedo sa Beogradom, ilegalne organizacije su stvarane i u unutrašnjosti Srbije i po Makedoniji, i smatralo se da su obuhvatale 25—30 mesta.[37] Samo se po sebi razume

---

[36] Predavanje je ubrzo objavljeno pod naslovom: *Referat Filipa Filipovića na partijskom i sindikalnom veću u Beogradu 23. februara 1919. godine*, Beograd, 1919.

[37] B. Hrabak, n. n., str. 124—125; N. Kovačević, *Neki podaci*..., str. 74—81.

da Filipović nije imao vremena da poseti ova mesta, pa čak ni da rukovodi celokupnim ilegalnim radom, već su to činile druge ličnosti koje je on odabrao i dao im uputstva za rad.

Nije se ostalo na stvaranju ilegalnog komunističkog aparata nego se pristupilo njegovom naoružavanju, tako da su ilegalne trojke i drugi oblici organizacije imali ne samo partijsko-politički nego i vojni karakter. Podatke ove vrste pružaju nam i ljudi koji su kao centrumaši ili iz drugih razloga otpali od KPJ, zbog čega im možemo mirno verovati. Prema rečima Svetomira Ignjatovića (u ovo vreme odgovornog urednika »Radničkih novina«), mnogi radnici su bili naoružani, a on je bio jedan od posrednika pri nabavljanju oružja. Radnička štampa je izlazila svakodnevno »obeljena« cenzurom, pretresi prostorija radničkih organizacija i privatnih stanova, kao i hapšenja borbenijih radnika, bili su svakodnevna pojava. Očekivalo se samo da vlada potpuno zabrani revolucionarnu radničku štampu i zatvori radničke domove pa da se pristupi pružanju oružanog otpora. Kada je posle Kongresa ujedinjenja V. Ćopić ostao u Beogradu kao organizacioni sekretar SRPJ(k), on je takođe radio na stvaranju ilegalnih komunističkih organizacija i njihovom naoružavanju.[38]

Da su komunisti u ovom periodu ozbiljno pomišljali na eventualno osvajanje vlasti oružanom borbom, pokazuje nam i to što su vršili i druge organizacione i tehničke pripreme u tom pravcu. Tako su u vojne sekcije svojih ilegalnih organizacija privukli više nezadovoljnih, uglavnom iz političkih razloga, penzionisanih viših oficira. Prvi im se na raspolaganje stavio i otpočeo sa radom penzionisani pukovnik Vladimir Tucović (bivši crnorukac i rođeni brat Dimitrija Tucovića), zatim potpukovnik Milorad Ćupić, a nešto docnije potpukovnik Andrija Lazarević (brat Ilije Lazarevića, koji ga je i pridobio za ilegalnu organizaciju), Vojislav Gojković (bivši crnorukac i komandant prvog jugoslovenskog revolucionarnog puka u Kijevu 1917), a sa organizacijom su bili povezani artiljerijski general Jova Aćimović i pešadijski major Milorad Lazarević. Rezervni kapetan Sava Stević (u građanstvu kamenorezac i funkcioner partijskih i sindikalnih organizacija u Beogradu) ilegalno je iz vojnih magacina u Beogradu izdavao puške, bombe, municiju i pomagao da se komunisti naoružaju.[39]

Kao član centralne ilegalne komunističke trojke, a od Kongresa ujedinjenja kao sekretar SRPJ(k), Filipović je bio ličnost oko koje se usredsređivala najvažnija legalna i ilegalna komunistička delatnost u Jugoslaviji. Kod njega su dolazili kuriri i članovi ilegalnih komunističkih organizacija u Jugoslaviji (a naročito od pelagićevaca iz Vojvodine), iz Sovjetske Rusije, Jugoslovenske ko-

---

[38] Izjava Svetomira Ignjatovića od 1. III 1975. nalazi se kod autora; T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 107—108.

[39] N. Kovačević, *Neki podaci...*, str. 76; Pomenuta izjava Sv. Ignjatovića.

munističke frakcije u Budimpešti i mađarskih sovjetskih vlasti posle stvaranja Mađarske Sovjetske Republike 21. marta 1919, donosili razne izveštaje i obaveštenja, a u suprotnom pravcu nosili takođe razna obaveštenja i uputstva za rad. Iz Rusije i Mađarske su jugoslovenski komunisti dobijali novčanu pomoć za rad, od svojih drugova na vlasti. Najveći deo ovih sredstava je dospevao u Beograd, a zatim ih je Filipović (ili neko drugi po njegovim uputstvima i ovlašćenju), prema potrebi, delio pokrajinskim organizacijama, grupama i pojedincima za finansiranje agitacionih putovanja, propagande, izdavanja novina, letaka i slično.[40] Bez ovih sredstava Filipović, Ćopić, Kovačević, Vukićević i mnogi drugi komunisti ne bi mogli tako reći danonoćno da krstare Jugoslavijom i rade na ostvarenju svojih ideala, da stalno budu u pokretu, obilaze udaljena mesta, da se među sobom povezuju, dogovaraju i organizuju i, uopšte, da bez velikih materijalnih poteškoća rade na pripremanju socijalističke revolucije za koju su živeli.[41]

4. Aktivnost Filipa Filipovića u okviru priprema i na samom Kongresu ujedinjenja

U martu 1919. počelo je pripremanje Kongresa ujedinjenja. Centralna instanca radničkog pokreta Srbije, u sporazumu sa bosanskim socijalistima, odredila je dr N. Košanina, D. Lapčevića, dr Ž. Topalovića, F. Filipovića i V. Ostojića da izrade programsku osnovu buduće jedinstvene partije.[42] Ne znamo pouzdano ni kako je tekao ni koliko je dugo trajao rad na platformi. Prema nekim podacima, *Podlogu ujedinjenja* su izradila prva trojica, a zatim je Filipović stavljao primedbe i pokušavao da u nju unese što više komunističkog duha. Postojala su tri ključna mesta na kojima su se ispoljila neslaganja: ime partije, internacionalna orijentacija i odnos prema izborima za predstavnička tela. Ne ulazeći u detaljno razmatranje problema, samo konstatujemo da je Fili-

---

[40] Više o tome vidi: T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 108—110.

[41] Pouzdano se zna da su kod Filipovića dolazili kuriri iz Sovjetske Mađarske (zbog toga je bio terećen na procesu A. Dijamantštajnu i drugima i na procesu povodom vidovdanskog atentata na regenta Aleksandra), ali je odbijao da kaže kakve je poruke dobijao i slao. Isto tako se pouzdano zna da je Filipović samo u toku Kongresa ujedinjenja dobio milion kruna iz Sovjetske Mađarske, kao i to kako ih je podelio (Arhiv Hrvatske, PrZV, str. 6—14 1370/1920, Zapisnik saslušanja F. Filipovića, sastavljen 22. VIII 1919. u Uredu redarstvenog povereništva u Zagrebu; A CK SKJ, Prvostepeni sud za grad Beograd i Čukaricu, kt. 2, Vidovdanski atentat; T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 108—110; A CK SKJ, MG-II-1b/19, Franjo Drobni, *O revolucionarnim zbivanjima 1918. i 1919. godine;* Josip Vidmar, *Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. godine*, u: *Arhivski vjesnik*, II, Zagreb, 1959, str. 221).

[42] »Radničke novine«, br. 76, 31. III 1919, *Prethodni dogovori za Kongres u Brodu.*

pović tražio da nova partija uzme komunističko ime, da priđe Komunističkoj internacionali i da se unapred ne opredeljuje za učešće u radu svih predstavničkih tela. Međutim, on je bio jedini komunist u komisiji, a ostali, u manjoj ili većoj meri, centrumaši, što znači da je moralo doći do neslaganja. Svi su oni bili protiv kompromitovane Druge internacionale, ali su Lapčević, Košanin i Topalović izražavali rezerve i prema Trećoj internacionali o čijoj suštini nisu bili dovoljno obavešteni. Prva dvojica su se izjasnila za oživljavanje duha i organizacione forme Prve internacionale. Tražili su da novostvorena stranka učestvuje u svim predstavničkim telima. Topalović se kolebao u pogledu imena. Nije se protivio promeni socijaldemokratskog naziva, jer je smatrao da se socijaldemokratija u toku rata kompromitovala širom Evrope saradnjom sa buržoazijom i poratnim učešćem u gušenju revolucionarnih pokušaja. On je predlagao kompromisno rešenje, to jest da se nova stranka nazove Socijalistička radnička partija, jer je takvo ime već uzela austrijska stranka. Lapčević i Košanin su se grčevito borili za to da partija zadrži socijaldemokratsko ime, jer su smatrali da SSDP i SDSBiH nisu kompromitovane saradnjom sa buržoazijom. Lapčević je na taj način branio sav svoj prethodni rad u redovima SSDP.[43]

Platforma ujedinjenja je 28. marta izneta pred širu komisiju, koju su, pored pomenutih, činili predstavnici SDSBiH (J. Jakšić), Akcionog odbora levice iz Hrvatske (Đ. Cvijić) i radničkih organizacija iz Vojvodine (L. Vukićević, A. Jurišić, J. Farkaš i F. Kupinović). Ovde je Filipović dobio širu podršku, te su u *Podlozi* izvršene krupnije izmene. Za slamanje otpora pomenute trojice naročito je značajna bila pomoć J. Jakšića, jer je iza njega stajala kompaktna stranka cele jedne pokrajine. U stvari, na kompromis su bile upućene obe strane. Komunisti nisu želeli da prerano izazovu rascep sa centrumašima, jer bi time mogli omesti ujedinjenje širokih radničkih masa i stvaranje jake revolucionarne partije, a oportunisti su znali da je većina radnika revolucionarno raspoložena i da bi na Kongresu sa svojim predlozima ostali u manjini. Zbog toga se Filipović relativno lako ovde izborio da u ime partije: Socijalistička radnička partija Jugoslavije uđe i reč komunista u zagradi — SRPJ(k). Na isti način je odbačena neodređena formulacija da je SRPJ(k) voljna stupiti u Treću internacionalu, i unesena potpuno jasna — da ona stupa u Treću internacionalu. Na kraju, umesto bezrezervnog izjašnjavanja za učešće u svim izborima za predstavnička tela, uneta je formulacija: »SRPJ(k) uzi-

---

[43] A CK SKJ, KI 1919/8; A CK SKJ, Zbirka Dragiše Lapčevića br. 4; D. Lapčević, *Poslednje godine u politici*, »Socijalist«, br. 12, 1. II 1921; Ž. Topalović, *Začeci socijalizma i komunizma u Jugoslaviji*, London, 1960, str. 66—68.

maće, prema prilikama, učešća u predstavničkim telima, o čemu će odlučiti kongres ili referendum«.[44]

Nisu sačuvani podaci o tome kako se došlo do ostalih nepomenutih stavova izloženih u III i IV delu *Podloge ujedinjenja* (koji jedino nisu prepisani iz predratnih socijaldemokratskih programa, odnosno iz Erfurtskog programa Socijaldemokratske partije Nemačke). S obzirom na činjenicu da su ti stavovi izloženi prilično obazrivo, sa puno ustezanja i uopštavanja, da je izbegnuto jasno izjašnjavanje za sovjete kao organe diktature proletarijata, već je o svemu tome rečeno ponešto, ali na indirektan i zaobilazan način, može se zaključiti da je i ovde napravljen kompromis. Slobodno se može reći da svi dokumenti Kongresa ujedinjenja nose pečat kompromisa između centrumaša i novih revolucionarnih snaga. Kasnije je Kongres ujedinjenja usvojio *Podlogu* bez ikakvih izmena.

Inicijativa za saziv Kongresa ujedinjenja javila se pre nego što su se komunisti Jugoslavije čvršće među sobom povezali i organizovali, pre nego što su postali rukovodeća snaga u radničkom pokretu. Ti inicijatori su vodili glavnu reč u celokupnim pripremama Kongresa ujedinjenja. Kada je šira komisija 30. marta utvrđivala dnevni red Kongresa ujedinjenja, među referate za pojedine tačke uvršćeni su samo budući centrumaši,[45] što je predstavljalo pokušaj svojevrsnog onemogućavanja komunistima da dođu u širi dodir sa radničkim masa na Kongresu.

Kongres ujedinjenja je održan od 20. do 23. aprila 1919. u Beogradu. Na početku rada Kongresa Filipović je izabran za jednog od četvorice predsedavajućih, a 21. aprila je rukovodio kongresnom sednicom.[46] Međutim, još 19. aprila posle podne održana je kongresna pretkonferencija, kojom prilikom su određene posebne komisije za svaku tačku dnevnog reda. U komisiju za Državno veće izabran je i Filipović, a članovi komisije su ga odmah odredili za svog referenta. Na taj način je doveden u nezgodnu situaciju, jer, dok su ostali referenti određeni dvadesetak dana ranije i imali vremena da se pripreme, njemu takva mogućnost nije pružena. Ali, zahvaljujući činjenici što je 9. marta govorio na javnom zboru u Beogradu o temi »Državno veće i proletarijat«, njemu velike pripreme nisu ni bile potrebne.[47]

---

[44] Isto; »Glas slobode«, br. 80, 8. IV 1919; S. Dimitrijević, *Usvajanje iskustava oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu*, »Jugoslovenski istorijski časopis«, 3—4/1968, str. 87—88.

[45] Za desetu tačku dnevnog reda Kongresa (o Državnom veću) komisija nije odredila referenta, već je ostavila da to naknadno učini odgovarajuća kongresna komisija (»Radničke novine«, br. 80, 4. IV 1919).

[46] »Radničke novine«, br. 98. i 101, 26. i 29. IV 1919.

[47] »Radničke novine«, br. 57. i 98, 12. III i 26. IV 1919; AH PrZV str. 6—14, 1370/1920, Zapisnik saslušanja F. Filipovića 22. VIII 1919. u zagrebačkoj policiji.

Filipovićevo izlaganje o Državnom veću na Kongresu sačuvano je u najsumarnijem obliku, pa i to jako »obeljeno« cenzurom. Polazeći od toga da je parlament »čisto buržoaska ustanova« koja služi interesima građanske klase, kao što joj služi i celokupna državna organizacija, Filipović je došao do zaključka da proletarijat ne bi mnogo izgubio ako bi odbacio buržoaski parlamentarizam u principu. Međutim, pošto se živi u revolucionarnoj eposi, kada među »najširim narodnim masama« vlada »ogromno nezadovoljstvo«, proletarijat je dužan da u borbi za svoje konačno oslobođenje koristi i parlamentarnu akciju, ali se odluka o tome donosi u svakom konkretnom slučaju. Postojeće Privremeno narodno predstavništvo je osudio kao uzurpatorsko, jer ga niko nije izabrao. U njega predstavnici SRPJ(k) neće ulaziti, jer bi mu svojim prisustvom samo dali snagu. Sve ove konstatacije su ponovljene u *Rezoluciji o Državnom veću*, uz dodatno isticanje zahteva da se Privremeno predstavništvo »bojkotuje i odmah raspusti«, da se »odmah izvrši demobilizacija vojske i raspišu izbori za Ustavotvornu skupštinu s opštim, jednakim i neposrednim pravom glasa za oba pola i za celu zemlju. O tome da li će se ući u Ustavotvornu skupštinu odlučiće partijske organizacije putem referenduma ili kongresa«.[48]

Filipović je odigrao veoma značajnu ulogu prilikom diskusije i usvajanja Rezolucije o agrarnom pitanju na Kongresu ujedinjenja. Referent i podnosilac Rezolucije o ovoj tački dnevnog reda bio je D. Lapčević. Rezolucija je u suštini tražila da se ukinu feudalni odnosi i zemlja sa inventarom preda onima koji su je obrađivali bez plaćanja ikakve naknade. Na isti način bi se postupilo i sa kapitalističkim veleposedima feudalnog porekla. Poljoprivredne radnike je tretirala kao gradski proletarijat, ali je prema siromašnim i srednjim seljacima ispoljavala velike rezerve i stavljala razne zapreke njihovom uključivanju u SRPJ(k).[49] Komunisti (među njima su povratnici iz Sovjetske Rusije i neki drugi, ali nije sigurno da su radili u saglasnosti sa Filipovićem) nisu bili zadovoljni predloženom rezolucijom i istakli su P. Pavlovića sa kontrareferatom i rezolucijom. Njegovo izlaganje i predlog rezolucije cenzura je gotovo potpuno izbrisala, ali se iz ono malo sačuvanih reči vidi da su i komunisti imali sasvim pogrešan stav prema agrarnom pitanju. Polazeći od toga da je »zemlja (...) zajedničko proizvodno dobro onih koji na njoj zajednički rade«, Pavlović je zahtevao da se zemlja ne deli seljacima, nega da se »svuda tamo gde postoje latifundije zasnuju komune«. Izgleda da je tražio da se sitni seljaci udruže na neki način radi povećanja proizvodnje.[50]

---

[48] »Radničke novine«, br. 102. i 103, 1. i 2. V 1919; IA KPJ, II, str. 23.

[49] Vidi: Predlog rezolucije u »Radničkim novinama«, br. 63, 18. II 1919.

[50] »Radničke novine«, br. 105. i 106. 4. i 5. V 1919.

Pošto Kongres nije imao dovoljno slobodnog vremena za diskusiju, a nijedna strana nije pokazivala spremnost da odustane od svog stanovišta, zapretila je opasnost da SRPJ(k) ostane bez stava o vrlo važnom agrarnom pitanju. Intervenisao je Filipović i Kongres je prihvatio Lapčevićevu rezoluciju »sa redakcijom Filipa Filipovića«. »Redakcija« se sastojala u tome što je iz Rezolucije izbačen najveći deo ograda u odnosu na sitno seljaštvo i potpuno eliminisan deo koji se odnosi na kooperative. »Ceo posao oko podele i organizovanja rada na veleposedima« poverio bi se »seljačkim većima koja obrazuju svi oni koji na tim imanjima faktički rade«.[51]

Kongres ujedinjenja je bio komunistički više po duhu i osećanjima delegata nego po usvojenim dokumentima. Zbog toga je Filipović ovde uvek dobijao veću podršku nego na pomenutim pretkonferencijama. Prilikom biranja rukovodstva SRPJ(k) on je izabran za člana Izvršnog odbora. Kada se Odbor konstituisao, Filipović i Topalović su izabrani za sekretare, a V. Ćopić za organizacionog sekretara SRPJ(k).[52] Na ovom mestu je potrebno objasniti kako i zašto je F. Filipović došao na čelo Partije. On je od 1912. bio sekretar Radničke komore Srbije, a u toku rata je postao član Glavne partijske uprave SSDP. U njega su uglavnom imali poverenje socijalisti koji su bili, inače, rezervisani prema svemu novom i revolucionarnom. Međutim, Filipović je do 1912. bio član Lenjinove Socijaldemokratske radničke partije u Rusiji; od 1917. je povezan i sarađuje sa ruskim boljševicima i drugim revolucionarima u Beču i neprekidno se nalazio u kursu najaktuelnijih političkih strujanja u svetskom radničkom pokretu. Kao takav, zadovoljavao je najradikalnije elemente u partiji. Drugim rečima, Filipović je bio ličnost koja je zadovoljavala (ili je samo tako izgledalo) sve struje u SRPJ(k).

Po završetku Kongresa ujedinjenja Filipović je bio na slobodi samo nedelju dana, a zatim mu je onemogućeno delovanje. I u toku tog kratkog vremena, ipak, dosta je uradio. Na sednici novoizabranog Centralnog partijskog veća (CPV) 24. aprila Filipović je predložio da L. Vukićević, član CPV (koji je već živeo u ilegalnosti, jer je za njim bila raspisana poternica radi hapšenja zbog revolucionarne delatnosti) emigrira u Mađarsku, gde će, znajući mađarski jezik i poznajući mađarske komuniste, predstavljati SRPJ(k) i »biti njena spona sa sovjetskim vlastima«.[53] Filipovićev predlog je prihvaćen i Vukićević je ilegalno napustio Beograd i Jugoslaviju, da bi početkom maja stigao u Budimpeštu. Ovde je do avgusta obavljao poverenu mu dužnost.

---

[51] Isto; IA KPJ, II, str. 23; *Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine* (za štampu priredio T. Milenković), *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 6, Beograd, 1969, str. 353.

[52] »Radničke novine«, br. 108, 8. V 1919.

[53] L. Vukićević, *Sećanja.*

Na Kongresu ujedinjenja delegati iz Dalmacije i Bosne su tražili da se objavi generalni protestni štrajk ukoliko vlada zabrani proslavu Prvog maja. Filipović se izjasnio protiv donošenja definitivne odluke u tom trenutku, već je predložio da se pitanje prvomajske proslave prepusti CPV, što je Kongres i usvojio.[54] U Beograd su pred Kongres ujedinjenja dovedena vojna pojačanja i izvršene opsežne vojne pripreme. Posle Kongresa pripreme su još više pojačane i stvorena psihoza kao da predstoji neposredno izbijanje socijalističke revolucije i otpočinjanje građanskog rata. Sekretari SRPJ(k), Filipović i Topalović, posetili su Ministarstvo unutrašnjih dela i Upravu grada Beograda i tamo objasnili kako treba da se izvede prvomajska proslava. Odmah zatim vlada Kraljevine SHS zabranila je proslavu Prvog maja na otvorenom prostoru, sa obrazloženjem da se zemlja još nalazi u ratnom stanju, a zatim zato »što su se u Socijalističku partiju (...) uvukli razni elementi sa strane i agenti neprijateljske defetističke propagande sa težnjama kojima je cilj nered i prevrat u našoj zemlji« i što bi se »po izjavi sekretara partije g. Filipovića na uličnim manifestacijama čuli uzvici koje vlada ne može tolerirati«.[55] U stvari, vlada je od njih tražila garancije da će se proslava kretati u granicama koje ona odredi, a kada ih nije dobila, zabranila je javne demonstracije i manifestacije. Reč je o tome da je vlada bila zabrinuta zbog naglog porasta moći revolucionarnih snaga u Jugoslaviji i rezultatâ Kongresa ujedinjenja, i tražila je samo izgovor da bi zadala što snažniji udarac revolucionarnom radničkom pokretu, dok je još bila jača.

Posledice takve njene politike osetio je na svojoj koži i F. Filipović najistaknutija ličnost SRPJ(k). On je 30. aprila prvo uhapšen bez ikakvog razloga, a zatim mobilisan (iako je 1914/15. oslobođen od služenja vojske) i upućen na granicu prema Albaniji, u Piškopeju. Time je završeno najznačajnije i najplodnije razdoblje u revolucionarnoj delatnosti Filipa Filipovića.

---

[54] »Radničke novine«, br. 108, 8. V 1919.

[55] Ž. Topalović, *Napad vlade na jugoslovenski socijalistički (komunistički) radnički pokret*, Novi Sad, 1919, str. 10; »Radničke novine«, br. 103, 2. V 1919, *Haos ili preobražaj*.

Vladan Ćetković

Politička ekonomija kao kritička i pozitivna nauka*

Delo profesora dr Živojina Rakočevića, dato na uvid naučnoj javnosti, studentima i svima onima koji su zainteresovani za razumevanje izvorne Marksove, Engelsove i Lenjinove misli, pruža mogućnosti naučnog (kritičkog) razumevanja zakona ekonomskog razvoja savremenih društava. To je, zapravo, više jedna naučna marksistička rasprava nego udžbenik političke ekonomije, koja u mnogo čemu odstupa od poznatih i standardnih knjiga iz ove oblasti. Naime, većina dosadašnjih udžbenika političke ekonomije je dosta patila od uprošćenog, jednostranog i nedijalektičkog načina izlaganja, lišena gotovo svakog kritičkog promišljanja o složenoj i protivrečnoj društveno-ekonomskoj stvarnosti savremenog sveta. Iako su zakonitosti i fenomeni materijalne proizvodnje i društveno-ekonomskih odnosa neprestano delatni i aktuelni, oni nisu na odgovarajući način naučno osvetljavani i razmatrani.

---

* Dr Živojin Rakočević, *Politička ekonomija, (Finansijski kapital — Etatizam — Udruživanje rada)*, »Privredni pregled«, Beograd, 1978, str. 391.

Nailazi se najčešće na vulgarizacije i uprošćene redukcije, a i krajnje apstraktne »čiste« kategorije, razna dedukovanja i veštačke konstrukcije »modela« i »sistema«.

Naučnim pristupom i postupkom profesor Rakočević je nastojao da pruži ključ za razumevanje skrivenih »uzroka razvitka i budućnosti sadašnjeg zagonetnog robno-novčanog saobraćaja među ljudima, samostalnim nacijama ili državama«. Struktura ovog obimnog naučnog dela uvažava značajnu istorijsku komponentu savremenih ekonomskih kretanja. Ona je izložena kroz procese finansijskog kapitala, etatizma i udruživanja rada. U skrivenim »atomima« antagoniziranih, ali međusobno povezanih ekonomskih struktura, odnosâ i etapa kroz koje svet prolazi autor otkriva složenu anatomiju savremenog kapitalizma. Dakle, njega ne zavodi »izgled stvari« niti njihov idejni i politički refleks, što se tako često sreće, već ga zanima šta je u tom društvenom atomu, ćeliji, ili »biću« dato kao afirmativno, a šta u procesu nestajanja, negacije, dijalektičkog »ukidanja«. Interesuju ga živi društveni organizmi »sposobni za preobražaj i koji se stalno nalaze u procesu preobražavanja« (Marks), a ne petrificirani društveni oblici i strukture, čvrsti »društveni kristali«. Takav pristup i analitički postupak nalaže sâm predmet, »krugovi predmeta«. To je autoru i omogućilo traganje za skrivenim mehanizmima i oblicima otuđivanja u savremenom ekonomskom životu. On ih jednostranom kritičko-empiričkom analizom ne ostavlja po strani i ne zaobilazi kao »nerazrešive zagonetke«, mušičave paradokse, »kvadraturu kruga«, kao što se to ne tako retko događalo u istoriji političke ekonomije, a što su činili čak i kritički ekonomisti (od Adama Smita i Davida Rikarda do Dž. M. Kejnza, Jozefa Šumpetera ili Pola Samjuelsona). Stoga ni ključne politekonomske kategorije autor ne posmatra izolovano, izvan »prirodno-istorijskog procesa«, već kao apstrakcije, odnosno teorijsku egzistenciju stvarnih, istorijski prolaznih društvenih odnosa i oblika.

Nedostatak izvesnih udžbenika i rasprava u teorijskoj ekonomiji upravo je u tome što apstraktne kategorije uzimaju nekritički; dakle, i bez oslonca na konkretne materijalne delatnosti čoveka i društva, na život i ponašanje ljudi. »Besmrtne, nepromenljive, nepokretne kategorije« (Marks) ne mogu da reše niti naučno rastumače suštinu savremenih društvenih odnosa. One se ne nalaze u kritičkoj relaciji prema tim odnosima. Njihovi protagonisti ne osposobljavaju studenta, čitaoca da kritički misli i proniče u suštinu društveno-ekonomskih odnosa. Poznato je koliko je vremena i truda utrošio Marks na tom velikom naučnom poslu kritičkog razotkrivanja i tumačenja kapitalističkog načina proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje. On je to uspeo, pored ostalog, jer je pošao od toga da »ljudi stvaraju društvene odnose prema svojoj materijalnoj proizvodnji«, pa, prema tome, »stvaraju i ideje, kategorije, tj. apstraktne izraze tih istih društvenih odnosa«.

Političko-ekonomske kategorije treba razumeti i upotrebljavati kao analitičke i istorijske, dakle, društvene prolazne kategorije. Na ovo se Marksovo fundamentalno određivanje treba podsetiti, jer se i u nas u pojedinih pisaca-teoretičara provlači težnja da svet i društvene odnose posmatraju sa stanovišta apstraktnih kategorija i apriorističkih konstrukcija. Već se poslovično govori da neki teoretičari svoje apstraktne izume i recepte naturaju praksi i društvenim subjektima, iako ih društvena praksa uveliko odbacuje, prećutno ignoriše ili toliko relativizira da se više i ne može govoriti o nekom njihovom »uticaju« i »rukovođenju« pomoću ideja, doktrina. Političku ekonomiju ne stvaraju samo naučnici, najmanje oni katedarski ekonomisti odvojeni od žive društvene prakse. Dakle, ne »ljudi koji su u stanju da doznaju intimne misli boga« i čije mudrolije, tobože, važe jednom zauvek.

Autor ovog dela je bio svestan mnogih zamki koje su smetale njegovim prethodnicima u izradi sličnih udžbenika. On je pre početka ovog obimnog rada neke stvari sebi objasnio. I ono što bi mogao biti izvestan propust ili nedorađenost prouzrokovano je time što ovakav zadatak zahteva i zaslužuje timski rad. Za samostalnog istraživača, sa mnogim ograničenjima individualnog rada, ovo je velik zalogaj. Autor ga je savladao u vrlo dugom trajanju i u neposrednom traganju za sve boljim rešenjima naučno-teorijske i metodološke prirode. Izvesnim transdisciplinarnim pristupom i metodom on dokazuje veliku istinu da je kritička politička ekonomija i danas »anatomija društva«. Radi takvog opredeljenja i pristupa, autor se kritički služi različitim filozofskim refleksijama, sociološkim analizama i kategorijama, a upoznaje nas i sa povezanošću ekonomije (ekonomskih zakona) sa političkim odnosima i klasno-političkom borbom. Njegova analiza nije »primer spolja logičke strane erudicije«, već proizvod velikog broja podataka, izvora, teorijskih relevancija i kontroverzi, koji ga (unutrašnjom koherencijom i dijalektičnošću) vode stvarnom razotkrivanju suštine i načina funkcionisanja »proizvodnje vrednosti« prelazne epohe.

Usredsređujući svoju studiju na složene i protivrečne odnose prelazne epohe, dr Rakočević je uspeo da stekne kritički uvid u određene teorijsko-političke rasprave i kontroverze sa kojima se neprestano srećemo i u teoriji i u praksi.

Pojedini odeljci knjige (peti, šesti i sedmi) u najprisnijoj su vezi s praksom, to jest s vladajućim ekonomskim odnosima i tendencijama u društvenoj praksi. Rakočević podstiče čitaoca da i sam pronalazi, prepoznaje i analizira činjenice i skrivene odnose društvenog i ekonomskog života. Ističući promenljivost i istorijsku prolaznost brojnih društveno-ekonomskih ustanova kapitalističkog društva, autor ne pravi uobičajene metodološke greške u istraživanju ekonomskih zakona razvitka modernog socijalističkog društva. Marks je posebno ukazivao na to »da čovek koji nije shvatio sadašnji (kapitalistički — V. Ć.) poredak društva još ma-

nje može razumeti pokret (socijalistički — V. Ć.) koji ovaj poredak hoće da sruši i literarne izraze tog revolucionarnog pokreta«.

Posmatrano sa stanovišta savremenih uslova, razumevanje, promena i usmeravanje ekonomskih odnosa pretpostavljaju kritičko proučavanje Marksovog ekonomskog učenja, što znači proučavanje ekonomskih ustanova i zakona savremenog društva na Marksov (naučni) način. To je ujedno »vraćanje Marksu« i dalje nužno razvijanje njegovog učenja. Profesor Rakočević je taj pristup i koristio sa kritičkim uklonom. On kaže: »Kada je reč o nauci političke ekonomije, ili političkoj ekonomiji sadašnje prelazne epohe, onda nije reč o tome da se jednostavno »preuzmu« i nešto malo »doteraju« stari sistemi političke ekonomije; čak ne ni to da se Marksovom ekonomskom učenju, njegovim kategorijama, terminologiji dâ centralno i počasno mesto u misaonoj palati te nauke, već da se o savremenim stvarima, ekonomskim problemima, ekonomskim procesima i pojavama razmišlja i raspravlja na Marksov ili dosledno marksistički n a č i n. Ili, kako bi to filozofi rado rekli, da se o tim problemima — društvenim procesima — »misli, promišlja na Marksovom glavnom tragu«; ne, dakle, da se samo priča o tome »šta je Marks zaista rekao«, da se samo raspravlja o političkoj ekonomiji a ne o stvarnim ekonomskim problemima i odnosima pomoću ili na n a č i n primeren toj nauci« (str. 15).

U tim naučnim i društvenim izvorima i momentima kretanja saznanja o stvarnim procesima otkrivaju se određene strukture društvene proizvodnje sa njihovim zakonitostima i protivrečnostima. Na jednom polu tih protivrečnosti otvara se prostor novom, socijalističkom društvu i stvaraju uslovi »za izgrađivanje društvene strategije i taktike za dalje napredovanje socijalizma, kako u savremenom svetu uopšte... tako i u našem društvu koje je, htelo to ili ne, »upleteno« u veoma složene ekonomske, političke i kulturne odnose sa različitim kapitalističkim zemljama« (str. 16).

Prešavši određen put do nauke, i u nauci političke ekonomije, autor će nekim čitaocima skratiti »hod po mukama«. Jer on razgovetno, jasno i dosledno izlaže problematiku robe i novca — taj možda najtvrđi orah nauke političke ekonomije. Ukazuje i na »transmutacije« i prerušavanje oblika robe i novca. To je i u Marksa, a i danas, »glavni predmet nauke političke ekonomije«.

Revalorizujući Marksov i dosledno naučni metod, autor se razlikuje od onih teoretičara koji svoje udžbenike i rasprave počinju sa društvenom proizvodnjom, raspodelom, razmenom i potrošnjom, tim »vrhovnim apstrakcijama«, a zanemaruju temeljna upoznavanja sa robno-novčanim odnosima i oblicima. Taj pristup Marksovom ekonomskom učenju je opravdan sa stanovišta nauke političke ekonomije, ali i kao kritičko dijalektičko izlaganje ekonomskih zakona savremenog društvenog razvitka. Tako se na naučno valjan, ali i društveno podsticajan način, po Rakočeviću, »može izići na kraj s tolikim ekonomskim problemima, čije pozitivno rešavanje i rešenja otkrivaju često nove probleme«.

Roba, novac, »igra razmene«, tržišna valorizacija rada, relativne cene itd. nisu danas samo predmet i kategorije političke ekonomije. Izvesna njihova određenja i strane imaju u vidu i filozofija, opšta sociologija, pravna i politička teorija. Uvek kada se misao kreće graničnim linijama između ovih nauka. Uzmimo samo odnos između tehničke i društvene podele rada, razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada, odnose između nauke, procesa obrazovanja i tehnologije materijalne proizvodnje i slične stvarne probleme savremene društvene prakse, pa ćemo videti pravo značenje izraza »multidisciplinarno istraživanje«. Zato poruka »vratimo se Marksu« ima više značenja. Ali je za nas interesantno »vraćanje« (naravno, bez kampanje i floskula) radi kontinuiteta misli i prakse, jer ova već ulazi u odgovarajuće oblike »slobodne asocijacije rada«, »udruživanja rada i sredstava«, samoodlučivanja itd.

U razvijanju sadržine i oblikâ robe i novca Rakočević pronalazi plan i strukturu svoje knjige. On u trećem odeljku raspravlja o osnovnim oblicima i strukturi proizvodnog kapitala. Zadržavajući se posebno na metodima proizvođenja apsolutnog i relativnog viška vrednosti, on u novoj svetlosti daje bliža određenja kapitala i proizvodnog rada, govori o pretvaranju vrednosti i cene radne snage u najamninu, ali i o tendencijama njenog preobražavanja, u smislu novih oblika plaćanja rada i na duži rok, naročito radova na višoj društvenoj potenciji (naučna proizvodnja, organizatori proizvodnje, dirigenti složenih i skupih tehnoloških procesa i postupaka itd.). U ovom odeljku autor analizira proces akumulacije kapitala i uz put aktuelizuje problem sa našim društvenim i teorijskim naporima da se prihvate poruke Marksovog »trojnog obrasca«. On ističe da je ta »forma« od velikog i dalekosežnog društvenog značaja čak i u »slučaju« robne proizvodnje u savremenom socijalizmu. »Na primer, u robnoj ekonomiji relativno udruženog rada, u kojoj je naglasak stavljen na sam momenat radnikovog vlasništva nad radnom snagom — u oštroj suprotnosti prema državno-najamnim odnosima i birokratskoj »alokaciji rada«. Taj koreniti element pomenute društvene formule implicira autonomiju radnika, njegovu u stvarnosti datu kritičku distancu prema državi i njegova »neotuđiva prava« prilikom udruživanja rada u ovom ili onom konkretnom obliku tog određujućeg odnosa društvene proizvodnje« (str. 121).

U četvrtom i petom odeljku učinjen je napor da se popuni praznina u teorijskim razmatranjima celine prometnog procesa pojedinačnog i društvenog kapitala. U četvrtom odeljku Rakočević posebno daje novu dimenziju novca i novčanog kapitala u sistemu odnosa razmene, nadoknađivanja stalnog kapitala, razlikovanju kapitala i dohotka, promenljivog kapitala i najamnine itd. U petom odeljku tretira konkretne oblike i »jedinstveno polje« društvenog kapitala.

Šesti i sedmi odeljak ove knjige opravdavaju shvatanje da je ona svojevrsna naučna rasprava o aktuelnim ekonomskim proble-

mirna. Naime, autor je na originalan način izložio oblike društvenog kapitala i novčane dohotke. Rakočević je i ranije u svojim raspravama pokazao izuzetno interesovanje i poznavanje problema novca i kredita i kreditno-monetarne teorije i politike. Uloga kredita, diferencijalni poslovi, problem efektne i robne berze, kao i bankarski kapital i bankarska dobit, još dugo će zaokupljati pažnju finansijskih eksperata i poslovnih ljudi u svetu, pa i u nas. Kad raspravlja o ulozi kredita u kapitalističkoj reprodukciji, autor ističe da kreditni sistem »ubrzava opticaj novca kao prometnog sredstva«, što je nesumnjivi »napredak u tehnici bankarstva«. On piše: »Moderni kreditni sistem potisnuo je u duboku pozadinu stvarni novac, tj. zlato u polugama. Kritička istorija takozvanog zlatnog standarda otkriva i tendenciju ka simboličkom ili apstraktnom novcu. Simbolički novac uzurpira izvesne funkcije stvarnog novca i potiskuje zlato u stratešku pozadinu sistema kreditnih odnosa« (str. 246).

Posebno se ističe značaj kredita u stvaranju akcionarskih društava. Kreditni sistem je uslov i bitna pretpostavka udruživanja kapitala u obliku akcionarskih društava. On je značajan faktor transfera tehničko-tehnoloških inovacija. Autor ističe: »Akcijski kapital je viša potencija procesa centralizacije kapitala. To je kapital direktno udruženih privrednih individuuma, svojevrsna asocijacija reproduktivnih kapitala, odnosno specifično društveno preduzeće u istorijskom horizontu građanske ekonomije. U takvoj unutrašnjoj povezanosti akcionarska preduzeća istupaju kao preduzeća društvenog kapitala, tj. kapitala kojeg je stvorila specifična delatnost banaka, bankarskog sistema i kreditnog sistema uopšte. U direktnoj suprotnosti prema privatnim preduzećima, akcionarska preduzeća su po izvesnim svojim elementima i po tendenciji društvena preduzeća« (str. 246). Nastojeći da pokaže načine identifikacije kapitala, to jest kapital-odnosa u različitim savremenim društvenim strukturama, autor daje i bliža određenja diferencijalnih poslova koje smatra »glavnim operacionalnim poljem za profesionalne špekulante«. »Praktično iskorišćavanje i najmanjih dnevnih kolebanja kurseva (tečajeva) različitih vrednosnica, te stalna igra na porast ili pad cene ove ili one berzanske robe u poslovima na rok, njihovo je delo« (str. 267).

U poslednjem odeljku o ekonomsko-političkim pojavama i tendencijama XX veka autor na određen način proverava teorijsko-pojmovni i metodološki koncept svoje knjige na društveno-ekonomskim i političkim odnosima i procesima prelazne epohe. On uspeva u dvostrukom smislu: (a) da pokaže određene zakonomernosti ekonomskih odnosa, tendenciju ka evolutivnim i revolucionarnim preobražajima, kako u sferi materijalne proizvodnje tako i celokupne pravno-političke nadgradnje i u sferi svesti; i (b) da potvrdi vrednost i aktuelnost Marksovog i marksističkog učenja kao »rukovodstva za akciju« u analiziranju komplikovanih odnosa savremene prelazne epohe.

U ovoj knjizi autor je sačuvao Marksovo nastojanje i težnju da nauka korisno posluži stvaranju novog, boljeg, socijalističkog poretka. Međutim, problemi i tendencije državnog kapitala i savremenog socijalizma su predmet brojnih naučnih studija, knjiga i rasprava, pa je autor, svestan kompleksnosti i obimnosti izvora podataka i analiza, samo zaokružio i sažeo predmet svoje knjige onako kako ga je i postavio. Sa ovom knjigom Rakočević je naučno istraživanje i sebe, naravno, dobro uputio u ekonomske probleme udruživanja rada. Pošto je to ono »što tek treba da se uradi«, ova knjiga će u tom smislu dobro doći.

Šta, na kraju, reći o ovoj knjizi? Pohvale zaslužuje kao izvanredan napor i doprinos ekonomskom učenju. Kritičari mogu primetiti da je ona mestimično teška i komplikovana. Ali, zar su jednostavni i laki problemi »pocepane« i složene ekonomsko-političke stvarnosti savremenog sveta? Knjiga kao što je ova, dostojna hvale i poštovanja, najbolje se preporučuje ako se, dok se čita, promišlja o onome što je rečeno o stvarnim činjenicama i problemima savremenog ekonomskog života, jer nauka političke ekonomije će još dugo biti u centru naučne pažnje i stvarnih društvenih zbivanja.

Veljko Radović

Pozorište i „opšta volja"

[*Žan Divinjo: Sociologija pozorišta (kolektivne senke), Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1978*]

»Cijeli svijet glumi.«
Petronije Arbiter

Pišući svoju sada već znamenitu *Sociologiju pozorišta (kolektivne senke)*, Žan Divinjo je, naravno, dobro znao da »svako upoređenje hramlje«, iako mu možda nije bila poznata ova njemačka poslovica koja izražava autohtonost i naročitost svake pojave. Na svoj način otkrivajući komplementarnost dviju stvarnosti — društvene i pozorišne — Divinjo je tim istraživanjem u dubinu i širinu pojave dolazio do zaista neočekivanih otkrića koja svjedoče o originalnosti njegova pronalazačkog duha koji se ne zadovoljava onim što je do njega otkriveno i prethodnim ispitivanjima »osveštano«. Pošto je mnoge velikane (u stvari, sve) pozorišta krstio anomičkim i »jeretičkim« prirodama, to se može reći, na svoj način, i o samom Divinjou. Istina, ponekad je i previše »jeretičan«, neodmjereno zanesen ponekim tobožnjim otkrićem izvjesnih zakonitosti u oblasti u kojoj ima tako mnogo nepredvidljivosti i nepojmljivosti. Ako ima kakve mane, a u svakom poslu je ima, onda se može reći kako

je Divinjoova slaba strana u njegovom suviše racionalističkom duhu koji ponekad hoće da »mjeri nemjerljivô«, što je posljedica njegovog obrazovanja i kartezijanskog duha koji ga je oblikovao kao mislioca. No, i pored toga, Divinjoova *Sociologija pozorišta (kolektivne senke)* fundamentalna je knjiga o međuzavisnosti i sveprožimanju stvarnosti društvenog i stvarnosti pozorišnog života, koja je njegov sublimirani izraz.

Ovo značajno Divinjoovo djelo štampano je 1965. godine i predstavlja, kako se kaže u Predgovoru, jednu od prvih, »a po obimu i značaju još i do danas neprevaziđenih rasprava o odnosu pozorišta i društva, o specifičnim vezama koje postoje između pozorišne i društvene prakse i o određenim socijalnim i estetskim posledicama te zavisnosti«. Inače, sociologijom pozorišta počeo je Divinjo da se bavi pedesetih godina, kada je redovno objavljivao pozorišne kritike i eseje u »Les nouvelles lettres«. Još tada ga je zainteresovala neraskidiva povezanost i stopljenost socijalnog i pozorišnog iskustva (Teodor Adorno: »U umjetnosti, čak i najsublimnijoj, nema ničega što nema porijeklo u svijetu«), i rezultat tog zanimanja je ova njegova kapitalna knjiga. Ona je proistekla iz njegova bitnog načela da »pozorište nije samo pozorište, nego je i mnogo više od toga«. Da se društvena zajednica i mnogostruki odnosi u njoj stvaralački projektuju na pozorišnoj sceni, to se, doduše, znalo dobro i dvije hiljade godina prije nas i Divinjoa, ali on je imao istorijsku prednost samim tim što je bio »na leđima džinova«, s čijih je ramena mogao da sagleda veći broj iskustava, činjenica, istorijskih i pozorišnih stvarnosti. Divinjo je mogao da upoređuje, svejedno što »svako upoređenje hramlje«. Tim upoređivanjem iskristalisalo se ono što je zajedničko pojavama, ali i ono što nije.

Žan Divinjo u ovoj knjizi razmatra tri aspekta pozorišne prakse: *pozorišni prostor, funkciju pozorišta* i *sliku ljudske jedinke.* Iako istorijska perspektiva daje tim razmatranjima utemeljenost i širinu plana, mislim da je najveće dubine Divinjo dosegao proučavajući jedan od tih triju aspekata: *funkciju pozorišta.* Najmanje otkrića ima u istraživanju značenja *pozorišnog prostora,* jer je tom prostoru i njegovom obliku dao prenaglašenu važnost (mada taj prostor oblikuju društveni, psihološki i simbolički činioci). Divinjo je u ovom djelu pokušao i da poljulja temelje nekoliko krutih »estetičkih mistifikacija«, a prije svih navodno utvrđeno religijsko porijeklo pozorišta, kao i kriterij *teatralnosti.*

Divinjo vjeruje, kao i mnogi drugi istraživači, da je pozorište »*umetnost čiji se koreni nalaze u društvenom životu* (*kurziv* u tekstu — V. R.) i koja je više nego ijedna druga umetnost utkana u živu potku kolektivnog iskustva; pozorište oseća više nego bilo koja druga umetnost potrese koji razdiru neprestanim korenitim promenama ispunjeni društveni život, ono teško kretanje slobode koja čas polako napreduje upola savladana raznim stegama i ne-

premostivim teškoćama, a čas se silovito ispoljava u nepredvidljivim naglim razmasima. U tome se sastoji cio sistem mišljenja koji je uobličio Divinjoov pogled na svijet i pozornicu, jer pozorište uvijek predstavlja »vid ispoljavanja društvenog života« i njegovu neobuhvatnu punoću.

Kao što je Petronije Arbiter prije mnogo vjekova tvrdio da »cijeli svijet glumi«, to misli i Divinjo (iako ovdje nije mjesto da se o tome govori, često izgleda da smo sve temeljne ideje »ukrali« precima po onoj alhemičarskoj: »Šta to imamo što nismo naslijedili!«). Ispoljavanje teatralnog duha Divinjo zapaža svuda, u svakoj »režiranoj« ceremoniji, političkom mitingu, crkvenoj službi, svetkovinama porodičnim ili državnim ... »Zar društvo ne poseduje pozorišnu komponentu«, pita Divinjo, »i zar se život ne otkriva razdeljujući se nadvoje da bi sebe samom sebi prikazao?« Mi se, dakle, na svim nivoima iskustava »suočavamo sa pravim *spontanim pozorištem*« (*kurziv* u tekstu — V. R.). Društvena hijerarhija i društvene »uloge« ovaploćuju se na sceni u svom simboličnom, kristalizovanom vidu: u društvu svak ima svoju određenu »ulogu« (svjetovne simboličke dramatizacije svuda su oko nas!) i tu se analogije društva i pozorišta ne iscrpljuju (»Ceremonijal, polarizacija prostora i izbor jedne izuzetne individualnosti predstavljaju komponente koje su zajedničke pozorištu i društvenom životu«). Zar se sve do kraja XVIII vijeka nisu prodavala mjesta povlašćenima na samoj pozornici?! To je jedna privilegovana klasa htjela da simbolično upravlja i na pozorišnoj sceni, kao što je upravljala i izvan njenog metaforičkog okvira. Raslojavanje u konkretnom društvenom životu dovelo je i do raslojavanja u pozorištu: aristokratiji su pripale posvećene lože, srednji stalež je izvojevao mjesto u parteru, a plebs (čiji »prodor odozdo« je tek mnogo kasnije uslijedio) ostao je najviše udaljen od scene — gurnuli su ga u duboku pozadinu, na galeriju, i ta je raslojenost gledališta izvanredno simbolično odslikavala društveni poredak koji je oktroisao nejednakost staleža i klasa.

Pozorište, najosjetljivije od svih umjetnosti, reaguje na mijene društvenog života i na dinamiku aktuelne stvarnosti koja se pokreće i mijenja, jer je ono u stanju da pronađe »gravitacijsko središte svoga vremena« (Franc Marek). Ono je oduvijek bilo, ponekad je to i sada, prava »antena rase«, sa svojim »instinktom vertikalnosti«, koji svako pravo pozorište mora da ima. Kao metaforički umanjeni model kosmosa, pozornica izražava izvjestan ljudski poredak i kretanje od jedne društvene forme ka drugoj. Razumije se, nije istovetna funkcija pozorišta u feudalizmu i, recimo, u društvu konkurentskog kapitalizma i birokratskog socijalizma. Kako se osjetno i potmulo mijenja tekuća društvena stvarnost, tako se, ali u duhu sopstvenih autonomnih zakona, mijenja i slika pozorišnog života. Tu nije riječ o »zadacima« koji se ponekad postavljaju pozorištima kako bi osveštala i učvrstila postojeći poredak, jer samo slobodno i nesputano pozorište može da predviđa buduće događaje i pomaže da se pojave klice budućnosti

i snage što pokreću promjene. Razumije se, u totalitarnim društvima nema raznolikosti ni u pozorištu: tada pozorište dogmatski služi veličanju samo jedne ideje, ideje klase na vlasti. Pozorište i zajednica su u čvrstoj i živoj vezi i pozorište se nikad ne može izuzeti već i stoga što je u samom njegovom biću da živi i da se preoblikuje kao i samo društvo. Stoga takvo pozorište ima oslobodilački, izrazito humanistički karakter — sve ostalo je samo apologetika i propaganda, jer je pozorište dužno da »propagira« sam čovječnost i čovjeka i njegov neutaživi slobodarski duh.

Kolika je snaga pozorišta? Je li njegova »moć da dočarava život« vrhunska i društveno bitna? Fridrih Šiler je, na primjer, vjerovao da je helenska tragedija uobličila i izgradila Helene kao ljude, da je ona odlučno doprinijela ostvarenju istorijskog ideala helenskog čovjeka. Da li je Šiler bio u pravu, to se ne može reći — prosto stoga što djelovanje pozorišta na razvoj društvene zajednice čiju složenost izražava nije moguće izmjeriti. Sem toga, o djelovanju helenske tragedije na ostvarivanje tipa helenskog čovjeka nemamo dovoljno činjenica i uvida. Naravno, sasvim je jasna moć pozorišta, ali kako se to odražava na društvena kretanja — to već nije tako jasno. Recimo, dramska književnost, i književnost uopšte, osveštala je ukidanje dijalekata — samim tim, ta književnost je centralističkim monarhijama pomogla da »države učine homogenijim, da oblikuju njihovo duhovno i moralno jedinstvo«.

»Umetnost nikada ne preobražava svet, jer se estetski elementi umetničkih dela svečano ukazuju kao lepeza čistih značenja«, veli Divinjo, mada će na drugom mjestu na neki način to — poreći. Istina, može se reći da »pozorišna svečanost nema nikakvu stvarnu efikasnost«, ali da li je to sva istina? Pozorište jeste simulirana akcija, igranje akcije, čista pjesnička simbolizacija — stoga ono nema mjerljivog društvenog »učinka«. Ta pozorišna akcija i njena značenja preseljavaju se nakon predstave u svijest i podsvijest gledalaca, tu se njena značenja okončavaju. Da je Bomaršeova *Figarova ženidba*, recimo, bila podstrekač revolucionarnih akcija Pariske komune, to nije mnogo vjerovatno. Jednostavno, Bomarše je talentovano uviđao da se oko njega »uskomešala sredina«, jer je ta stvarnost bila sazrela za duboku promjenu i »veliku premetačinu«. Istina, Bomarše je svojim djelom pomogao društvenoj akciji komunara. Divinjo smatra da je umjetnost Stare Grčke ostvarivala ono »što samo svojim snagama društvo ne bi postiglo«. Da pozorišna akcija posredno pomaže društvenoj akciji, u to se ne može sumnjati, ali odlučnu akciju prevrata, naravno, vodi politika i društvene snage koje žele promjenu. Pozorište je tu da pomogne da se ta akcija osmisli, oduhovi i dovrši. »Pozorište je, pre svega, umetnost koja je duboko ukorenjena u konkretnom, kolektivnom životu«, piše Divinjo, smatrajući da bi istraživači uvijek morali da se klone »odvajanja estetike pozorišta od bujnog i uskomešanog društvenog života«. Uostalom, pozorište koje »ode« u estetizam, bježeći od stvarnosti u apstraktna »viša« značenja — osuđeno je

na propast i potpunu izolaciju od stvarnosti koja ga hrani sokovima i od gledalaca koji ga omogućavaju (Paul Kle je, u Dnevniku od 1915. godine, napisao: »Što ovaj svijet postaje stravičniji, kao u ovim danima, umjetnost postaje apstraktnija, a svijet u miru stvara realističku umjetnost«). »Sama jačina veze koja postoji između društvenog života i pozorišta uzrok je uprošćavanja i preterivanja koja se često sreću u radovima iz ove oblasti«, kaže Divinjo. Neki istraživači, zaista, tu vezu pretjerano pojednostavnjuju i vulgarizuju, dajući joj smisao prostog i najbukvalnijeg odraza društvenog života na pozornici. Naravno, pozorište izražava aktuelni život samo u skladu s djelovanjem vlastitih zakona i nije ravnodušno i nestvaralačko ogledalo konkretnih društvenih prilika.

Pozorište svih epoha definiše ideale i vrijednosti jednog perioda istorije i civilizacije, u njemu se metaforično ispoljava »duh vremena«, ono hrabri i podupire pokolebano čovječanstvo. Šta pozorište daje čovjeku, kojim snagama u njemu se obraća? »Popravlja« li ga, oslobađa li njegovu samosvijest i spontanost ili oličava duh huljenja? I kakva je, konačno, ta stara i neobjašnjiva potreba ljudi da opčinjeni gledaju čovjeka na pozornici što glumi svoju sudbinu s maskom na licu? Je li dovoljno reći, slično Gistavu Koenu, da u čovjeku oduvijek postoji neugasiva »glad za spektaklom«? To je tačan uvid, ali ništa ne objašnjava. Čovjek to, možda, želi da vidi vlastiti svakidašnji život transponovan u neko »više« stanje scenskog života dovoljno univerzalnog da izrazi cjelokupnu ljudsku situaciju. Možda gledalac pozorišne predstave doživljava scenski događaj kao »proširivanje bivstvovanja«, kao simbolično uspostavljanje Velikog Reda u haotičnoj svakidašnjici bez pravca, kao kolektivno projiciranje, kao eksteriorizovanje unutrašnjeg života i kao težnju za izrazom i samopotvrđivanjem? Divinjo nije kategoričan kad formuliše vlastitu ideju o pozorištu, njegovu smislu i porijeklu. Ne postoji samo sociološko, etnološko i psihološko objašnjenje, nego se pojava pozorišta mora posmatrati s više ravni — pojedinačno, svaka od tih konvergentnih ravni nedovoljna je da objasni šta je to pozorište i kako je nastalo (u stvari, jedinstvenog objašnjenja nema!). Je li njegovo porijeklo religijsko ili nije, Divinjo se ne usuđuje da kaže. Je li poteklo iz religijskih kultnih ceremonija, iz paganskih rituala što su slavili pojavu čovjeka i njegovu svijest u usponu? Na to pitanje nikad neće moći da se odgovori »jednom zauvek«.

Ako nije moguće prodrijeti u prirodu porijekla pozorišnog čina i njegovog smisla, može se bar utvrditi da postoji duboka povezanost i komplementarnost društvenog i pozorišnog života kao »savršenog simbola društvenog sveta«. »Jedino saglasnost velikog broja pojedinačnih namera može da *učini verovatnom* (*kurziv* u tekstu — V. R.) izmišljenu situaciju dajući joj ono što joj nedostaje — konkretnu sadržinu, bilo da se grupa gledalaca u njoj prepoznaje, bilo da u njoj otkriva svoje sopstvene sukobe, bilo da oseća da je se ta situacija tiče, bilo da u njoj nalazi dopunu svome bivstvovanju, bilo najzad — što je, kao što je to Niče naslućivao,

još važnije — da ona glumi svoj život pre nego što će početi da ga živi«, kaže Divinjo, uvjeren da »umetnost stvara makete budućeg društva«. Shvatiti pulsiranje društvenog života kao neprestano kolektivno stvaranje, znači shvatiti i prirodu simulirane pozorišne akcije koja uvijek teži promjeni i razvoju (kao što tome teže sva zdrava, poletna i dinamična društva što ne prolaze pored istorije). No ovdje Divinjo ne misli da se na sceni samo izražava pjesničkom maštom preinačeni aktuelni život kolektiva, već da se na njoj priprema gledalište da dočeka budućnost (rečeno je već da »veoma često simptomi koji se daju uočiti u umjetničkim djelima mogu, mnogo ranije nego neki drugi simptomi, ukazati na velike društvene promjene«). To je ta profetska moć pozorišta da zapazi još neuobličene pojave i da osjeća promjene u dubini života kolektiva (Oskar Vajld: »Priroda naposljetku postaje slična umjetnosti«).

Divinjo vjeruje da umjetničko dramsko stvaralaštvo i društveno stvaralaštvo predstavljaju »komplementarne vidove jedne iste snage koju bi sociološko proučavanje pozorišta trebalo da otkrije«. Pošto je dramsko djelo svim svojim vidovima vezano za kolektivno i pojedinačno iskustvo, prirodno je njegovo jedinstveno svojstvo da povezuje razjedinjenô i razdrobljeno, da sabira »raznorodne stavove« u simboličnu »opštu volju« cijelog kolektiva. No pozorište kao poetsko ovaploćenje društvene prakse nije površinski vezano sa stvarnošću: ono posmatra njene dubine i zahvata u istorijsko pamćenje, ali i u površinska i vidljiva društvena ispoljavanja, kako bi naslutilo budućnost kolektiva i njegovu skoru promjenu (Divinjo kaže da se odnosi između pozorišta i kolektivnog života »ne uspostavljaju u ravni političke ideologije, nego na većoj dubini, u ravni društvenog i egzistencijalnog iskustva«). Pozorišna umjetnost ne odražava često haotično i neuobličeno kolebanje društvenog života, ona transponuje to šarenilo i »nered« u izvjestan poredak koji znači metaforično prevazilaženje pojedinačnog i traženje opštevažećeg u njemu. Stoga je pozorište čuvar neizmjerne raznobojnosti života, ono ne može da bude — sem ako ne pristane na vulgarnu propagandu — kanonski i dogmatski čin. Priroda pozorišta je dinamička, dijalektička — ono živi od sukoba pojedinaca, klasa, grupa. Sukobljenost je bit pozorišta, kao i svakog društva spremnog na samoprevazilaženje i traženje savršenijih oblika i vidova slobode.

»U pozorišnu umetnost dostiže onaj stupanj opštosti na kome ona premaša okvire pisane književnosti, u pozorišnoj predstavi estetičnost se pretvara u društvenu akciju«, smatra Žan Divinjo. Divinjo ne estetizuje previše, a takođe i ne sociologizuje svoja razmatranja društvenog i pozorišnog iskustva; kad se drži toga načela, Divinjoova misao je najprodornija i najobuhvatnija. On vjeruje da pozorište pomaže onim pokretljivim snagama društva koje su za promjenu smežuranog duha; naravno, pozorište to čini u skladu sa svojim zakonima i vlastitim jezikom (»Sa promenama funkcija koje tačno pokazuju šta na različite načine združeni ljudi

očekuju od života poklapaju se promene do kojih dolazi u predstavi o čovekovoj ličnosti i u predstavi o životu uopšte«).

Pozorišna i društvena praksa često ne idu paralelno, jer tu ne postoji prosta uzajamnost jednog određenog društvenog stanja i pozorišnog »odražavanja«. »Ako engleska drama iz doba vladavine Elizabete I i (u manjoj meri) španska drama iz 'zlatnog veka' prikazuju jedan 'mračni svet', to gotovo nikako ne znači da je on 'odražavao' jednu stvarnost koja bi mu bila slična«, piše Divinjo. Pozorište je drugačije reagovalo na znake poremećene društvene ravnoteže i simptome koji ukazuju na to da je ondašnji čovjek »nastavljao da živi pridržavajući se zastarelih vrednosti, dok se jedno drugačije društveno ustrojstvo neprimetno stvaralo«. To je, zaista, jedan od očitih primjera zaostajanja društvene prakse u odnosu na pozorišnu, gdje se poetsko saznavanje svijeta pokazuje nadmoćnim. Divinjo kaže da je stvaralačka svijest dramskog pisca »uvek *polemička*« (*kurziv* u tekstu — V. R) i da uvijek ovaplođuje borbu, »rastrzanost između tih normi i raznih oblika grozničavog zanosa, njoj daje poleta neprekidno preobražavanje društvenih struktura koje obuhvataju raznolike i složene vidove živih ljudskih skupina«. To je konflikt suprotnih snaga: snage stvaralačke spontanosti i »snage stega ustanovljenih pomoću tradicionalnih ponašanja«. »Zlatno doba« dramske književnosti pokazuje »uskomešanu sredinu« koja je omogućila dramatičare — genije što su uviđali da se život tadašnjeg društva usmjerio ka korjenitoj promjeni, a istovremeno se živjelo po obrascima tradicionalističkog društvenog modela na umoru. Darovit dramatičar — pogotovo ako je i genijalan — uvijek će odbiti da se povinuje okamenjenim kolektivnim predstavama, obraćajući se potencijalnom i mogućem; otuda potiče vječna »jeretičnost«, anomičnost i »atipičnost« dramatičarskog čina: pozorište je uvijek okrenuto sredini u kojoj postoji, ali i budućnosti čije su klice u njoj samoj (društva, na žalost, nisu uvijek okrenuta budućnosti, nego počesto teže okamenjivanju, ponašajući se kao da su već dosegla istinu, u golemom strahu od slobode bez koje pozorišta nema). Kada počinje promjena društvenih struktura, začeta u dubini kolektivnog života? To se, razumije se, ne događa odjednom (»Trenutak kada promene počinju da se odigravaju manje je važan od njihovog poznog uticaja na celokupni život«). Pozorište uvijek osjeća da se nešto mijenja, pa čak i ona neživotna pozorišta kao što je bilo klasicističko koje se, u bjekstvu od života, vraćalo »neohelenskim« obrascima života. U tom sterilnom pozorištu nije bilo ni traga od čulne i žive stvarnosti, ali čak i takvo je posredno svjedočilo o jednom stanju kolektivne svijesti u očekivanju promjene i pojave novih, »još neizraženih vrednosti«. Jednostavno, pozorište se ne može izuzeti iz vlastite društvene sredine, čak i kad se — izuzima.

Proučavajući istoriju pozorišta i istoriju dramskog žanra kao jedinog »stvarno uzvišenog« književnog roda, Divinjo je znao da život i živo, vječno promjenljivo iskustvo nisu svodljivi na

samo jedno viđenje svijeta, na jedan opštevažeći simbol; zbog svega toga izuzetno je teško baviti se sociologijom pozorišta, osobito onog drevnog (iz te daleke drevnosti nemamo baš previše socijalnih, političkih i istorijskih informacija). Nema u društvu, na kojem, jedne jedine vrijednosti koja bi isključivala sve druge (osim, možda, u primitivnim, neistorijskim društvima). U svim iole razvijenim kulturama vlada estetička nejednoobraznost, jer ni u društvu, uostalom, nema apsolutne »monolitnosti« (Divinjo odlučno osporava kanonsku zabludu — teško je tvrditi da li je u pravu ili nije — da se, na primjer, u helensko doba »ostvarilo jedinstvo između jednog jednodušnog naroda i dramske predstave koju je on gledao, između jedne građanske svesti i jedne estetike«). Dakle, jednodušnost se nikad nije postigla — bar tako misli Divinjo — vjerovatno nikad neće ni moći da se ukine stvaralački konflikt individualnog i kolektivnog (sem toga, u čovjeku samom postoje neizbrojive protivrječnosti i sukobi). Platon u *Zakonima* kaže da je Atinom-državom vladalo pozorište, stoga se može reći da pozorište nikad u istoriji nije imalo takvu moć društvenog preobražavanja kao tada (Divinjo čak misli da se u VI i V vijeku prije nove ere helenski grad služio *»dramskom predstavom kao ceremonijalnim činom koji je njegovim žiteljima omogućavao da nauče da koriste individualnu slobodu« — kurziv* u tekstu — V. R.).

»Zlatno doba« još jednom se ostvarilo, mnogo vjekova nakon onog srećnog razdoblja iz helenskih vremena. Divinjo s pravom smatra da je najveće cvjetanje dramskog stvaralaštva u istoriji bilo u Engleskoj Elizabete I i Džemsa I (to doba trajalo je kratko: od prvog izvođenja Marloovog *Fausta*, 1587. godine, do zatvaranja pozoriŝtâ u Engleskoj — po odluci puritanskog parlamenta — 1642. godine), kao i u doba procvata španske drame istog razdoblja (zora helenskog dramatičarskog genija svanula je u V, a ugasla negdje krajem IV vijeka prije nove ere). Tada je moglo da se uoči »množenje suparničkih dramskih formi« i zaokupljenost tadašnjih dramatičara »životom i vidljivim ili skrivenim sukobima koji su njime gospodarili«. »Kako su razne promene koje više nisu dopuštale vraćanje na prethodno stanje tada bile izazvale duboke poremećaje u strukturama i načinu života tradicionalnih evropskih društava, piše Divinjo, možemo se pitati nije li možda postojala neka korelacija između načina na koji su bili doživljavani tim promenama izazvani emocionalni potresi, s jedne, i izvanredne snage s kojom su dramatičari tog vremena izmišljali dramska lica i situacije, s druge strane.« Te drame su svjedočanstva najave otkrića individualizma i individualne slobode čovjeka te epohe. »Sve nas navodi da verujemo da se veliko tragičko delo može pojaviti samo u tim trenucima krajnje napetosti«, misli Divinjo. Da ta krajnja napetost daje drami silnu snagu i značaj, to je neosporno, ali ona ne daje plodove baš uvijek (eto kako je teško definisati nešto tako složeno kao što je postupak dramatičarskog transponovanja činjenica stvarnosti!). Doba cvjetanja

helenske drame trajalo je kratko, kao i doba ogromnog poleta engleske i španske drame. To doba — dokazano je već — poklapa se s izrazima velike opšte snage helenskih gradova i španske i engleske stvarnosti pred izmjenom. Ali se veoma brzo ugasio ogromni dramatičarski polet. Zašto? Da se veliki istorijski konflikti ne odraze uvijek u velikim dramskim djelima primjer je francuska revolucija »koja nije stvorila sopstveno pozorište«. Divinjo to smatra dokazom protiv dogme da je pozorište samo uprošćen odraz društvenih prilika. U to doba velikog osporavanja svega, doba francuske revolucije, dominirala je slaba i krajnje konvencionalna i nerevolucionarna drama (Anri Fosijan: »Revolucije ne stvaraju obavezno i svoju umjetnost, one djeluju na institucije, dovode do promjena u načinu života, daju određeni ton, ali se služe naslijeđenim oblicima«).

Divinjo se pita kako bi drama »mogla da bude društveno neopredeljena kad ona podrazumeva književnu dramatizaciju individualizovanih kolektivnih ponašanja«! Naravno, to nije moguće. Društvo raznim regulacijama usmjerava energije naroda, a pozorište mu pomaže da sagleda na pozornici simuliranu akciju — sliku aktuelnog društvenog života, da se prepozna na sceni. »Pozorište nije škola koja uči ljude da poštuju vrline i čestito žive, nego je ono slika onoga što je u ljudskim naravima«, pisao je Žan-Žak Ruso, bojeći se da istina sa scene ne razruši njegovu Utopiju i vjerujući da pozorišni pisci »kvare« nacionalni karakter. Pozorište je raznim ediktima zabranjivano, zabranjuje se i danas, i to s istim »argumentima«. Uvijek je to iz straha od istine koja u gledalište dopire s pozornice. »Uticaj politike na pozorište, kao i uticaj pozorišta na politiku, samo ukazuju na dramatičnu borbu u samom društvenom životu između stega i zahteva za slobodom ili spontanim ispoljavanjem«, veli Divinjo. Ideologizacija pozorišta odgovara neumjerenoj ideologizaciji društvenog života. »Ideologija zahteva legende i mitove koje će svi moći da shvate i odsečne definicije: ona odbacuje svaku protivrečnost i nastoji da pridobije razne grupe ljudi koje svodi na skupine čiji su obrasci slabo strukturirani, ali koje usmerava jedna jedina akciona shema ... Ako je neko siguran u to da poseduje istinu, onda on nije u stanju da istovremeno bude duhovno privlačan za druge ljude«, piše Divinjo, prisjećajući se apologetskih »drama« francuske revolucije koje su njihovi autori pisali po starim i »zanimljivim« obrascima, jer su znali da drama bez konflikta ne može i da apsolutizacija jedne jedine vrijednosti nije privlačna za gledalište koje nikad ne prestaje da »guta parole«. Žan Divinjo misli da je tek Brehtova kritička dramaturgija učinila da ideologija postane »sastavni deo jednog istinskog dramskog stvaralaštva«. Pošto je dobra drama ona koja nije dosadna, Divinjo kaže da je Brehtovu dramatičarsku misao uvijek nosila naprijed »jedna dijalektika što razara sve ideologije doba u kome ideologija gospodari kolektivnim mentalitetom«. On misli, takođe, da je

upravo Breht potpuno razorio »vaspitnu« dramu i, zahvaljujući njemu, politička drama »ponovo je postala vid dramskog stvaralaštva«. »Prema tome, kaže Divinjo, kao moguće sredstvo za okupljanje raznih grupa i njihovo dinamizovanje pomoću jednog konkretnog spektakla, ideološko pozorište moglo je *naizmenično (kurziv* u tekstu — V. R.) da bude proletersko ili nacionalističko, i upravo to se i dogodilo.« Svako društvo je težilo ka izvesnoj »opštoj volji«, ponekad pri tom previše ugrožavajući slobodnu volju pojedinca. Pozorište štiti pravo čovjeka na razlikovanje, osjetljivo reagujući uvijek kad se poremeti društvena ravnoteža i kad se ugroze načela slobode. A s pojavom novih oblika modernog života »raspale su se apsolutne vrednosti koje su čoveka štitile od prirode koja je bila prognana iz područja društvenog života«. »Neobično neprestano javljanje novih mitova i ideologija koje prati razvoj savremenih društava uočljivo je i u oblasti estetike, a utoliko pre u pozorištu«, piše Divinjo. Zaista, prvi put u istoriji pozorište gubi primat, ono ne može da prati neobično brze promjene, kao da se tok istorije silno ubrzava u kakvom akceleratoru. Ono više ne predviđa, ne može da pronađe duhu vremena prilagođene oblike — to je džinovski pokrenut kontinuum gdje je sve samo munjevita promjena. Pozorište je oduvijek oličavalo »neprestanu revoluciju«, ali ne i anarhiju, a upravo smo u razdoblju potpunog osporavanja i krajnjeg relativizma u kojem pozorište ne uspijeva da bude metafora budućnosti ni njegova »maketa«. Hoće li se savremeno pozorište uputiti, kao spasu, svetoj nepomućenosti izvora i potražiti nadahnuće u jedrini i mladim simbolima pozorišta »trećeg svijeta« (protivljenje spontanog automatskom, recimo!) — teško je predvidjeti. Može se samo reći da je današnje pozorište umorno, često i bez ozbiljnog društvenog značaja. A iz istorije možemo da naučimo da »u kolektivnom i pojedinačnom iskustvu ništa nije stečeno zasvagda« — stoga će pozorište morati da se orijentiše i traži sebi mjesto koje mu dolikuje.

Divinjoova *Sociologija pozorišta (kolektivne senke)* fundamentalno je djelo u kojem su prikazani sistemi koje obrazuju proučavane pojave, a ne njihova evolucija. Uostalom, Divinjoovo shvatanje nije uprošćeno evolucionističko, i on će prije uočiti prekid nego kontinuitet. »Potku ove knjige tvore ova tri nivoa *pozorišne prakse* (*kurziv* u tekstu — V. R.): menjanja scenskog prostora koji za čoveka predstavlja okvir u kome on može da izrazi svoje iskustvo, menjanja funkcije pozorišta u zavisnosti od toga kakvog je tipa društvo u kome ono živi, i menjanja slike o čovekovoj ličnosti«, piše Divinjo o temeljnim temama svoje knjige. On je pokušavao da dâ sociološko objašnjenje porijekla pozorišta, a zatim da otkrije društvene razloge koji utiču na formiranje raznih estetičkih doktrina, potom da otkrije načine na koje društveni život utiče na stav dramatičara (kakve sve ambivalencije djeluju u svijesti svakog dramatičara, kakve autocenzure?). Divinjo je lucidan istraživački duh i u ovoj knjizi učinio je mnogo

dalekovidih otkrića. To je čini cjelovitom i uvjerljivom u mnogim svojim komponentama: ona je puna darovitih i dubokih pretpostavki, neočekivanih analogija i duhovitih poređenja »neuporedivog«. A samo prividno je paradoksalno to što na pitanje *šta je pozorište* ova knjiga uopšte nije ni odgovorila! Jer je to jedna od temeljnih zagonetki iskustva: šta privlači čovjeka prizoru simulirane pozorišne akcije, da gleda čovjeka na sceni i njegovu »izmišljenu« sudbinu istinitiju od stvarne? Navodeći Pindarove stihove iz Osme pitijske ode: »Šta smo, šta nismo — mi bića / kratkoveka? Čovek je san jedne senke«, Divinjo je time pozajmio dio naslova svoje knjige i podsjetio na pjesničku spoznaju velikog dramatičara Kalderona de la Barke: »Život je san.«

Pozorište je jedno od velikih ljudskih otkrića koje nas suočava sa istinom o nama samima, osmišljavajući privremenost života i praveći od njega ne slučajan događaj, već svečanost punu unutrašnjeg smisla. Ono je, kako kaže Martin Eslin, »izraz čovjekova napora da se čovjek nagodi sa svijetom u kojem živi«.

Nenad I. Kecmanović: Ideologija i istina

(Velika edicija »Ideja«, »Mladost«, Beograd, 1977, strana 216)

Posle neuspeha oružanih intervencija protiv socijalističkih revolucija, a zatim odustajanja od besperspektivne hladnoratovske konfrontacije, stratezi konzervativne društveno-naučne i političke misli iznašli su novo rešenje. Umesto insistiranja na dubokim i nepremostivim razlikama koje »slobodni svet« odvajaju od »egalitarnog varvarizma s onu stranu gvozdene zavese« — što se pokazivalo sve manje ubedljivim i uspešnim — počelo se tvrditi, sasvim obrnuto, da bitnih razlika između ciljeva sistema gotovo i da nema, odnosno da su one više kvantitativne nego kvalitativne.

Dakle, perspektiva je u tome da se socijalizam sve više približava kapitalizmu, pa će tako, navodno, nestati i svi konflikti i napetosti između blokova koji su, opet, dosledno tome, u suštini samo izraz suprotnosti između razvijenih i manje razvijenih, a ne sukob između revolucije i konzervacije društvenog života. Tako se rodila teorija konvergencije ili, preciznije, teorija o jednostranom približavanju socijalizma kapitalizmu, što je samo klasičan razvojni oblik teorije konvergencije.

Obilje krajnje heterogenog materijala na temu konvergencije sistema dr Nenad I. Kecmanović je obuhvatio i sredio svojom originalnom četvoročlanom sistematizacijom, zasnovanom na bitno humanističkom, marksističkom kriterijumu diferencijacije. Klasičnu koncepciju teorije konvergencije o navodno jednostranom približavanju socijalizma kapitalizmu odredio je kao konzervativnu građansku verziju ove teorije čiji su vodeći protagonisti Bernhem, Aron, Rostov, Kan, Bržinski i drugi. Da je takva orijentacija unutar veoma razuđenog materijala vezanog za ovu teoriju sasvim direktno u funkciji jedne određene političke ideologije, na svoj način svedoči i podatak da su mnogi njeni pred-

stavnici zauzimali, ili zauzimaju, visoke položaje u administrativnoj hijerarhiji Sjedinjenih Država.

Istočni pandan konzervativnoj građanskoj verziji teorije konvergencije Kecmanović vidi u dogmatsko-marksističkoj verziji teorije konvergencije, to jest u koncepciji prema kojoj »gvozdena istorijska zakonitost svetskog revolucionarnog marša« neminovno vuče kapitalizam u socijalizam kao u neku vrstu objektivne nužnosti, pa je pitanje socijalističke revolucije na Zapadu praktično samo pitanje vremena (Roze, Noske, Filipec i drugi).

Treća »kritička građanska« verzija teorije konvergencije prilazi pojavi sličnosti i približavanja Istoka i Zapada na daleko višem nivou te, uočavajući neke objektivne elemente procesa konvergencije dvaju sistema, pokušava da ih protumači kao nastajanje novog društva. To društvo (postindustrijsko, društvo blagostanja, izobilja itd.), po Galbrajtu, Diveržeu, Saharovu i sličnomišljenicima, nastaje uzajamnim preuzimanjem pozitivnih rezultata te obostranim odbacivanjem onoga negativnog, i to bez ikakvih ideoloških predrasuda: šta je, pri tome, socijalističko, a šta kapitalističko. Time se, onda, stvara jedinstven model društvene organizacije univerzalno prihvatljivih kvaliteta, kao što su ekonomski rast, potrošačko društvo, masovna kultura, politička ekspertokratija. »Svetla« perspektiva ulaženja u jednu ovakvu epohu — »doba kraja ideologije«, to jest okupljanja i težnji celog sveta (bez obzira na političke sisteme) ka ostvarenju ideološki neutralnih ciljeva — stavlja revolucije *ad acta*, a socijalizam u muzej starina.

Pošto je ukazao na niz interesantnih i prihvatljivih analiza i nalaza koje smo dobili iz pera ovih kritičkih građanskih teoretičara konvergencije o objektivnim podudarnostima i elementima daljeg približavanja sistema, dr N. I. Kecmanović je istakao ograničenost funkcionalističkog pristupa, toliko karakterističnog za savremenu građansku društvenu nauku. Ukratko, teorija konvergencije i u ovom svom najboljem izdanju, odnosno verziji, ostaje unutar apologetike građanskog *statusa quo*, pa i budućnost današnjeg društva, bilo ono kapitalističko ili socijalističko, vidi jedino u okviru postojećeg, jedino kao afirmaciju navodno ideološki neutralnih vrednosti ekonomskog rasta, materijalnog standarda, naučno-tehničkog progresa itd. Politička opredeljenja i vrednosti, karakter društvenih odnosa i uopšte humanistički kriterijumi društvenog razvoja ostaju na periferiji interesovanja teorije konvergencije kao sfera ljudskih strasti koja će u doba kraja ideologije postati predmetom scijentističke regulacije. Dalji društveno-istorijski razvoj može, dakle, teći isključivo u okviru tih već datih pretpostavki i njihove optimalizacije. Nikako se ne može ići izvan toga. Nikako se ne može, odnosno nema ni realne potrebe bilo šta radikalno, revolucionarno menjati.

Međutim, Kecmanović u teoriji konvergencije vidi i nešto prihvatljivo, »neko racionalno jezgro koje se dâ izljuštiti ispod masivnih ideoloških naslaga« (otuda u podnaslovu knjige i stoji »marksistička valorizacija«, a ne marksistička kritika teorije konvergencije), a to je ocena da su sličnosti, analogni procesi i tendencije, pa, u izvesnom smislu, i približavanje, objektivno na delu u koordinatama savremenog industrijskog euro-američkog društva, bar kada je reč o državnom kapitalizmu i (socijalističkom) etatizmu. Konkretnije, autor ima na umu najamni odnos koji ne menja svoju građansku suštinu ni onda kada se naspram radnika, umesto kapitalista, pojavljuje država, zatim, apsolutizaciju privrednog rasta (»stići i prestići Zapad«) i potiskivanje kvaliteta društvenih odnosa kao kriterijuma društvenog razvoja, tehno-birokratsko upravljanje društvenim procesima, lagersku politiku interesnih sfera, elemente etatizacije, odnosno podele društva na masu i elitu, varijante masovne kulture itd.

U tom smislu i neki nalazi kritičke građanske teorije konvergencije pružaju donekle upotrebljivu argumentaciju za jednu ovakvu marksističku analizu fenomena konvergencije državnog kapitalizma i državnog socijalizma. Ali elementi »liberalizacije socijalizma« i »socijalizacije kapitalizma« — kako teoretičari konvergencije, obično, opisuju ovaj proces približavanja — imaju daleko dublju socijalno-klasnu osnovu koja izmiče funkcionalističkom pristupu i može se dokučiti jedino radikalnim kritičko-analitičkim prodorom u samu ontologiju društvenog života savremenog sveta. Drugim rečima, konvergencija — da, ali teorija konvergencije — ne. Naime, neki elementi fenomena konvergencije u najširem smislu su očevidni, ali ni jedna od pomenutih verzija teorije konvergencije ne pruža adekvatnu interpretaciju i ne prodire u samu bit ovog fenomena, nego tek uočava njegove spoljne manifestacije.

Zbog toga se autor zalaže za marksistički tretman problema, pa će njegovo dosledno provođenje i izlaganje činiti i glavninu teksta knjige *Ideologija i istina.* Najsažetije rečeno, Kecmanović smatra da je socijalno-klasna ontologija ona fundamentalna determinirajuća instanca društvenog života iz koje su tek sekundarno izvedene sve one brojne sličnosti koje su lako uočljive na ravni svakodnevnog zbivanja savremenog života na Istoku i Zapadu. I dok, naravno, građanska bit odgovara i pojavnoj strani i određenju svakog, pa i savremenog razvijenog kapitalizma, dotle državni socijalizam, kao etatizam, u nekim svojim određenjima ne uspeva da izađe iz horizonta građanskog sveta. Ako se pođe od raspolaganja viškom rada kao osnovnog kriterijuma, onda možemo reći da su kapitalistički i etatistički monopol samo dva lica otuđivanja radnih masa od odlučivanja o plodovima svoga rada, što onda i dva ideološki antagonistička sistema svodi na zajednički imenitelj. Zato je Kecmanović u jednom od ključnih poglavlja knjige postavio pitanje: »šta je građansko u savremenom državnom kapitalizmu i državnom socijalizmu?«. Najznačajnija analogija je, svakako, kako smo već istakli, u jedinstvenom najamnom okviru egzistencije, a u režiji privatnog kapitalista ili državne birokratije, ali se ono građansko, kao zajednički imenitelj Istoka i Zapada, ne iscrpljuje samo u tome. Na obe strane se zapaža instrumentalizacija ciljeva, odnosno pomračenje uma, etatizam i političko društvo, ideologija privrednog rasta, političko deformisanje tekovina naučno-tehničke revolucije, ekološka kriza, masovna kultura umesto kulture za mase, etatizam, pozitivizam, konformizam, blokovska politika sa stanovišta interesnih sfera i podele sveta na dve sfere uticaja itd.

Na ovim stranicama knjige, na kojima je autor, nakon prethodno izvedene originalne sistematizacije gledišta o konvergenciji prezentiranih u svetskoj literaturi, izložio i vlastiti pokušaj marksističkog osvetljavanja fenomena konvergencije, dobili smo i najdragocenije delove knjige. Širokom perspektivom analize, koju mu omogućuje solidan interdisciplinarni društveno-naučni uvid, uz niz filozofski nadahnutih pasaža (poglavlje »Izvori krize građanskog sveta«, str. 155—169), Kecmanović po prvi put, i to ne samo u nas, fenomenu konvergencije daje zaista epohalnu, svetsko-istorijsku valorizaciju. Studioznom bavljenju fenomenom konvergencije Istoka i Zapada mora prethoditi i temeljito bavljenje totalitetom društvenog života, kako savremenog razvijenog kapitalizma tako i etatiziranog socijalizma, kako u aktuelnoj tako i u razvojnoj dimenziji. Ove neophodne naučne pretpostavke su utoliko šire i složenije što Kecmanović elementima konvergencije dvaju sistema, kao *ideologiji* građanskog življenja, kontrapolira projekciju i praksu samoupravnog socijalizma kao početak transgrađanskog življenja *istine*, odnosno istinitog življenja ili istinske istorije u Marksovom smislu reči. Utoliko i naslov knjige *Ideologija i istina* pregnantno

i verno izražava strukturu, sadržinu i poruku dela koje je pred nama. Kecmanović je osnovni problem postavio u opisani najširi društveno-istorijski kontekst, tako da je njegova knjiga istovremeno kompleksan osvrt na ključna politička, ekonomska, kulturna i civilizacijska pitanja savremenosti. Pomenuta pitanja su tako temeljito i svestrano obrađena, te izložena sa pravom merom erudicije, s jedne, i vlastitog doprinosa, s druge strane, da čine zasebnu vrednost koja bi, koliko god da je ovde optimalno funkcionalno vezana za osnovni problem, mogla egzistirati i izvan ovog konteksta kao samostalna celina.

Sa sigurnošću i lakoćom koja imponuje dr Nenad I. Kecmanović se suočio sa i teorijski i politički vanredno delikatnom problematikom, pri tome uvek dosledno lišen i svake vannaučne pristrasnosti, ali i scijentističkog neutralizma. »Studija dr Nenada I. Kecmanovića — kako u recenziji za izdavača ističe prof. dr Blaženka Despot — svojom je tematikom izvanredno aktualna, a u nas je prvi opsežniji pokušaj objašnjenja njenih ontoloških i društveno-političkih uzroka. Njena humanizacija bez utopije, kritičko utemeljenje u konkretnom društvu i iskustvu jugoslavenskog samoupravljačkog socijalizma, svrstava je u sociologijski rad, koji razumije nadvladavanje građanskog svijeta, ne iz ideologije proizvodnih snaga njega samoga, nego iz povijesnog smisla i smisla povijesti koji nadvladava datost iz Slobode, koja je o-sebi, za-sebe i o-sebi-za-sebe historijski nošena radničkom klasom utemeljenom u samoupravnim socijalističkim proizvodnim odnosima.«

Takvu radikalno opredeljenu kritičku poziciju spram relikata građanskog sveta u našem vremenu autor je teorijsko-filozofski utemeljio na integralnom marksizmu, a socijalno-politički na viziji i praksi samoupravnog socijalizma kao svetskog procesa. »Naša humanistički inspirisana kritika oba dominirajuća društveno-politička i društveno-ekonomska sistema današnjice neće ostati na nivou puke kritičke negacije pomenutih sistema, nego će im suprotstaviti alternativu samoupravnog socijalizma kao svoju realnu, konkretno-istorijsku pozadinu« — obećava već na početku knjige dr N. I. Kecmanović, da bi u dva završna poglavlja knjige (str. 191—216), pod naslovom »Prodori teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja u savremenom razvijenom kapitalizmu i savremenom etatiziranom socijalizmu«, vrlo inventivno i činjenično zasnovano afirmisao elemente samoupravnog socijalizma kao zaista svetskog procesa.« U jednom intervjuu, objavljenom pre petnaestak godina, Miroslav Krleža je na njemu svojstven način izjavio: »Moje je uvjerenje da je ovaj put kojim smo krenuli jedini ispravan put, i to ne samo za nas nego za čitav svijet«. Krleža je pri tome imao na umu put socijalističkog samoupravljanja. Citirajući Krležu, Kecmanović kaže da teorija i praksa samoupravnog socijalizma »koliko god nema ambicije da postane eksporter svoje ideologije, niti pretenduje da bude model za kopiranje, toliko već svojim vlastitim opredjeljenjem sugeriše preferenciju upravo izabranog sistema nad svim realno mogućim. To, međutim, nije puka samodopadljivost — piše Kecmanović — jer na samoupravni socijalizam, uporedo sa njegovim teorijsko-marksističkim afirmisanjem, sa velikom pažnjom i željom gledaju radnički pokreti i državno-socijalističkih i zapadnih zemalja, a da o onim nesvrstanim ili još kolonijaliziranim i ne govorimo.« U svakoj prelomnoj situaciji u našoj epohi, kada je dolazilo do masovnog istupanja proletarijata, samoupravljanje je bilo oblik samoniklog kolektivnog ponašanja i težnja koju je radnička klasa ispisivala na svojim zastavama. »Ono po čemu — kako dalje ističe autor — praksa socijalističkog samoupravljanja prevazilazi značaj »jugoslovenskog eksperimenta«, »jugoslovenskog puta u socijalizam«, »jugoslovenskog modela«, »juriša na nebo« itd., nije, kako mnogi pogrešno vjeruju, naprosto u njenoj origi-

nalnosti, osebujnosti i specifičnosti nego, naprotiv, u njenoj uistinu tendencijskoj, latentnoj, univerzalnoj svjetsko-istorijskoj sveprisutnosti.« »S obzirom na elemente prodora samoupravljanja koji se mogu identifikovati u praksi društvenih sistema koji u cjelini ili djelimično prebivaju u obzoru građanskog svijeta, možemo konstatovati — smatra Kecmanović — da se tu radi, barem tendencijski, o više ili manje zakašnjelim saputnicima socijalističkog samoupravljanja.« »...Iz ovoga slijede dva oprečna upozorenja: jedno apeluje na veću skromnost, a drugo na veće ambicije. Međutim, to što ovom sistemu, po ovim razmišljanjima, u više ili manje modifikovanoj formi, pripada budućnost u najširim svjetsko-istorijskim razmjerama, ne znači da se zalažemo za njegovo ideološko-političko nametanje i nadmetanje za prestiž za ostalim sistemima, posebno s obzirom na njihove veće ili manje ekpsanzionističke pretenzije. To nije realno-politički moguće, a nije ni na nivou same ideje samoupravnog socijalizma.«

Konačno, ova knjiga spada među ona dela koja, zbog aktuelnosti sadržaja, zbog metodske prezentiranosti kojom su oblikovana i zbog jasnog opredeljenja, brzo postaju osnovni usmerivač u raspravama o određenoj temi. Stoga se može bez preterivanja reći da ona *popunjava prazninu u literaturi* te se kao takva preporučuje radi boljeg upoznavanja ove inače složene tematike.

Predrag Radenović

Mr Ekrem Murtezai: Materijalističko-dijalektička filozofija — revolucionarni humanizam

(Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje SK Kosova, Priština)

Autor celovito prilazi materijalističkoj dijalektici. Obrađuje univerzalne zakone dijalektike i druge filozofske kategorije koje su bitne za shvatanje celovitosti marksizma kao integralnog pogleda na svet radničke klase, revolucionarnog učenja o nužnosti preobražaja sveta ka komunizmu, afirmaciji Marksovog realnog humanizma. Ukazujući na te vrednosti, mr Murtezai se obračunava sa staljinističkim i drugim jednostranostima u pristupu marksizmu i sa svim oblicima revizije marksističkih filozofskih osnova. Stoga je ovo delo i polemika, ali i više od toga — ukazivanje na razvojne tokove marksističke misli i bogaćenje te misli od strane jugoslovenskih marksista. Takav metod polemike bitno pomaže da se sagledaju nemarksistička shvatanja takozvanih »prerušenih marksista« i revizionista raznih boja, a istovremeno pokazuje kako se marksistička misao razvijala vodeći borbu protiv marksizmu tuđih shvatanja izvan i unutar samog učenja radničke klase. Tu dolazi do izražaja stvaralački odnos i kritika koja razvija nove vrednosti — destrukcijom onoga što je preživelo, što hoće da se nametne kao večno i nepromenljivo.

Značajno je što autor prilazi marksističkom učenju kao celovitom, ali ne i zatvorenom, dovršenom, već ukazuje na njegovu razvojnu liniju. Marksizam u sebi dokida ono što bi želelo da se konstituiše kao završeno, statično, što ne podleže razvoju. Međutim, materijalistička dijalektika dokazuje da je ono što se smatralo ili smatra dovršenim i završenim u stvari ono što se

prevazilazi, razvija, dokida u onome što je preživelo. Marksističko učenje stalno se bogati uopštavanjem novih činjenica stvarnosti, naučnim rezultatima u saznanju i menjanju sveta, oblikuje revolucionarnu praksu i ugrađuje ju u revolucionarnu misao koja se ponovo pretvara u revolucionarno delo. Stoga je i sam marksizam dijalektičan, uvek nov osmišljavanjem rezultata revolucionarne prakse i rezultata naučno-tehnološke revolucije.

Marksizam daje pravu i realnu viziju sveta u budućnosti. To čini polazeći od realnosti i zakonitosti kretanja društva i ukazivanjem na subjektivnu socijalnu snagu koja to može i da ostvari — na radničku klasu. On definiše njene svetsko-istorijske revolucionarno-humane ciljeve. Ova budućnost je realna i stoga se marksizam, pored ostalog, i time razlikuje od socijal-utopističkih i drugih učenja. Reč je o marksizmu kao naučnom socijalizmu i učenju koje objašnjava, ali teži i menjanju sveta. Materijalistička dijalektika i zahteva tu stalnu dijalektičnost razvoja i društva i čoveka, ali i samog marksizma i revolucionarnog humanizma. U tom dijalektičkom razvoju ostvaruju se humanistički ciljevi socijalističke revolucije.

Prof. Murtezai pravilno ističe da se marksistička filozofija zalaže za ostvarivanje društva u kome će čovek biti i ostati najveća vrednost. Reč je o komunističkom društvu u kojem se mogu realizovati najveće ljudske vrednosti i ostvariti načelo da je drugi uvek prvi, da je koren za čoveka sâm čovek, da je čovek čoveku najveća vrednost, da čoveka uvek treba uzimati kao cilj. U komunističkom društvu će se ostvariti misao da sloboda svakog pojedinca postane uslov slobode za sve — kako su to rekli osnivači marksizma. Marksizam ukazuje i na potrebu stalne humanizacije odnosa među ljudima. Zalaže se za prevazilaženje buržoaskog, anarhističkog individualizma, kao i religijskog i birokratskog totalitarizma. Jer marksizam govori o čoveku kao najvećoj vrednosti i cilju proleterske revolucije koja vodi oslobođenju rada i čoveka. On ukazuje i na jedinstveni dijalektički proces individualizacije i podruštvljavanja ličnosti u toku ostvarivanja proleterske revolucije. Naime, marksizam se zalaže za najviši stepen individualizacije koji vodi najvišem stepenu podruštvljavanja ličnosti. Time on prevazilazi i individualizam i totalitarizam. U takvom prilaženju ličnosti i odnosima među ljudima sastoji se, pored ostalog, humanistička suština marksizma.

Marksizam se zalaže za slobodnu asocijaciju slobodnih ljudi (str. 7), koja se ostvaruje stalnom borbom za rušenje klasnih, privatno-svojinskih odnosa i osnova društva i za uspostavljanje besklasne ljudske zajednice, za društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju. Ovu asocijaciju slobodnih ljudi mogu da ostvaruju samo ličnosti koje su usvojile marksizam kao svoj pogled na svet, koje su svesne svog ljudskog zadatka, imaju jasnu filozofsku i idejnu orijentaciju i koje su prihvatile vrednosti komunizma i odlučile da se hrabro za njih bore kako bi se te vrednosti realizovale u komunističkoj društvenoj stvarnosti. To su ljudi koji vode borbu za menjanje osnova društva, a istovremeno se odlučno razračunavaju sa ostacima starog u svesti, shvatanjima i ponašanju ljudi, odbacivanjem tih ostataka u društvenoj stvarnosti.

Marks je čvrsto povezao ostvarivanje filozofije s realizacijom ciljeva proletarijata. U *Ranim radovima* on je pisao: »Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti bez ostvarivanja filozofije.« U stvari, to znači izvesti proletersku revoluciju. Zato se i insistira na usvajanju marksističke filozofije kao teorijske pripreme proletarijata za to da ispuni svoju svetsko-istorijsku misiju.

Odvajanje filozofije od radničke klase i pojava elitizma u nas vodi ka skretanju sa puta socijalističke revolucije. Stoga je pokušaj da se negiraju filozofske

osnove marksizma vodio i negiranju revolucionarne uloge radničke klase. Svaka zloupotreba marksističke filozofije takođe je vodila obezvlašćivanju proletarijata od strane birokratije i drugih antisocijalističkih snaga. Zato je i razumljivo što i danas te snage nastoje da smanje uticaj marksističke filozofije na radnike i samoupravljače pod izgovorom da oni ne mogu da je shvate, da im marksistička filozofija nije ni potrebna za izvršavanje radnih zadataka i slično. Savez komunista, boreći se za dominaciju istorijskih interesa radničke klase, bori se i protiv takvog shvatanja i odnosa prema filozofiji marksizma i radnicima. On, istovremeno, ističe da je radnicima za njihovu revolucionarnu aktivnost neophodno potrebno da upoznaju svoju filozofiju i na taj način shvate i usvoje marksizam kao celovito učenje i prihvate naučnu zasnovanost komunističkih ideala, koji su, razume se, sastavni deo vrednosnog sistema marksizma.

Dijalektičnost socijalističke revolucije se realizuje kao socijalni čin same dijalektike ljudske istorije. Stoga je i za buržoasku i birokratsku misao neprihvatljiva dijalektika ljudske istorije i društva. Nosioci takvih shvatanja se zato i zalažu za to da marksizam ograniče samo na tumačenje dijalektike razvoja prirode i misli, ne prihvatajući čak dijalektiku ni u tim sferama sveta.

Prof. Murtezai utvrđuje stepen realizacije marksističke filozofije u socijalističkom samoupravljanju. Jer to doprinosi razvijanju i filozofije marksizma i socijalističkog samoupravljanja.

Mali prostor nije dozvolio autoru da se u većoj meri osvrne na filozofske radove naših autora. Sigurno da bi time afirmisao već važeća i veoma značajna filozofska mišljenja, a mi ih imamo. Isto tako time bi bio u prilici da iznese kategoričniji kritički stav prema onim shvatanjima u nas koja odudaraju od revolucionarno-humanističkog pristupa marksizmu. Istina, autor takav zadatak sebi nije ni postavio, ali da je to učinio, značaj knjige bi još više porastao.

Inače, Murtezai je napravio prihvatljivu kompoziciju knjige. U prvoj glavi obrađuje osnovna pitanja odnosa između marksizma i filozofije ili, bolje reći, filozofsku osnovanost marksizma (filozofija — sastavni deo marksizma, teorijski izvori filozofije marksizma, društveno-istorijski uslovi u kojima je nastala marksistička filozofija). Druga glava je posvećena raščišćavanju osnovnih pitanja materijalizma (pojam materije, pitanje kretanja i mirovanja, materijalizam i idealizam itd.). Dakle, pošto je utvrdio postojanje marksističke filozofije i uslove njenog nastanka, on daje i teorijske osnove za njeno tumačenje. Treća glava je najobimnija, što je prirodno, jer se u njoj obrađuju težišna pitanja marksističke filozofije. U njoj se iznose osnovne misli o metafizici i dijalektici i zakonima dijalektike. U četvrtoj glavi se ukazuje na značaj poznavanja marksističke filozofije za revolucionarnu samoupravnu aktivnost. Time se i završava ova knjiga, koja je možda i mogla da počne izlaganjem o važnosti poznavanja marksizma. Sigurno da je autor polazio od činjenice da je potrebno prvo nešto znati, pa onda shvatiti i njegovu vrednost i važnost kako bi se, na osnovu toga, čovek mogao i opredeliti. Marksizam je upravo takvo učenje koje se može prihvatiti samo ako se čovek svesno za njega opredeli i usvoji ga kao svoje uverenje.

Dakle, mr Murtezai donosi našoj filozofskoj misli jedno delo koje aktivistički deluje na izučavanje, usvajanje i ostvarivanje filozofije marksizma. On nije sebi postavio kao zadatak da otkriva neke nove filozofske istine, nego više da pomogne onima koji se upoznaju sa filozofijom marksizma — da to postignu sa manje napora, a više uspeha. Isto tako, on je takvim načinom izlaganja uticao i na revolucionarno opredeljenje ljudi podstičući ih na izučavanje marksizma, na opredeljivanje za dijalektički pristup ideologiji, pogledu na svet radničke

klase, kao i na učešće u socijalističkom samoupravljanju, radi ostvarivanja socijalističkog humanizma i revolucionarne suštine marksizma. Stoga i zaslužuje naše pohvale u nadi da će i ubuduće tragati za novim istinama i tako obogaćivati jugoslovensku marksističku misao uopštavajući socijalističku samoupravnu praksu.

Milan M. Miladinović

Dr Veljko Cvjetičanin: Marksistička teorija društva

(»Stvarnost«, Zagreb, 1977)

Ovo je djelo prva knjiga objavljena na osnovu koncepcijskog programa biblioteke »Svijet suvremene stvarnosti«. Naime, tim programom je predviđeno da se u tri knjige izlože temelji marksizma s filozofskog, sociološkog i politekonomskog aspekta. U tom kontekstu Cvjetičaninova *Marksistička teorija društva* predstavlja — kako ističe autor u uvodnom dijelu knjige — »samo kratko uvođenje u studij izvornih djela klasika marksizma...« o čovjeku i njegovoj zajednici.

Nema potpunog razumijevanja suštine čovjeka, društvene zajednice i njihove budućnosti bez razumijevanja marksističke teorije kao revolucionarne misli i prakse radničke klase i socijalizma, kao univerzalno-integralne — kako naglašava autor — misli revolucije naše epohe. Marksizam je teorijski izraz i duhovna snaga revolucionarnih gibanja pokreta radničke klase svih zemalja svijeta usmjerenog k ostvarivanju općeljudske emancipacije revolucionarnim mijenjanjem svijeta u cjelini.

Međutim, općeljudska emancipacija nije moguća sa stajališta bilo kojeg predmarksovog ili postmarksovog filozofskog ili drugog teorijskog sistema, već je ona jedino moguća — ističe Cvjetičanin — sa stajališta marksističke teorije po kojoj je čovjek čovjeku najviše biće i ujedno najveća potreba. A čovjek po Marksu, kako ispravno zaključuje autor djela, nije i ne može biti neko apstraktno biće koje čuči izvan historije, već je on sveukupnost odnosa u konkretnoj povijesnoj zajednici.

Marks svojom kritičkom teorijom analize društva nalazi u proletarijatu materijalnu, a proletarijat u filozofiji duhovnu snagu revolucije kojom se postiže općeljudska emancipacija. Upravo se u tom »epohalnom procesu filozofija ostvaruje, a proletarijat oslobađa. Čovjek postaje faktički umno, slobodno biće, ali taj proces emancipacije čovjeka ima aproksimativan karakter. Čovjek je stalno otvoren prema budućnosti i tako povijest kao akt čovjekova razvoja nema kraja« (str. 18).

U eksplikaciji čovjeka i njegove povijesti autor polazi od marksističkog određenja čovjeka kao slobodnog, »stvaralačkog i samostvaralačkog bića prakse... Praksom se uspostavlja dijalektičko jedinstvo čovjeka i prirode u povijesti kao aktu samoostvarenja, samoproizvođenje čovjeka i stvaranja njegova svijeta ljudskoga društva. Tradicionalni materijalizam je objašnjavao čovjeka prirodom, a prirodu samu sobom. Društvo je ostajalo izvan objašnjenja. Taj je materijalizam upravo gubio iz vida humanizaciju prirode ljudskom praksom i njezino postojanje posredstvom ljudske povijesti« (str. 22).

Povijest nije organski dio prirode, već obrnuto — kaže Cvjetičanin — priroda je za čovjeka povijesna kategorija koju čovjek svojim djelom mijenja, proizvodi i modificira. Stoga su i čovjek i priroda i ljudsko društvo u međusobnom dijalektičkom odnosu. Pri tom je, ističe autor, čovjek polazna osnovica, povijest — akt samonastajanja i dokazivanja čovjeka, a društvo diskontinuirani proizvod čovjeka. »...Nema društva bez čovjeka, ali ni čovjeka bez društva. Čovjek u povijesti

proizvodi sebe i svoj svijet — društvo. Čovjek nije samo polazna osnova već i ključ objašnjenja povijesti i društva. Korijen čovjeka jest sam čovjek, kao stvaralačko i samostvaralačko biće prakse. Prema tome, radi se o samobitnosti, samosvojnosti čovjeka. Samostvaranje čovjeka i stvaranje njegova svijeta nije trenutan akt, već povijesni proces. Povijest je permanentna djelatnost čovjeka koji ide za svojim svrhama« (str. 24—25).

Kao što društvo nije mehanički zbroj pojedinaca, tako ni društvena svijest nije zbroj pojedinačnih svijesti, već nastaje kao integralni dio društvene strukture u totalitetu. Ne određuje svijest ljudi njihovo društveno biće, već način proizvođenja materijalnog života ljudi određuje njihovu društvenu svijest koja se razvija iz interakcije zajedničkog djelovanja ljudi. Pri tom autor napominje da društvena svijest nije puki odraz društvenog bića, već ona vrši povratni utjecaj na cjelokupno društveno-ekonomsko zbivanje. Negiranje stvaralačke uloge svijesti u društvenom životu jest u svojoj biti negiranje stvaralačke uloge čovjeka i mogućnosti ostvarenja njegove emancipacije.

Govoreći o otuđenju i razotuđivanju čovjeka, autor ističe potrebu prevladavanja podjele rada kao bitnog uvjeta realizacije njegova oslobađanja. Jer čovjek je — napominje Cvjetičanin — žrtva društvene podjele rada, zbog čega nema slobodnog djela čovvjeka i ostvarivanja društvenog bitka. »...Kad društveni bitak postane slobodno djelo ljudi, tada njihovi odnosi neće biti uvjetovani ekonomskim, već prije svega svjesnim faktorima. Bit će nadvladana suprotnost ekonomske baze i društvene nadgradnje i oblici alijeniranosti čovjeka kao društvenog bića« (str. 42).

U poglavlju o klasama i klasnoj borbi autor polazi od Marksovog određenja klase kao fundamentalne društvene grupe u dihotomnom dinamičko-eksplikativnom modelu društvene strukture. Klase, po autoru, imaju, prije svega, ekonomski karakter, odnosno imaju uzroke u ekonomskoj osnovici. Stoga se moraju mijenjati odnosi u ekonomskoj bazi, naime, moraju se stalno mijenjati i revolucionirati odnosi među ljudima u načinu proizvođenja njihova materijalnog života.

Antagonizam među klasama proizvodi klasnu svijest kao nužan integralni aspekt klase. Iz klasne svijesti izrasta klasna borba kao pokretačka snaga društvenog razvoja, kao bitan konstitutivni element u »transformaciji klase po sebi u klasu za sebe«. Prema tome, klasni antagonizam proizvodi klasnu borbu koja, dovedena do svog vrhunca, predstavlja socijalnu revoluciju kao najpotpuniji oblik klasne borbe čiju osnovicu čini sukob proizvodnih snaga i odnosa u načinu proizvođenja materijalnog života ljudi.

Prevladavanjem klasnih antagonizama u korijenu bivaju — kaže autor — prevladane i nacionalne suprotnosti, jer proletarijat teži k »dokidanju svake eksploatacije i prevladavanju cjelokupne klasne strukture društva. Samo u onoj mjeri u kojoj se dokida eksploatacija čovjeka po čovjeku, u toj mjeri se ostvaruje i nacionalna emancipacija...« (str. 86). Stoga nacionalnooslobodilačku borbu valja povezivati s klasnooslobodilačkim ciljevima, jer »ugnjetene nacije u mnogonacionalnim državama i porobljeni narodi u kolonijama postaju prirodni saveznici proletarijata u socijalističkim revolucijama« (str. 155).

U tom je kontekstu Lenjin — ističe autor u svojoj knjizi — izvukao nacionalno pitanje iz okvira buržoazije i granica nacionalnih država i tako ga s pravom povezao s oslobodilačkom borbom, »što je bilo od epohalnog značaja jer je nacionalno pitanje podignuto od unutarnjeg i državnog do općeg i međunarodnog« (str. 98).

Govoreći o državi i diktaturi proletarijata, autor napominje da je država bila i ostaje aparat nasilja kojim se provodi volja i štite interesi vladajuće klase. Kla-

sici su marksizma — kaže Cvjetićanin — za odumiranje države iako radnička klasa u početnoj revolucionarnoj fazi putem proleterske države uspostavlja diktaturu radi osiguranja osnovnih uvjeta dokidanja svih oblika eksploatacije. »Cilj diktature proletarijata jest izgradnja samoupravne zajednice rada, odnosno autentične ljudske zajednice.« Stoga avangarda radničke klase u sklopu i interesu cijele klase ne smije — po Marksu — težiti osvajanju vlasti radi dominacije, već radi promicanja socijalne revolucije razvijanjem određenih oblika asocijacije slobodnih proizvođača.

Najprikladniji oblik diktature proletarijata u razvijanju socijalističkih odnosa nakon eksproprijacije eksproprijatora jest samoupravljanje, jer za »izgradnju komunizma nije dovoljno samo obaranje starih klasa, razvijanje proizvodnih snaga, već je za izgradnju komunizma potrebno masovno mijenjanje ljudi u praktičnom revolucionarnom pokretu, revolucionarno proizvođenje komunističke svijesti« (str. 132). Stoga je historijski »poziv modernog proletarijata oslobođenje čovjeka i svijeta, a naučni je socijalizam teorijski izraz tog revolucionarnog pokreta« (str. 151).

Na kraju treba istaći da navedeno djelo dra Veljka Cvjetičanina predstavlja pokušaj autora da eksplikacijom nekih djela klasika marksizma i zadržavajući se isključivo na njima osmisli ljudsko društvo i njegovu strukturu. U toj eksplikaciji autor dakako polazi od čovjeka da bi iz njega ili, bolje reći, od njega izveo i objasnio društvo i njegovu strukturu. U djelu, koje je dato javnosti, nedostaje eksplikacija suvremene društvene prakse iako se ona može razumjeti osmišljavanjem djela klasika marksizma.

Savo Pešić

Проф. др Александар Христов: Општествената заштита на самоуправните права на работните луѓе во ООЗТ

(Завод за унапредување на стопанството на СР Македонија, Скопје, 1977)

Rad čini sedam delova, a svaki od njih posvećen je jednoj od institucija koje autor ove knjige razmatra. Tako je u uvodnom delu definisan pojam društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine. Pri tom se ukazuje na razliku između klasične zaštite i novih oblika i metoda ostvarivanja društvene zaštite samoupravnih prava.

Društvena zaštita u minulom periodu ostvarivana je u prvom redu klasičnim oblicima kao što su sudovi i drugi državni organi. Sada se ona delimično realizuje posredstvom državnih organa, ali dominiraju novi oblici samoupravnog mehanizma; neposredni — lično izjašnjavanje radnih ljudi u udruženom radu i posredni — preko organa samoupravljanja, samoupravne radničke kontrole, društveno-političkih organizacija, društvenog pravobranioca samoupravljanja i drugih organa. Isto tako, ne primenjuju se i prisilne, represivne mere, već novi preventivni metodi: upućivanje, savetovanje, upozorenje, koordiniranje, pružanje stručne pomoći i drugi humani savremeni metodi radi suzbijanja povreda i otklanjanja štetnih posledica nastalih zbog kršenja samoupravnih prava i ugrožavanja društvene svojine.

U prvom delu autor govori o obimu i sadržaju samoupravnih prava radnih ljudi u organizaciji udruženog rada i ističe da je samoupravljanje izvedeno iz prava radnih ljudi na rad sa društvenim sredstvima za proizvodnju. Na temelju ove ustavne koncepcije prof. Hristov klasifikuje pojedinačna prava, koja zatim razvrstava u pet kategorija, i tim raščlanjivanjem je u prilici da

uopšti zaključak: samoupravna prava nisu ustupljena — prenesena prava, već izvorna, originerna, i zato su ona i neotuđiva od radnih ljudi u udruženom radu.

U drugom delu knjige autor razmatra zakonodavnu i samoupravnu normativnu osnovu ostvarivanja samoupravnih prava. Po njemu, postoje tri etape. Prvu karakteriše zakonodavna intervencija države: s jedne strane, država je određene funkcije prenosila u nadležnost samoupravnih organizacija, a, s druge, ona pomoću zakonodavne i normativne delatnosti utiče na upravljanje radnim organizacijama. U drugoj etapi zakonodavstvo je počelo postepeno da propisuje opšta načela, ostavljajući prostor i za samoupravno odlučivanje. Time se uspostavlja delegirano zakonodavstvo, koje je propisivalo dispozitivne norme. Pri tom, osnovna samoupravna akta organizacija udruženog rada podvrgnuta su obaveznoj prethodnoj kontroli, odnosno nadležni državni organi treba da daju saglasnost i da ih potvrde. U trećoj etapi gotovo je potpuno napuštena praksa davanja saglasnosti i omogućeno je šire društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje.

Nova su obeležja našeg zakonodavstva: samoupravno uređivanje međusobnih odnosa u procesu društvene reprodukcije, i to neposredno — ličnim izjašnjavanjem radnika ili posredstvom organa upravljanja koji donose odluke, izvršnih organa koji sprovode donesene odluke i organa samoupravne radničke kontrole. Autor ističe da su odlučivanje, izvršavanje i kontrola u nadležnosti radnih ljudi. U osnovi, sad zakonodavstvo mahom utvrđuje načela, koordinira, usaglašava i tako dalje, odnosno zakonodavna struktura je proširena na pravnu, samoupravnu i etičku. Zakonodavna i normativna delatnost demokratizovana je pomoću novih oblika, prvenstveno delegatskim sistemom. On radnim ljudima omogućava da neposredno ostvaruju vlast i upravljaju svim društvenim poslovima i u onim slučajevima kada ne odlučuju ličnim izjašnjavanjem, budući (
delegati i delegacije odlučuju
okviru ovlašćenja dobijenih (
radnika koji ih biraju.

U trećem delu analizirane :
povrede samoupravnih prava
društvene svojine. Takođe je n
pravljena klasifikacija tih povı
da s obzirom na njihove počini
ce.

Povrede samoupravnih pra\
radnih ljudi i društvene svojin
kako ističe autor, nastaju usl
nepoštovanja zakona i samou
ravnih akata. Naime, u pitan
su: zloupotreba službene dužn
sti, prekoračenje ovlašćenja, n
izvršavanje ili nepravilno izvrš
vanje obaveza, kao i nepridržav
nje socijalističkih moralnih no
mi... U radu je izneto više pı
mera povreda prava radnih ljud
ali najveća je pažnja posvećen
onima kojima se krše princi
upravljanja i poslovanja, čime s
smanjuju produktivnost i rent
bilnost, i koje imaju teže posl
dice po privređivanje.

Povredu samoupravnih prav
mogu da počine i nadležni org
ni van radne organizacije, ali
sami radni ljudi u organizaci
udruženog rada, organi samou
ravljanja, izvršni organi, poslo
vodni organ ili organ samoupra\
ne radničke kontrole.

U četvrtom delu knjige, u ko
jem je reč o nosiocima društve
ne zaštite samoupravnih prava
društvene svojine, autor objaš
njava kakva su ovlašćenja orga
na i institucija koji pružaju za
štitu radnim ljudima u slučaju
kršenja njihovih samoupravnih
prava. Posebna pažnja je pri tom
posvećena ulozi društveno-poli
tičke zajednice u ostvarivanju za
štite samoupravnih prava. Uka
zuje se i na mogućnost preduzi
manja privremenih mera u onim
slučajevima kada u organizaciji
udruženog rada dođe do flagrant
nog narušavanja samoupravnih
prava, kada se teže ugroze dru
štveni interesi ili kada se ne iz
vrše obaveze prema društvenoj
zajednici. U tom delu obrađena
su i ovlašćenja društvenog pra
vobranioca samoupravljanja, us
tavnog suda, sudova udruženog

rada i Službe društvenog knjigovodstva.

Peti deo knjige bavi se samoupravnom radničkom kontrolom. Po autoru, to je poseban vid društvene kontrole. Iz same funkcije samoupravne radničke kontrole proizlazi da su u njoj objedinjeni ciljevi društvene zajednice: da se štite, ostvaruju i adekvatno razvijaju nove, socijalističke norme u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

U pretposlednjem delu autor razmatra ulogu društveno-političkih organizacija u ostvarivanju i zaštiti samoupravnih prava, a posebno ukazuje na povećanu ulogu sindikata.

U završnom delu objašnjava se suština samoupravne funkcije i odgovornosti u sistemu socijalističkog samoupravljanja, i posebno se naglašava odgovornost pred društveno-političkom zajednicom, odgovornost za prekršaje, privredne prestupe i odgovornost poslovodnog organa.

Velika je vrednost knjige, koju preporučujemo čitaocima, u tome što autor u njoj daje valjanu analizu jednog aktuelnog problema društva. Razmatrajući samoupravni koncept društvene zaštite samoupravnih prava u OOUR, on, pored teorijskih konsekvenci, sagledava i praktičnu potrebu, značaj, ulogu i mesto ove institucije u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Druga, možda i značajnija vrednost ovog rada je u tome što su u njemu iznete brojne ideje o obezbeđivanju racionalnije i efikasnije društvene zaštite samoupravnih prava radnih ljudi u udruženom radu i društvene svojine. Pri tom su naglašene nove dimenzije samoupravnih institucija u kojima radni čovek upravlja radom i rezultatima rada, a time u procesu društvene reprodukcije vrši funkciju odlučivanja, izvršavanja i kontrole, što znači da ostvaruje svoja prava i obaveze.

Fote Bećarovski

Dr Vukašin Pavlović: Društvena reprodukcija i klasna borba

(»Radnička štampa«, Beograd, 1977, strana 206)

Nedavno izašla knjiga dr Vukašina Pavlovića predstavlja dragocen doprinos sagledavanju dijalektičke međuzavisnosti društvene reprodukcije i klasne borbe i njenog značaja za marksizam kao teoriju.

Studija je interesantna i instruktivna, pre svega sa metodološkog gledišta, zbog širine prilaza problematici društvene reprodukcije i klasne borbe. Autorov prilaz je sintetski u tom smislu što involvira svu mnogostrukost pojava u međunarodnom radničkom pokretu. Odliku ove studije čini sistematski napor autora da svuda istražuje osnovne karakteristike pojava i procesa od značaja za savremenost.

Nema sumnje, ova studija spada u one radove koji će izazvati interesovanje i pobuditi pažnju naše naučne javnosti.

Marksistički pogled na svet i primenjen metod istraživanja zakonitosti razvoja društvene reprodukcije izvanredno su siguran oslonac autoru da uspešno realizuje cilj svog istraživanja, koji pratimo kroz strukturu i sadržaj rada. Rad je podeljen na pet poglavlja.

U prvom poglavlju, koje nosi naslov »Društvena reprodukcija i klasna borba«, autor svoje istraživanje započinje ukazivanjem na pojavu, izraženu i u marksističkoj političkoj ekonomiji, da se društvena reprodukcija i druge kategorije proučavaju isključivo kao ekonomski fenomeni. Na drugoj strani, sociologija i ostale društvene nauke pokušavaju da otkriju prave odnose klasnih snaga ne vodeći uvek dovoljno računa o povezanosti fundamentalnih socioloških pitanja sa procesima društvene reprodukcije.

Kao implicitna teza Marksove teorijske misli javlja se zaključak da društvena reprodukcija o-

mogućava neprestano širenje vladajućeg produkcionog odnosa na ceo socijalni prostor određenog društva. Za sagledavanje odnosa društvene reprodukcije i klasne borbe od značaja je i sagledavanje krupnog problema marksističke društvene teorije: utvrđivanje relacije između objektivnosti produkcionih odnosa i klasnog subjektiviteta. Pojednostavnjenja u razmatranju objektivnosti produkcionih odnosa i klasnog subjektiviteta, najčešće iznošena u shvatanjima o proizvodnim snagama kao osnovnim pokretačima socijalnog razvoja, pravilno su okarakterisana kao neprihvatljiva.

Na narednim stranicama studije autor nas postepeno uvodi u suštinu sukoba interesa u društvenoj reprodukciji. Zaključak koji se sâm po sebi nameće iz metodološki ispravno prezentirane analize karaktera *interesa* mogao bi se uobličiti kao zahtev da svaka revolucionarna teorija i svaki idejni projekt za radikalnu promenu postojećeg sistema društvene reprodukcije mora da prodre u postojeću strukturu interesa, imajući uvek pred sobom osnovne interese onih socijalnih klasa i grupacija koje treba da izvedu taj obrt.

Pojave strukturalističkih redukcija marksizma, u vidu svođenja marksizma na misao o sistemu i iz toga proistekli višestruki napadi na dijalektiku, u ovoj studiji su eksplicitno tretirane. Zaključak koji se odnosi na njihovu pojavu mogli bismo da formulišemo kao stav da one predstavljaju osiromašenje Marksove misli i marksizma i da direktno protivreče osnovnim intencijama te misli, koja je u celini otvorena, dijalektički nezavršena misao, misao koja se ne može sabiti u okvire sistema. Misao revolucije, a to je osnovna odrednica marksizma, ne trpi limite sistema, pa su iznesene zamerke autora dragocen doprinos prevazilaženju tih pojava. Istaknuto je da se u strukturalističkoj redukciji marksizma princip revolucije svodi na princip preloma, a kategorija prelaza zamenjuje razdvajanjem, pri čemu je izložen širi osvrt na Lefevrovo ukazivanje na to da kategorija prelaza u tradiciji marksističkog načina mišljenja nosi u sebi mnogo bogatiji sadržaj i smisao od kategorije razdvajanja. Metodološki široko postavljena tema ovog poglavlja iziskivala je analizu marksističke teorije društva kao teorije socijalne revolucije, i ona je prezentirana u ovom delu rada. Analizirajući revolucionarni subjektivitet radničke klase, pisac je imao na umu da je pitanje subjekta revolucionarnih promena jedno od najznačajnijih, a u novije vreme jedno od najdiskutabilnijih pitanja savremenog marksizma.

Upravo zbog ovog poslednjeg Pavlovićevog stava o diskutabilnosti revolucionarnog subjektiviteta radničke klase, mogli bismo mu uputiti jednu primedbu. Naime, stiče se utisak da Pavlović delimično zanemaruje novija marksistička viđenja ovog fenomena, ističući u prvi plan Markuzeov doprinos ovim diskusijama, što na neki način ovom delu rada oduzima kvalifikaciju kompleksne analize.

U drugom poglavlju studije, pod naslovom »Marksistička misao i proleterska akcija«, detaljno su izloženi Marksovi stavovi o političkom organizovanju radničke klase, uz određene zaključke autora za koje verujemo da omogućuju uspešnije sagledavanje odnosa društvene reprodukcije i klasne borbe. Od posebne važnosti je i stav da Marks ukazuje na značaj svakodnevnih sukoba radnika sa kapitalom kao na bezuslovnu pretpostavku šireg klasnog, socijalnog i političkog pokreta radnika, na osnovu čega možemo zaključiti da je neophodno i dalje prerastanje borbe sindikalno organizovanih radnika u klasnu borbu za promenu kapital-odnosa u celini.

Stavovi Roze Luksemburg o radničkom organizovanju prezentirani su u nastavku analize, a uzgred je i napomenuto da Roza Luksemburg predlaže i konkretne mere za uspostavljanje jedinstva sindikalne akcije i partijskog angažovanja. Ocena je autora da su za strategiju i taktiku klasne bor-

be u savremenim uslovima od neprocenjive koristi stavovi Roze Luksemburg o pravim putevima sindikalnog angažovanja, izneseni pre više od pola veka.

Posebnu pažnju u svojoj studiji autor poklanja razmatranju Lenjinovog doprinosa razvoju marksističke teorije klasnih borbi. Lenjinova misao o sindikalno-klasnom organizovanju radništva podvrgnuta je u studiji doslednoj marksističkoj analizi, pri čemu su posebno izloženi Lenjinovi pogledi: (1) u fazi kritičkog odnosa prema sindikalnom delovanju, (2) u fazi nove ekonomske politike (NEP) i (3) u fazi elastičnog gledanja na sindikat kao instrument zaštite interesa proletarijata.

Zaslužuje pohvalu autorov napor da izloži celinu Lenjinovog doprinosa marksizmu, u svetlosti sveobuhvatne analize nastanka, uloge i značaja radničkih sindikata i njihovog mesta u klasnoj borbi.

U trećem poglavlju rada, pod naslovom »Strukturalna kriza kapitalizma i radnička strategija«, autor nas pobliže upoznaje sa kontroverzama u marksističkoj teoriji kriza kapitalističke reprodukcije, sa posebnim osvrtom na karakteristike strukturne krize reprodukcije razvijenog kapitalizma.

Teorija kriza je tokom celokupnog razvoja marksizma predstavljala jednu od glavnih spornih tačaka između revolucionarnog marksizma i reformizma, jednu od najmarkantnijih linija idejne, teorijske i političke diferencijacije među njima, pa su opravdana nastojanja autora da u daljoj analizi iznese različita teorijska stanovišta o navedenom pitanju.

Ne bi se mnogo pogrešilo ako bi se reklo da ceo dosadašnji razvoj marksističke teorije kriza u suštini predstavlja borba za potvrdu ili osporavanje Marksovog zakona o tendencijskom padu profitne stope i preispitivanje njegove aktuelnosti za savremeni razvitak kapitalističke reprodukcije, što autoru dozvoljava da svoju analizu započne iznošenjem osnovnih stavova navedenog Marksovog zakona. Posle ovog teorijskog pristupa, autor daje kritički osvrt na neke marksističke teoretičare koji su učestvovali u raspravama o teoriji kriza.

Stojimo na stanovištu da je autorova bezrezervna kritičnost iznesena u oceni o *nemogućnosti komunističkog pokreta Zapadne Evrope da formuliše strategiju klasne borbe* u primetnoj koliziji sa naglašenim, ali neopredeljenim dometom »strukturalnih reformi« kao metodom strateške orijentacije zapadnoevropskog političkog pokreta. Posmatrajući evoluciju komunističkog pokreta Zapada, predložili bismo da se prilikom ocenjivanja njegove perspektive i metoda ispoljavanja obuhvatnije primenjuje dijalektički metod, što u ovom delu studije nije potpuno sprovedeno.

Posle izloženog pregleda najvažnijih etapa u razvoju marksističke teorije kriza kapitalizma, autor svoju pažnju posvećuje sagledavanju osnovnih karakteristika strukturne krize reprodukcije razvijenog kapitalizma. Vukašin Pavlović zaključuje, između ostalog, da je jedan od najvažnijih, a zanemarenih aspekata savremene krize razvijenog kapitalizma sukob među najrazvijenijim centrima svetskog kapitala koji se međusobno bore za dominaciju u svetskim okvirima. Sa porastom koncentracije kapitala kriza sistema kapitalističke reprodukcije (koja stoji iza toga) postaje dublja i ozbiljnija, pa se proces formiranja krupnog kapitala tretira kao strategija za izlazak kapitala iz krize. Sve vidljiviji znaci ozbiljne krize kapitalističke reprodukcije praćeni su nizom teorijskih pokušaja koji nude razne formule za »strategiju opstanka« iza kojih se krije perfidan ideološki obrt, konstatuje autor.

U četvrtom poglavlju studije, pod naslovom »Novi sadržaji i oblici radničkih borbi«, razrađuju se najznačajniji momenti u savremenim klasnim borbama u SAD, SR Nemačkoj, Velikoj Britaniji, Francuskoj i Italiji, a cilj je autora da omogući sagledavanje perspektive revolucionarnog pokreta radničke klase u razvijenim klasnim društvima.

Izneseno je mišljenje da radnički pokret najrazvijenije kapi-

talističke zemlje — SAD, u odnosu na neke kapitalističke zemlje Zapadne Evrope, stoji na nuli. U raspravi o spremnosti radničke klase Sjedinjenih Država na klasnu borbu preovlađuje gledište o visokom stupnju integracije radništva u industrijski sistem visokorazvijenog kapitalizma, a kao potvrda navodi se položaj sindikata u industrijskoj strukturi. Uvažavajući teorijsku angažovanost američkog stručnjaka Galbrajta, pisac studije prezentira osnovne elemente Galbrajtove koncepcije takozvanog »ministerijelnog sindikalizma«, ističući da je krajnji Galbrajtov zaključak u odnosu na perspektive sindikalne akcije veoma pesimističan.

Nastavak analize donosi karakteristike kretanja u društvenoj reprodukciji u Velikoj Britaniji, koje imaju i neke specifičnosti. Naglašena je činjenica da je kriza reprodukcije kapitala zahvatila britansko društvo mnogo ranije nego druge zapadnoevropske zemlje, dok se kao druga specifičnost probuđenog radničkog pokreta smatra preorijentacija u radničkim zahtevima, pri čemu konflikti sve češće izbijaju zbog uslova rada. Kao rezultat ovih promena, došlo je poslednjih godina do značajnog razgrađivanja tradicionalnog reformizma u organizovanom britanskom radničkom pokretu i do porasta elemenata antikapitalističke orijentacije u stavovima i akcijama tredjuniona. Pažnju autora je u velikoj meri zaokupio Majski pokret radnika i studenata u Francuskoj, pa i analiza francuskog radničkog pokreta zauzima vidno mesto u studiji. Mišljenja smo da ovaj deo studije, pored brojnih originalnih zaključaka o kretanju zapadnoevropskog radničkog pokreta, predstavlja dragocen doprinos potpunijem sagledavanju perspektivnih revolucionarnih akcija radničke klase Zapadne Evrope, koje u jugoslovenskoj literaturi nisu dovoljno teorijski razmatrane.

U petom poglavlju studije prikazuju se »Protivrečnosti samoupravne reprodukcije«, upravo pod tim naslovom. Iscrpno se istražuju načini kako uspostaviti vladavinu proizvođača nad novo stvorenom vrednošću; u okviru toga posebno nad uslovima i načinom upotrebe viška vrednosti, ili još opštije, kako obezbediti vladavinu živog nad opredmećenim radom. Istaknuto je da klasna borba radnika za samoupravljanje prerasta u borbu za ovladavanje procesom proširene reprodukcije. Zatim se iscrpno iznose karakteristike našeg modela reprodukcije, a ujedno daje i širok osvrt na genezu odnosâ živog i opredmećenog rada.

Posebnu pažnju zaslužuje napor autora da na relativno malom broju strana izloži savremene teorijske rasprave o principima i najadekvatnijim oblicima raspodele u socijalizmu. Smatramo da su poslednje stranice studije, posvećene organizaciji rada, ujedno jedan od najznačajnijih doprinosa ovoga rada savremenoj teorijskoj misli, imajući na umu da socijalizam još nije snažno prodro u oblast koja je najneposrednije vezana za radnikovu proizvodnu aktivnost: u tehnološki zabran organizacije rada.

I pored toga što su pojedine tematske celine fragmentarno obuhvaćene, verujemo saglasno ciljevima autorovog istraživanja, mogli bismo zaključiti da je ovim prikazom potvrđena polazna konstatacija da će knjiga *Društvena reprodukcija i klasna borba* izazvati veliko interesovanje svih onih koji se bilo na koji način bave proučavanjem društvene reprodukcije. To će interesovanje biti posebno podstaknuto kako celovitošću koncepcije, koja čini osnov izlaganja, tako i originalnošću niza analiza i zaključaka o posebnim problemima veoma aktuelnim kod nas.

Na kraju, ne možemo a da ne istaknemo izvanredno pristupačan stil kojim je pisana ova knjiga i koji predstavlja dodatni element njenog kvaliteta i potvrdu iskustva autora.

Radovan Kovačević

Dr Muhamed Kešetović: Nacija u socijalizmu

(Pres-Kliping, Beograd, 1978)

Malo je društvenih pojava koje toliko zaokupljaju naučnu radoznalost i društveno-političku praksu, kao i cele pokrete i narode u savremenoj prelaznoj epohi, kao fenomen nacije, nacionalnog razvoja i nacionalnih odnosa. Razlog tome je, svakako, što je savremeni svet opterećen mnogim međunarodnim i međunacionalnim problemima koji otežavaju ili usporavaju emancipaciju i svestrani razvoj nacija i nacionalnih odnosa. Mnogi su verovali da je sa devetnaestim vekom prošlo i vreme nacija i njihovog konstituisanja i iživljavanja, da je nacija kao društvena pojava odigrala svoju ulogu. Međutim, kretanja u savremenom svetu, oslobađanje mnogih zemalja od jarma kolonijalizma pokrenuli su proces konstituisanja i emancipacije novih nacija. U času kad se pomislilo da je prošlo vreme podele naroda na kolonijalne i slobodne, počeo je da se nazire apsurd podele na male i velike narode, te se na ravnopravnosti naroda, kao suštini međunacionalnih odnosa, prelamaju, maltene, sva pitanja socijalnog, ekonomskog, idejnog i političkog razvoja našeg vremena. Iz ovog konteksta, sama po sebi, nameću se dva pitanja:

Prvo, šta se zbivalo u istorijskom razvoju nacije, od njenih rudimentarnih oblika ispoljavanja do danas, šta tako imperativno postavlja na dnevni red problem nacije i svega onog što je vezano za taj kompleksan istorijski i društveni fenomen?

Drugo, u kojoj su meri marksistička teorija i društvena praksa socijalizma uspele da prate savremene tokove u razvoju nacija i međunacionalnih odnosa i da daju odgovore na pitanja koja život postavlja?

To su, rekli bismo, dva osnovna problema koja se postavljaju pri razmatranju fenomena nacije u savremenoj epohi u studiji dr Muhameda Kešetovića *Nacija u socijalizmu*. Kako nas i sam naslov knjige upozorava, reč je o marksističkom pristupu fenomenu nacije u savremenoj epohi, a pre svega na tlu socijalizma, u njegovoj teoriji i praksi. Studija je, inače, podeljena na četiri poglavlja koja logički slede jedno za drugim, a uzeta zajedno čine koherentnu celinu, koja je izražena i u samom naslovu knjige.

U prvom poglavlju autor razmatra u najopštijem vidu nacionalni razvoj u savremenoj prelaznoj epohi, a u drugom pristupa izučavanju problema nacije u socijalizmu. Polazeći od izvornih stavova klasikâ marksizma o ovom pitanju, autor ističe da su osnivači marksizma postavili čvrste temelje razvoju marksističke naučne misli o naciji, naučno objasnili nastanak nacije, a samim tim ukazali i na pravce istraživanja i praktičnog rešavanja nacionalnog pitanja. Međutim, kako ističe autor, Marks i Engels se nisu posebno bavili nacionalnim fenomenom, jer on kao takav sam za sebe i ne postoji, već se javlja u sklopu određenih klasnih odnosa i borbe klasa za ostvarivanje svojih interesa, kao opštedruštvenih, odnosno nacionalnih interesa. Zato su osnivači naučnog socijalizma, postavljajući temelje radničkom konceptu nacije, naglašava autor, tom pitanju prilazili sa stanovišta stvarne jednakosti ljudi i njihovog zajedništva. Međutim, njima je bilo jasno da se takav koncept može ostvariti jedino u klasnoj borbi, zbog čega su u celokupnom njihovom učenju o naciji bili dominantni klasno pitanje i klasno oslobađanje proletarijata, bez čega nema ni oslobađanja nacije. Polazeći od klasne borbe i društvenih uslova u kojima se ona vodi, osnivači marksizma su mogućnost oslobađanja nacija revolucionarnom akcijom radničke klase, u ranijoj fazi svog delovanja, videli u međunarodnoj povezanosti te borbe, dok su u kasnijem periodu došli do saznanja da radnička klasa treba najpre da se, u revoluciji obračuna sa sopstvenom buržoazijom, što se odnosi na svaku zemlju i naciju.

Osnove i okviri marksističke teorije nacije, ističe autor, nalaze se u društvenoj podeli rada epohe kapitalizma. Dakle, materijalni uslovi života su odlučujući uticali na nastanak i razvoj nacije, što će reći da nacija na svom istorijskom putu razvoja deli sudbinu društveno-ekonomskih uslova u kojima se razvijala. Zato se fenomen nacije, po autoru, ne može pratiti ako mu se oduzme njegova materijalna suština. Shodno tome, društveno-istorijska praksa nije zasnovana na marksističkom učenju i ne može davati doprinos tom učenju ako društvene protivrečnosti u naciji ne rešava na tlu njene materijalne suštine.

Posle Marksa i Engelsa naciji i nacionalnom pitanju u marksističkoj teoriji nije pridavan uvek isti značaj niti su na odgovarajući način tumačeni, što je zavisilo od društveno-istorijskih uslova, ali i od konstelacije odnosa subjektivnih snaga u pojedinim sredinama. Bilo je oscilacija u smislu zanemarivanja nacionalne komponente u klasnoj borbi proletarijata ili u smislu preuveličavanja ovog pitanja. Naime, posle Marksa i Engelsa, sve do pojave Lenjina i oktobarske revolucije, dominiralo je shvatanje o naciji kao buržoaskoj tvorevini, a smatralo se da se nacionalno pitanje rešava i završava u okvirima kapitalističkog načina proizvodnje. Iz takvog shvatanja se, navodi Kešetović, padalo u drugu grešku: na nacionalnom poligonu je sve, navodno, raščišćeno, i ostaje samo da se vodi čista klasna borba. Zbog takvih zabluda marksistička teorija je sa znatnim zakašnjenjem počela otkrivati značaj nacionalnog fenomena u socijalističkom preobražaju moderne epohe. I upravo oni pokreti koji su bili najdosledniji i najangažovaniji u klasnoj borbi proletarijata i najrevolucionarniji u sagledavanju interesa radničke klase, prvi su i počeli uviđati dublji značaj nacionalne komponente u borbi za klasno oslobođenje proletarijata. Takvo dosledno rešavanje nacionalnog pitanja i nacionalne ravnopravnosti, na baštini marksizma, dalje je razvio Lenjin pre, u toku oktobarske revolucije i kasnije, za svoga života, u izgradnji socijalističkog društva.

Međutim, razvoj socijalizma i socijalističke misli posle Lenjina poprimio je nove karakteristike, pa i u tretiranju nacionalnog fenomena. Naime, društveno-istorijska praksa izgradnje socijalizma posle Lenjinove smrti, izražena u staljinističkoj reviziji fundamentalnih marksističkih postavki o naciji, imala je za posledicu napuštanje Lenjinovih načela u rešavanju nacionalnog pitanja: principâ nacionalne ravnopravnosti i slobodnog nacionalnog razvoja sve do samoopredeljenja, kao i principa najšire demokratije, bez koje se ne može ostvariti ni vlast radničke klase ni nacionalna emancipacija.

Teorijska misao o naciji u Sovjetskom Savezu posle Lenjina dostigla je najviši domet, po autoru, u teoriji »socijalističke nacije«, koju Kešetović analizira i argumentovano kritikuje u trećem poglavlju studije. Osnovna determinanta ove teorije je da se nacija ne vezuje za objektivni materijalni razvoj društva, za društvenu podelu rada i njegovu sudbinu u nacionalnim i međunacionalnim okvirima, nego se njena suština i društvena priroda isključivo vezuje za državu i klasni tip političke vladavine. Rodonačelnik teorije »socijalističke nacije« je Staljin, a njen osnovni postulat je sadržan u tvrdnji da u savremenom svetu postoje »socijalističke nacije« i »buržoaske nacije«. Dakle, dok su klasici marksizma fenomenu nacije prilazili sa stanovišta društveno-istorijskih i ekonomskih uslova, otkrivajući nastanak nacije u društvenoj podeli rada epohe kapitalizma, staljinistička teorija »socijalističke nacije« pristupa ovom problemu voluntaristički, što je u suštini idealistički način posmatranja stvari. Oduzimanjem ekonomskih funkcija naciji, koje je preuzela strogo centralizovana država, teorija »socijalističke nacije« je stavila naciju u sferu duhovne nadgradnje, a samim tim je eliminisana i društvena osnova za marksističku teoriju nacije. Jer, pošto je ekonomske funkcije nacije preuzela dr-

žava, izmišlja se nova nacija, »socijalistička nacija«, koja predstavlja tekovinu socijalističkog društva, i njoj se pripisuje univerzalno značenje.

U tom kontekstu, ističe autor, izvesni teoretičari »sovjetskog naroda« stoje na stanovištu da je »sovjetski narod« nadnacionalna kategorija: po drugima, to je internacionalna socijalno-ekonomska i idejno-politička zajednica, a »socijalistička nacija« kategorija u kojoj su se zadržale etničke specifičnosti, ali podređene »sovjetskom narodu«. Neki od teoretičara »sovjetskog naroda« ovu kategoriju određuju kao nadnacionalnu superetničku zajednicu koja ima gotovo sve karakteristike naroda, to jest nove nacije.

»Sve te kvaziteorije, po autoru, izraz su apologetskih nastojanja da se sa marksističkih pozicija opravdaju odnosi sadržani u etatizmu i birokratizmu i njihove posljedice, kao što su: monopolizam, hegemonizam i neravnopravnost, koje se prikrivaju teorijama o »socijalističkoj zajednici« i »socijalističkom internacionalizmu«.

Takva društvena praksa nanosi štete socijalizmu onoliko koliko ne dozvoljava ruži da miriše drukčije od ljubičice, kako je to rekao Marks kritikujući cenzuru štampe pruskog apsolutizma. Istovremeno ta varijanta mišljenja marksističku misao devalvira i utapa u građansko-filozofsko nasljeđe«.

Podvrgavši kritici teoriju »socijalističke nacije«, i uz prethodnu revalorizaciju marksističkih postavki o naciji, autor u četvrtom poglavlju studije elaborira teorijske osnove za fundiranje samoupravnog koncepta nacije. Pri tom vlaže evoluciju shvatanja KPJ i SKJ o naciji i nacionalnom pitanju, tokom dugogodišnjeg perioda delovanja, od osnivanja do danas.

Pri razradi teorije o samoupravnom klasnom konceptu nacije autor ističe da ovaj koncept označava izlazak iz političko-pravnih okvira i prenošenje nacionalnog pitanja na društveni teren. Prema tome, ovaj koncept nacije prevazilazi i građansku glorifikaciju nacije i nacionalnog, i staljinističko potcenjivanje i nasilno onemogućavanje nacionalnog razvoja i afirmacije. Istovremeno, samoupravno-klasni koncept nacije znači da su na terenu političkog rešavanja nacionalnog pitanja i razvoja nacije, — odnosno za dalju afirmaciju najprogresivnijih političkih načela, kao što su samoopredeljenje i nacionalna ravnopravnost — iscrpljene sve mogućnosti, te da osnove za uspešno rešavanje pitanja razvoja nacija valja tražiti ne na političkom, nego na socijalno-ekonomskom planu. Otuda i samoupravno-klasni koncept nacije, po mišljenju autora, za marksističku teoriju nacije i praktično rešavanje nacionalnog pitanja u naše vreme znači ono što su načela samoopredeljenja i ravnopravnosti nacija predstavljala u doba konstituisanja marksističkog gledanja na fenomen nacije i prvih revolucionarnih koraka njegovog rešavanja u Lenjinovo doba. Dakle, autor s pravom insistira na dijalektičko-istorijskom pogledu na razvoj i emancipaciju nacija, to jest na stavu da se nacionalno pitanje ne rešava jednom zasvagda, već da se ono stalno aktuelizira, u skladu sa društveno-ekonomskim uslovima vremena.

Iskustva jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja u praktičnom rešavanju nacionalnog pitanja, kao i razvoj revolucionarne društvene teorije na toj osnovi, pokazuju da je razvoj nacije i rešavanje nacionalnog pitanja u socijalizmu sastavni deo borbe za prevazilaženje klasne podele rada. Naime, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, nacija u potpunosti ostvaruje svoje društveno-ekonomske funkcije identifikujući se s radničkom klasom, i sama se transformiše u istinsku ljudsku zajednicu (Marks). Socijalističko samoupravljanje u jugoslovenskoj praksi je omogućilo rešavanje nacionalnog pitanja u onoj meri u kojoj je upravo radnička klasa bila nosilac nacionalnog razvoja, što je ujedno i najšira realna osnova nacionalne emancipacije. Homogenizirajući naciju kroz samoupravnu praksu u svim sferama društvenog života, radnička klasa

otvara nove puteve i oblike saradnje među nacijama, kada nacije postaju mostovi zbližavanja, a ne granice saradnje i povezivanja. Takav samoupravni koncept nacije konsekventno dovodi do izjednačavanja klasnog i nacionalnog u socijalističkom razvoju nacije. Dijalektički put razvoja nacije autor je izrazio u sledećem stavu: »Jedinstvo klasnog i nacionalnog bilo je tipično u doba nastanka prvih nacija. To jedinstvo izražavala je buržoazija u doba sloma feudalizma, a izgubljeno je onog trenutka kada je ona pobijedila i učvrstila se. Ono se ponovo uspostavlja u borbi i pobjedi radničke klase, i gubi se sa učvršćenjem birokratizma. To jedinstvo klasnog i nacionalnog ponovo se uspostavlja u socijalističkom samoupravljanju u mjeri u kojoj se i ono samo prevazilazi u procesu nastajanja novog kvaliteta, koji znači oslobađanje radničke klase od nacije u starom smislu i od sebe kao klase.«

Na kraju, može se reći da je ova studija vredan pokušaj da se revalorizuje marksističko učenje o naciji i teorijski dalje razvija u novim društvenim okolnostima, naime, u socijalističkom samoupravljanju. Ova studija sigurno nije mogla da pruži odgovore na sva pitanja koja su danas aktuelna u vezi sa nacijom i oko nacije, ali ona svakako podstiče na razmišljanje i nova izučavanja fenomena nacije.

Nikola Tašić

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

2
1979

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 2**

Содержание

Contents

Edvard Kardelj — neimar i teoretičar revolucije

Cela Jugoslavija, posebno njegova rodna Slovenija, s velikim bolom, ali i s ponosom na njegovo veliko delo — oprostili su se od Edvarda Kardelja, jednog od najvećih neimara i mislilaca naše socijalističke revolucije. Radnici, seljaci, intelektualci, vojnici, radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ove zemlje — svi oni kojima na srcu leži sloboda i socijalizam — neizmerno su zahvalni ovoj izuzetnoj ličnosti naše novije istorije. Jer Edvard Kardelj je bio jedan od najistaknutijih vođa našeg revolucionarnog komunističkog pokreta, jedan od tvoraca i državnika nove, socijalističke Jugoslavije, a možda iznad svega, pored Josipa Broza Tita, veliki strateg i ideolog naše revolucije, teoretičar i smeli istraživač društva prelazne epohe, marksist blistavog uma, koji je ne samo dao izuzetan lični doprinos teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja nego i obogatio savremeni naučni socijalizam uopšte.

Više od pola veka ovaj plemeniti čovek i humanist borio se u redovima revolucionarnog radničkog pokreta i skoro isto toliko bavio se marksističkom publicistikom i teorijom.

I

Edvard Kardelj je rođen 27. januara 1910. godine u Ljubljani, u radničkoj porodici. Otac mu je bio socijaldemokrat, a majka, inače radnica u fabrici duvana, sindikalni aktivist i funkcioner. Još u roditeljskom domu, mladi Edvard se susreo s naprednim idejama radničkog pokreta, a kao dečak uključio se u napredno radničko kulturno-prosvetno društvo »Svoboda«. Kao đak učiteljske škole u Ljubljani, u svojoj sedamnaestoj godini, postao je član SKOJ-a, a početkom 1928. godine i član Mesnog komiteta SKOJ-a za Ljubljanu i član ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. Samo godinu dana kasnije je član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Sloveniju, a ubrzo zatim i sekretar tog komiteta.

Spremao se da bude učitelj dece, ali je, boreći se zajedno s radnicima štrajkačima i naprednim omladincima protiv nenarodnog režima, postao svojevrsni učitelj revolucionarne škole. Kada je završio učiteljsku školu, umesto u đačkoj učionici, mladi Kardelj se decembra 1929. godine našao u zatvoru. Najpre je mesec dana u istražnoj ćeliji ljubljanske policije, a zatim, od februara 1930, u zloglasnoj beogradskoj »Glavnjači«. Tu je sedam meseci mučen i prebijan, po poznatoj proceduri i torturi ove najstravičnije policijske institucije buržoaske Jugoslavije, da bi nakon toga bio osuđen na dve godine strogog zatvora, koje je izdržao u Zabeli kod Požarevca. Hapšenja i mučenja, kao i za većinu jugoslovenskih komunista, postaju sastavni deo revolucionarnog života mladog Kardelja, ali i on, kao i mnogi drugi, vreme u zatvoru koristi za svoje marksističko i opšte obrazovanje.

Posle izdržavanja kazne, početkom 1932, Kardelj se vratio u rodnu Ljubljanu i odmah uključio u ilegalni partijski rad, koji je u velikoj meri bio obezglavljen monarhofašističkom diktaturom. Zajedno s Borisom Kidričem i još nekolicinom istaknutih komunista, on se najpre angažovao na obnovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Sloveniju, čiji je član tada i postao, a zatim na oživljavanju rada postojećih i stvaranju novih partijskih organizacija. Taj period u Kardeljevom životu i radu, sve do odlaska u SSSR, jeste zapravo period njegovog revolucionarnog i intelektualnog sazrevanja. Pun energije i novih saznanja, on se tada istakao kao talentovani marksistički ideolog i publicist najpre u Sloveniji, a zatim i na širem, jugoslovenskom planu. Unutar Partije on daje ton idejnim i političkim akcijama, a kao član partijskog rukovodstva nastoji da orijentiše komuniste na rad u masama, u radničkoj klasi, ali i šire — u naprednom oslobodilačkom pokretu slovenačkog naroda. Lično se povezuje s naprednim krugovima rodoljubive inteligencije, učestvuje u pokretanju raznih legalnih publikacija, kao što su »Književnost«, »Nova knjiga«, »Ljudska pravica«, »Mlada knjižica« i druge, ali se javlja i kao njihov saradnik, čiji je dijapazon interesovanja vrlo veliki — od klasne i političke borbe do književne i kulturne situacije Slovenaca i njihovog nacionalnog pitanja. Pod imenom Tone Brodar, Kardelj je, na pri-

mer, još 1933. godine, u časopisu »Književnost« objavio članak pod naslovom *Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje.* Razume se, on je i čest saradnik ilegalnih partijskih glasila sve do drugog svetskog rada — »Proletera«, »Sodobnosti«, »Večernika«, »Slovenskog poročevalca«, »Izraza« i mnogih drugih, ali se u njima ne potpisuje svojim pravim imenom, već raznim pseudonimima, među kojima je i svima nama znano i drago, tako reći, njegovo drugo ime — *Bevc.*

Godina 1934. je bila osobito plodna u njegovom radu, posebno zbog angažovanja na organizovanju Četvrte konferencije KPJ za Sloveniju, koja je održana oktobra te godine u Medvodama kod Ljubljane. Kardeljev referat na toj konferenciji »O zadacima pokrajinske organizacije KPJ za Sloveniju u odnosu na seljačko i nacionalno pitanje« izazvao je posebno interesovanje, u prvom redu zbog novih pogleda na rukovodeću ulogu radničke klase u budućoj revoluciji u našoj zemlji.

U drugoj polovini te iste godine Kardelj će se po prvi put sresti i razgovarati s Josipom Brozom, članom Politbiroa CK KPJ, koji je tada kraće vreme boravio u Hrvatskoj i Sloveniji i pomagao u pripremanju pokrajinskih partijskih konferencija. Broz je tada imao prilike da se upozna s mnogim mlađim i sposobnim kadrovima, izraslim u revolucionarnoj borbi KPJ. Na njega su snažan utisak ostavili Edvard Kardelj i Boris Kidrič, pa je u svojim izveštajima isticao da su oni »vrlo sposobni, agilni i odani pokretu«. »Kod njih mi se naročito sviđala — kaže on u jednom od tih svojih izveštaja — jedna osobina koja nije baš česta kod intelektualaca; naime, što su autokritički i što mogu podnositi kritiku — nema kod njih one bolesne osjetljivosti.«[1]

Od tod prvog susreta, pa sve do svoje smrti, Edvard Kardelj će stalno sarađivati s Josipom Brozom. Ta saradnja će se još više produbiti za vreme njihovog zajedničkog boravka u Moskvi. Kardelj je tamo dospeo po odluci CK KPJ, jer je njegov boravak u zemlji bio otežan usled teških uslova ilegalnog rada, odnosno postojala je opasnost od ponovnog hapšenja. Posle kraćeg zadržavanja u Beču, u kome je napisao iscrpnu analizu o stanju revolucionarnog pokreta u Sloveniji, došao je u Moskvu. Tu se, pre svega, posvetio studijama, a u isto vreme radio je i u Sekciji KPJ u Kominterni. Izučavao je marksizam-lenjinizam, a u tom sklopu filozofiju i političku ekonomiju, zatim sovjetski politički sistem i istoriju. Najpre je pohađao Lenjinovu školu, a kasnije je u toj školi, kao i na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada, držao predavanja iz istorije radničkog i socijalističkog pokreta i Kominterne, zatim iz istorije radničkog pokreta u Jugoslaviji i drugih predmeta iz političke prakse.

[1] Dr Pero Damjanović, *Život ispunjen radom, borbom i žrtvovanjem (Edvard Kardelj 1910—1979),* »Politika«, 11. februar 1979. U ovom radu su iz tog članka korišćeni i neki drugi manje poznati podaci iz Kardeljeve biografije.

Boravak u Moskvi Kardelj je svestrano koristio, a pre svega za to da obogati svoje marksističko znanje i da upozna sovjetsko društvo onoga doba. Pisao je i članke za listove i časopise u zemlji, proučavao pojedina dela klasikâ, a tada je i preveo Lenjinovo filozofsko delo *Materijalizam i empiriokriticizam*. Bio je i član aktiva KPJ, koji je tada postojao i delovao u Moskvi. U tom svojstvu učestvovao je i na vrlo značajnom partijskom savetovanju, održanom avgusta 1936. godine u Moskvi, na kome je doneta istorijska odluka da rukovodstvo KPJ treba da se iz inostranstva vrati u zemlju. Takva odluka ili, bolje reći, zahtev tog savetovanja doprineće da se Tito konačno vrati u zemlju, a nešto kasnije i da se obrazuje novo rukovodstvo KPJ s Titom na čelu.

Kardelj je u Moskvi proveo dve godine. Odatle je otišao u Pariz, gde je tada bilo sedište CK KPJ. Tu se kratko zadržao, radeći na dokumentima za predstojeći osnivački kongres KP Slovenije, a prisustvovao je i na nekoliko sednica Politbiroa. Na Titov zahtev, upućen CK KPJ, Kardelj se već sredinom februara vratio u Sloveniju, gde se uključuje u završne pripreme za osnivački kongres KP Slovenije, o kome je inače odluka bila doneta ranije. Taj kongres je održan 18. aprila 1937. godine, a Kardelj je bio autor njegovog Osnivačkog manifesta. U tom Manifestu je izložena programska orijentacija slovenačkog revolucionarnog pokreta, ukazano na fašističku opasnost spolja i na potrebu borbe za duboke unutrašnje demokratske promene u tadašnjoj Jugoslaviji. Na tom kongresu Kardelj je izabran za člana CK KP Slovenije.

Ubrzo posle toga Kardelj je nekoliko meseci proveo na radu u CK KPJ u Parizu, pa se ponovo vratio u Sloveniju. Bio je neophodan rukovodstvu KPJ, ali je možda bio neophodniji novom rukovodstvu u Sloveniji, sredini s čijim je radom već duboko srastao i čije je prilike i uslove borbe izvanredno dobro poznavao. Njegov ideološki i politički rad i publicistička aktivnost znatno su doprineli buđenju revolucionarne i antifašističke borbe, a naročito izlaganje na Prvoj konferenciji KP Slovenije, 21. aprila 1938, o povećanoj opasnosti od fašizma posle pripajanja Austrije Hitlerovoj Nemačkoj.

Kada je Tito, u maju 1938, formirao novo privremeno rukovodstvo KPJ u zemlji, Edvard Kardelj je postao njegov član, a to rukovodstvo će, nepunih godinu dana kasnije, postati Politbiro CK KPJ. Biće to, zapravo, ono partijsko rukovodstvo koje će pripremiti, organizovati i uspešno voditi narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju i dovesti ih do konačne pobede. U junu te godine Kardelj je ponovo uhapšen. U zatvoru je ostao puna četiri meseca, ali je sve to vreme racionalno iskoristio — napisao je najveći deo rukopisa svoje prve veće studije *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*.

Po povratku iz Moskve, nakon teške borbe za opstanak KPJ i krize njenog položaja u Kominterni, koju joj je bio nametnuo Staljin, Tito je, u martu 1939. godine, sazvao prvu sednicu Centralnog komiteta KPJ, na kojoj su doneti značajni stavovi i od-

luke o učvršćenju Partije i širenju revolucionarnog pokreta u celoj zemlji. Kardelj je tada izabran za člana Sekretarijata Politbiroa CK KPJ i povereno mu je uređivanje partijskog časopisa »Proleter«. A na partijskom savetovanju rukovodećeg aktiva KPJ, održanom 9. i 10. juna iste godine u Tacenu u Sloveniji, Kardelj je podneo referat »O političkoj i međunarodnoj situaciji«. Od tada je Kardelj, pored Tita, praktično druga ličnost u Politbirou Centralnog komiteta, pogotovu kada su rešavana bitna idejna i politička pitanja strategije i taktike našeg revolucionarnog komunističkog pokreta. Njegova aktivnost u Centralnom komitetu, posebno u Politbirou i njegovom Sekretarijatu, od izvanrednog je značaja; on daje veliki doprinos izradi svih važnijih partijskih dokumenata i donošenju mnogih istorijskih stavova i odluka. Tako, na primer, bio je jedan od glavnih redaktora Teza CK KPJ i proglasa povodom izbijanja drugog svetskog rata.

Nakon poslednjeg izlaska iz zatvora Kardelj ilegalno živi, ali neumorno obavlja mnoge partijske poslove. Od početka 1940. godine stalno je na radu u Zagrebu, u Sekretarijatu Politbiroa CK KPJ, a samo povremeno putuje u Sloveniju. U tom periodu učestvuje u radu pokrajinskih i nacionalnih partijskih konferencija (Slovenija, Hrvatska, Dalmacija), a angažovan je i na pripremama Pete zemaljske konferencije KPJ. Na tom istorijskom skupu Kardelj je podneo »Politički referat« i bio ponovo izabran u Centralni komitet KPJ i njegov Politbiro. Neposredno posle te konferencije radi na sprovođenju njenih odluka, a prvih meseci 1941. godine držao je predavanja u partijskoj školi CK KPJ, koju su tada pohađali izabrani partijski kadrovi, a pre svega članovi pokrajinskih i nacionalnih komiteta KPJ iz cele zemlje.

II

U vreme Hitlerovog napada na Jugoslaviju Kardelj se nalazio u Beogradu, gde je u svojstvu predstavnika CK KPJ sarađivao sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, a obavljao i neke posebne partijske poslove. Odmah posle bombardovanja Beograda vratio se u Zagreb, gde je, već 10. aprila, učestvovao na sednici CK KPJ, na kojoj je doneta odluka da se pruži otpor okupatoru i da mu se komunisti odupru gde god to mogu, da sačuvaju i prikupljaju oružje itd.

Fašističke horde su okupirale i raskomadale Jugoslaviju. A Edvard Kardelj je tek tada otpočeo svoje veliko ratno putovanje. Stizao je svuda gde god je bilo potrebno, kamo su ga zvali Tito, Centralni komitet i Vrhovni štab, ali je to putovanje često zahtevalo izuzetnu snalažljivost i ličnu hrabrost, jer je preduzimano pod teškim uslovima, različitim okupatorskim i kvislinškim policijskim režimima, uvek sa falsifikovanim putnim i ličnim ispravama. Prva relacija tog velikog putovanja bila je od okupiranog Zagreba do okupirane Ljubljane, jer su ga tamo pozvali da učestvuje u formiranju Osvobodilne fronte Slovenije, kada je izabran i za pot-

predsednika rukovodstva ove masovne borbene antifašističke organizacije slovenačkog naroda. Već u maju mesecu Tito ga je pozvao da se vrati u Zagreb da bi sudelovao na poznatom Majskom savetovanju KPJ, na kome su donete odluke o pripremama Partije za oružani ustanak protiv okupatora.

Ubrzo posle toga Tito je otišao u Beograd, novo sedište CK KPJ u okupiranoj zemlji, a Kardelj je, kao predstavnik Politbiroa CK KPJ pri centralnim komitetima KP Hrvatske i Slovenije, ostao da radi na organizovanju ustanka u ovim pokrajinama. Zbog toga je naizmenično boravio u Zagrebu i Ljubljani. Tako je bilo sve do septembra 1941. godine. Tada je morao, preko Beograda, da se prebaci na slobodnu teritoriju, da bi učestvovao na savetovanju u Stolicama. Srećno je stigao do Beograda, ali pošto je njegova javka bila provaljena, bio je prinuđen da se odmah ponovo vrati u Zagreb, da dobije drugu javku i da, posle mnogo peripetija, ponovo dođe u Beograd.[2] Kad je stigao u Krupanj, savetovanje u Stolicama je već bilo završeno, ali, bez obzira na to, Kardelj je na tom skupu izabran za člana Vrhovnog štaba NOPOJ.

Na slobodnoj teritoriji Kardelj je pokazao punu inicijativu i interesovanje za organizovanje nove, narodne vlasti. U oslobođenom Užicu uređivao je »Borbu«, organ KPJ; napisao je tada za nju više članaka i radio na mnogim drugim političkim poslovima, osobito na održavanju kontakata sa partijskim rukovodstvima u okupiranim delovima zemlje. Posle pada »Užičke republike« povukao se, zajedno s Titom i Vrhovnim štabom, u Sandžak, a zatim u istočnu Bosnu. Početkom januara 1942. godine učestvovao je na partijskom savetovanju u Ivančićima. I tada je dobio novi zadatak

---

[2] O teškoćama na tom putu i opasnostima koje su ga vrebale Kardelj je izneo svoja sećanja u listu »Mladost« 1959. godine, u kojima, između ostalog, **kaže:**

»Na savetovanje u Stolicama sam zakasnio. Javka u Beogradu bila je provaljena. Putovao sam iz Zagreba vozom kao kurir Crvenog krsta i uspešno došao do Beograda, ali je na stanici bila veoma stroga kontrola. Međutim, moj — u ljubljanskoj partijskoj tehnici izrađeni — dokument kurira Crvenog krsta koji ide iz Ljubljane da se raspita za neke Slovence koji su se izgubili u ratu bio je veoma dobar i Nemci su me propustili. No javka u Beogradu bila je provaljena i ljudi iz komšiluka skrenuli su mi pažnju da je opasno i da su gestapovci već dolazili.

Nemajući veze u Beogradu, pogotovo posle bombardovanja, morao sam ponovo da se vratim u Zagreb. Tu sam dobio drugu javku, i već sutradan sam seo na voz i ponovo se vratio u Beograd. Međutim, u međuvremenu se promenio režim na granici između Pavelićeve Hrvatske i Nedićeve Srbije. Uvedene su posebne dozvole, neke vrste pasoša za prelaz iz Hrvatske u Srbiju. Iako takvog pasoša nisam imao, a nismo ga mogli na brzinu izraditi, nadao sam se da ću proći i bez pasoša, s obzirom na to da su se ostala moja dokumenta pokazala ispravnim. U Staroj Pazovi Gestapo je blokirao voz i pregledao dozvole i dokumenta od vagona do vagona. Ipak sam imao sreće. Istog trenutka je, naime, naišao voz iz pravca Beograda i nastala je gužva. Ja sam neprimetno prešao u taj voz i preko njega se na drugoj strani umešao među putnike koji su izlazili iz tog voza. Jedan žandarm ili policajac

da, zajedno s Lolom Ribarom, u Zagrebu uspostavi Poverenstvo Politbiroa CK KPJ za okupiranu teritoriju Jugoslavije.

Kardelj je preko Sarajeva došao u Zagreb, gde pod vanredno teškim okolnostima obavlja novu partijsku dužnost. Krajem marta je otišao u Ljubljanu, gde je sa Glavnim štabom NOV i PO Slovenije neumorno radio na širenju ustanka. Već u julu se prebacio na slobodnu teritoriju Slovenije, preko koje je naizmenično mogao da deluje, i preko Glavnog štaba Slovenije i Glavnog štaba Hrvatske, da radi na organizovanju narodne vlasti, osnivanju partijskih i drugih političkih organizacija.

Na Prvom zasedanju AVNOJ-a, 26. novembra 1942. u Bihaću, Kardelj je izabran za potpredsednika njegovog Izvršnog odbora. Godinu dana kasnije, u oktobru 1943, Kardelj se, na Titov poziv, ponovo vratio na rad u CK KPJ i Vrhovni štab. Tu, u Jajcu, on je najneposrednije učestvovao u pripremama istorijskog Drugog zasedanja AVNOJ-a, bio jedan od tvoraca svih njegovih poznatih odluka, kojima su udareni temelji nove Jugoslavije. Na tom zasedanju je izabran za člana Predsedništva AVNOJ-a, a kada je formiran Nacionalni komitet, kao prva »partizanska vlada«, s maršalom Titom na čelu, postao je njegov potpredsednik. Od tada Kardelj radi na dva bitna koloseka: rukovodi radom na izgradnji nove, narodne vlasti i njenog zakonodavstva i idejno-teorijski razrađuje, uopštava i osvetljava puteve naše socijalističke revolucije, posebno ideologiju i društveno-političku praksu KPJ. Mnogi Kardeljevi članci i kraće studije, napisane tokom rata, ubedljivo to i pokazuju.

Iako povremeno i privremeno na različitim mestima, Tito i Kardelj će zajedno proći narodnooslobodilački rat i revoluciju, ali

---

me je pitao kuda idem. Rekao sam da dolazim iz Beograda, čime se on zadovoljio.

Iz Stare Pazove krenuo sam pešice za Novu Pazovu. Tu sam pričekao drugi voz i odvezao se do Zemuna. Nisam smeo da idem pravo u Beograd, jer sam računao da će na stanici u Beogradu biti proveravanje pasoša. Zato sam odlučio da se prevezem brodom iz Zemuna u Beograd. U tome mi je pomogao puki slučaj. Video sam da ljudi imaju zelene legitimacije za prelaz iz Zemuna u Beograd. Ja sam imao jednu sličnu legitimaciju napravljenu u ljubljanskoj partijskoj tehnici. Mada je ta legitimacija samo potvrđivala da sam činovnik Ljubljanske opštine, ipak je po spoljašnosti mnogo ličila na onu za prelaz iz Zemuna u Beograd. Video sam da gestapovci i žandarmi nemaju mogućnosti da svaku legitimaciju pregledaju. Ljudi su legitimacije pokazivali samo izdaleka i prolazili. Šetao sam neko vreme gore-dole i posmatrao kako to ide. Posle sam prišao jednom čoveku koji mi je ličio na radnika. Rekao sam mu da sam Slovenac, da sam od Crvenog krsta i da tražim neke ljude koji su se izgubili. Upitao sam ga kakva je situacija ovde. On je počeo da priča i da psuje petu kolonu. Shvatio sam da je pošten čovek i direktno sam ga upitao kakav je pregled, da li se može proći. Objasnio mi je celu proceduru, i tako sam se pomešao s masom, stao u red, mahnuo svojom legitimacijom pred nosom gestapovcu, i prešao na brod. U Beogradu sam našao vezu, ali sam zakasnio za odlazak u Stolice. Kad sam stigao, drugovi su već bili otišli iz Beograda...«

će od Drugog zasedanja AVNOJ-a i neprekidno biti zajedno. U junu 1944. godine zajedno su učestvovali u pregovorima Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije sa kraljevskom vladom Ivana Šubašića. Od tada se Kardelj posebno angažovao u borbi za međunarodno priznavanje i učvršćenje položaja nove Jugoslavije. Krajem 1944. godine, na primer, sudelovao je u političkim razgovorima sa rukovodstvom SSSR-a u Moskvi, kada je imao i dijalog sa Staljinom o političkom uređenju nove Jugoslavije.

Edvard Kardelj je, uistinu, jedan od tvoraca nove, socijalističke Jugoslavije. Od potpredsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije on je, 7. marta 1945, kada je formirana Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, postao njen potpredsednik i ministar za Konstituantu. A kada je, nakon izbora nove Narodne skupštine, početkom 1946. formirana vlada FNRJ, pored funkcije potpredsednika, on preuzima i funkcije predsednika Kontrolne komisije (1946—1948), predsednika Komiteta za zakonodavstvo (1946—1953), ministra inostranih poslova (1948—1952). U toku sledeće decenije (1953—1963) on je potpredsednik Saveznog izvršnog veća, zatim predsednik Savezne skupštine. Od 1963. je član Saveta narodne odbrane i Saveta federacije, a od 16. maja 1974. i član Predsedništva SFRJ.

Od Titovog dolaska na čelo Partije Kardelj je stalno biran za člana Centralnog komiteta KPJ, odnosno SKJ. Bio je član Politbiroa (1938—1948), član i sekretar Politbiroa i Izvršnog komiteta (1948—1958), sekretar CK SKJ (1958—1966), a od oktobra 1966. je član Predsedništva SKJ i CK SKJ. Na svim posleratnim kongresima SKJ podnosio je referate (na Petom, Sedmom i Osmom) ili imao zapažena izlaganja (na Šestom, Devetom, Desetom i Jedanaestom). Aktivno je učestvovao u izradi svih najvažnijih odluka i dokumenata SKJ, a posebno Programa SKJ, za čijeg se glavnog redaktora s pravom smatra. Kardelj je, takođe, bio član Saveznog odbora Narodnog fronta i njegovog Predsedništva, kao i generalni sekretar Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (1953—1960), zatim član Savezne konferencije SSRNJ (1967—1971).

O Kardeljevom doprinosu izgradnji političkog i ekonomskog sistema socijalističkog samoupravljanja biće reči kasnije, a ovde dodajmo da je on bio šef jugoslovenskih delegacija na mnogim međunarodnim konferencijama i skupovima: na zasedanjima Saveta ministara pet velikih sila za pripremu mirovnog ugovora u Londonu i Parizu 1945. godine, na konferenciji mira u Parizu 1946, na zasedanju Saveta ministara u Moskvi 1947, kao i na više zasedanja Generalne skupštine OUN, od njenog osnivanja do 1951. godine. Učesnik je većine konferencija nesvrstanih zemalja i drugih međunarodnih skupova, a kao predstavnik Jugoslavije i ugledni marksistički mislilac i teoretičar obišao je mnoge zemlje Afrike, Azije, Severne i Južne Amerike i Evrope. I svuda je bio rado viđen, jer je na svoje sagovornike ostavljao dubok utisak čoveka humaniste i borca za novi svet.

II

Revolucionarno delo i misao Edvarda Kardelja čine neraskidivo jedinstvo. A u tom jedinstvu je, zapravo, sadržan izuzetan primer revolucionarnog povezivanja teorije i prakse, nauke i društvene akcije, misli i revolucije. Sve je to sjedinjeno u stvaralaštvu toliko bogate i delotvorne ličnosti, jer je ta ličnost celim svojim bićem bila okrenuta samom životu, načinu njegovog revolucionarnog proizvođenja. Kao državnik i političar, kao čovek koji se uvek nalazio na samom vrhu našeg komunističkog pokreta, Kardelj je, upravo baveći se politikom, vrlo često pisao o filozofiji, tako da se u njegovim mnogim političkim spisima otkriva autentična misao revolucije, a u njegovim teorijskim radovima uopštavanje i osmišljavanje društvene prakse, otkrivanje njene razvojne istorijske tendencije i perspektive. Stoga se njegovo ukupno delo teško može deliti na praktičko-političku i teorijsko-naučnu komponentu, jer to delo, kao uostalom i celi život Edvarda Kardelja, jeste revolucionarno delovanje i stvaralaštvo revolucije. Pa ipak, u ovoj prilici ćemo pokušati, makar i u najopštijim crtama, da istaknemo samo neke njegove najznačajnije doprinose savremenoj marksističkoj misli, ne držeći se strogo redosleda kojim su nastajala pojedina njegova dela ni hijerarhije njihovih vrednosti.

Ima zaista nečeg retkog i neobičnog u razvoju Kardeljeve ličnosti. Postavši komunist, kao vrlo mlad, on ujedno, skoro u isto vreme, postaje i politički i teorijski publicist, da bi već u svojoj dvadeset i osmoj godini na »velika vrata« ušao u marksističku društvenu nauku svojom poznatom studijom *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja.*[3] Tom knjigom Kardelj, pre svega, aktuelizuje nacionalno pitanje u predvečerje drugog svetskog rata. »Nacionalno pitanje danas je — kaže on u predgovoru prvom izdanju te knjige (novembra 1938) — više nego bilo kada ranije u središtu svetske politike. Imperijalistička sadašnjost nije naklonjena načelu nacionalnog samoopredeljenja. Naročito je sudbina manjih naroda postala veoma problematična, pri čemu u tu kategoriju »manjih« treba uvrstiti i narode koji su mnogobrojniji od Slovenaca.« Odmah zatim on predviđa veliko značenje nacionalnog fenomena nailazeće epohe: »Koreni naroda su tako duboko usađeni u društveno-ekonomsku strukturu današnjeg društva da bi ih spoljni pritisak teško mogao slomiti. Narod trenutno može biti poražen i podjarmljen, ali svojom borbom za slobodu i nezavisnost nacionalni pokreti ne slabe samo svog gospodara nego i ceo sistem imperijalizma.« Najdublji smisao tog prvog većeg Kardeljevog

---

[3] Već smo rekli da je rad na ovoj studiji otpočeo u zatvoru (juna 1938), a završio ga u novembru iste godine. Ta studija je, pod pseudonimom Sperans (»Onaj koji se nada«), štampana 1939. godine, ali je cenzura ovu knjigu ubrzo zabranila. Međutim, komunisti su uspeli da gotovo ceo njen tiraž rasture po celoj zemlji i tako obezbede njeno proučavanje.

dela jeste dijalektičko povezivanje i uslovljavanje klasne i nacionalne komponente revolucije, to jest podizanje nacionalnog pitanja na rang prvorazrednih strateških pitanja predstojećeg narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. To sjedinjavanje klasnog i nacionalnog u borbi za socijalno i nacionalno oslobođenje, kao revolucionarni i marksistički teorijski stav, provlači se kao crvena nit u mnogim Kardeljevim tekstovima, od članaka u užičkoj »Borbi« do knjige *Nacija i međunarodni odnosi.* Ali između toga stoji čuveni *Predgovor* drugom izdanju knjige *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* (pisan 1957), u kome je Kardelj dao temeljnu kritiku Staljinove neistorijske i statičko-mehanicističke teorije o naciji, ali prostor nam ne dopušta da to šire obrazlažemo.

Neprocenjiva je uloga Edvarda Kardelja u stvaranju nove, narodne vlasti, izradi svih posleratnih ustava socijalističke Jugoslavlije, počev od onog prvog iz 1946. do ovog najnovijeg iz 1974. godine, jer je zaista bio vidoviti arhitekt političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Kada je bio u inostranstvu, pojedini državnici i filozofi, na primer, pozdravljali su ga kao »tvorca najhumanijeg ustava koji poznaje ljudska istorija«. Sa rizikom i da pogrešimo, smatramo da su u oblasti političke i sociološke teorije njegova najznačajnija dela: *Snaga narodnih masa, Problemi naše socijalističke izgradnje* (četiri toma), *Protivrečnosti društvene svojine u socijalističkoj praksi, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i Slobodan udruženi rad.*

Snaga narodnih masa je, zapravo, naslov jednog podužeg Kardeljevog članka, napisanog u maju 1945, u kome su na simboličan način najavljene izvorne inspiracije i tragalačke i stvaralačke preokupacije ovog marksističkog mislioca. »Narodnooslobodilački pokret se — kaže on u tom članku — još od samog početka izgrađivao na dubokoj veri u neiscrpnu stvaralačku snagu širokih narodnih masa.«

Svako od navedenih dela sadrži mnoštvo novih revolucionarnih ideja i teorijskih saznanja, a kada se sva ona dovedu u međusobnu vezu, dobija se struktura jedne celine, a ona nije ništa drugo do — *teorija socijalističkog samoupravljanja,* koja će njenom autoru pribaviti veliki ugled i u zemlji i u inostranstvu, kao jednom od najvećih političkih sociologa savremenog sveta.

Protivrečnosti društvene svojine u socijalističkoj praksi je, svakako, jedno od najsistematskijih Kardeljevih dela. Polazeći od Marksovog učenja, on pokazuje kako i zašto nastaju odnosi koje izražava društvena svojina, odnosno ukazuje na bitne razlike između društvene svojine i državnog vlasništva, kao sveopšteg državno-svojinskog monopola u proizvodnji i raspodeli. Utvrđujući društvenu svojinu i njen društveno-ekonomski sadržaj u sistemu socijalističkog samoupravljanja kao odnos među samim radnicima, a ne kao odnos između radnika i države, socijalističko samoupravljanje — kaže Kardelj — daje sredstva da se razreše protivrečnosti takvih prelaznih oblika društvene svojine koji radnika još odvajaju od sredstava za proizvodnju.

Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja je kapitalno delo, od izuzetnog teorijskog i revolucionarnog značaja, u kome Kardelj razvija koncepciju pluralizma samoupravnih interesa. U toj studiji on odbacuje alternativu koja se nameće savremenom društvu — jednopartijski ili višepartijski sistem. Prvi, jednopartijski sistem, jeste ograničavajući faktor zadovoljavanja autentičnih interesa radničke klase i širokih narodnih masa, a bremenit je i opasnošću da se pretvori i u »jednopartijski sistem staljinističkog tipa«, a drugi, višepartijski sistem, rađa politički pluralizam, u kome se političke partije i vladajuće grupe bore za prevlast u buržoaskoj političkoj državi. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, međutim, zasniva se na samoupravnom pluralizmu interesa, koji se izražavaju i usklađuju putem delegatskog sistema, kao logičnog izraza socijalističke samoupravne demokratije.

U svojim teorijskim studijama o udruženom radu, osobito u poslednjoj knjizi *Slobodan udruženi rad,* Kardelj ukazuje na to da se, i kad je reč o sadržaju udruženog rada, u stvari radi o produkcionim odnosima, to jest o odnosima među radnicima koje određen sistem relativno slobodnih ekonomskih veza udružuje u specifičan i origineran sistem društvenog rada.

Ima, razume se, mnogo razloga što se društvena nauka marksističke, socijalističke, narodnooslobodilačke, pa i socijaldemokratske orijentacije sve više zanima za Kardeljevu misao. U tome, možda, ima i nečega paradoksalnog: Kardelja proučavaju i oni koji se njime inspirišu i oni koji u njegovom delu nalaze oštru kritiku svojih teorija i prakse. A zašto? Verovatno zbog toga što je Kardelj u središte svojih teorijskih preokupacija stavio mnoga vitalna pitanja savremene društvene teorije i prakse, a pre svega probleme savremene države, etatizma uopšte, socijalizma i demokratije, čoveka i slobode, humanizma i despotizma. Kardelj je jedan od prvih, a na idejno-teorijskom planu svakako i prvi najdosledniji marksistički pisac, koji je ne samo demistifikovao staljinizam, kao okoštali sistem ekonomskih i političkih odnosa, nego i izvršio ubojit teorijski obračun sa njegovom ideologijom, dogmatskom teorijom i birokratsko-hegemonističkom praksom. Isto tako, on je obogatio društvenu misao novim saznanjima o savremenom državnom kapitalizmu i njegovim protivrečnostima, a shodno tome dao je i kritiku mnogih novih teorija u građanskoj nauci. Uostalom, on se politički, idejno i teorijski uvek borio na dva fronta: protiv dogmatizma i birokratizma i protiv građanskog pozitivizma i anarholiberalizma.

Nevelika po obimu, ali vrlo značajna po uticaju koji je izvršila u svetu, Kardeljeva studija *Socijalizam i rat* spada u bisere njegovog stvaralačkog opusa. Autor ovih redaka imao je prilike da je vidi u knjižarama mnogih zemalja, na radnim stolovima pojedinih profesora univerziteta, od Poljske do Rumunije, od Šved-

ske do Amerike. Jer u toj studiji, kada je nad svetom visila opasnost rata, Kardelj ističe društveno-istorijski značaj slobodnog izbora putova socijalizma, obrazlaže ideju miroljubive koegzistencije, odnos rata i revolucije, kao tadašnje dileme savremenog socijalizma i sveta uopšte. Ta studija je i danas više nego aktuelna pogotovu kad pojedine socijalističke zemlje ratuju među sobom »To ne znači — kaže Kardelj — da se u prelazno doba u ime socijalizma i revolucije ne mogu pojaviti, kao što je rekao Lenjin, »sebični interesi i pokušaji da se popne na tuđu grbaču«, bilo da je u pitanju odbrana ranije stečenih ekonomskih privilegija bilo da je u pitanju upotreba političke snage radi prevazilaženja sopstvene ekonomske slabosti. I jedno i drugo može dati samo reakcionarne rezultate. I jedno i drugo može biti izvor deformacija socijalističke međunarodne politike, koje se mogu kao istorijska pojava — mutatis mutandis — uporediti sa pojavom bonapartizma početkom prošlog veka.«

Druga njegova studija, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, kao i mnogi drugi radovi o toj temi, svrstaće ga u red najistaknutijih teoretičara antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije narodâ, iz koje će i na kojoj će se razviti snažan pokret nesvrstanosti.

Gotovo da nema ni jednog Kardeljevog dela u kome se on, neposredno ili na izveden način, ne bavi i pitanjem marksističke ideologije i teorije. Pomenimo samo dve studije takvog karaktera: *Beleške o našoj društvenoj kritici* i *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*. Posebno mesto u celom Kardeljevom stvaralačkom opusu imaju radovi o istorijskoj, predvodničkoj i pokretačkoj ulozi Saveza komunista, jer on takvu ulogu komunista stavlja u središte svojih teorijskih preokupacija. Po njemu, Savez komunista se može potvrđivati i razvijati samo kao unutrašnja pokretačka i koheziona snaga udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, kao nukleus koji jača jedinstvo najšireg fronta socijalističkih i demokratskih snaga okupljenih u Socijalističkom savezu i u drugim oblicima udruživanja radnih ljudi i građana.

★

Obimno Kardeljevo revolucionarno delo i misao već su utkani u našu savremenu marksističku teoriju i socijalističku praksu, ali će oni, tek posle njegove smrti, postati predmet svestranog istraživanja sociologa, politikologa, pravnika, ekonomista i filozofa — svih poslenika savremene društvene teorije, ali i svih onih koji su, na ovaj ili onaj način, zainteresovani za revolucionarnu praksu. Jer ne treba smetnuti s uma da je Kardelj bio, pre svega, revolucionar, a kao revolucionar postao je istinski mislilac revolucije.

Imao je izuzetnu sreću da uvek bude uz Tita, da postane njegov prvi saradnik, ali je i Tito imao sreću što je u Edvardu Kardelju imao svog prvog saradnika.

Jovan Raičević

Zoran Polič

Učvršćivanje i razvijanje skupštinskog sistema

U razvijanju i sve odlučnijem delovanju delegatskog mehanizma kao najčvršće okosnice doslednog samoupravljanja iskrsavaju s vremena na vreme problemi koji na različitim nivoima naše društveno-političke organizovanosti sasvim različito utiču na izvršavanje Ustavom i zakonima postavljenih samoupravljačkih zadataka i stoga imaju i različito dejstvo na celinu tog mehanizma.

Doduše, kad govorimo o njihovoj pojavi na raznim nivoima društveno-političkog organizovanja, sadržinski nije reč o različitosti efekata, jer je ipak uvek u prvom planu celina samoupravnog mehanizma, ali su problemi, odnosno pojave na različitim nivoima različite težine, oni su negde vidljiviji, a negde opet dublje sežu u načelne odnose ili se brže pokazuju kao smetnja, čak i kao suprotnost željenom razvoju i slično.

Hteo bih da na trima, trenutno vrlo aktuelnim problemima — prvenstveno u radu Skupštine SFRJ — pokažem na šta mislim u ovih nekoliko uvodnih napomena. Međutim, iako su to problemi iz prakse u federaciji, oni su isto toliko izraženi i u republikama i pokrajinama, pa i u opštinama.

I

Prvi problem, koji po svojoj pojavnosti nije, doduše, najteži, al je u nekom smislu osnova za razrešavanje i mnogih drugih, jeste odnos koji se uspostavlja, ili treba da se uspostavi, između Skupštine i Izvršnog veća; još tačnije — to je pitanje da li se u saradnji ova dva tela dosledno poštuju princip samoupravnog razrešavanja postavljenih zadataka i Ustavom utvrđena nadležnost ovih organa u izvršavanju njihovih obaveza (razume se, njihove nadležnosti takođe izviru iz osnovnog načela samoupravne organizovanosti naše zajednice).

Naime, često se i u vršenju onih nadležnosti koje su na prvi pogled Ustavom sasvim jasno određene pokazuje da ima još mnogo nedorečenog, da se ono što je zapisano ponekad sasvim različito tumači i da omogućava i neopravdana posezanja u međusobne nadležnosti. Da bismo ovu konstataciju prihvatili, nad njom se zamislili i zajedničkim snagama potražili najuspešnija rešenja, biće, naravno, potrebno da upozorimo na nekoliko opipljivih činjenica.

Pre svega, Skupština, kao vrhunski izraz delegatskog mehanizma, ne može predstavljati mesto ili sredstvo kojim se Izvršno veće može poslužiti za formalno ozakonjivanje i objavljivanje svojih akata, da bi im time dalo veću snagu, već i za Izvršno veće ona može da bude samo mesto i sredstvo u kome i preko koga ono, zajedno s delegacijama republika i pokrajina (odnosno opština), obavlja posao neposrednog usklađivanja osnovnih interesa, pre svega na području materijalnih i drugih razvojnih problema. Razume se, time ne može biti okrnjena njegova osnovna, Ustavom utvrđena funkcija.

Izvršna veća jesu i ostaju nosioci tekuće politike, odgovorna su za stanje na svim područjima društvenih delatnosti, a posebno za sprovođenje u skupštinama prihvaćenih zakona, odluka i drugih propisa.

Međutim, takva njihova funkcija ih ne stavlja u položaj da budu isključivi nosioci celokupne politike svoga područja, odgovorni samo sebi i nezavisni od stvarnih nosilaca samoupravnih odnosa, od radnih ljudi u najširem smislu te reči. Izvršna veća moraju i po svom položaju i po svojoj funkciji biti čvrsto utkana u samoupravni mehanizam, pa samim tim i u delegatsku strukturu. Naravno, to im ne sme smanjivati ni efikasnost ni odgovornost. Međutim, ona moraju biti efikasna i odgovorna isključivo na onom području koje je Ustavom predviđeno kao neposredni domen njihove aktivnosti. Ali, kad je reč o utvrđivanju opštih elemenata politike, o donošenju akata koji tu politiku određuju, pa i o kontroli sprovođenja te politike, tu izvršna veća ne mogu više nastupati kao zatvoreni mehanizmi neke vlasti, već jedino kao sastavni deo samoupravne strukture izgrađene od osnovnih ćelija (dakle, od OOUR-a i mesnih zajednica) do vrha, deo koji na jedinstven način, preko delegatskog mehanizma, razvija i učvršćuje

istinsku vlast radničke klase i svih radnih ljudi. U tome i jeste pravi smisao saradnje izvršnih veća sa većima njihove skupštine kad se u tim skupštinama donose odgovarajući akti, kad se pretresa stanje na privrednom, političkom ili nekom drugom području društveno-političke zajednice ili kad skupštine vrše svoju Ustavom određenu kontrolnu funkciju na pojedinim područjima uprave, odnosno društvene delatnosti.

Pri tom je značajno i to da se u celini odlučivanja uspostavi pravi odnos između odluka koje se mogu donositi neposredno, dogovorom samih nosilaca izvršenja, i onih koje zahtevaju prisustvo, kako bi se reklo, šire samoupravne strukture. Ni tamo, naime, gde se stvari ne mogu rešavati dogovorima i sporazumima kao samostalnim aktima organizacija udruženog rada, pa je potreban zakonski akt, to još nikako nije dokument van udruženog rada, već, naprotiv, i on mora biti rezultat zajedničkih saznanja i dogovorene orijentacije i mora voditi računa o što objektivnijim temeljima na kojima treba da počiva. Zato bi i zakon morao nastajati u temeljima udruženog rada, i preko rasprava, raščišćavanja otvorenih problema i predviđenih mera voditi ka konačnoj odluci. Zato više nije mogućno da Izvršno veće samo priprema i nezavisno od nosilaca izvršenja predlaže Skupštini propise, već se i same pripreme moraju vršiti u najširem krugu zainteresovanih. Upravo zbog toga je od samog pokretanja, odnosno pojave ideje, pa do donošenja konačnog teksta dokumenta neophodno učešće uprave, izvršnih veća i skupština.

U Skupštini SFRJ smo takav pokušaj učinili prošle godine prilikom pripremanja rezolucije za izvršenje srednjoročnog plana u 1979. godini: Izvršno veće je nastupilo u Skupštini s radnim materijalom, a ne s izrađenim nacrtom. Ta praksa se pokazala kao vrlo korisna, jer je omogućila prilično široko uključivanje samoupravne strukture u ocenu predviđenih, negde samo nagoveštenih, a negde i čvrsto postavljenih mera koje su za narednu godinu zahtevali postojeće stanje i ciljevi utvrđeni u srednjoročnom planu. Pri tom se pokazalo sasvim jasno da je takav način rada ne samo prihvatljiv i mogućan nego i nužan ako ubuduće i Skupština i Izvršno veće treba još odlučnije da potvrde svoju povezanost, odnosno uključenost u celinu samoupravnog mehanizma. Pokazalo se, isto tako, da takav način rada zahteva više vremena — znači, pravovremeni pristup akciji — kao i temeljitiju, dokumentovaniju i argumentovaniju prethodnu pripremu materijala. U svemu tome značajna je ne samo temeljita priprema razumljivog celokupnog materijala, koji svojim zaključkom treba da predstavlja jedinstven, od svih prihvaćen obavezujući akt, već su isto tako potrebne, možda još i potrebnije, prethodne temeljitije rasprave o pojedinim značajnijim delovima (spoljnotrgovinska, kreditna, investiciona, budžetska politika, politika prema nedovoljno razvijenim područjima i drugo), koji tek kad su sasvim raščišćeni pružaju u svojoj povezanosti pravu sliku sveukupnih obaveza

koje za osnovne nosioce aktivnosti u udruženom radu proizlaze iz prihvaćenog dokumenta.

Konstatujući da je to nužan put za još uspešnije funkcionisanje skupštinskog mehanizma kao sastavnog elementa samoupravno organizovanog udruženog rada, možemo istovremeno upozoriti i na činjenicu da samo taj put uspostavlja i pravi odnos između skupštine kao najvišeg organa u samoupravno organizovanoj lestvici i uprave, koja ni na jednom nivou društveno-političke organizacije ne bi smela da bude organ prinude ili u sebe zatvoren organ vlasti, već, pre svega, stručna služba koja na svim nivoima na kojima je u saglasnosti s Ustavom organizovana mora omogućiti delegatskom sistemu produbljeno upoznavanje sa celinom posebnih i opštih interesa, a time i utemeljeno i uspešno poslovanje.

Jedino tako će delegatske skupštine društveno-političkih zajednica moći s punom odgovornošću da postanu radna tela tih zajednica, a ne preko delegacija i pojedinačnih delegata — samo mesto za sukobljavanje i ostvarivanje nekih posebnih interesa, koje pogrešno, mogli bismo čak reći nesamoupravno, pretpostavljanje neke tobožnje samostalnosti i isključivog autoriteta upravnih organa može da pretvori u nerazrešive probleme. Načelne odluke moraju biti u isključivoj nadležnosti samoupravnog mehanizma i zato u rukama delegatske, odnosno skupštinske strukture. A potvrđivanje uprave na tom području predstavlja čistu negaciju samouprave. Isto tako, to može da bude i put u potpunu birokratizaciju svih osnovnih društvenih odnosa. Stoga se protiv takve pojave moraju, pre svega svojom aktivnošću, boriti kako skupštine tako i izvršna veća.

II

Drugi problem koji u sadašnjem ocenjivanju delegatskog mehanizma zaslužuje posebnu pažnju jesu uloga i način punog angažovanja delegacija i delegata u skupštinskom radu.

O tome, doduše, govorimo još otkako smo počeli s uspostavljanjem delegatskih odnosa. Samo što se pitanje ne postavlja uvek s istom oštrinom. Čini mi se, međutim, da smo sad na nekoj prelomnoj tački, kad ubrzano dograđivanje delegatskog sistema na svim nivoima zavisi od toga da li će delegacije i time, naravno, i svi delegati pristati na to da kao celina, pa i lično, preuzmu punu odgovornost za ostvarivanje istinskih zajedničkih interesa, pa i za najbolja moguća rešenja do kojih mogu doći temeljitim proveravanjem svih iznesenih argumenata, ili će sve više prenositi uputstva i saznanja do kojih se došlo u zajednici koja ih je izabrala za delegate, a možda još uže, i tako postati borci samo za uske ili najuže interese te zajednice.

U prvom slučaju će delegati biti pravi graditelji i stvaraoci koji će umeti da povezuju pojedinačnosti u celinu, koji će biti

sposobni da realno ocene argumente, koji će, ako treba, priznati i neopravdanost zahteva svoje sredine i podrediti se širim ciljevima što ih diktira opšta politika koja je predložena ili proističe iz rasprave i argumenata svih delegacija i delegata, i koji će biti spremni da u svojoj bazi, opet argumentima, brane takvo svoje stanovište i odlučno zastupaju argumente u prilog potvrde zajedničkih saznanja o najboljim rešenjima u političkim i drugim aktima koje mora doneti skupština u koju su delegirani.

Nasuprot tome, u drugom slučaju će delegacije, odnosno delegati ubrzati obezvređivanje delegatskog sistema i otvoriti put politikantskom nagvaždanju, umesto strpljivom traženju onoga što je zajedničko u mnoštvu posebnih interesa; oni će širom otvarati vrata nesuglasicama i primeni, kako se to u političkom žargonu kaže, veta, umesto da se, poznavajući stanje, uslove i mogućnosti sredine iz koje dolaze i poštujući uputstva svoje delegatske baze, iskreno bore za donošenje takvih rešenja koja će po svojim posledicama najviše voditi računa o celini interesa, ma koja ih skupština zastupala.

Zato Program Saveza komunista s pravom zahteva da se u dogovaranju i sporazumevanju strogo poštuje načelo odlučnog odbacivanja prakse i iznuđivanja egoističnog veta i time dovođenja u opasnost ravnopravnih političkih odnosa među socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama.

O problemu veta je na Dvanaestoj sednici Predsedništva SKJ drug Kardelj rekao sledeće: »Pitanje „veta", koje u sadašnjim raspravama ima svoje zaštitnike, već se unosi u naš skupštinski život stihijno, pritiskom. Međutim, istorija nam kazuje da su vrlo tešku sudbinu doživljavali državni sistemi koji su se kao opšteg načela držali prava veta... Pravo veta je, u stvari, majorizacija svakog protiv svih, ono praktično onemogućava svako demokratsko odlučivanje i vodi najgrubljem suprotstavljanju pritisku pritiskom, pri čemu konflikti te vrste ranije ili kasnije neizbežno vode restauraciji ovakvog ili onakvog oblika državne prinude, hegemonizma ili političkog apsolutizma.«

Mislim da bi takav način aktivnosti delegata u skupštinskom životu predstavljao i direktnu suprotnost poznatoj istini koja je jedan od bitnih elemenata našeg političkog sistema, naime, da istinski slobodan može biti samo onaj čovek koji, pored ostalog, sasvim svesno i sopstvenom aktivnošću preuzima odgovornost za tu svoju slobodu. A slobode ne može biti isključivim isticanjem »svoga prava«, već doslednim poštovanjem zajedničkih interesa i podređivanjem sopstvenih ambicija upravo tim zajedničkim interesima.

Samo po sebi se razume, ne smemo smetnuti s uma to da delegati i delegacije mogu kvalifikovano, odgovorno, samostalno i u interesu udruženog rada (u ime kojeg i traže najbolja rešenja) iznalaziti u skupštini najefikasnije mere samo ako, kako kaže drug Kardelj, imaju »uvid ne samo u parcijalne interese samoupravne organizacije i zajednice koju predstavljaju već i u šire i-

opšte društvene interese od kojih zavisi realizacija određenih pa cijalnih interesa. Pri tom, pak, posebnu ulogu imaju društvenc -političke organizacije, državni izvršni organi, nauka i stručn službe, koji moraju postati svakodnevni oslonac delegacija u nj hovom radu i odlučivanju«.

Samo tako naoružane, delegacije će moći da vode računa činjenici da jedino razvoj celine podstiče brži razvoj njeni delova.

Međutim, takvom uspehu ne može voditi kruto, često i nedc voljno argumentovano, insistiranje na svojim posebnim interesima a još manje prikrivanje pravih interesa iznošenjem neprovere nih podataka i argumenata. Zato delegacije ni u jednoj situaci ne bi smele zahtevati zadovoljenje prvenstveno sopstvenih inte resa, već moraju voditi računa o stepenu opravdanosti svih i hitnosti pojedinih problema koji se u toj celini otvaraju, da ne b isključivim zadovoljavanjem sopstvenih potreba dovele druge još teži položaj. Zato se delegati moraju sve više suprotstavljati zatvaranju u okvire svoje zajednice i odlučno podržavati nastojanja usmerena na udruživanje rada i sredstava, na prenošenje iskustava i prelivanje robe preko svih granica društveno-političkih zajednica, jer je samo to put ka jedinstvenosti jugoslovenskog tržišta, ka učvršćivanju osnove samoupravne socijalističke privrede. Zato predstavljaju vrlo veliko područje aktivnosti napori koje još moramo uložiti da bismo kako valja utkali skupštinski sistem u celovit delegatski mehanizam.

Dokle god, na primer, delegati u Skupštini SFRJ, odnosno u skupštinama republika ili autonomnih pokrajina, ako se to pokaže kao neophodno potrebno, ne budu bili spremni da uveravaju svoje skupštine, odnosno zajednice u kojima su dobili okvirne smernice za svoj usklađivački rad, da te smernice ne odgovaraju stvarnom stanju, odnosno da ne mogu biti osnova za preduzimanje mera, jer celina podataka i argumenata svih delegacija, odnosno centralnih, ustavno postavljenih organa, zahteva nešto drugo, — sve dotle mehanizam neće uspešno funkcionisati. A, iskreno rečeno, zasad sve delegacije još nisu spremne da uvek i u rešavanju svakog, za sopstvene interese i beznačajnog pitanja, podrede svoje držanje, a s tim u svoju aktivnost, tome načelu.

Zato mislim da još premalo činimo za osposobljavanje svih, a posebno onih koji kao delegati nastupaju u raznim oblicima institucionalizovanog izvršavanja zadataka udruženog rada, da bi oni stvarno polazili od potreba razvoja celine, što bi opet, sa svoje strane, podsticalo i razvoj svakog dela, a ne da pri svakoj značajnoj odluci imamo na umu, pre svega, sopstvena htenja i sopstvene pozicije i da samo od njih polazimo. Zato se obično najčešće i čuju zahtevi za zadovoljavanjem sopstvenih, makar i parcijalnih potreba, bez obzira na mogućnosti koje celina ima za takvo zadovoljavanje. Otuda i pojava da su zahtevi za sredstvima koja nekom delu treba da reše njegove ne samo hitne već često i samo fiktivne potrebe — uz to ti su zahtevi još i materijalno (i objek-

tivno) slabo argumentovani — često daleko iznad mogućnosti ili bar takvi da bi njihovo ispunjenje dovelo sve ostale u bezizlazan položaj pri rešavanju sopstvenih i, po oceni većine, neophodnih zajedničkih potreba. Posledica takvog gledanja je i zatvaranje u sopstvene granice, kad ne dozvoljavamo da se radne organizacije povezuju izvan opštinskih i republičkih okvira i da time razbiju onu gotovo već začaranu granicu koja ometa dosledno ostvarivanje Ustavom zagarantovane jedinstvenosti jugoslovenskog tržišta.

Posledice takvog odnosa su, razume se, i sasvim nezdrava investiciona politika, podržavanje neke zamišljene, ali neostvarljive autarkije već u opštinama, neproverene i često nerentabilne investicije, visoki troškovi proizvodnje, nekonkurentnost, neobezbeđeno tržište i, naročito, stalno kritikovano dupliranje kapaciteta.

III

Treći problem na koji želim da skrenem pažnju jeste povezivanje delovanja skupštine s društveno-političkim organizacijama.

Danas je sasvim jasno da skupštinski mehanizam ne može funkcionisati sam za sebe, to jest mora biti utkan u celokupni politički mehanizam, što znači da mora biti sastavni deo napora, akcija i aktivnosti Socijalističkog saveza i svih drugih društveno-političkih organizovanih snaga. A to znači da je neophodno potrebno sve intenzivnije učešće društveno-političkih organizacija u skupštinskom sistemu ako želimo da što brže rešimo neke ključne probleme, koji, zbog opterećenosti više ili manje subjektivnim stavovima, još ometaju brži razvoj našeg skupštinskog sistema. Jer upravo je u Skupštini, gde zbog usaglašavanja stavova prilikom donošenju zajedničkih odluka više puta treba suprotstavljati i argumentovano proveravati parcijalne interese u širokoj demokratskoj raspravi, neophodno potrebno sudelovanje društveno-političkih organizacija.

Ako, naime, želimo da u skupštinama preovladavaju zajedničke odluke i da na taj način one postanu organi celokupnog svog područja, a ne poprište nadvladavanja posebnih interesa, onda društveno-političke organizacije ne smeju delovati izvan njih, ocenjujući samo njihovu veću ili manju uspešnost, već se moraju angažovati u njima kao integrativna i stvaralačka snaga samog delegatskog sistema.

Skupština SFRJ je prilično dopunjenim odredbama Poslovnika, pre svega u Veću republika i pokrajina, široko otvorila vrata ulozi društveno-političkih organizacija u svom radu. Jer samo tako će moći da se ostvari zahtev da i odluke Skupštine budu izraz opštih interesa i potreba same delegatske baze i da od tih potreba i polaze. I to će biti jedino mogućan put kojim će i za Skupštinu SFRJ moći da se ostvari zaključak iz Osnovne rezolucije Jedanaestog kongresa SKJ, naime, da se »Socijalistički savez, kao front svih organizovanih subjektivnih snaga i demokratski savez svih samoupravno opredeljenih radnih ljudi i građana,

bez obzira na njihovo posebno ideološko opredeljenje, sve više u praksi razvija kao društvena osnova najšireg političkog organizovanja i ostvarivanja političkog i akcionog jedinstva na osnovama vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi« (tačka 9, II deo Rezolucije), tako »da se društveno-političke organizacije, društvene organizacije i udruženja građana i svi drugi organizovani činioci naučnog, stručnog, kulturnog, materijalnog i društvenog stvaralaštva uopšte demokratski organizuju u delegatskom sistemu, kao njegova objektivna unutrašnja potreba i snaga« (tačka 8, II deo Rezolucije).

Na taj način će diskusija o problemima, uviđanje potreba i najefikasnijih puteva, kao i pripremanje opšteprihvatljivih akata postati sve intenzivnije u širokoj saradnji klasno i materijalno najzainteresovanijih subjekata; biće ona stručno, politički i materijalno utemeljena, pa će i izvršavanje biti obaveza svih, odnosno bar većine radnih ljudi. A to znači da se ni Socijalistički savez i njegovi organi, kao ni društveno-političke organizacije, neće više baviti samo ocenjivanjem delegatskog sistema, prihvatajući, odnosno kritikujući način rada delegacija u njemu, već će delovati u njemu samom kao njegova stvaralačka organizovana socijalistička svest.

Samo tako će ujedno i opravdati svoju političku aktivnost u izgrađivanju delegatskog sistema. Zato će biti potrebno, kao što kaže drug Kardelj u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, da se posebno razmotri »mogućnost uspostavljanja nekih novih oblika stalne i svakodnevne saradnje delegatskih skupština sa Socijalističkim savezom i posebno sa njegovim sekcijama«.

Iz dosadašnjeg rada skupština postaje sve očiglednije da bez takvog povezivanja i traženja novih oblika rada na tom putu nećemo moći da rešavamo složene probleme koje otvaraju sve veća razvijenost i još postojeća znatna neujednačenost u razvoju jugoslovenske zajednice. To potvrđuje već i letimičan pogled na našu investicionu politiku, politiku međunarodnih ekonomskih odnosa itd.

Zato će biti veoma važno kako ćemo ubuduće postaviti rad samih skupština i njihovih radnih tela. Mora nam biti sasvim jasno da je reč o obavezi skupštinskih radnih tela da obaveštavaju o svojoj aktivnosti i da omogućavaju u njoj saradnju društveno-političkih organizacija, kao i o pravu i dužnosti društveno-političkih organizacija da sarađuju u radnim telima skupština pri razmatranju postavljenih problema i pitanja.

Potrebno je, međutim, razrešiti i sve doslednije ostvarivati i obrnuti odnos — da sve uspešnije i doslednije budu razmatrani skupštinski problemi u Socijalističkom savezu, odnosno u njegovim radnim telima (sekcijama), na svim nivoima društveno-političke organizovanosti.

U republikama i pokrajinama je taj problem delimično rešen delovanjem društveno-političkog veća u skupštinskom mehanizmu.

Praksa ipak pokazuje da to nije dovoljno i da je i o samom radu toga veća potrebno provesti temeljnu raspravu. Delimično će problem saradnje skupština s političkim organizacijama rešiti već postojeći i predviđeni društveni saveti. Ipak, njihova aktivnost, koja je prvenstveno usmerena na razrešavanje i dogovaranje o najaktuelnijim problemima, na prihvatanje zajedničkih pogleda i na traženje celovitih zajedničkih rešenja na putu razvoja, ne može zameniti neposrednu saradnju društveno-političkih organizacija u celini skupštinskog rada.

Pokušao sam da, sa nekoliko reči, upozorim na tri, po mom mišljenju, sada najznačajnija problema, a time i na aktivnosti kojima u našem skupštinskom sistemu treba upravo u ovom trenutku posvetiti posebnu pažnju ako želimo da Skupština SFRJ, a i sve ostale skupštine, uspešno izvršavaju zadatke koji su im povereni u delegatskom sistemu, a posebno na učvršćivanju i razvijanju uloge udruženog rada i na njegovom angažovanju u donošenju svih zajedničkih odluka, koje moraju, uključujući i skupštinske akte, predstavljati volju i potrebe radničke klase i svih radnih ljudi.

IV

U razvoju društveno-političkih odnosa, uslovljenih sve širim ostvarivanjem samoupravljanja kao najdoslednijeg oblika u kome najširi krug radnih ljudi može da se potvrdi kao jedini istinski nosilac materijalnog, duhovnog i drugog napretka društva, postigli smo značajne uspehe. Pri tom nas, međutim, prate i neke slabosti, teškoće, čak i smetnje, koje se, doduše, mogu razumeti u uslovima traženja novih puteva. Ali sve one nisu neizbežne; neke od njih mogli bismo čak brzo savladati kad bismo s vremena na vreme šire i dublje analizirali pojave, nove potrebe i materijalne mogućnosti u okvirima kojih se ostvaruje naš put i, pre svega, izgrađuje samoupravni mehanizam i delegatski sistem koji iz njega proizlazi.

Ne mislim, naravno, da raspravljam o svim problemima koji se izrečenom konstatacijom otvaraju, jer bi to bilo preopširno, ali bih povodom najnovije aktivnosti naših skupština (donošenje godišnjih rezolucija, odluka i drugih dokumenata) upozorio na one koji se odnose prvenstveno na pravnu stranu te aktivnosti, to jest na materijalne odnose što se javljaju s donošenjem dokumenata za sprovođenje tekuće politike.

Na prvom mestu možemo istaći da se još isuviše zanosimo time da se zakonskim propisima mogu regulisati svi odnosi, među njima i oni koji su neposredno povezani sa funkcionisanjem samoupravnog mehanizma i dogovaranja osnovnih subjekata aktivnosti i koji stoga predstavljaju nove puteve u ostvarivanju društvenih odnosa kod nas. A zakoni su ipak samo skromno pomoćno sred-

stvo, ponekad samo podsticaj za brže rešavanje nekih problema (a i sami zakoni danas sve više predstavljaju rezultat dogovorenih samoupravnih akcija, a ne većinom glasova usvojene mere).

A osnovni pokretači ostvarivanja svega onoga o čemu govorimo — da predstavljaju novo društvo, nove odnose, vlast radničke klase, pobedu humanizma i solidarnosti, bratstva i jedinstva kao osnovnih moralnih kategorija u našim međusobnim odnosima — nikako ne mogu biti zakoni, već naš neposredni pristup i odnos, način kako primamo sve novo, kako se borimo za to novo i kako branimo ono što je na tom putu već postignuto, kako se borimo protiv onoga što takav put otežava ili čak onemogućuje. Istina, zbog toga se ne smemo ustezati da neke odnose ipak regulišemo zakonima, u prvom redu one u kojima je oblik državne prinude, i time delovanje upravnih, odnosno inspekcijskih organa neophodno. Ali ipak, sve više moraju preovladati sporazumi i dogovori kao najautentičniji izraz pravog raspoloženja nosilaca materijalnih uslova razvoja.

Zato u neposrednoj skupštinskoj praksi moramo sve odlučnije raščišćavati — šta treba regulisati zakonima i odlukama, šta samoupravnim sporazumima i dogovorima, a šta drugim aktima.

Preveliko poverenje u svespasavajuću ulogu zakona — mada je i za njih već jasno da sve više moraju biti rezultat dogovora i uglavnom samo prilično uopštenih smernica, odnosno samo okvir za društveno prihvaćenu aktivnost, ali se i njihovo ostvarenje vezuje za načelo saradnje i dogovaranja — ipak ide na štetu spremnosti da se mnogi odnosi regulišu dogovorima.

Zato će biti potrebno da se u samom delegatskom sistemu, kao i u upravnom organizmu, menja odnos, da bi se pravilnije vrednovala uloga zakona, a isto tako i dogovora i sporazuma u ostvarivanju, to jest izvršavanju ustavnih odredaba o regulisanju međusobnih odnosa radnih ljudi.

Razume se, to ne znači da uprava time gubi neku samostalnost (koju, uostalom, i nema — bez obzira na to što je ona bila glavni, često čak i jedini nosilac zakonodavne aktivnosti), već samo to da ona postaje sve samostalnija u svojoj osnovnoj funkciji: naime, da delegatski mehanizam snabdeva što objektivnijim argumentima, dobrim samostalnim analizama, odgovarajućim predlozima mera, a odlučivanje i odgovornost za njih da prepusti baš tom samoupravnom delegatskom mehanizmu.

Pri takvom odnosu mnoge stvari u dokumentima pomenutim u uvodu moći ćemo i sadržinski drukčije da regulišemo.

A šta nam najviše smeta da bi nam skupštinski dokumenti bili bolji, sadržinski bogatiji i sve čvršće povezani s neposrednim rezultatima radnog procesa i opštim uslovima razvoja?

Pre svega, ne pridržavamo se dovoljno načela da jednom prihvaćen i time dogovoren opšti akt određuje okvire i konkretnih odluka iz iste oblasti. Na primer, društveni planovi ne bi smeli da ponavljaju i čak tumače odredbe koje su pre toga jasno formuli-

sane u Ustavu ili u nekom zakonu, a rezolucije, kojima na svim nivoima društveno-političkog organizovanja utvrđujemo svoje godišnje zadatke u izvršavanju planskih obaveza, ne bi smele da ponavljaju odredbe plana ili da ih čak menjaju. Za promenu neke obaveze iz plana moraju važiti ista načela kao i za donošenje dokumenta kojim smo te obaveze planski utvrdili. Uostalom, moramo se pridržavati toga da sa utvrđivanjem međusobne zavisnosti dokumenata odredimo sasvim precizno i njihovu sadržinu, da ih tehnički (s pozivanjem na željenu zavisnost) i sadržinski tako povežemo da definisanje osnovnih opštih zadataka i njihova konkretizacija budu logički uslovljeni i da sve predviđene mere budu, s obzirom na proverene materijalne mogućnosti, ostvarljive u predviđenom roku.

Moramo polaziti i od toga da će pri sve bržem menjanju opštih uslova razvoja biti potrebno da se razmišlja i o onim mogućnostima koje pruža zakonska odredba o kontinuiranom i susretnom planiranju, što — na štetu svih činilaca u izvršavanju plana — do sad još nismo učinili.

U pogledu godišnjih rezolucija, kako u federaciji tako i u republikama i pokrajinama, zasad se ne možemo pohvaliti da smo u dovoljnoj meri vodili računa o pomenutim, rekli bismo, minimalnim uslovima. Razume se da zbog toga ni rezolucije kao najoperativniji dokumenti, koji bi morali obezbeđivati, pre svega, jasne i realne okvire svakodnevne aktivnosti radnih organizacija i svih radnih ljudi, ne vrše takvu svoju funkciju na zadovoljavajući način.

Slabosti ima već u samom nastajanju tih dokumenata, u njihovoj sadržini, u nedorečenim, odnosno nedogovorenim osnovama na kojima se oni grade, u načinu kako se u još ne sasvim učvršćenom delegatskom mehanizmu i u nedovoljnom samoupravnom utvrđivanju osnovnih nosilaca materijalnog razvoja određuju mogući okviri, odnosno limiti postavljenih zadataka (porast društvenog proizvoda, nivo izvoza i uvoza, porast cena, životnih troškova itd.), i u postupku kojim se oni, kao najoperativniji akti svakodnevne prakse neposredno ostvaruju.

V

Da bi stvari bile jasnije, neće biti naodmet da neke od navedenih tvrdnji razmotrimo nešto podrobnije.

Rešavanje problema je povezano s njihovim dobrim poznavanjem. Zato i konstatujemo da je jedan od osnovnih kamenova u zgradi samoupravnog odlučivanja pravilno obaveštavanje radnih ljudi. Ako je za socijalističku samoupravnu demokratiju bitno da polazi od čoveka kao nosioca svih posebnih i zajedničkih interesa i da na osnovu tih, slobodno izraženih interesa povezuje ljude u interesne zajednice, onda je takođe nužno da taj čovek i svi ti ljudi budu upoznati sa svim bitnim elementima tih inte-

resa, da uvek, u svakom trenutku, znaju kako stvari stoje, da tog poznavanja, odnosno obaveštenosti, proizlaze i njihove odlul o merama koje, uz vođenje računa o tim interesima i uz njihov povezivanje, daju sve bolje materijalne rezultate. Međutim, i p red te konstatacije, delegati ipak dolaze u skupštine na značajı rasprave nedovoljno pripremljeni. Istina, oni primaju ogromne k ličine materijala, ali ti materijali ne predstavljaju pravu info maciju, jer ne obaveštavaju dovoljno o stanju zbog kojeg : neki akt u skupštini predlaže, jer ne objašnjavaju uslove koji n meću baš takve mere kakve upravni ili izvršno-politički orga predlaže i jer ne upoznaju delegatsku bazu sa svim značajnijı posledicama koje će po praktičnoj primeni predloženih mera n stupiti kako za pojedine izvršioce tako i za celu zajednicu, za či se područje one donose. Zasad pripremamo rezolucije o inform tivnoj delatnosti, a i zakoni i odluke takođe govore o njoj. N delegati, od OUR pa naviše, ipak nisu dovoljno obavešteni o z dacima, merama, analizama i drugim elementima koji određuj njihovu aktivnost, nisu dovoljno upoznati sa stanjem ni u region iz kojeg dolaze ni u onom za koji treba da donesu neke zajedni ke odluke, niti im je na prihvatljiv i razumljiv način objašnjen kakve su, odnosno kakve će biti posledice njihovih odluka. Ak treba istinski da učvrstimo i dalje ubrzano razvijamo svestran efikasnost delegatskog mehanizma, onda se na svim nivoima, o Skupštine SFRJ do radne organizacije, moramo mnogo odlučnij pa i smelije uhvatiti ukoštac sa svim negativnim pojavama koj danas prate administrativnu, to jest po obimu i količini papir bogatu, ali sadržinski još prilično oskudnu obaveštenost delegat Moramo odrediti, ako je potrebno i propisima, odnosno dogovor ma, šta dobra informacija mora sadržati, kome, kada i kako mor biti dostavljena, kakve podatke mora obuhvatati i ko odgovara z njenu tačnost, objektivnost i potpunost.

A posebno je, opet, pitanje kako će delegati već dana koristiti i kako će ubuduće koristiti informacije i raspoložive po datke u traženju rešenja, kad se nađu pred suprotnošću između uskih sopstvenih i opštih interesa. Ako razgovori ne budu sasvin otvoreni, ako se, umesto analize svih interesa i traženja dugoroč nog puta ka najboljoj odluci, budu imali na umu samo neuteme ljeni zahtevi, onda, naravno, od dogovora nema ništa.

Upravo zbog toga treba pomoću sredstava javnog obaveštava nja najširu javnost temeljitije upoznavati sa stanjem na svin područjima života, sa pravcem željenog razvoja, s namenom i dej stvom predloženih i prihvaćenih propisa i slično. A to, opet, znač da je i na tom području potrebna odlučna akcija čiji je cilj: veća stručnost, objektivnost, smelost i permanentna informisanost o osnovnim — kako kažemo — parametrima, koji bi predstavljal razvojnu orijentaciju.

Kad govorimo o informisanosti, već se dotičemo i drugog problema koji danas otežava odlučivanje u delegatskom sistemu

(bilo da je reč o dogovorima ili zakonskim aktima). Mislim na podatke koji treba da omoguće donošenje odluka u delegatskom mehanizmu. Raspolažemo, od radnih organizacija do organa u federaciji, najmodernijim aparatima za prihvatanje, obradu i odbir podataka, imamo ustanove — od statističkih zavoda, službi društvenog knjigovodstva, raznih drugih upravnih organa, pa sve do banaka, s Narodnom bankom na čelu — izdašno opremljene kadrovima koji treba da prikupljaju i za delegatski sistem pripremaju potrebne analize, a ipak smo još siromašni u objektivnim pokazateljima, čak sve više kasnimo s njima i neretko se nađemo u položaju da delegacije, kad u nekom organu ili organizaciji raspravljaju o istoj stvari, dolaze sa sasvim različitim podacima i zato, razume se, sa suprotnim analitičkim zaključcima, pa onda teško nalaze zajednički jezik, a još teže, za datu situaciju, objektivno najbolje rešenje. Zato je neodložan zadatak da što pre — dogovorom o načinu prikupljanja i obrade podataka i o odgovornosti za njihovo pravovremeno dostavljanje i tačnost — bogatstvo ideja i smernica koje otkrivaju tako prikupljeni podaci iskoristimo u delegatskom sistemu za pravilno vođenje zajedničke razvojne politike.

VI

Ali ni sami podaci još nisu dovoljni. I za njih važi to da mogu da kažu mnogo ili ništa, u zavisnosti od toga kako smo se pripremili za njihovo korišćenje. Zato ni delegatski sistem ne može uspešno rešavati nova i sve brojnija pitanja koja otvaraju bogatstvo oblika i odnosa u kojima protiče naš sve razvijeniji društveni, ekonomski i politički život ako nema na raspolaganju instrumente kojima će pravilno kombinovati i usmeravati upotrebu raspoloživih pokazatelja. Zato možemo reći da je već i sama metodologija po kojoj gradimo naše planove neadekvatna i da iziskuje temeljitije promene. To važi naročito za dokumente kojima se određuju godišnji zadaci za izvršavanje plana, a još više za neka pojedinačna područja koja svojom celinom određuju osnovni pravac razvoja za određeno razdoblje. Tako, na primer, još ne raspolažemo zadovoljavajućom metodologijom uređivanja naših ekonomskih odnosa s inostranstvom, naročito kad govorimo o ulozi republika i pokrajina u toj politici. Neizgrađeni su kriterijumi razvijenosti, odnosno nedovoljne razvijenosti republika i pokrajina, na osnovu kojih bismo ubuduće morali određivati svoj odnos prema politici koju treba voditi u borbi za brži ukupni razvoj svih republika i pokrajina. Poseban problem u okviru te politike je utvrđivanje i ocenjivanje, kao i metodi neposrednog udruživanja rada i sredstava privrednih organizacija sa razvijenih i nedovoljno razvijenih područja i povezivanje takvog udruživanja s politikom Fonda koji je inače namenjen pomaganju bržeg razvoja nedovoljno razvijenih. S tim u vezi imamo već mnogo rezolucija, kongresnih zaklju-

čaka i propisa, pa ipak, novi pogledi i novi oblici podsticanja b žeg razvoja nedovoljno razvijenih još se nisu dovoljno probi da bismo mogli na zadovoljavajući način ocenjivati uspešnost n vog i smanjivati ulogu već tradicionalnih oblika samo posredr pomoći, bilo preko fondova ili budžeta. Učvršćivanju metodološki osnova i odlučnijem jačanju odgovornosti udruženog rada za br razvoj nedovoljno razvijenih područja treba da doprinese delega ski sistem, a time će stvoriti i uslove za neposredno delovan samoupravnog mehanizma.

Međutim, udruživanje rada i sredstava nužno je ne sam radi bržeg i uspešnijeg razvoja nedovoljno razvijenih, kao, u stalom, i razvoja privrede unutar jugoslovenskih granica, već, ist tako, ili možda još više, radi jedinstvenijeg i time uspešnijeg n stupanja naših privrednih organizacija na tržištima izvan gran ca naše zemlje.

U raspodeli i korišćenju sredstava stvorenih u radnom pr cesu u sadašnjem trenutku je najproblematičnije stanje na po ručju investicione i opšte i zajedničke potrošnje, odnosno — tačnije — potrošnje preko budžeta i u raznim oblicima intere nog povezivanja.

Govorimo, na primer, o preteranom porastu investicione p trošnje, o neovlašćenom korišćenju kratkoročnih bankarskih sred stava i emisije za investicije, o slaboj iskorišćenosti novih kapa citeta, o njihovom dupliranju — kao da su to sve bila nerešiv pitanja delegatskog mehanizma. A ipak je osnovni problem ba u tome što o takvoj vrsti potrošnje nisu odlučivale ovlašćene i za dužene zajednice preko svojih delegacija, već su sve to u veliko meri bankarske investicije u starom smislu, iz vremena admini strativnog socijalizma i »političke investicije« u najneprihvatljivi jem smislu. Tu tvrdnju u znatnoj meri potkrepljuje prilično auto nomna politika banaka, koje su u 1978. godini »uspele« da pove ćaju korišćenje primarne emisije daleko preko opravdane i pla nom predviđene mere. A kad o nameravanim i u planovima pred viđenim investicijama i o svoj ostaloj potrošnji budu odlučival neposredni stvaraoci dohotka, kad, dakle, udruženi rad bude od lučivao o investicijama u celini i preuzimao i punu odgovornost za njih, onda će one sigurno biti rentabilne, kapaciteti će biti dobro iskorišćeni, a i tržište će za takvu proizvodnju biti na vreme, odnosno unapred obezbeđeno. Zato rešenje za suzbijanje dupliranja investicija ne treba tražiti u administrativnim merama, već u odlučnoj afirmaciji udruženog rada i na području investiranja.

Slično je i sa ostalom potrošnjom. Govorimo o njenom ograničavanju, neopravdanom opterećivanju dohotka radnih organizacija, o visokim troškovima administracije i slično, ali ne činimo dovoljno da bi sve oblike raspodele i upotrebe sredstava ostvarivao i nadzirao udruženi rad neposredno, odnosno preko organa i oblika kontrole koji su čvrsto povezani s delegatskim sistemom.

VII

U svim zadacima povezanim s planom i zakonskim propisima nedovoljno primenjujemo princip odgovornosti. Pri tom nije reč samo o odgovornosti pojedinaca za kršenje propisa — za to su u zakonu predviđene sankcije i nadležni organ ih primenjuje. Posredi je mnogo značajnija odgovornost — odgovornost za izvršenje onih zadataka za koje je neki organ, zajednica ili delegatski mehanizam u celini zadužen, s obzirom na nadležnosti utvrđene Ustavom. Na primer, društveni plan predviđa određeni broj dogovora o osnovama plana, koji radnim organizacijama treba da omoguće celovitije izvršavanje preuzetih planskih zadataka. Pa ipak, i danas, kad su protekle već tri godine planskog perioda, još nam nedostaju dva značajna dogovora — o energetici i o zaduživanju u inostranstvu. Svakako, negde nema raspoloženja za te dogovore. Sad se samo postavlja pitanje da li ti dogovori nisu važni za izvršavanje zajedničkih planskih zadataka, u kom slučaju bi ih trebalo izlučiti iz takozvane osnovne problematike plana (što je onda pitanje samo metodologije plana) ili su oni i te kako značajni za plan i neko — neki organ ili neko telo — mora poneti odgovornost za to što oni do sad nisu sklopljeni.

Dogovor o energetici je nesumnjivo nužan, on je od prvorazrednog značaja, i to ne samo zbog funkcije raznih vrsta izvora energije u proizvodnji, već i stoga što naročito uvoz nafte predstavlja bitan element u našoj uvozno-izvoznoj politici. Zato njegovo odlaganje postaje značajno političko pitanje u daljem uređivanju planskih osnova.

Na svu ozbiljnost planske problematike upozorava i pripremanje rezolucija o izvršenju srednjoročnog plana u 1979. godini. Činjenica da je na predlog savezne rezolucije bilo nekoliko stotina primedaba svedoči o tome da se već pri samom njenom donošenju nije dovoljno vodilo računa o stanju, odnosno da nisu bile pravilno ocenjene sve materijalne osnove od kojih je trebalo polaziti pri utvrđivanju ekonomsko-političkog i socijalnog razvoja u 1979. godini.

Još značajnija je druga pojava u vezi sa donesenom rezolucijom. Naime, činjenica da smo njome za nekoliko desetina problema odlučili da se rešenje obezbedi naknadnim merama govori o tome da trenutno nije postojalo raspoloženje delegacija, odnosno njihove sredine, za sporazumevanje o svemu što se javilo kao akutan problem ili kao otvoreno pitanje. Doduše, drug Kardelj u svojim radovima više puta upozorava na to da moramo biti strpljivi u traženju rešenja koja udruženi rad treba da donese raznim dogovorima i da je bolje odložiti razmatranje problema koji nije naročito akutan i sačekati povoljnije prilike za njegovo rešavanje. Sve je to tačno i svakako prihvatljivo ako u tako značajnom dokumentu kao što je rezolucija kojom se određuje ekonomska politika za tekuću godinu ostaje otvoreno samo nekoliko

manje značajnih pitanja. Ali, ako taj broj naraste i ako ostaju o vorena i mnoga za dalji razvoj zajednice bitna pitanja, onda s naravno, ne možemo pomiriti s takvom pojavom.

Naprotiv, potrebna je politička analiza same pojave i njeno značaja, pa i dublje razmatranje pitanja koja su ostala otvoren uz konkretno utvrđivanje ko je odgovoran za nastalo stanje. R zume se, izlaz nije u tome da, umesto dogovora, usledi zakonsk odredba, jer bi to, pošto je i za zakon potrebna puna saglasnos vodilo samo ka Ustavom predviđenim privremenim merama, a on su, s obzirom na to da je posredi odlučivanje većinom, samo kra kotrajno rešenje, a ne izgrađivanje dugoročnog čvrstog sistem

Rešenje nije ni u traženju krivca za nastalo stanje, već u te meljitoj i produbljenoj analizi stanja koje onemogućava da se po stigne saglasnost. Ako ne budemo tražili materijalne i političk uzroke za nastalu situaciju i ako zajedničkim snagama ne otklo nimo pre svega te uzroke, onda je izvesno da nećemo naći ni du goročnije rešenje za sam problem. Dakako, ni tu ne bismo smel zaobići udruženi rad.

Naveo sam samo nekoliko onih problema čije rešavanje po staje sve značajnije kad govorimo o sve snažnijoj svesti radnil ljudi, kad kažemo da pasivnu odgovornost neke zamišljene držav ne prinude moraju zameniti svest stvaralačke odgovornosti čovek prema drugom čoveku i ne samo svesno povezivanje njihovih po sebnih interesa već i njihovo podređivanje što objektivnije utvr đenim zajedničkim interesima.

Međutim, tome neće ništa doprineti samo pozivanje na Us tav i na poštovanje Zakona o udruženom radu, već smelo traže nje novih rešenja, otklanjanje otkrivenih nedostataka, svestran afirmacija udruženog rada i učvršćivanje delegatskog mehanizma i stoga takođe — prvenstveno aktivnošću društveno-političkih or ganizacija — odlučno podizanje političke svesti svih radnih ljudi i građana, kao i dosledno proširivanje njihove odgovornosti.

Najdan Pašić

Političke nauke u samoupravnom društvu

Razvoj političkih nauka je značajan i pouzdan pokazatelj spremnosti i sposobnosti jednog društva za demokratski kritički dijalog o sebi, svojoj prirodi i putevima svoga razvitka. Od antičkih vremena do danas politička demokratija i politička nauka imale su uvek istu kolevku, postojale su i umirale zajedno.

I u našoj zemlji teorijsko i naučno izučavanje i osmišljavanje zakonitosti klasne borbe i političkih fenomena uopšte, spajanje revolucionarne prakse i njenih neposrednih ideoloških izraza sa najprogresivnijom naučnom mišlju, išlo je u korak sa procesom korenite demokratske transformacije političkog sistema na samoupravnim osnovama.

Nova istorijska situacija i nove perspektive političkih nauka

Proces izgradnje samoupravno-demokratskih oblika odlučivanja i upravljanja u svim sferama društvenog rada i života — njegove dimenzije, rastuće potrebe i njegove sopstvene protivrečnosti i teškoće — utisnuo je osnovni pečat svim fazama razvoja marksističke

političke nauke u nas tokom minulih decenija. Pravo merilo onog: što je postignuto ne mogu biti same činjenice koje se odnose na uvođenje političkih nauka u red organizovanih i priznatih naučnih disciplina sa odgovarajućim akademskim statusom, na bro pedagoških i naučnoistraživačkih institucija na kojima se ov nauke predaju i sistematski razvijaju, na sve obimniju domaću stranu literaturu koja se objavljuje iz ove oblasti, na brojne naučne skupove sa politološkom problematikom, na broj kadrova koj su stekli i stiču visokoškolsko obrazovanje iz raznih oblasti političkih nauka — mada su ove činjenice (i same za sebe uzete) vrlo impresivne i nesumnjivo relevantne. Od toga je još značajnije to da je teorijsko-politička misao jedne relativno male zemlje, koja je vekovima živela po strani i na periferiji osnovnih tokova svetske naučne misli, napravila još malobrojne, ali značajne i originalne prodore u one oblasti saznanja o zakonitostima i revolucionarnim mogućnostima savremene prelazne epohe koje zaokupljaju najnapredniju društveno-teorijsku misao u savremenom svetu.

Empirijsku osnovu i izuzetno snažan ideološki impuls razvoju političke teorije davala je i daje revolucionarna praksa — široko zasnovani proces društvenog oslobađanja rada u kome, već u prvim fazama, okoštale forme klasne organizacije društva (svojinski monopol i birokratsko-tehnokratska dominacija) počinju da se ruše i da ustupaju mesto socijalističkim oblicima društvene organizacije u kojima čovek u udruženom radu postaje gospodar društvenih uslova svoje egzistencije, i u tom smislu postaje stvarno slobodan.

Razume se da su izuzetno značajni pojedinačni rezultati, koje je dao na našem tlu spoj marksističke teorije i revolucionarne prakse, vršili snažan povratni uticaj na stanje i razvoj društvenih i političkih nauka u celini. Međutim, ma koliko jak i podsticajan, taj uticaj nije bio dovoljan da se prekonoć nadoknade mnoge decenije zaostajanja u razvoju društvenih nauka i da se odmah uhvati korak sa rastućim potrebama našeg društva čiji se svesno usmeravani razvoj mogao obezbediti jedino ugrađivanjem naučne vizije i saznanja u ceo proces upravljanja društvenim poslovima.

Doduše, revolucionarni radnički pokret u jugoslovenskim zemljama, pa i u Srbiji, imao je među svojim vođama istaknute političke mislioce i teoretičare kakvi su bili Svetozar Marković, Dimitrije Tucović, Filip Filipović i drugi, ali vremenska distanca i radikalno promenjeni društveni uslovi ograničavali su neposredni uticaj ove tradicije na savremeni razvoj društvenih i, posebno, političkih nauka.

Samoupravno opredeljenje u razvoju zemlje, formulisano i kao jasan stav Saveza komunista, značilo je u isto vreme i konačan raskid sa sterilnim, u sebe zatvorenim etatističkim dogmatizmom. Sledeći logiku svog unutrašnjeg razvoja, naša zemlja se široko otvorila za međunarodnu idejnu komunikaciju na svim poljima, pa i na području društvenih i, osobito, političkih nauka.

U klimi sve slobodnije razmene ljudi i ideja brzo je rasla sposobnost naše nauke za ravnopravan međunarodni dijalog i saradnju — utoliko plodniji i podsticajniji ukoliko je društveno-naučna misao kod nas nalazila čvršće uporište u iskustvima i saznanjima crpljenim iz sve bogatije jedinstvene prakse socijalističko-samoupravne revolucije u društveno-ekonomskim i političkim odnosima koja se odigravala u našoj zemlji.

Kao ni na drugim područjima međunarodnih odnosa, ni na polju međunarodne naučne saradnje ne postoje, razume se, nikakvi idilični odnosi niti je ravnopravnost učesnikâ *a priori* obezbeđena i zagarantovana. Ogromne razlike u pogledu opšte društveno-ekonomske i kulturne razvijenosti, raspoloživih institucionalnih i kadrovskih potencijala i naučno-kulturne tradicije vuku u pravcu neravnopravnih odnosa i u sferi međunarodne saradnje i dovode, smerano ili nesmerano, do odnosa ideološko-kulturne dominacije, odnosno epigonske podređenosti i pasivnog, nekritičkog podražavanja.

I društvene nauke u našoj zemlji — naročito političke nauke kao posebno osetljivo područje ideološkog života — bile su izložene pritiscima ove vrste i trpele različite uticaje. Međutim, negativne posledice ovih pojava nisu nikada dobile takve razmere kojima bi bili dovedeni u pitanje ukupni pozitivni rezultati sve šire, sadržajnije i razgranatije međunarodne naučne saradnje. Jugoslavija se u tu saradnju uključuje utoliko ravnopravnije i uspešnije ukoliko se sama naša naučna misao više oslanja na rezultate sopstvenog društvenog kretanja i razvija aktivan i kritički odnos prema vladajućim idejnim strujanjima u savremenom svetu.

Specifični društveni uslovi razvoja političkih nauka u našoj zemlji

Nema, razume se, ni potrebe ni opravdanja da se postojeći uslovi razvoja političkih nauka u našoj zemlji nekritički (apologetski) idealizuju, a postignuti rezultati preuveličavaju. Štaviše, bilo bi vrlo štetno ako bi se u politici daljeg razvoja ovih naučnih disciplina, u izgradnji nastavno-naučnih i istraživačkih institucija u ovoj oblasti i u pripremanju politikoloških kadrova različitog profila polazilo od nerealnih pretpostavki da problema nema i da je dalji razvojni put neprotivrečan i konačno prokrčen. U svom samoupravnom preobražaju (koji podrazumeva i podruštvljavanje politike) naše društvo nije još izišlo iz orbite onih zakonitosti koje su se ispoljavale u razvoju političke teorije i političkih nauka u prošlosti, od najranijih njihovih početaka.

Od antičke Grčke pa do naših dana naučna misao o politici nalazila se uvek u posebnom, delikatnom i protivrečnom položaju. Jer stalna je težnja čoveka da upozna prirodu onih društvenih sila

koje vladaju njegovom sudbinom, ali je ta težnja uvek sputana zahtevima i potrebama konkretnih sistema vlasti i upravljanja. Naime, svaki sistem vlasti i upravljanja vodi borbu za svoju legitimizaciju, za stvaranje jedne vrste ideološke osnove kojom se pravda i učvršćuje njegova egzistencija.

Otuda stalni pritisak ideoloških potreba svakog postojećeg sistema vlasti na političku nauku, težnja da se politička nauka pretvori manje ili više otvoreno u sluškinju politike, odnosno njenih dnevnih potreba.

I pored ogromnog napretka koji je ostvaren, i naša politička nauka je još uvek na neki način razapeta između velikih izgleda i mogućnosti koje joj pružaju originalna i vrlo bogata revolucionarna praksa i iskustvo i stalnih ograničenja i opasnosti koje donosi pritisak političkog pragmatizma i akademskog konzervativizma. Tri momenta naročito mnogo utiču na njen specifičan položaj.

Prvo, izučavajući našu društvenu i političku stvarnost, nalazimo se na terenu istorijski novih pojava i zato se u posebno oštrom vidu postavlja pitanje kategorijalnih aparata pomoću kojih se pojave izučavaju. Koliko su naši metodološki i drugi instrumenti adekvatni, s obzirom na novu prirodu pojava koje se nalaze pred nama, koje treba osvetliti i razumeti?

Drugo, reč je o društvu koje teži da svesno usmerava svoje kretanje prema određenim unapred definisanim ciljevima, prema prihvaćenom programu društvenog razvoja. Da bi se ono približilo tim postavljenim ciljevima, da bi usmerilo svoj razvoj u određenom pravcu, organizovane političke snage našeg društva služe se vrlo mnogo političkim sredstvima, pe svega normativnom silom države. I to onda otvara za političku nauku, za društvenu nauku uopšte, izuzetno značajan i složen problem — problem odnosa između normativnog i stvarnog.

Treći momenat se ogleda u tome da je naše društvo — društvo masovne aktivne participacije ljudi u političkom i društvenom životu, društvo koje pokušava da se izgradi na samoupravnim osnovama, to znači uz najneposrednije učešće svih članova društva kao aktivnih subjekata društvenih procesa. U tom širokom aktiviranju masa u svojstvu subjekata društvenog kretanja javlja se problem odnosa između teorije koja naučno osvetljava te procese i masovne ideologije koja mobiliše i motiviše masovno učešće u njima.

Jer široki slojevi radnih ljudi i građana, očigledno, ne mogu neposredno u svojoj praksi da budu rukovođeni samo nekim apstraktnim teorijskim postulatima. Njihovo ponašanje je u velikoj meri uslovljeno određenom ideologijom, samoupravnom ideologijom, koju pokušavamo da izgradimo i razvijemo. U takvim uslovima je vrlo delikatno i složeno pitanje odnosa između političke nauke i političke ideologije.

Eto, to su tri specifičnosti naše društvene situacije koje bitno utiču na položaj političkih nauka kod nas.

(1) Već sama novina pojava koje treba proučavati rađa neizbežno određene probleme na koje je i Marks više puta ukazivao. U raspravi *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* Marks upozorava na činjenicu da »tradicija svih mrtvih generacija pritiska kao mora mozak živih«. U *Građanskom ratu u Francuskoj* direktno se govori o tome kako je tadašnja nauka bila nesposobna da shvati revolucionarnu suštinu onih društvenih promena koje je nosila u sebi Komuna. Umesto toga, ispoljavala se težnja da se po analogiji Komuna posmatra u svetlosti prošlih iskustava, pa da se jedan veliki istorijski skok napred (zamenjivanje birokratskog centralizma organizovanjem jedinstva društva na novim osnovama) protumači kao vraćanje na oblike feudalne rasparčanosti i tome slično.

To se ponekad događa i sa tumačenjem pojava samoupravljanja, i to ne samo kod stranih nego ponekad i kod naših interpretatora — kod svih onih koji pokušavaju da suštinski novim pojavama i odnosima nađu presedan u ranijim iskustvima i da se u njihovom proučavanju nekritički služe tradicionalnim kategorijalnim aparatom i pojmovima.

U stvari, postavlja se pitanje, u sve zaoštrenijem vidu, koliko su naši instrumenti analize adekvatni, koliko se možemo služiti kategorijama koje je izgradila teorija polazeći od jedne bitno drukčije društvene stvarnosti? Gde su metodi, instrumenti i kategorije kojima se služimo zaista sredstvo da se uspešnije prodre u suštinu pojava, a gde oni, u stvari, otežavaju da se uđe u ono što je bitno, što je originalno i što predstavlja *istorijski novum.*

Može se, na primer, postaviti pitanje kako kod nas upotrebljavati kategoriju »federalizam«, »federativni princip« — sve ono što je politička teorija dala analizirajući razne oblike federalnog uređenja složenih društvenih zajednica u prošlosti. Koliko su, na primer, podela na federalizam i konfederalizam i kriterijumi za tu podelu relevantni za jugoslovensku političku stvarnost, koliko se može bez njih, i čime ih eventualno treba zameniti.

Podsećamo samo na to koliko opterećenje u našem mišljenju predstavlja staro građansko-pravno shvatanje svojine, koliko je ono još dominantno u našoj svesti i koliko može da bude prepreka za dublje i svestranije poimanje suštine socijalističke društvene svojine i novih, samoupravnih produkcionih odnosa.

S druge strane, postoji opasnost i od olakog uvođenja novih termina koji nisu naučno fundirani i jasno definisani. Svesno ili nesvesno, stvaraju se iluzije da se promenom termina menja i sama suština stvari. Šta se dobija u smislu naučnog razumevanja pojava ako se štrajk krsti obustavom rada ili ako se u suštini nepromenjeni političko-predstavnički odnos nazove delegatskim, a poslanik delegatom?

(2) Već je istaknuto da široka upotreba normativne sile države, karakteristična za naše društvo, daje uvećane dimenzije i

zaoštreni oblik starom i »večitom« problemu odnosa normativ nog i stvarnog. Iz takve situacije proističu zadaci veoma značajn za našu političku nauku i naše politikologe.

Ne sme se gubiti iz vida da su gotovo bez izuzetka sve bitn promene društveno-ekonomskih i političkih odnosa u pravcu raz voja samoupravljanja bile inicirane i podstaknute odgovarajućin normativnim aktima — Ustavom i zakonima. Početak razvoja sa moupravljanja obeležen je donošenjem Osnovnog zakona o uprav ljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udru ženjima od strane radnih kolektiva, juna 1950. godine. I svi naš ustavi izražavaju nastojanje da se menjanjem osnovnog normativ nog poretka dâ snažan impuls razvoju novih društvenih odnosa da se taj razvoj ubrza i usmeri određenim pravcem. Međutim normativna sila države je koliko moćno toliko i opasno oružje Ako se ne vodi dovoljno računa o objektivnim zakonitostima koje deluju na datom stepenu ukupnog razvoja, o postojećim uslovima i odnosima snaga i, naročito, ako se ne vodi svesna, organizovana akcija da se propisane norme oživotvore u praksi — postoji opasnost da se njihov smisao i efekat potpuno izokrenu. Umesto da budu u isto vreme *izraz* realnih odnosa i *instrument* njihovog menjanja u jednom određenom pravcu, norme se mogu pretvoriti u sistem fikcija koji maskira društvenu stvarnost, umesto da je razotkriva otežavajući time tačnu orijentaciju i efikasnu akciju svesnih, socijalistički opredeljenih društvenih snaga.

Vrlo često, naročito u svakodnevnoj politici, u raspravljanju o društvenim pitanjima vrši se zamena normativnog i stvarnog. O normativnim rešenjima se govori kao o nečem što je već postalo deo društvene stvarnosti, što se već ovaplotilo u životu, mada to često i nije tako. Takve iluzije deluju negativno na sposobnost revolucionarnih snaga da *na delu* menjaju zastarele i preživele društvene odnose koji produžuju da žive iza normativne fasade radikalno promenjenog društvenog stanja.

Nekritička vera u svemoć državnih normi — svega onoga što se »odozgo« propisuje i naređuje — tipičan je simptom birokratskog subjektivizma. Opterećen birokratizmom i iluzijama o tome da se društveni odnosi mogu po volji krojiti i prekrajati, nezavisno od objektivnih zakonitosti društvenog i političkog života, taj subjektivizam može da nanese ogromne štete socijalizmu i demokratiji. Novija istorija pruža o tome poražavajuća svedočanstva. Za revolucionarne socijalističke snage, stvarno angažovane u izgrađivanju novih odnosa slobodnog udruženog rada, bitno je, baš zbog toga, da tačno znaju odnos između onoga što se normativno postulira i onoga što se u praksi događa, da kritički analiziraju i prate efekat svake preduzete mere i da, u skladu s tim, usmeravaju svoju akciju. To se odnosi na sva područja svesnog usmeravanja društvenog kretanja i ima karakter svakodnevnog zadatka. A za to je neophodan oslonac na razne grane političkih nauka, na rezultate istraživanja otvorenih, konkretnih problema i odnosa, na

kontinuirani analitički rad stručno obrazovanih politikologa. *Najbolja brana birokratsko-političkom subjektivizmu i voluntarizmu jeste razvijena i slobodna naučna kritika.* Ta društvena potreba mora biti uvažena i priznata pri utvrđivanju strategije razvoja politikoloških i društvenih nauka uopšte.

Sposobnost društva da svesno, na demokratsko-samoupravnoj osnovi usmerava svoj ukupan razvitak zavisi od još jednog već pomenutog faktora: od toga kako je u praksi rešen odnos političke nauke i ideologije (tačnije, ideoloških shvatanja vezanih za tekuću politiku). Da bi bila aktivno uključena u proces kreiranja novih društvenih odnosa i da bi odatle i sama crpla svoju snagu, politička nauka ne može biti neutralistička, objektivistički distancirana od osnovnih socijalističko-samoupravnih radničko-klasnih opredeljenja i vrednosti. Ona je u situaciji da prihvata i vrši i jednu funkciju koja je neposredno vezuje za vladajuću samoupravnu politiku i ideologiju. Reč je o funkciji koju bismo mogli nazvati eksplikativno-mobilizatorskom.

Ali politička mobilizacija zahteva pozitivan i angažovan odnos prema onome što se inauguriše, veru u to da je izabrano pravo rešenje, jer samo pod tim uslovom ljudi će biti spremni i motivisani da se zalažu za oživotvorenje toga rešenja u praksi. I od nauke se očekuje da potpomogne te napore demokratske mobilizacije time što će pojačavati veru u ispravnost osnovnih opredeljenja (pod pretpostavkom da su ona zaista oslonjena na nauku).

Ali je baš zato od najvećeg značaja da se uvek pravi jasna razlika između načelnog opredeljivanja za određeni smer društvenog kretanja i konkretnih rešenja posredstvom kojih se u datom trenutku pokušava realizovati usvojena opšta koncepcija razvoja. Jedno su, na primer, naučno fundirane koncepcije o samoupravnom povezivanju različitih sfera društvenog rada (sfere materijalne proizvodnje i sfere društvene delatnosti) na principu slobodne razmene rada koja isključuje birokratsko posredništvo, a drugo su konkretna rešenja u vezi sa organizovanjem samoupravnih interesnih zajednica koje se, uz neizbežna lutanja, tek izgrađuju kao institucionalni okviri u kojima slobodna razmena rada treba da se praktično ostvaruje. Jasno načelno opredeljenje za ono prvo ne sme da sprečava konkretan kritički odnos prema ovom drugom. Ako se ova razlika ne pravi — bar kada je reč o naučnom mišljenju — onda se vitalna kritička funkcija nauke žrtvuje njenoj eksplikativno-mobilizatorskoj funkciji. A to je fatalno za samu nauku.

Pitanje samoupravnog položaja političkih i društvenih nauka uopšte u uslovima podruštvljavanja politike

Stepen u kome će nauka biti sposobna da bude oslonac i aktivni faktor u planskom usmeravanju društvenog razvoja direktno zavisi od društvenog položaja same nauke. Ovo opšte pravilo važi u pu-

noj meri i za političke nauke, a pogotovu za političke nauke samoupravnom društvu. S jedne strane, kao što je već istaknut te nauke su posebno izložene pritisku političkog pragmatizma koj se, bez obzira na sve deklaracije, nikada u suštini ne miri sa tim da on sam bude predmet slobodne naučne kritike. S druge stran u samoupravnom društvu značaj političkih nauka raste u ono meri u kojoj se stvarno vrši podruštvljavanje politike, to jest uki danje monopola političke vlasti i odlučivanja. Neophodna pret postavka *stvarnog* učešća miliona radnih ljudi u političkom odlu čivanju jeste postojanje i dostupnost rezultata naučne analiz društveno-političkih procesa na svim onim tačkama u složenom samoupravno-delegatskom sistemu gde se ličnim izjašnjavanjem radnika-samoupravljača ili na bazi njihovih smernica donose odluke relevantne za užu i širu društvenu zajednicu. U tom smislu moglo bi se reći da postoji tesna korelacija između razvoja političkih nauka i procesa deprofesionalizacije i podruštvljavanja politike, i da, s druge strane, upravo funkcija koju ove nauke dobijaju u samoupravnoj transformaciji političkih odnosa i institucija zahteva da one same budu konstituisane kao samoupravne grane društvene delatnosti — integralni deo ukupne samoupravne strukture društva.

Progresivno i društveno celishodno uređenje odnosa nauke i politike zahteva, očigledno, takva rešenja koja će izmiriti protivrečne zahteve:

a) da samostalnost naučnog rada i istraživanja ne bude faktički negirana njenom materijalnom zavisnošću od onih snaga i interesa koji imaju monopol političke moći ili monopol raspolaganja materijalnim sredstvima, i

b) da nauka bude neposredno povezana sa društvenim potrebama, *angažovana* u formiranju politike i iznalaženju najcelishodnijih rešenja za otvorene društvene probleme, ali *ne* i *podređena* nekom monopolu predstavljanja društvenih interesa.

Ovi problemi su zajednički svim zemljama koje su dostigle određeni nivo naučnog i tehničkog razvoja. Međutim, oni se pojavljuju u naročito složenom vidu u onim zemljama u kojima je ukinuta privatna svojina na sredstvima za proizvodnju, u kojima su ukinuta velika privatna bogatstva, pa, prema tome, i privatno organizovano finansiranje nauke. Javna svojina i javno državno ili društveno raspolaganje najvećim delom društvene akumulacije znatno proširuju mogućnost za racionalno uređenje odnosa nauka — društvo i nauka — politika, ali, u isto vreme, uvećavaju i opasnost od birokratsko-tehnokratske deformacije toga odnosa, od uspostavljanja birokratske kontrole nad naukom.

Epohe velikih revolucionarnih prevrata nikad ne ostavljaju mnogo mesta ni mnogo istorijskih šansi za društveno neangažovanu, kontemplativnu nauku, koja sve posmatra sa gledišta društvene statike i sama doprinosi toj statici. Takva nauka je besprizivno osuđena na puko epigonstvo i jalovost. Ova istina pokazuje

se naročito reljefno u društvu koje nema velike naučne tradicije, pa ne postoje ni mogućnosti da inercija takve tradicije prikriva prazninu u pogledu konkretnih naučnih ostvarenja tamo gde takvih ostvarenja nema.

Stvarni doprinos društvene i političke nauke u Jugoslaviji, njene šanse i njene istorijske mogućnosti neposredno su determinisane njenom sposobnošću da postane faktor koji će biti uključen i integrisan u revolucionarni proces društvenog preobražaja i da s tih pozicija osvetljava i osmišljava nove razvojne puteve samoupravnog društva.

Prenošenje samoupravljanja iz sfere teorijske vizije u sferu revolucionarne prakse otvara u sasvim konkretnoj formi niz važnih problema čije rešavanje zahteva viši stepen i nove oblike neposrednog angažovanja nauke, stručnog znanja i revolucionarne teorije. Zbog toga svako udaljavanje političkih nauka i kritičke teorijske misli od društvene prakse i njenih realnih i suštinskih problema može da izazove, s jedne strane, smanjivanje sposobnosti društva da u punoj meri iskoristi objektivne mogućnosti svoga razvoja, a s druge, stagniranje naučne i teorijske misli, njihovu faktičku degradaciju. Konciznu definiciju ovog problema dao je Edvard Kardelj u svojoj studiji *Beleške o našoj društvenoj kritici.* Tamo se na jednom mestu kaže: »Ako socijalističke snage ne budu sposobne da razvijaju stvaralačku društvenu kritiku koja odgovara današnjim problemima, koja zna da posegne dublje u objektivne zakonitosti ranih faza socijalističkog razvoja (ili, kako obično kažemo, prelaznog doba) i otvori nove perspektive — naći će se socijalističko društvo pred jalovom kritikom, a aktuelne probleme će rešavati empirijski, stihijski, pragmatistički.«*

U Jugoslaviji se danas rešenje ovih problema traži na liniji izgrađivanja društvenog položaja nauke kao samostalne i samoupravne društvene delatnosti. Organizacija nastavnih i naučnoistraživačkih institucija i njihov društveni položaj treba da se uklope i integrišu u jedinstveni sistem samoupravnih odnosa koji već preovlađuju u privredi i u drugim sferama društvenog života. Raniji sistem budžetskog finansiranja je konačno napušten. Umesto toga, uspostavljaju se neposredne samoupravne veze nastavne i naučnoistraživačke delatnosti sa privredom i svim drugim oblastima društvenog rada i stvaralaštva na principu slobodne razmene rada koja se vrši u okviru odgovarajućih samoupravnih interesnih zajednica.

Sve to treba da obezbedi društvenim, pa i političkim naukama onaj stepen autonomnosti i slobode koji je neophodan da bi naučno stvaralaštvo moglo uspešno da se razvija i da bi i društvo i nauka bili zaštićeni od birokratsko-tehnokratske dominacije.

---

* E. Kardelj, *Beleške o našoj društvenoj kritici,* »Socijalizam«, br. 9/1965, str. 1085.

Rešavajući probleme konstituisanja samoupravljanja kao c lovitog sistema društvene organizacije, nauka rešava u isto vrem i pitanje svog sopstvenog samoupravnog položaja. Što je sam upravni položaj nauke uopšte, a posebno društvenih i političk nauka, čvršće ugrađen u ukupni sistem društvenih odnosa, to j manje mogućnosti da potreba za angažovanjem nauke u rešavanj problema društvene prakse i realizovanju usvojene politike bud iskorišćena za podređivanje nauke zahtevima političkog pragm tizma i za njeno degradiranje u apologetiku koja samo povlađuj dnevnoj politici i stvara iluzije o njenoj nepogrešivosti.

Za političku nauku istinski integrisanu u samoupravno druš tvo ni jedan problem društvenog života i razvoja neće biti suviš sitan da bi se ona njime bavila, niti suviše krupan da bi, kao pi tanje političke strategije, prevazilazio njene kompetencije. U razvijenom socijalističkom samoupravnom društvu konačno će bit prevaziđen »večiti problem« međusobnog odnosa i konfrontacij nauke i politike, jer i jedna i druga postaju samo deo odnosa među samoupravno organizovanim radnim ljudima.

Dušan Pirec

Neki pristupi istraživanjima u oblasti ekonomskih nauka

I u nas i u svetu oseća se potreba za teorijsko-metodološkim osmišljavanjem *in genere et species*, kako samoupravnih odnosa proizvodnje tako i veoma heterogene slike koju pruža poprište socijalizma kao svetskog procesa, odnosno zbog krupnih strukturnih promena u svetu kao celini. To, naravno, ne znači da nije o tome pisano. Naprotiv! Međutim, ne bi se moglo reći da je toga bilo i dovoljno. Sem toga, iskrsavaju (ponekad i ponegde) i određeni nesporazumi pri artikulaciji problema.[1] Najzad, nije uvek bilo dovoljno ni kritičkog uklona (u povesnom smislu te reči), kreativnosti i konzistentne teorijske kontemplacije, pa ni tolerancije u polemici među naučnim poslenicima.[2] Otuda ima mesta,

[1] Istina, valja napomenuti da se ponekad deo nauke konfrontirao ne samo sa zbiljom tegoba u izgradnji našeg samoupravnog društva nego i sa njegovim osnovnim opredeljenjima. U tom slučaju, naravno, uopšte ne dolazi u pitanje celishodnost oštrog suprotstavljanja tim stavovima. Ali, ako to nije slučaj, onda je za otklanjanje tih nesporazuma, rekao bih, i te kako potreban dijalog.

[2] Pod pojmom »ideologija« podrazumevamo, u ovom kontekstu, skup ideja kojima jedna klasa iskazuje svoj pogled na svet, a time i

čini se, nekim napomenama u vezi s predmetom našeg napisa. D
ih razmotrimo.

I

1. Nauka, kao čin kritičkog angažovanja, nedeljiva je od društv
nog progresa. To nije nimalo sporno. Ali, ako se uloga nauke svod
samo na manje-više uspešnu transmisiju dnevnih zahteva, ond
ona preuzima na sebe prerogative koji navode na razmišljanje
njenoj društvenoj celishodnosti. Time se, u stvari, identifikuj
(nezavisno od toga da li postoji ili ne postoji stvaralački integritet
nauka sa tekućom praksom. Nastojeći, pak, samo da iskaže ve
poznate stvari na način primeren sebi, nauka nužno postaje jalo
vom. Prilagođavanje te vrste ukazivalo bi na uzmak nauke pre
vrednosnom selekcijom, na njeno popuštanje inerciji. Pribegne l
nauka, s druge strane, bespoštednoj kritici prakse u ime neki
beživotnih opredeljenja, onda ona odvaja praksu od povesne zbilj
i njenih zakonitosti. U tom slučaju nije reč samo o idejnom dalto
nizmu no i o ispoljenoj težnji da nauka preuzme ulogu arbitra
polazeći pri tom od neke, apodiktički osenčene apstraktne perspek
tive. Time, zapravo, nauka pripisuje sebi onu ulogu koju odriče
političkoj sferi. I u jednom i u drugom slučaju nauka bi se našla
iza zakonitosti društvenog razvoja.

2. Radnička klasa bila je i biće zainteresovana za revolucio
narnu marksističku teoriju, povesno utemeljenu. Ali teorija mora
ići ukorak sa promenama, kao što je i sama klasa podložna pro
menama.[3] Stoga, razvoj marksizma pretpostavlja negovanje stva
ralačke kritike. To je, čini se, jedan od bitnih preduslova iskore
njivanja dogmatskog duha iz marksizma, njegove vulgarizacije,
što je opet preduslov njegovog daljeg bogaćenja.[4]

Zapravo, teorijsko-metodološko polazište u istraživanju tre
ba da čini Marksova misao, stvaralački aktualizovana novim sazna
njima i povesnom zbiljom. U protivnom, ona bi bila beživotna.
To zapravo znači da ideje klasikâ ne bi trebalo svesti na jedno-

---

svoje interese, ciljeve i način delanja. Pod pojmom »nauka«, pak, ko-
herentnost istraživanja i izlaganja, otkrića i dokaza, metode i sistema.

[3] Komunisti Jugoslavije, predvođeni Titom, sagledali su te pro-
mene i uobličavali svoju ideologiju u skladu sa tim promenama.

[4] Tako, na primer, pored Althuserovog i I. Morirsovog raspolući-
vanja Marksa, dobili smo, evo, i razvrstavanje marksizma na nekoliko
nivoa (P. Matvejević, *Posebna poetika*, »Politika«, 20. maj 1978), i to:
aktivistički marksizam (položaj radničke klase i program akcije); pu-
blicističko-polemički nivo; ekonomsko-tehnološki nivo (kritička analiza
produkcionih odnosa u kapitalizmu, koja je sve do naših dana preo-
vlađujući oblik u marksizmu, pa i njegove vulgarizacije) i, najzad,
filozofsko-antropološki. Po svemu sudeći, teško se može osporiti da je
te vrste raščlanjavanje Marksovog poimanja totaliteta nešto drugo do
voluntarističko pojednostavnjenje.

značno deduktivno rasuđivanje, budući da se vrednost nekog teorijskog stanovišta ipak ne može ceniti samo po tome da li je ono i u kojoj meri u skladu sa odgovarajućom tezom klasikâ, već po tome koliko je doprinelo daljem razvitku — i u teoriji i u praksi. Razlozi nisu samo u tome što uvek postoji mogućnost da se, podesnim korišćenjem citata, podrži »zasnovanost« željenog stava, niti u tome što klasici nisu pisali o svim problemima koji danas mogu biti predmet istraživanja. Stvar je jednostavno u tome što se, na taj način, marksizam svodi na svojevrstan vid skolastičkog raspredanja. Ako se nauka ograniči samo na to, teško se može pretpostaviti da će marksistička misao biti u stanju da se, na teorijskom planu, uspešno suprotstavi kritici, da na dovoljno ubedljiv način dokazuje životnost svojih ideja i da će uopšte dati nešto novo. Njeni bi rezultati, u tom slučaju, bili nalik na one takozvane tomističke škole u Belgiji u XVI veku. To, drugim rečima, znači da značaj jednog naučnog poduhvata ne zavisi od toga da li je on *in extenso* u skladu sa relevantnim tezama klasikâ, već da li je taj zahvat refleks revolucionarne prakse, da li se pri tom, na stvaralački način, koristi Marksovim teorijsko-metodološkim pristupom. Time misao klasikâ ne postaje ishodište dogmi, već izvorište novog, progresivnog, već samim tim što bi to bilo osmišljavanje novog. Jer marksizam je nauka koja samu sebe neprestano ostvaruje i definiše u interakciji s praksom, neprestano ide od prakse i njoj se vraća. Stoga je marksistička nauka to samo tada ako je u mogućnosti da održi dijalog sa praksom kako bi, naučnim metodima i progresivnom idejnom angažovanošću, otkrivala njene slojevite i sve složenije dimenzije. Samo se na taj način marksizam uvek nanovo potvrđuje, a praksi ukazuje na puteve njenog razvitka. U protivnom, marksizam se okamenjuje, usled čega negira samog sebe kao revolucionarno teorijsko učenje, a time negira i životnost svog teorijsko-metodološkog postupka. A šta je bolje za praksu od dobre teorije? Uostalom, tome u prilog govore brojni primeri, od egzaktnih do društvenih nauka. Stoga, nauka čini »bitni sastavni dio subjektivnih snaga« (Tito). Ona se iskazuje time što neprekidno teži za prodorom u nepoznato, a potvrđuje konzistentnošću u kvalitativnom pogledu, a egzaktnošću — u kvantitalivnom.

S druge strane, ako nauka ima naučne pretenzije, a prožeta je *prima facie* ideološkim kontemplacijama, teško može da uvek pruži odgovor na postavljena pitanja.[5] To, međutim, ne znači da nauka isključuje ideološku angažovanost. Naprotiv! No, dok nauka verifikuje nove istine koje potvrđuje snagom argumenata (*pro et contra*) i njihovom koherentnošću, dotle ideologija ukazuje na njihove idejne korene, dajući nauci smer istraživanja. Tako i nauka i ideologija participiraju, svaka na svom području, u bici

[5] Doduše, već samim tim što se ne zasniva samo na ideološkim već i na naučnim pretpostavkama, ona je kreativna, ma koliko njena kreativnost bila zamagljena ideološkom opnom.

za progres. Jer, tek na taj način nauka neće biti opterećena unu trašnjim protivrečnostima, što samo može doprineti nalaženju oj timalnih solucija. Dođe li, međutim, do njihovog stapanja ili d većeg preplitanja, nauka izlazi iz sfere svoje delatnosti. Tad nauka postaje nefunkcionalnom, pa (u izvesnom smislu) i nep trebnom.[6]

Naravno, položaj i mesto nauke u društvu zavisi i od sam nauke. Postavlja se, naime, pitanje da li je nauka sve ono što s time proglašava? Ako već ima takvih slučajeva, onda i sama nauk treba da brani, unutar same sebe, svoje interese, podvrgavaju korektnoj i argumentovanoj kritici one radove koji po form liče na naučne radove, iako, u svoj biti, to nisu. S druge stran ni naručioci ne bi trebalo da favorizuju (koliko god je to mog će) improvizacije, impresionističke spise, prepričavanje već pozna tih saznanja, kompilacije ili glorifikacije nekih samo na izgle postignutih rezultata. I u jednom i u drugom slučaju nauka treb da bude odgovorna i društvu i samoj sebi. Upravo stoga i ne b trebalo dopustiti da nauka (to će reći — naučni poslenici) bud oslobođena suda javnosti.

3. Nekoliko zapažanja i o ekonomskoj nauci. Pre svega, pone kad i ponegde se izražava skepsa u pogledu doprinosa te nauk našem društvenom razvoju. Međutim, pri tom se gube iz vida mno ge okolnosti. No postavlja se i pitanje kako spojiti sva ta poje dinačna dostignuća i njima se koristiti (naravno, uz kritički uklon u ostvarivanju ciljeva koje je naše društvo sebi postavilo, pa kako mobilisati nauku (više nego do sad) na tom istraživanju. Rešenje tih problema pretpostavlja, s jedne strane, njeno usme ravanje ka teorijskim i empiričkim istraživanjima ključnih tačaka naše povesne zbilje. S druge strane, to zahteva i stalni dijalog između naučnih poslenika i drugih organizama, pa i tolerantniji kritički dijalog između samih naučnih poslenika. Jer, ako svaki (tamo gde je to slučaj) od sebe počinje i sobom završava, onda se time samo sužava oblast stvaralaštva. Da li će se, pri tome, doći do sinteze — to je drugo pitanje. To zavisi, pre svega, od samog autora, od njegove ingenioznosti. Bitno je pri tom samo »da mi u našem socijalističkom samoupravnom društvu razvijamo nauku kao moć udruženih radnika, a ne kao sredstvo nekih sila otuđenih od njih. Djelujući na razvijanju jedinstva nauke, proizvodnje, obrazovanja i društvene prakse uopšte, mi se borimo za nauku koja će biti utoliko plodotvornija ukoliko će biti prisnije vezana za radnog čovjeka i organizovana na njegovom oslobođenju...« (Tito).

---

[6] Ovde, naravno, uopšte nije reč o tome da se nauka konstituiše u aktivnost koja normira i određuje okvire razvitka, već o tome da se podstakne njena stvaralačka potencija.

[7] Uostalom, zar i sam E. Kardelj nije u svojoj studiji o političkom sistemu isticao, u nekoliko mahova, da nauka i kultura u samoupravnom društvu moraju, perspektivno posmatrano, dobijati postepeno mesto, ulogu i uticaj koje danas ima politika.

Dalje, teško se oslobađamo predstave o ekonomskoj nauci kao grani pretežno sociološke nauke (što ona, u stvari, i nije), to jest kao jednoj dobro poznatoj varijanti ideologizovanog i pragmatističkog poimanja nauke. Stoga i ima slučajeva da se ekonomska nauka opredeljuje i za interpretacije bez ocene, čime ona osiromašuje svoju stvaralačku komponentu. Možda je to i razlog što se ponekad stiče utisak da naša ekonomska nauka zaostaje za živim tokovima stvaralaštva. Problem se, doduše, može postaviti i obrnuto, to jest da li je nauka dovoljno i na adekvatan način angažovana? Čini se da kod nas ima i jednog i drugog.

Isto tako, gubi se, ponekad i ponegde, iz vida da ni jedna nauka, pa ni teorijsko osmišljavanje samoupravnog društva, ne može početi iz početka. Jer, da je i Marks (ili bilo koji drugi naučni poslenik, u bilo kojoj naučnoj disciplini) počeo iz početka, teško da bi mogao išta napisati. To važi i za teorijsko osmišljavanje samoupravnog društva. Pogotovo što se ne sme izgubiti iz vida činjenica da se i samoupravno društvo suočava (pa i sukobljava) u procesu svoje izgradnje sa »starim«. I upravo u tom sukobu novoga sa starim izrasta samoupravno-socijalistički odnos proizvodnje. To, međutim, naučna misao *ponekad* zanemaruje koristeći se (na nedovoljno stvaralački način) rezultatima nauke iz ranijih razdoblja ljudskog društva ili, pak, »starim« natkriljuje »novo«.

Najzad, ima slučajeva da se stavlja pod znak pitanja teza da jugoslovenska iskustva u izgradnji socijalističkih odnosa novog tipa pružaju dovoljno elemenata (pa i argumenata) za šira uopštavanja. Ne ulazeći u ocenu ovog ili onog koncepta, rekao bih da ipak ima osnova za takav opšti teorijsko-metodološki pristup. Naravno, drugo je pitanje valorizacije tog koncepta u svakom konkretnom slučaju. Jer je i Marks u istraživanju unutrašnje logike kapitala pošao od kapitalizma u Engleskoj, tada najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji. Ali on pri tom nije zanemarivao ni krajnosti (na primer, u svom delu *Građanski rat u Francuskoj*).[8] I, kao što je kapitalizam počeo da niče na idejnom planu, aktualizujući neka od dostignuća antičkog uma, tako se i ideja socijalizma rodila i razvijala (pa i naučno utemeljivala) naporedo sa razvojem kapitalizma, i to kao njegova negacija. Na izvesnom stupnju razvitka takvo poimanje socijalizma sadržalo je, međutim, u samom sebi sopstvenu negaciju. Jer upravo proces objektivnog podruštvljavanja proizvodnje pod naletima naučno-tehnološke revolucije pret-

---

[8] U vezi s tim podsetimo se da se ideja socijalizma, tada još neartikulisana, rodila nekako u isto vreme i u Engleskoj i u Francuskoj (G. Weill, odnosno P. Leroux) kao neposredna reakcija na pustoš kapitalizma u nastajanju. Doduše, bilo je razlika među njima (prvi je stajao na stanovištu da se ličnost ne sme »žrtvovati« socijalizmu ništa više nego socijalizam ličnosti, a drugi je pod socijalizmom podrazumevao potčinjavanje pojedinca društvu).

postavlja rehabilitaciju uloge i značaja proizvođača, čoveka, i t pre svega u samom tkivu proizvodnje (mada ne samo tamo). Je tek to može biti, rekao bih, brana reprodukciji najamnog odnc sa (pa i birokratizacije), a time i brana potčinjavanju blesk stvari, ili pukoj tehnologiji procesa proizvodnje, ili nekom dem jurgu van njega (simultano ili alternativno). Budući, pak, da j socijalizam kao svetski proces očigledna tendencija, onda to istc vremeno pretpostavlja teorijsko-metodološko osmišljavanje to novuma, čiji embrioni već ionako egzistiraju u samom proces proizvodnje. Jer teorija se ne sme ograničiti samo na analizu objašnjavanje konkretnog slučaja. Ukoliko bi bilo tako, onda t nije teorija. U kojoj meri će taj koncept dobiti svoje uvažavanj u samoj praksi i na koji način, kao i kakve će specifičnosti u seb sadržavati, odnosno kako će se manifestovati — drugo je pitanje Prema tome, ništa ne stoji na putu, *načelno govoreći*, pokušaj teorijskog uopštavanja našeg iskustva. Naravno, to pretpostavlj puno uvažavanje svega onoga što je dala ljudska misao (pa i ljud ska praksa) kao trajna baština čovečanstva.

II

1. Rezultat svakog istraživanja, kao skupa određenih postupaka pomoću kojih se nepoznanice, putem određenih metodoloških po stupaka, povezuju sa poznatim i objašnjavaju, zavisi, pre svega, od teorijsko-metodološkog polazišta.[9] Samo istraživanje, pak, treba da bude strukturirano tako da je ispitivanje posebnih, pažljivo klasi fikovanih pojava i njihovih korelacija celovito i usmereno ka zahte vima samog društva i određenog koncepta. Parcijalni kvantifiko vani rezultati dobijaju svoje značenje i mesto tek u celini, u čijem središtu nalaze osnovne socijalističke i humanističke premise. U zatvorenom vrednosnom modelu ove se premise mogu, na svakoj etapi istraživanja i za svaku značajniju pojavu, dosta jednostavno otkriti pošto su polazište organizovanja svih mogućih činjenica. Međutim, vrednosne premise, iako neophodne, moraju u naučnim istraživanjima biti više ili manje otvorene i teorijski opravdane. Društvena praksa, složena i protivrečna, ispunjava vrednosne zahteve (sa više ili manje uspeha), približavajući im se asimptotski — postepeno i stalno.

Drugu stranu istraživanja čini otvorenost za nove empirijske pojave ili zaključke, pa i mogućnost njihove višeznačne interpretacije (»logika činjenica«). Čini se da se ova strana ponekad i ponegde zanemaruje (bar donekle). Naime, povesne vrednosti se ne sukobljavaju (u pravom smislu te reči) sa ovim ili onim diver-

[9] Često se previđa da neka, na izgled, analitička korektnost istraživanja nastoji da mozaik istih činjenica transformiše na neki prividno nov način (model takozvane »čiste nauke«).

gentnim tokovima u društvenoj zbilji, već ih oplođavaju i ponovo konstituišu na višim razinama itd. One teže svojoj ozbiljenosti upravo negacijom tih divergentnosti. I, ukoliko se one teže uočavaju u ovim ili onim društvenim pojavama koje se razvijaju na autonomni način, utoliko i potreba njihove ozbiljenosti postaje sve veća.[10] U istraživanjima se nalazi pogodna prilika da se one raščlane, razviju i uspešnije teorijski zasnuju. Rekao bih da upravo na taj način treba pristupiti istraživanjima (primera radi, postojećih društvenih oblika i tendencija njihovog razvoja; različitosti ciljeva, s obzirom na pluralizam interesa u njihovom konkretnom vidu ispoljavanja — koja mogu da se konstatuju empirijski — naporedo sa unutrašnjom (ne)skladnošću društvenog razvoja; odnosa između postojećih puteva i ideoloških i vrednosnih normi, odnosno zahteva kojima se racionalizuje postojeća praksa; odnosa između društvene prakse i osnovnih humanističkih vrednosti socijalizma i radnog čoveka uopšte itd.). Pri tome bi bilo celishodno kritičko opštenje, kako sa razuđenom autonomnom društvenom praksom tako i sa usko pragmatičnim ciljevima »dnevnih« potreba.[11]

Ne manje pogrešan metodološki postupak sastoji se i u tome da se raspoloživi materijal (bilo kvantitativnog bilo kvalitativnog karaktera) prezentira kao nesaglediv zbir činjenica. Očigledno, cilj istraživanja bio bi, i u jednom i u drugom slučaju, promašen, nezavisno da li je (ili nije) supstituisan nekim ideološkim objašnjenjima ili pragmatskim potrebama.

2. No, kako god uzmemo, tek činjenica je da pred našim naučnim poslenicima stoje brojni i nimalo laki problemi teorijsko-metodološkog osmišljavanja, kako pojedinih segmenata samoupravnih odnosa proizvodnje tako i celine tih odnosa (na primer, minuli rad, slobodna razmena rada, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje, nesvrstanost itd.). Politika je ukazala na smer istraživanja. Nauka, međutim, nije to, rekao bih, još dovoljno poduprla. Otuda i potreba, po mom mišljenju, nešto drugačije komunikacije na potezu nauka — naručilac (nezavisno na kom nivou), pa i između javnosti i naučnih poslenika. Time se, naravno, ne osporava teza da nauka mora biti, pre svega, kako je rečeno u Programu SKJ, sama sebi sudija. Izgleda da se može reći, bar što se tiče istraživanja u ekonomskoj oblasti, da je bilo brojnih slučajeva kada su ostali nezadovoljni i naručilac i izvršilac. Štaviše, dešavalo se da su i dobijeni rezultati završili u neči-

---

[10] S druge strane, moglo bi se reći da nema dovoljno komunikacije između nauke i prakse. Podsetimo se samo na gorke reči P. Savića, predsednika Srpske akademije nauka i umetnosti, koje je izrekao u svom intervjuu »Politici« (vidi D. Milivojević, *Gnev profesora Savića*, »Politika«, 12. jul 1978).

[11] U svakom slučaju, poželjno je da se vodi računa o opasnostima koje prete ako se usvoji postupak koji ima za cilj da, korišćenjem proizvoljnog istraživanja materijala, posluži samo u prilog autorovoj već formiranoj slici društvenih kretanja.

joj fioci. Ponekad je to i konstatovano. Ali, ta praksa se ponegde još ponavlja. Upravo to i govori u prilog ukazivanju na neka pitanja koja mogu biti od značaja za dobijanje što boljih rezultata naučnih istraživanja. Ovde je reč kako o samoj tehnologiji saradnje tako i o sadržini.

Da kažemo nešto, u vezi s tim, i o odnosu naručioca projektnog zadatka i izvođača. Pre svega, projektni zadatak ne bi trebalo da sačini naručilac, već to mora biti rezultat saradnje sa naukom. Dalje, pri izvođenju projektnog zadatka i naručilac mora biti stalno aktivan. Naime, ne bi se smelo čekati da nauka izvrši postavljeni zadatak, pa tek onda konstatovati da li je to (ili nije) ono što se tražilo, već treba u toku izvođenja projekta voditi stalni dijalog između nauke i onih koji postavljaju zadatke, naravno, respektujući aunotomnost naučnog mišljenja.

Dalje, nauka je sve razuđenija, sve je veći broj specijalizovanih naučnih delatnosti. Stoga se ona ne može izučavati ukoliko nije multidisciplinarna i interdisciplinarna.[12] To važi za sve naučne discipline, a pogotovo za društvene nauke, s obzirom na kompleksnost unutrašnjih veza u društvu i na njihovu međuuslovljenost. To je opšte poznato, pa i konstatovano bezbroj puta. Ali, i pored toga, stvari ipak sporo napreduju. Razloga za to ima, verovatno, i na jednoj i na drugoj strani.

Isto tako, ima slučajeva, rekao bih, podvajanja statičkog od dinamičkog pristupa, odnosno empirijskog do čisto teorijskog itd. Između jednih i drugih pristupa problemu ima, istina, razlika. No oni tek zajedno mogu dati celovit odgovor na postavljeno pitanje. Uostalom, poznato je da Marks u svom opusu nije vršio nikakva podvajanja te vrste. Jer u konkretnoj istorijskoj zbilji statično je istovremeno i dinamično, i *vice versa*. Drugo je, međutim, pitanje da li se već do sad proverenim metodološkim postupcima može (i u kojoj meri) utvrditi, na matematički egzaktan način, dinamičnost ove ili one pojave. No, pošto to nije uvek slučaj, nužno je da se data naučna disciplina u istraživanju ove ili one društvene pojave obrati za pomoć drugim disciplinama. Pa zar i Marks nije vršio brojna empirička istraživanja pre nego što je pristupio analizi uzroka neke pojave?[13]

---

[12] Da se poslužim jednim primerom, iako on izlazi van sfere interesovanja društvenih nauka. Naime, pre neku godinu bilo je, prema novinskim izveštajima, više zemljotresa nego pre dvadesetak godina. Njihove uzroke istražuju geolozi, geofizičari i oni koji se bave nebeskom mehanikom, ali, — samo sa stanovišta svoje discipline. Ipak, to nije, po svemu sudeći, i dovoljno. Jer, da bi se ljudska misao što više približila nalaženju uzroka datoj pojavi (to je, svakako, preduslov predviđanja), nužna je, kako kaže jedan profesor, najtešnja međusobna saradnja naučnih poslenika iz srodnih disciplina, pa i šire.

[13] Nije nam strano da životne probleme u proizvodnji i društvu rešavamo oslanjajući se na prirodnu bistrinu ili praktični duh. Naravno, daleko smo od toga da sporimo potrebu rešavanja problema i na taj način. Ali to bi ipak trebalo da bude pre akcidentno no pravilo.

Prema tome, rezultat istraživanja, posmatrano sa stanovišta pristupa istraživanju, zavisi i od toga da li su ispunjena četiri preduslova: (a) postojanje celovitog i što određenijeg koncepta istraživanja (cilj istraživanja, predmet istraživanja, teorijsko-metodološke osnove istraživanja, organizacija istraživanja i vremenski redosled istraživanja); (b) postojanje određene metodološke bliskosti autora; (c) precizna podela istraživačkog posla u zavisnosti od individualnih sklonosti autora, kako bi se obezbedio jedinstveni metodološki postupak i jedinstvenost idejnog koncepta; (d) postojanje rukovodioca projekta i, najzad; (e) utvrđivanje faza istraživanja.[14]

[14] U prvoj etapi trebalo bi, po nama, što određenije formulisati predmet i cilj istraživanja, strukturu istraživačkog projekta, plan i sredstva konkretne realizacije, kao i međudisciplinarno omeđavanje posebnih pristupa.

Nisim Konfino

Reafirmacija politike ekonomske stabilizacije

Politika ekonomske stabilizacije već se duže vreme javlja kao društveno opredeljenje. Njeni osnovni idejno-politički ciljevi prvi put su formulisani u Rezoluciji Desetog kongresa SKJ o neposrednim zadacima Saveza komunista Jugoslavije u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije, a kriterijumi za njeno sprovođenje u dokumentu »Politika ekonomske stabilizacije«, koji je početkom 1976. godine usvojio Savezni savet za privredni razvoj i ekonomsku politiku. Okosnicu politike razvoja utvrđene Društvenim planom Jugoslavije za period 1976—1980. godine čini politika ekonomske stabilizacije. I Rezolucija o ekonomskoj politici u 1978. godini polazila je sa stanovišta da »maksimalna valorizacija politike ekonomske stabilizacije treba da bude ključni zadatak za čiju se potpunu i doslednu realizaciju mora voditi odlučna akcija u čitavom udruženom radu i njegovim delovima, u svim samoupravnim interesnim zajednicama, u svim društveno-političkim zajednicama, u stvari, u čitavom društvu«.

Razloge odlučnoj reafirmaciji politike ekonomske stabilizacije u 1979. godini treba, posebno, tražiti u činjenici da je dinamičan društveno-ekonomski razvoj u proteklom periodu, a posebno u 1978. godini, praćen takvim slabostima u privređivanju čije bi dalje umnožavanje moglo da dovede do snažnije eskalacije inflacije i ugrožavanja položaja naše privrede u međunarodnoj razmeni. Istovremeno, značajna dostignuća u razvoju privrede, a naročito u razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, stvaraju pretpostavke za odlučnije suzbijanje inflacije i nestabilnosti, ne samo ograničavanjem njenih posledica već i otklanjanjem uzroka koji je izazivaju. Dilema između visoke stope rasta i pregrejane konjunkture zasnovane na inflatornom finansiranju društvene reprodukcije — ne bi li se tako ostvarili kvantitativni zadaci plana — i dinamičnog, ali smirenijeg i stabilnijeg rasta zasnovanog na jačanju kvalitativnih faktora privređivanja, pokazala se veštačkom. U stvari, istinske alternative politici ekonomske stabilizacije nije ni bilo, jer je rastuća inflacija, kao i u prethodnim periodima, počela da nagriza i sam privredni rast.

Zabluda o stimulativnom dejstvu inflacije na dinamiku privrednog rasta spada u arsenal onih zabluda u delu naše teorije i ekonomske, pa i poslovne politike, koje isključivo u visokoj stopi rasta vide ključ za rešavanje maltene svih aktuelnih društveno-ekonomskih problema, počev od zapošljavanja, preko produktivnosti rada, sve do akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede. Kako se taj rast ostvaruje, po koju cenu i sa kakvim društveno-ekonomskim posledicama, pitanja su koja se pri tome obično stavljaju u drugi plan ili zanemaruju. Prema tom shvatanju, stope inflacije, rasta cena i troškova života svakako da zadaju glavobolje, ali u istoriji će ostati zabeležen tempo privrednog rasta zemlje i živeće se od dostignuća u privrednom razvoju. Inflacija je, kao pratilac ubrzanog razvoja, ali i značajan pokretač privredne aktivnosti, navodno, neminovna. Stvar je samo u tome da se spreči da od »dobrog sluge postane zao gospodar«.

I u našoj privredi, u kojoj se rezultati privređivanja valorizuju na tržištu, društveno-ekonomski nesklad i suprotnosti izražavaju se u novčanom vidu rastom cena. Za razliku od kapitalističkih privreda u kojima inflacija izražava krizu društveno-ekonomskog sistema državnog kapitalizma, ekonomska neravnoteža je u našim uslovima izraz teškoća u prevazilaženju ostataka državno-svojinskih odnosa ranog socijalizma i nesklada u privrednoj strukturi koji nam je ostavio u nasleđe, a liberalizam dalje pogoršao. U pogledu opšteg rasta cena, kao propratne pojave dinamičnog rasta, čija struktura teško može biti usklađena u svim vremenskim razdobljima, treba računati, verovatno, na nešto duži rok. Uostalom, naša privreda je do te mere urasla u međunarodnu podelu rada i razmenu dobara da je i s te strane neće mimoići posledice svetskih ekonomskih i monetarnih kriza i potresa. Prema tome,

teško je računati sa idealnom opštom ravnotežom robnih i finansijskih tokova društvene reprodukcije, pa i sa takvim stepenom ekonomske stabilnosti koji bi nas u doglednom periodu lišio inflacije. Problem je, međutim, u njenom intenzitetu, u tome da li će se rast cena i troškova kretati unutar granica rasta društvenog proizvoda ili daleko iznad njih, da li uporedo sa rastom cena kod najznačajnijih spoljnotrgovinskih partnera ili dva i više puta brže od toga, da li će biti lakše rešavati probleme privređivanja pretežno rastom cena ili postizanjem viših kvaliteta u poslovanju, da li će, u krajnjoj liniji, inflacija ugroziti reproduktivnu i konkurentnu sposobnost privrede. Drugim rečima, neće li »nužno zlo« i ekonomski nusprodukt dinamičnog društveno-ekonomskog razvoja postati njegov ograničavajući faktor. Jer, a u tome i jeste suština stvari, inflacija je »loš sluga« društveno-ekonomskog razvoja, utoliko gori ukoliko ga više »opslužuje«.

Valja se i ovom prilikom podsetiti na već poodavno utvrđenu istinu da je »inflacija suprotna vitalnim interesima radničke klase i osnovnim principima našeg društveno-ekonomskog sistema — pre svega principima potpune kontrole radničke klase nad celokupnim dohotkom i njegovom raspodelom« *(Politika ekonomske stabilizacije)*. Opšte obeležje njenog dejstva je stihijna preraspodela nacionalnog dohotka, sa dalekosežnim negativnim posledicama i po razvoj proizvodnih snaga i po razvoj samoupravnih produkcionih odnosa.

Visok stepen inflacije stvara lažnu sliku postignutih poslovnih rezultata kojima se, po pravilu, precenjuje rentabilitet privređivanja. Intenzivno opadanje kupovne moći nacionalne valute dovodi do nepotpune nadoknade vrednosti utrošenih sredstava u procesu proizvodnje i prometa, a time i do precenjivanja rezultata privređivanja. Poslovni optimizam, kojeg pothranjuju ovako precenjeni rezultati, jača sklonost ka investiranju, u koje se organizacije udruženog rada utoliko lakše upuštaju, ukoliko je raskorak između stope inflacije i cene kredita veći.[1] Revalorizacijom osnovnih sredstava samo su delimično otklonjene negativne posledice intenzivne inflacije po očuvanje realne vrednosti utrošenih sredstava. Izmene u obračunskom sistemu i načinu iskazivanja dohotka, sa svoje strane, ulepšavaju sliku poslovnih rezultata i za-

---

[1] Time se ne želi reći da su organizacije udruženog rada iz privrede pokretači investicionog talasa. One na njemu, u stvari, samo plivaju, nastojeći da obezbede svoj udeo. Sadašnji investicioni ciklus pokrenut je srednjoročnim planovima društveno-političkih zajednica za period 1976—1980. godine, donetim »shodno« novom propisu kojim je regulisan samoupravni sistem planiranja, te odgovarajućim zakonima ili odlukama njihovih izvršno-političkih organa. Istovremeno su otklonjene one prepreke u propisima koje su otežavale razmah investicione aktivnosti, čime je podstaknuto oživljavanje privredne aktivnosti u celini. Ovim investicijama opredeljeni su obim i osnovni pravci tekućeg ulaganja u osnovne fondove.

magljuju realne razvojne mogućnosti privrednih subjekata.[2] Kako je ovakvo precenjivanje poslovnih rezultata u različitim delatnostima i grupacijama različito, to su i razvojna orijentacija i konkretni investicioni programi neretko usmereni ka ovim delatnostima koje stvaraju pogrešan utisak najvišeg rentabiliteta. Time se objektivno izazivaju dugotrajni poremećaji u društvenoj podeli rada, koja je i inače još pod snažnim pritiskom vanekonomskih faktora.

Nestabilni uslovi privređivanja, brojnost i učestalost mera ekonomske politike koja se u takvoj situaciji sučeljava sa cikličnim kretanjima privrede, otežavaju orijentaciju organizacija udruženog rada i njihova realna razvojna opredeljenja i perspektive. Oscilacije u ritmu privredne aktivnosti, koje vode rasipanju značajnih društvenih sredstava, neposredno su opredeljene stepenom inflacije. Povećavajući nominalnu platežno sposobnu tražnju i napajajući reprodukciju velikim količinama novca,[3] inflacija inicira ubrzavanje privrednog rasta. Međutim, rast cena i troškova života ubrzo devalvira kupovnu moć potrošača. Brži rast domaćih cena od inostranih slabi konkurentnu sposobnost privrede, čime se pojačava pritisak stranih proizvođača na domaće tržište, a sužavaju mogućnosti plasmana domaće proizvodnje u inostranstvu. Sve to u relativno kratkom roku neminovno vodi usporavanju proizvodnje. U uslovima visoke uvozne zavisnosti naše proizvodnje, otežane mogućnosti plaćanja uvoza izvozom, sa svoje strane, prerastaju u veliku barijeru ubrzanog privrednog rasta. Dakle, ne samo na duži rok već i u relativno kratkim vremenskim razdobljima visoka inflacija predstavlja limitirajući činilac ukupnog privrednog razvoja.

---

[2] O uticaju izmena u načinu iskazivanja dohotka i nekih drugih sistemskih promena u obračunu ukupnog prihoda i dohotka, odnosno u bilansnim shemama, na finansijske rezultate poslovanja privrede u poslednjim godinama ubedljivo govore podaci iz periodičnih obračuna privrede za razdoblje januar—septembar 1978. godine. Prema tim podacima, ukupan prihod ukupne privrede porastao je (u odnosu na prvih devet meseci prošle godine) za 24%, utrošena sredstva za 23%, a dohodak za 31%. Međutim, kada se isključi uticaj sistemskih promena, onda se, prema proračunu SDKJ, dobijaju podaci da uporedivi rast ukupnog prihoda iznosi 21%, utrošenih sredstava 20, a dohotka 22%.

[3] Posle višegodišnjeg relativno mirnog kretanja novca i kredita, u 1976. godini novčana masa je porasla za 56%, u 1977. godini za 20, a u 1978. za daljih 29%. Iako je znatan deo prirasta novčane mase u 1976. godini zamenio »kvazinovac«, koji je privreda sama stvarala prekomernim dugovanjima i potraživanjima, očigledno je da je povećanje novca u celom ovom periodu omogućilo zadovoljavanje i one tražnje u zemlji i inostranstvu koja nije bila rezultat realnog rasta dohotka. Odlučujuću ulogu u formiranju novčane mase imali su plasmani banaka, koji su samo u prvih deset meseci 1978. godine porasli za oko 24 milijarde prema 93 milijarde u istom periodu 1977. godine. Rast bankarskih kredita bio je opredeljen, između ostalog, povećanjem emisije primarnog novca, a tome je doprinelo i prekomerno konvertovanje kratkoročnih sredstava za dugoročne namene, kako kod organizacija udruženog rada tako i kod poslovnog bankarstva.

Višegodišnja intenzivna inflacija (1976. godina predstavl u tome izuzetnu pojavu) praktično je onemogućila funkcionisan jugoslovenskog tržišta koje odgovara stepenu razvoja proizvodni snaga i zahtevima razvijenijih samoupravnih društveno-ekonor skih odnosa. Prekomeran rast tražnje, koji već poodavno prev zilazi mogućnosti domaće proizvodnje i uvoza, bilansira se na sta no rastućem nivou cena uz sve veći i sve teže snošljivi pritisa na spoljnu likvidnost zemlje. To pospešuje jačanje državnog inte vencionizma u oblasti tržišta i cena i u spoljnotrgovinskoj razm ni, lišavajući radnika u udruženom radu ekonomskih kriterijum koji su bitan uslov njegovog uticanja na tokove društvene repr dukcije. Kretanja na domaćem tržištu se udaljavaju od onih n svetskim tržištima, čime se privreda lišava i neophodnih kriter juma svetske rentabilnosti i produktivnosti. Umanjena konkurei cija roba i usluga i zatvorenost tržišnih struktura, a u tom posebno teritorijalizacija tržišta, izazivaju ne samo povremen poremećaje u tekućem snabdevanju već, što je daleko teže, poc stiču nesmetanu egzistenciju i reprodukciju postojeće privredn strukture. A kada nema utakmice u kvalitetu i intenzitetu rad tada izostaje i neophodna ekonomska prinuda usmerena na efikas nije privređivanje. Socijalizacija uslova privređivanja neminovn vodi ka socijalizaciji rizika, »podruštvljavanju« poslovne odgovor nosti. U »vrzinom kolu« troškova i cena svako može da obezbed svoje »parče hleba« — za svakoga ima mesta pod suncem.

Na taj način ekonomska nestabilnost, po prirodi stvari, obes hrabruje radne napore, upućuje na uprosečavanje i uravnilovku Prostor za raspodelu prema radu objektivno se sužava sa potrebom angažovanja sve većeg dela čistog dohotka za nadoknađivanje gubitaka usled intenzivnog rasta troškova života, bilo da se to čini linearnim povećanjem ličnih dohodaka ili prekomernom ekspanzijom rashoda za zajedničku potrošnju.

II

Niži kvalitet u privređivanju stalni je pratilac ekonomske nestabilnosti. Reč je o višegodišnjem usporavanju rasta efikasnosti privređivanja, i to kako u proizvodnji tako i upotrebi društvenog proizvoda. Rast društvene produktivnosti rada, mada stalno izražen, učestvuje u prirastu društvenog proizvoda znatno ispod očekivanja i realnih potreba privrednog trenutka.[4] Ne može se smatrati zadovoljavajućim ni koeficijent obrtaja obrtnih, niti pak ekonomisanje osnovnim sredstvima. Očigledno je lakše povećavati cenu nego snižavati troškove i podizati produktivnost. Međutim, pojave ekstenzivnog i neracionalnog investiranja, nedovoljne saglasnosti strukture investicija sa planiranim pravcima razvoja i druge ozbiljne slabosti u oblasti investicione, ali i neracionalnosti u drugim sferama potrošnje (u čemu bi i reprodukcionoj potrošnji valjalo dati odgovarajuće mesto), nisu samo posledica nedovolj-

nih motivacija za efikasnije privređivanje i racionalnije trošenje. Uzroci ovim slabostima nalaze se u još uvek nedovoljnom uticaju radnika u udruženom radu na uslove sticanja i raspolaganja dohotkom i, usled toga, u ograničenim mogućnostima praćenja tehničko-tehnološkog progresa samofinansiranjem kontinuirane modernizacije proizvodnog i prometnog procesa.[5]

Višegodišnji raskorak između proklamovane politike jačanja reproduktivne sposobnosti privrede, njenim rasterećenjem od prekomernih obaveza, i društvene prakse u kojoj te obaveze iz godine u godinu rastu brže od rasta društvenog proizvoda, a ekonomski položaj privrede slabi — izvor je neverice u spremnost i sposobnost ekonomske politike da odlučnije menja odnose u raspodeli i upotrebi novostvorene vrednosti. Tu nalaze polazište i osnovnu »argumentaciju« nosioci onih shvatanja i orijentacije koji u visokoj inflaciji vide šansu za kakvo-takvo povećanje udela privrede, makar u »naduvanom« dohotku, za razliku od njenog položaja u uslovima stabilnijeg i mirnijeg rasta dohotka koji, posle podmirivanja autonomno rastućih obaveza, ostavlja daleko manje sredstava i za fondove i za lične dohotke. Otuda, tako reći sutradan po usvajanju Rezolucije za 1979. godinu, politika cena koju je ona promovisala dobija u stručnoj štampi ocenu »nedvosmislenog nagoveštavanja pogoršavanja uslova privređivanja, tačnije, znači manju akumulaciju i više gubitaka u privredi...«. Takva shvatanja ne bi trebalo potcenjivati, jer ona vrše primetan uticaj na mnoge nosioce ekonomske i poslovne politike. Opredeljujući se za, navodno, »manje zlo«, pobornici naknade ubrzanog rasta troš-

---

[4] Prema nalazima Centra za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu, od 1972. do 1977. godine industrijska proizvodnja je povećana za 34, a produktivnost rada u industriji za 15%. I u 1978. godini, sudeći prema privremenim podacima, udeo produktivnosti u prirastu proizvodnje ne zadovoljava, a rast realnih ličnih dohodaka je nešto brži od rasta produktivnosti. Od 1971. do 1977. godine bruto investicije su povećane za 360, a dohodak za 279%, što upućuje na zaključak o opadanju efikasnosti investicija, jer prirast dohotka ne odgovara obimu novih investicija. Opadanje efikasnosti investicija pokazuje i smanjivanje rentabilnosti poslovanja. Ostvareni dohodak na 100 dinara prosečno korišćenih poslovnih sredstava smanjen je od 42 u 1971. godini na 27 dinara u 1977. godini.

[5] O tome u kojoj su meri ostvarena sredstva za reprodukciju nedovoljna za kontinuiranu modernizaciju privrede na savremenim tehnološko-tehničkim osnovama svedoči i podatak SDKJ, prema kome se sa sadašnjom stopom reproduktivne sposobnosti privrede mogu obnoviti postojeća poslovna sredstva tek za oko četrnaest godina. Ako se ima na umu da je krajem 1977. godine stepen otpisanosti osnovnih sredstava društvene privrede iznosio oko 44, a oruđa za rad 63%, očigledno je da su mogućnosti privrede da samofinansira zamenu i modernizaciju postojećih sredstava daleko ispod najnužnijih potreba. U kojoj je meri privreda upućena na bankarske i druge spoljne izvore za finansiranje zamene postojećih dotrajalih sredstava, dakle, za tekuću reprodukciju, govori i podatak da je i od ovako skromnih sredstava za reprodukciju privrede u 1977. godini oko tri četvrtine angažovano za otplate investicionih kredita za osnovna i trajna obrtna sredstva.

kova poslovanja još bržim rastom cena pokušavaju da sebe predstave kao zastupnike interesa privrede i njenog razvoja. A o čijim je interesima, u stvari, reč? Pre svega, o interesima onih koji se mogu upuštati u trku i koji iz nje mogu, barem privremeno i na kratku stazu, izvući prednost.

Sadašnji sistem društvene kontrole cena stavlja razne delatnosti u različit položaj, zavisno od njihovog mesta u režimu cena: od liberalizovanih, pa sve do strogo kontrolisanih cena, od onih koje se obrazuju prema uslovima tržišta (koje je, pre svega, još tržište prodavca) do onih o čijoj sudbini rešavaju opštine, republike ili pokrajine i federacija, neretko sa različitim »sluhom« za probleme cena i primarne raspodele. Ekonomski jači su u takvoj situaciji i privilegovaniji, monopolistički položaj na tržištu obezbeđuje prednosti i u trci cena. To podstiče produbljivanje ekonomskih razlika među pojedinim privrednim grupacijama i delatnostima, a time i regionalne diferencijacije. Produbljivanjem jaza između delova radničke klase, koji poreska politika i sekundarna preraspodela samo delimično premošćava, stiču se materijalni uslovi i za socijalne i druge društvene tenzije, koje mogu vršiti nepovoljan povratan uticaj i na ekonomski razvoj.

U takvoj, nestabilnoj ekonomskoj situaciji raste moć administracije, i one u organima društveno-političkih zajednica, interesnih zajednica i banaka, ali i one u samim organizacijama udruženog rada. Ako inflacija bilo čemu ili kome koristi, onda ona sigurno »tera vodu na mlin« tehnobirokratskih snaga, čineći njihovo »opsluživanje« procesa reprodukcije i arbitriranje između delova radničke klase neophodnim. Otuda i sve primetniji raskorak između razvoja samoupravnih institucija i njima odgovarajućih oblika udruživanja i razmene rada i njihove dohodovne materijalne suštine. Na realne tokove, pre svega proširene reprodukcije, još nedovoljno utiču samoupravne strukture, iako se odluke o sticanju, raspoređivanju i upotrebi dohotka formalno donose u osnovnim organizacijama udruženog rada i delegatskim skupštinama društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, banaka i drugih. Tu se nalaze koreni pojava jačanja »političkog faktora« u odlučivanju o pravcima društveno-ekonomskog razvoja i, na drugoj strani, pojava grupnosvojinskog mentaliteta i ponašanja, tendencije zatvaranja i pokušaji prevaljivanja sopstvene niske proizvodnosti i neposlovnosti na druge organizacije ili šire zajednice.

Najveći danak inflaciji jeste slabljenje ekonomske, a time i društvene moći radnikâ u udruženom radu. Stihijna preraspodela dohotka posredstvom inflacije neminovno rezultira slabljenjem materijalne osnove udruženog rada. Ovaj »završni akt« preraspodele počinje već u primarnoj raspodeli društvenog proizvoda, izdvajanjem sve većeg dela novostvorene vrednosti za podmirenje kamata na rastuće kredite i druge ugovorne obaveze, da bi se odlukama o raspoređivanju dohotka i čistog dohotka identifikovanim i neidentifikovanim mehanizmima i kanalima on pretežnim delom odlio u potrošnju i u one fondove koji su još uvek van

domašaja udruženog rada. Posebno mesto u toj preraspodeli imaju bankarski krediti, na koje je privreda upućena u nedostatku sopstvenih sredstava, a za čije je prekomerno angažovanje i ekonomski motivisana u periodima »investiciomanije«, izazvane visokom inflacijom. Udeo otplata po investicionim kreditima angažuje pretežan deo sredstava privrede izdvojenih za investicije.[6] Pa i kada se deo inflacijom »naduvanog« dohotka rasporedi za lične dohotke, čiji je ponekad nesrazmeran rast dobrim delom motivisan valorizacijom rasta troškova života, a delom omogućen i podstaknut precenjenim poslovnim rezultatima, tada počinje da deluje mehanizam automatskog odlivanja sve većeg dela viška rada za zadovoljavanje zajedničkih i opštedruštvenih potreba. Ukleštena između rastućeg pritiska na troškove poslovanja i na dohodak, kojeg je sve teže amortizovati povećanjem produktivnosti rada, i nemogućnosti da ceo ovaj teret prevali na domaće, a još manje na inostrane potrošače — privreda (a posebno njen proizvodni deo, čije su cene pod najstrožom društvenom kontrolom) praktično ostaje bez neophodnih sredstava za razvoj. Jednom rečju, »ceh inflacije« plaća akumulacija organizacija udruženog rada. To je, u stvari, najteža posledica inflacije, jer sužavanje materijalne osnove udruženog rada znači slabljenje osnovnih materijalnih pretpostavki izlaska iz ekonomske nestabilnosti, koji je moguć samo jačanjem položaja udruženog rada u društvenoj reprodukciji i daljom samoupravnom transformacijom ukupnih društveno-ekonomskih odnosa.

Od sredine 1976. godine, nakon oporavka od posledica svetskih ekonomskih poremećaja, naša privreda je u izuzetno brzom usponu. Nosilac ovog rasta je industrijska proizvodnja koja već drugu godinu raste oko 9% godišnje. I druge nepoljoprivredne delatnosti ostvaruju visok rast, a sve do prošle godine i poljoprivreda. Broj novozaposlenih kreće se oko 200.000 lica godišnje,

---

[6] Od 1974. godine ispoljena je tendencija opadanja reproduktivne sposobnosti privrede, uglavnom nepromenjenim intenzitetom i u godinama izuzetno niskih i visokih stopa privrednog rasta (u 1974. godini iznosila je 12,4%, u 1975 — 10,3, u 1976 — 8,4, u 1977 — 7,7%, a u 1978. godini — sudeći prema periodičnim obračunima — takva tendencija se nastavlja. Stopa reproduktivne sposobnosti privrede, iskazana iznosom akumulacije i amortizacije ostvarenom na 100 dinara prosečno korišćenih poslovnih sredstava, samo jednim delom pokazuje realan ekonomski položaj organizacija udruženog rada u privredi. U isto vreme raste i zaduženost privrede. Znatno brži rast ukupnih obaveza za otplate investicionih kredita od rasta raspoloživih sredstava za investicije (obaveze za otplate angažovale su u 1974. godini oko 37% neto raspoloživih sredstava za investicije, a u 1977. već oko 77%) svedoči ne samo o prezaduženosti privrede u celini (na Kosovu i u Crnoj Gori obaveze za otplate dugoročnih kredita čak su veće od ukupno ostvarenih sredstava za investicije) i sužavanju materijalnih mogućnosti za samofinansiranje njenog razvoja već i o ubrzanoj reprodukciji i sve većoj dominaciji kreditnog odnosa, što je suprotno intencijama samoupravnog konstituisanja proširene reprodukcije na osnovama udruživanja rada i sredstava.

što odgovara ubrzanom otvaranju novih radnih mesta, zahvaljuju izuzetno visokim investicijama u osnovne fondove. Sve su to (a mnoge druge, među kojima svakako značajno mesto ima vis rast životnog standarda) pozitivne stavke bilansa privređivanj koji karakterišu i ozbiljne slabosti, svojstvene deficitarnom fina siranju razvoja.[7] Potencijalna žarišta ekonomske nestabilnosti š se već duži niz godina javljaju u našem privrednom razvoju, a či je dejstvo povremeno prigušivano, ponovo su aktivirana. Ubrzan inflacije vremenski se poklapa sa ubrzanjem privrednog rasta, ovo sa početkom novog investicionog ciklusa, koji je — po svem sudeći — dostigao kulminaciju u prošloj godini. Sve ono što ka rakteriše ekonomsku nestabilnost i inflaciju obeležava privredn kretanja i u 1978. godini. Inflacija se pothranjuje i »sopstvenin proizvodima«, a kada udeo porasta cena u povećanju vrednos društvenog proizvoda prevagne nad udelom povećanja fizičko obima proizvodnje, mehanizam inflacije počinje ubrzano da s reprodukuje u proširenim razmerama i da ugrožava realna priv redna dostignuća. Tada odlučnom suprotstavljanju daljoj eskala ciji inflacije nema alternativa.

III

Već prvom rečenicom prve tačke Rezolucija Skupštine SFRJ o politici ostvarivanja društvenog plana Jugoslavije u 1979. godini nedvosmisleno se izjašnjava da je »osnovno opredeljenje politike društveno-ekonomskog razvoja u 1979. godini odlučno sprovođenje politike ekonomske stabilizacije«. Svi drugi zadaci i pravci društvene akcije stavljaju se u funkciju ovog fundamentalnog zadatka. To se odnosi kako na privredni rast tako i na raspodelu i upotrebu društvenog proizvoda i na razmenu sa inostranstvom. Ostvarivanje ove politike trebalo bi da obezbedi više od šezdeset dogovora, sporazuma, akcija i mera čiji su pravci, nosioci, a većim delom i rokovi, utvrđeni Rezolucijom.

Parametri razvoja sadržani u Rezoluciji nedvosmisleno ukazuju na pravce i ciljeve politike ekonomske stabilizacije u 1979. godini.

Pre svega, predviđeno je osetno usporavanje rasta svih oblika potrošnje. Najveće promene treba da pretrpi investiciona potrošnja, čiji bi realan rast morao biti najmanje za trećinu sporiji od prošlogodišnjeg. Ukupna sredstva za podmirivanje opštih i zajedničkih potreba rašće sporije od povećavanja dohotka i društvenog proizvoda, a čisti lični dohoci sporije od ostvarenog čistog

---

[7] Time se, razume se, ni izdaleka ne iscrpljuju privredna dostignuća ostvarena u protekle tri godine, koje se mogu svrstati među najdinamičnije godine u posleratnom razdoblju. Najznačajnije obeležje ovog perioda je intenzivna samoupravna transformacija društveno-ekonomskog sistema.

dohotka. Sve to treba da obezbedi da rast ukupne finalne potrošnje bude sporiji od rasta društvenog proizvoda i dohotka. Takvi odnosi u raspodeli treba da stvore prostor za jačanje materijalne osnove udruženog rada i dinamično ulaganje u osnovne fondove privrede.

Smanjivanje prenapregnutosti u raspodeli nacionalnog dohotka i u robno-novčanim bilansima trebalo bi, pored smirivanja tražnje (u čemu je značajno mesto dobila i kreditno-monetarna politika, koja treba da obezbedi smanjivanje prošlogodišnjeg porasta bankarskih kredita za 30 milijardi dinara, a novčane mase za 15 do 17 milijardi dinara, to jest da svede rast novca sa 29 u prošloj na 18% u ovoj godini), postići i daljim rastom ponude, i to kako iz domaće proizvodnje tako i iz uvoza. Ocenjuje se da je raspoloživim sredstvima moguće obezbediti nešto sporiji, ali još uvek veoma dinamičan rast društvenog proizvoda od oko 6%, u čemu rast industrijske proizvodnje treba da bude za oko jednu petinu sporiji od prošlogodišnjeg.

Tako projektovanim odnosima ponude i tražnje računa se sa značajnom izvoznom propulzijom, kojom bi se morao supstituisati manjak tražnje na domaćem tržištu i obezbediti neophodna sredstva za uvoz. Realni rast robnog izvoza od 5% predstavlja, nakon prošlogodišnje stagnacije izvozne aktivnosti, veoma ambiciozan zadatak. Povećanje uvoza od 2%, koje treba da popuni zalihe uvoznih repromaterijala u dobroj meri iscrpljene velikom prošlogodišnjom potrošnjom, obezbediće planiranu proizvodnju samo pod uslovom dalje racionalne supstitucije uvoznih sirovina i opreme.

Smanjenje stope inflacije za jednu petinu i svođenje deficita platnog bilansa u planom utvrđene granice nešto su skromniji ciljevi od onih sa kojima se ušlo u raspravu o politici razvoja u 1979. godini. Međutim, uslovi na domaćem i svetskom tržištu u kojima treba realizovati ovu politiku čine ove, na izgled, skromne ciljeve veoma ambicioznim poduhvatom čije ostvarivanje iziskuje velike promene u dosadašnjim odnosima i ponašanjima.

Treba imati na umu da privreda ulazi u 1979. godinu pod ne baš povoljnim uslovima. Fondovi privrede za finansiranje reprodukcije su i dalje oslabljeni. Po svemu sudeći, privredna aktivnost jenjava, pre svega zbog inflacijom oslabljene domaće tražnje. I nalazi istraživačkih institucija i podaci statistike o kretanju industrijske proizvodnje u poslednjim mesecima prošle godine govore o izvesnom slabljenju konjunkture. Proizvođači robe široke potrošnje predviđaju smanjivanje priliva domaćih i izvoznih porudžbina, a slično se dešava i na sektoru proizvodnje reprodukcionih materijala. Proizvodnja opreme još uvek predstavlja izuzetak, iako je opadanje platežno sposobne tražnje na ovom sektoru najevidentnije. Stanje na izvoznim tržištima je, istina, nešto

povoljnije zbog izvesnog oživljavanja privredne aktivnosti u Za padnoj Evropi. Usporavanje privrednog rasta u Americi i Japan moglo bi, međutim, uskoro da se proširi i na zemlje Zapadn Evrope, što čini svetsku konjunkturnu situaciju i dalje neizves nom.

Dok su izgledi za razvoj konjunkture još neizvesni i ponc kad (delom i zbog neažurne statističko-dokumentacione osnove opterećeni i kontradiktornim procenama, dotle u pogledu razvoj odnosâ u raspodeli i robno-novčanih odnosa teško da može bit dvoumljenja. Izvesno je da se u ovu godinu prenosi rastuća napre gnutost u raspodeli dohotka, a i veći neskladi između struktur ponude i tražnje nego na prelazu iz 1977. u 1978. godinu. Osetn je sužen prostor unutar kojeg bi se mogao apsorbovati dalji ras pritiska na troškove proizvodnje i dohodak proizvođača, što s nekoliko poslednjih meseci iskazuje i u rastućem pritisku n cene. U isto vreme se pojačava tendencija da se povećanim uvo zom roba i sredstava zadovolji ona domaća tražnja koju, privre meno ili na duži rok, nije moguće podmiriti domaćom proizvod njom i raspoloživim dohotkom.

Smirivanje proizvodnje je neophodno, s tim da bude praćen i svođenjem rasta potrošnje u Rezolucijom utvrđene granice. U protivnom, sadašnji privredni problemi mogli bi se dalje zaoštra vati. Društvene akcije za usporavanje finalne potrošnje imaju stoga, nesumnjivo prioritet, jer su potrošačke strukture rigidne,[8] a institucije koje bi trebalo da na samoupravnoj osnovi, slobod nom razmenom rada i udruživanjem rada i sredstava, obezbeđuju uravnotežavanje potrošnje sa mogućnostima, još ne funkcionišu potpuno.

U tom pogledu vredno je pažnje opredeljenje da se, u skladu sa Zakonom o udruženom radu, pre donošenja odluka o izdvaja nju sredstava za opšte i zajedničke potrebe o tome izjasne radnici

---

[8] O rigidnosti potrošačkih struktura i njihovom rastućem pritisku na tržište i dohodak privrede ubedljivo svedoče svakodnevne informacije u štampi, koja pomno i sa mnogo razumevanja registruje nove zahteve za proširenjem raznih »prava« na zadovoljenje zajedničkih potreba, počev od dečje zaštite, pa sve do penzijskog osiguranja. Svakodnevno se osnivaju nove institucije, među kojima i veoma krupni potrošači nacionalnog dohotka. Za šest meseci, od marta do kraja septembra 1978. godine, broj investitora je povećan za 1.412, objekata u izgradnji za 2.409, a predračunska vrednost za 167,7 milijardi dinara ili za 25%. Na početku godine, u kojoj treba uložiti najveće napore za smanjenje investicione potrošnje, samo jednoj od najvećih jugoslovenskih banaka podnelo je ili najavilo programe više od 200 osnovnih organizacija udruženog rada čija predračunska vrednost iznosi oko 52,5 milijardi dinara. Ukoliko bi u celini bile prihvaćene nove investicije, praktično bi udvostručile ukupnu sumu ulaganja na području delovanja banke. Na intenzitet i strukturu potrošnje znatno utiče i struktura ponude i mogućnosti ne malog broja proizvođača da kreditno-monetarnom politikom i politikom zaštite iznuđuju plasman postojećih proizvodnih asortimana.

u organizacijama udruženog rada. Kako ostvarivanje tog zadatka iziskuje obimne pripreme, a trebalo je da prođe dosta vremena da bi dobio odgovarajuće mesto u ekonomskoj politici, to je njegovu uspešnu realizaciju moguće obezbediti samo dobro organizovanom opštedruštvenom akcijom. Takva akcija je neophodna i za bilansiranje i društveno usklađivanje ukupnih sredstava za finansiranje opštih i zajedničkih potreba sa dogovorenom politikom u skupštinama društveno-političkih zajednica, kako bi se izbegla praksa da se uvođenjem mnogobrojnih poreza i doprinosa probiju planirani okviri.[9]

Veoma značajan činilac u sprovođenju Rezolucijom utvrđene politike raspodele dohotka biće i donošenje odluka o raspoređivanju i upotrebi dohotka prilikom utvrđivanja završnih računa i periodičnih obračuna finansijskih rezultata organizacija udruženog rada u privredi. Samo na osnovu temeljne analize poslovanja i pažljivog diferenciranja rezultata postignutih povećanjem produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja od knjigovodstveno uvećanog dohotka, kao i onog dela dohotka koji proističe iz pogodnosti na tržištu i nekih vanekonomskih faktora, moguće je voditi politiku jačanja akumulativne i reproduktivne sposobnosti i raspodele prema radu. Od izuzetnog je značaja orijentacija na to da i šire društveno-političke zajednice tromesečno prate rezultate privređivanja i ostvarivanja dogovorene politike razvoja. To utoliko pre što je još u njihovom domenu odlučivanje o znatnom delu društvene potrošnje, uključujući i značajna ulaganja u privrednu infrastrukturu u širem smislu te reči, a i u brojne vanprivredne, često veoma skupe i krupne objekte. Ne treba gubiti iz vida da je oko polovine ukupne predračunske vrednosti investicija koje su u toku angažovano u nekoliko stotina krupnih objekata, te da su ostala sredstva pretežnim delom namenjena relativno sitnim rekonstrukcijama i modernizacijama postojećih kapaciteta. Svođenje investicija u okvire realnih mogućnosti je od presudnog značaja za ostvarivanje zadataka stabilizacione politike u 1979. godini. Međutim, pri tom bi trebalo izbeći evidentnu opasnost da ova operacija pogodi zahteve za vitalnim promenama privredne strukture, ali i tekuće održavanje, rekonstrukcije i modernizacije onih kapaciteta od čije proizvodnje zavisi zadovoljavanje osnovnih potreba domaćeg tržišta i izvozna propulzija privrede.

Suzbijanje prekomerne potrošnje, a time i pritiska na sredstva i dohodak privrede, osnovni je uslov za uspešno sprovođenje dogovorene politike cena. Sredstva organizacija udruženog rada u

---

[9] Prema podacima kojima raspolažemo, danas u zemlji postoji oko trideset vrsta poreza iz dohotka i oko osamdeset vrsta doprinosa radnika i građana iz njihovih primanja. Prema istim izvorima, više od 5.500 zakona i drugih propisa i opštih akata samoupravnih interesnih zajednica reguliše materiju finansiranja opšte i zajedničke potrošnje. Nepostojanje odgovarajućeg sistema evidentiranja potrošnje društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica čini ovu situaciju još složenijom.

privredi izložena su izuzetno snažnom pritisku troškova poslovanja, a njihov dohodak zahtevima za valorizacijom ličnih dohodaka u skladu sa rastom troškova života. O kakvim je odnosima reč dovoljno ukazuje činjenica da su cene proizvođača u industriji u 1978. godini rasle dva puta sporije od rasta troškova života i da se takvi odnosi, istina sa užim rasponima, protežu već više godina uzastopno. U takvoj situaciji prelazak sa oporezivanja dohotka privrede na oporezivanje potrošnje povećanjem stopa poreza na promet, ne bi li se obezbedili planirani prihodi faktora vanprivrede, a »sačuvao« dohodak organizacija udruženog rada — predstavlja ili zabludu ili svesno zaobilaženje dogovorene politike.

U istu kategoriju bi se mogli svrstati i pokušaji da se pojedini izdaci za zadovoljavanje zajedničkih potreba prebace iz »zajedničke« kase na dohodak organizacije udruženog rad ili lični dohodak zaposlenih, a da se u isto vreme zadržavaju postojeće stope doprinosa za finansiranje društvenih delatnosti (pokušaji povećanja participacije osiguranika i njihovih radnih organizacija u bolničkim troškovima uz zadržavanje postojećih stopa doprinosa zdravstvenom osiguranju, insistiranje na uvođenju ekonomskih stanarina uz zadržavanje postojećih stopa stambenog doprinosa i njegove namene i slično).

U tom kontekstu trebalo bi kritički razmotriti i preispitati stanje, uzroke i posledice prezaduženosti privrede i njene sve veće zavisnosti od bankarskih kredita. Trebalo bi postići takvo smanjivanje kreditne zaduženosti privrede i cene kredita kojima bi se, u najmanju ruku, smanjio pritisak ugovornih obaveza na dohodak privrede. Rešavanje tog problema je sigurno kompleksnije, ali se i ono ne može dugo odlagati, jer sve veće obnavljanje kreditnih odnosa koje proističe iz sadašnjeg stepena prezaduženosti privrede predstavlja ograničavajući činilac samoupravne transformacije proširene reprodukcije i, posebno, bržeg razvoja privredno najnerazvijenijih regiona zemlje, čija privreda ima najnižu reproduktivnu sposobnost, a najveću zaduženost.

Da bi povećanje izvoza postalo »ključna tačka« razvoja privrede u 1979. godini, u sve mere i aktivnosti društvene zajednice trebalo bi ugrađivati one komponente koje doprinose jačanju konkurentne sposobnosti naše privrede na svetskom tržištu. Izvozna orijentacija podrazumeva znatno širi pristup od uobičajenog dolivanja dopunskih sredstava putem poreskih olakšica: od izgradnje dugoročne strategije racionalnijeg ugrađivanja naše privrede u međunarodnu podelu rada i bolje samoupravne organizovanosti sve do rasterećenja izvoza roba i usluga onih naslaga neefikasnosti u privređivanju i fiskalnog i parafiskalnog opterećenja koje ne prihvata svetsko tržište.

Presudan uslov za ostvarivanje ciljeva u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, utvrđenih zajedničkom deviznom politikom i projekcijom platnog i deviznog bilansa, predstavlja dosledno sprovođenje novih sistemskih rešenja u ovoj oblasti. Reč je o dovršavanju samoupravne organizacije ovih odnosa tamo

gde to još nije učinjeno i o uspostavljanju njihove nove suštine. Treba razviti sistem planiranja ekonomskih odnosa sa inostranstvom u organizacijama udruženog rada i u njihovim samoupravnim interesnim zajednicama, koji će izražavati novi položaj organizacije udruženog rada u sticanju, raspolaganju i udruživanju deviza. Postizanje organizovanijeg nastupanja naše privrede u inostranstvu iziskuje dugoročno povezivanje proizvodnih i uslužnih organizacija u zemlji sa izvoznicima njihovih roba i usluga. Što potpunije funkcionisanje regionalnih sekcija i zajedničkih privrednih predstavništava i, razume se, aktivan odnos društveno-političkih zajednica, u prvom redu republika i pokrajina, prema pitanjima jačanja položaja zemlje u međunarodnoj razmeni — neophodan su uslov za postizanje boljih rezultata u toj oblasti.

Pošto je ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije uslovljeno i povezano sa razvojem društveno-ekonomskog i političkog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja, to će i ostvarivanje zadataka razvoja u 1979. godini zavisiti, pre svega, od toga kako i sa kakvim uspehom će se nova sistematska rešenja »pretakati« u društvenu praksu. Imajući na umu da su krajem prošle godine stupile na snagu sve odredbe Zakona o udruženom radu, da već deluju nove institucije kreditno-monetarnog sistema, sistema ekonomskih odnosa sa inostranstvom, sistema sticanja i raspoređivanja dohotka i drugih delova novog društveno-ekonomskog sistema (izuzev sistema cena i proširene reprodukcije), prvorazredan zadatak postaje osposobljavanje tih institucija za nosioce suštinske samoupravne transformacije društveno-ekonomskih odnosa, kako bi radnici u udruženom radu ovladali društvenom reprodukcijom.

Da bi se to postiglo, biće potrebno i kritički preispitati dejstvo konkretnih sistemskih rešenja, i onih kojima se uređuju sticanje i raspoređivanje dohotka i čistog dohotka, kao i drugi odnosi u osnovnim i širim organizacijama udruženog rada, ali i onih kojima se uređuju opšti uslovi privređivanja, i odlučno ih prilagođavati njihovoj društveno-ekonomskoj svrsi. To, međutim, nikako ne bi smeo biti dopunski razlog tolerisanju nedoslednosti u primeni sistema. Jedino jačanjem društvene odgovornosti za sprovođenje dogovorenog moguće je postizati ciljeve razvoja, istovremeno otklanjajući uzroke slabosti i teškoća koji se na tom putu javljaju.

Bila bi, razume se, iluzija očekivati da se inflacija može savladati naprečac, ali se može i mora uspostaviti trajnija tendencija njenog smirivanja. Opšta saglasnost u pogledu ekonomske politike u 1979. godini, aktivno angažovanje rukovodstava i organizacija Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga u njenom izgrađivanju i sprovođenju, i preovladavanje saznanja i uverenja u privredi i društvu da ekonomskoj stabilizaciji nema alternativa — čine ostvarivanje dogovorene politike izvesnijim.

Ilija Vakić

Smetnje afirmaciji samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja

U razvoju socijalističkog samoupravljanja institucija samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja zauzima posebno i izuzetno značajno mesto. Jedno je od njenih bitnih obeležja da ovim putem veliki broj privrednih subjekata slobodno, demokratski i samoupravno ispoljava svoje, najčešće, objektivno različite interese. Prirodno je, i odgovara karakteru našeg sistema, što se demokratski izraženi interesi udruženog rada mogu jedino međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem samoupravno sučeljavati i usklađivati. Taj proces treba zato shvatiti kao oblik širokog samoupravnog odlučivanja o društvenoj reprodukciji, kao deo sistema planiranja i način njegovog ostvarivanja. Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, kao metod usklađivanja objektivno različitih i posebnih sa zajedničkim i opštedruštvenim interesima, postali su ne samo svakodnevna praksa radnih ljudi i njihovih organizacija i društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica već su se afirmisali kao neophodnost i nezamenljiv instrument rešavanja pitanja od zajedničkog interesa.

U dosadašnjem razvitku samoupravljanja pokazalo se da su, tako reći, neograničena područja društveno-ekonomskih odnosa koja se mogu uređivati samoupravnim sporazumima, a ovaj metod se potvrdio kao put bez alternativa. Činjenica da smo u privredi i društvu u celini ovim demokratskim načinom usklađivanja interesa uspeli da rešimo mnoge probleme koje država ranije nije efikasno i blagovremeno rešavala, najbolje potvrđuje navedenu konstataciju.

Međutim, u procesu sporazumevanja i dogovaranja ima sporosti, ozbiljnih smetnji, pa i otpora, ima narušavanja već postignutih sporazuma, kao i brojnih drugih negativnih pojava. Sve to ukazuje na činjenicu da redovne i konkretne rasprave o samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju, posebno o otklanjanju smetnji i teškoća u realizaciji ovog dugoročnog društvenog zadatka, imaju veliki društveno-politički značaj.

Posle dvogodišnjeg praćenja prakse i analiza koje je sačinila Privredna komora Jugoslavije mogu se izvući dragocene pouke u pogledu sporazumevanja i dogovaranja, što može imati i širi značaj za dalje usavršavanje sistema samoupravljanja i oblika rešavanja zajedničkih interesa. Usredsređivanje društvene pažnje i napora usmerenih na još temeljitije i sistematskije proučavanje sporazumevanja i dogovaranja direktno je povezano i sa pripremom novog srednjoročnog plana kao najvećeg društvenog dogovora, pa daje još veću specifičnu težinu ovoj tematici.

Kao nosioci društvene reprodukcije, organizacije udruženog rada, udružene u Privrednu komoru Jugoslavije i opšta udruženja, duboko su zainteresovane za to da međusobnim sporazumevanjem doprinose unapređivanju efikasnosti udruživanja rada i sredstava, kao i jačanju reproduktivne sposobnosti u celini. Reč je, pre svega, o lakšem i uspešnijem rešavanju problema koji prate naš razvoj, o uspostavljanju i razvijanju međusobnih samoupravnih odnosa na trajnijim osnovama, o sigurnijem položaju na tržištu, o boljoj organizaciji i racionalnijem poslovanju, o stalnom povećavanju dohotka na temelju podizanja produktivnosti rada. Ukratko, na osnovu dinamičnog i stabilnog razvoja cele privrede mogu se obezbediti i vlastiti dugoročni interesi i perspektive, iako se u procesu sporazumevanja mora ponekad privremeno žrtvovati deo svog interesa.

O značaju samoupravnog udruživanja rada i sredstava, samoupravnog planiranja i, u toj funkciji, sporazumevanja i dogovaranja predsednik Tito je u novogodišnjoj poruci rekao: »Bez samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava nije moguće uspješno organizovati materijalne i duhovne snage, nije moguće iskoristiti prirodna bogatstva, unutrašnje rezerve, kao ni prednosti našeg socijalističkog samoupravnog sistema. Zbog toga ja smatram prioritetnim društvenim zadatkom da svi ekonomski i društveni subjekti, putem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, uz puno korišćenje naučnih saznanja, donesu srednjo-

ročne i dugoročne planove razvoja i da se sa najvećom odgovornošću odnose prema njihovom ostvarivanju.«

Sa stanovišta interesa i potreba udruženog rada i delatnosti privrednih komora kao oblika njegove asocijacije sporazumevanje i dogovaranje predstavljaju najširu društveno-političku aktivnost u razvijanju samoupravnih produkcionih odnosa, na osnovama društvene svojine. Na tim poslovima u privredi se zaista dosta radi. U Privrednoj komori Jugoslavije i opštim udruženjima svakodnevno se vode razgovori o novim samoupravnim sporazumima, kao i o oživotvorenju već potpisanih. Možemo zato konstatovati da su sporazumevanje i dogovaranje oblik njihovog rada i nezamenljiv metod uređivanja gotovo svih bitnih područja društveno-ekonomskih odnosa. Iako se u pojedinim oblastima privrede i društvenih delatnosti novi odnosi na osnovama sporazumevanja i dogovaranja probijaju nejednako i sa različitim intenzitetom, širinom i kvalitetom, ipak se može reći da se taj proces oživotvoruje uporno i kontinuirano.

Ove konstatacije ne isključuju, već upravo pretpostavljaju kritički osvrt na uočene slabosti. Utvrdili smo, na primer, da na usporavanje samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja utiču nastojanja pojedinih organizacija udruženog rada da zadrže stečene, po pravilu, privilegovane pozicije i da sporazumima postignu još povoljnije uslove privređivanja koji nemaju ekonomskog opravdanja. To dovodi do sukoba interesa među učesnicima u sporazumevanju i do sporog usklađivanja stavova. Ima, dalje, pojava nezainteresovanosti organizacija udruženog rada za samoupravno sporazumevanje, bilo zbog nedovoljne informisanosti ili zbog iščekivanja da se ovi problemi reše sistemskim merama, odnosno odlukama nadležnih organa. Pored toga, uočena su i nastojanja da se mnoge slabosti organizacija udruženog rada rešavaju povećanjem cena, pa se kao kriterijum često primenjuje troškovni princip, što pothranjuje inflatorne tendencije.

U svojim nedavnim istupanjima drug Tito je, ne bez razloga, upozoravao da bi sporazumevanje trebalo da se ostvaruje mnogo brže, da bi pri tom svako trebalo da ima pred očima celinu interesa naše zemlje, a ne samo svoje parcijalne, uske interese, da ne smemo dozvoliti kršenje usvojenih dogovora i neispunjavanje preuzetih obaveza i da moramo sprečiti monopolistička ponašanja pojedinih faktora u privredi i društvu. Imajući na umu kritičke primedbe druga Tita, a i šire društveno-ekonomske i političke implikacije uočenih slabosti, neophodno je zadržati se na njihovim uzrocima i posledicama.

Ne bismo smeli potcenjivati tendencije zatvaranja i samodovoljnosti u nekim organizacijama udruženog rada, iza kojih, po pravilu, stoje one tehnokratske snage koje u otvaranju i povezivanju sa drugim organizacijama vide opasnost za sopstvene pozicije. Zadovoljavajući se postignutim i osećajući se sigurnim na svom zatvorenom tržištu, ili, pak, štiteći svoju monopolsku

poziciju, te snage nisu spremne za ravnopravnu saradnju sa poslovnim partnerima koja će davati prednosti efikasnijim i sposobnijim privrednicima.

Istovremeno, treba znati da su se, usled još velike uloge društveno-političkih zajednica u usmeravanju i regulisanju tokova reprodukcije, ispoljile i vrlo snažne lokalističke tendencije, zatim autarkični razvoj i neracionalno zaokružavanje privredne strukture, a javili su se i drugi oblici narušavanja jedinstva jugoslovenskog tržišta. Na stepenu današnje razvijenosti proizvodnih snaga — dostiže više od 1.800 dolara po stanovniku — rascepkanost, usitnjenost i nepovezanost organizacija udruženog rada postale su ozbiljna smetnja velikoserijskoj proizvodnji, specijalizaciji i racionalnijoj podeli rada, ali i neophodnoj integraciji društvenog rada — dohodovnim povezivanjem svih onih učesnika koji su međusobno zavisni u procesu privređivanja i razvoja.

Dva udružena faktora: usitnjenost i nepovezanost između organizacija udruženog rada i lokalističke tendencije u politici razvoja predstavljaju snažan bedem koji treba rušiti doslednim samoupravnim transformisanjem odnosa u udruženom radu i samoupravnom organizovanošću privrede i društvenih službi, te daljom deetatizacijom ukupne društvene reprodukcije. Razume se, sporazumevanjem i dogovaranjem, kojima se uspostavljaju planska i poslovna saradnja, dohodovni odnosi i udruživanje rada i sredstava, ne mogu se sputavati tržišne zakonitosti i zdrava konkurentska borba, koja vodi daljem razvoju proizvodnih snaga. Sporazumevanje i dogovaranje se takođe ne sme dozvoliti u slučajevima kada se ono ostvaruje na račun trećih, odnosno kada je usmereno ka sticanju monopolističkih pozicija za jednu ili jedan broj organizacija udruženog rada, a pogotovu ne za sticanje monopola opštinskog ili regionalnog, ali ni granskog, odnosno kartelnog karaktera. Isto tako, ne sme se dozvoliti netolerantno i neodgovorno ponašanje bilo kog učesnika u procesu reprodukcije.

Naime, na temelju mnogih sporazuma koji su analizirani u Privrednoj komori Jugoslavije konstatovali smo da je neodgovorno »iskakanje« iz sporazuma ili dogovora, što nije bilo praćeno sankcijama, postalo vrlo često. Odsustvo odgovornosti i izostajanje sankcija uzrok su sporosti celokupnog procesa zaključivanja sporazuma i dogovora, njihovog kršenja i neprimenjivanja, kao i pojave da pojedini učesnici, povedeni svojim uskim, često trenutnim interesom, zanemaruju svaki drugi, pojedinačni ili opšti interes. Pri tome odgovarajuću društvenu ulogu nisu odigrali ni sudovi časti pri privrednim komorama, čiji je zadatak, kao što je poznato, da neguju socijalistički poslovni moral i javno žigošu prekršioce dobrih poslovnih običaja u našem samoupravnom društvu.

Pouzdana brana takvim pojavama i kršenju poslovnih, moralnih i etičkih normi socijalističkog samoupravnog društva je javnost postupka samoupravnog sporazumevanja i društvenog

dogovaranja. Praksa je pokazala da je u zatvorenom krugu — »daleko od očiju«, kako neposredno zainteresovanih organizacija udruženog rada tako i šire javnosti, najlakše štititi uske interese i nametati ih široj zajednici. Mnogi primeri sporosti u dogovaranju ili dogovora putem neprincipijelnih kompromisa na štetu opštih interesa bili su mogući, jer se dogovaralo »iza zatvorenih vrata«. Zato je za dalji uspešan razvoj ovih važnih institucija našeg samoupravnog društva od izuzetnog značaja javnost, i to kako u postupku zaključivanja dogovora i sporazuma tako i u postupku njihovog raskidanja. U isto vreme, moramo stalno razvijati društvenu svest o tome da je i te kako opravdano privremeno žrtvovati deo svojih interesa koji će se uspešnije ostvarivati u perspektivi ili u okviru širih zajedničkih ili opštedruštvenih interesa. Obavezni smo, isto tako, da se javno suprotstavimo kršenju dogovora i sporazuma, da insistiramo na političkoj, moralnoj i materijalnoj odgovornosti, da zahtevamo da odredbe u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima zaista i obavezuju potpisnike na realizaciju onog što je dogovoreno.

Planiranje u organizacijama udruženog rada, osim jednog broja velikih organizacija, nedovoljno je razvijeno i u njima se neznatno koristi nauka i pouzdana informaciona osnova i izvori. Još nema dovoljno sporazuma i dogovora o sistemima međusobnog informisanja o pitanjima značajnim za brži i skladniji razvoj. U svemu tome leže uzroci izgradnje paralelnih ili tržišno neverifikovanih kapaciteta. Veoma je složena administrativna regulativa, uključujući mere ekonomske politike i druge odluke koje sa raznih nivoa zapljuskuju udruženi rad, otežavajući ponekad društveno-političke napore da se sasecaju koreni tehno-birokratizma i drugih neželjenih tendencija.

Time dolazimo i na pitanje neophodne emancipovanosti organizacija udruženog rada u procesu reprodukcije i takvog njihovog ekonomskog položaja koji bi trebalo da ih mobiliše i stimuliše, ali i osposobljava za uređivanje međusobnih odnosa samoupravnim sporazumevanjem i za striktno sprovođenje dogovorenog. Velika zavisnost organizacija udruženog rada od faktora van privrede, kako u odlučivanju o tekućem poslovanju tako i o pravcima i sredstvima proširene reprodukcije, predstavlja ozbiljan ograničavajući faktor samoupravnom uređivanju međusobnih odnosa dogovaranjem i samoupravnim sporazumevanjem. Otuda su jačanje položaja udruženog rada u društvenoj reprodukciji, povećanje reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede i samofinansiranje njenog razvoja — značajne pretpostavke daljeg razvoja društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja. Društveno emancipovanje organizacija udruženog rada i jačanje njihovog ekonomskog položaja uticaće i na stabilizaciju i doslednije sprovođenje onih sporazuma koji se narušavaju zbog spoljnih pritisaka.

Međutim, narušavanje dogovora i »iskakanje« iz sporazuma u znatnom broju slučajeva nastaje ne samo zbog toga što se u

takve dogovore i sporazume ulazilo bez dovoljne spremnosti i sopstvene dohodovne motivisanosti, već je to i posledica opšte ekonomske nestabilnosti, koja podriva i one dogovore i sporazume koji su zasnovani na trajnim fundamentalnim interesima učesnika. Nagle promene uslova privređivanja devalviraju materijalne i druge vrednosti, a visoka inflacija i opšta ekonomska nestabilnost remete dogovorima uspostavljene odnose i stvaraju takvu poslovnu klimu koja pogoduje narušavanju dogovora i samoupravnih sporazuma. Otuda je borba za ekonomsku stabilizaciju u isto vreme i borba za jačanje instituta društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, kao i za razvoj samoupravnih dohodovnih odnosa u celini.

S druge strane, deluje kao upozorenje činjenica da na pragu četvrte godine srednjoročnog plana još nisu doneti neki društveni dogovori značajni za celu privredu, a mnogi od donetih dogovora još nisu pretočeni u sporazume onih organizacija koje treba da ih realizuju. Nedovoljno su međusobno usklađeni republički i pokrajinski dogovori o razvoju pojedinih delatnosti — međusobno i sa odgovarajućim dogovorima na nivou federacije. Na prosečne samoupravne integracije rada veoma nepovoljno deluje i odsustvo, na Ustavu i Zakonu o udruženom radu zasnovanih propisa o cenama i odnosima u primarnoj raspodeli, kao i propisa o sistemu proširene reprodukcije, kojima bi se stabilizovali uslovi zajedničkog sticanja dohotka i snošenja rizika. Da i ne govorimo o podzakonskim aktima, o činjenici da nekoliko godina nakon donošenja Ustava i Saveznog zakona o društvenom planiranju još nemamo svuda republičko zakonodavstvo u ovoj oblasti itd.

Sve to ne opravdava ozbiljno kašnjenje u izgradnji i razvijanju novih, samoupravnih nosilaca društvenog odlučivanja, institucija unutar kojih će se najefikasnije razvijati samoupravno sporazumevanje o tekućem poslovanju i razvoju i time učiniti suvišnim razni administrativni zahvati. Samoupravno sporazumevanje u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom je, verovatno, najsloženije, suočeno sa inercijom starih odnosa i otporima koji teže da zadrže monopol manjeg broja krupnih organizacija na pojedinim tržištima i prekomeran uticaj administracije na poslovanje sa inostranstvom. Međutim, sve to ne može biti razlog što još nisu formirane zajednice udruženog rada za međusobnu plansku i poslovnu saradnju. Prema važećim propisima, one treba da budu nosioci mnogobrojnih aktivnosti u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, umesto administracije savezne uprave i opštih privrednih udruženja koji danas obavljaju ove poslove. Ne može se pravdati ni kašnjenje u preuzimanju funkcija od strane samoupravnih interesnih zajednica za ekonomske odnose sa inostranstvom, niti pak još nezadovoljavajući tempo osposobljavanja sekcija pri Privrednoj komori Jugoslavije i zajedničkih privrednih predstavništava u inostranstvu. Sve su to ozbiljni ograničavajući faktori daljem razmahu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.

Ovih nekoliko napomena neophodno je učiniti da bi se uk zalo na veće teškoće koje stoje na putu društvenog dogovaran i samoupravnog sporazumevanja, kao nezamenljivih činilaca ostvarivanju odlučujuće uloge radnika u privrednom i društveno životu zemlje. Navedeni primeri ukazuju na to da je neophodn uhvatiti se ukoštac — svako u svojoj sredini i svi zajedno — s teškoćama u privrednom i društvenom razvoju.

Za takve aktivnosti sada je pravo vreme. Ukoliko se s ti odugovlači, može se dogoditi da izostane direktno učešće udr ženog rada u kreiranju novih srednjoročnih planova razvoja, o osnovnih organizacija, pa do najviših asocijacija udruženog rad Takođe, poučeni dosadašnjim iskustvom, ne smemo dozvoliti d pripreme budu površno izvedene, a sporazumi uopšteni i deklar tivni, da ne proizlaze iz samoupravnih sporazuma neposredno zai teresovanih, te da ne predstavljaju u pravom smislu interes udr ženog rada. U takvom slučaju ne bi se mogli ni očekivati rezulta u angažovanju organizacija udruženog rada na sprovođenju takv planova. U svim ovim aktivnostima ima prostora za još efikasni i intenzivnije delovanje privrednih komora i Socijalističkog savez za njihovu širu i usklađeniju saradnju. Isto tako, ova aktivnos će biti uspešna ako se u nju uključe radnici u osnovnim organiz cijama udruženog rada, radni ljudi i građani u mesnim zajednic ma i njihovi delegati u opštinama i drugim društveno-političkim zajednicama, društveno-političkim organizacijama, samoupravni interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijam na svim nivoima, kao što je to i zaključeno na Drugoj sedni CK SKJ.

Živko Marković

Zajedničke potrebe i slobodna razmena rada u mesnoj zajednici

Tokom decenije i po svog postojanja mesna zajednica se razvila u jedan od najznačajnijih oblika zajedničkog zadovoljavanja životnih potreba radnih ljudi i građana. Zajedničke potrebe su upravo u mesnoj zajednici najpre i autentično, samoupravno zadovoljavane. Iz analize dosadašnjih iskustava mesne zajednice mogu se izvući mnogi zaključci o daljem razvoju socijalističkog zajedništva.

Ustavom SFRJ utvrđeno je da »u mesnoj zajednici radni ljudi i građani odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih potreba u oblastima uređivanja naselja, stanovanja, komunalnih delatnosti, dečje i socijalne zaštite, obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zaštite potrošača, zaštite i unapređivanja čovekove sredine, narodne odbrane, društvene samozaštite, kao i drugim oblastima života i rada«. Sem u mesnoj zajednici, o zadovoljavanju zajedničkih potreba radni ljudi i građani odlučuju i u osnovnoj organizaciji udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ustav iz 1974. godine doneo je veliku promenu u položaju mesne zajednice time što je predvideo da u njoj i u skupšti-

nama interesnih i društveno-političkih zajednica radni ljudi i građani preko delegata odlučuju o zajedničkim potrebama i da se, radi ostvarivanja svojih zajedničkih interesa i potreba, samoupravnim sporazumevanjem i na drugi način povezuju sa organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Ovde je reč samo o potrebama o kojima radni ljudi i građani odlučuju u mesnoj zajednici. Za definisanje odnosa koji se uspostavljaju u procesu njihovog zadovoljavanja neophodno je razjasniti način njihovog programiranja i planiranja, način interesnog organizovanja u mesnoj zajednici i, posebno, odnos između korisnika i davalaca zajedničkih usluga.

Programiranje i planiranje zajedničkih potreba

U mesnoj zajednici radni ljudi i građani zadovoljavaju najveći deo životnih potreba. S porastom životnog standarda ne samo što se krug ovih potreba širi nego se one sve više zajednički zadovoljavaju. Tendencije zajedništva u zadovoljavanju životnih potreba sve su izrazitije i u gradskim i u seoskim zajednicama. To potvrđuje i činjenica da je samoupravnim akcijama mesnih zajednica za poslednju deceniju i po na seoskom području izgrađeno više objekata društvenog standarda nego u celom posleratnom periodu.

Što je veći broj zajedničkih potreba, programiranje i planiranje njihovog zadovoljavanja je složenije. I pri zadovoljavanju jedne iste potrebe javljaju se različiti pojedinačni ili parcijalni interesi, koji se moraju uskladiti da bi se postigao zajednički sporazum. Sa povećavanjem zajedničkih potreba širi se i krug različitih interesa koje treba usklađivati.

Suština problema je u tome što su mogućnosti zadovoljavanja životnih potreba ograničene, zbog čega se različiti interesi ne mogu ostvarivati istovremeno. Iz toga proističe i nužnost njihovog gradiranja prema stepenu životne neophodnosti i opredeljivanja za ove najneophodnije potrebe koje se mogu zadovoljiti raspoloživim sredstvima. Pored toga, određeni interesi mogu biti potpuno suprotni interesima većine radnih ljudi i građana, pa njihovo ostvarivanje i ne dolazi u obzir.

U situaciji kada o životnim potrebama brine država različiti interesi u pogledu njihovog zadovoljavanja se praktično i ne ispoljavaju, jer se uslovi života određuju nezavisno od volje radnih ljudi i građana. Pri izboru potreba koje će se zadovoljavati u konkretnim uslovima država se rukovodi interesima koje sama određuje.

Nasuprot tome, pri samoupravnom odlučivanju o životnim potrebama svi se interesi, bez obzira na svoju različitost, neposredno ispoljavaju. Ali, pošto se svi oni ne mogu odjednom ostva-

riti, mora se vršiti njihova selekcija. Budući da zainteresovani subjekti ravnopravno učestvuju u odlučivanju, ta selekcija se može vršiti samo demokratskim putem, na osnovu opredeljenja svih ili bar većine učesnika. Ovde više niko nije u poziciji da svoj interes nametne većini.

Dok je mesna zajednica delovala fakultativno i kao svojevrsna dopuna države, samoupravni sporazumi o zadovoljavanju zajedničkih potreba nisu se uvek ni morali postizati, jer je o najneophodnijim potrebama brinula država. Kad se ne bi postigla potrebna saglasnost, od pojedinih inicijativa se moglo i odustajati bez opasnosti da će se time ugroziti elementarni uslovi egzistencije. Ali čim je mesna zajednica postala osnovni oblik zajedničkog života, samoupravni sporazumi o zadovoljavanju najneophodnijih zajedničkih potreba moraju se ostvarivati, jer o životnim potrebama nema ko drugi da brine do sami zainteresovani subjekti.

To samo ukazuje na neophodnost samoupravnog razrešavanja protivrečnosti koje se javljaju između različitih interesa. U zadovoljavanju zajedničkih potreba zainteresovani subjekti moraju sami iznalaziti rešenja koja će najviše odgovarati njihovim interesima, a koja u isto vreme neće narušavati interese drugih samoupravljača niti interese društvene zajednice u celini.

S obzirom na to, samoupravno zadovoljavanje zajedničkih potreba ne može biti sasvim oslobođeno idejno-političkog delovanja, koje je neizbežno uvek kad dolazi do sučeljavanja protivrečnih interesa. U tome i jeste smisao aktivnosti društveno-političkih organizacija, u kojima bi se, na osnovu slobodnog ispoljavanja različitih interesa, demokratskim putem morao utvrđivati zajednički interes. Pošto u samoupravnom sporazumevanju svako ima pravo da polazi od svojih interesa, neophodna je argumentovana rasprava da bi se utvrdilo koji interesi imaju preimućstvo u smislu neodložnog ostvarivanja.

Demokratsko razrešavanje protivrečnih interesa je od presudnog značaja za samoupravno zadovoljavanje zajedničkih potreba. Zbog toga bi dogovori koji se postignu u društveno-političkim organizacijama morali biti osnova za samoupravno programiranje i planiranje tih potreba. Oni, međutim, mogu imati snagu samo ako u političkom dogovaranju neposredno učestvuju svi zainteresovani subjekti koji sudeluju i u samoupravnom sporazumevanju, jer je pri slobodnom izjašnjavanju isključena mogućnost bilo kakvog nametanja.

Političko dogovaranje svih zainteresovanih subjekata u mesnoj zajednici najefikasnije se može postići u mesnoj organizaciji Socijalističkog saveza kao jedinstvenom frontu socijalističkih snaga. Pošto protivrečnosti različitih interesa proističu, u krajnjoj liniji, iz ograničenih mogućnosti zadovoljavanja životnih potreba, one se praktično ne mogu razrešavati bez konačnog sagledavanja svih mogućnosti. Zbog toga u akcijama mesne organizacije SSRN moraju učestvovati i organizacije Saveza sindikata iz svih orga-

nizacija udruženog rada u kojima se stvaraju sredstva za zadovoljavanje zajedničkih potreba u mesnoj zajednici.

Pošto je usklađivanje potreba i mogućnosti nužna pretpostavka stvarnog planiranja, za planiranje zajedničkih potreba u mesnoj zajednici je od presudnog značaja oslanjanje na planove organizacija udruženog rada. Najveći nedostatak dosadašnjeg planiranja u mesnoj zajednici bio je upravo u tome što se ono pretežno svodilo na utvrđivanje potreba, bez obezbeđivanja odgovarajućih sredstava koja su neophodna za njihovo zadovoljavanje.

Zbog neophodnosti usklađivanja potreba i mogućnosti, planiranje u osnovnoj organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici moralo bi predstavljati jedinstven proces. Kao što u planiranju u osnovnoj organizaciji udruženog rada treba polaziti od životnih potreba radnika, tako i u planiranju u mesnoj zajednici valja polaziti od mogućnosti ostvarivanja dohotka. Određena podudarnost između plana osnovne organizacije udruženog rada i plana mesne zajednice morala bi se sastojati u tome da se prvim utvrđuju zajedničke potrebe koje će radnici zadovoljavati u mesnoj zajednici, a drugim — veličina sredstava koja će osnovne organizacije udruživati za podmirivanje tih potreba.

Ta podudarnost je nužan uslov celovitosti samoupravnog planiranja. Kao što je plan mesne zajednice nepotpun ako ne utvrđuje sredstva neophodna za podmirenje zajedničkih potreba, tako je i plan osnovne organizacije udruženog rada nepotpun ako ne predviđa zajedničke potrebe koje radnici zadovoljavaju u mesnoj zajednici. U tom pogledu oni su u direktnoj međuzavisnosti. Celovit plan mesne zajednice ne može se sačiniti ako se u organizacijama udruženog rada ne planiraju sredstva za zajedničke potrebe, ali i planiranje tih sredstava u osnovnoj organizaciji udruženog rada nije moguće bez planiranja zajedničkih potreba u mesnim zajednicama. Jednostranost dosadašnjih planova i osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica neizbežno je proisticala iz nepostojanja neophodne sinhronizacije u planiranju.

Takvu sinhronizaciju nije teško ostvariti ako su radnici stvarno subjekti planiranja i u osnovnoj organizaciji udruženog rada i u mesnoj zajednici, ali to je i nužan uslov samoupravnog planiranja. Sinhronizovanog planiranja do sada nije bilo baš zbog toga što ovaj uslov nije ispunjavan. U sastavljanju planova mesnih zajednica radnici gotovo i nisu učestvovali, ali oni još faktički nisu ovladali ni planiranjem u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Odlučujuću ulogu u planiranju radnici ne mogu imati ako ne učestvuju neposredno u demokratskom utvrđivanju zajedničkih interesa i u izradi planova zadovoljavanja zajedničkih potreba. Samoupravni sporazum o osnovama plana mesne zajednice morao bi se, kao i samoupravni sporazum o osnovama plana osnovne organizacije udruženog rada, usvajati ličnim izjašnjavanjem. Na-

stojanja da se lično izjašnjavanje zameni posredovanjem delegacija ili organa upravljanja izražavaju, u stvari, težnju za održavanjem stanja otuđenosti funkcija planiranja.

Lično izjašnjavanje može, međutim, imati snagu odlučivanja samo ako radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada stvarno raspolažu dohotkom. Sasvim je sigurno da će oni tada deo ostvarenog dohotka sami izdvajati za podmirivanje zajedničkih potreba i da će u mesnoj zajednici imati odlučujuću reč pri određivanju prioriteta njihovog zadovoljavanja. Ukoliko je dohodak još otuđen od radnika, neizbežno se otuđuje i odlučivanje o zadovoljavanju zajedničkih potreba. Zbog te otuđenosti pokušaji da se sredstva organizacija udruženog rada udružuju radi podmirenja zajedničkih potreba u mesnoj zajednici do sada su retko bili uspešni.

Neposredno povezivanje mesnih zajednica i organizacija udruženog rada u zadovoljavanju zajedničkih potreba radnika jedan je od osnovnih uslova ostvarivanja samoupravnog karaktera opštine. Dosadašnji sistem fiskalnog prikupljanja i distribucije sredstava za zajedničke i opštedruštvene potrebe objektivno je uslovljavao otuđenost opštine od mesne zajednice i organizacije udruženog rada, što je za posledicu imalo to da se ona i u svesti identifikovala sa opštinskom skupštinom i njenim organima. Njen samoupravni preobražaj može se ostvarivati samo u onoj meri u kojoj radni ljudi, pre svega u osnovnoj organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici, budu sagledavali zajedničke potrebe i odlučivali o udruživanju sredstava radi njihovog zadovoljavanja.

Interesno organizovanje u mesnoj zajednici

Mesna zajednica se razvijala kao svojevrsna interesna zajednica u kojoj su radni ljudi i građani zadovoljavali one potrebe u mestu stanovanja koje nisu mogli zadovoljiti posredstvom države. Uporedo sa mesnom zajednicom počele su se razvijati i samoupravne interesne zajednice, posredstvom kojih se sada zadovoljava najveći deo zajedničkih potreba o kojima, po Ustavu, radni ljudi i građani odlučuju u mesnoj zajednici.

Međutim, stvarna veza između mesne zajednice i interesnih zajednica još nije uspostavljena. Početni koraci, ali uglavnom u pravcu institucionalnog povezivanja, do sada su učinjeni samo u četiri grada, u kojima su obrazovane interesne jedinice ili osnovne interesne zajednice. Veza preko delegata u skupštinama opštinskih, gradskih, regionalnih i republičkih SIZ još je uglavnom formalna. Pošto se sredstva za zajedničke potrebe koje se zadovoljavaju u ovim zajednicama, u suštini još prikupljaju fiskalnim putem, mesne zajednice praktično nemaju uticaja na njihovo raspoređivanje i korišćenje.

Ustavne odredbe, a i dosadašnja iskustva upućuju na zaključak da se temelji interesnog organizovanja moraju izgraditi u

osnovnoj organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici, u kojima se i zadovoljava najveći deo zajedničkih potreba. Rešenje je u stvaranju jedinica i osnovnih zajednica interesnog organizovanja u kojima se zainteresovani subjekti mogu najneposrednije dogovarati o zajedničkim interesima i potrebama. Do sada je, međutim, malo urađeno na definisanju ovih oblika organizovanja, a još manje na njihovom oživotvorenju. Otuda se pojmovi često brkaju, tako da se iste stvari nazivaju različito, a različite — isto. Teškoće se javljaju i u shvatanju odnosa između mesne zajednice i oblika interesnog organizovanja.

Osnovna interesna zajednica mogla bi se definisati kao oblik neposrednog interesnog povezivanja korisnikâ i davalaca usluga. Ona se za područje mesne zajednice može obrazovati samo ako se pružanje usluga radi zadovoljavanja odgovarajućih zajedničkih potreba ograničava na to područje. U određenoj mesnoj zajednici može se, na primer, obrazovati osnovna interesna zajednica dečje zaštite ako usluge odgovarajuće organizacije udruženog rada koristi samo ta mesna zajednica. Ukoliko usluge davaoca koristi više mesnih zajednica, onda se osnovna interesna zajednica mora obrazovati za područje svih korisnika. Moguće je i da jedna ili više mesnih zajednica koristi usluge davaoca zajedno sa jednom ili više organizacija udruženog rada. U tom slučaju osnovnu interesnu zajednicu čine, kao korisnici usluga, i mesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada.

Za razliku od osnovne interesne zajednice, pod jedinicom interesnog organizovanja u mesnoj zajednici mogao bi se podrazumevati organizovani skup korisnika određene vrste usluga koji treba da čine svi radni ljudi i građani zainteresovani za zadovoljavanje zajedničkih potreba u određenoj oblasti života. Ukoliko se, međutim, u interesne jedinice institucionalno uključuju svi radni ljudi i građani bez obzira na lični interes, kriterijumi *interesnog* organizovanja se praktično gube. Takva rešenja izražavaju inerciju održavanja formalne demokratije jer nezainteresovani faktički neće ni učestvovati u radu interesne jedinice.

Još manje je prihvatljivo da se, nasuprot tome, interesna jedinica izjednačava sa svojim savetom. Time se, u stvari, izražavaju tendencije za održanjem posredničkog odlučivanja, koje, međutim, pri samoupravnom udruživanju sredstava za zajedničke potrebe ne može opstati, jer samoupravno udruživanje sredstava zahteva isključivo lično izjašnjavanje o tome svih radnih ljudi koji ta sredstva izdvajaju iz svog dohotka. Do izjednačavanja interesne jedinice sa njenim savetom dolazi otuda što se sredstva za zajedničke potrebe još otuđuju, usled čega se otuđuje i samo odlučivanje o tim potrebama.

U radu interesne jedinice morali bi, prema tome, neposredno učestvovati svi zainteresovani subjekti, odnosno svi građani u mesnoj zajednici čije su zajedničke potrebe u pitanju. Najpogodniji oblik takvog učešća su interesni zborovi, koji treba da

omoguće svakom pojedincu da aktivno učestvuje u samoupravnom sporazumevanju. U zavisnosti od strukture interesa i broja zainteresovanih pojedinaca, ovi zborovi se mogu organizovati po zgradama, naseljima, ulicama, zaseocima, ili za celu mesnu zajednicu.

Osnovna funkcija interesne zajednice u mesnoj zajednici je da omogući samoupravno utvrđivanje zajedničkih potreba u određenoj oblasti života, da organizuje udruživanje sredstava neophodnih za njihovo zadovoljavanje i, u saradnji sa davaocem usluga, obezbedi efikasno usluživanje korisnika. Ostvarujući ove funkcije, interesna jedinica će delovati kao značajan činilac neposrednog povezivanja mesne zajednice s osnovnim organizacijama udruženog rada, kako s onima koje udružuju sredstva za zajedničke potrebe tako i s onima što su davaoci usluga.

U interesnoj jedinici se o zajedničkim potrebama dogovaraju radnici iz svih organizacija udruženog rada koje treba da udružuju sredstva radi njihovog zadovoljavanja. To dogovaranje može biti efikasno samo ako radnici svake organizacije udruženog rada praktično deluju kao njena delegacija, u tom smislu da uvek polaze od njenih interesa i stavova i, obrnuto, ako ti isti radnici u svojoj organizaciji udruženog rada deluju kao svojevrsna delegacija interesne jedinice, odnosno mesne zajednice, polazeći od interesa i stavova koje su s ostalim zainteresovanim subjektima zajednički utvrdili.

Radi veće efikasnosti, samoupravno dogovaranje o zajedničkim potrebama u mesnoj zajednici moralo bi se uglavnom organizovati po interesnim jedinicama. U takvim oblicima organizovanja se najkonkretnije mogu utvrđivati pojedine potrebe i najefikasnije usklađivati različiti interesi u pogledu njihovog zadovoljavanja. Potreba za interesnim organizovanjem postajaće sve izrazitija što se ustavna funkcija mesne zajednice bude potpunije ostvarivala, jer je samoupravno dogovaranje o zadovoljavanju ukupnih zajedničkih potreba praktično neizvodljivo ako nije izdiferencirano i po pojedinim oblastima.

Pri takvom organizovanju mesna zajednica se javlja kao svojevrsna samoupravna sinteza različitih oblika interesnog organizovanja. Interesne zajednice deluju kao njeni integralni delovi, koji se, putem usklađivanja posebnih interesa u pojedinim oblastima života, povezuju u jedinstvenu celinu. Funkcija mesne zajednice kao celine sastoji se upravo u tome da usklađuje posebne interese i potrebe u različitim oblastima života, u zavisnosti od objektivnih mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Ona se pri tom ne postavlja iznad niti mimo interesnih jedinica, jer isti subjekti koji se dogovaraju o pojedinim zajedničkim potrebama — dogovaraju se i o njihovom usklađivanju. Mogućnost sporazumevanja obezbeđena je time što su nosioci različitih interesa u pojedinim oblastima života uglavnom isti subjekti.

Zabunu prilikom definisanja odnosa između mesne zajednice i interesnih jedinica izaziva to što ove jedinice predstavljaju isto-

vremeno integralne delove odgovarajućih interesnih zajednica. Tu, međutim, ne postoji nikakva kolizija. Mesnu zajednicu čine raznorodne jedinice interesnog organizovanja koje deluju na njenom području, dok u sastav interesne zajednice ulaze istorodne jedinice sa područja različitih mesnih zajednica. Ukrštanje se svodi samo na to što se interesna jedinica istovremeno javlja kao integralni deo i mesne zajednice — po horizontali, i odgovarajuće interesne zajednice — po vertikali. Ali bez tog ukrštanja ni mesna ni interesna zajednica ne bi ostvarivale svoju ustavnu funkciju kao samoupravne asocijacije.

Stvarnu zabunu izazivaju pokušaji da se i osnovna interesna zajednica definiše kao integralni deo mesne zajednice. Takva definicija bi, međutim, bila neodrživa jer i u sastav interesne zajednice ulaze i organizacije udruženog rada koje su prema mesnoj zajednici potpuno samostalni subjekti, i u društveno-ekonomskom i u pravnom pogledu. Zanemarivanje ove činjenice ide čak dotle da se i sve organizacije udruženog rada na području mesne zajednice proglašavaju njenim integralnim delovima, iz čega se izvodi neodrživ zaključak da skupština mesne zajednice može donositi odluke koje obavezuju te organizacije. Takvi pokušaji definisanja odnosa između mesne i interesne zajednice upravo su prouzrokovani pogrešnim definisanjem odnosa između mesne zajednice i organizacije udruženog rada.

U oblicima interesnog organizovanja zaista se na određen način integrišu organizacija udruženog rada i mesna zajednica, ali ne u tom smislu da jedna postaje deo druge. Do integracije dolazi zbog određene podudarnosti interesa, koja, međutim, nikada nije potpuna, inače ne bi bilo razloga da organizacija udruženog rada i mesna zajednica postoje kao posebne institucije. Podudarnost njihovih interesa sastoji se samo u zadovoljavanju određenih zajedničkih potreba radnika, čime se ne iscrpljuju funkcije ni organizacije udruženog rada ni mesne zajednice.

Interesna jedinica je spona koja osnovnu organizaciju udruženog rada i mesnu zajednicu povezuje i međusobno i s interesnom zajednicom. Preko nje korisnici usluga stupaju u direktan odnos sa organizacijama koje te usluge pružaju. A karakter ovog odnosa je od presudnog značaja za samoupravno zadovoljavanje zajedničkih potreba.

Odnos između korisnika i davaoca usluge

Odnos između korisnika i davaoca usluge određen je u osnovi društveno-ekonomskim odnosima. Osnovni problem sadašnjeg trenutka svodi se na suprotnost između samoupravne organizacije zadovoljavanja zajedničkih potreba, uspostavljene primenom Ustava i Zakona o udruženom radu, i u suštini još neprevaziđenog etatističkog načina prikupljanja i distribucije sredstava za te potrebe. Zbog takve raspodele, dogovaranje korisnika i davalaca

usluga se, i pored njegovog samoupravnog karaktera, svodi na formalnost. Između korisnika i davaoca se kao odlučujući faktor pojavljuje država.

Ukoliko država zadržava odlučujuću ulogu u prikupljanju i raspoređivanju sredstava za zajedničke potrebe, korisnik i davalac usluge faktički i ne stupaju u neposredan društveno-ekonomski odnos. Prema svakom od njih država istupa kao posrednik — prema korisniku usluge kao prikupljač, prema davaocu usluge kao distributer sredstava. I korisnici i davaoci usluga stupaju u izveden odnos sa državom samo pojedinačno, nikada zajednički. Zbog toga je svako od njih nemoćan da bilo šta promeni u svom položaju. Korisnik usluge mora uplaćivati u državnu kasu onoliko koliko mu se odredi, a davalac usluge se mora zadovoljiti iznosom koji iz te kase dobije.

Pošto davalac usluge dobija sredstva od države, a ne od korisnika, on je samo državi i odgovoran za svoj rad. Štaviše, on zbog takve pozicije prema korisniku istupa kao oličenje države, bez ikakve obaveze da uvažava njegove zahteve. Korisnici s njim, baš kao i sa državom, stupaju u odnos samo pojedinačno, nemoćni da bilo šta promene u obimu, kvalitetu i uslovima pružanja usluge.

Zadržavanjem etatističkog načina prikupljanja i raspoređivanja sredstava za zajedničke potrebe posrednička uloga države u njihovom zadovoljavanju je praktično samo prenesena na interesne zajednice, koje su time i same poprimile etatistička obeležja. Osnovni uzrok njihove otuđenosti i od korisnika i od davalaca usluga nije u neadekvatnoj organizaciji, zastarelom načinu rada ili dominaciji stručnih službi, gde se oni često traže, već upravo u etatističkim društveno-ekonomskim odnosima. Zbog takvih odnosa interesne zajednice deluju, uglavnom, kao produžena ruka države, bez obzira na delegatski način konstituisanja njihovih skupština.

Monopolski položaj davalaca usluga, koji proističe iz etatističkog načina raspodele, uslovljava otuđivanje i onih sredstava za zajedničke potrebe koja se samoupravno udružuju. Sredstva samodoprinosa koja su prikupljena u mesnim zajednicama i organizacijama udruženog rada do sada su obično bez ikakve naknade prelazila u ruke organizacija koje se bave pružanjem raznih usluga. Subjekti koji su ta sredstva udruživali nisu imali gotovo nikakve mogućnosti da utiču na njihovu upotrebu.

Uvođenjem kategorija slobodne razmene rada, zajedničkog prihoda i zajedničkog dohotka, Zakon o udruženom radu je postavio institucionalne osnove za razvijanje samoupravnih odnosa između korisnika i davalaca usluga. Do sada je, međutim, malo učinjeno na tome da se te kategorije potpunije razjasne, a još manje da se i praktično ostvaruju. Slobodna razmena rada se često identifikuje i sa tržišnom razmenom i s administrativnom raspodelom. U tom smislu govori se o neposrednoj razmeni rada i o slobodnoj razmeni rada unutar i preko samoupravnih interes-

nih zajednica, čime se, u stvari, pod kategoriju slobodne razmene rada nastoje podvesti već postojeći, naime zatečeni odnosi u raspodeli.

Ključni problem slobodne ili, tačnije, neposredne razmene rada je u načinu vrednovanja usluge, a to je istovremeno osnovni problem i uspostavljanja samoupravnog odnosa između davaoca i korisnika usluge. Bez neposredne razmene rada nema samoupravnog odnosa između korisnika i davaoca, kao što se i neposredna razmena rada ne može vršiti drugačije nego samoupravnim putem. Velika je zabluda smatrati da se samoupravljanje može zasnivati na kupoprodajnim odnosima ili administrativnom načinu raspodele. Na toj zabludi zasniva se uverenje da se samoupravni odnos između korisnika i davaoca usluge može uspostaviti sklapanjem bilo kakvog samoupravnog sporazuma, bez obzira na karakter društveno-ekonomskog odnosa.

Razvijanjem neposredne razmene rada prevazilaze se i kupoprodajni odnosi i administrativna raspodela. Za razliku od tržišne razmene u kojoj se razmena ekvivalenata ostvaruje u proseku, pri neposrednoj razmeni rada razmena ekvivalenata vrši se u svakom konkretnom slučaju. Korisnik mora davaocu svaku uslugu »platiti« prema njenoj vrednosti, odnosno prema količini rada koja je u njoj sadržana. Količina rada koju usluga sadrži mora biti jednaka količini rada sadržanoj u njenoj naknadi. Bez ove jednakosti ne može biti stvarnog sporazuma između korisnika i davaoca.

Da bi se ekvivalentne količine rada mogle razmenjivati u svakom konkretnom slučaju, rezultati rada se moraju meriti neposredno. Dok se pri tržišnoj razmeni vrednost usluge određuje iza leđa korisnika i davaoca, pri neposrednoj razmeni rada korisnik i davalac je utvrđuju sporazumno, na osnovu kvantiteta i kvaliteta uloženog rada. Da bi se oni sporazumeli, merenje se uvek mora vršiti na osnovu istog kriterijuma, koji se može samo svoditi na prosečni ili društveno potrebni rad, odnosno prosečno ili društveno potrebno radno vreme kao njegovo autentično merilo.

Određeno iskustvo u vrednovanju usluga pomoću normativa potrebnog rada već postoji. Ono je, međutim, znatno razvijenije kad je reč o minulom radu nego o tekućem. Uzrok nije samo u težini merenja već, pre svega, u pogrešnom pristupu. Za merilo se najčešće ne uzima potrebno vreme, nego broj radnika koji uslugu obavljaju, odnosno veličina njihovog ličnog dohotka obračunata po uslovno kvalifikovanom radniku. Pri tom se obično prihvata postojeće stanje produktivnosti, odnosno broj zatečenih radnika koji vrše određenu uslugu i dostignuti nivo ličnih dohodaka.

Lični dohodak se ne može uzimati kao merilo tekućeg rada, jer on predstavlja samo deo vrednosti koja se radom stvara. Takvi pokušaji izražavaju, u stvari, težnju za održavanjem najamnih odnosa, u kojima se deo dohotka koji se isplaćuje radniku prikazuje kao cena koštanja živog rada. Dalje implikacije u pogledu

raspodele su jasne. Ako se unapred odredi visina ličnog dohotka, onda se prejudicira i visina akumulacije. Time se praktično ukida samostalnost radnikâ osnovne organizacije u raspoređivanju dohotka koji svojim radom stvaraju. Jedna od najvećih slabosti dosadašnjih samoupravnih sporazuma je u tome što su unapred određivali visinu ličnih dohodaka nezavisno od produktivnosti i ostvarenog dohotka.

Prema principu raspodele prema radu, visina ličnog dohotka ne može se unapred odrediti, jer je nemoguće tačno predvideti rezultate rada, pa ni veličinu dohotka koji će se time ostvariti. A određivanje visine ličnog dohotka nezavisno od rezultata rada i ukupnog dohotka može samo destimulativno uticati na povećanje produktivnosti. Kad je visina ličnog dohotka tako određena, materijalni podsticaj za povećavanje radnog učinka praktično ne postoji.

Bez normativa potrebnog vremena ne može se realno utvrditi ni broj radnika potrebnih za obavljanje određene usluge. Priznavanje postojećeg stanja pothranjuje tendenciju povećavanja broja zaposlenih nezavisno od stvarnih potreba, što neizbežno vodi snižavanju produktivnosti. To je jedan od faktora koji su u oblasti zadovoljavanja zajedničkih potreba do sada najviše uticali na poskupljenje usluga.

Merenjem tekućeg radnog doprinosa pomoću normativa društveno potrebnog vremena utvrđuje se njegova ukupna količina koja je sadržana u jedinici usluge. Pošto ova veličina zajedno sa minulim radom određuje u osnovi veličinu naknade za obavljenu uslugu, korisnik se uopšte ne mora mešati u to kako će davalac usluge raspoređivati svoj dohodak. Njegov interes je da se smanji društveno potrebno vreme po jedinici usluge, a za to je zainteresovan i davalac.

Time se, u osnovi, obezbeđuje ostvarivanje principa utvrđenih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu o samostalnosti osnovne organizacije u raspolaganju ostvarenim dohotkom i stalnoj brizi za podizanje produktivnosti svog i ukupnog društvenog rada. Pošto svako skraćenje radnog vremena ispod utvrđenih normativa ide u prilog davaocu usluge, on je zainteresovan da na tom planu stalno traži nove rezerve za povećanje produktivnosti, naročito u poboljšanju organizacije rada, podizanju radnih sposobnosti radnikâ i smanjivanju broja zaposlenih po jedinici usluge.

Pri merenju društveno potrebnim vremenom ne pojavljuje se problem uračunavanja akumulacije u naknadu usluge, koji je neizbežan kad se za merilo uzima lični dohodak. Samim tim otpada i dilema da li naknada treba da obuhvata ceo iznos akumulacije ili samo deo za unapređivanje (bez proširenja) materijalne osnove rada, ili, pak, akumulacija ne treba uopšte da se uračunava. Naknada za obavljenu uslugu mora uključivati neokrnjeni dohodak, inače bi bilo narušeno ustavno pravo njenog davaoca da

raspolaže rezultatima svog rada. Akumulacija bi se iz naknade mogla isključivati samo administrativnim putem, ali bi se ona na isti način morala i obezbeđivati, čime bi se u zadovoljavanju zajedničkih potreba zadržala posrednička uloga države.

Utrošci minulog rada iskazuju se pomoću normativa o prenetoj vrednosti, čime se stvaraju uslovi za napuštanje troškovnog principa, koji je do sada takođe opterećivao cenu usluge. Korisnik usluge se oslobađa obaveze da plaća neracionalnosti davaoca, a davalac postaje zainteresovan da troškove pružanja usluge stalno snižava u odnosu na utvrđene normative.

Normativi o utrošcima tekućeg i minulog rada mogu služiti za merenje vrednosti usluge samo ako su sporazumom korisnika i davaoca utvrđeni kao samoupravno dogovoreni standardi. A da bi se to postiglo, oni moraju biti objektivni u tom smislu da zaista označavaju neophodni utrošak rada. Sasvim je isključeno da će korisnik prihvatiti bilo kakve normative koje mu ponudi davalac usluge.

Standardi tekućeg i minulog rada podrazumevaju određeni kvantitet i kvalitet usluge, ali i objektivne uslove pod kojima se ona obavlja. Objektivni uslovi rada su od suštinskog značaja za njegovu ekvivalentnu razmenu, jer deluju kao određujući faktor količine rada koja se mora uložiti da bi se usluga obavila. Zbog toga je neophodno da se sporazumom između korisnika i davaoca predvide i eventualne promene u vrednosti usluge koje mogu nastati usled promenjenih uslova rada.

Pomoću standarda tekućeg i minulog rada može se utvrditi samo relativna vrednost usluge, odnosno količina rada koja je u njoj sadržana. Pošto dohodak osnovne organizacije udruženog rada ne zavisi samo od rezultata njenog rada već i od rezultata ukupnog društvenog rada, visina naknade ili cena usluge ne može se unapred odrediti. Ona se može utvrditi tek kad su poznati ukupni rezultati udruženog rada i ukupan društveni dohodak, jer se cena konkretne usluge odnosi prema ukupnom društvenom prihodu kao što se količina rada koja je u toj usluzi sadržana odnosi prema ukupnoj količini društvenog rada sadržanoj u svim njegovim proizvodima. To, međutim, ne isključuje potrebu da se visina naknade utvrđuje kao planska veličina za određeni planski period.

Vrednovanje pojedinih usluga je uslov da se može vrednovati ceo program zadovoljavanja zajedničkih potreba. Bez toga se neposredna razmena rada praktično ne može ostvarivati. Vrednost programa određuje visinu dohotka koji davaoci usluga stiču njegovom realizacijom, kao i visinu sredstava koja korisnici usluga moraju udružiti da bi zadovoljili svoje potrebe.

Vrednost programa zadovoljavanja zajedničkih potreba je, u stvari, glavni predmet samoupravnog sporazumevanja između korisnika i davaoca usluge. U sastavljanju programa odlučujuću reč ima korisnik, a u njegovoj realizaciji davalac usluge. Pošto

korisnik sam izražava svoje potrebe i mogućnosti, on postavlja i zahteve u pogledu vrste, obima i kvaliteta usluga. Ispunjenje ovih zahteva je za davaoca usluge uslov sticanja dohotka.

Interesna zajednica je samo institucionalni oblik samoupravnog dogovaranja korisnika i davaoca usluge. U uslovima neposredne razmene rada ona ne može postati nikakva posebna sila iznad korisnika i davaoca. Koncentracija sredstava pri njenim organima gubi svaki smisao. Umesto da se programi zadovoljavanja zajedničkih potreba sastavljaju na osnovu unapred utvrđene visine sredstava koja se slivaju u centre interesnih zajednica, samoupravno udruživanje sredstava se vrši na temelju konkretnih programa. Pošto se namena sredstava unapred određuje, ona od korisnika mogu direktno ići davaocu usluga, bez ikakve potrebe da se usredsređuju na jednom mestu.

To važi i za pružanje solidarne pomoći nerazvijenim mesnim zajednicama. Sredstva bi se i u ovom slučaju morala namenski udruživati i usmeravati na osnovu direktnog komuniciranja davalaca i korisnika pomoći. Takav odnos čini, u stvari, bitno obeležje *socijalističke* solidarnosti, nasuprot administrativnoj preraspodeli sredstava koja stvarnu solidarnost praktično isključuje.

Slobodna razmena rada se i može ostvarivati jedino uspostavljanjem neposrednog odnosa između korisnika i davaoca usluge, bez obzira na to da li se vrši unutar interesne zajednice ili izvan nje. Samo takav odnos obezbeđuje punu samostalnost i ravnopravnost korisnika i davaoca. Samostalnost davaoca usluge osigurana je time što on naknadom za obavljene usluge stiče neokrnjeni dohodak, uključujući i deo za razvoj materijalne osnove rada.

To, međutim, ne isključuje potrebu da korisnici i posebnim ulaganjima potpomažu razvoj materijalne osnove davaoca usluge, ali se takav odnos bez otuđivanja sredstava može uspostavljati jedino na principu zajedničkog dohotka. Uložena sredstva moraju se vraćati ulagaču, inače bi dolazilo do njihovog prisvajanja od strane organizacije koja ih koristi. Ukoliko je reč o udruženim individualnim sredstvima građana, ona bi se morala vraćati mesnoj zajednici, odnosno odgovarajućoj interesnoj zajednici, što bi omogućavalo da se stalno iznova investiraju u razvoj materijalne osnove društvenog standarda.

Pored zajedničkog dohotka, mogućnost jačanja materijalne osnove mesne zajednice je i u ostvarivanju zajedničkog prihoda. Uz sredstva, često se za zadovoljavanje zajedničkih potreba samodoprinosom udružuje i lični rad građana. Do sada su se mahom otuđivali i rad i sredstva. Zakon o udruženom radu otvorio je mogućnost da se primenom kategorije zajedničkog prihoda takvi oblici otuđivanja prevaziđu, ali primera ostvarivanja zajedničkog prihoda u mesnim zajednicama još nema. A nesumnjivo je da bi se time snažno podstakao interes za udruživanje rada i sredstava u mesnoj zajednici.

Savo Čukanović

Zemljoradnička zadruga - ekonomska organizacija udruženih zemljoradnika i radnika*

U proučavanju i razmatranju pitanja samoupravljanja na selu i u poljoprivredi, sa stanovišta Ustava i Zakona o udruženom radu, valja poći od organizacije i ogranizovanosti udruženih subjekata, odnosno udruživanja njihovog rada. To se odnosi kako na radnike koji udružuju svoj rad sredstvima u društvenoj svojini u organizacijama udruženog rada tako i na zemljoradnike koji dobrovoljno udružuju ne samo svoj rad već, na određen način, udružuju i zemljište, kao uslov za poljoprivrednu proizvodnju i sredstva u ličnoj svojini.

Značajno je da se u praktičnoj, svakodnevnoj aktivnosti polazi od činjenice da odredbe o udruživanju zemljoradnika, sadržane u Zakonu o udruženom radu, omogućavaju kvalitativno nov prilaz u primeni agrarne politike. Taj novi prilaz se zasniva

---

* Pod zadrugom se podrazumeva i organizacija kooperanata u sastavu neke OUR.

na ustavnim odredbama o društveno-ekonomskom položaju zemljoradnika. Iz toga proizlaze i njihova samoupravna prava na udruživanje, koja su istaknuta u Zakonu o udruženom radu.

Od značaja je za sve radne ljude, kao i za one koji rade na pitanjima agrarne politike, i posebno udruživanja zemljoradnika, da uvek imaju na umu samoupravnu suštinu udruženog rada uopšte, pa i udruživanja zemljoradnika. Doslednim sprovođenjem ustavnih načela i odredbi Zakona o udruženom radu omogućava se slobodno opredeljenje zemljoradnika da, u zavisnosti od sopstvenih interesa, odlučuju o samoupravnom udruživanju. Stoga je potrebno stalno isticati i u praksi se pridržavati principa dobrovoljnosti zemljoradnika u udruživanju, s jedne, i izbora oblika udruživanja, s druge strane. Uporedo s tim, bitno je obezbediti uslove za razvoj samoupravnih odnosa udruženih zemljoradnika i radnika u zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata zasnovanih na Zakonu o udruženom radu.

Lični interes — pokretačka snaga za udruživanje

U podsticanju udruživanja zemljoradnika veoma je značajno da zemljoradnici uvide svoje interese, a time i cilj koji udruživanjem postižu. Ako zemljoradnici nemaju interesa za udruživanje, to jest ako ne uviđaju da će udruživanjem ostvariti svoje osnovne proizvođačke ciljeve, oni se neće udruživati. Ako se zemljoradnici i radnici udružuju na osnovama Zakona o udruženom radu, onda ciljevi zemljoradnika koje oni teže udruživanjem da postignu nisu suprotni opštim društvenim interesima i ciljevima. Naprotiv, u celini posmatrano, oni su istovetni sa agrarno-političkim interesima jugoslovenske socijalističke zajednice. U praktičnoj aktivnosti na primeni Zakona o udruženom radu, odnosno odredbi o udruživanju zemljoradnika, nužno je polaziti od ciljeva njihovog udruživanja.

Svaki radni postupak koji čovek preduzima čini to sa određenim interesom, da bi se ostvario cilj kome se teži. Bez interesa čoveka za obavljanje nekoga posla nema i ne može biti ni njegove svrsishodne aktivnosti. Dakle, lični interes, koji je u granicama društvenih normi, osnovni je pokretač slobodnog čoveka za svaku njegovu aktivnost, radi ostvarivanja određenog cilja. Lični interes proizvođača je: da proizvede što više robe; da troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda budu što niži; da usavrši proizvodni proces kako bi ostvarivao proizvodnju sa što manje živog rada; da proizvedenu robu prodaje kupcima po što povoljnijim cenama i u rokovima koji mu obezbeđuju stalnu i neprekidnu proizvodnju, a da na osnovu tako organizovane proizvodnje ostvari maksimalno mogući dohodak koji mu služi za ličnu potrošnju i dalje unapređivanje proizvodnje.

Ovi, kao i drugi lični interesi svih proizvođača jesu u isto vreme lični interesi i zemljoradnika. Dakle, to nije lični interes samo jednog već svih proizvođača; nije lični interes samo jednog već svih zemljoradnika. Pošto su proizvođačima zajednički interesi, zajednička im je i težnja za njihovim ostvarivanjem.

Logičan je zaključak: zajednički interesi se ne zadovoljavaju pojedinačno. Zapravo, svaki se proizvođač, bilo pojedinačni (radnik) ili kolektivni (organizacija udruženog rada) zalaže za to da u svojoj grani i oblasti postigne što povoljniji rezultat u proizvodnji. Ali u savremenim uslovima organizacije privrede proizvođači se udruživanjem organizuju kako bi ostvarili zajedničke interese u organizaciji proizvodnje i tržišta.

Radni su, na primer, u industriji, rudarstvu, saobraćaju, građevinarstvu, trgovini i poljoprivredi (društveni sektor) i u drugim oblastima privređivanja, udruženi u svoje osnovne organizacije udruženog rada, zatim više tih organizacija udruženog rada čini radnu organizaciju, a mnoge radne organizacije su udružene u složene organizacije udruženog rada. Pored udruživanja u organizaciju udruženog rada, od osnovne do složene organizacije, radnici mogu, radi ostvarivanja zajedničkih interesa, da udružuju (i oni to, po pravilu, čine) svoje organizacije udruženog rada u poslovne zajednice. I naposletku, organizacije udruženog rada koje obavljaju privrednu delatnost i njihove poslovne zajednice udružuju se u privredne komore i druga opšta udruženja radi ostvarivanja zajedničkih interesa i usklađivanja posebnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa.

Za razliku od radnika, zemljoradnici, uglavnom, nisu udruženi. Iako su im mnogi interesi zajednički — od kreditiranja i nabavke sredstava za proizvodnju do organizacije u proizvodnji i, naročito, prodaje proizvedene robe — zemljoradnici, uglavnom, nastupaju pojedinačno, neudruženo i neorganizovano, ili nedovoljno organizovano.

Donošenjem novog Ustava, a naročito Zakona o udruženom radu, objektivno su se stekli potrebni zakonski uslovi za viši stepen organizacije i samoupravne organizovanosti poljoprivrede i zemljoradnika na selu. Praktična primena Zakona o udruženom radu, naročito odredbi o udruživanju zemljoradnika, jedan je od veoma značajnih, u prvom redu društveno-ekonomskih, a zatim i organizaciono-stručnih zadataka, na čemu rade već u celoj zemlji organizovani zadružni savezi.

Neke pretpostavke za udruživanje na osnovama ZUR

Dosadašnja praksa ukazuje na to da je veoma važno da se svi zadružni kadrovi, kao i svi oni koji se bave pitanjem udruživanja zemljoradnika, zalažu za dosledno sprovođenje usvojene politike SKJ, kao i odredbi Ustava i Zakona o udruženom radu o udruži-

vanju zemljoradnika. Pri tome, iskustvo ranije i sadašnje upozorava na to da uključivanje zemljoradnika, udruživanjem njihovog rada, zemljišta i sredstava, u udruženi rad nije i ne može biti nimalo lak, ni kratkoročan, ni kampanjski zadatak. Još manje se taj zadatak može ostvarivati formalistički, metodima stranim samoupravljanju i nametanjem zemljoradnicima neprihvatljivih uslova i oblika udruživanja.

Danas je neprihvatljivo da se, u praktičnim aktivnostima na udruživanju zemljoradnika, polazi od partnerskih — kupoprodajnih shvatanja o odnosima i statusu radnika i zemljoradnika. Više se ne može govoriti o postojećim zadrugama i drugim radnim organizacijama: »mi smo sa našom OOUR pokrili ceo teren«; ili »dali smo zemljoradnicima...«; ili »spremni smo da im damo...« itd. Na ovaj način bi se jasno manifestovala pozicija dominacije ovih radnih organizacija nad zemljoradnicima, određeni oblik grupnosvojinskog položaja i opterećenja navikama i shvatanjem kupoprodajnih odnosa kao jedino mogućih, u kojima uvek postoje dve strane: »mi i oni« i stanje odnosa: »ko će koga«.

Takva shvatanja su tuđa slovu i duhu Zakona o udruženom radu i uopšte načelima samoupravnog društva. U udruženom radu nema i ne može biti nadređenih i podređenih. Nema i ne može biti onih koji nešto svoje daju i onih koji nešto od drugih, kao milostinju, primaju. Udruženi rad uopšte, pa i udruživanje zemljoradnika međusobno ili sa radom radnika društvenim sredstvima, počiva na slobodnom i dobrovoljnom odlučivanju o samoupravnom udruživanju, radi ostvarenja interesa zbog kojih su se i udružili i koji su jasno istaknuti u odredbama Zakona o udruženom radu.

Samoupravno udruživanje zemljoradnika pretpostavlja oslobađanje svih kadrova u nekim zadrugama i nekim poljoprivrednim kombinatima (i ne samo njih) ranijih shvatanja o odnosima prema zemljoradnicima uopšte, a prema udruženim zemljoradnicima posebno. Doslednom primenom odredbi Zakona o udruženom radu o udruživanju zemljoradnika i radnika u zadruge i organizacije kooperanata suzbija se strahovanje kod nekih da u upravljanju tim organizacijama ne preovladaju zemljoradnici. Na stranu to što se iza toga krije određeni oblik grupnosvojinskih interesa, to u isto vreme znači nerazumevanje osnovnih načela samoupravljanja. Prema iznesenim shvatanjima, koja se sve više prevazilaze, samo su radnici zaposleni u tim zadrugama i poljoprivrednim organizacijama stvarni samoupravljači, i oni su pozvani ne samo da upravljaju već i da štite sredstva u društvenoj svojini.

Takva shvatanja u oblasti poljoprivrede o samoupravljanju sužavala su mogućnosti udruživanja, a time, u određenom vidu, i podruštvljavanja ne samo proizvodnje već, u izvesnom obliku, i sredstava, koja su u poljoprivredi Jugoslavije u većini u posedu zemljoradnika. Ovde nije posredi samo zemljište, mada je ono, kao osnovni uslov za proizvodnju, veoma značajno, već i ostala

sredstva — od poljoprivredne mehanizacije do stajskih objekata i ne malih iznosa slobodnih novčanih sredstava. Sve se to, kao i stočni fond, u ogromnoj većini nalazi u vlasništvu zemljoradnika.

Shvatanje o pozvanima i manje pozvanima da upravljaju sredstvima u društvenoj svojini, u uslovima udruženog rada, prenebregavalo bi činjenicu da pravo na upravljanje sredstvima u društvenoj svojini ne proizlazi iz samih sredstava kao takvih, već iz rada na tim sredstvima i iz stvaranja novih vrednosti iskazanih u dohotku, iz kojeg, pred ostalog, može da se izdvaja deo za fondove koji služe za povećanje društvenih sredstava i za proširenu privrednu aktivnost svake OUR, pa i zemljoradničke zadruge i organizacije kooperanata. Ako udruženi zemljoradnici udruživanjem svoga rada i sredstava u društveno organizovanoj proizvodnji doprinose stvaranju takvog dohotka čiji se deo unosi kao društvena svojina u fondove zemljoradničke zadruge ili organizacije kooperanata, oni imaju pravo da upravljaju tim dohotkom, s pravima i obavezama kao i radnici u udruženom radu društvenim sredstvima. Ovo stoga što je dohodak u celini i njegov deo koji se izdvaja u fondove za jačanje sredstava za proizvodnju tih organizacija rezultat rada svih udruženih zemljoradnika i radnika zadruge i organizacije kooperanata.

Drugo je pitanje učešća udruženih zemljoradnika u raspodeli dohotka i čistog dohotka zadruge i organizacije kooperanata. Svaki udruženi zemljoradnik učestvuje u raspodeli srazmerno doprinosu koji je radom i udruživanjem sredstava i zemljišta dao ostvarenju toga dohotka. Prema tome, ista prava na samoupravljanje udruženih zemljoradnika različito se, po pravilu, ostvaruju u učešću u raspodeli dohotka, jer su uslovljena i različitim vrednostima proizvodnje i učešća u stvaranju dohotka zadruge i organizacije kooperanata.

Rezultati udruživanja zemljoradnika — prava i odgovornosti

Dosadašnji rezultati udruživanja zemljoradnika su veoma skromni. Prema podacima republičkih i pokrajinskih zadružnih saveza, u oktobru 1978. godine u zemlji je bilo oko 540 zemljoradničkih zadruga, 9 radnih organizacija kooperanata i 230 osnovnih organizacija kooperanata. To su organizacije koje su, uglavnom, usaglasile svoju organizaciju sa odredbama Zakona o udruženom radu. Pored tih organizacija, u zemlji su delovale i 682 osnovne organizacije udruženog rada za kooperaciju. Krajem 1978. stanje je nešto povoljnije. Povećao se broj osnovnih organizacija kooperanata, jer su neke OOUR za kooperaciju u sastavu nekih poljoprivrednih kombinata primenile odredbe Zakona o udruženom radu, i dobile status osnovnih organizacija kooperanata, u kojima je, pored radnika koji rade društvenim sredstvima, i jedan broj zemljoradnika, na osnovu trajnije saradnje, na određen način udružio svoj rad, zemljište i sredstva. Ovi podaci ukazuju na to da se,

iako relativno sporo, primenjuju odredbe Zakona o udruženom radu o samoupravnom udruživanju zemljoradnika i radnika u zadruge i organizacije kooperanata.

Aktivnost na udruživanju i rezultati su umnogome uslovljeni stepenom ekonomskog interesa za udruživanjem. Prema tome, svako formalno organizovanje (da bi se udovoljilo zakonskom propisu) nije istovremeno i samoupravno organizovanje dobrovoljno udruženih zemljoradnika i radnika. Zemljoradnici, kao i radnici, svoj interes za udruživanjem vide, pored ostalog, i u pravima koja stiču, kao i obavezama koje prihvataju trenutkom udruživanja. Drugim rečima, oni su veoma zainteresovani za svoj samoupravni status u zadruzi i organizaciji kooperanata. I to ne apstraktno, već u najkonkretnijem smislu. Oni hoće da budu, zajedno sa radnicima, istinski samoupravljači u svojoj zadruzi ili organizaciji kooperanata.

Bilo je, naročito poslednjih godina, dosta onih koji su govorili da zemljoradnika ne interesuje udruživanje i samoupravljanje, već samo to da on svoje proizvode, koje ugovori sa zadrugom ili kombinatom, proda na vreme i po određenim, za njega povoljnim cenama. Pobornici ovog mišljenja su samo delimično u pravu. Tačno je da je zemljoradnik zainteresovan za to da svoje tržne viškove proizvedene robe proda na vreme i za njega po povoljnim cenama. Ali on, po pravilu, ako je neudružen, u tome ne uspeva, jer od njega — proizvođača — otuđenog od svoje robe, na za njega nedovoljno razumljivim putevima tržišta, do krajnjeg potrošača, sve protiče mimo njegovog znanja i saglasnosti i za njega nesamoupravnim postupcima.

Samoupravljanje pretpostavlja da proizvođači, u ovom slučaju udruženi zemljoradnici, zajedno sa radnicima u zadruzi ili organizaciji kooperanata, u skladu sa agrarnom politikom i zakonskim propisima, utvrđuju celokupnu proizvodnu i uopšte privrednu politiku zadruge ili organizacije kooperanata, od planiranja proizvodnje do prodaje robe, i to po mogućnosti do prodaje robe krajnjim korisnicima. Dakle, zemljoradnici su i te kako zainteresovani za to da, zajedno sa radnicima, a ne neko drugi u njihovo ime, vode celokupnu brigu, da poznaju svoje poslovne partnere, partnere svoje zadruge ili organizacije kooperanata, da učestvuju u odlučivanju o uslovima poslovanja, da budu u toku svih kretanja na tržištu robe koju oni proizvode.

Samo u takvim uslovima istinskog samoupravljanja zemljoradnici osećaju zadrugu kao svoju i ne govore: »oni u zadruzi«, već: »mi smo se u zadruzi dogovorili« itd. A stručnjaci u zadruzi, ili u organizaciji kooperanata, ne govore: »mi smo pokrili celo područje«, ili: »mi smo dali seljacima« itd., jer u uslovima slobodnog i na samoupravljanju zasnovanog udruživanja niko nikome ništa ne daje, već se, na određen način, tehničkom podelom, samoupravno vrši slobodna razmena rada. U ovim okolnostima udruženi zemljoradnici znaju kakve su njihove i njihove zadruge moguć-

nosti. Ponašaju se domaćinski u zadruzi i organizaciji kooperanata, deluju pozitivno na stručne radnike i suzbijaju eventualna grupnosvojinska ponašanja i odnose.

Udruženi zemljoradnici su u uslovima samoupravnih odnosa spremni da, koristeći svoja prava, izvršavaju i svoje obaveze. Iz višegodišnje zadružne prakse u našoj zemlji poznato je da su udruženi zemljoradnici uvek delili sudbinu svoje zadruge. Kada se ostvari dobit i dobro se prođe na tržištu sa robom, zadrugari su spremno, u skladu sa zakonskim propisima i sopstvenim statutarnim normama, koje sami usvajaju, učestvovali delom dobiti u raspodeli, srazmerno svom doprinosu ostvarivanju te dobiti. Pri tom su uvek znali i osećali potrebu da deo dobiti izdvoje u fondove koji će im obezbediti da dalje jačaju osnovna sredstva svoje organizacije; a ona su uvek imala društveni karakter, jer se ne mogu deliti pojedincima. Ako se sa nekom robom slabo prođe na tržištu, udruženi zemljoradnici — proizvođači te robe zajednički dele sudbinu, opet srazmerno svom učešću. Ali oni to moraju saznati ne samo na kraju već u toku proizvodnje i, kasnije, u toku prodaje robe. Udruženi zemljoradnici ne samo da moraju znati posledice slabe prođe na tržištu određene robe već moraju na vreme saznati i prave uzroke. Tek tada oni mogu da odvoje objektivne uzroke od sopstvenih slabosti i slabosti stručne službe zadruge ili organizacije kooperanata.

Isto tako, u daljem radu udruženi zemljoradnici će samoupravno, sa radnicima, umeti da otklone mnoge sopstvene slabosti bilo u planiranju i proizvodnji, bilo u komercijalnoj službi, bilo u odnosima sa partnerima svoje zadruge ili organizacije kooperanata. U svemu tome udruženi zemljoradnici samoupravno i aktivno učestvuju.

Neka shvatanja o udruživanju zemljišta i sredstava zemljoradnika

I pored određenih rezultata postignutih u udruživanju zemljoradnika, čemu su umnogome doprineli i zadružni savezi u svim republikama i pokrajinama, iznosi se mišljenje da ovaj proces može i brže da teče. Teži se obimnijem udruživanju zemljoradnika, ali i bržem osnivanju novih zadružnih organizacija u selima u kojima ih uopšte nema, kao ni organizacije kooperanata u sastavu postojećih poljoprivrednih i drugih organizacija udruženog rada. Ove težnje zemljoradnika i stručnih i političkih kadrova su prirodne, mada je važno shvatiti da udruživanje zemljoradnika nije trenutan i kampanjski posao, već predstavlja stalnu i sistematsku aktivnost svih zainteresovanih, a u prvom redu zemljoradnika.

Tražeći uzroke sporijem udruživanju zemljoradnika, postavlja se pitanje šta se neposredno želi, odnosno šta je neposredno moguće na selu postići u pogledu udruživanja rada, zemljišta i sredstava zemljoradnika. Pri tome se nameću dve mogućnosti:

Prva je: bukvalno ili mehanički shvaćeno udruživanje rada, sredstava i zemljišta zemljoradnika, što je do sada dalo slabije rezultate.

Druga mogućnost se svodi na elastičnije shvatanje, koje polazi od toga da je udruživanje rada zemljoradnika, sredstava i zemljišta moguće ostvarivati i uključivanjem zemljoradnika u plan zadruge, i to organizovanom proizvodnjom na zemljištu i stajskim objektima udruženih zemljoradnika, kao i prodajom proizvedene robe preko zadruge, sve do štednje slobodnih novčanih sredstava kod zadruge i njenih štedno-kreditnih službi, kao i nabavkom investicione opreme i reprodukcionog materijala preko zadruge i slično, u svrhe u zadruzi planirane proizvodnje, prerade i prometa. To ne isključuje ni formalno udruživanje zemljišta gde za to postoje uslovi i interes zemljoradnika.

Elastičnije shvatanje udruživanja zemljoradnika pretpostavlja da svi oni koji su i ranije i sada poslovno sarađivali sa zadrugom ili organizacijom kooperanata i proizvodnju na svom gazdinstvu usmeravali u skladu sa programom zadruge i organizacije kooperanata, pridržavajući se ugovorenih obaveza o prodaji robe preko zadruge, svi su ti zemljoradnici, objektivno, na određen način, udružili svoj rad, zemljište i sredstva rada. U ovom slučaju potpisivanje samoupravnog sporazuma o udruživanju je samo formalnost, ali nužna, i ona omogućava udruženim zemljoradnicima još veću privrednu i organizovanu aktivnost u svojoj zadruzi ili organizaciji kooperanata i odgovarajuće sticanje samoupravnih prava u upravljanju njima.

Specifičnost zadruga u odnosu na OUR u pogledu sredstava

Za razliku od drugih organizacija udruženog rada u kojima se udruženi rad zasniva na sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, u zemljoradničkim zadrugama zemljoradnici udružuju svoj rad, zemljište i sredstva rada. Otuda zemljoradnička zadruga, premda u načelu ima položaj, prava, obaveze i odgovornost organizacije udruženog rada, ima i svoje određene specifičnosti. Te specifičnosti zemljoradničke zadruge proizlaze upravo iz sredstava koja zemljoradnici poseduju i mogu ih udruživati. Sa toga stanovišta se i postavlja pitanje karaktera sredstava zemljoradničke zadruge.

Pri tom je nužno polaziti od specifičnog položaja poljoprivrede u SFRJ prema drugim privrednim oblastima. Taj položaj je uslovljavao i odgovarajuće odnose među poljoprivrednim proizvođačima, s jedne, i njihov status u društvenoj zajednici, s druge strane. Po donošenju novog Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu, zemljoradnici, na osnovu ličnog rada, imaju u načelu isti položaj i u osnovi ista prava kao i radnici u udruženom radu društvenim sredstvima. S obzirom na svoj status, zemljoradnici

su uvek samostalno odlučivali, mada pod različitim uticajima i u različitim uslovima, o udruživanju u zemljoradničke zadruge, s težnjom da ostvare sopstveni interes. Oni su samostalno i dobrovoljno odlučivali o tome pod kakvim uslovima i koliko svojih prava koja proizlaze iz rada i posedovanja sredstava prenose na zadrugu. U slučajevima slobodnog i dobrovoljnog udruživanja zemljoradnika uvek se poistovećivao pojedinačni, lični interes zemljoradnika sa zajedničkim interesom udruženih zemljoradnika. S druge strane, s obzirom na to da je reč o određenom vidu integracije, po pravilu sitnih robnih proizvođača, u krupnije ekonomske organizacije, taj pojedinačni i zajednički interes udruženih zemljoradnika, ako je zasnovan na pozitivnim zakonima, istovremeno je i u širem interesu ekonomije društvene zajednice.

Izvori i način pribavljanja sredstava zadruge

Još od osnivanja prvih zemljoradničkih zadruga u našoj zemlji stvarana su i sredstva zadruga. Poznato je da je zadruga nastala na određenom stepenu razvitka proizvodnih snaga, odnosno još bliže — u uslovima privatne svojine u okviru kapitalističkog društva. Pravno slobodan seljak, preko zemljoradničke zadruge koju je smatrao svojom ekonomskom organizacijom, borio se za svoj snošljiviji, a, zatim, i ravnopravniji ekonomski položaj u društvu. Prvobitni izvori zadružnih sredstava su bili udeli članova zadruga, takozvani udeli zadrugara, zatim zadružni koševi, štedni ulozi zadrugara i drugo. U mnogim zemljoradničkim zadrugama su zadružna sredstva relativno brzo stvarana, a istovremeno je nastajao osećaj zajedništva udruženih zemljoradnika.

Povoljnija prodaja sopstvenih proizvoda preko zadruge, a zatim i saznanje da se mnogi od tih proizvoda u velikim količinama mogu još povoljnije prodavati, i to uz ustaljenije cene i određene rokove isporuke, koje je zadruga mogla da obezbedi stupajući u poslovne odnose sa prerađivačima i trgovinom većih potrošačkih centara, još više su doprineli razvitku zajedništva, koje se manifestovalo, pored ostalog, i u povećanju zadružnih sredstava. Iz dela povećanih prihoda ostvarenih prodajom proizvoda preko zadruge stvarana su sredstva za podizanje mnogih zadružnih prerađivačkih pogona, poljoprivrednih ekonomija, zadružne mehanizacije, povećanje fonda rasne stoke itd. Odluke o podizanju zadružnih vinarskih podruma, zadružnih mlekara, mlinova, raznih magacina za smeštaj proizvoda, zadružnih vinograda i rasadnika i drugih objekata, zatim o kupovini rasne stoke, poljoprivrednih mašina i drugih osnovnih sredstava donosili su zadrugari. Oni su za te svrhe izdvajali deo sredstava ostvaren prodajom sopstvenih poljoprivrednih proizvoda preko zemljoradničke zadruge, a za deo sredstava koje je zadruga dobijala kao kredit od banke zadrugari su garantovali delom svoje imovine — najčešće desetorostrukim iznosom svog zadružnog udela.

Zadružni vinarski podrumi, zadružne mlekare i drugi pogoni su snažno doprineli kvantitativnom i kvalitativnom podizanju poljoprivredne proizvodnje. Zadruge su uporedo sa otvaranjem zadružnih pogona za preradu i sa uspostavljanjem poslovnih odnosa sa velikim potrošačima doprinosile poboljšanju rasnog sastava stoke kod zemljoradnika, većoj proizvodnji kvalitetnije stočne hrane, podizanju novih vinograda sa kvalitetnijim sortama grožđa, zatim stručnom osposobljavanju proizvođača za primenu savremenije tehnologije itd.

Navedeni izvori stvaranja sredstava zemljoradničke zadruge ukazuju na to da su oni nastali, uglavnom, iz određenih oblika udruživanja. Bitno je da su se ti oblici udruživanja zasnivali na principima dobrovoljnosti. Dobrovoljnost je proisticala iz pojedinačnih ekonomskih interesa koji su, opet, ostvarivani preko određenog oblika udruživanja zemljoradnika. Ako ekonomskog interesa zemljoradnika ne bi bilo, tada ni udruživanje i zajedništvo u zadruzi ne bi bili mogući.

Do početka 60-tih godina to su uglavnom bili izvori sredstava za hiljade zemljoradničkih zadruga u našoj zemlji. Kasnije su zanemareni sledeći izvori: udeli udruženih zemljoradnika, zatim, njihovo jamstvo u visini desetorostrukog iznosa udela, pa, u najvećem broju zadruga, i ulozi na štednju. Sada se ponovo uviđa puni značaj slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika i zadruge organizuju štedno-kreditne službe preko kojih se aktiviraju znatna slobodna sredstva sela, koja se odobravanjem kredita zemljoradnicima organizovano ulažu u dalji razvoj poljoprivrede.

Karakter sredstava zadruge

U najvećem broju zemljoradničkih zadruga u našoj zemlji još prilikom njihovog formiranja, a i danas, isključeni su osnovni motivi akcionarstva. Članovi zemljoradničke zadruge — udruženi zemljoradnici nisu učestvovali niti učestvuju u raspodeli dobiti zadruge po osnovu svojih udela i članstva u zadruzi, već na temelju raspodele dobiti, iskazane u dohotku i ostvarene u zajedničkoj i organizovanoj proizvodnji i preradi poljoprivrednih proizvoda, i to nakon prodaje tih proizvoda preko zemljoradničke zadruge, srazmerno doprinosu ostvarivanju dohotka. Ali je i u ovom slučaju obavezno izdvajan deo dobiti u rezervni i druge fondove zadruge, čime su stvarana njena sredstva, koja članovi nikada nisu mogli, pa ni danas ne mogu, među sobom da dele. U zemljoradničkim zadrugama su uvek negovani odnosi poverenja udruženih zemljoradnika. U njima se razvijao određeni princip učešća udruženih zemljoradnika u krajnjoj raspodeli ostvarenog dohotka zadruge, srazmerno doprinosu ostvarivanju toga dohotka, što se merilo, a i danas se meri, isporukom robe za prodaju preko zadruge.

Rezultati koje su zemljoradničke zadruge postizale, i to još u početnim i ekonomski nedovoljno razvijenim uslovima, ukazuju

na to da učešće udruženih zemljoradnika u raspodeli ostvarenog dohotka zemljoradničke zadruge nije išlo nauštrb jačanja sredstava zadruge. Naprotiv, zemljoradničke zadruge su u tim godinama postajale veoma snažne ekonomske organizacije u poljoprivredi i na selu. Zadrugom i njenim sredstvima uvek su upravljali, i danas upravljaju, udruženi zemljoradnici i radnici zadruge. Svojstvo članova zadruge, pored udruženih zemljoradnika, sticali su i radnici zaposleni u zadruzi.

U raspravama o agrarnoj politici i konkretno o udruživanju zemljoradnika neretko se postavlja, pored ostalog, i pitanje karaktera sredstava zadruge danas. Pri tom se najčešće misli na društvena sredstva (krediti i slično) koja zadruga koristi, a zanemaruju se veoma značajna sredstva i ostali uslovi za proizvodnju svih, i posebno udruženih zemljoradnika — celog sela. Zemljoradnička zadruga ima: sredstva u društvenoj svojini i sredstva koja su u vlasništvu drugih, ali ih zadruga pod određenim uslovima koristi.

Sredstva zadruge u društvenoj svojini nastaju udruživanjem rada, zemljišta i sredstava zemljoradnika sa radom radnika društvenim sredstvima i izdvajanjem određenog dela dohotka za fondove zadruge koji se koriste za proširenu reprodukciju. Prema tome, društvena sredstva u zadruzi su rezultat rada udruženih zemljoradnika i radnika zadruge. Sredstva zadruge koja su u vlasništvu drugih, po izvorima, mogu biti: društvena sredstva (krediti banaka, zatim sredstva raznih dobavljača — poslovnih partnera i slično) i individualna sredstva udruženih zemljoradnika — članova, koja zadruga pod određenim uslovima koristi, kao što su: štedni ulazi, udeli udruženih zemljoradnika, zatim, određeni stajski objekti, poljoprivredne mašine, zemljište udruženih zemljoradnika ili ono uzeto u zakup i slično.

Pored ovih i drugih sredstava, u dobro organizovanoj proizvodnji zemljoradničke zadruge u selu vrši se svojevrsna integracija sredstava svih udruženih zemljoradnika, koja se na određen način organizovano usmeravaju i aktiviraju. Posredno, proizvedenim robama koje isporučuju tržištu preko zemljoradničke zadruge udruženi zemljoradnici, na određen način, udružuju i sva sredstva koja su u njihovoj ličnoj svojini, a koriste im za proizvodnju ovih roba za tržište. Postojeća i novostvorena sredstva zemljoradničke zadruge koja se, po pravilu, svake godine uvećavaju izdvajanjem dela dohotka u poslovni fond zadruge društvena su sredstva i njima upravljaju udruženi zemljoradnici i radnici, saglasno samoupravnom aktu — statutu zadruge. Ta sredstva služe za privrednu aktivnost zemljoradničke zadruge i udruženih zemljoradnika u organizovanoj proizvodnji.

Ako se pođe od šireg tretiranja sredstava zemljoradničke zadruge, a ono je realno i u skladu sa agrarnom politikom, može se konstatovati: dok postoji privatno vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem i zemljoradnik kao njegov subjekt — postoji i eko-

nomska nužnost, a time i opravdana potreba određenog oblika udruživanja zemljoradnika u zemljoradničke zadruge i druge oblike udruživanja, i to koliko radi zemljoradnika toliko i radi nacionalne privrede u celini. Veoma je važno shvatiti da zemljoradnička zadruga nije pre svega i jedino tehničko-tehnološki instrument na selu preko kojeg se teži unapređivanju proizvodnje. Takva funkcija bi bila jednostrana, neekonomska i nesamoupravna. Ona je u prvom redu ekonomska organizacija samoupravno udruženih zemljoradnika koja, pored ostalog, ima i organizaciono-tehničku funkciju.

Ako je to tačno, onda je tačno i to da nema i ne može biti zemljoradničke zadruge bez udruženih zemljoradnika; ako, pak, postoji zemljoradnička zadruga, onda udruženi zemljoradnici samoupravno određuju prava i obaveze. Prava i obaveze nematerijalne prirode nisu karakteristika zemljoradničke zadruge, ekonomske organizacije udruženih zemljoradnika. Naprotiv, pravo obezbeđuje materijalnu korist udruženim zemljoradnicima, a obaveze — materijalno jamstvo za poslovnu aktivnost zemljoradničke zadruge.

Zemljoradnici samoupravno udruženi u zemljoradničke zadruge nisu akcionari, već proizvođači, čiji se cilj udruživanja u zadruge razlikuje od cilja kapitalista-akcionara.

Sredstva u ličnoj svojini udruženih zemljoradnika u funkciji udruženog rada

Svojim organizovanim delovanjem u proizvodnji i uopšte u privrednoj aktivnosti sela i zemljoradnika zemljoradnička zadruga, zasnovana na ustavnim odredbama, aktivira sredstva koja su u ličnoj svojini zemljoradnika i stavlja ih u funkciju udruženog rada. Ona to postiže:

organizacijom i planiranjem proizvodnje na površinama zemljoradnika, na celom području zadruge — sela; organizacijom prometa robe, koji se vrši preko zadruge u selu i eventualnom primarnom preradom poljoprivrednih proizvoda i kasnijom prodajom krajnjim korisnicima; organizacijom planskog korišćenja poljoprivrednih mašina koje su u ličnoj svojini zemljoradnika; organizacijom stočarske proizvodnje i, posebno, tova stoke u stajskim objektima zemljoradnika; i organizacijom štednje slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika.

Uz to, zemljoradnici mogu svoja sredstva, od slobodnih novčanih sredstava i poljoprivrednih mašina, stajskih objekata do poljoprivrednog zemljišta, davati na korišćenje zadrugama, uz jasno ugovorene uslove, s tim da ostaju vlasnici tih sredstava i zemljišta. Ovde treba jasno istaći da ta sredstva koriste zadruge, ali su ona u vlasništvu zemljoradnika. Najzad, zadruge mogu i podruštvljavati zemljište otkupom, zatim obezbeđivanjem sredstava za isplaćivanje penzija ostarelim zemljoradnicima i na drugi način.

Iz svega izloženog proizlazi da su sredstva koja se aktiviraju u zadruzi i preko nje dvojakog karaktera. S jedne strane, u zadruzi postoje sredstva u društvenoj svojini, a, s druge, sredstva koja su u ličnoj svojini udruženih zemljoradnika, a koristi ih zadruga. Upravo se po ovoj karakteristici zadruge razlikuju od drugih OUR. Ako ne bi bilo dvojstva u svojini sredstava, ne bi bilo potrebe za postojanjem zemljoradničke zadruge. S drugim OUR to nije slučaj.

Takav status sredstava zadruge u društvenoj svojini i status sredstava koja zadruga koristi u interesu udruženih zemljoradnika i opštedruštvenom interesu, ali koja su u svojini udruženih zemljoradnika, doprinosi potpunijem aktiviranju novih, nedovoljno korišćenih potencijala cele poljoprivrede.

Štedno-kreditne funkcije zadruga — organizacija i rezultati

Aktiviranje slobodnih novčanih sredstava organizovanom štednjom na selu uvek je bila jedna od značajnih aktivnosti zemljoradničkih zadruga. Ta aktivnost zadruga je, čak i u relativno nepovoljnim uslovima za poljoprivredu i zemljoradnike, doprinosila tome da ove ekonomske organizacije udruženih zemljoradnika ostvaruju svoju ulogu samopomoći u organizaciji i modernizaciji proizvodnje i kreditiranju udruženih zemljoradnika; u organizaciji tržišta i organizovanom prometu poljoprivrednih proizvoda; u organizaciji snabdevanja zemljoradnika investicionim sredstvima, reprodukcionim materijalom i robom široke potrošnje i u svim drugim delatnostima koje su bile od interesa za udružene zemljoradnike.

Ta funkcija zemljoradničkih zadruga kao organizatorâ štednje i organizovanog aktiviranja slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika umnogome je, još početkom šezdesetih godina, u jednom delu zemlje bila zapostavljena, a kasnije gotovo i sasvim potcenjena. Organizaciju štednje u nekim selima preuzelo je delimično mnoštvo poslovnih banaka. Tako su sredstva iz poljoprivrede, u izvesnim periodima i onako oskudna, oticala bankarskim kanalima u druge privredne oblasti. Zemljoradnici-štediše su, kao i druge štediše, ostali otuđeni i bez ikakvog uticaja na politiku tih poslovnih banaka.

Međutim, jedan broj zemljoradničkih zadruga u zemlji, i posebno sve zemljoradničke zadruge i organizacije za kooperaciju u Sloveniji, zadržale su, pa i dalje snažno razvile funkciju organizatora štednje slobodnih novčanih sredstava, radi njihovog organizovanog aktiviranja u poljoprivredi i na selu.

Te zadruge su, dosledno zadacima radi kojih su ih svojevremeno zemljoradnici dobrovoljnim udruživanjem organizovali, pored drugih aktivnosti, i u cilju njihovog razvoja, zadržale i, posebno u Sloveniji, proširile delatnost aktiviranja slobodnih novčanih

sredstava putem štednje. O dobroj organizaciji štedno-kreditnih službi u Sloveniji svedoče i sledeći podaci.

U Sloveniji je 1977. godine bilo 38 zadruga, 14 osnovnih zadružnih organizacija i 20 OOUR-a za kooperaciju, ukupno 72 organizacije. Istovremeno, u ovoj republici su organizovane 72 štedno-kreditne službe, što znači da ova služba postoji u svakoj zadruzi i organizaciji za kooperaciju. U ovim službama 160.000 štediša štedi 1,1 milijardu dinara (110 milijardi starih dinara). To dalje znači da svaki štediša ima po 6.870 dinara, odnosno da na svaku zadrugu ili organizaciju kooperanata prosečno dolazi po 15,277.000 dinara sredstava štednje. Veoma su bitne izvesne karakteristike štedno-kreditnih službi u zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata.

Ne samo u pogledu organizacije već i s obzirom na postignute rezultate u aktiviranju slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika (a to je merilo i određenog oblika udruživanja) najveći su uspesi postignuti u Sloveniji. Potrebno je istaći neke karakteristike ove štedno-kreditne službe:

1. Sveobuhvatnost organizacije. Činjenica da svaka zemljoradnička zadruga i organizacija kooperanata ima organizovanu štedno-kreditnu službu pokazuje da se ovom vidu udruživanja sredstava zemljoradnika u Sloveniji poklanja dužna pažnja, a to znači da se uviđao i značaj ove aktivnosti.

2. Štedno-kreditna služba je samoupravno organizovana. Njome upravljaju zemljoradnici i radnici-štediše, više od 800 ih je u organima upravljanja štedno-kreditnih službi.

3. Broj štediša svedoči o poverenju zemljoradnika-štediša u svoju zadrugu i organizaciju kooperanata, u kojima su organizovane štedno-kreditne službe.

4. Zaštita štednih uloga je potpuna i sredstva štedno-kreditnih službi su odvojena od sredstava zadruga i organizacija kooperanata. Štedni ulozi mogu se u svako doba podići. Štediše mogu gotovo u svakom selu podizati svoje štedne uloge, jer je otvoreno 275 blagajničkih mesta. Sem toga, nastoji se da štedno-kreditne službe zadruga i organizacija kooperanata zaključe sa poslovnim bankama i poštom ugovore kojima bi se omogućilo da štediše kod banaka i pošta podižu novac uložen na štednju. Do sada je zaključeno 15 ovakvih ugovora.

5. Mnogostruke su prednosti štednje novčanih sredstava kod zadruga i organizacija kooperanata: (a) na štedne uloge po viđenju kamatna stopa je ista kao i u bankama i poštanskoj štedionici. O visini kamatne stope za oročenu štednju odluku donosi organ upravljanja štedno-kreditne službe; (b) štediše kod zadruga i organizacija kooperanata su izjednačene sa bančinim štedišama pri podizanju potrošačkih kredita kod banaka, na što imaju pravo na osnovu posebnog dogovora sa bankama, u kojima se nalazi u raznim oblicima (likvidnosna rezerva i drugo) oko 18% svih štednih uloga štedno-kreditnih službi; (c) zemljoradnici-štediše mogu

da dobiju kredite od štedno-kreditnih službi: investicione za poljoprivrednu proizvodnju; za obrtne svrhe; za opremu za razvoj seoskog turizma; za stambenu izgradnju; za dokupljivanje radnog staža za invalidsko-penzijsko osiguranje.

Iz sredstava štednje kredite mogu dobiti i zadruge i organizacije kooperanata, u čijem su sastavu organizovane štedno-kreditne službe. Visina kredita koje dobijaju zemljoradnici-štediše zavisi od toga u koje svrhe se kredit ulaže i kreće se od 35% za živinarstvo, 65 za podizanje staja, pa do 90% predračunske vrednosti, na primer, za podizanje dugogodišnjih zasada. Rokovi vraćanja kredita, kao i kamatna stopa na kredite su različiti, zavisno od namene ulaganja. Rokovi vraćanja kredita se kreću od pet godina za nabavku mehanizacije do, na primer, dvanaest godina za izgradnju staja. Značajno je da su povoljniji uslovi za zemljoradnike sa brdsko-planinskih područja. Rok vraćanja kredita za melioracije pašnjaka i za podizanje objekata za stočarstvo je dvadeset godina, a kamatna stopa iznosi 3%. Međutim, u drugim krajevima kamatna stopa je 6% do 10%, zavisno od namene. Bitno je i to da opštine i republike iz svojih sredstava nadoknađuju štedno-kreditnim službama razliku do pune kamatne stope za kredite koje one daju zemljoradnicima. Oko osam do deset hiljada zemljoradnika godišnje uzima kredite kod štedno-kreditnih službi. Korisnici kredita podmiruju u proseku dve trećine predračunske vrednosti investicije, a sopstveno učešće iznosi u proseku jednu trećinu.

6. Rentabilnost ulaganja i sigurnost vraćanja kredita je u celini obezbeđena. Krediti se odobravaju zemljoradnicima koji su poznati kao dobri radnici, koji ulivaju poverenje, ne samo projektom o ulaganju u cilju povećanja proizvodnje i dohotka koji dostavljaju već i svojim radom i ugledom. Sem toga, korisnici kredita moraju biti udruženi zemljoradnici, a agronom zadruge obavezno proverava i svojim potpisom potvrđuje da se kredit namenski koristi. Do sad uglavnom nije bilo problema s otplatom i vraćanjem kredita.

7. Ekonomska i svrsishodna usmerenost dela sredstava štednje je u tome što zadruge i organizacije kooperanata, u čijem su sastavu organizovane štedno-kreditne službe, mogu da dobiju kredit za svoje potrebe (investicije ili obrtne svrhe) u visini 1/3 štednih uloga, a u izvesnim slučajevima i više, o čemu se zaključuje poseban ugovor.

8. Sve štedno-kreditne službe u zadrugama i organizacijama kooperanata udružene su u Savez štedno-kreditnih službi Slovenije, koji za njih vrši ove usluge: pruža stručnu pomoć u organizaciji štednje i kreditiranja; zastupa interese štedno-kreditnih službi kod raznih republičkih organa i organizacija; daje inicijative za uvođenje novih oblika kreditiranja zemljoradnika, koji su prethodno proučeni; sarađuje u usmeravanju i korišćenju kredita Međunarodne banke; prati propise i stručno osposobljava radnike koji rade na štednji i kreditiranju u zadrugama i organizacijama

kooperanata; udružuje namenska sredstva štedno-kreditnih službi koja u slučaju elementarnih nepogoda dodeljuju, u skladu sa dogovorom, područjima nastradalim od nepogoda.

Aktivnost Saveza štedno-kreditnih službi je usaglašena sa stavovima Zadružnog saveza Slovenije. Savez ima organe upravljanja. Administrativne, finansijsko-kreditne i instruktorske poslove u Savezu obavlja samo pet zaposlenih stručnih radnika.

9. Celokupne poslove u štedno-kreditnim službama, pored organa upravljanja, obavljaju radnici zaposleni u zadrugama i organizacijama kooperanata. Nisu angažovani radnici koji se bave isključivo ovim poslovima. Blagajnik zadruge, na primer, obavlja blagajničke poslove štedno-kreditne službe, a računovodstvo zadruge radi i za njene potrebe. Takva organizacija polazi od toga da je štedno-kreditna služba sastavni deo zadruge i organizacije kooperanata, da je njena delatnost usmerena na izvršavanje programskih zadataka zadružne organizacije. Štedno-kreditna služba u zadrugama i organizacijama kooperanata nema drugog sem ovog zadatka.

Sada se sve više, u celoj zemlji, uviđa značaj štedno-kreditnih službi pri zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata, s ciljem aktiviranja slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika. Organizacija štednje novčanih sredstava je i jedan od oblika udruživanja sredstava zemljoradnika u novčanom vidu. Stoga se, naročito u Srbiji bez pokrajina i Hrvatskoj, kao i u drugim republikama i pokrajinama, preduzima niz mera kako bi se doprinelo organizaciji ovih aktivnosti na selu i u poljoprivredi.

Uslovi za organizaciju štedno-kreditnih službi u zadrugama i organizacijama kooperanata sada su veoma povoljni. U svim republikama i pokrajinama su organizovani zadružni savezi koji usmeravaju svoju aktivnost na udruživanje rada, zemljišta i sredstava zemljoradnika u zadrugama i organizacijama kooperanata. S druge strane, u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Makedoniji, Srbiji i Vojvodini doneti su tokom 1977. i 1978. godine zakoni o štedno-kreditnim organizacijama, kojima se omogućava organizovanje štedno-kreditnih službi u zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata.

Rezultati postignuti u Sloveniji u organizaciji štednje na selu i aktiviranju slobodnih novčanih sredstava, odnosno njihovom usmeravanju u određene svrhe razvoja poljoprivredne proizvodnje, uz relativno povoljne uslove kreditiranja udruženih zemljoradnika, mogu da posluže kao primer za razvijanje ovog vida udruživanja sredstava zemljoradnika u zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata. Stečena su vredna iskustva i ona se već koriste ili će se uskoro još više koristiti u celoj zemlji, čemu teže republički i pokrajinski zadružni savezi, koji razmenjuju iskustva i dogovaraju se u Zadružnom savezu Jugoslavije o svim pitanjima koja su od interesa za udruživanje zemljoradnika na osnovu Zakona o udruženom radu.

Umesto zaključka

Udruživanje zemljoradnika i razvijanje samoupravljanja u zadrugama i organizacijama kooperanata nije trenutna, već stalna i dugoročna aktivnost svih onih koji su za to zainteresovani, a u prvom redu zemljoradnika i radnika. Obaveza je stručnjaka i društveno-političkih aktivista da im u tome pomognu, i to nesebično i dosledno, u skladu sa stavovima naše agrarne politike, s jedne, i odredbama Ustava i Zakona o udruženom radu koje se odnose na samoupravni društveno-ekonomski položaj zemljoradnika, s druge strane.

Zemljoradničke zadruge su zemljoradnicima veoma bliski ekonomsko-organizacioni oblici, u koje se oni samoupravno udružuju na osnovu odredaba Zakona o udruženom radu, iz kojeg proizlaze i principi udruživanja u zadruge i organizacije kooperanata. Jedan od tih principa, koji je istovremeno i zadružni princip, jeste i princip o nedeljivosti sredstava zadruge. Iz toga proističe i to da su sredstva zemljoradničke zadruge neotuđiva i praktično, po svom karakteru, društvena.

Sredstva nabavljena iz zajednički ostvarenog i za te svrhe odvojenog dela dohotka udruženih zemljoradnika i radnika u zadruzi, dakle, iz dela dohotka zemljoradničke zadruge, koji udruženi zemljoradnici, zajedno sa radnicima zadruge, samoupravno odvajaju za nabavku potrebnih oruđa i drugih sredstava — imaju društveni status. Ta sredstva su nedeljiva. Njima upravljaju udruženi zemljoradnici i radnici zadruge.

Drukčiji status imaju sredstva koja su zemljoradnici udružili, zatim ona koja su, pod određenim uslovima, dali na korišćenje zadruzi (zajam, udeli, sredstva štednje i slično). Ta sredstva zadruga koristi u celini, ali ona nisu društvena, već sredstva zemljoradnika. Zadruga ih koristi onako i onoliko kako i koliko je to ugovoreno sa vlasnicima tih sredstava.

Jedan od oblika aktivnosti zadruga i organizacija kooperanata je i organizacija štednje na selu i aktiviranje slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika, odnosno njihovo usmeravanje u određene svrhe razvoja poljoprivredne proizvodnje, uz relativno povoljne uslove kreditiranja udruženih zemljoradnika — kako je to prikazano na primeru postojećih zadruga i organizacija kooperanata u SR Sloveniji. Na tom primeru je ukazano na višestruke karakteristike štedno-kreditne službe sa stanovišta sveobuhvatnosti organizacije, samoupravne organizovanosti zemljoradnika-štediša, poverenja štediša, zaštite štednih uloga, jasno izraženog interesa za štednju, rentabilnosti ulaganja dela sredstava štednje i sigurnosti vraćanja kredita, ekonomske i svrsishodne usmerenosti dela sredstava štednje, udruženosti štedno-kreditne službe i racionalnosti organizacije.

Žarko Milošević

Dalje razvijanje strategije »istorijskog kompromisa«

(Povodom Nacrta teza KP Italije za njen Petnaesti kongres)

Aktivnost Komunističke partije Italije (KPI), naročito poslednjih godina, od njenog Četrnaestog kongresa i od nastanka strategije italijanskog puta u socijalizam, strategije »istorijskog kompromisa« i od parlamentarnih izbora (juna 1976, na kojima su italijanski komunisti dobili glasova više no ikad — 34,4%), nesumnjivo predstavlja novo iskustvo koje privlači veliku pažnju. Te okolnosti su još više podstakle želju KPI da se neposrednije angažuje na »prevazilaženju temelja na kojima počiva kapitalistički sistem«, učinile su da se ona nađe bliže pozicijama vlasti, da postane »partija od vlasti«. U isto vreme, slabi rezultati u rešavanju brojnih problema italijanskog društva doprineli su, u stvari, tome da se KPI našla i u »veoma neobičnom« i neugodnom položaju. Naime, dosledno svom opredeljenju po kome je osnovni cilj napredovanje levice i osvajanje parlamentarne većine, KPI ispoljava spremnost da dâ svoj prilog razrešavanju problema dru-

štva u kojem deluje. Rukovođena tim ciljem, ona je pristupila ve
ćini »ne da bi se učila na bilo kakvom demokratizmu, već rad
daljeg razvoja politike ozdravljenja«.

I

U Nacrtu teza za predstojeći kongres konstatuje se da su »u po
rastu otpori i razmirice u pogledu značaja i ciljeva ove politike«
što je u stvari prva najava mogućnosti da se KPI vrati u opozi
ciju, kao što se to već i desilo. U Nacrtu teza se ističe složenos
delovanja, naročito u uslovima izrazite odgovornosti i većeg nc
ikad uticaja KPI na političko-društvena kretanja u Italiji.* Teze
pružaju neposredan odgovor na pitanje: KPI ne priznaje da su
opravdana, ukoliko ih eventualno u njenim redovima ima, kole
banja u pogledu ispravnosti osnovnih postavki »istorijskog kom
promisa«. Dalja razrada »Berlinguerove linije« osnovno je obeležje
ovih teza; u njima, zapravo, nema ničeg što bi osporavalo zaklju
čak da je reč o čvrstoj i naglašenijoj opredeljenosti rukovodstva
KPI za ovu strategiju.

Pripreme Petnaestog kongresa KPI započete su zvanično početkom decembra, kada je Centralni komitet dao članstvu na diskusiju Nacrt teza, kao osnovni materijal za predstojeći kongres (koji će se održati od 20. do 25. marta u Rimu). Osim uvodnog dela — Smernice i opšti ciljevi KPI, Nacrt teza ima i sedam poglavlja koja se bave sledećim pitanjima: međunarodna situacija; saradnja snaga levice u svetu; kriza italijanskog društva; predlozi rešenja za otklanjanje te krize; jedinstvo demokratskih snaga i vladavina narodnog jedinstva; problem i perspektive aktivnosti masa; i, naposletku, uloga same Partije.

U Nacrtu teza se ističe da se, polazeći od procene nacionalnih i međunarodnih uslova, KPI suočava sa ozbiljnim iskušenjima. Upravo analizom tih okolnosti i određivanjem predstojećih zadataka mogu se dublje sagledati i ocene rukovodstva KPI da »raspravljanje o Nacrtu teza i sam kongres neće biti akademija«, no skup koji će morati da donese neposredne rezultate.

Osnovne postavke u tom smislu, u smislu popunjavanja i razrade strategije »evrokomunizma«, ostale su gotovo nepromenjene: polazi se od procene da je Italija zahvaćena »opasnom i dubokom krizom« društva i sveta kapitalizma, pri čemu su prateće pojave — kriza svih vrednosti i društvene suprotnosti, u slučaju Italije — posebno oštro izražene. »Istorijski kompromis«, kao sredstvo napredovanja ka socijalizmu, znači i zahteva sporazumevanje snaga

* Komunistička partija Italije, sa 1,8 miliona članova i 7 miliona birača, najbrojnija je i najuticajnija komunistička partija u opoziciji. Njena aktivnost je u središtu pažnje svih progresivnih snaga u svetu, kao i onih snaga kojima ne odgovara učešće komunista u vladama zapadnoevropskih zemalja.

i struja koje predstavljaju tri osnova narodnog okupljanja — komunista, socijalista i katolika, znači zaokret ka socijalizmu koji naglašava specifičnost nacionalnog puta, različitost tokova pojedinih procesa, odbijanje da se socijalizam tumači kao »dovršen sistem«. Istorijski kompromis, ukazuje se u Tezama, nije oblik vladavine i vladine većine, već traganje za najširim sporazumevanjem političkih snaga o problemima društva. Okosnica strategije KPI je politika demokratskog jedinstva, koja utoliko dobija na snazi koliko je svaka partija u stanju da nastupa kao faktor stvaranja i odbrane tog jedinstva, koliko se stvaraju uslovi njihovog »susreta i konvergencije«, saradnje masa na temelju solidarnosti i zajedništva.

Sadržaj i značenje osnovnih postavki u Tezama ostavljaju utisak proučenih i realističkih opredeljenja. One su otuda predstavljene kao zajednički napor Partije da se ukaže na osnovne pravce njenog političkog delovanja. Relativna obimnost Teza rezultat je otvorenog nastojanja da se obuhvati što širi krug pitanja i ponudi odgovarajući stav uz potrebno teorijsko i praktičko obrazloženje. Na taj način se bliže ispoljava osnovni smisao Teza koje, kao osnovni kongresni dokument, dolaze umesto, kao što je do sada bilo uobičajeno, referata generalnog sekretara. I najvažnije, u tekstu Teza se ne ispoljava težnja da se dospe do novih teorijskih postavki, mada u uvodnom delu ima dosta novih stavova, tačnije, prvi put su u zvaničnom dokumentu KPI neki od njih na ovaj način formulisani (o internacionalnoj solidarnosti revolucionarnih snaga, »trećem putu«, demokratiji, o odnosu prema »marksizmu-lenjinizmu«, o odnosu države i partije, odnosu prema vernicima u izvesnoj meri, na primer, i drugo). Opštim opservacijama o Tezama treba pridodati i to da KPI naglašava da se i ovim povodom sama partija ne želi povoditi za propagandističkim stavovima i isticati da će, prema prilikama u društvu i sadržini Teza, ispoljavati »monolitnost« stavova celokupnog članstva. No dodaje se da se rešenja koja budući kongres nudi »neće odnositi samo na KP Italije«. A uz pitanje koje se postavlja, kako je rečeno, svim kongresima dodaje se i sledeće: da više nije dovoljno da »odgovor bude različit; on mora biti nov«.

II

Poglavlje o međunarodnoj situaciji, najkraće rečeno, ukazuje na znatno izmenjene uslove u korist mira i progresa, ali i na gomilanje u svetu »bolnijih i opasnijih« protivrečnosti koje su posledica niza okolnosti, a naročito nesklada između mogućnosti koje pružaju naučna dostignuća i uslova u kojima čovečanstvo živi. Nesposobnost kapitalizma da omogući optimalni razvoj proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, kao i logika potrošačkog društva koja uslovljava ogromno rasipanje ljudskih i materijalnih vrednosti — još više potenciraju potrebu društvenih preobražaja. Mir je ugro-

žen, rat nije neizbežan. Paralelno teče, kaže se dalje, buran proces različitih oblika borbe za emancipaciju. Svetska privreda trpi od raznih vidova produženog delovanja krize, a lomove sistema privrednih i drugih odnosa u zemljama kapitalizma ne može sprečiti rastući intervencionizam države. Postaju sve više ugrožene zemlje trećeg sveta, u prvom redu zbog uslova razmene koje ne uspevaju da promene. I socijalističke zemlje se suočavaju sa teškoćama privrednog razvoja.

Na političkom planu postignute uspehe u procesu popuštanja međunarodne zategnutosti dovode u pitanje novi elementi zaoštravanja, naročito između dve velike sile — SSSR i SAD. Za SAD se kaže da nastavljaju s »opasnim mešanjem u unutrašnje stvari drugih zemalja«. S velikim teškoćama se bori treći svet, koji stalno nastoji da ostvari i afirmiše svoju političku i ekonomsku nezavisnost, sopstveno oslobođenje, a pokret nesvrstanosti »ima izvanrednu ulogu u zaštiti mira«, iako su same nesvrstane zemlje izložene velikim iskušenjima.

U nastojanju da za sebe izbore samostalnu ulogu u svetu zemlje Zapadne Evrope, među njima i Italija, pokušavaju da uspostave određene oblike međusobnog povezivanja i integracije, koji, u sadašnjim uslovima, služe stvari mira, usled pojačanog uticaja demokratskih snaga. U Nacrtu teza se ne dovodi u pitanje opstanak Italije u NATO i u EEZ, u skladu sa već poznatim stavom KPI da je nerealno jednostrano istupanje iz postojećih vojnih, političkih, ekonomskih i sličnih struktura. Zatim su izloženi poznati stavovi o jačanju detanta, razvijanju miroljubive politike i saradnje, obustavljanju trke u naoružavanju, postepenom prevazilaženju podeljenosti Evrope na vojne blokove. Podržavaju se integracioni procesi u okviru EEZ, i u tom smislu izbori za evropski parlament, a naglašava se i potreba osamostaljivanja EEZ i građenja odnosa prijateljstva sa SAD i SSSR. Podržava se zahtev Grčke, Španije i Portugalije za pristupanjem EEZ, pri čemu se ne krije da mišljenje KPI o tome ne dele neke druge partije ovog područja.

U delu u kome se razmatra uloga Italije u svetu i njena politika govori se o zasluzi KPI u izgrađivanju spoljne politike koja je činilac nacionalnog jedinstva. Osnovni stavovi tog dela su: potrebno je da se Italija založi za ispunjavanje odredbi Završnog akta Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, za pravedan i celoviti mir na Bliskom istoku, za likvidaciju ostataka kolonijalizma i aparthejda, za otklanjanje zategnutosti u oblasti Mediterana itd. Naime, ti stavovi su dati »uslovno«; Italija će moći voditi takvu politiku kad se znatno promeni stanje unutar zemlje. (O odnosima i saradnji sa susednim zemljama ništa nije rečeno.)

Na prilike u radničkom pokretu i na revolucionarne uslove u svetu gleda se kao na ozbiljne probleme savremenog sveta, koji, naglašava se, svim demokratskim i progresivnim snagama nameću

saradnju i solidarnost, ali se razmatraju i »istorijska iskustva, tekovine i greške radničkog pokreta«.

Polazi se od ocene da su revolucionarnim procesom zahvaćene raznorodne snage i da su one istovremeno i nosilac revolucionarnih preobražaja. U sadašnjim uslovima, više no ikad, potrebne su i nužne nova internacionalistička vizija i praksa, široka solidarnost, saradnja i angažovanost, ne samo među komunistima. Osnovnu pretpostavku takvog internacionalizma čini splet principa i odnosa, počev od principa pune ravnopravnosti, kao fundamentalnog. Razvijanje takvih odnosa u praksi još brže će otvarati šire prostore za otklanjanje istorijskih razmimoilaženja i za obnavljanje jedinstva radničkog pokreta. »Evrokomunizam«, kao politika i skup teorijskih stavova u razvoju, predstavlja vid svesti o zajedničkim internacionalističkim zadacima. Internacionalistička saradnja, zasnovana na istim principima, obuhvatila bi i međudržavne odnose, a pojačana saradnja svih demokratskih i miroljubivih snaga, na tim osnovama, podstakla bi smelije otklanjanje starog u odnosima, uključujući i već prevaziđeno shvatanje internacionalizma. Evrokomunizam predstavlja upravo nov način kojim se želi doprineti afirmaciji socijalističkih ideala; on podrazumeva neophodno traganje za originalnim putevima socijalizma. Razmišljanja italijanskih komunista poslednjih godina imaju dodirne tačke sa samostalnim razmišljanjima nekih drugih komunističkih partija Zapadne Evrope i Japana, pri čemu se iskristalisalo zajedničko uverenje da borba za socijalizam treba da se ostvaruje uz puno razvijanje demokratije i svih sloboda. »Nema modela ni katedri idejne čistote«. U Tezama je dodato ponešto novo poznatom stanovištu KPI da se ne treba ograničiti samo na ukazivanje na slabosti kapitalizma i time propagirati socijalizam. Naime, pored poznatih priznanja jedinstvenom značaju oktobarske revolucije i velikim pobedama na putu koji je ona otvorila, kao i ulozi koju socijalističke zemlje danas imaju, izgleda nam da se u Nacrtu teza preciznije i konkretnije iznose stanovišta KPI o tome koliko su slabosti i nedostaci u ovim zemljama (pojava staljinizma i neuspeh destaljinizacije u SSSR, »a to je i razlog što posle Dvadesetog kongresa KPSS nisu postavljena osnovna pitanja«, i sadašnje teškoće) nepovoljno uticali na širenje revolucionarnog procesa. Pošto se, dakle, veoma simplifikovano gleda na iskustvo socijalističkih zemalja koje se poistovećuje i koje je navodno zapalo svugde u iste greške i devijacije, kaže se da je svojevremeno učinjena greška što nije podržan »prvi originalan pokušaj kojeg je učinio Savez komunista Jugoslavije«. S druge strane, o čemu se takođe govori, socijaldemokratija je nesposobna da društvo odvoji od logike kapitalizma, a posle toga sledi kao zaključak i kao objašnjenje — zašto se KPI na nacionalnom planu i s obzirom na prilike u Zapadnoj Evropi izjašnjava za »treći put«, što je, opet, prvi put kao opcija zvanično formulisano. Iz formulacije se vidi

da nije reč o putu između socijalističkog i kapitalističkog, nego o rešenju koje proističe iz iskustava socijalističkih zemalja i socijaldemokratije.

III

Kriza italijanskog društva predmet je obimnih razmatranja. Ocenjuje se da je ta kriza, i po širini i po dubini, izuzetno teška. Njeni mnogi aspekti, trajanje i značaj, dobro su poznati. Pažnju više privlače temeljna razmatranja o putevima i mogućnostima izlaska iz krize. Mišljenja smo da je u Nacrtu teza izražena upadljiva opreznost u pogledu procene stanja i mogućnosti. Za svestran demokratski preobražaj, o kome se mnogo govori, ističe se da je potrebna ozbiljnost i doslednost, kao i demokratsko programiranje. Put koji vodi iz krize težak je i složen. Snage koje idu ili se uključuju i na ovaj put šire se i jačaju.

KPI računa na uspeh u povezivanju i okupljanju cele radničke klase. Ukazuje se na to da je neophodna politika novog programiranja (planiranja), što obuhvata prestrukturiranje privrede, šire uključivanje u međunarodnu podelu rada, uspostavljanje i jačanje oblika ekonomske i političke participacije (ne govori se o samoupravljanju), kao i otklanjanje štetnih posledica logike kapitalizma o intenzivnoj, a ne ekstenzivnoj privredi, što se naročito negativno odslikava na problem zaposlenosti. Iznosi se stav da nije neophodno integralno podruštvljavanje sredstava za proizvodnju: predviđa se ostavljanje više oblika privatne i lične svojine. Odnos plana i tržišta samo je naznačen; ova su pitanja faktički ostala nedorečena, možda i zbog nespremnosti da se dublje zalazi u ceo ovaj kompleks. Uz mnoštvo drugih reformi (u obrazovanju, kulturi i drugim institucijama) govori se o potrebi izgradnje jake države »sposobne da čuva demokratiju« — ne suprotstavljajući predstavničku demokratiju i demokratiju u bazi — da iskoreni terorizam itd.

Razmatranje ovih pitanja nastavlja se u poglavlju o jedinstvu demokratskih snaga i vladavini demokratskog jedinstva, koja stiče i »nove razloge postojanja«. Zapravo, reč je o okupljanju demokratskih snaga, uprkos realnim razlikama i objektivnim teškoćama, o ostvarivanju političkog jedinstva radničke klase putem rasprava i teorijske razrade. U tome se, kao suštinski element, navodi političko jedinstvo radničke klase, jedinstvo KPI i Socijalističke partije Italije, potvrđeno još u vreme pokreta otpora, uz šire elaboriranje iskustava iz zajedničkog isticanja socijalnih i političkih revandikacija, iz zajedničke borbe u vremenima teških kriza, što navodi na zaključak o izvesnom pomeranju težišta KPI na saradnju sa socijalistima, odnosno o unekoliko diferenciranom pristupu socijalistima i demohrišćanima. Potom se govori o decenijama poznatim postavkama KPI o potrebi obuhvatanja demokratskim procesima širokih slojeva katolika, uz izražavanje uve-

renja da će se uspeti da se proces, koji se razvija u Demohrišćanskoj partiji nakon perioda krize, kanališe u prilog narodnim interesima. Dijalog sa najširim društvenim snagama treba proširiti na stvarne probleme savremenosti. Govori se i o ulozi drugih političkih organizacija (socijaldemokrata, republikanaca naročito), što bi zajedno moglo rezultirati vladavinom jedinstva u kojoj se ne pretpostavlja idejna ili filozofska homogenost njenih činilaca.

Značajne su i postavke u Nacrtu teza kojima se celovitije interpretiraju pogledi KPI na spregu socijalizma i demokratije. Uz ostalo, kaže se da radnička klasa brani sistem institucionalnih garancija i sloboda i zbog toga što je demokratski režim pogodno tle za razvoj klasne borbe, za reformu privrednih i društvenih struktura. Uz to se dodaje da će prevazilaženjem podele na antagonističke klase u društvu opstati različiti interesi, dakle, postojaće i mogućnost delovanja više partija i njihova smenjivanja u rukovođenju društvom. Pluralistička podela društva nije neočekivano otkriće, i to je okolnost koja uslovljava, takođe nov, stav KPI prema odnosu partije i države. »Mi smo odavno prevazišli viđenje Komunističke partije kao »prototipa« države i socijalističkog društva. Treba da bude jasno da je Partija sastavni deo društva i države. Ona u prvom redu želi da bude neposredno organizovan izraz radničke klase i svih slojeva društva, borbena partija širokih narodnih masa... To je plodna ideja od koje je pošao Togliati 1944: nacionalni, demokratski put u socijalizam, uz „novu partiju"«.

U skladu s koncepcijom »nove partije« razrađena je i sadržina završnog poglavlja. Prvo se naglašava karakter KPI, kao masovne i demokratske političke organizacije, koja kao realna snaga društva, uvažava i poštuje demokratske slobode. Pre nego što su obrazložena pitanja od značaja za političko-organizaciono ustrojstvo Partije (razvoj, propaganda, finansiranje, Statut i drugo), reafirmiše se vrednost demokratskog centralizma kao principa koji odgovara ciljevima Partije što nastoji da izmeni osnove i klasni karakter društva i države. No istovremeno se dodaje da treba sve više razvijati duboku i masovnu demokratiju, praksu slobodne diskusije i kritike, kao i ulagati napore da se dođe do jedinstva izbegavajući frakcionaštvo i formalnu jednodušnost.

U pogledu zadataka i koncepcije rada i delovanja Partije u odnosu prema masovnim organizacijama, kao autonomnim subjektima demokratskog sistema, nije se otišlo dalje od osnovnih postavki, mada se ukazuje na potrebu zajedničkog napora radi prevazilaženja krize u zemlji, radi »prevazilaženja svakog oblika korporativističke i socijalne degeneracije«. U pogledu sindikata u Tezama je istaknut napredak u njihovom objedinjavanju i osamostaljivanju, premda je uočljivo izvesno nezadovoljstvo KPI stvarnom ulogom sindikata kad je reč o njihovoj težnji da supstituišu ulogu Partije. U organizovanju i pokretu seljaštva, u kooperativama u proizvodnji, organizaciji žena, omladine itd. (čemu je posvećeno šesto poglavlje Teza) nema posebnih novina.

Za ukupnu aktivnost Partije kao značajan momenat ističe se njen odnos prema »marksizmu-lenjinizmu« i stanovište da se učenje klasikâ marksizma ne može shvatiti kao sistem načela niti formula »marksizma-lenjinizma« izražava sve bogatstvo idejnog i teorijskog nasleđa radničke klase. Naglašava se u tom pogledu značaj Lenjina, kao najvećeg revolucionara svog vremena, kao i doprinos Gramšija, Toljatija i drugih marksističkom poimanju sveta, kao izvoru smernica za analizu stanja i utvrđivanje politike, a to nije relikvija koju treba čuvati u trezoru. U tom smislu zanimljivo je da će se uneti izmena u član 5. Statuta KPI kojim se nalaže članstvu »da produbljuje i primenjuje marksizam-lenjinizam«.

Na kraju, ne upuštajući se u ocenu pojedinih stavova sadržanih u Nacrtu teza KPI, sigurno je da će one, i po svojoj sadržini i s obzirom na trenutak u kome se o njima raspravlja, pokazati kakvo je ukupno raspoloženje u ovoj partiji, a i njenu sposobnost da pruža odgovore i iznalazi rešenja za sve složenije probleme društva u kome deluje. »Danas, kao i ubuduće, Komunistička partija Italije se nalazi pred ozbiljnim iskušenjima. Možda je, proteklih godina, jedan deo Partije potcenjivao teškoće puta« — ove reči su, u stvari, vrlo prikladan početak poslednjeg dela Teza i ujedno svojevrstan rezime i stanja u KPI i uslova u kojima ona deluje.

Žarko Papić

O socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje

Knjiga dr Miladina Korača *Socijalistički samoupravni način proizvodnje I*, sa podnaslovom »Udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene reprodukcije«, jeste prva skica političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.* Reč je o knjizi koja predstavlja hrabar i ambiciozan pokušaj sveobuhvatne teorijske analize razvoja socijalističkog samoupravljanja i koja otvara niz temeljnih teorijskih problema čija su teorijska istraživanja neobično važna za dalji praktičan razvoj samoupravljanja.

Knjige sličnog karaktera ne mogu se prikazivati i recenzirati na akademski uobičajen način, već zahtevaju osvrte u kon-

* Miladin Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje. Uvod i Prvi deo*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, strana 579. Reč je o prvom delu studije — istraživačkog projekta pod naslovom »Politička ekonomija samoupravnog socijalizma«, na kojoj autor radi u okviru makro-projekta »Zakonitosti i perspektive razvitka socijalističkog samoupravnog društva«, čiji je nosilac Centar za društvena istraživanja pri Predsedništvu CK SKJ.

tekstu društveno-istorijskih uslova, teorijskih dilema, razvoja prakse socijalističkog samoupravljanja i napretka njoj odgovarajuće marksističke teorije, u kojima nastaju. Samo tako se mogu oceniti njihov stvarni domet i značaj.

I

S obzirom na temu knjige M. Koraća, čini se da je nužno dati nekoliko prethodnih napomena o teorijskim stavovima povodom zakona vrednosti u socijalizmu.

U pogledu robne proizvodnje u socijalizmu u okviru marksističke teorije postojale su i postoje brojne dileme. Teorijske dileme o kojima je reč nisu statičkog karaktera; svako od osnovnih stanovišta povodom robne proizvodnje u socijalizmu razvijalo se, obe strane »dileme« prolazile su kroz više razvojnih stadijuma. Naravno, presudan činilac njihovog razvoja bila je praksa socijalističkih društava i njen razvitak, dakle, realna mogućnost da praksa postane kriterijum naučne istine.

Ovde ćemo se samo zadržati na napomeni da je i za sadašnje rasprave povodom robne proizvodnje u socijalizmu i njenog društveno-istorijskog karaktera metodološki neobično važno analizirati karakteristične razvojne tendencije teorijskih stavova i dileme u vezi s tim problemima, dakle, izbeći zamku doktrinarnog pristupa koji počiva na mehaničkom shvatanju o teorijskoj podeli na one za i one protiv robne proizvodnje u socijalizmu, pri čemu se ne dolazi do temeljnog problema — društveno-istorijskog karaktera robne proizvodnje u socijalizmu.

U stalnoj teorijskoj polemici sa tezama koje su negirale mogućnost robne proizvodnje u socijalizmu ili je smatrale »nužnim zlom« kapitalističkog karaktera, kao i sa onim teorijskim orijentacijama koje su prihvatile robnu proizvodnju u socijalizmu smatrajući pri tom da ona zadržava svoja »univerzalna« (kapitalistička) svojstva, razvijao se u nas novi teorijski pristup ovoj problematici. Reč je o analizi robne proizvodnje u socijalizmu u uslovima istorijski novog i specifičnog oblika delovanja zakona vrednosti, kao socijalističke, samoupravne robne proizvodnje.

Nastala marksističkom analizom socijalističkog samoupravljanja, njegove prakse, iskustava i perspektiva, ova teorijska orijentacija čini originalan doprinos naše teorije razvoju marksizma u svetu, doprinos čije će se dimenzije sagledavati tek u vremenu što je pred nama.

Ukupan teorijski rad M. Koraća ugrađen je u ovu osnovnu teorijsku orijentaciju rešavanja problema razvoja socijalističkog samoupravljanja, posebno njegovog privrednog sistema. Stoga i knjiga o kojoj je reč predstavlja značajan doprinos razvoju teorijskih stavova o socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji.

Naravno, »nauka koju je proizvelo istorijsko kretanje i koja mu se svesno pridružuje, prestala je da bude doktrinarna i postala je revolucionarna«,[1] plod je kolektivnog, društvenog napora, od niza sasvim konkretnih proboja nove, samoupravne prakse koje su neposredno nosili radni ljudi i koji su otvarali nove pravce teorijskoj analizi do veoma značajnih idejno-teorijskih dostignuća koja su najčešće izrastala iz aktivnosti Saveza komunista i Sindikata.

Revolucionarna nauka ne može nastajati »iz glave«, kao apstraktni teorijski model koji ima svog akademskog autora, već kao stalna sinteza nove društvene prakse i njoj odgovarajuće teorijske misli, kao kontinuirani i kolektivni teorijski rad.

Zasnivajući se na delu klasikâ marksizma, uz primenu marksističkog modela analize problema i perspektiva razvoja samoupravne prakse, teorijski rad M. Koraća, oslanjajući se i na izuzetno značajne teorijske doprinose mnogih naših autora, dakle, na teoriju i praksu jugoslovenske socijalističke revolucije, neposredno izražava takav karakter nauke koja je postala revolucionarna.

Knjiga *Socijalistički samoupravni način proizvodnje* znači nov razvojni korak u teorijskom radu M. Koraća.

Reč je, s jedne strane, o sintezi celokupnog dosadašnjeg teorijskog rada autora i, s druge, o nizu novih teorijskih rezultata, o pokušaju podizanja teorijske orijentacije autora na nov i viši nivo teorijske analize. Bitno je uočiti da je to celovit teorijski zahvat u problematiku funkcionisanja društvene reprodukcije socijalističkog samoupravljanja, dakle, pokušaj da se teorijski razradi celovitost razvoja prakse samoupravljanja (što je njegova osnovna aktuelna karakteristika), zasnovane na Ustavu iz 1974. godine i Zakonu o udruženom radu.

Ukupan teorijski rad M. Koraća delio je sudbinu svih originalnih teorijskih rezultata, bio je često pod udarom žestoke kritike i nailazio na nerazumevanje. Čini se da se i smer tih kritičkih vetrova menjao u zavisnosti od prodora u razvoj prakse socijalističkog samoupravljanja. Kritike su izricane i sa pozicije odbacivanja mogućnosti robne proizvodnje u socijalizmu, ali polazeći od drukčije teorijske orijentacije: njeni nosioci su svoje poglede na razvoj privrednog sistema zasnivali na tezi o univerzalnom karakteru robne proizvodnje, preuzimajući, u osnovi, i za socijalizam mnoge bitne karakteristike kapitalističke robne proizvodnje.

Naravno, teorijski rad M. Koraća podvrgavan je i argumentovanoj kritici sa stanovišta marksističke teorije samoupravljanja i, pre, svega, prakse razvoja samoupravljanja. Značajan deo kritike ove vrste vremenom je postajao deo samog teorijskog rada i stavova autora.

---

[1] K. Marks, *Beda filozofije,* »Kultura«, Beograd, 1946, str. 114.

Za opšti stav prema ukupnom teorijskom radu M. Korać: čini se važnom davno izrečena napomena V. Bakarića koja se tič rada u našoj ekonomskoj nauci na problemu zakona vrednosti u socijalizmu: »Prof. Korać dao je jednu stvar koja se razlikuje o svih ostalih pisanih stvari u Jugoslaviji, a to je što je u razmatra nje kretanja zakona vrijednosti unio element novih društveni odnosa, što je, dakle, izbacio klasu kapitalista. Njegova su istra živanja ostala jako osamljena. Bez obzira na to da li ćete se vi s Koraćem algebarski i numerički složiti ili nećete — možete ča reći da je on prvi pokušao formulirati novi odnos proizvođač prema ekonomiji. I to je, koliko ja znam, najviše i najbolje što j kod nas u Jugoslaviji rečeno o toj stvari. Dalje nije nitko išao.«

Ovde je dobro uočena konstanta teorijskog rada M. Koraća traganje za oblicima delovanja ekonomskih zakonitosti zasnovanim na novim društvenim odnosima, na socijalističkom samoupravlja nju. Time je teorijski rad autora postao deo revolucionarne teorij razvijene u krilu naše socijalističke revolucije, pre svega u Savezu komunista, koja je, posebno poslednjih godina, radom na Ustavu Zakonu o udruženom radu itd., naglo otvarala nove prostore pravce razvoju samoupravne prakse.

II

Plan knjige M. Koraća *Socijalistički samoupravni način proizvod nje — Udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene proizvodnje* obuhvata pet delova: (1) Proizvodni i pro metni proces samoupravnih proizvodnih jedinica, (2) Robna raz mena i novčani promet, (3) Privredne i druge delatnosti, (4) Druš tvena reprodukcija i samoupravno planiranje, i (5) Istorijske perspektive socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje — Kretanje ka komunizmu. U prvoj svesci ove knjige, o kojoj govo rimo, objavljeni su »Uvod u političku ekonomiju socijalističkog samoupravnog društva« i prvi deo planirane knjige (*Proizvodn i prometni proces samoupravnih proizvodnih jedinica*).

Nesumnjivo je da će konačan sud o knjizi moći da bude donesen tek kada ovo delo u celini bude dostupno javnosti, ali se i pored toga, mora istaći da objavljeni delovi u prvoj svesci otva raju niz značajnih teorijskih problema i podstiču na dalja istra živanja.

U Uvodu koji je, pre svega metodološki, neobično značajan utvrđuju se teorijski i istorijski temelji na kojima bi se morala stvarati politička ekonomija socijalističkog samoupravnog društva, bliže se određuje način na koji bi se to moralo činiti i svrha kojoj bi ona služila.

---

[2] V. Bakarić, *Aktuelne teme*, NIŠP »Vjesnik«, Zagreb, 1965, str. 132.

Autor zaključuje da marksizam uopšte i Marksov *Kapital* posebno moraju predstavljati teorijsko-metodološku osnovu nastajanja ove političke ekonomije, a da revolucionarna samoupravna praksa u Jugoslaviji čini konkretno-istorijske osnove njenog stvaranja.

1. Polazeći od toga da je predmet istraživanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva drukčiji od predmeta istraživanja Marksovog *Kapitala,* jer je reč o socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje, autor konstatuje da »politička ekonomija socijalističkog samoupravnog društva, slično onome što je učinjeno u *Kapitalu,* mora taj socijalistički samoupravni način proizvodnje shvatiti ne kao večan, već kao istorijski prolazan način proizvodnje« ... mora pružiti »ujedno izlaganje (socijalističkog sistema) i putem izlaganja njegovu kritiku«, odnosno ona mora u »pozitivno razumevanje« socijalističkog načina proizvodnje unositi »ujedno i razumevanje njegove negacije, njegove nužne propasti« (str. 22), što nije moguće bez oslanjanja na Marksov *Kapital.*

2. Polazeći od toga da »predmet proučavanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva jeste način proizvodnje koji u praksi (pa ni jugoslovenskoj) *još ne postoji* kao oformljen sistem odnosa u kome su samoupravni odnosi proizvodnje postali dominantni«, autor smatra da se »naučna, odnosno politekonomska saznanja o tom načinu proizvodnje moraju, kao prvo, graditi *na marksističkoj analizi tendencija nastajanja i razvijanja samoupravnih odnosa proizvodnje* u jugoslovenskom privrednom sistemu i, drugo, *identifikacija novonastajućih samoupravnih odnosa proizvodnje i njihove »unutrašnje« povezanosti mora se vršiti uz njihovu stalnu* konfrontaciju, odnosno njihovu *uporednu analizu sa starim* (posebno kapitalističkim i »državno-svojinskim«) *odnosima proizvodnje«* (str. 38—39). Zbog toga, »očigledno je da ova politička ekonomija mora objektivno... predstavljati i »kritiku« postojećeg jugoslovenskog privrednog sistema, i to njegovu kritiku sa stanovišta tih, u njemu nastajućih samoupravnih odnosa proizvodnje« (str. 39).

Da bi ispunila svoju istorijsku svrhu, ona mora ići dalje, ka razumevanju negacije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, mora »objektivno predstavljati i »kritiku« tih novonastajućih, kao postojećih, samoupravnih odnosa proizvodnje u jugoslovenskom privrednom sistemu... kritiku sa stanovišta neostvarenih, a objektivno mogućih narednih koraka u kretanju društva ka komunizmu« (str. 39).

3. Autor određuje i istorijski specifičnu svrhu političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva. »Ona se sastoji u tome da radničkoj klasi, koja se stvarno bori, odnosno nalazi u procesu revolucionarne akcije za stvaranje novog društva u praksi, proširi saznanja o načinu proizvodnje na kojem to društvo počiva... i olakša joj ovladavanje tim procesima.« Drugim rečima, da

joj omogući »pozitivno razumevanje« tog načina proizvodnje, pa time i »razumevanje njegove negacije« (str. 36—37).

4. Time je autor dao pozitivan odgovor na pitanje, koje je često otvarano u našoj teorijskoj literaturi, na, pojednostavnjeno govoreći, pitanje — da li je moguća politička ekonomija socijalizma?

Tom pitanju se u nas nudi i suprotan odgovor.[3] Reč je, govoreći u napomenama, o vulgarnoj interpretaciji Marksa koji je, imajući za predmet svog istraživanja kapitalistički način proizvodnje i kritiku njegove političke ekonomije, svoje teorijske radove, s pravom, smatrao kritikom političke ekonomije. Naravno, kritikom konkretne političke ekonomije kapitalizma, a ne skolastičko-doktrinarnim odbacivanjem samog termina »politička ekonomija«, čemu naši pobornici »suprotnog odgovora« pridaju neprimereno veliki značaj.

Naravno, problem nije samo, ni pre svega, terminološke naravi. U osnovi teorijske pozicije »suprotnog odgovora« je stav o univerzalnom karakteru robne proizvodnje, koja može biti samo kapitalistička, dakle, o nemogućnosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje i njenih zakonitosti, stav o nepostojanju predmeta istraživanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.

Problem ove pozicije je, čini se, u neshvatanju istorijske suštine i funkcije socijalizma kao prelaznog perioda i, u vezi s tim, u nerazumevanju istorijski novog karaktera teorije koju je »proizvelo istorijsko kretanje« i koja je »postala revolucionarna«. Reč je o tome da, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, teorija, dijalektičkom sintezom »pozitivnog razumevanja« i »razumevanja negacije« samoupravljanja, stvarno i neposredno može biti pokretačka snaga društvenog progresa. U svim prethodnim društveno-istorijskim uslovima ta mogućnost teorije nije bila neposredna, već posredovana kritikom (ostvarivana, pre svega, kao kritika), dakle, jednom stranom pomenute dijalektičke medalje.

Ne treba dokazivati da takve ograničene mogućnosti teorije nisu bile nikakvo njeno posebno svojstvo, već izraz realnih društvenih odnosa i interesa koji su objektivno protivrečili društvenom progresu. Nasuprot tome, socijalistički samoupravni odnosi otvaraju mogućnosti istorijski nove, u neposrednom smislu, stvaralačke uloge teorije, pa i političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.

---

[3] Vidi: S. Divjak, *Socijalistička politička ekonomija ili socijalistička kritika političke ekonomije* (povodom knjige M. Koraća), »Student«, br. 10, 12. april 1978. (S tim tekstom polemisao je D. Bošković, *O istorijskim oblicima robne proizvodnje*, »Student«, br. 15, 17. maj 1978. Odgovorili su mu S. Divjak, (*Izbegavanje dijaloga kao izraz teorijske nemoći*), »Student«, 25. maj 1978, i, takođe braneći »suprotan odgovor«, V. Sretić u članku *Robna proizvodnja i socijalizam, opet*, »Omladinske novine«, 1. jul 1978.)

III

U knjizi M. Koraća analizirani su osnovni problemi procesa proizvodnje i prometa s kojima se sučeljavaju samoupravne proizvodne jedinice. Delo sadrži osam glava: (1) Zasnivanje samoupravnih odnosa proizvodnje, (2) Proces rada i stvaranja vrednosti u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (3) Troškovi proizvodnje i dohodak radnih kolektiva kao proizvođača roba, (4) Raspodela u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (5) Upotreba akumulacije i proširena reprodukcija u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (6) Reprodukcioni ciklusi u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (7) Pokazatelji aktivnosti radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica, i (8) Proces homogenizacije radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica.

Bitna metodološka karakteristika knjige sadržana je u konsekventno sprovedenom »trojnom« pristupu teorijskoj analizi ovih problema u tri ravni teorijske analize.

Prva od njih obuhvata Marksove stavove pri analiziranju tih problema i ekonomskih kategorija u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Druga, na osnovu toga i analize samoupravnih odnosa proizvodnje, istražuje i identifikuje nove ekonomske kategorije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Pri tome se dolazi do odgovarajućih teorijskih saznanja o svakom od ovih problema.

Najzad, na osnovu tih saznanja, u trećoj ravni analize najznačajnijih političkih dokumenata našeg društva, sistemskog zakonodavstva itd., utvrđuju se istorijski razvoj, dostignuća i realno mogući »naredni koraci« razvoja jugoslovenske samoupravne prakse u svakom od razmatranih područja. Uz to, mnoge od sugestija sasvim su konkretne i u praksi ostvarljive.

Valja takođe uočiti da, u opštem metodološkom smislu, knjiga M. Koraća nosi, jezikom savremene nauke rečeno, svežinu interdisciplinarnog pristupa ili, bolje, marksistički rečeno, znači »povratak« kompleksnosti marksističke analize društva.

Knjiga prevladava, u marksističkoj teoriji društva nakon Marksa ispoljenu, dezintegraciju dveju osnovnih dimenzija marksizma: teorije društvene reprodukcije i teorije klasa i klasnih borbi, tvoreći »politekonomski« pristup u pravom Marksovom smislu.

U vezi s ovom napc .enom o korišćenom metodu posebnu pažnju zaslužuje osma glava knjige u kojoj se razmatraju problemi homogenizacije radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica, nastajanje i razvoj svesti o zajedništvu interesa udruženih radnika, otvaranje procesa prevazilaženja podele rada na umni i fizički rad itd.

IV

Prostor nam ne dopušta da ovde govorimo o svim saznanjim do kojih je M. Korać došao i u ovom radu saopštio, kao ni o nje govim konkretnim predlozima za ubrzavanje procesa samoupravn transformacije našeg društva. Zadržaćemo se, međutim, na neko liko veoma značajnih, opštih problema daljeg razvoja socijalistič kog samoupravljanja koje je autor u svojoj knjizi teorijsk obrađivao.

1. Prvi od njih se odnosi na uvođenje u teorijsku analizu ka tegorije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, što j otvorilo niz zanimljivih pitanja o istorijskom karakteru socija lističkog samoupravljanja. U vezi s tim javljaju se različita miš ljenja, te sam problem zaslužuje osvrt.

Socijalističko samoupravljanje nije nekakav dovršen i savr šen, sam sebi dovoljan društveno-ekonomski sistem. Reč je o pre laznoj etapi od kapitalističkog nasleđa ka komunističkoj buduć nosti i, na toj liniji, o sistemu stalnih revolucionarnih promena Naravno, nije reč o stihijskom društvenom kretanju, već o sves nom revolucionisanju društvenog razvoja ka njegovim komunis tičkim perspektivama, o promenama koje stoje u lancu međusobne međuzavisnosti i koje su rezultat svesnog opredeljenja i saznanja o istorijskim mogućnostima, pre svega radničke klase, koja je subjekt tih procesa.

Upravo zbog toga reč je o društveno-ekonomskom sistemu prelazne etape, sa konkretno-istorijskim polazištem i precizno od ređenim usmerenjima razvoja ka »asocijacijama slobodnih proiz vođača«, o društveno-ekonomskom sistemu »stvarnog kretanja« ka komunizmu u Marksovom smislu. Dakle, nije sporna »istorijska funkcija« socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog sis tema. Međutim, na isti način ne bi smelo biti sporno ni to da se ta »istorijska funkcija« ne može realizovati stihijskim društvenim kretanjem, s jedne, ili opštom, centralističkom ulogom države s druge strane, već kroz istorijski specifičan društveno-ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja i funkcionisanjem njegovih institucija, celokupne samoupravne organizacije sistema.

Na ovome mestu moglo bi se, s obzirom na prethodna razma tranja, postaviti i pitanje: da li socijalističko samoupravljanje ima svoj način proizvodnje. Doktrinaran odgovor je dosta jednosta van: pošto nije reč o društveno-ekonomskoj formaciji, ne može se govoriti ni o načinu proizvodnje socijalističkog samoupravljanja.

Međutim, mislim da i ovde skolastički postavljeno pitanje ne omogućava istorijski relevantan odgovor. Drukčije rečeno, pravo pitanje je pitanje zakonitosti kojima se revolucioniše način proizvodnje prelaznog perioda, a ne njegova terminološka kvali fikacija.

Osnovna istorijska specifičnost načina proizvodnje (sa ili bez navodnih znakova) socijalističkog samoupravljanja je, nesumnjivo,

stalna, svesna promena, revolucionaran razvoj ka istorijski novom, komunističkom načinu proizvodnje. Za procese o kojima je reč važno je analizirati zakonitosti po kojima oni teku.

Otvarajući te istorijske probleme, što M. Korać čini svojom knjigom, jedino možemo nalaziti odgovore relevantne perspektivama socijalističkog samoupravljanja.

Ključni deo problema načina proizvodnje prelaznog perioda vezan je za temu i problematiku robne proizvodnje u socijalizmu.

2. Za dalji razvoj teorije socijalističke samoupravne robne proizvodnje knjiga M. Koraća je značajan podsticaj.

Već smo rekli da ona predstavlja pokušaj sintetičkog uobličavanja te teorijske orijentacije.

U vezi s tim čine se značajnim neki konkretniji teorijski stavovi autora.

a) Autor konstatuje da robni karakter socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje nije uslovljen samo nasleđenim stepenom razvoja proizvodnih snaga i društvenom podelom rada već i prirodom samih samoupravnih odnosa proizvodnje, koji se na njima razvijaju činjenicom da radni kolektivi samoupravnih proizvodnih jedinica moraju ne samo zajednički raditi i upravljati proizvodnjom određenih upotrebnih vrednosti već raspolagati i ukupnim rezultatima svoga zajedničkog rada, što omogućuje trajno zadovoljavanje njihovih potreba kao proizvođača i potrošača.

Pošto je za takvo raspolaganje rezultatima rada neophodno potrebno da se proizvodi rada robnom razmenom potvrde kao vrednosti, odnosno da se pretvore u robe, to je i robni karakter samoupravnog načina proizvodnje u njegovom nastajanju uslovljen samoupravnim odnosima proizvodnje koji se razvijaju u uslovima nasleđenog stepena razvoja proizvodnih snaga i društvene podele rada.

b) Za socijalistički samoupravni način proizvodnje »ćelijski oblik« nije roba, već slobodno udruživanje radnika, njihov zajednički rad, odlučivanje i upravljanje samoupravnim proizvodnim jedinicama. Pošto je za nastajanje ovog načina proizvodnje bitno ukidanje svakog oblika svojinskog monopola (ukidanje stvarne mogućnosti pretvaranja novca u kapital i radne snage u robu), postojanjem i razvojem društvene svojine, sâmo zasnivanje samoupravnih odnosa proizvodnje, to jest slobodno udruživanje radnika u samoupravne proizvodne jedinice, ostvaruje se bez posredovanja robnih oblika, pa se tek na taj način udruženi radnici pojavljuju kao proizvođači roba.

c) Za razliku od kapitalista u uslovima privatne svojine i kapitalističke robne privrede, radni kolektivi samoupravnih proizvodnih jedinica jedino na osnovu sopstvenog (zajedničkog) rada odlučuju o proizvodnji i posredstvom robne razmene prisvajaju i raspolažu ukupnim rezultatima svog zajedničkog rada, pri čemu je svrha ovog načina proizvodnje nesmetano i trajno obezbeđivanje egzistencije neposrednih proizvođača.

Njihov zajednički rad se, dakle, preko robnih oblika društveno valorizuje i postaje komponentom ukupne društvene proizvodnje.

U celoj knjizi precizno se, na posebnim problemima, identifikuje ova društveno-istorijska razlika između socijalističke samoupravne robne proizvodnje i prethodnih istorijskih oblika robne privrede.

Najveći kvalitet knjige M. Koraća ogleda se u istraživanju i analizi konkretnih zakonitosti delovanja socijalističke samoupravne robne proizvodnje. Jedan od aspekata značaja tog pristupa je njegov načelni teorijski karakter.

Naime, time se ukupna problematika robne proizvodnje u socijalizmu iz doktrinarnih rasprava, koje se počesto kreću u sklopu mehaničke dileme *za* ili *protiv*, prenosi na tle konkretno-istorijskih uslova, na istraživanje zakonitosti razvoja socijalizma. U toj ravni jedini teorijski korektan odgovor ide u prilog socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji. Zato je i najbolji odgovor njenim kritikama upravo teorijska analiza konkretnih oblika njenog funkcionisanja. Stoga i knjiga M. Koraća objektivno znači kritiku socijalističke samoupravne robne proizvodnje.

3. Za perspektive socijalističkog samoupravljanja izuzetno je značajno istraživanje konsekvenci delovanja zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje sa stanovišta materijalnog aspekta procesa društvene reprodukcije, proučavanje njenih »prirodnih posledica« po materijalni razvoj društva. Reč je o teorijskom radu na identifikaciji međuzavisnosti između novih društvenih odnosa i njima svojstvenim zakonitostima delovanja robne proizvodnje i materijalnog razvoja, preciznije, o odnosu privrednog sistema i privrednog razvoja. Marksistička analiza istorijskih prednosti novih društvenih odnosa, njima svojstvenih unutrašnjih pokretača novog istorijskog kvaliteta i kvantiteta materijalnog razvoja, u nas je krajnje nerazvijena. Umesto toga, teorijske analize društveno-ekonomskog sistema i privrednog razvoja mahom se vrše odvojeno, što analizu socijalističkog samoupravljanja često čini apstraktnom, a analizu privrednog razvoja, po pravilu, pragmatičnom, otvarajući vrata tehnokratskom pogledu na svet.

Knjiga M. Koraća u tom pogledu ima specifičan značaj celovite marksističke analize procesa društvene reprodukcije, dakle, nosi u sebi pristup koji, u analizi mnoštva posebnih problema, podrazumeva i delom izražava pomenute međuzavisnosti.

Ova ravan teorijskog pristupa autora najčešće nije eksplicirana te, čini se, nije ni dovoljno uočena. Stoga, ako bi se stavljala načelna zamerka, odnosno uputila sugestija autoru, onda bi se ona mogla odnositi na potrebu da se i ovaj teorijsko-metodološki vid istraživanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje na konkretnim problemima eksplicira i do kraja dovede.

Koncept stvarnog koštanja robe i, u vezi s tim, poslovni gubitak i dobitak, dohodak kao motiv proizvodnje, nužnost proširene reprodukcije uz porast organskog sastava faktora proizvodnje, optimalnost organizacije samoupravne proizvodnje, smanjivanje vremena prometa u reprodukcionim ciklusima itd. — objektivno znače istorijsku superiornost socijalističke samoupravne robne proizvodnje u odnosu na kapitalističku.

Autor je svaki od ovih problema detaljno analizirao, dajući osnove daljoj konkretnijoj analizi novog istorijskog kvaliteta materijalnog razvoja u socijalističkom samoupravnom društvu.

V

Knjiga M. Koraća *Socijalistički samoupravni način proizvodnje* predstavlja veoma značajan doprinos razvoju marksističke teorije samoupravljanja. Naravno, njoj se može uputiti mnogo pojedinačnih kritičkih primedbi, koje, međutim, ni na koji način ne osporavaju njenu vrednost. Stoga smo se i osvrnuli samo na neke načelne aspekte teorijskih stavova koji su u njoj izloženi.

U pitanju je knjiga koja zbog svoje aktuelnosti, nesumnjivo, zaslužuje širu afirmaciju preporuku da bude što detaljnije prostudirana. Tim pre što je pisana tako da je mogu razumeti svi oni kojima su poznati osnovi marksizma i naših društvenih opredeljenja.

Potrebno je, takođe, istaći da ovaj rad M. Koraća po svom karakteru znači podsticaj koji će nesumnjivo doprineti istraživanju mnogih aktuelnih pitanja značajnih za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Ovom knjigom, u kojoj se došlo do mnogih rezultata koji značajno obogaćuju našu ekonomsku teorijsku misao i samoupravnu praksu, M. Korać se ponovo potvrdio kao uporan, temeljit i plodotvoran teoretičar sistema socijalističkog samoupravljanja.

Veljko Radović

Čovjek od mermera i trske

(Povodom Međunarodnog filmskog festivala FEST 79. u Beogradu)

> »Ako se emocije odstrane, nema više ni kulture ni tradicije«.
>
> Isak Singer

I pored tolikih poučnih ljudskih poraza, Tejar de Šarden je, stavljajući ulog na stranu pobjede, napisao kako sada sve zavisi od »buđenja naše vjere u budućnost«, jer se otišlo predaleko, i jer duhovnost još nije raskrčila tolike divljine u čovjeku i njegovoj okolini. Hoće li se pukotina širiti ili sužavati, to zavisi od snage moralne obnove i volje da se vrijednosti usprave. »Kada je razoren, moralni zakon razara — kada je zaštićen, on štiti«, kaže se u drevnoj *Mahabharati,* knjizi moralnih konstanti koja propovijeda put zlatne i »nepokolebljive sredine« što oličava poredak u kakav je položaj čovjeka danas, ponekad u neprikrivenom, a nekakav je položaj čovjeka danas, ponekad u neprikrivenom a nekad u sublimiranom vidu. Sudeći po onima koje smo gledali na ovogodišnjem Međunarodnom filmskom festivalu u Beogradu, može se kazati kako je svijet, i vrijednosti koje je probrao ili

oborio, u ozbiljnoj krizi. Na traci su zabilježene mnoge neizliječene traume savremenog čovjeka, vaspitavanog u školi netrpeljivosti, u središtu bijesnih fanatizama i neizbrojnih konflikata. Pol Gogen je, bježeći od kratera evropske krize vrijednosti i tražeći mjesta duši, mogao da kaže kako su umjetnici Starog Egipta izražavali »lijepe i neopipljive stvari: blagost, beskrajno strpljenje, mudrost i vedrinu«. Lanjski snjegovi! Današnji umjetnici svojim djelima upozoravaju na grozničavu klimu pada, pomažući i tako ljudima da se probude i spoznaju okolnosti u kojima žive. Takođe, pokazuju da svijetom luta strahovita energija razaranja i mnoge stvari kojima više niko ne upravlja. Izuzimajući plitka i besadržajna djela koja služe samo tome da se čovjek preda snu i samozaboravu, sva valjana djela govore o kritičnom položaju čovjeka današnjice, kojem u lice duva ledeni, protivni i tuđinski vjetar.

Ako se kaže da je cjelovitost vrhovni princip umjetničkog djela, gdje valjan sadržaj nađe lijepu i prikladnu formu, onda je, svakako, najbolji i najznačajniji film ovogodišnjeg Međunarodnog filmskog festivala u Beogradu djelo velikog poljskog reditelja Andžeja Vajde *Čovjek od mermera*. Prije no što kažemo koju riječ o načinu na koji je oblikovana, evo priče toga filma koji prate glasovi priznanja i veliki odjeci (scenario je napisao Aleksandar Scibor-Rilski): mlada djevojka, diplomant Filmske akademije, želi da napravi dokumentarni film — diplomski rad o pedesetim godinama u Poljskoj. Tražeći po podrumima muzeja i kinoteka, kamo je odložena dramatična prošlost jednog naroda (to nije jedina simbolična sekvenca, Vajdin film je pun alegorija i parabola), djevojka pronalazi mermernu statuu — bačenu na pod muzeja, u horizontalnom položaju! — legendarnog radnika iz doba poslijeratne obnove Poljske, »stahanovca« Birkuta iz Nove Hute. Djevojku će zainteresovati prošlost koja je tog čovjeka pretvorila u mermer, a zatim ga bacila u podrum među odbačene i odživjele stvari prošlosti. Baveći se prošlošću tog zidara i prošlošću svog naroda koji je zidao i njegovim poštenim i marljivim rukama, ta djevojka će se, zapravo, baviti sobom i istinom svoga vremena. »Cilj mi je bio da budem jasan«, kaže Vajda, »da pokažem da se današnja mladež interesuje za prošlost svojih očeva. Trebalo je pokazati tu potrebu mladih da saznaju šta se stvarno dešavalo. Htio sam da odgovorim na izvjesna pitanja koja se postavljaju: zašto su njihovi očevi nervozni, zašto lažu, zašto piju votku, zašto imaju briga, kakva je njihova prošlost?« Kakva je ta prošlost, udaljena onoliko godina otprilike koliko je djevojka što je ispituje udaljena od svoje kolijevke? Prošlost dramatična, prekretnička, često tragična, ponekad i neljudska. Ona je počela neviđenim elanom obnove i izgradnje novog društva, da bi se odjednom sve survalo: naišle su ledene godine staljinističkog terora, čija je žrtva bio i »čovjek od mermera« sa trga u Novoj Huti. Slavljen i pokazivan drugima kao čovjek-uzor, zidar će jednog dana — zato što je pošteno i lojalno branio oklevetanog druga —

najprije izgubiti posao, pa stan i platu. I to neće biti dovoljna odmazda — uhapsiće ga. Ni tu se teror ne završava: tražiće od Birkutove žene da se odrekne muža-legende. I ona će ga se spremno odreći, bez kolebanja, otrovana i indoktrinirana lažima staljinističkih izvršilaca. Spomenik Birkutu na trgu u Novoj Huti će pasti, kao što će pasti i nevini stahanovski patriotski zanos jednog oduševljenog pokoljenja koje je bezgranično vjerovalo, i odjednom je izvedeno na strašni staljinistički mraz što je ugasio svaki polet i svako radovanje. Desilo se to 1952. godine (ima li kakve analogije između imena zidara Birkuta i imena tadašnjeg predsjednika Poljske, Bjeruta, ne znam, ali nije ni važno — činjenica je da Vajda dovodi Bjeruta na gradilište gdje se ostvaruje legendarni zidarski podvig Birkutov). Djevojka što istražuje istoriju Birkuta biće zaustavljena u traganju, jer će se televizijski studio izgovarati da trake više nema i da je traganju došao kraj. Do izvjesne granice »trake« ima, poslije ne — sva istina se ne može reći! No djevojka i dalje traži istinu, za svoju dušu, i pronalazi Birkutovu ženu ogrezlu u alkoholu. A njegov sin kaže kako je njegov otac mrtav, i da ne želi da govori o tome. Ipak će na kraju obećati djevojci tu priču o ocu, metafori cijelog jednog istorijskog razdoblja. Tu je filmu kraj, ali on se nastavlja u svijesti svakog gledaoca, jer govori o prilikama u kojima su stradali toliki nevini ljudi. Vajda je napravio pošteno i kompleksno djelo, jer je tražio dijalektičku i *svu* istinu o tome vremenu veličine i pada. Ničeg u ovom filmu nema jeftino polemičkog, jer ovom značajnom reditelju nije stalo do aplauza ni jedne ni druge strane ideološkog fronta. Sâm predsjednik Gjerek je dopustio da se ovaj film prikaže, vjerujući u njegovu konstruktivnu snagu i u poštene pobude autora. *Čovjek od mermera* je uzbudljivo djelo, rad zrelog majstora na vrhuncu stvaralačke moći. Ranije smo navikli da uživamo u baroknim evokacijama prošlosti oživljene Vajdinom originalnom maštom; sada je on doživio pravu stvaralačku mutaciju — obnovio se, preporodio, vratio korijenima stare opsesivne želje da snimi film o pedesetim godinama. Kao da se oslobodio móre, Vajda je pri tom oslobodio i djelo rijetke aktuelnosti, dubine i višeznačnosti. *Čovjek od mermera* je obogaćujuće iznenađenje ovogodišnjeg FEST-a, suočenje s prošlošću koju mlado pokoljenje vuče na plećima kao teret. Poslije ovoga filma sigurno će više razumjeti zbog čega su im očevi bili takvi; hoće li im baš sve oprostiti, nisam siguran — rekao bih da nikako neće. Vajda je dao mnogo činjenica o toj prošlosti, i to s talentom koji zadivljuje. Glavnu ulogu, zidara Birkuta, igra Ježi Radzivilovič, izuzetno upečatljivo i iskreno. Njegovo lice je obasjano poštenjem i nepatvorenošću, otuda tako teško i primamo kad počne da ga melje »vodenica«. Kristina Janda, koja igra djevojku-reditelja, glumica je moderne i znatne izražajnosti, ali je u njenoj glumi ponekad bilo i izvjesne grčevitosti, što ipak ne dovodi u pitanje njenu nesumnjivu darovitost.

Da ništa nije fantastičnije od svakodnevnice, to znamo još od Dostojevskog. To pokazuje i film *Stablo za klompe* Ermana Olmija, djelo magijskog realizma. On je, zapravo, napravljen protiv bitnih zakona ove umjetnosti. Nije zasnovan na razvijenoj priči, ritam je trom, »konflikta« nema. Veliki osobenjak italijanskog filma, Ermano Olmi, uprtio je kameru i postavio je na njene nogare (nije je mnogo premještao s njih, jer je često »statična«) u dvorište lombardijskog salaša, u okolini Bergama. Jesen, zima i proljeće na salašu, gdje zajedno bivakuju ljudi, životinje i biljke — to je sva »priča« ovog izuzetnog filma. Dešava se krajem prošlog vijeka, kad se »sporo« i autentično živjelo. Olmi slika tu umirujuću toplinu homogene zajednice svega živog i zajednicu sačinjenu od pet porodica stopljenih s pejsažom, rodnom klimom i veličanstvenom prirodom Lombardije. »Priča« *Stabla za klompe* biblijski je jednostavna i isto tako mnogostrana u toj svojoj običnosti: prvi odlazak dječaka u školu; rađanje smjerne seoske ljubavi i svadba kao njena kruna; bacanje sjemena u zemlju i branje plodova kad sazru na mladom proljećnom suncu... Pa i kad dođe čas uspona i »klimaksa« ove »ravne« priče, i tada će Olmi, s elegancijom tako rijetkom, sve prikazati tiho i nenametljivo: pošto je novi đak polomio klompu (konduru), otac njegov će posjeći gazdinu topolu da sinu napravi novu. Gazda će primijetiti da mu je drvored prorijeđen, i izbaciće tu sirotinjsku porodicu na drum, u noć. Olmi samo prikazuje kako se kola kreću u strašnu neizvjesnost i kako se ljulja fenjer na kolima. Ništa više! Bez deklarativnosti, bez »jakih« riječi, Olmi sugestivno prikazuje socijalno stanje lombardijskih seljaka s kraja prošlog vijeka, i čini da saosjećamo s njihovom neograničenom mukom. No ponekad izgleda da Olmi, pjesnik seljaštva i Lombardije, čak poetizuje i slavi taj grubi život sa salaša koji je još u mitskom, prirodnom, istinskom. Posredno, to bi mogla da bude i kritika »brzog« života u kojem ne stižemo da kažemo svoju, ali ni da čujemo tuđu priču i nevolju. Još manje da »gledamo kaka trava raste« i da s prirodom budemo jedno i isto — mi više, zaista, »nemamo vremena«. U Olmijevom filmu sve je neobično prirodno, nema ničeg iskonstruisanog. Osjeća se složno disanje zajednice sa salaša, smjernost i radovanje najsitnijim darovima života i njegovim ispoljavanjima: rođenje sina, prvo povrće, hranjenje... To su stari porodični temelji gdje je vladala sloga, i gledalac ne može da ne osjeti nostalgiju za izgubljenom harmonijom među ljudima i sjetu zbog drobljenja porodice. Olmijevo djelo je duboko zahvatanje u djetinjstvo i pamćenje, sjajno snimljeno (naravno, Olmi je i snimatelj!). Olmi je ovdje pravi »čovjek-orkestar«, jer je sve uradio sâm: napisao scenario, režirao, stajao iza kamere. Dakle, potpuno autorstvo koje je filmu dalo čarobnu cjelovitost i rijetko viđenu usaglašenost svih komponenata. U *Stablu za klompe* »glume« lombardijski seljaci, na začuđujuće istinit i uvjerljiv način. Kako je Olmi postigao da iz tih neukih ljudi izvuče toliko nepatvorenih osjećanja i izraza, to je tajna ovog čudesnog filma. A sâm

Olmi je kazao: »Ako ne angažujem „zvijezde", to je samo zbog realističnosti.« Vjerni rob realističnosti, Olmi ju je ovdje dosegao do te mjere da izgleda kao da smo se kakvom magijom vratili vijek unazad i da gledamo šta rade ljudi i životinje na salašu. To što je Olmijev film odlikovan Zlatnom palmom Kana, može samo da znači da je čašćeno djelo koje svaku čast zaslužuje.

Pošto je Amerika povukla svoje trupe iz Vijetnama, kamo su poslate u ničim opravdanu »misiju« odbrane vrijednosti zapadnog svijeta, došlo je vrijeme suočenja s tom po Amerikance bolnom i neugodnom traumom koja bi se mogla nazvati: »sindrom Vijetnam«. To naročito traži progresivna i mlada Amerika, koja je za samoispitivanje i moralno očišćenje Amerike od djelovanja na moralnu svijest tog »malog prljavog rata«. Bilo je potrebno dosta smjelosti da se filmski stvaraoci Amerike posvete toj temi o besmislenom i nepravednom ratu koji se završio potpunim slomom američke vojske i moralnim rasulom koje duže traje, pa je čak i opasnije od ostalih mnogobrojnih gubitaka. Zvanična Amerika ne gleda dobro na to čeprkanje po savjesti i nedavnoj istoriji, ali se ipak probijaju valjana i poštena djela koja demaskiraju tu »misiju« i svode je na ono što je bila: imperijalizam i intervencionizam. Jedan od prvih, i ponajboljih, filmova o tome »sindromu« jeste djelo Hola Ešbija *Povratak ratnika* (scenario su napisali Valdo Salt i Robert Džons). Priča ovog filma je nesumnjivo parabolična: žena mladog mornaričkog oficira, koji je spremno otišao u Vijetnam da brani »američke interese«, sreće ranjenog povratnika iz Vijetnama. Ona će se i zaljubiti u tu nesreću u kolicima, tako da na kraju imamo parabolu u kojoj preovladava, kako Ešbi kaže, »potreba za pomirenjem«. *Povratak ratnika* je bolno otrežnjenje i buđenje poslije noćnih mòra koje izviru iz močvara Vijetnama, i velika deziluzija koja razgolićuje raspaljivi i ne manje pogrešni patriotizam što je negativno usmjerio veliku nacionalnu energiju. Sem toga — i to je veoma strašno, jer pogađa i zdravo jezgro nacije — taj prljavi rat oborio je mnoge ideale i moralne vrijednosti; ovaj moralistički film ima smisao oslobađanja od te američke traume. Ovoga puta ratnik se nije vratio s medaljama i počastima — vratio se iz jednog duboko amoralnog rata koji je toliko koštao američku naciju. U Ešbijevom filmu igraju Džejn Fonda, Džon Vojt i Brus Dern. Vojt je naprosto genijalan, što pokazuje da je sazrio za najsloženije uloge u kojima je »raspon psihičkog klatna« velik. Oni koji ga znaju još iz *Ponoćnog kauboja* time se neće iznenaditi.

Film *Beli Bim — crno uvo* reditelja Stanislava Rostockog (on je i napisao scenario, prema romanu Gavrila Troepoljskog) odlikuje izvjesna alegoričnost. Prividno, po površini je ovo priča o ostarjelom čovjeku i njegovom psu, i o srođenosti čovjeka i životinje. To je osnova priče i njen temelj, ali ona je i nešto mnogo više, što nadrasta ograničeni domet »uprošćene« fabule o međuzavisnosti čovjeka i psa. Bijeli pas Bim s crnim uvetom, albinski seter, uvući će se duboko u srce usamljenog i bolesnog ratnog ve-

terana Ivana. Pas i čovjek su u ljubavi, a pokazaće se da u njihovoj okolini ljubavi nema baš u izobilju. Rostocki veoma vješto gradi svoje djelo na asocijacijama i kritici emocionalne hladnoće, koje hoće da nas vrati prirodi (»nazad u normalno stanje«, to je američko geslo), prisnosti i dubini vjernosti. Nikako ne bi valjalo razumjeti ovaj film kao »dječji«, mada ni takva kvalifikacija nije uvredljiva stoga što se to »dječje« sadrži u svakom originalnom i samoniklom djelu mašte. To je film koji sije dobrotu, za kojom se osjeća tolika glad. Rostocki je kazao kako svijet ne bi trebalo da se plaši atomske katastrofe — mnogo je izglednija ona katastrofa koja dolazi od potpune moralne ravnodušnosti prema bližnjima i otuđenosti koja je okorjela ljudska srca. Ovaj film je sušta blagorodnost. Ulogu ratnog veterana igra, i to vanredno, Vjačeslav Tihonov.

Da nema samo jedne jedine sekvence koja je sporna po svojoj ideji i smislu, *Lovac na jelene* Majkla Ćiminoa (scenario: Derik Vašbern) bio bi upečatljivo svjedočanstvo na temu: »Amerika i njen debakl u Vijetnamu«. Sporna sekvenca, nepotrebno umetnuta valjda pod pritiskom, prikazuje divljanje vijetkongovaca u delti Mekonga i mučenje američkih vojnika na izuzetno drastičan način. Istina, Ćimino je prikazao moralno rasulo povratnika iz Vijetnama i strašne psihičke i moralne posljedice tog poraza. Ta sumnjiva i ideološki pomalo podla sekvenca prikazuje bezobzirnost vijetkongovaca, kao da to nisu bili borci za slobodu, kao da se nisu borili protiv okupatora. U tom smislu neprihvatljiva je suština i smisao ove drastične scene već i stoga što dvije zaraćene strane nije moguće moralno izjednačiti. Inače, film *Lovac na jelene* jeste djelo darovitog autora, što govori i o prijateljstvu koje uništava i onemogućuje nepravedni rat. Pet prijatelja iz pensilvanijske čeličane (Klivlend) gaje odano prijateljstvo i u hali čeličane i napolju, dok love jelene u prekrasnim planinama. Onda trojicu iz te grupe regrutiraju u Vijetnam, gdje ih zarobljavaju vojnici Vijetkonga. Potom će se jedan od njih vratiti iz pakla, drugi će poginuti, treći poludjeti. Taj povratnik će se vratiti u Ameriku, ali više to neće biti ona Amerika prije rata (Žozif de Mestr: »Nitko ne zna šta je rat ako u njemu nema sina«). Amerika se preinačila, opsjednuta je krizom savjesti i porazom. Sve to će uništiti prijateljstvo drugara, jer to više nisu »neoštećeni« momci iz čeličane i lova — to su sada ruševine iz delte Mekonga koje više ne mogu da se uklope, koje su dodirnule samo dno užasa. U tom smislu Ćiminoov film jeste pacifistički i moralno opravdan. Ćimino upravlja kameru na posljedice tog rata — on prikazuje stravični moralno-psihološki učinak njegov na američku samosvijest. Nimalo nije slučajno što ovaj film nije htjela nijedna kompanija, i posao finansiranja preuzeli su kompanija EMI i lord Delfont. Ćimino je pokušao da osudi rat »uopšte«, i to je, kad je riječ o pomenutoj sekvenci, učinio pogrešno i nedijalektički. On je inače uzeo likove iz pravoslavne sredine ruskih izbjeglica u Americi (gdje je prijateljstvo još moguće, izgleda), stoga što ga je opčinila

joj omogući »pozitivno razumevanje« tog načina proizvodnje, pa time i »razumevanje njegove negacije« (str. 36—37).

4. Time je autor dao pozitivan odgovor na pitanje, koje je često otvarano u našoj teorijskoj literaturi, na, pojednostavnjeno govoreći, pitanje — da li je moguća politička ekonomija socijalizma?

Tom pitanju se u nas nudi i suprotan odgovor.[3] Reč je, govoreći u napomenama, o vulgarnoj interpretaciji Marksa koji je, imajući za predmet svog istraživanja kapitalistički način proizvodnje i kritiku njegove političke ekonomije, svoje teorijske radove, s pravom, smatrao kritikom političke ekonomije. Naravno, kritikom konkretne političke ekonomije kapitalizma, a ne skolastičko-doktrinarnim odbacivanjem samog termina »politička ekonomija«, čemu naši pobornici »suprotnog odgovora« pridaju neprimereno veliki značaj.

Naravno, problem nije samo, ni pre svega, terminološke naravi. U osnovi teorijske pozicije »suprotnog odgovora« je stav o univerzalnom karakteru robne proizvodnje, koja može biti samo kapitalistička, dakle, o nemogućnosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje i njenih zakonitosti, stav o nepostojanju predmeta istraživanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.

Problem ove pozicije je, čini se, u neshvatanju istorijske suštine i funkcije socijalizma kao prelaznog perioda i, u vezi s tim, u nerazumevanju istorijski novog karaktera teorije koju je »proizvelo istorijsko kretanje« i koja je »postala revolucionarna«. Reč je o tome da, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, teorija, dijalektičkom sintezom »pozitivnog razumevanja« i »razumevanja negacije« samoupravljanja, stvarno i neposredno može biti pokretačka snaga društvenog progresa. U svim prethodnim društveno-istorijskim uslovima ta mogućnost teorije nije bila neposredna, već posredovana kritikom (ostvarivana, pre svega, kao kritika), dakle, jednom stranom pomenute dijalektičke medalje.

Ne treba dokazivati da takve ograničene mogućnosti teorije nisu bile nikakvo njeno posebno svojstvo, već izraz realnih društvenih odnosa i interesa koji su objektivno protivrečili društvenom progresu. Nasuprot tome, socijalistički samoupravni odnosi otvaraju mogućnosti istorijski nove, u neposrednom smislu, stvaralačke uloge teorije, pa i političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.

---

[3] Vidi: S. Divjak, *Socijalistička politička ekonomija ili socijalistička kritika političke ekonomije* (povodom knjige M. Koraća), »Student«, br. 10, 12. april 1978. (S tim tekstom polemisao je D. Bošković, *O istorijskim oblicima robne proizvodnje*, »Student«, br. 15, 17. maj 1978. Odgovorili su mu S. Divjak, (*Izbegavanje dijaloga kao izraz teorijske nemoći*), »Student«, 25. maj 1978, i, takođe braneći »suprotan odgovor«, V. Sretić u članku *Robna proizvodnja i socijalizam, opet*, »Omladinske novine«, 1. jul 1978.)

III

U knjizi M. Korаća analizirani su osnovni problemi procesa proizvodnje i prometa s kojima se sučeljavaju samoupravne proizvodne jedinice. Delo sadrži osam glava: (1) Zasnivanje samoupravnih odnosa proizvodnje, (2) Proces rada i stvaranja vrednosti u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (3) Troškovi proizvodnje i dohodak radnih kolektiva kao proizvođača roba, (4) Raspodela u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (5) Upotreba akumulacije i proširena reprodukcija u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (6) Reprodukcioni ciklusi u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (7) Pokazatelji aktivnosti radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica, i (8) Proces homogenizacije radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica.

Bitna metodološka karakteristika knjige sadržana je u konsekventno sprovedenom »trojnom« pristupu teorijskoj analizi ovih problema u tri ravni teorijske analize.

Prva od njih obuhvata Marksove stavove pri analiziranju tih problema i ekonomskih kategorija u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Druga, na osnovu toga i analize samoupravnih odnosa proizvodnje, istražuje i identifikuje nove ekonomske kategorije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Pri tome se dolazi do odgovarajućih teorijskih saznanja o svakom od ovih problema.

Najzad, na osnovu tih saznanja, u trećoj ravni analize najznačajnijih političkih dokumenata našeg društva, sistemskog zakonodavstva itd., utvrđuju se istorijski razvoj, dostignuća i realno mogući »naredni koraci« razvoja jugoslovenske samoupravne prakse u svakom od razmatranih područja. Uz to, mnoge od sugestija sasvim su konkretne i u praksi ostvarljive.

Valja takođe uočiti da, u opštem metodološkom smislu, knjiga M. Korаća nosi, jezikom savremene nauke rečeno, svežinu interdisciplinarnog pristupa ili, bolje, marksistički rečeno, znači »povratak« kompleksnosti marksističke analize društva.

Knjiga prevladava, u marksističkoj teoriji društva nakon Marksa ispoljenu, dezintegraciju dveju osnovnih dimenzija marksizma: teorije društvene reprodukcije i teorije klasa i klasnih borbi, tvoreći »politekonomski« pristup u pravom Marksovom smislu.

U vezi s ovom napc .enom o korišćenom metodu posebnu pažnju zaslužuje osma glava knjige u kojoj se razmatraju problemi homogenizacije radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica, nastajanje i razvoj svesti o zajedništvu interesa udruženih radnika, otvaranje procesa prevazilaženja podele rada na umni i fizički rad itd.

snaga nasljeđa koje ti ljudi njeguju i koje im zamjenjuje daleku domovinu. Kamera Vilmoša Žigmonda, jednog od najvećih snimatelja našega vremena, sjajno kontrastira surovost i bezumlje rata i veličanstvenu mirnoću i neukaljano dostojanstvo prirode. Glavnu ulogu igra Robert de Niro, glumac izuzetne izražajnosti i eliptičnosti.

Uz Mikloša Jančoa i Zoltana Fabrija, Karolj Mak je vodeće ime mađarskog filma. Prije nekoliko godina iznenadio je svijet svojim sjajnim filmom *Ljubav*, a ove godine Beograd je vidio njegovo novo djelo, *Noć čednosti u javnoj kući*. Radnja njegovog filma događa se u javnoj kući, između dva rata, ali njeno značenje prevazilazi zidine ove prokažene kuće s crvenim fenjerom na pročelju. Naime, Mak je tom pričom o javnoj kući pokušao da izgradi nešto opštiju metaforu o čednosti i raspuštenosti, o moralnoj razuzdanosti i smjernosti. Evo te neobične fabule: u javnoj kući stanuje student medicine, jer su tako željele te nesrećne žene koje u njemu gledaju vlastite neostvarene ljubavi; što se njega tiče, on se tim položajem pametno koristi, jer ga tetoše, a pri tom stanuje jeftinije nego što bi drugdje?! Njegova majka posjetiće tu kuću srama, vjerujući da njen sin jedinac živi u pristojnom i otmjenom pansionu. I ta posjeta starice »pansionu« stvorenom za »slatke tutnjave«, moralni nered i zloupotrebu ljudskog tijela, donijeće tom kupleraju makar jednu noć čednosti. Da bi prikrile prirodu »posla« kojim se bave, djevojke i njihova »mama« pristaće da igraju čednost jedne noći. U tu kuću ušla je starica, to jest sama čistota majčinstva, blagorodnost — a sve je to prognato iz te »nečiste« kuće. Te noći ove jadne djevojke neće primiti »klijente«. To je noć prepoznavanja, u kojoj posrnuli dobijaju ljudski oblik. Ali, čim starica uđe u kočiju što će je vratiti selu, žurno se pali crveni fenjer: blud može da se nastavi, prošla je noć čednosti kad su se odmarali iscrpljeni kreveti. Karolj Mak sjajno uočava metaforičnu prirodu ove priče (scenario su, prema romanu Šandora Hunjadija, napisali Ištvan Erkenji i Peter Bačo), i s velikim ukusom i smislom za svaki detalj i njegovo služenje cjelini priča ovaj pomalo ironični događaj u javnoj kući suvremenim kinestetičkim sredstvima. Mak je reditelj poznat po izuzetnoj likovnoj kulturi dostojnoj slikarskih majstora. Glavne uloge u ansamblu veoma lijepih i darovitih glumica tumače Iren Psota i Margit Makai.

U cjelokupnoj istoriji kinematografije zapaža se sporedna i marginalna uloga žene, što svakako nije slučajno. Kako je njen društveni položaj najčešće nižerazredan, to se moralo izraziti i na filmska djela koja stvaralački odslikavaju društvenu realnost. Tek u novije vrijeme u filmovima se uočava veće učešće žene, što govori o probuđenosti i osvješćivanju žena svijeta u borbi za doličan položaj u društvu. Ponekad su te ideje otvoreno sifražetske i matrijarhalne, ali mnogo je više društveno zrelih ideja koje idu samo do linije ravnopravnosti, ali ne i nove dominacije. Jedan od tih »ženskih filmova« na ovogodišnjem Festivalu jeste

Slobodna žena reditelja i scenarista Paula Mazurskog. Srećna žena živi u postojanom i na izgled »vječnom braku«. Odjednom, sve se ruši, harmonija je uništena kao paučina. Naravno, muž je zavolio drugu ženu, kao što već biva. To je golemi šok za nepripremljenu suprugu što je živjela kao lijana pripijena uz hrast, zavisna od muževljeve zaštite i snage. U trenu je spoznala svoj položaj: ostavljena je, »zamijenjena«. U najtežem iskušenju i u »saučesničkom času«, ona će negdje ipak pronaći još energije i volje da živi, i krenuće u osvajanje duha nezavisnosti. Osjetiće novu slobodu nesputanosti, da bi, makar i na tren, spoznala da je i ta sloboda iskušenje. Šta sa slobodom, šta izabrati, šta ćemo s nezavisnošću koja je isto što i izlišnost? To nije »velik« film, ali on ozbiljno postavlja pitanja i suočava nas s klimom nesigurnosti u kojoj žive slabi i zavisni. U glavnim ulogama nastupaju Alen Bejts i izvanredno upečatljiva Džil Klejberg.

I *Krik žene* Žila Dasena jeste film »ženskog načela«. Reditelj Dasen, istovremeno i scenarist, gradi priču o povratku znamenite glumice koja se u rodnu Grčku vraća da bi igrala naslovnu ulogu u Euripidovoj *Medeji*. Mučeći se da dosegne nepojmljive dubine lika Medejinog, žene koja je ubila svoje troje djece da bi se osvetila mužu što je oskrnavio bračnu ložnicu, glumica saznaje iz novina za istinit slučaj jedne Amerikanke, udate za Grka, koja je takođe ubila troje djece iz »Medejinih razloga«. To su paralelne priče koje se snaže, prepliću i međusobno dopunjuju i reaktuelizuju tragični prizor iz grčke drevnosti i sadašnjice. Ovaj film nije posvećen samo monstruoznom djecoubistvu i zločinu iz osvetničkog ludila već i krizi umjetnika i njegovom naporu da dosegne neuhvatljivu mnogostrukost i osnovnu bît života. U glavnim ulogama nastupaju Melina Merkuri i Elen Berstin, i svaka od njih izvanredno izražava dvije strane stvarnosti: istinu života i njenu umjetničku transpoziciju.

Iznenađenje posebne vrste bio je film *Severna svetla* reditelja Džona Hansona i Roba Nilsona (oni su, takođe, i scenaristi). Naime, nismo navikli da nam iz Amerike dolaze filmovi te vrste, a evo zašto: to je, zapravo, film o Roju Sorensenu, Norvežaninu porijeklom, koji je bio organizator Lige osiromašenih farmera u Sjevernoj Dakoti, 1916. godine. On je, zajedno sa svojim farmerima, učinio da se ime Sjeverne Dakote ubilježi na političku mapu svijeta. Liga je reagovala na povećanje poreza i potpuno bankrotstvo farmera, pa tu Ligu mnogi smatraju najuspješnijim zemljoradničkim pokretom svih vremena. Taj zapostavljeni stalež, ljudi »zelenih prstiju«, skrenuo je pažnju ravnodušne javnosti na vlastito postojanje i obespravljenost. Združeni, postigli su dosta. Ovaj alternativni američki film, tako netipičan za tamošnje prilike, vrlo vjerodostojno i kinestetički ubjedljivo evocira taj događaj. Reditelji su nastojali da svakom kadru daju savršenu živost, i u tome su uspjeli. Autentičnost i uvjerljivost svakog prizora obezbjeđuju i Skandinavci iz Krozbija, naturalizovani Amerikanci, se-

ljaci koji su pristali da igraju sudbine svojih predaka od kojih je živ samo još Roj Sorensen, star devedeset četiri godine. Ovo je u svakom slučaju, zanimljivo djelo, naročito ako se smatra pionirskim u svome žanru — bar što se američkih prilika tiče.

Što se tiče ovog izvještača — koji se nikako ne diči time što je u ogromnoj manjini kad je o Bergmanu riječ — on misli da se taj ugledni švedski reditelj dosta zamorno i formalistički ponavlja (za njega se može reći ona kvintilijanovska misao da »učenost stvara teškoće«). Njegova posljednja djela odlikuje izvjestan sterilitet, pretjerana čistota forme i, čak, nekakav teatralizam. Uz muziku Baha, Šopena i Hendla (sve sama harmonija!) sukobiće se disharmonična majka (koja je interese vlastite djece i porodice žrtvovala demonu karijere) i kćer koja živi u mirnom braku s parohom — eto filma *Jesenja sonata.* Narcisoidna majka pijanist, pokušaće pod starost da obnovi odnose sa kćerima (jedna od njih je čak paralizovana, što pojačava melodramatičnost prizora). Ali od toga nema ništa — ostala je samo čista jarost, nerazumijevanje, okrutna hladnoća osjećanja, emocionalna udaljenost. Taj film inače djeluje odveć mehanično, proračunato, kao lijepa ilustracija scenarijem postavljenih teza koje se filmom »dokazuju«. Sem toga, ta priča ničim ne izlazi iz okvira banaliteta ovog tipa: karijera ili porodica? Da nije kamere izvanrednog i nadahnutog Svena Nikvista, pokazala bi se sva teatralnost i iskonstruisanost *Jesenje sonate.* Da se to što manje osjeti, pomogle su svojim valjanim ostvarenjima glumice Liv Ulman i Ingrid Bergman.

Igrač na žici reditelja i scenarista Roberta Janga je film o Meksikancima što, pritisnuti oskudicom i nevoljama svake vrste, bježe preko granice u Ameriku — da se nekako domognu te velike i »obećane zemlje«. To moderno roblje shvatiće da je Amerika za Amerikance, i da je za njih ostalo samo malo mjesta na tome prostoru — otprilike onoliko koliko im je potrebno da se stopalima opru na zemlju. To su samo tuđinci puni straha da ih policija ne otkrije i ne vrati u Meksiko, ljudi bez posla i bilo kakvih prava. To su žrtve snova o Americi, ti »igrači na žici«. Kao da im nevolje nije već dosta, pred njih se isprečuje i jezička barijera, kao i kulturni šok što ga doživljavaju ljudi koji dođu u kulturno i ekonomski razvijeniju sredinu. To je dobar film, plemenite i poštene ideje, ispunjen razumijevanjem i samilošću prema ljudima s kojima se sudbina poigrava. Glavnu ulogu tumači, s primjernom uvjerljivošću, Domingo Ambriz.

Kao što sâm naslov govori, film *Plava kragna* je o radništvu, tačnije: o »plavim kragnama« jedne fabrike automobila u Detroitu. Scenaristi Leonard i Paul Šreder (Paul je i reditelj) govore o sukobu radnika i uprave tvornice, i o ulozi sindikata u njemu. Vajkadašnji sukob »bijelih« i »plavih kragni«! Kad radnici postanu »funkcioneri« u sindikatu, namah se preobraze u povlašćenu »radničku elitu« koja više ne štiti interese onih koji su ih izabrali. *Plava kragna* je i opis ubistvene fabričke rutine koja radnika svodi na dio serijskog procesa. Glavni »junak« ovog filma jeste fabri-

ka. Film je naročito polemično usmjeren na »radničku elitu« koja je postala korupcionaška čim se domogla vlasti i koja radnike eksploatiše isto kao i poslodavci, ili još gore. Iako mjestimice naivan kad »naduvava« beznačajne probleme, *Plava kragna* je rijetko djelo o fabričkim radnicima Amerike, jer su oni tako malo »filmični« za holivudske mogule. Glavne uloge tumače Ričard Prior i Harvej Kajtel.

Liliana Kavani već je »zavirivala« »s one strane« *(Noćni portir)*, sada čini isto: u filmu *S one strane dobra i zla* analizuje situaciju koja je, zaista, izvan svih moralnih konvencija i kategorija dobra i zla. Ličnosti koje tvore tu situaciju su postojale (Fridrih Niče — Lu Salome — Pol Re), a susreću se u Rimu 1899. godine, u godini velike milenarističke prekretnice kada prolazi jedan i počinje novi vijek. »Kraj je godine, Fridrih, a sa njom i kraj ovoga vijeka. Ali počinje i dolazi naš vijek, zar ne?«, kaže Ničeu famozna Lu, žena — preteča evropskog liberatenstva koje neće da zna ni za kakvu granicu uživanju. Oni su pokušali da žive utroje, kao da su nagovještavali novi promiskuitet poslije velikog evropskog licemjerja. Kretali su na »unutrašnja putovanja«, uzimali opijum, proširivali granice svemu, uživali u beskrajnom i zaumnom. Takav život odveo je pisca *Volje za moć* u ludilo kao pribježište. Lu je bila u pravu: došlo je »njihovo vrijeme«, završeno je »putovanje na kraj noći«. Što je najgore, ovaj vijek se time diči! Posljednja sekvenca je veoma simbolična: Lu i Fridrih se valjaju u lišću i blatu. Tako okončava svijet amoralnosti i tragičnosti; tragičnosti stoga što je to bio pokušaj da se preskoči nivo ljudskog koji ne smije da prekorači nijedan stvor a da se ne odljudi. Uloge tumače Erland Jozefson i prelijepa, erotična Dominik Sanda (Niče — Lu).

Nagisu Ošimu zanimaju strasti i monomanije. Poslije *Carstva čula*, Ošima je stvorio novo djelo, *Carstvo strasti* (po sopstvenom scenariju). To carstvo je odista moćno i beskrajno, nikad do kraja istraženo. Sve je u Ošiminom djelu u znaku požude i vladavine samo jedne strasti — erotske. Njegovi junaci ne uspijevaju da joj odole, nego se radosno podaju demonu požude. To su »riječi noći«, veliki i nesputani govor čula koji se okončava užasom kao prirodnim razrješenjem svake monomanije što ovlada čovjekovom voljom. Ošima je reditelj velike vizuelne kulture (kao i svi japanski reditelji, uostalom), i njegov novi film je veoma izražene likovne ljepote. U dobrom glumačkom ansamblu ističe se Kazuko Jošijuki.

Smrt na Nilu Džona Giljermina je klasični triler po romanu Agate Kristi (scenario je napisao Entoni Šefer). To je zabavno djelo sačinjeno od misterije, napetosti i draži odgonetanja tajanstva. Pašće mnoge glave na brodu koji plovi Nilom, a detektiv Poaro nastoji da razriješi tu veliku gonetalicu Agate Kristi, majstora smrti i nepredvidljivih zapleta. Ko taj žanr voli, sigurno će uživati u njegovoj tajni. Giljermin je okupio probranu glumač-

ku ekipu (Piter Justinov, Džejn Birkin, Mia Farou, Bet Dejvis), i izvrsno je snimljen oko velikih piramida i na »svetom Nilu«.

Ježi Skolimovski je, zajedno sa Majklom Ostinom, adaptirao novelu Roberta Grejvsa i napravio film *Krik*, pun tajanstva, kao fantastičnu realnost u kojoj je zamućena granica sna i jave, normalnog i ludila. Skolimovski uspijeva da ostvari tu smješu iracionalnosti i prizora svakidašnjice, i u tome su mu valjano pomogli glumci Suzan Jork i Alen Bejts, prije ostalih.

I napokon: *Bliski susreti treće vrste!* Ovim djelom Stivena Spilberga (on je i scenarist) otvoren je ovogodišnji FEST, ali ovaj izvještač želi da baš njime »zatvori« ovaj svoj prikaz, jer misli da pomalo simbolizuje opšte stanje svjetskog duha danas. To je, inače, »naučno-fantastični« film, djelo novog utopizma. Ovdje je riječ o posjeti dobronamjerne svemirske braće, nastale iz druge energetske matrice. Spilberg ovim filmom odgovara na dosta izraženu »mjesečarsku« nostalgiju za svemirom, »starim domom« i mogućim prazavičajem. To je i pokušaj suočavanja s paralelnim svijetom čije bi otkriće i priznavanje — u tome se i sastoji sav taj golemi strah od »malih zelenih« — poremetilo cijelu našu predstavu o svijetu i životu. Pored »zdrave« radoznalosti i otvorenosti nepoznatom, Spilbergov film je i izraz nove pastoralnosti bjekstva od nesređenih poslova na ovoj našoj paranoidnoj planeti. Ta haotičnost zemaljska, evo, projektuje se u svemir! To je, dakle, nova galaktička romantika. Spilbergovo djelo je karakteristično i poučno, i nudi svoje mnogobrojne nivoe: i psihološke, i sociološke, i društvene, i kinestetičke... Ovaj Spilbergov film, kako piše »Njusvik«, »spušta nebo na zemlju«, i ta metafora je lijepa i tačna. Spilberg je majstor spektakla i vizuelnosti *(Teksas-ekspres, Duel)*, pa i *Bliski susreti treće vrste* jeste film lijepe spektakularnosti (snimatelj je Vilmoš Žigmond). Glavnu ulogu tumači Ričard Drajfus.

Iz ove sumarne analize može se zaključiti da se ovogodišnji Festival nije proslavio izuzetno značajnim djelima, ako se izuzmu *Čovek od mermera* i *Stablo za klompe*. No i takvi kakvi jesu (a pretežno su standardnog kvaliteta), filmovi prikazuju aktuelnu ljudsku situaciju. Sudi li se po njima samo, izgleda da se čovjek današnjice počesto provodi kao vuk na kijametu.

Film — literatura i pozorište

*(Izbor iz priloga sa međunarodnog simpozijuma »Film — literatura i pozorište« u okviru FEST-a 79)**

Muharem Pervić: Književnost, film, pozorište

> »Samo veoma lakomisleni i uobraženi ljudi mogu da grade filmsku estetiku i zakonitost, polazeći od sumnjive pretpostavke samozačeća ove umetnosti, valjda od golubova ili od vode i duhana.«
>
> S. M. Ajzenštajn

Kažemo književnost, film, pozorište. Ne zaboravimo, pri tom, kako se mnoštvo pokreta, pravaca, tendencija, žanrova, dela krije pod ovim nazivnicima. Postoje dodiri i sličnosti između umetnosti jedne epohe, kao što postoje odnosi između dela istorodnih umetnosti u istorijskoj perspektivi. Naravno, postoje i odnosi među raznim umetnostima različitih epoha, često jedva shvatljivi, ali nepobitni. Ne retko dela jedne umetnosti služe kao »građa« drugoj umetnosti, i više od toga: dela jedne umetnosti podstiču stvaranje novih oblika druge umetnosti.

* Međunarodni simpozijum »Film — literatura i pozorište« održan je od 2. do 10. februara 1979. godine u Beogradu.

»Dela drugih umetnosti, piše Rene Velek, mogu biti pesničk teme, poput prirodnih objekata i ljudi. Ukazivalo se da je Spense (Spencer) neke od svojih opisa načinio po ugledu na tapiserije pozorište lutaka; slike Kloda Lorena (Lorrain) i Salvadora Roz (Rose) uticale su na pejzažističku poeziju osamnaestog veka: Kit (Keats) je pojedinosti za svoju *Odu jednoj helenskoj urni* izvuka iz određene slike Kloda Lorena. Stivn Larabi (Larabee) razmotri je sve nagoveštaje i obrade helenskog vajarstva u engleskoj poeziji, a Alber Tibode (Thibaudet) pokazao je da je Malarmeova pesma *L'Apres midi d'un faune* nadahnuta jednom Bušeovom (Boucher) slikom iz londonske Nacionalne galerije. Pesnici, naročito pesnici devetnaestog veka — poput Igoa (Hugo), Gotjea (Gautier), parnasovaca i Tika (Tieck) — pisali su pesme o određenim slikama...

S druge strane, nastavlja Velek, očigledno je da književnost može postati tema slikarstva ili muzike, naročito vokalne i programske muzike, baš kao što je književnost, naročito lirska i dramska, prisno sarađivala sa muzikom... U istoriji umetnosti pojavila se čitava škola naučnika — Ervin Panovski (Panovsky), Fric Zaksl (Saxl) i drugi — koja proučava pojmovno i simboličko značenje umetničkih dela *(Ikonologiju)*, a često i njihove književne veze i nadahnuća.«[1]

Još češće su književnost i pozorište teme filma i jedva da postoji značajnije književno delo koje nije ekranizovano. Ni prema književnim delima drugog reda film nije bio ni strog ni odbojan. Ali, na ovaj način se odnosi između ove tri umetnosti ne iscrpljuju; oni su znatno raznovrsniji, bogatiji i složeniji. Razlike i analogije između ovih umetnosti su mnogobrojne, različite po tipu i značenju, dijahronične ili sinhronične. Ponekad je razdaljina između dva romana, u izvesnom smislu, veća nego između jednog filma i romana. Granične linije koje dele i drže u vezi ove tri umetnosti, otvarajući plodan i podsticajan dijalog među stvaraocima, omogućavaju nam da naslutimo ono što bismo mogli da nazovemo podnebljem umetničke kulture, što ga ove umetnosti, zajedno sa drugim umetnostima, stvaraju. U ovom smislu nije se teško složiti sa već citiranim Velekom: »Poređenje umetnosti na osnovu njihove zajedničke društvene i kulturne osnove korisnije je od pristupa kroz umetnikove namere i teorije.«[2] Jer, kako kaže Velek, ne samo priroda već i tehnika deli Blejkove i Rosetijeve pesme od njihovih slika. Svaka od umetnosti ima sopstvenu istoriju, duhovnu, društvenu i socijalnu pozadinu.

To, međutim, ne znači da ne postoji ništa što se kao zajednički imenitelj može izvući ispred zagrade za ove tri umetnosti, već samo to da se ove analogije i uopštavanja moraju zasnivati

---

[1] *Odnos među umetnostima*, »Nolit«, Beograd, 1978, str. 131—132.
[2] Isto, str. 138.

na konkretnom izučavanju svake od ovih umetnosti u njenom širem, društveno-istorijskom, i užem, umetničkom kontekstu. Duh umetnosti jedne epohe ne može se odrediti analogno »duhu vremena«, izvan konkretne analize svake od umetnosti. Velek s pravom zaključuje da »umetnik ne stvara pomoću opštih mentalnih pojmova, već pomoću konkretne građe; a taj konkretni medijum ima svoju vlastitu istoriju, često veoma različnu od svakog drugog medijuma«.[3]

U knjizi *Duh filma* Bela Balaž beleži priču o čoveku svestrano upućenom u intelektualni i umetnički život svog vremena. Sticajem okolnosti ovaj čovek već kao sasvim zreo i formiran prvi put se susreo sa filmom. I ono što je bilo jasno, dostupno i razumljivo i deci u njemu je izazvalo pometnju i nedoumicu. On, zapravo, ništa nije razumeo.

Kao i sve ilustracije i primeri, i ovaj deluje preterano, ali poučno. Upućuje nas, između ostalog, na razmišljanje o odnosu između različitih umetničkih kultura, ukazuje na to da razumevanje jedne umetnosti ne pretpostavlja automatski razumevanje drugog oblika umetnosti. Naravno da upućenost u više različitih umetnosti omogućuje svestranije i dublje razumevanje svake od umetnosti. Problem razumevanja, to jest »čitanja«, shvatanja jezika jedne umetnosti postavlja se, međutim, za sve umetnosti zajedno, ali i za svaku umetnost posebno. Očigledno je: čoveku iz Balažove priče nije bilo dovoljno da poznaje filozofiju i književnost; činjenica da se on i pored poznavanja drugih umetnosti nije snašao u svom prvom susretu sa filmom ukazuje da odista postoji ono što teoretičari i zagovornici filma kao sedme umetnosti nastoje da obuhvate sintagmom *specifično filmsko*. Filmska teorija se svojski upinje da ovu specifičnost izdvoji i precizira.

Mogli bismo navesti i drugačije primere. Toliko pisaca nije volelo niti razumevalo pozorište, dok su film često prezirali. Zanimljiva je razlika koju Lukač pravi između teatra i filma još početkom druge decenije našeg veka, 1913-te.[4] Za Lukača je scena apsolutna stvarnost u kojoj se kreću živi ljudi. Takvu stvarnost film ne poznaje. Filmska i scenska stvarnost, to jest životnost, različite su po tipu. Filmsku stvarnost Lukač opredeljuje kao fantastičnu; ona izražava život bez sadašnjice, bez sudbine, bez prave motivisanosti, netemeljito, to jest ona izostavlja ono najdublje u našoj duši. Ova filmska stvarnost je površinska; u njoj je život bez težine i zasnovanosti, nebićevit i bez vrednosti.

Sličnu razliku Lukač uspostavlja između vremenitosti i toka radnje na sceni i filmu. Dok je osnovni »princip gradnje« na sceni »neumoljiva nužnost«, »vezivanje« na filmu karakteriše »ničim ograničena mogućnost«. Ni kauzalitet na filmu nije istinski, to jest

---

[3] Isto, str. 138.

[4] *Theorie des Kinos,* Suhrkamp, 1972, str. 142—148.

nije uspostavljen sadržajnošću. »Sve je istinito i stvarno, sve je jednako tačno i jednako stvarno.« Film, po Lukaču, pokazuje stvarnost u njenoj spoljnoj fantastici, bez tajnovitosti, dok je scena »carstvo nage duše i sudbine«. Film je, tako, »gola radnja« a lica u njemu imaju pokrete, ali nemaju dušu; ono što im se događa tek je zbivanje, ali ne i sudbina. Na kraju, Lukač zaključuje da visoka tragedija i komedija pripadaju sceni, a popularni zabavni komadi filmu.

Sasvim obrnuto mislio je Abel Gans, jedan od vidovitih filmskih kreatora koji nas četrnaest godina posle ovog Lukačevog teksta uzneseno uverava da je film za naš vek ono što je »za Eshilove savremenike bila grčka tragedija... Došlo je vreme slike, piše Gans 1927. godine. Sve legende, sve mitologije i svi mitovi, svi osnivači religija, pa i same religije, sve velike istorijske ličnosti, svi objektivni odblesci narodne mašte stari hiljadama godina — sve očekuje svoje svetlosno uskrsnuće, dok se junaci guraju pred našim vratima ne bi li ušli. Sav život snova i svi snovi života spremni su da siđu na osetljivu pantljiku i nije puka igoovska dosetka ako se pomisli da je trebalo da Homer na nju otisne *Ilijadu* ili možda čak *Odiseju*. Došlo je vreme slike!... Veliki film! Muzika: kroz biljur duša koje se sreću ili traže, kroz sklad vizuelnih refrena, čak i kroz vrednost tišine; slikarstvo i skulptura kroz kompoziciju; arhitektura kroz konstrukciju i red; poezija kroz dah snova istrgnutih iz duše bića i stvari: i igra kroz unutrašnji ritam koji se prenosi u dušu i nagoni je da se odvoji od vas i da se umeša među učesnike drame. Sve je tu sjedinjeno. Veliki film? Raskrsnica umetnosti, koje se po izlasku iz svetlosne visoke peći više ne mogu prepoznati i koje se uzalud pozivaju na svoje poreklo. Veliki film? Jevanđelje sutrašnjice! Most snova prebačen iz jedne epohe u drugu! Umetnost alhemičara: veliko delo stvoreno za oči! Došlo je vreme slike!«[5]

Kao što se vidi, najpresudnija reč za Lukača i za Abela je *duša*. Ali, dok po Lukaču sve ono istinsko, pravo, duboko, to jest duša, sudbina, tragedija, pripada sceni, po Abelu Gansu slika je ono pravo, film je sinteza umetnosti, umetnost budućnosti. Na isti ili sličan način obogotvoravana je, ili osporavana, reč. Pitanje čemu filozofija u našem vremenu prošireno je i na književnost. Prorokovana je njena smrt. Govori se o raspadu i umiranju verbalnog jezika. Ipak, nikada nije stvoreno toliko umetnosti koliko u našem veku. Ostaje da vidimo gde počinje i gde se završava carstvo reči, gde su među ovim umetnostima granice i linije dodira.

Proroci ne bi bili ono što jesu kada ne bi bili rečiti, to jest kad ne bi preterivali. I ma koliko se, ponekad, u pojedinim fazama, književnost, teatar i film suprotstavljali, ma koliko se odnosi među ovim umetnostima ponekad zaoštravali, bez obzira na isključivost, na strah i zebnju da ove umetnosti jedna drugu prepokri-

[5] Anri Ažel, *Estetika filma*, BIGZ, Beograd, 1978, str. 34—35.

vaju i ugrožavaju — mapa dodira, približavanja i udaljavanja što je ove umetnosti, čije se istorije ne poklapaju — iscrtavaju, suočava nas sa različitim tipovima podsticaja, dopuna, zapreka. Očigledno, ma koliko da su različite, ove umetnosti su često pokrenute istim ili sličnim duhovnim stremljenjima. Avangardni film dvadesetih godina, na primer, rađa se u susedstvu i u sadejstvu sa modernim slikarstvom, u okrilju dade i nadrealizma; ekspresionističko pozorište upliviše na ekspresionistički film. Andergraund-film iz šezdesetih godina i novo pozorište razvijaju se gotovo uporedo. U novom filmskom talasu nije teško prepoznati duh i senzibilitet, osećanje sveta koje na svoj način nalazimo u francuskom novom romanu, kod Rob Grijea, ili Bitora, recimo.

Nije čak presudno u kojoj od ovih umetnosti se izvestan novi umetnički pokret prvo obelodanjuje. Izvesno zajedničko osećanje sveta, pa prema tome i onoga što je u njemu *umetničko*, to jest kreativno, objedinjuje, ili bar dovodi u vezu umetnosti jedne epohe. Naravno, ni ovaj princip ne bismo smeli obogotvoriti. U okviru svake od umetnosti deluju u prvom, ili dalekom, potisnutom planu, različite tendencije, pa je otud moguće da, književnošću, na primer, u jednoj fazi, dominiraju novatorske struje i tendencije, i da u istoj deceniji, u teatru ostanu, bar za izvesno vreme, na snazi i neosporeni izvesni tradicionalni oblici i obrnuto.

Kada je verbalna poezija pokazala znake zamora, iscrpljenosti, osećanje poetskog snažno se probilo u andergraund-filmu i u izvesnim neverbalnim tipovima izražavanja. U dodiru sa drugim umetnostima, a i stvarajući sopstvenu istoriju i budućnost, film prolazi faze koje su na svoj način upoznali književnost i teatar. I poput simbolista koji su razvijali teorije o apsolutnoj knjizi ili pesmi, i filmski ljudi govore o apsolutnom filmu, o filmu kao goloj stvarnosti ili čistoj fantaziji i tako dalje. I što su izrazitije umetničke pretenzije u filmu, teatru i književnosti, što je potisnutiji komercijalni karakter u ovim umetnostima, utoliko su one u svojim izražajnim sredstvima specifičnije i u suštinskom dosegu srodnije. Breton, Aragon, Kokto, Dišamp, Pikabija, Dali, svi su se oni na svoj način interesovali za film, i više od toga. Sanjari i zaljubljenici, oni u filmu vide nove mogućnosti poezije, pa otud o filmu govore kao o »optičkoj poeziji« i umetnosti budućnosti.

Iz svega se dâ zaključiti da se odnosi između književnosti, pozorišta i filma ne mogu shvatiti kao jednom zauvek dati, već dijalektički, kao deo živog društveno-istorijskog procesa, u kome se kreće i menja ono što shvatamo kao *književnio, pozorišno* ili *filmsko*.

Kada se književnost, pozorište i film dovedu u vezu, onda se najčešće ima u vidu stepen jedinstvenosti, zasebnosti, ili zavisnosti, to jest srodnosti svakog od ovih oblika umetnosti. Krajnje pozicije obično se izražavaju epitetom »čist«, pa se govori o čistom filmu, čistoj poeziji ili teatru. Čist ovde znači i podrazumeva apsolutnu *kinematografičnost, teatralizam* ili *literarnost*. U ovakvom

pristupu obično se prisustvo jedne umetnosti u drugoj tumači kao nedosegnutost, neprimerenost određenom medijumu.

Kada se, recimo, ljudima u pozorištu učinilo da je literatura uzela pozorište pod svoje, nastao je pokret protiv *literarnog pozorišta*. Novi scenski jezik, za kojim ovo pobunjeno pozorište traga, podrazumeva osvajanje »čistijeg« od drugih umetnosti, pre svega literature, nezavisnijeg jezika. Otud zagovornici novog teatra (Grotovski, Living, Barba, Šehner), nastavljajući se, pre svega, na Artoa, verbalnom suprotstavljaju *telesni jezik*, jezik tela i pokreta. Naravno da ovaj novi jezik pretpostavlja i izmenjenu predstavu o tome šta je, pre svega, *pozorišno*. Pozorište vraćeno izvorima, teatar koji traži najkraći put do čoveka i stvarnosti, ovaj živi teatar koji panično nastoji da se oslobodi mrtvih reči, uobličava se u suprotstavljanju literarnosti, dramskom tekstu od koga je pozorište vekovima živelo! Ovaj teatar, mogli bismo reći, nastaje udaljujući se od literature i približavajući se filmu.

Začetnici andergraund-filma filmuju hepeninge, predstave Living-teatra i drugih avangardnih pozorišnih trupa. Duh pobune suprotstavlja novo pozorište i andergraund-film institucionalizovanom teatru, odnosno komercijalizovanom filmu. U osnovi ove pobune i povezanosti novog filma i teatra je jedinstven stav prema sadržini i vrednostima epohe, prema valjanosti života, kulture, civilizacije. Reč je zloupotrebljena, postala je »laka«; i teatar i film svoj jezik traže udaljujući se od ispražnjene reči, od privida što se ovim krivotvorenim jezikom širi.

»Teška reč«, ili govor sa pokrićem, to je ono čemu novi teatar i film teže. Osumnjičena reč prikriva upravo to što zaumna slika ili pokret tela hoće da otkriju: »živi život«. Izvestan pokret ka samom sebi objedinjuje, bar za izvesno vreme, ono što sebe naziva novim u teatru i filmu. Ova novina upućuje na izvesnu korenitost, na iskonsko kao autentično, na neposredan dodir sa sobom i svetom. Dva koraka nazad, jedan napred; svakako, ali osvajanje nove dubine, kao i obično, i ovde je praćeno i novim mistifikacijama.

Takve pobune, »prekide«, poznaju i druge umetnosti. Na ovim prelomnim ili bar zaoštrenim tačkama radikalizuje se ne samo odnos prema svetu i prirodi, prema društvenoj i kulturnoj stvarnosti, nego i prema drugim srodnim umetnostima. Uporedo sa upućenošću umetnosti jedne na drugu stvarana je i predstava o neprimerenom, otežavajućem prisustvu književnog ili teatarskog u filmskom. U ovom smislu govori se o »filmovanom pozorištu« ili o literarnom filmu, o »literarisanju«, gde se ima u vidu »književno stanovište«, dominacija foničkog elementa, ili korišćenje izvesnih prevashodno literarnih postupaka i metoda na filmu. Govori se i o mehaničkoj primeni filmskih postupaka i figura u književnosti i pozorištu, o filmskom dijalogu u romanu, u krivotvorenju dokumentarnog filma u takozvanom pozorištu dokumenta. Koliko smo puta, uostalom, kada je reč o dramatizacijama ili ekranizaciji,

mogli da čitamo kako predstava ili film zaostaju za književnim delom od koga su pošli.

Suzan Sontag se pita: da li je film naslednik, supranik ili oživotvorilac teatra, i odgovara: Suparnik, ali suparnik koji podstiče.[6]

Dakako, nezgodno je imati suparnika čak i ako vas podstiče! Godarov film, po mišljenju ove ugledne teoretičarke, uključuje u sebe književnost, teatar, muziku, slikarstvo, balet. U nastojanju da naglasi sintetički karakter filmske umetnosti, S. Sontag, s puno smisla za preterivanje, nalazi u Godarovim filmovima malo Bretona, malo Rob-Grijea, malo Fransis Ponža, malo Orvela, Gertrude Stein, D. Rismana, Raušenberga, pomalo Buleza, i rock'n'roll-muzike i još ponečeg.

U Godarovom filmu se prepliću tehnike kojima se služi književnost, pozorište, muzika, slikarstvo, televizija. Godar, koga optužuju za »književni stav« u kinematografiji, Godar čiji su filmovi puni ideja, intelektualnih dilema, ne razlikuje, veli spisateljica, književnu i kinematografsku inteligenciju. Za njega je književnost izvor novih sadržaja, miljea, shema, lica, građe koje film apsorbuje, koristi. Činjenica da se Godar kao građom radije koristi literaturom drugog reda ne može se uzeti kao princip, već samo kao način Godarovog rada; na njegov filmski izraz ipak su presudnije uticale Prustova, Džojsova i Foknerova tehnika pripovedanja. Književnu građu za kojom poseže Godar delimično teatralizira, koristeći se tehnikom Brehtovog epskog teatra. U polazni literarni stereotip Godar ugrađuje ideje i stavove preuzete iz pisaca prvog reda, iz Majakovskog *(Karabinjeri)*, Poa *(Živeti svoj život)*, Dantea, Helderlina, Brehta *(Prezir)*, Šekspira *(Banda autsajdera)*, Rasina *(Udata žena)*, Mao Ce Tunga *(Mali vojnik)*, Flobera *(Dve ili tri stvari)* i tako dalje.

Ajzenštajn beleži da se sa Džojsom upoznao u Parizu i da se pisac koji je, po njegovom mišljenju, dostigao savršenstvo unutarnjeg monologa u književnosti, interesovao za filmski unutarnji monolog u *Potemkinu* i *Oktobru*. Za unutarnji monolog, po Ajzenštajnu, sposobna je književnost »koja izbija van ograde svog tradicionalnog zabrana«.[7]

Ne bi li se to moglo reći i za film koji je, po Ajzenštajnu, pogodniji od književnosti i od teatra da izrazi skrivenu unutarnju misao. Iako je film unutarnji monolog kao i paralelnu montažu preuzeo iz književnosti, oba ova postupka su prevashodno filmski, »jer jedino je zvučni film u stanju da rekonstruiše sve faze i oso-

---

[6] Susan Sontag, *Stilovi radikalne volje*, »Mladost«, Beograd, str. 91—113, 132—182.

[7] S. M. Ajzenštajn, *Montaža atrakcija*, »Nolit«, Beograd, 1964, str. 112.

benosti toka misli«. To je otud što je »montažna forma, kao struk tura, rekonstrukcija zakona misaonih procesa«.[8]

Istaknuti filmski teoretičar Bela Balaž je istog mišljenja »Nikakva reč nije u stanju da izrazi tok misli kao što može film jer racionalna pojmovna priroda onemogućava jeziku da otkrij iracionalnu vezu među slikama. Osim toga, jedino brzina kojom se smenjuju slike u filmu može da prati stvarnu brzinu misaonog procesa.«[9]

Dejvid Grifit, veli Ajzenštajn, vidi svet kao Dikens, Čaplin kao Malro u *Ljudskoj sudbini.* U Čaplinovim filmovima Ajzenštajn prepoznaje još Ščedrina, Dostojevskog, humor E. Birsa. Dikensovi romani su, po ovom autoru, vršili funkciju filma pre filma Ovi romani su sadržali sve što su savremenici voleli; odlikuje ih plastičnost, vizuelnost, »optička strana«. Cvajg govori o Dikensovom »vizuelnom pamćenju«, naziva ga »genijem gledanja«. Cvajg zaključuje da je Dikensova izuzetnost u »svojevrsnoj optici«. Otud je, po Ajzenštajnu, prvom rečenicom Dikensovog romana *Cvrčak na ognjištu* počeo Grifit, odnosno film, jer je ovaj »Čajnik koji je počeo...« tipičan grifitovski krupni plan.«[10]

Nije ovde reč o formalnoj sličnosti, već o »principu gradnje« o »montažnoj konstrukciji« Dikensovih romana iz kojih Grifit izvodi svoju »filmsku kompoziciju«. Reč je o sličnosti Dikensovog i Grifitovog metoda gradnje. Ajzenštajn ga određuje kao »metod montažnog vođenja paralelnih scena koje prekidaju jedna drugu« ili, kako drugde kaže, »montažni tok komponovanja sadržaja«.[11]

Ajzenštajnova razmišljanja o montaži, odnosno »principu gradnje i konstrukcije«, deo su opšte poetike dvadesetih godina poetike ruskih formalista, Šklovskog, Jakobsona, Ejhenbauma i drugih. I ovaj primer pokazuje da se film i filmska kultura razvijaju u dodiru i stvaralačkom prepletu sa književnom i pozorišnom kulturom. Upućujući na izvesnu širu fukoovsku povezanost, Ajzenštajn, štaviše, ističe da je princip građe i konstrukcije u ove kulture ušao iz mašinogradnje.

Naravno, ne poseduju sva književna dela toliko »filmskih osobina« koliko ih imaju *Cvrčak na ognjištu* ili *Oliver Tvist.* Filmska obrada književnog ili pozorišnog dela nije i ne može biti mehaničko šematsko prenošenje građe, figura, postupaka, niti postoji izgrađena svevažeća metodologija prenošenja književnog dela na film ili scenu. Drajzer je tužio Paramunt, jer je Jožef fon Šternberg »snimio« formalno i spolja vernu verziju njegove priče«.[12] Pisac je ovu »vernu«, to jest bukvalnu verziju smatrao iskrivljavanjem

---

[8] Isto, str. 113.

[9] Anri Ažel, *Estetika filma,* cit. izd., str. 74.

[10] S. M. Ajzenštajn, *Montaža atrakcija,* cit. izd., str. 236.

[11] Isto, str. 253.

[12] Isto, str. 114.

Na primerima iz dalje i bliže prošlosti, na umetničkim i kulturnim tradicijama različitih naroda u čijim temeljima prepoznaje »montažno mišljenje«, Ajzenštajn želi da pokaže da film ne samo da poseduje samostalni način izražavanja, već i da su izvesni postupci i sredstva koji nisu prvo korišćeni na filmu prvostepeno filmski, te da se iste figure u različitim umetnostima nejednako ponašaju. Napomenuli smo već da su paralelna montaža ili »flešbek« prevashodno kinematografski postupci, iako ih film preuzima iz literature, ili su bar toliko filmski koliko i literarni. »Pozajmice, otisci, podražavanja, adaptacije značenjskih figura..., piše Kristijan Mez, predstavljaju doista čestu pojavu koja je pravilo, a ne izuzetak: neke od konfiguracija koje najočiglednije izgledaju kao kinematografske, pojavljuju se ponovo u crtanim filmovima, ili u literaturi...; neka plastična dejstva koja su, čini se, bila najviše vezana za slikovnu umetnost, preuzeli su nemački ili švedski ekspresionistički filmovi; pričanje u prvom licu, konstrukcija takozvanog »romanesknog sadržaja« uvrežilo se u filmovima posle 1939. godine.«[13]

To da efekat »svetlo-tamno« pripada pre vizuelnim umetnostima nego literaturi i da su izvesni »poetski efekti« svojstveni pre svega književnosti, »ne sprečava, kaže isti autor, dublje ili lokalizovanije vidove kodovske transpozicije..., a još manje lokalizovane ili izobličavajuće pozajmice...«[14] Drugim rečima, jedinstvenost ne isključuje srodnost; »jedan jedinstveni jezik istovremeno pripada klasama jezika«.[15] Svaka umetnost, prema tome, ima sebi bliže, specifičnije kodove i kombinuje, preuzima one manje specifične; nema sumnje da i u filmu dolazi do preuzimanja iz drugih umetnosti. Dakako, u slikarstvu je bitno *slikarsko*, kao što je u književnosti presudno *književno*, mada i u njoj nije sve književno; u filmu je bitno *kinematografsko*, ali ni u filmu nije sve kinematografsko.

Filmski teoretičari rado govore o razlikama u stepenu posrednosti između književnog i filmskog, reči i slike. U ovom slučaju se često gubi iz vida da očitovanje smisla nije mehaničko, to jest da razumevanje nije direktno. Ako se složimo da film, kao i književnost, poseduje sopstveni jezik, onda je preporučljivije govoriti o specifičnom izražavanju nego o »slikama koje nameću misao« i o mislima koje prizivaju slike. Razumevanje svakako podrazumeva moć apstrahovanja, pa prema tome ni filmska slika nije ništa očigledno i pročitano; njen smisao se ne vidi, već se razotkriva. Kao što književni jezik tek nosi u sebi misao, i slika kazuje više ili manje nego što vidimo.

---

[13] K. Mez, *Jezik i kinematografski medijum*, Institut za film, 1975, str. 167.

[14] Isto, str. 175.

[15] Isto, str. 183.

Rascvalo jabukovo stablo na filmu i u udžbeniku botanike nosi dva različita značenja. Baš zato što su umetnički jezici prenosni, što računaju na udvojena značenja, opasno je odveć insistirati na neposrednosti slike i na posrednosti reči. Izglednije je nabrajanje tropa ili postupaka koji su prevashodno filmski, više pozorišni ili literarni. »Posredno prikazivanje nekog događaja pomoću materijala koji sa njim nije u vezi, ili saopštavanje posledica neke radnje umesto nje same, omiljen je metod u svim umetnostima.«[16] Ovim metodom služi se, piše Rudolf Arnhajm, Dante kao i Čaplin.

Stvarnost se ni u jednu umetnost ne prenosi mehanički, direktno, iako je Arnhajm u pravu kad tvrdi da je dokumentarnost više filmski nego književni ili teatarski postupak. Šklovski, koji je o Ajzenštajnu napisao čitavu knjigu i čija je teorija gradnje književnog dela svakako u vezi sa Ajzenštajnovim shvatanjem montaže, veli da je pejzaž postojao oduvek, ali da je u književnost ušao u XVIII veku: »Jer, u prirodi nema slika prirode«; one se moraju stvarati. Sve što ima stila, ističe Šarl Lalo, protivprirodno je. Film, po Šklovskom, postaje umetnost pošto napusti podražavanje i postane »fabrika odnosa prema stvarnosti«.[17]

Kadar filma, uverava nas Bela Balaž, »ne pokazuje nam samo šta posmatrač vidi, već, takođe, i kako on to vidi. Ovo *kako* je već karakteristika, dakle, umetničko oblikovanje. Ovo *kako* karakteriše ne samo objekt, nego i posmatrača: njegov pogled na predmet, njegov odnos prema njemu. Svako posmatranje sveta predstavlja, naime, pogled na svet. Svaki položaj kamere izražava jedno unutarnje stanovište kamermana.«[18]

Ono što je za pisca stil, kaže Pudovkin, to je za reditelja poseban način na koji se služi montažom. Pored krupnog plana, koji je, po mišljenju Bele Balaža, odvojio film od pozorišta, najvažnije svojstvo filma je montaža ili »pesničke makaze«. Balaž montažu upoređuje sa stilom u književnosti. Krupni plan nam, po ovom autoru, otkriva ono što ne možemo da vidimo izvan filma. Sa krupnim planom, naime, otkriveno je i ljudsko lice, lice koje izražava dušu. Ako krupni plan izdvaja, usredsređuje, montaža je postupak u kome se ispoljava rediteljevo osećanje ritma; montaža kao paralelizam dovodi u vezu ono što samo po sebi nije u saodnosu i time produbljuje, univerzalizuje značenje. Ponavljanja imaju vrednost lajtmotiva u književnosti.

Još jedno eminentno filmsko svojstvo, po Balažu, jeste pokretna kamera koja je prevladala statičnost i razbila zatvorenost umetničkog dela, te omogućila da se stvari vide sa različitih odstojanja i pod različitim uglovima. Ovu pokretljivost prihvatilo je

---

[16] Rudolf Arnhajm, *Film kao umetnost*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1962, str. 96.

[17] *Theorie des Kinos*, Suhrkampf, str. 93.

[18] Isto, str. 166.

i novo pozorište, koje menja mesto izvođenja i dozvoljava gledaocu da bira ugao posmatranja. Ovaj postupak susrećemo i u književnosti, iako je on, po Balažu, prevashodno filmski. I dok »tačka gledanja« ističe specifičnost filma, tačka pripovedanja podvlači osobenost proze. Reditelj bira ugao snimanja, romansijer traži reči i sklapa rečenice. Biranjem ugla reditelj naglašava, uspostavlja planove, komponuje. Način gradnje otkriva namere, upućuje na značenje. Birajući ugao snimanja, reditelj skriva radi otkrivanja: »Što manje vidimo, piše Rudolf Arnhajm, govoreći o kompoziciji kadra, čini nam se da više vidimo.«[19]

Po Rene Kleru, »karakter filmskog izražavanja je blizak pozorištu po strukturi, a romanu po formi«[20].

I Jan Marie Peters shvata montažu kao »gradnju rečenice«. Jezik pokreta zajednički je, po njemu, filmu i teatru; ono što ih razlikuje to je pozicija kamere koja omogućuje da se zbivanja u filmu od 90 minuta vide iz 600—1.000 tačaka gledišta.[21]

Da, roman opisuje predmet, film ga prikazuje. Ali i kamera, ako to reditelj hoće, ume da opisuje, kao što smo videli u filmovima novog talasa. Kamera može predmet da prikaže u opštem, srednjem ili krupnom planu, u različitom kontekstu i sa različitim intencijama. Razlike u postupnosti ipak postoje i one su veoma suptilne. Roman ne može da pokaže, već da kaže, ali i film pokazuje, takođe, da bi kazao. Tvrdnja da film ne može da izrazi misao direktno tačna je za film koliko i za književnost i teatar. Uostalom, koja to i kakva umetnički valjana misao može u umetnostima da se izrazi direktno!

Ostaje činjenica da se izvesna materija ili, tačnije, izvesno osećanje života, pregnantnije izražava u jednoj ili drugoj umetnosti. Ostaje uverenje da se poezija u filmu ne produkuje recitovanjem stihova, već rediteljevim nastojanjem da se do poezije dođe posredstvom filmskog načina kazivanja. Da bi to pokazao, Ajzenštajn, koji je smatrao da drama poseduje vrednost nezavisno od scenskog izvođenja, dok je na scenario gledao kao na stenogram ili šifru za koju reditelj »nalazi kinematografski ekvivalent«, navodi sledeći primer:

»Pisac kaže: smrtna tišina.

Režiser: golema nepokretna ravnina. Mračna prednja strana oklopnjače nečujno se njiše. Ratne zastave lepršaju. Možda neki delfin iskoči iz talasa, možda neki galeb nadleće površinu vode.«[22]

(Dodajmo da reditelji novog teatra shvataju dramu na način kako je Ajzenštajn pre pola veka shvatio scenario.)

---

[19] Rudolf Arnhajm, *Film kao umetnost*, cit. izd., str. 54.

[20] V. Petrić, *Čarobni ekran*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1962, str. 20.

[21] *Theorie des Kinos*, str. 178.

[22] Isto, str. 98.

Odista, postoje teškoće da se neke pesničke krilatice i osećanja vizuelizuju, kao što postoje prepreke da se neki vizuelni sadržaji pretoče u reč. Izvesne stvari se bolje izražavaju slikom, druge rečima. Postoje i granice. Njih je Virdžinija Vulf svesna kad kaže: »Sve što je dostupno rečima, i samo rečima, film mora da izostavi.«[23] Ali i sve što je dostupno slikama i samo slikama književnost mora da izostavi. Između je veliki zajednički svet. Tu je mesto različitih tipova kreativnosti. Filozofirati, to je, po pravilu, stvar filozofa i jednog jezika unutar verbalnog jezika. Pa ipak, Antonioni i Bergman filozofiraju na filmu.

Novu epohu filma Aleksandar Astrik naziva »dobom kamere-naliv-pera«. Time želi da kaže da će se film malo-pomalo osloboditi tiranije vizuelnog, slike radi slike, neposredne anegdote, konkretnoga, da bi postao isto tako fino i tanano pismo kakvo je pisana reč. Ni jedna oblast ne sme mu ostati nepristupačna. Najsuvlja meditacija, neka teorija o ljudskoj produktivnosti, psihologija, metafizika, ideje, strasti — sve to sasvim spada u njegovu oblast. Još bolje, recimo da danas o tim idejama i tim pogledima na svet samo film može da posvedoči.

Moris Nado je u jednom članku u listu »Combat« rekao: „Da je Dekart danas živ, pisao bi romane". Izvinjavam se Nadou, ali danas bi se jedan Dekart zatvorio u sobu ponevši šesnaestmilimetarsku kameru i filmsku traku, pa bi sastavio *Raspravu o metodu* pomoću filma, jer bi današnja *Rasprava o metodu* bila takva da bi samo filmom mogao na odgovarajući način da je saopšti ... Svaki film, budući da je u prvom redu kretanje, to jest da se odvija u vremenu, jedna je teorema. Njega prožima jedna nezamenljiva logika što samu sebe ispunjava od početka do kraja, ili bolje, jedna dijalektika.«[24]

Film je uvek pred teškoćom da izrazi ono što je rečima izraženo, ali film onim specifično kinematografskim može da izrazi ono što Hamlet pripisuje carstvu ćutanja. Možda su i najbolji filmovi po književnim delima oni koji ne prenose eksplicirano, već ono između redova, ono što je na granici književnog izražavanja. Da bi se romanom i filmom reklo isto, valja postupati na različite načine. I pored svih podsticaja koje su Grifitu dali Dikensovi romani, razlika između romansijerskog i filmskog pripovedanja nije time ukinuta.

U novije vreme, po ugledu na književnost, na književnu kritiku i teoriju, film je predmet semiološke analize. Ovaj tip izučavanja oslanja se na lingvistiku S. Sosira, L. Hjelmslera Jakobsona, na strukturalnu antropologiju Levi-Strosa, na strukturalističku delatnost Romana Barta, Gremasa, Julije Kristeve i drugih.

---

[23] V. Petrić, *Čarobni ekran*, cit. izd., str. 38.

[24] Anri Ažel, *Estetika filma*, str. 114.

U fimsku teoriju ulaze termini sistem, tekst, kontekst, kod, podkodovi, kinematografsko polje i tako dalje. Ovaj tip analize dozvoljava Kristijanu Mezu da razlikuje film i kinematografski medijum, pa se pod sistemom ispituje »naslućena logička i simbolička organizacija netekstualnog reda«, to jest *kinematografsko*, što zvuči posve strosovski. Ostalo je promenljivije i obuhvaćeno je terminom tekst, gde se ne misli samo na verbalni jezik, već i na sliku, muziku, šumove, na lingvističko i nelingvističko, rečju, na tekst kako ga shvata Hjelmsler. Nadalje, Mez naizmenično koristi termine tekst i film.

Drevnim jezicima, teatru i književnosti u našem veku pridružio se film. Razumljivo je, otud, da se o filmskom načinu izražavanja govori i razmišlja u analogiji sa književnošću i teatrom. Nedopustivo je, međutim, u ovakvim poređenjima umetnosti, književni jezik, za razliku od kinematografije, posmatrati kao dovršen i nepromenljiv. Iako se promene koje se vrše u verbalnom jeziku odvijaju na drugom odstojanju i na dubini, nema sumnje da svaka epoha uobličava sopstveni jezički fond i tip jezičkog ponašanja. Jezik poezije pre i posle Bodlera svakako nije isti, kao što se posle Prustovih, Džojsovih, Kafkinih i Foknerovih romana izmenila predstava o tome šta je *romanesknо*.

Još je Ajzenštajn uporedio film sa ideografskim pismom. Za Andre Bazena film je jezik našeg vremena. Za Bresona »film nije spektakl, već pismo«. Galvano dela Volpe dopušta da se i druge umetnosti, pa i film, tumače kao sistemi znakova. Iz činjenice da slika i slikano nisu isto, da između njih postoji jaz, Bela Balaž nas uverava da je »rakurs — interpretacija«. Slikano nije kopija, tvrdi Jan Marie Peters; slika je znak u kome se slikano shvata: »U ovom pogledu razlika između slike i reči nije odveć velika.«

Kristijan Mez tumači film kao „jezik u širem smislu... otvoren svim društvenim, kulturnim, estetskim, ideološkim i drugim uticajima i inicijativama«. Ovako složen, bogat jezik, »obuhvata više jezika u širem smislu reči, koje na izvestan način sadrži u sebi, jezika koji se jedan od drugih razlikuju i po fizičkoj definiciji: pokretnu fotografiju postavljenu u sekvencu, fonetski zvuk, muzički zvuk, šum«[25].

Očigledno je da Mez polazi od toga da film puno duguje drugim umetnostima i da puno od toga što sadrži nije čisto kinematografsko. Iz filma on nastoji da izdvoji specifično filmsko, da između kodova koje film deli sa drugim umetnostima izdvoji one koji dejstvuju, pre svega, u filmu.

Za ovoga autora »kinematografsko je samo deo filmskog; izvesne pojave su filmske i kinematografske, a neke su opet filmske, ali ne i kinematografske«[26]. Drugim rečima, kinematografsko

[25] K. Mez, *Jezik i kinematografski medijum*, cit. izd., str. 25.
[26] Isto, str. 34.

je »specifično kinematografsko«, a filmsko je ono što spada u značenjsku besedu (u poruku) koja jeste film kao opažajni zaplet i kao jezički predmet...«[27] Znači, kinematografsko je ovo, pre svega, filmsko, dok filmsko objedinjuje kinematografsko i druge kulturne sisteme i izvore. Film je »na strani poruke (to jest na strani raznorodnosti), kinematografski medijum na strani specifičnog i istorodnog (to jest na strani koda).«[28]

Naizmenična montaža pripada kinematografskom medijumu, to jest ovom specifičnom jeziku, u širem smislu reči, pripada onome što se odnosi na kod, ali i filmu, to jest i drugim umetnostima ili jezicima. Znači: *kinematografsko* je u manjoj ili većoj meri prisutno u filmskom koje uključuje u sebe i književne figure, koje mogu, ali ne moraju biti kinematografski impresivno obrađene.

»Filmsko pripovedanje« je u ovom smislu danas samo delimično kinematografsko, što znači da je u izvesnom stepenu književno ili pozorišno. Na isti način, »kinematografski stil« podrazumeva upotrebu specifično kinematografskih sredstava izražavanja. Može se, naravno, govoriti o stilu grupe autora ili filma u celini. Sve što je svojstveno kinematografskom medijumu nije jednako sadržano u svim filmskim školama, epohama.

Grifit i Ajzenštajn, i mnogi drugi filmski poslenici iz dvadesetih godina, kao osnovni kinematografski postupak ističu montažu. Mez zaključuje: »Kinematografsko svojstvo nije neminovno i svojstvo koje se pojavljuje u svim filmovima, ali jeste neminovno svojstvo koje se pojavljuje samo u filmovima. To se svodi na zaključak da ima više oblika kinematografskog medijuma i da je činjenica da kinematografski medijum može da ima više lica... ali to je lice kinematografskog medijuma, a ne nečeg drugog.«[29] Drugim rečima, kao i *književno*, i *kinematografsko* ima svoje pododeljke; kinematografsko ekspresionizma drugačije je nego kinematografsko vesterna ili američke komedije između dva rata i tako dalje.

Ako film po definiciji objedinjuje kinematografsko i filmsko, onda je reč o tome na koji se način filmska sadržina i kinematografske figure spajaju.

Dakako, Ajzenštajnova montaža je u vezi sa njegovim političkim i idejnim ubeđenjima i opredeljenjima. Gradnja filma, kako bi rekao Ajzenštajn, ili konstrukcija, kako kaže Mez, u vezi su sa osnovnim delom filma. To znači da je tekst u vezi sa principom gradnje, to jest da je kinematografsko povezano sa nekinematografskim, »materija sadržaja« sa »materijom izraza«. Ono što je Grifit hteo da kaže filmom *Netrpeljivosti*, a što je moglo biti i pred-

---

[27] Isto, str. 35.
[28] Isto, str. 46.
[29] Isto, str. 64.

met jednog romana, uticalo je na njegov kinematografski postupak. Paralelna montaža je Grifitu bila potrebna da bi rekao »da je istorijska i geografska raznolikost fanatizma puki privid, da je ona dublja priroda netrpeljivosti uvek i svugde ista, da je ona suprotnost majčinskom humanitarnom osećanju što ga iskazuje slika-refren«. Konstrukcija filma je »tesno vezana za ideju o samoj netrpeljivosti, pa dakle i o istoriji, ljudskoj prirodi, i tako dalje, o svemu što nije najpre kinematografsko, nego ideološko... Doprinos je, dakle, ekstrakinematografski, a ipak... igra u strukturi filma bitnu ulogu«[30]. Drugim rečima, jedna drugačija koncepcija filma nametnula bi i druge filmske postupke i figure.

Film, po Mezu, jeste ovaj »produktivni susret« kinematografskog medijuma i sveta, gde se pod svetom podrazumeva »skup figura i kulturnih sistema čija je jedina zajednička tačka to što ih nije oblikovao kinematografski medijum«[31]. Film nastaje u ovom međuodnosu, u ovoj »tačno određenoj, jedinstvenoj tački gde ove dve strukture... zajedno »rade«, tj. uzajamno se oblikuju: forma se materijalizuje, materija se formalizuje«. Kinematografski stil izgrađuje se, prema tome, u ovom odnosu kinematografskih postupaka i figura prema materiji koja nije isključivo kinematografska, prema psihologiji, sociologiji, politici, literaturi. Tačka gledišta, perspektiva iz koje se ova materija posmatra je kinematografska, manje ili više. Jer, odista, nikakav logički poredak ne postoji nezavisno od materije u kojoj se i postavlja.

Između krajnosti da kinematografski medijum menja »nekinematografske strukture«, do toga da ih jednostavno preuzima, čitava je skala mogućnosti.

Gvido Aristarko (Italija): Odnos između književne i filmske kritike

Nameravam da govorim o osobenom i važnom pitanju, o kome, u ovoj prilici, možda neće raspravljati drugi: o odnosu između književne i filmske kritike.

Ne od skora zastupam jedinstvo ne samo umetnosti, već i jedinstvo kulture, prelaz sa filmske kritike na dijalektiku kulture. Bio je u pravu Mario Fubini kada je 1952. upozoravao: »Problem filmske kritike ne razlikuje se od one drugih umetnosti. Smatram, zapravo, da su filmski kritičari pažljivije pratili šta je napisano o

---

[30] Isto, str. 86.
[31] Isto, str. 87.

drugim umetničkim poljima, kad-tad bi primetili da su njihovi »problemi« diskutovani i rešavani u novije, a naročito u starije vreme.« Uzmimo, na primer, metodološki esej Valtera Binija *Poetika, kritika i istorija književnosti*, s prvim izdanjem 1963, ponovo štampan 1974. i 1976. godine. Iako novo izdanje nije dopunjeno, pregledano i upotpunjeno mislima samog autora, i kao što nisu unete promene koje su usledile u kritici i kulturi koje su unele nove metodologije, afirmišući se na različite načine — iščitavanje ovog teksta, čini mi se, ostaje jedinstveno, ne samo u okviru kritike, već i u okviru istorije književnosti.

Mnogi savremeni kritičari mogli bi da izvuku korist iz tipa otvorene i dinamičke kulture koju predlaže i primenjuje Bini, njegov metodološko-operativni stav, a naročito njegovo shvatanje poetike: »Osnovna baza ovog vida interpretacije i rekonstrukcije (kritički rekonstruisati nije jednostavno saznanje, već aktivna saradnja i, na svoj način, operativna) — bila je i jeste za mene — iako sa varijacijama i naknadnim produbljivanjima — istorijsko-kritička upotreba poetike, individualizacija i instrumentalno usvajanje jednog aspekta i trenutka umetničkog iskustva prepoznatljivim u konkretnoj realnosti pojedinačnih ličnih iskustava i umetničkim opservacijama raznih epoha.«

Takvim pogledom otvara se za filmskog kritičara i istoričara »pre svega, važna mogućnost: mogućnost jedne kritičko-istorijske studije koja polazi od duboke spoznaje i shvatanja poetskih dokumenata jednog umetnika ili jedne epohe, relevantnosti postojećih poetskih smerova u ličnom razvoju ili u izraženim kontrastima jedne epohe ili književne struje (filmske), da bi na taj način otvorio put jednoj kompletnoj rekonstrukciji, interpretaciji i sudu o osobenostima epoha, dela, idući preko razumevanja različitih pravaca u okviru kojih su ona bila postavljena i izdata«.

Ovaj trenutak razumevanja je esencijalan — nastavlja Bini — i ko izbegne ili ga ne primenjuje na odgovarajući način, ne može da ne zapadne u impresionizam, tendenciozan i neistorijski sud, u spoljno sagledavanje, svođenje umetnosti na jednostavan dokument bez umetničkih vrednosti. »Jer prikladno sagledavanje poezije uključuje istoričnost, unutrašnju i istorijsku povezanost poezije i literarnih, kao i neliterarnih (kinematografskih) problema, sukobe, njihove komunikacije u umetničkom pravcu u okviru naročite i neponovljive situacije.« Bini razjašnjava, povodom njegovog shvatanja »poetike«, neke momente: spekulacija na koju ukazuje ne ograničava se samo na neku vrstu marša na poeziju, na misterioznu tvrđavu poezije, već je mogućnost interpretacije poezije (ne samo poetike, već poezije i poetike — ukazujući — istorija se pravi na jedini način na koji ona može da se sačini) —, istorije njene geneze, njene afirmacije, njene realnosti, dostižući kompleksnim, ali homogenim, jedinstvenim i organskim razvojem do ekstremnih granica njene krajnje konfiguracije; ovaj istorijsko-kritički metod ne pretenduje toliko da ponudi nepogrešivi i primenljivi ključ ili sheme od bilo koga, već da ponudi put

kojim se sledeći ga, izbegavaju mnoge opasnosti: »predlaže se, međutim, kao orijentativni i centralni pravac važeći samo u slučaju da se primenjuje uz ličnu inspiraciju, ali, svakako, ne bez svesti o problemima kritičarskog rada koji on nameće, niti bez diskusije sa savremenom kritikom, kao i istorijom kritike iz prošlosti«. Shvatiti poetiku nekog autora ne znači napraviti od njega, i onda kad on to nije, pravog pesnika: »Možemo, zbog potreba onoga što se izlaže, da iznesemo poetiku u uvodnom delu kritičarske studije, ali, u stvari, treba da imamo u vidu, u toku čitave naše rekonstrukcije, živu razmenu poetike i poezije, njihovu radikalnu saradnju, ukoliko poetika nije samo ono programatsko i eksplicitno izražavanje razmišljanja umetnika, već aktivna spoznaja njegove poetske osobenosti. Tako se izbegava kruto suprotstavljanje poetike i poezije, smanjuje se mogućnost opasnosti krutog postavljanja zdrave generalizirane poetike čitave jedne epohe pune složenih zategnutosti, iako ih je moguće svesti na opšte crte, kao i krutog postavljanja iste jedinstvene poetike pesnika, bez obzira na raznovrsnost i bogatstvo njegovog razvoja i bogatstvo dijaloga sa poetikama njegovog doba i tradicije.«

Potrebno je, na ovom mestu, razjasniti mogućnu dvosmislenost (što se, uostalom, već potvrdilo), koja nastaje ne od danas, da su korisna razmišljanja o književnoj kritici razmišljanjima o filmskoj kritici: da ova poslednja »može da izgubi specifičnost svog karaktera« i »da se reši samo u istoriji ili istoriji kulture«. Svakako, i film ima svoj autonomni i specifičan jezik; iako za neke »heterogen«, on ima svoju tehniku i svoje specifične probleme. I bilo bi svakako neophodno da filmski, kao i književni kritičar, »istorijski poznaje sopstvenu specifičnost«, kao i »svest i smisao umetnosti« radi — »rekonstrukcije i interpretacije ličnosti, dela, epoha« kinematografije »u razvitku istorije uopšte, kao i istorije« kinematografije; koji su »u njegovom istorijsko-kritičkom činu prisutni, a sva raspoloživa sredstva spremna da realizuju njegovu spekulaciju, te je on zato praktičar, istoričar, živ čovek u kulturi, istoriji, umetnosti i lično zainteresovan za probleme umetnosti i afirmaciju poetskih vrednosti«.

Svaka umetnost ima, dakle, svoj jezik, specifičnu zakonitost. Iza tih specifičnosti, ne zaboravljajući razmišljanje, proučavanje, metodologiju Binija — a naročito njegovo shvatanje poetike koja se razvila sa njegovim »izričitim značajem dijalektike povezanosti između misli, jezika i istorije«, kao »mutator« ili «prelazna staza iz etičko-istorijskog sveta na onaj poetski preko svesti o izražajnim sredstvima« — jeste, ponavljamo, siguran izvor i za kritiku, esejistiku i istoriju kinematografije, podrazumevajući onu koja ide, kao u ovom slučaju, u istorijski materijalizam.

Uništeno od romantičarske estetsko-kritičarske meditacije, hibridno shvatanje poetike, ekvivalentno estetici i složeno iz pravila za svakog pesnika i maltene za svako vreme — kako naglašava Bini — njegov predlog je išao (u istorijskom i kulturnom

trenutku u kome je nastao) u tri pravca, koji su Filipo Betini i Marko Bevilakva sintetizovali kao *Marksizam i književna kritika* (Editori Riuniti, Rim, 1975):

1. pridoneo je — svojom valorizacijom s »naročitog« aspekta, »raznolikog« ili »složenog« umetničkog iskustva u odnosu na čistu »univerzalnost« — definitivnom preokretu aprioristickih kanona Kročeovog idealizma;

2. pronalazio je u uzdizanju »poetike« kao određene sinteze ideologije i jezika i u razvoju intelektualnih i saznajnih komponenata esencijalne motive kritike i prevazilaženje istorijskog »simbolizma« Rusoa i onog »konceptualističkog« Sapenje;

3. sakupio je, konačno, do naknadnog i rigoroznog razvitka, neke od najvažnijih Gramšijevih stavova u *Literaturi i životu nacije:* otkriće jedne »integralne« dimenzije kritike u alternaciji sa kristaliziranom dihotomijom formalizma i konceptualizma; oživljavanje racionalnih, etičkih razmišljanja u književnoj raspravi, koja može da podnese — kao što je Bini pretpostavio u svojoj interpretaciji »poetike« — jednu neprestanu formulaciju u terminima socijalne komunikacije, zajedničkog izražavanja; istorizaciju literature na jedan širi kulturni domen, koji ide preko aktivnosti različitih kontrastnih struja, što ih je grupa intelektualaca definisala kao »manji autori«.

Sam Bini ističe upravo u *Poetici, kritici i istoriji književnosti* »korisnost direktne razmene iskustva između kritičara književnosti, kritičara figurativnih umetnosti, muzike, pozorišta i filma«. U okviru jednog opšteg i jakog praktičnog poremećaja perspektiva u odnosu na Kročea — primećuje — »postoji sve veća potreba, pre svega na polju kritike, da se nova iskustva formiraju u novoj metodološkoj svesti, da se uporede nove instance i iskustva na »metru« osnovnih principa, uvodeći red i koherentnost u jednoj praksi, često suviše disharmoničnoj i oscilirajućoj, dovodeći je u poziciju metoda i stavljajući je u odnos sa najopštijim kulturnim, kao i ideološkim i političkim pozicijama, gde bi se borila za afirmaciju, kao i nove savremene poetike«, među kojima je ona filmska i, unutarnje, razne struje, epohe i autori.

I problemi filma — osim onih pozorišnih — »vode preko kročeovskog metoda« — dodaje Bini — »a da se time ne prihvati apsolutno radikalna distinkcija filma, kao da i on nije jedan oblik izražavanja poetskih i istorijskih osećanja i kao da izučavanje filmskih dela nije moguće vršiti kriterijumom istorijske kritike, bazirane na izučavanju filmske poetike, kao i poetika različitih perioda i različitih autora. Štaviše, upravo u ovoj oblasti jedan izraženiji istorijsko-kritički stav mogao bi bolje da prati nit naglašenim raskorakom između grubog konceptualizma i ozlojeđenog formalizma i tako, delimično, od kritike ponovo vrati režiserskoj poetici«.

Na moje pitanje koje sam mu kasnije postavio: da li razmišljanje o filmu može da otvori nove perspektive književnoj kritici,

onako kako je ona uticala i utiče na filmsku, Bini objašnjava da se njegova napomena — u *Premisi* u trećem izdanju njegove *Poetike, kritike i istorije književnosti* — u vezi interesovanja koje je izazvao njegov metodološki esej i među filmskom kritikom odnosila, pre svega (iako ne isključivo), na časopis koji ja uređujem, »Cinema Nuovo«, bilo na neke članke i kritičke prikaze (u kojima je direktno bilo reči o poetskom metodu), bilo na jedan metodološki esej kojima su se ponovo uzimali, obrađivali i razvijali na polju filmske kritike principi i esencijalni motivi, da bi se razvila »vrlo interesantna« diskusija, u perspektivi jedne kritike koja bi kritički oslobodila od blokade dvostruki rizik krutog estetskog purizma i neistoričnosti, kao i konceptualizma, isto toliko krutog i nedovoljnog da sagleda značenje, spekulaciju, realizaciju kinematografskih dela i procesa razvoja režisera.

Ne primenjujući Binijev metod, na različitim nivoima, samo neki filmski kritičari, već, po Biniju, mnogi elementi i njegove metodološke i kritičke studije »podudaraju se sa mnogim indikacijama« mog »metoda rada« i, dakle, »sa njegovim metodološkim esejom«: dovoljno je setiti se najtačnijeg značenja »poetike« »na moje filmske teorike«.

»Ovakvim na brzinu rečenim napomenama (one same vape da budu precizirane i promišljenije određene) neću odgovoriti na tvoj precizan odgovor« — zaključio je svoje pismo Bini; »ali bih želio da razjasnim kako je jedno moje razmišljanje na temu koju si mi postavio (i koje mislim da iskoristim u sledećem proširenom izdanju moje knjižice, proširujući svoje razmatranje i na polje filma, sa kinematografskim primerima, kao što sam učinio sa pozorištem u onom eseju, dajući i pozorišne primere) — već pronašlo orijentacionu bazu upravo u saglasju između mog istorijsko-kritičkog metoda i onoga što se, čini mi se, sve više i više primenjuje u filmskoj esejistici časopisa »Cinema Nuovo« i pošto su potrebe tvog časopisa takve, moguće je da će se podstaći plodna razmena iskustva između filmskih i književnih kritičara, kao i upotreba iskustva same kinematografije radi obogaćenja književnih kritika i estetičke meditacije uopšte«.

Zaista, moj susret s Binijem je kasnio. Sreli smo se pošto je izišla *Istorija filmskih teorija* (Fertinelli, Milano, 1965), uglavnom lukačevskih postavki, na šta ukazuje i sam naslov. On je, u svakom slučaju, u pravu kada upozorava na podudarnost između mnogih elemenata mog metodološkog istraživanja i mnogih indikacija njegovog metodološkog rada, dakle, njegovog metodološkog eseja. Traženje jedne važeće estetike jeste vulgarni marksizam. I interesantno je konstatovati kako se, upravo preko »poruka« i jezika međusobno radikalno povezanih, preko »mutatora« poetike, izvesna Binijeva i moja vrednovanja nekih filmova poklapaju, kao što je slučaj sa *Horizontom slave* Kjubrika i *Profesija reporter* Antonionija. Na kratkoj, ali uzornoj »skedi« o ovom poslednjem filmu on podvlači da je put protagoniste »prema odbijanju

prethodnog identiteta i prema smrti upravljen zrelim obrascem i unutrašnjim razlozima Antonionijeve poetike u svojim poslednjim ostvarenjima, na način poetske spoznaje i lične problematike ovog velikog režisera«; i da na tom putu ne nedostaju akutna politička i socijalna obeležja svojstvena našem vremenu, ekspresivno rešena, zahvatajući probleme koje gledaoca tera na »razmišljanje«: lični problemi reportera i njegovog »dokumentarca« za koje kapitalističko društvo želi da budu neutralni i od koga se Lok oslobađa: najdublji problemi odnosa između samoće i različitih spojeva individue sa društvom, željenih, neželjenih, naglih, problemi revolucionara u potrazi za oružjem, problemi Afrike između revolucije i tiranije i jedne očajne Španije«.

Bini insistira na Lokovom »oku«, dakle, Antonionijevom — »toliko intelektualističkom koliko i umetnički svesnom do ozlojeđene osobenosti« — koji »prikazuje, na umetnički jasan i vredan način, lične probleme savremenog čoveka u jednoj odlučnoj negativnosti, premisa... svake stvarne mogućnosti alternacije sa društvom — realnošću u kojoj strahotno živimo«. »Svest, pogled otvorenih očiju (isprva zatvorenih iluzijama svakodnevnice i u prihvatanju bilo kakvog vrednovanja i vitalizma) je esencijalan momenat, pre svega, za onog koji samo po tu cenu (želja da se izgubi identitet i da se odbaci život) može da pokaže sopstveni revolt i svoju revolucionarnu alternativu koja je lišena svakog »optimizma«.« U tom odlučnom trenutku, zaključuje Bini, »čini mi se da čini jak prilog (i sa snagom višeznačnosti i spoznajnosti umetnosti) i Antonionijevom »oku« i njegovom poslednjem filmu«, koji, »na isti način baca natrag pogled gledaoca«. »Oko« je orijentacioni elemenat strukture, u Gramšijevom smislu, filma *Profesija reporter*, potvrda onoga koje sam definisao *poetika bogojavljenja* u ovom autoru polazeći od *Blow-up:* Antonioni, zajedno sa Džojsom, dobro zna da stvari znače nešto drugo od onoga što je napisano u njihovoj neposrednoj blizini; a »prva stvarnost« ga ne zadovoljava; i on sa svojim »okom« čeprka po mraku, tražeći da osvetli bakljom »drugu stvarnost«, skrivenu: u trenutku u kome prinosi baklju on »bogojavljuje« ljude i stvari, skida im prividan veo, ubire suštinu fenomena, otkriva ono drugo koje nije moguće u prvi mah videti, on vidi i čini da i drugi vide.

Završavajući esej *Putevi obnavljanja kritike u Italiji*, priređen u obliku uvoda (jedne knjige) antologije *Aktuelni metodi kritike u Italiji* (Eri, Torino, 1975), gde je zajedno sa Cezarom Segreom, uvek oštroumna i inteligentna Marija Corti rekla: »Svakako, ne mogu se i ne trebaju ignorisati neke forme kritike kao simbolistička (ili semantička), psihoanalitička, stilistička, formalistička, strukturalistička, semiologistička: svaka od ovih metoda, zajedno sa drugim, svakako, ne kao aritmetički zbir, već jedne efektivne međuzavisnosti i integracije, konkurišu da konstituišu kritiku u jednom kompleksnom i višedimenzionalnom radu. Uostalom, u okviru jedne kritičke metode, na primer, simbolizma, nisu prisutne druge metode: strukturalizam i psihoanalizam. I, kako podseća

Mišel David, Đakomo Debenedeti ne spaja na srećan način stilistiku sa psihoanalitičkom kritikom (kao i druga iskustva). A »rasprava o literaturi i o mogućnostima jedne strukturalne kritike se ne identifikuje semiološkom kritikom«? Da bi se u potpunosti čitao jedan tekst, književni ili filmski, potrebno je, bez sumnje, »multidisciplinarno približavanje«. Treba se pripitati, u svakom slučaju, nisu li neke od savremenih kritičkih metoda, pre svega u oblasti filma, odvele u novu akademiju, umesto da ponude konstruktivnu valjanost, ne toliko na nivou teorijskih formulacija koliko na operativnom planu u njihovoj praktičnoj primeni; iako nisu vredna razmišljanja, neka opažanja, na primer, Majakovskog i Bahtina o ruskom formalizmu. Timpanara o strukturalizmu Garodija, iz poslednje faze o semiologiji i o onom o čemu je Bini govorio u *Poetici, kritici i istoriji književnosti* u korist kritika stilističko-lingvističkog tipa. Iako mu priznaje uzvišen ton, sveže kritičarske inspiracije, kulturnu i tehničku kompletnost, a i ono što su učinile u kritičarskom dijalogu u godinama oko 1963. i mogućnosti neeklektičkog uzdizanja mnogih njihovih instanca, čak i od onoga ko je van njihove jasno određene crte, Bini izražava respekt bez obzira na neslaganje »u osnovi jedne kritike koja implicira na kraju, u svojim krajnjim instancama, jedno eminentno specijalističko i tehnicističko znanje kritike i književnosti i rešava ga, to, kao i svoju istoriju prefinjenom i aristokratskom raspravom sa ekspertima stila i reči, bez unutrašnje i spoljne komunikacije sa životom i stilom, u kome reč i stil imaju svoju neophodnost i svoje vitalne razloge i razlikuju duboku pesničku reč od čistog eksperimentisanja dalekih od života i poezije«.

Čini mi se da mogu da zaključim potvrđujući neophodnost i korisnost razmene između književne i filmske kritike i umetnosti uopšte, pre svega, i naročito, za kritiku koja teži da stane na stanovište istorijsko-materijalističke struje, da se kreće po autentičnom marksizmu ili da bude pod njenim uticajem. Svakako, takva razmena se ne odvija mehanički, kao integracija različitih kritičkih metoda obrađena bez odabiranja, već verificirajući slučaj po slučaj ono što u njima jeste ili može da postane živo i plodno ili se mrtvo i nesrećno odbacuje.

Milan Damnjanović: Film prema književnosti

Film je postao ono što se kao ideal zvalo »celokupno umetničko delo« (Gesamtkunstwerk): on formalno može obuhvatiti sve druge umetničke fenomene: književne, muzičke, likovne, teatarske i druge. Ali, još više, film je postao »totalna umetnost« po tome što obuhvata ne samo sve umetničke fenomene, već i naučne i filosof-

ske ideje, i, u principu, sve druge vrednosti našeg života u kulturi. Osim toga, u totalnost filma spada i to što se on ne nalazi samo u neobičnoj blizini života i sveta, već je, zahvaljujući fotografiji iz koje proističe, unekoliko ostvario ideal poistovećenja života i umetnosti, poričući na izgled estetsku distancu kao bitni uslov postojanja umetničkog dela. Otuda realizam u filmu nije samo umetnički način viđenja stvarnosti, umetnički postupak koji se drži realističkih konvencija, već znači brisanje granica između umetnosti i stvarnosti, kao da tu lična umetnička perspektiva iščezava u nadmoćnoj stvarnosti filmske slike koja nas obuhvata i podvrgava sebi.

Ukoliko je, dakle, film postao »celokupno umetničko delo«, njegov odnos prema književnosti načelno treba smatrati neproblematičnim, pa bi zato bila umesna samo konkretna analiza tog odnosa u ovom ili onom delu. Pri tome, nije posredi samo književnost kao motiv ili kao podloga filmskog umetničkog stvaranja, već i obrnuto (i potpuno ravnopravno) — filmsko delo kao motiv i izvor književnog stvaranja u širem smislu reči, u kritici koja nije samo stručni sud o vrednosti, već i književni tekst, napisan pod uticajem filma i drugo.

Pošto se u istoriji filma vremenski i stvarno zbiva istorija moderne umetnosti u jednom posebnom toku, to bi trebalo, najpre, postaviti pitanje određenja ili samoodređenja ove umetnosti. Zatim, pitanje njenih granica prema drugim tradicionalnim umetnostima, kao i prema neumetničkoj stvarnosti; najzad, pitanje identiteta filmskog umetničkog dela. Tek iz tog prethodnog razmatranja, koje ovde ipak ne preduzimamo, može se razumeti pravi problem odnosa filma prema književnosti. Tek otuda pitanje: da li je film, koji polazi mahom od književnosti, delo nastalo preoblikovanjem jednog već postojećeg umetničkog dela, i kako se to uopšte može dogoditi ili zamisliti — ili, pak, takvo pretvaranje jedne umetnosti u drugu u principu nije mogućno, pa je film uvek nešto drugo od književnog dela koje ga pokreće ili mu služi kao osnova.

U tom načelnom okviru kreće se ovo saopštenje koje, iz po sebi razumljivih razloga, nema ni obuhvatan ni iscrpan karakter. Stoga se ograničavamo na *jezičku* prirodu književnog umetničkog dela i pitamo: kako jezičko umetničko delo postaje filmsko delo, koje nije jezičko, ili nije samo jezičko, ili nije primarno jezičko delo. Uzmemo li da je *filmska slika* suština filmskog umetničkog dela i da se u njoj nalazi ono što je filmsko u filmu, to ipak ne znači da film, kao i svaka druga umetnost, nema svoj jezik i da ne predstavlja bitno društvenu komunikaciju. Odatle proističe problem jezičke prirode (nemački izraz *Sprachlichkeit* to najbolje kazuje) filma: ako se pre kritičkog ispitivanja ne može govoriti o »filmskom jeziku«, i ako kritičko ispitivanje pokazuje nesvodljivost filma kao umetnosti na jezik u lingvističkom smislu reči — onda u kom smislu uopšte možemo govoriti o jeziku fil-

ma, o njegovoj jezičkoj prirodi? Drugačije formulisano pitanje, ukoliko se u načelu ne odbacuje jezička priroda filma i ukoliko se ta njegova priroda ne uzima samo u nekom metaforičkom značenju — treba najpre pitati: kojim to jezikom govori filmska slika, da bi se zatim taj jezik uporedio sa jezikom književnog umetničkog dela i, najzad, sa te tačke gledišta, donela formalna odluka o odnosu filma prema književnosti.

Kad je reč o filmskom jeziku, odnosno o jeziku filma kao umetnosti, mislimo, *prvo*, na jezik kao sistem znakova u svakodnevnom vannaučnom, naučnom i umetničkom govoru. To znači na jezik kao opšteljudsku dispoziciju ili jezičku prirodu čovekovu koja se višestruko i na različite načine izražava u filmu, i, *drugo*, na jezik samih filmskih slika, gde se onaj prvi jezik ispostavlja kao ingredijent jedne celine koja sama nije jezička (u istom smislu reči jezik) ili koja predstavlja jezik u nekom drugom smislu reči.

Ako se, dakle, jezik filmske slike ne uzme u prenesenom značenju, umesto njene izražajnosti ili, doslovno, u smislu verbalne komunikativnosti — onda se on, po svojoj osnovi u fotografiji, može odrediti kao drugi jezik, koji predstavlja jezik *extra mentem* postojeće stvarnosti ili jezik samog sveta, koji zahvatamo zahvaljujući tehničkim mogućnostima filma kao novog medijuma, što onda postaje bitno za novu umetnost. Tu započinje problematika fenomenologije filmske slike i sa ejdetskog gledišta, kao sagledavanje suštine fenomena i zahvatanja »stvarne stvarnosti«, i sa genetičkog gledišta konstitutivne transcendentalne fenomenologije kao pojavljivanje izvornog smisla te slike; najzad, s gledišta dijalektičkog prožimanja svesti i sveta, subjekta i objekta, s aktivističkog gledišta »univerzalne prakse« radi razjašnjenja osnovnog odnosa između alogosa »nemog sveta« i logoidnog ljudskog viđenja u filmskoj slici (cfr. M. Merleau-Ponty, R. Munier, kao i ranije radove R. Ingardena i F. Kaufmanna o fenomenologiji slike i filmu uopšte).

Pominjući fenomenološke pokušaje tumačenja filma, ovde sigurno nećemo preduzeti tumačenje same fenomenologije, toga filosofskog mišljenja koje je bilo savremeno pojavi i razvoju filma, već samo formulišemo svoju *tezu o drugom jeziku filma, o heterološkoj strukturi filmske slike*, koja se oslanja na neka uviđanja fenomenologa. Film je *prvo* vezan za jezik u običnom i lingvističkom značenju reči (*Jezik* I), i to ne tek po literarnoj osnovi, po književnom delu koje ga uglavnom motiviše — već i po scenariju koji uvek ima posebnu književnu formu, čak i po knjizi snimanja koja ima tehničko-umetnički karakter. Štaviše, celokupna filmska umetnička praksa »smeštena« je u jezik, u svakodnevni i stručni jezik, dok film kao umetničko delo sadrži dijalog kao specifičnu dramsku govornu formu, upotrebljavajući osim toga jezik na različite načine. U tome prvom jeziku filma, budući da se film nalazi u ljudskom (istorijskom) svetu, kao i u svim isto-

rijskim jezicima, postoji imanentna dijalektika govora i ćutanja. Kao u umetničkom jeziku, u filmskom jeziku kao dramskom, pored pauze koja nema vrednosti, pojavljuje se ćutanje kao konstitutivni činilac razvoja radnje. No, pored te dijalektike govora i ćutanja u filmu, postoji polarizacija »neme« i zvučne slike. Istorijski posmatrano, takozvani nemi film (silent movie) mogao je nastati i postojati samo pod dijalektičkom pretpostavkom govornog filma, koji je faktički kasnijeg porekla.

Ali film ima i drugu vrstu »jezičnosti« ili komunikativnosti (*Jezik* II), izvorni govor filmskih slika što prevazilazi u transgredijentnoj dijalektici onaj prvi jezik (bilo da je to svakidašnji, praktični govorni jezik, ili književni jezik kao ingredijent filmske slike). Tim jezikom prekoračuju se granice jezika prema svetu i stvarnosti, prema prirodi i kosmosu što ostaju izvan našeg delovanja kroz rad, izvan posredovanja istorijskom praksom čovekovom, kao što to pretpostavlja E. Bloch i kao što to otkriva filmska slika.

Taj drugi jezik filma bio je u principu već dostignut sa takozvanim »nemim filmom«, ali se za razjašnjenje teze o heterološkoj strukturi filmske slike nećemo držati istog medijuma, već se pomoću Th. W. Adorna pozivamo na paralelu s muzikom i jezikom muzike. Muzika, po Adornu, nema jezičku strukturu u smislu lingvističkog zahteva; ona se ne može tretirati strukturalistički ili semiološki kao poseban sistem jezičkih znakova, osim na nivou *Jezika* I, prema odredbama koje smo ranije naveli. No, udaljujući se od jezika u smislu svakodnevnog govora i nauke o jeziku, muzika ne gubi svoju komunikativnost, već je, naprotiv, tek tada stiče kao drugu i višu formu »jezičnosti«, kao svoj drugi jezik (*Jezik* II). Tim jezikom govori apsolutna muzika, koja pripada svetu po sebi i za sebe, alogičkom svetu ili kosmosu, gde nikakvo humano posredovanje nije mogućno. No, za razliku od prastare pitagorejske metafizičke tradicije, pravi odnos koji tu vlada možemo, sa svoga postmetafizičkog gledišta, odrediti kao dijalektički odnos posredovanja između besmislenog kosmičkog bića i smisaone ljudske egzistencije, između alogosa sveta i logosa našeg humanog opstanka. To se zbiva kroz transgredijentnu dijalektiku *Jezika I* prema *Jeziku II*, pri čemu se ne napušta ljudski svet, ali, takođe, ne apsolutizuje položaj čoveka u kosmosu.

Takvo dijalektičko posredovanje između naše *logoidne* egzistencije i *alogosa* sveta zbiva se upravo u *analoškoj* filmskoj slici, koja govori svojim izvornim jezikom (*Jezik II*). Ovu terminologiju prvi je upotrebio R. Munier sa fenomenološkog gledišta, ali s drugačijim obrazloženjem. Za našu tezu o heterološkoj strukturi filmske slike najvažnija je razlika između imanentne i transgredijentne dijalektike.

Problem odnosa filma prema književnosti može se razmatrati na oba nivoa; najpre na nivou *Jezika I*, čija se problematika svodi na semiološku ravan, na analizu odnosa jezičkog sistema književ-

nosti prema jeziku filma. Filmska slika se pri tom podređuje književnom izražaju, služeći njegovoj vizualizaciji i ilustraciji, sa nizom praktičnih problema koji potiču iz različitih autorskih namera, prema tome da li reditelj filma pravi spektakl, istorijsku evokaciju, ili svojim sredstvima ističe poetsku reč koju stavlja u prvi plan i drugo. U principu, takav postupak se može opravdati, bez obzira na rešenje koje se prihvata za realizaciju filmskog dela inspirisanog književnim delom: kao što pojedino umetničko delo ne postoji samo za sebe, već se nalazi u okružju drugih umetničkih dela (kao u nekom estetskom polju gde ima određenu vrednost) — tako se jedno umetničko delo nalazi i u vezi sa delima svih drugih umetnosti, u zajedničkom univerzumu umetnosti. Otuda se jedno umetničko delo može formalno pojaviti kao povod, kao podsticaj ili neposredni pokretač; najzad, kao materijal za umetničko delo druge vrste. Tu vrstu uzajamnih odnosa među umetnostima potpomaže uspeh jednog umetničkog dela: jednom već umetnički oblikovani materijal nudi se pažnji drugog umetnika i iz čisto pragmatičkih razloga: on računa sa poznatošću i priznatošću, na primer, jednog književnog dela onda kada preduzme filmsko prikazivanje tog dela itd. Pri tom se ne treba pozivati na suštinu jednog umetničkog dela, na to da ono, po svojoj optičkoj strukturi, ne može biti nešto drugo nego što jeste, jer nije posredi pojedino delo u smislu tradicionalne metafizike i filosofije suštine, već umetnički ili estetski proces u kome to delo predstavlja jedan moment. No, ne treba se, takođe, pozivati ni na to da je jedno delo jezičko po svojoj suštini, a drugo bitno ne-jezičko, kao što je filmsko, jer film sadrži jezički moment i u načelu može uspostaviti i održati pozitivan odnos prema književnom jezičkom umetničkom delu na ravni *Jezika I*.

Ali, pravi i odlučujući problemi odnosa filma prema književnosti nastaju tek na nivou *Jezika II*, utoliko pre što se i u samoj književnosti pojavljuje razlika između jednog i drugog jezika, između jezika koji ima jasno određenu semantičku dimenziju i predmetnu intenciju — kao kada se umetnički kazuje neka povest, priča koja se može prihvatiti u odgovarajućem filmskom *Jeziku I* — i jezika »apsolutnog pesništva« ili »čiste poezije«, gde prema Heideggerovom načinu izražavanja »govori sam jezik« (die Sprache spricht), ili jezik kojim govori samo biće (Sein). Tako se i u samoj književnosti suočavamo s našim problemom — problemom *Jezika II*, gde je nebitna razlika između prozne i pesničke forme, već je važna samo »blizina bića« (die Nähe des Seins). Prisustvo tog bića dijalektički saznajemo u filmskoj slici i filmskom *Jeziku II*, prema odredbama koje smo ranije naveli i koje pokazuju razliku prema Heideggerovom gledištu.

Otuda se može razabrati da se pravi problem odnosa filma prema književnosti mora razmotriti na nivou *Jezika II*, koji, formalno govoreći, saglasno postoji ne samo u filmu, već i u književnosti, muzici i, pouzdano, u svim drugim umetnostima.

Pribegavamo, najzad, primeru da bismo naveli onu iskustvenu osnovu na kojoj počiva teza o heterološkoj strukturi filmske slike

i da bismo uopšte pokazali operativnost i primenljivost te teze. Pasolinijev helenski pejsaž u *Kralju Edipu* je istorizirana, literarno posredovana filmska slika, čiji kadar na umetnički potpun način zahvata grčku zemlju kao nemi svet i stare Grke u polisu kao govoreći svet, i to u dijalektičkom odnosu koji se izvorno rasvetljava kroz starogrčko pesništvo i, sada, u ovoj filmskoj slici. Odlučujuća je filmska slika grčke zemlje, iz koje kao iz kosmičkog okružja ove ljudske zajednice u novom izvornom jeziku govori helenski etos, saglasno s velikom grčkom tragedijom. Slika izbija iz saosećanja sa nahođenjem starih, iz raspoloženja koje izbija iz reči velikog tragičara što je imala najširu demokratsku osnovu. I to, opet, saglasno ovoj zemlji, čija surova oskudnost zahteva borbu i nameće misao o borbi kao izvor svih stvari, zahteva znanje usred golemih predrasuda, zahteva čovečanstvo koje svoju sudbinu pretvara u humano povoljni izgled upravo kroz tragičnu viziju.

Tako je bila potrebna filmska slika ovog pejsaža da bi izbio izvorni smisao starogrčke egzistencije ne po tome šta neko o tome kaže, već po prisustvu samog bića, o kome svedoči tragedija kao pesnička reč, ali ne kao književna reč u smislu predmetnog *Jezika I*. Već sam helenski jezik nije jezik u smislu modernog nacionalnog jezika, koji uvek ima predmetno značenje i predstavlja jednu izdvojenu sferu, već jezik kao celokupnost ljudskog ponašanja u polisu kao ljudskoj zajednici, harmonično smeštenoj u kosmičkom okružju. Otuda nije bilo opravdano oživeti u filmu jezik velikog tragičara koji bi ostao bez dejstva (bez istorijskog posredovanja), već je trebalo oživeti celokupnost duhovnog i moralnog habitusa grčkog sveta kroz vidljivo ponašanje u toj ljudskoj zajednici i u tom kosmičkom okružju putem filmske slike, polazeći od pejsaža koji se od starine nije bitno izmenio. Treba dodati da je starogrčka umetnost uopšte imala kosmocentričnu strukturu, za razliku od poezije teocentrične umetnosti i moderne antropocentrične umetnosti.

Milan Đurčinov: Da li je moguć drugačiji susret

(Razmišljanja na temu: »Književnost i film«)

1. Pre nekoliko godina, smatrajući da svi studenti neće imati dovoljno spremnosti da pročitaju veliki roman Dostojevskog, poveo sam ih na projekciju američkog filma *Braća Karamazovi*. Rezultat je bio — jadan. Odgovori koje sam kasnije od njih dobio bili su daleko od osnovnih obeležja ovog velikog i složenog romana. Morao sam se ponovo vratiti u predavaonicu i objašnjavati rečima ono što se povodom ovog literarnog dela *mora* rečima dočarati

i objasniti kako bi stvari bile razumljivije i bliže svom izvornom značenju.

Još jedan slučaj ubedio me je o ozbiljnim teškoćama interdisciplinarne saradnje. Opet je »žrtva« bio Dostojevski. Na sceni Makedonskog narodnog teatra prikazivana je premijera scenske adaptacije njegovog poznatog antinihilističkog romana *Nečiste sile* Albera Kamija. (Ta je predstava, inače, odlično napravljena, loše prošla kod publike i brzo je skinuta sa repertoara.) Problem nije bio u tome što su se tu susrele ili, bolje rečeno, zaplele dve koncepcije ovog i onako složenog dela: s jedne strane, pogled samog pisca (reč je o jednom svesno tendenciozno napisanom romanu), a, s druge strane pogled adaptatora, koji svojom transpozicijom svesno ističe pojedine aspekte u duhu svog egzistencijalističkog pogleda na svet, što — već u nečemu, čini mi se, ima veze i sa pozorištem i sa filmom i njihovim odnosom prema literaturi; u posebnoj strukturi književnog dela i veoma ozbiljnim teškoćama da se ono scenski ili filmski transponuje, posebno kada se radi o jednom značajnom umetničkom ostvarenju. Naime, ja sam uživao u ovom scenskom prikazu, ali sam bio ne malo iznenađen kada sam u pauzi i nakon predstave, od ljudi čije mišljenje cenim, čuo da je sve to bilo i previše dugo i nedovoljno shvatljivo. Pokušao sam da uzmem u odbranu predstavu, ali sam to ubrzo napustio, shvativši da sam u sali, u stvari, sve vreme osluškivao u sebi samog Dostojevskog i podsećao se stranica njegovog romana i da je upravo to bilo ono što je u meni izazivalo divljenje i uživanje, a ne ono što se neposredno odigravalo na sceni, koje je, ponavljam, bilo dobro urađeno, ali daleko od onoga što daje sam roman kao literarni tekst i doživljaj.

Setio sam se, pri tom, čuvene Čehovljeve replike povodom njegove neshvaćene *Dosadne istorije:* »Kada Vam podnose kafu, nemojte u njoj tražiti pivo.«

Uopštavajući brojna, ne previše pozitivna iskustva, moglo bi se, takođe, reći: ako film zbog bitnih generičkih razlika u svom medijumu izražavanja ne može i ne treba da bude snimljeno pozorište, još manje ima opravdanja da bude — snimljena književnost. Dakako, sve se može snimiti, ali kakva je svrha takvog preslikavanja, ako ono ne služi ideji i izražajnoj snazi filma, a u odnosu na književnost vrši redukciju koja se gotovo u svim slučajevima doživljuje kao neizbežno osiromašenje?

2. Čini se da postoji neka vrsta teškoće koju je veoma teško premostiti kada je u pitanju prenošenje književnih dela na filmsku vrpcu. Imam u vidu jednu vrstu *redukcionizma* kome filmski medijum pribegava u svim takvim slučajevima. Velika prednost koju film ima u odnosu na akciju, radnju, na čulno i opažajno iskustvo kao da automatski pretpostavlja određenu redukciju u odnosu na iskustva druge vrste koja jedno literarno delo može da pruži. Svi slojevi književnog dela, koji se mogu vizuelno i auditivno iz-

raziti, biće jednom uspešnom filmskom adaptacijom daleko upečatljivije dočarani, ali će zato bogate semantičke varijacije jednog romana, koje nisu striktno vezane za radnju ili akciju, mnogo manje doći do izražaja.

Izgleda da nije bilo nimalo slučajno što je prvo filmsko ostvarenje, koje je u istoriji filma snimljeno po jednom romanu (*Pohlepa* Eriha fon Štrohajma), na osnovu romana Frenka Norisa (1924), u svojoj originalnoj verziji trajalo osam časova! I Bondarčukova verzija slavnog Tolstojevog romana *Rat i mir*, i pored izrazite podatljivosti materije za filmsko oblikovanje, daje nam samo jedan reducirani oblik bogatog spektra značenja i sadržaja koje ovaj veliki roman krije u sebi. Ukratko, nije moguće da se celo semantičko bogatstvo, ukoliko je reč o delu visoke umetničke snage, neokrnjeno prenese u okvir jedne kino-seanse. Moramo se u tom pogledu složiti sa francuskim filmskim estetičarom Žanom Mitrijem kada kaže: »Sazdati film kao »roman« je jedno, a adaptirati književno delo — nešto drugo, različito do te mere da je rezultat gotovo uvek suprotan onome što se očekivalo.« Francuski estetičar s puno prava govori kako su slavni klasični romani u najvećem broju slučajeva služili kao zaštitni znak, kao vrsta reklame za film koji je obično ispadao bleda kopija svog čuvenog uzora, pa je kao takav bio slaba afirmacija dotičnog književnog dela, a slab kao film nije ni filmskom stvaralaštvu bio od koristi.

Ali, razvijajući svoj u osnovi nepobitan sud o suštinskim generičkim razlikama koje odvajaju svet književnosti od sveta filma, Žan Mitri, bojim se, dolazi do zaključaka koji nisu sasvim ubedljivi. Mitri govori o nepremostivim teškoćama da se radnja i sadržaji jednog romana pretoče na filmsko platno čak i u slučajevima kada se ulože stvaralački napori da se oni osavremene, to jest prenesu u drugo vreme. On insistira na neotklonjivoj zavisnosti jednog književnog dela od »infrastrukture na kojoj se ono kao delo zasniva«. »Odvojeno od nje — kaže Mitri — ono je samo apstrakcija, teorijska rasprava bez *stvarne* vrednosti.« Zaključak je da ne postoji realna mogućnost da se tok radnje jednog književnog dela prenese u drugo, današnje vreme i da film ne treba da se bavi književnim delom, čak i kada mu ono služi kao podsticaj. Žan Mitri, reklo bi se,na ovakav način upada u zamku onih estetičara koji nešto što je *različito* samim tim proglašavaju za nešto što mora biti *suprotno* i *nespojivo*.

Mogao bi se navesti veći broj primera na osnovu kojih bi se moglo dokazati da su na filmu ostvarena brojna dela koja predstavljaju uspešnu i dragocenu transpoziciju problematike koja je već bila literarno oblikovana i koja izražena filmskim jezikom i prenesena u današnje vreme — dakle, odvojena od svoje prvobitne »infrastrukture« — nije nimalo izgubila od svoje uzbudljivosti i aktuelnosti.

Setio sam se filma Kerola Rajša, nastalog kao jedan vid parafraze savremene inspirisanosti poznatim romanom Dostojevskog

Kockar. Mislim da nam ovaj film može sasvim dobro pokazati da »prvobitna infrastruktura« ne mora biti ona famozna pupčana veza koja se ne sme raskidati, već da problemi koji imaju trajno i večno značenje u odnosu na ljudski duh mogu da se pokrenu i razviju i u drugoj infrastrukturi na veoma ubedljiv i sugestivan način. Posebno kada se vešto i kreativno dovedu u organsku vezu s jednim novim vremenom u kome se mogu menjati modaliteti ili oblici problema koji se prikazuju, ali u kojima suština određenih konflikata i nadalje ostaje ista i prepoznatljiva. Uostalom, sam Žan Mitri, s puno prava, navodi reči svoga kolege Bele Balaža, koji ove dileme privodi veoma prihvatljivom zaključku:

»... adaptator treba da koristi postojeće delo jedino kao prvobitni materijal, tako što će ga posmatrati pod specifičnim uglom sopstvene umetničke forme kao da je sirova stvarnost; on ne treba da se bavi formom koja je već data toj stvarnosti...«

Prisetimo se u tome pogledu odličnog Kakojanisovog filma *Grk Zorba.* Do koje je mere film izražajna, sugestivna i lapidarna umetnost koja nam na krajnje jednostavan i sažet način može iskazati jedan razvijeni književni sadržaj — pokazuje nam finale ovog filma i predivna scena na morskom žalu kada Zorba, zajedno sa svojim protežeom, igra uz čarobnu muziku buzukija. Uporedimo li ovu scenu sa krajem Kazancakisovog romana, videćemo da u određenim slučajevima film nimalo nije inferioran književnom izrazu, već da ga može višestruko nadmašiti. Kraj kome Kakojanis pribegava odudara od literarnog završetka u knjizi, ali je ne manje dubok i funkcionalan osnovnoj ideji čitavog dela, koju iskazuje na metaforičniji i uzbudljiviji način i koja se, reklo bi se, drugim izražajnim sredstvima ne bi ni mogla onako sugestivno izraziti.

3. Razumljivo, to nisu jedine dileme koje se nadnose nad razmišljanja o neophodnom bližem susretu filma sa književnošću. Postoji i nešto što bih nazvao *različitim stepenom radoznalosti* ili — razlikom u mogućnostima *primaoca* u odnosu na film i književnost, kao i o nepremostivim, bar zasad, tehničkim teškoćama da se ta radoznalost zadovolji. Kada je knjiga posredi, ta radoznalost je praktično beskonačna — uvek postoji mogućnost da se dobroj knjizi ponovo vratimo i da u novom čitanju otkrijemo ono što u prethodnom nismo zapazili, dok se tako nešto sa filmom veoma retko zbiva.

Film je, u poređenju sa književnošću, neuporedivo prodornije i neposredno — sugestibilnije sredstvo uticaja na naš doživljaj, ali je, takođe, činjenica da se taj njegov intenzitet, u poređenju sa književnošću, mnogo brže gasi. Da li zbog toga što se film kao tehničko izražajno sredstvo usavršavao znatno bržim tempom nego što je to činila književnost, pa nam svaki film starijeg datuma, pored svih obzira prema vremenu u kome je nastao, na neki način smeta svojom tehničkom zastarelošću, ili zbog nečeg drugog, tek — samo u retkim slučajevima idemo da vidimo film koji smo već

gledali. I to, uglavnom, radi ponovljenog doživljaja nečeg što smo već jednom doživeli, dok se taj susret s dobrom knjigom događa u velikoj meri drugačije.

Da li bi se moglo reći da film i književnost mogu da sarađuju samo ukoliko jedno drugom ne smetaju, već se uzajamno pomažu? Nedavno smo na našoj televiziji gledali kratki TV film *Žena na kamenu*, rađen prema pripoveci našeg velikog pisca Ive Andrića. Iako je reč o tipično besižetnom literarnom delu, moglo se zapaziti da je prikazani film bio jedan od retkih filmova kome strujanje meditativnog i refleksivnog nije bilo zaustavljeno, već podstaknuto filmskom kamerom. Književni tekst nije bio shvaćen kao podloga za scenarističku razradu, već je bio ostavljen da u svom integralnom vidu struji i deluje. Tekst pripovetke čita dramska umetnica čiji lik ne vidimo, dok slika samo prati i ilustruje ono što do nas dolazi čisto literarnim izrazom: rečju, zvukom. Kao da čitamo istu pripovetku, ali bogato ilustrovanu. Na kraju, nezavisno u kojoj meri ovakav pokušaj može biti uspešan, postajemo svesni da ovakva kolaboracija filma sa literaturom nema dublje veze sa filmom kao medijumom, koji ima svoju samostalnu poetiku i zadatke koje treba da rešava.

4. Još u ranom detinjstvu (sredinom 30-ih godina ovog veka) navikli smo da film prihvatamo kao *dopunu*, nikako kao *zamenu* za ono što je samo knjiga mogla da nam pruži. To je stvorilo posebnu vrstu nesrazmere čije posledice još uvek osećamo. Očigledno — dobre su se knjige ponudile našoj mladoj svesti i našoj mašti mnogo pre nego dobri i pravi filmovi. Tu nepravdu nastojimo da ublažimo pojačanom pažnjom koju u novije doba posvećujemo filmu. Razlozi tog zaokreta nisu sentimentalne prirode: pravi ili »autorski« filmovi (kako ih uslovno danas nazivamo) osvajaju nas ne samo svojim izražajnim i tehničkim savršenstvom, već i mogućnostima da saznamo više i upečatljivije o svetu u kome živimo i koji nam izgleda sve neshvatljiviji. U filmu intenzivni doživljaj sve češće ide pod ruku sa opredeljenjem, sa pogledom na probleme koje smo i sami sagledali ili naslutili, pri čemu se ostvaruje ne toliko uzvišena iluzija stvarnosti od čega je film i počeo, već i jedna vrsta duhovnog i idejnog savršenstva koja dopušta da se intenzitet filmskog doživljaja ne gasi brzo kao u ranijim filmovima.

Težnja prave književnosti da, uprkos svim oscilacijama njenog izraza i njenih novih i izmenjenih oblika, prati svet u njegovoj vrtoglavoj dinamici i čoveka i njegovu sudbinu u njegovim vrtlozima i da to čini na sve neposredniji i sve životniji način, maksimalno okrenuta pulsiranju života, autentičnim i nasušnim potrebama čoveka, takođe nas približava središtima oko kojih bi buduća saradnja filma i književnosti bila ne samo moguća, već i neizbežna. Ukratko, verujem da različiti jezici izražavanja neće biti smetnja jednom celishodnijem približavanju i dragocenijem prožimanju filma i književnosti kada su u pitanju sadržaji i poruke koje vode jednom čovečnijem i dostojnijem svetu.

I pored još uvek ogromne nesrazmere između loših i dobrih filmova na štetu ovih drugih, smatram da su već mnogi među njima, iako zasad nemnogobrojni, u stanju da zaustave našu pažnju, da nas uznemire i pokrenu na razmišljanje isto onoliko koliko i jedan dobar roman.

Pominjem uznemirenost *duha, misaonost, svest* — nisu li to upravo komponente koje filmu nisu bile i ne mogu biti svojstvene? Nije li upravo u njima nepremostiva razlika između literature koja se njima bavi od iskoni i filma koji je sav u pokretu i slici?

Čini se da je postavljanje ovog saodnosa na ovakav način dugo vremena blokiralo pravu saradnju između ova dva medija. Verujem da se ova ista pitanja *danas* mogu postaviti na drugačiji način i da će praksa novog filma na njih dati drukčije odgovore.

Ježi Plaževski (Poljska): Drugo oslobađanje iz pozorišnog ropstva

Najteži element rada filmskog kritičara jeste neophodnost da u izvesnim trenucima prihvati istorijske perspektive. Reč je o tome da se, po mogućstvu brzo, u ocenjivanju pojedinih dela ili grupe filmova, u ocenjivanju pojedinih reditelja, ili kolektivnih tendencija — otkrivaju najopštije pravilnosti razvoja filmske umetnosti. Ako kritičar to ne radi, onda mu preti opasnost da će za pola veka istoričari filma koji istražuju značajan preokret u njegovoj istoriji i njegov odraz u radovima tog kritičara — konstatovati da je vrlo tačno opisao pojedina stabla, ali nije primetio — šumu!

Čuvajući se od sudbine takvog kritičara, napomenuću da svi nejasno osećamo da se posle 1960. godine u filmskoj umetnosti nešto osnovno promenilo, nešto što onemogućuje povratak na izvesne filmske strukture i barem ih čini (ako ih se neki stvaralac uporno drži) zastarelim. Stvaraoci su nam čak nametnuli naziv ovog preokreta. Ta evolucija je nazvana »nouvelle vague« (»novi talas«). Međutim, naziv je vrlo brzo prešao granice domovine takvih filmova kao što su *Hirošima, ljubavi moja,* i *400 udaraca.* O »novim talasima« počelo je da se govori u svim poznatim svetskim kinematografijama.

Veoma popularan pojam »novog talasa« ostaje ipak do danas najrašireniji i loše formulisan pojam. Šta su to bitno novo doneli ovi »talasi« koji su posle 1960. godine ušli u istoriju kinematografije? Ispostavilo se da je njegovo definisanje teško, jer se »nouvelles vagues« nisu odlikovali promenom tematike kao revolucionarna sovjetska škola niti dolaskom novog junaka »sa ulice« kao italijanski neorealizam.

Biću slobodan da postavim tezu da ova važna promena, koja je nastala u poslednje vreme i stalno se vrši u filmu, predstavlja njegovo drugo oslobađanje od robovanja pozorištu.

Ovoj promeni je prethodio svetski uspeh realističke i fenomenološke misli Andre Bazena. Polaznom tačkom svih njegovih razmatranja (kao i razmatranja njegovih učenika i privrženika) bilo je naglašavanje fotografske prirode filmske materije. Isticano je sa novim entuzijazmom da je materija verna analogija sveta koji se nalazi ispred kamere. Jačanje Bazenove »vere u stvarnost« (suprotno datoj anatemi »vere u sliku«) postalo je obaveza svake kritičke refleksije. »Materiju filma predstavlja fizička stvarnost kao takva«, napisao je 1959. godine istaknuti teoretičar umetnosti Ervin Panofski. Velika šansa filma trebalo je da postane njegova pokorna sličnost sa životom, a ne mogućnost izvršenja stvaralačkih preobražaja ili kreiranja sopstvenih svetova.

Ovo stanje duha urodilo je plodom u teorijskom sistemu Zigfrida Krakauera koji je on nazvao »oslobađanje fizičke stvarnosti«. Bio je to, kao do tada, poslednji (možda poslednji uopšte) iscrpni i jedinstven sistem filmske misli. Shodno tome, svaka od umetnosti estetski zadovoljava ako iskorišćava specifična svojstva svoje materije. A na filmu to svojstvo je »fotografski stav«. Taj osnovni kriterijum dozvolio je autoru da izdvoji model »filmskog filma« (the cinematic film) koji je suprotan, pre svega, »pozorišnim filmovima«. To mu je omogućilo, isto tako, da postroji prema njihovoj »filmičnosti« pojedine vrste kinematografije sa dokumentarnom strujom na čelu, a oblast igranog filma uredi prema stepenu dramaturške uslovnosti u organizovanju akcije. Krakauer je izdvojio listu antipozorišnih tema, posebno privlačnih za filmsko registrovanje, takvih kao »potera«, »igra«, *»ruch in statu nascendi«*.

Krakauerovi kriterijumi su ipak bili tako rigorozni da nisu mogli da izdrže upoređivanje sa umetničkom praksom, te je autor bio primoran da ih podređuje neospornim dostignućima filmske umetnosti sa kojima se susretao. I upravo ovi »podređujući elementi« njegove teorije ispostavili su se kao njeni najplodniji trenuci koji određuju njenu intelektualnu lepotu. Da ne bi završio svoju teoriju (što bi bilo logično!) konstatacijom da najveći procvat filmske umetnosti predstavlja hronika aktuelnosti, autor je morao da ukaže kakve vrste fabularne naracije relativno najbolje odgovaraju zahtevima predstavljanja »fizičke stvarnosti«. Posebno je izdvojio dve takve vrste: »pronađena nit« (u samoj stvarnosti) i »epizoda«. Obe se svode na zajednički zahtev da se fabula otkriva u vrtlogu surovog života, bez prilagođavanja njenim unapred nametnutim dramaturškim šemama.

Izvesne naivne krajnosti, posebno očigledne nedoslednosti u zaključcima Krakauera, ne oduzimaju inspirativnu snagu njegovim ubeđenjima. Njegove nagle filipike protiv »pozorišnih filmova« pomažu preciznijem definisanju izraza koji je kinematografija izvršila pod pritiskom estetika »novih talasa«, a koji sam slobodan

da nazovem drugim oslobađanjem filma od pozorišnih ograničenosti.

Prvo oslobođenje izvršilo se, naravno, već početkom 20-ih godina u vidu montažne naracije, promenljivosti planova, pokreta kamere, delovanja prirode na ličnost drame, poskromnjavanja reči, smirivanja glumačke emfaze. A ako je čak taj proces posle uvođenja zvuka osetio izrazito povlačenje, onda se sve već odavno vratilo na ravnotežu.

Brzi vesterni, putovanja na Mesec, potera za gangsterima (potpuno isključeni iz pozorišta), trebalo je da budu garantija da je razmimoilaženje između dve umetnosti već potpuno. Ako se kritika nekada vraćala na primedbu »teatralnosti«, obično se odnosila na razvučenost filma, suvišnu kamernost ili preterivanja u glumačkoj gestikulaciji.

Međutim, film je ostajao i dalje (u svom tradicionalnom delu — ostaje do danas) sputan »drugim okovima« pozorišta. Oni su sastavljeni iz providnije materije, ne upadaju u oči, ali isto tako radikalno sputavaju slobodu kretanja filmskog stvaraoca.

Ovde mislim na takav način konstituisanja fabule koji u »najprirodnijim« dramama može da na pozorišni način ostaje zatvoreni sistem. On može da sadrži isključivo elemente neophodne za pravljenje akcije i koji, zbog toga, imaju samo jedan značaj, posebno prilagođen potrebama filma, a ne pronađen u prirodnoj sredini. On može da pravi neku dramsku istoriju uz pomoć veštački prikupljenih »snažnih vremena« intriga, kao i posebno efektnih situacija, kako bi se preko neizbežne kulminacije u određenom trenutku došlo do rešenja i pouka.

Kada je 1966. godine Marsel Martin pokušao da u eseju *Novi film — putevi autentičnosti* nađe zajednički imenitelj prvim prelomnim delima nove tendencije kao što su *Hirošima, ljubavi moja, Senke, Do poslednjeg daha, Subotom uveče, nedeljom ujutru, Avantura, Crni Petar* — odgovorio je da je to »autentičnost«. U estetskom shvatanju — kao veća doza stvarnosti. U moralnom poimanju — kao veća doza istine. Izveštačenost za stepen razvoja filma zastarelih pozorišnih struktura nije do tada dozvoljavala da se u potpunosti oslobode takvih nevolja kao što su »patos i sentimentalizam, demagogija i egzibicionizam«. Sklonost prema istini, prema neposrednom i neodložnom dokumentu što, između ostalog, radi televizija (a koja se ispoljava u zainteresovanosti za montažne dokumentarne filmove), predstavlja zakasnelu pobedu Svetlosti nad Meliesom, života koji je iznad prefabrikacije, spontanosti konceptualizacije, intuicije intelektualizma.

Od tog vremena razilaženje filma s pozorištem (ne mnogo demonstrativno, ali zato fundamentalno) — i dalje napreduje. Ako je svesno povećavanje distance preuzeo na sebe uglavnom manji deo filmske avangarde, onda njene predloge prihvata gotovo cela svetska kinematografija. Tu ništa ne menja činjenica da su ovi predlozi često prihvatani nesvesno, površno ili nedosledno.

U prvom redu, pribeglo se načinima koji olakšavaju razvijanje »životnog toka« preko fabularne fikcije. Trebalo je da oni šire iznose »pukotine« Krakauera koje ne dozvoljavaju temi da se zatvara u hermetične forme pozorišne konstrukcije. Način organizovanja materijala, definisan kao »otvorena dramaturgija«, omogućio je garantovanje ingerencije nesebičnog slučaja ovih tobože suvišnih signala stvarnosti, čije isprekidano svetlucanje upozorava kao žuto svetlo na raskrsnicama: »pažnja! uvek se može dogoditi nešto neočekivano!«

Povezivanje scena prestalo je da ima obavezan uzročno-posledični karakter. Sklonost naraciji počela je da isklizava u slepe uličice, na čijem kraju nije čekala poenta (daleko za stočićem u kafani, zabeležio je Forman u *Crnom Petru*, nekako »od sredine«, svađu jednog zaljubljenog para, koja nije ničemu vodila i koja je potpuno nepotrebna akciji). U glumačkom izvođenju počeli su da se izvode pogrešni nagoveštaji, dajući tako liku status koji uopšte nisu preko tih likova postigli (prevareni muž u *Subotom uveče, nedeljom ujutru*). Dijalozi su počeli da se pozivaju na okolnosti iz prošlosti junaka koji nemaju nikakvog značaja za intrigu, samo da bi se junacima oduzeo karakter izmišljenih marioneta koje u dotadašnjem životu nisu još ništa preživele, poslušno čekajući da odigraju ulogu tek u predstavljenoj drami (sugerisana uzgred bogata prošlost studentkinje iz *Do poslednjeg daha* ili odnos Kleo prema elegantnom ljubavniku iz *Kleo od 5 do 7*). Umberto Eko u svom *Otvorenom delu* smatra da nam današnji svet oduzima stvarne iluzije o mogućnosti prihvatanja pojava u njihovoj neprekidnosti i kompletnosti — dakle, umetnici vremena nesigurnosti ne treba da zavaravaju gledaoce prividnom (jer je nedokučiva) sigurnošću.

U krajnjim slučajevima počelo je da se govori o dedramatizaciji. Oko tog problema nagomilalo se mnogo nesporazuma. Nosioci dedramatizacije, s temperamentom nihilista, zaključuju da ona označava oslobađanje od svih rigoroznosti konstrukcije, tako kao kad bi se mehanizmi ljudske percepcije mogli dovoljno menjati ili isključivati. A ipak bez drame, konflikta, fikcije nema filma — mirno konstatuje Kristijan Mez u skici *Savremeni film i narativnost* — »Dedramatizacija, pogodan ali opasan termin, predstavlja jednostavno nov oblik dramaturgije, ništa drugo.«

Ovaj nov oblik ima određene granice. Minimum događaja, ali ipak događaja. Minimum junaka, ali junaka. Konflikte bez eksplozija, ali ipak konflikte. Osećanja bez otužnosti, ali ipak osećanja. Dramsku laganu progresiju, ali ipak progresiju. Čak »najdedramatizovaniji« filmovi (*Goli otok*) nisu lišeni pobrojanih elemenata. Uskraćuju sebi, međutim, izvesne »vešte« situacijske šeme na tlu pozorišne »piece bien faite«: iznenađenja, tajne, *qui pro quo*, *deus ex machina*, »spasavanja u poslednjem trenutku« itd.

Jednostavno, dedramatizacija vidi drame na drugom mestu. Okreće utvrđenu hijerarhiju fenomena egzistencije. Hijerarhiju,

dodajmo, koju je više nametnula masovna narodna kultura nego životno iskustvo. Jer, prividna »snažna vremena« našeg života ispadaju često siromašnija u značenjima od trenutaka »slabih« za oko posmatrača. Koliko je u istinskom životu nada punih posledica, utelovljenih u definicijama: razmišljanje, rekapitulacija, unutrašnja koncentracija, rekolekcija ili katarza. Kad je u *Noći* (»La notte«) Žana Moro, gledana s visine, prolazila pustom ulicom pored ograde, taj trenutak više znači za njene odnose sa mužem nego bilo koja scena njihovog direktnog kontakta. Slažem se bez primedbi sa Martenom, koji u citiranom radu piše: »Dedramatizovano delo ima strukturu ne kružnu, ne cikličnu, već linearnu. Autor koji ništa ne mora da dokazuje, dozvoljava značenju da se izvuče od događaja umesto da konstruiše događaje radi dobijanja postavljenih značenja.«

Odustalo se od proverenih dramaturških ključeva, jer su eliminisali pojavu sadržaja u oblicima poznatih iz života, a preferirali efikasne oblike, natovarene prenosnim značenjima, ali koja se na žalost ne pojavljuju u istinskoj stvarnosti. Naravno, film nije pobegao od stvaranja znakova. Međutim, pojačana zainteresovanost za nastankom simbola (filmska semiologija) povećala je zahteve u toj oblasti. Kako je lepo napisao Mitry: »Film je vredan utoliko ukoliko (njegove) slike razvijaju konkretnu stvarnost. Polazeći od te stvarnosti, treba podizati slike na dostojanstvo simbola. Ipak, pod uslovom da ovaj simbol ne izgubi kontakt sa stvarnošću iz koje je i nastao; da izađe van nje, označavajući je, umesto da je označava — van nje.«

Upravo taj novi kriterijum autentičnosti doveo je 60-ih godina do velikog bekstva od filma u »druge okove« pozorišta, bekstva u dva različita pravca: ka krajnjoj subjektivizaciji i krajnjoj objektivizaciji. U oba pravca postignuti su, ako ne apsolutni polovi, onda u svakom slučaju devičanski tereni do kojih film do tada nije dopreo. Ako je, s jedne strane, postignut (*Osam i po*), a sa druge, dodajmo tome *Stablo za klompe* — to je posredan dokaz da se filmska umetnost nikad više neće upregnuti u jaram ograničenja nastalih u pozorištu.

A kako se tako odlučno udaljila od pozorišta, možda će to iskoristiti taj treći? Možda smo blizu plodonosnog zbližavanja filma i književnosti?

Ervin Đerčem (Mađarska): Svesno i nesvesno u filmu

»Šta ste gledali u bioskopu?« Ovo pitanje se veoma često čuje. Odgovor, uglavnom, nije drugačiji od onoga koji se dobija na pitanje »šta ste čitali?«, mada je očigledno da film otkriva konkretne

procese realnosti koji se zbivaju u prostoru i vremenu, dok je literatura umetnost reči i pojmova. Ona nam kazuje rečima i konceptualnom transmisijom i tako (rečeno jezikom semiotike) — za razliku od analognog sistema simbola filma, ona koristi sistem digitalnih simbola.

Kada čitalac govori o knjizi koju je čitao, uglavnom tačno odgovara na pitanje. Doduše, u skraćenoj verziji i manje umetničkoj formi, on u suštini čini isto što i pisac koji je priču napisao.

Gledalac, međutim, ne kazuje »istinu«. On nije »video« (u vizuelnom smislu reči) ono što opisuje. Ono što u prepričavanju glasi: junakinja je pripala junaku, prikazivano je, bar tokom prvih pedeset godina filma, slikama paljenja vatre u kaminu ili talasima koji jurišaju na obalu, a zatim se smiruju, ili opet, nagoveštajem oluje; dotrajavanje sveće simbolizuje smrt, kao i zatvoreni prozorski kapci i crnina; razbuktale strasti opisuju nam se besnom trkom konja, a rascvetavanje ružinog pupoljka najavljuje rađanje ljubavi.

Namerno sam naveo banalne i drastične primere koje današnji umetnici izbegavaju zahvaljujući svom visokom stvaralačkom standardu, da bih jasnije osvetlio problem. Gledaoci koji pokušaju da precizno provere šta su videli u bioskopu (ili pozorištu) uz pomoć pamćenja ili montažnog stola, da bi to uporedili sa odgovorom na pitanje »šta ste videli?« — shvatiće da nisu prepričavali na osnovu slušnih, vizuelnih ni drugih čulnih utisaka niti na osnovu podataka dobijenih gledanjem i slušanjem (kao u slučaju jedne likovne ili muzičke kompozicije) — već su saopštavali način na koji su tumačili ono što su videli.

Gledaoci će spontano i intuitivno prevoditi na jezik misli i pojmova ono što su osetili kao nekakav svetlosni efekat, osobenost nekog pejsaža, kostima, fizionomije, gesta, simbola, zatim kao često neshvatljiv karakter veza između slika, kao odnos akcije i dikcije na koji obično ne obraćaju pažnju tokom gledanja filma, a kada o njemu govore, obično se većina od njih i ne seća.

Otkud ova »laž«, u čemu je tajna ove intelektualne iluzije? Psihologija daje odgovor na ovo pitanje, jer, iako svekolika umetnost počiva na poznatim zakonitostima ljudske duše, ni jedna njena grana ne počiva na potpunom mehanizmu duše do te mere i stepena u kome je to slučaj sa filmskom umetnošću. Jer, ona koristi psihički aparat čoveka, od najjednostavnijih oblika njegove fizičke stimulacije i percepcije do najkompleksnijih oblika svesnog mišljenja.

Jedan film simultano postulira dva glavna sektora ljudske duše i simultano gradi na svesnom i nesvesnom. Kada govorimo o naoko nevažnim elementima koje nismo opazili tokom gledanja filma, pozivamo se na ulogu nesvesnog u filmskoj umetnosti. Kada kažem nesvesno, ne mislim na pojam frojdovske podsvesti, već na normalno podsvesno u klasičnoj psihologiji — hoću da kažem,

na sadržaje svesnog koji su izbegli fokusu naše pažnje. U stvari, mi nismo svesni sami sebe u svakom trenutku našeg života. Izvesne okolnosti mogu da odvuku našu pažnju od situacije u porodici, situacije na poslu, svakodnevnih navika, našeg osobenog pogleda na svet itd., ali one, svejedno, prožimaju naš ego, i majka dvoje dece nikada neće postupati niti se osećati kao usedelica, čovek skromnog imetka nikada neće nastupiti kao okoreli bogataš, jedan ateista se nikada neće prekrstiti, čak ni ako je njegova pažnja usredsređena na nešto drugo, niti ako ga pritiskuju problemi. Nesvesno (normalno nesvesno) pojavljuje se kao oslonac svesnog i dopuna personaliteta ljudske duše.

To je, dakle, slučaj u umetnosti. »Svest« filmske umetnosti (koja, kao što smo videli, ispunjava svest gledaoca) — čine priča, akcija i događaj. Svest — kako često stoji u priručnicima psihologije — prožeta je pažnjom i pažnja nju stvara; svest je pamćenje »pri ruci« u interesu budućih zadataka. Svest je koordinacija snaga i njihova organizacija; biti svestan znači biti prisutan u svakom času i to svom dušom, dok nesvesno znači zaboravljanje nas samih ili jednog dela naših planiranih akcija, zaboravljanje i potiskivanje u drugi plan jednog dela pouka koje smo izvukli iz naše prošlosti.

Ova organizacija, koordinacija, ovo »upravljanje« memorijom i pažnjom, nesumnjivo su omogućeni pričom u filmu i u ovom pogledu filmska umetnost pokazuje sličnost (zato što pripada istoj estetskoj porodici) — sa pozorištem i lepom književnošću. Presudna razlika je u činjenici da film, pozorište i literatura imaju različite odnose prema svesnom i nesvesnom i izražavaju (ili opisuju) strukturu postupka različitom strukturom teksta. (U semiotici istraživači izražavaju ovaj dualitet različitom terminologijom: Greimas pravi razliku između *niveau superficielle* i *niveau de la manifestation;* Todorov kaže: *histoire* i *discours;* Bremon kaže: *récit raconte* i *récit racontant*; Kristeva upotrebljava izraze: *génotexte* i *phénotexte;* Van Dajk: *structure profonde* i *structure superficielle,* dok Pavel uzima termine *structure narrative* i *textualisation* — ali među svima njima nema nikakve suštinske razlike.)

Uzmimo nasumce jedan primer iz literature: »Na kapiju jedne gostionice u gubernijskom gradu N. uđe dosta lepa omanja resorna brička, onakva u kakvima se voze neoženjeni ljudi: penzionisani potpukovnici, štaps-kapetani, spahije koje imaju oko stotinu duša seljaka, jednom rečju, svi oni što se zovu osrednja gospoda. U brički je gospodin, ni lep, ni ružan, ni suviše debeo, ni suviše tanak; ne bi se reklo da je star, a ni suviše mlad. Njegov dolazak nije načinio u gradu baš nikakve huke i nije bio propraćen ničim osobitim...« Ovako Gogolj počinje svoje *Mrtve duše* — dosta čest početak romana. On govori (meni, čitaocu) neke činjenice, obraća se direktno mojoj svesti s pretpostavkom da je nesvesno u meni takođe prisutno i da će pojmovi kao što je mali gubernijski grad, gostionica, jedan ruski gospodin s druge polovine prošlog veka, pobuditi i neke druge asocijacije, evocirati izvesne

nesvesne pojmove. Hoću da kažem: kroz moju svest pokrenuće čitavu moju dušu. Kasnije, kako se priča dalje odvija, to će se osećanje sve više razvijati, jer ovo će intelektualno obogaćivanje mog nesvesnog bivati dopunjeno moralnim i estetskim vrednostima.

Ako vidim ovu scenu na filmu, redosled će se izmeniti. Ja vidim jedan konkretan grad, jednu konkretnu gostionicu, jednu konkretnu bričku, jednog konkretnog gospodina — i njihova pojava(to jest sve ono što je pisac opisao epitetima i atributima) — treba da prodre do moje svesti putem »neviđenih« pojedinosti koje sam ranije već spomenuo. Pokret mora da odigra ulogu subjekta i predikata, atributa i epiteta u filmu.

Dok se literatura prvenstveno obraća našoj svesti, postulirajući prisustvo nesvesnog, film govori našem nesvesnom, postulirajući prisustvo svesnog koje koordinira simbole priče i koje kostimom, frizurom, gestom i načinom govora kojeg gledamo utelovljuje Gogoljevu čuvenu ličnost. Nesvesno (pošto ne počiva prvenstveno na pojmovima) — mora biti prisutnije u filmu, mora biti predmetnije nego u literaturi i mogli bismo da kažemo da film može i mora da postulira moralne odnose nesvesnog.

»Nesvesno« u filmskoj umetnosti, koje služi, senči, karakteriše i prenosi priču — od osnovne je važnosti. Pejsaž, kostim, fizionomija, gestovi, simbolika predmeta, osvetljenje i asocijacije koje pokrivaju i istovremeno daju život priči (sve ovo zajedno) — rezultira konačno u filmskoj umetnosti i čini njenu umetničku snagu izraza.

Suština osobitog filmskog jezika jeste struktura koja počiva na signalima poslatim u nesvesno, koji, naročito u modernoj filmskoj umetnosti, zahvaljujući svojoj fleksibilnosti i višebojnosti, postaje ravan sa jezikom literature. Pa ipak, razlika ostaje.

Materijalizam literature omogućuje sistem digitalnih signala apstrakcije — jezik (što isto tako rezultira »materijalizmom koji se ne da definisati« Đerđa Lukača), dok materijalizam filma počiva na njegovoj audiovizuelnoj senzualnosti, koja pretvara čak i pojmovne elemente u senzualne, jer je jezik zvučan, a govor je propraćen mimikom. I jedan i drugi označavaju aktivnost, međuljudske odnose, slično audiovizuelnom pozorištu koje se razlikuje od filma, a ta razlika se najbolje može izraziti terminima *»in vivo«* i *»in vitro«*, preuzetim iz prirodnih nauka, o kojima u ovom članku ne možemo raspravljati.

Pošto su filmovi postali deo našeg intelektualnog života, teoretičari i praktičari se neprestano pitaju koje se konsekvence mogu izvući iz ove saglasnosti ili konfrontacije. Dobro je poznata čuvena polemika Rene Klera sa Marselom Panjolom, u kojoj on tvrdi da su: »nemi filmovi bili umetnost ukorenjivanja, umnožavanja i širenja pantomime, dok su zvučni filmovi umetnost ukorenjivanja, umnožavanja i širenja pozorišta«.

Ova kontroverza, ova bitka između ekskluziviteta i autonomije filmske umetnosti nastavlja se u različitim oblicima u sva-

koj nacionalnoj filmskoj kulturi ponaosob. Dok teoretičari i umetnici proklinju »filmovano pozorište« i »filmovanu literaturu« kao stagnaciju u razvoju filmske umetnosti, u čemu su potpuno u pravu, ni pozorište, ni literatura ne prestaju da budu inspiracija filmu i izvor njegovih tema, što se kasnije pretvara u interakciju. Možda je u jednom periodu istorije filma ova oštra konfrontacija filma, literature i pozorišta bila opravdana, ali danas se podjednako smatra krajnošću bilo da se zaboravlja na razlike bilo da se one apsolutizuju.

Film je postao autonomna umetnost i dostigao svoju zrelost, a to čini da može da se približi literaturi i pozorištu sopstvenim pogledima i sredstvima, da ih ne filmuje, već da ih transponuje u umetnička filmska ostvarenja. On nije puki prevodilac, već, slikovito rečeno, umetnički prevodilac; on koristi sirovi literarni materijal koji se kasnije može ocenjivati isključivo kao filmska umetnost. Originalno delo možemo zagovarati jedino ako filmska čistota izraza hramlje, ako vulgarizuje poruku ili ako ne možemo da pronađemo suštinske literarne ili pozorišne vrednosti (materijalizam i estetika), ako ne možemo da pronađemo odgovarajući umetnički izraz. Ako je film loš.

Govoreći o ovoj paraleli (koja možda nije savršena), želim da citiram jednog uglednog mađarskog prevodioca i teoretičara, koji ovako definiše zadatak umetničkog prevodioca: »Umetnički prevod započinje tamo gde rečnik, gramatika i lingvističke konvencije prestaju da igraju rukovodeću ulogu, gde izbor i nijansiranje stupaju na scenu, jezička mašta daje stilsku boju i muzičke efekte, gde izbor postaje komponenta ili varijanta umetničke stvaralačke snage. Gde prevodilac ima šta da doda od svoje ličnosti, ličnog ukusa i subjektivne umetničke snage, da bi obavio svoj zadatak« (Laslo Kardoš).

Ako se ovo odnosi na relaciju između ova dva pomenuta jezika, tada je još važnije da delatnost, poruka, budu »presađeni« sa apstraktne suštine reči na jezik senzualne konkretnosti. U tom slučaju ne govorimo o jednoj komponenti umetničke stvaralačke snage, već o svim njenim komponentama zajedno.

(Prevela: Tereza Đelmiš-Babić)

Marija Racheva (SR Nemačka): Film i literatura danas: trostruka mitologija protiv improvizacije

Film se suprotstavljao književnosti skoro od svog rođenja. U trenutku kada su filmski stvaraoci prestali da se zadovoljavaju beleženjem događaja sa ulice (a taj trenutak je došao vrlo rano) i usmerili se anegdoti, film se oberučke prihvatio eksploatisanja

književnih štiva. Tako se pojavilo bezbroj adaptacija, filmskih verzija i drugih oblika transformisanja književnih dela u film, a najčešće korišćeni žanr bila je proza.

Narativni princip filma (da se celine audio-vizuelno obrade u značajne epizode, koje čine kompletno ispričanu priču) — sličan je narativnom principu romana, gde su govorne jedinice povezane u značajne epizode itd. Naravno, audio-vizuelne jedinice kao materijal za građu razlikuju se od govornih, te ne bi trebalo da se porede. Ali, funkcionisanje filmskog jezika može da se poredi sa funkcionisanjem govornog jezika na dva nivoa: prvo, kako kreirati jednu vrstu umetničke stvarnosti i kako ovu stvarnost vidi gledalac.

Filmska kamera uvek registruje postojeće objekte i stvari, bez obzira da li su to gradske ulice i kuće ili izmišljen i fantastičan dekor. Jer, da bi se proizvelo značenje, smisao u svesti gledaoca, on prvo mora da prepozna slike na platnu kako bi mogao da ih dešifruje.

Književnost to čini verbalnim znacima, da bi čitalac, pošto prepozna te znake, mogao u svojoj svesti da izgradi sliku koju je pisac želeo da prenese. Odlučujuća razlika između književnosti i filma jeste činjenica da, radeći sa slikama konkretnih stvari, film teorijski nije bio u mogućnosti da prikaže apstraktne pojmove, da imenuje osećanja i ideje. Dok u književnosti istovremeno mogu da se opišu spoljašnje (pojave, ponašanje, dela) i unutrašnje osobine junaka (njihove emocije, misli i psihologija), film je bio u mogućnosti da eksploatiše samo spoljašnost čoveka. Film, međutim, nikad nije prihvatio ta ograničenja, iako se većina autora i filmova zadovoljavala da daje samo formu akcije i događaja; izvesni filmski stvaraoci su uvek težili prevazilaženju granica tog medijuma.

U periodu nemog filma unutrašnji život likova se često nagoveštava pomoću univerzalno prihvaćenih znakova, kao, na primer: suze su bile znak za tugu ili bol, široko otvorene oči su označavale zaprepašćenje ili strah, sanjalački izraz lica je pokazivao ljubav ili sanjarenje o budućnosti itd.

Posle pronalaska zvuka, psihološki složena stanja likova često su bila izražavana rečima (glasni i opširni monolozi i dijalozi). Čini se da su oba rešenja bila samo polovina jedne celine, što se shvatilo tek na nivou autorskog filma. Prvi koraci ka ovome načinjeni su filmom *Građanin Kejn.* Kasnije autorski film je dostigao zrelost u nekim Bergmanovim filmovima: *Divlje jagode, Persona;* Reneovim *Hirošima, ljubavi moja;* Mjurielovim *Proviđenje* i Felinijevim *Osam i po* i *Amarkord.*

Klasični film se uglavnom služio narativnim strukturama romana XIX veka. U tom narativnom modelu autor se pojavljuje kao sveznajući bog, koji operiše pojavama u fiktivnom svetu stvorenom za njih, i sudbinama heroja na način na koji to oni žele.

Oni govore o stvarima sa verom u to da je svet sasvim proziran i da se u njega može u potpunosti prodreti. Zato je njih zadovoljavao hronološki poredak epizoda, jasna i logična vremenski uslovljena konstrukcija i »realistički« oblik naracije.

Autorski film stvorio je neke nove narativne forme, čiju su osnovu činile razne varijacije »toka svesti«. U najboljem slučaju platno je pokazivalo svest i misli — ponekad autora, ponekad junaka, a u slučaju filma *Osam i po* obojicu — zato što je autor bio pripovedač, a junak identičan s njim. Jedini paradoks koji je pratio eksperiment bio je taj da je junak-režiser filma iznosio svoje teškoće i nemogućnosti da stvori svoj životni film, a Felinijev film je postao umetničko delo. Film se pokazao sposobnim kao književnost, možda čak i sposobnijim od nje da slika najfinije momente autorovog stvaralačkog procesa.

Autorski pokret nije nastavio svoju dominaciju u okvirima takozvanog umetničkog filma na kraju šezdesetih i sedamdesetih godina. Vrhunac introvertnog, psihološkog i analitičkog filma bio je u vreme kada i veliko povlačenje masovne publike iz bioskopa. Ovaj proces, koji je doneo ogromne gubitke filmskoj industriji, prouzrokovao je novi talas produkcija, koje su smatrane komercijalno uspešnim. Holivud (i mladi i stari) zajedno su se okrenuli superprodukcijama kao *Kum, Dan skakavaca* i *Poslednji magnat*. Sva tri su filmske verzije poznatih romana, sva tri su napravljena u »retro« stilu, s preciznom rekonstrukcijom dvadesetih i tridesetih godina, s velikim masovnim scenama, s mnogo statista i mnogo zvezda. Autori i producenti ovakvih filmova pokušavali su da naprave film koji je nekada privlačio milione gledalaca.

Romani koji su inspirisali te filmove napisani su (osim *Kuma)* po pseudoklasičnom modelu sa čvrstim zapletom u polu-romantičnom, polu-melodramatičnom stilu sa »punokrvnim« glavnim junacima. Sva tri filma u svome središtu imaju jednu ličnost: veliki šef mafije Korleone u *Kumu*; mladi pridolšica u filmskom svetu u *Danu skakavaca* i moćni producent Monro Star u filmu *Poslednji magnat*. Sva tri romana imaju pseudobiografsku konstrukciju, gde oko glavne ličnosti kruži veliki broj sporednih likova. Postoji pikantan dodatak u sva tri slučaja: mnoge opisane ličnosti imaju svoje prototipove u Holivudu odgovarajuće epohe: Sinatra kao drugorazredni junak u *Kumu*, Irvin Talber u filmu *Poslednji magnat*, kao i mnogi likovi u *Danu skakavaca*. Sva tri filma uzimaju književni materijal kao čvrstu podlogu, ali ne jaču od vizuelnog, slikovnog materijala. Ti filmovi su savršeni i velelepni spektakli, u kojima impozantan dekor i dramatični događaji prate klovnovski raznovrsna lica i pokrete. Cirkus, maskarada ili gigantska kič-predstava?

Ti filmovi-romani imaju vrlo čudno i specifično poreklo. Birajući temu, i Skot Ficdžerald i Nataniel Vest demonstrirali su svoje oduševljenje filmom kao proizvodnom mašinom Holivuda, te fabrike iluzija i druge realnosti. Tema oba romana jeste: stva-

ranje mitova i mitovi u akciji. Transformisanjem filmskih mitova u govorne i prozne konstrukcije pisac stvara način literarnog izražavanja koji odgovara prvobitnoj građi i zato je vrlo pogodan da se ponovo prevede u vizuelne, slikovne mitove. Rekonstruišući vizuelnu stvarnost svojih filmova, Kazan i Šlezinger upotrebljavaju stilizaciju, ali ne traže filmske elemente koji bi odgovarali proznim; oni upotrebljavaju prototipove koji se stilizuju prema starim holivudskim filmovima. Od romana ostane samo skelet zapleta.

Roman Maria Puza je analogan. Samo, kao savremeni pisac, on je svestan literarnih tokova, kao i modela i formi masovne kulture danas, koji su pre vizuelni i ikonografski nego štampani literarni modeli. Pa i spomenuti tokovi su dokumentarni, literarni oblici, kao što su hronike, memoari, zbirke činjenica. Puzo izričito upotrebljava te dokumentarne forme naracije u kombinaciji sa strukturama tipičnim za vizuelni medij. Kopoli je ostao zadatak da materijalizuje te strukture u slike.

Tako se suočavamo sa višestepenom reprodukcijom mitova, u kojoj se proces ne obavlja kao u slučaju klasičnih filmskih verzija, u smeru: stvarnost — književno stvaranje — ponovno stvaranje na filmu, već je na početku filmski mit, koji se ponovno transformiše u literarni mit, a zatim još jednom u filmski mit.

Pitanje je da li će ova trostruka mitologija biti u stanju da vrati milionsko gledalište u bioskope, odvlačeći ih od televizijskih ekrana gde vlada iluzija dokumentarnog i objektivnog prikazivanja stvarnosti. Izgleda da veliki, šareni, kvazidramatični spektakl nije jedina alternativa skromne svakodnevne televizijske slike. Mnogi filmski stvaraoci suprotstavljaju se televiziji jednim filmskim modelom, zasnovanim na televizijskim principima, ali mnogo savršenijim i razrađenijim.

Ovaj model predstavlja skromnu vizuelnu i nekomplikovanu strukturu, čija je glavna osobina: izrazita bliskost sa životom. Osoba ili grupa ljudi, uzeta direktno iz stvarnosti, fragment iz njihovog svakodnevnog života, precizna studija njihovih gestova i grimasa i do detalja opisana njihova međuakcija sa okolinom. Mislim na filmove kao što su *Veliko veče* Francis Resea ili *Indijanci su još daleko* Patricije Moraz. Glumci izgledaju i ponašaju se kao autentične osobe sa ulice i našle su se na platnu samo zato što su ono što jesu, a ne zbog neobično dramatične i sumnjive epizode u svome delanju. Nisu zvezde, nisu heroji, čak ni tipični slučajevi — oni su vrlo obični i autori žele da ih otkriju zajedno sa gledaocem, da izraze njihovu jedinstvenu individualnost. Pom iz filma *Indijanci*... nije prikaz moderne tinejdžerke, nije čak ni Isabel Iper, jer ta glumica izgleda potpuno drugačije nego u svim svojim dosadašnjim ulogama. Kao i Nily Arest u *Velikoj večeri*. Glumci u tim filmovima nisu otelotvorenja junaka; oni jednostavno žive život junaka. Često prestanu da glume, što im je ranije predložio režiser (pretpostavljam!), i počnu da improvizuju — čak dotle ide identifikovanje lika i interpretatora.

Da li je to dokumentarni film nalik na one što se prave za televiziju, ali sada o fiktivnoj osobi? Do koje mere je Mabel u filmu *Žena pod uticajem* proizvod Kasavetesove mašte, a do koje mere je ona sama Džin Rolands? Glumica se oseća tako bliskom svojoj junakinji da počinje da improvizuje scene i tekst, a ovo donosi novo osećanje istinitosti ne samo gledaocu, nego i autoru (videvši film, osećam da je Kasavetesa iznenadilo i zabavilo to uzajamno dejstvo filma i života). Naravno, nije to slučaj samo sa ovim filmom; istu koncepciju Kasavetes ostvaruje u *Smrti bukmejkera* i ova koncepcija može da se nazove improvizacijom na jednu temu, koju ostvaruje kućni orkestar što ga čine članovi porodice i bliski prijatelji. Ova vrsta filma, koju pokušavam da opišem, ruši granice filmskog medija i stvara novu formu, film u akciji, analogno sa »životom u akciji ...«

Opšte je poznato da priroda filmskog medija sadrži stalnu proizvodnju klišea i rad sa mitovima. Kasavetes pokušava da kroz improvizaciju uništi svaki kliše i mit koji se stvara. Ova koncepcija ima nešto zajedničko sa autorskim filmom, ali nije isto. Autorski film je nešto vrlo intimno i smišljeno. Film-improvizacija je kolektivna tvorevina i događa se neočekivano. U tom smislu on ne podnosi nikakva pravila i ograničenja.

Može se reći da je film-improvizacija proizvod televizijskih iskustava i da nema nikakve veze sa literaturom. Ali samo na prvi pogled. Šezdesetih i sedamdesetih godina omiljeni književni žanr, kao što sam spomenula, bili su memoari i hronike, zbirke dokumenata i dosijei. Film-improvizacija je usko povezan sa ovim književnim tokom. Povezan ne kroz snimanja hronika, već kroz njihovo stvaranje na platnu. I dokumentarna literatura i film-improvizacija čine isto: otkrivaju kako uzbudljivo može da bude posmatranje stvarnosti, otvoreno i bez predrasuda: pogled koji veruje u stvarnost, ali ne u starom Bazenovom smislu. Bazen je voleo autore koji su beležili uzbudljive događaje, dok film-improvizacija, posmatrajući stvarnost, stvara sve ispočetka.

Marc Turfkruyer (Belgija): Književnost i film

Svi se slažemo da je filmsko stvaralaštvo način izražavanja, koji ima iste mogućnosti kao i sva druga sredstva pomoću kojih se iskazuje ljudski um. Tamo gde se film pojavljuje kao umetničko delo mora, neizostavno, da odigra intelektualnu ulogu, ulogu koja teži da sledi jedan estetski cilj, a što posredno može da bude posledica celokupnog umetničkog dela. No, mi ne želimo da posebno ispitujemo funkciju filma kao umetničkog dela sa nepobitnim moralnim ishodom, jer umetničko delo zaista ima sopstveni život i

ne prihvata forme koje je umetnik upotrebio pri njegovom stvaranju.

Samom umetničkom delu nije neophodna ova ili ona određena forma, jer sve izražajne forme važe. Njemu je, pre svega, potreban autor koji će mu podariti život. Ako se jedan autor izražava uz pomoć filma, on takvom »jeziku« ne pridaje ništa veću intelektualnu funkciju no kada bi se izražavao drugačije, odnosno literarno, muzički ili plastično.

Naše istraživanje poći će, dakle, drugim smerom. Ono posmatra film kao jezik i postavlja pitanje da li kao takav film može imati stvarnu intelektualnu funkciju (pod intelektualnom funkcijom podrazumevamo sposobnost uticanja na svest i dušu široke mase). Samo po sebi se razume da odbijamo suviše određivanje intelektualnog faktora i da ga shvatamo kao izuzetno širok pojam.

Postoji radikalno mišljenje kakvo zastupa Luiđi Pirandelo, prema kome je film načinio najveću grešku kada je kinematografija, počev od svojih prvih koraka, krenula putem koji joj je najmanje odgovarao ... putem književnosti (narativne ili dramske), i što je kasnije, kada je već jednom pošla tim putem, zapala u dvostruku nemogućnost: nemogućnost da nađe nešto što bi moglo da zameni reč, kao i u očiglednu mogućnost da se potpuno reši reči. Međutim, pored ovog Pirandelovog mišljenja i sigurno ne manje radikalnog shvatanja Orsona Velsa (dakle, jednog režisera koji je tvrdio da prva i poslednja reč treba da pripadne samom piscu) — nema ni najmanje sumnje da ima još dosta prostora za dugotrajnu i plodnu saradnju, za široki dijalog između dva umetnička izraza. Šteta za Pirandela, ali praksa je dokazala koliko je on bio u zabludi, što se danas lako može proveriti.

Tokom godina mnogi filmski ljudi otvoreno su priznavali koliko duguju romanu, pre svega, najpoznatijim likovima iz književnosti devetnaestog veka. Grifit je iskreno priznao da je mnogo naučio od Čarlsa Dikensa. Ajzenštajna je Dikens inspirisao pri iznalaženju principa montaže. Isto se desilo i sa Erikom fon Štrohajmom. Viskonti je rado priznao da, kada je reč o nadahnuću, prednost daje delima Verge i Prusta. Mnogo puta Antonioni poseže za delima Viktora Igoa, Andre Žida, Džemsa Džojsa.

Kada su počeli da se prave umetnički filmovi, mnogi su se, s pravom, ugledali na pozorište, a da se pri tom ipak nisu oslobodili osećanja inferiornosti u odnosu na govorno pozorište, koje je bilo apsolutno sigurno u svoje izražajne mogućnosti.

I pored ovakvog zaključka, treba reći da je odmah posle prvog svetskog rata bilo filmova režiranih na osnovu scenarija inspirisanih samim ratom. Bila su to dela koja se, iako ne baš savršena, mogu smatrati značajnim trenutkom. To su filmovi koji su pokušali da pričaju, služeći se filmskim sredstvima, ne vodeći pri tome mnogo računa o onome što je podsećalo na pozorište, a to je, na primer, bila obrada ratnih događaja. Ovi filmovi

su o tim događajima pričali kao o nečemu doživljenom. Kasnije, u intervalima od više godina, težilo se da se naprave filmovi koji su kao inspiracija radije uzimali književna dela. Ti eksperimenti doveli su do vrlo plodne proizvodnje ovakvih dela. Time mislimo na ekranizaciju Šekspira, Igoa, Dostojevskog, Milera, Šniclera i drugih. Bila je to žestoka borba za uspostavljanje jedne filmske industrije koja će biti dostojna svih ostalih načina umetničkog izražavanja.

Trajnost odnosa

Od nastanka filma pozorište i književnost su, uprkos protesta sa različitih izvora, imali važnu ulogu u stvaranju filmova. Već od prvih godina, kada je Melies pravio svoje kratkometražne filmove, u stvari, priče koje su trajale nekoliko minuta, sedma umetnost se bez prekida napaja na bogatom izvoru koji je, na kraju, postao ishodište njene egzistencije. Razume se da je film, zamišljen prema isključivim potrebama i mogućnostima toga medija, najidealnije rešenje. Međutim, u nedostatku inspiracije i sposobnosti da ostvare kreativnu umetnost, veliki reditelji filma bili su odviše spremni da se koriste bogatim izvorima književnosti koja obiluje podacima potrebnim filmu. Teškoće su počele od trenutka kad su reditelji postali svesni da filmska adaptacija, koja pretenduje da ne izneveri pisca književnog dela, predstavlja veoma često nepremostivu prepreku. Jedan od problema koji trenutno najviše potresa filmsku industriju pojavljuje se na planu filmske literature, na planu koji je znatno širi nego što to na prvi pogled izgleda, a što se, pre svega, odnosi na adaptaciju literarnih dela koja se prenose na veliki ekran i koja zato moraju da se oblikuju prema scenarijskom kalupu.

Ne treba misliti da su granice ovog problema isključivo estetske prirode zato što će se njihov uticaj odraziti na krajnji rezultat filma. O tom uticaju treba voditi računa sa ekonomske tačke gledišta, jer ekonomske okolnosti utiču na celokupnu filmsku umetnost. Možemo se smatrati srećnim što je davno prošao trenutak kada se smatralo da scenario jednog filma ima samo relativni značaj, u poređenju sa važnošću režije, i čak u odnosu na elemente tehničkog reda, što je, silom prilika, značilo da uspeh zavisi od drugih faktora korišćenih u stvaranju filma.

Logika bi se sama nametnula kad bi postojala takva grupa scenarista koji bi, mada različitih opredeljenja u odnosu na vrstu scenarija kojim bi želeli da se bave, mogli međusobno da se upoređuju i koji bi imali neku ideju o tome kako treba napisati scenario a da pri tome ne moraju neprekidno koristiti književne elemente. U ovom slučaju problem bi se samo povremeno javljao. Na nesreću, mi još nismo dotle stigli; većina scenarista potiče neposredno iz sveta književnosti gde su često radili više godina, i to u najboljem slučaju — sa uspehom. To što se oni upuštaju

u rad na filmu nije posledica nekog umetničkog napona ili umetničke sklonosti, niti to čine što su stekli bogato iskustvo u filmskoj literaturi, već zato što očekuju materijalnu korist. Ima takvih koji su na neki način bili u vezi sa filmom i zamišljaju da bi mogli biti od koristi pisanjem scenarija.

Van svake je sumnje da književnost trenutno pruža najveći broj elemenata za filmske poduhvate. Originalna scenarija, napisana specijalno za film, javljaju se u beznačajno malom broju. Smatramo da nije bez značaja ako kažemo nešto više o neosporno važnim činjenicama. Možemo samo zamisliti da bi najbolja dela naše sadašnje poetske umetnosti, umetnosti koja se izražava metaforičnim jezikom, toliko sličnom jeziku filmske umetnosti, na ekranu imala još veće mogućnosti. Uprkos svim očekivanjima, to ne izgleda moguće, jer sve dok fotografija nije dokumentarna. ona zahteva neki središni argument oko kojeg se centralizuju nerešeni problemi široke publike. Film koji bi plastično izrazio lirski sadržaj neke pesme, ne insistirajući suviše na njenoj adaptaciji, uprkos nesumnjive lepote koju bi istakao, pobudio bi pažnju malog broja publike. Ostaju nam, dakle, samo dva roda: pozorište i roman, kojima se naizmenično koristimo prilikom adaptacije književnih dela za film.

No, pre nego što budemo govorili s gledišta književnosti prenesene na filmsko platno, želimo da ukažemo na činjenicu — da uspeh takvih filmova onemogućava dobru i trajnu kritiku.

Moguće je da postoji više razloga za uspeh tih filmova kod publike, kao, na primer, popularnost adaptiranog književnog dela, izvrsna gluma najpoznatijih glumaca, komični ili sentimentalni karakter dela koji privlače dve značajne kategorije gledalaca itd. Ti motivi mogu odneti prevagu.

Može li biti nečeg zajedničkog između dramskog pisca koji nastoji da obuhvati život koristeći sredstva koja mu nisu bliska i pisca scenarija koji prikazuje život u celini. Ne zaustavljajući se na ovim razlikama, možemo se zapitati šta se dešava pri transformaciji romana ili nekog dramskog dela u delo koje je stvarno vredno da se prikaže na filmskom platnu.

Sasvim je drugo pitanje adaptacije romana za film, pošto su problemi romana u potpunosti drugačiji, iako nađena rešenja ohrabruju. Neki izuzetno obdareni sineasti ponekad uspevaju da naprave veoma privlačne filmove. Svako od nas može da shvati da između romana i scenarija postoje takve srodnosti koje pozorište ne može da istakne. Međutim, roman se može smatrati dramskim delom u kome se, zahvaljujući kameri, radnja i ličnosti mogu pratiti bez ikakvih ograničenja. Nemoguće je poreći uočljivu sličnost između ritma romana i ritma filma, što ne postoji u odnosu pozorišta i filma. Ostaje da se u osnovnim crtama definišu elementi romana koji se mogu zadržati pri ekranizaciji romana, kao i elementi koji moraju da se odbace.

Razmotrimo elemente koji su se pojavili tokom istorijskog razvoja romaneskne književnosti. Razvoj je tekao od jednostavne, neposredno izgovorene priče, u kojoj se pojavljuje začetak dijaloga, sve do današnjeg romana u kome su narativna sredstva dostigla raznolikost koja nas podseća na sam film. Prvobitna priča je vrlo rano ostvarila bogatiji sadržaj zahvaljujući dijalozima koji omogućuju piscu da neposredno prati duševno stanje ličnosti u delu. Tako samo spominjanje pejzaža, enterijera, vremenskih nepogoda i drugih stvari koje čitalac mora da zamisli, uvećava vrednost dela. Ličnosti koje se pojavljuju u delu opisane su uz sve pojedinosti u vezi sa njihovim izgledom, karakterom, načinom mišljenja, temperamentom, psihološkom strukturom i svim onim što se ispoljava u njihovom ponašanju. Štaviše, romanopisac koji je počeo da razlaže čitaocu značaj, ciljeve i najvažnije momente romana prepustiće zatim ličnostima da povere čitaocima tajne svog srca, i to na način koji često može da bude šokantan i odbojan, razotkrivajući istovremeno intimnu nesigurnost njihove podsvesti. Kada romanopisac, čije se delo prenosi na filmsko platno, ima lak stil i ako je radnja interesantna, uloga scenariste će se ograničiti na to da literarnu prozu izmeni u jednostavno izlaganje činjenica.

Ostaje da govorimo o izuzetno važnoj stvari: scenariju. Ne samo o scenariju napisanom na osnovu književnog dela, već o scenariju uopšte.

Ne treba da izgubimo iz vida da scenario svoju celovitost ostvaruje tek u trenutku kad se transformiše u film. On ne može postojati sam za sebe. Čisto literarni deo nije važniji od plastičnog dela, od zvučne ili tehničke vrednosti. Samo celina, ne jedan deo..., i to baš onaj deo koji mnogi scenaristi smatraju literarnim — predstavlja pravi scenario i potpunu ekspresiju filma.

Što se tiče dijaloga u romanu, on je, kao i u filmu, dopuna plastičnog i narativnog dela koji je u filmu mnogo zgusnutiji nego u književnom delu po kome je napisan scenario. Zato bi prilikom adaptacije trebalo još opreznije tretirati dijalog. Trebalo bi ga lišiti bilo kakvog opisnog elementa, jer dijalog treba posmatrati kao dopunu slici, ne kao ponavljanje. Naročito ne treba pokušavati da se dijalog zameni slikom.

Trebalo bi da scenarist vodi računa da pri adaptaciji romana za film ritam romana što više približi ritmu filma. Obrnuto od onoga što radi pisac, adaptator treba da se oslobodi svih literarnih lepota i ostalih elemenata koji spadaju u domen romana. Iz ove taktike proističe uspeh romana kao što su *Tri musketara* Aleksandra Dime (23 puta ekranizovan), *Jadnici* Viktora Igoa (19 puta ekranizovan) i drugih. Ne treba prenebregnuti da jedan roman, koji se s pravom (ili greškom) smatra osrednjim ili lošim, može u sebi nositi neku činjenicu ili argument koje pisac nije umeo da iskoristi, a od čega se može napraviti odličan film.

Osmoza književnosti i kinematografije, danas kao i u prošlosti, jeste od velikog značaja. Između ove dve umetničke forme

oduvek su postojale vrlo čvrste veze. Ono što se danas dešava u svetu jeste afirmacija vitalnosti ovih odnosa. Ekranizovanje književnih dela predstavlja izvor kojega se kinematografija ne može tek tako lišiti. Izmišljanje problema, teorija i špekulacija o tome da li se može ili ne nastaviti ovim putem, zaista je suvišno. Ne zaboravimo da je roman od nastanka filma uvek bio prijatelj i verni poverenik sedme umetnosti. Sineasti svih vremena odvajkada su nalazili nešto za sebe na ovom bogatom izvorištu.

Nisu samo Aleksandar Dima i Viktor Igo dali teme za film, već su i dela hiljade drugih slavnih pisaca poslužila sineastima. Filmski je obrađeno gotovo celokupno delo Šekspira, kao i dela Balzaka, Getea, Šilera, Malapartea, D'Anuncija, Servantesa, Selme Lagerlef, Tolstoja, Dostojevskog, Čehova, Mana, Cvajga. Izuzetno mnogo je korišćena i Biblija, a naročito Stari zavet, na osnovu kojih je napisano desetak scenarija. Mnogi slavni romanopisci takođe su poslužili kao primer: Hemingvej, Skot, Dikens, Šnicler, Frans, Flober, Goldsmit, Miler, Remark, Mopasan, Zola, Rabindranat Tagore, Puškin, Alan Po, Konan Dojl, Agata Kristi, čak i Homer, Euripid, Sofokle i hiljade drugih.

Svaki put kada pravi umetnik uspe da na sebi svojstven način ostvari jedno remek-delo, rizikujući čak da ne postigne potpun uspeh, književnost još jednom potvrđuje svoju ulogu blistavog animatora filma. Roman se uvek pokazivao kao odani saveznik, pa oni koji se bave filmom nemaju ni najmanje prava da ga iznevere.

Ma kakve bile formule, ma kakvi bili zakoni i šeme na koje se neko može pozvati, ubeđeni smo da to ne bi bilo u stanju da bilo šta izmeni u ovom zaključku. Jedini uslov za neku moguću ekranizaciju književnog dela jeste (i ostaće) — talent filmskog umetnika. Samo je na njemu da uspe da izjednači svoje delo s delom pisca.

Paul Buisin (Francuska): Odnosi filma i književnosti

Film je tokom svog razvoja stalno bio čvrsto povezan sa književnošću koja je postala osnovna filmska materija. Međutim, veliki deo publike misli da je film samo niz »živih slika«. Ni svi filmski ljudi ne shvataju da je film postao najuniverzalnije audio-vizuelno sredstvo komuniciranja.

Srećom, preostaje dobar broj onih koji shvataju ovu činjenicu i u filmu ne vide prostu vizuelnu senzaciju bez ikakvog dubljeg značaja. Zbog velikog sociološkog značaja i uticaja na mase, kao i lepota koje otkriva, uticaj filma je sve veći. Sada ga izjed-

načuju sa teatrom, tim starim otmenim gospodinom, dok istovremeno junački izdržava napade mladog konkurenta — televizije. Ove činjenice veoma su indikativne za one koji se interesuju i bave »komunikacijom«. Camudo već godinama krsti film »sedmom umetnošću«, dokazujući time njegovu vrednost, iako se možemo upitati gde je njegovo mjesto u ovom svetu punom protivrečja i nereda i kakve su njegove aspiracije, pravci razvoja i koncepcije, kakvi ga estetički, psihološki, ideološki i finansijski tokovi vode i, možda, njime upravljaju. Jer, film nije nešto što je definitivno uobličeno i ambicije mu se stalno menjaju, tako da su njegove modifikacije ponekad tako nagle da je i sama suština filma oštećena. Filmski jezik iz 1897, 1912, 1930, 1950. drugačiji je od jezika iz 1978. godine. Može se navesti još činjenica koje govore u prilog promena u književnosti, čiji presudan uticaj na film ne može da se negira, naročito od pojave govornog filma.

Postoje, međutim, velike razlike između filma i književnosti, mada su najveća filmska dela uzimala osnovne elemente iz književnosti. Najpre, film je samo »spektakl« ili dramska, odnosno komediografska predstava. U osnovi, on je način beleženja; svojim brojnim tehničkim pomagalima male stvari može da uveća, da ubrza tok vremena, nepokretne stvari da čini pokretnim. Poseduje žestinu koja unosi energiju u mrtve stvari. Primer za to je krupan plan u Bergmanovom filmu, koji je trenutak hipnoze. Izbor mora biti vrlo brižljiv, orkestracija neobično ritmična. Na žalost, danas ima suviše početnika koji se ne pridržavaju prave mere u »receptu« i menjaju dramske konflikte, gegove u komedijama, tako da se i sama atmosfera menja i postaje čudna. I drugačija od književne tradicije. Tu je, po meni, osnovna razlika koja označava pravu personalizaciju filma. Naravno, film ne možemo ograničiti na apstraktni region u kome je sve fluidno.

Sedma umetnost, da bi preživela, morala je da postane komercijalna industrija. Ako odbacimo svu gordost, lako ćemo shvatiti od kojih se osnovnih elemenata sastoji reprodukcija ideja, manje ili više neodređenih adaptacija književnih dela ili pozorišnih komada, što sve dovodi do toga da film postaje mehaničko beleženje. Međutim, film nisu samo aparature, svetlosni efekti, promene planova, spretna montaža; film demaskira i najmanje gibanje, slabost knjige ili komada po kome je pravljen.

Osobenosti filma dolaze do izražaja tek kada je literarno delo adaptirano za njegove potrebe. Nikakav tehnički palijativ ne može da prikrije lošu adaptaciju. Takođe, veoma je važan posao pisanje dijaloga, koji mora da bude u skladu sa unutrašnjim ritmom slike. Potrebna su skraćenja, kondenzacija, a istovremeno treba voditi računa da se ne izneveri originalni tekst, jer filmska slika ne sme da bude kroki teksta, kao što reč ne može da bude jadni rođak. Ono što je potrebno jesu sugestivni, živi, čvrsti tekstovi. Retorika, deklamatorstvo, opšti dijalozi su opšte zlo ekrana. Film ne trpi duge dijaloge, oratorstvo. Možemo reći da kompozi-

cija filma (izbor elemenata, tehničkih postupaka, prikazivanje detalja) i sadržaji teksta imaju veoma malo veze sa kompozicijom jednog književnog dela.

Izlazak filma iz podruma (prvi kontakt s publikom bio je u podrumu) nije bio propraćen simpatijama od strane književnika. Ovaj »anfan teribl« lošeg vaspitanja, koga nisu voleli ni oni što su se o njemu starali, počeo je da biva iskorišćavan. Kako je neko mogao da ozbiljno shvati tog »monstruma«, koji je iz barake pobegao u bedne radnjice (»niklodeoni«), što su se kasnije pretvorile u projekcione sale, da bi konačno, posle osamdeset godina postojanja, postale hramovi koji lako mogu da postanu mauzoleji ako im ne posvetimo dovoljno pažnje. Film je prouzrokovao rađanje čitave jedne književnosti (pravedan revanš), o njemu se piše u svim novinama. Od njega živi velik broj umetnika, tehničara, pisaca; finansijeri iz njega izvlače veliki profit, jer su u film uložene milijarde dolara, funti, maraka, franaka.

Ali, taj isti film često je bez osnovnog obrazovanja i ne živi uvek u zdravoj i čistoj atmosferi. Često se manifestovao kao novčana snaga i samo poimanje njegovog imena izaziva ljubomoru i zavist. Mnogi u njemu vide mogućnost za brzom zaradom, zaboravljajući da snimanje filma podrazumeva troškove. Možda nije daleko dan kada će film biti prožet drugačijim, uzvišenijim duhom. Tada će pojedine književne teme biti više obrađivane (već prema potrebama njihove transpozicije), adaptacije će biti rađene prema filmskim i pozorišnim zakonima. Osnovi se ne mogu menjati: duhovni i društveni sukobi, ideološka drama, sociološka studija ostaće suština filma. Ne zaboravimo da slikar ne misli na muziku, niti vajar na boje.

U svojim počecima film je išao u improvizaciju ili je bio čist dokument realnosti. Jedan od osnivača, Šarl Pate, u želji da prevaziđe taj stadijum, obrazuje grupu scenarista i obučava ih da postanu reditelji. Gomon je usvojio istu formulu. Ovi pioniri imali su prednost sve do 1920. godine, a pojedini čak do 1930. Međutim, prava premijera je bila u Parizu 17. novembra 1903. u sali Šaras, kada je prikazan film *Ubistvo vojvode od Giza,* što je predstavljalo venčanje filma sa literaturom. Nastavak je *Povratak Odiseja, Madam San Žen, Jakobinci, Judin poljubac, Teodora, Edip,* a nedugo zatim u kompaniju su stupile mnoge zvezde sa scene. Taj pokušaj bio je nesumnjiv uspeh.

Treba sačekati do 1913. da bismo videli veliku postavku *Kristifora Kolumba,* u režiji Žerara Buržoa, koji je uposlio više od 30.000 ljudi (u nekim scenama pojavljuje se i po 5.000 glumaca ili statista). Lutali su Španijom u kostimima kohorti plašeći nedužno stanovništvo od Granade i Sevilje sve do mora. Galije su koštale 200.000 zlatnih franaka, a čitav film preko milion zlatnih franaka. Međutim, pojedini pisci, kao Pjer Dekurs, L. Gugenhajm, braća Merzbah uspevaju da dobiju monopol na književna i muzička dela koja su na repertoaru. Pokušajte da zamislite šta bi to danas

značilo. No, treba napomenuti da u Francuskoj i danas postoji SACEM (Udruženje autora i kompozitora muzike), koje svake nedelje naplaćuje autorske honorare za svako prikazivanje muzičkih komada ili književnih dela. Znači, ideja nije propala. Svetla pozornice ustupila su mesto treperenju svetla iz projekcione kabine, ali ni jedno ni drugo ne mogu bez čoveka, a lukavi finansijeri su to vrlo dobro shvatili. Porez za predstave sa živim učesnicima (pozorište, striptiz) iznosi 7%, za film raste na 17,60%, a ako je reč o filmu *X*, to jest o filmu pornografskog sadržaja, porez je čak 33%.

U početku su autori radije pravili adaptacije komada, i to onih koje je bilo lako preneti na filmski jezik, u »slike«. Tako su Pate, Gomon, Ekler ekranizovali niz književnih dela kao: *Zvonar Bogorodičine crkve u Parizu, 93, Jadnici, Elizabeta Engleska, Kromvel, Tri musketara, Misterija Pariza,* u kojima su igrala najveća imena tadašnjeg pozorišta: Sara Bernar, Baret. U *Jadnicima* smo videli Mariju Venturu i Mistinget, i druge.

Teško se može objasniti onovremensko bagatelisanje filma ako se zna da su većina filmskih stvaralaca bili u isto vreme i pozorišni ljudi. Pored velikih pozorišta, postojala je čitava plejada mladih i malih pozorišta koja su dala značajne stvaraoce. Ne zaboravimo da su prve prave zvezde Maks Linder i Suzan Grande potekli iz pozorišta u kome su bili nosioci drugorazrednih uloga, da bi pravu slavu stekli tek na filmu.

Napomenimo da je u to doba vladao Zola svojim naturalizmom, a u teatarskom svetu dominiralo je pozorište »Libre«. Bilo je teško izbeći tom uticaju kome pripadaju i »reportažisti« Limijer i Zeka, koji do preterivanja primenjuju formulu: »Izvan realizma, ne pozdravljamo« (ne treba zaboraviti da je kasa tražila svoje, jer od početka film je i umetnost i industrija). Scenarija su tada bivala sve bolja.

Poznat je slučaj kada je Anri Defonten završio u toku prepodneva film za koji su glumci bili angažovani na ceo dan, pa je na brzinu napisao drugi scenario koji je snimljen u toku popodneva.

Prva se Italija sa uspehom bacila na opsadu francuske »tvrđave«, i to pseudoistorijskim freskama, kao što su: *Quo vadis, Cabiria, Julije Cezar* i drugi, koji su evocirali istoriju kroz vekove, sve do naših dana. Potezali su za svojim velikim piscem Gabrielom d'Anuncijem čiji je sin postao čak reditelj. Čudno je da rat nije ugušio elan; naprotiv, prouzrokovao je veliki razvoj. Snimani su filmovi po književnim delima koja su doživela veliki uspeh: *Dama s kamelijama* A Dime, *Vaskrsenje* i drugim Tolstojevim delima, zatim po Mopasanu, Igou i, naravno, Danteu.

Švedski film, čije prvo delo datira iz 1909, dostiže vrhunac 1916. godine. Prvi put na filmu vidimo blisku saradnju između književnosti i filma, zahvaljujući Selmi Lagerlof i Bjornsjerne

Bjoernsonu koji su adaptirali ne samo Ibzena, već i stare nordijske legende i bajke. Godine 1922. švedski film doživljava pad zbog odlaska nekolicine najboljih reditelja u SAD. Sjostrom i Stiler su otišli, Stiler se vratio u Švedsku 1928, da bi nedugo zatim umro. Švedski film je vratio svoj renome tek pojavom Ingmara Bergmana.

Interesantno je da nemački film nije mnogo propatio zbog rata 1914—1918; čak je krajem 1914. doživeo izvestan napredak, jer su reditelji shvatili značaj politike i propagande. U periodu najteže inflacije rediteljima nisu nedostajala sredstva. Tokom 1919—25. godine nemački film je doživeo svoj najbolji period — iako mu dramski pisci i pozorišni reditelji nisu bili naklonjeni.

Kada je Maks Rajnhard 1913. godine adaptirao za ekran delo Huga fon Hofmanstala, obrazuje se društvo za zaštitu prava dela po kojima se snimaju filmovi. Od tada književnost i teatar snabdevaju film temama, ali se smanjuje odnos originalnih dela i adaptacija. Od tada nemački film oscilira između »komercijalnih« i »autorskih« filmova, što je i danas praksa. Vidimo, čak, i nobelovce kako pišu i režiraju.

Prva velika dela američkog filma bile su tri verzije *Stradanja.* Američki film se prvi upustio u avanturu nepoznatog sa varijacijama na istu temu (tri verzije iste teme), i to uspešno, ali kada se nije moglo drugačije, primenjivala se formula »Time is money« (vreme je novac).

Brzi razvoj je od filma ubrzo stvorio moćnu industriju, koja je tokom godina osvojila svet. Ali, već tada se postavio problem: teme koje će biti interesantne za stanovnike različitih krajeva SAD i sve građane sveta. Najpre su to bili ratni filmovi koji su raspaljivali patriotizam, zatim su izmišljeni »starovi« od kojih je najveći, Čarli Čaplin, postao legenda. On nikada nije koristio književnost kao izvor inspiracije, *ali je zato zbog njega rođena čitava književnost*. Uspeh filma u SAD je posledica, po mom mišljenju, nedostatka pozorišnih sala, publika je u velikom broju bila nepismena, malo je poznavala literaturu. Takvoj publici film je bio jedina zabava, malo je tražila od umetnika, jer je malo znala o umetnosti, prenoseći svoje navike na generacije koje su dolazile. Ukus se nije menjao i razlika je samo u tome što publika danas voli ono što joj štampa nametne.

Posle farmera sa Srednjeg zapada, metalurga iz Pitsburga i Detroita, kauboja iz Teksasa, trebalo je pridobiti ruske mužike i britanske rudare, sitnu francusku buržoaziju i napuljsku sirotinju. Važio je jedan jedini zakon — zakon broja! To je bila industrija koja je proizvodila holivudske slike: podela posla, korišćenje stručnjaka, proizvodnja serija. Svako književno delo koje bi prošlo kroz takav proces izgubilo bi svaku vrednost i personalnost. Jedan jedini filmski stvaralac — Erih fon Štrohajm — uspeo je u to doba da napravi stvari vredne pomena.

Konačno je i sama publika (kako američka tako i evropska) počela da odbija serije, jer su ličile jedna na drugu, mada su tehnički bile doterane do perfekcije. Tada je bilo potrebno dodati sveže krvi: strani scenaristi, pisci, pored reditelja i glumaca. Međutim, i oni su ubrzo »ubačeni u mašinu«. Stigao je potom govorni film i nove mogućnosti.

Trebalo je čekati dugo godina do pojave »andergraund-filma«, koji je veoma povezan sa gradom i u stanju je da promeni ustajali tok proizvodnje. Sve ono što ima makar kakvo ime u književnosti, u Holivudu je korišćeno i pretvoreno u »hamburger«. Ovakav postupak vremenom je promenjen, ali ostaje finansijska snaga i njena međunarodna sveprisutnost. Kao i američki običaji, sve to pomaže da se prebrode neuspesi. Ostaje opasnost: ekonomski razlozi udaljuju gledaoca od ekrana, zatvorenost pojedinih reditelja i pisaca takođe. Sada je to postao problem društva, pojavljuju se, doduše stidljivo, novi postupci, kao u *Parsifalu Galskom* koji je inovacija vredna pomena...

(Prevela: Nevena Đonlić)

Jevgenij Surkov (SSSR): Literatura — film — pozorište

Uvod u temu

Mišljenja sam da tema naše diskusije nema autonomni karakter.

Razume se, u sopstvenim granicama ona može da se razmatra kao potpuno samostalan istorijsko-kulturni i estetski problem. Međutim, dovoljno je da se nešto više udubimo u njegovu suštinu i odmah nam postaje jasno da smo se neizbežno našli u zoni gravitacije teorijskih i filozofskih problema neizmerno sveobuhvatnijeg i determinišućeg značaja.

Interesantna je činjenica da međusobni odnos teatra i literature nikada nije predstavljao neku posebnu preokupaciju estetičarâ. Oni su se bavili drugim pitanjem: o mestu drame među drugim vidovima literature. Kao što je poznato, to pitanje je rešavano sa dijametralno suprotnih stanovišta. Stari estetičari su obično dodeljivali drami mesto na završnom stupnju hijerarhije književnih vrsta. Kasnije su se začuli vrlo autoritativni glasovi sumnje u pravo drame na kraljevski tron, koji su joj rezervisali Hegel i Bjelinski. Ne bi imalo smisla da se sada vraćamo na taj problem, jer nas u ovom trenutku ne interesuje odnos pozorišta ili drame prema literaturi kao posebnoj umetničkoj vrsti, kao prema sveobuhvatnoj i najsenzibilnijoj formi ispoljavanja društve-

ne svesti, već odnos filma prema pozorištu i literaturi. Zato pođimo redom.

Nije teško zapaziti da je film stvorio svoje varijante svih literarnih žanrova i vrsta, osim jedne: lirske filmske poezije. Razume se, lirski element je vrlo prisutan u velikom broju filmova, ali, iako je stvorio filmove-priče, filmove-povesti, filmove-romane, filmove-pozorišne komade, filmove-reportaže, filmove-lirske ispovesti, kinematograf nije stvorio filmove-poeme, a pogotovu nije stvorio filmove-pesme. U slučajevima kada su poeme bile ekranizovane — recimo, u *Nibelunzima* ili u ciklusu naših filmova snimljenih po Firdusijevim poemama — one su gubile svoju specifiku, pretvarajući se ili u istorijsku filmsku dramu ili u istorijski filmski roman. Ukoliko se reč »poema« i pojavljivala u nazivu nekog filma (kao što je Aleksandar Dovženko nazvao jedan svoj film *Poemom o moru*), ona nikada nije mogla da posluži kao indikator za žanr dotičnog filma. Ta reč je jedino ukazivala na autorov polazni emotivni stav.

Stvar je još zamršenija kada je reč o lirskoj pesmi, koja je, po svemu sudeći, apsolutno kontraindicirana filmu kao umetničkoj vrsti, u kojoj se sadržaj uvek ispoljava u objektiviziranoj radnji, u spontanom razvoju. I obrnuto: pozorište, na koje se može primeniti istovetna karakteristika, poslednjih godina je izvanredno ovladalo lirskom poezijom koja mu je ranije bila nedostupna. Sada se bez napora mogu nabrojiti izvanredne predstave u sovjetskom, poljskom i nekim drugim pozorištima, koje predstavljaju specifičnu teatarsku inkarnaciju upravo lirske poezije. Uostalom, ova primedba u izvesnoj meri pretiče tok ovog izlaganja i na nju ću se vratiti malo kasnije.

Sada, pak, želeo bih da postavim pitanje: zašto se film, koji je odavno spoznao svoju snagu i specifiku, tako često obraća romanima i pripovetkama? Štaviše, najčešće se obraća upravo njima, a ukoliko se obraća dramama, nailazi na posebne teškoće skopčane sa neophodnošću da se probije pozorišnom komadu imanentna hermetičnost dramaturške kompozicije. U sovjetskoj kinematografiji poznat mi je samo jedan primer briljantne pobede izvojevane na tom poprištu: Andrej Mihalkov-Končalovski nije prilikom režiranja *Ujka-Vanje* dozvolio sebi da ni u jednom kadru izađe iz okvira dramske strukture Čehovljevog pozorišnog komada; i upravo zahvaljujući tome ostvario je visok koeficijenat čisto kinematografske ekspresije svoje verzije tog dela.

Uostalom, njegov brat Nikita Mihalkov, koji je ekranizirao jedan rani i od samog Čehova odbačeni pozorišni komad, krenuo je suprotnim pravcem. Ne samo da je interpolirao u strukturu tog pozorišnog komada motive i likove nekih poznijih Čehovljevih priča, već je dopunio Čehovljev literarni materijal nizom svojih dijaloga i scena i takođe postigao neosporan uspeh. Štaviše, bez obzira na činjenicu da su stručnjaci za stvaralaštvo velikog ruskog pisca izračunali da u filmu *Mehanički pijanino* nema više od 60

odsto teksta napisanog Čehovljevom rukom, Mihalkovljeva tvorevina se svuda prihvata kao autentična ekranizacija Čehova.

Navedeni primeri mogli bi da deluju paradoksalno kada ne bi razotkrivali zakonomernost zaista opšteg karaktera. Dozvoliću sebi da u vezi s tim navedem još jedan primer koji se odnosi na klasičnu rusku prozu. Naime, početkom 30-ih godina na sovjetskom ekranu pojavila se grupa filmova koji su predstavljali ekranizaciju nekih romana i pozorišnih komada iz fonda ruske klasike. Filmovi su bili urađeni ozbiljno, s puno ukusa i na bazi preciznog poimanja stila relevantnih literarnih tvorevina. Međutim, prilikom ocenjivanja tih filmova, Sergej Ajzenštajn je smatrao za neophodno da kao primer maksimalne međusobne bliskosti filmske i narativne strukture navede ne neku od tih tvorevina, već početne kadrove iz filma *Ivan* Aleksandra Dovženka. Kao što je poznato, taj film nije nikakvim vidljivim nitima povezan sa Gogoljevim tekstovima. Pa ipak, Ajzenštajn je izneo tvrdnju koju na ovom mestu citiram: »Gogolj je imao sreću sa filmom. Pre uranjanja u potpunu amorfnost verovatno da je transformacija Gogoljevog teksta u vizuelni materijal predstavljala poslednji bljesak čistote montažne forme u zvučnom filmu. Mišljenja sam da je vizuelna poema o Dnjepru u prvom delu Dovženkovog filma *Ivan* komplementarna Gogoljevoj nadahnutoj deskripciji pod nazivom *Divan je Dnjepar.*«

Primer je naveden besprekorno precizno. Svako ko je video film *Ivan* sigurno pamti osobiti ritam kretanja kamere u početku filma, lagano oplovljavanje obala i segment nepomične površine reke. Sigurno će dati za pravo Ajzenštajnu koji konstatuje sledeće: »U tom njihovom naizmeničnom nizanju fiksirana je magija Gogoljeve slikovitosti i govornih obrta, takvih kao što su »nit, romori, nit' govori«, »gledaš i ne znaš kreće li se ili se ne kreće njegova nepregledna širina«, i čini ti se da je sav on »iz stakla izliven« itd. Eto gde literatura i film pružaju obrazac svoje najčistije sinteze i srodstva.«

Prema tome, literatura i film mogu biti ekvipolentni i u slučajevima kada nema direktne veze između neke montažne strukture i deskriptivne (ili dijaloške) strukture nekog proznog dela, koja se pomoću asocijacije javlja u sećanju. Treba li onda konstatovati da težnja za bukvalnom filmskom adaptacijom literarnih likova, s druge strane, često daje beznadežno negativne rezultate.

Ne bih želeo da budem pogrešno shvaćen. Film je u stopu za pozorištem vrlo senzibilno uočio relativnu labilnost svake umetničke strukture i na tome uspostavio čvrste odnose sa literaturom. U kontekstu naše teme treba posebno apostrofirati činjenicu da umetnička struktura, kada dospe u magnetsko polje doživljavanja kreativno jake individualnosti, ispoljava sposobnost za izvesno pregrupisavanje elemenata i premeštanje akcenata. Štaviše, dozvoliću sebi još veće uopštavanje: umetnička struktura ispoljava tom prilikom sposobnost za strukturalne modifikacije, koje ponekad mogu biti vrlo duboke i suštinskog karaktera. Tu činjenicu treba posebno

apostrofirati, jer se na njoj bazira celokupna dugogodišnja praksa pozorišnih i kinematografskih adaptacija velikih literarnih tekstova, adaptacija koje su dale, na primer, toliko raznih, pa ipak šekspirovskih Hamleta, Lira i Otela, toliko raznih *Galebova* i *Višnjika*, koji su, bez obzira na te razlike, ostali u okvirima Čehovljeve idejne i stilističke koncepcije. Prema tome, preostaje nam da teoriji samo poželimo da iz te činjenice izvuče što više dubokih i dalekosežnih zaključaka.

Uostalom, još nesmanjeni broj ekranizacija romana, povesti i pozorišnih komada u okvirima gotovo svih meni poznatih kinematografija, takođe predstavlja činjenicu koja se ne može tek reda radi samo registrovati i staviti u arhivu. U stvari, da li ta činjenica svedoči o internoj zavisnosti filma od literature? Ne mislim da je tako. Ta zavisnost je bila veoma jaka na prvim stupnjevima razvoja filmske umetnosti, kada je ona od svoje »starije sestre« prilježno učila kako da se svet slojevito i višedimenzionalno reprodukuje u svojoj koloritnosti i protivrečnosti. Međutim, već 30-ih godina u sovjetskoj kinematografiji pojavio se film *Čapajev*, koji je sa umetničkog aspekta bio jači od čuvene povesti po kojoj je snimljen. Tada je ugledao svet niz filmova bez ičeg analognog u njima savremenoj literaturi, a koji bi sa svoje strane mogli izvanredno poslužiti za romanizaciju i dramatizaciju. Uostalom, danas se mnogi scenariji uspešno prevode ako ne na literarni, onda bar na pozorišni jezik. Na primer, sovjetska pozorišta imaju na svom repertoaru minimum dvadesetak predstava koje predstavljaju inscenariju sovjetskih i stranih filmova. Neke od tih pozorišnih varijanti pokazale su se kao dublje, pa prema tome i vitalnije od svojih filmskih praizvora.

Postavlja se pitanje: može li se iz tih činjenica izvesti zaključak o sve intenzivnijem urastanju filma u literaturu i literature u film — dakle, o njihovoj estetičkoj asimilaciji? Mislim da bi takav zaključak bio brzoplet i dokazno nefundiran. Prilikom međusobnog približavanja literature i teatra istovremeno dolazi i do njihovog razilaženja. Bez obzira na činjenicu da jedno od drugog »uzimaju na zajam«, sve reljefnije se ocrtavaju elementi koji ukazuju na njihovu estetičku autonomnost. Smatram da navedeno Ajzenštajnovo zapažanje može mnogo da pomogne u shvatanju tog procesa. Razne umetnosti zaista idu jedna drugoj u susret, ali to čine da bi potpunije spoznale svoju samostalnost, često čak i bipolarnost. One se međusobno »dovikuju«, ali to čine da bi što tačnije spoznale u kojoj je meri tembr glasa svake od njih neponovljiv, pa prema tome i nezamenljiv. Uzgred, danas je iz te zakonomernosti teatar izvukao najpraktičnije zaključke koji su se pokazali kao dobri. On je shvatio da ne može biti suparnik filmu u reprodukovanju prirodnosti životne sredine, da ne može postići onaj »efekat autentičnosti« događanja koji postiže najprosečniji film i zato se energično opredelio za *anti*-filmske elemente prikazivanja. Pri tom je široko iskoristio takve specifične mogućnosti filma kao što su

montažno konstruisanje pozorišnog mizanscena, krupni planovi pomoću raznovrsnih svetlosnih i ne samo svetlosnih efekata itd. Međutim, preuzevši od filma sve što se moglo preuzeti, teatar je ironično namignuo svom moćnom suparniku i... krenuo tamo gde je za film još uvek bespuće. Naime, teatar je znao da su pred njim nedirnute mogućnosti koje film za sada jednostavno nije u stanju da iskoristi.

S tim u vezi interesantno je setiti se da su u sam osvit filmske ere brojni kritičari davali veoma skeptične prognoze u pogledu budućnosti teatra. Na primer, poznata mi je brošura objavljena u samom početku 20-ih godina, čiji naslov odiše neukrotivom žestinom: *Propast teatra — trijumf filma.* Ali pomenuta brošura davno i potpuno zaboravljenog novinara je ništa u poređenju sa činjenicom da je još koliko 50-ih godina jedan tako dubok i pametan umetnik kao Mihail Rom smatrao za potrebno da konstatuje: da film čini nepotrebnim teatar kao niži umetnički sistem nesposoban za dalji razvoj.

Bilo bi još zanimljivije obratiti pažnju na uznemirenost jednog takvog pozorišnog velikana kao što je Stanislavski, koji je u to vreme u više mahova izrazio svoju zabrinutost. Razume se, Stanislavski nije proricao propast teatra, ali je ipak iznosio uverenje da će obilje dobrih filmova učiniti nepotrebnim loša pozorišta. Avaj, nije se ostvarila ni ta prognoza! U svetu ima poprilično dobrih filmova, ali zbog toga se nije smanjio broj loših pozorišta.

Uostalom, kada je reč o tom problemu, ne treba se ograničavati na ironične osmehe. Daleko je važnije oceniti kako treba zapanjujuće vitalnu energiju teatra, koji je pronašao modus da izbegne krizu iako je na sebi osetio snažan pritisak »tehničke muze« sa njenom sposobnošću da reprodukuje realnost tako potpuno i dinamično kako to pozorištu nikada nije polazilo za rukom. Pošto je shvatio na kome terenu neće uspeti da pobedi film, teatar je bacio na sto čitav špil novih karata. Pošto je sačuvao i u najboljim svojim dostignućima obogatio sopstvenu tradicionalnu životno dobru stilistiku, počeo je istovremeno da čini ono što za sada, koliko razumem, zbog svoje fotografske prirode u doglednoj budućnosti neće biti u stanju da čini film. Na primer, izvanredni sovjetski pozorišni režiser Georgij Tovstonogov postavio je na scenu svog pozorišta priču *Holstomer* Lava Tolstoja. U skladu sa piščevom idejom, glumci u toj predstavi igraju... konje, a 55-godišnji i vrlo ružni glumac Jevgenij Lebedev igra tek oždrebljeno ždrebe koje jedva stoji na svojim klecavim nogama i začuđeno, čak i pomalo uplašeno, posmatra leptira koji kruži ispred njega. Molim da mi verujete na reč: sve te uloge tumače se sa prodornim lirizmom, na ogromnoj psihološkoj dubini i sa takvim pantomimičkim savršenstvom — da je publika prosto očarana.

Odmah se nameće pitanje: može li se film odvažiti na tako nešto?

Na drugoj sceni, mladi pozorišni pregalac Mark Zaharov režirao je predstavu u kojoj glumac Oleg Jankovski isprva relativno dugo govori o Lenjinu, kao što je to predviđeno zakonima Brehtovog »epskog teatra«, a onda, bez ikakvih transformacija, počinje da igra Lenjina, uvodeći publiku duboko u svet njegovih razmišljanja i preokupacija.

U omladinskom teatru-studiju, koji se nalazi u moskovskom rejonu Krasnaja Presnja, vrlo obdareni režiser Vjačeslav Spesivcev, inače čovek sposoban da originalno misli, postavio je narodnu tragediju čiji je autor Vasilij Šuškin i koja je posvećena ustanku i pogibiji seljačkog vođe Stjepana Razina. Taj svoj poduhvat Spesivcev je ostvario sa omanjom grupom mladića i devojaka, koji dimenzije i žestinu velikog narodnog pokreta dočaravaju ne koristeći šminku i bez ikakvih spoljnih oznaka epohe.

U vezi s tim još jednom postavljam pitanje: da li je film osvojio i da li će ikada osvojiti takav umetnički princip?

Prema tome, ne treba da brinemo za teatar. On je pronašao i pronalazi svoje moduse, kako bi pomoću novih koordinata, pošto je prethodno naučio lekcije od filma, ispoljio upravo sebi svojstvenu estetsku energiju i živopisnu prirodu.

Nameće se pitanje: da li film u sferi svojih odnosa sa literaturom treba da ide tim istim putem? Sada se veze između filma i literature obično svode na težnju da se reprodukuje, ovaploti i plastično konkretizuje na ekranu ono o čemu se *govori* u romanu ili povesti, na težnju da se izgradi sistem vizuelnih konkretizacija koje bi (zavisno od režiserove orijentacije) manje-više bile bliske literarnim deskripcijama junaka, pejsaža, interijera itd. Naravno, to nije jedini put, i kada već spomenuti režiser Mihalkov-Končalovski fundamentalno preosmišljava u svom filmu *Prvi učitelj* jednu od ranih pripovedaka Čingiza Ajtmatova, a Andrej Tarkovski u svom filmu *Solaris* gradi, u suštini, novu koncepciju sižea razrađenog u istoimenom romanu Stanislava Lema, — mišljenja sam da kritičari ne treba da raspravljaju o pravu režisera na takvu samostalnost, već samo o rezultatima koje je dobio u procesu realizovanja eksperimenta, o njihovom kvalitetu i stepenu samostalne estetičke »valentnosti«.

Na kraju krajeva, čak i kad imamo posla s primerima druge vrste — recimo, s poduhvatima Sergeja Bondarčuka koji je ekranizovao Tolstojev *Rat i mir* i Čehovljevu *Stepu*, koji je to uradio zaljubljeno, majstorski, sledeći ne samo duh već i gotovo svaku reč Tolstojeve i Čehovljeve deskripcije, nas Tolstoj i Čehov interesuju primarno *u vezi sa Bondarčukom*. Ma koliko bile sinhrone njegove ekranizacije, *Rat i mir* i *Stepa* se u njima ipak vide kroz »magičnu prizmu« *njegovog* režiserskog doživljaja. A kada toga ne bi bilo, teško da bi vredelo trošiti toliku energiju na reprodukovanje austerlicke bitke ili prvog bala Nataše Rostove, kad je te epizode Tolstoj ionako izuzetno dobro opisao.

Pitanje vernosti ekranizacije praizvoru sadrži zbog toga izvesnu konstantnu antinomiju i može biti shvaćeno samo u svojoj dijalektičkoj protivrečnosti. Biti svestan te činjenice neophodno je i zbog toga da bi se shvatila zakonomernost neizmerno univerzalnijeg značaja sadržana u pitanju: da li film i literatura u svom razvoju idu raznim ili zajedničkim putevima? Više nego poluvekovna istorija višenacionalnih sovjetskih literatura i kinematografija uverava me u to da zbližavanje ne ometa ispoljavanje njihove samostalnosti, a sve ono po čemu se film razlikuje od literature i što ga čini *posebnom* umetnošću nimalo mu ne smeta da usvaja otkrića i lekcije književnosti. Zato ne mislim da su u pravu oni filozofi i estetičari koji vole da raspredaju o sve manjem značaju literature i uopšte štampane reči u eri mas-medija. Štaviše, mislim da uopšte nisu u pravu! Nisu ne samo zato što je književnost još uvek mudrija i estetski, socijalno, filozofski i istorijski bogatija od filma, već i zbog činjenice da za film još uvek predstavlja teškoću takva složena koncepcija kakvu realizuju u svojim romanima, na primer, Tomas Man, Leonid Leonov, Vilijem Fokner, Mihail Bulgakov i drugi. Proći će izvesno vreme i optimistički se ponadajmo da će te teškoće biti otklonjene. Ali odmah se nameće pitanje: da li će biti otklonjena polazna razlika, imanentna samom načinu na koji čitaoci i gledaoci prisvajaju umetnička dela raznih vrsta? Da li će ikada film omogućiti svom gledaocu da bez žurbe, isto onako kao što prelistava stranicu za stranicom, »čita« film kao što to sada čini sa *Braćom Karamazov* ili *Doktorom Faustusom*? I što je najglavnije, da li film uopšte treba da teži tome?

Po mom mišljenju, razlike u načinima prisvajanja estetskog blaga sadržanog u delima literature i filma određuju i granice u kojima se razvijaju obe umetnosti. Razume se, ne treba zaboraviti da film ulaže mnogo napora kako bi savladao tu svoju relativnu ograničenost, ali to se čini, uglavnom, tako što se usložnjava filmski jezik, što se koriste asocijativne spone između montažnih fraza, što se namerno insistira na ambivalentnosti tih spona, što se filmska priča toliko preopterećuje izuzetno komplikovanim i tendenciozno subjektiviziranim metaforama i simbolima da ono što se događa na ekranu treba specijalno i detaljno dešifrovati. Ne treba negirati značaj eksperimentisanja u tom pravcu ukoliko je ono diktirano težnjom da se obogate i probude spoznajne mogućnosti filma, mera njegovog prodiranja u realnost, sposobnost da se realistički sintetizuje najsloženiji istorijski, etički i socijalni materijal koji nudi život. Postati ekvivalentan najsloženijim romanesknim strukturama — to je za film podjednako laskav, izgledan i produktivan zadatak. Umetnost ne samo da ima pravo, već je i dužna da svoju »materiju« isprobava sve novim i novim »razvijačima«. Pa ipak, nećemo gubiti iz vida ono najglavnije.

A to najglavnije podiže nas na nivo problema koji su determinišući za pitanja koja nas danas interesuju, koji kao da koordiniraju eventualne rezultate naših polemika i istraživanja. Mišljenja sam da filmski teoretičari, koji insistiraju isključivo na determi-

nišućem značaju fotografskog porekla kinematografije, nisu u pravu, jer apsolutizuju i dogmatizuju svoje, u početnim granicama očigledne odredbe. Naravno, svako dete zna da je film umetnost izrasla iz fotografije, ali izvlačiti iz te činjenice onakve zaključke do kojih je došao Zigfrid Krakauer u svojoj poznatoj knjizi, proglasivši nepodobnim za film takve literarne vrste kao što su tragedija, epos, fantistika i tome slično, duboko je pogrešno.

Film može adaptirati *celokupnu* raznolikost života izraženu u literaturi — razume se, u granicama svojih tehničkih mogućnosti, koje predstavljaju mogućnosti filmske kamere da fiksira samo što se ispred nje događa. Međutim, moguće je postići ono što je, na primer, nesumnjivo ostvario režiser Grigorij Koznicev u filmu *Kralj Lir*, da kamera fiksira »Lirov mikrokosmos«, i to ne uslovno-pozorišni, već istinski, stvarni, koji kao da postoji tu pred nama. Isto tako je moguće postići to da se najfantastičniji sižei osvajaju kamerom bez onog demaskirajućeg efekta koji režiser nije predvideo, a koji nastaje, na primer, u kadrovima filma *Ajkula*, kada se morska neman toliko uveličava da zapažamo da je to samo ne baš vešto urađena velika gumena igračka. A da i ne govorimo o mnoštvu nespretnosti i neukusnih trikova koje tako štedro koriste autori filma *Rat svetova* i nekoliko drugih sličnih tvorevina. Verovatno da su svi već videli i *Odiseju* Kjubrika i *Solaris* Tarkovskog. Reklo bi se da posle tih filmskih ostvarenja nije nimalo teško osporiti Krakauerov naturalistički kanon, koji je u suštini naturalistički. Međutim, to pitanje, u stvari, nije baš tako jednostavno. Bez obzira na očiglednu jednostranost Krakauerovih teorijskih konstrukcija, u njima ipak ima više rezona nego u brojnim teorijama »kinematografske destrukcije«, koje kontinuirano izlaze ispod pera nekih zapadnih autora. Kao primer te vrste navešću knjigu *Prošireni film* Džina Jangblada, a naročito knjigu *Film kao subverzivna umetnost* Amosa Fogela. U tim delima lansirana je misao da se revolucionisanje kinematografa ne sastoji u njegovoj saturaciji revolucionarnim idejama, već u »revolucionarnom uništavanju« svih uobičajenih formi snimanja i montaže — jednom rečju: u destrukciji filmskog jezika formiranog tokom ranijih decenija. Mislim da je ta misao ne samo pogrešna, već da zaista zaslužuje da bude okarakterisana kao herostratska. Misliti da se revolucionisanje filma svodi na njegovu totalnu autodestrukciju — u svakom slučaju na autodestrukciju njegovih istorijski nastalih formi, njegovih vizuelnih otkrića i tekovina, što sve predstavlja njegovu stvarnu snagu ne jedanput proverenu u revolucionarne svrhe — to je, po mom shvatanju, očigledan pokušaj intelektualnog blefiranja, i to bez ikakvih šansi da pomenuti autori ili njihovi istomišljenici praktično realizuju lansirane teorijske preporuke.

Nije nimalo slučajna činjenica da završni akordi knjige *Film kao subverzivna umetnost* zvuče vrlo potišteno. Fogel ne može a da ne konstatuje da su filmovi snimljeni u skladu sa njegovim »razarajućim« koncepcijama zainteresovali samo nekoliko stotina

ljudi i da nisu privukli pažnju »velikog ekrana« (pod ovim terminom podrazumeva, pre svega, progresivnu kinematografiju koja polazi od istinski revolucionarnih postavki). Zato Fogel postulira antinomiju: ukoliko je film »destruktivniji«, utoliko je manji njegov potencijalni auditorijum i obrnuto. Gotovo da čovek ne poveruje da je takva konstatacija izrečena ozbiljno! Nemoguće je izbeći logično pitanje: zašto osuđivati sebe na stvaranje filmova koji očigledno *ne mogu imati* širok demokratski auditorijum? Kako će u tom slučaju »revolucionari« iz redova Fogelovih istomišljenika preneti svoje »revolucionarne ideje«? Totalni anarhistički »negativizam« teorija Fogela ili Jangblada u odnosu na realističke formule filmskog jezika nipošto ne predstavlja modus otkrivanja »čiste supstance« filma, niti predstavlja otkriće onog alhemijskog *praška*, koji će od filma napraviti isključivo film, a iz filma odstraniti sve njemu tuđe »primese«. Nema govora, ili je sve to detinjasta brljivost ili banalno »levo« frazerstvo sračunato na dezorijentaciju naivnih.

Nismo zainteresovani za izvođenje »revolucije« u sferi montaže ili kompozicije kadrova, što bi imalo za posledicu to da od umetnosti postane samo gomila nepotrebne trake, već smo zainteresovani za *izražavanje* istinski revolucionarnih ideja koje doprinose stvarnom revolucionisanju širokih masa, i to u najefikasnijoj formi koja deluje na emotivni aparat ljudi. Nećemo raspravljati o tome da li film treba da se orijentiše, pre svega, na sposobnost gledaoca za hladnu analizu, ili on treba da apeluje na osećanja. Mislim da je podjednako poželjan i gledalac, koji će u skladu sa poznatim aforizmom Bertolda Brehta biti toliko obuzet razmišljanjima o onome što je video na ekranu da će mu se prohteti da zapali cigaretu (sa cigaretom u ustima nekako je zgodnije razmišljati), a i gledalac koga će zbivanja na ekranu toliko emotivno angažovati da će za vreme bioskopske predstave za njega prestati da postoji ne samo cigareta, već i čitav svet oko njega. Samo je važno to da gledalac posle filma bude izveden na čistinu gde će razmišljanjem izvući socijalno-efektne zaključke iz onoga što je video i shvatiti istinski smisao postojećih društvenih kolizija i protivrečnosti.

I zato budućnost filma ne treba tražiti na putevima koji vode razaranju forme, pa ma kakvim arhirevolucionarnim frazama bila dekorisana takva destrukcija, već na putevima koji vode produbljivanju i jačanju njegovog realističkog potencijala, njegove sposobnosti da duboko analizira stvarnost i monolitizira publiku oko zadataka najaktuelnijih za društvo i ljude, kojima je potrebno ili da budu oslobođeni iluzija i zabluda ili da budu učvršćeni u uverenju da su im pogledi ispravni ili da se u njima probudi želja za efikasnim oživotvoravanjem zaključaka i zapažanja inspirisanih filmom.

Ne mogu a da na ovom mestu ne kažem da sovjetski film, čiji razvoj pažljivo pratim pola veka, sada sve sigurnije stupa u

otvoren i strastven razgovor upravo o pitanjima koja postavlja život i za koja je potrebno pronaći efikasna i celishodna rešenja. Oni osnovni pravci u razvoju sovjetske literature i umetnosti, koji su tako senzibilno podržani na XXV kongresu naše Partije, nastavljaju da se razvijaju i obogaćuju novim umetničkim iskustvom. Prvi pravac čine filmovi koji su ranije pomalo suvoparno nazivani »proizvodnim«, a sada su poprimili istinsku umetničku snagu; drugi pravac čine filmovi koji odražavaju etička traganja, karakteristična za društvo razvijenog socijalizma; treći pravac čine filmovi koji svoju likovnu snagu i svoj sadržaj crpu u heroizmu revolucionarne borbe i u pobedi nad fašizmom, izvojevanoj u teško vreme velikog otadžbinskog rata, koje je još živo u našem sećanju. Ta tri pravca određuju tematsko traganje najkarakterističnije za sovjetski film poslednjih godina. I upravo na tim putevima dolazi do zbližavanja filma sa literaturom i teatrom, upravo na njima te umetnosti pronalaze oslonac za slobodno ispoljavanje sopstvenih modusa umetničkog osvajanja stvarnosti.

Tokom 1978. godine na stranicama časopisa »Iskustvo kino« (»Filmska umetnost«) vođena je živa diskusija o raznovrsnosti stilskih pravaca, koji su u poslednje vreme došli do izražaja u umetničkoj praksi sovjetske višenacionalne kinematografije. Angažovano i brižljivo analizirana su dostignuća ruske, gruzijske, uzbečke, ukrajinske, kirgiske, letonske, litvanske, jermenske i ostalih kinematografija. Ta analiza je pomogla kritičarima da dođu do izvesnih zaključaka od primarnog značaja i za razumevanje estetičkih problema koje mi danas razmatramo. Kao prvo, postalo je apsolutno očigledno da su kinematografije saveznih republika dostigle takav stupanj da su se unutar *svake od njih* formirali posebni pravci i umetničke struje genetski povezani sa iskonskom nacionalnom tradicijom, ali koji su tu tradiciju umnogome obogatili, i to u određenoj meri zahvaljujući usvajanju iskustava drugih bratskih kinematografija. I drugo, kao dosledno realistički film, koji svesno odbacuje i sve destruktivne koncepcije, i sve naturalističke koncepcije orijentisane na plitko održavanje, i ogoljenu površinu pojava, sovjetski film dokazao je da se unutar tog realističkog sistema nalazi neiscrpni arsenal likovnih mogućnosti koje su sada naročito aktivizirane.

Nisam u mogućnosti da podrobnije prepričam zapažanja iznesena od strane učesnika pomenute diskusije — ona su suviše raznovrsna i bogata nijansama da bismo ih mogli staviti u futrolu nekoliko jednoznačnih odrednica. Međutim, smatram da je neophodno vrlo određeno konstatovati da upravo realizam, i samo on, razvijajući se, trpeći promene, ostvarujući sve nove i nove domete, ispoljavajući neiscrpnu sposobnost za modifikacije i otkrića sve novih i novih sopstvenih internih mogućnosti, o kojima realisti ranijih pokolenja nisu ni slutili — dakle, takav realizam koji nastaje u praksi savremenog filma, otkriva istinske i zaista nesagledive mogućnosti za spoznavanje objektivnih zakonitosti života,

za razjašnjavanje principa i moralnih zakona na snazi u društvu razvijenog socijalizma, za poimanje savremenog čoveka na onim dubinama njegove svesti, psihe, emotivnog i kulturnog života, na kojima s podjednakom umetničkom energijom deluju film, literatura i teatar, ali svako na svoj poseban način.

Dr Petar Kačavenda: SKOJ i omladina u ratu i revoluciji

(Eksport-pres, Beograd, 1978)

Dugogodišnji istraživački rad dr Petra Kačavende dobio je svoju završnicu u knjizi *SKOJ i omladina u ratu i revoluciji,* koja je nedavno izašla iz štampe. Pojavom ove knjige, koja na sintetizovan način prikazuje ulogu i doprinos mlade generacije, pripadnika svih naroda i narodnosti Jugoslavije, razvoju i pobedi NOR i socijalističke revolucije, novija istoriografija obogaćena je još jednim vrednim delom.

Dr Kačavenda je svoj rad podelio na četiri dela koji su organski povezani u jednu celinu.

Da bi mogao da prati razvitak, aktivnost i ulogu SKOJ-a i mlade generacije u NOR i revoluciji, autor je dao kratak osvrt na razvoj i ulogu SKOJ-a u revolucionarnim zbivanjima pred drugi svetski rat, posebno od dolaska Josipa Broza Tita za generalnog sekretara KPJ 1937. godine pa do ustanka 1941. godine. U tom periodu SKOJ je postigao najznačajnije rezultate u revolucionisanju omladine i omasovljenju svojih organizacija. Novo rukovodstvo KPJ je još tokom 1937. godine preduzelo prve mere za obnovu SKOJ-a, formiranjem pri CK KPJ Centralne omladinske komisije, na čijem se čelu nalazio Ivo Lola Ribar. Stvaranje tog novog omladinskog rukovodstva bilo je značajan korak u pravcu konsolidacije SKOJ-a i otklanjanja slabosti iz prethodnih perioda razvoja. Značajnu pomoć u razradi nove platforme za rad SKOJ-a pružio je Tito iznoseći svoja gledišta u članku *SKOJ na novom putu 1937. godine.*

U uvodnom delu knjige (str. 7—11) dr Kačavenda je opisao ne samo obnovu SKOJ-a nego i njegov organizacioni razvoj, uključujući i konstituisanje pokrajinskih rukovodstava SKOJ-a, zatim njegove raznovrsne revolucionarne aktivnosti u tom razdoblju u svim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama. To je period kada je ostvareno jedinstvo radničke, seoske, školske i studentske omladine uz njeno postepeno pripre-

manje za borbu protiv fašizma. Okupacijom Jugoslavije bitno su se izmenili uslovi daljeg razvitka i aktivnosti KPJ i SKOJ-a. Dr Kačavenda je objasnio na koji je način SKOJ delovao u novonastalim okolnostima okupacije: pre svega, uspostavljajući stalne i sigurne veze CK SKOJ-a sa nižim rukovodstvima i prilagođavajući organizacionu strukturu ratnim uslovima. Govoreći o periodu okupacije, autor je pregledno prikazao brojčano narastanje SKOJ-a u Jugoslaviji.

Prvi deo knjige pod naslovom »Omladina u ustanku 1941.« obuhvata učešće omladine u ustanku 1941. godine. U stvari, tu je mahom reč o učešću SKOJ-a u prikupljanju i čuvanju oružja i druge ratne opreme, zatim formiranju omladinskih udarnih grupa i obučavanju omladine u rukovanju oružjem. U tom delu knjige su uglavnom opisane pripreme omladine za ustanak (str. 19—31).

Drugi deo knjige, pod naslovom »SKOJ u oružanoj borbi« (str. 31—55), obrađuje učešće SKOJ-a i omladine u stvaranju i jačanju narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. U njemu su prikazane borbene akcije omladine u gradovima i doprinos SKOJ-a omasovljenju partizanskih odreda u razdoblju najvećeg uspona ustanka, septembar—decembar 1941. godine. Otpočinjanjem oružanog ustanka svi članovi KPJ i SKOJ-a smatrali su sebe mobilisanim vojnicima i, prema određenom planu, odlazili su na teren, u oružanu borbu, a prethodno su učestvovali u formiranju partizanskih odreda. Deo članova SKOJ-a morao je ostati u gradovima i tamo delovati među omladinom: u školama, fabrikama i selima.

Na osnovu analize koju daje autor, jasno se uočava da je prve partizanske odrede činila pretežno omladina. Uporedo s borbama partizanskih odreda otpočele su i partizanske akcije u okupiranim gradovima širom zemlje, u kojima su, pored članova KPJ, učestvovali članovi SKOJ-a i rodoljubiva omladina. Osnovni napor SKOJ-a u početku ustanka, do septembra 1941, bio je usmeren na uključivanje njegovih organizacija i članova u oružanu borbu, što je bilo neophodno, ali je istovremeno zbog toga zanemaren politički rad među omladinom i nije dovoljno pažnje poklanjano ostvarivanju jedinstva omladine u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Stvaranje slobodnih teritorija u jesen 1941. doprinelo je bržem uključivanju seoske omladine u borbu, a značajno je da je SKOJ na tim teritorijama osnivao omladinske antifašističke organizacije, pre svega u Srbiji, zatim Crnoj Gori, Sloveniji i drugim krajevima Jugoslavije.

U trećem delu knjige (str. 55—79) autor govori o učešću omladine u izgradnji revolucionarne armije i narodne vlasti. Na dalje još masovnije angažovanje omladine u narodnooslobodilačkom pokretu bitno je uticalo stvaranje Narodnooslobodilačke vojske, AVNOJ-a, zatim osnivanje Ujedinjenog saveza antifašističke omladine, pobeda Crvene armije kod Staljingrada i Engleza i Amerikanaca u Severnoj Africi. Sada se uključivao u borbu i onaj deo omladine koji je bio van domašaja uticaja narodnooslobodilačkog pokreta.

Razvoj NOP i omladinskih organizacija sredinom 1943. bio je već uzeo toliko maha da se neodložno postavljalo pitanje proširivanja baze NOP-a prevođenjem na njegove pozicije i dela omladine koji je bio pod uticajem neprijatelja oružane borbe. Naime, time bi se ostvarilo jedinstvo celokupne omladine. U drugoj polovini 1943. godine usledio je masovni priliv omladine u Narodnooslobodilačku vojsku, tako da je u njenom sastavu već bilo više od 200.000 ljudi.

Brojnim i akcionim jačanjem omladinskih organizacija 1944. godine ubrzan je priliv omladinaca i omladinki u Narodnooslobodilačku vojsku, koji su u sve većem broju dobrovoljno stupali u narodnooslobodilačku borbu. U tom delu knjige autor je obradio i posebne omladinske jedinice, a zatim je pregledno dao socijalni sastav članstva SKOJ-a u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije. Takođe je

u istom delu knjige opisano učešće omladine u radu narodne vlasti i aktivnost pionira u NOR i revoluciji.

Najveći deo knjige, odnosno njen četvrti deo (str. 79—150) posvećen je organizacionoj strukturi i idejno-političkoj izgradnji SKOJ-a. U početku ustanka u partizanskim odredima su partijske organizacije rukovodile radom SKOJ-a. Sa omasovljenjem narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, posle Savetovanja u Stolicama 1941. godine, omogućeno je organizaciono jačanje i izgradnja SKOJ-a u svim odredima. Od tada, pored partijskih organizacija, u svim partizanskim jedinicama formirani su aktivi SKOJ-a, koji će delovati do kraja rata. Počev od proleća 1942. godine formirani su u proleterskim jedinicama bataljonski komiteti SKOJ-a, a početkom 1943. osnovani su brigadni komiteti. Gde nije bilo brigada, formirana su odredska rukovodstva SKOJ-a, a početkom 1945. godine uvedena je funkcija sekretara SKOJ-a u divizijama.

Autor je posebno dao strukturu SKOJ-a u mornarici i prištapskim jedinicama.

Uz to, detaljno su prikazani oblici i sadržaj rada organizacija i rukovodstava SKOJ-a u vojsci. Osnovni oblik rada SKOJ-a u vojsci bili su sastanci aktiva. U knjizi je razmatran rad SKOJ-a počev od čete, bataljona, brigade sve do viših jedinica. Sasvim opravdano, dr Kačavenda je potrebnu pažnju poklonio i liku članova SKOJ-a pripadnika NOV i POJ i njegovom vaspitnom značenju, navodeći faktore koji su bitno uticali na izgradnju tog lika. Opisan je i način prijema omladinaca u SKOJ, kao i vrste kazni i njihova vaspitna uloga.

U tom delu knjige razmatrana je ideološko-politička, kulturno-prosvetna i vojna aktivnost omladine. Pri tom je bilo posebno reči o opismenjavanju boraca, formiranju horova, diletantskih grupa, predavanjima, sve do omladinske periodike. Posebno mesto zauzima aktivnost SKOJ-a na vojno-stručnom osposobljavanju omladinaca NOV i POJ. Na kraju knjige razmatrana je uloga SKOJ-a iz jedinica Narodnooslobodilačke vojske u razvitku i aktivnosti omladinskih organizacija na terenu 1941—1945. godine.

U knjizi je autor izvršio periodizaciju celokupnog razvoja SKOJ-a u NOR i revoluciji. Taj razvoj je podelio na dva perioda. Prvi period, po autoru, počinje ustankom 1941. godine i traje do kraja 1942. godine, a drugi period od kraja 1942. do završetka rata 1945. godine.

Istraživanja dr Petra Kačavende su pokazala da se pred kraj rata u oružanim snagama revolucije našlo više od 600.000 mladih ljudi, a više od 400.000 njih tokom NOV i POJ je prošlo kroz SKOJ, dok je više od 100.000 mladih poginulo u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Više od dve trećine rukovodećeg kadra Jugoslovenske armije u trenutku izvojevane pobede nad fašizmom činili su mladi ljudi: radnici, seljaci, studenti i đaci.

Osim onih što su masovno učestvovali u NOV i POJ, oko milion i po mladića i devojaka iz raznih slojeva i grupa bili su aktivni pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta, učestvujući u raznim formama rada. To pokazuje da je KPJ svojom oslobodilačkom i revolucionarnom politikom i akcijom, uz pomoć SKOJ-a, osvojila u toku narodnooslobodilačkog rata simpatije i pozicije i izvan granica tradicionalnih klasnih struktura. Narodnooslobodilačkom pokretu su prišli mladi iz mnogih imućnih porodica i nekadašnjih građanskih omladinskih organizacija. Time je u jugoslovenskim uslovima bilo uveliko ostvareno jedno od Marksovih predviđanja da će se, uporedo sa krizom starog društvenog sistema i uspesima socijalističkog pokreta, i pripadnici pojedinih vladajućih slojeva društva opredeljivati i prelaziti na pozicije proletarijata.

Sa knjigom dr Petra Kačavende dobili smo bogat i sadržajan presek delovanja organizacija i razvoja revolucionarnog omladinskog pokreta u ključnom revolucionarnom razdoblju Jugoslavije 1937—1945. godine. Ona je pisana

nadahnuto, lepim sintetizovanim stilom, na što se retko nailazi kod savremenih istoričara. Oslobođena naučnog aparata, a ilustrovana fotografijama, pristupačna je širokom krugu čitalaca i smatramo da je poželjno da takvih knjiga bude što više, naročito o mladima i za mlade. Ova knjiga je značajan doprinos jugoslovenskoj istoriografiji, i to onom njenom delu koji se bavi izučavanjem NOR-a i socijalističke revolucije, i pokazuje da naša marksistička istoriografija krči sebi puteve do čitalaca. Ova knjiga je i dokaz da se, istorijsko-materijalističkim i dijalektičko-analitičkim pristupom, čitaocu mogu u potpunosti razotkriti događaji iz neposredne prošlosti i sadašnjosti, a da se pri tom poštuju svi zahtevi istorije kao nauke.

Venceslav Glišić

Dr Zdravko Leković: Sloboda informacija u samoupravljanju

(Biblioteka časopisa RTV »Teorija i praksa, Beograd, 1978, strana 272)

Knjiga *Sloboda informacija u samoupravljanju* dr Zdravka Lekovića spada, svakako, u red kompletnijih radova iz oblasti teorije masovnih informacija i komunikacija kod nas. Uzimajući »slobodu informacija« kao ishodišnu tačku svog razmatranja, autor obrađuje navedenu temu sa šireg teorijskog aspekta, svestan činjenice da se o slobodi informacije i komunikacije u socijalističkom samoupravnom društvu i ne može raspravljati ako se, pri tome, nemaju na umu i svi ostali, širi i složeniji aspekti toga društva u gotovo svim njegovim sferama. Knjiga, otuda, nije samo uspeli pokušaj da se zađe u problematiku apostrofiranu u njenom naslovu, u čemu je i njen prevashodni značaj, nego je, u isto vreme, i pokušaj da se dâ celovitiji prikaz tih širih teorijskih aspekata javnog informisanja u uslovima socijalističkog samoupravljanja, kao i presek realnog stanja na tom području u sadašnjem njegovom trenutku.

Naučni značaj ovog proučavanja je, kako i sam autor naglašava, vezan za šire filozofske i sociološke probleme na relaciji slobodan čovek — slobodno društvo. Upravo proučavanjem faktora, objektivnih i subjektivnih, posrednih i neposrednih, koji utiču na slobodu javnog informisanja, mogu se utvrditi i položaj i sloboda pojedinca, društvenih grupa, radničke klase i građana u datom društvu. Tim pre što ovo društvo kao cilj i društvenu vrednost afirmiše informisanje svojih građana kao preduslov njihovog učešća u samoupravnim odnosima i samoupravnom odlučivanju.

Knjiga ima tri dela. U prvom delu dat je opšti pristup temi. Drugi i treći deo posvećeni su posrednim i neposrednim faktorima koji utiču na slobodu širenja javnih informacija, a na kraju je dato i zaključno razmatranje u kome su sadržane osnovne premise ove studije. U opštem pristupu, polazeći od činjenice da »razmena informacija u svakom društvu... postaje, u savremenim uslovima, jedan od bitnih problema funkcionisanja i daljeg progresivnog razvoja društva«, autor razmatra odnos informacije i sredstava masovnih komunikacija, kao i marksističko shvatanje ljudske slobode uopšte i slobode širenja javnih informacija posebno.

Uz definiciju da su javne informacije po svome karakteru socijalne informacije, pre svega političke, a da su po obliku vest, podatak, mišljenje koje se javnosti prenosi putem sredstava masovnog komuniciranja, data je i kritička analiza nekih savremenih shvatanja problema informisanja i komuniciranja, posebno u savremenom kapitalističkom društvu. Matematičko i kvantitativno-statističko posmatranje i određivanje informacije, naglašava se, ne mogu da budu dovoljni, već mo-

raju da budu praćeni i određivanjem kvalitativne strane datih informacija. To je sadržinski i vrednosni aspekt i, još više, interesni aspekt, aspekt zadovoljenja određenih potreba. Pojavljujući se kao »konstitutivni element« društvenih odnosa, informacija kao takva i sistemi masovnog komuniciranja određeni su tim odnosima ili, konkretnije, način upravljanja društvenim sistemima određuje i karakter sistema masovnog komuniciranja. Odbacujući, sa tog stanovišta, veoma raširena shvatanja građanskih teoretičara o komunikaciji kao fenomenu »iznad društva«, autor u daljoj analizi polazi od poznate Lenjinove misli da se ». . . ne može živeti u društvu i biti slobodan od društva«. Klasna pripadnost uslovljava i slobodu u procesu informisanja, piše dr Zdravko Leković, i ističe da zahtevi koji izjednačuju ideološki neutralizam javnih informacija sa slobodom njihovog širenja nisu naučno opravdani. Sistem informisanja je, kaže autor, pre svega deo šireg društvenog sistema, a po zakonima kibernetike informacija je uvek podređena cilju sistema kome pripada. Građanski objektivizam i shvatanja o neutralnosti informacije znače uzdržavanje od kritičke ocene, od suda o cilju, odnosno o smislu sadržaja kojim se informisanje bavi. Takav objektivizam svodi sistem javnog informisanja na pasivnu poziciju, na jednostavan tehnički sistem, što isključuje mogućnost korisnikâ javnih informacija da svoju slobodu ostvare tako što će im biti omogućen aktivan odnos prema događajima. U tom pogledu u knjizi se dalje kaže da je misao o slobodi štampe, odnosno o slobodi širenja javnih informacija u savremenim razvijenim kapitalističkim zemljama stavljena pred nove probleme jer je u pitanju industrijski oblik proizvodnje i širenja informacija, takozvana »industrija svesti«. Upravo koristeći pravnu slobodu štampe monopolisti prikupljanja i širenja javnih informacija u savremenom kapitalističkom društvu imaju neograničene mogućnosti da manipulišu svešću masovnog auditorijuma, da po svojoj volji formiraju javno mnenje, mišljenje, stavove, emocije i ponašanje pojedinaca kao primalaca informacija.

Naglašavajući da sloboda informacije nije sama sebi svrha, već da je u službi širenja slobode čoveka, autor svoju pažnju dalje usmerava na posebne karakteristike javnog informisanja u socijalističkom samoupravnom društvu, društvu u kome je do sada, na najvišem stepenu, ostvarena stvarna sloboda njegovih subjekata. Kao prva vladavina većine u istoriji, socijalistička demokratija, pored ostalih ljudskih sloboda, proširuje i slobodu javnog informisanja, jer se povećava uloga javnog mnenja, radničke klase i radnih slojeva u upravljanju društvom i društvenim poslovima. Osobenosti i principi te demokratije pokazuju da je reč o socijalnoj organizaciji društva u kome, prirodno, ne može da egzistira ni sistem informisanja koji je karakterističan za građansko društvo ni sistem informisanja u posrednoj socijalističkoj demokratiji, pogotovo u uslovima etatističkog centralizma. Šireći potrebu informisanja do neslućenih razmera, ta demokratija dovodi i do promene toka informacija. Od jednosmernog toka obaveštavanja, odozgo nadole, najpre dolazi do povratnog, a zatim i do kretanja informacija u svim pravcima. Informisanost postaje životna potreba učesnikâ u samoupravnom odlučivanju, u samupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju u procesu razvoja integralnog samoupravljanja. Javne informacije postaju potreba radnih ljudi u samoupravnom odlučivanju o uslovima, sredstvima i rezultatima njihovog rada i o zadovoljenju sopstvenih materijalnih, socijalnih i kulturnih potreba. Sloboda širenja javnih informacija, stoga, podrazumeva više sloboda. Ne samo ustavno-pravne slobode, već i ekonomsku slobodu i socijalno-istorijsku slobodu.

Dr Zdravko Leković se zatim zadržava na analizi posrednih činilaca koji uslovljavaju slobodu javnog informisanja. Razrađeni su

društveno-ekonomski i socijalno-klasni činioci, zatim društveno-politički sistem, kultura i sistem vrednosti. Naglašavajući da od karaktera svojine na sredstvima masovnog komuniciranja, kao i od načina upravljanja njima, zavisi i sloboda širenja javnih informacija, autor prelazi i na teren empirijskih podataka o rasprostranjenosti štampe, radio i TV-prijemnika, filma i bioskopa u Jugoslaviji. Dejstvo društveno-ekonomskog faktora na slobodu širenja javnih informacija u nas uslovljeno je, zaključuje on, datim stepenom razvijenosti koji se, ponekad, pojavljuje kao ograničavajući činilac. Unutar društva se kao određujući činioci informisanja i komuniciranja javljaju: stepen regionalne razvijenosti, stepen urbanizacije, udaljenost od gradskih centara, obrazovni stupanj stanovništva, tradicija i navike itd. Samoupravljanje se, međutim, u tom pogledu pojavljuje kao faktor koji širi granice i podstiče slobodu informisanja, eliminišući, na taj način, umnogome negativno dejstvo tih objektivnih činilaca. Sa razvojem samoupravljanja, kaže se, i sredstva masovnog komuniciranja doživljavaju značajnu transformaciju. Iz transmisije državnog i političkog aparata ona se, postepeno, preobražavaju u javne društvene tribine. Javno mnenje postaje neposredni učesnik u odlučivanju o svim društvenim poslovima, te javnost rada i sloboda širenja javnih informacija postaju uslov funkcionisanja samoupravnog društva i preduslov daljeg razvoja samoupravnih odnosa.

U knjizi su, dalje, razrađena pitanja koja se odnose na ulogu društveno-političkih organizacija u usmeravanju procesa javnog informisanja, na udruženi rad i slobodu informacije, na delegatski sistem, kao i na pitanja vezana za jezik informacije, društvenu kritiku, etiku javne reči itd. Područje uticaja neposrednih faktora, pre svega uticaja pravnog regulisanja informativne delatnosti, obrađeno je kroz osvrt na stanje do socijalističke revolucije i posle nje, analizom razvoja društva do novog Ustava iz 1974. godine. Pažnju posebno privlači periodizacija razvoja slobode informisanja u našem socijalističkom samoupravnom društvu. Faze tog razvoja poklapaju se, uglavnom, sa svim onim karakterističnim fazama dosadašnjeg razvoja našeg društva. Razrađujući posebno svaku od tih faza, dr Zdravko Leković daje i osnovne karakteristike slobode javnog informisanja u njima, ukazujući na sve veće ostvarivanje te slobode. Taj proces, koji još traje, karakteriše se daljim razvojem samoupravljanja i u sredstvima masovnog komuniciranja u kojima se sve više obezbeđuje uticaj društva, pre svega radničke klase i Saveza komunista kao njene avangarde.

Teorijsko proučavanje i analiza razvoja našeg društva i stvarnosti, naglašava se, pokazali su da ne postoji apstraktna sloboda uopšte, pa ni u javnom informisanju. U tom smislu, osvrćući se na instituciju tajne (državne, vojne, službene, poslovne, profesionalne i privatne), autor s pravom ističe da se ona, na sadašnjem stepenu razvoja društva, još javlja kao objektivna nužnost. U socijalističkoj društvenoj zajednici društvena tajna se javlja kao neophodna potreba u klasno još izdiferenciranom društvu i u uslovima mogućnosti inostranog mešanja. U tom kontekstu obrađeno je i pitanje uticaja inostrane i neprijateljske propagande koja se, objektivno, takođe pojavljuje kao jedan od ograničavajućih faktora slobode informacija.

U knjizi se, međutim, posebno ističe da Jugoslavija spada među one zemlje koje nastoje da savremena sredstva informisanja, kao i ostale ljudske tekovine, budu stavljene u službu čoveka i svih naroda i to, pre svega, radi razvijanja svih oblika međunarodne saradnje. U tom smislu autor se zalaže i za takav odnos u razmeni i širenju informacija, za postizanje što bolje međusobne obaveštenosti naroda, što doprinosi njihovom upoznavanju, zbližavanju i zadovoljavanju zajedničkih privrednih, kulturnih i drugih njihovih interesa.

Delo je, na kraju, dopunjeno i bibliografskim prilogom korišćene

literature, dokumenata i arhivske građe. Pomenimo i to da je taj rad u rukopisu 1975. dobio godišnju nagradu RTV Beograd koja se dodjeljuje za delo iz oblasti masovnog komuniciranja.

Jovan Korubin

Dane Petkovski: Pomoćnik komandanta za politički rad

(»Narodna armija«, Beograd, 1978, strana 160)

Poentu ove monografije objašnjava sam pisac knjige kada kaže da je njen cilj da skrene pažnju na istaknuto mesto i ulogu političkih komesara i njihovih pomoćnika (zamenika) u narodnooslobodilačkom ratu i pomoćnika komandanata za politički rad u JNA. I to iz više razloga: da se sagleda doprinos političko-partijskog kadra u revoluciji, u oružanim snagama NOR i revolucije; da se istaknu primeri besprekornog i predanog rada političkih komesara, koji nadahnjuju mlade generacije i da se izvuku iskustva koja će poslužiti kao podsticaj savremenim partijsko-političkim radnicima u jedinicama aktivnog i rezervnog vojnog sastava.

U uslovima razvoja koncepcije opštenarodne odbrane, u kojima svaki radni čovek i građanin postaje borac i političko-partijski aktivist u sistemu odbrane — primeri požrtvovanja političkih radnika u jedinicama NOV i POJ u visokom stepenu dobijaju na značaju. Tu činjenicu i sam autor naglašava: »... Političkim radom u NOR su se bavile sve starešine, komunisti i drugi borci, kao što je to slučaj i danas u našim oružanim snagama.«

Monografija o liku političkog komesara oružanih snaga naše revolucije je data veoma preglednim hronološkim redom.

Zanimljiv je deo knjige o postojanju funkcije političkog komesara u drugim socijalnim (socijalističkim) i narodnooslobodilačkim revolucijama, odnosno narodnooslobodilačkim armijama, mada ne pod istim nazivom. U jedinicama francuske revolucije, na primer, 1792. godine uvedena je funkcija komesara; u Pariskoj komuni, u jedinicama Nacionalne garde, takođe, postoji komesar; u Crvenoj armiji SSSR-a to je vojni komesar; u našoj revolucionarnoj armiji — politički komesar. Svi su oni obavljali političke, agitaciono-propagandne i kulturno-prosvetne dužnosti, a uz njih su delovali organi za konkretno izvršenje pojedinih funkcija. Političke komesare je imala i Mađarska crvena armija u vreme mađarske revolucije 1919, zatim kineska narodnooslobodilačka revolucija i mnoge druge. Funkcija političkog komesara bila je uvedena i u jedinicama španske republikanske armije u ratu 1936—1939. Posle drugog svetskog rata u Demokratskoj armiji Grčke, u oružanim snagama Severnog i Južnog Vijetnama, Severne Koreje, Alžira, Angole itd. politički komesari su odigrali značajnu ulogu.

Nakon toga autor daje genezu ideje i konstituisanja funkcije političkog komesara partizanskih odreda Jugoslavije. Još na prvoj sednici Politbiroa CK KPJ u Beogradu, 4. jula 1941. godine, pored donošenja odluke o otpočinjanju opštenarodnog ustanka, odlučeno je da se u narodnooslobodilačkim partizanskim odredima, osim komandanata i komandira, uvede i funkcija političkog komesara kao predstavnika naroda i Partije. Politički komesari su bili »inicijatori i rukovodioci podizanja političkog, vojničkog i ideološkog nivoa u jedinicama«, kako je stajalo u Statutu proleterskih brigada.

Monografija sadrži i zanimljive, korisne i funkcionalne podatke, — uz mnoštvo tabela, fotosa, faksimila, originalnih dokumenata u kojima su istaknuti visoki politički i borbeni moral političkih komesara NOV i POJ. Impresioniraju priznanja koja su dobili

politički i partijski radnici NOV i POJ. Ordenom narodnog heroja je odlikovano 427 političkih komesara i oni čine jednu trećinu svih narodnih heroja Jugoslavije (1.322).

Pisac knjige zaključuje da su, »vaspitani u krilu Partije, a pod stalnom Titovom brigom, politički komesari naše armije bili pravi vojnici naše revolucije«. Primerima dokumentuje da su to bili »revolucionari i starešine naše armije, koji su iznad svega služili ideji i ciljevima za koje su se borili«.

Sažeto i pregledno autor uopštava primere revolucionarnog delovanja samo jednog broja najistaknutijih političkih komesara i njihovih zamenika iz doba NOR i revolucije. Obim knjige nije dopuštao da se likovi pojedinih političkih komesara — narodnih heroja šire i sa svih strana osvetle. Autor se nužno morao zadovoljiti nabrajanjem ili sažetim prikazivanjem njihovih podviga. No i ono što je dato upečatljivo deluje. Primera radi, pomenućemo opisano herojstvo mlade Albanke Ibe Palikuće, čiji podvig impresivno i podsticajno deluje; ona je sa svojih šesnaest godina — pod feredžom — predano radila kao skojevka, da bi u sedamnaestoj godini svoj život herojski dala kao komesar čete, puškomitraljezom braneći odstupnicu svojoj četi.

Svaki lik je priča za sebe — primer natčovečanskog herojstva, odanosti revoluciji bez ostatka; to je uzor i inspiracija generacijama koje stvaraju bolji život u miru, koje dolaze.

Od 1953. godine politički komesari, koji su do tada delovali u sistemu dvostarešinstva, postaju pomoćnici komandanata i komandira za politički rad. Na višem stepenu razvitka armije uveden je sistem jednostarešinstva, unapređeno je komandovanje, a u ličnosti komandanta i komandira objedinjena je odgovornost za celokupno stanje u jedinicama. »Time je izvršena odlučujuća, kvalitetna promena u karakteru političkih organa u JNA«, zaključuje autor.

Pomoćnici komandanata za politički rad se, »kao i politički komesari u NOR i posleratnim godinama, u celokupnom svom radu oslanjaju i na rad organizacija Saveza komunista i Saveza socijalističke omladine u jedinici«, a nastupaju i kao partijski radnici. Mnogi od njih su i sekretari osnovnih organizacija ili komiteta u svojim jedinicama. Oni su i organizatori i realizatori ukupnog ideološko-političkog i kulturnog života i rada u jedinicama, značajni činioci u praćenju, proučavanju i unapređivanju moralno-političkog stanja i borbene spremnosti jedinica i komandi. Pomoćnici komandanata za politički rad su po svojoj funkciji članovi kolegijuma komandanata, članovi kadrovskih saveta i drugih sličnih kolektivnih tela. Imaju mogućnost i obavezu da učestvuju u formulisanju odluka o svim pitanjima bitnim za život i rad jedinica, komandi i ustanova.

Autor naglašava da su »pomoćnici komandanata za politički rad i komunisti i starešine, i stručnjaci za politički rad i moralno-političko stanje« i odgovorni su za aktivnost, rezultate rada i ukupnu borbenu spremnost jedinica. Visoka vojno-politička škola JNA veoma mnogo doprinosi stručnom i ideološko-političkom osposobljavanju političko-partijskih kadrova.

Negovanju borbenih tradicija, ostvarivanju moralno-političkog jedinstva, bratstva i jedinstva, jačanju discipline, razvijanju drugarstva i jugoslovenskog socijalističkog patriotizma poklanja se puna pažnja, čemu veoma mnogo doprinosi politički rad i lični primer partijsko-političkih radnika.

Posebno poglavlje ove knjige posvećeno je saradnji sa vanarmijskim sredinama. Istaknuto je da se »svaki starešina smatra građaninom mesta u kome živi i radi (gde je njegova jedinica) i aktivno učestvuje u društveno-političkim i drugim organizacijama u svojoj mesnoj zajednici i komuni«. Naglašava se da su za uspeh ove saradnje odgovorni pomoćnici komandanata za politički rad i političko-partijski organi.

Osnovna je misao autora: ne postoji ni jedan vid aktivnosti u je-

dinici i komandi u koji nije uključen pomoćnik komandanta za politički rad, koji dosledno nastavlja tradicije političkog komesara iz NOR i revolucije.

*

Knjiga D. Petkovskog, koji je našoj čitalačkoj publici poznat po nizu stručnih i analitičkih članaka, studija, brošura — delo je korisno za našu čitalačku publiku. Članovi SKJ i SSOJ, svi oni koji neposredno i posredno učestvuju u organizaciji i realizaciji koncepcije opštenarodne odbrane, uključujući i organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice i organizacije, a posebno organizacije rezervnih vojnih starešina, fakulteti opštenarodne odbrane itd., ovim radom dobijaju instruktivno štivo za svoju aktivnost.

Prvo izdanje knjige je izazvalo veliko interesovanje, koje tiraž nije mogao da zadovolji. Zahtevi čitalaca da se objavi i drugo izdanje pokazuju da nama upravo nedostaju popularne publikacije u kojima se uopštavaju bogata iskustva i herojska dela učesnika našeg NOR i revolucije. U uslovima razvoja opštenarodne odbrane, u kojima svaki građanin postaje vojnik, a svaki vojnik — građanin, popularno uopštavanje iskustava NOR je od osobitog značaja. U tome je i vrednost monografije o liku, podvizima i moralno-političkoj aktivnosti i odgovornosti političkog komesara i pomoćnika komandanta za politički rad u oružanim snagama revolucije i naše socijalističke samoupravne zajednice.

Blažo Nikolovski

Milan Vučinić: Uvod u sistem narodne odbrane SFRJ

(Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1978, strana 170)

Knjiga profesora Milana Vučinića obuhvata pet poglavlja: Uvodna razmatranja, Pojam sistema narodne odbrane SFRJ, Opredeljujuće osnove sistema narodne odbrane, Analiza sistema narodne odbrane i Karakteristike sistema narodne odbrane.

U poglavlju »Uvodna razmatranja« profesor Vučinić ukazuje na to da su i do sada razni problemi i područja naše odbrane intenzivno i široko izučavani i teorijski uopštavani. Čak se može reći, kaže autor, da nema problema, i to u svim domenima odbrane — od idejnih opredeljenja do praktičnih aktivnosti — koji nije, sa manje ili više uspeha, teorijski obrazložen. Ističući da odbrana, kao društvena delatnost, ima trajni karakter, da je u stalnom razvoju i da je determinisana brojnim okolnostima, koje su i same dinamične, autor smatra da je neophodno potrebno da se teorijska misao neprekidno i angažovano bavi celokupnom problematikom odbrane, i to ne samo da razmatra sva pitanja iz oblasti odbrane nego i sâm sistem narodne odbrane, jer, kako kaže M. Vučinić, nedostaje nam teorija sistema narodne odbrane. a ona treba da doprinosi pouzdanom upoznavanju prirode onih problema koji imaju opšti značaj za našu odbranu i koji kao takvi determinišu rešenja u sistemu odbrane.

Po mišljenju profesora Vučinića, polje angažovanja teorije sistema narodne odbrane mogle bi da čine dve oblasti. Prva bi obuhvatala problematiku značajnu za sistem narodne odbrane u celini, a druga problematiku bitnu za njegove pojedine elemente. Autor smatra da je stvorena mogućnost da se naš sistem narodne odbrane i teorijski iskaže. Tu mogućnost on vidi u okolnosti što je taj sistem razvijen i globalno i u svim naj-

važnijim posebnim delovima. Naime, odbrambene snage su organizovane kao neposredni nosioci odgovarajućih odbrambenih aktivnosti; definisani su i regulisani odgovarajući poslovi odbrane koji predstavljaju konkretne sadržaje odbrambenih priprema i utvrđena je i regulisana nadležnost, to jest sistem prava i dužnosti svih društvenih faktora kao nosilaca poslova u ovoj oblasti. To znači da je u organizacijskom i normativnom pogledu sistem narodne odbrane izgrađen na osnovama usvojene koncepcije i doktrine opštenarodne odbrane. Imajući to na umu, kao i ono na što je autor već ukazao, to jest da su sva osnovna pitanja naše odbrane doktrinarno-normativno i organizacijski uređena i razvijena i teorijski obrazložena, profesor Vučinić smatra da su se stekli uslovi za zasnivanje celovite teorije sistema narodne odbrane. Autor pridaje veliki značaj teoriji sistema narodne odbrane kao jednom od značajnih faktora daljeg razvoja sistema, koji će zajedno sa drugima trajno doprinositi da on uvek bude na visini konkretnih i budućih potreba, zahteva i naših mogućnosti u oblasti odbrane. »Teorijskim radom u ovoj oblasti uopštavaju se stvaralačka iskustva miliona ljudi, neposrednih nosilaca politike i prakse odbrane, i svih društvenih činilaca koji se pojavljuju kao njeni neposredni organizatori. Tako uopštena, ta iskustva teorija posmatra i ceni u svetlosti objektivno utvrđenih tendencija razvoja društva, nauke, prakse drugih zemalja i, posebno, što je za ovu oblast od naročitog značaja, u svetlosti prakse i tendencija razvoja onih pojava koje su bitne za rešenja u sistemu narodne odbrane. Među njih spadaju, naročito: savremene ratne strategije, razvoj ratne tehnike i savremenih borbenih sistema, praksa i tendencije imperijalističke i hegemonističke politike i način njihovog realizovanja, metodi i sredstva specijalnog ratovanja, iskustva savremenih ratova« (str. 8—9).

Ukazujući na činjenicu da naše društvo ima jedan od najdinamičnijih društvenih sistema, koji se odlikuje visokim stepenom intenziteta i efikasnosti razvoja, i da ta okolnost ima najneposredniji uticaj na razvoj sistema narodne odbrane, što je i za teoriju sistema od osobitog značaja, autor kaže da je dinamičnost sistema narodne odbrane njegovo zakonito svojstvo i da je to svojstvo utoliko više izraženo ukoliko je veći broj faktora koji ga određuju i ukoliko je više elemenata koji čine njegovu strukturu.

Pri kraju poglavlja »Uvodna razmatranja« profesor Vučinić definiše cilj ovog rada. Po njegovom mišljenju, zadatak mu nije da »otkriva« postojanje sistema narodne odbrane, jer on postoji, razvijen je i funkcioniše. Cilj rada je da se naš sistem narodne odbrane teorijski obrazloži, to jest da se jedna praksa, jedno stanje teorijski iskaže.

U drugom poglavlju (»Pojam sistema narodne odbrane SFRJ«) autor najpre daje osvrt na opšte postavke teorije sistema, a zatim razmatra našu odbrambenu stvarnost u kojoj su, kako ističe, četiri područja osnovni činioci sistema narodne odbrane. To su: 1. odbrambene aktivnosti i mere; 2. odbrambene snage; 3. poslovi narodne odbrane i 4. nosioci poslova narodne odbrane. Zatim autor govori o normativno-pravnim i doktrinarnim stanovištima koja su od posebnog značaja za određivanje suštine sistema narodne odbrane. Ovde nam izgleda da je veoma zanimljivo zapažanje autora o tome da sve što naše društvo čini za svoju odbranu — ostvaruje se na način koji je u skladu sa načelom o odbrani kao sistemu. »Upravo ta okolnost da se Ustavom i Zakonom o narodnoj odbrani, na pravno-normativnom nivou, a to znači na opšteobavezujući način, utvrđuje da naša odbrana ima svojstvo sistema, da se organizuje i ostvaruje kao sistem, potvrđuje tezu da odbrana nije postala sistem spontano, to jest da to njeno svojstvo nije posledica njenog razvoja, niti razvoja njenih elemenata. Naprotiv, to pokazuje da svojstvo naše odbrane kao sistema leži u njenoj osnovi, u samoj koncepciji o odbrani. Od tog svojstva se polazi i ono je jedan

od opredeljujućih faktora za ukupne odbrambene pripreme u svim područjima odbrane« (str. 24).

Pri kraju ovoga poglavlja, polazeći od analize bitnih postavki opšte teorije sistema, dajući pri tom osvrt na našu praksu pripremanja društva za odbranu, a imajući na umu odredbe Ustava SFRJ i Saveznog zakona o narodnoj odbrani, u kojima se kaže da se naša odbrana organizuje i ostvaruje kao sistem, autor određuje pojam sistema narodne odbrane SFRJ kao »... *način organizovanja jugoslovenskog društva za odbranu i način odbrane slobode, nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalne celokupnosti i Ustavom utvrđenog društvenog uređenja SFRJ*« (str. 26).

U trećem poglavlju (»Opredeljujuće osnove sistema narodne odbrane«) profesor Vučinić raspravlja o koncepcijsko-doktrinarnim rešenjima o narodnoj odbrani, ustavno-pravnim osnovama i o međunarodnopravnim osnovama sistema narodne odbrane.

Četvrto poglavlje autor posvećuje analizi sistema narodne odbrane i tu razmatra: odbrambene aktivnosti i odbrambene mere; odbrambene snage; poslove narodne odbrane i nosioce poslova narodne odbrane. Veoma su zanimljiva autorova razmišljanja o pitanjima koja se odnose na funkcionisanje političkog sistema i funkcionisanje društveno-ekonomskog sistema u uslovima rata. Ukazujući na karakter našeg političkog sistema, autor konstatuje: *bez njega za nas nema slobode, bez njegovog rušenja za agresora nema pobede.* Funkcionisanje političkog sistema u ratu objektivno se ispoljava i kao svojevrsna odbrambena aktivnost. Ona se ostvaruje u jedinstvu sa svim drugim odbrambenim aktivnostima, s tim što je svima njima oslonac. Upravo ta međuzavisnost i usklađenost odbrambenih aktivnosti i funkcionisanja političkog sistema bitna je i zakonita pretpostavka uspeha naše odbrane« (str. 128).

Pored uspešnog funkcionisanja političkog sistema u uslovima rata, kao jednu od primarnih pretpostavki odbrane autor ističe i uspešno funkcionisanje društveno-ekonomskog sistema u vreme rata. »Upornost odbrane neposredno zavisi od sposobnosti tog sistema da u svim uslovima rata i za celo vreme njegovog trajanja efikasno funkcioniše i obezbeđuje materijalne potrebe oružanim i drugim snagama odbrane i stanovništva« (str. 130). U okviru ovog poglavlja autor razmatra i mesto i ulogu društveno-političkih zajednica, društveno-političkih i drugih društvenih organizacija, kao i ulogu mesne zajednice, organizacije udruženog rada i građanina SFRJ u sistemu narodne odbrane.

Poslednje poglavlje posvećeno je karakteristikama sistema narodne odbrane. Bitna svojstva (karakteristike) sistema narodne odbrane — kaže profesor Vučinić — opredeljuju funkcija koju ima i način njenog ostvarivanja, zatim karakter društvenog uređenja SFRJ u čijoj je funkciji i zahtevi savremenog rata. A ta svojstva su: jedinstvo sistema, kao primarno svojstvo, koje se ostvaruje u idejnom, organizacionom i funkcionalnom smislu, podruštvljenost i klasno-revolucionarni karakter sistema kao izraz stvaralačke primene marksističke doktrine o naoružanom narodu, efikasnost sistema i spoljnopolitička funkcionalnost.

Knjiga profesora Vučinića prva je takve vrste u toj oblasti. To samo po sebi govori o opravdanosti njenog objavljivanja i o njenom značaju. Pored toga, želeo bih da istaknem da knjigu odlikuju: logičnost u zasnivanju teorije sistema, nadahnutost, koja posebno impresionira kada autor obrazlaže osnove sistema narodne odbrane i vrednosti koje on čuva i koje predstavljaju *raison d'être* njegovog postojanja i razvijanja, svežina stila i jasnoća izraza.

Strezo S. Koloski

Jean Pierre Faye: Kritika jezika i njegova ekonomija

(Biblioteka Sveučilišnog studentskog centra, Zagreb, 1978)

Artikulacija riječi, narativni izričaji u kontekstu »društvenog«, »političkog« te »klasnog« ulaze, u posljednje vrijeme, sve više u domen analiza sociologije saznanja. O tome svjedoči i knjiga Jean Pierre Fayea, *Kritika jezika i njegova ekonomija,* što ju je izdao Sveučilišni studentski centar u Zagrebu.

Sadržajno, studija je podijeljena u četiri dijela: Kritika jezika i njegova ekonomija, Prihvatljivost, Totalitarni jezik i »totalitarizam« i Društveni hijeroglif — sociologija jezika i semantika povijesti: pitanja o metodi.

Autor traga za prvobitnošću riječi obnavljajući njihovo davnašnje značenje. Naime, prvi su riječi »iznašli« »neuki«, da bi se potom njima »služili filozofi«. Zadaća je onoga »tko traži prvotno značenje riječi« da se najprije upita kakvo je bilo njihovo prvobitno značenje za »neukoga«. Kasnije je evolucijom narativnih sistema izgubljena veza sa govorom »neukoga«. Danas se naracija pojavljuje kao fikcija, *idea ficta* i lažna ideja *idea falsa.* Taj proces nose takozvani »fikcioneri«, oni koji oblikuju fikcije. Iz prethodnog, autor izvlači zaključak: o svakodnevnom govoru koji je nesvjestan vlastitog govorenja.

Faye iznalazi praktičke odnose između teorije narativnih sistema i teorije borbe klasa, prema kojima su različiti sistemi naracija izrazi društvenih klasa. Također, on u Marxa razlikuje sindrom funkcije pripovijedanja i teorijskog izlaganja. Ova metodologija — »referencija« — pravi i razliku između mladog Marxa iz *Ideologije* i Marxa iz *Kritike.*

Razvijajući tezu da je svaka društvena klasa promicala svoj vlastiti sistem naracije, autor ističe da je i borba klasa u cijelosti zacrtana u, i kroz jezik. Takva situacija govorenja nužno obuhvaća jednu sociologiju jezika. Ona, kao empirijska znanost, mora povezati polje i kolanje jezika s poljem društvenih grupa i, što je još važnije, društvenih klasa u borbi ili otvorenom sukobu: jezici moći su proizvodnja smisla s »ideološkom« sintaksom. I filozofija kao naracija ne može se zadovoljiti time da bude naracija proizvodnih procesa i proizvodnja naracija. »Na njoj je da bude uspostavljanje odnosa između fragmenata naracije«, i da u samoj nutrini polja tih odnosa i kretanja, od kojih se ona ne može odvojiti da bi ih nadišla, spozna i ispripovijedi »ono što je istinito u tome«.

Autor postavlja pitanje: kako je od materijala njemačkog političkog jezika, od Vajmarske republike do Hitlera, došlo do jednog modela pripovjednog učinka u povijesti. Dakle, kako je jezik male »völkisch sekte mogao postati prihvatljivim njemačkoj naciji« postajući i »rješenje« ekonomske krize u Njemačkoj te najposlije dovodeći do istrebljenja miliona bespomoćnih ljudi, žena, djece. Iako na postavljeno pitanje ne nalazi adekvatan odgovor, moramo zamijetiti korisnost ovakva problematiziranja političkog jezika liberalne intencije koji svršava totalitarizmom. Također, s druge strane, Faye uzima primjer staljinizma razmatrajući nastanak njegova represivnog aparata, koji postaje to, od svoje suprotnosti — oslobodilačke oktobarske revolucije. Zamjerajući Hannah Arendtovoj na izjednačavanju nacizma i boljševizma, Hitlera i Staljina, kao u formulaciji: »Razumljivo je da jedan nacist ili boljševik ...«, autor ističe da bi onda u tom slučaju istovjetnosti između nacizma i boljševizma i svi ljudi prije Hitlera i Staljina bili isti. Po njegovom mišljenju, to vodi strahotnoj tvrdnji Hannah Arendt: »Boljševičkom pojmu permanentne revolucije odgovara pojam rasne selekcije koja nikada neće prestati.«

Autor objašnjava proizvodnju totalitarnog hijeroglifa koji izvještava ili pripovijeda o društvenim

predmetima. To društveno proizvođenje jezika, pa i totalitarnog, autor naslanja na Marxovo objašnjenje društvenog proizvođenja jezika, ali i na Staljinovu formulaciju da je jezik neposredno vezan uz produktivnu djelatnost čovjeka. Mora se priznati da pojam totalitarnog jezika autor nije konsekventno izveo. On nije toliko nejasan, koliko se ne vidi to postajanje jezika totalitarnim jezikom. Također, mi ne vidimo objašnjenje kako se Hitler, na primjer, domogao moći i državne sile preko totalitarnog jezika. Da li je on kasnije stvorio takvu vrstu jezika i govorenja? Ili je, pak, već ranije izgradio odgovarajući osvajački totalitarni jezik? Isto tako, ni staljinistički govor nije dovoljno objašnjen. Samo jedan primjer koga ćemo uzeti već pokazuje određenu prazninu Fayeeve analize. To je upotreba riječi »proletarijat«. Staljinizam je mitologijski ovu riječ uznosio, no učinio je i najveće nasilje nad proletarijatom. Ta i slična pitanja u ovoj studiji nisu dovoljno objašnjena, iako i uprkos njima ona predstavljaju izuzetan teorijski doživljaj.

Slobodan Inić

P. Dockes: Internacionala kapitala

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1977)

Dugo su vremena analize društveno-ekonomskih problema težile svevremenosti, epohalnosti. Od *Utopije* Thomasa Morusa do Marxova *Kapitala* nastojalo se da se socijalna i gospodarska stvarnost totalno promisli, podvrgne kritici ili, barem, sustavno opiše. Naše stoljeće je ekonomskom istraživaču, čini se, pružalo sve manje poticaja za epohalno mišljenje. Krivaca za ovo osipanje ekonomske misli ima više. Na primjer, građanska ekonomija dvadesetog stoljeća nije postigla drugo do to da je krajnje produbila raskorak između svojih sve suptilnijih i složenijih metoda i sve užih i marginalnijih ekonomskih tema. Znanstveni i intelektualni eskapizam građanskih ekonomista otišao je tako daleko da su se oni, izbjegavajući socijalno-gospodarsku istinu kapitalističkog društva u cjelini, usko specijalizirali za najrazličitija, pa i banalna pitanja mikroekonomije i o njima počeli pisati glomazne traktate osnovane na složenim kvantitativnim metodama i upotrebi najsavršenije računarske tehnike. Međutim, to je imalo i pozitivnu stranu. Doista, ako je suvremena građanska ekonomija nešto pridonijela ekonomskoj misli svijeta, onda su to njene krajnje razrađene metode istraživanja.

Upravo to je, s druge strane, nedostajalo marksističkoj ekonomskoj analizi dvadesetog stoljeća. Naime, marksistička je politička ekonomija, teško sustižući revolucionarnu praksu prvih socijalističkih režima, postepeno snižavala razinu Marxove, Engelsove i Lenjinove teorijske baštine i u razdoblju staljinizma, u SSSR-u, svela se na dogmatski, vulgarni pozitivizam i apologiju državno-partijske ekonomske politike.

Dok su tako ekonomisti s obje strane bipolarno razdijeljenog svijeta ideologizirali svoju naučnu metodu, odnosno znanstveno područje, svijet se u društveno-ekonomskom pogledu radikalno mijenjao. Teza prema kojoj praksa treba da teži misli ponovno se obrnula, jer se doista pokazalo da suvremeni trenutak svijeta upravo vapi za svojim znanstvenim osmišljavanjem, za jednom novom teorijskom sintezom. Ta je činjenica već impregnirala istraživače sa svih meridijana, pa su se posljednjih godina počeli pojavljivati novi pokušaji globalne društvene i ekonomske sinteze (Pearson, Timbergen, Leontieff). Cijeli timovi istraživača nadmeću se u proizvodnji sveobuhvatnih gospodarskih uopćenja, želeći da istovremeno otkriju ekonomsku istinu suvremenog svijeta i rasvijetle pravi ili jedini put njegova daljnjeg razvitka.

To je bio možda najpovoljniji moment da upravo francuski teoretičari dođu na svoje: primjereno njihovoj galskoj samodopadnosti i, po vlastitu uvjerenju, predodređeni da tematiziraju opće, a ne pojedinačno, i oni su se poduhvatili istog mukotrpnog zadatka.

Tako se i Pierre Dockes uhvatio ukoštac s jednom velikom temom: internacionalnim kapitalom. Napisao je o njemu cijelu knjigu koja je, evo, pred nama u prijevodu Ljerke Šifler-Premec i Faruka Redžepagića, a u izdanju zagrebačke »Školske knjige«.

Uopćiti svjetsku gospodarsku suvremenost kroz proces internacionalizacije kapitala samo je jedan, rekao bih, od mogućih pristupa. I to iz nekoliko razloga. Prije svega zato što studirati globalno rasprostiranje kapitala 1975. godine ne znači problematizirati jednu, doduše važnu, ali ipak samo ekonomsko-historijsku temu. Naime, proces mondijalizacije kapitala na svjetskoj je ekonomskoj pozornici koncem šezdesetih godina već uglavnom završen, s tim da od početka sedamdesetih godina počinje kvalitativno nov proces koji je i sam već doživio svoju kulminaciju u dramatičnim događajima na svjetskom tržištu na prijelazu iz 1973. u 1974. godinu, što se još i danas osjeća u međunarodnim ekonomskim odnosima. Riječju, ako se teorijski želi uopćiti doista aktualni trenutak svjetske privrede, onda to ne može biti fenomen internacionalizacije kapitala, već mondijalizacija ekonomske krize, točnije, onih ugrađenih društveno-ekonomskih defekata što ih je u korpus svjetske privrede u prethodnom razdoblju ugradio internacionalizirani kapital. S druge strane, postavlja se pitanje koliko je za marksističkog istraživača suvremenih međunarodno-ekonomskih odnosa relevantan sam kapital-odnos i njegovo globalno rasprostiranje, u usporedbi s drugim fenomenima koji, držim, sudbonosnije djeluju na društveno-ekonomski razvoj svijeta. Ovdje u prvom redu mislim na rastuću ulogu zemalja u razvoju i njihove akcije na mijenjanju svjetskog ekonomskog poretka ili, primjerice, na rasprostiranje socijalizma kao svjetskog procesa.

No prepustimo autoru da nas vodi smjerom i načinom razmišljanja kako ih je on sam odabrao i time preuzeo odgovornost za svoje djelo i njegove rezultate.

Odmah treba reći da je Dockes podijelio tekstualni materijal svoje studije do kraja uvažavajući činjenice koje smo o stanju suvremene ekonomske analize iznijeli na početku ovog osvrta. I on, naime, zapaža nedostatke građanske, takozvane »neoklasične« ekonomije, pa u opširnom prvom dijelu studije obračunava s teorijom graničnih troškova, ispravno ističući da su zapadni ekonomisti mikroekonomsku analizu, prilagođenu istraživanjima funkcioniranja i optimalizacije profita na razini poduzeća, samo mehanički podigli na razinu međunarodne razmjene i tako ekonomske odnose između neovisnih i suverenih država shvatili kao odnose konkurentskih poduzeća što se sukobljuju na svjetskom tržištu. Dakako da ova konstrukcija građanskih ekonomista može i smije funkcionirati samo u složenim matematičkim jednadžbama i grafičkim prikazima, kojima se oni, umjesto uvida u svjetski društveno-ekonomski realitet, obilato služe. Međutim, Dockes je u svojoj analizi ekonomskog svjetonazora upao u grešku svojstvenu onim marksističkim kritičarima građanske ekonomije koji na slabo prikrivenu apologiju jednog sistema uzvraćaju frazeologijom iz politekonomskog arsenala druge društveno-ekonomske formacije.

Međutim, ne ostaje upitnom samo metoda Dockesove kritike nego i sam njen ishod. Ne uvažavajući vladajuće tendencije razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa, Dockes je izveo niz zaključaka što ih je kao netočne razotkrila upravo ova posljednja ekonomska kriza što već godinama potresa svijet. Iz niza takvih Dockesovih zaključaka izdvojio bih dva, možda najrelevantnija. Prvi je onaj o međunarodnoj solidarnosti kapitala, a drugi se odnosi na načelo slobodne trgovine, kao trajni i temeljni mit građanske ekonomske

misli. Upravo je ove dvije Dockesove tvrdnje razvoj događaja na međunarodnoj privrednoj pozornici od 1973. do danas u cijelosti opovrgao.

Pokazalo se, naime, suprotno svim očekivanjima i prijašnjim prognozama, da je internacionalizacija američkog kapitala, što je izvršena do konca šezdesetih godina, Sjedinjene Američke Države dovela u teži, a ne u povlašteni položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima. Unutrašnje suprotnosti američkog kapitalizma prilagođenog životu od profita iz njegovih prekomorskih ulaganja danas su oštrije i dublje nego ikada ranije. Iseljavajući cijele grane industrije, i to one najpropulzivnije, bliže svjetskim izvorištima sirovina i jeftine radne snage, američki je kapital, rukovođen mikroekonomskim analizama — koje ne vode računa o konzistenciji nacionalne ekonomije — narušio privrednu strukturu Amerike, poskupio njenu robu, snizio proizvodnost i ozbiljno narušio vanjskotrgovinsku bilancu, a time i snagu dolara. To je izazvalo niz strukturalnih i konjunkturnih poremećaja, pa su početkom sedamdesetih godina Sjedinjene Države u ekonomskom pogledu, što bi Kinezi slikovito rekli, postale pravi »tigar od papira«. Doista, iako su Sjedinjene Države Amerike po obimu proizvodnje, poslova i profita još najveća ekonomska sila na svijetu, one su, u stvari, najranjivije i definitivno u fazi globalne ekonomske defenzive. Amerika je duboko svjesna te činjenice i zato svoju gospodarsku krizu svim silama nastoji prevaliti na leđa svojih kapitalističkih ortaka, bolje rečeno, konkurenata na svjetskom tržištu, a to su, u prvom redu, Zapadna Evropa i Japan. To, naravno, izaziva njihove protumjere, pa se danas već može govoriti o pravom privrednom »hladnom ratu« između suprotstavljenih nacionalnih ili regionalnih kapitala, odnosno njihovih oligarhija.

U svakom slučaju, više ne može biti riječi o međunarodnoj solidarnosti kapitala, a pogotovu ne o prevlasti američkog kapitala.

Jedna od posljedica ove bespoštedne borbe kapitala na svjetskom tržištu ozbiljno derogira i drugi Dockesov zaključak — onaj o slobodnoj trgovini kao najvišem načelu i trajnom mitu građanske političke ekonomije. Naime, od otvaranja krize 1973. pa do danas sve više jača potpuno suprotna tendencija u međunarodnim ekonomskim odnosima, koje, naravno, nadziru upravo najrazvijenije industrijske zemlje, a to je širenje protekcionizma, zatvaranje nacionalnog tržišta ili stvaranje zatvorenih ekonomskih prostora, potvrđenih bilateralnim ili regionalnim sporazumima. Na svom zasjedanju Vijeće ministara Evropskog zajedničkog tržišta ovoj je tendenciji čak dalo stanoviti doktrinarni dignitet. Zaključili su, naime, da je vrijeme slobodne trgovine zauvijek prošlo i da od sada treba graditi takozvano organizirano svjetsko tržište.

U drugom dijelu svoje studije *Internacionala kapitala* Dockes je nešto uvjerljiviji. Ovdje, naime, ne obračunava sa građanskom političkom ekonomijom, već na zasadama marksističke političke ekonomije razvija vlastito viđenje suvremenog svjetskog tržišta. Nastavljajući se na Lenjina, Hilferdinga i, posebno, na teorijske analize Rose Luxemburg, Dockes postepeno izgrađuje svoju sliku svijeta u kojem ipak: »... dolazi do integracije proizvodnje i svjetskog kapitala oko jedne nacije, SAD, pod dominacijom njenog kapitala, u okviru jedne hijerarhizirane i sve neravnopravnije strukture«. Rekoh »uvjerljiviji« zbog izabranog pristupa, ali ne i »ispravniji« jer je ovdje, odista, riječ o tvrdnji koja je stara bar deset godina. Dockesu, kao i mnogim drugim lijevim francuskim misliocima, razapetim između De Gaulleovog antiatlantizma i pozicija Komunističke partije Francuske, posebno prije njena Dvadeset drugog kongresa, treba uputiti jednu osnovnu zamjerku. Naviknuti na sustav mišljenja osnovan na trajnom i nepomirljivom sukobu Istoka i Zapada, oni, s jedne strane, glavnog i jedinog protivnika vide u ekspanzionističkom kapitalu Sjedinjenih Država,

a, s druge, ne registriraju novu društvenu, pa ni ekonomsku snagu što se na svjetskoj pozornici pojavljuje u liku zemalja u razvoju, predvođenih nesvrstanim zemljama. Za Dockesa su male i nerazvijene zemlje tek objekti u igri svjetskog kapitala ili, kako on kaže, nekritički prihvaćajući tezu nove ljevice o svjetskom ekonomskom centru i periferiji, žrtve »feudalne manipulacije« transnacionalnih tvrtki.

U svom zaključku Dockes sažima sva prethodna uopćavanja, ispravno raščišćava s iluzijama o svjetskom socijalističkom prevratu i teorijski nastoji podržati tezu o nacionalnom prijelazu u socijalizam, što je Dvadeset drugi kongres Komunističke partije Francuske uobličio u poznatoj paroli o »socijalizmu nacionalnih boja«.

Prema Dockesu, budućnost svijeta trebala bi biti svojevrsna demokratska hijerarhija proizvođača ujedinjenih udruživanjem rada prvo na lokalnoj, zatim na nacionalnoj i, konačno, na međunarodnoj razini. Na ovom mjestu primjećujemo sa simpatijom da je Dockes, usprkos tomu što je tijekom cijelog svog promišljanja išao šumom, na koncu ipak izbio na drum, što ga je u svojoj tridesetgodišnjoj evoluciji raščistila upravo jugoslavenska politička ekonomija. Iako je ovo nekakva satisfakcija za izmorenog jugoslavenskog čitača, ostaje za žaljenje što je Dockes do krajnjih konzekvencija došao više na tragu prudonističke tradicije francuske lijeve misli, odnosno svježeg procesa izvlačenja iz njene dogmatske faze, negoli na osnovu autentičnog, marksistički inspiriranog uvida u odlučujuće tendencije svjetske suvremenosti.

Na koncu neka nam bude dopuštena još jedna opservacija koja ne ide na račun Dockesa, ali se tiče i njegova djela. Naime, sve se više pokazuje da su i za društvene nauke, osobito ekonomiju, prošla ona zlatna vremena kada je za pisanje knjige dostajalo i cijelo desetljeće, a za prevođenje i daleko više vremena. Danas, kao i u prirodnim naukama, i teorijska dostignuća društvenih nauka zastarijevaju već prilikom ulaska u tisak, a nekmoli poslije svih zavrzlama oko otkupa autorskih prava, prevođenja i ponovna izdavanja u drugoj zemlji. Dockesova knjiga tomu je bjelodani dokaz.

Darko Bekić

»Economia«, br. 3/78.

Nedavno je izašao treći broj časopisa za pitanja ekonomske teorije i prakse »Economia«, koji izdaje Ekonomski institut u Prištini. Ovo je, ujedno, šesta godina izlaženja jedinog časopisa na Kosovu koji tretira pitanja ekonomske teorije i prakse.

U ovom broju objavljeno je osam članaka, jedan prikaz i stalna rubrika »Ekonomska leksikografija«.

U svom radu prof. dr Božidar Jovanović dao je panoramu razvoja ekonomske (političke) misli, obuhvatajući određene faze njenog razvoja, od samih početaka do formiranja marksističke političke ekonomije, odnosno ekonomske misli u svetu. Počeo je od ekonomske misli drevnog carstva (u Egiptu, negde oko 3000. godine pre naše ere), koja se bavi problematikom privrede, hramova; zatim je dao prikaz zbornika zakona Asirije (iz XIV—XIII veka pre naše ere) o obradi poljoprivrednih površina i irigaciji, regulisanju trgovine i cena, kao i rashoda državnog budžeta, da bi posle toga razmatrao ekonomske probleme stare Kine — na osnovu dela Konfučija (negde oko 531—479. godine pre naše ere) koja osvetljavaju pitanja položaja vlasništva i poreskih opterećenja. Prikazao je takođe društveno-ekonomske odnose stare Grčke (od VIII veka pre naše ere), na temelju epova *Ilijada* i *Odiseja*, kao i delâ mislilaca Ksenofona, Platona, Aristotela, a ekonomsku misao starog Rima — uz pomoć dela pisaca Katona Starijeg, Tiberija i

Gaja Graha i drugih (od 234. godine pre naše ere).

Interpretirajući ekonomsku misao epohe feudalizma, autor govori o najkarakterističnijim shvatanjima izloženim u *Kur'anu* (osnovna knjiga muslimanske religijske ideologije), zatim piše o arapskom misliocu Ibn Hadunu (iz XIV veka), te hrišćanskim ocima — Augustinu Blaženom i Tomi Akvinskom. Ekonomska shvatanja ranog feudalizma, zaogrnuta religijskim ruhom, sadržana su u normama ponašanja za određene staleže. Analizirajući razvoj ekonomske misli, autor ističe da, nasuprot kanonistima, merkantilisti (XI—XVII vek) pristupaju ekonomskim pojavama kauzalno i obuhvataju problematiku koja se već stvarno odnosi na kapitalistički način proizvodnje. A fiziokrati (u drugoj polovini XVII veka) proučavaju oblast proizvodnje. Autor potom razmatra ekonomsku misao Viljema Petija, Adama Smita i Davida Rikarda, to jest formiranje političke ekonomije kao posebne naučne discipline. U tim mislima i delima nailazi se na mnoge ideje koje su kasnije postale sastavni deo političke ekonomije Karla Marksa i Fridriha Engelsa, koji su stvorili zaokružen i homogen sistem ekonomske teorije i time dali proletarijatu snažno ideološko oružje i naučno-ekonomsku teoriju — marksističku političku ekonomiju, kao jedinstvenu ideologiju svetskih razmera, zaključuje B. Jovanović. U nastavku autor razmatra predmet političke ekonomije kao proces saznanja i posmatra je kao društveno-ekonomsku i istorijsku nauku, ističući naučni i klasni karakter političke ekonomije u sistemu ekonomskih nauka, kao i njen značaj. Govori i o specifičnostima metoda ove naučne discipline.

Dr Hajrulah Gorani piše o konsolidovanom bilansu stanja i načinu njegovog sastavljanja i pri tom ističe da se konsolidacijom dobija bilans koji prikazuje stanje aktive i pasive određenog dana, prema jedinstvenim kriterijumima procenjivanja. A cilj je da se utvrdi stvarni uspeh zajednice ekonomsko-pravnih subjekata. To se postiže ako se iz prikazanog finansijskog rezultata eliminišu oni prihodi i rashodi koji predstavljaju obračunske kategorije. Prema pozitivnim propisima, radne organizacije koje u svom sastavu imaju osnovne organizacije udruženog rada, odnosno složene organizacije udruženog rada, dužne su da sastave konsolidovane bilanse uz korišćenje propisanih obrazaca. Sastavljanje konsolidovanog bilansa ne sme se shvatiti kao rutinski knjigovodstveno-tehnički posao. Jer tim bilansom se utvrđuje stvarni uspeh poslovanja osnovnih organizacija udruženog rada koje su u sastavu radne organizacije ili složene organizacije udruženog rada. H. Gorani ukazuje i na bitne razlike između zajednica osnovnih organizacija udruženog rada i zajednica preduzeća — koncerna — u kapitalizmu.

Dr Zeki Bejtulahu u prilogu *Demografska kretanja i privredni rast manje razvijenih republika i autonomne pokrajine Kosovo* ukazuje na regionalnu strukturu demografskih promena, prirodni rast stanovništva, prosečne stope rasta, na dejstvo ekonomskih faktora i tendencije razvoja, na osnovne karakteristike socio-demografskih struktura, strukturu zaposlenosti i način privređivanja, novčana primanja seoskih domaćinstava (u 1977. godini), mesto življenja, pismenost i fertilitet, ostvareni stepen ekonomskog rasta u regionalnom razvoju, kretanje društvenog proizvoda po stanovniku, bruto društvene investicije u osnovna sredstva po stanovniku u republikama i pokrajinama itd. Pri razmatranju ovih globalnih strukturnih odnosa autor ističe svu dubinu problema postojećih odnosa i značaj demografskih kretanja za privredni razvoj i prave dimenzije socio-ekonomskih promena, s posebnim osvrtom na SAP Kosovo, na kome je ovaj problem najizraženiji.

Mr Seljman Seljmani piše o naučno-tehnološkoj revoluciji i njenom uticaju na izgradnju socijalizma. Pri tom ukazuje na sve snažniji prodor naučno-tehničke revolucije, koja je izazvala radikalnu transformaciju u sredstvima za rad, predmetima rada, or-

ganizaciji procesa proizvodnje i sličnom. Autor govori i o karakteru naučno-tehnološke revolucije te o potrebi da nedovoljno razvijene zemlje pristupe izgradnji sopstvenog tehnološkog sistema, što se postiže kombinovanjem materijalnih i moralnih socijalističkih stimulansa i istraživačkim kadrovima.

Mr Isak Mustafa razmatra uticaj tržišta i primarne raspodele dohotka na nivo akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada, naročito u industriji SAP Kosova. Pri tom svestrano osvetljava problem akumulativne i reproduktivne (ne)sposobnosti industrije Kosova, analizirajući uzroke takvog stanja.

Mr Maljić Imeri objavljuje rad pod naslovom *Politika razvoja Jugoslavije i mogućnosti unapređenja saradnje sa nesvrstanim i zemljama u razvoju.* Daje i osvrt na sprovođenje odluka Pete konferencije nesvrstanih zemalja održane u Kolombu. U kontekstu razvoja svetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa autor analizira stanje i tendencije u svetskoj privredi sa aspekta ciljeva, principa i odluka Kolomba, kao i razvojnu politiku Jugoslavije u svetlosti odluka Kolomba. Razmatrajući mogućnosti saradnje SFR Jugoslavije sa nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju, autor ističe opšte vidove, sadašnje mogućnosti i probleme saradnje, govori i o ekonomskim odnosima sa inostranstvom, investicionoj politici itd.

Jovan Bogićević piše o sistemu finansiranja opštine Priština, a mr Sherafedin Hoxha o informaciono-dokumentacionoj službi u krupnim privrednim organizacijama udruženog rada.

U rubrici »Prikazi« mr Đoka Slijepčević daje prikaz knjige dr Tihomira Vlaškalića *Osnova za socijalističko samoupravljanje* (koju je objavio Centar Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine za političke studije i marksističko obrazovanje — Novi Sad i Centar za marksističko obrazovanje SK Beograda 1978. godine).

U rubrici »Ekonomska leksikografija« stalni saradnik dr Hajrulah Gorani daje terminološki (albansko-srpskohrvatski) rečnik ekonomskih reči i izraza.

Adil Fetahu

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

3
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj Godina XXII 1979 Broj 3

Содержание

Contents

Neca Jovanov

Pretpostavke ostvarivanja veće uloge i odgovornosti nauke za razvoj društva

— *Nekoliko teza* —

Nauka i proizvodne snage društva

Nauka može i mora imati značajniju ulogu i veću odgovornost:

a) u *oblikovanju* (prestrukturiranju) proizvodnih snaga društva;

b) u razradi dugoročnog *pravca razvoja* proizvodnih snaga društva, i

c) u planiranju *intenziteta* (dinamike) ostvarivanja projekcije oblikovanja (prestrukturiranja) proizvodnih snaga društva i u razradi *intenziteta* (dinamike) ostvarivanja koncepcije dugoročnog pravca razvoja proizvodnih snaga društva.

Najvažniji argumenti za ovu ulogu nauke na području proizvodnih snaga društva mogu biti sledeći:

1. U ekonomskoj nauci se smatra da društvo čije se proi: vodne snage nalaze na onom stepenu svog istorijskog razvoja ko; omogućuje približno 500 do 2.500 dolara nacionalnog dohotka p stanovniku najviše menja strukturu svojih proizvodnih snaga. I stvari, u tom razdoblju (500—2.500 dolara nacionalnog dohotka p stanovniku) oblikuju se proizvodne snage jednog društva, prestruk turiraju se uz znatne ekonomsko-tehnološke promene, osobit promene u strukturi i obimu proizvodnje i usluga, ali i uz nužn manje ili veće socijalne poremećaje (konflikte). Jugoslavija s upravo nalazi na tom stepenu razvijenosti proizvodnih snaga kad se ostvaruju najveće promene u strukturi proizvodnih snaga druš tva u pravcu njihovog oblikovanja — da bi se one, kasnije, be značajnijih promena u strukturi proizvodnje i usluga, ali i be većih potencijalnih ili stvarnih socijalnih poremećaja (konflikata) stabilizovale i većim intenzitetom dalje razvijale.

Te promene u strukturi proizvodnih snaga, odnosno taj pro ces oblikovanja, uslovno rečeno, novih proizvodnih snaga društva uglavnom nastaje odlukama političkih struktura i, uglavnom, na pretežno voluntaristički način, bez značajnijeg i odgovornije učešća nauke u razradi oblikovanja (prestrukturiranja) proizvod nih snaga i bez značajnijeg učešća i veće odgovornosti nauke za donošenje odluka kojima se, u stvari, i faktički i formalno-pravno ostvaruje proces oblikovanja (prestrukturiranja) proizvodnih sna- ga društva.

Posledice tog voluntarističkog odlučivanja o oblikovanju (pre- strukturiranju) proizvodnih snaga društva su višedimenzionalno negativne. Među najznačajnije negativne posledice spadaju: prvo, preterana koncentracija akumulacije snagom političko-teritori- jalne vlasti, bez stvarne saglasnosti radničke klase i njenih samo- upravnih institucija u organizacijama udruženog rada i bez ras- polaganja tom akumulacijom, bez stvarnog učešća i kontrole rad- nika koji su tu akumulaciju stvorili i njihovih radničko-samouprav- nih institucija koje formalno-pravno, po Ustavu i zakonima i po relevantnim političkim dokumentima, treba sami da raspolažu akumulacijom i odlučuju o, za sada, njenoj nužnoj koncentraciji — bez stvarnog samoupravnog udruživanja sredstava namenjenih za proširenu reprodukciju. Druga značajna negativna posledica su predimenzionirane investicione odluke, koje se, sa stanovišta eko- nomske sposobnosti jugoslovenskog društva, uz sve moguće zaj- move od domaćih i inostranih banaka, uopšte ne mogu realizovati. Eventualno realizovanje ovih investicionih odluka sasvim sigurno bi imalo za posledicu negativnu buduću strukturu proizvodnih snaga društva. Jer, postojećim investicionim odlukama, odnosno in- vesticijama koje su u toku (trenutno ih ima 29.000), planiraju se dvostruki ili trostruki kapaciteti koji, opet, pogrešno oblikuju proizvodne snage društva, pre svega, strukturu i obim proizvodnje i usluga, a, s druge strane, za sve kapacitete planirane ovim investi- cionim odlukama već sada se sasvim sigurno zna da za njihovu proizvodnju i usluge uopšte ili u planiranom obimu nema prostora

(potražnje) ni na domaćem ni na međunarodnom tržištu. Treća negativna posledica je relativno dugo zadržavanje reproduktivne sposobnosti privrede i materijalne osnove samoupravljanja u njoj na nivou proste reprodukcije, s jedne, i konstantan višak sredstava u društveno-političkim zajednicama svih nivoa, u samoupravnim interesnim zajednicama, u zajednicama za osiguranje imovine i lica, u spoljnoj trgovini i, naročito, u poslovnim bankama, s druge strane. Neformalna sprega ovih zajednica (države, a dobrim delom i političke i privredne birokratije potpomognute »stručnim i naučnim« argumentima tehnokrata) i organizacija relativno dugo ima ekonomsku dominaciju nad udruženim radom, nad radnicima i njihovim dohotkom, a snagom svoje političke vlasti, naročito u proizvodnom delu privrede, relativno dugo zadržava materijalnu osnovu samoupravljanja uglavnom na nivou proste reprodukcije, uz stalno gajenje iluzija kod radnika da oni (radnici), ostvarujući pravo na rad društvenim sredstvima proizvodnje, samim zaposlenjem, istovremeno ostvaruju i pravo (1) upravljanja tim sredstvima, (2) pravo raspolaganja celim dohotkom, a ne samo ličnim dohocima i (3) pravo na odlučujući uticaj na uslove za stvaranje nove vrednosti, neograničenim obnavljanjem jednog istog političkog stava koji, uobličen u formulu, glasi: »od sada će radnici u udruženom radu raspolagati celinom novostvorene vrednosti«, »zagospodariti celinom društvene reprodukcije«, »ovladati svim tokovima i procesima društvene reprodukcije« itd.*

Navedene i druge negativne posledice voluntarističkog raspolaganja akumulacijom i odlučivanja o strukturi proizvodnih snaga društva imaju razorno dejstvo na proces poželjnog (naučnog) oblikovanja (prestrukturiranja) tih proizvodnih snaga, kao i na ulogu nauke kao proizvodne snage rada u razradi dugoročnijeg pravca razvoja proizvodnih snaga društva. Razorno deluju i na ulogu nauke u razradi dinamike (intenziteta) njihovog oblikovanja i dinamike ostvarivanja naučno razrađenog dugoročnog pravca razvoja proizvodnih snaga društva. Ukoliko bi se realizovalo pravno važećih 29 hiljada investicionih odluka, to bi bila prava destrukcija u procesu tehnološko-ekonomski, proizvodno i samoupravno poželjnog i opravdanog oblikovanja proizvodnih snaga društva.

---

* Ovakvo stanje samoupravljanja, a naročito njegove materijalne osnove, bio je, verovatno, pravi razlog za stav dr Dušana Dragosavca, člana Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, da kategorički kaže: *»Bitan je historijski zadatak prevazići eksploataciju, različite privilegije i, naravno, razviti potpunu ravnopravnost«* (»Borba« od 29. januara 1979. godine, str. 1. i 5). Iz ovoga bi, svakako, nauka našla posla za sebe da objasni otkuda to da 35 godina posle socijalističke revolucije u našem društvu bude bitan istorijski zadatak prevazilaženje eksploatacije, različitih privilegija i ostvarivanje ravnopravnosti. Nauka bi se mogla prihvatiti zadatka da naučno istraži ko je zapravo eksploatisan danas u našem društvu, a ko tu eksploataciju vrši i koliki je stepen postojeće eksploatacije; šta je osnov onih koji eksploatišu i kakav je položaj u raspodeli političke moći onih koji su eksploatisani itd.

Nedemokratska, inače nužna, koncentracija akumulacije raspolaganje njom na pretežno voluntaristički način (može se reć da se, u stvari, akumulacija dobrim delom nalazi u pogrešnim ru kama, jer se samo time može objasniti investiciomanija i ne ba mali broj pogrešnih investicionih odluka) potenciraju veću ulog i odgovornost nauke na području proizvodnih snaga društva — u pretpostavku da i sama naučna delatnost predstavlja proizvodn snagu društva, dakle, njen integralni deo. U tom slučaju će jačat uloga i odgovornost nauke na području proizvodnih snaga druš tva, ne kao intelektualne elite, od radničke klase otuđene i njo nametnute posebne društvene moći, već kao integralnog dela pro izvodne snage rada i kao ideološkog i socijalnog saveznika radnič ke klase; ona će tako biti glavni faktor većeg stvaranja materijal nih i duhovnih dobara.

2. Jugoslovenska privreda, a i društvene delatnosti, posled njih nekoliko godina zahvaćene su procesima ekonomsko-tehno loške integracije, uz dosta izrazitu tendenciju stvaranja malog broja velikih, istina, ni približno uobličenih reprodukcionih celina Zbog toga se, kao sinonim za te organizacije, češće upotrebljava iz raz »veliki ekonomsko-tehnološki sistemi« (formalno-pravno oni su označeni kao složene organizacije udruženog rada), kojima ne dostaju neke veoma značajne komplementarne delatnosti da bi se uobličili kao reprodukcione celine, ali ne kao organizaciono i for malno-pravno zatvorene organizacije, već reprodukcione celine kao stalno *otvorene* i stalno *promenljive*. To, između ostalog znači da, na primer, jedna naučnoistraživačka organizacija ili ob razovno-vaspitna institucija može istovremeno da bude, u procesu stvaranja materijalnih i duhovnih dobara, integralni deo više re produkcionih celina. Reč je o potrebi da se razradi koncepcija i fizionomija reprodukcionih celina kao kičme istorijskog procesa samoupravnog organizovanja jugoslovenskog društva, koje bi (re produkcione celine) isključivale ne samo državu kao sadašnjeg posrednika između različitih — ali, inače, u procesu stvaranja ma terijalnih i duhovnih dobara komplementarnih delatnosti — nego bi isključivale bilo kakvog posrednika između različitih, ali u bu dućoj reprodukcionoj celini komplementarnih delatnosti. Isključi vanjem bilo kakvog posrednika između tih delatnosti otvorilo bi se više prostora za brže samoupravno organizovanje jugosloven skog društva — izvođenje samoupravljanja iz mikronivoa na nivo globalnog društva, pretvaranje samoupravljanja u organizacijama u kojima ljudi rade u samoupravno društvo u celini.

Dokle god postoji posrednik između različitih, ali u budućoj reprodukcionoj celini komplementarnih delatnosti, dotle će posto jati ne samo teorijska nego i realna opasnost da se taj posrednik (svejedno da li je to država, samoupravna interesna zajednica ili neko drugi) otuđi od onih među kojima posreduje, da se od njih osamostali i da im se nametne kao otuđena i osamostaljena vlast nad njima. Zbog toga reprodukcione celine treba ne samo državu da učine izlišnom kao posrednika i da je (da parafraziramo En-

gelsa) postepeno šalju u muzej starina pored kolovrata i bronzane sekire, već da to isto učine kako sa postojećim drugim posrednicima tako i sa onima koji su to tek u začetku. Taj proces se ne može uspešno razraditi niti realizovati bez veće uloge i odgovornosti nauke, ali ne kao posebne intelektualne elite, od radničke klase otuđene i njoj nametnute posebne društvene moći, već kao proizvodne snage rada, odnosno naučne delatnosti koja će i sama biti integralni deo buduće reprodukcione celine, a kao naučna delatnost u toj reprodukcionoj celini biti komplementarna stvaranju materijalnih i duhovnih dobara.

U vezi s tim ukazujemo na tri primera gotovo potpunog zapostavljanja uloge nauke, gde bi ona inače mogla i morala imati značajniju ulogu i veliku odgovornost.

Prvo, primenom kriterijuma *visine ukupnog prihoda* list »Ekonomska politika« je izdvojio 200 najvećih privrednih organizacija udruženog rada. One se nazivaju privredne samo po svojoj *pretežnoj* delatnosti, jer se u okviru njih obavljaju i druge delatnosti koje su komplementarne privrednoj. Ovih 200 organizacija udruženog rada čini, prema ukupnom broju privrednih organizacija udruženog rada u Jugoslaviji, svega 2,9 odsto. Međutim, one ostvaruju 52,5 odsto ukupnog prihoda jugoslovenske privrede i u njima radi više od 40 odsto ukupnog broja zaposlenih u privredi Jugoslavije. Postavlja se pitanje da li je takav proces, sa ekonomsko-tehnološkog gledišta, a i sa stanovišta procesa samoupravnog organizovanja jugoslovenskog društva, opravdan i kakva je perspektiva onih drugih 97 odsto organizacija udruženog rada koje su po svojoj ekonomskoj snazi i broju zaposlenih, manje ili više, na nivou privrede sa zanatskim karakterom proizvodnje i njoj odgovarajuće organizacije rada i čija je konkurentna sposobnost na tržištu u odnosu na velike tehnološko-ekonomske sisteme (složene organizacije udruženog rada) znatno slabija.

Drugo, poslednjih nekoliko godina integracionim procesima obuhvaćeno je više od 5.000 organizacija udruženog rada. Međutim, u tom procesu ekonomsko-tehnološke integracije od ukupnog broja organizacija udruženog rada koje je taj proces zahvatio ili koje su u taj proces integracije ušle svega tri odsto organizacija udruženog rada je »prelazilo« granice socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Očigledno je da su na proces ekonomsko-tehnološke integracije, stvaranje malog broja velikih organizacija udruženog rada, bitno uticali politički faktori društveno-političkih zajednica, a i delovanje ekonomskih zakona na tržištu, ali u okviru političko-teritorijalnih zajednica, čime je u dobroj meri onemogućeno ostvarivanje ustavne koncepcije jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

Iako je teza o zatvorenim nacionalnim (republičkim) ekonomijama politički osporena i poražena, ona se ipak u praksi u izvesnoj meri ostvaruje i živi sa ne baš malim negativnim implikacijama na međunacionalne odnose. Nužno je sagledati ulogu nauke u procesu stvaranja reprodukcionih celina, zanemarujući političko-

-teritorijalnu organizaciju jugoslovenskog društva; neophodno je onemogućavati zatvaranje integracionih procesa u okvire društveno-političkih zajednica i time ukloniti onu konkurenciju na tržištu koja produkuje međunacionalne konflikte. Smatram da je potrebno dublje istraživanje uzroka ovakvog stanja, a i samog stanja, sa stanovišta Ustavom utvrđene koncepcije o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i Ustavom utvrđenih prava i dužnosti socijalističkih republika i autonomnih pokrajina uopšte, a posebno na području ekonomije.

Treće, u tom procesu oblikovanja (prestrukturiranja) proizvodnih snaga društva izvesno je da će neke grane privrede, odnosno neke delatnosti u celini, ili dobrim delom, morati da budu napuštene, »izbačene« iz strukture proizvodnih snaga društva, kao što je izvesno i da će se u tom istom procesu oblikovanja proizvodnih snaga društva morati razvijati nove grane privrede ili delatnosti koje se nalaze tek u začetku ili ih uopšte nema. Ta činjenica uslovljava značajniju ulogu nauke, prvo, zbog toga što se odluke o tome objektivno ne mogu donositi na mikronivou, u osnovnim organizacijama udruženog rada, jer je sasvim sigurno da radnici bilo koje osnovne organizacije udruženog rada, čija delatnost u tom procesu oblikovanja strukture proizvodnih snaga društva ne može ni u kom slučaju opstati, neće sami doneti odluku o likvidiranju proizvodnje, odnosno delatnosti »svoje« osnovne organizacije udruženog rada. Naprotiv, oni će se svim sredstvima, iscrpljujući se »do kraja«, uključujući i štrajk, boriti da se delatnost, odnosno proizvodnja njihove osnovne organizacije udruženog rada održi i opstane po svaku cenu. Sa tog gledišta imam velike rezerve prema neograničenim sanacionim programima i konstantnim gubicima u onim granama privrede, odnosno delatnostima za koje nauka, ali ne samo ona, treba da utvrdi da li, u procesu prestrukturiranja, odnosno oblikovanja strukture proizvodnih snaga društva, mogu uopšte da opstanu. Drugo, odluke o tome koja proizvodnja, odnosno delatnost neće moći da opstane, a koja će se proizvodnja, odnosno delatnost morati razvijati, ili čak kao potpuno nova otvarati, mogu jedino da se donesu na nivou globalnog društva, u čemu nauka mora imati veću ulogu i odgovornost. I na taj način će ona (nauka) imati značajniju ulogu i veću odgovornost u oblikovanju strukture proizvodnih snaga, u razradi dugoročnog pravca razvoja proizvodnih snaga društva i u utvrđivanju intenziteta (dinamike) ostvarivanja prestrukturiranja (oblikovanja) proizvodnih snaga i ostvarivanja koncepcije pravca njihovog dugoročnog razvoja.

3. Prilično je rasprostranjeno i gotovo nenarušeno shvatanje da su tehnologija proizvodnje i organizacija rada ideološki i klasno neutralne. Posledice toga shvatanja su višestruke. Pre svega, potpuno nekontrolisano se kupuju licence od razvijenijih, konkurentnih kapitalističkih i socijalističkih zemalja, i to, u prvom redu, od konkurentnih nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Ta činjenica ima višedimenzionalne negativne posledice po jugo-

slovensku ekonomiju. Prvo: konkurentnost razvijenih socijalističkih i kapitalističkih zemalja i konkurentnost nacionalnih i multinacionalnih kompanija od kojih jugoslovenske organizacije udruženog rada kupuju licence najpre svoju konkurentnost protežu na konkurentne odnose među pojedinim organizacijama udruženog rada u Jugoslaviji, sa realno mogućim negativnim implikacijama na međunacionalne odnose. Negativne implikacije na međunacionalne odnose su moguće kada organizacije udruženog rada, locirane u različitim republikama, kupuju licence za istu vrstu proizvoda od konkurentnih multinacionalnih kompanija, ili od konkurentnih nacionalnih firmi ili konkurentnih ekonomija razvijenijih kapitalističkih i socijalističkih zemalja. Drugo: nekontrolisanim kupovanjem licenci od razvijenih zemalja naš tehnološki razvoj u velikoj meri postaje zavisan od razvijenih socijalističkih i kapitalističkih zemalja, a naročito od nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Ta tehnološka zavisnost Jugoslavije od zemalja i nacionalnih i multinacionalnih kompanija od kojih kupujemo licence nužno se proteže i na našu ekonomsku zavisnost od njih. Reč je, u stvari, o već poznatoj formuli: »tehnološki imperijalizam« — kao način tehnološkog i ekonomskog »okupiranja« nerazvijenih zemalja od strane najrazvijenijih kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a naročito od nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Na taj način nerazvijene zemlje koje su se oslobodile vojne i političke vlasti kapitalističkih zemalja sada postepeno, ali gotovo sasvim sigurno, postaju tehnološke kolonije i ekonomski zavisne od najrazvijenijih kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a naročito od nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Ni naša ekonomija nije imuna od mogućnosti da u izvesnoj meri postaje tehnološka kolonija.

Gotovo je vapijući zahtev Andreja Verbiča, predsednika Privredne komore Slovenije, da Izvršno veće Skupštine Socijalističke Republike Slovenije i Izvršno veće Sabora Hrvatske intervenišu kod inostranih firmi zbog zakašnjenja isporuke opreme za izgradnju nuklearne elektrane u Krškom, jer je zbog zakašnjenja isporuke opreme od američkih firmi izgradnja ove elektrane znatno usporena, a zbog neisporučivanja opreme u ugovorenom roku troškovi gradnje nuklearne elektrane već sada znatno premašuju ranije planirana sredstva. Tempo izgradnje nuklearne elektrane u Krškom više je u rukama američkih firmi koje daju opremu nego u rukama Socijalističke Republike Slovenije i Socijalističke Republike Hrvatske kao investitora, odnosno naših izvođača radova. Ovaj primer može biti dobra pouka kako sami podležemo »tehnološkom imperijalizmu« i u izvesnoj meri postajemo tehnološka kolonija i kako razvijene socijalističke i kapitalističke zemlje, a naročito njihove nacionalne i multinacionalne kompanije najpre ovladavaju našom tehnologijom, a preko nje dovode u pitanje našu ekonomsku nezavisnost — sa ne baš malim političkim implikacijama po samostalnost naše zemlje i njen položaj i ulogu u međunarodnoj podeli rada i na međunarodnom tržištu.

Iz toga bi se mogla formulisati dva dugoročna zadatka koja se mogu izvršiti samo ako nauka bude proizvodna snaga rada i ako preuzme na sebe veću ulogu i odgovornost. Prvi zadatak je otpor invaziji »tehnološkog imperijalizma« — da ne bismo postali tehnološka kolonija, a to znači: osposobljavanje kadrova za brže stvaranje vlastite tehnologije proizvodnje i organizacije rada i smanjivanje tehnološke i ekonomske zavisnosti jugoslovenske privrede od razvijenih kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a naročito od nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Drugi zadatak je pronalaženje takve tehnologije proizvodnje i organizacije rada (vlastite, ali i transfer iz razvijenih zemalja, dakle, i kupovanje licenci), koje bi, poput samoupravljanja (kao i samo samoupravljanje) materijalno i moralno motivisale celokupni ljudski potencijal na maksimalno moguće razvijanje stvaralačkih sposobnosti ljudi i omogućavale da svi ljudi svoje stvaralačke sposobnosti za stvaranje materijalnih i duhovnih dobara bez ograničenja ispolje. Pronalaženje takve tehnologije proizvodnje i organizacije rada jeste, verovatno, danas najvažniji zadatak čije se rešenje nalazi, pre svega, u rukama nauke. To podrazumeva znatno veće investicije u fundamentalna istraživanja, a ne samo investiranje u ona naučna istraživanja čiji će rezultati biti neposredno primenljivi. Uzgred, gotovo i nemamo značajnija ulaganja u fundamentalna istraživanja, jer se to smatra luksuzom i opravdava jeftinijim kupovanjem licenci. Sada se, na žalost, uglavnom finansira onaj naučnoistraživački rad koji se »po kratkom postupku« sprovede da bi njegovi rezultati mogli biti što pre upotrebljivi. Reč je, u stvari, o finansiranju uglavnom neposredno aplikativnih istraživanja.

Ulaganje u fundamentalna istraživanja i pronalaženje takve tehnologije proizvodnje i organizacije rada koje bi razvijale stvaralačke sposobnosti celokupnog ljudskog potencijala i otvarale prostor da ljudi svoje stvaralačke sposobnosti ispolje bez ograničenja — sada je posebno značajan poduhvat zbog toga što još nije prevladano shvatanje da su tehnologija proizvodnje i organizacija rada ideološki i klasno neutralne i da treba da uvozimo onu tehnologiju i organizaciju rada koje su, navodno, najproduktivnije. Pitanje koje zaslužuje posebnu raspravu je kriterijum vrednovanja produktivnosti tehnologije proizvodnje i organizacije rada, tim pre što ima dosta primera da naše organizacije udruženog rada uvoze i uvode tehnologiju proizvodnje i organizaciju rada koje su neke najrazvijenije kapitalističke zemlje (na primer, Švedska), pod pritiskom i na zahtev sindikata, odbacile iz humanih, a i iz ekonomskih razloga.

Ukoliko bismo ulaganjem u fundamentalna istraživanja pronalazili samoupravljanju odgovarajuću, ali i visokoproduktivnu tehnologiju proizvodnje i organizaciju rada, onda bi i samoupravljanje (u svakoj varijanti njegovog poimanja — definisanja) i tehnologija proizvodnje i organizacija rada istovremeno, odmah, materijalno i moralno motivisali celokupan radno sposoban ljudski

potencijal da razvija svoje stvaralačke sposobnosti, ali i da te sposobnosti za stvaranje materijalnih i duhovnih dobara bez ograničenja ispoljava. Na taj način će samoupravljanje, tehnologija proizvodnje i organizacija rada kumulativno, materijalno i moralno istovremeno, odmah, motivisati ljude da razvijaju i ispoljavaju svoje stvaralačke sposobnosti stvarajući materijalna i duhovna dobra. Time će samoupravljanje, tehnologija proizvodnje i organizacija rada kumulativno i, naglašavam, istovremeno značiti proces razotuđenja čovekove ličnosti, oslobađanja radničke klase i čoveka uopšte. Opisana tehnologija proizvodnje, organizacija rada i samoupravljanje će, kao jedinstven istorijski proces, stvarati prostor da čovek — samoupravno i politički organizovan, a ne kao izolovani pojedinac — prevladava u toku rada i povodom rada »carstvo nužnosti«, otvarajući time prostor za prelaz u »carstvo slobode«, pre svega, slobode razvijanja i realizovanja stvaralačkih sposobnosti radno sposobnog ljudskog potencijala usmerenog na stvaranje takvih materijalnih i duhovnih dobara koja će, u prvom redu, zadovoljavati potrebe čoveka kao bitnog uslova njegovog očovečenja. To bi bila prednost našeg samoupravnog društva nad drugim političkim pokretima, produkcionim odnosima i društvenim sistemima, a i njegovo istorijsko opravdanje.

4. Nužno je razraditi koncepciju nauke kao proizvodne snage rada, dakle, naučne delatnosti kao integralnog dela proizvodnog rada i naučne delatnosti kao nosioca naučno-tehnološkog procesa. Sada je, na žalost, manje ili više fizička, a i funkcionalna i proizvodno-ekonomska rascepljenost društva na proizvodni rad kao fizičku delatnost i naučnu delatnost kao fizički dodatak čak ekonomsko opterećenje tako pogrešno shvaćenog proizvodnog rada. Sa tog stanovišta treba razmotriti pitanje sadašnjih posrednika između naučne delatnosti i proizvodnog rada koji objektivno, samom činjenicom što su posrednici, ne mogu nauku da integrišu u proizvodni rad i da je učine integralnim delom proizvodne snage rada. Naprotiv, ovi posrednici, formalno uspostavljeni, institucionalizovani radi povezivanja nauke i proizvodnje (udruženog rada), objektivno prerastaju u poseban centar društvene moći koji će po svojoj snazi, pre ili kasnije, nadvisiti i udruženi rad i nauku, i, umesto posrednika između njih, on će objektivno postajati društvena moć i nad udruženim radom (proizvodnjom) i nad naukom, držeći ih rascepljenima da bi imao opravdanje za svoje postojanje i jačanje, samo formalno, kao posrednika koji povezuje dve komplementarne delatnosti (kojima posrednik u stvari i nije potreban).

5. Proizvodne snage društva, uz dosta oscilacija, ipak se kreću u pravcu integracije, a naučna delatnost, uglavnom, u suprotnom smeru — u pravcu dezintegracije. Sasvim je izvesno da dezintegrisana naučna delatnost objektivno ne može igrati značajniju ulogu i preuzimati na sebe veću odgovornost za razradu *strukture i pravca razvoja proizvodnih snaga društva* i veću ulogu i odgovornost u razradi *intenziteta* (dinamike) ostvarivanja razrađene

strukture i pravca razvoja proizvodnih snaga društva. Ovo nije moguće tim pre što je naučna delatnost »isparcelisana« i ekonomski, a i politički vezana i zavisna od veoma malih ekonomskih i političkih segmenata jugoslovenskog društva. Izvesno je jedno: da bi se nauka ostvarivala kao proizvodna snaga rada, naučne delatnosti se moraju integrisati i time maksimalno smanjiti sadašnje rasipanje i neracionalno korišćenje ionako oskudnog naučnoistraživačkog potencijala.

Nauka i samoupravno organizovanje jugoslovenskog društva i društveni sistem Jugoslavije

Nauka mora imati značajniju ulogu i veću odgovornost za razradu koncepcije samoupravnog organizovanja jugoslovenskog društva i, posebno, društvenog sistema Jugoslavije (samoupravnog, političkog, privrednog — dakle, društvenog sistema u celini). Ona, takođe, mora imati značajniju ulogu i veću odgovornost za razradu intenziteta ostvarivanja koncepcije društvenog sistema. Međutim, ona to sada objektivno ne može, jer je naučna delatnost (ovde je sada reč, pre svega, o društvenim naukama) dezintegrisana, »isparcelisana« na mnogo malih naučnoistraživačkih institucija koje su, manje ili više, ekonomski i politički »vezane«, odnosno zavisne od veoma malih segmenata društvenog sistema Jugoslavije. Samim tim su unapred utvrđeni (predodređeni), podrazumevaju se i prostor i predmet istraživanja, ali u dobroj meri i cilj i sam rezultat naučnoistraživačkog rada. U skladu s tim predodređenim ciljem i rezultatima naučnoistraživačkog rada pravi se i primenjuje, po pravilu, odgovarajuća metodologija i instrumenti istraživanja. Posledice su jasne. Budući da se društveni sistem Jugoslavije, istina, sa dosta oscilacija, razvija u pravcu integracije, u pravcu stvaranja jedinstvenog društvenog sistema Jugoslavije, naučna delatnost može igrati značajniju ulogu i preuzimati na sebe veću odgovornost za razradu društvenog sistema i njegovog ostvarivanja samo ako se i sama razvija u istom pravcu, dakle, u pravcu integracije pojedinih naučnih delatnosti. Budući da sada postoji taj raskorak između procesa integracije, odnosno stvaranja jedinstvenog društvenog sistema Jugoslavije i dezintegracije naučne delatnosti, naročito na području društvenih nauka — to može biti jedan od značajnih razloga da se problem nauke i njene uloge i odgovornosti za razradu društvenog sistema Jugoslavije i njegovog ostvarivanja razmotri, pre svega, u Savezu komunista, ali i u drugim političkim, samoupravnim i naučnim institucijama, organizacijama i zajednicama. Pri razmatranju ovog problema ne treba zanemariti činjenicu da su društvene nauke ne samo »isparcelisane« nego su, manje-više, uobličene u sistem zatvorenih krugova (u stvari klanova kao neformalnih grupa koje imaju svoje »rodonačelnike« i nepisana, ali veoma stroga pravila ponašanja njenih pripadnika) koji u dosta slučajeva rasipaju svoje snage praveći iste istraživačke

projekte bez međusobne javne naučne komunikacije (u stvari, ovde je reč o izostajanju naučnog dijaloga koji bi se vodio javno i na intelektualno i ljudski pošten način), neracionalno koristeći ionako oskudan naučnoistraživački kadar u društvenim naukama. Opšte je poznato da dobar naučnoistraživački projekt na području društvenih nauka znači više nego polovinu obavljenog posla u procesu naučnoistraživačkog rada. A upravo u tom delu naučne delatnosti (pravljenje naučnoistraživačkih projekata) društvene nauke su najviše dezintegrisane, i tu se najviše rasipa i neracionalno koristi ionako oskudan naučnoistraživački kadar.

Argumentaciju za ove tvrdnje smatram da nije potrebno iznositi, jer je toliko poznata da je postala tako reći notorna činjenica. Tako, na primer, u oblasti društvenih nauka postoji samo nekoliko projekata koji se realizuju na području cele Jugoslavije, među kojima i Projekt o istraživanju delegatskog sistema — čiji su nastanak i realizacija, uzgred rečeno, praćeni takvim teškoćama koje su, s vremena na vreme, dovodile u pitanje i nastanak projekta i njegovo ostvarivanje.

Integrisanje naučnoistraživačkog rada u sistem usmerenog (ranije srednjoškolskog) obrazovanja i u sistem obrazovanja u višim školama i na fakultetima

Izvesno je da su naučnoistraživački rad i sistem redovnog obrazovanja toliko razdvojeni da se jedina veza između njih uspostavlja posredstvom samoupravnih interesnih zajednica ili nekih drugih posredničkih institucija. Unošenje naučnoistraživačkog rada u sistem redovnog obrazovanja, kao njegovog integralnog dela, treba, prvo, da omogući da se iz sistema obrazovanja ukloni njegova glavna slabost — učenje radi nagomilavanja znanja, a ne radi osposobljavanja za rad i samoupravljanje, i, drugo, da se ne uči samo teorija i ustavno-pravna i politička koncepcija društvenog sistema Jugoslavije već da se naučnoistraživačkim radom proučava, pre svega, jugoslovenska praksa i da njeno proučavanje bude integralni deo osposobljavanja učenika i studenata za rad i samoupravljanje u sklopu sistema redovnog školovanja. Unošenje naučnoistraživačkog rada u sistem redovnog obrazovanja treba da omogući i naučnije i adekvatnije vrednovanje jugoslovenskog iskustva i jugoslovenske prakse. Sada su se u sistemu redovnog školovanja učenika i studenata, u proučavanju jugoslovenske prakse i iskustva, ispoljile četiri slabosti:

Prvo, svakom nastavniku je, manje-više, prepušteno da sam prikaže rezultate istraživanja na veoma malim segmentima jugoslovenskog društva i da te, uglavnom vlastite, rezultate istraživanja vrednuje sam — prema kriterijumima koji odgovaraju njegovom gledanju na koncepciju i praksu društvenog sistema Jugoslavije. Drugo, jugoslovensko društvo istražuje se, uglavnom, u onim segmentima njegove istorije koji više ne postoje. Proučava se pre-

težno nešto što je prošlo jer proučavanje prošlosti mahom ne predstavlja nikakav rizik za istraživače. Zbog toga se savremeni problemi jugoslovenskog društva veoma malo naučno istražuju i, prema tome, u veoma su maloj meri, ili gotovo uopšte nisu zastupljeni u procesu *osposobljavanja* učenika i studenata za rad i samoupravljanje u sklopu sistema redovnog obrazovanja. Treće, postoje veoma velike razlike u interpretaciji i vrednovanju različitih, a veoma često i potpuno istih rezultata istraživanja, koje se, kao što sam rekao, obavljalo na vrlo malim segmentima jugoslovenskog društva. Zbog toga unošenje naučnoistraživačkog rada u sistem redovnog obrazovanja, odnosno proučavanje savremenog jugoslovenskog društva u celini, a i savremenog sveta uopšte, treba da smanji razlike u vrednovanju rezultata istraživanja, odnosno jugoslovenske teorije i prakse, a i teorije i drugih zemalja, savremenog sveta uopšte. Četvrto, u vrednovanju prakse i iskustva savremenog jugoslovenskog društva ispoljile su se dve krajnosti. Prva se može podvesti pod formu »naučno« opravdanje svega postojećeg — što se, u stvari, svodi na apologetski odnos naučnoistraživačkog rada prema tekućoj, čak i operativnoj, politici. Druga krajnost je »naučno« obezvređivanje svega postojećeg. Ovaj nihilizam nastao je pretvaranjem Marksove teze o »bespoštednoj kritici svega postojećeg« u negiranje i obezvređivanje svega postojećeg — što sa Marksovom tezom nema ničeg zajedničkog. Između ove dve krajnje tačke (apologije i nihilizma) u vrednovanju jugoslovenske teorije i prakse ne postoji praznina, jer se između njih nalazi mnoštvo raznovrsnog, i u dosta slučajeva međusobno isključivog vrednovanja jugoslovenske misli i prakse i jugoslovenskog iskustva. Ovome dodajem da je u taj naučnoistraživački rad — kao integralni deo osposobljavanja učenika i studenata za rad i samoupravljanje u sklopu sistema redovnog obrazovanja — nužno uključiti i studente kao subjekte vlastitog osposobljavanja za rad i samoupravljanje, kroz naučnoistraživački rad tokom redovnog školovanja.

Potreba za naučnim dijalogom o problemima savremenog jugoslovenskog društva

Problem javnog dijaloga u jugoslovenskom društvu je višedimenzionalan. Ovde samo naglašavamo činjenicu da je javni naučni dijalog, naročito u društvenim naukama, gotovo potpuno zamro i da javne, otvorene i na intelektualno i ljudski pošten način (od svih učesnika dijaloga jednako uvažavanje i korišćenje autoriteta argumenata) vođene konfrontacije različitih mišljenja o problemima savremenog jugoslovenskog društva u stvari i nema; da se komunikacije među naučnim radnicima vode u zatvorenim krugovima (čitaj klanovima), u kojima naučni radnici, manje-više, dokazuju koncepcije i teze »rodonačelnika«. U stvari, naučni dijalog je, između ostalog, blokiran rasporedom naučnih radnika u zatvorene

krugove i uspostavljenom nekom vrstom kore (čitaj: dogme) najuticajnijih naučnih radnika koji, istina neformalno, stoje na čelu pojedinih zatvorenih krugova. Zbog toga je naučna delatnost, mahom, podosta privatizovana i mladi, potencijalni naučni radnici moraju se, uglavnom, najpre prikloniti nekom klanu i njegovom »rodonačelniku«, zapravo, moraju se najpre nekome prikloniti da bi stekli šansu da se razvijaju kao naučni radnici, bilo da je reč o fakultetima ili o naučnoistraživačkim institucijama. Zanimljivo je da su među misaono najplodnijim istraživačima oni naučni radnici koji ne pripadaju ni jednom zatvorenom krugu (klanu), koji su se »uvukli u svoju naučnu ljušturu«, istražuju kao izolovani pojedinci i žive u svetu knjiga, često sami sebi dovoljni, osećajući se u praznom prostoru. U jednom trenutku svi klanovi se trude da ih iz tog prostora izvuku i javno »učlane« u svoj klan, a drugom prilikom da ih — opet svi klanovi — bojkotuju, primenjujući logiku: ako neće da se »učlani« u naš klan, onda se sigurno »učlanio« u protivnički ili konkurentan i samim tim je naš protivnik.

Mogla bi se razmotriti ideja o posebnoj ulozi naučnih i stručnih udruženja (politikologa, sociologa, pravnika, inženjera i tehničara, ekonomista, psihologa, filozofa i drugih) u prevazilaženju ovog stanja o kojem sam govorio. U stvari, ova naučna i stručna udruženja mogla bi se, a i morala, afirmisati kao tribine na kojima bi se vodio, naglašavam, javni naučni dijalog na intelektualno i ljudski pošten način. To je nužno tim pre što su članovi ovih udruženja naučni radnici koji, inače, zbog pripadnosti zatvorenim krugovima, međusobno intelektualno i naučno uglavnom ne komuniciraju — ne vode naučni dijalog i ne žive kolektivnim intelektualnim životom u zajedništvu ljudi različitih naučnih i intelektualnih orijentacija, preokupacija, mišljenja itd.

Sličnu ulogu bi mogao imati Centar za društvena istraživanja Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, zatim marksistički centri centralnih komiteta savezâ komunista republika i marksistički centri pokrajinskih komiteta savezâ komunista i Politička škola »Josip Broz Tito« u Kumrovcu. Zapravo, ove institucije bi se mogle razvijati, pre svega, kao mesto i žarište naučnog i ideološko-političkog dijaloga o problemima savremenog jugoslovenskog društva i o spornim teorijskim problemima. Ove institucije bi trebalo ne samo da podstiču naučni i ideološko-politički dijalog već bi svoju afirmaciju mogle tražiti i ostvarivati u organizovanju tog dijaloga, okupljajući ljude različitih struka i naučnih orijentacija. Ako bi igde trebalo razvijati interdisciplinarni dijalog o problemima savremenog jugoslovenskog društva i savremenog sveta uopšte i o spornim teorijskim problemima, onda bi to trebalo prvenstveno u ovim marksističkim centrima. Redakcije časopisa koje nisu klanovski obojene mogle bi takođe igrati značajnu ulogu u podsticanju i organizovanju toliko potrebnog interdisciplinarnog dijaloga.

Neophodnost dijaloga ističem zbog toga što se naše društvo multiplicira geometrijskom progresijom; i u društvenoj praksi,

teoriji i nauci nagomilani su problemi za koje nemamo rešenja koja bi bila opšteprihvatljiva i aplikativna. Nalaženje rešenja tih spornih problema je moguće, pre svega, javnim naučnim dijalogom vođenim na intelektualno i ljudski pošten način. Rešenja se u tim dijalozima mogu nalaziti samo ako svi učesnici u dijalogu budu u podjednakoj meri koristili i uvažavali autoritet argumenata i ako se iz naučnog dijaloga definitivno izbaci arbitriranje političkim sredstvima, političko etiketiranje i povišen ton kao kompenzacija za nedostajanje argumenata. Ovaj stav je u izvesnoj meri i moja kritika što nemamo javnog naučnog dijaloga koji bi bio vođen na intelektualno i ljudski pošten način. Zbog toga smatram značajnim deo Engelsovog pisma Hersonu Triru od 18. decembra 1889. godine:

»Radnički pokret zasniva se na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njegova životna stihija; kako on sam može izbegavati kritiku, težiti da se zabrani diskusija? Zar mi od drugih zahtevamo slobodu govora samo radi toga da bismo je uništili u svojim vlastitim redovima?«

Citirani Engelsov stav smatram i rešenjem stalno aktuelne dileme o odnosu politike i nauke, a posebno dileme o položaju i ulozi politike u podsticanju i razvijanju naučnog dijaloga i u samom naučnom dijalogu.

Problemi interdisciplinarnog proučavanja savremenog jugoslovenskog društva i teorijski spornih problema

Naveo bih samo dva pitanja:

1. Razvijanje kolektivnog naučnoistraživačkog rada, ali tako da u jednom naučnoistraživačkom timu budu istraživači različitih struka — ekonomisti, sociolozi, filozofi, inženjeri, pravnici, lekari, politikolozi, psiholozi i drugi.

Kolektivni naučnoistraživački rad podrazumeva interdisciplinarno proučavanje savremenog jugoslovenskog društva i teorijski spornih problema, ali ne tako što će naučnici proučavati pojedine segmente ili pojedine aspekte jedne iste društvene pojave, a rezultat kolektivnog naučnoistraživačkog rada biti prost fizički zbir rezultata istraživanja ili pojedinih segmenata savremenog jugoslovenskog društva, ili prost zbir proučavanja celine društvene pojave, a da se to u rezultatu istraživanja ne vidi, jer interdisciplinarno istraživanje se, po pravilu, pojavljuje kao rezultat fizičkog zbira rezultata istraživanja jedne iste društvene pojave sa aspekta više različitih naučnih disciplina. Zbog toga kolektivni naučnoistraživački rad, bilo da je usmeren na probleme savremenog jugoslovenskog društva, i savremenog sveta uopšte, bilo na istraživanje teorijski spornih problema, mora kao rezultat interdisciplinarnog istraživanja dati takvu sintezu koja će u celini pružiti sliku proučavane pojave ili dati celinu teorijski spornog problema. Na ovo

ukazujem zbog toga što uglavnom to do sada nije bio slučaj. Dovoljno je pogledati knjige ili udžbenike koje pišu »kolektivi autora«, pa videti da je taj kolektivni rad, u stvari, fizički zbir pojedinih članaka pisanih sa stanovišta različitih naučnih disciplina. U tom zbiru članaka, odnosno knjizi ili udžbeniku, koju je napisao »kolektiv autora«, nema ni sinteze problema o kome se piše ni dovoljne koherentnosti između pojedinih tekstova, niti se, pak, iz njih može izvući jedna konzistentno razrađena koncepcija. Zbog toga mislim da kolektivan naučnoistraživački rad (podrazumevajući tu, pre svega, interdisciplinarno istraživanje) mora, kao rezultat, dati sintezu istraživanja svih pojedinačnih naučnih disciplina, kako bi se mogla sagledati celina istraživanog problema — bilo da je u pitanju savremeno jugoslovensko društvo u celini ili pojedini njegovi segmenti, ili savremeni svet uopšte, bilo, pak, da je reč o teorijski spornim problemima. Zbog toga smatram potrebnim dublju razradu ideje o interdisciplinarnom istraživanju i kolektivnom radu naučnika.

2. Naučni radnici, naročito oni koji se pretežno bave naučnoistraživačkim radom, teže ka što užoj specijalizaciji kao uslovu kvalitetnijeg naučnoistraživačkog rada i sa naučnog i aplikativnog gledišta vrednijeg rezultata istraživanja. Ta težnja ka što užoj specijalizaciji ima svoje opravdanje naročito na području prirodnih i tehničkih nauka, a u manjoj meri i društvenih nauka. Međutim, to sužavanje područja naučnoistraživačkog rada pojedinih naučnika multiplicira probleme interdisciplinarnog istraživanja savremenog jugoslovenskog društva i teorijski spornih problema. Ono naročito otežava pravljenje sinteze rezultata istraživanja koje ostvaruju naučnici što su područje svog istraživačkog rada suzili u maksimalno mogućoj meri i specijalizovali se ili za proučavanje veoma malih segmenata savremenog jugoslovenskog društva ili se ograničili na vrlo uske vidove proučavanja celine društvene pojave ili teorijski spornog problema. To, razume se, i nameće pitanje moguće potrebe za »univerzalnim« naučnim radnicima koji će biti sposobni da prave sintezu interdisciplinarnog naučnoistraživačkog rada.

Naučni podmladak

Problemi naučnog kadra implicite su utkani u ceo tekst. Ovde bih posebno skrenuo pažnju na još samo nekoliko vezanih za stvaranje naučnog kadra. Pri tom mislim na specifične probleme mladih naučnika, naučnog podmlatka. Prvi je — nisko materijalno i moralno vrednovanje rada naučnog podmlatka. Drugi — nepovoljan status i objektivni položaj potencijalnih naučnih kadrova u opštoj klimi koja vlada u nauci, a o kojoj sam ranije govorio (naime, da potencijalni naučnik, kao mlad čovek, mora najpre da se prikloni, hteo on to ili ne, autoritetima da bi imao šansu da se i stvarno i formalno razvija u naučnog radnika). Treće, treba podvrgnuti

kritičkoj analizi stvarne efekte slanja mlađih naučnih radnika
specijalizaciju u inostranstvo i razmotriti šta ta specijalizaci
u drugim zemljama stvarno znači za njihovo osposobljavanje
ovladaju proučavanjem jugoslovenskog društva i savremen
sveta uopšte. Četvrto, mislim da je potrebno, posebno sa poten
jalnim naučnim kadrovima, organizovati raznovrsne oblike n
hovog osposobljavanja za bavljenje naukom.

Politička klima i drugi uslovi za značajniju ulogu i veću odgovornost naučne delatnosti u savremenom jugoslovenskom društvu

I ovaj problem je višedimenzionalan. Ukazao bih samo na ne
liko. Pre svega, smatram da naučna delatnost može igrati z
čajniju ulogu i preuzimati veću odgovornost za razvoj proizvodn
snaga društva i društvenog sistema samo ako se rehabilituje ma
rijalna i moralna vrednost stvaralačkog rada uopšte, a osob
onog rada koji na bilo koji način stvara materijalna dobra, dak
proizvodnog rada u najširem smislu reči. Nauka može postati p
izvodna snaga rada i »proizvodna snaga« društvenog sistema sa
ako se materijalna i moralna vrednost proizvodnog rada ponc
vrate na pravo mesto. Da to sada nije slučaj ima isuviše doka
Navešću i nekoliko posledica obezvređivanja stvaralačkog ra
uopšte, a posebno proizvodnog. U Socijalističkoj Republici Srb
bez autonomnih pokrajina ima ukupno 84.000 stručnjaka, kadro
sa visokom stručnom spremom (fakultetom). Od toga u privr
radi svega 34.000, a u vanprivrednim delatnostima — 50.000 str
njaka. Od 2.737 doktora nauka, koliko ih ima u Srbiji bez au
nomnih pokrajina u privredi je zaposleno svega 129. U Beogra
550 inženjera radi u takvim organizacijama udruženog rada i r
nim zajednicama u kojima objektivno ne mogu da obavlja
poslove vezane za njihovu struku. Prema listu »Komunist«, maš
ski inženjeri su, recimo, zaposleni u poslovnim bankama i u
moupravnim interesnim zajednicama. Od ukupnog broja str
njaka koji su ranije radili u privredi Beograda 60 odsto je
pustilo privredne organizacije udruženog rada, a time i sv
struku, i otišlo u vanprivredne delatnosti. Od ukupnog broja
poslenih u beogradskoj privredi tek svaki osamnaesti zaposleni
stručnjak. A od ukupnog broja zaposlenih u neprivrednim de
nostima Beograda (ne računajući univerzitete i naučnoistraživa
institucije) svaki treći zaposleni ima završeni fakultet. Slična t
dencija bežanja iz proizvodnje ispoljena je i kod radnika.
poslednjem takmičenju metalskih radnika Jugoslavije svi meta
izuzev jednog, koji su osvojili prva mesta na tom takmičen
izjavili su da oni cene svoju struku i rad za strojem, ali da je
rad toliko materijalno i moralno obezvređen da će ga oni napus
onog časa kad im se za to ukaže prilika. Otići će najpre u rež
zatim u direkciju, a kasnije, po mogućnosti, u skupštine sa

ravnih interesnih zajednica, u poslovne banke, u zajednice za iguranje imovine i lica, u državnu upravu, u spoljnu trgovinu itd. ičem da se te velike razlike u materijalnom i moralnom vrednonju proizvodnog rada i rada u neprivrednim delatnostima ne kazuju toliko kao velike razlike u visini ličnih dohodaka, već kao like razlike u korišćenju sredstava zajedničke potrošnje po radku, odnosno reč je o većim mogućnostima ostvarivanja Ustavom rantovanog prava na stan, na dalje stručno usavršavanje, na bijanje stipendije za školovanje dece, na putovanje u inostranvo na specijalizaciju i slično.

Možda nam za pouku može poslužiti sledeći značajan podak: u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama od ukupnog broja ručnjaka koji se bave naučnoistraživačkim radom 60—70 odsto zaposleno u proizvodnim firmama, odnosno u naučnoistraživačim institutima lociranim u proizvodnim preduzećima, koji se prežno bave fundamentalnim istraživanjima. Od ukupnih ulaganja fundamentalna istraživanja u svetu (ne računajući socijalističe zemlje) 98 odsto sredstava je koncentrisano u nekoliko najzvijenijih kapitalističkih zemalja.

Vratimo se, u sklopu ove teme, našem društvu. Dakle, ljudi oji se bave naukom kao strukom materijalno i moralno su do da, a i sada, motivisani da ne rade ono za što su se tokom dovnog školovanja osposobljavali, odnosno da ne preuzimaju ću ulogu i odgovornost za razradu strukture i pravca razvoja roizvodnih snaga društva i za razradu pravca društvenog sistema njegovog ostvarivanja. Oni objektivno — zbog niskog materilnog i moralnog vrednovanja proizvodnog rada — ne žele da vojom delatnošću budu proizvodna snaga rada i društvenog stema.

Mislim da ni politička klima nije bila povoljna za afirmaciju aučne delatnosti. Tako se, na primer, u kritici tehnokratizma, kao lternative suprotne samoupravljanju, nije razgraničio tehnokrazam, kao vlast stručnjaka nad radnicima i njihovim dohotkom, d stručnog i naučnog rada koji je ne samo komplementaran nego nužan samoupravljanju i jedna od bitnih pretpostavki razrade roizvodnih snaga društva i društvenog sistema, kao i jedan od itnih uslova naučno-tehnološkog progresa i ostvarivanja koncepje socijalističkog samoupravnog društva.

*

vim tekstom sam pokušao identifikovati probleme relevante za raspravu o stanju u nauci, njenom položaju i ulozi u našem ruštvu i pokušao »inventarisati« pretpostavke ostvarivanja veće loge i odgovornosti nauke za razvoj društva. Time sam ponudio ijalog o problemima sadržanim u ovom prilogu. To nikako ne nači da sam sve što sam imao da kažem o toj temi u tekstu

i izneo, a još manje može značiti da ću, u konfrontaciji argun
nata, braniti sve ono što sam za ovu priliku napisao. Naprot
biću zahvalan onima koji će se kritički odnositi prema tekstu
argumentima osporavati ono što je inače podložno raspravi —
u naučnom dijalogu koji će se voditi na intelektualni i ljud
pošten način, uz uvažavanje i korišćenje autoriteta argumena

ľučina Vasović

›misao kolektivnog odlučivanja odgovornosti

:tmosferu u kojoj se danas rezonuje o ideji kolektivnog odlučianja i odgovornosti u svim državnim i samoupravnim organima političkim telima, koju je drug Tito istakao na poslednjem :ongresu Saveza sindikata, karakterišu dva momenta. Prvo, vidan e ne samo njen široki odjek već i očekivanje da će ona ubrzati roces stvarne demokratizacije našeg društva. Drugo, uočljivo je nastojanje da se ona konkretizuje i što doslednije ostvari. Široko rihvatanje te ideje je znak njene vitalnosti i odgovarajućeg rasoloženja, a čini se i dokaz već delimično formirane, ali i nedovrlene samoupravne političke kulture, koja za svoje aktiviranje i veću delotvornost traži određene agense. Otuda ta ideja ima svoj veliki značaj kao novi stimulans progresivnim samoupravnim snagama, ali i novi izazov nesamoupravnim tendencijama i pojavama.

Naporedo s tim utisak je da se relativno suviše dugo odmeravaju širina primene i mogući stvarni efekti principa kolektivnog odlučivanja i odgovornosti, a u izvesnom smislu postoji i određena doza straha da preterano veliko iščekivanje i protok vremena

mogu biti dobar način da se taj princip prepusti zaboravu. Ne b
bilo korektno ne pomenuti i drugo osećanje: da suviše velik
žurba u primeni ove ideje može da promaši prave puteve njeno
efikasnog ostvarenja. Takvom utisku doprinosi i šarenilo pristup
i interpretacija u različitim sredinama i na različitim nivoima org
nizovanja. To i nije mnogo čudno ako se ima na umu da ov
ideja na najdirektniji način zadire u konkretne interese i »ležišta
pojedinih funkcija i struktura, oduzimajući realno tlo monopo
lizaciji i uzurpaciji političke moći.

Stoga nam se čini da je danas veoma važan i neodložan za
datak progresivnih demokratskih snaga da princip kolektivnog od
lučivanja i odgovornosti što jasnije odrede u njegovom empiri
skom izrazu, i to kako u konkretnim manifestacijama tako i u
njegovoj integralnosti. Otuda i potreba da se ukaže na neke as
pekte i slojeve ove na prvi pogled jednostavne, ali, u stvar
veoma složene teme.

Pre svega, čini nam se da se pitanje kolektivnog odlučivanj
i odgovornosti pojavljuje na dve ravni. Na jednoj, vezanoj z
najšire i, tako reći, primarne ili bazične oblike odlučivanja i, n
drugoj — koja obuhvata odlučivanja na, uslovno rečeno, »višim
nivoima i u »užim«, upravljačkim strukturama. Ma koliko obe ov
ravni bile značajne i nerazdvojne, s obzirom na njihovu višestruk
povezanost i međusobnu uslovljenost, ovde će biti reči uglavnom
o ovoj drugoj. I na suženom prostoru sadržaj ovog fenomena j
moguće izraziti bar u tri bitne dimenzije. Prvo, više od sveg
neophodno je osvetliti smisao ili »nosivost« ove ideje sada i ovde
drugo, kao i u mnogim drugim slučajevima u istoriji, i ova ide
može u praksi doživljavati deformacije i biti korišćena kao instru
ment manipulacije, zbog čega je neophodno da se blagovremen
i otvoreno otkrivaju i ističu takve tendencije; i, treće, ostvari
vanje i delovanje kolektivnog odlučivanja zahteva i odgovarajuć
pretpostavke. Samo u sklopu ovih i drugih, naravno, opštih uslova
aspekata i elemenata, kolektivno odlučivanje može imati stvarne
efekte i biti poluga dalje samoupravne demokratizacije politike
i društva.

Poluga stvarne samoupravne demokratizacije politike i društva

Ideja kolektivnog odlučivanja i odgovornosti može se uvrstit
među ideje koje su velike ne samo zato što direktno apeluju na
menjanje sveta i postojećih odnosa već i zbog svog kvaliteta da
žive u svojoj delotvornosti, i stoga su aktivni faktor promena, pa
i načinâ rešavanja društvenih odnosa. A upravo takve ideje i prin
cipi su socijalističkom samoupravnom društvu danas potrebniji
više nego ikad. Izvojevavši pobedu na širem idejno-političkom
programskom i normativno-pravnom planu, samoupravljanje se u
praksi, u konkretnim odnosima, suočava s mnogim teškoćama

ored ostalog i zbog nepostojanja ili neadekvatnog i nedovoljnog ınkcionisanja nekih — nazovimo ih tako — »srednjih ili mediımih članova«, odnosno karika koje prevode opšte principe u konretni život ili, pak, daju tekućoj praksi određeni očekivani sadrıj i podižu je, koliko je to moguće, na nivo principa. Shvatanje h kategorija samo kao određenih vezivnih institucija ili mehaniıma, a ne i kao određenih operativnih principa, — bilo bi ograičeno. Zbog svojih dinamičnih i operativnih svojstava kolektivno dlučivanje doprinosi oblikovanju onog »srednjeg«, koliko tekuęg toliko i sistemskog prostora samoupravnog razvoja. Stoga je no i kao princip-ideja manje deklaracija, a više poziv na delo i stvarivanje samoupravnih odnosa, sa posebnom osobinom da dmah ostavlja tragove svojih praktičnih efekata. Delo je u određenom smislu oblik postojanja ovog principa. Zato je on i nešto iše od gole institucije i forme.

Kolektivno odlučivanje i odgovornost predstavljaju i snažan timulans da se još čvršće utemelje i uspešnije funkcionišu pojeline već postojeće samoupravne institucije i oblici odlučivanja, osebno delegatski sistem. U tom smislu i možemo reći da ono ije novo u našem sistemu, kao što nije sasvim novo ni u istoriji olitike i društva. Štaviše, u istorijskoj retrospektivi kolektivno dlučivanje se može shvatiti u neku ruku i kao prvi pojavni oblik emokratije i ustavnosti. Ograničiti vlast bilo je moguće samo ako e ona podeli, a podela je moguća samo ako u vršenju vlasti učesuje više njih ili ako zajednički odlučuju. Stoga nije slučajno što e i Aristotel uzeo upravo taj kriterijum, odnosno broj onih koji ıpravljaju, kao osnovu karakterizacije i razlikovanja pojedinih olitičkih sistema. Ali i ova, kao i druge ideje, imala je mnogo vojih mena i različitih sadržaja na pojedinim etapama razvoja ruštva. U socijalističkom samoupravnom društvu, međutim, ona obija i nove sastojke, ali i novi kvalitet. U tim uslovima ona ikako ne može biti način ili oblik podele vlasti među onima koji ladaju društvom, jer je u prirodi ovog društva i njegov zadatak a prevazilazi podelu na one koji vladaju i one kojima se vlada. Ta ideja po svom demokratskom naboju i sadržaju prevazilazi i nnogo hvaljeni nemački »mitbeštimung« (saodlučivanje), jer je nnogo više od ovog oblika ograničenog saodlučivanja, kao što revazilazi i razne forme kolegijalnog odlučivanja u sistemima ake jednopartijske ili opštenarodne države, jer ima ne samo avetodavni ili konsultativni već i odlučujući karakter i značaj procesu političkog odlučivanja. Zbog toga treba reći: iako ova deja, u apsolutnom smislu, nije nova, ona danas sobom nosi nnogo novih momenata i mogućnosti. Njen poseban značaj je u ome što, prevođenjem samoupravnih principa sa nivoa opštih rojekcija na plan praktičnog života i dopunjavanjem delegatskog istema određenim nužnim i praktičnim sastojcima, ona svom ilinom udara u mnoga i raznovrsna dobro štićena i kamuflirana nezda koja svijaju razne birokratsko-tehnokratske i menadžerske, formalne ili neformalne grupe, koje — nemajući hrabrosti niti

šanse na uspeh u javnom suprotstavljanju samoupravnim tok vima razvoja — deluju skriveno i zatvoreno, ali moćno na pod vanju kolektivnog rada i demokratskog odlučivanja u pojedini telima i forumima.

Multidimenzionalnost i opasnosti unutarforumske hijerarhizacije

I pored nesumnjivog i ohrabrujućeg napretka u razvoju soci listićkih samoupravnih odnosa, u nekim sredinama su primet tendencije, a ne tako retke i pojave hijerarhizacije odnosa ne san između »viših« ili »nižih« upravljačkih struktura i širih baziçn organizacija već i odnosâ unutar ovih užih upravljačkih sasta tela ili foruma. Ova tendencija-pojava ima višestruke negati posledice kako na rad i demokratizaciju ovih tela tako i na razv demokratije uopšte. Prvo, ona izražava, ali i učvršćuje i produ ljuje odnose nejednakosti među pojedinim članovima ovih te i time dovodi do neravnopravnosti bazičnih organizacija koje ih delegirale. Ne treba šire objašnjavati koliko je to u flagrantn suprotnosti sa duhom i osnovnim intencijama delegatskog sistem Možda je to jedna od najvećih prepreka demokratskom deleg skom odlučivanju, koja se, na žalost, probija tiho i bez velik uzbuđenja i reakcija. Drugo, činjenica i osećanje hijerarhičnos koji su sve više ulazili u naviku nekih članova određenog upr ljačkog tela, vrlo brzo su se, kao po nekom zakonu imitacije, p nosili na niže, odnosno šire oblike organizovanja i vodili ne u željenim rezultatima: favorizovanju jednih, uglavnom onih »de giranih« odozgo, i potiskivanju drugih. Opasnija od toga je, i novije vreme sve izraženija, tendencija da mnogi članovi forun i tela spokojno »trpe«, u izvesnom smislu, podređen, u najbolje slučaju saradnički položaj unutar foruma, a van foruma ne grešivo oponašaju manire moćnijih forumskih pojedinaca: voluntarizma, preko ćudljivosti, sve do blage i blažene ironije k treba da pokaže sigurnost i sopstvenu superiornost. Treće, ovak hijerarhizacija odnosa dovodi i do osećanja moćnijih pojedina da se svoja ili »domaća« forumska struktura može relativno la kontrolisati i da nema smisla mnogo se iscrpljivati u radu t foruma. Postaje mnogo važnije od toga povezivanje sa nosioci sličnih funkcija i statusa u drugim telima. Tako se danas, katk srećemo s pojavom neformalnih sprega »prvaka« iz različitih te na osnovu kojih se, zatim, presudno utiče kako na svaku od or pojedinačno uzetih struktura tako i na šire oblike života i ra Dobro »nameštenje« i oslonac u ovoj neformalnoj sprezi, koja stvara i mora održavati, pored ostalog, i stalnim fizičkim pris tvom, povećavaju moć svakog od njih u svojoj sopstvenoj sredi To, naravno, ima veliko dejstvo i na kadrovsku politiku, s ob rom na to da se ona, usled ovakvih pojava, i u meri u kojoj o pojave postoje, vodi »iza leđa« odgovarajućih institucija i ši

oblika organizovanja. To, svakako, dovodi i do okretanja bazičnih organizacija (ili grupa u njima) uticajnim pojedincima i time objektivno dolazi do potiskivanja delegacija i delegatskog sistema ne samo »odozgo« nego i »odozdo«.

U takvoj konstelaciji odnosa, ili slučajeva, ni odgovornost ne može biti ravnomerna i adekvatna. Ona, ako se uopšte i utvrđuje, najčešće »pogađa« »slabije« pojedince. Ona je stoga i velikim delom okrenuta prema »gore« ili ka »pobočnoj« neformalnoj strani, a ne prema »dole«, prema bazičnim organizacijama života i rada.

Zbog svega toga čini se da jedan od najvažnijih kvaliteta kolektivnog odlučivanja i odgovornosti treba videti u njihovoj usmerenosti ka borbi protiv unutarforumske hijerarhije i monopolizacije moći pojedinaca ili užih grupa unutar samih foruma. Bez jednakosti i ravnopravnosti unutar rukovodećih organa i tela teško je obezbediti demokratizaciju procesa odlučivanja, kao što je i bez demokratije u »srcu politike« teško govoriti o demokratiji u globalnom društvu. Za postizanje te ravnopravnosti značajno je, bez sumnje, i to kako će se izvršiti unutrašnja organizacija tih užih forumskih struktura. Verovatno bi ograničavanje mandata predsednika ili predsedavajućeg i utvrđivanje njihovog statusa kao *primusa inter pares* u određenim telima i forumima, koji ne treba da budu izuzetak nego pravilo, doprinelo ostvarenju ovog principa.

Međutim, treba imati na umu da tendencija ili pojava — uslovno nazvane — forumske hijerarhizacije ima više uzroka i nije uvek samo rezultat uzurpacije vlasti, elitističkih, odnosno liderskih predispozicija ili ličnog interesa pojedinaca. Priroda, obim i složenost određenih upravljačkih funkcija, kao i odgovornost za njihovo obavljanje, sami po sebi traže maksimalno angažovanje, ličnu informisanost i sposobnost, pa i odgovarajuće uslove za rad svih članova jednog tela ako se želi da oni stvarno budu jednaki. A to je upravo ono što u praktičnom radu nije lako postići. Teško je čak obezbediti i jednako informisanje svih članova jednog foruma, a kamoli jednaku pomoć u analizi mnogih faktora u pripremanju svih članova za proces odlučivanja. Da li je realno očekivati da aparat nekog političkog foruma ili upravljačkog tela na istovetan način opslužuje jednog neprofesionalnog člana tog tela kao i onog profesionalnog, koji je istovremeno i njegov neposredni »naredbodavac«. S obzirom na veličinu i mogućnosti svakog stručnog aparata, u mnogim slučajevima to je teško očekivati. Neprofesionalni članovi foruma ili tela su u nekim sredinama često samo »gosti«, odnosno prolaznici, koji izazivaju čak i čuđenje aparata ako mnogo insistiraju na nečemu ili nešto traže van predviđenog i strogo ograničenog forumskog rada. To može biti i neplanirani ishod jedne inače svesne orijentacije na ograničavanje ili svođenje administrativnog aparata na što je moguće manju meru. U tom smislu nju treba shvatiti i kao protivrečnost između potrebe da stručni aparat pruža odgovarajuću pomoć svim članovima jednog tela i ograničenih mogućnosti ili nemogućnosti da taj aparat to

radi. Delegat u nekom samoupravljačkom telu, neretko, nije u stanju da dobije veću pomoć za svoju pripremu ni od svoje sopstvene delegatske baze, a ni od drugih širih organa ili organizacija. Od svoje delegatske osnove delegat često dobija smernice i informacije koje se odnose samo na dati zahtev ili užu problematiku, ali nema uvida u druge zahteve, u njihovu zasnovanost i opšte mogućnosti njihove realizacije. On velikim delom samo izražava zahteve svoje sredine. To, svakako, otežava pripremu i učešće u odlučivanju neprofesionalnih članova i stvara objektivnu osnovu za nejednake uloge i, na tome zasnovane, odnose hijerarhičnosti u samom forumu, odnosno telu.

Zbog svega toga izgleda da bi bilo iluzorno verovati da se samo internom ili uniformnom restrukturalizacijom ovih tela i nivelisanjem uloga i mesta svih ljudi u rukovodećem telu može postići željeni efekat. Za potpunije ostvarivanje kolektivnog odlučivanja i odgovornosti potreban je i niz drugih pretpostavki od kojih će ovde biti pomenute samo neke.

Pretpostavke kolektivnog odlučivanja

Sasvim je sigurno da je neke preduslove za kolektivno odlučivanje moguće tražiti u boljoj unutrašnjoj organizaciji samoupravljčakih tela i foruma, u adekvatnijoj raspodeli poslova i funkcija, u načinu rada ili u drugim poboljšanjima u okviru ovih institucija. Tu spada, svakako, i javnost rada kao elementarni uslov otvorenosti i odgovornosti. Na nešto širem institucionalnom planu to zahteva i stalnu delegatsku komunikaciju članova ovih tela sa svojom delegatskom osnovom i delovanje u skladu sa njenim smernicama. Uspostavljanje te radne komunikacije u praksi nije nimalo jednostavno.

Ali, ma kako bili korisni i obuhvatni, zahvati samo na institucionalno-proceduralnom planu neće biti dovoljni. Kolektivno odlučivanje traži i svoje šire pretpostavke, počev od nekih objektivnih društvenih, pa sve do psiholoških faktora. Tu svakako treba pomenuti i neophodnost doslednog poštovanja određenih principa i vođenja dosledne borbe da se proklamovane institucije ispune stvarnim sadržajem. Neretko se zanemaruje ili nedovoljno i neadekvatno funkcionisanje institucija »ispravlja« stvaranjem novih dopunskih ili »podupiračkih« mehanizama, koji u nekim slučajevima ne samo da ne pomažu radu ovih institucija, odnosno tela, nego ih i direktno eksproprišu, stvarajući tako i treći kolosek odlučivanja, pored dva već postojeća: formalno-institucionalnog i neformalnog. Stoga se čini da je za kolektivno odlučivanje i odgovornost potrebno dovođenje institucija ili tela u položaj da budu stvarni faktori odlučivanja i, zajedno s tim, uklanjanje dualizma u odlučivanju, koji ih je svodio samo na jedan od faktora odlučivanja, još češće, na vid legitimizacije odluka koje se donose na drugoj strani, manje ili više neformalno. Pri tom treba biti realan

i ne zanositi se iluzijama da je ceo politički život moguće i potrebno smestiti u određene formalne institucije. To, na kraju, ne bi bilo ni celishodno ni poželjno. Ali, bez sumnje, mora se insistirati na tome da legalno formirane i postojeće demokratske institucije budu stvarni faktori i okviri relevantnog političkog odlučivanja. To, naravno, ne znači da su pomoćne institucije uvek nepoželjne.

Kad je reč o pretpostavkama, ne treba smetnuti s uma ni onu, možda odlučujuću, koja je vezana za samoupravljanje u bazičnim organizacijama. Od stepena demokratičnosti u bazi često zavisi i demokratičnost odnosa u užim upravljačkim telima. Samoupravljanje u osnovnim radnim i teritorijalnim organizacijama pruža na neki način čvršći oslonac samostalnosti i slobodnijeg delovanja njihovih delegata ili članova određenih foruma i tela i time otežava uspostavljanje hijerarhijskih odnosa u njima.

Isto tako, čini se da su za kolektivno odlučivanje i odgovornost potrebni šira kadrovska osnova i više poverenja u takozvanog prosečnog čoveka, ali prosečnog ne po sposobnostima, nego po afirmaciji u javnosti ili po »nalazu« kadrovskih komisija. Traženje u svakom slučaju najboljeg i proglašavanje za najboljeg onoga koji je pronađen na nekom javnosti nepoznatom kadrovskom spisku, može da ima, pored očekivanih povoljnih, i neke neželjene efekte. Verovatno će to nužno proširenje kadrovske osnove još više ubrzati proces političke i upravljačke deprofesionalizacije.

Granice i paradoksi deprofesionalizacije

Pri isticanju potrebe poštovanja nekih inače proklamovanih principa mislilo se, pored ostalog, i na principe deprofesionalizacije i dekumulacije funkcija. Već je ukazano na to da kolektivno odlučivanje zahteva širu kadrovsku osnovu i, zajedno s tim, još bržu deprofesionalizaciju upravljačkih funkcija. Ali uz to treba istaći da je deprofesionalizacija kratkog daha i dometa ako se, zajedno s njom, ne ostvaruje i princip dekumulacije funkcija. Čudno je da i tamo gde je ima deprofesionalizacija nije praćena dekumulacijom funkcija. Štaviše, izgleda da postoji paradoksalna pojava u mnogim slučajevima — da demokratizaciju, pa i deprofesionalizaciju, prati kumulacija funkcija. Otkuda ta pojava?

Ne ulazeći dublje u brojne razloge, ovde ćemo ukratko izneti samo jedan koji nam se čini posebno značajnim, iako ne najznačajniji, i koji je, na žalost, ostao uglavnom van okvira interesovanja i razmatranja šire političke i naučne javnosti. I pored angažovanja na razvoju samoupravnih, a to znači i ravnopravnih odnosa, još postoji veliki raspon ili razlika između upravljačkih i neupravljačkih funkcija i zbog toga dobrim delom — »navala« na ove prve. Poznato je da se čovek brzo navikava na određene pogodnosti koje te funkcije pružaju i da zbog toga jedan deo svoje energije usmerava na to da ih zadrži. Nema dokaza da to nije

moguće i u našem samoupravnom društvu danas. Mnoga istraživanja pokazuju da se i u jeku borbe za nove, samoupravne i delegatske odnose, koji zahtevaju stalnu vertikalnu dvosmernu mobilnost, veoma mali broj ljudi vraća na mesto, odnosno na posao na kome se nalazio pre »zauzimanja« određenih položaja, ili da se odriče dobijene funkcije. Ako se tome doda velika otvorenost sistema i stalno pozivanje na participaciju u procesu odlučivanja, uz objektivno ograničen broj upravljačkih mesta, onda postaje jasno zašto je borba za određene pozicije u nekim sredinama prilično snažna i zašto to postaje preokupacija ambicioznijih pretendenata na političke ili upravljačke funkcije. Među ovima je, dakako, i veliki broj — nazovimo ih — upravljačkih »amatera« i političkih neprofesionalaca koji inače, što je i sasvim normalno, obavljaju određene redovne dužnosti i imaju radna mesta u određenim proizvodnim ili društvenim delatnostima. Kako je već rečeno, upravljačka mesta, i to u višim telima, donose sobom i određena preimućstva, a pošto su ona, istovremeno, u jednom samoupravnom sistemu normativno i formalno otvorena i podložna pritisku odozdo, pa time i ne sasvim siguran oslonac stalnog i čvrstog političkog položaja, to poletniji politički aspiranti traže i nalaze više takvih tačaka oslonaca ili funkcija. Drugim rečima, usled trajno ili trenutno nedovoljne ili neadekvatne »utemeljenosti« u politici, a posedujući pri tom preterane političke, odnosno upravljačke aspiracije, oni osnov svoje stabilnosti i uticaja traže u kumulaciji koordinacionih ili upravljačkih funkcija, koje onda, sa svoje strane, povećavaju njihovu moć u svakoj sredini pojedinačno. Pri tom, sve to obavljaju držeći svoja radna mesta i uživaju reputaciju stručnjaka u široj zajednici. Priroda nekih struka tome svakako i pogoduje s obzirom na to da pojedince ne vezuje mnogo za radno mesto.

To i nije nenormalno, odnosno nepoželjno, ako je reč o sposobnim pojedincima privrženim svom osnovnom pozivu, koji žele da određene društvene i političke funkcije iskoriste da bi proširili prostor za razvoj određenih delatnosti i stvaralačkih sposobnosti ljudi i koji svojim radom aktivno doprinose unapređenju tih oblasti rada i razvoju društva u celini. Ali, neretko, reč je o jednom relativno novom tipu političkog aktiviste-poslenika koji se specijalizuje za otkrivanje, kumulaciju i kapitalizaciju brojnih neprofesionalnih upravljačkih funkcija, jer mu upravljanje i njegove »blagodeti«, uz lični prestiž i širi uticaj, izgledaju važniji od mukotrpnog, a često nezahvalnog i neopaženog — neupravljačkog — poziva, i koji zbog toga najveći deo svog vremena posvećuje postizanju ili održavanju takvog upravljačkog statusa. Nemajući vremena da prate dostignuća vezana za njihov osnovni poziv, ti politički aktivisti osećaju stalnu konkurenciju i opasnost koja im preti od onih koji žive u svojoj osnovnoj delatnosti, koji su u stanju da je unapređuju »iznutra« i zbog toga počinju da uživaju ugled u svakoj zdravoj radnoj sredini, i to utoliko veći ukoliko je samoupravljanje razvijenije. Taj ugled i radne rezultate

drugih, odnosno svojih konkurenata ili potencijalnih rivala, takvi politički aktivisti doživljavaju kao latentnu ili efektivnu, trenutnu ili buduću pretnju svom položaju, te veliki deo svoje energije, unutar svojih ili profesionalno srodnih sredina, ulažu u delimično blokiranje takvih pojedinaca — konkurenata. Šire funkcije koriste na mobilisanju svojih pristalica i njihovom okretanju protiv svojih rivala. A rival-protivnik, dakle, postaje onaj koji je konkurent, a saveznik onaj koji je lojalan bez obzira na idejno opredeljenje. Time ovakav tip ponašanja, odnosno kategorija pojedinih aktivista ili, drugim rečima, »ambicija bez pokrića«, aktivno radi na ograničavanju ili zatvaranju prostora za razvoj stvaralačkih potencijala u mnogim radnim sredinama. I, što je najgore, takvi se ljudi predstavljaju, u stvari nameću, kao zastupnici širih društvenih interesa i tumači »više« politike u svojim sredinama, a uživaju ugled u nekim upravljačkim ili političkim telima pravih tumača interesa svoje osnovne delatnosti ili zvanja, pa i političkog stanja u svojim sredinama. Fizičko prisustvo na raznim stranama postaje nužni i glavni element njihova uspeha, a politička hipersenzibilnost zamenjuje ili čini suvišnim ideološki integritet i postaje dokaz njihove upućenosti u politiku, pa i dokaz lojalnosti kadrovskim centrima.

Ova pojava ne bi bila vredna pomena da je usamljena i da ne nanosi osetnu štetu razvoju određenih delatnosti i uspostavljanju pravih i međusobno stimulirajućih odnosa između politike i društva. Ne treba ni sumnjati u to da će ova kategorija političkih aktivista pokušati da iskoristi predstojeći rad na doslednijem uspostavljanju i razvijanju kolektivnog odlučivanja kao novu priliku za traženje svojih političkih oslonaca. Temeljne pripreme za korišćenje ove šanse će, verovatno, biti shvaćene kao pola uspeha i tako postati jedna od osnovnih preokupacija. Nije teško predvideti da će pogled ovih aktivista biti usmeren ka kadrovskim »centrima«. Ne treba ni naglašavati koliko sve to nanosi štetu pri traženju pravih puteva društvenog razvoja i razrešavanju društvenih protivrečnosti na samoupravni način, što treba da bude pravi sadržaj politike i odlučivanja.

No te pojave ne treba ni preuveličavati. Jer ni po učestalosti ni po širini dejstva one ne mogu osetnije da ugroze samoupravni razvoj. Ovde se one pominju više kao jedna od kočnica stvarnoj demokratizaciji i stoga što se još nalaze van okvira interesovanja, razmatranja i suda javnosti. Njih treba istaći i zbog toga što su uzrok stvaranju loših ljudskih odnosa i disfunkcionalnom grupisanju ili stvaranju strukture moći koja ne samo da nije u funkciji razvoja osnovne delatnosti kojom se određene organizacije bave nego je i direktno koče. Grupisanje prema ličnim afinitetima i ambicijama u borbi za upravljačke pozicije, a ne prema idejnom opredeljenju dovodi do »mućenja« idejnog horizonta u okviru kojeg treba vršiti diferencijaciju i opredeljivati se za određene pravce razvoja.

Kakva je svrha deprofesionalizacije određenih političkih i upravljačkih funkcija-mesta ako na njima treba da se nađu »amateri« takvog tipa. Ne samo da je mala ili nikakva korist od toga već je to i direktno u suprotnosti s postavljenim ciljem. Stoga se čini da je deprofesionalizacija mnogo složeniji zadatak i posao nego što to na prvi pogled izgleda, te da je za njeno dosledno ostvarivanje kao i za kolektivno odlučivanje potreban niz drugih uslova i elemenata. To nikako ne znači da treba čekati da se steknu svi ovi uslovi, ali znači da je treba sprovoditi po meri njene svrsishodnosti i neophodnosti, i u sklopu drugih promena. Tome treba dodati i iskustvo-upozorenje: političke aspiracije i elitističke predispozicije, sa svim onim što one u sebi i sobom nose, ne moraju biti ništa blaže izražene ili »dobroćudnije« kod »amatera« nego kod političkih ili upravljačkih profesionalaca.

Zadatak je političke nauke, posebno političke sociologije, političke psihologije i, čini se, političke antropologije da prate ove elitističke aspiracije ili — kako se to često u našem tekućem političkom rečniku kaže — pojave »liderstva«, da ukazuju na njihove uzroke, okolnosti, širinu dejstva i opasnosti po razvoj samoupravnih i ljudskih odnosa. Pri tom treba biti realan i znati da ove pojave, bar za dogledno vreme, nije moguće sasvim iskoreniti, i to iz više razloga. Prvo, zato što one nalaze jake osnove u samoj psihološkoj strukturi, karakteru i, uopšte, tipu određenih ličnosti i malo se što može učiniti da se ta »biološka« sklonost ukroti, ublaži ili sasvim suzbije. Drugo, jedan demokratski, pa stoga i samoupravni sistem mora biti otvoren i računati sa različitim vrstama aktivnosti, uključujući i borbu za određene pozicije, ali i dovoljno otporan i selektivan da na vreme suzbije eventualne negativne efekte takve borbe i uzurpaciju moći nosilaca pojedinih društvenih, odnosno upravljačkih funkcija. Nije u prirodi sistema da stvara demokratske straže koje će paziti da proces odlučivanja i samoupravnog života bude čist i lišen upravljačkih aspiracija pojedinaca. Na kraju, težnja za zauzimanjem određenih upravljačkih pozicija nije samo želja za vlašću nego, u određenom smislu, i pravo svakog pojedinca, te ne bi bilo ni demokratski, a ni ljudski proglašavati to *a priori* devijantnim i antisamoupravnim ponašanjem. A i kad se sve to izvrgava u nedemokratsko i destruktivno ponašanje, o čemu je delimično već bilo reči, nije jednostavno to ustanoviti i izdvojiti kao nešto što je suprotno samoupravljanju. Katkad je u određenoj sredini i odnos snaga i sklop niza okolnosti takav da otkrivanje ove pojave ne samo da ne doprinosi njenom suzbijanju nego i izlaže raznim rizicima onoga koji na takve pojave ukazuje. Stoga u takvim slučajevima nauka, kao ni samo otkrivanje ili ukazivanje na ovakve pojave, ne mogu mnogo da učine.

Za dalji razvoj samoupravljanja jedno od presudnih pitanja jeste: kako stvoriti onaj širi i potreban prostor da radni čovek izrazi svoje stvaralačke mogućnosti i inicijative i bez ulaska, odnosno ne pripadajući nekoj užoj upravljačkoj strukturi. Tada će

›iti i manje želja za upravljačkim mestima. Jedan od efikasnih ıačina da se to postigne svakako je i prevazilaženje dosta velikog ·aspona i razlika u količini uticaja, a time i u svemu drugom, zmeđu upravljačkih i neupravljačkih funkcija. A to se ne može ›ostići isključivo boljom reorganizacijom i postupkom. Stoga su . najnovija razmišljanja i najavljene rasprave u najvišim telima Saveza komunista veoma indikativne i dragocene.

Neophodnost većeg angažovanja »subjektivnog« faktora

Upravo zato što nije samo stvar institucionalno-proceduralnih doterivanja već i duboko uslovljeno i zavisno od drugih faktora i pretpostavki od kojih neke tek treba stvarati, kolektivno odlučivanje zahteva i puno angažovanje subjektivnih i stvaralačkih snaga, prvenstveno Saveza komunista. U široko zasnovanom sistemu samoupravnih i delegatskih odnosa, koji sadrže i omogućavaju ne samo slobodno izražavanje različitih interesa i zahteva već i stalni poziv na uključivanje u proces odlučivanja, sve su veća i očekivanja da zadovoljavanje interesa zavisi, bar velikim delom, od prihvatanja ovog poziva i stepena političkog aktivizma u centrima odlučivanja. Otuda su otvorene mogućnosti odlučivanja i s njim nerazdvojno povezana politizacija — sastavni deo ovakvog sistema, iako u praksi ima odstupanja od toga.

S druge strane, zahtevi se izražavaju u strogo limitiziranim objektivno uslovljenim okvirima, koji ne dopuštaju da se svi oni odjednom zadovolje niti da se mnogi od njih zadovolje u meri u kojoj se to traži. Kad se znaju a zanemaruju ove mogućnosti i u isticanju zahteva vrši pritisak, odnosno koriste razni uticaji da se oni zadovolje, može se govoriti o partikularističkim ponašanjima. I ona danas u našoj praksi nisu retka, kao što nisu retke ni pojave da pojedine dobro »nameštene« grupe ostvaruju svoje »prenapregnute« zahteve na račun interesa drugih ili radničke klase u celini. Naivno je očekivati da partikularistička ponašanja iščeznu u skorijoj budućnosti. Stoga je već danas postalo jasno da bi prepuštanje procesa odlučivanja stihijskoj igri i golom odmeravanju snaga nosilaca pojedinih užih interesa — u uslovima kad još postoje mnoge protivrečnosti, nejednaka količina uticaja pojedinih subjekata u procesu odlučivanja i mnoge tendencije o kojima je već bilo reči — moglo da oteža ostvarivanje nekih projektovanih ciljeva i da razvoj društva skrene u neželjenom pravcu. Zbog toga se sve opravdanijom pokazuje orijentacija na to da je neophodno u mnoštvu različitih interesa obezbediti i prisustvo širih društvenih interesa i aktivnu podršku tekućim i dugoročnim interesima radničke klase, kao što se čini i sve logičnijim stav da to najefikasnije mogu da ostvare društveno-političke organizacije, posebno Savez komunista.

Ulogu Saveza komunista uopšte i u procesu odlučivanja treba videti u što preciznijem formulisanju ovih širih interesa i izgradi-

vanju svesti o nužnom poštovanju nekih vrednosti, okvira i mogućnosti što je uslov ili element bržeg razvoja i zadovoljavanj svakog dela i interesa, uzetog ponaosob. To znatno doprino i ostvarivanju jedne od osnovnih intencija sistema — da proce odlučivanja ima i odgovarajući socijalni sadržaj, a ne samo demokratski kvalitet u proceduralnom smislu. To je i mogućnost viš da učesnici u odlučivanju saznaju i svesno odmere visinu svoji zahteva u srazmeri sa zahtevima drugih, vodeći računa o opštir mogućnostima i smerovima društva, i da odgovorno usaglašavaju svoje interese, podrazumevajući tu i spremnost na njihov ograničavanje, i tako stvarno i aktivno da rešavaju društven probleme i određuju tokove razvoja društva. To je uslov da kolektivno odlučivanje bude i način vođenja politike i razrešavanj društvenih protivrečnosti, a ne samo mogućnost za izražavanj interesa i eventualne kritike. Na takve, uglavnom artikulirajuć mehanizme neretko se svode mnoga tela ako nisu u stanju d istovremeno vrše selekciju, odnosno da rangiraju interese i zahtev i utvrđuju kriterijume na osnovu kojih se to čini. Pojava pojedinaca koji su u stanju da »preseku« stalna nadmetanja u takvin procesima odlučivanja postaje i nužnost i stoga ne mora da bud izraz ambicija i želja pojedinaca za vlašću.

Pri tom Savez komunista može biti činilac dalje demokratizacije procesa odlučivanja i stvaralačkog razvoja pojedinih njegovil vidova i instrumenata, među koje spada i kolektivno odlučivanj i odgovornost, samo onda ako je naporedo s tim stalno spremar da primenjuje sve ono za što se sâm zalaže. Činjenica da se ve otvorio i da drži front ove borbe za nove odnose, i to možda na najosetljivijim tačkama praktičnog društvenog života — jer su konkretne i zadiru u interese nosilaca određenih pozicija — dobra je garancija stvarnih promena i dokaz da samoupravljanje nalaz u sebi dovoljno snage za dalji sopstveni razvoj i samorealizaciju ali i traži prisustvo i delovanje takve progresivne i pokretačke snage kakva je Savez komunista. Zato nije ni čudo što su ovim temama bile u velikoj meri posvećene diskusije na Jedanaestom kongresu Saveza komunista, pa stoga inicijative i rasprave o kolektivnom odlučivanju i odgovornosti treba shvatiti, bar velikim delom, i kao nastojanje da se kongresne poruke u praksi ostvare

Milija Kovačević

Kritičko preispitivanje privrednog i društvenog razvoja SAP Kosovo

Ravnomerniji privredni razvoj svih delova Jugoslavije — a to se odnosi, pre svega, na privredno nedovoljno razvijene socijalističke republike i Autonomnu Pokrajinu Kosovo — jedan je od strategijskih ciljeva našeg socijalističkog društva.[1] Takvo opredeljenje zasniva se na nekoliko bitnih elemenata:

---

[1] Ravnomerniji privredni razvoj socijalističkih republika i autonomnih pokrajina ne znači i ne pretpostavlja i jednakost u razvoju ni jednakost u životnom standardu, jer je to objektivno nemoguće. Međutim, to bi moralo da podrazumeva da se nasleđene razlike u stepenu privredne razvijenosti ne produbljuju i ne zaoštravaju, jer se u tom slučaju nameće pitanje: koje mesto one zauzimaju u društvenoj zajednici. A to mora da podstiče kritički odnos prema ostalim delovima zajednice i prema njoj u celini. Na toj osnovi logično se javljaju različita razmišljanja i nude raznovrsne varijante rešenja, čime se stvara širok prostor kako za konstruktivne solucije tako i za razne neprijateljske kombinacije. Problem je u tome što je često teško razlikovati i raspoznati jedno od drugoga, pa su zbog toga ponekad moguća i razna iznenađenja.

prvo, Jugoslavija je, kao višenacionalna društvena zajednica uređena na federativnoj osnovi i u njoj su socijalističke republike i autonomne pokrajine međusobno ravnopravne;

drugo, polazi se od postavke da bez ekonomske ravnopravnosti nema ni stvarne međunacionalne ravnopravnosti;

treće, samo takva ravnopravnost predstavlja suštinsku sadržinu nacionalnog i političkog jedinstva i stvarnu snagu društvene zajednice u celini;

četvrto, na osnovu sistema samoupravljanja, društvenog dogovaranja i sporazumevanja uspostavljeni su i novi društveni odnosi;

najzad, ravnomerniji privredni i društveni razvoj svih republika i pokrajina jedna je od osnovnih pretpostavki bržeg i uspešnijeg razvoja svih, odnosno zemlje kao celine.

Sva su ova opredeljenja ugrađena u osnovne dokumente našeg društva: Program Saveza komunista Jugoslavije i Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, a na temelju dogovora republika i pokrajina izgrađene su koncepcija i politika društvene podrške i materijalne pomoći privredno nedovoljno razvijenim republikama: Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji i SAP Kosovo, radi njihovog ubrzanijeg i ravnomernijeg privrednog i društvenog razvoja. Najnovije analize naučnih instituta, kao i drugih društvenih institucija, pouzdano pokazuju da su sprovođenjem takve politike, privredno nedovoljno razvijene republike, kao i Pokrajina Kosovo, iako u manjoj meri, tokom trideset godina u socijalističkoj Jugoslaviji postigle značajan napredak i u ekonomskom i u društvenom razvoju.

SAP Kosovo privredno najnerazvijenije područje u Jugoslaviji

Tri socijalističke republike, koje se smatraju privredno nedovoljno razvijenim, sada se nalaze na nekim veoma značajnim prelomnim tačkama privrednog razvoja. Njihov zajednički, ali i pojedinačni stepen privredne razvijenosti, sa neznatnim međusobnim razlikama, dostiže nešto više od dve trećine prosečne privredne razvijenosti zemlje kao celine — mereno društvenim proizvodom po stanovniku. Drugi prelomni moment je u tome što ove tri republike zajedno, a i pojedinačno, imaju nešto više od 1.000 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku; treća je važna okolnost ta što one već mogu zapošljavati znatan deo prirodnog priraštaja radne snage u društvenom sektoru privrede i društvenim delatnostima. Od posebnog je značaja to što nekoliko poslednjih godina u sve tri republike apsolutno i relativno opada poljoprivredno stanovništvo i, najzad, prelomna tačka je i reproduktivna sposobnost privrede, jer u ukupnim investicijama so

stvena sredstva sve su veća.[2] Slična se tendencija zapaža i u odnosu na dopunska sredstva zajednice za podmirenje opšte i zajedničke potrošnje.

SAP Kosovo je za trideset godina od pobede revolucije, uz podršku društvene zajednice, takođe ostvarila značajne rezultate, što je bilo praćeno krupnim pozitivnim društvenim i privrednim promenama. Međutim, taj je razvoj u Pokrajini ostvarivan u mnogo težim okolnostima, pa su obim i kvalitet postignutih rezultata u odnosu na prosek zemlje, kao i u odnosu prema tri privredno nedovoljno razvijene republike, znatno manji, nepovoljniji. To jasno pokazuju sledeća upoređenja. U pogledu privredne razvijenosti SAP Kosovo je dostigla stepen koji je znatno niži od jedne trećine nivoa prosečne razvijenosti zemlje kao celine, mereno nacionalnim dohotkom po stanovniku. Drugim rečima, Pokrajina u tom pogledu ni izdaleka ne dostiže 50% razine privredne razvijenosti tri privredno nedovoljno razvijene republike. Nacionalni dohodak po stanovniku u Pokrajini jedva dostiže 450 dolara. Jedan od najtežih problema je što se na novim radnim mestima ne zapošljava ni polovina prirodnog priraštaja radne snage. Broj poljoprivrednih stanovnika stagnira ili se čak nešto povećava, mada u poslednje vreme postepeno relativno opada. A reproduktivna sposobnost privrede je, pri tom, minimalna i gotovo zanemarljiva.

Pored toga, potrebno je istaći da su najpoznatiji naučni instituti u zemlji (koji su u 1978. godini preduzeli istraživanja s ciljem utvrđivanja kriterijuma o nerazvijenosti, odnosno o tome u kom slučaju neka republika ili pokrajina može da se smatra privredno nedovoljno razvijenom) došli do zaključka da je SAP Kosovo neuporedivo privredno najnerazvijenije područje Jugoslavije, da najviše zaostaje kako u odnosu na prosek zemlje tako i na stepen razvijenosti tri privredno nedovoljno razvijene republike.

Takva situacija postaje sve akutnija zbog toga što kretanja i rezultati privrednog razvoja, prema predviđanjima tekućeg pe-

---

[2] U analizi Saveznog zavoda za plan D-177/78, u tabeli 17, dati su podaci o strukturi privrednih investicija po izvorima sredstava za period 1971—1976. godine (u procentima) u privredno nedovoljno razvijenim republikama i u SAP Kosovo.

	BiH	Crna Gora	Makedonija	SAP Kosovo
Fond	22,1	33,5	30,1	70,8
Banke	29,5	47,2	40,5	9,9

sa stranim kreditima

U istoj analizi se navodi učešće organizacija udruženog rada u investicijama u 1976. godini: u BiH ono iznosi 44,8%, u Crnoj Gori 18,6, u Makedoniji 23,7, dok u SAP Kosovo samo 10,5%. Prosek za zemlju je 46,1%.

3*

togodišnjeg plana (1976—1980), pokazuju da se ne ostvaruju naj-osnovnije postavke o društvenom, a naročito privrednom razvoju SAP Kosovo. Naime, kretanja i rezultati ostvareni za prve tri godine tekućeg plana u velikoj su suprotnosti sa predviđanjima i dogovorenom politikom.[3] Sada postoji i jedan drugi razlog da se kretanja i stanje privrednog razvoja temeljitije analiziraju i kritički razmotre. Naime, reč je o tome da se već pristupa pri-premama za novi petogodišnji plan (1981—1985).

SAP Kosovo u Prvom petogodišnjem planu (1947—1951)

Privredni razvoj SAP Kosovo bio je najteže pogođen time što u periodu prvih deset godina planskog razvitka (1947—1956) Kosovo nije bilo uvršćeno među privredno nerazvijena područja,[4] koja su primala pomoć zajednice. To vrlo jasno proizlazi iz teksta Prvog petogodišnjeg plana Jugoslavije. U tački 5. Petogodišnjeg plana utvrđuju se sledeći zadaci:

»1. Osigurati brži tempo razvitka privredno zaostalih republika i otkloniti posledice neravnomernog razvitka.

2. Povećati ukupne investicije do 1951. godine u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini preko 7 puta, u Narodnoj Republici Makedoniji preko 8 puta, u Narodnoj Republici Crnoj Gori preko 8 puta u poređenju sa 1946. godinom i premašiti opšti tempo porasta investicija.

3. Povećati vrednost industrijske proizvodnje 1951. godine u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini 10,5 puta, u Narodnoj Republici Makedoniji 26,3 puta u poređenju sa 1939. godinom, a u Crnoj Gori koja nije imala industrije postići proizvodnju u vrednosti od 1,1 milijarde dinara i time premašiti u tim narodnim republikama opšti prosečni tempo porasta vrednosti industrijske proizvodnje.«

---

[3] Petogodišnjim planom 1976—1980. dogovoreno je i zapisano u tački 5.2: »Stopa rasta društvenog proizvoda SAP Kosovo biće za oko 60% veća od prosečne stope za celu zemlju.« Rezultati prve tri godine ostvarivanja tekućeg plana pokazuju da je stopa u SAP Kosovo za 50% niža u odnosu na prosečno realizovanu stopu u zemlji. I dalje u planu je u tački 5.6. dogovoreno i zapisano: »imajući u vidu zaostajanje SAP Kosovo u razvoju društvenih službi, treba stvarati uslove za smanjivanje razlika u podmirivanju opšte i zajedničke potrošnje u ovoj pokrajini u odnosu na nivo ove potrošnje u privredno najmanje razvijenoj republici.« I na tom području rezultati za tri godine ostvarivanja plana pokazuju da se takva potrošnja po stanovniku smanjila za daljih 17% u odnosu na prosek zemlje, a došlo je i do osetnog smanjenja u odnosu na tri privredno nedovoljno razvijene republike.

[4] Sada se ovo može samo konstatovati, jer je to bila tadašnja realnost. Drugo je pitanje, u koje se ovde ne ulazi, zbog kojih se i kakvih razloga tako postupilo.

U tom periodu Kosovo nije ostvarilo značajniji privredni raz-
oj. Međutim, za tri privredno zaostale republike taj period je
io od presudnog značaja, što se može videti iz sledećih podataka:

	Godišnji prosek ukupnih društvenih bruto investicija po stanovniku u periodu 1947—1956.[5]		Učešće u bruto investicijama u periodu 1947—1956.[6]	Učešće u stanovništvu	Rast nacionalnog dohotka 1947—1956.
	Periodi 1947—1953.	1952—1956.			
Jugoslavija	100	100	100	100	4,3
Bosna i Hercegovina	122,0	108,5	18,61	16,3	4,3
Crna Gora	126,9	125,1	3,90	2,4	4,3
Makedonija	78,0	96,8	6,62	7,3	5,9
Kosovo	47,2	30,7	1,99	4,6	2,6

Okolnost da je prvih deset godina za podsticanje razvoja jednog privredno krajnje zaostalog područja propušteno morala je doneti teške i trajne posledice koje su se ogledale ne samo u daljem produbljivanju razlika nego i u tome što su kasnije, i kada je Kosovo dobijalo više materijalnih sredstava, uslovi za privredni razvoj Pokrajine ostajali i dalje nepovoljni. Bez stvarnog uvida u taj period i uvažavanja svih posledica po kasniji privredni razvoj Pokrajine ni savremena složena problematika stanja i relativno usporenih kretanja u privrednom razvoju ovog područja, uz produbljivanje razlika u stepenu njegove razvijenosti, ne može se razumeti ni adekvatno rešavati.

Naravno, stanje bi i posle 1960. godine bilo sasvim nepovoljno, a razlike mnogo veće, da Pokrajina u tom periodu nije počela dobijati pomoć društvene zajednice u vidu takozvanih garantovanih investicija za privredni razvoj. U stvari, garantovane investicije u Pokrajini su počele da se realizuju u 1957; i to su bila prva veća ulaganja u njen privredni razvoj. Ali, iako su značila početak oživljavanja privrede, ta sredstva nisu mogla bitnije promeniti relativni odnos prema drugim delovima zemlje.

[5] Mr Tomislav Gačić i Zorka Tomović, *Razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije*, Ekonomski institut, Beograd, 1975, str. 27.

[6] Dr Mihajlo Vuković, *Sistemski okviri podsticanjima bržeg razvoja nerazvijenih područja Jugoslavije*, Sarajevo, 1978, str. 93.

togodišnjeg plana (1976—1980), pokazuju da se ne ostvaruju naj-
osnovnije postavke o društvenom, a naročito privrednom razvoju
SAP Kosovo. Naime, kretanja i rezultati ostvareni za prve tri go-
dine tekućeg plana u velikoj su suprotnosti sa predviđanjima i
dogovorenom politikom.[3] Sada postoji i jedan drugi razlog da
se kretanja i stanje privrednog razvoja temeljitije analiziraju i
kritički razmotre. Naime, reč je o tome da se već pristupa pri
premama za novi petogodišnji plan (1981—1985).

SAP Kosovo u Prvom petogodišnjem planu (1947—1951)

Privredni razvoj SAP Kosovo bio je najteže pogođen time što
u periodu prvih deset godina planskog razvitka (1947—1956) Ko
sovo nije bilo uvršćeno među privredno nerazvijena područja,[4] ko
ja su primala pomoć zajednice. To vrlo jasno proizlazi iz teksta
Prvog petogodišnjeg plana Jugoslavije. U tački 5. Petogodišnjeg
plana utvrđuju se sledeći zadaci:

»1. Osigurati brži tempo razvitka privredno zaostalih repu
blika i otkloniti posledice neravnomernog razvitka.

2. Povećati ukupne investicije do 1951. godine u Narodnoj
Republici Bosni i Hercegovini preko 7 puta, u Narodnoj Repub
lici Makedoniji preko 8 puta, u Narodnoj Republici Crnoj Gori
preko 8 puta u poređenju sa 1946. godinom i premašiti opšti tem
po porasta investicija.

3. Povećati vrednost industrijske proizvodnje 1951. godine u
Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini 10,5 puta, u Narodnoj
Republici Makedoniji 26,3 puta u poređenju sa 1939. godinom
a u Crnoj Gori koja nije imala industrije postići proizvodnju u
vrednosti od 1,1 milijarde dinara i time premašiti u tim narod
nim republikama opšti prosečni tempo porasta vrednosti indu
strijske proizvodnje.«

---

[3] Petogodišnjim planom 1976—1980. dogovoreno je i zapisano u
tački 5.2: »Stopa rasta društvenog proizvoda SAP Kosovo biće za oko
60% veća od prosečne stope za celu zemlju.« Rezultati prve tri godine
ostvarivanja tekućeg plana pokazuju da je stopa u SAP Kosovo za
50% niža u odnosu na prosečno realizovanu stopu u zemlji. I dalje
u planu je u tački 5.6. dogovoreno i zapisano: »imajući u vidu zaosta
janje SAP Kosovo u razvoju društvenih službi, treba stvarati uslove
za smanjivanje razlika u podmirivanju opšte i zajedničke potrošnje u
ovoj pokrajini u odnosu na nivo ove potrošnje u privredno najmanje
razvijenoj republici.« I na tom području rezultati za tri godine ostva
rivanja plana pokazuju da se takva potrošnja po stanovniku smanjila
za daljih 17% u odnosu na prosek zemlje, a došlo je i do osetnog sma
njenja u odnosu na tri privredno nedovoljno razvijene republike.

[4] Sada se ovo može samo konstatovati, jer je to bila tadašnja
realnost. Drugo je pitanje, u koje se ovde ne ulazi, zbog kojih se
i kakvih razloga tako postupilo.

U tom periodu Kosovo nije ostvarilo značajniji privredni razvoj. Međutim, za tri privredno zaostale republike taj period je bio od presudnog značaja, što se može videti iz sledećih podataka:

	Godišnji prosek ukupnih društvenih bruto investicija po stanovniku u periodu 1947—1956.[5]		Učešće u bruto investicijama u periodu 1947—1956.[6]	Učešće u stanovništvu	Rast nacionalnog dohotka 1947—1956.
	Periodi 1947—1953.	1952—1956.			
Jugoslavija	100	100	100	100	4,3
Bosna i Hercegovina	122,0	108,5	18,61	16,3	4,3
Crna Gora	126,9	125,1	3,90	2,4	4,3
Makedonija	78,0	96,8	6,62	7,3	5,9
Kosovo	47,2	30,7	1,99	4,6	2,6

Okolnost da je prvih deset godina za podsticanje razvoja jednog privredno krajnje zaostalog područja propušteno morala je doneti teške i trajne posledice koje su se ogledale ne samo u daljem produbljivanju razlika nego i u tome što su kasnije, i kada je Kosovo dobijalo više materijalnih sredstava, uslovi za privredni razvoj Pokrajine ostajali i dalje nepovoljni. Bez stvarnog uvida u taj period i uvažavanja svih posledica po kasniji privredni razvoj Pokrajine ni savremena složena problematika stanja i relativno usporenih kretanja u privrednom razvoju ovog područja, uz produbljivanje razlika u stepenu njegove razvijenosti, ne može se razumeti ni adekvatno rešavati.

Naravno, stanje bi i posle 1960. godine bilo sasvim nepovoljno, a razlike mnogo veće, da Pokrajina u tom periodu nije počela dobijati pomoć društvene zajednice u vidu takozvanih garantovanih investicija za privredni razvoj. U stvari, garantovane investicije u Pokrajini su počele da se realizuju u 1957; i to su bila prva veća ulaganja u njen privredni razvoj. Ali, iako su značila početak oživljavanja privrede, ta sredstva nisu mogla bitnije promeniti relativni odnos prema drugim delovima zemlje.

---

[5] Mr Tomislav Gačić i Zorka Tomović, *Razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije*, Ekonomski institut, Beograd, 1975, str. 27.

[6] Dr Mihajlo Vuković, *Sistemski okviri podsticanjima bržeg razvoja nerazvijenih područja Jugoslavije*, Sarajevo, 1978, str. 93.

Pre svega, obim tih investicija je bio ograničen. Pored toga, Po krajinu su »zatekle« uglavnom nepripremljenu, jer u njoj nisu postojali neophodni preduslovi za dinamičniji privredni razvoj. U takvim okolnostima moralo se raditi na brzinu, pa se neretko pribegavalo improvizaciji. Sve je to prouzrokovalo da se predviđene garantovane investicije nisu mogle utrošiti u predviđenom roku. U stvari, bio je to period sticanja prvih iskustava u privrednom razvoju Pokrajine.

Posle 1960. godine u privrednom razvoju Pokrajine Kosovo nastupio je nov period. Ali, ako i za privredni razvoj važi pravilo da je svaki početak težak, a privredni razvoj je počeo na jednom tako reći »brisanom prostoru« — problemi s kojima su se suočili subjektivni faktori i radni ljudi Kosova bili su izuzetno teški i složeni. I stoga, da bi se razumela savremena faza i stanje privrednog razvoja Pokrajine, potrebno je, makar i delimično, ukazati na sve one okolnosti u kojima je taj razvoj morao teći.

Posle petnaest godina razlike u startu su snažno povećane

Usporeni privredni razvoj u prvih petnaest posleratnih godina doneo je sobom mnogostruke nepovoljne posledice. Naime, brži privredni razvoj ostvarivan je sa pozicija bitno nepovoljnijih od onih sa kojih bi se startovalo 1947. godine. Prvo, 1960. počinjalo se sa znatno nižeg nivoa relativne, ali i apsolutne privredne razvijenosti; drugo, pri postojanju već znatno produbljenih razlika; i, treće, u pogoršanim uslovima privređivanja.

U stvari, to nije bio samo nizak start s obzirom na slabe materijalne snage, nego i u pogledu znanja i iskustava, kojih u Pokrajini tako reći nije ni bilo. Dalje, nije bilo ni potrebnih kadrova, nedostajali su projekti, trebalo se opredeliti za koncepciju i model privrednog razvoja. Kosovo je pritiskao, uz to, visok procent nepismenog stanovništva, zatim agrarna prenaseljenost i nezaposlena radna snaga. Pokrajina je u tom pogledu bila gotovo na nivou na kome se nalazila oko 1947. godine.

U Pokrajini se godišnje prosečno zapošljavalo oko 600 do 800 lica.[7] I to prvenstveno prilivom radne snage u rudnike, jer to su, uglavnom, bili jedini proizvodni pogoni. A pod pritiskom agrarne prenaseljenosti, povećanja stanovništva i velike nezaposlenosti če-

[7] Prof. dr Mijo Mirković u svom značajnom radu *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*, na 19. strani, iznosi podatke da je na Kosovu i Metohiji oko 1931. godine bilo 32.886 ukupno zaposlenih (bez poljoprivrede); u industriji i zanatstvu 11.279; trgovini, kreditnim ustanovama i prometu 5.127; javnim službama i slobodnim zanimanjima 9.042; u ostalim 7.435. Godine 1947. u Pokrajini je bilo zaposleno oko 35.000, a 1952. godine 38.000 lica, što znači da se u pet godina Prvog petogodišnjeg plana zaposlilo samo 3.000 lica.

što se događalo da su se u privredne organizacije primali ljudi i onda kad za njih nije bilo radnih mesta.

Stanje privredne razvijenosti Pokrajine u periodu 1947—1961. godine najbolje se vidi iz tabele u kojoj se prikazuje proizvodnja potrošne robe u SAP Kosovo.

	Jedinica mere	1947.	1952.	1957.	1962.
Šećer	hilj. tona	—	—	—	4
Jestivo ulje	hilj. tona	—	—	—	3
Konzerve povrća i mesa	hilj. tona	—	—	—	1
Cigarete	tona	—	—	—	423
Pamučne tkanine	mil. m^2	—	—	—	12
Vunene tkanine	mil. m^2	—	—	—	0
Trikotaža	tona	—	—	—	62
Konfekcija rublja	hilj. m^2	—	—	—	183
Konfekcija odeće	hilj. m^2	—	—	—	299
Kožna obuća	hilj. pari	—	—	—	198
Kućni nameštaj	hilj. garn.	—	1	—	3

Ova tabela sa podacima je preuzeta iz statističke publikacije *Privredni i društveni razvoj SR Srbije 1947—1972. godine*, str. 104, objavljene 1973. godine. Kao što se vidi, tabela je puna »belina« sve do 1962. godine.

Faktori koji su opredelili nepovoljnu strukturu privrede

Stvaranjem povoljnijih društvenih i materijalnih uslova za privredni razvoj Pokrajine posle 1960. godine odmah se nametnulo pitanje: kakav treba da bude taj razvoj? To je, samo po sebi, zahtevalo i određivanje koncepcije i pravaca privrednog razvoja. Trebalo je utvrditi orijentaciju za duže i kraće vreme u pogledu prioriteta i strukture. Nastajanjem nove situacije odgovorni društveni činioci Pokrajine suočeni su ne samo s novim nego i veoma složenim problemima. Podstaknuti privredni razvoj Pokrajine morao je da se ostvaruje u skladu s osnovnim pravcima privrednog razvoja u zemlji; zatim, morao se kretati u granicama materijalnih sredstava dobijenih od društvene zajednice i, na kraju, morao se prilagođavati sopstvenim rezervama i mogućnostima.

Ako se imaju na umu navedene okolnosti i ako se one objektivno uvažavaju, nije teško shvatiti da zadatak pred kojim se Pokrajina našla nije bio ni lak ni jednostavan. Društvena zajednica je izdvojila materijalna sredstva za razvoj Pokrajine, ali sve drugo je bilo u znatnoj meri zanemareno. Naročito se to odnosilo na podelu rada i pružanje pomoći u izradi projekata, na olakšice u sistemu i na području ekonomskih mera, na pomoć u kadrovima i slično. U federaciji, a dobrim delom i u Pokrajini,

smatralo se da je dovoljno izdvojiti sredstva za investicije i do
punska sredstva za društvene službe, i da se time sve rešava
Ipak se takav prilaz, s obzirom na uslove u Pokrajini, pokazao
nepogodnim.

U takvoj situaciji za Pokrajinu je najjednostavnije i najbez
bolnije bilo da se povećane investicione mogućnosti koriste za pr
širenje i povećanje dotadašnjih privrednih kapaciteta, a to s
bili rudnici obojenih metala i nemetala i uglja. Kasnije je t
dopunjeno podizanjem tekstilne industrije radi zapošljavanja d
la ženske radne snage. Tada se prišlo i izgrađivanju objekata z
proizvodnju električne energije, a u poljoprivredi krčenju šikar
radi stvaranja obradivih površina u društvenom sektoru. To j
u osnovi bila manje-više spontano nametnuta orijentacija koja j
kasnije opredelila pravac i strukturu privrednog razvoja Pokr
jine, i uz to i osnovni karakter industrije, s težištem na teško
industriji.

Zanimljiva je i okolnost da su društvene strukture na nivo
federacije vrlo aktivno podržavale i stimulisale baš takvu orije
taciju i uspostavljanje takve privredne strukture, naročito kad
je reč o industriji. To je odgovaralo potrebama privrede u zen
lji, kako u pogledu dobijanja reprodukcionih materijala tako
proizvoda za izvoz. Na toj osnovi sirovinska i bazna industrija,
kasnije i objekti energetike, dobijali su sve veću materijalnu p
dršku, čime su u ukupnoj privrednoj strukturi Pokrajine zauz
mali sve jače pozicije, dok su druge grane privrede imale sve m
nje mogućnosti za razvoj. U tom pravcu su delovale kako obje
tivne okolnosti društva kao celine tako i subjektivne snage
Pokrajini. Moglo bi se iz sadašnje perspektive i na temelju an
lize te etape razvoja Pokrajine mnogo toga kritikovati, ali je te
ko pretpostaviti da se, s obzirom na prilike u Pokrajini pos
1960. godine, mogla usvojiti neka druga orijentacija.

Međutim, o razvoju jednog drugog područja vredelo bi vi
razmišljati i o njemu voditi računa u narednom razdoblju. Naim
stvar je u tome što se svojevremeno smatralo — nedovoljno kr
tički — da se Pokrajina može privredno brže razvijati jedino
razvoj industrije. Na osnovi takve orijentacije u Pokrajini je t
kom trideset godina od ukupnih sredstava kojima je ona raspol
gala u industriju uloženo više od 70%, dok je prosek u zemlji d
stizao 50%. Takvo opredeljenje su podržavali i na njemu insis
rali neki autoriteti u ekonomskoj nauci. Sprovodeći takvu po
tiku, manje-više sva sredstva kojima je Pokrajina raspolagala i
vestirana su u podizanje industrije, i to one s najvećim kapita
nim ulaganjima, a u isto vreme ostalim granama i delatnostim
pružane su minimalne materijalne mogućnosti za razvoj. Zbo
toga, kada se rezultati takve orijentacije posmatraju kritički, ni
teško zaključiti da je takva orijentacija bila manjkava i da p
stignuti rezultati, sadašnje stanje i odnosi ne mogu poslužiti ka
dokaz da je u svakom pogledu bila pravilna.

Da li je industrija jedini i odlučujući faktor i uslov privred-
og i društvenog razvoja nekog većeg privredno nerazvijenog pod-
učja ili, u našim uslovima, neke privredno nerazvijene republike
li pokrajine, o tome su mišljenja različita. Mnogi ekonomisti,
neđu kojima i neki iz organizacije OECD, smatraju da, pored in-
lustrije, i druge grane i delatnosti treba da dobijaju isti tret-
nan, a u nekim prilikama čak i povoljniji. Naime, oni zastupaju
ledište da je pogrešno stavljati težište isključivo na industriju,
er nerazvijeno područje u savremenim uslovima i ne može pro-
leme ukupnog razvoja, a u tom sklopu naročito problem zapošlja-
anja brojne radne snage, rešavati samo posredstvom industrije.

Takvim razmatranjima i kritikama — da industrija ne može
iti uvek najvažniji, a još manje jedini faktor privrednog i dru-
tvenog razvoja privredno nerazvijenog područja — njeno se me-
to i uloga nikako ne negiraju niti potcenjuju, već se samo nagla-
ava da i druge privredne grane i delatnosti moraju dobiti ravno-
ravan tretman, naročito u pogledu angažovanja raspoloživih ma-
erijalnih sredstava. Mnoge privredne grane mogu čak imati pred-
ost jer obezbeđuju brži obrt angažovanih sredstava, brže zapoš-
javanje uz manju cenu koštanja otvaranja svakog radnog mesta,
i akumulativnije su. Među njima su naročito važne trgovina i
gostiteljstvo, građevinarstvo u celini, uslužno zanatstvo i tako-
vana mala privreda. Tu treba uključiti i poljoprivredu jer njeno
zaostajanje ima dalekosežne posledice po ukupan privredni i dru-
štveni razvoj. Ako se ove grane privrede ne razvijaju optimalno,
obzirom na obim i potrebe, iz nerazvijenih krajeva se nemi-
ovno preliva znatan deo dohotka u područja koja takve grane
brže i uspešnije razvijaju, a čijim se uslugama nerazvijeni kra-
jevi moraju koristiti.

Teškoće razvoja u otežanim uslovima

Posle 1961. godine nametnula se nužnost da se istovremeno obez-
beđuju osnovni preduslovi razvoja, a to su: energija, voda, sta-
novi, kadrovi, putevi, razne neophodno potrebne službe i slično.
Posle više od petnaest godina od oslobođenja zemlje Pokrajina
os nije imala ni najelementarniju infrastrukturu koja bi joj mo-
gla poslužiti kao oslonac za podizanje proizvodnih pogona. Osnov-
ne teškoće u to doba proizlazile su, pre svega, iz okolnosti što se
sve moralo rešavati istovremeno. Ali to se nije moglo izbeći, kao
što se nisu mogli izbeći ni mnogi propusti i slabosti.

Da bi se stekla prava predstava o stanju, treba reći i to da
su materijalna sredstva kojima se raspolagalo, a kojima je tre-
balo razrešavati nastale probleme, bila ograničena ili, tačnije,
uviše skromna. Istina, tada je, svakako, dobijeno više sredstava
no ranije, ali ona nisu bila tolika da bi bar približno mogla za-
dovoljiti potrebe, odnosno rešavanje do tada nagomilanih, a i
novih problema. Pored toga, posle 1961. godine način finansira-

nja razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP K
sovo od strane društvene zajednice bitno se razlikovao od onog
prethodnom petnaestogodišnjem periodu. Naime, posle 1960. g
dine ova podrška zasnivala se na kreditnom odnosu, dok su p
toga bila u pitanju bespovratna sredstva. Ta okolnost je ima
bitan uticaj na privredni razvoj Pokrajine, a negativno dejstvo
još oseća. To je i osnovni uzrok prezaduženosti industrije u P
krajini, naročito sirovinske i bazične, koja nikada nije bila u st
nju da amortizacijom i sredstvima izdvojenim za reprodukci
podmiri obaveze po osnovu dobijenih kredita.

Treba pomenuti još neke okolnosti koje su ostavile traj
posledice na razvoj. To su, pre svega, kriterijumi i merila pre
kojima su se raspodeljivala sredstva koja je izdvajala društve
zajednica za podsticanje privrednog razvoja u tri republike i S
Kosovo. Naime, pri njihovoj raspodeli nije se polazilo od krit
rijuma o stvarnoj nerazvijenosti. Zbog toga dosadašnjom rasp
delom sredstava za podsticanje privrednog razvoja u Pokraj
nije bilo ni moguće smanjiti razlike ni u odnosu na prosek ze
lje ni u odnosu na tri privredno nerazvijene republike. U krajnj
liniji, to je osnovni i odlučujući uzrok relativnog privrednog z
ostajanja Pokrajine u drugoj polovini perioda posleratnog r
vitka.

Nerazvijene društvene službe i nizak standard — ograničavajući faktori razvoja

U celokupnom posleratnom razdoblju privredni i društveni razv
Pokrajine bio je otežan zbog nerazvijenih i neosposobljenih dr
štvenih službi i neophodnih institucija. Kada se to kaže, ne zna
da se time želi reći da se u tom pogledu nije napredovalo. Stv
je samo u tome da se sporo napredovalo. Ili, još tačnije, da se
društvene službe nisu razvijale u skladu sa stvarnim potreban
ukupnog privrednog i društvenog razvoja Pokrajine. Prema tom
nerazvijene društvene službe predstavljaju jedan od bitnih fa
tora koji je snažno uticao na usporeni, pa i manje kvalitetni opš
razvoj. Dimenzije i pravo značenje tog bitnog činioca ukupn
razvoja nikad nisu adekvatno vrednovani i, na osnovu toga, reš
vana materijalna pitanja.

Mala zaposlenost radno sposobnog stanovništva u društv
nom sektoru privrede, agrarna prenaseljenost i vrlo usitnjeni s
oski posed obezbeđivali su nedovoljno čvrstu materijalnu po
logu za stvaranje i razvoj društvenih službi i institucija. Dopu
ska sredstva koja su za tu svrhu dobivana od društvene zajedni
bila su za podizanje neophodnih objekata minimalna, a za teku
potrebe stalno nedovoljna. Te okolnosti su uslovljavale i niza
životni standard, kao i nemogućnost podizanja kulturnog niv
stanovništva u Pokrajini u celini, mada su oni bili daleko najni
u odnosu na druge republike i SAP Vojvodinu. A to je ima

za posledicu da su se stručni kadrovi iz drugih delova zemlje teško odlučivali da dolaze i da duže rade u Pokrajini, a sposobniji kadrovi iz Pokrajine odlazili su u druge republike, i pored toga što su sporo i uz teškoće podizani i stvarani.

Često se mogu čuti prigovori da je za kadrove pojedinih specijalnosti trebalo obezbediti neke maksimalne i specijalne uslove. To je, na prvi pogled, najjednostavnije rešenje. Međutim, sistem to ne onemogućava, a nije lako ni sprovesti tako veliku diferencijaciju u pogledu uslova života i nagrađivanja kadrova koja bi, na primer, odgovarala tome da se jedan stručnjak iz razvijenog područja plati na Kosovu onoliko koliko se plaća kad ode na rad u inostranstvo. A postavlja se i pitanje: gde može biti granica takve prakse? I, najzad, Pokrajina nema toliko velika materijalna sredstva da bi mogla da vodi takvu politiku na širokom frontu. Uz to treba imati na umu i sve druge elemente standarda i uslova rada: kulturni život, naučne institucije (u kojima kvalitetni kadrovi žele da se dopunski angažuju), zdravstvene ustanove, razvijene komunalije i slično. To su neki od realnih razloga što Pokrajina nije mogla — ili je to veoma retko imala prilike da čini — da se koristi stručnim kadrovima sa strane. Realno posmatrano, takvi kadrovi se nisu ni pronalazili. Stvarnost je upravo bila obrnuta; naime, vredniji i kvalitetniji kadrovi Pokrajine odlazili su iz nje, tražeći i nalazeći bolje radne i životne uslove u drugim razvijenim sredinama, iako su ponekad iznošeni i drugačiji izgovori (odnosi, pritisak i slično).

Poslednjih godina sa viših i visokih škola stiže sve više mladih kadrova. Pri fakultetima se stvaraju i naučne institucije. To znači da se u bližoj budućnosti može očekivati postizanje novog kvaliteta u rešavanju problema naučnih i stručnih kadrova. Međutim, zbog znatne ograničenosti, pa i oskudnosti sredstava, uz istovremeno povećavanje potreba i zahteva, taj proces je, svakako, usporen i otežan. A zbog oskudnih sredstava i kvalitet kadrova je slabiji nego što bi mogao biti. Naime, fakulteti, laboratorije, klinike i druge naučne, kulturne i prosvetne institucije nedograđene su i neopremljene. Zbog toga i stepen obrazovanja još ne zadovoljava. Stoga, kada se svršeni studenti uključe u rad, treba im mnogo više vremena za doučavanje. Zato su neminovne neke slabosti, naročito kada je reč o savlađivanju savremene tehnike i tehnologije, zatim u organizovanju proizvodnje, uspostavljanju društvenih i ekonomskih odnosa u organizacijama udruženog rada.

Sve te probleme zaista je teško rešavati kada Pokrajina za ove svrhe raspolaže materijalnim sredstvima koja ni izdaleka ne dostižu ni polovinu proseka zemlje — mereno po stanovniku. Ili, kada još nedostaju zgrade za više od 100 osmogodišnjih škola, a kulturne institucije i druge objekte van pokrajinskog centra tek treba podizati.

Neki uzroci aktuelnih teškoća i slabosti

Iznesene okolnosti i nastale posledice bitno su uticale na ukupr privredna kretanja u Pokrajini i opredelile obim i kvalitet p stignutih rezultata. Upravo u uslovima u kojima se privreda P krajine morala razvijati treba tražiti uzroke njenih sadašnjih a utnih teškoća i slabosti. To se naročito odnosi na stanje u ind striji.

Prvo, nije potrebno posebno dokazivati da je prezaduženo privrede SAP Kosovo, a pri tom naročito industrije, u neposre noj uzročnoj vezi s načinom i uslovima angažovanja sredstava svih izvora za podizanje proizvodnih objekata, jer je ta zaduž nost dvostruko veća nego što je jugoslovenski prosek. Pokrajin ne raspolažući nikakvim sopstvenim sredstvima, nije bila u m gućnosti da menja uslove u kojima je jedino mogla da dobi sredstva za privredni razvoj.

Drugo, niska akumulativnost i veliki gubici u privredi na prisnije su povezani i međusobno uslovljeni strukturom privre Pokrajine i njenim položajem u privrednom sistemu, to jest u p marnoj raspodeli. Ovom tvrdnjom se nikako ne zanemaruje ok nost da ima i drugih elemenata koji utiču na akumulativno Reč je o organizovanosti proizvodnje, organizaciji rada, korišć nju kapaciteta, samoupravljanju i adekvatnoj raspodeli u org nizacijama udruženog rada i njihovim dopunskim opterećenjin doprinosima, u čemu ima slabosti subjektivnog faktora, što je bitnog značaja. Sve su to veoma važni elementi koji utiču rezultate rada i poslovanja. Međutim, iznesenom tvrdnjom se ž lelo ukazati na to da su za konačne rezultate ipak odlučuju struktura i položaj u primarnoj raspodeli, odnosno da ta d elementa imaju snažnije i presudnije dejstvo kako na akumul tivnost tako i na nižu produktivnost rada nego ostali.

Treće, niska zaposlenost radno sposobnog stanovništva nep sredna je posledica nemogućnosti otvaranja novih radnih mes usled oskudnih sredstava. U tome veoma važnu ulogu, i ako ne odlučujuću, ima način upotrebe raspoloživih sredstava, što zna da je bitna i odgovarajuća struktura novih ulaganja. Međuti stepen zaposlenosti, u krajnjoj liniji, zavisi od obima sredstav pa tek onda od načina njihove upotrebe i strukture. A niska z poslenost i nedovoljno zapošljavanje bili su uslovljeni okolnos ma koje se u Pokrajini nisu mogle bitno menjati.

Četvrto, karakteristično je stalno produbljivanje razlika pogledu stepena privredne razvijenosti Pokrajine u odnosu na pr sek zemlje. Ta se tendencija stalno ponavlja kao dugoročni tren uprkos svim proklamacijama da ga treba zaustaviti, pa i uprk stavovima društvenih organa na svim nivoima u zemlji da bi tr balo omogućiti »brži«, odnosno »najbrži« razvoj Pokrajine.

ari, razlike o kojima je ovde reč direktna su posledica uslova kojima su se privreda i društvo u Pokrajini razvijali od 1947. 1978. godine; one su njihov koncentrisani izraz.

anipulisanje visokim natalitetom SAP Kosovo

ostajanje u privrednom razvoju Pokrajine i neadekvatni rezulti postojećih kapaciteta, izraženi u niskoj akumulativnosti inustrije i njenim velikim gubicima, izazivaju razumljivo interevanje za uzroke takvih kretanja i stanja. A kako stvarne uzroke ajčešće nije lako utvrditi, dešava se da se neke od posledica etiraju kao uzroci.

Obično se ističe da je u Pokrajini natalitet stanovništva oko a puta veći od prosečnog u zemlji. Tom činjenicom se, kao bitim uzrokom, ponekad pokušava objašnjavati usporeni razvoj okrajine, kao i povećane razlike u odnosu na prosek zemlje, ereno investicijama i društvenim proizvodom po stanovniku. akako da određeni obim investicija ili društvenog proizvoda deljen na manji broj stanovnika daje povoljniji odnos. Ali kvom krajnje pojednostavnjenom računicom zaobilazi se, ili se rosto ne shvata u čemu je suština problema, čime je stvarno slovljen visoki natalitet u Pokrajini.

Uzroke, naime, treba videti, pre svega, u privrednoj nerazvinosti. Privredna nerazvijenost održava naturalnu proizvodnju, iži životni standard, niži stepen obrazovanja i kulture, slabiju dravstvenu zaštitu, nižu produktivnost i veliku stopu nezaposleosti. Na toj osnovi se svuda u svetu, tako reći zakonito, održava sok natalitet.

Poznato je da je natalitet veći u Africi nego u Zapadnoj vropi, a veći je i u tri privredno nedovoljno razvijene republike ego, na primer, u tri privredno razvijenije federalne jedinice Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini). A u Pokrajini Kosovo je veći samo u odnosu na prosek zemlje nego i u odnosu na tri privedno nedovoljno razvijene republike. Ova uporeďenja su indiativna i realno pokazuju da je stepen privredne i društvene razjenosti u tesnoj korelaciji sa stopom nataliteta. To nikako ne nači da visok natalitet nije jedan od otežavajućih faktora razvoja. li on može pre da bude povod društvenog angažovanja da bi se brzao privredni i društveni razvoj i tako nenormalno visok natalitet doveo što brže u normalne okvire. Zato se sa sigurnošću može rditi da je, u krajnjoj liniji, jedino pravilno rešenje problema isokog nataliteta — ubrzaniji i svestraniji privredni i društveni azvoj.

Mogućnosti i granice subjektivnog faktora

Do sada su navedeni neki osnovni uzroci koji su bitno uticali n društveni i privredni razvoj SAP Kosovo. Ni jedan od navedeni uzroka Pokrajina sopstvenim materijalnim mogućnostima i su jektivnim snagama nije mogla potpuno ukloniti. Pri tom se obič lakše uočava domet materijalnog faktora, a kad je reč o subje tivnom faktoru, mnogo se teže razumeju i uvažavaju njego granice, značaj i uticaj. Zbog toga su merila za mogućnosti ulogu subjektivnog faktora dosta neodređena, a često i vr površna.

Pored svega rečenog, činjenica je da subjektivni faktor svakoj ljudskoj delatnosti ima izvanredno značajnu ulogu. U to pogledu ne treba praviti izuzetak kada se govori o kretanjim stanju i problemima privrednog razvoja Pokrajine. Međutim, bi bi jednostrano svoditi kritičko razmatranje samo na subjektiv faktor u Pokrajini. Mnogo više treba imati na umu ulogu i znač onih spoljnih subjektivnih snaga koje su po svom položaju i ulo u društvu kao celini uticale na stvaranje materijalnih i društven uslova privrednog razvoja, koji su sa svoje strane imali značen objektivnih okolnosti i ograničenja, a koja je subjektivni fakt u Pokrajini bio tako reći nemoćan da znatnije menja. Subjektiv faktor u Pokrajini, u okolnostima u prvih petnaest godina, pa kasnije, nije mogao ništa menjati, a zaostajao je u sopstveno osposobljavanju. To je naročito došlo do izražaja kasnije, kada trebalo realizovati povećanu dobijenu materijalnu podršku dru tvene zajednice, a posledice teškog zaostajanja nisu bile p vladane.

Taj širi aspekt uticaja subjektivnog faktora često se gu iz vida, pa se teškoće i problemi privrednog razvoja u SAP K sovo, u tom pogledu, svode samo na jednu veoma suženu dime ziju. Do nerazumevanja dolazi i zbog toga što se stanje u Pok jini posmatra parcijalno, odnosno samo se obuhvata period kojem su se izmenili i poboljšali uslovi za njen privredni razv Takav način posmatranja stvari i pojava zasniva se otprilike sledećoj formuli: društvena zajednica se poslednjih godina s više, pa i materijalno angažuje da pomogne ubrzaniji privred razvoj (što je u osnovi tačno), a teškoće, problemi i razlike se smanjuju, nego čak i povećavaju (što je, takođe, očigledno). one što stvari na takav način posmatraju najjednostavniji zaključak: da su to posledice slabosti subjektivnog faktora u P krajini. Međutim, time se ništa ne objašnjava, a još manje doprinosi poboljšanju stanja.

Okolnosti o kojima je bilo reči morale su uticati i na spori formiranje i osposobljenost subjektivnog faktora, i to mnogo vi nego što je on svojom aktivnošću i snalaženjem mogao da uti na drugačija kretanja i ostvarivanje rezultata. I pod pretpostavko da su u radu subjektivnog faktora u Pokrajini slabosti više izr žene, to još ništa ne dokazuje, a još manje objašnjava. Bilo

nerealno pretpostaviti da se subjektivni faktor u Pokrajini, sa Savezom komunista na čelu, ne angažuje koliko zna i može na području društvenog i, posebno, privrednog razvoja. Ako je ova pretpostavka tačna, tada može da se izvede drukčiji zaključak. Naime, reč je o tome da je i subjektivni faktor u određeno vreme u određenim okolnostima i uslovima, takav kakav jeste, sam po sebi, odnosno njegova sposobnost i kvalitet — jedna posebna objektivna stvarnost. Zbog toga svoditi spora privredna kretanja, negativne pojave i teškoće isključivo na slabosti subjektivnog faktora, što se inače može čuti na raznim stranama (što ne znači da i taj udeo nije prisutan i važan), objektivno znači ne videti celinu i krajnje jednostrano ocenjivati uzroke mnogih nasleđenih, i sadašnjih problema koje moraju razrešiti radni ljudi Kosova.

Nije reč, razume se, o tome da se subjektivne slabosti u Pokrajini potcenjuju. One postoje i njihove posledice nisu beznačajne, a mnoge od njih se ne mogu ni braniti. Međutim, mora se ukazati na njihovo poreklo, osnovu na kojoj se održavaju, na to čime su uslovljene i zbog čega se dobrim delom i dalje reprodukuju — da bi se realno ocenile stvarne dimenzije subjektivnog faktora i stvarne granice njegovih mogućnosti da menja osnovnu sadržinu savremenog stanja. Stvarni domet subjektivnih snaga je gotovo isključivo u tome kako su koncepcijski orijentisane i kako su organizovane, a to je baš područje za koje subjektivni faktor u Pokrajini još nema dovoljno iskustva i znanja, jer nije imao ni uslove da ih stekne. I u tom pogledu se još osećaju posledice petnaestogodišnje stagnacije u privrednom razvoju i sledećih petnaest godina ne samo sporijeg nego, sa gledišta orijentacije i uslova, neadekvatnog razvoja u odnosu na zemlju kao celinu i u odnosu na privredno nedovoljno razvijene republike. A to subjektivni faktor u Pokrajini, čak da je i u najvećoj meri osposobljen, ne bi mogao nadoknaditi. Nasleđeno stanje: nepismeno stanovništvo, agrarna prenaseljenost, nedostajanje stručnih kadrova, ograničena materijalna sredstva za privredne investicije i razvoj i za osposobljavanje stručnih službi — sve je to moralo uticati da se slabosti subjektivnog faktora u Pokrajini jače izraze i duže reprodukuju, zbog čega su njegova realno povećana aktivnost i napori ulagani u praksi ipak davali manje efekte.

Realno definisanje problema — pretpostavka uspešnog rešavanja

U prethodnim poglavljima ukazali smo na osnovne uzroke koji su presudno uticali na posleratni privredni i društveni razvoj SAP Kosovo. Važno je reći da je svaki od navedenih osnovnih uzroka bio po svom karakteru i značenju dovoljan da uspori privredni razvoj i onemogući da se proklamovana politika društvene zajednice o »bržem« i »najbržem« privrednom razvoju i smanjivanju relativnih razlika — ostvaruje. A da se i ne govori o zajedničkom

i istovremenom delovanju svih navedenih uzroka na privredni društveni razvoj Pokrajine, što se jasno može videti u sledeći tabelama.

	Ostvarene društvene bruto investicije u osnovna sredstva po stanovniku[8]			Stepen zaduženosti privrede prema ostvarenim investicijama[9]	Lica u radnom odnosu na 1000 stanovnika[10]		Rashodi van-privrednih delatnosti[11]
Godina	1966—1970.	1971—1975.	1966—1977.	1976.	1952.	1977.	1976.
SFR Jugoslavija	100	100	100	100	100	100	100
SAP Kosovo	69,5	57,1	44,9	204,2	47	43	47

Ovi podaci jasno pokazuju da se SAP Kosovo nije mogla ra vijati kako se pretpostavljalo, prema opštim opredeljenjim društvene zajednice. To potvrđuju i konačni rezultati koji su, krajnjoj liniji, bili jedino mogući na navedenoj materijalnoj osno

	Prosečna godišnja stopa društvenog proizvoda[12]	Nivo društvenog proizvoda po stanovniku[13]			
Godina	1947—1977.	1947.	1963.	1975.	1977.
SFR Jugoslavija	5,00	100	100	100	100
SAP Kosovo	3,3	49,4	38,6	33,2	30,

Ovi podaci upućuju na zaključak da privredni razvoj Pokr jine ne treba posmatrati i ocenjivati isključivo na osnovu perio posle 1960. godine, odnosno, kako se to najčešće čini, posle 19 Činjenica je da je taj period bio u znaku dinamičnijeg privredn razvoja, i u Pokrajini se tada mnogo više ulagalo i gradilo. M đutim, nisu se mogli postići očekivani rezultati koji su i osnovni društvenim opredeljenjima pretpostavljeni. Pravi uzroci tome sada su ostali manje-više neobjašnjeni. U stvari, reč je o tome su nezadovoljavajuće stanje i odnosi posledica okolnosti i fakto

[8] Materijal Saveznog zavoda za planiranje 18, br. 178/315—19 tabela 24.

[9] Isto, tabela 21.

[10] Statistički prikaz za XI kongres SKJ, br. 237.

[11] Isto, str. 227.

[12] Statistički prikaz za VIII kongres sindikata, str. 64.

[13] Materijali Saveznog zavoda za plan 1978. godine (najnoviji p daci Saveznog zavoda za planiranje pokazuju da je pao na oko 28%

oji su dejstvovali od 1947. do 1978. godine. Samo s obzirom na tu snovu nezadovoljavajući rezultati mogu biti objašnjeni i shvaeni. A to istovremeno pokazuje i potvrđuje da sve ono što je u oslednjem periodu društvena zajednica učinila nije moglo da ompenzira prvih petnaest godina zakašnjenja, što se odnosi na eriod 1947—1960. godine, kao i na kasnije otežane uslove.

Zbog toga se SAP Kosovo u pogledu stepena privredne razviənosti nalazi tamo gde se zemlja u celini nalazila 1950. godine, što nači da zaostaje za dvadeset osam godina, dok tri privredno neovoljno razvijene republike tu razliku imaju nepunih deset goina. Ili, ako se uzmu neka druga upoređenja (kao što je učešće ruštvenog proizvoda), Pokrajina u društvenom proizvodu Jugolavije učestvuje sa svega 2,1%, dok njeno stanovništvo učestvuje a 8%. To znači da je učešće društvenog proizvoda četiri puta aanje. To nije slučaj sa tri privredno nedovoljno razvijene repubke, jer one učestvuju manje-više sa približno istim procentom u društvenom proizvodu i u stanovništvu.

Zato se problematika usporenog privrednog razvoja Pokrane ne može više tretirati ni rešavati na osnovu dosadašnje prakse sistema podržavanja finansiranja privredno nedovoljno razvijeih republika i SAP Kosovo. Prema dosadašnjem tretmanu, privədno nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo su stavljene istu kategoriju. Međutim, neophodna je diferencirana kategoizacija prema stvarnom stanju privredne (ne)razvijenosti. Važeću ategoriju »privredno nedovoljno« razvijene republike i Pokrajina osovo neophodno je podeliti u najmanje tri grupe — potkaəgorije:

— u prvu bi bile uvrštene one republike koje su dostigle tepen privredne razvijenosti, mereno društvenim proizvodom po tanovniku, do dve trećine u odnosu na prosek zemlje. Tome se mogu dodavati i drugi indikatori, kao što su reproduktivna sposobnost, stepen zaposlenosti i društveni standard;

— u drugoj grupi bi bile privredno nerazvijene republike oje su na nivou oko 50% od prosečne privredne razvijenosti emlje;

— u treću grupu bi za sada ušla samo SAP Kosovo jer njena zvijenost ne dostiže ni trećinu u odnosu na prosek privredne zvijenosti zemlje.

Treba još jednom ponoviti u čemu je suština problema. Privreda Kosova, mereno udelom društvenog proizvoda, učestvuje u ruštvenom proizvodu zemlje sa svega 2,1% (kao i 1947. godine 2,2%), dok Pokrajina u stanovništvu zemlje učestvuje sa oko %. Dalje, Pokrajina ima svoje posebne specifičnosti koje se ikako ne mogu zaobilaziti, što daje i posebne dimenzije i značeje problematici njenog razvoja.

Međutim, da bi se bilo koji problem uspešno rešavao najpre treba formulisati, odrediti mu genezu, sadržinu i dimenzije i rema tome pronalaziti sredstva i metode rešavanja. Za budući

privredni i društveni razvoj SAP Kosovo — da bi se stvarno pre vazišlo sadašnje stanje i trend relativnog zaostajanja — bilo b neodložno uzeti u obzir nekoliko okolnosti.

1) Treba pronaći sredstva i puteve da se ono što je propuš teno u privrednom razvoju Pokrajine, za prvih 10 do 15 godin posle rata, što pre nadoknadi. Jedino tako bi se dinamika privred nog razvoja Pokrajine ubrzala do nivoa na kojem se više ne b stvarale još veće razlike. Ovde je u pitanju, pre svega, materijaln faktor. Ali i ne samo to. Isto tako, pri tom treba imati na umu uslove pod kojima je u prvim godinama podstican razvoj priv redno nerazvijenih republika.

2) Bilo bi nužno da se Pokrajini omogući da poboljša položa svoje privrede, posebno industrije. To bi se moglo rešavati po dv osnova: prvo, da se deo sredstava ulaganih u industriju, koja imaj infrastrukturni karakter, otpiše; drugo, da se odloži vraćanj kredita najmanje za deset godina, primeni moratorijum ili nešt slično. To naročito važi za bazični i sirovinski deo industrije ko je u izuzetno teškom položaju, a koji u stvari predstavlja kompa rativnu prednost zemlje kao celine, a za privredni razvoj Pokrajin u velikoj meri otežavajući i usporavajući faktor.

3) U sledećem periodu privrednog razvoja Pokrajine nar čito će biti aktuelno zapošljavanje radno sposobnog stanovništv Može se sa dosta sigurnosti tvrditi da rešenja, koja ne bi omog ćavala otvaranje novih radnih mesta za prihvatanje prirodnog p raštaja radne snage, objektivno ne bi ni bila prava rešenja. Z pošljavanje prirodnog priraštaja radne snage za Pokrajinu se po tavlja kao neodložno. Sada se godišnje zapošljava manje od 50° priraštaja, odnosno 6.000 do 8.000 lica, a prirodni priraštaj obuhv ta i do 18.000 lica. Znači, godišnje treba otvoriti više nego dvostr ko novih radnih mesta. Poseban problem je to što novi priraštа radne snage u Pokrajini većinom pripada nepoljoprivrednom st novništvu; oni uglavnom nemaju sopstvenu egzistenciju, a goto u celini to je školovana, kvalifikovana i mlada radna snaga. Zb toga se veće zapošljavanje može smatrati središnjom tačkom koj gravitiraju svi drugi problemi razvoja Pokrajine uopšte.

4) Jedan od bitnih preduslova da se budući privredni i dru tveni razvoj Pokrajine, i po obimu i po kvalitetu, podigne na vi nivo, jeste stvaranje mogućnosti za osposobljavanje i opreman društvenih delatnosti i službi i drugih neophodnih prosvetni zdravstvenih, naučnih i kulturnih institucija. Neke od tih služ i institucija postoje, ali su gotovo u celini nedovoljno osposoblјe za kvalitetniji i obuhvatniji stručan rad. Nije potrebno poseb naglašavati njihov značaj za ukupni privredni i društveni razv a u tome posebno za podizanje kadrova.

5) Najzad, pred odgovorne društvene snage SAP Koso postaviće se bitno novi problemi. Reč je o krupnim promenan koje zahtevaju da se temeljito preispita i oceni dosadašnja praks

o se naročito odnosi na stvaranje tome prilagođene koncepcije rivrednog razvoja. U tome tri pitanja imaju prioritetan značaj. rvo, reč je o menjanju strukture industrije. Dosadašnja iskustva avode na zaključak da će biti neophodno zaustaviti dosadašnju kspanziju sirovinske i bazne industrije i njen budući razvoj svesti , snošljive okvire. Isto tako, moraju se svesti na razumnu meru ıvesticije na duži rok u industrijskim granama koje zahtevaju elika sredstva za svako novo radno mesto, usporavaju zapošljaanje i ostvaruju nisku akumulativnost. Drugo, biće potrebno reispitati i svestrano razmotriti dosadašnju »filozofiju« privredog razvoja, prema kojoj se samo izgradnjom industrije može avući iz zaostalosti. Pri tom se mora u najvećoj meri povesti rauna o mogućnostima koje pružaju druge privredne grane, u koima se mogu otvarati nova radna mesta mnogo brže i uz manje loženih sredstava. Tim više što se zbog nerazvijenosti ostalih rivrednih grana znatan deo dohotka preliva iz Pokrajine i time labi njena reproduktivna sposobnost. I treće, sistem obrazovanja rebalo bi mnogo više prilagoditi potrebama privrednog razvoja.

Pošto su razmotreni uzroci koji su uticali i odlučujući uslovjavali usporavanje privrednog razvoja Pokrajine, a s obzirom i na eškoće koje se mogu očekivati u budućem razvitku, nameće se aključak da bi moguća rešenja o kojima će se postići saglasnost rebalo pravno obuhvatiti jednim zakonom koji bi važio za odeđeno vremensko razdoblje.

Stojan Jankov

Problem regulatora sovjetske privrede

(Retrospektivni pogled na diskusije 20-tih i 30-tih godina)

Velike diskusije koje su vodili sovjetski ekonomisti dvadesetih tridesetih godina ovoga veka o teoriji socijalističke privrede i prak si njene izgradnje u SSSR, iako su dale značajne teorijske dopri nose i korisne praktične ideje, još čekaju na kompleksnu naučnu ocenu. Mnoge ideje i rešenja tada predložena odavno su prepušte na zaboravu, veliki deo materijala je još uvek nedostupan za na učno korišćenje, a, prema mnogim procenama, ima i radova koji su, zajedno sa njihovim autorima, konačno izgubljeni u drugoj polovini tridesetih godina. To za ekonomsku nauku predstavlja veliki gubitak pošto je to »zlatno doba« sovjetske ekonomske na- uke dalo brojne autore čiji su neki kasnije otkriveni radovi poka- zali da je reč o istinskim doprinosima razvoju ekonomske teorije socijalističkog društva, pa i takvim koje je svet sa velikim zakaš- njenjem »ponovo otkrivao«.

Iako se još pedesetih, a naročito šezdesetih godina, ispoljilo interesovanje, kako na Zapadu tako i u samom Sovjetskom Save-

za debate 20-tih i 30-tih godina, potpunija istraživanja, kritički rti, prevođenje i preštampavanje priloga diskusiji toga vrena novijeg su datuma. Sada je reč o već dosta obimnoj literai posvećenoj navedenoj temi.[1]

U većini navedenih radova koncepcije koje su definisali i u kusiji branili sovjetski ekonomisti, posebno marksisti, tumače prvenstveno kao posledica teorijskog nasleđa, koje je bilo dosta udno. Potpunije istraživanje uzrokâ postojanja naglašeno digentnih shvatanja o karakteru i osnovnim zakonitostima socijaičke privrede, međutim, izgleda da ne pruža dovoljno osnova takav stav. Formulacija osnovnih teorijskih koncepcija sovske socijalističke privrede, strategije razvoja i ekonomske polie, kao i brojna grupisanja i pregrupisavanja odlučujućih učesa u debati, kako na teorijskom tako i na praktično-političkom nu, sugerišu da bi odgovor na pitanje o uzrocima tako žestokih rijskih sudara i naglašeno divergentnih shvatanja i koncepcija trebalo tražiti u objektivnim ekonomskim i društveno-istorijm uslovima sovjetskog razvoja nego u teorijskom ekonomskom leđu. Ključna teza ovoga priloga se upravo i sastoji u tome je nemogućno na osnovu ljudskih shvatanja rekonstruisati geu ekonomske teorije i politike, već obrnuto: neophodno je samu rijsku ekonomsku svest obrazložiti uslovima i zahtevima realnog ta. Ili, preciznije, uslovi razvoja sistema više su uticali na ispoa teorijska shvatanja i njihovu polarizaciju nego nasleđena romna) teorijska baština. To se odnosi i na problem takozvaregulatora prelazne i socijalističke ekonomike SSSR.

Pitanje regulatorâ sovjetske privrede od početka se postavljakao problem osnovnih zakonitosti njene organizacije, funkcionija i razvoja, koje proizlaze iz njene društveno-ekonomske strukе. Odgovor se mogao samo delimično tražiti u teorijskoj baštini sikâ marksizma, pošto se oni sami, kao naučnici i revolucio-

---

[1] Videti, na primer, sledeće radove: N. Spulber, *Soviet Strategy Economic Growth* i *Foundations of Soviet Strategy for Economic wth*, u: *Selected Soviet Essays 1924—1930*, Indiana University Press, 4. i 1965; A. Erlich, *The Soviet Industrialization Debate*, Oxford Unisity Press, 1960; A. Nove, D. M. Nuti, eds., *Socialist Economics Sed Readings*, Penguin Press, London, 1972; M. Bornstein, ed., *Plan Market*, Yale University Press, 1973; H. Rosovsky, ed., *Industrialion in Two Systems*, J. Wiley and Sons, London, 1966; W. Brus, *ialist Ownership and Political Systems*, Routledge and Kegan, Lon. 1975; E. Preobrazhensky, *The New Economics*, Oxford University ss, 1965. Od sovjetskih radova posvećenih ovoj temi interesantni su: I. Paškov, *Ekonomičeskie problemy socializma*, Moskva, 1970; V. E. ević, *Problemy metodologii političeskoj ekonomii v sovetskoj litere 20-h godov*, Moskva, 1970; D. K. Trifonov, L. D. Širokorad, red., *rija političeskoj ekonomii socializma*, Lenjingrad, 1972. Od naših ra o toj temi pisali su: dr M. Samardžija, *Problemi robne proiznje u privrednoj praksi i ekonomskoj nauci u Sovjetskom Savezu*, cijalizam«, br. 2/1961; dr A. Vacić, *Uzroci robne proizvodnje u socimu*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1966; dr I. Maksimović, *Teleološke netičke osnove ekonomskih problema savremenog socijalizma*, »Pra-, 1972.

nari, nisu smatrali pozvanima da nagađaju o ustrojstvu i funkci nisanju društva budućnosti. Bili su svesni nepostojanja objekti nih pretpostavki naučne analize konkretnih oblika buduće ek nomske i društvene organizacije, kao i opasnosti za revolucionar pokret koja mu je pretila od skolastičkih prepirki povodom to Marks i Engels su socijalističku privredu tretirali kao plansk oslobođenu stihijskog delovanja zakona vrednosti kao osnovn regulatora ekonomskog života, ali su isticali i postojanje prelazn perioda, pa i davali ambivalentne iskaze o delovanju robne pro vodnje u toj velikoj epohi prelaza u buduće društvo.

U naučnim radovima, programskim dokumentima radničk i socijaldemokratskih partija, kao i u propagandnoj literaturi p pojave prve socijalističke zemlje nailazimo, po pravilu, na tem ljite rasprave o socijalističkoj privredi čiji će svi osnovni elemen do najsitnijih detalja biti određivani odozgo, od centralnih pla skih organa, kao i o privredi bez novca i cena. Takva gledanj pored uticaja Marksovih i Engelsovih ideja, izazvana su nizo složenih uzroka: uticaj utopista, verovanje da će socijalizam u sv mu biti antipod kapitalizmu (naročito povodom tržišnih obli privredne organizacije, koji su poistovećivani sa odnosima ek ploatacije), precenjivanje tendencije koncentracije — samo neki od njih.

Za razliku od uobičajenih shvatanja, Lenjin je veoma ra uočio potrebu ne samo očuvanja već i normalizovanja robn odnosa u prvom periodu sovjetske vlasti,[2] nezavisno od naglaše antirobnih i antitržišnih stavova koje je ranije zastupao.[3] Izbijan građanskog rata i nužnost uvođenja »ratnog komunizma« onem gućili su ostvarivanje takvih namera[4].

Prve poslerevolucionarne godine i ratni komunizam

Na taj način, za razliku od široko rasprostranjenog mišljenja, zavisno od vladajućeg teorijskog nasleđa, plan sovjetske privred

[2] Lenjin insistira na potrebi sprovođenja novčane reforme i ist njenu ulogu. Videti njegov referat koji je podneo na Sveruskom k gresu predstavnika odbora finansijskih saveta, 18. maja 1918. godi (*Sočinenija*, t. 27, str. 397—401).

[3] Na primer, 1908. godine on piše: »Što se tiče socijalizma, p nato je da se on sastoji u uništenju robne privrede« (*Sočinenija*, t. str. 115). A odmah zatim: »Tamo gde ostaje razmena, o socijalizmu teško i govoriti« (isto, str. 116).

[4] O njima videti u sledećim Lenjinovim radovima: *Nabrosok p gramy ekonomičeskih meroprijatij* (*Polnoe sobranie sočinenij*, t. 35, s 124); *Proekt dekreta o provedenii v žizn nacionalizacii bankov* (*Poln sobranie sočinenij*, t. 36, str. 134), u kojem se još jednom ističe da » prelazu od kapitalističkog društva u socijalističko proći bez novčani ili ih u kratkom vremenskom periodu zameniti novim — predstav sasvim nemoguću stvar«.

izgradnje, razrađen već u proleće 1918. godine, bio je sračunat na postepenu izgradnju osnova socijalističke privrede uz dosta široko korišćenje robnih odnosa. To, naravno, ne znači da je tada pitanje sudbine robno-novčanih odnosa u prelaznom periodu od kapitalizma ka socijalizmu, a naročito u socijalizmu, bilo potpuno jasno. Priznajući neminovnost robnih odnosa u prelaznom periodu, sovjetski su ih ekonomisti (izuzimajući one građanski orijentisane) smatrali privremenim, mogućnim samo u prelaznom periodu, dok u socijalizmu takvi odnosi nestaju. Ova okolnost, kao i praktične mere koje su preduzimane prvih meseci sovjetske vlasti, govori protiv shvatanja da su vladajuće ideje i teorijsko nasleđe izazvali gotovo potpunu naturalizaciju ekonomskih odnosa sprovedenu u doba ratnog komunizma. Pri tom se zaboravlja da se na ratni komunizam prelazi tek januara 1919. godine u izuzetno teškim uslovima građanskog rata, inostrane vojne intervencije i potpune ekonomske malaksalosti zemlje. Ovo iskustvo prvih meseci sovjetske vlasti interesantno je i sa stanovišta ocene domašaja i uticaja ekonomskih ideja na razvoj realnih sistema. Stvarne potrebe, izazvane okolnostima i ciljevima razvoja, neuporedivo su više uticale na izbor privredno-sistemskih rešenja nego vladajuće ekonomske ideje. Diferenciranje teorijskih ekonomskih koncepcija i njihovih nosilaca više je bilo posledica nego uzrok stava prema tim potrebama kao prevashodno političkom opredeljenju. Ili, ideološko-politički stav prema uslovima, ciljevima i putevima razvoja mlade sovjetske privrede uslovio je znatno veću teorijsko-ekonomsku diferencijaciju među sovjetskim ekonomistima. A ne suprotno.

Naravno, do odgovora na nova postavljena pitanja dolazi se, kao i obično, postepeno, uz lutanja, mukotrpnim pokušajima i greškama, što i objašnjava brojne, dosta kontradiktorne korake sovjetske vlasti, mada to nije nikakva novost u ekonomskoj istoriji, posebno novijoj.

Ekonomska platforma »levih komunista« u proleće 1918. godine (u to vreme su najpoznatiji među njima bili Buharin, Bubnov, Lomov, Larin, Osinski, Uricki) suštinski se razlikovala od one čiji je pobornik bio Lenjin. Oni su u potpunosti odbacivali potrebu prelaznog perioda, zalažući se za ukidanje, bez odlaganja, zakonodavnim aktom, robnih odnosa, za ukidanje novca i prelazak na neposredno komunističke oblike proizvodnje i raspodele.

Pokušaji da se neposrednom robnom razmenom (koja treba da preraste u razmenu dobara — »produktoobmen«) između industrije i poljoprivrede obezbede dovoljne količine poljoprivrednih proizvoda — nisu imali uspeha. Izbijanjem građanskog rata problemi su se još više zaoštrili. Da bi se rešilo pitanje snabdevanja gradova i vojske, pristupa se rekviziciji (»prodrazvjorstka«), čime se prelazi na ratni komunizam.

U vreme sprovođenja politike ratnog komunizma sovjetska ekonomska nauka je, kao i ranije, odbacivala mogućnost postojanja robnih odnosa u socijalističkoj privredi. Ali, dok je u prvim posle-revolucionarnim mesecima to bio samo teorijski stav, u vreme

ratnog komunizma on dobija realnu snagu. Naturalizacija ekonomskog života, iznuđena ratnim i teškim ekonomskim prilikama, počinje se smatrati kao prirodni, zakonit proces razvitka, što je, sa svoje strane, izazivalo još potpuniju naturalizaciju privrednog života. Čak se i »prodrazvjorstka« često tumačila ne kao sredstvo spasavanja od gladi, već kao metod neposrednog prelaska u socijalizam-komunizam, zaobilaženjem robno-novčanih i kupoprodajnih odnosa.[5]

U ostacima robnih odnosa i novčanog sistema neki su čak videli izvor svih zala za sovjetsko društvo. Marksistički pisci, uglavnom, prestaju da postavljaju čak i samo pitanje eventualnog razvoja robno-novčanih odnosa, pošto je njihova nespojivost sa socijalizmom (koji im se činio da je na pomolu) u to vreme bila opšteprihvaćena. Veći deo napora sovjetski ekonomisti su 1919—1920. zato usmerili na razradu problema funkcionisanja nenovčane privrede.

Iz svega rečenog proizlazi da je pretežni deo marksistički orijentisanih sovjetskih ekonomista do NEP-a naginjao rešenju prema kojem zakon vrednosti ne može biti osnovni regulator sovjetske privrede prelaznog perioda. Predstave o tome šta treba da ga zameni bile su, međutim, u to vreme još neiskristalisane.

Posmatrano sa stanovišta današnjih saznanja, može se reći sledeće: ratne prilike iziskuju radikalno menjanje ekonomskih mehanizama kako bi se oni prilagodili zahtevima rata, što uključuje i suspendovanje tržišnog mehanizma i zakona vrednosti na širokom ekonomskom području, zatim rekvizicije, bitno ograničavanje samostalnosti ekonomskih subjekata, kao i materijalnih interesa i ekonomskih podsticaja, naturalizaciju ekonomskih odnosa. Poznate su, doduše, i teške posledice takvih rešenja, ali su ona, izgleda, jedino prihvatljiva u uslovima kada brojne društvene potrebe, precizno gradirane, treba svesti, u krajnjoj liniji, na jednu — pobedu u ratu. Tržišni mehanizam, kao i većina drugih metoda posredne ekonomske regulacije, u ovom slučaju ne daju željene efekte. Velika zabluda učesnikâ u ekonomskoj debati sastojala se u tome što su smatrali da time rešavaju probleme ekonomije socijalizma, pa su od nužde pravili vrlinu. Ali činjenica da je završetak građanskog rata značio i kraj ratnog komunizma dovoljno ubedljivo go

---

[5] Lenjin je tako objašnjava: »Rešili smo da nam seljaci, prema utvrđenom razrezu, daju neophodne količine žita, a mi ćemo ih raspoređivati po preduzećima i fabrikama — i tako ćemo imati komunističku proizvodnju i raspodelu« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 4 str. 157). Međutim, »... bilo je jednostavno učinjeno mnogo grešaka bio bi najveći zločin ne zapaziti i ne zapamtiti da nismo sačuvali pravu meru, nismo znali kako da je održimo. Ali takođe je postojala i objektivna nužnost: do sada smo živeli u uslovima žestokog, nečuveno teškog rata kada ništa osim delovanja prema vojnim načelima nije ostajalo ni u ekonomskoj oblasti. Ali ... otišli smo dalje nego što je teorijski i politički bilo neophodno« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 43, str. 63—64).

›ri o tome da: prvo, učesnici u diskusiji, i pored mnogih zabluda, ›dgovorili su stvarnim zahtevima trenutka; drugo, teorijske zablu-, nastale u tim uslovima, nisu previše sprečavale traženje pravih ›dgovora u novoj situaciji.

EP i velika debata o industrijalizaciji

asuprot vladajućim teorijskim shvatanjima i praktičnim kora-ma, iznenadno,[6] napušta se politika ratnog komunizma i prihvata ›va ekonomska politika (NEP), koja se brzo razvijala u pravi ›pitod ratnom komunizmu.

Krajem 1920. godine završen je građanski rat, ali je unutraš-ja ekonomska i politička situacija sovjetske republike bila izu-›tno složena i teška. Na pomolu je bila ozbiljna politička kriza, ›sebno preteća zbog toga što seljaštvo nije bilo voljno da u doba ›ira prihvati položaj u kojem se nalazilo u vreme ratnog komu-›zma. Pokušaji poboljšanja situacije razvijanjem neposredne rob-: razmene (»tovaroobmen«) između grada i sela nisu urodili ›odom.[7]

Neophodno je bilo pristupiti radikalnom zaokretu. Lenjin tim ›vodom kaže:

»Osnovni i najvažniji uzrok ove promene je neobično zaoštre-› kriza seljačke privrede, njen veoma težak položaj, koji je u pro-›će 1921. bio znatno teži nego što se moglo predvideti, a, s druge ›rane, posledice ovog položaja odrazile su se kako na obnovu ›šeg saobraćaja tako i na obnovu naše industrije.«[8]

Iako nije bilo većih nesuglasica u pogledu potrebe prelaska ›a NEP, ova promena je bila neočekivana ne samo za većinu par-›jskih radnika i poslenika u privredi, kao i naučnika, nego je ›ugo izazivala žučne sporove o njenom karakteru, sadržini, ciljevi-›a i vremenskom trajanju.

Od jeseni 1921. godine pristupa se širokom korišćenju robno-›ovčanih odnosa, ali i privatne inicijative i privatne trgovine. ›ećina ekonomista i političkih radnika smatrala je da je reč o

---

[6] Lenjin 30. novembra 1920. godine, dakle, samo tri i po meseca ›re prihvatanja NEP-a, u jednom pismu komisiji za zamenu novčanih ›reza naglašava da je »prelaz od novca na nenovčanu razmenu proiz-›da nesporan« (*Leninskij sbornik*, XXXIV, str. 384). Uz to, krajem ›20. i početkom 1921. donet je veliki broj dekreta i odluka koji ni po ›mu nisu nagoveštavali NEP; naprotiv. (Šire o tome vidi: Trifonov, ›okorad, op. cit., str. 178.)

[7] »Od robne razmene nije ispalo ništa, privatno tržište se pokazalo ›im od nas i, umesto robne razmene, došlo je do obične kupoprodaje, ›govine. Potrudite se da se prilagodite njoj, inače će vas stihija kupo-›odaje, novčanog obrta zatrpati« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie soči-›nij*, t. 44, str. 207—208).

[8] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 43, str. 147.

krajnje privremenoj pojavi, nuždom izazvanoj, zbog čega ona n
može bitno uticati na raniji zaključak o potrebi razvijanja neno
čane robne razmene i neposredne razmene dobara, naturalizaci
ekonomskog života u bliskoj budućnosti. Pribegavati robnim odn
sima, smatrali su, mogućno je samo u izuzetnim uslovima, kad
preovlađuju ekonomska zaostalost i sitna robna privreda i na ti
osnovama se pripremaju uslovi za izgradnju socijalizma. Lenjin j
takođe zastupao takav stav, iako nije delio optimizam onih ko
su smatrali da će ovaj prelazak biti ostvaren u sasvim kratko
roku.[9]

Promena odnosa prema poljoprivredi zahtevala je znat
promene i u socijalističkoj industriji. Da bi odgovorila novi
zahtevima, i ona mora postati ekonomski racionalnija, elastični
preduzimljivija, odgovornija. Uvođenje »hozraščota« (privredno
računa) u industrijskim preduzećima i trustovima, a sa njim
afirmisanje robnih odnosa u socijalističkom sektoru privrede, ni
bilo motivisano isključivo potrebama njenog prilagođavanja nov
politici prema poljoprivredi, već je predstavljalo promenu odnos
i unutar nje same, a time i socijalističkog sektora u celini. Rob
odnosi, izazvani potrebama stvaranja sprege između industrije
poljoprivrede, drukčije od one koja je postojala u doba ratno
komunizma, prihvataju se i razvijaju i u socijalističkom sektor
Uz to, proširuje se i pojam socijalističkog sektora i na koop
raciju.[10]

Odnosi između državnog i kooperativnog sektora, kao dv
oblika socijalističke privrede, razvijaju se na robnoj osnovi, pa s
može zaključiti da u socijalističkom sektoru u celini vladaju robn
-novčani odnosi.

Ipak, kada je reč o regulatoru socijalističke privrede, treb
imati na umu specifičan način korišćenja robnih odnosa u njo
Na razne prigovore da NEP sa svojim tržišnim mehanizmom i rob
nim odnosima predstavlja ukidanje planske privrede i vraćanj
kapitalizmu, Lenjin je odgovorio da se protiv stihije može i mor
ratovati korišćenjem i robno-novčanih odnosa, ako se njima ovlada
mogućno je pretvoriti ih u instrumente socijalizma. Ideja central

---

[9] Na X kongresu RKP(b) Lenjin je govorio: »Nema sumnje da j
socijalističku revoluciju u zemlji u kojoj ogromnu većinu stanovništv
čine sitni poljoprivredni proizvođači mogućno ostvariti samo uz ni
posebnih, prelaznih mera, koje bi bile potpuno nepotrebne u razvijenim
kapitalističkim zemljama... Kada bismo mi imali državu u kojoj pre
ovlađuje krupna industrija ili, pak, recimo i da ne preovlađuje, al
da je veoma snažno razvijena, i veoma razvijenu krupnu proizvodnj
u poljoprivredi, tada bi neposredan prelaz u komunizam bio mogućan«
(V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 43, str. 57. i 79).

[10] »Sada imamo pravo da kažemo — čitamo u Lenjinovom rad
O kooperaciji — da je prosti rast kooperacije za nas istovetan... sa
rastom socijalizma i zajedno s tim mi smo prinuđeni da priznamo ko
renitu promenu svih naših pogleda na socijalizam« (V. I. Lenin, *Polnoe
sobranie sočinenij*, t. 45, str. 376).

nog planiranja time se ne odbacuje, posebno s obzirom na okolnost da država neposredno kontroliše »komandne vrhove« u privredi, a uz to ima ingerencije u rad preduzeća i trustova, ukoliko smatra da je narušen društveni interes.[11]

Na temelju svega rečenog može se zaključiti da je Lenjin ekonomiku prelaznog perioda posmatrao kao plansko-tržišnu, u kojoj je odlučujući regulator plan, oslonjen na robno-novčane odnose, to jest zakon vrednosti. Izneti Lenjinovi stavovi su utoliko zanimljiviji što su čak i u diskusijama 1925—1926. godine mnogi sovjetski ekonomisti zastupali mišljenje da su proizvodni odnosi sovjetskog društva providni, jasni i kao takvi ne zahtevaju posebno teorijsko istraživanje. U vezi s tim negirano je postojanje bilo kakvih objektivnih zakonitosti toga društva, pogotovo zakona vrednosti. Čak i mnogi među piscima koji su priznavali postojanje objektivnih zakonitosti u sovjetskoj privredi činili su to u znatnoj meri formalno, odbacujući ih pri razmatranju konkretnog pitanja *regulatora* sovjetske privrede.

Istovremeno, mnogi građanski ekonomisti su isticali tezu da prelazni period vremena NEP-a ništa bitno ne menja u načinu funkcionisanja sovjetske privrede u odnosu na kapitalističku, da je i u njoj zakon vrednosti osnovni regulator. Iznošena su čak i gledišta koja se nimalo nisu razlikovala od Mizesovih. Tako je Bruckus na predavanjima, koja je držao na Petrogradskom univerzitetu 1920. godine dokazivao nemogućnost racionalne ekonomije pri nepostojanju tržišta.[12]

Druga grupa građanskih i sitnoburžoaskih ekonomista zastupala je tezu da tržište, kakvo je postojalo u doba NEP-a, predstavlja neophodnu komponentu sistema planiranja, da se tržište mora tretirati kao polazna tačka za utvrđivanje planskih zadataka,

---

[11] »Nova ekonomska politika *ne menja* jedinstveni državni plan i *ne izlazi* iz njegovih okvira, nego samo menja pristup njegovom ostvarivanju« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 54, str. 101). U odlukama XII kongresa SKP(b) čitamo: »Planiranje u doba NEP-a po obimu se, u osnovi, ne razlikuje mnogo od planiranja u eposi ratnog komunizma. Ali ono se na najradikalniji način razlikuje po metodima« (*KPSS v rezoljucijah i rešenijah s'ezdov, konferencij i plenumov CK*, I, str. 692, Gospolitizdat, Moskva, 1954).

[12] Ova predavanja su kasnije uključena u prvi deo Bruckusove knjige *Economic Planning in Soviet Russia*, London, 1935. Nešto kasnije (1937) Boris Bruckus je objavio u varšavskom časopisu »Ekonomist« članak *Plan i rinok v Rosiji Sowieckiej*, u kome o tim predavanjima piše sledeće: »Osnovu mojih predavanja čine ideje koje su u punom skladu s kritikom naturalno-privrednog socijalizma koja je iznesena u poznatoj knjizi bečkog profesora Ludwiga v. Misesa *Die Gemeinwirtschaft*, iako autoru ovog članka, tokom boravka u Rusiji, nije nikako mogla biti dostupna zapadna literatura«. (Prema W. Brus, *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, Warszawa, 1961, str. 86.)

a promene na njemu kao najbitniji faktor ocene ispravnosti i tok ostvarivanja tih zadataka.[13]

Jurovski, koji je, kao i ostali građanski ekonomisti u SSSR smatrao da je privreda prelaznog perioda stihijska tržišna privre da, postojanje samog tržišta opredeljuje činjenicom postojanja ponude i tražnje. Priroda robno-novčanih odnosa izvodi se iz raz mene, a zakon vrednosti je, po njemu, osnovni regulator socijalis tičke reprodukcije. Govoreći o budućim promenama koje će izaz vati razvoj socijalizma, Jurovski naglašava da će se nužno pojavit neki principijelno nov način evidentiranja potreba. Po njegovom mišljenju, »promene cena prestaju da budu regulator kao u uslo vima delovanja zakona vrednosti; tu funkciju imaće promene po treba koje će se evidentirati metodom koji će tek biti utvrđe i koji mi još ne znamo. Upravo principe tog budućeg evidentiranj mogućno je suprotstavljati zakonu vrednosti.[14]

Veliki uticaj na mnoge marksističke ekonomiste toga vremen izvršila su teorijska shvatanja A. Bogdanova, posebno njegova tako zvana energetska teorija zakonitosti društvenog razvitka. Ov energetska teorija, koja zamenjuje robno-novčane oblike utrošak i raspodele rada radnim utrošcima na osnovu naturalnih bilans radne energije, poslužila je kao metodološka osnova Buharinovo »zakona radnih utrošaka« (odnosno »zakona proporcionalnosti rad nih utrošaka«). Prvobitno, Buharin je ovu teoriju primenio svojoj knjizi *Ekonomika prelaznog perioda* (1920). Jedno od sr dišnjih mesta u knjizi je postulat o ravnoteži, koja je za autor objektivni zakon i osnovni problem ekonomske nauke.

---

[13] Pozivajući se na arhivski materijal (zapisnike sa zasedanja Pr zidijuma i komisija Gosplana), Strumilin navodi sledeću izjavu Baz rova: »Osnovne pretpostavke NEP-a, to jest postojanje tržišta i privre ni račun, predstavljaju pretpostavke svakog mogućnog planiranja, n zavisno od toga da li će doći do svetske revolucije ili ne. Istorijsk iskustvo dokazuje da je ozdravljenje privrede mogućno samo ako po toji zdrava zainteresovanost svakog radnika za rezultate njegovog rad ali to nije dovoljno: samo tržište u današnjim uslovima omogućav stvaranje automatske kontrole pravilnosti svih aktivnosti, automatsk računar koji pokazuje rezultate aktivnosti svake privredne grane, sv kog preduzeća.« Po Strumilinu, sa mišljenjem Bazarova su se be ikakve rezerve solidarisali Grosman i Kondratjev: »Slažem se — gla izjava Kondratjeva, prema istom zapisniku — s tezom Bazarova prem kojoj postojanje NEP-a ne samo da nije u suprotnosti sa planom neg predstavlja pretpostavku njegove izrade. Tržište i cene nesumnjiv predstavljaju pretpostavku za izradu plana, već i zbog toga što bism u protivnom slučaju izgubili svaku mogućnost shvatanja srazmernos privrednih pojava.« Na to je Strumilin odgovorio: »Ako uzmemo da tržište neophodna pretpostavka svakog mogućnog planiranja, morali b smo platiti suviše visoku cenu za tu pretpostavku, cenu odricanja o socijalizma kao privrednog sistema koji ne može shvatiti tu pretp stavku». (Prema S. G. Strumilin, *Na planovom fronte,* str. 253, 254. i 257

[14] A. Jurovskij, *K probleme plana i ravnovesija v sovetskoj ho jajstvennoj sisteme,* »Vestnik finansov« 12/1962. (Citirano prema: E. Gorodeckij, red., *Problemy ispol'zovanija tovarno-denežnyh otnošen v uslovijah razvitogo socializma,* MGU, Moskva, 1975, str. 101.)

Obrazloženje zakona ravnoteže svodi se na sledeće. Roba redstavlja kategoriju koja pretpostavlja društvenu podelu rada i dsustvo svesnog regulisanja ekonomskih procesa koje otuda proističe. S ovom kategorijom je povezano postojanje anarhičnog obka društvene veze pomoću razmene. Održavanje ravnoteže anarjičnog robnog sistema podupire zakon vrednosti, a njeno narušaanje rezultira ekonomskim krizama. Narušavanjem prethodne ɔrmira se nova ravnoteža na višem nivou. Zakon vrednosti u uslo ima proste robne proizvodnje, a zakon cene proizvodnje u razvijeoj kapitalističkoj privredi predstavljaju zakonite oblike ravnoteže h sistema. Ali ravnoteža se uvek narušava i iznova uspostavlja. akon tržišnih cena predstavlja zakon kolebanja sistema, a konurencija je zakonitost stalnog obnavljanja ravnoteže, dok zakon riza ima dvojaku funkciju: periodično izvodi sistem iz ravnoteže uspostavlja je. Sve se to odnosi na imaginarni sistem, dok stvarni istem i njegov razvoj izaziva dinamičku ravnotežu, umesto staičke. Po Buharinu, ovo su suštinska pitanja političke ekonomije.

Što se tiče prelaznog perioda od kapitalizma u socijalizam, tvari drukčije stoje. Politika ratnog komunizma, po njemu, sa vojom naturalizacijom ekonomskih odnosa, podriva ekonomske ategorije robne privrede. Stihiju koju je u prelaznom periodu udila kapitalistička robna privreda smenjuje svesni društveni egulator, usled čega proizvodi gube robni karakter. Novac se alazi u procesu »samoodumiranja«, što se ogleda u obezvređianju novca i raskidu između novca i raspodele proizvoda — novac ostaje uslovni znak razmene proizvoda. S iščezavanjem najamnog ada plata, takođe, »ide ka samouništenju«, zajedno sa novčanim istemom. Kategorije profita, kao i viška vrednosti, prestaju da postoje. Vrednost kao kategorija, sa postepenim nestankom robne roizvodnje i ravnoteže uslovljene zakonom vrednosti, nije podobna za prelaznu privredu.

Na taj način, po Buharinu, stare kategorije političke ekononije »istovremeno postoje i ne postoje, one postoje ne postojeći«. Od celog sistema kategorija i zakonitosti robne privrede samo akon radnih utrošaka, koji u kapitalizmu stihijski deluje u obliku akona vrednosti, ostaje i skida sa sebe vrednosnu formu, produujući svoje postojanje kao osnovni regulator društvene privrede.

Zakon proporcionalnosti radnih utrošaka predstavlja opšti neophodni uslov ravnoteže u svakom društveno-ekonomskom poretku. U kapitalizmu taj opšti i za sve formacije važeći zakon (regulator) javlja se »u fetiškom ruhu« zakona vrednosti, dok se u socijalizmu on pojavljuje »ogoljeno«. U prelaznom periodu dolazi do »procesa odbacivanja sa zakona radnih utrošaka njegovog grešnog vrednosnog ruha, to jest do procesa defetišizacije osnovnog društvenog regulatora«.

Kasnije će apstraktnu teoriju ravnoteže, razvijenu na osnovu zakona proporcionalnosti radnih utrošaka, Buharin upotrebiti kao osnovu svog shvatanja NEP-a i odnosa raznih sektora u tom tipu

privrednog sistema (industrije i poljoprivrede, državnog i privatnog sektora). On će je sredinom dvadesetih godina razviti i upotrebiti kako u polemici sa Preobraženskim tako i u svojoj ideološko-političkoj aktivnosti.

Od početka je Buharin poistovećivao objektivno sa stihijskim i na temelju mogućnosti prevazilaženja stihijskog karaktera delovanja ekonomskih zakona u socijalizmu izveo zaključak da iščezavaju i sami ekonomski zakoni.

Taj opšti zakon u socijalističkoj privredi se realizuje planiranjem, čija je svrha da anticipira rezultate do kojih bi *post festum* došlo kada bi se ovaj regulator stihijski, kao u kapitalizmu, ispoljavao. U ovom pogledu Buharin se jako približio, ako ne i teoriski poistovetio, sa takozvanim genetičarima u sovjetskoj ekonomskoj misli i teoriji planiranja,[15] što je kasnije obilato korišćeno u napadima na njega. Prema tome, za Buharina je osnovni regulator sovjetske privrede zakon proporcionalnosti radnih utrošaka, koji se svesno, planiranjem, realizuje.

Potpuno drukčije shvatanje regulatora prelazne socijalističke privrede zastupao je E. Preobraženski. Polazeći od strukture sovjetske privrede oformljene u doba NEP-a, sa slabašnom državnom industrijom i brojnim nesocijalističkim sektorom, posebno u poljoprivredi, i s obzirom na potrebu ubrzanog jačanja socijalističkog sektora na osnovu intenzivne industrijalizacije i borbe socijalističkog i nesocijalističkog sektora, Preobraženski je definisao svoje shvatanje o regulatoru prelazne socijalističke privrede. S obzirom na strukturu te privrede i tendencije njenog razvoja, moraju, po njemu, postojati *dva regulatora:* zakon prvobitne socijalističke akumulacije, s jedne, i zakon vrednosti, s druge strane. Oni su u stalnom sukobu, s tendencijom preovladavanja prvog.

Iako je Preobraženski osnovne ideje o zakonu prvobitne socijalističke akumulacije formulisao 1924. godine,[16] pojava njegove knjige *Nova ekonomika*, 1926. godine,[17] izazvala je pravu buru. Prema shvatanjima koja je izložio u pomenutim radovima, kao i u brojnim polemičkim člancima pisanim polovinom dvadesetih godina, robni odnosi unutar državnog sektora imaju samo formalni karakter i ne proizlaze iz strukture i imanentnih zakonitosti državne privrede. Robni odnosi su ovom tipu privrede nametnuti spolja oblicima njenih veza sa privatnom privredom. Posle više od četvrt veka Staljin će lansirati isti stav, ali manje precizno od Preobraženskog. Naime, Preobraženski je pravio izričitu razliku između

---

[15] Više o »genetskom« i »teleološkom« pravcu među sovjetskim ekonomistima videti u spomenutom radu dr I. Maksimovića.

[16] E. Preobraženskij, *Osnovnyj zakon socialističeskogo nakoplenija*, »Vestnik Komunističeskoj akademii«, 8/1924.

[17] E. Preobraženskij, *Novaja ekonomika. Opyt teoretičeskogo analiza sovetskogo hozjajstva*, izd. Komunističeskoj akademii, Moskva, 1926. Osvrt u ovom radu dat je na osnovu ranije citiranog engleskog prevoda navedene knjige Preobraženskog.

orišćenja robno-novčanih oblika i dejstva zakona vrednosti. »Sfera u kojoj se javlja novčani promet nije identična sa sferom kojoj se javlja dejstvo zakona vrednosti«.)

Iz knjige i izlaganja u diskusiji Preobraženskog i njegovih tomišljenika (Solncev, Kogan, Harin, Dvojlacki) proizlazi da su ni naročito insistirali na dva problema: prvo, bitna karakteristika elovanja zakona vrednosti je stihijnost, dok socijalistička privrea zahteva plansko utvrđivanje proporcija. Otuda čak ako se u ealizaciji planski utvrđenih proporcija i koriste tržišni oblici, još vek nije reč o delovanju zakona vrednosti. Drugo, sa dejstvom akona vrednosti nije povezana samo specifična forma realizacije rivrednih proporcija, već je prvenstveno određena suština tih proorcija, to jest dejstvo zakona vrednosti tendencijski dovodi do kvivalentne razmene. Preobraženski smatra da upravo to nije rihvatljivo za prelaznu sovjetsku privredu dvadesetih godina. Perpektive socijalizma zavisile su od *drukčijih proporcija*, dakle, i dnosa razmene, od onih koji bi se formirali delovanjem zakona rednosti. Jedino to može dovoljno brzo da afirmiše nejaki socijaistički sektor i osigura normalne unutrašnje i spoljne uslove za azvoj socijalizma u Sovjetskom Savezu.

Upravo povodom ove potrebe — drukčijih proporcija u raspoleli društvenog rada (znači u odnosima razmene koji će to omoućiti), odnosno drukčijeg tempa napredovanja socijalističkog i esocijalističkog sektora od onog koji nudi zakon vrednosti, Preobraženski insistira na nužnosti prvobitne socijalističke akumulaije. Zato zakon vrednosti i ne može biti osnovni regulator te privede; on se povlači na sporedni kolosek i ustupa mesto zakonu prvobitne) socijalističke akumulacije, koji obezbeđuje plansko skretanje tokova akumulacije u korist socijalističke industrije i socijalističkog sektora u celini, obezbeđuje njegov razvitak pre svega napajanjem iz nesocijalističkih izvora.[18]

---

[18] »Kada bi raspodela rada bila ista u uslovima spontanog i svesnog regulisanja, to bi pokazivalo da je regulatorni mehanizam po sebi relevantan i da prerastanje zakona vrednosti u zakon radnih utrošaka ne može po sebi objasniti specifične karakteristike raspodele proizvodnih snaga u našoj privredi u poređenju sa kapitalističkom« (E. Preobrazhensky, *The New Economic*, str. 31).

Na drugom mestu od piše: »Ravnoteža ukupnog sistema privrede postiže se antagonističkim razvijanjem dejstva oba zakona, pri čemu proporcija razvijanja državne industrije, a samim tim proporcija otuđenja u interesu ovog razvoja izvesnog dela viška proizvoda poljoprivrede (svejedno da li je reč o porezu ili o cenama), nameće nam se spolja sa prinudnom snagom. Potiskivanje dejstva zakona vrednosti kao regulatora privrede vrši se na račun zamene njegove funkcije regulatornim funkcijama zakona socijalističke akumulacije. Ovde se ne menja samo metod regulisanja, to jest dolazi ne samo do planskog zamenjivanja stihijnosti, već se menja i *materijalna sadržina* ukupnog procesa u tom smislu što raspodela proizvodnih snaga zemlje svake godine dobija druge ciljeve u poređenju s onim što bismo imali pri slobodnom delovanju zakona vrednosti« (E. Preobraženskij, *Ekonomičeskie zametki, III. O pol'ze izučenija sovetskogo hozjajstva,* »Bol'ševik«, 15-16/1926, str. 77).

U stalnoj borbi zakona socijalističke akumulacije (kao os-
novnog regulatora) i zakona vrednosti (unutrašnje i svetske kapita-
lističke privrede, kao sporednog regulatora) planski se ostvaruj-
prednost prvoga, neekvivalentnost razmene nad ekvivalentnošću
socijalizma nad kapitalizmom. Ta bitka će trajati sve dok socija-
lizam ne odnese konačnu pobedu.[19]

Još od vremena kada je formulisao zakon prvobitne socija-
lističke akumulacije Preobraženski je napadan (što je i danas
slučaj u većem delu sovjetske ekonomske literature), između os-
talog, i zbog dve stvari: prvo, da u svom trockističkom, antise-
ljačkom raspoloženju nije pravio razliku među raznim slojevima
seljaštva; drugo, kada zakon socijalističke akumulacije prevlada
zakon vrednosti, šta će se tada pojaviti kao regulator privrede,
koga će »eksploatisati« socijalistički sektor (pošto nestane pri-
vatni)?

Na oba prigovora odgovorio je sâm Preobraženski i pokazao
njihovu neosnovanost.[20]

Za razliku od Preobraženskog, Buharin smatra da će se pro-
porcije u socijalizmu, pod uticajem zakona radnih utrošaka, razli-
kovati od starih kapitalističkih, u prvom redu zbog radikalnih
promena u raspodeli nacionalnog dohotka, strukturi tražnje i usl[...]
drugih uslova koji utiču na privredne proporcije. Ali u procesu
rasta mora se uvažavati ravnomernost. Po tome je Buharin preteča
koncepcija »uravnoteženog rasta« u teoriji privrednog razvoja, čime
se takođe približio brojnim građanskim ekonomistima toga vre-
mena u Sovjetskom Savezu koji su zastupali istu koncepciju
(Kondratjev, Bazarov, Groman i drugi). Iako je bio svestan da
postoje mnoga područja delovanja stihije, umesto svesno korišće-
nog zakona proporcionalnosti radnih utrošaka, Buharin je, za raz-
liku od Preobraženskog, smatrao da je samo oblik delovanja za[...]

---

[19] »Sa ovog stanovišta zakon prvobitne socijalističke akumulaci-
je... kao specifičan oblik u kojem se manifestuje zakon radnih utro-
šaka u našoj privredi... predstavlja zakon prevazilaženja naše socija-
lističke zaostalosti i funkcioniše samo u onom periodu razvoja dok
naša državna privreda ne postigne tehničku i ekonomsku premoć nad
kapitalističkom« (E. Preobrazhensky, op. cit., str. 24). Zanimljivo je da
je Preobraženski očekivao da će taj period trajati oko dve decenije.

[20] Tako, u njegovom predgovoru drugom izdanju knjige *Nova
ekonomika* čitamo: »Ako posmatramo samo naše unutrašnje odnose sa
privatnom privredom, ovde, prirodno, imamo i borbu i saradnju, po-
sebno ako napravimo razliku između privatnog kapitala i kulačke pri-
vrede, s jedne, i siromašnih i srednjih seljaka, s druge strane.« I dalje:
»Kada princip planiranja potpuno pobedi, u uslovima komunističkih
proizvodnih odnosa, regulisanje na osnovu radnih utrošaka imaće oblik
kalkulacije radnog vremena koje se zahteva na datom stepenu tehnike
proizvodnje u različitim granama privrede. Raspodela radne snage vr-
šiće se tada, prema tome, u skladu sa zahtevima racionalnog plana, čija
svrha će biti zadovoljenje određenog obima ljudskih potreba sa naj-
manjim utroškom radne snage, uz datu količinu raspoloživih proizvod-
nih snaga« (E. Preobrazhensky, op. cit., str. 39. i 21).

ona vrednosti, a ne njegova materijalna sadržina, suprotan zahteima razvitka socijalizma.

Po Preobraženskom, međutim, svaki regulator privrednog stema mora vršiti dve funkcije: prvo, funkciju podmirenja druš'enih potreba na način koji odgovara datim uslovima; drugo, ınkciju zaštite i razvoja sistema (proširene reprodukcije odnosa roizvodnje). Kada bi bila posredi samo prva funkcija, ceo probm planiranja svodio bi se na takvu raspodelu društvenog rada oja bi zadovoljavala zahteve proporcionalnosti radnih utrošaka 'eća društvena potreba izazivala bi veće angažovanje iz ukupnog ında društvenog rada, i obrnuto, gde je ona manja). Ali, pošto je redviđena i druga funkcija regulatora, u određenim uslovima posıji nužnost ostvarivanja takvih proporcija »koje se ne mogu ırmirati niti pod dejstvom zakona vrednosti, niti delovanjem zaona proporcionalnosti radnih utrošaka u čistom vidu, to jest u slovima u kojima proizvodnja treba da služi samo podmirenju otreba«.[21]

Prema tome, suština svih razlika između ova dva autora o roblemu regulatorâ prelazne i socijalističke privrede ima koren u avu prema proporcijama razvoja koje bi trebalo ostvarivati, dok pitanje mehanizma sekundarno. A stav prema proporcijama izraıvao je njihov pogled na uslove, metode i puteve sovjetskog razoja, kao i na politička opredeljenja povodom toga. Obojica su ili dovoljno svesni društveno-ekonomskih posledica izabrane strategije razvoja koju nude ti pristupi, ali je njihov odnos prema jima bio različit.

Danas nije nepoznato da kurs, koji proizlazi iz shvatanja koja najupornije zastupao Preobraženski, kurs na brzu promenu priredne strukture na osnovu velikih i koncentrisanih napora u ravcu industrijalizacije, zahteva pretežnu primenu neposrednih, dministrativnih i centralističkih metoda upravljanja razvojem, ok kurs koji je zastupao Buharin, s obzirom na znatno sporiji od, mogao je u realizaciji da računa na manje tenzije i širu rimenu ekonomskih metoda regulacije.

Lenjin je bio svestan težine puta kojim je krenuo Sovjetski avez i to je izrazio sledećim rečima:

»Ključ trenutka je razlika između veličine postavljenih zaataka i siromaštva, ne samo materijalnog već i kulturnog.«

To je užasna dilema: ići nedovoljno brzo, ne biti dovoljno mbiciozan, s obzirom na sovjetske prilike toga vremena, znači ropasti (čak i kao civilizovana, a ne samo socijalistička zemlja, ako je govorio Lenjin). Ići prebrzo, biti preambiciozan, ne donosi išta bolje, dolazi nužno do degeneracije sistema. Gde je prava era? Izgleda da se pri kraju života Lenjin više plašio druge pasnosti (istorija ga nije demantovala; naprotiv):

[21] E. Preobrazhensky, op. cit., str. 25.

»Treba se naoružati za podržavanje nepoverenja prema svakom previše brzom progresu, prema svakom razmetanju... Najštetnija stvar biće žurba.«[22]

Već smo napomenuli da su u diskusiji na Komunističkoj akademiji (povodom referata Preobraženskog »Zakon vrednosti u sovjetskoj privredi«, 1926), koja je trajala danima, ideje Preobraženskog branili samo Solncev, Kogan, Harin i, delimično, Dvojlacki. Čak ni svi oni nisu bili potpuno saglasni sa stavom o nemogućnosti delovanja zakona robne privrede u socijalističkom sektoru. Većina ostalih učesnika (Berin, Vajsberg, Nadeždin, Pašukanis, Litvinov, Smilga, Kac i drugi) smatrala je da sovjetska privreda kao ekonomski sistem prelaznog perioda, u celini uzeta, predstavlja robnu privredu.[23]

U pogledu regulatorâ sovjetske privrede, mišljenja učesnika u diskusiji bila su izrazito podeljena. Neki su (Solncev, Kogan, Harin) prihvatali zakon prvobitne socijalističke akumulacije kao ključni regulator, za druge (Berin, Kac, Nadeždin, Persic, Ragolski i drugi) zakon vrednosti je regulator sovjetske privrede, pošto je ona, po njihovom mišljenju, robna privreda. Pri tome — smatrali su — zakon vrednosti deluje u socijalističkom sektoru u preobraženom obliku.[24]

Ali bilo je i sasvim drukčijih mišljenja, koja će tek kasnije postati dominantna: »Raspodelu društvenog rada mi se trudimo da izvedemo — govorio je Stecki — na osnovu naše svesne volje...

---

[22] Oba citata uzeta su iz feljtona Đ. Bofe, objavljenog u NIN-u od 25. aprila 1976, str. 55.

[23] Poznati ekonomist Smilga tim povodom je pisao: »Šta znači princip privrednog računa? On znači takvu ekonomsku politiku koja omogućava postizanje maksimalnih rezultata uz minimalne troškove. Na jeziku teorijske ekonomije to znači vraćanje delovanja zakona vrednosti uz izvesna ograničenja koja proizlaze iz specifičnosti sovjetske privrede. Zakon vrednosti može da se uporedi sa mašinom koja služi onome ko njome rukuje. Pokušaj shvatanja problema zakona vrednosti i plana kao dvaju momenata koji se međusobno isključuju nije ništa drugo nego ponovni pokušaj rešavanja problema plana i tržišta u uslovima NEP-a koje je život rešio« (I. Smilga, *Pjat let NEP*, »Planovoe hozjajstvo, 2/1926). Slično je tvrdio i Mendeljson: »Smatram da u nas zakon vrednosti deluje i da se proces koji je sada u toku, uspostavljanje robnih odnosa, sastoji u tome da se mi učimo da racionalizujemo taj stihijski proces« (»Vestnik Komunističeskoj akademii«, 15/1926, str. 166).

[24] »Može biti reči — govorio je Kac — o modifikaciji zakona vrednosti, ali ne i o tome da u uslovima naše privrede u odnosu na državnu akumulaciju ne deluje zakon vrednosti.« Berin ide i dalje: »Zakon radne vrednosti ostaje osnovni regulator društvenih odnosa. ... Uloga i zadaci regulatornih organa svode se na olakšavanje delovanja zakona vrednosti... Mnogi nesporazumi nastaju zbog toga što se brka zakon vrednosti s »oblicima njegovog ispoljavanja«. (»Vestnik Komunističeskoj akademii«, 15/1926, str. 172. i 208—210).

I to da se upravo ovaj regulator — naš plan, naša svesna volja — uprotstavlja zakonu vrednosti ne može biti nikakve sumnje.«[25]

Diskusija tridesetih godina

Krajem dvadesetih godina, opet dosta neočekivano, dolazi do naglog zaokreta: nova ekonomska politika, posle velikih problema s ubiranjem poljoprivrednih viškova 1928. godine i usled krajnje zaoštrene socijalne i političke situacije, praktično se napušta i prihvata kurs na ubrzani razvoj, forsiranjem industrijalizacije i kolektivizacije poljoprivrede. Ubrzana industrijalizacija nerazvijene zemlje, uz to suočene s neprijateljskim okruženjem i manje-više potpunom ekonomskom blokadom, zahtevala je:

1. Izuzetno veliki akumulacioni napor.

2. Ma koliko teret akumulacije bio velik, masa akumulacije ipak je nedovoljna za realizaciju širokog fronta investicija, što izaziva potrebu njene naglašene centralizacije i veoma striktnih prioriteta njene upotrebe.

3. Takav put razvoja povezan je s naglim lomovima privredne strukture da bi se ona prilagodila potrebama ubrzanog razvoja. S obzirom na naglašenu privrednu autarkičnost, akumulacija se svojim najpretežnijim delom morala plasirati u sektore koji su presudni za formiranje pretpostavki ubrzane industrijalizacije — u tešku industriju, energetiku, saobraćaj, koji zbog toga postaju prioritetna područja njenog korišćenja. To su istovremeno delatnosti koje su, po pravilu, naglašeno kapitalno intenzivne, sa dugim rokovima gradnje i aktivizacije i veoma udaljene od oblasti proizvodnje dobara za finalnu neproizvodnu potrošnju.

Iz svega proizlazi da se u takvim uslovima zahteva izuzetno veliki akumulacioni napor, i to na dugi rok, što istovremeno dovodi do ograničavanja potrošnje (ili čak i njenog smanjivanja) u dugom periodu. Kako to postići u siromašnoj, zaostaloj zemlji, sa sitnim privatnim sektorom (naročito u poljoprivredi) kao dominantnim? Izvlačenje velike akumulacije u uslovima ogromnog siromaštva (prema nekim procenama, stopa akumulacije 30-tih godina dostizala je punih 45%) neizvodljivo je bez veoma odlučne primene vanekonomskih metoda. Primenjivanje takvih metoda u zemlji sa blizu 25 miliona seljačkih gazdinstava, pretežno sitnih i srednjih, sa rascepkanom industrijom i dosta naglašenom samostalnošću ekonomskih subjekata u njoj, zahtevalo je i preduzimanje posebnih prethodnih koraka. Da bi se obezbedila primena administrativnih metoda upravljanja, zahtevalo se prevođenje oba sektora — i seljačke poljoprivrede i državne industrije — u uslove

---

[25] »Vestnik Komunističeskoj akademii«, 15/1926, str. 159. Slično mišljenje branio je i A. Kon (vidi: *Zapiski Komunističeskogo universiteta im. J. M. Sverdlova,* t. II, str. 333. i 336).

koji garantuju efikasnu centralnu kontrolu. U slučaju poljopri- rede to je pre svega značilo svođenje broja kontrolisanih jedinica na nivo koji obezbeđuje efikasnu kontrolu njihovog rada iz jednog centra, kontrolu mere rada i mere potrošnje poljoprivrednih gazdinstava. Isto to se odnosi i na industriju — ona se prevodi u status koji garantuje efikasnu neposrednu državnu administrativnu ingerenciju. Državna kontrola mere rada i mere potrošnje u oba slučaja je praktično značila obezbeđivanje uslova za »ceđenje« zahtevane količine i kvaliteta radnih napora nezavisno od zainteresovanosti učesnikâ, s obzirom na simboličnu potrošnju koja rezultira iz tih napora.

Rešenje se nudilo gotovo samo po sebi: u prvom slučaju kolektivizacija poljoprivrede, u drugom, praktično, ukidanje svake ekonomske samostalnosti privrednih subjekata. Takvo rešenje međutim, samo po sebi diskvalifikuje sve ili većinu *ekonomskih* poluga regulisanja privrede (bar u dominantnim područjima), prekida veze i zavisnost između učinjenih napora i prisvojenih rezultata, u suštini isključuje mogućnost oslanjanja na materijalne interese i stimulanse, a time, umesto ekonomskih, afirmiše administrativne metode upravljanja privredom. Tako se objektivno isključuje mogućnost tržišnog regulisanja, a uvažavanje zakona vrednosti — kao oblika zakona proporcionalnosti radnih utrošaka — ostaje još samo teorijska mogućnost. Napred izneti stavovi (2) i (3), međutim, i ovu mogućnost praktično isključuju.

Uz ogromne napore izvučena akumulacija ipak nije dovoljna da omogući proces razvoja na širokom frontu. Sve grane i sektori privrede ne podržavaju podjednako ubrzani razvoj; one koje mu najviše doprinose imaju prioritet u korišćenju veoma ograničenih sredstava za razvoj. Zadovoljavanje prioritetnih sektora sužava front industrijalizacije, a skretanje tokova akumulacije prema njima očigledno je neizvodljivo drugim metodima osim administrativnom distribucijom investicija. Pošto se njihove potrebe zadovolje, drugima ostaje veoma malo ili ništa. Tržišni mehanizam nikada ne može osigurati realizaciju tako naglašenih prioriteta u razvoju; za njega su svi potencijalni korisnici jednaki, njihove zahteve izražava prema snazi s kojom se pojavljuju, a ona je izraz njihove uklopljenosti u društvene potrebe kako se one kratkoročno ispoljavaju. Zato se tržišni mehanizam i na ovom području suspenduje.

Na kraju, relativna izolovanost sovjetske privrede nameće nužnost izgradnje gotovo autarkične privredne strukture, što je iziskivalo otpočinjanje industrijalizacije od grana i sektora koji su najudaljeniji od finalne potrošnje i tek postepeno, u dužem razdoblju, osvajanje ostalih delova privredne strukture. Time žrtvovanje postaje dugoročno i krug se zatvara — dugoročno odlaganje korišćenja efekata velikih investicionih napora od strane širokih slojeva stanovništva tražilo je, sa svoje strane, suspendovanje ekonomskog mehanizma, zasnovanog na materijalnim interesima i podsticajima, i afirmaciji administriranja.

Danas ova, grubo skicirana, logika razvoja nije ni teorijski ni raktično nepoznata, a već dvadesetih godina su je sovjetski ekoomisti u vođenim raspravama veoma dobro uočili. Uz tako amiciozne planove privrednog razvoja kakve su imali Sovjeti susenzija tržišnih mehanizama i zakona vrednosti kao osnovnog rivrednog regulatora (sem ako se on shvati na krajnje dugi rok, ada gubi uobičajeni smisao proporcionalnosti i ekvivalentnosti azmene) postaje objektivno uslovljena i neophodna. Svejedno, ova užnost se često neobično reflektuje u ljudskim glavama.

O novoj etapi sovjetskog razvitka i njenim društveno-ekoomskim karakteristikama u to vreme pisali su mnogi ekonoaisti (V. Boguševski, T. Berin, R. Vajsberg, A. Vinokurov, L. Gaovski, K. Ostrovitjanov, L. Leontjev, R. Rozental i drugi). Svi oni u vezivali korišćenje robnih odnosa za NEP, smatrajući da će s ijegovim ukidanjem i oni nestati.

Kada je reč o regulatoru sovjetske privrede, ideje formuliane krajem dvadesetih godina o ljudskoj volji i svesti kao konačiom privrednom regulatoru postaju dominantne.[26]

---

[26] Tako, na primer, Raskin smatra da zakonitosti socijalističke rivrede nisu ekonomske, već tehničko-direktivne (B. Raskin, *O nekaoryh kategorijah i zakonomernostjah socialističeskogo hozjajstva*, »Problemy ekonomiki«, 6/1930). Slično mišljenje iznosi i A. Kon, prema kojem se novi proizvodni odnosi podvrgavaju zakonima »normativnog karaktera, koji se neposredno potčinjavaju volji ljudi« (A. Kon, op. cit., str. 333). Gatovski, vezujući plan za objektivne ekonomske zakone, posebno ukazuje na vezu plana i zakona proporcionalnosti radnih utrošaka: »Apsolutno je, naravno, netačno stanovište koje »zamenjuje« neophodnost proporcionalnosti radnih utrošaka za našu prelaznu privredu, drugim rečima, koje uzdiže na nivo principa nezasnovano planiranje. Regulator privrede SSSR je narodnoprivredni plan, kao osobita forma, koja proizlazi iz sovjetske socijalne strukture, forma ostvarivanja zakona proporcionalnosti radnih utrošaka. Sadržaj ovog narodnoprivrednog plana predstavlja proces prilagođavanja radnih utrošaka novim, u odnosu na kapitalizam, društvenim potrebama — njihov proporcionalni razmeštaj u skladu s posebnim, različitim od kapitalizma, tipom industrijalizacije, karakterom raspodele nacionalnog dohotka, u skladu sa brzim tempom industrijalizacije i podruštvljavanja, što i daje privredi SSSR obeležje prelazne privrede ka socijalizmu. Takvom sadržaju narodnoprivrednog plana odgovara i njegova forma, koja se sastoji u odgovarajućem neposrednom upravljanju privrednim procesima (u okviru socijalističkog sektora) i u njihovom regulisanju u odnosima između socijalističkih i nesocijalističkih oblika« (L. Gatovskij, *O narodnohozjajstvennom plane (k voprosu o reguljatore sovetskoj ekonomiki)*, »Bol'ševik«, 19/1929.).

Opširnije sam citirao Gatovskog jer izneti stavovi, čini mi se, u potpunosti potvrđuju ono što je rečeno na početku ovog poglavlja. Možda je ovde potrebno dodati samo sledeće: Gatovski nalazi da se objektivni ekonomski zakoni sovjetske prelazne privrede uvažavaju ukoliko se vodi računa o zahtevima (koji, po njemu, proizlaze iz te socijalne strukture) za određenim tipom industrijalizacije i odgovarajućom raspodelom nacionalnog dohotka, koja je povezana s tempom industrijalizacije i podruštvljavanja. Zašto su baš ovo *objektivne zakonitosti* toga tipa privrede, Gatovski ne objašnjava. Verovatno zato što

Istraživanje problema planiranja ubrzo je stavilo sovjetsk ekonomiste pred problem utvrđivanja njegovih osnova. Plansk delatnost počinje se razmatrati ne kao »zakon razvitka« prelazn privrede, već kao imanentni i najvažniji oblik ispoljavanja to zakona.

Ali šta se nalazi u osnovi toga »zakona razvitka« ili »zakon kretanja«? Po jednima (Leontjev, na primer), to je zakon proširen reprodukcije socijalističkog sektora, ali je to istovremeno krajnj apstraktna formulacija[27] i u praktičnoj interpretaciji veoma čest se zaboravljalo na najvažnije obeležje zakonitosti — objektivnos Na primer, Voznesenski smatra da nacionalizacija sredstava za pr izvodnju predstavlja »revolucionarni prelaz od epohe stihijsk zakona u epohu ekonomskih zakona *koje svesno utvrđuje vlad jući proletarijat*«.[28]

Pokušaj sinteze, uz davanje prednosti zakonu socijalističko podruštvljavanja, učinjen je u udžbeniku političke ekonomije, redakciji Kofmana. U njemu se tvrdi da proširena reprodukcij socijalističkog sektora predstavlja jedan od tri načina socijalisti kog podruštvljavanja, a, s druge strane, »plan proleterske diktatur predstavlja formu u kojoj se realizuje zakon socijalističkog p društvljavanja. U tom smislu, i sam plan može biti označen ka osnovni zakon kretanja socijalističke privrede«.[29]

Posebnu pažnju privlači izjednačavanje plana s osnovni zakonom socijalizma i njegovim regulatorom, što celom koncept daje subjektivistički karakter. Već sledeći korak to potvrđuj Pošto i proširenu socijalističku reprodukciju i procese socijalisti kog podruštvljavanja i planiranje organizuju i usmeravaju orga diktature proletarijata, u krajnjoj liniji, *diktatura proletarijata* bila prihvaćena kao osnovni ekonomski zakon i regulator prelazn privrede! Ovu misao je još 1930. godine izneo R. Rozental,[30] a ona u to vreme nije izazvala veću pažnju. Gatovski je 1932. godi daje u razvijenijem obliku. Sjedinjujući sve elemente osnovn ekonomskog zakona kako ih on vidi, Gatovski zaključuje:

»Proleterska diktatura, koja se ostvaruje pod rukovodstvo lenjinske partije, narodnoprivredni plan izgradnje socijalizm

---

su istorijske okolnosti nametnule Sovjetskom Savezu dati tip industr jalizacije? Da li i tempo, odnosno koliko je on bio objektivno uslovlje ili je izraz (i) ambicija koje su proisticale iz već dosta oformljene bir kratizovane društvene strukture, koja se i dalje na tim osnovama po hranjivala i razvijala?

[27] Vidi, na primer: B. Raskin, *K analizu perehodnogo period* »Problemy ekonomiki«, 4-5/1930, str. 49. On smatra da je zakon so jalističkog podruštvljavanja osnovni ekonomski zakon socijalizm (isto, str. 50).

[28] N. Voznesenskij, *K voprosu ob ekonomike socializma*, »Bol'š vik«, 23-24/1931, str. 40. (*Kurziv* — S. J.).

[29] B. D. Kofman, red., *Političeskaja ekonomija*, str. 164.

[30] Vidi: »Planovoe hozjajstvo«, 4/1930.

ništavanje ekonomskih osnova postojanja klasa«[31] predstavljaju snovni ekonomski zakon socijalizma i njegov regulator.

Na kraju, Stecki, koji je još dvadesetih godina bio na sub-:ktivističkim pozicijama, zaključuje debatu i presuđuje sa svoja i članka.[32] On oštro kritikuje ekonomiste koji smatraju da »... u as, slično kao u kapitalističkom društvu, postoji neki sopstveni bjektivni zakon, objektivna zakonitost, nezavisna od naše volje«.[33]

Stecki smatra da tvrdnja o delovanju objektivnih ekonom-cih zakonitosti u sovjetskim uslovima predstavlja proboj pora-enih buržoaskih ideologija; diktatura proletarijata i delovanje bjektivnih ekonomskih zakonitosti su nespojivi. Zatim zaklju-uje da, prvo, »cela ta priča o nekom objektivnom zakonu razvit-a — koji je izvan nas i deluje u sovjetskoj privredi — iznova iznova neumesna je: neophodno je da s njom završimo«.[34] I rugo, »ako već govorimo o zakonu kretanja, koji je delovao i de-ıje u nas, nužno je reći da je ovaj »zakon kretanja« naše priv-ede, osnova toga kretanja — diktatura proletarijata«.[35]

Posledice takvog zastranjivanja su poznate. Citirajmo zato edan noviji i jedan stariji (ali zvanični) sovjetski stav o tome:

»Koncepcija diktature proletarijata, kao osnova zakona kre-anja sovjetske privrede, predstavlja logičan kraj i najjasniji oblik spoljavanja subjektivističkih tendencija u razvoju sovjetske eko-omske nauke tridesetih godina. Počevši od 1933. godine ova kon-epcija je široko prihvaćena u ekonomskoj literaturi.«[36]

»Nije tajna da se većina radova koji se pojavljuju iz pera aših naučnih radnika-ekonomista ograničava na više-manje đačko itiranje i prepričavanje osnovnih postavki klasika marksizma i na lementarno opisivanje iskustva socijalističke izgradnje... Strah a se postave aktuelna teorijska pitanja, očigledno zaostajanje — o su osnovni nedostaci koji karakterišu stanje na teorijskom konomskom frontu.« Dalje se konstatuje da mnogi ekonomisti popunjavaju svoje radove nagomilavanjem velikog deskriptivnog aktičkog materijala, ali izbegavaju temeljitu ekonomsku analizu, zbegavaju da objašnjavaju uzročnost i povezanost pojava, bespo-moćno zastaju pred zaključcima, izbegavaju smeli stvaralački

---

[31] L. Gatovskij, op. cit., str. 39—40.

[32] A. I. Steckij, *Lenin i socialističeskoe planirovanie,* Partizdat,, Moskva, 1933; *Proletarskaja diktatura i ekonomičeskaja teorija,* »Pravda«, 29. III 1933; Istupanje na XVII kongresu SKP(b), *XVII s'ezd VKP(b). Stenografičeskij otčet,* str. 620—623.

[33] A. I. Steckij, *Lenin i socialističeskoe planirovanie,* str. 17.

[34] »Pravda«, 29. III 1933. *Kakav stil!*

[35] A. I. Steckij, *Lenin i socialističeskoe planirovanie,* str. 19.

[36] D. K. Trifonov, L. D. Širokorad, op. cit., str. 132.

razvoj marksističko-lenjinističkog učenja o zakonima društveno[g]
razvitka, o zakonima razvitka našeg sovjetskog društva«.[37]

Deklinacija reči diktatura proletarijata, kojoj su se tak[o]
pomno predali sovjetski ekonomisti tridesetih godina, zaista nij[e]
ni za korak mogla pomeriti saznanja o sovjetskoj privredi, pogo[-]
tovo onoj koja je tek nastajala na osnovama industrijalizacije.

[37] Vidi uvodnik časopisa »Problemy ekonomiki«, 3/1939, *Zad[...]* *sovetskoj ekonomičeskoj nauki v svete rešenij XVIII s'ezda VKP(*

Danilo Slivnik

Racionalizacija ili reforma ekonomskog poretka u svetu

I

Pitanje uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka doživelo je u međunarodnoj zajednici značajnu afirmaciju. Ideju o tome da postojeće ekonomske odnose u svetu treba izmeniti ako se želi obezbediti dalji rast svetskog dohotka i, posebno, razvoj nerazvijenog sveta, prihvatile su gotovo sve zemlje u celini. Za to je najbolji dokaz i VI specijalno zasedanje Generalne skupštine OUN 1974. godine, na kome je ta ideja, prihvatanjem Deklaracije o uspostavljanju novog ekonomskog poretka u svetu, dobila svoju univerzalnost i celovitost. Pa ipak, time još ni izdaleka nisu bili rešeni svi osnovni problemi u procesu uspostavljanja novih ekonomskih odnosa u međunarodnoj zajednici. Štaviše, ostala su otvorena i neka od središnjih pitanja, kao, na primer: šta uopšte podrazumevati pod izmenom postojećih ekonomskih odnosa u svetu, naime — da budemo još precizniji — kolike treba da budu dubina i širina procesa prefunkcionalizacije današnjih privrednih struktura u međunarodnoj zajednici da bi one postigle svoju svrhu. Iz toga proizlazi da danas novi međunarodni

ekonomski poredak — i pored velikih napora koje su u tom pravcu činile nesvrstane zemlje, pri čemu su naročito značajni napori na poslednjoj konferenciji u Kolombu — sa stanovišta *konceptualno-teorijske osnove*[1] još nije dosledno definisan. Zbog toga se u međunarodnim odnosima, na jednoj strani, javljaju vrlo različite interpretacije Deklaracije o uspostavljanju novog ekonomskog poretka u svetu, koje su sve u funkciji »životnih« interesa pojedinih grupa zemalja u postojećoj međunarodnoj podeli rada, a, na drugoj, na toj osnovi se javlja i većina današnjih prepreka i teškoća u procesu uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka. Bez dosledne konceptualno-teorijske osnove je, svakako, vrlo teško definisati *konkretne* mere i zadatke koji treba da dovedu do realizacije principa i ciljeva borbe za nove ekonomske odnose u svetu, pa se stoga ne treba ni čuditi što je upravo rešavanje pitanja daljeg razvoja nerazvijenog sveta doživelo u poslednje vreme nekoliko neuspeha.[2]

Tako, na primer, zapadne razvijene kapitalističke zemlje zamišljaju novi međunarodni ekonomski poredak sasvim na svoj način. Po njima, on u prvom redu treba da bude sredstvo koje bi im i ubuduće obezbeđivalo privilegovan položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima. To njihovo stanovište došlo je do izražaja u mnogim stavovima koje su te zemlje zauzimale u okviru multilateralnog dogovaranja sa zemljama u razvoju (kao i u aktivnosti specijalizovanih agencija OUN), a najočiglednije u pokušaju selektivnog pristupa pojedinim problemima u svetskoj privredi, kao što je, na primer, problem nafte i drugih strateških sirovina,[3] posebno u selektivnom pristupu nekim zemljama u razvoju u procesu traženja »zajedničkih i uzajamnih rešenja« za privredne teškoće u današnjem svetu, što jasno ukazuje na njihov glavni cilj, to jest da razbiju jedinstvo nerazvijenih zemalja u pregovaranju s razvijenim zemljama. Mišel Dima, na primer, označio je taj njihov

---

[1] Pod konceptualno-teorijskom osnovom novog međunarodnog ekonomskog poretka mislimo na dve stvari. Prvo, neophodno je idejno odrediti njegovu platformu tako što bi se utvrdile njegove relacije prema ideološkoj (kapitalističkoj) osnovi postojećih privrednih odnosa u svetu; i, drugo, nužno je definisati one elemente opšte (ili posebne) ekonomske teorije koji mogu da dovedu do ostvarenja određene idejne osnove.

[2] Mislimo u prvom redu na parisku konferenciju Sever—Jug, na kojoj, posle višemesečnog pogađanja, nisu postignuti nikakvi bitni pozitivni rezultati za zemlje u razvoju. Više o tome vidi u: Vilijams Moris, *Napredak i nezavršeni zadaci u dijalogu Sever—Jug*, »Međunarodni problemi«, br. 1/1977.

[3] Tierri de Montbrial, na primer, pišući o problematici sirovina, takođe u prvi plan ističe problem nafte i kaže da bi bilo potrebno da se ustanovi neka »svetska uprava za proizvodnju nafte« (World Oil Management Corporation), koja bi se brinula za to da sirovine ne budu prepreka daljem globalnom ekonomskom razvoju« (Montbrial, Thierry, *For a New World Economic Order*, Foreign Affairs, October 1975, str. 67. i 70).

ilj kao pokušaj formiranja »novog posleratnog Maršalovog pla-
a, koji bi, zahvaljujući određenoj stabilizaciji dohotka ili udela
avne pomoći, obezbedio razvijenim zemljama snabdevanje sirovi-
ama i posebno doveo do proširivanja njihovih tržišta, bolje or-
anizovanom međunarodnom podelom rada«.[4] Po njegovom miš-
jenju, i za tu tvrdnju je najbolji dokaz bila konferencija neraz-
ijenih zemalja Sever—Jug u Parizu, na kojoj su, baš zbog takvog
ilja razvijenih kapitalističkih zemalja, kao predstavnice zemalja
razvoju bile zastupljene države kao što su Brazil, Iran, Saudij-
ka Arabija, Zair itd., koje su strateškim sirovinama najbogatije
u kojima je ideološka penetracija zapadnih sila sasvim očigledna.
ato bez ikakve rezerve možemo reći da zapadne razvijene zemlje
amišljaju novi međunarodni ekonomski poredak pre svega kao
acionalizaciju postojećeg ekonomskog uređenja u svetu, i to ne
ao racionalizaciju koja bi išla u prilog razvoju celog čovečanstva,
eć kao racionalizaciju koja treba da učvrsti uzdrmane pozicije
apadnog kapitala radi njegove neograničene dalje proširene re-
rodukcije.

Stav istočnoevropskih socijalističkih zemalja prema uspostav-
janju novog međunarodnog ekonomskog poretka je u poređenju
a zapadnim razvijenim zemljama drukčiji, ali ipak nije sasvim
rihvatljiv za nerazvijeni svet. Istina, te zemlje u osnovi podrža-
aju ideju kao takvu, ali odbacuju konkretne obaveze koje iz toga
roizlaze, jer stoje na stanovištu da je nerazvijenost trećeg sveta
asleđe kolonijalizma, čiji su nosioci bile današnje zapadne kapi-
alističke zemlje i da su zbog toga samo one odgovorne za njihov
alji razvoj.[5] Time one znatno sužavaju borbu za razvoj u celini
objektivno deluju u korist razvijenog kapitalističkog sveta, a ne
korist zemalja u razvoju.

Najjasnije izgrađen stav o principima i ciljevima novog me-
łunarodnog ekonomskog poretka, a s tim i o njegovoj sadržini u
elini, imaju zemlje u razvoju (tu mislimo, u prvom redu, na
okret nesvrstanih i Grupu 77). Njihovo stanovište je da »uspo-
tavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka zahteva
rabre inicijative, nova konkretna i globalna rešenja i u suprot-
osti je sa sporim reformama i improvizacijama koje imaju za
ilj rešavanje današnjih ekonomskih teškoća«.[6] Tako, po shvata-
ju nesvrstanih zemalja, osnovni cilj novog međunarodnog eko-
omskog poretka mora biti »uspostavljanje ravnoteže u međuna-
odnim ekonomskim odnosima zasnovane na pravdi putem sarad-

---

[4] Michel Dumas, *Novi međunarodni ekonomski poredak*, »Marksi-
am u svetu«, br. 6/1977, str. 308.

[5] O kontroverznim stavovima istočnoevropskih socijalističkih ze-
alja u odnosu na novi međunarodni ekonomski poredak vidi: Danilo
ivnik, *Socijalističke zemlje Istočne Evrope o novom međunarodnom
konomskom poretku*, »Međunarodna politika«, br. 671/1978, strana
3 — 35.

[6] Ekonomska deklaracija iz Kolomba, »Međunarodna politika«,
r. 634/1976, str. 31.

nje i dostojanstva čoveka«.[7] Iz toga proizlazi i njegov glavni cilj, tj. jest: on mora predstavljati sredstvo za premošćivanje privrednog jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja; ukratko, u okviru sveopšteg razvoja čovečanstva on mora obezbediti, pre svega, brži privredni razvoj nerazvijenog sveta.

Suočeni sa tako različitim shvatanjima i interpretacijama sadržaja i ciljeva novog privrednog poretka u svetu, a pre svega s potrebama i zahtevima zemalja u razvoju, prisiljeni smo da razmišljamo o konciznijoj definiciji novog međunarodnog ekonomskog poretka, pri čemu u prvom redu mislimo na njegovu konceptualno-teorijsku osnovu. Reč je o tome da nove međunarodne ekonomske odnose odredimo sa stanovišta kakva treba da bude dubina i širina procesa prefunkcionalizacije današnjih privrednih struktura u međunarodnoj zajednici da bi one mogle da postignu svoje ciljeve. Za operacionalizaciju toga pitanja možemo, kako nam se čini, da pođemo od dva ishodišta. Prvo se svodi na pitanje da li pod pojmom borbe za novi međunarodni ekonomski poredak treba da imamo na umu nastojanja kojima je cilj *racionalizacija* postojećeg ekonomskog sistema u svetu ili pak — što bi bilo drugo ishodište — nastojanja koja bi bila usmerena u pravcu *reforme* današnjih međunarodnih ekonomskih odnosa. Pri tom *racionalizaciju* zamišljamo kao one korekcije u procesu menjanja ekonomskih odnosa u svetu koje bi unele izvesna poboljšanja u funkcionisanje kapitalizma kao svetskog procesa, što bi značilo da karakter svetske privrede ostaje, u svojoj osnovi, netaknut. Nasuprot toj koncepciji, pod *reformom* privrednog uređenja u svetu podrazumevamo dublje strukturne promene u svetskoj privredi koje bi zahvatile i klasni (kapitalistički) karakter njegovih produkcionih odnosa. Naći odgovor na dilemu koja je postavljena s tim dvema ishodišnim koncepcijama — to je danas zadatak koji ne može zaobići ni jedan ozbiljan pokušaj *konceptualno-teorijskog* određenja novog međunarodnog ekonomskog poretka, a ujedno je to i put da se izbegnu jednostrane interpretacije Deklaracije o uspostavljanju novog ekonomskog poretka u svetu.

Naše opredeljivanje za racionalizaciju ili reformu ekonomskog poretka u svetu mora se zasnivati u prvom redu na saznanju o uzajamnoj zavisnosti sveta i, na toj osnovi, o korisnosti uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka kako za razvijeni tako i za nerazvijeni svet, a, na drugoj strani, ipak u prvom planu moraju biti interesi zemalja u razvoju, jer samo na taj način ideja borbe za novi međunarodni ekonomski poredak može postići svoj cilj. Ne možemo, naime, pristati na to da povod za izmene u funkcionisanju svetske privrede opet budu ekonomske

---

[7] Isto, str. 31.

eškoće razvijenog dela sveta, kako misle neki autori,[8] jer bi ime zemlje u razvoju ponovo bile dovedene u položaj da pri oblikovanju ekonomskih odnosa u svetu budu samo nemi posmatrači. I ne samo to. To bi, ujedno, bio i najjasniji dokaz da se sadržina ili, pak, ono na što danas razvijene zemlje u procesu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak pristaju — ponovo oblikuje jedino u skladu s njihovim interesima. Prihvatanje takvog stanovišta bi, u stvari, značilo da se ideja borbe za novi međunarodni ekonomski poredak izrodila. Međutim, iz razvoja te ideje, posebno iz razvoja njene sadržine, jasno proističe da su je inicirale razvijene zemlje, što znači da je one ni danas neće ispustiti iz svojih ruku. Zato i smatramo da je neophodno da se ovde razmotri dijalektika odnosa među pojedinim komponentama borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, jer nam samo analiza odnosa između ideje, sadržine i nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, kao i analiza njihovog daljeg razvoja, mogu dati odgovor na postavljeno pitanje: da li racionalizacija ili reforma postojećeg privrednog poretka u svetu?

II

Međutim, od proučavanja dijalektike odnosa među pojedinim komponentama borbe za novi međunarodni ekonomski poredak ne zavisi samo rešenje postavljene dileme, koje bi dalo svoj doprinos koncizniјem konceptualno-teorijskom određenju novog međunarodnog ekonomskog poretka, već od toga kakav je odnos između ideje, sadržine i nosilaca novog privrednog uređenja u svetu zavisi i dalji razvoj borbe za novi međunarodni ekonomski poredak uopšte. Od toga kojim putem će se razvijati pojedine komponente u kontekstu današnjih društveno-ekonomskih procesa u međunarodnoj zajednici i koliko snažno će klasni aspekti biti izraženi u tim procesima zavisiće, naime, i to da li će borba za novi međunarodni ekonomski poredak naći rešenja za trenutne teškoće u procesu menjanja ekonomskih odnosa u svetu i odgovoriti na još otvorena pitanja i, najzad, da li će se približiti postavljenim principima i ciljevima koje su nerazvijene zemlje utvr-

---

[8] Rikard Štajner, na primer, kaže da se u poslednje vreme sve više naglašava uzajamna zavisnost privrednog razvoja kako nerazvijenih tako i razvijenih zemalja, što je tačno, mada se time implicitno pristaje na misao i prihvata teza da su interesi razvijenih zemalja bili ono što je te zemlje navelo da počnu prihvatati ideju o novim ekonomskim odnosima u svetu. To se najbolje vidi iz primera koje on navodi. On govori o ekonomskoj pomoći Velike Britanije zemljama u razvoju i o koristima koje od te pomoći ima britanska privreda. To povezuje i s pomoću koju daje EEZ, pa kaže da »sredstva koja zemlje EEZ ulažu u zemlje u razvoju imaju isti efekat na proizvodnju, odnosno porast EEZ, kao da su ih zemlje EEZ uložile u vlastitu ekonomiju« (Rikard Štajner, *Refleksije o novom ekonomskom poretku*, »Socijalizam«, br. 4/1977, str. 584).

dile na svojim konferencijama i onome što je postavljeno Deklaracijom o uspostavljanju novog ekonomskog poretka u svetu.

Iz razvoja *ideje*[9] borbe za novi međunarodni ekonomski poredak možemo zaključiti da se ta ideja u eksplicitnom obliku prvi put pojavila na Konferenciji nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. godine, i to ne kao zahtev za novim međunarodnim ekonomskim poretkom kako ga shvatamo danas, već više kao apel za pomoć nerazvijenom svetu, koji je u to vreme, u periodu oslobađanja od kolonijalizma, počeo postajati svestan svoga teškog ekonomskog položaja u međunarodnoj zajednici. Zemlje učesnice na Konferenciji zahtevale su da razvijeni svet u celini pomaže razvoju nerazvijenih zemalja,[10] pri čemu su posebno naglasile multilateralnu osnovu davanja pomoći i odbacile dotadašnju praksu koja se zasnivala na bilateralnim ugovorima. Time je bio dat prvi impuls u pravcu izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka, koji je, onakav kakav je bio, naišao na velik odjek u ne-

---

[9] U razvoju ideje i sadržine borbe za novi međunarodni ekonomski poredak razlikujemo tri faze: prva faza obuhvata vreme kad se ideja pojavila u međunarodnoj zajednici i kad se njena sadržina pokazala kao zahtev za delimičnom izmenom postojećeg privrednog poretka u svetu. To je period od Bandunške konferencije afro-azijskih zemalja 1955. godine, pa do 1968, kad je završena Druga konferencija OUN o trgovini i razvoju u Nju Delhiju. U drugoj fazi, koja pada u razdoblje između 1970. i 1973. godine, ideja borbe za novi međunarodni ekonomski poredak se znatno proširila i dobila podršku većine nerazvijenih zemalja. U to vreme se javio zahtev za promenom postojećeg uređenja u celini. Treća, poslednja faza, koja seže do današnjeg vremena, donosi i kodifikaciju. Na VI specijalnom zasedanju Generalne skupštine OUN 1974. godine ideja dobija međunarodni legitimitet čime postaje platforma na osnovi koje treba ubuduće da se rešavaju svi odnosi između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Za kriterijum klasifikacije uzeli smo značajne prekretnice u razvoju same ideje. Te prekretnice se pokazuju, pre svega, u dvema relacijama: u odnosu sadržaja novog međunarodnog ekonomskog poretka prema postojećem ekonomskom sistemu u svetu i u odnosu ideje kao celine prema njenim nosiocima, to jest prema međunarodnoj zajednici uopšte. Treba, međutim, naglasiti da postoje i druge periodizacije razvoja ideje o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak. Tako, na primer, Srđan Kerim govori takođe o trima fazama u dosadašnjem procesu uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa, samo što on te tri faze drukčije locira u prošlost. Tako, kod njega prva faza obuhvata vreme od Bandunške konferencije 1955. pa do 1964, kada sa Prvim zasedanjem UNCTAD-a počinje druga faza, a treća sa Alžirskom konferencijom (Srđan Kerim, *Aktivnost nesvrstanih zemalja u izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka*, »Socijalizam«, br. 10/1975).

[10] U 21. članu Deklaracije šefova država i vlada vanblokovskih zemalja, koja je prihvaćena u Beogradu 1961, možemo pročitati: »Učesnici Konferencije smatraju da treba uložiti napore da se otkloni ekonomska nejednakost nasleđena od kolonijalizma i imperijalizma... i putem ubrzanog ekonomskog, industrijskog i poljoprivrednog razvitka, ukloni sve širi jaz u životnim standardima između malog broja privredno razvijenih zemalja i mnogobrojnih ekonomski manje razvijenih zemalja« (*Skupovi nesvrstanih zemalja*, »Međunarodna politika«, Beograd, 1974, str. 35).

razvijenom svetu. Naime, već sledeće godine je u Kairu, na osnovu te inicijative, došlo do sazivanja Konferencije o ekonomskim problemima nerazvijenih zemalja, premda su zemlje u razvoju tamo više ukazivale na probleme nego što su pokušavale da nađu rešenja za svoj težak položaj u svetskoj privredi. Prema tome, mirno možemo reći da se ideja borbe za novi međunarodni ekonomski poredak u svojoj prvoj fazi nije razvijala pod parolom borbe za nove međunarodne ekonomske odnose, već u okviru zahteva za pružanjem pomoći nerazvijenom svetu, i da je tek u drugoj fazi svoga razvoja, posle Konferencije u Lusaki godine 1970, prešla na zahtev za izgradnjom novog međunarodnog ekonomskog poretka u celini. U trećoj fazi, čiji kamen-međaš predstavlja VI specijalno zasedanje Generalne skupštine OUN 1974. godine, ta ideja je dobila svoj međunarodni legitimitet, čime je postala osnova za celokupno dalje rešavanje otvorenih pitanja u svetskoj privredi, a naročito za uklanjanje jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Time je veoma jasno došla do izražaja njena povezanost sa društveno-ekonomskim procesima u međunarodnoj zajednici, koji su uticali ne samo na evoluciju ideje kao takve već i na razvoj sadržine borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, a posebno snažno se njihovo dejstvo osetilo pri formiranju subjekata te borbe.

Razvoj *sadržine*[11] novog međunarodnog ekonomskog poretka ostvarivan je u tesnoj povezanosti s razvojem ideje. Prvi njeni elementi definisani su na Prvoj konferenciji Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD) 1964. godine, pri čemu su bile naročito značajne pripreme za tu konferenciju, među kojima je najveću težinu imao izveštaj koji je pripremio R. Prebiš.[12] On je u tom izveštaju ukazao na glavne pravce rešavanja osnovnih ekonomskih suprotnosti među razvijenim i nerazvijenim zemljama, pri čemu je naročito upozorio na probleme međunarodne trgovine sirovinama, industrijskog izvoza iz zemalja u razvoju, finansiranja ekonomskog razvoja nerazvijenih zemalja i na institucionalna pitanja u sistemu svetske trgovine. U celini posmatrano, Prebiševi predlozi su u ono vreme predstavljali prvi pokušaj sistematskog rešavanja pitanja privrednog zaostajanja nerazvijenog sveta u svetskoj ekonomiji i ujedno osnovu za sve kasnije napore u tom pravcu, naročito u okviru UNCTAD-a. Moramo, međutim, upozoriti da se u toj prvoj fazi sadržina novog međunarodnog eko-

---

[11] Sadržinu novog međunarodnog ekonomskog poretka predstavljaju svi predlozi i mere koji su do danas prihvaćeni na međunarodnim konferencijama, s ciljem da se doprinese reformi postojećeg privrednog uređenja u svetu. Možemo ih podeliti na tri veća kompleksa, koji se odnose na tri najznačajnija pitanja i problema u međunarodnim ekonomskim odnosima, to jest na područje finansiranja ekonomskog razvoja, međunarodne razmene i na područje međunarodnih monetarnih i finansijskih poslova.

[12] Raul Prebisch, *Towards a New Trade Policy for Development*, United Nations, New York, 1964.

nomskog poretka u poređenju sa starom ispoljavala kao zahtev za delimičnom izmenom privrednog uređenja u svetu, to jest kao zahtev za novom trgovinskom politikom i novim trgovinskim odnosima u svetskoj privredi. Tek je njen dalji razvoj — a tu je taj razvoj tekao u tesnoj povezanosti s razvojem ideje o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak — doveo do njenog proširenja. Ona je počela da zahvata sva područja međunarodnih ekonomskih odnosa, naročito područje međunarodne podele rada, izvoza kapitala, transfera tehnologije itd. U tom smislu je veliku prekretnicu predstavljala upravo Konferencija nesvrstanih zemalja u Lusaki, koja je ponovo otvorila neka pitanja strategije razvoja nerazvijenih zemalja. Reč je bila, pre svega, o dvema komponentama. Prva je naglašavala odgovornost samih nerazvijenih zemalja za njihov razvoj i pri tom isticala da se zemlje u razvoju u svojim privrednim nastojanjima moraju oslanjati na sopstvene snage,[13] a druga je upozoravala na dužnosti i zadatke OUN kojima bi ta organizacija mogla da doprinese ostvarenju zahteva za bržim ekonomskim razvojem nerazvijenih zemalja. Istovremeno, s tim se u razvoju sadržine novog međunarodnog ekonomskog poretka širio i dijapazon predloga i mera koji treba da predstavljaju temelj nove koncepcije o međunarodnom privrednom poretku, tako da je u tom sklopu bila vrlo jasno uočljiva gradacija od najopštijih i načelnih stavova, koji su se pojavili u prvoj fazi njenog razvoja, ka sve konkretnijim odredbama koje su nastale u kasnijim fazama i kao takve postale primenljive neposredno u praksi.

Međutim, kad govorimo o razvoju sadržine novog međunarodnog ekonomskog poretka, moramo upozoriti i na činjenicu da taj poredak, po svojoj sadržinskoj koncepciji, danas ne prelazi okvire starog. Pri tom nam je na umu, pre svega, to što on ne uklanja glavne nedostatke zbog kojih je stari sistem sa stanovišta nerazvijenih zemalja neadekvatan. Drugim rečima, novi međunarodni ekonomski poredak bio bi nov samo onda kad bi realizacija njegove sadržine značila uspostavljanje takvih društveno-ekonomskih odnosa u okviru kojih bi bili uklonjeni svi važniji mehanizmi koji danas svojim funkcionisanjem produbljuju nejednakost među zemljama, a naročito između zemalja u razvoju i razvijenog sveta. A pokazalo se da, sa sadržinske strane, mere i predlozi koje sadrži novi međunarodni ekonomski poredak nisu dovoljna »prepreka« ne samo za eliminisanje postojećih kanala ko-

---

[13] »Šefovi vlada ili država nesvrstanih zemalja, ujedinjeni zajedničkim političkim i ekonomskim stremljenjima... ovom Deklaracijom preuzimaju obavezu da neguju duh oslanjanja na sopstvene snage i da, u tu svrhu, usvoje čvrstu politiku organizovanja vlastitog društveno-ekonomskog progresa i dadu joj značaj prioritetnog akcionog programa« (Deklaracija o nesvrstavanju i ekonomskom progresu, prihvaćena u Lusaki 1970. godine; vidi: *Skupovi nesvrstanih zemalja*, »Međunarodna politika«, Beograd, 1974, str. 118—119).

ima se preliva višak vrednosti već čak ni za značajnije ograničavanje njihovog funkcionisanja.[14]

Treću komponentu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak predstavljaju njegovi *nosioci*. Već smo rekli da se ideja o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak eksplicitno pojavila na prvoj konferenciji nesvrstanih zemalja, a sada moramo dodati i to da su za sve to vreme njeni glavni nosioci bile zemlje u razvoju koje deluju u okviru Grupe 77, čije je političko jezgro predstavljao pokret nesvrstanih. To jasno pokazuje razvojni put subjekata borbe za nove ekonomske odnose u svetu. Naime, u drugoj fazi borbe za novi međunarodni ekonomski poredak se upravo taj krug njegovih nosilaca znatno proširio. Pokret nesvrstanih se, na primer, sa trideset šest država članica na Kairskoj konferenciji proširio na sedamdeset pet država članica na Alžirskoj konferenciji, a Grupa 77 je za isto vreme ojačala sa 104 punopravne članice. Nesumnjivo je da je taj brojčani porast nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak bio u to vreme tesno povezan s razvojem ostale dve komponente (ideje i sadržine), jer je pokret nesvrstanih baš tih godina posle Lusake ponovo i podrobnije definisao onaj deo sadržine svoje aktivnosti koji se odnosio na ekonomske probleme u svetskoj privredi.[15] Time je ideja postala privlačna i za one zemlje trećeg sveta koje iz bilo kojih razloga nisu imale afiniteta prema samim političkim ciljevima nesvrstanosti (prema antiblokovskoj politici i borbi za mir),[16] dok su težak privredni položaj u svetskoj privredi i ekonomski problemi bili neposredni uzroci njihove aktivizacije, jer je time ubrzavan proces političke i ekonomske emancipacije trećeg sveta u celini. U tome baš i jeste dijalektika odnosa među pojedinim komponentama borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, koja jasno pokazuje da je već u prošlosti razvoj jedne komponente uslovljavao razvoj druge, i obrnuto, a na osnovu nje se isto tako

---

[14] O poređenju starog i novog međunarodnog ekonomskog poretka vidi Danilo Slivnik, *Boj za novi mednarodni ekonomski red*, »Teorija in praksa«, br. 12/1977, str. 1532. i 1533.

[15] Na Trećem zasedanju UNCTAD-a je Grupa 77 prvi put eksplicitno postavila zahtev za promenom celokupnog međunarodnog privrednog poretka (Anton Vratuša, *Treće zasedanje UNCTAD-a*, »Međunarodni problemi«, br. 3/1972, str. 82).

[16] Time što odvajamo političke ciljeve nesvrstanosti (antiblokovsku politiku) od ostalih nikako nemamo nameru da sužavamo ulogu pokreta nesvrstanosti, već samo želimo da ukažemo na genezu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak. Potpuno se, naime, pridružujemo mišljenju E. Kardelja kad kaže: »Pokret nesvrstavanja, svakako, jeste i to (antiblokovska politika — D. S.). Ali on je istovremeno i izraz jedne mnogo dugoročnije društveno-istorijske tendencije savremenog čovečanstva koja se nije rodila tek posle drugog svetskog rata. Naprotiv, može se reći da je ona već bila među onim odlučujućim faktorima koji su samom razvoju drugog svetskog rata... uspevali da nametnu oslobodilački, progresivni i demokratski karakter« (Edvard Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975, str. 5—6).

može zaključiti da će i u budućnosti od toga zavisiti dalji razvojni put pojedinih komponenata. Lep primer za to predstavlja treća faza u razvoju ideje i sadržine borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, u kojoj je VI specijalno zasedanje Generalne skupštine OUN dovelo do kodifikacije same ideje i do toga da je s njenom univerzalnošću praktično cela međunarodna zajednica postala subjekt borbe za nove ekonomske odnose u svetu. Time je ideja formalno dobila podršku i razvijenih zemalja, koje su na taj način eksplicitno prihvatile stav da bi neke »izmene i adaptacije« postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka mogle pozitivno uticati na razvoj ekonomskih odnosa u svetu, a posebno na razvoj nerazvijenih zemalja, čime se krug nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak znatno proširio.

Afirmacija ideje borbe za novi međunarodni ekonomski poredak u okviru OUN je, bez sumnje, mnogo doprinela uvećavanju značaja borbe za novo privredno uređenje u svetu, a na drugoj strani je dovela i do velike diversifikacije nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, kao i do različitih pogleda na osnovne probleme u međunarodnim ekonomskim odnosima. što se danas sve manifestuje pre svega u različitim interpretacijama Deklaracije o uspostavljanju novog privrednog poretka u svetu. Međutim, ma koliko te različite interpretacije vodile često i do devalvacije sadržine novog međunarodnog ekonomskog poretka, moramo pri daljem ocenjivanju vrednosti Deklaracije polaziti od toga da je ona u svoje vreme usvojena kao određen *modus vivendi* koji je bio prihvatljiv za celu međunarodnu zajednicu, pa i za razvijene zemlje. Te zemlje se, naime, nalaze u sasvim drukčijem položaju u svetskoj privredi nego nerazvijene, tako da nije čudno što njihovi interesi objektivno nisu identični s interesima zemalja u razvoju i što su one u procesu uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa više naklonjene onim rešenjima koja pod plaštom novog zadržavaju staro, to jest u svetskoj ekonomiji obezbeđuju privilegovan položaj razvijenom svetu. Otuda i potreba da se konceptualno-teorijska osnova novog međunarodnog ekonomskog poretka doslednije i podrobnije odredi, pri čemu se u prvom redu misli na eksplicitno navođenje o kakvom je novom međunarodnom ekonomskom poretku reč: da li on treba da predstavlja racionalizaciju ili, pak, reformu postojećeg privrednog poretka u svetu. A to dobija i poseban značaj ako u proces privrednog preuređenja sveta želimo da unesemo i klasne dimenzije tih zbivanja, jer pitanje klasnosti u međunarodnim ekonomskim odnosima je već samo po sebi dovoljno kompleksno, a u kontekstu: racionalizacija ili reforma — dobija i sasvim specifičan položaj.

III

Specifičnosti pojedinih komponenata novog međunarodnog ekonomskog poretka, koje su uočljive iz konteksta njihovog razvoja i analize, vode nas k mišljenju da *borba za novi međunarodni ekonomski poredak može da bude samo reforma postojećeg privrednog uređenja u svetu* ako želimo da u globalnom razvoju svetske privrede zaista dođe i do bržeg ekonomskog razvoja nerazvijenog sveta. Na to nas navode, pre svega, ove dve stvari: prvo, ideju o promeni postojećeg privrednog sistema u svetu istakle su i pokrenule nerazvijene zemlje, što znači da pri njenom daljem koncipiranju treba, uz vođenje računa o interesima cele međunarodne zajednice, polaziti prvenstveno od njihovih interesa; i, drugo, karakter postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka je takav da ni o kakvim promenama u svetskoj privredi ne može biti reči ako te promene ne bi u odnose među pojedinim nacionalnim ekonomijama unele i dublje strukturne reforme. Šta pod tim podrazumevamo?

Pojam *reforma* smo u tom kontekstu u grubim potezima već definisali, a sad bismo tu definiciju upotpunili. Pod reformom postojećeg privrednog uređenja u svetu podrazumevamo dublje sistemske promene u svetskoj privredi koje bi dovele do uklanjanja svih onih mehanizama u međunarodnim ekonomskim odnosima koji svojim delovanjem povećavaju nejednakost u privrednom razvoju razvijenih i nerazvijenih zemalja. Drugim rečima, pod reformom postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka shvatamo takvo privredno uređenje u svetu iz kojeg će biti eliminisani glavni kanali prelivanja viška vrednosti iz jedne zemlje u drugu. Ti kanali su danas: izvoz kapitala, nejednaka razmena i postojeći međunarodni monetarni sistem. Iako nam nije namera da se ovde upuštamo u njihovu širu elaboraciju, ipak moramo pomenuti bar to da pod izvozom kapitala podrazumevamo strane direktne i indirektne investicije u zemlje u razvoju, pri čemu značajan vid njihovog funkcionisanja predstavljaju upravo transnacionalne kompanije. Pod nejednakom razmenom mislimo, na jednoj strani, na tendenciju izjednačavanja profitne stope na svetskom tržištu, koja vodi prelivanju viška vrednosti iz zemalja s nižim organskim sastavom kapitala u zemlje s višim organskim sastavom kapitala, a, na drugoj strani, na monopolizam u međunarodnim ekonomskim odnosima, u sklopu kojeg razvijene zemlje sa svojim velikim ekonomskim potencijalom diktiraju uslove svoje saradnje s nerazvijenim svetom. I, najzad, pod postojećim međunarodnim monetarnim sistemom mislimo na monetarno-finansijske teškoće koje nastupaju s činjenicom da je nacionalnoj valuti neke zemlje (USA dolaru) u kontekstu današnjih međunarodnih ekonomskih odnosa poverena uloga međunarodnog plaćanja, čime se negativni monetarni efekti i privredna kretanja određene zemlje — kao što su inflatorne tendencije — prenose i na finansijsko područje svetskog tržišta i svetske privrede u celini.

Polazeći od tih funkcija opisanih kanala prelivanja viška vrednosti, vidimo da ovde pod reformom postojećeg privrednog uređenja u svetu mislimo na njihovu negaciju, što, drugim rečima, znači da mislimo na takav međunarodni ekonomski poredak u kome će širina i dubina predviđenih predloga i mera za izmenu privrednih odnosa u svetu sprečiti prelivanje viška vrednosti iz jedne zemlje u drugu. Podrazumeva se i to da će teorijska platforma novog međunarodnog ekonomskog poretka morati da pođe dalje od nekih klasičnih teorija buržoaske ekonomske misli, naročito onih koje za postojeće ekonomske teškoće u svetskoj privredi rešenja traže u okviru neoliberalnih koncepata ili hipertrofirane uloge države u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Međutim, takva konceptualna definicija novog međunarodnog ekonomskog poretka koja je usmerena na reformu suštine postojećeg privrednog uređenja u svetu, to jest na likvidaciju kanala kojima se višak vrednosti preliva iz jedne zemlje u drugu, otvara u procesu borbe za nove međunarodne privredne odnose niz problema i pitanja. Mislimo, pre svega, na to da se neke predviđene i nužne strukturne promene neće moći da izvrše a da ne dođu u koliziju s kapitalističkim karakterom produkcionih odnosa postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka. Pod pojedinim elementima prevazilaženja takvog karaktera svetske privrede ne mislimo toliko na međunarodnu komponentu toga procesa (naročito onu koja se vezuje za socijalizam kao svetski proces), već više na njegovu nacionalnu dimenziju, koja se izražava — kako je određuju, na primer, neki autori — u »socijalnoj revoluciji unutar nerazvijenih zemalja, čiji bi rezultat mogao biti u tome da se te zemlje otrgnu od svetskog kapitalističkog sistema«.[17] Zbog toga ne možemo zaobići pitanje šta *reforma* u tom smislu donosi na području uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka, naročito njegovim nosiocima, i šta to znači za vremensku viziju toga procesa. Reč je, prvo, o tome da uz postojeće realnosti u ekonomskim i političkim procesima u međunarodnoj zajednici nije mogućno u kontekst borbe za novi međunarodni ekonomski poredak neposredno uključiti klasne elemente preuređenja sveta u ravni kapitalizma i socijalizma, a pri tom ne voditi računa o tome da to može da izazove sužavanje kruga njegovih subjekata, a s time i privremeni zastoj u primeni principa novog privrednog uređenja u svetu; i, drugo, da će upravo zbog toga proces borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, odnosno razvoj njegovih pojedinih komponenata, proći u budućnosti kroz nekoliko faza, koje neće biti vremenski određene, već će kriterijum determinacije među njima biti odnos sadržinske osnove novog međunarodnog ekonomskog poretka prema postojećem privrednom uređenju u svetu ili, drugim rečima, kriterijum racionalizacije ili

[17] Vlado Benko, *Mednarodni odnosi*, »Obzorja«, Maribor, 1977, str. 83.

reforme će biti ono što će značiti kvalitativnu prekretnicu u procesu uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa, u okviru kojeg će borba za novi međunarodni ekonomski poredak preći od rešenja koja polaze od postojećeg privrednog uređenja u svetu ka rešenjima koja će predstavljati negaciju takvog uređenja.

Prema tome, neposredna akcija na području borbe za novi međunarodni ekonomski poredak može se u sadašnjem trenutku usmeriti i na racionalizaciju postojećeg privrednog uređenja u svetu — naravno, ukoliko se ta racionalizacija shvata kao »racionalnija cirkulacija „svetskog kapitala"... što je, svakako, u interesu razvoja proizvodnih snaga u celom svetu«,[18] i ukoliko ona stvara uslove za *reformu* međunarodnog ekonomskog poretka u dugoročnijoj perspektivi razvoja društvenih odnosa. Trenutna konstelacija društvenih, ekonomskih i političkih snaga u svetu je, naime, takva da ne dopušta neposredno povezivanje zahteva za novim međunarodnim ekonomskim poretkom sa reformom postojećeg privrednog uređenja, bez obzira na okolnost što bi to sa stanovišta razvoja nerazvijenih zemalja bilo više nego nužno. Pri tom, pod konstelacijom snaga mislimo, pre svega, na heterogenost strukture nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, koja se izražava u njihovoj klasnoj prirodi i odraz je horizontalne i vertikalne povezanosti kapitalističkih odnosa proizvodnje u svetu. Govorimo o takozvanom fenomenu internacionalizacije kapitala, koji ukazuje na to da nije samo svetska privreda u celini po načinu svoga funkcionisanja u najvećoj meri kapitalistička, već da kapitalizam kao svetski proces zahvata i kapitalističke strukture zemalja u razvoju.[19] Zato se ne treba čuditi ako danas sadržina novog međunarodnog ekonomskog poretka — kao što smo u drugom delu ovog teksta videli u vezi s njezinim razvojem

---

[18] Na ovom mestu pojam racionalizacija upotrebljavamo u pozitivnom smislu, kako ga upotrebljava i E. Kardelj kad govori o međunarodnoj podeli rada i racionalnijoj cirkulaciji »svetskog kapitala« (Edvard Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, cit. izd., str. 43).

[19] U vezi s internacionalizacijom kapitala treba upozoriti na specifične elemente toga procesa u trećem svetu i fenomena dekolonijalizacije. Iako je dekolonijalizacija dovela do političke nezavisnosti bivših kolonija, u mnogim slučajevima je privredna struktura tih zemalja ostala u potpunoj zavisnosti od nekadašnjih metropola. U tome je složenost procesa dekolonijalizacije, jer je do dekolonijalizacije došlo tek onda kad je kolonijalizam na kolonijalnim područjima već bio uspostavio takav sistem društvenih odnosa koji je omogućio ekonomsku prisutnost razvijenih zemalja na tim područjima i bez njihove neposredne vojne (i političke) angažovanosti. Formirao je buržoaziju ili njoj slične privilegovane slojeve, to jest razvio je toliko proizvodne snage da je uz njihovu pomoć obezbedio svoje prisustvo u zemljama u razvoju i posle formalne dodele političke nezavisnosti dotadašnjim kolonijama. (Nacionalna) buržoazija je postala nosilac eksploatacije čoveka (a time, objektivno u »produženom« obliku i u vezi s društveno-ekonomskim procesima u svetskoj privredi, i naroda od strane drugog naroda).

— ne prelazi okvire postojećeg uređenja, jer bi u protivnom bila u koliziji sa postignutim interesima njenih nosilaca (mislimo na nosioce u celini — na međunarodnu zajednicu i u njoj na kapitalističke i socijalističke snage). Sadržina novog međunarodnog ekonomskog poretka je danas, naime, izraz razvoja proizvodnih snaga i produkcionih odnosa u međunarodnoj zajednici, jer odslikava objektivnost u okviru koje deluju progresivne snage koje se zalažu za promenu međunarodnih ekonomskih odnosa. Zato i na sadašnje zahteve za racionalizacijom moramo gledati jedino kao na sredstva neposredne i kratkoročne akcije u današnjoj fazi borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, koja na taj način predstavlja granicu između taktike i strategije u procesu menjanja privrednog uređenja u svetu. Značaj tih akcija — kao što su, na primer, preferencijali koje u trgovinskoj razmeni razvijene zemlje treba da daju nerazvijenima, dalje akcije za obezbeđenje pristupa industrijskih proizvoda nerazvijenih zemalja na tržišta razvijenog sveta, zahtev za formiranjem fonda za sirovine itd. — pokazuje se, naime, u tome što one, na jednoj strani, vode neposrednom poboljšanju privrednog položaja zemalja u razvoju, a na drugoj strani u tome (a to je možda još značajnije) što u celokupnom kontekstu borbe za dalji privredni napredak sveta i za nove međunarodne ekonomske odnose jačaju u međunarodnoj zajednici *svest* o nužnosti promene postojećeg privrednog uređenja. Time se neposredno stvaraju realni društveni, ekonomski i politički uslovi za akceptiranje *reforme* međunarodnih privrednih odnosa u strategiji borbe za novi međunarodni ekonomski poredak kao neophodnog preduslova za istinsku transformaciju privrednih odnosa u svetu. A od te svesti — što je najvažnije — zavisi i dalji razvoj pojedinih komponenata borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, čime ta svest i neposredno zadire u odnos između njegove ideje, sadržine i nosilaca.

Marks je u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava* zapisao da teorija (u našem slučaju ideja) »postaje materijalna sila kad zahvati mase«.[20] To bi u našem pojmovnom kompleksu značilo da i unutar celokupnog konteksta borbe za novi međunarodni ekonomski poredak treba odrediti odnos između njegove ideje, sadržine i njegovih nosilaca i da od toga zavisi dalje rešavanje toga pitanja. Najpre treba afirmisati ideju *reforme* u procesu menjanja privrednih odnosa u svetu, a zatim odrediti odnos između sadržine i nosilaca. Pri tom moramo imati na umu da to nije nikakav pravolinijski proces koji bi se mogao unapred definisati, već dubok dijalektički odnos među pojedinim komponentama koji dolazi do izražaja naročito onda kad je reč o odnosu između sadržine i nosilaca. Strateško-konceptualna orijentacija borbe za novi međunarodni ekonomski poredak u pravcu *reforme* postoje-

---

[20] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 3, »Prosveta«, Beograd, 1972, str. 156.

eg privrednog uređenja u svetu ne implicira, naime, samo odgovarajuću sadržinu novog međunarodnog ekonomskog poretka, uključujući revalorizaciju nekih aspekata (buržoaske) ekonomske teorije, već pretpostavlja i odgovarajuće određenje njegovih nosilaca. Ko će biti nosilac procesa menjanja postojećeg privrednog uređenja u svetu (pri tom pod nosiocem mislimo na subjekte međunarodne zajednice — države, narode, klase itd.) zavisiće, naime, od toga kakva će biti širina i dubina predloga i mera sadržine novog međunarodnog ekonomskog poretka u poređenju s postojećim uređenjem — to jest i od klasnog karaktera današnjeg svetskog privrednog sistema — i obrnuto. Od toga ko će biti subjekt borbe za novi međunarodni ekonomski poredak zavisiće kakav će biti intenzitet i u kom će se pravcu razvijati sadržina. Vrlo je verovatno da će zbog toga neki subjekti u daljem menjanju međunarodnih ekonomskih odnosa »odstupiti« od borbe, a da će joj drugi »pristupiti«, u zavisnosti od toga da li će njihov objektivni društveno-ekonomski položaj u svetskom sistemu produkcionih odnosa biti u skladu, ili neće, s interesima glavnih protagonista borbe za novi međunarodni ekonomski poredak. Zbog toga smo i naveli pomenutu Marksovu misao da bismo upozorili na to da istovremeno s određivanjem sadržine neke ideje treba definisati i relacije te ideje prema njenim nosiocima. U slučaju borbe za novi međunarodni ekonomski poredak to će svakako biti one snage koje u afirmaciji te ideje vide svoju istorijsku šansu da se oslobode podređenog položaja u međunarodnoj zajednici kao celini unutrašnjih i spoljnih društveno-ekonomskih i produkcionih odnosa. Koliko će narodi i globalna društva u celini predstavljati te snage, to će zavisiti — kako kaže E. Kardelj u vezi s nacionalizmom i integracijom čovečanstva — od »društvene, klasne, ekonomske i političke strukture i interesa datog nacionalnog društva koji određuju i politiku vladajućih snaga tog društva...«[21] To znači da ni od društvenih snaga, ni od onih zemalja u kojima su na vlasti snage koje svoje interese vezuju za kapitalizam kao svetski proces, ne možemo očekivati da se u procesu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak angažuju u toj meri da bi novo privredno uređenje u svetu donelo istinsku reformu postojećih odnosa. U tom pogledu će se buduće faze borbe za nove međunarodne ekonomske odnose razlikovati od današnje, jer će se tada borba za novi međunarodni ekonomski poredak morati u mnogo većoj meri da oslanja na one snage u međunarodnoj zajednici koje će ishod iz ekonomskih i društvenih teškoća svetske privrede, a naročito zemalja u razvoju, tražiti u transformaciji nekih osnovnih strukturnih elemenata od kojih zavisi funkcionisanje te privrede.

Na kraju, ipak moramo naglasiti da veliki značaj analize odnosa među pojedinim komponentama borbe za novi međunarodni

[21] Edvard Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, cit. izd., str. 52.

ekonomski poredak leži prvenstveno u misli koja iz te analize proizlazi, to jest da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak celovit proces, koji jasno pokazuje da društvene snage koje se za njega zalažu moraju polaziti od društveno-ekonomskih odnosa današnje međunarodne zajednice i voditi računa o vremenskoj dimenziji toga zbivanja. U tom smislu moramo razumeti odnos između sadržine i nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, kao i između kratkoročnih i dugoročnih akcija za izmenu postojećeg privrednog uređenja u svetu. Pod tim uglom posmatrane, i današnje akcije predstavljaju napore i mere koji su, bez obzira na svoj domet, potpuno u skladu sa strategijom borbe za novi međunarodni ekonomski poredak.

Milan Bajec

Politika cena u ovoj godini

Posle temeljitih razmatranja usaglašeni su stavovi republika i pokrajina i usvojen je dogovor o sprovođenju politike cena za ovu godinu. Iz ovog dokumenta proizlaze jasne obaveze u pogledu ostvarivanja postavljenog cilja — usporavanja inflatornih kretanja. U stvari, treba učiniti sve da cene na kraju ove godine ne porastu više od 13 odsto, što bi prošlogodišnju stopu inflacije snizilo za otprilike jednu petinu.

Već samo to što kao cilj ovogodišnje stabilizacione politike postavljamo sebi usporavanje porasta cena koji je još uvek dosta visok, dovoljno govori o složenosti situacije u kojoj se nalazimo.

Iz prošle godine nasledili smo stopu porasta od oko 16 odsto koja, očevidno, teži da se dalje ubrzava. Stoga će već dosta značiti ako se to ubrzavanje spreči i postigne usporavanje. Za savremenu inflaciju — i kod nas i drugde — inače je karakteristična njena dugotrajnost i žilavost, tako da pokušaji da se ona naprosto eliminiše nemaju izgleda na uspeh, već se napori moraju usmeravati na njenom svođenju na razumnu meru.

Ipak, time još nisu dati pravi odgovori na pitanja: gde su stvarni uzroci inflacije u samoupravno organizovanoj socijalističkoj privredi i koji su putevi njenog obuzdavanja.

I

U našoj praksi se dosta olako prihvata logika mirenja sa inflacijom koja je drugde — svakako, iz sasvim drugih razloga — stekla određeno pravo građanstva. U stvari, ako se drugde na inflaciju počinje gledati kao na nešto normalno, to je upravo zato što se uviđa da postojeći produkcioni odnosi već sputavaju razvojnu politiku, pa se izlaz iz tog konflikta nalazi u uvek ponovnom »dopingovanju« privrede inflatornim injekcijama. O prirodi naše inflacije može se govoriti jedino sa stanovišta naših produkcionih odnosa. Bio bi očigledno neodrživ zaključak da je i našem sistemu neophodna inflacija za normalni tok procesa reprodukcije i razvoja. Otud i naš pogled na inflaciju mora biti sasvim drukčiji.

Za sad taj pogled ipak još ne preovlađuje. Naprotiv, inflacija se praktično ugrađuje i u mnoga naša ekonomska opredeljenja. A uvek bi trebalo polaziti od sledećeg: ako drugi pribegavaju inflaciji da bi u neizmenjenim produkcionim odnosima održali tempo razvoja, mi jedino menjanjem tih odnosa u duhu našeg Ustava možemo da suzbijamo inflaciju i da upravo time obezbeđujemo normalni tok reprodukcije i razvoja.[1]

Budući da se u drugim tržišnim privredama obično sasvim dobro zna o čemu je reč, inflacija se tamo svesno toleriše »do izvesne mere«. No u isto vreme je poznato i to da inflacija ne zna ni za kakvu meru, jer uvek samu sebe podstiče i hrani. S obzirom na sve to, glavni napori u tim ekonomijama usmereni su na kakvo-takvo održavanje pravila igre u samim socijalnim odnosima, pri čemu i poslodavci i radnici prihvataju odgovarajuće konvencije o tome da se profiti i cene, odnosno nadnice, povećavaju »samo do izvesne mere«.

Za našu samoupravnu praksu politika inflacije »do izvesne mere« ima ipak sasvim drukčiji smisao. Naime, za nas se to postavlja jedino kao stvar jasnog saznanja da se borba protiv nje ne može voditi drukčije nego postupno i dugoročno. Lako je pretpostaviti do kakvih bi lomova doveli pokušaji da se rast cena — recimo, zamrzavanjem — odjednom zaustavi, pogotovo ako imamo na umu otvorenost naše privrede i njenu povezanost sa svetskim tržištem. Međutim, tu uopšte nije reč o nekom mirenju sa inflacijom. Naprotiv, ona je po prirodi stvari suprotna odnosima samoupravne socijalističke privrede, to jest mogućna je samo u onoj meri u kojoj su ti odnosi još nerazvijeni.

---

[1] Celo ovo razmatranje ostavlja, naravno, po strani probleme inflacije u administrativno uređenim privredama, gde su ovi kao i razni drugi tržišni fenomeni naprosto zataškani i poreknuti, pa se ne vide, ali se zato njihove posledice probijaju na druge načine — u vidu neizvršenih planova, naročito po strukturi, kvalitetu i troškovima, u oskudici roba itd.

Na Drugoj sednici CK SKJ dr Vladimir Bakarić je u svom referatu odlučno odbacio tezu da su organizacije udruženog rada glavni krivac za povećavanje cena, ističući da je suština u zadržavanju nesamoupravnih odnosa u raspolaganju društvenim dohotkom. Pošto je navedenu tezu nazvao tehnobirokratskom, Bakarić je rekao da su problemi nestabilnosti privrede dugoročnog karaktera, jer su »izvori za njeno generiranje još uvijek duboko u društveno-ekonomskim odnosima čiji je najbitniji znak otuđenost dohotka i akumulacije od radnika«.[2]

I

Nemoguće je govoriti o politici cena a ne poći, pre svega, od osnovnih faktora koji determinišu stanje i kretanje cena uopšte. U vezi s tim mogli bismo, samo uzgred, ukazati na nekoliko grupa faktora.

Prvo, treba poći od svega što proizlazi iz same materijalne osnove, iz nivoa razvijenosti i strukture proizvodnih snaga, iz stupnja razvojnih i strukturnih usklađenosti, tehnološke osposobljenosti i slično. Zatim se postavljaju pitanja izgrađenosti i funkcionisanja privrednog sistema, uz sve posledice koje proizlaze naročito iz samoupravne nedograđenosti najvažnijeg sistemskog područja — područja proširene reprodukcije. Dalje, od bitnog značaja su i pitanja koja se tiču opšte ekonomske organizovanosti jugoslovenske privrede, kako u pogledu njene samoupravne povezanosti i udruženosti tako i njenog celokupnog nastupanja prema inostranstvu. I, najzad, reč je i o osposobljenosti društva da celokupnom svojom tekućom i razvojnom politikom u većoj meri svesno utiče na sve bitnije ekonomske tokove, pa i cene.

Sve su to na neki način objektivni faktori koji, u ovom ili onom smislu, predodređuju uspeh u ostvarivanju stabilizacione politike. Ako bi se oni gubili iz vida, politika stabilizacije bi ostala uglavnom na tlu deklaracije. Međutim, rasprave o objektivnom ipak nas ne smeju odvući od konkretnog rešavanja stabilizacionih problema koji su već sazreli. Prošlogodišnja iskustva svedoče o tome da su dobrim delom u pitanju zadaci koji su se objektivno mogli znatno uspešnije izvršavati da nije bilo izrazito subjektivnih smetnji.

Iz zvaničnih analiza[3] vidimo da su na prošlogodišnji proboj predviđene stope rasta najviše uticali faktori koji su van oblasti proizvodnje — povećani porezi, pojačana zahvatanja od strane

---

[2] Referat dr Vladimira Bakarića o aktuelnim pitanjima nutrašnje i međunarodne situacije na Drugoj sednici CK SKJ, 19. decembra 1978.

[3] *Osnovni elementi za sprovođenje politike cena u 1979. godini,* Savezni zavod za cene, Beograd, 20. decembra 1978.

trgovine, ukidanje kompenzacija za osnovne prehrambene proizvode i opšti porast cena usluga, pre svega onih koje su van uticaja tržišta. Ostavljamo po strani pitanje opravdanosti svakog od tih faktora (recimo poskupljenja stanarina, električne energije i slično). Činjenica je da su oni sa oko 25 odsto uticali na ukupnu prošlogodišnju stopu inflacije, odnosno da bi bez njih prošlogodišnja politika cena bila ostvarena.

Dakle, glavni činioci narušavanja utvrđene politike cena nisu bili u proizvodnji, već van nje. Ovaj moment zaslužuje punu pažnju. Jer, ako se u samoj proizvodnji već javljaju elementi stabilnosti, a njih narušavaju uticaji spolja, onda se nameću i odgovarajući zaključci o daljoj strategiji u ostvarivanju stabilizacione politike.

Videli smo već u kom smislu je na decembarskoj sednici CK SKJ ukazivano na posledice koje proizlaze iz preteranih zakonskih, ugovornih i drugih opterećenja kojima je izložen dohodak privrede. Kako je rečeno, udruženi rad se od tih pritisaka brani time što nastoji da povećanjem cena svojih proizvoda održi integritet dohotka, odnosno svoju akumulativnu i reproduktivnu sposobnost. U isto vreme, a takođe po cenu daljeg razbuktavanja inflacije, udruženi rad se brani preteranim zaduživanjem, pretvaranjem svojih obrtnih sredstava u investiciona i na druge načine.

No negativne posledice se ni tu ne zaustavljaju, već se prenose na teren socijalnih odnosa. O tome je u svom skupštinskom ekspozeu, krajem decembra prošle godine, govorio predsednik Saveznog izvršnog veća Veselin Đuranović,[4] koji je podsetio na to da su u prošloj godini proizvođačke cene u industriji imale najniži porast, a maloprodajne cene dvostruko veći, što znači da se teret inflacije svaljuje na industrijske radnike.

Uostalom, posledicama narušene ravnoteže ni ovde nije bio kraj, već su se one prenosile na celinu reprodukcije. Naime, nastalo je poznato utrkivanje cena i zarada, s tim što su lični dohoci zaposlenih porasli za oko 28 odsto, dakle, znatno više nego što je trebalo za kompenzaciju troškova života. To je na području robe široke potrošnje i usluga dovelo do povećanja raskoraka između ponude i tražnje. A to se, u isti mah, prevalilo, preko ličnih dohodaka, i na troškove proizvodnje i proizvođačke cene. Sa svoje strane, to je najviše pogodovalo nekontrolisanom investiranju, kao i pojačanim izdvajanjima za opštu potrošnju i izdacima koji se, preko samoupravnih interesnih zajednica, usmeravaju u razne društvene delatnosti. Uglavnom je industrija dobrim delom, naročito kad je reč o proizvodnji roba za široku potrošnju, bila pogođena i time što je ovakav tok stvari počeo da sužava mogućnosti plasmana, budući da se kupovna moć stanovništva iscrpljivala na sektorima »neelastične tražnje« (hrana, stanarine, ogrev, struja itd.), pa je ostajalo manje za druge nabavke i izdatke.

---

[4] Ekspoze Veselina Đuranovića na zasedanju Skupštine SFRJ 26. decembra 1978.

Drugim rečima, najdeblji kraj su u svim tim stihijskim preaspodelama izvlačili oni delovi privrede koji su neposredno upućeni na tržište. Najbolje su prolazili monopolizovani delovi privede, kao i pojedine društvene delatnosti koje, uz mnogo priča o lobodnoj razmeni rada, a uz vrlo malo društvene kontrole, svaki as istupaju sa nekim novim zahtevima za povećanjem doprinosa amenjenih njihovom izdržavanju. (Uzgred samo: najbolje naređeni su trenutno službenici u aparatu samoupravnih interesnih ajednica koje su po mnogo čemu još uvek samo paravan za neontrolisano zahvatanje i trošenje društvenih sredstava.)

Inflacija utiče negativno i na sam delegatski sistem koji bi ıače morao da posluži udruženom radu kao jedini pravi mehaizam odbrane dohotka od preteranih izdvajanja i opterećenja. vedoci smo činjenice da se delegacije i delegati udruženog rada osta olako mire sa rastućim zahtevima u korist opšte i zajedniče potrošnje. Jasno je da je delegatski sistem još u povoju i da e mimo njega još svašta može provući. A inflacija je mnoge deegacije i delegate učinila ravnodušnim prema tim izdvajanjima, to naprosto zato što se i u dobrom delu privrede za sad kalkuliše a mogućnošću njihovog ugrađivanja u troškove proizvodnje i cene.

II

'elokupna oblast cena je kod nas još u dobroj meri oslobođena ritiska objektivnih faktora koji bi od svih nosilaca privređianja i društvene potrošnje zahtevali mnogo više racionalnosti i dgovornosti u ponašanjima. Inflacija je otvorila vrata praksi u ojoj se preko cena bezmalo svakom delu udruženog rada obezeđuje njegov *status quo*, odnosno priznaju se uslovi sticanja ohotka koji omogućavaju normalan rad i život. A kad se jedom tako krene, onda često izlazi da je najneracionalniji proizođač mera za politiku cena u određenoj grupaciji, dok svi ostali oji su iole racionalniji mogu mirno da ubiraju plodove svojih »kstradohodaka«, bez naročitih napora, a i bez većih opasnosti a će ih bilo šta ugroziti na tržištu.

Ceo ovaj opis dat je, naravno, dosta shematski i ponešto redimenzionirano. U samom životu deluju, na svu sreću, i neki rugi faktori koji ne dopuštaju da na našem tržištu zavlada ıkav mehanizam cena. No neki njegovi elementi se ipak oseıju. Najzad, činjenica je da se iz godine u godinu povećava roj proizvođača koji se pojavljuju sa zahtevima za povećanjem :na, a uvek uz obrazloženje da im treba poboljšati uslove privreıvanja. Istovremeno, konkurentna sposobnost naše privrede, erena paritetom domaćih cena prema inostranim, takođe opada. .za prošlogodišnju inflaciju se zvanično i kategorički tvrdi da ıije bila uvozna«, odnosno da smo je izazvali sami, sopstvenim ɔnašanjem i mirenjem sa postojećim stanjem stvari.

Cela ova praksa krojenja uslova privređivanja preko cena ima svoj duboko usađeni etatistički rezon, nasleđen još iz ranijih godina kada je mnogima izgledalo da se tržište može tako podo siti da će već na tlu »primarne raspodele« uglavnom za sve biti obezbeđene manje-više ravnopravne startne pozicije u borbi za dohodak. Na taj način bi se samom politikom cena dobrim delom već uspostavili ravnopravni uslovi privređivanja, usklađenost među grupacijama i granama, željene razvojne komponente i još štošta drugo.

Očigledna je nelogičnost predstave o takvom načinu uređivanja »primarne raspodele«. Naime, morala bi to biti neka fantastično mudra i sveznajuća država koja bi naprosto cenama mogla racionalno da reši sva bitna pitanja reprodukcije. I to i ko zna koliko varijanti. Jer ukupan broj raznih proizvoda koji su u ovom času u prometu dostiže više stotina hiljada. A opet, kada bi tako nešto i bilo mogućno, navedenoj državi nikakvo tržište više ne bi ni bilo potrebno, jer bi, bez ikakvog tržišnog okolišenja, sve to mogla sama i neposredno da reguliše.

Ceo ovaj rezon, ma koliko bio iluzoran, dobrim delom se prokrijumčario i u naš sadašnji sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o cenama. Naravno, sama procedura, bilo administrativnog bilo samoupravnog utvrđivanja cena, ovde nas ne interesuje. Bitna je sadržina: hoće li se cene formirati na ekonomskoj osnovi i uz priznavanje ekonomske nužde ili će se to događati na više ili manje proizvoljan način. Nikakvom zavaravanju tu nema mesta. Jer, ne bude li u ovom našem samoupravnom poretku dovoljno elemenata konkurencije i ekonomske prinude, tada će većina samoupravnih sporazuma o cenama unapred biti problematična, u neku ruku još problematičnija od administrativnog regulisanja, jer će omogućavati nekontrolisano kartelisanje i bezmalo zvanično priznate monopole.

Samoupravnog sporazumevanja o cenama ne sme da bude bez priznavanja ponude i tražnje, bez uticaja svetskog tržišta i bez jasno vođene ekonomske politike koja svim svojim elementima vrši pritisak na cene. A svega toga ponajmanje ima iza većine onih sporazuma koji se uz zahteve za povećanjem cena šalju nadležnim organima. To isto važi i za dogovore i sporazume kojima se osujećuje dejstvo konkurencije iz inostranstva. Postoji pravilo da se ništa ne uvozi bez saglasnosti domaćeg proizvođača koji bi se time našao pogođen.

Očevidno, reč je o postupnom izrastanju jednog izrazito tolerantnog mehanizma cena kojim se bez daljeg priznaju postojeći troškovi proizvodnje, a uz njih i svakojake razvojne ambicije, mnogobrojne slabosti i gubici, kao i svi mogući javni rashodi koji se u sve većoj meri svaljuju na proizvodnju. No stvar se još ne završava time što će se sve to u vidu ceha bez priziva prezentirati društvu na overu. Slede odmah i zahtevi za pojačanom carinskom zaštitom, raznim sistemskim povlasticama i slično, što

opet vodi sve širem administriranju u privredi i novim žarištima inflacije. A onda još i sledeće: budući da je obično reč i o priznavanju cena koje omogućuju širenje proizvodnje na postojećoj ekstenzivnoj osnovi (ugrađivanje investicionih programa u sporazume i dogovore o povećanju cena), neminovno dolazi do teškoća sa realizacijom. Kako i ne bi. Proizvodnja se proširuje, a postaje skuplja! Pa pošto kupovna moć tako nešto ne može da podnese, upućuju se ponovno zahtevi državi od koje se traži da plasman »dopinguje« uz pomoć potrošačkih kredita i povećanih izvoznih premija ili da »posebnim sistemskim rešenjima« doprinese »oživljavanju privrede«.

IV

Svakako je na mnogo čvršćoj osnovi mehanizam cena koji proizlazi iz stvarnog samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava, naročito u okviru reprodukcionih celina. U stvari, takvi odnosi označavaju upravo to da se u samoj proizvodnji začinju faktičke promene koje vode podizanju ekonomske racionalnosti na viši stepen. Delovima ovakvih celina onda i nisu potrebne cene koje će u međusobnim odnosima priznavati sve što se prezentira kao trošak; naprotiv, po pravilu su im potrebne cene koje će što više toga upravo osporavati. Čak i delovima koji u produktivnosti i racionalnosti zaostaju pomoć se — kao što se to praktikuje u nekim razvijenijim asocijacijama — ne pruža u vidu priznavanja njihovih viših cena, već faktičkim investicijskim i drugim intervencijama koje treba da im omoguće da se uklope u društveno prihvatljivu cenu.

Pogotovo moraju u te odnose biti čvrsto ugrađeni efekti u upravljanju udruženim sredstvima od čije efikasnosti najviše i zavisi kakvi će se rezultati postizati u borbi za dohodak i kakvi se, u vezi s tim, pojavljuju troškovi koji će se preko cena prezentirati tržištu i društvu.

Bilo bi i te kako dobro da su odnosi samoupravnog povezivanja i udruživanja na jednoj dugoročnijoj planskoj osnovi već do te mere razvijeni da počinju da diktiraju politiku cena koja bi se svojom progresivnom usmerenošću i duhom ekonomske racionalnosti nametnula celoj privredi i društvu. Međutim, takvog povezivanja i udruživanja još nema dovoljno. Svakako, i to treba dovoditi u vezu kako sa samom inflacijom tako i sa dostignutim stupnjem razvijenosti samoupravnih produkcionih odnosa. I to u sledećem smislu. S jedne strane, u uslovima inflacije ništa naročito ne podstiče i ne prisiljava organizacije udruženog rada da se udruživanjem i povezivanjem osposobljavaju za produktivnije privređivanje, jer i bez toga posledice svog zaostajanja mogu prevaljivati na cene. S druge strane, nosiocima etatističkog i sličnog otuđivanja društvenog dohotka uopšte ne odgovara bilo kakvo povezivanje i udruživanje u proizvodnji, jer se time objektivno

sužava prostor njihovim pretenzijama i apetitima. Sve to znači da je jedino stalnom borbom i protiv inflacije i protiv nesamoupravnih odnosa u društvu moguće dolaziti do pravih rešenja u sistemu i politici cena.

Reč je, u stvari, o samoupravnom putu svesnog i programiranog usmeravanja privrednih tokova kojima se faktički prevazilaze i tržišna stihija i svakojake proizvoljnosti u sistemu i politici cena.

Takvom pozitivnom toku za sad se još uporno suprotstavljaju razne birokratske i tehnokratske snage. One, zapravo, uvek iznova nastoje da privredi, preko iskrojenih cena, nametnu sopstvene proračune o stopama rasta, akumulaciji i strukturnim bilansima, čime sebe dovode u poziciju da realno vladaju celinom društvene reprodukcije. Na to se često svode poznata naturalna izračunavanja o raspoloživim potencijalima (kapacitetima, radnoj snazi, sirovinama itd.) iz kojih bi, nezavisno od tržišnih odmeravanja i kriterijuma ekonomičnosti, trebalo izvlačiti odgovarajući dohodak za sve moguće potrebe i ambicije, a cene bi imale još samo ulogu da sve to verifikuju. U suštini, sâm ovakav pristup otvara širom vrata stihiji administrativnog regulisanja i nesamoupravnog raspolaganja društvenim dohotkom, praćenoj sve učestalijim pojavama monopolizma, parcijalizacije tržišta i lokalističkog autarkizma.

Nema nikakvog smisla danas ovakvu nesamoupravnu praksu pravdati potrebom obuzdavanja tržišne stihije. Sam razvoj proizvodnih snaga doveo je do toga da cene više ne mogu biti instrument koji će na klasičan način, stihijski i *post festum* povezivati pojedinačne proizvođače sa totalitetom društvene proizvodnje i tim zaobilaznim putem njihova izolovana ponašanja podizati na nivo objektivnih zakonitosti. Umesto toga, sve više nam se nameće objektivna potreba da se ovakvo stihijsko dejstvo cena zamenjuje programiranim povezivanjem raznih delova društvenog rada na dugoročnoj osnovi.

Za nas je bitno da se sve to zbiva na tlu stvarnih samoupravnih odnosa. Ali ni tada objektivno tržišno odmeravanje ne gubi od svog značaja. Štaviše, reklo bi se da upravo u tim uslovima ono dobija na efikasnosti, i to, pre svega, u smislu jačanja odgovornosti svih za bolje ekonomisanje radom i sredstvima. Reč je o poznatoj zakonitosti, koju je Marks naročito isticao, da se u vrednosti roba, sa razvojem proizvodnih snaga i produktivnosti, »smanjuje udeo živog rada, a povećava udeo minulog rada ali tako da se smanjuje ukupna suma rada koji se nalazi u robi«.[5] Pri tom je Marks ovo naveo kao opštu zakonitost o kojoj se mora voditi računa, »svejedno pod kakvim se društvenim uslovima proiz

---

[5] Karl Marks, *Kapital*, tom III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 210—211.

vodi«, dakle i u »društvu u kome proizvođači regulišu svoju proizvodnju po unapred izrađenom planu«.

Očigledno je, dakle, da u samoupravnom socijalističkom društvu cene moraju izražavati ovu zakonitost i u tom smislu predstavljati osnovu za odnose među samoupravno povezanim i udruženim delovima društvenog rada.

U svom delu *Slobodni udruženi rad* Edvard Kardelj posebno naglašava da se uvek mora polaziti od međusobnih odnosa i uzajamnih odgovornosti koje u složenim organizacijama udruženog rada utvrđuju sami radnici, bilo na temelju čisto tržišnih ili nekih drugih ekonomskih kriterijuma koji proizlaze upravo iz njihovih zajedničkih interesa.[6] Prema tome, suštinu svega čine ekonomski i samoupravno utvrđeni odnosi u samom udruženom radu, a oni i jesu jedina prirodna osnova za izgrađivanje sistema i politike cena u našem društvu. Naravno, mogu se naknadno utvrđivati i neki drugi kriterijumi, ali ipak samo kao sekundarni i dopunski, pa i to uz temeljito preispitivanje njihovog mogućnog dejstva na samu proizvodnju i odnose u njoj.

Jasno je da će tek sa razvijenijim društvenim planiranjem, zasnovanim na samoupravnom povezivanju i udruživanju, cene moći da dobiju pravu društvenu funkciju. Mnoge od sadašnjih teškoća i proizlaze otuda što je ovakvo planiranje praktično još u povoju. Dovoljno je pomenuti da je u srednjoročni plan zemlje, koji je sada u toku, jedna trećina osnovnih organizacija udruženog rada ušla bez ikakvih sopstvenih planova, a da je od preostale dve trećine organizacija koje imaju svoje planove najveći deo (oko 85 odsto) planirao čisto autarkistički, bez ikakvog usaglašavanja svoje proizvodnje sa drugima. Logično je da takva situacija objektivno vuče ka poslovanju od danas do sutra. A svaki sistem i politika cena koji se na to nadovezuju i sami postaju žrtva stihije.

Na značaj ovog pitanja, s posebnim naglaskom, ukazao je i Tito u svojoj novogodišnjoj poruci:

»Bez samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava nije moguće uspješno organizirati materijalne i duhovne snage, nije moguće iskoristiti prirodna bogatstva, unutrašnje rezerve, kao ni prednosti našeg socijalističkog samoupravnog sistema. Zbog toga ja smatram prioritetnim društvenim zadatkom da svi ekonomski i društveni subjekti, putem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, uz puno korišćenje naučnih saznanja, donesu srednjoročne i dugoročne planove razvoja i da se sa najvećom odgovornošću odnose prema njihovom ostvarivanju.«[7]

---

[6] Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 108—113.

[7] Josip Broz Tito, *Govori 78*, »Borba«, Aktuelna politička biblioteka, Beograd, 1979, str. 188.

V

U ovoj godini sva pažnja moraće biti usredsređena na politiku cena i njeno dosledno sprovođenje. A šta je sa samim sistemom cena?

Za novi zakon o cenama vezuju se mnoga očekivanja. Sigurno je da će on značiti korak dalje u izgradnji našeg privrednog sistema, pre svega u smislu određenijeg definisanja uloge udruženog rada kao nosioca odluka o cenama, kriterijuma i postupaka u vezi s donošenjem tih odluka, kao i društvene kontrole na tom području. Međutim, sam poredak cena se ipak ne uspostavlja zakonskim propisima. I ne zavisi toliko od mudrosti zakonodavca koliko od smišljene i organizovane aktivnosti samih nosilaca privređivanja kako će taj poredak funkcionisati. U svakom slučaju, biće potrebno i vremena i napora da on, sa daljim izgrađivanjem samoupravne organizovanosti privrede i društva, zaživi punim životom.

Nasuprot tome, predstoji ostvarenje hitnih i neodložnih zadataka koji proizlaze iz ovogodišnje politike cena, i to, naravno, povezano sa celokupnom borbom za izvršavanje srednjoročnog plana.

Treba odmah istaći da se u ovoj godini pred našu privredu postavljaju mnogo složeniji problemi nego što su to bili u prošloj. Pre svega, reč je o potrebi odlučnog savlađivanja teškoća koje proizlaze iz naših spoljnotrgovinskih odnosa, a koje se neminovno odražavaju na domaće tržište. Zatim se treba suočiti i sa posledicama preterane monetarne ekspanzije iz ranijih godina, naročito prošlogodišnje, koja je dovela do porasta novčane mase za celih 30 odsto. Odnosi globalne raspodele ostaju i dalje napregnuti, zbog čega će biti potrebna bezuslovna disciplina u sprovođenju proklamovanog stava — da ukupna finalna potražnja raste sporije od društvenog proizvoda i dohotka i da lična potrošnja kao i sva izdvajanja za opšte i zajedničke potrebe rastu sporije od dohotka. Predstoji, najzad, i hvatanje ukoštac sa izuzetno teškim problemom troškovne inflacije koja je duboko usađena u postojeće neadekvatne odnose reprodukcije. Ne treba, naime, zaboraviti da je privreda zbog prenapregnutih odnosa u globalnoj raspodeli, naročito zbog prekomernih investicija, bila prisiljena da se zadužuje iznad svojih mogućnosti, često čak i za potrebe tekućeg privređivanja, što znači da će izdvajanja za dospele anuitete dobrim delom morati da prevaljuje na troškove proizvodnje, odnosno na cene.

Dakle, u uslovima koji će ove godine biti objektivno teži treba postići to da rast cena bude sporiji nego lane. Svakako, ovako postavljen zadatak traži visok stepen odgovornosti i discipline svih privrednih aktera i svih nosilaca društvenih odluka.

Međutim, ni u kom slučaju nije reč samo o politici cena. Reč je i o odnosu prema celini zadataka koji proizlaze iz srednjoročnog plana za ovu godinu. Najzad, mnoge teškoće u dosadašnjoj

praksi su i nastajale otuda što se u traženju rešenja za razne probleme privređivanja i razvoja često pribegavalo autonomnom krojenju i prekrajanju cena, nezavisno od prirodnih ekonomskih tokova i zakonitosti. Cene na taj način lako postaju instrument u rukama tehnokratskih i birokratskih snaga — za ostvarivanje samovoljnih poteza i ambicija jednih i za jačanje arbitarske i regulatorske pozicije drugih. Takva otuđenost cena od stvarnih produkcionih odnosa koje izgrađujemo neminovno pothranjuje inflaciju, kao što i sama inflacija, sa svoje strane, vodi još izrazitijoj otuđenosti cena.

U pogledu svega toga za nosioce samoupravnih odluka ne može biti nikakvih dilema. Njihova pojačana aktivnost na ostvarivanju zadataka srednjoročnog plana je jedini put da stvari i na području cena počnu preuzimati u svoje ruke. Nema stabilizacije sve dok se samoupravljanje kao integralni sistem društvenih odnosa ne učvrsti u svim oblastima rada i života. Kao što se ni ono ne može učvrstiti bez stalnih napora usmerenih na stabilizovanje privrede i tržišta.

Još su dosta snažne tendencije koje deluju nasuprot samoupravljanju i stabilizaciji. O tome govore i nesmanjeni pritisci da se nagomilani problemi rešavaju daljim povećavanjem cena. Samo u januaru, dakle, u toku jednog jedinog meseca, troškovi života su povećani za 1,9 odsto, što bi, ako bi se tako nastavilo, moglo da ugrozi bitne postavke ekonomske politike u ovoj godini. Sem toga, prema nalazima Zavoda za tržišna istraživanja, oko dve petine industrijskih proizvođača računa sa povećanjem svojih cena u prvom tromesečju. A pred nadležnim organima je ionako već u postupku 128 sporazuma o promeni cena. Naravno, za mnoga od tih priželjkivanja može se unapred reći da su nerealna, s obzirom na ipak ograničene mogućnosti tržišta da podnese sva moguća poskupljenja. Međutim, zna se kako to ide: svaki zastoj na tržištu povlači za sobom zahteve za novim kreditima, izvoznim i drugim olakšicama, sredstvima za sanaciju gubitaka i svim drugim što prati inflaciju i što ovu dalje produbljuje.

U tom smislu dobijaju izuzetno veliki značaj opšta disciplina i odgovornost prema utvrđenoj politici cena i stabilizaciji. Odnosno, kako je rekao drug Tito na Osmom kongresu jugoslovenskih sindikata, »naša osnovna orijentacija mora biti politika stabilizacije«.

Jovan Andrijašević

Sticanje dohotka preko sistema kompenzacija*

1. Pojam kompenzacija i sistema kompenzacija

Pod kompenzacijom u širem smislu te reči podrazumevamo *naknadu, odštetu, obeštećenje, izravnanje, poravnanje,* određenije, *izravnavanje dejstva nečega što bi inače štetno delovalo.*

Pod kompenzacijom u našem sistemu privređivanja podrazumevamo *naknadu za izgubljeni deo dohotka, izgubljenu jednaku mogućnost za povećanje dohotka* usled delovanja mera ekonomske politike, odnosno zakonskih i podzakonskih akata federacije, republika, pokrajina itd.

Pod sistemom kompenzacija podrazumevamo celinu kompenzacionih mehanizama i mera društveno-političkih zajednica na raz-

---

* Ovaj rad predstavlja deo šire građe koja je rađena u Centru za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka u okviru projekta »Dohodak u sistemu udruženog rada«, a odnosi se na »sticanje dohotka po drugim osnovama«. Budući da se sada nalazimo u fazi donošenja posebnog zakona o kompenzacijama, smatramo da ovaj rad, pored ostalog, ima i svoju aktuelnu dimenziju.

nim nivoima (od federacije do opštine), kao i na raznim nivoima udruženog rada (složena organizacija udruženog rada) gde za to postoji interes udruženog rada.

Elementarna je obaveza svakog onog subjekta u sistemu udruženog rada koji svojim delovanjem, obavljajući svoju osnovnu delatnost, (privrednu ili drugu), nanese štetu drugom subjektu ili ograniči obavljanje njegove osnovne delatnosti, da ovome nadoknadi pričinjenu štetu. To je čak jedan od postulata građanskog prava i nije neko posebno otkriće socijalizma. Zbog toga sistem kompenzacija treba smatrati nužnim sastavnim delom odnosâ proizvodnje udruženog rada.

Ideja o sistemu kompenzacija, kao nužnom sastavnom delu odnosâ proizvodnje udruženog rada, sazrevala je uporedo s razvojem odnosâ proizvodnje udruženog rada, da bi svoj najrazvijeniji oblik poprimila upravo na današnjem stupnju razvitka odnosâ proizvodnje udruženog rada, to jest razvitka ekonomskih odnosa udruženog rada i njihovog pravnog izraza u Ustavu SFRJ i Zakonu o udruženom radu.

Sa idejom o sistemu kompenzacija i potrebi njegovog uključivanja u praksu i sistem ekonomskih odnosa udruženog rada prvi put se srećemo u regulisanju međunacionalnih ekonomskih odnosa, a to je bilo u toku priprema Osmog kongresa SKJ 1964. godine.

U svom referatu na tom kongresu »Društveno-ekonomski zadaci privrednog razvoja u narednom periodu« Edvard Kardelj kaže: »Jedinstvo privrednog područja i tržišta, koje nesumnjivo predstavlja progresivnu pojavu u odnosima među narodima, traži da narodi jugoslovenske socijalističke zajednice preuzmu na sebe *sasvim određene uzajamne obaveze*, kako ekonomskog tako i političkog karaktera. Pre svega, takvo jedinstveno privredno područje i tržište moglo bi doneti razvijenim republikama određene ekonomski i politički neravnopravne prednosti, ukoliko problem opštih uslova privređivanja i veće ravnopravnosti regionalnog razvoja *uz potrebne kompenzacije* (*kurziv* — J. A.) i adekvatno kretanje društvenih sredstava ne bi bilo zajednička briga i obaveza svih naroda Jugoslavije.«[1]

U periodu između Osmog i Devetog kongresa SKJ ideja o kompenzacijama »kao relativno novom i konkretnom instrumentu za regulisanje međunacionalnih ekonomskih odnosa nije potpunije razrađivana u svrhu praktične primene«.[2]

Na Devetom kongresu SKJ, 1969. godine, u rezoluciji »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci

---

[1] E. Kardelj, *Društveno-ekonomski zadaci privrednog razvoja u narednom periodu*, u: *VIII kongres SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 99—100.

[2] *Međuregionalno prelivanje dohotka i sistem kompenzacije u uslovima samoupravljanja* (izvod), EI, Beograd, 1970, str. 7.

Saveza komunista« zauzet je određen stav o sistemu kompenzacij Naime, u tački 9 te rezolucije se kaže: »Uslovima privređivan treba osigurati pravo nacija, odnosno radnih ljudi u socijalisti kim republikama da raspolažu rezultatima svoga rada. U okvir jedinstvenog jugoslovenskog tržišta sve instrumente privredno sistema treba razraditi tako da obezbeđuju ostvarenje ovog prin cipa. Ukoliko se merama ekonomske politike narušava ovaj prin cip, potrebno je razraditi sistem kompenzacija kojima će se ubl žavati negativni efekti različitog delovanja instrumenata i mer ekonomske politike koje donosi federacija. Po pravilu, ovakv odnose treba uspostavljati za srednjoročni period, kako se kom penzacijama ne bi unosili elementi nestabilnosti u uslove privre đivanja.«

U Ustavu SFRJ bliže su razrađene osnove sistema kompenza cija u sistemu udruženog rada. U članu 256. Ustava SFRJ se kaže

»Ako se aktima organa federacije kojima se utvrđuje i sprovodi zajednička ekonomska politika narušava ravnopravnost organizacija udruženog rada u sticanju dohotka i raspolaganj rezultatima rada ili se narušava ravnopravnost republika i aut nomnih pokrajina na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, ist vremeno sa utvrđivanjem zajedničke ekonomske politike, odnosn sa donošenjem mera za njeno sprovođenje utvrđuje se i obezb đuje kompenzacija kao sastavni deo mera zajedničke ekonomsk politike za odgovarajući planski period.«[3]

Bitna karakteristika ustavnog određenja sistema kompenz cija sastoji se u tome što se njegova primena proširuje sa po ručja međunacionalnih ekonomskih odnosa na ekonomske odnos udruženog rada u celini, te sledstveno tome i na *udruženi ra lociran u pojedinim republikama i pokrajinama.* Sistem kompe zacija tako poprima značenje univerzalnog sistema za naknad neopravdano umanjenog dela dohotka, odnosno umanjenih jedna kih mogućnosti za povećanje dohotka.

Na određenom stupnju razvoja sistema udruženog rada našoj zemlji sistem kompenzacija, kao univerzalni princip regu lisanja ekonomskih odnosa, poprima ustavno značenje, ulazi red Ustavom određenih obaveza udruženog rada i društveno-pol tičkih zajednica da vrše naknade za umanjenje dohotka ili jedna kih mogućnosti za njegovo sticanje izazvano merama i instru mentima ekonomske politike društveno-političkih zajednica, od nosno merama organizacija udruženog rada. Prvo, svaka organ zacija udruženog rada, svaka nacija, odnosno svaka republika pokrajina polažu pravo da raspolažu rezultatima svoga rada. »T njihovo pravo se temelji na principu *ravnopravnosti* organizacij udruženih radnika, samostalnih i slobodno udruženih naroda

[3] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,* »Slu beni list«, Beograd, 1978, član 256.

narodnosti koji žive na njenom području, a u okviru svojih socijalističkih republika i pokrajina.«[4] Određenije govoreći, pravo na raspolaganje rezultatima svoga rada za sve subjekte u sistemu udruženog rada i naroda je samo drugi izraz za pravo samoupravljanja koje se temelji na načelu raspodele prema rezultatima rada među udruženim proizvođačima i narodima. Samoupravno pravo radnih ljudi u sistemu udruženog rada, kao i pravo raspodele prema rezultatima rada bili bi neostvarivi ako se na istim principima ne bi zasnivali ekonomski odnosi u sistemu udruženog rada u celini.

Drugo, praksom istiskivanja etatizma iz odnosa proizvodnje udruženog rada omogućuje se razvijanje ekonomskih odnosa među ljudima, organizacijama udruženog rada i društveno-političkim zajednicama, odnosno svestranije razvijanje tržišnih odnosa i, s tim povezano, obezbeđenje realizacije načela dohotka.

Kao što se vidi, sistem kompenzacija nastaje kao prirodan produkt odnosa proizvodnje udruženog rada na određenom stupnju njegova razvitka.

Unutar odnosa kompenzacije razlikujemo takozvani sistem eksterne i sistem interne kompenzacije.

Pod sistemom eksterne kompenzacije podrazumevamo celinu kompenzacionih mehanizama i mera kojima se naknađuje izgubljeni deo dohotka organizacija udruženog rada, republika, pokrajina itd. pri sprovođenju mera ekonomske politike i zakonskih i podzakonskih akata (diferencirana primena zakonskih regulativa doneta na raznim nivoima)[5] na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Pod sistemom interne kompenzacije mislimo na celinu kompenzacionih mehanizama i mera kojima se naknađuje izgubljeni deo dohotka OOUR-a unutar radne, odnosno složene organizacije udruženog rada pri sprovođenju mera interne politike i internih samoupravnih akata.

Takvo prošireno shvatanje sistema kompenzacije u udruženom radu proizlazi iz ustavnih načela.

Sistem kompenzacija treba, pre svega, shvatiti kao *metod obezbeđivanja i osiguravanja jednakih mogućnosti povećanja dohotka* ili, što se svodi na isto, *kao ekonomsku ravnopravnost subjekata udruženog rada i društveno-političkih zajednica*, koji može biti korišćen kao univerzalni metod osiguravanja jednakih mogućnosti za povećanje dohotka. Stoga treba jasno razlikovati *potencijalno* od *stvarnog značenja* pojma kompenzacija. Naime, ako bi se pojam kompenzacija iscrpljivao u oblicima u kojima ga je

---

[4] *Međuregionalno prelivanje dohotka...*, op. cit., str. 8.

[5] Vidi *Pristup za izradu zakona o osnovama sistema kompenzacija*, Savezni sekretarijat za tržište i cene, Beograd, 1976, str. 16.

moguće danas primeniti, dobilo bi se preusko određenje tog pojma. U meri razvitka sistema udruženog rada raste i znača mesta i uloge kompenzacije kao metoda obezbeđivanja i stvaranja jednakih mogućnosti za povećanje dohotka.

Iz samog pojma kompenzacije proizlazi da bi nju, pre svega trebalo shvatiti kao nadoknadu izgubljenog dohotka pod uticajem mera ekonomske politike određenim subjektima udruženog rada odnosno društveno-političkim zajednicama *u novčanom obliku*, to jest *u obliku subvencija, dotacija, regresa* i slično.

Međutim, svaki onaj ko bi u sadašnjim uslovima privre-đivanja pokušao tako primeniti sistem kompenzacije u udruže-nom radu došao bi do zaključka da je to jednostavno nemoguće a da se samim tim ne dovede u pitanje ceo sistem privređivanja u nas. Ali, ako se na današnjem stupnju razvitka udruženog rada sistem kompenzacija ne može shvatiti i primenjivati kao sistem *novčanih naknada* ili, uglavnom, kao sistem novčanih naknada za deo izgubljenog dohotka, odnosno jednakih mogućnosti za nje-govo povećanje — to ne znači da je ovaj sistem uopšte inkompati-bilan sistemu privređivanja kakav imamo. Naprotiv, on je kom-patibilan sistemu privređivanja ukoliko se primenjuje posred-stvom onih oblika, mehanizama i mera koji su izraz samog tog sistema privređivanja. To praktično znači da sistem kompenza-cija na sadašnjem stupnju razvoja može biti shvaćen i prime-njen u praksi, uglavnom, kao sistem koji deluje putem meha-nizama i mera ekonomske politike, to jest ne kroz svoj vlastiti mehanizam, već kroz mehanizme i mere ekonomske i razvojne politike. To je ključno pitanje za razumevanje osobenosti i pove-zanosti načela kompenzacije sa ostalim načelima privređivanja u sistemu udruženog rada. Kažemo uglavnom zbog toga što se kom-penzacija izuzetno može ostvarivati i u novčanom obliku, mehaniz-mima i merama subvencija, dotacija, regresa i slično, što je i do-sad bio slučaj. Otuda se ne bi mogao izvesti zaključak da sistem kompenzacija ne postoji ili da postoji samo na dosadašnji način. Naprotiv, on, kao element ekonomskih odnosa, dobija svoje pravo mesto i ulogu, i u načelu i u pogledu njegovog praktičnog ostva-rivanja.

2. Principi ekonomske ravnopravnosti

Sa stvaranjem uslova za približno jednake mogućnosti za poveća-nje dohotka, ili, što se svodi na isto, obezbeđivanje ekonomske rav-nopravnosti subjekata u sistemu udruženog rada u sticanju i ras-podeli dohotka (organizacija udruženog rada i društveno-politič-kih zajednica) na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu sučeljavali smo se i u dosadašnjoj praksi privređivanja u našoj zemlji.

Međutim, na sadašnjem stupnju društveno-ekonomskog raz-vitka stekli su se »potrebni društveno-ekonomski, politički, soci-

alni i drugi uslovi«[6] da se postave adekvatne osnove naknađi-anja umanjenog dohotka pod uticajem rečenih specifičnih od-osa na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

U analizi koja sledi bliže ćemo odrediti ustavni koncept siste-na kompenzacija.

Saglasno Ustavu SFRJ, ekonomska ravnopravnost podrazume-a pravo udruženog rada na svim nivoima na približno jednake nogućnosti za povećanje dohotka. Ako tih približno jednakih mo-ućnosti nema, onda nema ni ravnopravnosti među subjektima družеnog rada u sticanju, a time ni u raspodeli dohotka. Ustav-i koncept ekonomske ravnopravnosti koji treba da obezbedi istem kompenzacija ne ide za tim da se kompenzira umanjeni ohodak pod dejstvom odnosâ na jedinstvenom jugoslovenskom ržištu, već samo za tim da se kompenzira umanjeni dohodak iza-van merama ekonomske politike i zakonske i podzakonske egulative. Što se tiče odnosa na jedinstvenom jugoslovenskom ržištu, ne daje se novi princip ekonomske ravnopravnosti izvan noga koji proizlazi iz ekonomskih zakonitosti koje deluju na ržištu. Nejednakosti koje otuda proizlaze smatraju se objektivno atim i normalnim.[7] Otklanjaju se samo one nejednakosti su-jekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, odnosno ona manjenja dohotka određenih subjekata koja su izazvana merama konomske politike i zakonskom i podzakonskom regulativom.

Smisao ustavnog koncepta kompenzacije umanjenog dohot-a sastoji se u tome da se obezbedi i osigura da se merama eko-omske politike i zakonskom i podzakonskom regulativom ne pro-ubljuju one nejednakosti u mogućnostima povećanja dohotka oje odnosi u proizvodnji i prometu reprodukuju.

Međutim, u toku dosadašnjih rasprava o ustavnom konceptu ompenzacija i njegove primene u praksi ispoljena su i drukčija hvatanja pojma ekonomske ravnopravnosti subjekata na jedin-tvenom jugoslovenskom tržištu.

U nemogućnosti da damo prikaz svih pojedinačnih shvata-ja, zadovoljavamo se osvrtom na samo neka najvažnija mišlje-ja koja daju bitno obeležje diskusiji o ovom pitanju.

1) Tokom diskusije u saveznim savetima, oktobra 1977. go-ine, stalo se na stanovište da se ravnopravnim mogu smatrati one delatnosti koje su u stanju da ispunjavaju zadatke postav-jene politikom razvoja, bez obzira na delovanje tržišnih zakoni-osti i uslova koji nastaju zbog društvenih mera; ukoliko to nisu mogućnosti, ove delatnosti smatraju se neravnopravnim i mogu a traže naknadu od zajednice«.[8]

---

[6] *Pristup za izradu zakona o osnovama sistema kompenzacija,* tr. 10.

[7] Nejednakosti ove vrste ublažavaju se usmeravanjem dohotka stvarenog u izuzetno pogodnim uslovima (prirodnim, tržišnim i dru-im) u proširenje materijalne osnove udruženog rada.

[8] *Ko ima pravo na kompenzaciju,* »Politika«, 19. oktobra 1977, r. 11.

Ovako formulisan princip ekonomske ravnopravnosti ozn
čava bitnu modifikaciju i ograničenje ustavne koncepcije princ
pa ekonomske ravnopravnosti subjekata na jedinstvenom jug
slovenskom tržištu.

2) Prema drugom shvatanju, »ekonomska ravnopravnost j
narušena ukoliko zbog mera organa federacije subjekti privr
đivanja ne ostvare dohodak u skladu sa proporcijama razvo
utvrđenim planovima i u društvenim dogovorima pod jednak
opštim uslovima za sve osnovne organizacije udruženog rada
odgovarajućoj grupaciji, odnosno republici i pokrajini«.[9]

3) Prema trećem proširenom tumačenju pojma ekonomsk
ravnopravnosti, »do narušavanja ravnopravnosti dolazi ako s
organizacijama udruženog rada, odnosno republikama i pokra
nama, ne obezbedi planirani razvoj pod istim uslovima koji va
za druge delove udruženog rada, odnosno društveno-političke z
jednice«.[10]

4) Prema četvrtom shvatanju, »svi institucionalno regu
sani uslovi privređivanja predstavljaju objektivno datu ekono
sku ravnopravnost, a da se odstupanjima od tih uslova naruša
ekonomska ravnopravnost određenih delova udruženog rada u s
canju i raspodeli dohotka«.[11]

Za sva tri shvatanja (pod 2, 3 i 4) pojma ekonomske rav
pravnosti karakteristično je da ona proširuju taj pojam u od
su na njegovo ustavno određenje. Iz ovih shvatanja bi proizlaz
da ekonomsku ravnopravnost subjekata na jedinstvenom jugos
venskom tržištu treba shvatiti kao princip koji nudi jednake m
gućnosti (tržišne i institucionalne) povećanja dohotka.

Ako za momenat apstrahujemo nejednakost u mogućno
povećanja dohotka subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom
žištu uslovljenu delovanjem mera ekonomske politike i zakons
i podzakonske regulative, organizacije udruženog rada, odnos
republike i pokrajine, ostvaruju različite poslovne rezultate n
tržištu uz iste utroške tekućeg i minulog rada, jer se rezulta
njihova rada različito valorizuju na tržištu. Otuda se postav
sledeće pitanje: da li je nejednakost mogućnosti povećanja d
hotka ili, što se svodi na isto, da li nejednak ekonomski polož
organizacija udruženog rada, republika i pokrajina, uslovlje
delovanjem zakona tržišta pri valorizovanju rezultata njihova rad
»može biti osnov za isticanje prava na kompenzaciju«.[12] Ili, ak
kompenzaciju posmatramo kao sastavni deo razvojne politik

---

[9] *Pristup za izradu zakona o osnovama sistema kompenzaci*
str. 7.

[10] Isto, str. 7.

[11] Isto.

[12] »Osnovna pitanja vezana za izradu zakona o osnovama sis
ma kompenzacija«, Savezni sekretarijat za tržište i cene, Beogr
1976, str. 7.

nda se postavlja pitanje: »da li različit položaj pri donošenju azvojne politike može biti osnova za primenu kompenzacije, odnosno da li delovi udruženog rada u organizacijama udruženog ada, republikama ili pokrajinama, koji ne uživaju povoljnije slove u razvoju, mogu po ovoj osnovi zahtevati da im se to aknadi putem kompenzacije«.[13]

. Osnov za primenu kompenzacije

snov za kompenzaciju u sistemu udruženog rada čini *merama*[14] *aktima*[15] narušena ekonomska ravnopravnost organizacija udruženog rada, republika i pokrajina. Svaki subjekt u sistemu udruženog rada koji svojim merama i aktima dovodi druge subjekte u istemu u ekonomski neravnopravan položaj, bez njihovog znanja i saglasnosti, time što smanjuje ili ograničava njihove jednae mogućnosti za povećanje dohotka, dužan je da, naporedo s doošenjem i sprovođenjem takvih mera i akata, predvidi karakter, blik i način rekompenziranja narušene ekonomske ravnopravosti odnosnih subjekata. To je ono što bismo mogli nazvati *optom sistemskom osnovom za primenu kompenzacije,* koju trea organski ugraditi u odgovarajuće mere i akta u sistemu druženog rada. Samo tako ona postaje organskim delom svih iera i akata u sistemu.

Zbog bližeg opredeljenja *osnove* za primenu kompenzacije reba ju dovesti u vezu s odnosima u primarnoj i sekundarnoj aspodeli dohotka, naime, bliže razmotriti narušavanje ekonomke ravnopravnosti subjekata u domenu primarne i sekundarne aspodele na temelju koje oni stiču pravo na kompenzaciju.

Ne bi se moglo reći da se tek sada prvi put susrećemo sa roblemom praktične primene sistema kompenzacije u nas. Doro je poznato da je u našim uslovima privređivanja primarna aspodela uvek shvatana kao *prva* raspodela, a sekundarna rasodela kao konačna. Sekundarna raspodela je na toj osnovi uvek inosila manje ili veće korekcije u primarnu raspodelu dohotka,[16] o jest vršila je funkciju *jedinog oblika* rekompenzacije u sluajevima narušene ravnopravnosti subjekata u domenu primarie raspodele. Tu funkciju sekundarne raspodele mogli bismo azvati njenom osnovnom korektivnom funkcijom, jer ona, pored ompenzacione, vrši i takozvanu funkciju solidarnosti. Prema ome, princip kompenzacije je ugrađen u sistem odnosâ raspo-

---

[13] Isto.

[14] Ekonomske i razvojne politike.

[15] Zakonskim, podzakonskim i samoupravnim aktima.

[16] Šire o tome vidi Dr Jovan Andrijašević, *Ekonomski položaj rivrednih oblasti i grupacija u Srbiji (1962—1966),* »Samoupravljačka skustva«, br. 3/1969, str. 12—14.

dele, čineći jednu od njegovih korektivnih potfunkcija. Postavlja se ozbiljno pitanje: da li i dalje ostati pri tome da se preko *mehanizma sekundarne raspodele* ostvaruje kompenzacija za slučajeve narušene ekonomske ravnopravnosti na području primarne raspodele ili mere kompenzacije ugraditi za sve situacije i odnose (kako u domenu sekundarne, tako i primarne raspodele) kad se narušava princip ekonomske ravnopravnosti subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Logici našeg sistema, izraženoj u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, najviše odgovara alternativa prema kojoj bi mere kompenzacije za narušenu ekonomsku ravnopravnost u domenu primarne raspodele bile sastavni deo odgovarajućih mera i akata u oblasti *monetarno-kreditne politike i politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom.* Neposredno involviranje kompenzacije u mere i akta u domenu primarne raspodele u smislu nepovratnog davanja sputavalo bi odnose na području primarne raspodele. Umesto toga je neophodno bliže odrediti efekte mera i akata u oblasti primarne raspodele kojima se narušava ekonomska ravnopravnost subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i rekompenzaciju za, na toj osnovi, izgubljeni dohodak, odnosno izgubljenu jednaku mogućnost za povećanje dohotka, ostvarivati preko mehanizma monetarno-kreditne politike i politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Po našem mišljenju, samo za izuzetne slučajeve bilo bi opravdano mere kompenzacije vezivati, u neposrednom smislu te reči, za mere i akta u domenu primarne raspodele kojima se narušava ekonomska ravnopravnost subjekata.

Sem toga, da bi uopšte bilo moguće bliže odrediti mere i akta na području primarne raspodele kojima se narušava ekonomska ravnopravnost subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, neophodno je prethodno, pomoću odgovarajućih metoda, izdvojiti onaj deo dohotka koji je stečen u domenu primarne raspodele, a koji je rezultat izuzetnih prirodnih, tržišnih i drugih pogodnosti.

3.1. *Mere i akta u domenu primarne raspodele*

Sada možemo prići analizi mera, akata i odnosa u oblasti primarne raspodele koji dovode do narušavanja ekonomske ravnopravnosti subjekata što predstavlja osnovu za kompenzaciju u oblasti monetarno-kreditne politike i politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Dve su vrste mera, akata i odnosa koji u domenu primarne raspodele mogu dovesti, i po pravilu dovode, do narušavanja principa ekonomske ravnopravnosti među subjektima na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Prvo, mere kojima se narušava *društveno-normalni paritet cena,* odnosno uspostavlja disparitet cena; drugo, mere, akti i odnosi koji dovode do pojave neekviva-

ntne razmene među subjektima na jedinstvenom jugosloven-
kom tržištu.

Počnimo od promena koje dovode do izmena režima i pari-
ta cena što neke subjekte na jedinstvenom jugoslovenskom tr-
štu stavljaju u povoljniji, a druge u nepovoljniji položaj od
noga u kome su bili pre tih promena.

1.1. Režim cena

Režim cena, sa svoje strane, predstavlja jedan od faktora koji
eluje na odnose na tržištu i doprinosi tome da se formiraju razli-
ti nivoi cena, a time i dohotka, za proizvode koji su pod kon-
olom u odnosu na proizvode čije se cene slobodno formiraju«.[17]

Mere i akti ekonomske politike, kojima se utiče na promene
režimu cena, mogu, zbog svoje generalne usmerenosti na posti-
nje sklada između politike i režima cena sa konkretnim odno-
ma u razmeni i potrošnji, bilo zbog svoje povremene neusklađe-
osti ili zbog niza drugih razloga, da u manjoj ili većoj meri
nenjaju uslove privređivanja, a time i uslove proizvodnje i reali-
acije dohotka, kako za pojedine grupacije i sektore tako i za
ele oblasti privrede. Naime, iz činjenice da se u razmerama
FRJ, kao jedinstvenog privrednog i tržišnog područja, donose
nere i akti kojima ke menja režim cena važeći za to jedinstve-
o privredno i tržišno područje — sasvim je jasno da ta regula-
va vrši veoma različita dejstva na nivo cena i dohotka u poje-
inim sektorima, grupacijama itd. Baš ta činjenica da se jednom
nerom ili aktom ekonomske politike, tako reći jednim potezom,
nogu uspostaviti veoma različiti nivoi cena i dohotka u raznim
ektorima i grupacijama — nameće potrebu *procenjivanja i utvr-
ivanja efekata* dejstva mera i akata o promeni režima cena na
ojedine delove udruženog rada i utvrđivanja karaktera, oblika i
ačina kompenziranja umanjenja dohotka, odnosno umanjenja
ednakih mogućnosti za njegovo povećanje. To mora biti *prius*
onošenju takvih mera. Organ koji donosi mere i akte ove vrste,
pri tom nije procenio i ocenio njihove efekte na razne delove
druženog rada i nije preduzeo odgovarajuće korake za kompen-
iranje određenih šteta, po pravilu te mere ne bi mogao ni do-
eti.

Na nivo cena i dohotka u pojedinim sektorima, grupacijama
društveno-političkim zajednicama mogu da utiču sledeći faktori:
rvo, razlike u produktivnosti rada; drugo, izuzetne pogodnosti
tvaranja i realizovanja dohotka (prirodne, tržišne i druge); treće,
romene u privrednom sistemu, uključujući i promene režima
ena; četvrto, kretanje konjunkture itd.

Kao i izuzetne pogodnosti u stvaranju i realizovanju dohotka,
promene u privrednom sistemu i merama ekonomske politike,

[17] *Međuregionalno prelivanje dohotka*..., str. 17.

koje stavljaju u povoljniji položaj samo jedan deo privrede, pro-izvode identične efekte, budući da se u istoj meri odnose prem razlikama u visini produktivnosti rada i drugim društveno-poli-tičkim ili ekonomskim uslovima.

No kad je reč o promenama nivoa cena i dohotka u jednom delu privrede pod dejstvom izuzetnih pogodnosti u proizvodnji i prometu (prirodnih, tržišnih i drugih), one, strogo uzev, ne spa-daju ovde, već se odnose na materiju ekstradohotka. Ostaju samo promene u privrednom sistemu, ekonomskoj politici i režimu cena koje stavljaju u povoljniji položaj samo određeni deo privrede. Ove mere ne potpadaju pod režim ekstradohotka, već sistema kompenzacija.

Kao što je poznato, *režim cena* u celom postreformskom periodu imao je dualistički karakter: s jedne strane, imali smo proizvode u režimu slobodnog formiranja cena, a, s druge, proiz-vode čije se cene nalaze pod društvenom kontrolom. Od uvođenja ovog dvojnog režima cena[18] do danas zapažene su sledeće dve tendencije: prvo, cene proizvoda uopšte rasle su brže nego pr toga, i, drugo, liberalizovane cene rasle su brže od cena proizvoda pod neposrednom društvenom kontrolom. Budući da su cene po-trošnih roba liberalizovane u znatno većoj meri od cena reprodu-cionog materijala i cena sredstava rada, to je i razumljivo da su cene potrošnih dobara znatno brže rasle kod proizvođača potrošnih roba nego kod proizvođača reprodukcionog materijala i sredstava rada. Razlike u rastu cena i dohotka su utoliko veće ukoliko se od pojedinih velikih grupa roba prelazi na sektore i grupacije. Kao što se vidi, promene u režimu cena u postreformskom periodu delovale su na prelivanje dohotka iz grana i grupacija proizvo-đača sredstava rada i reprodukcionog materijala u grane i gru-pacije koje se bave proizvodnjom potrošnih roba.

3.1.2. Paritet cena

Kao što je poznato, u nas je još od uvođenja privredne reforme prihvaćen paritet svetskih cena kao »objektivni kriterijum za ustanovljavanje stepena dispariteta domaćih cena«.[19] Na toj osnovi usvojena je dugoročna politika cena koja polazi od pariteta unu-trašnjih i svetskih cena, tako da su odnosi cena bitno izmenjeni, čime je otklonjen jedan od značajnih uzroka neujednačenih uslova privređivanja. Shodno tome, nivo cena proizvoda i usluga, »koji su ili mogu biti predmet međunarodne robne razmene, sveden je na cene koje se u toj razmeni ostvaruju uz primenu jedinstve-nog valutnog kursa. Neophodna odstupanja od jedinstvenog valu

---

[18] Dr Jovan Andrijašević, *Sistem i politika cena u samoupravnoj privredi,* »Samoupravljačka iskustva«, br. 11—12/1968, Kragujevac, str. 49—56.

[19] *Međuregionalno prelivanje dohotka...,* str. 2.

og kursa zasnovana su na opštoj razvojnoj politici i utvrđena
ı na bazi unapred definisanih opštih kriterijuma koji važe za
dređene grupacije proizvodnje. Odstupanja su učinjena i u cena-
ıa proizvoda i usluga koji uglavnom nisu predmet međunarod-
e robne razmene (električna energija, železnički saobraćaj, neke
omunalne usluge); za ove delatnosti je utvrđen takav nivo cena
oji im obezbeđuje takve uslove privređivanja koji odgovaraju
otrebama razvoja ovih delatnosti kao skladnog razvoja celokup-
e privrede«.[20] U saglasnosti sa navedenim kriterijumima druš-
venim planom 1964—1970. godine, u okviru opšte politike eko-
omskog razvoja naše zemlje u posmatranom periodu, te, prema
ome, i u skladu sa opštom politikom cena koja je u njemu zacr-
ına, uspostavljen je sledeći paritet cena. Cene proizvođača indu-
trijskih proizvoda povećane su za 13%; od toga cene sredstava
ada za 4%, sirovina i materijala za reprodukciju za 19, potrošne
obe za 12%. Cene železničkog saobraćaja povećane su za 32, a
roizvođačke cene poljoprivrednih proizvoda za 33%.[21]

Ako stvarne promene u paritetu cena u periodu posle refor-
ıe uporedimo sa reformom predviđenim paritetom cena i pro-
ıenama tog pariteta, onda dolazimo do zaključka da realne
romene pariteta cena u osnovi nisu odgovarale promenama cena
redviđenim reformom. Tako, na primer, u oblasti industrije i
ıdarstva u 1967. godini cene proizvoda samo u proizvodnji nafte
ı odgovarale nivou cena predviđenom reformom: u »elektro-
ıergiji, uglju, crnoj i obojenoj metalurgiji i duvanu« cene su
: kretale na nivou nižem od reformom predviđenog, dok je u
svim ostalim granama došlo do kretanja cena iznad reformom
redviđenog nivoa«. Drugim rečima, u najvećem broju grana
ıdustrije i rudarstva došlo je do manje ili više znatnog probija-
ja reformom utvrđene politike cena, to jest do narušavanja pari-
eta cena, pa, prema tome, i do pojave disproporcija u proizvod-
ji i prometu.

»Do značajnijeg narušavanja reformom predviđenog režima,
ivoa i pariteta cena došlo je u obojenoj metalurgiji i industriji
rađevinskog materijala, tekstilnoj industriji, industriji kože,
ume, obuće i prehrambenoj industriji.«[22]

Cene liberalizovanih proizvoda su rasle znatno brže od cena
roizvoda pod neposrednom društvenom kontrolom. Ilustracije
ıdi, u 1966. godini, u prvih šest meseci posle liberalizacije cena
odne veće grupe proizvoda, njihove cene su porasle za 19%, a pri
orastu opšteg indeksa cena proizvođača u industriji u tom
eriodu za svega 1,8%. Kod proizvoda liberalizovanih u junu 1967.

---

[20] Predgovor Zakonu o formiranju i društvenoj kontroli cena,
eograd, 1967, str. VIII.

[21] Dr Jovan Andrijašević, *Sistem i politika cena u samoupravnoj
rivredi,* cit. izd., str. 57.

[22] Isto, str. 59—60.

godine porast cena do februara 1968. godine iznosio je 1,3% pri padu opšteg indeksa cena proizvođača industrijskih pro-voda za 0,3%. U 1968. godini od ukupno ostvarenog opšteg pora-ta cena proizvođača u industriji prema prethodnoj godini 0,5%, na porast cena liberalizovanih proizvoda otpada oko 8 »U prvih sedam meseci 1969. godine, pri opštem porastu ce proizvođača u industriji od 2,8%, cene liberalizovanih proizvo povećane su za 4,1%, a proizvoda pod neposrednom društveno kontrolom za 1,8.«[23]

Ili, uzevši ceo poslereformski period, zaključno sa ju 1969. godine, cene sredstava rada su porasle za 5%, materija za reprodukciju za 7,9, a cene potrošne robe, koja se u najveć meri nalazi pod režimom slobodnih cena, porasle su za 10 »Ukoliko se ide dalje po granama, razlike u stopama porasta ce postaju sve veće i dostižu i do 20%, a u užim grupacijama i pro vodima i više.«[25]

Ta se tendencija sa još većim intenzitetom nastavlja i periodu 1970—1974.

O čemu govori činjenica da su liberalizovane cene rasle br nego cene proizvoda pod neposrednom društvenom kontrolo

Prvo, da proces slobodnog formiranja cena, bilo da se odn samo na potrošna dobra bilo na sva dobra, nužno reproduk disparitet cena na štetu reprodukcionog materijala i sredsta rada. Da li to znači da treba odustati od liberalizacije cena bi se izmenio poredak cena u korist sirovina i reprodukcion materijala? Ne, iako je činjenica da *poredak* slobodnog formi nja cena nužno vodi disparitetu cena u korist potrošnih doba Slobodno formiranje cena sadrži u sebi *ekonomsku nepravd* Neravnopravnost onih delova udruženog rada, odnosno društv no-političkih zajednica, koji se bave proizvodnjom sirovina i r produkcionog materijala, kada sa istim utrošcima rada i sre stava stiču manji dohodak od proizvođača finalnih proizvoda posebno potrošnih dobara, više je nego očigledna. Tu neprav ne treba uklanjati *nasilnim izmenama* prirodnog poretka cen već kompenzacijom dela izgubljenog dohotka, odnosno izgubli nih jednakih mogućnosti za njegovo uvećanje. I teorija i praks našeg sistema nedvosmisleno pokazuju da je disparitet cen dohotka i mogućnosti za njegovo uvećanje između proizvođač *finalnih i međufaznih proizvoda*, odnosno *sirovina i reprodukci nog materijala i potrošnih dobara glavni izvor i pokazatelj ek nomske neravnopravnosti u sistemu, glavni oblik neekvivalent razmene koja se jedino i može ublažavati sistemom kompenzaci*

Da bi se uočila ova ključna disproporcija u sistemu, ni neophodno ići do privredne celine. Dovoljno je zaviriti u disparit

---

[23] *Međuregionalno prelivanje dohotka* ..., str. 25.

[24] Isto.

[25] Isto.

na i dohodaka unutar jedne jedine složene organizacije udruže-g rada u okviru koje se zaokružuje reprodukcioni ciklus. Tu će-o videti da OOUR — proizvođači sirovina i reprodukcionog mate-ala, usled rečenog dispariteta cena, na 100 jedinica tekućeg i nulog rada stiču niži dohodak od proizvođača finalnih proiz-da. Otuda ovu ekonomsku neravnopravnost treba otklanjati u vom redu sistemom kompenzacija unutar pojedinih reproduk-onih celina konstituisanih u obliku složenih organizacija udru-nog rada. Ekonomski poredak cena nije moguće menjati tako o bi se aktima i merama ekonomske politike preuređivao na vim osnovama, već tako što bi se *post festum* otklanjala ili lažavala ekonomska neravnopravnost koju on nužno nosi u bi u odnosu na proizvođače sirovina i reprodukcionog materijala eko kompenziranja, odnosno rekompenziranja izgubljenog do-tka ili jednakih mogućnosti za njegovo povećanje. Na taj način sam sistem kompenzacija pojavljuje kao oblik promene po-ojećeg poretka cena, to jest pariteta cena.

Istina, rečeni disparitet cena nije izraz samo mera ekonom-e politike, već i delovanja niza drugih faktora (dualizam režima na, obim i struktura proizvodnje i stepen njihove usklađenosti tražnjom, kretanje — zidanje troškova proizvodnje, uključu-ći i sve one faktore koji utiču na troškove proizvodnje). Veoma teško, ako ne i nemoguće, kvantitativno izdvojiti uticaj svakog l ovih faktora na nivo i odnose cena, a u tom smislu i dejstvo era ekonomske politike na nivo i odnose cena. U najboljem slu-ju, ovde može biti reči o približnoj proceni tog uticaja na nivo odnose cena i dohodaka u pojedinim sektorima i oblastima pri-ede, odnosno u pojedinim republikama i pokrajinama.

Paritet cena se može utvrđivati po dvema osnovama: na snovi svetskih cena i na osnovi cena koje odgovaraju utvrđenoj olitici razvoja. Prva osnova se primenjuje u sferi međurepublič-ih i pokrajinskih odnosa u sticanju i raspodeli dohotka, a druga - u odnosima između pojedinih sektora, odnosno grupacija. Sho-no prvoj osnovi, u svakoj socijalističkoj republici, odnosno pokra-ni, na taj način utvrđivao bi se »položaj kakav bi sa celom svo-m proizvodnjom imala na svetskom tržištu; konsekventno tome, dstupanja od svetskih cena smatraju se disparitetima i mogu biti snova za utvrđivanje«[26] prelivanja dohotka u odnosima među epublikama i pokrajinama. To znači da republike i pokrajine logu svoje pravo na kompenzaciju temeljiti na osnovi tako shva-enog pariteta cena. Ovaj kriterijum se ne bi mogao uzeti kao snova za kompenzaciju u korist pojedinih sektora privrede, bu-ući da u odnosima među sektorima »prioritetan značaj ima poli-ka razvoja, baza za kompenzacije u ovakvim slučajevima ne i mogli biti dispariteti prema svetskim cenama, nego dispari-eti prema cenama koje odgovaraju utvrđenoj politici razvoja«.[27]

---

[26] Isto, str. 27.
[27] Isto.

U prikazu pariteta, odnosno dispariteta cena kao osnove kompenzaciju ne bi trebalo ići dalje od prosečnog ili sektorsk pariteta; prvo, iz razloga praktične neizvodljivosti, a, drugo, čisto suštinskog razloga jer dispariteti cena ne mogu biti nep sredna osnova za kompenzaciju u okviru i na temelju primar raspodele, već kao osnova za kompenzaciju u posrednom smis te reči, to jest *kao osnova za kompenzaciju preko mehaniz kreditno-monetarne politike i politike ekonomskih odnosa sa in stranstvom, a samo po izuzetku neposredno u obliku subvenci dotacija* i slično.

No, kad je reč uopšte o paritetima cena, koji za pojedi sektore mogu postati osnovom za kompenzaciju, treba imati u umu da svaki disparitet cena ne može postati osnovom za kom penzaciju. Naime, dispariteti cena koji su ugrađeni u politik cena usklađenu sa politikom razvoja ne mogu biti osnova kom penzacija. Razlozi za to su u sledećem. Ako se politikom ce usklađenom s razvojnom politikom (većim cenama, odnosno većom carinskom zaštitom) »daje određenim grupacijama prednost odnosu na druge sa nižim cenama, odnosno nižom zaštitom — je zato što to odgovara našoj razvojnoj politici. U ovakvim sluč jevima davanje kompenzacije jednim grupacijama za ono što dr ge dobijaju kroz više cene, odnosno višu zaštitu, značilo bi da poništavaju one prednosti koje se ovim drugima žele dati kr razvojnu politiku«.[28]

Da bismo uočili razliku između dispariteta cena ugrađen u politiku cena usklađenu s razvojnom politikom i ostalih disp riteta cena, prve ćemo obeležiti osnovnim, a druge dodatni pri čemu pod oim drugim podrazumevamo disparitete cena ko nastaju mimo i pored osnovnog dispariteta cena. To, razume se ne znači da ostali ili dodatni dispariteti mogu biti osnova za kompenzaciju za izgubljeni dohodak, odnosno umanjenu jednak mogućnost za njegovo povećanje. Naprotiv, ni ovi dodatni dispa riteti cena ne bi mogli biti osnova za kompenzaciju u koris oštećenih organizacija udruženog rada, »jer bi došle do izražaj sve slabosti vezane za subvencioniranje privrede na široko frontu . . .«[29]

Svako, pa i ovo pravilo može da ima izuzetak, što će reći da u izvesnim izuzetnim slučajevima pojedini sektori privrede, od nosno pojedine grupacije mogu steći pravo na kompenzaciju. Pri mera radi, »ako se železničke tarife administrativnim putem od žavaju na nivou koji je ispod nivoa koji odgovara politici razvo ove grane saobraćaja, u principu bi mogla doći u obzir kompen zacija u korist železnice.«[30] Iz sličnih razloga i drugi sektori i gr

---

[28] Isto, str. 36.
[29] Isto.
[30] Isto, str. 37.

acije privrede (na primer, elektroenergija, komunalne usluge, ojedine grupacije u poljoprivredi itd.) mogu steći pravo na komenzaciju.

.1.3. Mere i akti carinske i poreske zaštite

ako su carine bitan element pariteta cena i promena (poboljanja ili pogoršanja) ekonomskog položaja pojedinih sektora, gruacija, odnosno društveno-političkih zajednica, one ne mogu biti snova za kompenzaciju iz već objašnjenih razloga. Naime, davaje kompenzacije u ovom slučaju poništavalo bi one prednosti oje se ovim aktima i merama žele dati određenim subjektima.

.1.4. Mere i akti stimuliranja i ograničavanja izvoza

'od merama i aktima stimuliranja izvoza podrazumevamo razie vrste *carinskih i poreskih olakšica.* Svrha ovakvih olakšica este da se »rastereti proizvodnja od plaćanja carina za reprolukcioni materijal i opremu, od poreza ugrađenih u cenu proizoda i slično, a koji ne predstavljaju troškove proizvodnje kakvi dgovaraju svetskim uslovima«.[31] U našoj zemlji, međutim, ovakve lakšice nemaju takav selektivni karakter, »nego se daju u cilju odsticanja celokupne proizvodnje, pa na taj način poprimaju arakter opštih subvencija«.[32] Stoga ovakve olakšice, i pored ijihovog nesumnjivog opravdanja kada ih posmatramo sa stanoišta udruženog rada u celini, pojedine delove udruženog rada, ojedine republike i pokrajine stavljaju u različite položaje usled azličite proizvodne strukture. »Takve poreske i carinske olakšice u u mogućnosti da obezbede viši nivo domaćih cena koje se reaizuju na celokupnom jugoslovenskom tržištu, čime se postiže povoljniji dohodak za delatnosti koje ih koriste, a time i za teritorije koje te delatnosti imaju najviše zastupljene u strukturi njihove proizvodnje.«[33]

Kod carinskih i poreskih olakšica, kao i kod carina, treba praviti razliku između *neposrednih* i *posrednih* efekata, neposrednih u smislu njihovog dejstva na »isplaćene iznose za carinske i poreske olakšice«, posrednih — u smislu uslova koje te olakšice obezbeđuju datoj proizvodnji na domaćem tržištu i, sledstveno tome, doprinose ostvarivanju »veće cene od svetske cene, a time i većeg dohotka«.[34]

U vezi s tim se postavlja pitanje da li carinske i poreske olakšice u meri u kojoj se pomoću njih umanjuje dohodak,

---

[31] *Međuregionalno prelivanje dohotka...*, str. 6.

[32] Isto, str. 15.

[33] Isto.

[34] Isto.

odnosno jednake mogućnosti za njegovo povećanje nekih delo udruženog rada, to jest nekih društveno-političkih zajednica, mo biti osnova za isticanje prava na kompenzaciju?

Odgovor na dato pitanje zavisi od karaktera carinskih i p reskih olakšica.

1) Ukoliko ove olakšice imaju selektivni karakter, one bi za »oštećene« delove udruženog rada, odnosno društveno-po tičkih zajednica, mogle biti osnova za isticanje prava na komp zaciju, kao i u slučaju carina.

2) Međutim, ukoliko ove olakšice imaju karakter opštih sub vencija, rečene olakšice u meri u kojoj stavljaju određene delove neravnopravan položaj daju osnovu tim delovima za isticanj prava na kompenzaciju.

Reč-dve o *merama i aktima ograničavanja izvoza.* Dva su motiva izvoza robe: prvo, mogućnost ostvarenja viših cena u iz vozu nego na domaćem tržištu i, drugo, mogućnost proširen obima proizvodnje i smanjenja troškova proizvodnje u okvirim utvrđene razvojne politike. Ovaj drugi motiv izvoza bliže je obra ložen u analizi carinskih i poreskih olakšica za izvoz određen proizvoda, ali prvi nije. Mogućnost da se ostvare više cene izvozu nego na domaćem tržištu predstavlja osnovni motiv izvoz Ukoliko, međutim, iz bilo kojih razloga postoji ograničenje izvo robe, a uvozne cene su više od odgovarajućih na domaćem tržišt postavlja se pitanje da li se za neostvareni dohodak zbog ogran čavanja izvoza — a izvozne cene su više od odgovarajućih domaći — stiče pravo na kompenzaciju? U dosadašnjim diskusijama o pr meni sistema kompenzacija preovladalo je mišljenje da bi u ovom slučaju bila opravdana i moguća primena mera kompenzacije.

3.1.5. Spoljnotrgovinski i devizni režim

Spoljnotrgovinski i devizni režim može da ima, i obično ima sledeće funkcije. Prvo, ograničavanje uvoza zbog platnobilansne situacije i, drugo, zaštitu neke proizvodnje. U dosadašnjim ras pravama o primeni sistema kompenzacije preovladalo je mišljenje da pri uvozu roba i usluga ne postoje realne osnove za primenu kompenzacije.[36]

Spoljnotrgovinski i devizni režim je, pored sfere monetarno-kreditne politike, drugo po važnosti područje za primenu sistema kompenzacije u tom smislu što bi proizvođači sirovina i baznih proizvoda imali izvestan beneficirani tretman u spoljnotrgovinskom i deviznom režimu.

---

[35] Šire o tome vidi: *Osnovna pitanja vezana za izradu Zakona o osnovama sistema kompenzacija,* cit. izd., str. 19.

[36] Isto.

1 .6. Mere i akti kreditno-monetarne politike

omen kreditno-monetarne politike jeste glavna oblast za primenu ompenzacija, to jest za *rekompenzacije* za umanjenje dohotka, dnosno mogućnosti za njegovo povećanje, proizvođačima sirovi-a i baznih proizvoda. Zašto? Može izgledati paradoksalno da se odručje kreditno-monetarne politike, gde ne važe odnosi bes-ovratnog davanja, proglašava osnovnim za primenu kompen-acije kao odnosa koji se po pretpostavci temelji na bespovratnoj aknadi štete, odnosno umanjenog dohotka. Međutim, ako se ialo dublje razmisli, postaje jasno da se u uslovima robne proiz-odnje i razmene kompenzacija ne može bukvalno primeniti, aglasno svom pojmu, već stvaralački, to jest u kontekstu datih dnosa proizvodnje koji po definiciji isključuju (po pravilu) pri-ienu kompenzacije kao bespovratnog davanja onome čiji je do-odak umanjen zbog dejstva mera ekonomske politike, kao *avanje* preko monetarno-kreditnog sistema, *u kreditnoj formi od izvesnim beneficiranim uslovima.* Upravo zbog toga nije ni-ialo slučajno što se sredstva fonda za podsticanje razvoja nedo-oljno razvijenih republika i pokrajina ne daju nepovratno, već a principima kreditnih odnosa pod povlašćenim uslovima. To je ovoljan razlog da se u sferi monetarno-kreditnih odnosa vidi lavno područje primene kompenzacije.

Sama činjenica da je u kreditno-monetarnu politiku ugrađen rincip jedinstvenosti kriterijuma i merila nije smetnja da ona dgovori takvoj svojoj funkciji, pod uslovom da su u njenim ierama i aktima sadržani *elementi diferenciranja*, odnosno *re-ompenzacije.* U protivnom, efekti mera i akata kreditno-mone-arne politike imaće negativne implikacije na proizvođače koji su ocirani u nedovoljno razvijenim republikama i pokrajinama.

Primenu kompenzacije merama i aktima kreditno-monetarne olitike treba posmatrati u svetlosti teritorijalizacije bankarskog istema, nesavršenosti tržišta finansijskih sredstava, kao i stalno zražene veće tražnje kredita i novca »koje narodna banka svojim nerama mora da obezbeđuje.«

Razume se, selektivne mere monetarno-kreditne politike ozna-avaju *dobitak* za jedne i *gubitak* za druge delove udruženog rada, dnosno društveno-političke zajednice. Ali u njihovoj osnovi mora iti tako postavljena selektivna politika prema kojoj bi dobijali roizvođači sirovina i baznih proizvoda locirani, po pravilu, u iedovoljno razvijenim republikama i pokrajinama. Problem se vodi na to da se za ove proizvođače kredit daje pod beneficira-iim uslovima, koji uključuju i *povlašćenu kamatnu stopu.* Na toj snovi bi ovi proizvođači sticali *dodatni dohodak,* čiji bi izvor io *razlika* u troškovima kredita.

Očigledno je da bi za potrebe proizvođača sirovina i baznih roizvoda, lociranih u nedovoljno razvijenim republikama i pokra-inama, bilo neophodno u kreditnu politiku ugraditi određene

olakšice koje bi u izvesnoj meri i u izvesnim granicama mogl rekompenzirati implikacije mera ekonomske politike u domen primarne raspodele.

Na osnovu rezultata ove analize dolazi se do novog pogled na ceo sistem kompenzacija. Naime, strogo uzev, predmet naše analize nije sistem kompenzacija, već sistem *rekompenzacija*, budu da se rekompenzacijama ostvaruje kompenzacija, sa izuzetkom neposrednih kompenzacija u vidu subvencija, regresa, dotacija i

3.2. *Mehanizmi, mere i akti u domenu sekundarne raspodele*

Za razliku od primarne raspodele, koja se zasniva na cenovn raspodeli društvenog proizvoda i dohotka koja se ostvaruje prek mehanizma tržišta i cena u čijoj osnovi leži paritet cena, sekundarna raspodela se temelji na svesno korigovanoj primarnoj raspodeli. U odnose sekundarne raspodele svesno je ugrađen princ jedinstvenog mehanizma.

Ključno pitanje za adekvatno ugrađivanje pojedinih instrumenata sekundarne raspodele, posebno onih koji služe kao kana oticanja dela dohotka iz udruženog rada, odnosno republika i p krajina k federaciji, jeste da se imaju na umu efekti pojedin mera i akata primarne raspodele na pojedine delove udružen rada, odnosno republike i pokrajine, kako bi rečeni instrumen sekundarne raspodele u sebi sadržavali i karakter *rekompenzir nih instrumenata*. Naime, da se preko njih blaže opterećuju o delovi udruženog rada, odnosno one republike i pokrajine či su dohodak, odnosno mogućnosti za njegovo povećanje *depre rani*. Pri tom treba imati na umu da sekundarna raspodela *ni glavno područje primene rekompenzacije*, štaviše, moglo bi se reći ni *značajnije*.

Što se tiče mehanizama, mera i akata sekundarne raspodel posebnu ulogu i značaj imaju: prvo, mehanizmi, mere i akti odli dohotka izvan udruženog rada (ka bankama i društveno-politi kim zajednicama), odnosno iz republika i pokrajina k federaci i, drugo, mehanizmi, mere i akti priliva dohotka iz društveno -političkih zajednica i banaka ka udruženom radu, odnosno iz fe deracije k republikama i pokrajinama.

3.2.1. Mehanizmi, mere i akti odliva dohotka

Mehanizmi, mere i akti sekundarne raspodele, preko kojih se odlivaju sredstva i dohodak izvan udruženog rada (u banke i društveno-političke zajednice), odnosno iz republika i pokrajina u federaciju, jesu: prvo, oni kojima se *oporezuju sredstva* (kamata n kreditne fondove banaka, kamata na kredite odobrene iz sredstav

uštveno-političkih zajednica itd.); drugo, *oporezivanje ličnih* *›hodaka i potrošnje* (doprinosi iz ličnih dohodaka iz radnog od›sa i od poljoprivredne delatnosti, porez na promet i slično); ›eće, *ostali doprinosi i obaveze* (carine, takse — savezne, repub›ke, pokrajinske, gradske i slično), razne rente, novčane kazne drugo.

2.2. Mehanizmi, mere i akti priliva
sredstava i dohotka

ehanizmi, mere i akti priliva sredstava, odnosno dohotka iz ba›ka i društveno-političkih zajednica k udruženom radu, odnosno federacije k republikama i pokrajinama jesu: prvo, kompenza›je udruženom radu (subvencije, regresi, premije, izvozne refak›je, carinske i poreske olakšice itd.); drugo, učešće za izvršenje ›ređenih investicija (investicija iz budžeta, ulaganja u infrastruk›ru i za druge namene, uključujući i sredstva za razvoj nedo›ljno razvijenih krajeva); treće, dopunska sredstva iz saveznog ›udžeta u korist budžeta republika i pokrajina (dotacije kao ›šta dopunska sredstva ili sa određenom namenom), odnosno ›mpenzacija u današnjem smislu te reči.

Ceneći prema iskustvu stečenom u toku celokupnog posle›formskog perioda, može se zaključiti da se mehanizmima, me›ma i aktima primarne raspodele sredstva i dohodak prelivaju ›l proizvođača koji su locirani u nerazvijenim republikama i po›rajinama k proizvođačima u razvijenim republikama i pokraji›ama. Obrnuto, mehanizmima, merama i aktima sekundarne ras›odele sredstva i dohodak proizvođača lociranih u razvijenim ›publikama i pokrajinama srazmerno se više terete nego proizvo›ača u nerazvijenim republikama i pokrajinama. Na taj način se ›ehanizmima sekundarne raspodele ostvaruje delimična rekom›enzacija umanjenih sredstava i dohotka proizvođača lociranih u ›erazvijenim republikama i pokrajinama ili umanjene mogućnosti ›a njihovo povećanje od strane proizvođača u razvijenim repub›kama i pokrajinama.

Prema tome, očevidno je da se mehanizmima primarne ili ›novne raspodele ostvaruje prelivanje dohotka od proizvođača ›rovina i bazične proizvodnje, odnosno one proizvodnje čije su ›ene pod režimom čvršće kontrole, k proizvođačima finalnih ›roizvoda, odnosno proizvođačima čije su cene pod režimom ›lobodnog formiranja cena, odnosno blage kontrole cena.

Budući da se mehanizmima sekundarne raspodele ovo preli›anje ne može rekompenzirati, to se opravdano nameće rešenje da ›e neophodno potražiti na kojim je drugim sektorima ekonomske ›olitike (izuzimajući primarnu raspodelu) moguće u većoj meri ›bezbediti *rekompenzaciju* za depresirani dohodak proizvođača ›irovina i baznih proizvoda. Rezultati ove analize upućuju na za-

ključak da rešenje ne treba tražiti u *kompenzaciji kao bespovr-nom davanju* (uz razumljive izuzetke), već u *kompenzaciji*, meha-nizmima, merama i aktima ekonomske politike, naročito onim koji se odnose na fond za razvoj nedovoljno razvijenih područja, na kreditno-monetarnu politiku i politiku ekonomskih odnosa sa inostranstvom, to jest *rekompenzaciji.*

4. **Premije, regresi, dotacije i pokloni**

Dotacije, premije, regresi i pokloni mogu takođe biti jedna od osnova za sticanje dohotka u sistemu udruženog rada. Saglasno Ustavu i Zakonu o udruženom radu, svi ovi oblici su samo posebni vidovi kompenzacije osobite vrste, to jest kompenzacije u novcu. Ovi oblici kompenzacije se primenjuju samo tamo i utoliko gde i ukoliko kompenzacija merama ekonomske politike, zakonskom i podzakonskom regulativom (ili rekompenzacijom) ne daje željene rezultate.

Prema podacima kojima raspolažemo[37] može se zaključiti da ovi oblici kompenzacije, uzeti u svojoj celini, u periodu od 1972. do 1976. godine, pokazuju ubrzani rast u ukupnoj privredi SFRJ (indeks 437,1), znatno sporiji u SR Srbiji (Srbija ukupno 1,8 puta, indeks 181,1), Srbija — uže područje 2,2 puta (indeks 219,7), Vojvodina 1,7 puta (indeks 168,0) i SAP Kosovo 0,7 puta (indeks 68,8).

Kako u privredi SFRJ u celini tako i u SR Srbiji (uže po-ručje SR Srbije, SAP Vojvodina i SAP Kosovo) učešće premija, regresa, dotacija i poklona u ukupnom prihodu je neznatno i kreće se u sledećim procentima:

	SFRJ	*SR Srbija Ukupno*	*SR Srbija uže pod.*	*SAP Vojvodina*	*SAP Kosovo*
1972.	0,07	0,09	0,06	0,15	0,37
1973.	0,07	0,07	0,06	0,05	0,29
1974.	7,93	0,06	0,05	0,05	0,20
1975.	0,04	0,05	0,06	0,03	0,06
1976.	0,11	0,07	0,06	0,09	0,07

Do sličnih zaključaka se dolazi i kada se posmatra učešće ovih oblika kompenzacije u ukupnom prihodu u pojedinim delat-nostima, sa izuzetkom grafičke industrije, saobraćaja i komunal-nih delatnosti gde je ovo učešće nešto veće.

---

[37] Ovi podaci su obrađeni u CEI IDN-a u Beogradu; podatke iz publikacije SDK obradili studenti Ekonomskog fakulteta: Emina Ha-mić, Natalija Rajčić i Snežana Medić.

Za premije, regrese i dotacije, kao svojevrsne oblike kompen-acije, karakteristično je to da oni povećavaju ukupan prihod dohodak, ali namenski (za fondove, akumulaciju i slično). Pre-iznije rečeno, ovi vidovi kompenzacije povećavaju dohodak, tako a je u tom delu povećani dohodak unapred nameski određen.

No, i pored ovako niskog učešća rečenih oblika kompenza-ije, treba naročito naglasiti da njihov značaj tokom poslednjih odina raste. Ilustracije radi, treba reći da je naročito primenjiva-a kompenzacija za razvoj proizvodnje u obliku takozvanih *razvoj-ih premija*,[38] koja je važila u proteklom srednjoročnom planu azvoja. Pomoću instrumenata regresa stimulirano je smanjenje roškova proizvodnje. Izvoz je podstican refakcijama. Bile su na-očito korišćene mere za otklanjanje posledica posebnih uslova ili ejstava ekonomske politike pojedinih zemalja.[39]

U dosadašnjoj našoj praksi najveći broj ovih oblika pri-nenjivan je mahom u poljoprivredi, mada su se pojedini od nave-enih vidova kompenzacije pojavljivali i kod drugih privrednih elatnosti: u industriji, šumarstvu, građevinarstvu, saobraćaju, rgovini, ugostiteljstvu i turizmu, zanatstvu i komunalnim delat-ostima. Od dvadeset industrijskih delatnosti, koje su bile obu-vaćene našom analizom, u petnaest su primenjivani spomenuti blici kompenzacije. Razume se, po svom karakteru ovi oblici ompenzacije se razlikuju od onih vidova kompenzacije koji nasta-a na temelju primene Ustava i Zakona o udruženom radu. Ovi blici kompenzacije ostaju i dalje, ali se ugrađuju u celivot istem kompenzacija udruženog rada. Štaviše, ovi oblici kom-enzacije se u Zakonu o udruženom radu izričito tretiraju kao blici sticanja dohotka po drugim osnovama.[40]

»Postojanje u našem društvu raznih premija i regresa izisku-e ocenu njihovih efekata pošto se i proizvodnja onih proizvoda oji imaju premije i regrese različito pojavljuje po područjima.«[41]

. Oblici, način utvrđivanja i izvori kompenzacija

'olazeći od osnova iz kojih nastaje, razlikujemo sledeće oblike ompenzacije. Prvo, kompenzacija udruženog rada za neostvarenu ržišnu cenu. Usled uvođenja neposredne društvene kontrole, ene izvesnog broja proizvoda određuju se niže od onoga nivoa ena koji proizlazi iz primene osnova i merila za utvrđivanje,

---

[38] Proširenje prodaje visokokvalitetnih proizvoda stimulirano je remijama.

[39] Vidi *Pristup za izradu Zakona o osnovama sistema kompen-acija*, cit. izd., str. 18.

[40] Vidi *Zakon o udruženom radu*, »Službeni list«, Beograd, 1976, lan 99.

[41] *Međuregionalno prelivanje dohotka...*, str. 16.

odnosno obrazovanje cena, ili kad organ federacije ne propiše na vreme cene proizvoda, odnosno usluga koje je dužan propisati. Drugo, kompenzacija udruženog rada za neostvareni dohodak zbog ograničenja izvoza. Treće, kompenzacija za umanjeni dohodak republika i pokrajina.

Kompenzacija se ostvaruje na dva glavna načina. Prvo, *beneficiranim uslovima i olakšicama* u primeni mera ekonomske politike u domenu primarne raspodele (ubrzana amortizacija, oslobođenje od carina ili ustupanje carinskih taksa), fiskalne politike (poreske olakšice, povraćaj poreza itd.), kreditne politike (beneficirane kamate, politika selektivnih kredita, diferencirana stopa obaveznih rezervi poslovnih banaka kod Narodne banke i drugo), politike spoljnotrgovinskog i deviznog režima (beneficirani tretman) itd. Prvi i osnovni način ostvarivanja kompenzacije je, dakle, *rekompenzacija*. Drugo, neposredno u vidu subvencija, premija, regresa, dotacija itd.

Izvore sredstava za kompenzaciju treba, pre svega, posmatrati u tom smislu da kompenzacija, po pravilu, nije *nepovratno davanje*, sem izuzetaka subvencija, premija, dotacija itd. koji imaju ograničeno značenje. Prema tome, glavni izvori za pokriće kompenzacije u obliku rekompenzacije primenom mera ekonomske politike jesu ona sredstva koja se koriste za sprovođenje odgovarajućih mera ekonomske politike: monetarno-kreditne, politike spoljnotrgovinskog i deviznog režima, fiskalne politike, politike amortizacije itd.

U meri u kojoj se kompenzacija ostvaruje u vidu novčanih davanja izvori za njihovu isplatu su budžeti društveno-političkih zajednica, odnosno sredstva namenjena za slučajeve interne kompenzacije u udruženom radu.

lija Nikezić

Koncepcija opštenarodne odbrane
društvene samozaštite

Neki savremeni unutrašnji i spoljni opredeljujući činioci e koncepcije)

)dbrana Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i zaštita Jstavom utvrđenog poretka jedinstven je interes radničke klase, adnih ljudi i građana, svih naših naroda i narodnosti, republika pokrajina.

Organizacija odbrane i način vođenja rata u svakom društvu dređuju se i razvijaju u društveno-istorijskim okvirima u kojima leluje mnoštvo značajnih činilaca. Opštenarodna odbrana predtavlja takav način organizovanja za odbranu jedne zemlje, nekog lruštva ili pokreta u kome je ostvareno aktivno i neposredno ıčešće naroda i svih materijalnih potencijala u pripremama i izvođenju odbrane, odnosno u raznovrsnim oblicima borbe i otpora koji se vode radi ostvarivanja pravednih nacionalnooslobodilačkih li revolucionarnih ciljeva. Dakle, opštenarodna odbrana označava elinu odbrambenih funkcija društvenog sistema u kojoj su obuhvaćene političke, diplomatske, ekonomske, vojne, psihološko-propagandne, kulturne i druge društvene delatnosti, jedinstveno usme-

rene i organizovane radi odvraćanja od agresije i priprema za o-
branu i zaštitu ukoliko do agresije dođe.

Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita u naš
zemlji imaju dva osnovna značenja. Prvo, pod opštenarodno
odbranom i društvenom samozaštitom se podrazumeva jedna o
glavnih funkcija našeg samoupravnog društveno-političkog sistem
to jest odbrana i samozaštita su integralni deo društvenog sistem
socijalističkog samoupravljanja. U osnovi društvenog sistema s
klasni interesi radničke klase i socijalistički samoupravni društ
ni odnosi. Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita post
su sastavni deo samoupravnih prava, odgovornosti i obaveza ra
nih ljudi i građana i njihovih radnih i društveno-političkih zaje
nica i organizacija. »Socijalistički samoupravni sistem zahteva
omogućava da udruženi proizvođači i građani organizuju odbra
bene snage društva kao sopstvene, koje — angažovanjem sv
ljudskih i materijalnih mogućnosti, snaga i sredstava — garantu
nezavisnost i integritet naše socijalističke zajednice. Jer, naoruža
narod ne može biti pobeđen.«*

Drugo, opštenarodna odbrana i društvena samozaštita ozn
čavaju i ukupnost organizacije našeg društva za odbranu, oblik
sadržinu odbrambene organizovanosti svih subjekata samoupra
nog socijalističkog društveno-političkog sistema i nesvrstane, mi
ljubive spoljne politike SFRJ. U šestom poglavlju Osnovnih nače
Ustava SFRJ, koja se odnose na odbranu zemlje, između ostal
stoji: »Opštenarodna odbrana u Socijalističkoj Federativnoj R
publici Jugoslaviji je jedinstven sistem organizovanja, pripreman
i učešća federacije, republika, autonomnih pokrajina, opština, or
nizacija udruženog rada, mesnih zajednica, samoupravnih intere
nih zajednica i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, dr
štveno-političkih i drugih društvenih organizacija, radnih ljudi
građana u oružanoj borbi i svim drugim oblicima otpora i u vr
šenju drugih zadataka od interesa za odbranu zemlje.«

U članu 1. Opštih odredaba saveznog Zakona o narodno
odbrani se kaže: »Narodna odbrana je jedinstven sistem orga
zovanja, pripremanja i aktivnog učešća svih subjekata društva
neposrednog angažovanja materijalnih izvora i snaga u odvraćanj
i sprečavanju agresije, u oružanoj borbi i drugim oblicima opšt
narodnog otpora i u ispunjavanju drugih zadataka radi odbran
i zaštite slobode, nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalne celoku
nosti i socijalističkog samoupravnog poretka Socijalističke Fed
rativne Republike Jugoslavije.«

Na identičan način se to svojstvo naše odbrane utvrđuje i
ustavima i zakonima o narodnoj odbrani socijalističkih republik
i autonomnih pokrajina.

---

* Iz rezolucije Desetog kongresa SKJ »Zadaci Saveza komunist
Jugoslavije u opštenarodnoj odbrani, bezbednosti i društvenoj sam
zaštiti«.

Smisao i cilj navedenog teksta su jasno izraženi. Normativno utvrđuju osnove za ponašanje i delovanje svih nosilaca poslova ırodne odbrane, čime se obezbeđuje da se celokupan njihov rad tvaruje na svrsishodan, usmeren, jedinstveno organizovan i ıklađen način. To je izvor obaveza da sva rešenja, i to u svim erama odbrane, budu podređena jedinstvenom cilju, jedinstvenoj uštvenoj potrebi. Značaj činjenice da se Ustavom i Zakonom o ırodnoj odbrani utvrđuje načelo da se naša odbrana i društvena mozaštita organizuje i ostvaruje kao sistem sastoji se u tome o se time obezbeđuje najoptimalnije, najefikasnije angažovanje lokupnog društva u zadovoljavanju jedne od njegovih vitalnih ɔtreba. Navedene i sve ostale odredbe Ustava i saveznog Zakona narodnoj odbrani izražavaju naš koncepcijsko-doktrinarni poed na način organizovanja društva za odbranu, na ostvarenje te dbrane i na praksu pripremanja društva za nju. Time su vlaajuće subjektivne snage našeg društva izrazile svoju volju, obaveıjući sve građane, radne ljude, organe i organizacije da se poıšaju u skladu s tom potrebom.

Sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ima oje osobenosti — od prirode funkcije do načina ostvarivanja. amoupravljanje i nesvrstana spoljna politika zahtevali su, s jed- strane, upravo opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu ao najpogodniji način organizovanja našeg društva za zaštitu jegovih vitalnih vrednosti, a, s druge strane, opštenarodna odana i društvena samozaštita su se u punoj meri mogle razviti razvijati) samo zahvaljujući samoupravljanju i nesvrstanosti.

Treba reći i to da je uspostavljanje i razvijanje sistema openarodne odbrane i društvene samozaštite — način reagovanja ıšeg društva na sve realne i potencijalne opasnosti koje ga okruıju. U referatu na Jedanaestom kongresu SKJ Tito o tome kaže: Savremena međunarodna situacija je veoma protivrječna... Zaštrile su se neke negativne pojave i tendencije koje izazivaju najeću zabrinutost i uznemirenost. Umjesto da se dalje proširi i odubi proces popuštanja međunarodne zategnutosti i mirnog ešavanja kriznih žarišta i drugih akutnih međunarodnih proble-a — kao što su razvoj i razoružanje — koji već dugo vremena ɔterećuju međunarodne odnose, proces popuštanja nailazi na like teškoće, a zaoštravaju se već postojeće, i izazivaju nove ize... Pokret nesvrstanih se danas suočava sa teškoćama i iskunjima. Njegovi protivnici na raznim stranama nastoje da ga razdine i oslabe njegovu akcionu sposobnost, jer u njemu vide avnu pokretačku snagu svestrane emancipacije naroda i zemaa. Zato i ne prezaju od direktnih pritisaka i napada na njegovu ezavisnost i svakovrsno miješanje u njihove unutrašnje poslove. korišćavaju se sporovi i nesuglasice između pojedinih nesvrstah zemalja u cilju raspirivanja konflikata, a svjedoci smo i rath sukoba... Isto tako, izvana se podstiču diferencijacije i pojela na bazi ideoloških, regionalnih, vjerskih i drugih motiva. o su negativne i opasne pojave, bez obzira na parole i obraz-

loženja iza kojih se zaklanjaju njihovi protagonisti. Cilj tak pokušaja je jasan: teži se razbijanju pokreta i, u krajnjoj lin likvidaciji politike nesvrstanosti kao samostalne međunaro snage (a znamo kakva je to snaga — to su dvije trećine čovječa stva), ili mijenjanju karaktera pokreta nesvrstanosti, vezivanju podređivanju pokreta tuđim interesima i blokovskoj politici

Kretanja u svetu, opterećena brojnim sukobima, blokovsk nadmetanjima i trkom u naoružavanju, podrivačkim i vojnim a cijama, nedvosmisleno ukazuju na postojanje realne opasno od raznih oblika intervencije i agresije za svaku nezavisnu i n svrstanu zemlju.

Najnovijim vojnim intervencijama u Indokini (Vijetnama Kampućiji i Kine u Vijetnamu) izvršeni su, pored ostalog, i pok šaji legalizovanja politike svršenog čina invazijom jedne zemlje drugu. Sukobima među socijalističkim zemljama želi se dati ob ležje koje treba da potvrdi gledište da je to njihova »unutrašn stvar«, jer među socijalističkim zemljama vladaju »specija odnosi«, što se praktično svodi na legalizovanje intervencije ograničavanje suvereniteta.

Svaki narod ima neotuđivo pravo da sâm odlučuje o kara teru društvenog sistema u svojoj zemlji, o svim pitanjima un trašnjeg uređenja i razvoja. To je temeljni i nezamenljiv prin koji se nalazi u osnovi međunarodne bezbednosti, a naročito mo biti striktno poštovan u odnosima među nesvrstanim i socija tičkim zemljama. Socijalistička i nesvrstana Jugoslavija se c sledno drži tog principa. Bori se za njegovo poštovanje, osob preko pokreta nesvrstanosti i Ujedinjenih nacija. Naša jedinst na, snažna, dobro naoružana JNA, milionska teritorijalna odbra i izgrađen sistem opštenarodne odbrane i društvene samozašt garantuju neotuđivo pravo i mogućnost da radnička klasa Ju slavije, radni ljudi i građani, narodi i narodnosti Jugoslavije sam stalno odlučuju o razvoju društveno-političkog i društveno-ek nomskog sistema. Tako snažan sistem opštenarodne odbrane društvene samozaštite deluje i kao: (a) faktor odvraćanja bilo k kve agresije na našu zemlju; (b) faktor uspešne borbe protiv p rivačke delatnosti, pritisaka i svih drugih oblika »specijalnog ra u uslovima mira; (c) faktor koji obezbeđuje uspešno vođenje d gotrajne borbe i otpora u bilo kojoj vrsti rata koji bi Jugosla bio nametnut.

Sem navedenih, u značajne opredeljujuće faktore konc cije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ubrajamo j (a) geostrategijski položaj naše zemlje; (b) karakter eventualn rata i agresije na našu zemlju; (c) sveukupne mogućnosti zem za odbranu.

Kao što se zna, koncepcija opštenarodne odbrane i društ ne samozaštite je proistekla i dalje se usavršava na temelju na iskustava iz NOR-a i iskustava u borbi za nezavisan položaj

ɔslavije posle uspešno izvedene oružane revolucije; iz karaktera ašeg društvenog bića; procene uslova i svih bitnih činilaca koji arakterišu savremene međunarodne odnose i položaj Jugoslavije tim odnosima, kao i iz načina pripremanja i vođenja savremenih atova. »Zemlja koja ima za sobom opštenarodni rat — kaže ito — koji je sa uspjehom završen upravo zato što je bio takav, sa uređenjem koje se temelji na opštenarodnom upravljanju vim zajedničkim poslovima, ne može drugačije organizovati ni oslove svoje odbrane i društvene samozaštite, već samo kao pštenarodni zadatak.« Dakle, pojam vojne sile u Titovoj strateiji NOR-a i današnjoj strategiji opštenarodne odbrane se ne azlikuje. To je vojna sila shvaćena u najširem smislu, koja podazumeva sve ljudske i materijalne mogućnosti društva; tu se nage odbrane poistovećuju sa celokupnim snagama društva, a ojna sila sa celokupnom društvenom silom.

trategija NOR-a — izvorište koncepcije pštenarodne odbrane i društvene samozaštite

:oncepcija opštenarodne odbrane ima svoju bogatu i osvedočeu praksu sadržanu u Titovoj strategiji NOR-a. »Izuzetna Titova ɔosobnost da logički i racionalno rasuđuje, kombinujući poličke, materijalne, moralne i psihološke činioce jednostavnim ostupkom, — što, opet, podrazumijeva sposobnost za dijalekčku analizu i sintezu — omogućila je da rat gleda kao složenu ruštvenu pojavu, a ne samo kao vojno pitanje«, kaže general likola Ljubičić u svojoj studiji *Opštenarodna odbrana — stra-ɛgija mira.* Dakle, naša strategija NOR-a je autentična, a iskustva, ao izvorište koncepcije, utoliko važnija i korisnija jer su stečena lastitom borbom na svom ratištu, u borbi za tekovine koje su snova svih dostignuća ostvarenih u socijalističkoj Jugoslaviji.

Strategija NOR-a izlazi iz uskih okvira pojma vojne stra-ɛgije. Ta strategija je nastala nakon svestrane procene opštih i osebnih uslova u kojima se vodio drugi svetski rat. Ocenjujući slove u kojima je vođen NOR, Tito kaže: »Mi smo u narodnoslobodilačkoj borbi činili ono što je sa stanovišta klasičnih vojih doktrina bilo potpuno neshvatljivo. Tako reći goloruki, pošli mo u borbu protiv tada najjače svjetske ratne mašine. Bili smo otpuno sami. Ni na koga u inostranstvu nismo mogli neposredno a se oslonimo. Jer, sve države-članice antihitlerovske koalicije ile su geografski daleko od nas, a u prvoj fazi rata zaokupljene vojim teškim problemima. Kao okupirana zemlja nismo imali ikakvo zaleđe u inostranstvu, na koje bismo se mogli osloniti pogledu naoružanja i snabdijevanja, a u političkom pogledu ismo imali nikakve pomoći.«

Ove Titove reči ne navodimo zbog toga da bismo nekoga podtakli na razmišljanje da se Jugoslavija, u nekoj vrsti rata, može aći u sličnoj situaciji. Ne, Jugoslavija, zahvaljujući svom polo-

žaju i ugledu u svetu, u eventualnom ratu imala bi više save-
nika nego što je ikada imala u svojoj istoriji. Danas, ona poseduje
snažnu oružanu silu i sistem opštenarodne odbrane koji mora da
uvažava svaki agresor koji bi se usudio da napadne našu zemlju.
Uslove u kojima je počeo i vođen NOR naveli smo da bismo uka-
zali na složenost unutrašnje i spoljne situacije koja je zahtevala
originalna rešenja, vojnog i političkog karaktera. Vrednost tih
rešenja danas i ubuduće utoliko je veća jer se strategija NOR-a
potvrdila kao pobedonosna u uslovima koji su bili izuzetno teški.
Osobito veliki značaj iskustava NOR-a proizlazi iz činjenice što
savremena koncepcija opštenarodne odbrane predviđa primenu
istih oblika oružane borbe kakvi su razvijeni i primenjivani u
toku NOR-a: partizanski, frontalni i kombinovani. Posebnu vred-
nost za savremenu koncepciju opštenarodne odbrane i društvene
samozaštite predstavlja učešće naroda u raznovrsnim oblicima ot-
pora u NOR-u. Tito je u Biltenu Glavnog štaba, od 10. oktobra
1941, između ostalog, napisao:

»Pomozite sa svoje strane svim sredstvima borbu narodno-
oslobodilačkih snaga. Učinite sve da biste već danas dezorganizo-
vali napore i mjere neprijatelja u vašim mjestima. Vršite masovne
sabotaže, bacajte u vazduh sve za neprijatelja važne objekte.
Javljajte narodnim snagama pozicije i pripremu okupatora. Onemo-
gućite odvratnu rabotu petokolonaša i svih drugih izdajnika
— uništavajte ih na svakom koraku. Učinite sve da se i u vašem
gradu neprijatelj unaprijed osjeti izgubljenim i ugroženim svakog
trenutka.«

Oblici vanoružanog otpora koje predviđaju naša savremena
koncepcija i doktrina imaju veoma značajno mesto u svim vrstama
agresije, a svoje neiscrpno izvorište nalaze u primerima NOR-a.
Sve te aktivnosti ostvario je narod, u izvanredno teškim uslovima,
pod neposrednim rukovodstvom KPJ i SKOJ-a. U sadašnjim aktiv-
nostima na razvijanju sistema opštenarodne odbrane i društvene
samozaštite, a naročito u periodu neposredne ratne opasnosti i
rata, društveno-političke i društvene organizacije mogu nalaziti
i nalaziće izvorište za svoja rešenja i u mnogim i raznovrsnim
primerima NOR-a.

Ovde posebno treba dodati da poznavanje iskustava NOR
i posleratne borbe za nezavisnost Jugoslavije, kao i iskustava o-
slobodilačkih i revolucionarnih ratova vođenih posle drugog sve-
skog rata, doprinosi razvijanju uverenja u mogućnost uspešne
odbrane, što je od posebnog značaja za borbeni moral. Gajen
tradicija NOR-a pozitivno utiče na mobilizaciju svih snaga u ze-
lji za odbranu i društvenu samozaštitu, utiče na vaspitanje mlad
generacija u duhu slobode i zajedništva i na razvijanje jugosl-
venskog socijalističkog patriotizma.

Iskustva iz NOR-a i revolucije su pokazala da se bez oru-
ne borbe, kao osnovnog oblika suprotstavljanja agresiji, bez po-
tičke mobilizacije i ujedinjavanja svih naroda i narodnosti Ju-

lavije na jasnim, zajedničkim i istorijski progresivnim ciljevima e može izvojevati pobeda. To je postulat od kojega polazi naša avremena koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samoaštite i predviđa da »oružana borba predstavlja odlučujući oblik uprotstavljanja agresiji«.

Ustavno-pravne osnove takvog koncepcijskog opredeljenja alazimo i u odredbama Ustava SFRJ, u kojima se kaže:

»Radni ljudi i građani i narodi i narodnosti Jugoslavije... adi obezbeđenja svog mirnog razvitka i socijalističke izgradnje u odlučni da svim raspoloživim snagama i sredstvima, oružanom orbom i drugim oblicima opštenarodnog otpora, štite i brane voju slobodu, nezavisnost, suverenitet, teritorijalnu celokupnost socijalistički samoupravni poredak.«

Osnovu položaja i uloge naroda i narodnosti Jugoslavije i jenih radnih ljudi i građana u zaštiti i odbrani SFRJ od agresije tvrdio je Ustav SFRJ svojim odredbama u članovima 237. i 238. a sledeći način:

»Neprikosnoveno je i neotuđivo pravo i dužnost naroda i naodnosti Jugoslavije, radnih ljudi i građana, da štite i brane nezaısnost, suverenitet, teritorijalnu celokupnost i Ustavom SFRJ tvrđeno društveno uređenje Socijalističke Federativne Republike ıgoslavije« (član 237).

»Niko nema pravo da prizna ili potpiše kapitulaciju, niti da rihvati ili prizna okupaciju Socijalističke Federativne Republike ıgoslavije ili pojedinog njenog dela. Niko nema pravo da spreči rađane SFRJ da se bore protiv neprijatelja koji je napao zemlju. akvi akti su protivustavni i kažnjavaju se kao izdaja zemlje.

Izdaja zemlje je najteži zločin prema narodu i kažnjava se ao teško krivično delo« (član 238).

Neprikosnovenost ovoga prava označava njegovu nepovrediost, to jest isključivanje prava bilo koga da spreči narode i naodnosti, radne ljude i građane Jugoslavije da brane velike tekoine NOR-a, revolucije i socijalističke izgradnje. Neotuđivost ovoga rava označava njegovo svojstvo da je ono prirodno nastalo i priada društvenim subjektima koji su stvarali i stvorili vitalna ruštvena dobra. Pored toga, takav stav Ustava SFRJ govori o ıme da društvo ne može i neće ostati ravnodušno prema ponašaju bilo koga — pojedinca ili organa kada je u pitanju zaštita odbrana navedenih društvenih vrednosti.

Svestranija analiza, što nije cilj ovoga rada, iskustava iz OR-a i revolucije, kao i sopstvena i strana posleratna iskustva, torijski su opredeljujući faktor koncepcije opštenarodne odbrane društvene samozaštite. Međutim, treba napomenuti da ta iskusa imaju veliku vrednost samo ako su stvaralački ugrađena u ntezu naučnih saznanja o savremenim uslovima i faktorima koji ıjneposrednije utiču na način pripremanja i vođenja rata.

Društveno-politički sistem — osnovno izvorište koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite

Naša koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite izraz je ideologije i politike radničke klase kao vladajuće snage u našoj zemlji. Društvena suština je bitno obeležje koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, a ona proizlazi iz prirode naše revolucije i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Naš socijalistički samoupravni društveno-politički sistem i društveni odnosi na kojima je on zasnovan nužno su morao izgraditi takav sistem odbrane čiju glavnu osobenost i snagu predstavlja najšire i aktivno angažovanje celokupnog stanovništva, kao i svih materijalnih bogatstava zemlje, a posebno najveće moguće učešće radničke klase i radnih ljudi na svim poslovima odbrane zemlje.

Prema tome, opštenarodna odbrana i društvena samozaštita u našem društveno-političkom sistemu je prevashodno politički pojam kojim se izražava društvena suština ove značajne funkcije društva. Naime, ovu funkciju vrše svi činioci odbrane i zaštite i grade je kao integralni deo sopstvenog društvenog bića i svojih autonomnih i samoupravnih prava. Društvena suština opštenarodne odbrane i društvene samozaštite predstavlja proces podruštvljavanja odbrambenih funkcija našeg društva, koji radne ljude i njihove radne, društveno-političke zajednice i organizacije, narode i narodnosti pretvara u subjekte odbrambene politike, subjekte odbrane vitalnih vrednosti društva. Taj kompletni i direktni subjektivitet činilaca društva predstavlja političko i odbrambeno bogatstvo koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite Jugoslavije.

Sledstveno tome, Savez komunista Jugoslavije i druge društveno-političke i društvene organizacije, naročito posle Desetog kongresa SKJ, usmerile su aktivnost na izgrađivanje opštenarodne odbrane i društvene samozaštite kao nerazdvojne komponente samoupravnih društvenih odnosa. Deseti kongres SKJ doneo je posebnu rezoluciju o tome, kojom su jasno opredeljeni zadaci komunista, organizacija i rukovodstava Saveza komunista u organizovanju odbrane i zaštite društva, a u Rezoluciji Jedanaestog kongresa se ističe da »Savez komunista Jugoslavije ima istorijsku i Ustavom utvrđenu odgovornost pred radničkom klasom i društvom za očuvanje tekovina naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije i za odbranu i zaštitu socijalističke samoupravne Jugoslavije kao celine, i svakog njenog dela«.

Iz toga proizlazi politička odgovornost Saveza komunista za izgradnju i jačanje opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i za dalje razvijanje koncepcije, saglasno razvoju našeg političkog sistema i mogućnostima društva i saglasno međunarodnoj situaciji. S tim u vezi u pomenutoj rezoluciji je jasno izražen koncepcijski stav koji obavezuje:

: »Savez komunista će se stalno zalagati da odbrambeno i za-
o organizovanje našeg društva omogućava angažovanje svih
a i sredstava za uspešno suprotstavljanje raznovrsnim obli-
ı spoljnog i unutrašnjeg ugrožavanja vlasti radničke klase,
ıopravnosti i bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti i
›va socijalističkog samoupravnog sistema. Polazeći od toga,
.enarodnu odbranu i društvenu samozaštitu će izgrađivati kao
(usobno povezane funkcije našeg političkog sistema koje se
stvarivanju jedinstvenog cilja uzajamno prožimaju i dopunju-
na jedinstvenim idejno-političkim radničko-klasnim osnovama
ustvima narodnooslobodilačkog rata i revolucije.«

Dakle, opštenarodna odbrana i društvena samozaštita su
veoma značajne međusobno povezane funkcije našeg politič-
sistema. U širem smislu, one predstavljaju jedinstvenu celi-
Imaju zajedničku klasnu samoupravnu osnovu. Naše društvo
azvija na samoupravnim osnovama i ne odgovara mu klasična
kcija zaštite otuđena od radnih ljudi i građana. I jedna i druga
kcija zasnivaju se na realnim procenama postojanja brojnih
ra ugroženosti Jugoslavije usled njenog geostrategijskog i me-
arodnog položaja i originalnog unutrašnjeg društveno-politič-
razvoja. Uspešno ostvarivanje društvene samozaštite ima po-
ın značaj za jačanje ukupnih odbrambenih sposobnosti zemlje.

Naše društvo se u prošlosti suočavalo, a i danas se suočava,
raznim snagama koje pokušavaju usporiti napredak i razvoj
ıoupravljanja, razbiti jedinstvo naših naroda i narodnosti, osla-
sposobnost društva za uspešnu odbranu i stvoriti uslove za
enje društveno-političkog uređenja. Svaki agresor računa sa
gama unutrašnjeg neprijatelja. Iskustva nekih lokalnih oslo-
ilačkih i revolucionarnih ratova vođenih posle drugog svetskog
ı ukazuju na to da unutrašnje jedinstvo, stabilnost i moral-
političká čvrstina društva mogu presudno uticati na ishod rata
lučaju agresije na jednu zemlju.

Konstituisana kao jedno od osnovnih i neotuđivih prava i
› sastavni deo samoupravnog položaja radnog čoveka, odbrana i
ıštvena samozaštita našeg samoupravnog socijalističkog druš-
može biti uspešna samo ako postane deo svakodnevne aktiv-
ıti svih građana i njihovih radnih, političkih i drugih društve-
asocijacija. U daljem razvijanju koncepcije podruštvljavanja
kcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite osobito
značajni jačanje i afirmacija uloge organizacije udruženog rada,
sne zajednice i opštine u svim vidovima odbrambeno-zaštit-
aktivnosti. U tom pogledu svaki formalistički odnos prema
no određenim pravima i obavezama navedenih subjekata opšte-
odne odbrane i društvene samozaštite izaziva, po pravilu,
e posledice na planu pripremanja društva za pružanje otpora
m vrstama specijalnog rata i agresije. Naime, i osnovno zna-
ıje samozaštite je u tome da subjekti sami preduzimaju mere
a se sami štite od svih oblika ugrožavanja. Taj proces podra-
neva inicijativu radnih ljudi i građana, ali i organizovano de-

lovanje svih društveno-političkih činilaca u ovoj oblasti na je[...]stvenim osnovama društveno-političkog sistema radi uspešne [...]štite dobara i vrednosti društva od napada ili opasnosti bilo k[...] vrste.

Savez komunista Jugoslavije uvek je polazio od toga da [...] odbrambenu snagu društva neposredno utiču dostignuća c[...]kupnog razvoja, stabilnost ekonomskih, političkih i ukupnih dr[...]tvenih odnosa.

Radni čovek koji u samoupravnom društvu uživa sva pra[...] slobodnog čoveka, koji oseća punu sigurnost svog integriteta[...] perspektivnost svog položaja u udruženom radu, spreman je[...] odlučan da najodlučnije brani svoje društvo. Društvenom samo[...]štitom štite se društvene vrednosti koje obezbeđuju takav p[...]ložaj radnog čoveka. S druge strane, ostvarenjem i jačanjem fun[...]cije opštenarodne odbrane jača sistem ukupne zaštite, a naroči[...] jača funkcija odvraćanja agresora. Tu se uzajamno prožimaju[...] dopunjuju funkcije opštenarodne odbrane i društvene samo[...]štite na jedinstvenim idejno-političkim osnovama i jedinstven[...] predmetu zaštite, odnosno na jedinstvenim revolucionarnim teko[...]nama našeg društva koje treba zaštititi i odbraniti. U političko[...] smislu još Deseti kongres SKJ učinio je jasnim jedinstvo fun[...]cije odbrane, bezbednosti i društvene samozaštite, usvajajući p[...]sebnu rezoluciju: »Zadaci Saveza komunista Jugoslavije u opš[...]narodnoj odbrani, bezbednosti i društvenoj samozaštiti«.

Ako bismo pokušali da iznesemo, sažeto, zajednička obele[...] jedinstva sistema opštenarodne odbrane i društvene samozašti[...] onda bi se moglo reći da se ono temelji na:

— jedinstvenoj idejno-političkoj radničko-klasnoj osnovi k[...]ja uslovljava društveni karakter opštenarodne odbrane i društv[...]ne samozaštite;

— zajedništvu naših naroda i narodnosti, utemeljenom na s[...]cijalističkom samoupravnom, društvenom i političkom uređen[...] Jugoslavije;

— jedinstvu interesa i potreba svih članova društva ispolj[...]nom u jedinstvenim ciljevima, jedinstvenoj sadržini njihovih pra[...]va i dužnosti, kao izraza nedeljivih klasnih, političkih, društven[...] i nacionalnih interesa i potreba radničke klase i svih radnih lju[...] da se zaštite i odbrane revolucionarne tekovine našega društv[...]

— zajedničkoj odgovornosti svih subjekata društva za jač[...]nje odbrambene i zaštitne sposobnosti Socijalističke Federativ[...] Republike Jugoslavije, kako bi se mogla uspešno suprotstaviti n[...]stojanjima reakcionarnih, imperijalističkih i hegemonističkih sn[...]ga da otežavaju samoupravni razvoj našeg društva i ugrožava[...] nezavisnost, ustavni poredak i integritet zemlje. Sposobnost s[...]protstavljanja spoljnim i unutrašnjim neprijateljima uslovljen[...] je, pored ostalog, stepenom odgovornosti, koordinacije i usk[...]đivanja poslova opštenarodne odbrane i društvene samozašti[...] koji više nisu u nadležnosti samo klasičnih državnih organa.

:aj vojno-političkog i geostrategijskog položaja SFRJ koncepciju opštenarodne odbrane ruštvene samozaštite

e je shvatanje da opštesvetske prilike i prilike na evropskom ručju još karakterišu veoma duboke i relativno trajnije protivnosti. Pregovaranje i međusobno sporazumevanje velikih sila . dva bitna obeležja: prvo, smanjenje opasnosti međusobne frontacije i, drugo, proporcionalnim smanjenjem opasnosti đusobne konfrontacije povećava se težnja ka mešanju u poslove gih zemalja, naročito nesvrstanih, radi proširenja sfere uticaja. itika sa pozicije sile i stranog mešanja nastavlja se i sve više ierava na područja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju. sudbini svijeta i dalje se nastoji odlučivati među malim brojem i njihovih blokova. Oživljavaju i odavno kompromitovane :trine o uslovljavanju rješavanja pojedinih kriza i spornih pija koncesijama druge strane«, rekao je Tito na Jedanaestom ıgresu SKJ. Takva obeležja odnosa u svetu, osobito u Evropi roj oblasti Sredozemlja, bitno utiču na opšti međunarodni i no-politički položaj Socijalističke Federativne Republike. Jugo/ije i uslovljavaju karakter i stepen dugoročne opasnosti po nu bezbednost.

Dugoročna predviđanja tih opasnosti i naučna saznanja o tama i stepenu opasnosti od agresije i raznih oblika specijalnog a predstavljaju jednu od bitnih osnova za dalje razvijanje ıcepcije i doktrine opštenarodne odbrane i društvene samotite. Temeljito praćenje i proučavanje kretanja međunarodnih ıosa obezbeđuju osnovu kako za preduzimanje odgovarajućih ra u tekućoj i dugoročnoj spoljnoj politici tako i za izgradnju ıžnog i efikasnog sistema opštenarodne odbrane i društvene nozaštite kao značajnog činioca stabilnosti i čvrstine međunalnog položaja i bezbednosti naše zemlje. Moraju se stalno onalaziti adekvatni i aktuelni odgovori za jačanje bezbednosti dbrane zemlje.

U ovom radu vojno-politički položaj Jugoslavije posmatra- ne samo sa stanovišta uticaja savremenih zbivanja u Evropi vetu na takav njen položaj nego i sa gledišta njene spoljnopočke orijentacije i aktivnosti, kao i njenog geografskog položaja odnosu na položaj i interese NATO-pakta i Varšavskog ugo- a u Evropi.

Vrednosti koje imaju strateški značaj u proceni mogućih)tiva raznih oblika specijalnog rata i agresije prema našoj nlji su sledeće: njeno socijalističko samoupravno društveno eđenje; politički i moralni prestiž koji uživa u svetu, posebno eđu nesvrstanim zemljama i njen doprinos borbi za progres ıezavisnost naroda i država u svetu; geostrategijski položaj ji razdvaja značajne delove dvaju najjačih vojno-političkih ktova.

Izgradnja političkog sistema socijalističkog samoupravlja i miroljubiva aktivna i nesvrstana spoljna politika izraz su p bede autohtone socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Uspešan razvoj socijalističkog samoupravnog društve uređenja umanjuje izglede agresije i pritisaka na SFRJ bilo ko vrste i bitno doprinosi jačanju njenog vojno-političkog, a ti i međunarodnog položaja. Spremnost Jugoslavije da brani tak sistem i spoljnopolitičku orijentaciju proizlazi iz klasno-so jalnih i političkih interesa njene radničke klase i radnih ljud građana, naroda i narodnosti. Takav društveni sistem i spolj politika presudni su uslovi njenog progresa.

Društveno-politički sistem uslovljava i opredeljuje spolj politiku. Spoljna politika SFRJ je zakonit izraz njenih unutr njih društvenih odnosa. Po svom unutrašnjem biću, socijalistič samoupravno društveno uređenje Jugoslavije nespojivo je s bi kakvim hegemonističkim i neravnopravnim odnosima među n rodima i državama.

Zbog toga »...radni ljudi i građani i narodi i narodno Jugoslavije, rešeni da svoje snage usmere stvaralačkom radu miru i izgradnji svoje socijalističke samoupravne zajednice, d sledno sprovode politiku mira, a protiv agresije, rata i agresivn pritisaka bilo koje vrste« (Ustav SFRJ, Uvodna načela). Takvo o redeljenje je bitan uslov da SFRJ sačuva svoju nezavisnost i n veću objektivnu moguću slobodu ponašanja i saradnje u od sima sa svim zemljama sveta. Na taj način koncepcija i doktri opštenarodne odbrane i društvene samozaštite imaju sve bit pretpostavke da u orijentaciji i sadržajima budu originalne nezavisne, relativno trajne, stabilne i realne.

U svim vojno-političkim paktovima, u vođenju opšte, a p sebno vojne politike, uvek dominiraju vojnički najjače sile zato članice paktova, manje ili više, imaju ograničenu nezavi nost i suverenitet.

Takvom svojom spoljnopolitičkom orijentacijom i dosle nom borbom za mir, progres i ravnopravne odnose među nar dima i državama Jugoslavija je stekla velik broj prijatelja u sv tu, koji su danas, i koji bi bili u slučaju rata, na njenoj stran To su neformalna savezništva (najčešće čvršća i jača nego s dašnja formalna opredeljenja za vojno-političke saveze) na t melju podudarnosti opštih i konkretnih interesa u određeni međunarodnim uslovima i procesima.

Nema sumnje da samostalna, nesvrstana i dosledno mirolj biva spoljna politika SFRJ predstavlja smetnju politici s pozici sile i dominacije. Socijalistička, samoupravna i nesvrstana Jugo slavija, samim svojim postojanjem, deluje primerom, podstiču napore progresivnih snaga sveta u borbi za progres i nezavisnos Stoga su protagonisti imperijalističke i hegemonističke politik relativno stalno u sukobu sa SFRJ. S vremena na vreme samo s menjaju taktika, metodi i sredstva kojima se žele ostvariti od

leni ciljevi, a dugoročna strategija kompromitovanja spoljne politike Jugoslavije ostaje trajna.

U širem smislu shvaćen pojam vojno-političkog položaja Jugoslavije uključuje i njen geografski položaj. Za sagledavanje uticaja geografskog položaja Jugoslavije na koncepciju i doktrinu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite od interesa je ne samo procena fizičko-geografskih činilaca prostora SFRJ nego, pre svega, razmatranje geostrategijskog položaja SFRJ sa stanovišta značaja njenog prostora u konkretnoj konstelaciji vojno-političkih odnosa i interesa u ovom delu sveta. To je strategijski aspekt njenog geografskog položaja.

Jugoslavija geografski razdvaja dva najveća i najjača vojno-politička pakta u svetu: Severnoatlantski pakt i Varšavski ugovor.

Preko SFRJ vode strategijski važni kopneni i vazdušni pravci iz srednje Evrope ka Bliskom istoku, istočnom, i centralnom Sredozemlju. Jugoslavija sa Jadranskim morem i kopnom pokriva evropsko-sredozemne pravce i prilaze pojedinim značajnim članicama Severnoatlantskog pakta, što je od posebnog značaja zbog sve veće uloge Sredozemlja i pomorske moći u savremenim blokovskim strategijama. Sredozemlje je postalo jedno od najneuralgičnijih područja sveta u kome se ukrštaju interesi i mnogih nemediteranskih zemalja. Jadransko more može da posluži kao osnovica za ofanzivne vojne operacije prema Balkanskom i Apeninskom poluostrvu i prema Sredozemnom moru.

U sastavu eventualnog južnoevropskog vojišta Balkansko poluostrvo ima centralni položaj. SFRJ je po površini, broju stanovnika, privrednim mogućnostima i ratnom potencijalu najveća balkanska zemlja. Na njenoj teritoriji se nalazi centralno balkansko komunikacijsko čvorište iz koga se komunikacije zrakasto razilaze u sve delove ovog poluostrva, a naročito je bitan vardarsko-moravski i kosovsko-moravski pravac. Od dvanaest važnijih ulaza na Balkansko poluostrvo samo Jugoslaviji pripada sedam, a ostalih pet se nalazi na prostoru drugih balkanskih zemalja. Postojnska vrata, Delnička vrata, Ravni kotari, dolina Neretve, Beograd, dolina Bosne i širi rejon Zagreba delovi su Jugoslavije. Albansko primorje, Atika, Solunski zaliv, turski moreuzi i Fokšanska vrata nalaze se na teritoriji naših balkanskih suseda.

Od sedam zemalja koje se graniče sa SFRJ dve su u sastavu Severnoatlantskog pakta, a tri su članice Varšavskog ugovora.

Navedeni sklop okolnosti i niz drugih odnosa predstavljaju realnost. Sve to čini vojno-politički i geostrategijski položaj SFRJ složenim i mnogo značajnijim nego što to proizlazi iz veličine njenog prostora. Zbog takvog geostrategijskog položaja svaka promena vojno-političkog statusa SFRJ bitno bi uticala na promenu postojećih odnosa snaga, strategijskih pozicija i mogućnosti u Sredozemlju i u južnoj Evropi, što ne znači da je njen geostrategijski položaj od iste važnosti za sve vojne sile i blokove, s

obzirom na njihove interese i pozicije u oblasti južne Evrope i Sredozemlja. Otuda povećano interesovanje za jugoslovenski prostor, i u kontekstu takvih interesa to može biti i jedan od motiva za agresiju na SFRJ. Teško je to čvrsto zaključiti zbog velikog rizika koji bi nosila svaka agresija na SFRJ usled njene sposobnosti da vodi dugotrajni odbrambeni rat, kao i mogućeg proširenja i izazivanja opšte krize sa nesagledivim posledicama.

Ovde posebno treba dodati da SFRJ, kao nesvrstana socijalistička zemlja, ne gaji neprijateljska osećanja ni prema jednoj susednoj zemlji, bez obzira na njenu blokovsku pripadnost. Ona nikada neće biti agresor i neće nikada dozvoliti da njen prostor posluži kao operativna osnovica za bilo čija dejstva. Prema tome, takav vojno-politički i geostrategijski položaj Jugoslavije je veoma povoljan za susedne zemlje.

Karakteristike savremenog rata kao opredeljujući faktor koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite

U ovom delu želimo ukazati više na vojno-tehnološke, a manje na društveno-političke karakteristike i oblike savremenog rata, iako je to teško odvojiti. Jer vojni ciljevi ratova neposredno proizlaze iz njihovih političkih ciljeva, iz njihove društvene suštine.

O pojedinim elementima savremene agresije bilo je već reči, pa ćemo se ograničiti na neka bitna obeležja uticaja sredstava ratne i druge tehnike na savremeni rat.

Uporedo sa velikim dostignućima u razvoju proizvodnih snaga došlo je do revolucionarnih promena i u razvoju sredstava za vođenje rata, posebno sredstava za masovno uništavanje ljudi i materijalnih dobara. Epohalna naučno-tehnička otkrića omogućila su ne samo brz i veoma dinamičan razvoj sredstava za proizvodnju već i fantastičan razvoj sredstava naoružanja i ratne opreme, pa se zbog toga savremeno doba često naziva vremenom nuklearne energije, automatizacije, elektronike i hemije. To je bitno uticalo na izmenu tehničko-tehnoloških uslova za vođenje rata. To se odnosi, pre svega, na proizvodnju i usavršavanje nuklearnog oružja i sredstava za njegovo prenošenje (raketa), čime je omogućeno gotovo neograničeno razaranje i dostizanje svih objekata na zemlji. Raketni sistemi omogućavaju brzo i efikasno prenošenje nuklearnih borbenih sredstava na velike daljine, kao i masovno korišćenje ove vrste oružja sa klasičnim eksplozivom. Naglim razvojem elektronike i automatizacije omogućeno je vođenje raketa, čime se znatno povećava njihova preciznost. Elektronski i laserski sistemi veoma široko se primenjuju u razvoju sredstava za osmatranje, prenos informacija, elektronsko ometanje. Elektronika je postala materijalno-tehnička osnova za obavljanje funkcija komandovanja i upravljanja oružanim snagama i borbenom tehnikom. Elektronika se u velikoj meri koristi i za razvoj mnogih sredstava za protivelektronska dejstva, odnosno

paralisanje ili umanjivanje dejstava elektronike protivnika. :le, elektronska dejstva su postala integralni deo savremenih benih dejstava, pa se, ne bez razloga, danas upotrebljava terı »elektronski rat«. U obaveštajno-subverzivnim i podrivačkim atnostima ova sredstva imaju poseban značaj i u doba mira. U naučnoistraživačkom radu i praktičnim rešenjima postig- : je veliki napredak i u razvoju takozvane klasične ratne tehe i naoružanja, uključujući i kvalitetno nova hemijska i bioka borbena sredstva. Savremeni avion, brod, tenk, pa čak i ška, po svojim svojstvima i mogućnostima, malo liče na ista :va sredstva upotrebljavana u drugom svetskom ratu, a prema ocenama mnogih naučnika — hemijsko, a posebno biološko ıžje, nadmašuju mogućnosti nuklearnog oružja.

Naročito brz i buran razvitak doživljava ratno vazduhoplovo. Razvijaju se sistemi vođenih ubojnih sredstava — vođene o-bombe i rakete. Rakete su postale jedno od osnovnih naoruıja savremenih vazduhoplova za borbu protiv ciljeva u vazduhu ıa zemlji, kao i za dejstvo protiv plovnih objekata na moru. o reakcija na takav razvoj vazduhoplovstva naglo se razvijaju temi raketnog naoružanja u protivvazdužnoj odbrani. Sistem đenih raketa u protivvazdušnoj odbrani odlikuje se velikim steıom tačnosti pogađanja.

Usavršavanjem opreme i uređaja za vođenje vazduhoplova, ntrolu leta i izviđanje omogućeno je vazduhoplovstvu dejstvo svim uslovima. Postoje mnogi avioni različite namene i osobi- . Helikopter se široko primenjuje u svim delovima oružanih ıga, pa su znatno povećane mogućnosti prenosa trupa i materia radi vertikalnog manevra. Na taj način savremeno vazduhoovstvo može skoro jednovremeno da dejstvuje na celoj teritoi zaraćenih strana, što daje bitan pečat savremenoj borbi. zdušni i pomorski desanti dobijaju sve veći značaj i u odrenim uslovima mogu biti i osnovni nosilac pokretljivosti i brıe izvođenja operacija.

U ratnoj mornarici, pored razvoja nuklearnih podmornica i ketnih sistema za prenos nuklearnih borbenih sredstava, poona pažnja posvećuje se povećanju pokretljivosti, udarne i vaıne moći svih površinskih brodova. Ratne mornarice najvećih etskih sila dobijaju sve veći značaj u realizaciji strategijskih jeva tih zemalja u raznim delovima sveta. Sem nosača aviona, like sile razvijaju i uvode u svoje ratne mornarice nosače heliptera i na taj način povećavaju mogućnost svojih pomorskoesantnih snaga i diverzantskih i protivdiverzantskih dejstava na oru i priobalnom području.

Razvoj i usavršavanje konvencionalnog naoružanja i u kopnoj vojsci je bio veoma brz, u svim rodovima. Najviše je pognuto u razvoju oklopnih borbenih sredstava. Konstruisani su ovi tipovi tenkova, većih brzina, kvalitetnijeg oklopa i znatno će pokretljivosti i vatrene moći. Velika pažnja se poklanja raz-

voju oklopnih transportera za prevoz pešadije i za borbu. N
taj način strukturirane su jedinstvene oklopno-mehanizovane je-
dinice velike pokretljivosti i velike udarne i vatrene moći. Ko
nena vojska većine armija sastoji se, načelno, iz oklopno-mehaniz
vanih jedinica (došlo je do integrisanja pešadijskih i tenkovsk
jedinica). U savremenoj pešadijskoj diviziji prosečno na svak
50 vojnika dolazi jedno oklopno borbeno vozilo.

Mehanizovane jedinice, podržane masovnom vatrom arti-
rije, raketnih jedinica, avijacije i helikoptera, u mogućnosti su
postižu brze uspehe na određenim pravcima. Helikopteri posta
integralni deo takvih sastava, čime se pokušava ublažiti vezano
oklopno-mehanizovanih jedinica za prohodno zemljište i ve
broj komunikacija, kao i problem urednog snabdevanja u to
borbe. Oklopno-mehanizovane snage postaju nosioci manevra
tempa napada u savremenim operacijama, dovoljno osamostalj
ne za protivoklopnu borbu i protivvazdušnu odbranu.

Nema sumnje da izmenjeni društveni i tehnološki uslovi v
đenja rata bitno utiču na menjanje prirode i same suštine ra
U tim okvirima uticaj sredstava ratne i druge tehnike na fiz
nomiju savremenog rata veoma je izražen. To pokazuje da bi
savremenom ratu, u kojem se ne bi upotrebljavala nuklearna
hemijsko-biološka sredstva, suštinu oružane borbe činila dejst
vazduhoplovstva i snaga protivvazdušne odbrane, zatim vazduš
i pomorski desanti i protivdesantna borba i dejstva oklopno-m
hanizovanih snaga i protivoklopna borba, uz masovnu prime
elektronskih i protivelektronskih dejstava.

Činjenica da se »specijalni rat« vodi neprekidno i da je
stalna pojava sa perfidnim i podmuklim metodima ukazuje na
da bi se takva aktivnost u pripremama za rat samo pojačala. V
like sile su izgradile i usvojile posebnu doktrinu i strategiju »sp
cijalnog rata«. Sve to pokazuje da bi psihološko-propagandna, su
verzivna, diverzantsko-teroristička, obaveštajno-izviđačka i dru
aktivnost imala za cilj da »omekša« žrtvu agresije i stvori uslo
za oružanu agresiju. Prema tome, svi navedeni i drugi oblici »sp
cijalnog rata« bili bi usklađeni sa vojnom akcijom radi slaman
volje za pružanje otpora.

Na taj način rat postaje totalan, ne samo s gledišta tehn
ko-tehnoloških dostignuća i, na toj osnovi, mogućnosti savrem
nih sistema oružja, nego i sa stanovišta kombinovanja ekono
skih, političkih, psihološko-propagandnih, terorističkih i dru
subverzivnih akcija sa oružanom borbom. Prema tome, svaki s
vremeni rat je kombinacija i dijalektičko jedinstvo borbe na p
litičkom, ekonomskom, diplomatskom, psihološko-propagandn
i vojnom planu. To jasno ukazuje ne samo na značaj nego i na s
ženost odbrambenih priprema za organizovano suprotstavlja
svakom obliku ugrožavanja slobode i nezavisnosti.

Procena mogućnosti agresije na SFRJ izvodi se iz osnov
društvenih protivrečnosti savremenog sveta i osobenosti nje

vojno-političkog položaja. Računajući sa mogućnošću napada, a na osnovu ocene mogućih neposrednih ciljeva agresije i načina na koji se u savremenom svetu ostvaruju agresije i agresivni pritisci, naša koncepcija i doktrina predviđaju nekoliko mogućih oblika agresije. To predviđanje je i polazna osnova za odgovarajuća rešenja i dalji razvoj sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Naveli smo samo neke opredeljujuće faktore koji su do sada uticali i koji će ubuduće uticati na koncepciju i doktrinu opštenarodne odbrane SFRJ. Ovde nije bilo reči i o nekim drugim značajnim faktorima, naročito o postojećem i perspektivnom potencijalu društva za odbranu. Nema sumnje da koncepcija ne samo da uvažava nego i polazi od potencijala zemlje, koji se najneposrednije odražava na mogućnost njene odbrane. Opšta koncepcijska opredeljenja polaze od stalnog jačanja proizvodnih snaga — od ukupnih ljudskih, materijalno-tehničkih i drugih potencijala zemlje. Pojam sistema opštenarodne odbrane upravo se i može shvatiti kao organizovana materijalna i moralno-politička sila i kao rešenost i sposobnost društva da tu silu organizovano, beskompromisno i efikasno upotrebi u odbrani od svake agresije. Prema tome, smisao isticanja nekih faktora je u tome što se oni javljaju i kao kriterijum za vrednovanje samog koncepta odbrane i rezultata odbrambenih priprema.

Časlav Strahinjić

Slobodni udruženi rad*

Kao što u uvodnim napomenama i sam Edvard Kardelj ističe, knjigu pod gornjim naslovom, drugu iz serije »Brionske diskusije«, pripremio je na osnovu svojih neobjavljenih izlaganja u diskusijama vođenim tokom pripremanja Zakona o udruženom radu i Zakona o udruživanju organizacija udruženog rada u opšta udruženja i Privrednu komoru Jugoslavije na zajedničkim sednicama Saveznog saveta za pitanja društvenog uređenja i Saveznog saveta za privredni razvoj i ekonomsku politiku održanim 1974—1978. godine. Kardelj je takođe koristio odgovarajuće delove svojih neobjavljenih izlaganja o minulom radu u Komisiji Skupštine SFRJ za praćenje sprovođenja Zakona o udruženom radu, kao i pojedine svoje druge tekstove o početnim pozitivnim iskustvima i tendencijama prakse u primeni Zakona o udruženom radu. Iako su ta iskustva nepotpuna, ona ipak ukazuju na probleme koji se javljaju u samoupravnom organizovanju i povezivanju udruženog rada na principima dohotka. Njih, po mišljenju Kardelja, treba reša-

* Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad (Brionske diskusije)* (»Radnička štampa«, Beograd, 1978, drugo izdanje, strana 316).

vati, pre svega, doslednom primenom i daljom konkretnom normativnom i stručnom razradom odredaba Zakona o udruženom radu u samoupravnoj praksi. Ta iskustva u primeni Zakona o udruženom radu solidna su osnova za brže i efikasnije pronalaženje puteva i načina dalje izgradnje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u sistemu samoupravnog udruženog rada. Kardelj, dalje, primećuje da je u veoma širokim i demokratskim raspravama vođenim u okviru priprema pomenutih zakona iznosio i neke stavove koji nisu »ušli« u pomenute zakonske tekstove (ili ne u potpunosti), ali ih ovde prezentira kao deo svojih ukupnih shvatanja i pogleda o suštini i karakteru društveno-ekonomskih odnosa u sistemu socijalističkog samoupravnog udruženog rada.**

Zadržimo se sada na kratkoj analizi i interpretaciji samo nekih najvažnijih stavova i mišljenja E. Kardelja izloženih u sedam delova knjige, od kojih svaki predstavlja relativno zaokruženu celinu.

I. Suština i karakter socijalističkog samoupravnog udruženog rada

U ovom delu, na osnovu iskustava prakse i naučnih saznanja u neposrednoj primeni Ustava SFRJ, Kardelj govori *o neophodnosti donošenja Zakona o udruženom radu:* o pozitivnim tendencijama i rešenjima, oblicima samoupravnog organizovanja i ostvarivanja samoupravljanja radnika, ali i o negativnim tendencijama — pokušaju afirmacije antisamoupravnih, antisocijalističkih tendencija, njihovim pojavnim oblicima, nosiocima, društveno-ekonomskim uzrocima, ulozi Saveza komunista u vezi s tim i slično. Prezentirajući čitaocu naučnu analizu pozitivnih dostignuća prakse i anticipirajući dalji razvoj samoupravljanja, Kardelj takođe opširno kritički analizira teorijska shvatanja i ideološke stavove suprotne samoupravljanju, upozoravajući na poznatu naučnu istinu da razvoj socijalizma, kao i bilo kojeg društva u istoriji, nije građenje idealno statički zamišljene zgrade, već društveno-istorijski proces čiji rezultat zavisi od razvoja proizvodnih snaga čoveka i od njegove sposobnosti da postane svestan šansi koje mu daje takav razvoj i da se bori za njegovo ostvarenje. S tog aspekta borba za socijalističko samoupravljanje je dugotrajna, jer je reč o borbi za takve proizvodne odnose u kojima će čovek biti oslobođen ne samo kapitalističkog nego i svakog drugog monopola u raspolaganju sredstvima za proizvodnju zajedničkog, odnosno udruženog rada. Kardelj ovde upozorava na tendenciju i pokušaje zadržavanja

** No E. Kardelj s pravom upozorava da se te razlike ne smeju shvatiti kao njegove ograde u odnosu na rešenja u Zakonu o udruženom radu, odnosno kao njegova kritika suštine osnovnih rešenja tog zakona, već kao njegova razmišljanja o naporima društva za unapređenje socijalističkih samoupravnih odnosa u slobodnom udruženom radu.

u novom obliku starih odnosa, što iskustvo prakse u primeni Zakona o udruženom radu potvrđuje kao naučnu istinu, i zalaže se za iznalaženje najracionalnijih rešenja za samoupravno organizovanje udruženog rada, za primenu nauke, ukazujući istovremeno na mnoge slabosti i probleme prakse, kao što su: nedovoljna konzistentnost i izgrađenost odnosâ u udruženom radu, nedostajanje jasne praktične orijentacije, nedovoljno znanje, improvizacije, nezadovoljavajuća efikasnost sistema u nekim oblastima odnosâ i njegovog funkcionisanja i drugo. Ove i brojne druge probleme i okolnosti treba imati na umu prilikom rada na tekstovima novih sistemskih zakona.

Sledi *pojmovno određenje i utvrđivanje polaznih osnova socijalističkog samoupravnog udruženog rada*. Kritički se analiziraju pogrešna, jednostrana i površna shvatanja pojma i sadržaja udruženog rada, čiji nosioci ne vide u udruženom radu samoupravni proizvodni odnos, već samo oblik organizovanja radnika, skup radnika koji rade zajedno, ili međusobno udruživanje individualnog rada radnika i drugo. Kardelj, dalje, na interdisciplinaran naučni način, detaljno analizira sadržaj, karakteristike, prirodu odnosâ i druga obeležja udruženog rada kao samoupravnog produkcionog odnosa, ukazujući na osobenosti diktature proletarijata u uslovima jugoslovenskog samoupravnog razvoja, na karakteristike procesa samoupravnog odlučivanja, na organsku vezu i uticaj odlučivanja, odnosno samoupravljanja u udruženom radu na samoupravljanje u društveno-političkim zajednicama; na karakter, prirodu i sadržaj odlučivanja i ostvarivanja skupštinskog sistema, opravdano interpretirajući samoupravljanje kao integralni sistem društvenih odnosa, koji obuhvata mikro i makro-strukturu organizacije društva.

Relevantan je, dalje, zaključak i polazna premisa u naučnoj analizi jugoslovenskog samoupravnog društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema — da centralno mesto u određivanju suštine i karaktera socijalističkog samoupravnog udruženog rada pripada *društvenoj svojini* koja opredeljuje sadržinu ukupnih proizvodnih i uopšte društveno-ekonomskih odnosa u socijalističkom društvu kakvo je naše. U društvenoj svojini Kardelj vidi uslov i osnovu, odnosno suštinu socijalističkog samoupravljanja. Jer socijalističko samoupravljanje znači da radnik slobodno, ravnopravno i uz jednaka prava sa drugim radnicima radi sredstvima u društvenoj svojini, stiče na taj način dohodak, gospodari sredstvima proširene reprodukcije, kao i svim drugim uslovima, sredstvima i plodovima svog rada, i zaključuje da takvo socijalističko samoupravljanje nije moguće u onim sredinama u kojima je kapital u rukama privatnog vlasnika ili gde kapitalom monopolistički gospodari državni aparat ili tehnobirokratska upravljačka struktura u privredi. U vezi s tim ističe se da i oblici »radničkog saodlučivanja«, o kojima se u poslednje vreme često govori, nisu lišeni određenog progresivnog značaja, jer jačaju političke pozicije radničke klase, njen društveni uticaj, osobito u zemljama sa parla-

entarnim sistemima gde je teško očekivati da bi se socijalistič-
: strukturne promene mogle ostvarivati isključivo rešenjima
.rlamenta, bez odgovarajuće akcije radničke klase u bazi dru-
va. No u vezi s pojmom i sadržinom društvene svojine Kardelj
ozorava da u savremenoj teorijskoj misli postoje razna shvata-
a, počev od dogmatskih, koja u društvenoj svojini vide isklju-
vo državnu svojinu u rukama državnog aparata, pa do onih koja
uštvenu svojinu nalaze u svakom obliku državne kontrole nad
ivatnim kapitalom. Društvena svojina, međutim, nije nikakav
uvek dat statičan društveni fenomen niti kakva nepromenljiva
rma; u jednom istorijskom procesu sadržina i forma društvene
ojine se neprekidno menjaju. S tim u vezi ukazuje se na nuž-
ost i zakonomernost pojave državnosvojinskog oblika društvene
ojine u određenoj fazi jugoslovenske socijalističke izgradnje (so-
jalističke revolucije), kao i na neophodnost pojave ovog svojin-
og oblika i ubuduće u mnogim drugim zemljama, pogotovo u
oj fazi koju su Marks i Engels nazvali »eksproprijacijom eks-
oprijatora«. Međutim, kao društveno-ekonomska i pravna kate-
rija, državnosvojinski monopol je, ipak, još uvek klasična svo-
nska kategorija (sredstva za proizvodnju u državnoj svojini nisu
svojini radnika, osim u onoj meri u kojoj država realno pred-
avlja kolektivni interes radničke klase). Istovremeno, Kardelj
dseća na bitnu razliku između državnosvojinskog monopola na
edstvima za proizvodnju i kapitalističkog monopola i ističe da
evazilaženje državnosvojinskog monopola kao dominantnog fak-
ra društvenog razvoja ne zavisi samo od subjektivne volje vla-
jućih snaga u socijalističkom društvu već je to proces čiji tok
visi od niza objektivnih faktora. Stoga bi brzopleto i, bez ikakvog
ncepta, stihijsko uvođenje samoupravljanja u određenim uslo-
ma moglo značiti čak i gubljenje revolucije. Analizirajući, zatim,
novna obeležja državnosvojinskog monopola, kao još uvek kla-
čne svojinske kategorije, Kardelj upozorava i na moguće i za-
nomerne deformacije, sa izrazito negativnim društveno-ekonom-
im i političkim posledicama. Sa objektivnošću naučnika, vizio-
ra, sposobnošću da anticipira dalji samoupravni razvoj, Kardelj
azuje na protivrečnosti društvene svojine i na pokušaj njihovog
evazilaženja konkretnim oblicima, merama i sredstvima sadrža-
m u Zakonu o udruženom radu, ali uz upozorenje da ih ni ovaj
kon neće sam po sebi i automatski ukinuti. No njegova je pred-
st u tome što mnogo određenije formuliše i institucionalizuje
lik društvene svojine i njenu društveno-ekonomsku sadržinu u
temu socijalističkog samoupravljanja, i to upravo kao odnos
eđu samim radnicima, a ne kao odnos između radnika i države.
Kardelj povodom toga podseća da je društvena svojina zajed-
čka svojina svih ljudi koji rade, a samim tim i lična svojina
akog pojedinačnog radnog čoveka u onoj meri i u onom obliku
kojima mu ona obezbeđuje pravo rada društvenim sredstvima,
jedno sa svim onim njegovim neotuđivim pravima koja su ve-
na za to njegovo osnovno pravo. On zaključuje da se, »... upro-

ćeno govoreći, *društvena svojina u nas izražava kao sistem institucionalizovanih međusobnih prava i odgovornosti radnika i svih članova društva*, a ne kao odnos individualnih ili kolektivnih subjekata prema stvarima ili kao odnos svojinskog monopola prema ljudima, prema radnicima koji ne raspolažu takvim monopolom. Na taj način Zakon o udruženom radu — kao što je to u načelu i sam Ustav učinio — i formalno skida sa svojinskih odnosa spoljnu fasadu koja ih, kako Marks kaže, predstavlja kao odnos između čoveka i stvari, a, u suštini, tu je uvek reč o odnosu među ljudima« (str. 24). Kardelj, dalje, čini osvrt na sadržaj Marksovog koncepta društvene svojine i na pokušaj njegovog izražavanja u Zakonu o udruženom radu, ističući da ovaj zakon ne polazi od nekakvog statičkog modela društvene svojine, kao ni od shvatanja da bilo koji od mnogih »modela« socijalizma, kako se često »krste« razne faze socijalističkog razvoja, treba ili može da bude — kao što se neretko može pročitati u propagandnim člancima — jedini »pravi«, najbolji, jedini oblik »opštih zakonitosti«, pa čak i večit. Za nas je nastajanje socijalističkih društvenih odnosa složen i dugotrajan istorijski proces u kojem progresu nema kraja, jednako kao što progres nikad u istoriji nije imao kraj. Polazeći, dalje, od značaja i veličine Zakona o udruženom radu u ostvarivanju koncepta društvene svojine, kritički se upozorava na to da ovaj zakon »... nije »model« za sebe niti je završni, a još manje savršen akt procesa našeg socijalističkog razvitka. Naprotiv, on predstavlja kontinuitet naše socijalističke revolucije i razvoja našeg sistema socijalističkog samoupravljanja« (str. 27). Ovaj zakon je zasnovan na načelnim osnovama utvrđenim u toku revolucije, pa je nova odskočna daska za dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. No Kardelj upozorava na to da njihov razvoj ne zavisi samo od navedenog zakona nego i od celokupnosti materijalnih i subjektivnih, unutrašnjih i spoljnih uslova u kojima se razvija naše socijalističko samoupravno društvo.

II. Društveno-ekonomska suština dohodovnih odnosa u udruženom radu

Ovaj deo knjige je relativno najopširniji, najkompleksniji, ali predstavlja u većoj meri zaokruženu celinu u odnosu na ostale.

Rasprava o brojnim i složenim pitanjima, obuhvaćenim gornjim naslovom, počinje razmatranjem *društvenog karaktera dohotka i njegovih ekonomskih funkcija*. Kardelj opravdano konstatuje da dohodak i »dohodovni odnosi« čine jedno od centralnih pitanja reprodukovanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i centralno pitanje izgrađivanja i daljeg razvoja našeg privrednog sistema. Ukoliko se to pitanje ubuduće ne bude rešavalo na temelju jasnih pravaca razvoja, nastupaće razne negativne posledice kako po sam razvoj samoupravljanja tako i po materijalni, privredni razvoj društva. U tom smislu on analizira

dredbe i mehanizme Zakona o udruženom radu, kojima će se, s :dne strane, prevladati svi oblici otuđivanja dohotka od radnika osnovnim organizacijama udruženog rada, a, s druge, njima će iti zaštićen samoupravni sistem od mogućih grupnosvojinskih poıašanja u upravljanju dohotkom. Sledi produbljena analiza društveno-ekonomske suštine dohotka, položaja, prava i obaveza i od:ovornosti radnika u sticanju, raspoređivanju i raspodeli dohotka, lruštvene svojine i drugih relevantnih pitanja iz ove oblasti. Ovde Kardelj kritički analizira pogrešna teorijska shvatanja dohotka, :ao što su, na primer: da je dohodak novčano izražen rezultat ajedničkog rada samo radnika u osnovnoj organizaciji udruženog ada, ili da je sav dohodak osnovne organizacije isključivo rezultat ajedničkog rada radnika u toj osnovnoj organizaciji, te u njemu ıe mogu učestvovati radnici druge osnovne organizacije, bez ob:ira na to što su ulaganjem svog minulog rada, odnosno društveıog kapitala kojim oni upravljaju, stvorili uslove za višu produkivnost rada i za ostvarivanje većeg dohotka u prvoj osnovnoj or;anizaciji; da je samoupravno udruživanje radi zajedničkog sticaıja dohotka nepotrebno i čak antisamoupravno; zatim, propaganlistički stavovi o dohotku i drugo. Nasuprot navedenim stavovima :ojima se negiraju objektivne ekonomske zakonitosti i ističe subektivistički stav, Kardelj zaključuje da je dohodak osnovne orgaıizacije »... onaj deo novčano izraženog *ukupnog proizvoda društva, odnosno deo novčano izražene celokupne novostvorene vredıosti udruženog rada u društvenoj svojini* koji radnici u osnovnim ›rganizacijama udruženog rada *stiču na osnovu svog rada i gospolarenja sredstvima proizvodnje i reprodukcije.* Kao deo ukupnog ›roizvoda društva, dohodak osnovne organizacije udruženog rada je, u stvari, rezultat ukupnog društvenog rada, a ne samo individualnog kvantuma tekućeg rada radnika u njihovim osnovnim organizacijama«. Kardelj, potom, upozorava na činjenicu da je dohodak osnovnih organizacija *u materijalnoj proizvodnji,* kao novostvorena vrednost, *istovremeno i rezultat rada radnika u osnovnim organizacijama u društvenim delatnostima,* jer svojim radom u tim delatnostima radnici doprinose stvaranju uslova za »proizvodnju« nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji i podizanju produktivnosti rada u njoj.

Kardelj, zatim, detaljno analizira *neke dileme povodom udruživanja dohotka pod kontrolom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada.* Polazeći od poznatog naučnog stava da je središnje pitanje izgradnje socijalizma spajanje rada i društvenog kapitala u rukama onih koji rade, on dalje ističe da do tog spajanja ne može doći kod pojedinačno izolovanog radnika, niti u okvirima samo osnovne organizacije, već u celokupnom društvenom radu, pri čemu je osnovna organizacija udruženog rada osnovni oblik i izvor prava radnika na temelju rada društvenim sredstvima, ali i osnova i izvor odgovornosti radnika prema drugim radnicima i društvu u celini. Takođe je relevantna opservacija da udruživanje rada i dohotka pod neposrednom ekonomskom i po-

litičkom kontrolom radnika u osnovnim organizacijama predstavl veliki kompleks pitanja koji je od presudne važnosti za razv našeg celokupnog ustavnog sistema i samoupravnih društven -ekonomskih odnosa. Nerešavanje tih pitanja imalo bi za pos dicu konflikte, dezintegracione tendencije, stvaranje autarkičn osnovnih organizacija i druge negativne pojave i tendencije.

U kontekstu tih brojnih pitanja, dilema i problema detalj se razmatraju *društveno-ekonomske funkcije minulog rada u s temu dohodovnih odnosa.*

Kardelj izlaže tezu da će uključivanje minulog rada u siste društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa, na osnovi Ustava Zakona o udruženom radu, materijalno stimulisati radnike u OOU da se sve intenzivnije međusobno povezuju u razne oblike udr živanja, da reprodukuju i proširuju materijalnu osnovu svog društvenog rada, jer sve dok radnik bude vezan samo za svoj ličn živi, tekući rad, on će biti u određenoj meri u najamnom odnos (naravno, ne u smislu onog klasičnog najamnog odnosa u kapit lizmu). Deo minulog rada koji je podruštvljen faktički je otuđ od radnika i postavlja se kao samostalna ekonomska snaga u o nosu na njega, pa se može govoriti o ostacima najamnog rada društvenom položaju radnika. Na temelju toga opravdano se ko statuje da je problem minulog rada, pre svega, problem društven -ekonomske uloge sredstava proširene reprodukcije, štaviše, sist ma proširene i društvene reprodukcije uopšte. Stoga, kada gov rimo o minulom radu, prvenstveno govorimo o sredstvima pros rene reprodukcije, o odnosu prema sredstvima proširene repr dukcije, o odnosima u proširenoj reprodukciji, o objektivni zakonitostima proširene reprodukcije, o sistemu proširene i dru tvene reprodukcije i o položaju radnika u njemu.

Kardelj, dalje, analizira pojam »minulog rada«, značenjà u kojima se on upotrebljava, oblike ostvarivanja prava radnika n učešće u raspodeli po osnovi minulog rada, ukazujući kritički n čestu jednostranost u primeni ove kategorije u praksi. Anticipira jući budućnost razvoja samoupravnog sistema, zaključuje da s »... ne može beskonačno održavati stanje u kojem ekonoms položaj radnika zavisi isključivo od ekonomskog položaja njegov osnovne organizacije udruženog rada i od akumulativne sposob nosti grane u kojoj ta osnovna organizacija privređuje«. Naim treba postepeno otvarati kanale i sredstva pomoću kojih radnik relativno sve više zavisiti od *ukupnog društvenog dohotk* a sve manje *od* dohotka *u sopstvenoj osnovnoj organizaciji* udr ženog rada. Upuštajući se u veoma produbljenu, suptilnu naučn analizu navedenih pitanja, Kardelj kaže da su osnovni problemi u ovoj oblasti: kako radnička klasa i pojedini radnik u svojoj OOU treba da kontroliše kretanje i upotrebu »viška njegovog rada (koji u kapitalizmu prisvaja kapitalist); kako sprečiti da se ta deo minulog rada pretvara u monopol vlasti i upravljanja odı đenih klasa, kasti i slojeva u društvu; kako sprečiti da se taj de

ɜgovog sopstvenog podruštvljenog minulog rada pretvara u ɜdstvo vladavine nad njim samim i nad radničkom klasom u lini i šta učiniti da bi se taj deo njegovog minulog rada stvarno etvorio u uslov i sredstvo njegovog živog rada kojim će on sam ›ravljati i raspolagati u određenim odnosima međusobne zavis-›sti sa drugim radnicima u udruženom radu. To se odnosi na e vidove minulog rada i posebno na onaj deo koji se podruštvlju- kao akumulacija, odnosno kao »društveni kapital«, to jest kao edstvo za stalno proširivanje materijalne baze njegovog rada, a ne i za poboljšavanje njegovih opštih životnih uslova. Iz svega izvlači zaključak da »... problem minulog rada, prema tome, je ni samo ekonomski niti samo socijalni, nego je prvenstveno asni i društveno-ekonomski, to jest problem konačnog oslobo-ɜnja rada i radnika od svih oblika najamnog rada ili najamne ıvisnosti od onog koji drži u rukama monopol raspolaganja druš-'enim kapitalom«.

Pored navedene načelne strane problema minulog rada, ardelj razmatra i njegovu praktičnu stranu: kako prevazići prak-ı, stanje u kome je samoupravni radnik ograničen svojim pra-.ma isključivo na upravljanje tekućim radom, dok je u pogledu ruštvenog kapitala zavisan od otuđenih centara društvene moći, oji mogu biti bilo u državnom aparatu bilo u tehno-birokratskom stemu upravljanja — i nije ničim ni materijalno ni moralno ıinteresovan da se iz dohotka stvorenog živim radom izdvaja eophodan deo akumulacije za proširenje materijalne baze njego-og sopstvenog i udruženog rada i za potrebe društvene repro-ukcije uopšte. Kardelj primećuje da je u takvim odnosima interes adnika da po osnovi živog rada prisvoji što veći deo ostvarenog ohotka neposredno kroz lični dohodak. Istovremeno je, na taj ačin, sukob između radničke klase i snaga koje monopolistički ıpravljaju društvenim kapitalom neizbežan, bez obzira na to da i će se on javiti u klasnim formama karakterističnim za kapi-alističke sisteme ili u nekim novim oblicima koje rađa sam soci-alizam svojim državnosvojinskim odnosima. Dalje, daje potpune ›dgovore na mnoga pitanja vezana za uslove, način i mogućnosti ›stvarivanja prava radnika po osnovi minulog rada; ukazuje na ›ogrešnost tendencije da se minuli rad posmatra i tretira odvo-eno od celokupnosti sistema proširene reprodukcije; upućuje na nogućnosti i istorijsku nužnost objedinjavanja rada svih osnov-ıih organizacija u jedinstven udruženi rad, ukazuje na moguću eorijsku i praktičnu ekonomsko-pravnu razradu ustavnog kon-:epta minulog rada i druga relevantna pitanja iz ove oblasti.

U ovom delu potrebna pažnja posvećuje se *načelima i ciljevi-ma zajedničkog ostvarivanja dohotka na osnovu udruživanja rada i sredstava.* Ovde se izlaže stav (koji će kasnije biti jedna od nor-ni Zakona o udruženom radu) da su u međusobnim odnosima, pri zajedničkom ostvarivanju dohotka na osnovu udruživanja rada i sredstava, radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada ravnopravni u sticanju svog dela dohotka u zajednički stvorenom

dohotku srazmerno doprinosu koji su dali njegovom ostvari-
nju. Pri tom bliže i kompleksnije objašnjava pojam »doprinos«
smislu uticaja koji su radnici izvršili svojim živim i minulim
dom — uključujući i štednju, uspešno gospodarenje sredstv
proširene reprodukcije, uspešno poslovanje itd. — na visinu
jednički ostvarenog dohotka. Znači, polazna tačka i glavni us
praktičnog ostvarivanja principa ravnopravnosti u sticanju d
hotka osnovnih organizacija je socijalističko načelo raspod
prema tekućem i minulom radu, što je uslov za merenje do
nosa radnika pojedinačne osnovne organizacije koji su dali
jedničkom ostvarivanju dohotka na osnovu udruživanja rad
sredstava.

Reč je, u stvari, o kvantitetu i kvalitetu tekućeg i minu
rada radnika OOUR u stvaranju dohotka kao društvenosvojin
kategorije. Nadalje, upozorava na to da bi svaki drugi osnov
učešće u zajednički ostvarenom dohotku (privatnosopstveni
akcije i dividende na kapital, grupnosvojinski, etatistički i slič
mimo principa raspodele na temelju tekućeg rada i gospodare
podruštvljenim minulim radom, vodio razvoju nesamoupravni
nesocijalističkih odnosa proizvodnje, sa svim negativnim ekono
skim i političkim implikacijama koje iz takvog razvoja nemino
proističu. Kako je jedan od osnovnih problema iz ove oblast
utvrđivanje egzaktnih kriterijuma i merila u pogledu kvant
tivnog i kvalitativnog izražavanja pomenutog radnikovog do
nosa, ističe se da ti osnovi i merila »treba da budu izraz i re
tat samoupravne prakse i samoupravnih iskustava udruženog
da u tesnoj povezanosti sa naukom, a ne administrativnih i slič
recepata, to jest moraju se prvenstveno utvrđivati samoupravn
sporazumom o udruživanju rada i sredstava...« (str. 72). Karde
dalje, ističe društveni karakter zajednički ostvarenog doho
na osnovu udruživanja rada i sredstava, i ravnopravan i jedn
ekonomski i politički položaj kako radnika OUR koji su udru
sredstva (podruštvljeni minuli rad) tako i radnika OUR koji
ta udružena sredstva svojim tekućim radom dohodovno repro
kovali, jer je reč o jedinstvenom socijalističkom upravljanju d
štvenim sredstvima proširene reprodukcije u skladu sa objek
nim ekonomskim zakonitostima, kao i o odnosu jednakom za s
oblike udruživanja rada i sredstava radnika u osnovnim org
zacijama udruženog rada. Dalje se govori o osnovnim načeli
na kojima se zasnivaju međusobni odnosi radnika OOUR, nji
vim implikacijama na stvaranje društvenih uslova i puteva p
vazilaženja tržišta i same robne proizvodnje, o ciljevima i mo
vima udruživanja rada i sredstava i drugim bitnim pitanjima
ove oblasti.

Ne manje pažnje Kardelj poklanja *načinima udruživanja
da i sredstava i oblicima učešća u zajednički ostvarenom doho*
Najpre se ističe da pravo na učešće u zajednički ostvarenom
hotku ostvaruju radnici u osnovnoj organizaciji udruženog r
kad udružuju rad i sredstva sa radnicima u drugim osnov

ganizacijama, u skladu sa samoupravnim sporazumom o udru-
anju rada i sredstava. Učešće u zajednički ostvarenom dohotku
pravom se tretira kao bitan instrument razvijanja samouprav-
h dohodovnih odnosa u udruženom radu i u društvu uopšte na
novu socijalističkog načela raspodele prema radu i kao bitan
strument materijalne motivisanosti radnika u osnovnim orga-
acijama udruženog rada da sredstvima proširene reprodukcije,
svog i društvenog stanovišta, najracionalnije posluju. Ono je i
jpogodniji ekonomski mehanizam kojim se, bez intervencije
žavnih organa, podstiče proces normalne, prirodne cirkulacije
edstava društvene reprodukcije, to jest minulog rada na jedin-
enom jugoslovenskom privrednom području, a samim tim
araju se uslovi i podstiče se, na osnovu materijalnog interesa
lnika u osnovnim organizacijama, samoupravna koncentracija
centralizacija sredstava proširene reprodukcije i proizvodnje
pšte. Izuzetno su značajni instrumenti udruživanja rada i sred-
va (tekućeg i minulog rada) radnika dveju ili više osnovnih
ganizacija (u okviru iste ili različitih OUR) — samoupravni spo-
um i društveni dogovor o osnovama plana.

Kardelj naglašava da radnici udružuju svoj rad i sredstva
pomenuti način u cilju ostvarivanja prava na učešće u zajed-
ki ostvarenom dohotku kad svojim tekućim radom ne mogu
j i društveni minuli rad dohodovno reprodukovati na ekonom-
i društveno najbolji način u svojoj osnovnoj organizaciji. Za-
se ukazuje na mogućnosti i oblike udruživanja: neposredno,
eko radne organizacije u čijem je sastavu određena OOUR, od-
sno preko druge OUR, u okviru banke ili druge finansijske or-
izacije, u okviru samoupravne interesne zajednice i slično.
azna je pretpostavka za sve to da ti odnosi budu čisti, pre svega
radnoj organizaciji o čijim je osnovnim organizacijama reč. S
u vezi skreće se pažnja na dve mogućnosti učešća u zajed-
ki ostvarenom dohotku (kao učešće u zajednički ostvarenom
hodu ili kao učešće u zajedničkom dohotku), pri čemu je sadr-
a samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa identična i u
nom i u drugom slučaju. Kardelj, potom, detaljno analizira i
tavlja kriterijume za učešće osnovnih organizacija u raspore-
anju zajednički ostvarenog dohotka, upuštajući se u interpre-
iju mogućih osnova i slučajeva. Istovremeno, u anticipaciji
mene Zakona o udruženom radu i budućih društveno-ekonom-
h odnosa, upozorava na bitnu okolnost: pošto je koncentracija
dstava za proizvodnju, a samim tim i koncentracija sredstava
širene reprodukcije, objektivna nužnost i zakonomernost da-
; napretka društva, obim koncentrisanih sredstava u našem
štvu će u sve većoj meri rasti. Na osnovu tih sredstava stva-
e se zajednički dohodak na nivou širih organizacija udruženog
a, pa se za taj proces moraju tražiti i adekvatne forme eko-
nskih odnosa. Naravno, to ne isključuje mogućnost da osnovna
anizacija ostvaruje ukupan prihod, odnosno stiče određeni

dohodak neposredno, samostalno, direktno na tržištu, mimo n... ne i složene organizacije čiji je deo.

Kako je normativno uređivanje mnogih pitanja i odlučiva... o njima iz ove oblasti, na nivou i u okviru Ustava i Zakona, n... tuđivo samoupravno pravo udruženih radnika, Kardelj prezen... interpretaciju samoupravnih sporazuma o međusobnim ekono... skim odnosima OOUR, zalažući se za nužnu i racionalnu je... obraznost u regulisanju ove materije, insistirajući na tome ... osnovi i merila po kojima se vrši raspoređivanje zajedničkog ... hoda moraju biti takvi da obezbeđuju uslove: za povećanje p... duktivnosti rada, racionalnije i efikasnije korišćenje društve... sredstava, smanjenje materijalnih i drugih troškova poslovanja ... slično, analizirajući pri tom društveno-ekonomske motive radn... za efikasnije privređivanje. Sledi detaljna naučna analiza *raspo... le zajedničkog dohotka*, pri čemu Kardelj opravdano upozora... na bitne, kvalitativne razlike između odnosa koji ovde nasta... onih što nastaju pri zajedničkim ulaganjima kapitala u uslov... kapitalističkog društva: OOUR koja ulaže svoja sredstva u dr... OOUR ne stiče prema njoj nikakva svojinska niti bilo kakva d... ga trajna prava s obzirom na uložena sredstva, već ima sa... pravo na to da joj se ta sredstva vrate u vidu anuiteta i kam... u utvrđenim rokovima ili putem takvog učešća u zajednički os... renom dohotku koji joj obezbeđuje povraćaj sredstava uz od... đenu naknadu za privređivanje ustupljenim sredstvima, na os... vu porasle zajedničke produktivnosti rada. I ovde se detaljno a... liziraju, na aplikativan način, odnosi, uslovi i slučajevi, modali... udruživanja, kao i posledice u vezi s tim u pogledu ekonomsk... efekata na dalji razvoj socijalističkih odnosa.

U kontekstu navedenih pitanja i problema posebnu pažn... autora privlači *mehanizam učešća u zajedničkom dohotku na ... novu minulog rada*. Kardelj ističe da je učešće u zajedničkom ... hotku, pri ulaganjima uz zajednički rizik, po svojoj formi slič... kreditnom sistemu uz kamatu, ali da po svojoj sadržini već p... vazilazi kapital-odnos, koji se izražava u kreditnom sistemu; ... je taj oblik pozajmljen od kapitalističke prakse, ali da ga se so... jalizam u prelazno doba ne može odreći kao ekonomskog obl... racionalnog gospodarenja društvenim kapitalom. Dalje ističe ... učešće u zajednički ostvarenom dohotku na osnovu minulog r... mora biti regulisano sporazumom osnovnih organizacija i da ... sina tog učešća mora biti srazmerna dohotku ostvarenom ud... živanjem tekućeg i minulog rada jedne i druge osnovne orga... zacije. Ovo pravo se ostvaruje u zavisnosti od faktički postign... rezultata i od karaktera rizika koji osnovne organizacije snos... zajedničkom poduhvatu. Naknada za privređivanje udruže... sredstvima utvrđuje se po osnovima i merilima predviđenim ... moupravnim sporazumima kojima se obezbeđuje ostvarivanje ... ljeva i interesa osnovnih organizacija koje su udružile rad i s... stva, vodeći računa o ekonomskoj ravnopravnosti partnera, k... politici i ekonomskim merilima utvrđenim društvenim plano...

.konom; doprinosu udruženog dohotka, porastu produktivnosti jedničkog rada i zajedničkog dohotka u radnoj organizaciji ili rim oblicima udruživanja; zajedničkim interesima u proizvodi i u privređivanju udruženih OUR; ekonomskoj i socijalnoj soiarnosti radnika; kreditnom odnosu sa kamatom i drugom. Pom se detaljno analizira mehanizam pomenutih odnosa.

Veliku pažnju Kardelj poklanja *raspoređivanju prihoda, odosno zajedničkog dohotka bankarskih organizacija udruženog ra-ı.* Izuzimajući pitanje depozita, štednje i drugih oblika bankarkog poslovanja, on analizira sudbinu sredstava koja osnovne rganizacije udružuju u banku sa drugim osnovnim organizacija-a i upozorava na to da banke ne mogu raspolagati nikakvim svom posebnim, takozvanim anonimnim »bankarskim sredstvima«, ojima bi monopolski upravljale, jer sva sredstva u banci pripaaju osnovnim organizacijama, i bez njihove saglasnosti banka e bi mogla njima raspolagati. Organi banke su sastavljeni od degata osnovnih organizacija, koji ravnopravno odlučuju o upoebi tih sredstava i raspoređivanju dohotka koji banka ostvari a osnovu upotrebe (plasmana) tih sredstava. Kardelj detaljno nalizira položaj i prava organa banke i prava banke u raspolagaju ovim sredstvima kao kreditnim. Dalje, govori o načinu rasolaganja prihodom banke kao zajedničkim prihodom udruženih snovnih organizacija i drugim relevantnim pitanjima vezanim a proces transformisanja finansijske sfere i njenog dovođenja u unkciju potreba udruženog rada i radnih ljudi uopšte.

Međusobni kreditni odnosi osnovnih organizacija udruženog ada i drugi oblici udruživanja rada i sredstava takođe zauzima-a važno mesto u ovoj oblasti. Kardelj ističe da za razvijanje odosâ udruženog rada, to jest za podsticanje samoupravne integracije, međusobni kreditni odnosi osnovnih organizacija ne mou biti pravilo, mada ih nikako ne treba isključiti. Upozoravajući pravdano na slabosti klasičnih kreditnih odnosa između organiacija udruženog rada (kratki rokovi otplate i relativno visoka amata prekomerno opterećuju dohodak osnovne organizacije — orisnika kredita; dugim rokovima otplate i fiksnim kamatama e snižava vrednost uloženih sredstava i slično), Kardelj konstauje da će u našem društvu, kao pomoćni i prelazni ekonomski nehanizam, biti i dalje potrebni kreditni odnosi ove vrste u onim lučajevima kada osnovne organizacije, na taj način, ostvaruju amoupravnim sporazumom utvrđene interese i ciljeve. Dalje se alaže i za druge oblike udruživanja rada i sredstava (u pogledu baveza o isporuci sirovina, proizvoda, usluga i slično), ukazujući a sve bogatstvo, raznovrsnost i originalnost ovih oblika u praksi, ao i na moguće konsekvence opredeljenja za ovaj ili onaj oblik druživanja.

Ovde Kardelj ukazuje na problem i značaj *internih i ekssernih cena* u regulisanju međusobnih odnosa osnovnih organiacija na temelju udruživanja rada i dohotka i razmatra uslove rivređivanja, mogućnosti postizanja ravnomernog privrednog raz-

voja među osnovnim organizacijama udruženog rada, kriterijum i merila za raspoređivanje zajednički ostvarenog dohotka na osnovne organizacije i drugo, ukazujući na samoupravne mogućnosti udruženih osnovnih organizacija, ali uz upozorenje da se time ne smeju negirati tržište, tržišni odnosi, kako se ne bi otežao proces samoupravne integracije udruženog rada. Tu je data briljantna naučna analiza načina i sadržaja samoupravnog normativnog uređivanja i ostvarivanja ovih odnosa, dilemâ i problema koji se mogu javiti, konfliktnih situacija i drugih mogućih negativnih pojava, kao i mera i sredstava za njihovo prevazilaženje.

Razrađujući navedene probleme sa mnogih aspekata, opravdano se, pored ostalog, zaključuje: kada je reč o raspoređivanju zajednički ostvarenog dohotka u radnoj ili složenoj organizaciji ne mogu se uspostaviti zdravi odnosi unutar radne ili složene organizacije »...ako se radnici u osnovnim organizacijama ne sporazumeju pre svega o osnovama i merilima za raspoređivanje zajednički ostvarenog dohotka, pa se onda na toj osnovi dogovaraju o cenama. Pri tom je veoma važno sprečiti da se sve to pretvori... u nasilje nad organizacijama udruženog rada, to jest da se pod izgovorom ujednačavanja uslova privređivanja ne »isfrizira« dohodak i ne naruši ekonomska logika, ekonomske zakonitosti itd., to jest da se dohodak preliva iz visokoproduktivnih u niskoproduktivne organizacije kada za to ne postoje nikakvi racionalni ekonomski ili radni razlozi« (str. 112—113).

Fundirajući svoju tezu na rešenjima Ustava i Zakona, Kardelj u analizi navedenih pitanja i problema u samoupravnim i društvenim planovima vidi — polazne tačke udruživanja rada i sredstava. Zatim se daje naučna interpretacija utvrđivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada, raspoređivanja dohotka, položaja, prava, obaveza i odgovornosti samoupravljačâ u vezi s tim, iskustva prakse; raspoređivanja čistog dohotka (kao nove kategorije u nas u oblasti pravnog regulisanja); raspodele sredstava za lične dohotke, uz detaljno teorijsko objašnjenje osnovâ, principâ i normi Zakona o udruženom radu iz ove oblasti.

III. Ostala pitanja i problemi

Ostali deo knjige Kardelj posvećuje brojnim izuzetno aktuelnim pitanjima samoupravne izgradnje.

Jedno od njih čine *društveno-ekonomski odnosi između proizvodnje i prometa i uloga potrošača.* U raspravljanju pojedinih dilema što se javljaju povodom regulisanja ekonomskih odnosa između proizvodnje i prometa u praktičnoj razradi ustavnog koncepta ovih odnosa autor opravdano insistira na tome da ovde težište treba da bude na jasnijem i odlučnijem utvrđivanju sadržine međusobnih društveno-ekonomskih odnosa tih organizacija, kao i na oblicima njihovog ostvarivanja. On time ne poriče značaj organi-

:ije i institucionalnog sistema u okviru kojeg treba da se raz-
luje ustavni koncept odnosa između proizvodnje i trgovine, ali
odnosi se ne smeju rešavati pretežno institucionalno, putem
ija, da se trgovina podredi proizvodnim organizacijama (ne
oizvodnji), a radnici u trgovini dovedu u podređen, neravnopra-
ı ekonomski položaj. Pri tom se upozorava na moguće nega-
ne implikacije sputavanja razvoja trgovine i ističe se da neop-
dnost međusobnog povezivanja proizvodnje i prometa u jedin-
en proces rada nameće i sama logika odvijanja ukupnog pro-
a društvene reprodukcije. Zatim se temeljito analizira sadr-
a društveno-ekonomskih odnosa između proizvodnih i promet-
organizacija udruženog rada, što predstavlja kompleksnu raz-
lu ustavnih i zakonskih načela i principa o međusobnim od-
sima ovih sfera delatnosti. Kako se razvojem samoupravljanja
rimenom Ustava i Zakona o udruženom radu ostvaruje proces
evazilaženja klasičnih kupoprodajnih odnosa između proizvod-
i prometne sfere i uspostavljanja odnosa samoupravnog spora-
mevanja, detaljno se izlažu sadržaj i drugi atributi samouprav-
g sporazuma iz ove oblasti, čime se pruža dragocena pomoć
noupravnim subjektima u uređivanju ove materije opštim
tima.

Pošto je izložio sadržaj društveno-ekonomskih odnosa u ovoj
lasti, Kardelj razmatra i pitanje pravno-institucionalnih oblika
radnje navedenih organizacija (poslovne zajednice za proizvod-
ı i promet, samoupravne interesne zajednice za proizvodnju i
omet i druge), a potrebnu pažnju poklanja i *problemu ekonom-
ih odnosa između trgovine na malo i potrošača.*

Naredni deo knjige obuhvata *samoupravno dohodovno-inte-
sno povezivanje društvenog rada u materijalnoj proizvodnji i
društvenim delatnostima.* Upozoravajući na postojanje teorij-
ih kolebanja o tome da li su društvene delatnosti sastavni deo
uštvene *potrošnje* ili su sastavni deo *proizvodnje*, Kardelj upu-
je na poznata mesta iz Marksovog učenja i na tretman društve-
h delatnosti u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, to jest da je
d u društvenim delatnostima sastavni deo društvenog proizvod-
g rada, a da može biti i potrošnja, prema tome da li utiče ili ne
povećanje produktivnosti rada u materijalnoj proizvodnji i na
oizvodnu sposobnost radnog čoveka u udruženom radu. U vezi
tim upozorava na određenu međuzavisnost dohotka u materi-
lnoj proizvodnji i dohotka u društvenim delatnostima putem
obodne razmene rada, odnosno putem ravnopravnog dogovora
među radnika iz jedne i druge oblasti rada. Dohodak u materi-
lnoj proizvodnji je izvor dohotka za društvene delatnosti u nji-
ovoj međusobnoj slobodnoj razmeni rada. To znači da društ-
ne delatnosti, u načelu, nisu puka potrošnja, nego sastavni deo
upnog društvenog rada, u čijem se okviru rešavaju i određeni
oblemi nužne zajedničke društvene potrošnje. No Kardelj ističe
se pri tom, u načelu, dohodak materijalne proizvodnje ne može
elivati u dohodak društvenih delatnosti bez saglasnosti radnika

iz materijalne proizvodnje, odnosno bez samoupravnog sporazu-ma između njih i radnika u društvenim delatnostima. E. Kardelj opravdano upozorava da je »... nemoguće odnose slobodne razmene rada odvojiti od tržišnih odnosa. Ne samo lični dohoci nego i sredstva uopšte koja se daju društvenim delatnostima — zdravstvu, kulturi i drugim društvenim delatnostima — nastaju u materijalnoj proizvodnji, deo su dohotka osnovnih organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji i na bazi slobodne razmene rada izdvajaju se za ove društvene delatnosti. Istina je da se ne može reći da je zdravstvena ili školska usluga roba, ali u tržišnoj privredi, u uslovima robne proizvodnje, sredstva za plaćanje tih usluga moraju se najpre preko tržišta realizovati u materijalnoj proizvodnji« (str. 179). Dalje se razmatra problem oblika finansiranja društvenih delatnosti, osnova i izvora sredstava proširene reprodukcije u toj oblasti, pojam i sadržaj takozvanog »okrnjenog« i »neokrnjenog« dohotka, samoupravnog interesnog organizovanja u ovim delatnostima, pitanje dogovaranja i sporazumevanja; oblika i sadržaja odlučivanja u samoupravnim interesnim zajednicama i drugi problemi relevantni za upoznavanje ustavnih osnova, teorijskih koncepata i empirijskih modela jugoslovenskog samoupravnog sistema.

Raspravljajući o navedenim pitanjima i problemima udruženog rada, Kardelj zauzima jasan stav i u pogledu *samostalnog ličnog rada sredstvima u svojini građana:* takav se rad u načelu može tretirati jedino kao socijalistički rad i kao jedan od bitnih elemenata slobode čoveka. U teorijskoj analizi ustavnih rešenja navedenog pitanja on polazi od naučne teze da »... cilj izgradnje socijalističkog samoupravnog društva i demokratije u socijalizmu nije i ne sme da bude likvidacija slobodnog, samostalnog ličnog rada, nego likvidacija svakog oblika eksploatacije tuđeg rada, to jest življenja na račun tuđeg, a ne na osnovu svog rada, makar da je reč o sredstvima rada u ličnoj svojini« (str. 199). Kardelj upozorava na moguće tendencije eksploatacije u praksi, pojavne oblike, nosioce, uslove i slučajeve, ali i ustavne i zakonske prepreke i mere protiv tih pojava i tendencija. Posebna pažnja posvećuje se sadržaju i oblicima povezivanja samostalnog ličnog rada zemljoradnika u sistem samoupravnog udruženog rada, zatim ugovornoj organizaciji i drugim važnim pitanjima iz sfere ličnog rada.

Srazmerno veliki deo rada zauzimaju *oblici samoupravnog organizovanja udruženog rada, međusobni odnosi radnika i ostvarivanje samoupravljanja u udruženom radu.* U teorijskoj analizi navedenih pitanja polazi se od rešenja sadržanih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu (bitna obeležja pojedinih organizacija udruženog rada, mogućnost identifikacije ovih oblika u praksi i slično). Kardelj ukazuje na prednosti ustavnog i zakonskog regulisanja ovih oblika: s jedne strane, da bi se radnici prilikom udruživanja rada i sredstava mogli opredeljivati za one konkretne oblike koji odgovaraju njihovim društveno-ekonomskim intere-

ima i da bi unapred znali kakve dugoročne obaveze preuzimaju akvim udruživanjem, a, s druge, njima se ne nameću neki uski i ruti oblici samoupravnog organizovanja udruženog rada koji bi putavali samoupravnu i društvenu praksu udruživanja i integrianja rada i društvenih sredstava pod kontrolom radnika.

Kao izvanredan poznavalac zakonitosti društvenih promena u amoupravnom društvu, Kardelj, sa sposobnošću vizionara, ovde ipozorava da u praktičnom organizovanju udruženog rada mora lominirati orijentacija: da se dokraja uporno primenjuju načela, snove, organizacione forme i odnosi predviđeni Zakonom o udruenom radu, ali »...*u takvoj primeni Zakona istovremeno mora la bude i dovoljno elastičnosti, pogotovo kad je reč o graničnim lučajevima, gde praktična rešenja mogu biti ovakva ili onakva, gde se unapred ne može reći da je jedno rešenje apsolutno ispravno, a neko drugo apsolutno neispravno*« (*kurziv* — Č. S.).

Kardelj teorijski razrađuje ustavni i zakonski koncept pojelinih oblika udruživanja: osnovnu, radnu i složenu organizaciju idruženog rada, kao i šire oblike samoupravnog organizovanja. Pri tom detaljno analizira bitna obeležja svakog od navedenih oblika, ciljeve i motive udruživanja, sadržaj društveno-ekonomskih i samoupravnih odnosa, postupak predviđen za osnivanje i ukidanje; razlike između samoupravljanja i participacije u kapitalizmu, odnosno između samoupravljanja u OOUR i upravljanja u socijalističkoj državnosvojinskoj organizaciji.

Potrebna pažnja posvećuje se organizovanju i položaju *radnih zajednica,* kao organizacionih oblika stručnih službi, koje se osnivaju radi obavljanja poslova od zajedničkog interesa za osnovne organizacije udruženog rada u sastavu radne organizacije, kao i u drugim oblicima udruživanja, i iznose se iskustva prakse u oblasti funkcionisanja ovih službi, kao i motivi i ciljevi ustavnih i zakonskih rešenja položaja, statusa i drugih atributa ovih službi.

Poslednji deo knjige posvećen je, kao što je pomenuto, međusobnim radnim odnosima radnika i ostvarivanju samoupravljanja u udruženom radu.

Kritikujući opravdano raniju tendenciju ka detaljnom zakonskom regulisanju radnih odnosa radnika u udruženom radu (i njene negativne konsekvencije u praksi), Kardelj ukazuje na široke ustavne mogućnosti u ovom pogledu u korist samoupravne prakse — da sami radnici međusobno uređuju mnoga pitanja iz ove oblasti, da u ovu materiju ne treba detaljno da se »upliću« savezni, republički i pokrajinski zakoni o radnim odnosima. Potom detaljno analizira sadržaj bitno preobraženog radnog odnosa; ukazuje na mogućnost samoupravnog normativnog uređivanja mnogih pitanja (umesto državnog regulisanja imperativnim normama), govori o pravima, obavezama i odgovornosti radnika u radnom odnosu, odgovornosti za povredu radnih dužnosti, sankcijama i drugim pitanjima.

E. Kardelj takođe svestrano razmatra oblike odlučivanja ličnim izjašnjavanjem, zatim položaj, prava, obaveze i odgovornosti

radničkog saveta, delegata, delegacija, izvršnih i poslovodnih organa, društvene dogovore i samoupravne sporazume i druga bitna pitanja. Ne manje pažnje posvećuje i društvenoj zaštiti samoupravljanja i društvene svojine.

Posmatrajući i analizirajući samoupravni sistem kao integralni sistem društvenih odnosa, Kardelj zaključuje da »radni čovek, njegova konkretna društvena, stvaralačka, materijalna i samoupravna pozicija u slobodnom udruženom radu je polazna tačka i cilj izgradnje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. U stvari, društveno-ekonomski položaj radnika u sistemu samoupravnog udruženog rada, kao i svih radnih ljudi u društvu uopšte, njihov društveni i politički položaj, njihovo angažovanje i ukupna aktivnost, a time i uticaj na izgradnju i funkcionisanje političkog sistema, čine nerazdvojnu, jedinstvenu celinu. Razvijanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i jačanje materijalnog, pa time i ukupnog društvenog položaja radnog čoveka u samoupravnom udruženom radu i u društvu uopšte predstavlja snažan motiv i osnovu za njegovo intenzivno društveno i političko angažovanje i za stvarno učešće i uticaj na sistem društvenog i političkog odlučivanja i za njegovu zainteresovanost za izgradnju i dosledno funkcionisanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« (str. 312—313).

*

Na kraju, da zaključimo: knjiga Edvarda Kardelja *Slobodni udruženi rad* samo je deo velikog opusa ovog velikana jugoslovenske socijalističke revolucije i eminentnog jugoslovenskog i svetskog marksističkog autora.

Njena sveobuhvatnost u pogledu područja i odnosâ udruženog rada koje obrađuje, naučna interdisciplinarnost u razradi pitanja i problema, visok stepen aplikativnosti i originalnosti, sinteza naučne misli i prakse, anticipativnost, duboko humana nota i vera u budućnost samoupravljanja, naučna objektivnost i drugi pozitivni atributi, daleko su brojniji, bogatiji i potpuniji nego što se to može sagledati iz ovog pokušaja kojim se težilo da se u osnovnim konturama i na ograničenom prostoru samo skrene pažnja čitalaca na pojedina pitanja i probleme kojima se ona bavi. Bez ovog, kao i drugih istaknutih Kardeljevih dela, svetski marksistički fond znanja o državi prelaznog perioda bio bi veoma osiromašen, kao i jugoslovenska revoluoionarna misao i praksa.

.jiljana Jovičić

›Crveni barjak« o slobodnoj ·azmeni rada i samoupravnom nteresnom organizovanju

'vogodišnji susret samoupravljača »Crveni barjak« bio je posve- en problematici slobodne razmene rada i samoupravnog interes- og organizovanja. Cilj je bio da se, na osnovu razmene dosadaš- jih iskustava, podstakne dalja aktivnost na razvijanju i usavrša- anju slobodne razmene rada i ukaže na pozitivna rešenja, ali i na robleme, otpore, dileme itd. Saopštenja, teorijski prilozi i ras- rave u tri komisije i na Teorijskoj tribini dali su sliku dostignu- ›g stepena teorijske razrade i praktične primene principa slo- odne razmene rada, što u svakom slučaju predstavlja krupan oprinos u daljem usmeravanju i razvijanju jednog bitnog ustav- og načela.

Na osnovu svega što je izrečeno na ovogodišnjem susretu ımoupravljača može se zaključiti da velika raznolikost karakte- še kako praktična rešenja tako i shvatanja i teorijske pristupe zjašnjavanju i ostvarivanju principa slobodne razmene rada. Ima ıvatanja i rešenja koja su u dobroj meri zasnovana na odred- ıma i intencijama Zakona o udruženom radu, ali i onih prema

kojima su stari odnosi samo dobili novo ruho. Ipak se uočavaju nastojanja da se dođe do pravih rešenja i prevaziđe praksa formalnog prilagođavanja.

Na susretu »Crveni barjak« izražen je visok stepen saglasnosti u oceni da je proces ostvarivanja slobodne razmene rada isuviše spor i da se do dobrih rezultata i pravih rešenja teško dolazi. To je donekle prouzrokovano nedovoljno organizovanom i sinhronizovanom društvenom akcijom, ali i izostajanjem teorijske razrade i praktične primene principa slobodne razmene rada. Tome su, takođe, uzrok i otpori birokratskih struktura menjanju stanja, što je bilo karakteristično u samom početku ostvarivanja principa slobodne razmene rada, ali ovakvih pojava ima u nekim sredinama i danas.

I. Samoupravno interesno organizovanje

Samoupravnim interesnim organizovanjem stvorene su organizacione pretpostavke za razvoj novih društveno-ekonomskih odnosa na principima slobodne razmene rada. Rezultati postignuti u konstituisanju samoupravnih interesnih zajednica nisu bili u većoj meri razmatrani na Jedanaestom susretu samoupravljača. Pažnju delegata su mahom zaokupljali oni oblici organizovanja koji nisu do kraja ostvareni, a predstavljaju bitnu pretpostavku za doslednu primenu principa slobodne razmene rada.

U praksi, interesne zajednice su uglavnom konstituisane na nivou Republike, pokrajina, regiona i opštine. Sredstva su većinom koncentrisana na nivou Republike, pokrajina ili regiona, a u znatno manjoj meri u interesnim zajednicama opština, pa one, u većini slučajeva, postoje samo — na hartiji.

Takav način organizovanja i koncentracije sredstava podvrgnut je oštroj kritici od strane delegata ovogodišnjeg susreta samoupravljača. Jedan od razloga sporom konstituisanju i afirmisanju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica je još pretežna praksa jedinstvene stope, kao izvora sredstava, i globalnog bilansa potrebnih sredstava i raspodele na pojedine interesne zajednice, pri čemu je o slobodnoj razmeni rada nemoguće govoriti, a samim tim ni o funkcionisanju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica.

Praksa korisnikâ usluga pojedinih delatnosti upućuje na zaključak da se najveći deo potreba može zadovoljavati uspostavljanjem što neposrednijih odnosa između davalaca i korisnika usluga putem osnovnih samoupravnih interesnih zajednica, čime se funkcija i uloga samoupravnih interesnih zajednica na višim nivoima ne umanjuje. Takve zajednice već postoje u oblasti opšteg obrazovanja i vaspitanja. Smatra se da će se konstituisanjem jedinica pri svakoj vaspitno-obrazovnoj organizaciji doprineti što neposrednijem usaglašavanju potreba i interesa kako građana

dnika i drugih radnih ljudi — roditelja tako i radnika u vaspitno-
›razovnoj organizaciji. Pojedinačnih pokušaja organizovanja os-
vnih interesnih zajednica ima i u usmerenom obrazovanju, u
lasti kulture i slično.

Pri konstituisanju osnovnih samoupravnih interesnih zajed-
:a uočavaju se određene dileme u pogledu njihovog profila i
nkcije, a postoje i različita teorijska shvatanja o tome šta one
:ba da budu, gde da se organizuju, koju funkciju da imaju i
čno. Iznose se mišljenja, na primer, da se osnovna interesna za-
dnica može formirati na nivou Republike, odnosno pokrajina, a
se neposredniji kontakti korisnikâ i davalaca usluga ostvaruju
eko jedinica interesnog organizovanja konstituisanih u opštini.

Najviše je dilema u vezi s jedinicama interesnog organizo-
nja. Ponegde se jedinica smatra skupom korisnikâ i davalaca
luga organizovanih na nižem nivou, gde je u suštini reč o obliku
moupravne interesne zajednice, a ne o jedinici interesnog orga-
zovanja. U tom smislu se ističe sledeći stav: u cilju veće efi-
.snosti, samoupravno dogovaranje o zajedničkim potrebama u
esnoj zajednici uglavnom se mora ostvarivati u interesnim jedi-
cama, što će doprineti tome da se najneposrednije utvrđuju po-
dine potrebe i usklađuju različiti interesi. I ovde se javljaju
leme u definisanju odnosa između mesne zajednice i interesnih
dinica, jer one predstavljaju istovremeno i integralne delove
lgovarajućih interesnih zajednica.

Sa stanovišta problematike samoupravnog interesnog orga-
zovanja, kao preduslova za dosledno ostvarivanje principa slo-
›dne razmene rada, na Susretu samoupravljača je ukazano i na
zličita shvatanja i pristupe u konstituisanju SIZ, u smislu da-
.nja prioriteta teritorijalnom ili funkcionalnom principu. Preovla-
ıje mišljenje da osnovni parametar pri tom mora biti obezbe-
vanje što neposrednijeg uticaja radnika OOUR materijalne pro-
vodnje na potpunije i organizovanije zadovoljavanje njihovih za-
dničkih potreba. Analogno tome, smatra se da je opština realna
ritorijalna i funkcionalna zajednica u kojoj se ostvaruje samo-
›ravna integracija osnovnih zajednica (OOUR, mesnih, OSIZ i
dinica).

Pored navedenih razlika u praksi i shvatanjima o pojedinim
gmentima samoupravnog interesnog organizovanja, istaknute su
razlike u pogledu načina izbora delegata za pojedine SIZ na
.zličitim nivoima. U praksi već postoje primeri da za sve SIZ na
im nivoima delegate biraju neposredno korisnici i davaoci
sluga, ali ima slučajeva da delegate za šire SIZ biraju uže inte-
sne zajednice.

Polazeći od odredbi Zakona o udruženom radu, u SIZ se
rmiraju dva veća — veće korisnikâ i veće davalaca usluga. U
aksi ima i slučajeva da SIZ funkcioniše kao jedno veće. Stručne
ıžbe samoupravnih interesnih zajednica imaju značajnu ulogu
funkcionisanju sistema slobodne razmene rada. One treba da
ıdu tako organizovane i funkcionalno postavljene da ne pred-

stavljaju tela iznad samoupravnih struktura, već nužnu spo u funkcionisanju samoupravnih interesnih zajednica, delegatsk sistema i slobodne razmene rada. Ponegde su stručne službe or nizovane za dve ili više samoupravnih interesnih zajednica, nek je stručna služba formirana za sve SIZ u opštini, a ima i shvatar da stručne službe SIZ ne treba da postoje, već da usluge za SI obavljaju stručne službe organizacija udruženog rada itd. Tre istaći da su mnogi učesnici u raspravi ukazali na potrebu pove nja stručnog aparata, odnosno tendenciju povećanja broja z poslenih u njima.

II. Planiranje i programiranje zajedničkih potreba

Problemima planiranja i programiranja zajedničkih potreba na J danaestom susretu samoupravljača posvećena je velika pažn Dosadašnja praksa ukazuje na postojanje krupnih problema u pl niranju i programiranju. Planovi SIZ se najčešće pripremaju sam na osnovu predloga OOUR društvenih delatnosti, kao davala usluga, bez sagledavanja potreba i mogućnosti OOUR materijaln proizvodnje i mesnih zajednica kao korisnikâ usluga. Takav nač planiranja najčešće je zasnovan na praksi da planove priprema stručne službe SIZ, bez većeg uticaja delegata na njihovu sad žinu, a usaglašavaju ih obično direktor OUR davalaca usluga sekretar SIZ. Programi SIZ se uglavnom usaglašavaju sa raspol živim sredstvima, pri čemu se ne polazi od unapred utvrđen zajedničkih potreba. To ima za posledicu da se sredstva za po dine potrebe preraspodeljuju u okviru SIZ, a često između po dinih SIZ, u čemu odlučujuću ulogu imaju organi društveno-po tičkih zajednica.

Preovlađuje praksa da se u programiranju rada i razvo SIZ ne polazi od planova OOUR materijalne proizvodnje. Osnov je uzrok tome što se u OOUR materijalne proizvodnje zajedničk potrebe najčešće i ne utvrđuju kao sastavni deo planova razvoja. To ima za posledicu da zadovoljavanje zajedničkih potreba faktičk nije rezultat ravnopravnog sporazumevanja korisnikâ i davalac usluga. Zbog toga se u stvari još i danas finansiraju institucij a ne planovi zasnovani na stvarno sagledanim i usaglašenim po trebama i mogućnostima njihovog ostvarivanja.

Da bi se ostvarila uloga SIZ, kao i slobodna razmena rada, zasnovane na Ustavu i na načelima Zakona o udruženom radu, neophodno je, kako je na Susretu istaknuto, obezbediti samo upravnu ulogu plana u zadovoljavanju zajedničkih potreba. Plani ranje u SIZ mora da omogući da radnici u OOUR materijaln proizvodnje, kao korisnici usluga, iskažu svoje interese i potreb u određenim društvenim delatnostima, i to u skladu sa svojim materijalnim mogućnostima i da na osnovu toga odrede zahteve u pogledu obima i kvaliteta usluga i načina njihovog zadovo ljavanja.

:. Slobodna razmena rada kao osnova sticanja dohotka

. Jedanaestom susretu samoupravljača ocenjeno je da se u :vijanju slobodne razmene rada u praksi čine značajni, ali za l još početni koraci, koji u suštini samo obezbeđuju uslove za da se slobodna razmena rada ostvari kao nov društveno-ekonmski odnos. Pored toga što je primena Zakona o udruženom lu u oblasti sticanja dohotka još u začetku, ni u teoriji nisu tpuno raščišćena sporna shvatanja. Jedno od njih je da je slodna razmena rada istovetna sa tržišnom razmenom, ali da se niva na fiskalnom prikupljanju sredstava za zajedničke potrebe. suprot tome, ima shvatanja da slobodna razmena rada predvlja neposrednu razmenu ekvivalentnih količina rada, i to ne proseku, kao u slučaju tržišne razmene, već u svakom kon:tnom slučaju.

Bez obzira na teorijske kontroverze, u svakodnevnoj praksi :ovlađuje budžetsko-fondovsko sticanje sredstava za rad orgaacija društvenih delatnosti, uz nešto više insistiranja na promima rada, pri čemu se i vrednovanje rezultata rada, odnosno ršenih programa suviše sporo ostvaruje i afirmiše. Sredstva SIZ koncentrišu se fiskalnim instrumentima, po osnovu ostvaog dohotka i ličnih dohodaka. Tako prikupljena sredstva se sa oa SIZ distribuiraju organizacijama u oblasti društvenih delatsti, kao davaocima usluga, bez jasno utvrđenog nivoa zadovovanja zajedničkih potreba i po tom osnovu potrebnih sredstava. Osnovni izvor sredstava za zajedničke potrebe su dohodak i ni dohoci ostvareni u svim oblastima udruženog rada. Sredstva izdvajaju prema stopama doprinosa koje utvrđuje skupština Z. Zbog već istaknutih nedostataka u planiranju, složenog posika izmene stopa, a i same prirode fiskalnog sistema, ne ostvae se politika samoupravnog udruživanja sredstava za podmianje zajedničkih potreba. Stoga se sredstva udruženog rada nilaju na računima SIZ, ili zbog nedovoljnog izdvajanja ostaju pokriveni rashodi koji nastaju ostvarivanjem usvojenih progra. Stope doprinosa se utvrđuju u zavisnosti od sredstava ostvaih u prethodnoj godini, uvećanih za priznati porast troškova lovanja i ličnih dohodaka za tekuću godinu. Na taj način se uvek finansiraju ustanove društvenih delatnosti, a ne programi ovoljavanja zajedničkih potreba.

•

Zadržavanjem uticaja države, putem fiskalnih oblika priljanja i distribucije sredstava za zajedničke potrebe, onemoava se uspostavljanje neposrednog odnosa između organizacija uženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. me, posrednička uloga države onemogućava uspostavljanje štveno-ekonomskih odnosa u procesu zadovoljavanja zajednič- potreba na principima slobodne razmene rada. Korisnici i aoci usluga nemaju međusobni neposredan odnos, već istupaju

pojedinačno prema državi: jedni pri izdvajanju, a drugi pri d… janju unapred utvrđenih iznosa sredstava.

Iako ima shvatanja da se slobodna razmena rada može … tvariti i zadržavanjem doprinosa, istina, uz određene modifikac… preovladalo je mišljenje da se slobodna razmena rada mora re… zovati planiranjem i programiranjem zajedničkih potreba, i … tom osnovu — udruživanjem sredstava. Radi razvijanja slobod… razmene rada i dohodovnih odnosa između društvenih i materi… nih delatnosti, neophodno je udruživati rad i sredstva na prin… pima učešća u zajedničkom prihodu i zajedničkom dohotku. S… bodna sredstva OOUR materijalne proizvodnje nužno je ulagati … jačanje materijalne osnove rada društvenih delatnosti, kako … istaknuto, na principima učešća u zajedničkom dohotku, a ne n… povratno, kako se to, uglavnom, za sada čini. Rad i sredstva mo… udruživati na principima učešća u zajedničkom prihodu i OOU… društvenih delatnosti. Ovakvom obliku ostvarivanja ukupnog p… hoda i dohotka moralo bi se pribeći u svim slučajevima kada … pružanju usluga učestvuje više OOUR društvenih delatnosti. Raz… janje ovih odnosa pomoglo bi da se prevaziđu problemi otuđivan… dohotka, kako u OOUR materijalne proizvodnje tako i u OOU… društvenih delatnosti.

Kritikovana je i praksa da se zajedničke potrebe zadovol… vaju na temelju kupoprodajnih odnosa. Cena usluge određuje … na osnovu odnosa ponude i tražnje, a neretko je i nameće dava… usluga, koristeći svoj monopolski položaj.

Takve i slične pojave uslovile su da je Jedanaesti sus… znatnu pažnju posvetio upravo odnosima tržišta i slobodne ra… mene rada. Ocenjeno je da se u slobodnoj razmeni rada stihijs… delovanje tržišta zamenjuje društveno-ekonomskim odnosima ko… učesnici u slobodnoj razmeni rada sporazumno utvrđuju u okvi… delovanja tržišta i ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje. … tom smislu slobodna razmena rada se ne ostvaruje negiranje… zakonâ vrednosti i tržišta, već samoupravnim ovladavanjem ovi… zakonima. Otuda se slobodna razmena rada definiše kao društv… no-ekonomski odnos u čijim okvirima se ostvaruje svesna, sam… upravna, planski organizovana, demokratski neposredna i spor… zumna razmena rada ravnopravnih subjekata.

Nije redak slučaj da se, u nedostatku merila u okviru sl… bodne razmene rada, sticanje sredstava OOUR društvenih delat… nosti, odnosno distribucija sredstava, vrši po troškovnom princip… Tada se cena rada utvrđuje uglavnom globalno, a ne po vrstam… poslova. U nedostatku normativa i standarda cena predstavlja zb… materijalnih troškova, amortizacije, lične i zajedničke potrošnj… ugovornih obaveza, poreza i doprinosa. Ovako utvrđena cena uslu… ne obezbeđuje da OOUR budu zainteresovane za postizanje ve… ekonomičnosti i produktivnosti rada, već ih stimulira na zidanj… troškova većim zapošljavanjem, a time i većim opterećivanje… OOUR materijalne proizvodnje za istu količinu zadovoljenih zaje…

:kih potreba. Troškovni princip, priznavanjem individualne proktivnosti rada i sve većim izdvajanjima za zadovoljavanje zajed-:kih potreba, destimulativno deluje na razvoj kako materijalne oizvodnje tako i društvenih delatnosti.

Normiranje programa i utvrđivanje optimuma kvaliteta i antiteta usluga još su nedovoljno razvijeni. Programi se najčešće nose bez utvrđenih standarda potreba koje treba zadovoljiti. ko paušalno utvrđeni programi povlače za sobom i praksu da oni ne realizuju u svim pojedinostima niti se to može postići. edstva koja se ostvaruju po osnovu programa su, prema tome, jčešće fiksna, jer veoma retko variraju, u zavisnosti od kvaliteta vantiteta pruženih usluga.

Na ovogodišnjem susretu se najviše raspravljalo — uz iznonje primera iz prakse i teorijskih shvatanja — o utvrđivanju ne usluga. Ovo pitanje je istaknuto kao najspornije u slobodnoj zmeni rada i kao ključni problem daljeg razvoja društveno-ekomskih odnosa na principima Ustava i Zakona o udruženom radu.

Pored prakse da se elementi cene utvrđuju na osnovu stvarno stalih troškova (materijalnih, amortizacije, za lične dohotke, štu i zajedničku potrošnju i slično), ima i pokušaja da se za jedine elemente utvrđuju merila, standardi i normativi. Tako na primer, za materijalne troškove pri određivanju cene koste samoupravno dogovoreni normativi za one vrste materijalnih oškova koji se mogu normirati, ili cene koje važe za zadovoljanje zajedničkih potreba. Za druge materijalne troškove, koje je moguće normirati, koriste se iskustva iz prethodnog perioda, smislu utvrđivanja iskustvenih normativa. Troškovi amortizacije uglavnom određuju na osnovu zakonom propisane stope amoracije.

Lični dohoci i sredstva za zajedničku potrošnju OOUR utvrju se na veoma različite načine. Zbog neizgrađenosti ili nedoljne izgrađenosti sistema raspodele sredstava za lične dohotke društvenim delatnostima, lični dohoci se u ceni usluge uglavnom adekvatno određuju. Veoma se često sredstva za lične dohotke vrđuju prema broju radnika i prosečnom ličnom dohotku po lovno nekvalifikovanom radniku. To se ili potpuno jasno defiše u sporazumima ili se pak samo koristi nova formulacija za aru sadržinu. Tako se, na primer, sredstva za lične dohotke vaspića u predškolskim ustanovama utvrđuju tako što se broj izvršica poslova višeg stepena složenosti pomnoži sa prosečnim ličnim hotkom istog stepena složenosti iz prethodne godine. Kada je č o radnicima koji obavljaju poslove visokog stepena složenosti, ima se bruto lični dohodak radnika u privredi koji rade na slovima visokog stepena složenosti i slično.

U svakom slučaju, može se reći da je bilo malo primera, a i orijskih shvatanja, kojima se došlo do konkretnih rešenja: da u cenu usluge unosi lični dohodak koji će biti adekvatan doprisu radnika u stvaranju dohotka svoje OOUR i ukupnog dohotka uštva.

Na Jedanaestom susretu samoupravljača istaknute su dile[illegible] i razna shvatanja o načinu ostvarivanja slobodne razmene ra[illegible] Na jednoj strani, iznesena su mišljenja da se slobodna razme[illegible] rada mora ostvarivati samo kao neposredna razmena rada, a[illegible] bilo je i suprotnih mišljenja — da se slobodna razmena rada m[illegible] sprovesti samo preko SIZ. Tim shvatanjima suprotstavljeni [illegible] stavovi da se na sadašnjem nivou razvoja društveno-ekonomsk[illegible] odnosa slobodna razmena rada mora ostvarivati kako preko S[illegible] tako i neposrednim kontaktima korisnikâ i davalaca usluga, u z[illegible] visnosti od vrste usluga koje se zadovoljavaju.

IV. Delegatsko odlučivanje u samoupravnim interesnim zajednicama

Pri razmatranju problematike samoupravnog interesnog organiz[illegible] vanja učesnici Jedanaestog susreta samoupravljača »Crveni barjak[illegible] poklonili su značajnu pažnju razvoju delegatskog sistema kao o[illegible] nove za ostvarivanje samoupravne funkcije SIZ u zadovoljavan[illegible] zajedničkih potreba i ukazali na dosadašnja pozitivna iskustva, ka[illegible] i na negativne pojave i tendencije.

Postoje različita rešenja za ostvarivanje funkcije delegaci[illegible] za samoupravne interesne zajednice. Najčešće ovu funkciju vr[illegible] jedna ili više posebnih delegacija za SIZ. Ima, međutim, i primer[illegible] da funkciju delegacije vrši radnički savet, odnosno drugi po p[illegible] ložaju odgovarajući organ upravljanja u samoupravnoj organiza[illegible] ciji ili zajednici itd. U svim slučajevima gde se za SIZ ne formir[illegible] posebna delegacija, kako je istaknuto, slabo funkcioniše delegatsk[illegible] sistem, jer takva praksa maksimalno opterećuje delegate i dopr[illegible] nosi kumuliranju funkcija, što je u koliziji sa suštinom delegat[illegible] skog sistema odlučivanja.

Krupni problemi u radu SIZ i funkcionisanju delegatsko[illegible] sistema javljaju se zbog nerazvijene prakse da se delegati u skup[illegible] štinama SIZ konsultuju s delegacijom, a delegacija s radnim[illegible] ljudima i građanima o stavovima koje delegati treba da zastupaju u skupštini. Pojava potpunog isključivanja delegatske baze i dele[illegible] gacija iz procesa odlučivanja predstavlja svojevrstan oblik otuđi[illegible] vanja delegata od radnih ljudi i građana. Ukoliko se određena konsultovanja i vrše, to se uglavnom čini s delegacijom ili samo sa predsedavajućim delegacije, dok se veoma retko o pitanjima koja će se razmatrati u skupštini SIZ prethodno raspravlja na zborovima radnih ljudi i građana i tako utvrđuju stavovi, što je ujedno i uputstvo delegatima. Problem uspostavljanja čvršće veze između delegata, delegacija i delegatske baze naročito je snažno izražen kada jednog delegata izabere više delegacija. U takvim slučajevima veza delegata sa delegacijama i delegatskom bazom je sasvim slaba.

Naročito je izražena nedovoljna aktivnost delegata korisnika usluga. Zbog slabe povezanosti sa svojom delegatskom bazom oni

često pasivni prilikom donošenja odluka koje su, inače, veoma :ne za OOUR materijalne proizvodnje, jer je reč o raspoređivanju ihovog dohotka. Nisu retki slučajevi da se olako prihvataju luke o visini doprinosâ, bez prethodne konsultacije delegacije i legatske baze, a njihova visina bitno ugrožava reproduktivnu i umulativnu moć OOUR u materijalnoj proizvodnji.

Nedovoljna aktivnost delegata korisnika usluga nije samo raz njihove slabosti, već razloge tome valja tražiti i u težnji legata davalaca usluga da im svoje stavove nametnu. Uz to, ršni odbori i stručne službe imaju dominantnu ulogu u procesu legatskog odlučivanja. To je lako utvrditi ako se razmotri ko ıa inicijativu u delegatskom odlučivanju. Načelno, ta inicijativa ipada delegatima, a izuzetno — izvršnim telima i stručnim služıma skupština samoupravnih interesnih zajednica. Međutim, tuacija je sasvim drukčija — suprotna. Najčešće je inicijator za onošenje odluka izvršni odbor ili stručna služba, a veoma se tko kao inicijator pojavljuju delegati. Često se stručne službe vljaju kao podnosioci određenih predloga sa izrazitom težnjom a se njihovi predlozi pretoče u odluke, pa i bez prethodnog oznavanja delegacije radnih ljudi i društveno-političke organiıcije. Uporedo s tim, sve je snažnije ispoljena tendencija poveıvanja stručnog aparata samoupravnih interesnih zajednica. Ljudi oji rade u SIZ mahom smatraju da moraju imati svoju stručnu užbu; ne postoji želja da se organizuje zajednička stručna služba ı više interesnih zajednica. Takva ponašanja i shvatanja u znatoj meri poskupljuju cenu usluga, otežavaju afirmisanje delegatkog sistema, opterećuju dohodak OOUR materijalne proizvodnje doprinose stvaranju uverenja da SIZ znatno poskupljuju zadooljavanje zajedničkih potreba.

Pored toga, u funkcionisanju delegatskog sistema u samopravnim interesnim zajednicama postignuti su dosta skromni ezultati i zbog slabe povezanosti i saradnje između društvenoolitičkih organizacija, organa upravljanja, zborova radnih ljudi, :ručnih službi OOUR i radnih zajednica SIZ, s jedne, i delegacija delegata, s druge strane. Zbog toga su delegacije i delegati često repušteni samima sebi, što nepovoljno utiče na funkcionisanje elegatskog sistema u celini.

Delegati su još preopterećeni materijalima. Informacije iz elegatskih skupština su nejasno pisane, pune su cifara i podataka, erazumljivih širokoj delegatskoj bazi. Materijali se često dostavaju u poslednjem trenutku, što onemogućava da se konsultuju elegacije i delegatska baza. Najčešće se materijali dostavljaju u edovoljnom broju primeraka, pa je i to ograničavajući činilac za onsultovanje delegatske baze i davanje instrukcija delegatima. ve to doprinosi da se veoma često predlozi stručnih službi u ne:menjenom obliku usvajaju u delegatskim skupštinama.

U praksi delegati korisnikâ usluga sve ređe učestvuju u adu skupštine. Razlozi su delom subjektivne prirode: osećanje

inferiornosti, neupućenost i nesnalaženje delegata u nizu složenih pitanja o kojima se raspravlja i odlučuje.

Učesnici Jedanaestog susreta samoupravljača »Crveni barjak« odlučno su se založili za dosledno ostvarivanje delegatske suštine u radu skupština samoupravnih interesnih zajednica, što je osnova za ostvarivanje ravnopravnog društveno-ekonomskog položaja radnika OOUR materijalne proizvodnje i radnika OOUR društvenih delatnosti u sistemu društvene reprodukcije, u stvaranju i raspoređivanju novostvorene vrednosti.

U celini uzev, na Jedanaestom susretu samoupravljača »Crveni barjak« istaknuto je da se u ostvarivanju Ustava i Zakona o udruženom radu u oblasti samoupravnog interesnog organizovanja i u primeni principa slobodne razmene rada nalazimo još na početku. Do sad postignuti rezultati predstavljaju, uglavnom, samo organizacione pretpostavke za ostvarivanje suštinskih promena i kvalitativno novog društveno-ekonomskog odnosa koji počiva na principima slobodne razmene rada.

емократскиот плурализам самоуправните интереси политичкиот систем на цијалистичкото моуправување

епублички центар за деолошко-политичко разование и студии, Скопје, 78, страна 400)

njiga *Demokratski pluralizam amoupravnih interesa u politič-om sistemu socijalističkog samo-pravljanja* rezultat je rada jugo-ovenskog naučnog skupa koji je, od istim nazivom, održan krajem arta 1978. godine u Ohridu. Ovaj aučni skup organizovao je Re-ublički centar za ideološko-poli-čko obrazovanje i studije iz koplja, uključujući se na taj ačin u pretkongresne aktivnosti. snova za rad skupa bila je stu-ja Edvarda Kardelja *Pravci raz-oja političkog sistema socijalis-čkog samoupravljanja* i drugi retkongresni materijali.

Knjiga predstavlja, u stvari, oornik podnetih saopštenja i iz-bor iz diskusije koja je vođena u toku naučnog skupa. Zbornik ima ukupno trideset šest saopštenja i diskusija koji su štampani na jezicima autora, a podeljeni su u četiri skupine u zavisnosti od toga koji su aspekt osnovnog proble-ma obrađivali.

Prvi deo knjige sadrži saopšte-nja i diskusije u kojima se raz-matra fundamentalno pitanje os-novne teme skupa: suština i idej-no-teorijski koncept demokrat-skog pluralizma samoupravnih in-teresa u socijalističkom samoup-ravljanju. Zajedničko za sva sa-opštenja je shvatanje da je kon-cept demokratskog pluralizma sa-moupravnih interesa — klasni koncept. Autori smatraju da se pluralizam samoupravnih interesa ne ogleda samo u tome što se ti interesi izražavaju i suprotstav-ljaju, već i u načinu na koji se izražava njihova klasna autentič-nost i osigurava njihovo razreša-vanje na socijalističkim samo-upravnim osnovama. I klasna au-tentičnost samoupravnih interesa i njihovo razrešavanje na socijalis-tičkim samoupravnim osnovama znače, u suštini, neposrednu vlast radničke klase i radnih ljudi, kao

i njihovo samoupravno opredeljenje da traže i iznalaze razrešavanje suprotnosti i sintezu interesa. Pojam demokratskog pluralizma nije samo drugi izraz za postojeće raznolikosti interesa. »Takva interpretacija — ističe se u jednom saopštenju — značila bi ne samo sužavanje i osiromašavanje, već i menjanje stvarnosti kompleksnog sadržaja koji ovaj pojam dobija u našoj marksističkoj političkoj misli i socijalističkoj samoupravnoj praksi. U stvari, reč je o sveukupnom političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, odnosno o samoupravnoj demokratiji udruženog rada koja se utemeljuje i razvija na osnovama delegatskog sistema.«

U tom smislu u većini saopštenja posebna pažnja se poklanja jasnom razgraničavanju temeljnih razlika između demokratskog pluralizma, s jedne, i političkog pluralizma parlamentarnog kova i pluralizma jednopartijskog sistema utemeljenog na državnosvojinskim odnosima, s druge strane. »Biću socijalističkog samoupravljanja i njemu svojstvenom demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa stran je i direktno suprotan kako višepartijski tako i jednopartijski sistem vladanja. Zato svaki pokušaj njihovog oživljavanja i uvođenja ima reakcionarno značenje« — ističe se u jednom od saopštenja.

U nekoliko saopštenja iz ovog dela autori se bave problematikom interesâ u socijalističkom samoupravnom društvu. Po njima, pluralizam samoupravnih interesa ugrađen je u samu društveno-ekonomsku strukturu našeg društva. Socijalističko društvo je u svom biću protivurečno društvo i u njemu se nužno i objektivno rađa mnoštvo interesa koji nisu, kao što to dogmatska koncepcija želi da prikaže, pre svega ostaci starog, već se oni zakonito rađaju iz novog. Novi karakter i smisao samoupravnih interesa je u njihovom izvođenju iz sfere autentičnih potreba radnog čoveka. Ne »goli« materijalni interes, već »širenje osnove i dimenzija interesne strukture u skladu sa procesom oslobađanja rada na osnovama društvenog samoupravljanja, novim društvenim i političkim položajem čoveka u svim oblicima društvene i političke organizacije«.

Jedan od autora se u svom radu bavi pitanjima podruštvljavanja politike u uslovima demokratskog pluralizma samoupravnih interesa i ističe da u takvim uslovima »politika više neće služiti odbrani privatnih interesa pod maskom društvenih interesa, već preko nje treba da dolazi do sintetizovanja odnosno spajanja ili, u najmanju ruku, do usaglašavanja društvenih interesa sa pojedinačnim. Tako se ukida politika kao privilegija pojedinih društvenih grupa i postepeno postaje stvar svih radnih ljudi«.

Drugi deo knjige sadrži saopštenja koja obrađuju problem uloge subjektivnog faktora u demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa. Središnje mesto u svim saopštenjima zauzima pitanje o suštini i vodećoj idejno-političkoj ulozi Saveza komunista u demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa. Autore preokupiraju pitanja o odnosu demokratskog centralizma i samoupravnih pluralističkih interesa, pluralizma samoupravnih interesa i jedinstva avangarde itd. i, u vezi s tim, ostvarivanje dominacije radničko-klasnog interesa, odnosno interesa udruženog rada i udruženih proizvođača.

Da bi uspešno vršile svoju funkciju u sistemu socijalističke samoupravne demokratije i da bi bile nosioci njenog razvoja, društveno-političke organizacije — po mišljenju autorâ — moraju da deluju unutar tog sistema kao njegov integralni deo, a ne kao sile koje deluju spolja, namećući svoje odluke sa pozicije osamostaljene političke vlasti. U tome Savez komunista ima nezamenljivu i specifičnu ulogu: »Savez komunista kao partija radničke klase, odnosno kao njena avangarda, javlja se nužno i kao opšti politički posrednik različitih interesa u društvu. Međutim, u tom posredovanju on ne može, ne sme da se odnosi kao funkcionalistička organizacija koja bi sve

azličite interese poštovala i uravioteža vala kako bi izbegla socijalie potrese i »sačuvala sistem«. Japrotiv, Savez komunista kao vangardni odred radničke klase, ak i po cenu snažne društvene ektonike, mora sukobe interesa azrešavati i usklađivati tako da ostojano u prednji plan ističe interese radničke klase, i, što je oš važnije, da samu klasu orgaizuje tako da ona postane svesa svojih interesa i dovoljno moća da ih štiti i ostvaruje.«

Saopštenja u trećem delu knjige bradjuju odnos delegatskog sisteia i demokratskog pluralizma saioupravnih interesa. Polazna tača u svim saopštenjima jeste stav dvarda Kardelja u pomenutoj udiji da je »delegatski sistem, jedne strane, garancija o demoratskim pravima samoupravljai, odnosno radničke klase i svih ıdnih ljudi, a, s druge strane, on faktor demokratske integracije ımoupravnih interesa i razrešaınja konflikata između tih intesa.« Takvo uspostavljanje deleıtskog sistema — ističu autori — rečava da se veći deo društveh interesa politizira, i omogućada se oni javljaju u svom auntičnom vidu. To omogućava da opštedruštveni interesi identiuju sa samoupravnim interesia radnog čoveka. A to je, nasletku, istinska suština socijatičke samoupravne demokrati- Zanimljivo je napomenuti da neka od tih saopštenja pisana osnovu istraživanja koja su avljena u okviru projekta unkcionisanje i ostvarivanje deatskog sistema«.

Četvrti deo knjige — »Demoatski pluralizam samoupravnih eresa i neki aspekti političkog tema« — sadrži saopštenja koobrađuju probleme izražavanja, lovoljavanja i strukturiranja inesa radnika u organizacijama uženog rada, demokratskog ralizma u komuni, samoupravsistem informisanja u radnim anizacijama i političkom sisıu, ljudska prava i slobode u ioupravnom društvu i pluralii samoupravnih interesa i neka ga.

Knjiga *Demokratski pluralizam ioupravnih interesa u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja* jeste još jedan prilog teorijskoj razradi demokratskog pluralizma samoupravnih interesa kao novog oblika demokratskog političkog sistema. Istovremeno ona je izraz truda koji je Republički centar za ideološko-političko obrazovanje i studije uložio kako bi se afirmisao na polju izdavačke delatnosti i sistematski obogaćivao savremenu marksističku literaturu.

Slobodan Šajnovski

Roman Albreht: Uresničevanje ustavne zasnove združenega dela (Ostvarivanje ustavne koncepcije udruženog rada)

(»Komunist«, Ljubljana, 1977, strana 380)

Otkako je 1950. godine donesen Zakon o radničkom samoupravljanju (Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva) i time počelo ostvarivanje Marksovog načela »fabrike radnicima« naše društvo je do danas postiglo upravo neslućen napredak. Dovoljno je osvrnuti se samo na naš privredni razvitak. Od zemlje koja je bila u polukolonijalnom odnosu prema industrijski razvijenijim imperijalističkim velesilama, pa stoga i politički zavisna, postali smo za ove trideset tri posleratne godine, prema kriterijumima o razvijenosti u svetu, srednje razvijena zemlja. A dobro je poznato da smo u toku drugog svetskog rata pretrpeli izuzetno velike gubitke i u ljudstvu i u materijalnim dobrima i da su jedva tri godine po okončanju rata socijalističke zemlje istočne Evrope protiv nas preduzele potpunu privrednu blokadu. Međutim, uprkos svim teškoćama tih go-

dina, sačuvali smo političku nezavisnost izvojevanu u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji.

Uporedo s privrednim razvojem jačalo je i raslo radničko i društveno samoupravljanje. Posle prvih prilično skromnih začetaka, često samo načelnih, ono je sve više postajalo osnovni element našeg društvenog uređenja. Za sve to vreme sticali smo vredna iskustva u njegovoj primeni, širenju i unošenju u sva područja društvene delatnosti. Plod svega toga bili su novi, potpuniji zakoni i njihove dopune i, najzad, Zakon o udruženom radu 1974. godine. Međutim, i posle toga, u vreme kad je Roman Albreht — tokom tri godine — prikupljao građu za svoju knjigu, gomilala su se iskustva i nova saznanja, koja su bila vezana, pre svega, za ostvarivanje tog naprednog i stvarno revolucionarnog poduhvata. Jer društveni preobražaj nikada nije ostvarivan, niti je to moguće, sam od sebe, niti spontanom aktivnošću radničke klase kao najnaprednije društvene snage. To se postiže samo organizovanom akcijom celog društva. Pri tom otpore pružaju svi oni koji su u ranijem sistemu imali razne privilegije i od toga izvlačili korist, odnosno koji se nisu dovoljno brzo oslobodili prevaziđenih pogleda na tok razvoja.

Iskustva na kojima razvija svoja izlaganja Roman Albreht je uzeo iz slovenačke prakse, jer je najviše delovao upravo u Sloveniji, mada mu se ne može osporiti poznavanje odnosa i u drugim našim republikama i pokrajinama. Pružena mu je prilika da ih temeljno upozna u vreme kad je bio državni podsekretar savezne vlade, zamenik saveznog sekretara za rad, poslanik Savezne skupštine i član CK SKJ i IK SKJ.

Težište je stavio na slovenačka iskustva i iz drugih razloga: naime, opšte je poznato da je, usled istorijskih uslova, do obrazovanja radničke klase u Sloveniji došlo pre nego u drugim krajevima Jugoslavije. Osim toga, slovenački radnici i seljaci imaju i određena iskustva iz potrošačkih i opštih zadruga još pre prvog svetsk[og] rata.

Srazmerno obimna Albreht[ova] knjiga podeljena je na četiri de[la]. Prvi deo čini građa koju je pisac pripremio za razgovor sa društveno-političkim aktivom opšti[na] Ljubljana-Centar i Kragujevac [i] sa rukovodećim radnicima iz organizacija udruženog rada Slovenije u Izvršnom veću Skupštin[e] naše republike. Zato je, s obzirom na učesnike u razgovoru — članove aktiva Ljubljane i Kragujevca razumljivo što je mahom bila reč o praktičnom sprovođenju političke akcije na primen[i] Zakona o udruženom radu. Pri tom treba skrenuti pažnju na Albrehtove misli o ulozi društveno-političkih organizacija u sistem[u] samoupravljanja. On ističe da [te] organizacije ne smeju delovati u ime i umesto radnika, već kao deo radničke klase. Kao takve one moraju svakodnevno uključivati pojedince u stvaralački revolucionarni rad na razvijanju [i] afirmisanju samoupravljanja i pomagati im u tome.

S druge strane, u razgovoru s rukovodećim radnicima, opet [iz] razumljivih razloga, težište je bilo na poslovima vođenja, organizacije i usklađivanja rada među većim organizacijama, jedinicama ili granama. Ako bismo se poslužili vojnom terminologijom, rekli bismo da je u prvom razgovoru u središtu pažnje bila taktika, a u drugom — strategija, odnosno uvek ključna pitanja.

Pisac, isto tako, otvoreno govori o teškoćama i slabostima u našoj privredi i društvu uopšte. Tako on iznosi da smo uspeli, i to prvenstveno administrativnim merama, da sprečimo narastanje inflacije i da stvorimo uslove za ekonomsko ovladavanje njome, ali da samu inflaciju nismo suzbili. Dalje, još raste kako opšta tako i društvena potrošnja, one se ne usklađuju sa stopom rasta društvene produktivnosti i dohotka. Stopa privrednog rasta čak opada, a u mnogim radnim sredinama ima i »preduzetničkog mentaliteta«. Njegova posledica je — često autarkična orijentacija koja se ispoljava u neracional[nom]

ıom poslovanju, u pokušajima :atvaranja tržišta i sprovođenja ıecelishodne investicione politike.

Najzad, autor upozorava i na lve krajnosti pri vrednovanju doadašnjih rezultata, u okviru nasojanja usmerenih na stabilizaciju ›rivrede. Prva je pomalo pesinistička i svodi se na tvrdnje da .ismo postigli nikakav bitan us›eh i da administrativnim meraıa samo gušimo samoupravljaje, dok je druga, opet, suviše opımistička: navodno, presudnu bitu smo već dobili.

Drugi deo knjige u stvari čini .lbrehtova teorijska rasprava o ašem privrednom razvoju, odnoıo o organizaciji privrede, us›ojstvu njenih jedinica, o položaı radnika, vlasti radničke klase radnih ljudi, o dohotku i dohoovnim odnosima, kao i o preɔražaju društveno-ekonomskih i ruštveno-pravnih osnova radnih rganizacija. Pisac takođe podrobɔ analizira merila i kriterijume ı utvrđivanje radnog učinka radka kao osnove za određivanje ıegovog ličnog dohotka. Piše, dae, o onome što u našim uslovia najčešće dovodi do nesporaıma i sporova među radnim ljuma, pa i do obustava rada. Doće se i minulog rada i društve›-ekonomske osnove odnosâ u ıruženom radu što su s njim pozani.

Treći deo obuhvata razgovore s tivima, odnosno predstavnicima kih radnih organizacija. Albreht svakako izabrao organizacije vei značajnije za slovenačke usɔve. Oslanjajući se na njihova ɩustva, govorio je o nekim pitaıma koja u drugim radnim ornizacijama još nisu potpuno reıa. Sve četiri radne organizaci(»Slovenijales«, Spoljna trgovii trgovina na veliko tekstilm robom, »Polikem« i »Emo«) bave se i spoljnom trgovim, kojoj su u minulom razblju, kao celini, više puta upuani prigovori, kritike, pa i preri, tako da nam se čini da za ı još nismo našli sasvim adeıtne oblike i u njoj se, zbog ›cifičnih uslova, ni samoupravıje nije afirmisalo u skladu s .im željama i očekivanjima.

Pri tom autor posebnu pažnju posvećuje »Emoni«. Na njenom primeru temeljno analizira predlog samoupravnog sporazuma o udruživanju radnih organizacija u složenu organizaciju udruženog rada. Kao podloga za raspravu poslužio mu je razgovor s aktivom »Emone«, u februaru 1977. Ubrzo posle toga sporazum je prihvaćen. Kako je to bio jedan od prvih te vrste, Albreht je i poglavlju dao naslov »Tragom prvih koraka«. Time što je pohvalio ili pak izrazio neslaganje s ovom ili onom odredbom ili samo s ponekod rečju u predlogu sporazuma autor je pokušao, pre svega, da pomogne sastavljačima i predlagačima takvih sporazuma u drugim radnim organizacijama, a nikako da ih navede na kopiranje, koje je, uprkos tome, ponegde prilično uzelo maha i koje otkriva da je novo organizovanje ponegde shvaćeno samo kao — forma za stari sadržaj.

Analizirajući sporazum u »Emoni«, Albreht ukazuje i na put kojim složena organizacija udruženog rada može doći do što boljeg sporazuma, kao osnovnog akta za svoje delovanje. Taj put vodi preko postupnog dogovaranja i svestrane diskusije u kojoj treba da učestvuje što veći broj radnih ljudi, preko uzimanja u ozbir mišljenja stručnjaka sa raznih područja, dogovaranja među raznim jedinicama i, najzad, demokratskom borbom mišljenja. Sporazum ni u kom slučaju ne bi smeo da bude delo isključivo stručnjaka i rukovodećih radnika, za koji bi članovi kolektiva trebalo samo da glasaju, ili čak ni to.

Poslednji, četvrti deo sadrži izvode iz dela drugih autora, odnosno iz zakonskih i ustavnih akata i rezolucija SKJ. Izbor je na poseban način zanimljiv, jer pokazuje šta je, po mišljenju redakcije »Komunista«, najznačajnije za naše današnje prilike. Očigledno je, takođe, da je redakcija tim prilozima želela da knjizi dâ karakter svojevrsnog priručnika za društveno-političke radnike u privredi, odnosno u radnim organizacijama koje posluju na ekonomskim načelima.

U tom delu knjige objavljeni su izvodi iz Ustava koji se odnose na udruženi rad, zatim najvažnije odredbe Zakona o udruženom radu, kao i više odlomaka iz raznih dela klasikâ marksizma — Marksa i Engelsa. Tu je, dalje, izvod iz Programa SKJ usvojenog na Osmom kongresu, misli Edvarda Kardelja (»Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«, predavanje održano na RTV Ljubljana o ulozi i značaju tehničke inteligencije, govor na Trećoj sednici CK SKJ godine 1976), kao i deo izlaganja Borisa Kidriča na Šestom kongresu SKJ. S obzirom na to da je Šesti kongres održan 1952. godine, dakle, kad je već donesen Zakon o radničkom samoupravljanju, Kidričeva izlaganja ukazuju na načelnu i dalekosežnu programsku orijentaciju Saveza komunista koja je i danas aktuelna.

Od vremena kad je Roman Albreht prikupljao građu za svoju knjigu i zatim je napisao prošle su bar dve godine. Pokazalo se da su njegove ocene i predviđanja bili u suštini tačni, čvrsto zasnovani i realni. To potvrđuje ne samo svakodnevna praksa već i niz ocena vodećih ličnosti iz raznih društveno-političkih organizacija i skupština. U tome je upravo i jedna od najvećih vrednosti ove knjige, koja predstavlja značajan prilog marksističkoj političkoj ekonomiji, izrastao iz savremene jugoslovenske stvarnosti.

Mile Pavlin

Dr Dušan Dragosavac: Nacionalno i internacionalno

(Centar za kulturnu djelatnost SSO u Zagrebu, Zagreb, 1978)

Knjiga *Nacionalno i internac[…] nalno* dra Dušana Dragosavca n[…] stala je kao rezultat svakodnev[…] idejno-političke borbe u osmiš[…] vanju aktualnih pitanja u pre[…] davanju određenih proturječnos[…] izgrađivanja socijalističkih od[…] sa kao svjetskog procesa. Drug[…] riječima, nastala je kao rezult[…] autorovih nastojanja i napora d[…] u kontinuitetu razvoja socijalis[…] tičkih odnosa kao svjetskog pro[…] cesa marksistički promišlja i s[…] gledava neka, uz određenu eksp[…] kaciju, aktualna pitanja izgradn[…] socijalizma u nas i borbe za s[…] cijalizam u suvremenom svije[…] uopće.

Polazeći s pozicija klasikâ mar[…] sizma i samoupravne socijalist[…] ke prakse, služeći se pri tom i[…] kustvima i dostignućima razvo[…] socijalizma u cjelini — autor ra[…] pravlja o najbitnijim pitanjim[…] poimanja i osmišljavanja kat[…] gorija i međusobnih odnosa *n[…] cionalnog* i *internacionalnog*, pr[…] matrajući ih u sklopu i kontek[…] tu pozicija i povijesnih interes[…] radničke klase. Upravo s pozicij[…] klasikâ marksizma (posebno s L[…] njinovih stavova), Dragosavac vo[…] di polemiku i pri tom kritizir[…] svako etatističko-birokratsko i po[…] zitivističko poimanje i tumačen[…] navedene problematike, jer su n[…] značene i njima slične teorije […] svojoj biti usmjerene ka pozitiv[…] stičkoj koncepciji »velikonacional[…] nog avangardizma koji je osl[…] njen na državnu vlast i državn[…] vlasništvo«, što negativno djelu[…] na razvoj i realizaciju socijali[…] ma. U navedenim je teorijama […] koncepciji proleterskog internaci[…] nalizma, ističe autor, potpuno za[…] nemaren i zapostavljen čovjek. […] »zaboraviti na radnog čovjeka zn[…] či zaboraviti na suštinu socijali[…] ma« (Tito).

Prema tome, u birokratsko-po-itivističkoj koncepciji poimanja interpretacije nacionalnog i in-ernacionalnog potpuno su zapo-stavljeni konkretni ljudi, njihovi acionalni osjećaji i slobode i sve e to, kaže autor, žrtvovano u ime klase državi. Naznačene koncep-cije dogmatiziraju i proleterski nternacionalizam i tako ga, ističe autor, svode na isključivu funkci-ju i poslušnu službu velikodržav-ja i monopola određenih biro-kratskih slojeva koji, logično, sta-jinistički put izgradnje socijaliz-ma proglašavaju jedino pravim i obaveznim modelom izgradnje so-cijalističkih odnosa za sve zemlje i narode i za sva vremena. Tko drugačije misli i radi, kaže autor, i pri tom uočava specifične uv-jete i okolnosti svoje nacije i svoga prostora i vremena — če-sto se proglašava nacionalistom.

Prema tome, takvo shvaćanje i prihvaćanje proleterskog interna-cionalizma je antimarksističko, a istinski shvaćen i primjenjivan proleterski internacionalizam — u Marxovom smislu poimanja — i danas predstavlja, kaže autor, je-dan od osnovnih principa mark-sizma-lenjinizma u razvoju soci-jalizma kao svjetskog procesa, ko-ji se ostvaruje u internacionalis-tičkoj solidarnosti radničkih i svih oslobodilačkih pokreta u međuna-rodnim okvirima. Pri tom autor napominje da se principi među-narodne solidarnosti progresivnih socijalističkih snaga i oslobodilač-kih pokreta mogu ostvarivati sa-mo na osnovi ravnopravnosti i poštivanja suvereniteta i nemi-ješanja jednih socijalističkih ze-malja u poslove drugih socijalis-tičkih zemalja i pokreta. Svako narušavanje nacionalnih interesa i osjećaja može »dovesti do pro-blema unutar pokreta, jer će sva-ki pokret odbiti suradnju koja od njega traži različite koncesije, ko-ja dira u njegovu autonomiju i time ugrožava i samu njegovu os-novu« (str. 146).

Upravo u tom sklopu i u tom kontekstu Dragosavac napominje da ovako shvaćen i prihvaćen in-ternacionalizam ne proturječi re-alnim razlikama koje proizlaze iz posebnih uvjeta i specifičnosti u kojima se društveni odnosi ostva-ruju. Drugim riječima, određene razlike i izvjesne proturječnosti proizlaze iz različitog i opet zajed-ničkog, pa iz tih razloga i jedin-tvo koje se uspostavlja iz razli-čitog jest, po Marxu, suština so-cijalističkog i uopće radničkog internacionalizma, odnosno sušti-na i bitna odrednica proleterskog internacionalizma o kojem se u tekstovima objavljenim u djelu Dušana Dragosavca raspravlja.

Zbog toga je upravo danas, na sadašnjem stupnju društvenog raz-voja i u današnjoj konstelaciji društveno-ekonomskih i političkih previranja, proturječnosti i sukob-ljavanja izuzetno važan, ističe au-tor, istinski marksistički pristup razumijevanju i primjeni u prak-si internacionalističke solidarnos-ti progresivnih snaga čovječanstva. Drugim riječima, izuzetno je važ-no razumjeti i u praksi (kako u-nutar državnih granica svake vi-šenacionalne i posebno socijalis-tičke zajednice tako i u međuna-rodnim okvirima) postići jedin-stvo na osnovi realnih razlika ko-je, dakako, ne negira, već, napro-tiv, afirmira nacionalne osjećaje i postojeće razlike i od njih upravo treba da polazi.

Osnovno polazište za takvo ra-zumijevanje i primjenu proleter-skog internacionalizma, odnosno socijalističke i radničke solidar-nosti, danas je istinsko razumije-vanje i poštivanje *nacionalnog*, jer su suverenost i ravnopravnost nacija osnovne pretpostavke os-tvarivanja istinskog marksistički poimanog proleterskog internaci-onalizma, odnosno zbližavanja i povezivanja nacija u suvremenom svijetu, punom proturječnosti i međusobnog sukobljavanja. I zato afirmacija nezavisnosti i princip nemiješanja predstavljaju osnov-nu pretpostavku za razvijanje ra-vnopravnih odnosa i internaciona-lističke solidarnosti u novim uvje-tima. Internacionalistička se soli-darnost dokazuje i potvrđuje u stvarnoj podršci društvenim sna-gama svih zemalja koje se bore za slobodu i nezavisnost, za us-postavljanje ravnopravnijih me-đunarodnih odnosa, za istinsku socijalističku misao i praksu u

današnjim uvjetima društveno-ekonomskih procesa.

Stoga proleterski internacionalizam i proleterska solidarnost obavezuju na nesebičnu pomoć i podršku svim revolucionarnim pokretima za nacionalno i klasno oslobođenje koji u sebi istovremeno, kako reče autor, »uključuju i suštinsku socijalističku demokraciju, koja podrazumijeva ne samo vlastiti put u revoluciji i izgradnji socijalizma već i iznad svega ravnopravnost između velikih i malih, između onih koji su u različitim razdobljima preuzeli političku vlast i onih koji stoje pred tim zadatkom« (str. 173).

Suverene i ravnopravne nacije su osnovna pretpostavka za istinsko slobodno povezivanje nacija, odnosno izgradnje socijalizma kao svjetskog procesa, a bez razvoja socijalizma nema istinskog rješavanja nacionalnog pitanja, slobode radničke klase i čovjeka uopće, kao krajnjeg cilja marksističke revolucionarne teorije i akcije danas. Tako će progresivne snage kontinuirano i sve snažnije razvijati socijalističke odnose i ujedno ići slobodnije na sve veću suradnju i koordinaciju u svjetskim razmjerima. U tome i jest velika uloga i odgovornost Saveza komunista: u borbi protiv nacionalističkog i u afirmaciji općeljudskog, u borbi za bratstvo i jedinstvo svih nacija i narodnosti i istinsku solidarnost na djelu u neposrednoj praksi.

Savez komunista Jugoslavije, ističe autor, polazi od ocjene i pretpostavke da je za realizaciju istinski shvaćene i prihvaćene internacionalističke solidarnosti radničke klase i socijalizma potrebna i efikasna borba protiv nacionalnog šovinizma koji se javlja u pripadnika nacije kojoj i komunisti također pripadaju i, dakako, uporna borba za istinsko ostvarenje ravnopravnih odnosa među nacijama i nacionalnostima unutar vlastitih državnih zajednica. Jer istinski internacionalizam ne prihvaća nacionalnu unifikaciju, ne znači negiranje nacionalnih obilježja i etničkih zajednica kao subjekta u višenacionalnoj socijalističkoj zajednici, već, naprotiv, njihovu afirmaciju.

Stoga se u izgradnji socijalističkih odnosa na samoupravnim osnovama uloga Saveza komunista kao avangarde radničke klase ističe u tekstovima knjige kao ključno pitanje i ujedno provlači kao osnovna »crvena nit«, jer Savez komunista treba da polazi od jedinstvenog sagledavanja teorije i prakse, misli i akcije, težnji i realnih mogućnosti. Drugim riječima, Savez komunista se bori za oslobođenje ličnosti i razvojem humanijih odnosa među ljudima i narodima, što dobiva konkretnu sadržinu u uvjetima razvijene socijalističke samoupravne demokracije.

U tom kontekstu autor ističe zahtjev za efikasnijom borbom komunista unutar klase i u njenom interesu »protiv dekreta i negativnog forumskog rada, te odgovornost pojedinačnu i kolektivnu članova foruma i foruma u cjelini za njihovu političku angažiranost. Ukoliko se u tome uspijeva i razvija samoupravljanje, utoliko i državna uprava, kao stručni aparat potčinjen samoupravljanju, dobiva u svom značenju, pa će i rad i odluke tih organa biti u skladu sa tendencijama razvitka socijalizma; onda je i socijalistička država i diktatura proletarijata instrument socijalizma za obranu socijalizma od raznih socijalizmu tuđih subverzivnih i kontrarevolucionarnih djelatnosti« (str. 244).

U poglavlju »Religija i crkva u suvremenim uvjetima« (valja primijetiti da ono odudara od konteksta naslova i cjeline tekstova) autor ističe da Savez komunista Jugoslavije i u tom pitanju »dosljedno polazi od ravnopravnosti građana, bez obzira na njihovo vjersko opredjeljenje... jer se radni ljudi i njihovo društveno i političko značenje, prije svega, mjere učestvovanjem u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva, njihovim patriotizmom prema svojoj domovini, a ne po tome da li su oni vjernici ili ateisti« (str. 201).

Valja na kraju istaći da navedeno djelo dra Dušana Dragosavca predstavlja doprinos boljem shvaćanju i razumijevanju pojmova i međusobnih odnosa *nacio-*

lnog i *internacionalnog* kao izu-
no važnih pitanja u svakoj vi-
ıacionalnoj zajednici i razvoja
:ijalizma kao svjetskog proce-
uopće.

Savo Pešić

· Omer Ibrahimagić: formisanje u moupravnom lruženom radu

ıstitut za društvena raživanja FPN »Veljko ɔhović«, Sarajevo, 1978)

ormisanje uopšte, a napose u
noupravno organizovanom u-
ıženom radu, ustavna je kate-
·ija i obaveza. U skladu s tim
·umnjiva je društvena zainte-
ovanost i potreba da informi-
je uistinu preraste u jedinstven
em i neodvojivu komponentu
ıpnih socijalističkih samouprav-
odnosa.

I uslovima socijalističkog samo-
·avljanja u kojima se radnička
sa i institucionalno organizuje
neposredno odlučivanje o cje-
društvene reprodukcije i u-
vljanje društvenim poslovima
ɔrmisanje ima izuzetnu ulogu.
samoupravno odlučivanje rad-
a u udruženom radu i za ostva-
ınje uloge u delegatskom siste-
neophodno je da oni raspola-
odgovarajućim informacijama,
aročito onim podacima kojima
iskazuje njihov ukupni rad u
ɔnizacijama udruženog rada i
j rad čiji se rezultati izdvajaju
opštedruštvene potrebe. Tek
ı radnik može da bude u to-
kretanja svoga rada i promje-
u uslovima i rezultatima druš-
ıe reprodukcije. Tek ako je
ɔovremeno i cjelovito obaviješ-
radnik u udruženom radu i
j društvenoj zajednici može
:reno odlučivati i ovladati cje-
m svoga rada na svim nivoima
oupravne društvene organiza-
. Iz tih razloga i kažemo da
je informisanje sastavni dio sa-
moupravnih društvenih odnosa i
jedan od bitnih instrumenata sa-
moupravnog odlučivanja radnika
o uslovima, sredstvima i rezulta-
tima svoga rada.

Ovih nekoliko prethodnih nazna-
ka istakli smo da bismo nagovi-
jestili neke praktične motive na-
stanka studije *Informisanje u sa-
moupravnom udruženom radu* i
zadatke na koje upućuje njen teo-
rijski koncept. Studija se, u os-
novi, bavi proučavanjem praktič-
nih mogućnosti razvoja sistema in-
formisanja u funkciji samouprav-
nog odlučivanja radnika u udru-
ženom radu. Međutim, analiza se
ne zadržava samo na tome. U te-
orijskom, a i u istraživačkom do-
mašaju funkciju informisanja u
udruženom radu povezuje sa od-
lučivanjem radnika i u široj dru-
štvenoj zajednici, u delegatskom
sistemu i u tom pravcu naznačuje
i praktične mogućnosti i značaj
sistema informisanja. Tako stu-
dija upućuje na potrebu i pravac
razvoja cjelovitog i jedinstvenog
sistema informisanja kao kompo-
nente razvoja udruženog rada, a
ne kao instrumenta koji spolja
prati kretanja u procesu udruže-
nog rada. Time se čini korak da-
lje u promišljanju mjesta i uloge
sistema informisanja u ukupnom
sklopu samoupravne organizacije
udruženog rada i društva u cjeli-
ni. Informisanje se smješta me-
đu elemente jezgra društvenog
odnosa i, kako se u samoj studiji
kaže, »konstitutivni je dio samog
društvenog produkcionog odno-
sa«.

Studija, koja je predmet naše
pažnje, sadrži dvije dimenzije i
nivoa problematizacije pitanja.
Prvo, teorijski nivo promišljanja
fundamentalnih pretpostavki i po-
trebu razvoja sistema informisa-
nja primjerenog samoupravnom u-
druženom radu i samoupravnom
produkcionom odnosu u cjelini
društvene reprodukcije. Drugo,
empirijsko-istraživačku dimenziju
koja se bavi spoznajom praktič-
nih mogućnosti funkcionisanja si-
stema informisanja i njegovim u-
ticajem na sadržinu procesâ odlu-
čivanja i ostvarivanja kontrole
radnika u provođenju tih odluka.

Vrijednost ove studije je upravo u tome što uspješno povezuje postavljeni teorijski koncept kritičke analize sa interpretacijom rezultatâ empirijskih saznanja i što u tom dijalektičkom spoju definiše elemente za jedan mogući naučno zasnovan teorijski koncept informisanja u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Teorijskim konceptom studije bitno su određeni njena struktura i sadržaj u cjelini. Na toj osnovi, u studiji se logično izdvajaju tri tematski zaokružene cjeline: društveni sistem informisanja u samoupravnom udruženom radu; informisanje radnika u složenim organizacijama i samoupravna organizacija informisanja.

U okviru prve tematske cjeline riječ je o nastojanju da se definišu osnove za cjelovit teorijski koncept sistema informisanja u samoupravnom udruženom radu, odredi mjesto čovjeka u društvenom sistemu informisanja sa stanovišta njegovog položaja u produkcionim društvenim odnosima, da se definišu jedinstvene osnove sistema informisanja i mjesto subjekata i institucija socijalističkog samoupravnog društvenog sistema informisanja u ostvarivanju zadataka tog sistema u socijalističkom samoupravljanju.

Osnovni smisao opredjeljenja teorijskog koncepta studije mogao bi se iskazati u stanovištu da je društveni sistem informisanja determinisan prirodom i karakterom društvenog sistema proizvodnje i produkcionog društvenog odnosa u cjelini i da položaj čovjeka u tim odnosima određuje i njegovo mjesto u društvenom sistemu informisanja. Obaveza informisanja radnika u uslovima socijalističkog samoupravljanja, i na tim osnovama organizovanog udruženog rada, proizlazi iz pozicije radnika u udruženom radu i u društvu u cjelini. Otuda je jedinstveni sistem informisanja od osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica do federacije ne samo potreba već i nužnost na sadašnjem stupnju razvitka. Takav sistem društvenog informisanja »služi za čvršću društvenu integraciju rada i sredstava i ostvarivanje preovlađujućeg uticaja na cje- društvenog razvoja« (str. 31). T- su bitno opredijeljeni i ulo- zadaci subjekata i institucija d- štvenog sistema informisanja, u- i zadaci informisanja u cje- »Zadatak društvenog sistema i- formisanja u uslovima izgrad- socijalističkog samoupravlja- na osnovama udruženog rada - kaže se u studiji — jeste da ob- bijedi normalan tok informac- između subjekata tog sistema - drukčije rečeno, između subje- ta samoupravnog produkcio- odnosa. A njegovi subjekti su s- učesnici u društvenom poduk- nom procesu« (str. 24).

U drugom dijelu studije uopš- vaju se rezultati empirijskih - traživanja provedenih u nekol- složenih organizacija udružen- rada. Tu se daju bitni pokazate- stanja informisanja radnika u - druženom radu, i to o osnovn- pitanjima koja određuju njih- položaj u udruženom radu, k- na primjer, informisanje o k- stituisanju OOUR na osnovama - stavâ, o planovima i stepenu o- tvarivanja razvoja proizvodnje, p- slovne saradnje i udruživanja, - o ličnoj, zajedničkoj i društven- potrošnji i razvoju samouprav- odnosa. S tim u vezi, odgovara- ća pažnja je posvećena i organi- ciji i oblicima informisanja u - druženom radu. Sadržaj i orga- zacija informisanja dovode se - međusobnu zavisnost i u funkc- su osnovnog cilja sistema info- misanja u cjelini. Osnovna por- ka istraživačkih rezultata je d- od razvijenosti informisanja, n- gove samoupravne usmjerenosti - organizacije, kao i njegove int- grisanosti u tokove socijalističk- samoupravnog društveno-ekonom- skog sistema i samoupravnog o- lučivanja radnika, zavise i rez- tati razvoja informativne djela- nosti i ostvarivanje društvene u- ge informisanja u samoupravno- odlučivanju u složenim organiz- cijama udruženog rada.

Kao logičan nastavak teorijsk- rasprava i uopštavanja empiri- skih rezultata slijede i razmatr- nja o praktičnim pitanjima samo- upravne organizacije informisan- U studiji se, na osnovu istraživa-

ı rezultata i ustavnih opredje-
nja, ukazuje na moguće oblike
noupravnog organizovanja in-
mativne djelatnosti u funkciji
noupravnog odlučivanja i ostva-
anja samoupravne kontrole rad-
ka u organizacijama udruženog
da. Autor se zalaže za izgrađi-
nje integralnog sistema samo-
ravne organizacije informisanja
ji bi bio sastavni dio ukupnog
stema udruženog rada. Samo
kvo informisanje može biti fak-
r razvoja samoupravnih socija-
tičkih društveno-ekonomskih od-
osa u udruženom radu i instru-
ent ostvarivanja samoupravnih
ava i dužnosti radnika u udru-
nom radu i društvu u cjelini.

Kao prilog studiji dati su i naj-
ıžniji izvodi iz Ustava SFRJ o
avima, dužnostima i obavezama
ıdnika u oblasti informisanja; iz-
odi iz Zakona o udruženom radu
Nacrt rezolucije Skupštine SFRJ
osnovama društvenog sistema in-
ormisanja. Ovi prilozi mogu veo-
ıa korisno poslužiti da bi se shva-
le osnovne društvene intencije na
lanu daljeg unapređivanja siste-
ıa informisanja u uslovima sa-
ıoupravno organizovanog udruže-
og rada.

Studija sadrži i veoma bogatu
ibliografiju koja može dobro po-
lužiti svima onima koji se u
vom naučnom ili stručnom radu
ave pitanjima iz oblasti infor-
ıativne djelatnosti.

Ako bismo pokušali da rezimira-
no zaključke i poruke studije, on-
la bismo to mogli iskazati na slje-
leći način:

— studija predstavlja piomrski
straživački rad u oblasti u koju
e nauka tek zakoračila. Utoliko
na ima vanrednu vrijednost, jer
tvara mnoga pitanja i probleme
kojima nauka treba da dâ svoj
ud. Ovu pozitivnu stvaralačku di-
nenziju studije susrećemo u svim
ijenim dijelovima;

— u studiji se afirmišu osnov-
ıa društvena opredjeljenja na pla-
ıu razvoja i organizovanja infor-
nisanja u samoupravnom udruže-
ıom radu, a posebno potreba na-
učnog proučavanja informisanja
sa stanovišta radničkog odlučiva-
ıja i kontrole u organizaciji u-
druženog rada. Time se na širem
prostoru društvenih potreba izgra-
đuje zahtjev naučno-istraživačkog
rada na ovom području;

— studija ima posebnu vrijed-
nost jer se u njoj ukazuje na
nove mogućnosti razvoja sistema
informisanja u praksi. U tom po-
gledu studija je veoma inspirativ-
na i podsticajna za društvenu prak
su samoupravne organizacije dru-
štvenog sistema informisanja, ali
i za istraživanje njegovih praktič-
nih mogućnosti;

— empirijsko-istraživački dio
studije pruža dragocjene rezultate
koji omogućuju kritičko-interpre-
tativni pristup i iznalaženje onog
teorijskog koncepta koji upućuje
na mogućnosti daljeg unapređiva-
nja sistema informisanja u udru-
ženom radu. S tog stanovišta ovo
istraživanje, koje predstavlja dio
rezultata sveobuhvatnog istraživač-
kog projekta »Samoupravna orga-
nizacija informisanja u složenim
organizacijama udruženog rada«,
a čiji je nosilac Institut za druš-
tvena istraživanja Fakulteta poli-
tičkih nauka u Sarajevu, prenosi
dragocjeno iskustvo neophodno za
dalje organizovanje naučnoistra-
živačkog rada u ovoj oblasti.

Aktuelnost pitanja koja se, na
bazi empirijsko-istraživačkih rezul-
tata, teorijski elaboriraju u ovoj
studiji, daje joj i odgovarajuće
mjesto u naučnoj literaturi i dru-
štvenoj praksi. Zato je s razlogom
možemo preporučiti i onima koji
se informisanjem bave u praksi i
onima koji imaju naučnih i struč-
nih pretenzija da se bave proučа-
vanjem društvenog sistema infor-
misanja u samoupravnom udru-
ženom radu.

Ibrahim Bakić

Mićo Rakić: Od Narodnog fronta do Socijalističkog saveza

(»Oslobođenje«, Sarajevo, 1979)

Tek objavljena knjiga Miće Rakića *Od Narodnog fronta do Socijalističkog saveza* (s podnaslovom »Prilog savremenom političkom organizovanju političkog sistema«) ide u onu vrstu naše najnovije politikološke literature koja će, nesumnjivo, izazvati odgovarajuće interesovanje javnosti, kako svojom aktuelnošću tako i usklađenom unutarnjom logikom kazivanja i poukama koje proizlaze iz cjeline njene kompozicije. Razloga za ovakvu tvrdnju ima više i mi ćemo pokušati da ukratko obrazložimo one najvažnije.

Treba istaći, prije svega, historijski kontekst u kome se ovo djelo pojavilo. Već dvije ili tri godine, naime, kod nas se vode plodne i žive diskusije o daljim pravcima razvitka političkog sistema, socijalističkog samoupravljanja, inspirirane znamenitom studijom Edvarda Kardelja na istoimenu temu i najnovijim Titovim idejama o produbljivanju istinskog sistema kolektivnog rukovođenja, inovacijom i institucionalizacijom njegovih novih oblika. Međutim, kako su to i eksplicite istakla obojica velikih revolucionara, misaoni ideološki horizont koji su oni još šire otvorili, oslobađajući ga i od poslednjih ostataka dogmatizma, u tradiciji našeg revolucionarnog kontinuiteta nipošto nije smio biti izložen riziku da odmah nekako bude i zatvoren po inerciji mentaliteta (i kod nas još ponegdje prisutnog) po kome je sve što dolazi »odozgo« već samo po sebi istinito i da stoga ne podliježe daljem imanentnom razlaganju. Koliko su se recidivi ove zakašnjele svijesti odmah pokazali kao nesuvisli potvrdila je upravo sâma naša najšira društveno-politička javnost čije se interesovanje za pomenutu problematiku pokazalo permanentnim, a nikako prolazno-efemernim. U toku rasprava produbljeni su gotovo svi aspekti našeg sadašnjeg političkog realiteta te se još jednom snažno manifestiralo to koliko smo daleko od trivijalnog političkog direktivizma i pragmatizma.

Iz takvog ugla treba onda smatrati i knjigu Miće Rakića *Od Narodnog fronta do Socijalističkog saveza.* Nakon višegodišnjeg bavljenja ovom problematikom koje mu je i kroz njenu naučno-teorijsku obradu omogućilo uspješnu sintezu metodološkog pristupa i stupnja dostignutih spoznaja, autor je bliže prosvijetlio temu o savremenom značaju i ulozi jedne takve masovne društveno-političke organizacije kao što je SSRN u strukturalnoj cjelini našeg današnjeg političkog sistema i njihovih daljih perspektiva. Da bi ostao na nivou svog misaonog pregnuća, Rakić je, da bi izbjegao i zamci da ostane okružen samo zidom neposrednog historijskog trenutka, morao, između ostalog, da se posluži dvostrukim metodološkim zahvatom — da se, kako bi rekla moderna politička filozofija, od aktueliteta izdigne do historiciteta i da tim retroaktivnim putem dosegne autentičnu spoznaju o aktuelitetu, po načelu da je »istina data samo kao cjelina i da pojedinačna zbivanja samo kroz tu cjelinu otkrivaju svoju istinu«.

Za obradu ovako slojevite problematike to je značilo obavezu da se ona najprije situira u kontekst nekih prethodnih ili uporedo nastajućih političkih iskustava organizacija sličnog tipa u modernom svijetu (prvi dio knjige), a onda i u kontekst vlastite evolucije, njenih iskušenja, dosadašnjih domašaja i iskustvenih pouka (drugi dio).

Razuđenom analizom ideologija i prakse političkih organizacija ove vrste u političkim sustavima savremenog Zapada i u socijalističkim zemljama u kojima postoji državni monopol na sredstvima za proizvodnju, kao i u nekim društvima trećeg svijeta, autor je došao do nedvojbenog stava da njihova iskustva ne odgovaraju prirodi jugoslovenske revolucije, bilo da su povijesno već prev...

idena bilo da su nastala u drugaijim konstelacijama historijskih bivanja, u istom vremenu, ali u itno različitom epohalnom prostoru. Pluralizam zapadnog tipa iije isto što i pluralizam samouravnih interesa, jer prvi počiva a nekim klasičnim principima apitalističke konkurencije, a ovaj lrugi na iznalaženju optimalnog nteresnog konsensusa, te, prema ome, ni tip političkih organizacia koje ih sprovode ne može biti dentičan. S druge strane, posmaranje SSRN kao pukog prenosnika u krutom sklopu transmisionog mehanizma koji energiju parijske i državne volje na pasivan način transponira u svoju svijest radi njihove animacije (što je kao manir i danas prisutno u većini socijalističkih zemalja) za nas se poodavno već pokazalo ne samo kao neprimjereno već i kao duboko arhaično. Najzad, politička tradicija trećeg svijeta, ističe Rakić, konstituirala se u osobenim uslovima borbe za nacionalno oslobođenje od imperijalizma i kolonijalizma. Strukture njegovih društveno-političkih organizacija su vrlo slojevite, često nastale u bitno drugačijim uslovima od onih naših, sa značajnim recidivima višepartijskih sistema ili pak sa različitim vidovima diktatura. Mi taj svijet uvažavamo naročito u onom njegovom dijelu koji čine nesvrstane zemlje sa svojim širokim, progresivnim političkim organizacijama narodnofrontovskog tipa, sa oslobodilačkom i miroljubivom socijalističkom platformom, uz sav respekt koji pretpostavlja uzajamno poštovanje i raznolikost puteva u borbi za progres i mir, bez nametanja političkih modela.

Drugi dio knjige, u kome autor prelazi na šire i produbljenije vlastite opservacije jugoslovenskog iskustva u toku revolucije i poslije nje, prividni je nastavak prvog dijela i uglavnom je usredsređen na središnje pitanje: na koji je način kod nas oblikovana tradicija NF/SSRN i koji su bili preduslovi njene specifične profilacije?

Iz bogatog spektra Rakićevih razmatranja ove problematike može se nazreti slojevit odgovor čije su pretpostavke sljedeće:

Organizacija NF u toku revolucije nastala je u onom njenom segmentu »pobune naivnog narodnog tla u koje je udarila iskra revolucionarne misli«, gdje se spontana energija unutarnje pobune na logičan način uključila u spoljnju regulaciju prakse i svijesti cijelog pokreta. U tome je procesu glavnu ulogu odigrala KPJ koja je na vrijeme uočila sve opasnosti što bi ih za dalji razvitak Narodnog fronta mogla donijeti apsolutizacija njegove organizacije ili pak težnja za neograničenom spontanošću koja bi neminovno dovela do njegovog podvajanja od zbiljskih tendencija revolucije. Začeci obiju tendencija — istina, tek na marginama kretanja — mogli su se zapaziti i kasnije, bilo u zlokobnom obličju teorije o »transmisijama« ili pod vidom malicioznog prigovora da će spontanitet Narodnog fronta vrlo brzo progutati vlastitu organizaciju i da će se u njemu utopiti i rasplinuti i sama KPJ. Daljnji su događaji, prirodno, takvim pretpostavkama negirali svaku artikulativnost i razgolitili ih u svoj njihovoj političkoj nesuvislosti.

Ali se upravo zato moralo odgovoriti na pitanje koje se nalazi i u središtu Rakićeve znanstveno-političke pažnje: šta su zapravo NF/SSRN po svom historijskom poznavanju i šta je njihova stvarna bit?

Odgovor je, po autorovom mišljenju, nagovješten već u kontinuitetu naše revolucije. Kao što je njena unutarnja neprekinutost trajno onemogućavala bilo kakvu veću disharmoničnost, nego, naprotiv, vodila daljim razuđivanjima i mnogim suptilnim izvedbama, tako su i NF/SSRN tu imanentnu logiku revolucije postupno ostvarili tokom cijelog svog razvitka da bi stigli do današnjih formi svoje političke egzistencije. Istina njihove evolucije je vrlo jednostavna, mada je upravo zato nedostupna mnogim dogmatskim i malograđanskim mentalitetima: NF/SSRN nisu nikakva ideološka konstrukcija niti politička opsjena izmišljena radi prikrivanja »stvarnih centara moći«,

već je to organizacija koja je od početka na organski i izvoran, izvana nenametnuti način, okupljala sve progresivne slojeve našeg stanovništva i sve radne ljude koji su prihvatali vrijednosni sistem jugoslovenskog socijalizma. Taj proces je postojao tim obuhvatniji što je bio širi zamah izgradnje socijalističkog samoupravljanja te se i sam prvobitni naziv za Narodni front vremenom morao transformirati u Socijalistički savez radnog naroda. Promjena imena nije samo nominalna i simbolična (kao ni promjena KPJ u SKJ) nego je nastala kao proizvod stvarnih potreba da se i na ovaj način naglasi njegova prava bit. Jer hod vremena neminovno proširuje i obzorja revolucije. Ona su danas mnogo šira nego u svojim prvobitnim začecima, iz čega onda proizlazi i razgranatija uloga samog SSRN. Nova konstitucionalna organizacija društva iz 1974. uvođenje delegatskog sistema, donošenje Zakona o udruženom radu 1976. godine; odmah poslije toga široke diskusije o pluralizmu samoupravnih interesa i najnovije inicijative za dalje usavršavanje kolektivnog rukovođenja — sve su to bile okolnosti koje su zahtijevale da se egzistencija SSRN dinamizira i intenzivira te uzdigne do novog razvojnog stupnja. Prije toga obračun s novim oblicima opozicije u različitom rasponu — od one etatističke i tehnobirokratske, koja je SSRN posmatrala kao puki i nepotrebni privjesak sistema, do one malograđanske i anarholiberalne, koja je htjela da SSRN pretvori u samostalnu konkurentsku partiju i uzvisi je iznad revolucije. Ova gibanja opozicije između potpune negacije SSRN i njegove hipostaze nisu ostavila dubljeg traga, ali ih je ipak trebalo savladati.

U dinamičnom slijedu svih ovih zbivanja, završava Mićo Rakić, danas smo u mogućnosti da nedvosmisleno damo i definiciju SSRN: to je masovna društveno-politička organizacija koja je, nastavljajući svoju frontovsku tradiciju, uspjela da okupi oko realizacije sistema političkih vrijednosti naše revolucije sve njene napredne subjekte (pojedince, stručna udruženja, udruženja građana i druge forme asocijacije radnih ljudi), i da preko svoje ustavne uloge u političkom sistemu i odgovarajuće metodologije rada koja zahvata sva područja njegove strukture stvori pretpostavke za ono što je u toj ulozi najbitnije — stalno reproduciranje vlastitog bića kao »kolektivnog mislioca« koji u jedinstvu spontanosti i regulacije kreira sve potrebne uslove za ostvarivanje istinske historijske misije SKJ kao revolucionarne avangarde. Ova je odredba dovoljno sintetička da bi se odmah mogla uključiti i u širu definiciju samog političkog sistema. Taj sistem sa svojim daljim perspektivama nije ni parlamentarno-pluralistički ni etatističko-monistički, nego izvorno samoupravni, sa slobodnim gibanjem svih svojih segmenata, prožetih jedinstvenim sistemom revolucionarnih vrijednosti. SSRN se — i tu je poanta autorovog izlaganja — historijski potvrdio kao jedan od njegovih nezaobilaznih sastavnih dijelova bez kojih bi bilo vrlo teško stvarati uslove za kreiranje autentične političke volje, oličene u Programu SKJ, aktuelnim političkim dokumentima i avangardnoj ulozi SKJ.

Razumljivo je da se u okvirima jednog kratkog prikaza može izložiti samo najopštije sadržaj jednog naučnog djela. To se odnosi i na knjigu Miće Rakića. No ubijeđeni smo da će i ovo što je o njoj rečeno biti dovoljno da privuče pažnju čitalaca te se stoga. iz svih navedenih razloga, osjećamo pobuđenim da je preporučimo najširoj društvenoj i političkoj javnosti.

Fuad Muhić

odor Kuljić: Fašizam — ociološko-istorijska tudija

Nolit«, Beograd, 1978. rana 216)

ašizam predstavlja jedan od naj-račnijih fenomena koji bi čove-nstvo rado izbrisalo iz svoga se-nja kada bi to bilo moguće. Ali šizam nije moguće zaboraviti, e svega, zato što je fašistička blast još prisutna u savreme-om životu. Uspomene na užase oje je sobom doneo toliko su sve- i žive da se interesovanje za šizam, uključujući naučna is-aživanja fenomena fašizma, ne-ekidno povećava. Odnos prema ezultatima dosadašnjih istraživa-ja predstavlja, međutim, pose-an problem za svakog istraživa-a.

Autor ove studije Todor Kuljić auzeo je osnovni stav koji mo-emo prihvatiti — svaka ekspli-acija, svaka teorijska i istorij-ka interpretacija fašizma u os-ovi sadrži ili kritički ili apolo-etski odnos, što ne isključuje či-jenicu da one donose makar i ale fragmente istine. Da je ter-in fašizam zloupotrebljavan i u omunističkom pokretu pokazuje jegovo protezanje i na socijal-emokratiju. S druge strane, gra-anski i formalno-idealno tipski ojam totalitarizma nastoji da avi znak jednakosti između dik-ature masa posle socijalističke evolucije koja ugrožava egzisten-iju građanskog društva i fašistič-ih diktatura koje produžavaju jegovu egzistenciju. Takođe, sta-a marksistička tumačenja svo-om monokauzalnošću i simplifi-acijom više izazivaju dosadu i tpor nego što predstavljaju ok-ir tumačenja i razumevanja pro-losti i sadašnjosti. Personalistič-i i moralističko-psihološki pri-tup proučavanju fašizma izraža-a građanski individualizam i mi-ologizam, vodi u satanologiju i emonologiju, svodi fašizam na itlerizam, zanemaruje uticaj hi-erarhisanih struktura vlasti u ijoj osnovi leže ekonomski od-osi i »briše liniju kontinuiteta između fašizma i kapitalizma« (str. 18). Teologizam u fašizmu osuđuje proces sekularizacije, iako je ovaj sasvim nepotpun i izrazito antiprosvetiteljski. Psihologizam razdvaja kapitalizam i fašizam na način na koji se deli normalno i abnormalno, svodeći tako iracionalnost sistema na iracionalnost pojedinaca, pa čak i u svojoj marksističkoj varijanti, sa Fromom, gubi iz vida postojanje objektivnih, ekonomskih činilaca koji određene klase orijentišu ka fašizmu, a sam fašizam izvodi iz autoritarnih struktura ličnosti unutar nižih društvenih slojeva, prebacujući svu istorijsku odgovornost na njih.

Nasuprot ostalima, Kuljić polazi od društvenog totaliteta unutar kojega se prožimaju ekonomske, socijalne, političke, ideološke i psihološke strukture koje se »ne mogu shvatiti same iz sebe, već samo kao delovi celine« (str. 22), dakle, takvih modela interpretacije posebnih interesa raznih društvenih klasa koji polaze od fundamentalnih društvenih odnosa. Osnovni princip buržoaskog društva je princip svojine, a klasna vladavina uvek ima taj isti cilj, uvek je manipulativna i represivna, mada se može ispoljavati i u dijametralno suprotnim metodima — kao konstitucionalna i kao teroristička. U osnovi društva leži kriza — ekonomska, socijalna i kriza sistema. Konflikt klasa koji proističe iz nerazrešivih protivrečnosti pomera se na nivo upravljanja sistemom i ispoljava se u divljem fašističkom terorizmu. Ograničavajući ostvarivanje interesa pojedinačnih kapitalista i frakcija kapitala, fašizam predstavlja izraz volje celine kapitalističke klase i njen je efikasan izvršilac. Realizujući interes najmoćnijih delova buržoazije, fašizam istovremeno apsorbuje i kanališe nezadovoljstvo srednjih slojeva ugroženih proletarizacijom, obećavajući im sigurnost i ostvarivanje nacionalnih težnji. Ovaj koneks privatne privredne moći nije lišen unutrašnjih protivrečnosti i kompromisnih rešenja i ne može se svesti ni na golu agenturu ni na oligarhizaciju političke partije mada baš

ova subordinacija, autoritarnost i nasilje čini integralnim i sveprisutnim.

Fašizam ne predstavlja epizodu, nego fenomen utemeljen u eposi kojoj pripada. On »nije prevaziđena istorijska pojava«, nego je »inherentan kapitalističkom društvenom sistemu danas kao i pre« (str. 34). Imperijalizam, donoseći stalnu proletarizaciju srednjih i viših slojeva i monopolizaciju, sužava svoju socijalnu osnovu, traži izlaz na spoljnom planu u ekspanziji i iz ovih socijalno-političkih i iz ekonomskih razloga. Mada ideološka komponenta nemačkog fašizma ima svoj koren u prošlosti, determinante sistema se nalaze u ekonomici. Upravo su kapitalistički monopoli režirali erupciju tradicionalnog nemačkog lebensraum — imperijalizma, a i sve ostale njegove sekvence: rat, poraz, propadanje. Imperijalizam je povezan sa koncentracijom kapitala, političke moći i kontrole u rukama neznatne manjine, sa neophodnošću izvoza kapitala i kontrole tuđih teritorija, sa trvenjima i konfliktima koje ova politika izaziva, sa neophodnošću snažne militarizovane i militantne države u službi takve politike. Fašizam u velikoj meri izražava i nesklad između megalomanskih aspiracija i ekonomskih i vojnih efektiva zemlje potrebnih za njihovo ostvarivanje. Militarizam je, i po rečima Roze Luksemburg, veličanstveno polje akumulacije kapitala, ali se u njemu ne dovršava stapanje države i monopola. Fašistička država je intervencionistička, ali njena intervencija ostaje i instrument delovanja zakona vrednosti i ne ide do integralnog planiranja. Već je imperijalizam doneo jačanje izvršne vlasti, umanjenje efikasnosti parlamentarnog sistema, izvršio preraspodelu društvenog proizvoda, indirektno zadajući udarac ideologiji vlasništva, razvio naučne i tehničke potencijale, pretvarajući naučni um u »instrument rentabilnosti i korisnosti«, uz istovremenu eliminaciju njegove kritičke funkcije iz sfere društvene prakse. Autoritarna fašistička država će ove procese dovesti do njihovih krajnjih konzekvenci.

Ostavljajući fundamentalne d[illegible]štvene odnose netaknutim, tr[illegible]formišući pravo u »tehničko s[illegible]stvo za sprovođenje dnevno-p[illegible]tičkih ciljeva« (str. 53), kida[illegible] vezu sa njegovim prirodnim i h[illegible]manističkim osnovama, perman[illegible]tno jačajući bezuslovno potčin[illegible]vanje, nacizam će ostvariti »čud[illegible]vat savez jurisprudencije« i »n[illegible]cionalističke revolucije«. Kuljić [illegible] sasvim u pravu kada ističe da [illegible] »buržoaska autoritarna držav[illegible] najkonkretniji izraz ne samo te[illegible]dencije ka centralizaciji kapita[illegible] već i težnje ka uniformisanju, r[illegible]glementiranju političkog, drž[illegible]nog i duhovnog života što »str[illegible]mi daleko iznad horizonta star[illegible] oblika autokratske vlasti« (str. 6[illegible] U pogledu apsolutne kontrole, u[illegible] kidanja samostalnosti, u pogled[illegible] pseudoplebiscitarnosti, pseudoleg[illegible]galnosti i kontrarevolucionarno[illegible]ti, fašizam je fenomen *sui gen[illegible]ris* koji se ne može svesti n[illegible] harizmatske organizacije vlasti ko[illegible]je su mu prethodile. Već je Sil[illegible]ne istakao da se reakcija rađa z[illegible]jedno sa revolucijom te je pojav[illegible] fašizma neminovna, ali je njegov[illegible] pobeda uslovljena konkretnim[illegible] društvenim i političkim odnos[illegible]ma. U Italiji fašizam je povez[illegible] sa »ideološkom konfuzijom, org[illegible]nizacionim haosom i političko[illegible] impotencijom« unutar socijalist[illegible]ke partije, nedostajanjem čvrst[illegible] revolucionarnog koncepta levic[illegible] uz pogrešnu procenu samog f[illegible]šizma. Po Siloneu, reformizam[illegible] sprečava revoluciju, ali izaziva [illegible] fašizam jer ne deluje dovoljno e[illegible] kasno u pravcu stabilizacije siste[illegible]ma, a sa svojim »miroljubivi[illegible] parlamentarnim putevima omet[illegible] reprodukciju i ekspanziju kapita[illegible]la« (str. 70). Agresijom, varvar[illegible]stvom, terorizmom fašizam po[illegible]staje garant stabilizacije kapita[illegible]lizma. Fašizam je, dakle, izraz[illegible] nemoći radničkog pokreta, ali i [illegible] nesposobnosti građanskog društv[illegible] »da održi privredni proces sred[illegible]stvima kapitalističkog samoregu[illegible]lisanja i parlamentarnom demo[illegible]kratijom« (str. 74). Njegova hip[illegible]kritska priroda oličena je u Mu[illegible]solinijevoj politici vezivanja z[illegible] agrarne i sitnoburžoaske delov[illegible] stanovništva, u iskorišćavanju nj[illegible]hove podrške da bi realizovao pr[illegible]

;ram sasvim suprotan njihovim nteresima, u njegovom oslanjaiju na republikance da bi se sporazumeo sa monarhijom. On je ključio i socijaliste u vladu da bi gušio radnički pokret, paradirao e sa antiklerikalizmom da bi kaolicizam pretvorio u državnu regiju, fašizirao crkvu i katoliciziao fašizam isto onako kao što e fašizirao desničare, liberale i opšte stare političke strukture. Možda je to i razlog što papa izavljuje da je Musolinija »poslalo amo Proviđenje« (str. 76). Ipak, aforičnost i klasnu motivaciju akvih gledanja najjasnije je izazio sam Čerčil u svojoj adresi mskim fašistima 1927. godine: Kada bih ja bio Italijan — piše erčil — sigurno bih od početka o kraja bio na vašoj strani u ašoj pobedonosnoj akciji protiv estijalnih nastojanja i strasti njinizma« — (str. 75.) Fašizam ubrzo odbacio svoje sitnoburaske pratioce, transformisao konomsku strukturu zemlje, izadio korporativni sistem koji obuhvatao »producente«, to st kapitaliste i radnike, ugušio asnu borbu, povećao vojne iztke i profit kapitalista — u nem granama ga je čak i utrosučio.

Prethodna istorija Nemačke kao je išla naruku nacistima. Udinjenje Nemačke značilo je enu prusifikaciju, dominaciju jne tradicije, mentaliteta i etiaristokratije, konzerviranje etkapitalističkih institucija, intifikaciju buržoazije sa bonartističkim sistemom Vilhelma Na bazi porasta najamnina, upaka radničkom pokretu, njevom birokratizacijom, došlo je integracije i radničke klase u aj sistem. Mentalitet vladajućeg ištva je najpreciznije opisao kač: njega odlikuju bezuslovna slušnost, tehnička preciznost u ršavanju i onih zadataka sa jima se intimno ne slaže, hvaliost spolja, a iznutra »gmizava vilnost« i veličanje servilnosti. -az u prvom svetskom ratu i ublika rođena u porazu delino su razorili političku osnoovog sistema, ali to nije dovedo stabilizacije građanske dekratije koja je samo vegetirala u senci preteće državne moći. Permanentna kriza kapitalizma, paranoični strah od sopstvenog proletarijata, agresivna težnja za spoljnom ekspanzijom činili su ove odnose privremenim.

Nacistički pokret je u terminološkim okvirima socijalizma išao ka konzerviranju kapitalizma. Eksploatišući paranoični strah srednjih slojeva i nezadovoljstvo intelektualaca, on je unutrašnje napetosti transponovao na spoljni plan, na politiku imperijalizma i šovinizma, a u ličnosti Adolfa Hitlera spojio sposobnosti organizacije i manipulacije sa poluobrazovanošću, šarlatanstvom infantilnog skitnice (str. 86). U pozadini ove organizacije nalaze se vodeći industrijski krugovi koji su i pre nacista podržavali kontrarevolucionarne organizacije i partije krajnje desnice. Ali sistem koji su ove organizacije branile bio je sasvim kompromitovan, a time i ove partije. Taj bi zadatak u datoj situaciji mogla izvršiti organizacija koja, uprkos svojoj kontrarevolucionarnosti, antisemitizmu, u verbalnoj formi propoveda socijalizam. Koji su uzroci gotovo trenutnog poraza snažnog i organizovanog radničkog, socijalističkog pokreta koji je stajao nasuprot nacizmu? Kuljić smatra da birokratizam nije izvor njegovog revizionizma, nego je revizionizam »opervažen revolucionarnom retorikom« (str. 90) fundamentalni orijentacioni okvir socijaldemokratije. Levica, koja svakako izmiče ovoj shemi, »praktično je bezuticajna«. Istina, ispunila su se Lenjinova očekivanja da će latentna kriza kapitalizma prerasti u revoluciju, ali ne i očekivanje da će ta revolucija pobediti, izuzev u Rusiji. Pobeda fašizma i poraz revolucije svakako imaju svoj osnovni izvor u činjenici da je socijaldemokratija bila ne partija revolucije, nego partija radnika kojoj je liberalizam građanske klase predstavljao optimalni okvir političke akcije. Drugi razlog leži u odsustvu odgovarajuće strategije KP Nemačke, njenoj pravovernosti u tom procesu staljinizacije koja ju je onesposobila za zajedničku akciju sa socijaldemokratima protiv fašizma.

Ko predstavlja socijalni oslonac fašizma u Nemačkoj? Sitna buržoazija, ali je ekonomska politika fašizma u službi krupnog kapitala koji ga je »od samih njegovih početaka subvencionisao« (str. 98). Ideologija fašizma zbog toga verbalno postaje antikapitalistička, ali realna politika i sistem su otvoreno kapitalistički. Nesamostalna srednja klasa je »antikapitalistički raspoložena, nema proleterski karakter«, njena politika je nesamostalna, njena ideološka podeljenost sve veća, a njene revolucionarne eksplozije nose »pečat praznoelementarnog, besciljnog«. Prikliešteni monopolima, konkurencijom, koncentracijom kapitala i pauperizacijom, s jedne, i zahtevima radničke klase za većom najamninom, socijalnom sigurnošću, boljim uslovima rada, s druge strane, što su više ugroženi sa obe strane, to »grozničavije i fanatičnije brane ideje svojine« (str. 100). Na političkom i idejnom planu ova kategorija stanovništva teži ka bonapartizmu i autoritarnosti. Ovim slojevima treba dodati i nameštenike obuzete karijerizmom, nastojanjem da se uzdignu u više slojeve, ali i »strahom od srozavanja u proletarijat«, kojima »imperijalistička ideologija pruža izlaz i otvara primamljive perspektive napredovanja i povišenja plate« (str. 100). Doduše, u jednom periodu sloma i razočaranja oni su prišli komunistima i socijalistima, ali, uvidevši da su ovi nesposobni da obezbede proklamovani pravac društvenog razvoja, našli su u fašističkom pokretu upravo onu treću silu koja će apsorbovati njihovo antikapitalističko raspoloženje — koje je inače iščezavalo pred vratima sopstvenog dućana. Iako su u tom pokretu stvarali permanentnu opoziciju, njihov stvarni uticaj na politiku nacista je bez značaja. I pored ove sitnoburžoaske masovne podrške, potpora krupnog kapitala bila je bitna za pobedu fašizma i u Nemačkoj. Ove kapitalističke grupe finansirale su fašistička glasila, izbore, jedinice antiradničke milicije i SS trupe. Svakako da klasa kapitalista nije bila u ovoj politici jedinstvena, ali profašistički orijentisana grupa postepeno je prevladala. Politika revizije Versajskog ugovora, proširenja tržišta nemačkog kapitala, terorističko potčinjavanje i disciplinovanje nemačkog radništva, politika niskih nadnica, povećanje akumulativne moći kapitala — svakako su u tome odigrali bitnu ulogu. Još pre pobede fašizma udeo srednjih slojeva u članstvu fašističke političke partije bio je dva puta veći od njihovog učešća u stanovništvu dok se posle pobede udeo službenika naglo uvećao.

Kakva je društveno-politička struktura i funkcija fašističkog sistema? Simplificiranim svođenjem fašističkog sistema na golu agenturu monopolnog kapitala prenebregava se činjenica da je slom pravne države »učinio iluzornim« kontrolu nove političke egzekutive. U politici i ekonomici fašizam učvršćuje kapitalističku ekonomiku, intenzivira rad, povećava eksploataciju najamnog rada, obara realnu najamninu, uvodi kriminalne oblike eksploatacije, najpre u nacionalnim, a potom u međunarodnim razmerama, povećava izdatke za vojsku. Monopolna buržoazija ostvaruje svoj uticaj preko starog aparata, a pre svega vojnog, koji je integrisan u fašističku državu. U sferi ekonomike zato i dalje važe principi racionalnosti organizacije i norme građanskog prava, ali su otvorene i neograničene mogućnosti intervencije fašističke države, što vodi stalnom pomeranju centara moći. Paralelno sa državnim aparatom fašizam postavlja organe fašističke partije koji imaju egzekutivna ovlašćenja i mogu da usmeravaju ceo društveni i ekonomski život. Princip vođe sužava uticaj različitih frakcija buržoazije, ali obezbeđuje jedinstveni interes klase. Eksplozija varvarizma, institucionalizacija i totalitarizacija terora, institucionalizacija straha, njegovo ukorenjivanje u društvu i psihi svakog pojedinca, racionalna mobilizacija i manipulacija iracionalnim, mračnim u čoveku — zločinca transformiše u izvršioca više volje i oslobađa ga moralne odgovornosti. Sistem je nužno doveo do potpunog moralnog raspada, raspada svake soli-

larnosti, moralnog bankrotstva ladajuće klase pred terorističkim ıktima fašističke egzekutive, do legradiranja i potkopavanja uti-aja tradicionalnih institucija, do otalne i sveobuhvatne kontrole lruštvene celine i svakog pojedin-a. Kvazirevolucionarna frazeolo-ija, bezdušna, tragična i besmi-lena manipulacija svime, čak i ojnim potencijalima i efektivi-ıa, njihova zloupotreba koja je otkopala egzistenciju nacije i sur-ala u ponor i sam kapitalistički istem sve dok ga otuda nije spa-la i restaurirala »sveta alijansa uržoaske demokratije« (str. 134). li politika destrukcije, agresije, utoritarnosti sa izrazito supsidiv-im intencijama, imanentna je rađanskom društvu, a ne samo ıšizmu. Sve elite bile su potčinje-e jednoj monopolističkoj eliti ko-ı je stajala na vrhu birokratsko-ıilitarističke autoritarne organi-ıcije sa političkom harizmatijom. ebakl građanskog prava dobio : svoje konačne oblike u princi-ı vođe, koji su podjednako kon-ekventno i iracionalno formulisa-i nacistički pravnik Hans Frank U vođi je sjedinjena sva poli-čka snaga nemačkog naroda, ona u njegovoj ruci«) i egzistenci-list Martin Hajdeger (»Ne u-avljaju našim bićem ideje i na-čni stavovi. Jedino je firer da-ıšnja nemačka stvarnost i njen kon«, str. 137). Mada je tip fi-ra odgovarao potrebama i pro-u sledbenika, izražavajući nji-ovu ozlojeđenost i prosečnost, ak je kriza ustaljenih odnosa i rovanja olakšala nastajanje i opagiranje mita o njemu. Ali egov položaj nije održavala sna-njegove ličnosti, nego su tu oć proizvodili institucionalizova-odnosi.

dejni arsenal fašizma, po Ku-ću, predstavljaju, pre svega, ide-koje su prethodile građanskom ıštvu. To su apsolutizam, ira-nalnost, nacionalni misticizam tradicionalizam, konzervativi-n i autoritarizam. Nacija je aćena kao »nadlični ali i protiv-ıi apsolut« (str. 151). »Filozo-ı« fašizma predstavlja eklekti-am skrpljen od vulgarizovane zofije života, poricanja razu-i uma, filozofije aktualnosti koja daje prednost intuitivnosti, mitologiji od vitalističkog misti-cizma, socijaldarvinizma sa speci-fičnim poimanjem uloge sile i borbe, zatim je oblikuju univer-zalizam, naturalizam i rasizam. Ova »filozofija« glorifikuje pot-činjavanje, dužnost, žrtvu i gos-podarenje, karakterišu je antiisto-rizam, antiintelektualizam, nihili-stički odnos prema kulturi i re-zultatima humanističke misli, divi-nizacija misije vođe i apologija beskrupuloznosti u političkoj ak-ciji. Antikapitalizam ove ideologi-je je prividan, ona je produkt jednog globalnog, evropskog mi-saonog kretanja. Dve najagresiv-nije komponente ideologije i po-našanja fašista sadržane su u an-tisemitizmu i antikomunizmu. Pr-vi od njih je služio kao ventil an-tikapitalističkih raspoloženja i kao faktor integracije u »rasnu zajed-nicu«, a drugi je izražavao istorij-sku misiju fašističkog pokreta kao instrumenta klase. Mada i jedna i druga komponenta umeju da budu i krvave i beskompromis-ne, one nisu podjednako prisutne. U nekim fašističkim pokretima nema antisemitizma, dok je anti-komunizam njegova neizbežna ka-rakteristika.

Na kraju, Kuljić je s pravom zapazio da i neki drugi sistemi i ideologije mogu imati slične ka-rakteristike i intencije. Grajfen-berg je primetio da različiti siste-mi tendiraju ka nametanju isklu-zivne ideologije, legalizuju neo-buzdani teror, da kontrola moći dobija monopolni karakter, da oni teže totalnom prožimanju i usme-ravanju društva, ignorišu stvarne društvene suprotnosti, identifiku-ju interese društvene elite sa in-teresima celog društva, dekretuju jedinstvo nacionalne zajednice — ali da pri tome društveno-ekonom-ske osnove ovih tendencija ostaju različite.

*

U čemu je značaj ove studije? Šta ona znači u odnosu na lite-raturu u nas i u svetu što se ba-vi ovom temom?

Fašizam ne predstavlja samo mračnu stranicu istorije nego in-

tegralni deo savremene političke stvarnosti, iako njegova snaga nije ni približno tolika kao nekad. Kao deo prošlosti, fašizam bi bio najradije zaboravljen. Doduše, ne od onih kojima je zadao toliko bola i koje je izložio patnjama, najvećim za koje istorija zna. Oni ga ne mogu zaboraviti. Ali danas bi ga rado zaboravili čak i oni koji su učestvovali u njegovom slamanju. Tu u prvom redu mislim na buržoasko društvo, na buržoaske političare, teoretičare i istoričare koji bi za pojavu, rađanje i ekspanziju kapitalizma hteli sa sebe da skinu svaku odgovornost. Danas je potrebno otvoreno priznati da u tom pogledu znatan deo odgovornosti snose i radničke, socijalističke i komunističke partije koje su svojim tvrdokornim, deplasiranim doktrinarstvom i odsustvom sluha za potrebe vremena olakšale pobedu i ekspanziju fašizma koji je čovečanstvu — a pre svega ovim organizacijama — zadao tolike muke. Upravo polazeći od tih činjenica Kuljić je jedan istorijski fenomen razmatrao u njegovom aktuelnom kontekstu. Fašizam nije gola agentura kapitala — iako on, između ostaloga, jeste i to — nego proizvod konkretnih istorijskih okolnosti, određene društvene krize, sasvim konkretne političke stvarnosti čiji je konstituens i radnički pokret, koji ne može izbeći da ponese svoj deo odgovornosti pred istorijom. S druge strane, istorijska funkcija fašizma ne iscrpljuje se u njegovim sistemskim, ideološkim, organizacionim karakteristikama i političkim ponašanjima koji ga čine sličnim ovom ili onom pokretu ili sistemu u prošlosti i sadašnjosti — kao što bi to hteli građanski istoričari. Fašizam je izraz i instrument složenog i protivrečnog bića građanskog društva. Ovo društvo zna za visok stepen demokratizma, visoke domete humanističke misli i za humana ponašanja. Ali to isto društvo i danas pruža ruku fašističkim organizacijama i obučava fašističke ubice koji zatim ne oklevaju. Prošlost nam pokazuje da je to društvo u kriznim situacijama spremno na moralno i političko bankrotstvo, na nihilističko razaranje svega onoga što je dalo čovečanstvu, samo zato da bi konzerviralo odnose eksploatacije i dominacije na kojima počiva. Da li će to biti i ubuduće? U svakom slučaju, odgovornost je na svim učesnicima.

Vladimir Milanović

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

4
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 4**

Содержание

Contents

Josip Broz Tito

Šezdeset godina revolucionarne borbe Saveza komunista Jugoslavije*

Drugarice i drugovi,

Sastali smo se danas ovdje da obilježimo šezdesetu godišnjicu osnivanja Komunističke partije Jugoslavije, Saveza komunističke omladine Jugoslavije, revolucionarnih sindikata i naprednog ženskog pokreta. U revoluciji koja traje — jer je borba za dalji progres neprekidan revolucionarni proces — ovakvi jubileji su, prije svega, podsticaj njenom kontinuitetu. Jer, svakoj istinskoj revoluciji neophodno je da se vraća svojim izvorima i iskustvima. Mi se danas podsjećamo na dug i slavan put naše Partije da bismo još bolje i svestranije sagledali svoje neposredne i buduće zadatke, da bismo još više učvrstili jedinstvo svojih redova u veličanstvenoj borbi za slobodu i nezavisnost naroda, za socijalističko samoupravljanje u svojoj zemlji, za društveni progres i ljudsku sreću.

Podsjećanje na pređeni put utoliko je potrebnije što svijest ljudi često opterećuju svakodnevni problemi koji normalno prate

---

* Referat Josipa Broza Tita podnet na proširenoj sednici CK SKJ povodom šezdesetogodišnjice osnivanja KPJ u Beogradu 19. aprila 1979. godine.

svaki dinamični razvitak. Zbog toga se ponekad zaboravlja sva veličina revolucije i korjenitog preobražaja zemlje i društva koji smo ostvarili. To podsjećanje je potrebno i zato što još ima onih koji pokušavaju da obezvrijede postignuto, da i time koče naš dalji socijalistički samoupravni razvitak. Ovaj veliki jubilej upravo je prilika da se osvrnemo na najvažnije etape naše šezdesetogodišnje borbe, ispunjene neprekidnim bitkama i ogromnim žrtvama, privremenim uzmacima i odlučujućim pobjedama.

Osnivanje Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine predstavlja historijsku prekretnicu u vjekovnoj borbi narodnih masa naše zemlje protiv nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja, a za bolji i srećniji život radnih ljudi. Historijski gledano, šest decenija ne predstavljaju dug vremenski period. Međutim, to je razdoblje u kome su se, revolucionarnom akcijom Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije, zbile društvene promjene epohalnog značaja. Od jedne, u svakom pogledu zaostale zemlje, kakva je bila predratna Jugoslavija, nastala je industrijski i agrarno razvijena zemlja — Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija — slobodna, samoupravna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti.

I

Drugovi i drugarice,

Komunistička partija Jugoslavije nastala je iz revolucionarnog jezgra socijalističkog pokreta i socijaldemokratskih partija u zemljama današnje Jugoslavije, koje su se javile krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. Djelujući u uslovima veoma sporog razvitka kapitalističkog načina proizvodnje i moderne radničke klase, one su, bez većih revolucionarnih tradicija, ušle u etapu velike krize svjetskog kapitalističkog sistema otvorene prvim svjetskim ratom. Tek su veliki revolucionarni potresi u završnoj fazi rata, kojima je dala pečat velika oktobarska revolucija otvarajući epohu socijalističkog preobražaja svijeta, a zatim spontani pokreti masa u nekim zemljama, a naročito jugoslovenskim, podstakli proces idejnih previranja i jačanja revolucionarnih krila u tim partijama. Pod uticajem tih faktora već je na Kongresu ujedinjenja, odnosno osnivačkom kongresu Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) pobijedila orijentacija na prihvatanje revolucionarnog puta društvenih promjena, što se izrazilo i u pristupanju tek formiranoj Trećoj, Komunističkoj internacionali.

Međutim, Partija nije razradila koncept revolucionarne borbe koji bi se zasnivao na stvarnim društvenim, socijalnim i nacionalnim faktorima koji su tadašnju situaciju činili revolucionarnom. To se posebno odnosi na nacionalno i seljačko pitanje. Nacionalno pitanje svođeno je na ustavno, a seljačko se nije ni nalazilo u programu Partije sve do 1928. godine. Iako je brzo izrasla u ma-

sovnu i veoma uticajnu političku snagu u zemlji, Komunistička partija Jugoslavije nije imala dovoljno snage da se odupre nasrtajima režima.

Bio je to dobrim dijelom i rezultat objektivnih uslova. Zajednička država naroda Jugoslavije iznevjerila je njihove težnje i očekivanja. Ona je nastala i izgrađivana u atmosferi brutalnog suzbijanja revolucionarnog raspoloženja narodnih masa. Vladajuća buržoazija, u prvom redu velikosrpska, pošla je putem izgradnje poretka najgrubljeg izrabljivanja, nacionalnog ugnjetavanja i političkog bespravlja. Razumije se, prvi uslov za to bio je obračun s revolucionarnim radničkim pokretom, s njegovom avangardom — Komunističkom partijom. Zakonom o zaštiti države njena aktivnost proglašena je zločinom, a komunisti osuđivani na dugogodišnju robiju, pa i mučki ubijani.

Idejno sazrijevanje Komunističke partije Jugoslavije i iznalaženje pravih puteva revolucionarne borbe predstavljali su dugotrajan i mukotrpan proces. Njega nisu ometali samo ostaci idejnog nasleđa socijaldemokratskog reformizma, već i dogmatizam koji je rano opteretio i vodeći vrh svjetskog komunističkog pokreta — Kominternu. Taj se dogmatizam osobito izražavao u poznatoj šemi o dvije etape revolucije, što je našu Partiju odvlačilo od stvarnih problema. Poznato je da je iz Kominterne, iz dokumenata njenog V kongresa 1928. godine, potekla ocjena o sazrijevanju uslova za buržoasko-demokratsku revoluciju u Jugoslaviji, što se negativno odrazilo na aktivnost Komunističke partije Jugoslavije. Poznato je, isto tako, i ono docnije uporno insistiranje iz Kominterne da u toku narodnooslobodilačke borbe ne pokrećemo pitanje društvenog uređenja. Jer, to će navodno biti sadržaj druge etape borbe koja će nastati tek poslije sloma osovinskih sila. Komunistička partija Jugoslavije suprotstavila se tome u praksi. Nije bilo mogućno povesti mase u oslobodilačku borbu a da im se jasno ne predoči revolucionarna perspektiva. Pri tome je veliku ulogu imao pravilan stav KPJ o nacionalnom pitanju.

Kada je riječ o idejnom i političkom sazrijevanju Komunističke partije Jugoslavije i izgrađivanju njenog revolucionarnog programa, treba imati u vidu više faza kroz koje je taj proces prolazio.

Neposredno poslije Obznane, 1920, i Zakona o zaštiti države, 1921, koji su nanijeli teške udarce našoj Partiji, krenulo se gotovo od početka. Malobrojni komunistički aktivisti koji su ostali dosljedni revolucionarnom putu poveli su borbu za usvajanje organizacionih i idejnih načela izgradnje ilegalne kadrovske partije i za iznalaženje pogodnih oblika njenog povezivanja s radničkom klasom i drugim radnim slojevima. Na tome, kao i na osnovnim programskim pitanjima, u vrhovima Partije razvila se žestoka idejna borba. To je bio sadržaj zemaljskih partijskih konferencija održanih u periodu od 1921. do 1924. godine.

Iako su tada bile postavljene osnove revolucionarne partije, u praksi se sporo kretalo naprijed. Najveću štetu nanosile su

poznate frakcijske borbe u vrhovima Partije. Oštar sukob dviju frakcija, lijeve i desne, nastalih u periodu raščišćavanja osnovnih idejnih, političkih i organizacionih pitanja, poprimao je sve više neprincipijelan karakter i svodio se na borbu za vodeću poziciju u Partiji. Ovi sukobi, naročito u periodu između Trećeg i Četvrtog kongresa, gotovo su paralisali političku aktivnost Partije i doveli je na ivicu rascjepa.

Revolucionarni kurs u Partiji koji se u to vrijeme javio kao reakcija na frakcijske borbe u njenim vrhovima — a nosioci tog kursa bili su radnici-komunisti — doveo je do obračuna sa frakcijama. Osobito značajno mjesto u tome imala je Osma mjesna konferencija KPJ u Zagrebu 1928. godine. Taj otpor frakcijama bio je inspirisan težnjom da se Partija odlučnije otvori prema radničkoj klasi i drugim radnim slojevima, da napusti dotadašnje zavjereničke i sektaške metode, da svoju aktivnost prenese u radne mase, da ih organizuje i predvodi u akcijama za njihove svakodnevne zahtjeve.

Taj novi kurs nije, međutim, još u to vrijeme odnio prevagu u životu i djelatnosti Partije. Ubrzo je uslijedila šestojanuarska diktatura, koja se brutalno okomila na Komunističku partiju. Njeni najbolji kadrovi pali su kao žrtve terora, dok su mnogi i mnogi osuđeni na dugogodišnju robiju. Tome je znatno doprinio i sektaški kurs Partije izražen u paroli oružanog ustanka.

Poznato je da je u godinama diktature Partija bila organizaciono razbijena i s krnjim rukovodstvom koje je prešlo u inostranstvo, odakle nije moglo da efikasno usmjerava rad na obnavljanju partijskih organizacija i njihovu političku aktivnost. No, uprkos svim teškoćama i preprekama, Partija je bila u stanju da nastavi borbu za usvajanje novog kursa, zahvaljujući organizacijama komunista prije svega u radničkim centrima. Nosioci toga kursa postali su oni partijski aktivisti koji su, uglavnom, bili na robiji i koji su se razvijali i kalili u svakodnevnoj borbi radničke klase, a kojima je bilo strano frakcionaštvo i sektaštvo. Oni su na stvarnim problemima i zahtjevima radnih masa umjeli da okupljaju nove borce i da proširuju politički uticaj Partije.

Proširivanju političke platforme Partije posebno je doprinijela orijentacija na stvaranje Narodnog fronta, prihvaćena na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine. Snažna aktivnost 1935. godine obilježila je njen prvi širi prodor u politički život zemlje. Težnja za konsolidacijom i uspješnijom političkom akcijom bila je izražena i u sve odlučnijem isticanju zahtjeva da se ukloni već godinama postojeći raskorak između organizacija u zemlji i rukovodstva u inostranstvu. Tada su pretežni dio rukovodstva činili kadrovi koji su duže vrijeme proveli u emigraciji. Mnogi od njih bili su opterećeni frakcionaštvom, pa i karijerizmom koji se razvijao u sistemu birokratskog aparata Kominterne. Prvi radikalan prelom u tom pogledu izvršen je odlukom savjetovanja rukovodećeg aktiva KPJ u Moskvi 1936. godine o prelasku rukovodstva u zemlju i mjerama koje smo u tom cilju sproveli. Bez obzira na

sve rizike ilegalnog rada u uslovima policijskog progona, prisustvo rukovodećeg kadra u zemlji smatrali smo krupnim principijelnim i političkim pitanjem.

Šta je u to vrijeme u aktivnosti Partije bilo najznačajnije? To je, nesumnjivo, bila činjenica da smo mi, u skladu sa uslovima u našoj zemlji, razradili koncept borbe koji se zasnivao na saznanju o neminovnosti skorog revolucionarnog raspleta, a koji je polazio od široke socijalne osnove predstojeće revolucije. Nastupio je, dakle, period u kojem je naša Partija uspjela da jasno formuliše svoje poglede i stavove o svim problemima koji su bili prisutni u društvenom životu zemlje i da pokrene mase u borbu za njihovo rješavanje. Bila su to krupna pitanja, počev od onih koja su se neposredno ticala položaja radničke klase i milionskog radnog seljaštva, preko zahtjeva za demokratizaciju političkog života i rješavanje nacionalnog pitanja, do odbrane nezavisnosti zemlje koja je, narastanjem agresivnog pritiska fašističkih sila, bila sve više ugrožena.

Polazeći od toga, Partija se otvarala prema svim opozicionim buržoaskim strankama i predlagala im je saradnju, što su njihovi vrhovi odbili. Međutim, takvom svojom aktivnošću Partija je uticala na proces diferencijacije u širokim slojevima naroda, podstičući njihovo sve vidnije kretanje ulijevo i otpor reakcionarnoj politici vladajućeg režima. Na toj osnovi oko Partije se stvarao sve širi revolucionarno-demokratski, antifašistički pokret masa.

Razumije se, uslov za sve to bio je da i sama Partija do najvećeg stepena bude organizaciono i idejno-politički jedinstvena. Zbog toga su pitanja unutrašnje konsolidacije bila u centru naše pažnje. Odlučno smo raskrstili sa svim onim što je bilo frakcionaško i birokratsko. U pogledu materijalnog obezbjeđenja partijske aktivnosti oslonili smo se isključivo na izvore u samoj zemlji, u našem radničkom i antifašističkom pokretu. Istrajali smo u složenoj borbi za otklanjanje krize položaja naše Partije u Kominterni i opasnosti od njenog raspuštanja u periodu staljinskih čistki. U zemlji smo organizovali partijske škole i kurseve. Razbili smo ostatke sektaštva. Masovnim političkim radom i jačanjem uticaja Partije stvorili smo mogućnosti za omasovljenje njenih redova, za pretvaranje njenih organizacija u vodeću snagu političkih akcija masa. Pošli smo putem stvaranja nacionalnih organizacija KP, u okviru KPJ, da i time istaknemo jedinstvo i nedjeljivost borbe za socijalno i nacionalno, ukazujući masama na jedino mogući put ostvarenja nacionalne ravnopravnosti.

U borbi za stvaranje širokog revolucionarno-demokratskog pokreta posebna uloga pripadala je Savezu komunističke omladine Jugoslavije. Iz redova omladine, naročito u godinama diktature, regrutovan je najborbeniji i najbrojniji dio partijskog članstva i istaknutih partijskih aktivista. Stoga smo odlučno napustili dugogodišnju praksu održavanja SKOJ-a kao uske i malobrojne organizacije i pošli smo putem okupljanja i aktiviranja omladinskih masa. Ubrzano je omasovljavanje SKOJ-a koji je izrastao u borbeno jezgro širokog omladinskog pokreta.

U godinama uoči i na početku drugog svjetskog rata sve više je dolazila do izražaja nemoć vladajuće buržoazije da otkloni uzroke permanentne krize koja je potresala staru Jugoslaviju. Sve je brže tekao proces izolacije buržoaskih političkih stranaka od naroda, a njegova kulminacija došla je poslije sporazuma Cvetković—Maček i raspadanja bloka Udružene opozicije. Jedinstvena samo u borbi protiv revolucionarnog radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije, vodstva tih stranaka nisu, razumije se, bila ni spremna ni sposobna da riješe unutrašnje probleme i protivrječnosti i da nađu izlaz u uslovima sve neposrednije opasnosti od agresije fašističkih sila.

Uporedo sa produbljivanjem političke krize buržoaskog sistema Komunistička partija Jugoslavije je razrađivala svoj program borbe za demokratizaciju i odbranu nezavisnosti zemlje. U tom pogledu posebno mjesto zauzima Peta zemaljska konferencija KPJ, oktobra 1940. godine, koja je pokazala da je Partija spremno i bez kolebanja išla u susret događajima sudbonosnim ne samo za narode i narodnosti Jugoslavije, već i za cijelo čovječanstvo.

To je najbolje potvrdila njena uloga u burnim martovskim događajima koji su uslijedili kao odgovor na kapitulantski akt vlade Cvetković—Maček o pristupanju Kraljevine Jugoslavije fašističkom Trojnom paktu. Ističući neophodnost dubokih unutrašnjih demokratskih promjena kao pretpostavke za jačanje odbrambenih sposobnosti zemlje, Komunistička partija Jugoslavije nije imala iluzija u odbrambenu sposobnost vojske stare Jugoslavije s obzirom na kapitulantsko držanje vladajućih krugova. Partija je, u vrijeme agresije fašističkih sila, i mnogo prije toga preduzela sve mjere da ispuni svoju patriotsku dužnost. Kada je došlo do raspadanja jugoslovenske vojske, ona je još više ubrzala organizovanje borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu. Njena osnovna programska koncepcija do rata — borba za demokratizaciju i odbranu nezavisnosti — prerasla je poslije okupacije u platformu borbe protiv okupatora za oslobođenje zemlje i revolucionarni preobražaj društva. Za Komunističku partiju Jugoslavije bio je to onaj trenutak koji je označio neminovnost historijske smjene vodećih klasnih snaga u jugoslovenskom društvu.

Pri tome Komunistička partija Jugoslavije nije isticala parolu socijalističke revolucije. Ona se izjasnila za široki narodnooslobodilački front i bila inicijator okupljanja svih patriotskih snaga na platformi borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika. Njeno insistiranje na osnovnoj nacionalnoj obavezi svih istinski patriotskih snaga da brane svoju zemlju i njen kurs na stvaranje opšteg oslobodilačkog fronta ubrzali su proces diferencijacije u masama i njihovo okupljanje oko programa Partije.

Ono od čega nismo odstupali, ni u periodu priprema ni u vrijeme oružane oslobodilačke borbe, bila je riješenost da širokim narodnim slojevima Jugoslavije otvorimo perspektivu da će oslobodilačkom borbom ostvariti svoje davnašnje socijalne i nacionalne težnje, da nema povratka na staro. Takva svijest mogla

je da ovlada masama samo pod uslovom da oružane akcije partizanskih odreda od samog početka prati i odgovarajuća demokratska aktivnost masa koja će to obezbjeđivati. Zato se uporedo sa prvim uspjesima oružanih akcija, umjesto starih organa vlasti koji su se stavili u službu okupatora, stvaraju organi vlasti naoružanog naroda — narodnooslobodilački odbori. U isto vrijeme, aktivnošću nacionalnih rukovodstava Partije u pripremanju i pokretanju ustanka, te stvaranjem nacionalnih vojnih i političkih rukovodstava ustanka, narodnooslobodilački pokret je već na samom početku u praksi pokazao put rješavanja nacionalnog pitanja i uređivanja međunacionalnih odnosa na osnovama bratstva i ravnopravnosti.

Uspjesi oružane oslobodilačke borbe širom zemlje, koja je već u toku ljeta 1941. dostigla razmjere opšteg narodnog ustanka, tako da smo krajem te godine imali 80.000 boraca — što je predstavljalo jedinstven primjer u porobljenoj Evropi — potvrdili su pravilnost linije KPJ i presudno uticali na dalji proces političkog pregrupisavanja. Politički vrhovi jugoslovenske buržoazije sve otvorenije su se konfrontirali protiv ustanka. Nije, naravno, slučajno što je vlada u izbjeglištvu, poslije oružanog napada Mihailovićevih četnika na partizanske snage u Srbiji, novembra 1941, proglasila njegove odrede »kraljevskom vojskom u otadžbini«, a Dražu Mihailovića svojim ministrom vojske i mornarice.

Proširivanjem fronta kolaboracije, u koji su se, na ovaj ili onaj način, svrstale sve vodeće snage starog društva, ionako složeni uslovi, u kojima se razvijala oslobodilačka borba, postali su još teži. Oružanom akcijom protiv ustanka i propagandom o odlaganju borbe »za povoljnije uslove« te snage su znatno doprinijele mjestimičnim uspjesima prvih okupatorskih ofanziva protiv ustaničkih žarišta u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata. Pored toga, izbjeglička vlada je osigurala četnicima moralnu i materijalnu podršku zapadnih sila. Zbog toga je prvih godina rata narodnooslobodilački pokret ostao bez podrške i pomoći sa strane.

No, i pored toga, ni okupatori ni snage domaće buržoazije nisu postigli svoje ciljeve. Okupator je u našoj zemlji naišao na ratni front koji nije očekivao. Pokušaj domaće buržoazije da izazivanjem građanskog rata izoluje KPJ od naroda pretrpio je poraz. I ona je krenula putem otvorene nacionalne izdaje sa kojeg više nije bilo povratka. Time je vezala svoju sudbinu, sudbinu vladajućeg poretka za sudbinu okupatora. Zbog toga je pobjeda nad okupatorom značila i odlučujuću pobjedu nad domaćom buržoazijom — pobjedu socijalističke revolucije.

U takvim uslovima Komunistička partija Jugoslavije, dosljedno razvijajući politiku i strategiju narodnooslobodilačke borbe, otklonila je i opasnosti od skretanja ustanka na liniju građanskog rata. Takav kurs bio je moguć prije svega zbog toga što je Partija već stajala na čelu snažnog oslobodilačkog pokreta i što se već bila afirmisala u širokim slojevima naroda kao jedina istinski

patriotska snaga. Ona je isticala jedinstvo borbe protiv okupatora i protiv snaga starog poretka, ujedinjenih u nacionalnoj izdaji. Na toj osnovi vodila je borbu protiv domaće buržoaske reakcije i njenog vodećeg centra u emigraciji, sa izbjegličkom vladom i kraljem na čelu.

Krajem 1942. godine izvojevane su već krupne pobjede. Njihov najviši izraz bilo je osnivanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije kao opštepolitičkog tijela narodnooslobodilačkog pokreta. U to vrijeme širom naše zemlje organizovano je djelovala vlast narodnooslobodilačkog pokreta, koju je narod prihvatio kao istinski svoju, kao osnovicu nove državne organizacije čije su se konture već tada jasno ocrtavale. Poznato je da smo na sugestiju iz Kominterne odustali da već tada, na osnivačkoj skupštini Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, proglasimo stvaranje najviših zakonodavnih i izvršnih tijela. Ali, nismo propustili da u dokumentima Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije osudimo izdajničku vladu u izbjeglištvu i da izrazimo riješenost narodnooslobodilačkog pokreta da se odlučno suprotstavi njenim nastojanjima da obnovi stari, preživjeli poredak.

Kao i u razradi političke platforme i strateških pravaca oslobodilačke borbe, Komunistička partija Jugoslavije je iznalazila isto tako originalna rješenja u stvaranju i izgrađivanju oružanih snaga i vođenju oslobodilačkog rata. Tu su korjeni i našeg današnjeg sistema opštenarodne odbrane. Od odlučujućeg značaja bila su blagovremena rješenja u svakoj etapi razvitka rata i revolucije. Takav karakter imale su odluke Savjetovanja u Stolicama, septembra 1941, odluka o stvaranju proleterskih udarnih brigada, decembra 1941, odluka o stvaranju divizija i korpusa Narodnooslobodilačke vojske, novembra 1942. i odluka o stvaranju armija u završnoj etapi rata. Kroz sve to vrijeme Komunistička partija Jugoslavije je svojom rukovodećom ulogom u našoj Armiji bila garancija njenih visokih moralnih i borbenih vrijednosti i svih njenih pobjeda.

Velike bitke na Neretvi i Sutjesci, i druge pobjede izvojevane tokom 1943. godine, označile su prekretnicu u razvitku našeg rata i revolucije. U to vrijeme Narodnooslobodilačka vojska izrasla je u snažnu armiju sposobnu da, u okviru opštih napora antihitlerovske koalicije, dovede rat na našem tlu do konačne pobjede. Istina o borbi naših naroda konačno je prokrčila put u svijet. Naša Armija je priznata kao saveznička; saveznici su se saglasili da je materijalno pomognu i sa njom ostvare borbeno sadejstvo. Poražene su snage domaće izdajničke buržoazije. Trijumfovala je politika naše Partije u stvaranju jedinstva najširih narodnih slojeva i bratstva naroda i narodnosti Jugoslavije u oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi. To je posebno došlo do izražaja u masovnim organizacijama Narodnooslobodilačkog fronta, Ujedinjenog saveza antifašističke omladine i Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Novi organi vlasti — od narodnooslobodilačkih odbora, koji su

izdržali probu u surovim uslovima rata, do najviših nacionalnih političkih tijela — bili su rezultat borbe naroda i izvojevanog prava da sam odlučuje o svojoj sudbini.

Zasnovane na ovim pobjedama, historijske odluke Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu, 29. novembra 1943, označile su revolucionarnu smjenu vlasti i rađanje nove Jugoslavije. Ovoga puta nismo obavještavali nikoga vani, jer smo bili čvrsto uvjereni da to zahtijeva interes naše oslobodilačke borbe i revolucije, kao i interes antifašističke borbe u cjelini. Mnogima van granica naše zemlje te odluke se nisu svidjele. Zna se i zašto, pa nije nimalo slučajno što ih čak i danas otvoreno napadaju. Za odluke u Jajcu već su se bili nedvosmisleno izjasnili svi naši narodi i narodnosti svojom oružanom borbom i žrtvama. Uostalom, poznato je cijelom svijetu da mi novu Jugoslaviju nismo izvojevali za zelenim stolom, već na bojnom polju gdje je pao svaki deseti stanovnik naše zemlje. Poznato je također da je krajem rata naša Armija imala 800.000 boraca.

Jedan od najsloženijih problema koje je naša Partija rješavala u završnoj etapi rata bilo je pitanje međunarodnog priznanja nove Jugoslavije i obezbjeđenja njene budućnosti. Pogotovo kad se ima u vidu dogovor Čerčila i Staljina o podjeli sfera uticaja u Jugoslaviji. Zbog odnosa unutar antihitlerovske koalicije mi smo išli na sporazum između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i rekonstruisane vlade u izbjeglištvu. Poznato je kako su se te stvari dalje razvijale. Sporazum je, u stvari, doveo do daljeg raspadanja u taboru kontrarevolucije i do učvršćivanja jedinstva naroda od Komunističke partije Jugoslavije. U završnoj etapi rata nastavljena je intenzivna aktivnost u izgrađivanju nove državne organizacije na temelju odluka Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Proširen je i ojačan sistem nove, narodne vlasti. Formirane su i republičke vlade. Težište revolucije pomjereno je u oblast ekonomike, na stvaranje uslova za promjene u svojinskim odnosima.

Jednom riječju, historijska je zasluga naše Partije što je, zahvaljujući besprimjernom herojstvu i požrtvovanju komunista, dovela narodnooslobodilačku borbu do konačne pobjede i obezbijedila bitne pretpostavke za socijalistički razvitak nove Jugoslavije.

Drugarice i drugovi,

U godinama neposredno po oslobođenju u politici Komunističke partije Jugoslavije jasno se ističu dva osnovna strateška pravca: borba za obnovu ratom razorene zemlje i njeno izvlačenje iz naslijeđene zaostalosti i borba za očuvanje nezavisnosti. To je značilo obezbjeđenje kontinuiteta naše revolucije, izraženog u borbi naše Partije za socijalističku, samoupravnu i nesvrstanu Jugoslaviju.

Nerazvijenost materijalnih proizvodnih snaga i cijele društvene nadgradnje, a posebno velika ratna razaranja, predstavljali su veoma veliku kočnicu razvijanju novih društvenih odnosa. Oslanjajući se na revolucionarni entuzijazam radnih ljudi, Partija je mobilisala široke narodne mase u obnovi zemlje, a zatim i u izvršavanju obimnih zadataka izgradnje predviđenih prvim Petogodišnjim planom.

Veliku prepreku tim našim naporima predstavljali su međunarodni odnosi koji su se razvijali u atmosferi hladnog rata i, s tim u vezi, složeni međunarodni položaj naše zemlje. Poslije pritiska zapadnih sila još krajem rata, a naročito za vrijeme poznate tršćanske krize, došao je napad Informbiroa, juna 1948. godine, koji je ubrzo dobio razmjere žestoke višegodišnje kampanje protiv Komunističke partije Jugoslavije i naše zemlje. Staljinov kurs potčinjavanja komunističkih partija u okviru Kominterne u godinama uoči drugog svjetskog rata došao je poslije rata do grubog izražaja u odnosu na našu zemlju. Iza parole o potrebi monolitnog jedinstva socijalističkih zemalja stajao je hegemonizam.

Još u godinama uoči rata i naročito u toku rata Komunistička partija Jugoslavije se suprotstavljala tendencijama da se njena politika podredi interesima Staljinove globalne strategije. Kao što sam već rekao, mi nismo prihvatili tezu o »dvije etape revolucije« i smjelo smo krčili puteve pobjedonosne socijalističke revolucije u narodnooslobodilačkom ratu, u skladu sa našim uslovima i težnjama radničke klase i naroda. Time je bila obezbijeđena istinska nezavisnost nove Jugoslavije, a politika podjele interesnih sfera u našoj zemlji doživjela je potpuni krah. Sa takvih pozicija Komunistička partija Jugoslavije se suprotstavila Staljinovim nastojanjima da uspostavi kontrolu nad Jugoslavijom. A kada je došla Rezolucija Informbiroa, Komunistička partija Jugoslavije je pružila odlučan otpor i u tome je istrajala uprkos višegodišnjoj kampanji, ekonomskoj blokadi, vojnim i drugim pritiscima.

Nepokolebljivo jedinstvo Komunističke partije Jugoslavije i jednodušna podrška naroda u otporu staljinističkom pritisku omogućili su da naša zemlja odoli svim iskušenjima i savlada sve teškoće. Jugoslovenski komunisti našli su prave odgovore o uzrocima krize u međunarodnom radničkom pokretu koja je izbila Rezolucijom Informbiroa i antijugoslovenskom kampanjom. Ubrzo su bila otvorena sva suštinska pitanja teorije i prakse socijalizma — o državnoj svojini i svojini u socijalizmu uopšte, o diktaturi proletarijata kao državi prelaznog perioda, o procesu odumiranja države, o socijalističkim društvenim odnosima, o mjestu i ulozi partije, o odnosima među socijalističkim državama i komunističkim partijama, o međunarodnim odnosima i putevima borbe za mir itd.

Tražeći odgovore na ta pitanja, naša Partija je razradila teorijske osnove dalje borbe za razvijanje socijalističkih društvenih odnosa u našoj zemlji na osnovama samoupravljanja. U isto vri-

eme, afirmisala je svoje stavove u borbi za mir, ravnopravnu saradnju i nove međunarodne političke i ekonomske odnose u svijetu, što je kasnije snažno došlo do izražaja u politici nesvrstanosti.

II

Drugarice i drugovi,

Historijska je zasluga naše Partije što je ponovo afirmisala davnašnju parolu radničkog pokreta »Fabrike radnicima«.

Predajom državnih preduzeća na upravljanje radnim kolektivima 1950. godine učinjen je odlučujući korak u oslobađanju puta za slobodan razvoj socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Kada smo u prvim godinama socijalističke izgradnje uveli sistem državnog upravljanja privredom, mi smo znali da time ne uspostavljamo nikakve idealne socijalističke odnose. Znali smo da je to samo početak perioda prelaza u novo društvo i da se ti odnosi moraju nužno dalje razvijati. Sopstvena praksa, kao i praksa drugih, brzo nam je pokazala da bi takav sistem odnosa, ako bi ostao duže nego što je to neophodno, sve više kočio razvoj i zatvarao perspektive kretanja društva u pravcu slobodne asocijacije neposrednih proizvođača, što i jeste krajnji cilj socijalističke revolucije i historijska misija radničke klase. Prema tome, sistem državnog upravljanja morao je ustupati mjesto sistemu radničkog samoupravljanja. Država je u upravljanju poslovima društvene reprodukcije, kao što su to predviđali i klasici marksizma, morala početi da odumire.

Razumije se, iako smo imali jasan načelan stav, nismo odmah mogli uspostaviti odnose kakve danas imamo. Bilo je, međutim, bitno da radnici počnu upravljati svojim radom i njegovim rezultatima. Tako su radnici u praksi samoupravljanja sticali potrebna iskustva i postajali sve više svjesni toga da njihov materijalni i društveni položaj zavisi od njih samih. To je ujedno bio i uslov da postepeno preuzimaju upravljanje svim poslovima u društvu, da izgrađuju sve više oblike socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa.

Kada se danas osvrnemo na cio pređeni put u razvijanju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, možemo reći da nismo uvijek nalazili pravu mjeru u svođenju ekonomskih funkcija države na one koje su stvarno neophodne. Razloga za to bilo je više. Ni u Savezu komunista nismo uvijek bili jedinstveni u gledanju na ulogu države u privredi. Posebno je bila velika centralizacija državnih funkcija, pa i odlučujućeg dijela sredstava za finansiranje proširene reprodukcije u federaciji, što republikama i pokrajinama nije omogućavalo da neposredno nose odgovornost, kako za sopstveni tako i za zajednički razvoj. Pogotovo što se iz centra nije uvijek poklanjala dovoljna pažnja ekonomskoj ravnopravnosti republika i pokrajina, specifičnim prilikama u njima i

njihovim različitim interesima. Istina, o svemu tome mi smo i u Programu Saveza komunista Jugoslavije, i posebno na Osmom kongresu, zauzeli pravilne načelne stavove, ali ih se u praksi nek nisu dosljedno pridržavali. Želim pri tome da naglasim da je Program SKJ historijski dokument naše Partije koji će još dug biti putokaz našeg socijalističkog samoupravnog razvitka.

Ustavom iz 1963. godine i privrednom reformom iz 1965. godine krenuli smo odlučnije na deetatizaciju i decentralizaciju funkcija države. Time smo proizvođačima dali više prostora da na samoupravnoj osnovi odlučuju o opštim uslovima rada i poslovanja, kao i o pitanjima razvoja. Ali ni tada se nismo dovoljno osigurali od opasnosti uzurpacije funkcija odlučivanja od strane upravljačkih vrhova u složenim radnim organizacijama, u spoljnoj trgovini, bankama i slično. Ni odnosi između republika i pokrajina s jedne, i federacije, s druge strane, nisu više odgovarali potrebama i dostignutom stepenu društvenog razvitka. Zakonodavna funkcija federacije bila je još uvijek prenaglašena. Republike i pokrajine nisu imale odgovarajuću ulogu u utvrđivanju zajedničke politike i sredstava za njeno ostvarivanje. U takvoj situaciji došlo je do poznatih pojava tehnokratizma, birokratizma, liberalizma, nacionalizma i sličnih deformacija. Tek nakon ustavnih promjena 1971. godine i uspostavljanja jedinstva u Savezu komunista poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ stvoreni su uslovi za definitivan obračun sa nosiocima svih tih negativnih pojava i za dosljedniji razvoj sistema samoupravljanja. Da to nismo učinili, došli bismo u sukob sa težnjama radničke klase.

Ustavom iz 1974. godine i Zakonom o udruženom radu konačno je uobličen sistem socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa i otvorena je jasna perspektiva njihovog daljeg razvoja. Ustavom su regulisani i novi odnosi u federaciji. Na Desetom i Jedanaestom kongresu SKJ utvrđeni su i razrađeni zadaci Saveza komunista i drugih socijalističkih snaga u ostvarivanju Ustava i sprovođenju Zakona o udruženom radu u život.

Kao što je poznato, osnovu cjelokupnog sistema društveno-ekonomskih odnosa čini takav položaj radnog čovjeka koji mu omogućuje da, radeći sredstvima u društvenoj svojini, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom, uslovima i rezultatima svoga rada. U vezi s tim osnovne organizacije udruženog rada postale su temeljni oblik udruživanja rada i sredstava, u kome radnici odlučuju o cjelini dohotka i ostvaruju druga samoupravna prava. To se, naravno, tiče i odlučivanja o sredstvima koja udružuju s drugim organizacijama, u bankama, zajednicama osiguranja i u različitim samoupravnim interesnim zajednicama.

Odnosi između radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika koji svojim radom zadovoljavaju njihove potrebe u oblasti obrazovanja, zdravstva i drugih društvenih djelatnosti uspostavljaju se u okviru samoupravnih interesnih zajednica neposredno, bez

posredovanja države. U ovim zajednicama oni vrše slobodnu razmjenu rada i ravnopravno odlučuju o obimu i načinu zadovoljavanja potreba u ovim djelatnostima, kao i o njihovom razvoju.

Tek sa svim ovim promjenama stvoreni su uslovi da radnici stvarno postanu subjekt odlučivanja o svim pitanjima društvene reprodukcije i realno su u mogućnosti da spriječe uzurpaciju njihovog prava odlučivanja sa bilo čije strane. Princip dohotka omogućava da cio sistem postane ekonomski efikasan, da se u svakoj organizaciji radnici bore za što veću produktivnost rada i uspješnije poslovanje uopšte. Naravno, odnosi kakve smo uspostavili neće se sami po sebi ostvarivati u praksi; to je dugotrajan proces. Još uvijek djeluju i snage koje tome pružaju otpor. Ako radnici nisu svjesni svoje moći koju im daju Ustav i Zakon o udruženom radu, ako stvarno ne uzmu u svoje ruke odlučivanje o svim pitanjima svoga rada, onda se ti odnosi mogu svesti na formalnost, a stvarno odlučivanje biti u rukama raznih osamostaljenih centara ekonomske i političke moći. Zato je od izvanrednog značaja da se organizovane socijalističke snage — Savez komunista, Sindikat, Socijalistički savez i drugi — aktivno i stalno zalažu za dosljedno ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa. O tome smo i na Desetom i na Jedanaestom kongresu SKJ zauzeli jasne stavove.

Uporedo sa razvojem novih produkcionih odnosa tekao je i proces promjena u političkom sistemu. Pravac toga razvoja bio je određen duboko demokratskim karakterom naše revolucije. On se zasnivao na iskustvima oružane borbe, na revolucionarnoj demokratskoj suštini narodnooslobodilačkih odbora. Po načinu formiranja, svojoj strukturi i sadržini rada, oni su bili takvi organi vlasti kakve su narodne mase željele, jer su odgovarali njihovim interesima. Zato su ih i smatrale svojom vlašću. Taj revolucionarni demokratski karakter vlasti dolazio je do punog izražaja u toku cijelog procesa izgrađivanja našeg političkog sistema, pogotovo kada smo uveli socijalističko samoupravljanje.

Promjene u tome pravcu polazile su od toga da odlučivanje o nizu društvenih poslova, koji su bili u nadležnosti državne uprave, sve više preuzimaju sami radni ljudi i građani putem svojih samoupravnih organizacija i organa. To se naročito odnosilo na oblast upravljanja društvenim sredstvima, o čemu je već bilo riječi.

Naravno, nije se gubila iz vida neophodnost da u određenim društvenim poslovima u prelaznom periodu država za duže vrijeme mora djelovati kao organizovana vlast. Zato je razvoj tekao u pravcu postepenog približavanja poslova organa vlasti neposrednom uticaju radnih ljudi i građana. Stalno su smanjivani zajednički poslovi u federaciji, republikama i pokrajinama, a njihovo vršenje preuzimale su opštine. Sadržina rada, obim prava i dužnosti komune stalno su proširivani. Komuna postepeno postaje osnovni oblik organizovanja vlasti, u čijem vršenju, na principima samoupravljanja, direktno učestvuju radni ljudi i građani. Razvoj

komunalnog sistema značio je razvijanje i produbljavanje demokratskih revolucionarnih principa na kojima su bili zasnovani narodnooslobodilački odbori u toku rata.

Decentralizacijom upravljanja takođe je produbljavana, na principima koje je Partija uvijek zastupala, ravnopravnost u međunacionalnim odnosima. Ostvarena je samostalnost republika i pokrajina koja je označila i njihovu punu odgovornost za zajedničke poslove u federaciji. Za čvrstinu i stabilnost naše socijalističke samoupravne zajednice ovo je bilo od velikog značaja. Nacionalna ravnopravnost bila je i ostala osnova i uslov našeg jedinstva. Razumije se, to nije nešto što se rješava jednom zasvagda; ti odnosi se moraju stalno dograđivati i usavršavati. S tim je usko povezan princip ravnopravnog međusobnog sporazumijevanja i dogovaranja. Ma koliko pojedinačni interesi, pogotovo ekonomski, bili različiti, dosadašnje iskustvo govori da se oni najpotpunije mogu realizovati upravo demokratskim usklađivanjem i da je svijest o tako izgrađenom zajedničkom interesu uvijek nadvladavala razne partikularističke i slične tendencije. Ni u jednom, pa ni u ovom pitanju mi nećemo praviti nikakve ustupke ni centralizmu, ni partikularizmu.

Postepeno se takođe mijenjao i karakter samih organa vlasti. To se, prije svega, izrazilo Ustavnim zakonom 1953. godine kada su formirana vijeća proizvođača. Zatim, prema Ustavu 1963. godine, skupštine postaju centar političkog odlučivanja, a Ustavom iz 1974. godine stvaraju se delegatske skupštine.

Delegatski princip odlučivanja čini suštinu našeg novog političkog sistema. On se ostvaruje u svim oblastima i na svim nivoima društvenog odlučivanja, kako u organima samoupravljanja tako i u organima vlasti. Delegatski sistem omogućava da radnička klasa i radni ljudi zaista postanu vladajuća politička i ekonomska snaga društva. Putem delegacija i delegata politika postaje stvar neposredne prakse najširih masa, odnosno njihovih samoupravnih organizacija, za razliku od onih sistema u kojima je politika monopol pojedinaca ili vrhova političkih partija, ili pak državnog aparata.

Prema tome, socijalistička samoupravna demokratija, po položaju i mogućnostima radnog čovjeka da odlučuje o društvenim poslovima, bitno se razlikuje od svih drugih oblika organizovanja države, koji sebe nazivaju demokratskim. Ona obezbjeđuje stvarnu vlast radničke klase i radnih masa i kao takva je sredstvo za odbranu revolucionarnih tekovina i dalji razvoj revolucije. Ona predstavlja svojevrsni oblik »organizovanja radničke klase kao države« kakav je nagovijestio Marks.

Jednom riječju, kao rezultat kontinuiranog demokratskog razvoja naše revolucije, socijalističko samoupravljanje je postalo cjeloviti sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U njemu se izražavaju sloboda i neotuđivo pravo radnog čovjeka da, zajedno sa drugim radnim ljudima, slobodno i ravnopravno odlu-

čuje o svim pitanjima svoga života i društvene zajednice u cjelini, i da za to preuzima odgovornost. Takav društveni položaj omogućava našem čovjeku da se svestrano razvija kao slobodna, stvaralačka ličnost — da ispoljava sve svoje stvaralačke sposobnosti.

Socijalističko samoupravljanje je dragocjeno iskustvo i dostignuće naše radničke klase u ostvarivanju njene historijske uloge — stvaranja besklasnog društva. Nije slučajno da samoupravljanje danas pobuđuje sve veće interesovanje i postaje programska orijentacija mnogih demokratskih i radničkih pokreta i drugih naprednih snaga u svijetu.

Drugarice i drugovi,

Iako je u razvoju sistema samoupravljanja, od 1950. godine do danas, bilo i zastoja, možemo reći da smo u osnovnom kursu bili čvrsti i dosljedni. Njegov uspješan razvoj rezultat je prije svega djelovanja Saveza komunista Jugoslavije koji je, kao stvarna revolucionarna avangarda radničke klase, stvaralački primijenio učenje klasika marksizma na naše uslove.

Socijalističko samoupravljanje se sve potpunije afirmiše i kao ekonomski efikasan sistem. To se najbolje može vidjeti iz rezultata koje smo postigli u našem poslijeratnom materijalnom i društvenom razvoju.

Sa prosječnom godišnjom stopom rasta društvenog proizvoda od 6,2 odsto, u periodu od 1947. do 1978. godine, Jugoslavija spada među zemlje sa najbržim privrednim rastom. U tom periodu društveni proizvod je povećan za 6,4 puta, a po stanovniku preko četiri puta. Taj podatak ima poseban značaj kada se ima u vidu da smo krenuli sa materijalne osnove naslijeđene iz predratne Jugoslavije, koja je bila jedna od najzaostalijih zemalja u Evropi. Navešću samo nekoliko osnovnih podataka.

Uoči rata poljoprivredno stanovništvo iznosilo je 77 odsto ukupnog stanovništva. Zaposlenih radnika i službenika u privredi i van privrede, uključujući i oko 200 hiljada državnih službenika, bilo je svega 920 hiljada ili 6 odsto od ukupnog stanovništva. Od toga je jedna trećina bila zaposlena u industriji, i to najvećim dijelom u malim preduzećima s manufakturnom tehnikom. Krajem tridesetih godina minimalna satnica iznosila je u prosjeku dva dinara, a u isto vrijeme je jedan kilogram hljeba koštao četiri dinara, jedan kilogram mesa deset do petnaest dinara, jedan kilogram šećera trinaest dinara itd.

Na selu se naročito bijedno živjelo. Prinosi u poljoprivrednoj proizvodnji bili su veoma slabi. U desetogodišnjem periodu od 1930. do 1939. godine prinos po jednom hektaru hljebnih žita iznosio je jedanaest i kukuruza šesnaest metričkih centi. Sitna gazdinstva su mogla proizvoditi jedva za sopstvene potrebe, tako da je poljoprivredna proizvodnja bila pretežno naturalna i zadržavala se uglavnom na nivou proste reprodukcije.

Društveni proizvod u 1939. godini, računato po cijenama iz 1977. godine, iznosio je po stanovniku svega oko sedam hiljada dinara godišnje.

Ni u oblasti obrazovanja i zdravstva stanje nije bilo ništa bolje. Prema popisu iz 1931. godine, 45 odsto stanovnika starijih od deset godina bilo je nepismeno. Godišnje je na svim fakultetima, visokim i višim školama diplomiralo manje od dvije i po hiljade studenata. Na jednog ljekara dolazilo je 3.236 stanovnika. Smrtnost je bila visoka. Srednje trajanje života iznosilo je za muškarce 45 i za žene 46 godina.

Eto, dakle, odakle je trebalo početi razvoj u socijalističkoj Jugoslaviji i kakve je ogromne napore trebalo učiniti da bi se došlo do ovog što danas imamo. Ako razvoj u poslijeratnom periodu uporedimo sa razvojem koji je u isto vrijeme ostvaren u cijelom svijetu, onda se pokazuje da je nivo društvenog proizvoda po stanovniku u Jugoslaviji 1939. godine bio za 30 odsto ispod prosjeka za cio svijet, a danas je za oko 34 odsto iznad tog prosjeka.

U ukupnom poslijeratnom rastu privrede naročito je bio brz rast industrije, koja je u periodu od 1947. do 1978. godine rasla po prosječnoj stopi od preko 9 odsto. To znači da je danas industrijska proizvodnja 15 puta veća nego 1947. godine, odnosno 18 puta je veća nego 1939. godine. Rast poljoprivredne proizvodnje nije mogao biti tako brz, ali su i u toj oblasti ostvarene veoma značajne promjene. U odnosu na petogodišnji prosjek ostvaren sredinom pedesetih godina poljoprivredna proizvodnja je danas više nego udvostručena. Na društvenim gazdinstvima je preko sedam puta veća. Prinosi osnovnih ratarskih kultura su višestruko povećani i oni su danas na nivou vrhunskih svjetskih dostignuća.

Značajni uspjesi su ostvareni i u ostalim oblastima privrede. Posebno treba istaći razvoj ekonomskih odnosa s inostranstvom. U 1978. godini obim spoljnotrgovinskog prometa iznosio je preko 285 milijardi novih dinara, a samo deset godina ranije bio je pet puta manji.

Sa ovakvim materijalnim razvojem mijenjala se i struktura stanovništva. Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjeno je poslije rata od 77 odsto na oko 30 odsto. Broj zaposlenih povećan je dosad na oko pet i po miliona, tako da oni čine preko polovine aktivnog stanovništva. Trideset i četiri odsto zaposlenih su žene.

Napredak koji je ostvaren u privrednom razvoju izražava se i u osjetnom povećanju životnog standarda. Za posljednjih 25 godina lična potrošnja se povećala realno za više od četiri puta.

Znatno je podignut i obrazovni nivo stanovnika. Pretprošle godine, na primjer, na visokim i višim školama diplomiralo je preko 48 hiljada studenata, što je za oko 20 puta više nego prije rata. Stalno se poboljšavala i zdravstvena zaštita stanovništva. Broj ljekara povećao se poslije rata preko četiri puta. Prosječna dužina života iznosi danas za muškarce 67 i za žene 72 godine.

Dinamičan razvoj ostvaren je u svim republikama i pokrajinama. Učinjeni su ogromni napori u prevazilaženju naslijeđenih razlika u stepenu njihove razvijenosti. I privreda i životni standard ljudi u cijeloj našoj zemlji danas su na kvalitativno višem nivou. U svim republikama i pokrajinama iz temelja su izmijenjeni i materijalna osnova rada i života, i socijalna struktura stanovništva, i obrazovni nivo, i zdravstvene prilike. I pored toga, pred nama i dalje stoji zadatak ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i krajeva, a posebno pokrajine Kosovo.

Brze i korjenite promjene nužno su pratile i određene teškoće i slabosti. Bez problema i teškoća nismo ni danas. O tome smo otvoreno i konkretno govorili na Jedanaestom kongresu SKJ i utvrdili jasne zadatke. Nema potrebe da i ovom prilikom o tome iscrpnije govorim. Želim samo da istaknem da bismo mnogo izgubili ako te zadatke ne bismo dosljedno izvršili. Poslije Jedanaestog kongresa u tom pogledu je već nešto učinjeno, ali se moglo i moralo uraditi više. Problemi prekomjerne potrošnje, nedovoljne reproduktivne sposobnosti privrede, pretjeranih investicionih ambicija, rasta cijena i spoljnotrgovinskog debalansa — još uvijek stoje pred nama u svoj oštrini. U njihovom rješavanju moramo biti odlučniji, jer ako to ne budemo, oni će se sve više množiti i mogu postati ozbiljna kočnica razvoja. Ima tu i drugih slabosti. Ima i mnogo neopravdanog bolovanja i slično.

Da bismo te probleme rješavali, mi ne moramo da smanjujemo dostignuti nivo životnog standarda, ali ne smijemo ga ni povećavati preko naših mogućnosti, nezavisno od povećanja produktivnosti rada.

O zajedničkoj i opštoj društvenoj potrošnji još uvijek se odlučuje najčešće mimo radnika u udruženom radu, iako se u toj oblasti troši oko 40 odsto nacionalnog dohotka. Moram da kažem da nam na tome području samoupravljanje najslabije funkcioniše. To se posebno odnosi na samoupravne interesne zajednice, u kojima oni koji izdvajaju sredstva za društvene djelatnosti nemaju odlučujući uticaj.

Naročito zabrinjavaju pretjerane investicije i raskorak između onoga što se dogovori i onog što se čini. Tu mora da se radi sa više plana, sa više dogovaranja i usklađivanja investicionih odluka u cjelini udruženog rada. Treba se, posebno, više orijentisati na neposredno udruživanje rada i sredstava između zainteresovanih organizacija udruženog rada, a manje na skupe kredite, pogotovo inostrane.

Kada je riječ o problemima i zadacima u privredi, moram da pomenem i problem zapošljavanja, naročito mladih kvalifikovanih radnika. Već sam naveo podatak da smo u poslijeratnom periodu povećali broj zaposlenih za preko četiri miliona, što odgovara prosječnoj godišnjoj stopi od pet odsto. Posljednjih godina to povećanje iznosi godišnje preko 200 hiljada. To nije mali broj. On je dovoljan da se zaposli ne samo ukupan priliv nove radne snage,

posebno mladih koji završavaju školovanje, nego i dio onih koji su sada nezaposleni, uključujući i radnike koji se vraćaju sa privremenog rada u inostranstvu. Ovom pitanju moramo posvetiti posebnu brigu, stalno pronalaziti nove mogućnosti zapošljavanja, uključujući i one koje pruža takozvana mala privreda.

Pored svih uspjeha koje smo postigli u razvijanju socijalističke samoupravne demokratije, mi još ne možemo biti sasvim zadovoljni. Mislim da još nismo razvili sve oblike samoupravnog demokratskog organizovanja i djelovanja, koji su sadržani u Ustavu, Zakonu o udruženom radu i Zaključcima Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ. Mislim, u prvom redu, na delegatski skupštinski sistem.

Na prošlim izborima, u proljeće 1978. godine, izabrano je preko 545.000 članova delegacija i preko 53.000 delegata u skupštine društveno-političkih zajednica. Kada se tome doda broj članova radničkih savjeta, zatim članova delegacija za skupštine samoupravnih interesnih zajednica i članova savjeta mjesnih zajednica, to onda znači da je preko milion i dvije stotine hiljada ljudi, putem delegatskog sistema, neposredno angažovano u političkom odlučivanju.

Međutim, delegatski način odlučivanja još nije uhvatio dubljeg korjena. Još nije prevaziđena praksa koja odgovara starom, predstavničkom sistemu. Prošireno je i shvatanje da je dovoljno poslati delegata u skupštinu ili neki drugi organ samoupravljanja, i da se njemu može prepustiti rješavanje pitanja od zajedničkog interesa. Još je jak i uticaj birokratskih i tehnokratskih snaga kojima smeta samoupravljačko i demokratsko djelovanje delegacija i delegata.

S druge strane, i same delegatske skupštine nisu dovoljno široko otvorene prema ostalim samoupravnim organima i organizacijama. One bi načinom svoga rada trebalo da postanu središnji dio i okosnica cjelovitog sistema socijalističke demokratije. Povezivanje skupština sa drugim samoupravnim organima i organizacijama onemogućavaće stvaranje centra moći van delegatskog sistema. Smatram da u razvoju samoupravne socijalističke demokratije već sada možemo učiniti nove korake naprijed. O tome sam govorio i u drugim prilikama.

Drugovi i drugarice,

Želim i ovoga puta da istaknem neke zadatke Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga u sadašnjem periodu.

Razvoj samoupravljanja podrazumijeva jačanje uloge Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage društva. Njegova masovnost — sada ima milion i sedam stotina hiljada članova — i njegova mladost, imajući u vidu prosjek članstva, zahtijevaju posebne napore na idejno-političkom osposobljavanju. Bez stalnog

političkog i teorijskog uzdizanja članovi Saveza komunista se neće snalaziti u veoma složenim uslovima unutrašnjeg razvoja i međunarodne situacije.

Sada je u toku aktivnost na uvođenju principa kolektivnog rada u Savezu komunista, i u društvu u cjelini, jer u njegovoj osnovi je zahtjev za dalju demokratizaciju rada i odnosâ u svim organima i institucijama sistema. Ovo je od velikog značaja za naše društvo i Savez komunista, jer treba da onemogući pojave grupaštva, karijerizma i birokratizma, o čemu smo već govorili. Princip kolektivnog rada podrazumijeva razvijanje i jačanje odgovornosti i demokratskih odnosa u Savezu komunista. Rad rukovodstava i pojedinaca još nije dovoljno dostupan kritičkom ocjenjivanju i uticajima baze. Cirkulisanje ideja i informacija treba da ide ne samo odozgo na dolje, već i obrnuto, čega nema u dovoljnoj mjeri. Potrebna je također i mnogo veća razmjena iskustava između pojedinih osnovnih organizacija, pojedinih opština, pokrajina, republika itd. Jasno je da svako ima svoje odgovornosti i zadatke u sopstvenoj sredini, ali ima i previše odvajanja raznim granicama.

Mi, razumije se, i ubuduće moramo biti dosljedni tome da Savez komunista ostvaruje svoju ulogu idejno-političkim djelovanjem, kroz masovne društveno-političke organizacije i organe samoupravljanja. Partija mora biti naoružana naučnom istinom da bi što uspješnije ostvarivala svoj idejno-politički uticaj.

Garancija za stvarno jedinstvo zemlje leži, prije svega, u stepenu svijesti i jedinstva Saveza komunista, u radničkoj klasi, u stepenu svijesti i jedinstva svih organizovanih radnih masa. To se pokazivalo uvijek, naročito u kriznim situacijama, i u daljoj i u bližoj prošlosti. Zato jedinstvo moramo čuvati kao zjenicu oka, jer još ima raznih neprijatelja koji pokušavaju da ga naruše.

Kad je riječ o samoupravljanju, moram da istaknem da ima dosta primjera razilaženja između normi i prakse. Prisutni su i birokratski i tehnokratski otpori sprovođenju našeg samoupravnog sistema. Ponegdje, prikrivajući se iza tobožnjih samoupravnih formi, uske grupe drže u svojim rukama konce odlučivanja, stavljajući samoupravne organe, skupštine i delegacije pred svršen čin. Često se kritikuju nepoznati krivci, a ne oni koji su takvim odlukama kumovali, zaobilazeći samoupravni put.

Ne smijemo nikada gubiti iz vida da Savez komunista snosi moralnu i političku odgovornost za uspješno funkcionisanje socijalističkog samoupravljanja, za jedinstvo i cjelokupni razvitak naše zemlje. Savez komunista mora biti kritičan kako prema društvenoj praksi tako i prema svome radu.

Socijalistički savez, u novim uslovima, nastavlja tradiciju Narodnog fronta. U njemu treba da se razvijaju i na demokratski način usmjeravaju političke inicijative, posebno one koje se tiču samoupravnog sporazumijevanja i dogovaranja, i mnoge druge društvene akcije od interesa za naše građane. Socijalistički savez putem svojih predstavnika aktivno učestvuje u delegatskim skupšti-

nama. Time je on u toku idejnih i političkih problema i preokupacija radnih ljudi, a ujedno i u mogućnosti da prati funkcionisanje samog sistema i da njegovom ostvarivanju konkretno doprinosi.

U vezi sa potrebom uspješnijeg rada Socijalističkog saveza želio bih da istaknem i slijedeće. Naime, organizacije Socijalističkog saveza trebalo bi da se više bave i svakodnevnim problemima radnih ljudi i građana — pitanjima životnog standarda, snabdijevanja i stanovanja, rada uslužnih djelatnosti i slično. Pored toga aktivnost foruma Socijalističkog saveza, koja je u praksi i u javnosti stalno prisutna, što je dobro, ni u kom slučaju ne može zamijeniti aktivnost baze, koja se ne osjeća dovoljno. Neophodno je takođe da Socijalistički savez dalje razvija unutrašnje demokratske odnose i da bude otvoren za sve koji su za socijalizam i samoupravljanje.

Savez sindikata je dobio na ugledu u javnosti angažovanjem i postignutim rezultatima u razvijanju samoupravljanja. Postojanje različitih interesa, o kojima govorimo, ispoljava se svakodnevno i u radnim organizacijama i na drugim nivoima. Te različite interese treba usklađivati političkim i društvenim sredstvima. Najčešće se radi o sukobima interesa oko raspodjele prema radu, o težnji ka uravnilovci, ili pak neopravdanim razlikama u dohotku. Koliko različite pozicije i interesi utiču na ponašanje ljudi, pokazuju i primjeri neshvatanja dugoročne potrebe udruživanja rada i sredstava. Imam takođe u vidu tehnobirokratske pokušaje uzurpacije samoupravnih prava radnika. U našem društvu moramo voditi računa i o potrebi uzajamne solidarnosti radnih ljudi. Nije dovoljno to što je sistem sam po sebi human. Samo svjesnom akcijom i upornim zalaganjem može se obezbijediti napredak našeg samoupravnog sistema u kome Savez sindikata igra veoma važnu ulogu. A ta uloga treba da se osjeti, u prvom redu, u bazi — u osnovnim organizacijama udruženog rada.

U dugom revolucionarnom periodu koji danas obilježavamo žene su dale doprinos dostojan poštovanja. To je ujedno bio i period brze društvene emancipacije žena.

Među borcima u našem narodnooslobodilačkom ratu nalazilo se preko 100.000 žena. Njihovo učešće i u predratnom periodu ilegalnog rada dobro je poznato. U historiji su rijetki primjeri takvog učešća žena u revolucionarnoj borbi.

Uloga žene u društvu danas je porasla, tim prije što je ona sve više i proizvođač i samoupravljač.

Uporedo sa opštim preobražajem zemlje mijenjao se i društveni položaj žene. To najbolje pokazuje broj zaposlenih žena, a takođe i njihovo učešće u samoupravnim i drugim organima i delegatskim skupštinama, iako u tom pogledu ni izbliza ne možemo biti zadovoljni. Komunisti nisu uvijek dovoljno svjesni društvene neophodnosti i značaja organizacije žena. Jer, žene imaju velike i društvene i porodične obaveze i odgovornosti. Svojim pogledima i primjerom komunisti treba da prednjače u borbi za još veću druš-

venu i političku aktivizaciju žena i afirmaciju njihove društvene uloge. A to podrazumijeva preduzimanje neophodnih mjera da se olakša položaj žene, pogotovo zaposlene.

Dostignuća u ekonomskom razvoju zemlje, duboke promjene u socijalnoj strukturi, mogućnosti masovnog školovanja i drugo, otvorili su našoj omladini sigurne perspektive budućnosti. Savez socijalističke omladine, sa preko tri miliona članova, igra veliku društvenu ulogu. Omladina od 14 do 27 godina starosti čini četvrtinu stanovništva Jugoslavije. Utoliko je značajnija omladinska organizacija koja treba da ih organizuje. Velike slabosti naročito postoje u pogledu organizovanja seoske omladine.

Naša je dužnost da podstičemo radnu i stvaralačku, socijalističku orijentaciju naše omladine. Radne akcije, nikle u oslobodilačkom ratu i široko razvijene poslije rata, predstavljaju i danas nezamjenjivi vid radnog angažovanja i socijalističkog vaspitanja mladih.

Međutim, veću pažnju moramo posvetiti idejno-političkom vaspitanju omladine. To iziskuju sve obimniji zadaci dalje izgradnje samoupravnog društva u čijem izvršavanju rastu obaveze i odgovornosti omladine. Uz to situacija u svijetu je ozbiljna i složena. I današnje mlade generacije su, na žalost, svjedoci ratova, rasnih segregacija, ostataka kolonijalizma, ratobornih ideologija. Mladi treba da znaju da u svijetu danas ima mnogo obmana, mnogo laži, da moćne propagande često služe nečasnim ciljevima. Posebno je važno da omladina zna cijeniti vrijednosti života našeg čovjeka u samoupravnom socijalističkom društvu i da zna koliko su nas skupo koštali sloboda i nezavisnost.

Razumije se, briga za vaspitanje mladih generacija nije samo na Savezu socijalističke omladine. Savez komunista ne može uspješno ostvarivati ulogu avangarde ako svoj rad ne razvija u masama, prije svega među mladima. Mi nastavljamo revoluciju, u kojoj sadašnja faza nije manje važna od prethodnih. Današnja mlada generacija je i sama tvorac revolucionarnih tekovina koje će budućim pokoljenjima služiti kao primjer.

Pred nama su još krupni problemi i revolucionarni ciljevi koje moramo da rješavamo i ostvarujemo. Među omladinom treba više da razvijamo kritičku svijest prema raznim konzervativnim i reakcionarnim shvatanjima, dogmatskim i drugim tuđim uticajima, kojih još ima ne malo. Zato i naglašavam posebno značaj idejnog i političkog vaspitanja omladine.

Želim takođe da podsjetim i ovom prilikom da je odbrana tekovina socijalističke revolucije i obezbjeđenje mirnog socijalističkog samoupravnog razvitka bio stalan zadatak Saveza komunista u poslijeratnom periodu. Na žalost, ne rijetko bili smo izloženi pokušajima ugrožavanja naše nezavisnosti i suvereniteta, pokušajima miješanja u naš unutrašnji razvitak. Svako pogoršanje međunarodne situacije u bilo kom dijelu svijeta nužno utiče na bezbjednost naše, kao i svake druge zemlje.

Zbog toga je izgradnja sistema odbrane bila jedno od vrlo značajnih strategijskih pitanja našeg socijalističkog samoupravnog društva. Izgradili smo sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. U tome smo pošli od bogatih iskustava oslobodilačkog rata, od samoupravnog karaktera jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti; od karaktera savremenih međunarodnih odnosa, od karakteristike savremenih ratova, borbene tehnike i naoružanja, od naših borbenih tradicija u dugom historijskom periodu. U osnovi našeg sistema odbrane Marksova ideja o naoružanom narodu prožima se sa konkretnim društveno-historijskim uslovima u kojima se razvija naše socijalističko samoupravno društvo. U jedinstvenom sistemu opštenarodne odbrane, čiju okosnicu čini Jugoslovenska narodna armija, obezbijeđeno je maksimalno angažovanje svih društvenih potencijala zemlje, i ljudskih i materijalnih, što višestruko povećava našu odbrambenu moć.

U slučaju agresije na našu zemlju, napadaču bi se sa oružjem u ruci suprotstavilo nekoliko miliona ljudi, dok bi sve ostalo sposobno stanovništvo bilo uključeno u aktivnosti na organizovanju i obezbjeđivanju oružanog otpora. U opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu uključeni su svi radni ljudi i građani, organizacije udruženog rada, samoupravne interesne zajednice, mjesne zajednice, društveno-političke zajednice i društvene organizacije. Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, njen suverenitet, teritorijalni integritet i nezavisnost branilo bi njeno cjelokupno stanovništvo, svi naši narodi i narodnosti. Eventualni agresor, ma ko to bio, nema nikakve šanse da postigne svoje ciljeve.

Jugoslavija je nezavisna i miroljubiva zemlja. Mi ne ugrožavamo ničiju nezavisnost i nemamo nikakvih teritorijalnih pretenzija. Ostajemo čvrsto pri svome stanovištu da sve probleme koji se javljaju u međunarodnim odnosima treba rješavati miroljubivim putem. Mi smo protiv rata, ali ako nam on bude nametnut, znat ćemo da branimo i odbranimo našu zemlju i naš društveni sistem.

III

Drugarice i drugovi,

Želim ovim povodom da kažem nešto i o našoj politici u međunarodnim odnosima. Ona je već od početka stvaranja nove Jugoslavije nosila demokratska obilježja naše revolucije, to jest izražavala je težnje naroda za mirom, slobodom, nezavisnošću i ravnopravnom saradnjom, protiv porobljavanja i dominacije svake vrste.

Partija je uvijek polazila od toga da je borba za nacionalno i socijalno oslobođenje naših naroda čvrsto povezana sa borbom za slobodu i nezavisnost svih naroda i zemalja za društveni napredak svugdje u svijetu. Zato osnovni ciljevi i principi za koje se naša zemlja i Savez komunista bore u međunarodnim odnosima

odgovaraju ne samo interesima naših naroda i narodnosti, nego i najširih snaga mira, demokratije i društvenog napretka, interesima cijele međunarodne zajednice.

Zbog toga se Jugoslavija i Savez komunista decenijama nalaze u prvim redovima borbe za mir, međunarodno razumijevanje i saradnju, za demokratske političke i ekonomske odnose u svijetu. Naša zemlja je aktivna i dosljedna u solidarnosti s revolucionarnom i oslobodilačkom borbom, sa borbom za nacionalnu i socijalnu emancipaciju naroda. Savez komunista vodi upornu dugogodišnju borbu za uvažavanje različitih puteva kao zakonitosti svjetskog procesa socijalizma; za ravnopravne odnose u radničkom i cjelokupnom progresivnom pokretu; za shvatanje miroljubive koegzistencije kao nezamjenljivog uslova ne samo svjetskog mira, nego i napretka socijalizma u svijetu.

Mi vjerujemo da je takva orijentacija u međunarodnim odnosima i radničkom pokretu put koji obezbjeđuje najpovoljnije međunarodne uslove za miran, nezavisan i svestran razvoj našeg društva, u skladu sa našom demokratskom i humanističkom vizijom socijalizma.

Nezavisna i nesvrstana politika naše zemlje i Saveza komunista Jugoslavije polazila je i polazi od osnovne historijske tendencije našeg vremena — od interesa borbe narodâ i progresivnih društvenih snaga za oslobođenje od političke i ekonomske zavisnosti, za društveni napredak. Takva politika pokazala se historijski ispravnom i potvrdila se u praksi.

U svijetu podijeljenom na blokove, u kome se politikom sile i stranog miješanja još uvijek pokušavaju rješavati društvene, ekonomske i političke suprotnosti, voditi takvu politiku nije bilo nimalo lako, a nije ni danas. Mi smo stalno bili izloženi različitim pritiscima i nastojanjima da se priklonimo politici koja nije odgovarala interesima naše zemlje i našeg pokreta. Mi smo bili i ostali duboko uvjereni da politika blokovske podijeljenosti ne može riješiti ni jedan od suštinskih problema svijeta, niti može otvoriti perspektivu demokratizacije međunarodnih odnosa za koju se bore nesvrstane zemlje. Zato politika nesvrstanosti, čiji smo mi bili jedan od inicijatora, predstavlja naše trajno opredjeljenje.

Današnji svijet karakterišu veoma duboka i dinamična socijalna previranja. Ono što im je zajedničko jeste težnja ka emancipaciji narodâ i zemalja, ka stvaranju demokratskih međunarodnih odnosa, ka društvenom napretku uopšte.

Iako se bezbroj puta pokazalo da je nezadrživa volja narodâ za nezavisnošću, svestranom emancipacijom i slobodnim razvojem, još uvijek ima onih koji ne vide ili neće da vide da narodi više nisu spremni da se mire sa stranom dominacijom. A upravo suprotstavljanje tim težnjama narodâ predstavlja glavni izvor međunarodne zategnutosti i sukoba. Otpor reakcionarnih i konzervativnih snaga

neizbježnim progresivnim promjenama izražava se u različitim oblicima, ali je njihova suština ista: očuvanje ili nametanje odnosa zavisnosti.

Glavni uzroci negativnih zbivanja u međunarodnim odnosima leže u onome što danas čine snage imperijalizma, kolonijalizma i svih drugih oblika dominacije i potčinjavanja, koje atakuju na nezavisnost zemalja i dovode u pitanje mir u svijetu. Jedna od najvećih opasnosti danas su nastojanja da se historijski nužni socijalni preobražaji, borba naroda za oslobođenje, problemi u međusobnim odnosima pojedinih zemalja i slično iskoriste za blokovsko nadmetanje ili pomjeranje granica interesnih sfera blokova i velikih sila uopšte. U tome posebnu opasnost predstavlja pribjegavanje vojnim akcijama, kao i pokušaji da se ova ili ona pozicija zadobije silom, miješanjem ili intervencijom spolja. Ako bi se takva praksa legalizovala, onda bi narodi bili potpuno prepušteni pravu jačega, a svijet bi se našao na ivici katastrofe.

Opasnosti po svjetski mir povećavaju se u posljednje vrijeme. Proces popuštanja međunarodne zategnutosti zapao je u stagnaciju. Krizna žarišta u svijetu se ne rješavaju, nego se stvaraju i nova, još eksplozivnija. Nastavlja se trka u naoružavanju. Ne rješavaju se problemi međunarodnih ekonomskih odnosa. Štaviše, međunarodna ekonomska situacija je pogoršana. I dalje se produbljuje jaz između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja. Sve to prijeti novim međunarodnim potresima i sukobima, sa nesagledivim posljedicama. Jednom riječju, čitav postojeći sistem međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa je u krizi.

Zbog toga se međunarodni odnosi moraju mijenjati u pravcu koji će doprinositi jačanju nezavisnosti i ravnopravnosti naroda. U tome se mora angažovati ne samo najširi krug zemalja koje se bore za mir i ravnopravnu međunarodnu saradnju, nego i sve progresivne i demokratske političke i društvene snage, partije i pokreti u svim zemljama. Iznad svega neophodno je obezbijediti striktno poštovanje istinske nezavisnosti svih naroda, njihovog suvereniteta, teritorijalnog integriteta, svih onih prava koja proizlaze iz Povelje Organizacije ujedinjenih nacija. Treba učiniti poseban napor da historijski interes za mir i saradnju nezavisnih i ravnopravnih zemalja prevlada tendencije dominacije i podjele svijeta na blokove. To je jedini način da se izbjegnu opasnosti međunarodnih konflikata i da se obezbijede stvarni nacionalni interesi svih naroda.

Upravo u borbi za mir i progresivne promjene današnjih međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa djelovanje nesvrstanih zemalja postaje sve značajnije. Danas je pokret nesvrstanih zemalja nezamjenljiv faktor obezbjeđenja svjetskog mira i razvoja međunarodne saradnje. Nesvrstane zemlje su u dokumentima svojih konferencija otvorile perspektivu i trasirale puteve stabilnog mira i demokratizacije međunarodnih odnosa.

Zbog toga se, po našem uvjerenju, interesi radničke klase i najširih slojeva radnih ljudi ne mogu odvajati od ciljeva za koje se bore nesvrstane zemlje. Zato se danas za te ciljeve opredjeljuje

sve veći broj zemalja različitih društvenih sistema i različitog stepena razvijenosti, kao i progresivne i demokratske društvene i političke snage u svijetu.

Razumije se, politika nesvrstanosti ne odgovara blokovskim interesima. Zato je pokret nesvrstanih zemalja izložen sve većim pritiscima. No i pored tih pritisaka, i pored sopstvenih problema sa kojima se nužno suočava pokret takve širine i tako dalekosežnih ciljeva, njegova historijska uloga sve više dobija u značaju. I pojedine članice pokreta nesvrstavanja, iako neke svoje uže interese ne mogu realizovati u njegovom okviru, osjećaju potrebu da mu pripadaju. Odstupanja od opšteg kursa, koja ponekad čine pojedine nesvrstane zemlje, ne mogu bitno ugroziti njegovu snagu i vrijednost.

U današnjim međunarodnim uslovima potrebno je što upornije boriti se da bazićni, opšte prihvaćeni principi i ciljevi pokreta nesvrstanosti što potpunije dolaze do izražaja u spoljnopolitičkoj praksi svih nesvrstanih zemalja. To će u najvećoj mjeri doprinositi jačanju jedinstva i akcione sposobnosti pokreta. A to jedinstvo se mora očuvati

Nesvrstane zemlje se sada pripremaju za novu konferenciju šefova država ili vlada. Pred njima su mnogi konkretni zadaci čije je rješavanje od velikog značaja za dalji razvoj međunarodnih odnosa u cjelini. Da bismo u tome zaista uspjeli, ja mislim da moramo učiniti sve kako bismo spriječili da se u pokretu nesvrstanih izazivaju podjele i razdori na ideološkim i drugim osnovama koje su tuđe istinskoj politici nesvrstanosti. To može biti veoma opasno za sam pokret. Na svima nama u pokretu leži velika odgovornost pred svim narodima svijeta i pred historijom da dalje jačamo politiku nesvrstanosti i očuvamo jedinstvo pokreta.

Istinski revolucionarni sadržaj politike nesvrstanosti sastoji se upravo u borbi protiv svih vidova političke i ekonomske dominacije, protiv svih, ne samo starih, nego i novih oblika zavisnosti u odnosima između država i naroda. Konferencija u Kolombu je istakla da je istinski slobodan samo onaj narod koji suvereno raspolaže svojim prirodnim bogatstvima i rezultatima svoga rada.

Interesi nesvrstanosti ne mogu se identifikovati ni sa kojim užim, a pogotovo blokovskim interesima. Nesvrstane zemlje se tome suprotstavljaju, kao i pritiscima da i same budu, na ovaj ili onaj način, svrstane u blokove. Kriterij za ocjenu međunarodnog djelovanja svake zemlje može biti samo to da li i koliko doprinosi jačanju mira, istinskoj nezavisnosti narodâ, njihovoj emancipaciji i društvenom napretku. Drugih kriterija, ideoloških ili bilo kojih, u pokretu nesvrstavanja — ne može biti.

Pokret nesvrstavanja objektivno jača onu svijest i one društvene snage u svijetu koje smatraju da je rješavanje postojećih suprotnosti mogućno samo u odnosima ravnopravnosti i saradnje svih naroda. Na toj osnovi su nesvrstane zemlje i do sada ostvarivale visok stepen jedinstva. Zato se pokret nesvrstanih zemalja

ne može dijeliti na »progresivne« i »konzervativne« zemlje, ni svoditi ni na čiju političku »rezervu«. On je jedan od temeljnih samostalnih faktora progresivnog društvenog preobražaja svijeta u naše vrijeme.

Drugarice i drugovi,

Pokret nesvrstanih zemalja djelovao je odlučujuće da se prevaziđe stanje hladnog rata i da otpočne proces popuštanja međunarodne zategnutosti. Uostalom, principi nesvrstanosti prisutni su i u Završnom dokumentu Helsinške konferencije, što samo potvrđuje da oni odgovaraju interesima svih zemalja. Treba istaći i značajnu ulogu koju u procesu popuštanja igraju nesvrstane i neutralne zemlje Evrope.

Popuštanje je jedini put za jačanje mira, ravnopravne saradnje i bezbjednosti u Evropi. Time se, razumije se, stvaraju uslovi i za rješavanje drugih međunarodnih problema putem pregovaranja i sporazumijevanja. Popuštanje je pretpostavka i za brži društveni progres naroda uopće, jer stvara šire mogućnosti za demokratsku saradnju i brže oslobađanje potencijala koji doprinosi emancipaciji naroda. Mi, međutim, zajedno sa ostalim nesvrstanim zemljama, od početka ukazujemo da se taj proces ne smije svoditi na uređivanje odnosa među blokovima. Jer, u tom slučaju se ništa bitno neće promijeniti. Proces popuštanja je, na žalost, već duže vrijeme u zastoju. Jedan od glavnih razloga je svakako u tome što je detant ograničen na odnose između najmoćnijih sila i blokova, što se nije proširio na sve regione svijeta i sve oblasti međunarodnih odnosa, što neke zemlje nisu prihvatile suštinske ciljeve popuštanja zategnutosti, pa se nisu ni zalagale za njihovo ostvarenje. Pored toga, neki su ga shvatili kao povoljnu priliku za proširivanje svoje sfere uticaja i interesa. Zato je neophodno učiniti nove napore da se popuštanje međunarodne zategnutosti obnovi i pretvori u univerzalan, svjetski proces.

Isto tako, treba već jednom da otpočnu stvarni pregovori o razoružanju. Jer, postojeći pregovori, u stvari, još uvijek se vode samo o utvrđivanju gornjih granica naoružavanja. Svojim inicijativama i naporima nesvrstane zemlje su učinile da se u Organizaciji ujedinjenih nacija, na demokratskoj osnovi, otvori proces političkog razmatranja i pregovora o pitanjima razoružanja. Tim putem treba nastaviti i boriti se za opšte i potpuno razoružanje.

Treba takođe neodložno rješavati i pitanje ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih zemalja, prije svega, putem ravnopravne ekonomske i druge saradnje. Njima nije potrebna takozvana pomoć putem koje im se »velikodušno« dodjeljuje samo beznačajan dio onoga što im se posredstvom sadašnjeg sistema međunarodnih odnosa oduzima. Zato taj dotrajali sistem treba već jedanput mijenjati, jer novi međunarodni ekonomski poredak — uključujući i temeljnu reformu međunarodnih kreditno-monetarnih institucija — u interesu je svih zemalja — i razvijenih, i zemalja u razvoju.

Neophodno je raskinuti sa takvim pristupom u rješavanju kriznih žarišta u svijetu koji polazi, prije svega, od interesa ove ili one sile, ove ili one grupe država, kao što se to danas čini na Bliskom istoku ili Jugu Afrike. Rješavanju takvih žarišta mora se prići sa stanovišta interesa neposredno zainteresovanih država i naroda, kao i oslobodilačkih pokreta, sa stanovišta interesa čitave međunarodne zajednice. Samo taj put može obezbijediti trajno rješenje postojećih problema.

Naša zemlja i Savez komunista uvijek su se odlučno zalagali za to da se sporna pitanja između država rješavaju miroljubivim putem. Međutim, oružani sukobi, ratovi i intervencije, kojima se grubo krši suverenitet naroda i ugrožava mir i međunarodna bezbjednost, i dalje opasno opterećuju odnose u svijetu.

Najnovija zbivanja u jugoistočnoj Aziji duboko su zabrinula našu zemlju. U skladu sa trajnim principijelnim opredjeljenjima naše spoljne politike, mi smo zauzeli jasan i dosljedan stav. Tražili smo prestanak oružanih sukoba bez odlaganja, povlačenje vojnih jedinica sa tuđih teritorija i rješavanje svih sporova mirnim putem, uz striktno poštovanje principa suvereniteta, ravnopravnosti, teritorijalnog integriteta i prava svakog naroda da sâm odlučuje o svojoj spoljnoj i unutrašnjoj politici.

Htio bih ovdje da navedem jednu stvar. Vani se šire neistine, naročito na Istoku, da je Jugoslavija u nekom savezu sa Kinom, odnosno da joj daje naoružanje itd. Drugi opet, na primjer u novinama na Zapadu, govore da je Jugoslavija sa mnogima, kako na Zapadu tako i na Istoku, došla u sukob i da je zbog toga jako oslabljena. U nekim zemljama se piše i govori da mi šutimo o vojnim intervencijama u Kampućiji, Vijetnamu i Ugandi. Ništa od toga nije istina. Ja sam još prije nego što je do njih došlo, uputio poruke i Kampućiji i Vijetnamu, a zatim i predsjedniku Hua Kuo Fengu. Isto tako, poslao sam poruke predsjednicima Njerereu i Aminu. I svaki put sam tražio da se odmah obustavi vatra, da se povuku trupe sa tuđih teritorija, da se mirno, za stolom dogovaraju, a ne da ratuju.

Eto, vidite, nas bi neki vani na svaki način htjeli kompromitirati. Zato moramo biti budni i uvijek paziti da na vrijeme onemogućimo takve špekulacije i klevetanja Jugoslavije.

Mi smo polazili od čvrstog uvjerenja da na svijetu ne postoji ništa u ime čega bi bilo ko mogao jednom narodu oduzeti slobodu i nezavisnost. Narušavanje suvereniteta narodâ — ma ko to činio i u ime bilo kojih ciljeva — predstavlja povredu osnovnih normi međunarodnog života i direktno dovodi u pitanje mir i bezbjednost u svijetu. Ne može biti ni trajnog mira, ni istinskog društvenog progresa, bez dosljednog poštovanja svih principa Povelje OUN o odnosima među državama.

Razumije se, ti principi moraju važiti i u odnosima između socijalističkih zemalja. Nametanje tuđe volje narodima, pogotovo snagom oružja, nanosi nenadoknadivu štetu stvari socijalizma. Rat

koji nije odbrambenog karaktera i vojne intervencije ne smiju biti sredstvo kojim se služe socijalističke zemlje. Mi se nikada nismo mirili sa idejama o širenju socijalizma putem rata ili sa teorijama o osvajanju vlasti pomoću svjetskog rata i slično. Takve ideje i takva praksa tuđi su socijalizmu. Zato ćemo se mi svemu tome i ubuduće odlučno suprotstavljati.

U jeku bitke protiv kominformovskog pritiska naša Partija je otvorila mnoga pitanja od sudbonosnog značaja za socijalizam. Među njima su i principijelna pitanja odnosa između socijalističkih zemalja. Demokratski principi odnosa i saradnje između SFRJ i SSSR, kao i između SKJ i KPSS, jasno su formulisani još u Beogradskoj deklaraciji 1955. godine i Moskovskoj izjavi 1956. godine. U tim dokumentima ističe se da se međusobni odnosi moraju graditi na dosljednom poštovanju principa suverenosti, nezavisnosti, teritorijalnog integriteta, ravnopravnosti i nemiješanja, na principu uzajamnog poštovanja različitosti puteva u socijalizam. Na tim principijelnim osnovama mi ćemo i dalje razvijati svestranu saradnju između naših dviju zemalja i partija.

U odnosima u komunističkom i radničkom pokretu ima tendencija da se dovedu u pitanje i one demokratske tekovine koje su komunističke partije Evrope izrazile u dokumentu Berlinske konferencije. Sa time se ne možemo miriti. Mi mislimo da treba ići dalje, razvijati i obogaćivati ono što je bilo postignuto i usaglašeno, a ne dozvoliti da se vraćamo natrag.

Komunističke i radničke partije ne mogu ostvariti svoju historijsku ulogu ako se ne rukovode odgovornošću pred sopstvenom radničkom klasom i narodom. Niko spolja ne može jednu komunističku partiju učiniti vodećom nacionalnom snagom, jedino ona sama može to postati, sopstvenim djelovanjem u svojoj zemlji. Zato se toliko zalažemo da se odnosi među komunističkim partijama zasnivaju na principima ravnopravnosti, samostalnosti, nemiješanja, uzajamnog uvažavanja i saradnje bez obzira na razlike. Poštovanje tih principa neophodan je preduslov napretka socijalizma u svijetu.

Mi smatramo da je veoma pozitivna činjenica što posljednjih godina u znatnom broju komunističkih partija jačaju saznanja o potrebi sumiranja vlastitog iskustva, njegovog kritičkog preispitivanja i stvaralačkog traženja daljih puteva borbe za socijalizam. Ove pojave nas ohrabruju i u vlastitim naporima za izgradnju socijalizma u našoj zemlji i za ostvarivanje svestrane ravnopravne saradnje među komunističkim, radničkim i svim progresivnim partijama i pokretima u svijetu.

Jugoslavija teži svestranom razvijanju odnosa sa svim zemljama u svijetu, na istovjetnoj principijelnoj osnovi. Tim odnosima mi prilazimo dosljedno se rukovodeći principima nesvrstanosti, načelima Povelje Organizacije ujedinjenih nacija i obavezama koje proistječu iz Završnog akta Helsinške konferencije.

Zahvaljujući upravo takvoj politici, naša zemlja je ostvarila krupne rezultate i u saradnji sa susjednim zemljama. Sa većinom

susjednih zemalja mi imamo svestrano razvijene, obostrano korisne odnose. Gledano u cjelini, smatram da je perspektiva njihovog daljeg unapređivanja vrlo dobra. U saradnji sa pojedinim od tih zemalja postigli smo takve rezultate da oni mogu služiti kao primjer.

Na žalost, to nije slučaj u odnosima sa svim našim susjedima. Neki momenti u politici Bugarske u posljednje vrijeme izazivaju ozbiljnu zabrinutost za budućnost jugoslovensko-bugarskih odnosa. Postupci bugarske strane u direktnoj su suprotnosti sa njihovim izjavama o spremnosti za saradnju s našom zemljom. Ti postupci su zapravo usmjereni na produbljivanje razlika u gledištima, na otežavanje rješenja za postojeće probleme i zaoštravanje odnosa sa našom zemljom. Drukčije se ne može ni shvatiti smisao poricanja društveno-historijskog postojanja makedonske nacije. Od negiranja makedonske narodnosti u Bugarskoj došli su do negiranja legalnosti jedne od naših suverenih republika. Pitamo se šta znači dovođenje u pitanje tekovina naše revolucije i konstitutivnih osnova jugoslovenske federacije. Kakvi su ciljevi takve politike, kuda ona vodi i u čijem je ona interesu? Nema sumnje da takva politika štetno utiče na odnose na Balkanu, u Evropi i šire u svijetu. Historija je u tom pogledu dovoljno poučna.

I ovom prilikom želim da podvučem da mi nikada i ni prema jednom susjedu nismo imali i nemamo teritorijalnih pretenzija. Želim takođe ponovo da podsjetim da sam na Konferenciji o evropskoj bezbjednosti i saradnji u Helsinkiju izjavio da Jugoslavija poštuje princip nepovredivosti granica i da taj princip smatra podjednako obaveznim i za sebe, i za svoje susjede, i za sve druge zemlje.

Dosadašnje iskustvo je pokazalo da nema problema koji se uz obostranu dobru volju ne mogu riješiti. Zato mi ne odustajemo od uvjerenja da se, na principijelnoj i konstruktivnoj osnovi, mogu naći rješenja za probleme jugoslovensko-bugarskih odnosa. Kao i dosada, mi polazimo od toga da je razvijanje saradnje u svim oblastima put koji vodi ka rješavanju problema, ka jačanju povjerenja i dobrosusjedstva između naših zemalja.

Mi smo uvijek polazili od toga da nacionalne manjine moraju biti spona prijateljstva i razumijevanja među susjednim zemljama i da njihov nesmetani razvoj doprinosi jačanju međusobne saradnje u cjelini. Mi smo se za to uvijek zalagali. Poznato je da sve narodnosti u našoj zemlji imaju sva prava. Princip pune nacionalne ravnopravnosti predstavlja jednu od naših osnovnih tekovina, temeljnu vrijednost naše revolucije. Time smo se rukovodili i rukovodićemo se i ubuduće u svojoj politici, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu.

Polazeći od svega toga, mi smatramo da se samo u uslovima unapređivanja dobrosusjedske saradnje mogu uspješno rješavati i problemi položaja i prava narodnosti. I to utoliko uspješnije ukoliko su odnosi između susjeda bolji i saradnja razvijenija.

Naši odnosi i saradnja sa susjednom socijalističkom Albanijom dosta se dobro razvijaju. Mi smatramo da postoje mogućnosti za dalje unapređivanje ravnopravne saradnje koja je, nesumnjivo, u obostranom interesu. Mi smo često ukazivali na zajednički interes naroda naše dvije zemlje da čuvaju i jačaju svoju nezavisnost, samostalnost i pravo na vlastiti put razvoja i život. Polazeći od toga, narodi naših zemalja zainteresovani su i za učvršćenje mira i bezbjednosti na Balkanu i u Sredozemlju.

Naša zemlja je veoma zainteresovana za razvoj svestrane demokratske saradnje i jačanje bezbjednosti u Evropi. Mi imamo razvijene, uzajamno korisne odnose sa svim evropskim zemljama i nastojimo da budu još svestraniji.

Imajući u vidu dobra iskustva u saradnji na pitanjima evropske bezbjednosti i mira, mi posebno želimo da nastavimo takvu saradnju sa neutralnim zemljama Evrope.

Naša zemlja i Savez komunista Jugoslavije imaju danas razvijene i veoma dobre odnose sa gotovo svim zemljama i svim progresivnim i demokratskim partijama i pokretima u svijetu. Sa svoje strane nastojaćemo da takve odnose i dalje unapređujemo.

Drugarice i drugovi,

Po onome što su naš pokret i naša revolucija prošli, ostvarili i što danas jesu, oni su zauzeli dostojno mjesto u historiji oslobodilačkih borbi i socijalističkih revolucija.

I u ono teško vrijeme, prije gotovo četrdeset godina, kada je naša zemlja bila okupirana i raskomadana, a cijela Evropa porobljena, kada se svijet našao u košmaru fašističkih ratnih osvajanja, mi, komunisti Jugoslavije, zajedno sa svim naprednim i patriotskim snagama naše zemlje, krenuli smo u odlučnu borbu koja je tražila krajnje samoodricanje i ogromne žrtve, ali koja je našim narodima obezbijedila dostojanstvo i poštovanje u međunarodnoj zajednici.

Oslonili smo se na sopstvene snage, ne prihvatajući ničiju sugestiju da treba ćutati i čekati. Svoju strategiju nismo razrađivali u kabinetima, već u akcijama i ofanzivama. Stopu po stopu smo oslobađali i konačno oslobodili svoju zemlju. Vlastitim snagama, ne potcjenjujući pomoć drugih, za koju se zna kolika je bila, izvojevali smo slobodu i nezavisnost i postavili čvrste temelje novog društvenog uređenja.

Jasno je da se takvim narodima i ljudima ni poslije rata nije mogao nametnuti ničiji diktat, niti će to ikada iko uspjeti.

Oni koji još uvijek gaje iluzije da se propagandnim kampanjama, raznim pritiscima i zastrašivanjima, može promijeniti pozicija Jugoslavije treba da znaju da ovu zemlju i narod ništa ne može pokolebati. Socijalistička, samoupravna i nesvrstana Ju-

[Ju]goslavija je, iako mala zemlja, u političkom, vojnom i ekonomskom pogledu sposobna i spremna da se odupre svakom eventualnom nasrtaju na tekovine koje smo ostvarili.

Sve generacije, naročito one koje dolaze, moraju uvijek imati na umu velike pouke iz naše dugogodišnje revolucionarne borbe. Jedna od osnovnih je u tome da revolucija može biti pobjedonosna samo ako ima duboke korijene i čvrste oslonce u narodnim masama, ako je revolucionarna avangarda nerazdvojno povezana sa radničkom klasom i svim radnim ljudima, ako ona vjerno izražava njihove neposredne i dugoročne interese.

Vodeća idejno-politička snaga, samim tim, mora snositi odgovornost pred svojom radničkom klasom i narodom. I ne postoje nikakvi »viši ciljevi« koji bi tu odgovornost mogli da pomaknu u drugi plan. Poznato je, uostalom, kako se to odražavalo i na našu Partiju dok se oslanjala na direktive spolja i dok se interesima vlastite klase i naroda nije licem okrenula. Samo partija koja zastupa istinske težnje svoga naroda u stanju je i da istinski ispoljava solidarnost sa svim progresivnim pokretima i snagama.

Na dugom putu koji smo prošli bilo je teškoća i zastoja, prepreka koje su nam drugi stvarali i grešaka koje smo sami pravili. Ali, taj put u svojoj suštini bio je i ostao prav i svijetao. Tako smo i mogli da ostvarimo korjeniti preobražaj naše zemlje, i, što je još važnije — naših ljudi. Pošli smo putem samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije koja u centar društvenih odnosa stavlja radnog čovjeka, kao proizvođača i kao građanina, njegovu ulogu i položaj u društvu.

Naša revolucija mora ostati onakva kakva je uvijek bila: nepokolebljiva u osnovnim opredjeljenjima, humana u nastojanjima da stalno proširuje prostore ljudske slobode i nepomirljiva prema onima koji bi željeli da ugroze njene tekovine i skrenu njene tokove.

Dužnost je svih nas da i ovom prilikom izrazimo priznanje onim generacijama u prošlosti koje nisu štedjele sebe, služeći vjerno ciljevima revolucije; da se podsjetimo, sa najdubljom zahvalnošću, na sve revolucionare i borce koji su dali sve, pa i svoje živote, za ovo što danas imamo.

Drugarice i drugovi,

Naša Partija — to sa ponosom možemo istaći — časno je ispunila svoj historijski dug pred radničkom klasom, radnim ljudima, narodima i narodnostima naše zemlje, pred socijalističkim, oslobodilačkim, progresivnim i demokratskim snagama u svijetu. Tako će biti i ubuduće!

Jakov Sirotković

Razvoj sistema samoupravnog planiranja*

1. Osnove i zadaci daljeg razvoja sistema samoupravnog planiranja

Koncepcija samoupravnog planiranja udruženog rada u našoj zemlji jasno je teorijski utvrđena, postoje određene ustavne, zakonske i političke osnove, a otpočelo je i njihovo ostvarivanje u praksi. Kako je riječ o kvalitativnim promjenama toga sistema, povezano s razvojem odnosa proizvodnje u cjelini, razumljivo je što ima dosta teškoća u prevladavanju starog sistema i što je neophodno riješiti mnoga pitanja sistemskog, organizacionog i metodskog karaktera, a što nije moguće postići bez mnogo bolje organizirane i angažiranije političke akcije.

Shvaćajući značenje samoupravnog planiranja u udruženom radu, Jedanaesti kongres SKJ je obavezao komuniste da se zalažu

* Ovaj tekst, kao i tekst M. Korača, podnet je kao uvodno saopštenje na naučnom skupu »Razvoj sistema samoupravnog planiranja«, koji je, u organizaciji Marksističkog centra CK SK Srbije, održan 24. aprila ove godine u Beogradu.

njegovo dosljedno i efikasno funkcioniranje, dalje izgrađivanje ostvarivanje u praksi, uz slijedeće obrazloženje: »To je bitna :etpostavka da radnici, u uvjetima socijalističke robne proizvodje, ovladaju uvjetima, sredstvima i rezultatima svoga rada i tokoma društvene reprodukcije u cjelini te da se ostvaruje stabilniji inamičan i usklađen društveno-ekonomski razvoj zemlje. Komuniti i svi radni ljudi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog ada, u samoupravnim interesnim i mjesnim zajednicama, drugim amoupravnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama reba da se istrajno bore za samoupravno utvrđivanje sporazuma dogovora o osnovama plana. U praksi je potrebno oživotvoriti ›rincipe kontinuiranog, susretnog i istovremenog planiranja na ;vim nivoima. Također je potrebno osigurati usklađenost ekonomskoga, socijalnoga i prostornog planiranja. U primjeni i unapređivanju sistema samoupravnog planiranja treba se koristiti rezultatima znanstvenih saznanja i dostignuća.

Ciljeve i zadatke u planovima i programima razvoja treba najneposrednije da određuju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada. Oni preuzimaju i obaveze za njihovu realizaciju, ali istovremeno i u stalnoj suradnji i sporazumijevanju s radnicima drugih osnovnih organizacija udruženog rada i reprodukcionih cjelina s kojima su povezani. Radnici osnovnih organizacija udruženog rada treba da preuzimaju sve obaveze za realizaciju planova, bilo da se radi o njihovim vlastitim ili zajedničkim planovima. To je i osnovna pretpostavka realnosti planova i njihove usklađenosti sa stvarnim interesima i mogućnostima udruženog rada u cjelini, a i sa raspoloživim sredstvima.

Radi ostvarivanja takve suradnje u oblasti planiranja neophodno je, polazeći od samoupravnog društvenog planiranja, izgraditi organizacijski mehanizam društvenog planiranja koji će se oslanjati na postojeći organizacioni sistem udruženog rada, zajedno s bankama, interesnim zajednicama, komorama, odgovornim planskim organima društveno-političkih zajednica itd. Također treba izgraditi i jedinstvenu metodološku i statističko-dokumentacionu osnovu sistema samoupravnog planiranja.«[1]

U ostvarivanju tih programskih zadataka postignuti su određeni rezultati, ali u pomanjkanju jedne cjelovite i dobro koordinirane društvene akcije to je znatno ispod mogućnosti i potreba, odnosno stanja koje je neophodno mijenjati da bi se, osobito u ostvarivanju razvojne politike i u pripremama za slijedeći petogodišnji plan, otklonile najkrupnije slabosti i učinio značajniji korak naprijed.

---

[1] Rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ »Uloga i zadaci Saveza komunista Jugoslavije u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje«, prvi dio, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 117—118.

2. Tendencije razvoja i ocjene stanja našeg planiranja

Planiranje se u procesu razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa stalno mijenjalo i prilagođavalo tim odnosima, ali gotovo uvijek s određenim pomakom, što znači da je ostajalo uvijek relativno više povezano s državno-socijalističkim nosiocima odluka, a što je i njegovo današnje obilježje u svim njegovim aspektima: u organizaciji, metodama, sistemu, programiranju razvoja i ekonomskoj politici.

Kada planiranje promatramo u širem smislu, to jest kao ukupnost utjecaja društva na ekonomski razvoj, onda se može govoriti o tome da je njegovo prilagođavanje potrebama i stupnju razvijenosti samoupravljanja bilo kontinuirano, ali kada ga promatramo kao organizaciju i metode takvog utjecaja, onda je ono zaostajalo za njim u onoj mjeri u kojoj su funkcije države na području privrede zaostajale za samoupravljanjem. Naime, u organizacijskom i metodskom pogledu planiranje se, prije svega, prilagođavalo promjenama funkcija države u privredi, što znači da je ono u procesu smanjivanja tih funkcija, a jačanja samoupravnih, gubilo na svojoj sveobuhvatnosti. Kako se istovremeno nisu razvijali organizacija i metode planiranja samoupravnih nosilaca, to je analitičko-planska osnova društveno-ekonomskog razvoja u cjelini bila sužena. Neki su se problemi ove vrste kasnije ublažili, ali smo još na samom početku izgradnje organizacionih oblika i metoda samoupravnog planiranja.

Sistemski, razvojni i ekonomsko-politički aspekti samoupravnog planiranja u neposrednoj su vezi i uvjetovani su razvojem samoupravljanja i njegovog pretvaranja u osnovni društveni odnos na temelju prava udruženog rada da odlučuje o cjelini reprodukcije.

U prvoj fazi tog razvoja, u zaoštrenim suprotnostima između državnog monopola nad akumulacijom i pri još potisnutom utjecaju neposrednih proizvođača u sistemu odlučivanja u radnoj organizaciji, ono što je bitno za konstituiranje osnova samoupravnog planiranja bilo je povezano s ostvarivanjem odlučujućeg utjecaja samoupravljanja na ciljeve ekonomske politike, sistem i politiku dohotka. Briga za čovjeka i za podizanje materijalnih i kulturnih uvjeta života radnih ljudi već je u planu za razdoblje od 1957. do 1961. godine bila polazna osnova razvoja, a Program SKJ iz 1958. je to utvrdio kao osnovni cilj socijalističke ekonomske politike Jugoslavije. To je i početak zaokreta u politici proširene reprodukcije kada se od politike kapitalne izgradnje, kojoj je u osnovi profit bio motiv (akumulacija radi akumulacije), prelazi na politiku uravnoteženog razvoja, s dohotkom kao osnovnim pokretačkim motivom.

Vrlo je rano bilo jasno da stabilnost takvog kretanja ovisi o pretvaranju samoupravljanja u dominantan društveni odnos, prije svega o ostvarivanju prava neposrednih proizvođača i udruženog rada da odlučuju o akumulaciji i proširenoj reprodukciji. Takvi su

jevi bili jasno postavljeni reformom 1965. godine, ali ipak se nisu desile kvalitativne promjene u odlučivanju o proširenoj reprodukciji, prije svega zato što istovremeno nisu bile izvršene odgovarajuće promjene u političkom i ekonomskom sistemu. Značajnije promjene nastaju tek 1971. godine donošenjem ustavnih amandmana, zatim promjenom Ustava 1974. i, nešto kasnije, Zakonom o udruženom radu i Zakonom o osnovama sistema društvenog planiranja, te drugim sistemskim izmjenama.

Društveni plan Jugoslavije za razdoblje od 1976. do 1980. godine pripreman je, usvojen i ostvaruje se u vrijeme kada te promjene teku. Stoga je on u svojoj osnovi zasnovan na ustavnim principima prema kojima udruženi rad samoupravno organiziran odlučuje o cjelini reprodukcije, što je omogućilo uklanjanje mnogih slabosti ranijeg sistema i zasnivanje predviđanja na realnijim osnovama. Ali, isto tako, iz toga je proizlazila i potreba naknadne provjere niza pretpostavki na bazi novih spoznaja o funkcioniranju privrednog sistema u nastajanju kao i efikasnosti mehanizama samoupravnog utjecaja u ostvarivanju plana. Mora se, međutim, kazati da je ova provjera do sada bila manjkava, kao što je postojala i sporost u reagiranju koordiniranom društvenom akcijom da se u neophodnoj mjeri otklanjaju uočene slabosti u usvojenim planovima, mjerama i mehanizmu za njihovo ostvarivanje.

3. Osnovni preduvjeti daljeg razvoja sistema samoupravnog planiranja

Zanemarujući vremenski slijed i složenost uvjeta i problema koje je trebalo savladati da bi se došlo do tih spoznaja i rješenja, danas se može kazati da su za jugoslovenski socijalistički samoupravni sistem — kakav je on danas i kakav bi trebalo da bude njegov razvoj — bitna rješenja o osnovnom obliku udruživanja rada i samoupravne organizacije društva, o pokretačkim motivima proizvođača u procesu reprodukcije i o ciljevima razvoja. Razumljivo je da su to i osnove i preduvjeti razvoja sistema samoupravnog planiranja.

Osnovne organizacije udruženog rada formirane su kao jedinice u kojima radnici neposredno ostvaruju svoja samoupravna prava i kao osnovni (ćelijski) oblik udruživanja rada. Na tim pravima, a posredstvom delegatskog zastupanja, zasniva se cjelokupna organizacija društva, širi oblici udruživanja rada i odlučivanje o zajedničkim društvenim poslovima u samoupravnim interesnim zajednicama, u opcini, republici i federaciji. U tim organizacijama ostvaruje se pravo radnikâ da samostalno koriste i upravljaju društvenim sredstvima proizvodnje i da odlučuju o uvjetima stjecanja i raspodjele dohotka, to jest o cjelokupnom društvenom procesu reprodukcije, sporazumijevajući se i dogovarajući o tome s radnicima udruženim u druge osnovne organizacije. S tim u vezi, os-

novne organizacije udruženog rada postaju baza cjelokupnog pa tičkog sistema, ekonomskog sistema i ekonomske politike. One su bitno obilježje ekonomske strukture društva, koja upravo tim definitivno gubi svoje državno-vlasničko i centralističko obilježje, pa se time suzuje i prostor birokratskog izopačavanja društva. I to tako, one postaju brana tehnokratizmu, tehnokratsko-birokratskoj sprezi i svakom drugom otuđenom obliku odlučivanja. One postaju i osnovne jedinice robne proizvodnje i samoupravnog planiranja.

Budući da nitko drugi osim radnika udruženih u osnovne organizacije udruženog rada ne može donositi odluke koje se odnose na njihov rad i njihove učinke, znači da su jedino radni ljudi udruženi u svoje osnovne organizacije odgovorni za uvjete svoga rada i života, pa su stoga prvenstveno oni i zainteresirani da ostvare što bolje rezultate. A time se i njihova pozicija kao robnih proizvođača kvalitativno mijenja u odnosu na robnu proizvodnju u bilo kojim drugim društvenim uvjetima. Naime, upravo takva društvena pozicija udruženih proizvođača uvjetuje to da se umjesto profita, dobiti ili akumulacije i fondova javlja ukupan dohodak kao pokretački motiv. To mijenja i karakter dohotka, jer u takvim uvjetima i višak rada dobiva karakter potrebnoga rada, što se, opet, reperkutuje na cjelokupan proces reprodukcije, pa, prema tome, i na planiranje toga procesa, na metode i sredstva utjecaja društva na njegov normalan tok.

Briga za čovjeka i stalno podizanje materijalnih i kulturnih uvjeta života radnih ljudi, kao cilj ekonomske politike samoupravnog društva i udruženog rada, podrazumijeva i brigu za uvjete rada i brigu za standard kao uvjete života u užem smislu. Takav je cilj dan samim društvenim odnosima, mogućnošću da udruženi rad neposredno izrazi i ostvaruje svoje prirodne interese, motivima koji radnog čovjeka pokreću da što bolje koristi sredstva proizvodnje i svoju radnu sposobnost. Sve to skupa vodi zajedničkim planovima i programima rada i razvoja, koji već samim tim postaju realniji, pa tako i osnova za ravnomjerniji i stabilniji razvoj. Prije svega, riječ je o tome da se više ne mogu tolerirati divergentna kretanja osamostaljenih kategorija dohotka (osobito u odnosima između akumulacije i potrošnje), što vodi disproporcionalnoj strukturi proizvodnje s ugrađenim poremećajima u odnosima ponude i tražnje i što vodi cikličkim i kriznim kretanjima.

Očito je, dakle, da upravo jačanje društvene uloge organizacije udruženog rada, razvijanje dohotka kao osnovne kategorije i brige za čovjeka kao osnovnog cilja znači ostvarivanje osnovnih uvjeta za afirmaciju i razvoj sistema samoupravnog planiranja. Proces je vrlo složen, a nalazimo se na njegovu početku, pa je na svakom od tih područja potrebno uložiti više truda i zajednički se efikasnije angažirati za bolje buduće rezultate.

4. Bitno značenje razvoja sistema proširene reprodukcije za samoupravno planiranje

Iz izloženog jasno proizlazi da dalji razvoj samoupravnog planiranja ovisi, prije svega, o suštinskim promjenama u odnosima proizvodnje. Stoga je razumljivo što su ta pitanja, s naglaskom na ustavnoj transformaciji sistema proširene reprodukcije, zauzimala istaknuto mjesto u pripremama za Jedanaesti kongres, u njegovom radu i zaključcima, kao što su ona i danas u prvom planu. Razlozi su izneti već u tezama za ovaj kongres, jer se ostvarivanje u praksi tog sistema smatralo središnjim pitanjem razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa i ukupnog materijalnog i društvenog rada. Tamo je i vrlo određeno naznačen pravac akcije, a on bi se trebao sastojati u tome da »radnici u udruženom radu ovladaju cjelinom dohotka i viškom rada i da na toj osnovi ostvaruju svoj samoupravni društveno-ekonomski položaj«, što je i »bitan uslov i osnovni pravac akcije da se eliminiraju izvori i oblici otuđivanja dohotka od samoupravnog udruženog rada i prevaziđe sve ono što otežava ostvarivanje odlučujuće uloge radnika u proširenoj reprodukciji«.[2]

U izvještaju o radu SKJ između dva kongresa neriješena pitanja sistema proširene reprodukcije s pravom se dovode u vezu s nepovoljnom situacijom u oblasti bankarstva. Tako se, nakon vrlo kritičke ocjene stanja u bankarstvu i monetarno-kreditnom sistemu, uz konstataciju da se »banke... još javljaju kao snaga izvan i iznad privrede«, da se »dosadašnja ustavna transformacija bankarstva uglavnom... svodila na formalno, organizaciono prestrojavanje«, da je primarna emisija još otuđena od proizvođača, da se tom emisijom otuđuje dohodak od proizvođača, vrši njegova preraspodjela i utječe na kretanje inflacije itd., — u nastavku kaže:

»Osnovni uzrok takvog stanja u oblasti bankarstva, novca i kredita nalazi se u zadržavanju starih odnosa, u još neriješenim problemima proširene reprodukcije i financiranja društveno-političkih zajednica. Tome je pridonijela i nedovoljna upornost subjektivnih snaga da se odluke Desetog kongresa SKJ i zaključci Predsjedništva CK SKJ dosljedno provode u život.«[3]

»Neophodno je da se u udruženom radu i društveno-političkim zajednicama utvrde takvi programi akcija i mjera kojima će se smanjiti prezaduženost privrede, a krediti u financiranju reprodukcije sve više zamjenjivati udruživanjem rada i sredstava i razvijati samoupravne oblike koncentracije akumulacije.«[4]

---

[2] *Osnovne teze za pripremu stavova i dokumenata Jedanaestog kongresa SKJ*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 11.

[3] *Izvještaj o radu Saveza komunista Jugoslavije i Centralnog komiteta SKJ između Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 87. i 88.

[4] Rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ, cit. izd., str. 115.

Mora se, na žalost, konstatirati da se u tom pogledu od Kongresa naovamo situacija pogoršala, jer su se nastavile nepovoljne tendencije u otuđivanju akumulacije od udruženog rada. A upravo je rješavanje tih pitanja u prisnoj vezi s daljom transformacijom sistema samoupravnog planiranja u predviđanje i kontrolu procesa reprodukcije od strane udruženog rada. Stoga je sve ono što je o tim pitanjima rečeno u materijalima i dokumentima Jedanaestog kongresa i dalje aktuelno i zahtijeva neodložnu stručnu i političku akciju.

5. Privredni sistem i samoupravno planiranje

Slabosti u sistemu proširene reprodukcije otežavaju ustavnu transformaciju ostalih područja privrednog sistema i njegovo podređivanje pravu udruženog rada da odlučuje o cjelini dohotka. To se očituje osobito na primjerima stanja i funkcioniranja sistema u oblasti tržišta, cijena, monetarno-kreditne politike, sistema financiranja investicija i sistema financiranja ekonomski nedovoljno razvijenih područja, u sistemu ekonomskih odnosa s inozemstvom itd. Sve to usporava i razvoj sistema samoupravnog planiranja.

U materijalima za Jedanaesti kongres bila je dana, također, i nepovoljna ocjena funkcioniranja tržišta, pa je, između ostalog, rečeno:

»Osnovni uzroci koji otežavaju razvijanje i efikasno funkcioniranje jedinstvenoga jugoslovenskog tržišta potječu iz još snažnog prisustva ostataka starih društveno-ekonomskih odnosa u cjelokupnoj reprodukciji, birokratskih i tehnokratskih težnji da se zadrži monopol nad kretanjem rada i sredstava, planiranjem, dohotkom i dr.«[5]

Jačanje uloge socijalističkih republika i pokrajina u našem ustavnom sistemu nesumnjivo je pridonijelo učvršćivanju bratske zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti, kao što omogućuje i širu inicijativu u politici ekonomskog razvoja u skladu sa specifičnostima svake republike i pokrajine na osnovi prava radnika i udruženog rada da odlučuju o cjelini reprodukcije. Međutim, u situaciji kada o pretežnom dijelu sredstava za proširenu reprodukciju još ne odlučuje udruženi rad i kada postoji dosta naglašena teritorijalizacija akumulacije to stanje se može povezati i sa sličnim problemima u vezi s funkcioniranjem jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, jer je i robni promet u naglašenim odnosima teritorijaliziran, a pokazuje se i tendencija pogoršavanja tih odnosa, to jest njegovog većeg zatvaranja u republičke i pokrajinske granice. Nema sumnje da takvo stanje i takva kretanja nisu u

---

[5] *Izvještaj o radu SKJ i CK SKJ između Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ*, cit. izd., str. 87—88.

kladu s realnim tokovima društvene reprodukcije, pa stoga otežavaju i ostvarivanje uvjeta samoupravnog planiranja. Identificiranje takvih pojava i njihova kritička analiza trebalo bi da posluže kao osnova za organiziranu akciju u svim republikama i pokrajinama da se izmijene tendencije spomenutih procesa i da se tako, naporedo s radom na usklađivanju cijeloga privrednog sistema sa ustavnim pravima udruženoga rada, unaprijede i na ovim područjima uvjeti za dalji razvoj samoupravnog planiranja.

U uvjetima kada su sredstva akumulacije organizacija udruženog rada nezadovoljavajuća i kada jača koncentracija tih sredstava u bankama otežana je i transformacija drugih sistemskih područja, jer postoji naglašen pritisak da se sredstva akumulacije osiguraju porastom cijena, novim bankarskim kreditima, većim zaduživanjem u inozemstvu, uključivanjem u sistem ekonomski nedovoljno razvijenih područja, sredstvima iz primarne emisije. Takva je situacija bremenita opasnostima da se i dalje reproduciraju, a negdje i jačaju državne funkcije, da se razvija osamostaljeni bankarski kapital, da se održava monopol prometne sfere, što je sve u suprotnosti sa ustavnim osnovama, pa i sa sistemskim rješenjima koja su već usvojena na većini područja. Organizirana društvena akcija na tim područjima je neophodna kako bi se osigurali uvjeti da se situacija brže mijenja u skladu s pravima udruženog rada, da se ubrza prijelaz na samofinanciranje proširene reprodukcije, što je presudno za ostvarivanje procesa udruživanja rada i sredstava, pa stoga i za razvoj samoupravnog planiranja.

6. Ekonomska politika i samoupravno planiranje

Može se kazati da sadašnje konfliktno stanje u kojem se nalazi naša ekonomska politika također otežava proces razvoja samoupravnog planiranja. Naime, Petogodišnji plan za razdoblje od 1976. do 1980. godine ostvaruje se na nekim područjima znatno iznad, a u nekima ispod predviđanja. Vrlo je brz rast proizvodnje, investicija, zaposlenosti i osobne potrošnje, ali je niska produktivnost, zaostaje stambena izgradnja, a to se sve skupa odvija u uvjetima inflacionog i deficitarnog financiranja, koje je u određenoj mjeri izvan društvene kontrole.

Za otkrivanje pravih uzroka nepovoljnih privrednih kretanja potrebna je preciznija i adekvatnija analiza, što je nezaobilazna osnova za efikasne mjere. I ovdje imamo siguran oslonac u dokumentima Jedanaestog kongresa, u kojima se, uz ostalo, kaže:

»Obaveza je komunista da se stalno bore za proširenje materijalne osnove udruženog rada u cjelini, jačanjem njegove akumulativne sposobnosti i povećavanjem akumulativnosti. Potrebno je stvarati uvjete za efikasnije usklađivanje odnosa u svim fazama i područjima društvene reprodukcije na temelju marksističke teorije društvene reprodukcije i naše društvene prakse u sistemu

samoupravljanja. To zahtijeva stalno povećavanje dohotka na ba[illegible] porasta individualne i društvene produktivnosti rada, takvu rasp[illegible] djelu čistog dohotka koja će osiguravati jačanje materijalne ba[illegible] udruženog rada i efikasno prevladavanje preostalih i onemogu[illegible] vanje novih izvora i oblika otuđivanja dohotka«.[6]

Ne bi se moglo kazati da se u ostvarivanju plana i u teku[illegible] ekonomskoj politici u neophodnoj mjeri realiziraju ove obave[illegible] i smjernice, koje su od suštinskog značaja za dalji razvoj sistem[illegible] samoupravnog planiranja.

Ekonomska politika bi također morala voditi računa o tom[illegible] da se planovi i dokumenti o tekućoj ekonomskoj politici donos[illegible] pravovremeno i sa svim neophodnim mjerama, što nije bio sluča[illegible] ni u ovoj godini. Naime, niz mjera koje se sada predlažu u stvari kompletiraju rezoluciju za 1979. godinu, ali sa zakašnjenjem koje je već dovelo do neželjenih posljedica.

Također bi bilo neophodno da se, i pored slabosti funkcioniranja i nekompletnosti samoupravnog privrednog sistema, primjenjuju sistemska rješenja o samoupravnom planiranju u najvećoj mogućoj mjeri. Pored ostalog, to se odnosi i na princip i metodu kontinuiranog planiranja, što zauzima značajno mjesto u usvojenom sistemu. Međutim, u dosadašnjem ostvarivanju Petogodišnjeg plana, i pored činjenice što postoje veća odstupanja u stvarnim kretanjima od planom utvrđenih zadataka na više područja, i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu, nisu poduzete odgovarajuće mjere, koje bi značile neophodne promjene usvojenih planskih osnova ekonomske politike, u skladu sa stavovima o kontinuiranom planiranju. I na tom području valjalo bi, stoga, učiniti korak naprijed, zauzeti stavove u kojim slučajevima je to neophodno, jer to samo pridonosi realističnosti planova, neposrednije ih povezuje sa stvarnom situacijom, što je od nesumnjivog značaja za unapređivanje samoupravnog planiranja.

7. Neka osnovna organizaciona i metodska pitanja samoupravnog planiranja

Sistem samoupravnog planiranja se u svojoj suštini svodi na svjesno usmjeravanje i kontrolu procesa društvene reprodukcije od strane udruženog rada u kojem procesu radni ljudi uređuju i svoje međusobne odnose. Taj je sistem vrlo složen i nužno ima svoje specifične organizacione oblike i metode. Organizaciona rješenja polaze od organizacija udruženog rada, a nastavljaju se u sve oblike koji su Ustavom i zakonima predviđeni, kao što su radne i složene organizacije udruženog rada, zajednice za plansku i poslovnu suradnju, poslovne zajednice. samoupravne interesne

[6] Rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ, cit. izd., str. 114.

zajednice materijalne proizvodnje, interesne zajednice u sferi slobodne razmjene rada, do svih oblika društveno-političkih zajednica. Konkretni oblici povezivanja u sferi materijalne proizvodnje i prometa, kao i između ovih sfera i društvenih djelatnosti izvan materijalne proizvodnje, vrlo su raznoliki i nije ih moguće unaprijed predvidjeti. Oni nastaju na osnovi neposrednog povezivanja organizacija međusobno ovisnih u reprodukcionom procesu u svim mogućim i raznovrsnim oblicima te povezanosti različitog intenziteta i trajnosti. Za razvoj samoupravnog planiranja od osobitog je značaja da se uspostave trajniji odnosi među proizvodno-prometnim kompleksima, odnosno reprodukcionim cjelinama na bazi međusobnih samoupravnih sporazuma osnovnih organizacija udruženog rada. Taj je proces do sada tekao bez neophodne organizirane društvene akcije i zbog toga nije moglo doći do zadovoljavajućih rezultata. Sada je krajnje vrijeme da se pokrene takva akcija, jer će jedino tako budući plan za razdoblje od 1981. do 1985. godine biti zasnovan na samoupravnim osnovama. To je i osnova da se premoste problemi koji proizlaze iz slabosti sistema i da društveni dogovori na nivou društveno-političkih zajednica također u osnovi proiziđu iz udruženog rada. U tom poslu važan bi bio angažman privrednih komora, planskih i drugih stručnih službi društveno-političkih zajednica i organizacija udruženog rada.

Razvoj sistema samoupravnog planiranja zahtijeva da se cjelokupna organizacija stručnih službi planiranja i statistike unaprijed prilagodi potrebama udruženog rada, kao što je neophodno u istom pravcu unaprijediti i razviti metode ekonomske analize i planiranja i odgovarajuća teorijska istraživanja i rješenja.

Zavodi za planiranje su, prije svega, organi državne uprave, dok je stručna služba planiranja u organizacijama udruženog rada relativno slaba, osim u najrazvijenijim organizacijama. Zavodi za planiranje bi se morali više približiti udruženom radu, a istovremeno bi trebalo uložiti napore da se razvijaju stručne službe planiranja u samom udruženom radu, kao i zajedničke službe na različitim nivoima udruživanja rada, među kojima bi odgovarajuće mjesto trebali imati i analitički organi u bankama i komorama. U istom smislu bi trebalo razvijati i statističku službu, koja je danas još nedovoljno povezana i s potrebama planiranja na nivou društveno-političkih zajednica i s potrebama analize i planiranja u organizacijama udruženog rada.

Metode analize i planiranja za potrebe samoupravnog planiranja su u svojim prvim počecima, jer smo i tu imali u stvari izdvojene sisteme na nivou društveno-političkih zajednica od onih u osnovnim (privrednim i drugim) organizacijama. Sada se nameće potreba da se te metode razvijaju na jedinstvenim osnovama. U razvijanju tih metoda važno je da se sagleda realan položaj svake organizacije udruženog rada u odnosu na druge i u odnosu na

tržište, ali i u odnosu na ukupnu proizvodnju i raspodjelu, kao što je važno i to da se svaki aspekt analize povezuje s cjelinom društvene reprodukcije.

Metode analize ukupnog procesa reprodukcije bitne su kako za analizu proteklog tako i za predviđanje budućeg razvoja. Središnje mjesto u toj analizi ima akumulacija, jer je ona dana strukturom materijalne proizvodnje i bitan je činilac (uvjet) razvoja. Slično značenje u analizi zauzima proizvodnja i potrošnja predmeta rada, koji su bitan materijalni uvjet jednostavne i proširene reprodukcije. Svaka analiza ukupnog procesa reprodukcije nužno mora sadržavati i analizu djelovanja cjelokupnog ekonomskog sistema i mjera ekonomske politike na pojedina područja i faze toga procesa. Nezamjenjiva teorijska osnova u razvijanju tih metoda je Marksova analiza ukupnog procesa reprodukcije. U njenoj razradi i primjeni postignuti su u nas određeni rezultati, što će olakšati dalji rad na njenom prilagođavanju potrebama udruženog rada i samoupravnog planiranja.

U pripremama za novi Petogodišnji plan od 1981. do 1985. godine bilo bi neophodno da se ubrza uspostavljanje tih i drugih uvjeta u cilju afirmiranja procesa samoupravnog planiranja. Od svega je najvažnije to da proces rada na tom planu otpočne u osnovnim organizacijama i interesnim zajednicama i da delegatsko odlučivanje postane dominantan činilac i u društveno-političkim zajednicama. Da bi se premostile teškoće u sistemu, bilo bi potrebno izraditi pretpostavke o daljem razvoju svih sistemskih područja u skladu sa ustavnim pravima u udruženom radu, kao i pretpostavke o materijalnim kretanjima do kojih osnovne organizacije udruženog rada ne mogu doći na temelju svojih analiza, a tiču se njihovog ekonomskog položaja.

Miladin Korać

Teze o teritorijalizaciji robnog prometa i samoupravnog planiranja

Pre nekoliko godina napisao sam rad *Problemi sticanja dohotka i stvaranje sistema samoupravnog planiranja.*[1] Osnovne ideje sadržane u tom radu bile su sledeće: međuzavisnost u sticanju dohotka radnih kolektiva koji su u procesu društvene reprodukcije upućeni jedni na druge ukazuje na interese i potrebu tih radnih kolektiva da zajednički utvrđuju i (svojom sinhronizovanom aktivnošću) ostvaruju svoje razvojne programe. Ti razvojni programi radnih kolektiva koji su međuzavisni u procesu društvene reprodukcije i pripadaju širim proizvodno-prometnim kompleksima morali bi predstavljati osnovu samoupravnog sistema planiranja. Osnovni nosioci tog sistema planiranja morali bi biti sami radni

---

[1] Na osnovu prethodnog dogovora u Veću Saveza sindikata Jugoslavije napisao sam taj rad (novembra 1973) za potrebe iniciranja organizovane društvene akcije koja bi imala za cilj da se postojeći problemi na području sticanja dohotka rešavaju stvaranjem sistema samoupravnog planiranja. On je najpre objavljen u listu »Rad«, br. 47 od 23—28 novembra 1973, a zatim preštampan u časopisu »Ekonomski pregled«, br. 1—3/1976, Zagreb.

kolektivi, koji već u svom knjigovodstvu imaju preciznu evidenciju svih svojih dobavljača i kupaca, to jest svih onih subjekata sa kojima su povezani u procesu društvene reprodukcije i sa kojima bi se morali dogovarati i sporazumevati o razvojnim programima proizvodno-prometnih kompleksa kojima svi zajedno pripadaju.

Ali bez obzira na to što osnovne ideje sadržane u tom radu nisu osporavane, a posebno što Zakon o društvenom planiranju i Zakon o udruženom radu (1976) ne sprečavaju, već upravo stimulišu nastajanje takvog sistema samoupravnog planiranja, ostaje činjenica da u jugoslovenskoj praksi još ni danas nije započet proces stvaranja takvog sistema planiranja koji bi se zasnivao na planiranju razvoja ovakvih ili sličnih proizvodno-prometnih kompleksa. Osnovni razlog tome je, po mome mišljenju, to što je izostala organizovana društvena akcija o kojoj je u tom radu govoreno. Međutim, neka novija saznanja, odnosno podaci koji mi tada nisu bili poznati, (jer sam ih dobio pre kratkog vremena), veoma su relevantni za takvu akciju i stvaranje sistema samoupravnog planiranja, koje bi (valjda?) trebalo da započne pripremama za donošenje plana razvoja naše zemlje za period od 1980. do 1985. godine. Zato je korisno ovom prilikom skrenuti pažnju na te podatke i na osnovu njih ukazati na neke moguće pravce nastajanja tog sistema planiranja kod nas.

Republički zavod za statistiku SR Srbije je na osnovu godišnjih izveštaja organizacija udruženog rada u privredi o isporukama roba i usluga po republikama i pokrajinama sredio podatke o obimu i pravcima međurepubličkog i pokrajinskog robnog prometa za period 1970—1976, i to za svaku drugu godinu posebno (1970, 1972, 1974 i 1976).[2] Ti su podaci višestruko zanimljivi.

Oni najpre pokazuju da se za tih sedam godina (1970—1976) ukupan obim robnog prometa u Jugoslaviji (u tekućim cenama) stalno povećavao, odnosno da je porastao za preko četiri puta (indeks 418). Stalno se povećavao i međurepublički i pokrajinski robni promet (indeks 349), ali se znatno brže povećavao unutarrepublički i unutarpokrajinski robni promet (indeks 461). Razlike u ovim indeksima već pokazuju da se u tih sedam godina zapaža i određena tendencija *relativnog smanjivanja* međurepubličkog i pokrajinskog robnog prometa i relativnog povećavanja unutarrepubličkog i unutarpokrajinskog robnog prometa. To je još vidljivije iz sledeće tabele koja je priređena na osnovu tih podataka statističkog zavoda.

---

[2] Ti podaci su objavljeni u biltenima Republičkog zavoda za statistiku 1978. i 1979. godine.

Obim prometa roba i usluga

›dina	SFRJ	Unutar republika i pokrajina	Između republika i pokrajina	Neraspoređeno (izvoz, rezerve JNA)
70.	100	59,6%	27,7%	12,7%
72.	100	61,3%	26,5%	12,2%
74.	100	63,4%	24,8%	11,8%
'76.	100	65,7%	23,1%	11,2%

Iz ovog pregleda je uočljivo da se najveći deo, to jest oko ve trećine (u 1976) ukupne proizvodnje roba i usluga jugosloven- ‹ih privrednih organizacija realizuje na teritoriji sopstvenih re- ublika i pokrajina, odnosno uočljiva je prisutnost veoma velike ›ritorijalizacije robnog prometa u našoj zemlji. Postoje i izvesne ızlike među republikama i pokrajinama u stepenu te teritorijaliza- ıcije, koje su vidljive iz sledećeg pregleda.

Obim realizacije roba i usluga na teritoriji sopstvene republike i pokrajine

SFRJ (prosek)	1970. 59,6%	(Red)	1972. 61,3%	(Red)	1974. 63,4%	(Red)	1976. 65,7%
. Crna Gora	48,7%	(1)	53,2%	(1)	55,5%	(3)	62,7%
. Vojvodina	50,0%	(2)	53,6%	(3)	56,2%	(1)	62,6%
. Kosovo	56,6%	(5)	62,2%	(2)	55,8%	(2)	62,6%
. Slovenija	57,8%	(3)	59,2%	(5)	63,3%	(5)	64,5%
. Srbija — bez pokrajina	60,0%	(4)	60,7%	(4)	62,5%	(6)	65,2%
. Hrvatska	62,8%	(6)	63,7%	(6)	64,4%	(8)	68,6%
. Bosna i Hercegovina	63,2%	(7)	65,2%	(8)	68,9%	(7)	67,3%
. Makedonija	66,5%	(8)	66,6%	(7)	68,3%	(4)	63,4%

Pored razlika u pogledu stepena teritorijalizacije, iz ovog pre- :leda se vidi da se u ovom sedmogodišnjem periodu u svim repub- ikama i pokrajinama (uz neka kolebanja) stalno povećavao stepen e teritorijalizacije robnog prometa, to jest da se kretao u istom meru kao i jugoslovenski prosek.

Druga strana ovog procesa teritorijalizacije proizvodnje i pro- neta je stalno relativno smanjivanje međurepubličkog i pokrajin- kog robnog prometa, koje je vidljivo iz sledećeg pregleda.

Obim realizacije roba i usluga na teritorijama drugih republika i pokrajina

	1970.		1972.		1974.		19[illegible]
SFRJ ⌀	27,7%	(Red)	26,7%	(Red)	24,8%	(Red)	23,[illegible]
1. Vojvodina	42,5%	(1)	39,5%	(1)	38,8%	(1)	32,4
2. Crna Gora	39,0%	(2)	31,7%	(2)	34,1%	(4)	23,7
3. Kosovo	34,1%	(3)	31,1%	(3)	33,3%	(2)	28,6
4. Slovenija	30,9%	(4)	27,6%	(4)	26,1%	(5)	23,[illegible]
5. Bosna i Hercegovina	29,5%	(5)	25,8%	(5)	23,1%	(6)	23,[illegible]
6. Makedonija	24,4%	(7)	25,1%	(6)	22,5%	(3)	23,[illegible]
7. Srbija uža bez pokrajina	24,2%	(6)	25,5%	(8)	21,9%	(7)	21,5
8. Hrvatska	21,9%	(8)	22,4%	(7)	22,2%	(8)	19,9

Ovaj pregled pokazuje da pojedine republike i pokrajine različite procente svoje proizvodnje roba i usluga realizuju na teritorijama drugih republika i pokrajina. Ali je iz njega uočljivo i to da se u svim republikama i pokrajinama ti procenti (uz izvesna kolebanja) stalno smanjuju, odnosno da se obim međurepubličkog i pokrajinskog prometa roba i usluga relativno smanjuje, iako se apsolutno povećava.

Bliža analiza ovih podataka o obimu i pravcima međurepubličkog i pokrajinskog prometa roba i usluga omogućuje da se, pored drugih saznanja[3], uoči i trajna regionalna usmerenost kretanja roba iz jednih republika i pokrajina u druge. Uočljivo je, naime, da je najveći deo roba i usluga (70% do 90%) koje ulaze u ovaj promet trajno usmeren u pravcu *malog broja uvek istih republika i pokrajina.* Tako je *79—82%* svih roba i usluga koje iz *Bosne i Hercegovine* odlaze u druge republike i pokrajine trajno usmereno ka sledeće tri republike: Srbiji — bez pokrajina (37—39%), Hrvatskoj (30—31%) i Sloveniji (12—14%). *Iz Crne Gore 77—81%* roba stalno odlazi u Srbiju — bez pokrajina (50—59%), Bosnu i Hercegovinu (11—17%) i Hrvatsku (10—15%). *Iz Hrvatske 79—82%* roba i usluga stalno odlazi u Srbiju — bez pokrajina (26—33%), Sloveniju (25—30%) i Bosnu i Hercegovinu (22—23%). *Iz Makedonije 75—77%* roba i usluga stalno odlazi u Srbiju — bez pokrajina (42—47%), Hrvatsku (16—18%) i Sloveniju (12—15%). *Iz Slovenije 80—92%* roba i usluga stalno odlazi u Hrvatsku (40—43%), Srbiju — bez pokrajina (27—38%) i Bosnu i Hercegovinu (12—13%). *Iz Vojvodine 79—84%* roba i usluga stalno odlazi u Srbiju — bez pokrajina (48—52%), Hrvatsku (18—22%) i Bosnu i Hercegovinu (10—14%). *Sa Kosova 68—80%* roba i usluga stalno odlazi samo na područje sledeće dve republike: Srbije — bez pokrajina (52—67%)

---

[3] Iz ovog podatka je uočljivo i to da je uža teritorija Srbije, za sve republike i pokrajine (izuzev Slovenije) najznačajnije područje plasmana njihovih roba i usluga, a da je za Sloveniju u tom pogledu najznačajnija Hrvatska.

Makedonije (10—20%). Robni tokovi sa užeg područja Srbije u ruge republike i pokrajine nešto su razuđeniji od ovih, ali se i ni trajno reprodukuju. Tako *sa uže teritorije Srbije 83—85%* roba usluga stalno odlazi u sledeće republike i pokrajine: Hrvatsku !0—24%), Vojvodinu (17—20%), Bosnu i Hercegovinu (17—18%), loveniju (13—14%) i Makedoniju (12—13%).[4]

Dakle, svi ovi statistički podaci pokazuju dve stvari:

Prvo, visok stepen teritorijalizacije proizvodnje i prometa u ašoj zemlji, pa stoga i relativno mali obim međurepubličke i porajinske razmene.

Drugo, relativno visok stepen regionalne usmerenosti međuepubličkog i pokrajinskog prometa roba i usluga, koji se trajno eprodukuje.

Sigurno je da svi ovi podaci ukazuju na potrebu preispitianja nekih naših predstava o jedinstvenosti jugoslovenskog tržiša i da podstiču na razmišljanja o tome gde se nalaze stvarni uzroci ovakve teritorijalizacije robnog prometa i kakve posledice mogu iastati ako se ove tendencije povišavanja stepena te teritorijalizacie i regionalne usmerenosti robnog prometa nastave i u budućnosti. ako su to vrlo izazovne teme. o njima ovom prilikom neću rasravljati. Ali za temu koju ovde razmatram značajno je, u vezi tim podacima, konstatovati sledeće.

Neosporno je da velike aglomeracije, odnosno koncentracije tanovništva i proizvodnje na određenim teritorijama već same o sebi u određenoj meri utiču i na teritorijalizaciju robnog prometa. Zbog toga je sasvim izvesno da se teritorijalizacija proizvodie i robnog prometa u jugoslovenskim uslovima nikako ne ograičava na republičke i pokrajinske granice (na koje se odnose ovi odaci). već da je ona prevashodno vezana za uže teritorije svih epublika i pokrajina. Na primer, u Srbiji, bez pokrajina, za podučje Beograda, Niša, Kragujevca i nekih drugih većih gradova. lično je i u svim drugim republikama i pokrajinama: u Slove iji (Ljubljana, Kranj, Maribor, Kopar); Hrvatskoj (Zagreb, Rijeka, plit, Osijek itd.); Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla, Banja Lua, Mostar); Crnoj Gori (Titograd, Nikšić); Makedoniji (Skoplje, itov Veles, Bitolj); Kosovu (Priština, Kosovska Mitrovica); Vojvoini (Novi Sad, Subotica, Zrenjanin). Iako još nemamo podataka a osnovu kojih bismo mogli tačno utvrditi stvarni stepen teritoijalizacije robnog prometa na svim tim užim područjima, neospor-

---

[4] Republički zavod za statistiku je ovu regionalnu usmerenost obnog prometa uže teritorije SR Srbije i obe pokrajine iskazao ne samo globalno, već i po svim elementima input-output tabele. Pošto nema nikakvih teškoća da se to isto uradi za sve naše republike, taj bi osao trebalo obaviti, jer bi se na osnovu tih elemenata moglo doći do mnogih saznanja koja su značajna i za temu koju ovde razmatrano.

no je da upravo stoga što je teritorijalizacija tu prisutna i ovi p-daci o međurepubličkom i pokrajinskom robnom prometu pokazuju tako visok stepen teritorijalizacije robnog prometa u svim republikama i pokrajinama.

Nesporno je, isto tako, da bi ti podaci o stepenu teritorijalizacije robnog prometa na užim područjima republika i pokrajina omogućili da se utvrde i pravci kretanja roba između tih užih područja unutar svih republika i pokrajina. Naime, da se identifikuje regionalna usmerenost robnog prometa koja se trajno reprodukuje ne samo između, već i unutar svih republika i pokrajina. Sve to upućuje na zaključak da u našoj zemlji nikako nije prisutna teritorijalizacija i regionalna usmerenost robnog prometa samo između republika i pokrajina, već i unutar svake od njih.

Sva ta saznanja o teritorijalizaciji i regionalnoj usmerenosti robnog prometa unutar i između republika i pokrajina morala bi se imati na umu pri iniciranju društvene akcije koja bi imala cilj da ubrza procese dogovaranja i sporazumevanja o programima razvoja najznačajnijih proizvodno-prometnih kompleksa, odnosno pri stvaranju sistema samoupravnog planiranja u našoj zemlji. Izvesno je, naime, da samoupravni sistem planiranja ne može u praksi uopšte funkcionisati ako nije neposredno povezan s realnim tokovima društvene reprodukcije. Zbog toga i izgleda razumno da se i njegovo stvaranje neposredno poveže s postojećom teritorijalizacijom i regionalnom usmerenošću robnog prometa, koje su bitna obeležja sadašnjih realnih tokova društvene reprodukcije u našoj zemlji. Kako bi se to moglo učiniti? Sledeće teze bi mogle služiti kao podsticaj za traženje odgovora na to pitanje.

Izgleda da bi se taj sistem u praksi mogao najlakše stvoriti ako bi se pošlo od postojećeg stanja u pogledu teritorijalizacije i regionalne usmerenosti robnog prometa, to jest ako bi se najpre u većim gradovima ili njihovim širim područjima, na kojima je ostvaren znatniji stepen teritorijalizacije proizvodnje i robnog prometa, započelo sa stvaranjem osnovne mreže sistema samoupravnog planiranja. Naime, ako bi se na tim užim područjima identifikovao određeni broj proizvodno-prometnih kompleksa koji obuhvataju najznačajnije proizvođače i kupce datih vrsta roba i stimuliralo njihovo zajedničko dogovaranje i sporazumevanje o planovima razvoja tih proizvodno-prometnih kompleksa. Sigurno je da bi u zavisnosti od stepena stvarne međuzavisnosti radnih kolektiva u reprodukcionom procesu ukupan broj proizvodno-prometnih kompleksa na pojedinim od tih užih područja morao biti veći ili manji. A izvesno je da se određeni radni kolektivi sa tih užih područja moraju, zbog međuzavisnosti u procesu reprodukcije, povezivati u proizvodno-prometne komplekse s radnim kolektivima drugih teritorija.

Ako bi se postojeća regionalna usmerenost robnog prometa utar republika i pokrajina prihvatila kao orijentacija za identikovanje proizvodno-prometnih kompleksa koji bi obuhvatili mezavisne radne kolektive sa širih teritorija, onda bi se na tu osovnu mrežu samoupravnog sistema planiranja mogao nadovezati š jedan broj proizvodno-prometnih kompleksa koji obuhvataju ritoriju većeg broja gradova ili širih područja unutar svih republika i pokrajina. Naime, u svim republikama i pokrajinama bi se a proizvodno-prometne komplekse većih gradova mogao nadoveati i određeni broj proizvodno-prometnih kompleksa koji bi obuvatali radne kolektive tih širih teritorija i koji bi zajedničkim doovaranjem i sporazumevanjem utvrdili i ostvarili planove razoja tih proizvodno-prometnih kompleksa. Razumljivo je da bi, aglasno stvarnom stepenu međuzavisnosti radnih kolektiva u rerodukcionom procesu, i broj tih širih proizvodno-prometnih kompleksa u pojedinim republikama i pokrajinama morao biti različit.

Ako bi izneti podaci o regionalnoj usmerenosti robnog prometa između republika i pokrajina (koja se, kao što smo videli, trajno reprodukuje) služili kao osnovna orijentacija za identifikovanje proizvodno-prometnih kompleksa koji bi obuhvatali (u reprodukcionom procesu međuzavisne) radne kolektive sa teritorija različitih republika i pokrajina, onda se na osnovu tih podataka mora zaključiti sledeće. Pre svega, izgleda da zbog ograničenosti obima i teritorijalne usmerenosti robnog prometa između republika i pokrajina u sadašnjem momentu objektivno nije ni moguće identifikovati bilo koji proizvodno-prometni kompleks koji bi obuhvatio radne kolektive sa teritorija svih naših republika i pokrajina. Preciznije govoreći, takvi proizvodno-prometni kompleksi bi u sadašnjem momentu pre mogli biti izuzetak nego pravilo. Ali ovi podaci iz kojih je vidljivo trajno reprodukovanje određenih pravaca međurepubličke i pokrajinske robne razmene pokazuju da postoji objektivna mogućnost identifikovanja određenog broja proizvodno-prometnih kompleksa koji bi obuhvatali, u reprodukcionom procesu međuzavisne, radne kolektive sa teritorija onih republika i pokrajina između kojih postoji intenzivni promet roba i usluga. Naime, takvih proizvodno-prometnih kompleksa u kojima bi radni kolektivi sa teritorije jednog broja republika i pokrajina zajedničkim dogovorima i sporazumima utvrđivali i ostvarivali razvojne programe tih reprodukcionih celina. Prirodno je da bi vrste i broj takvih proizvodno-prometnih kompleksa u koje bi ulazili radni kolektivi sa teritorije različitih republika i pokrajina morali zavisiti od stvarnog intenziteta njihove međuzavisnosti u procesu društvene reprodukcje.

Dakle, na taj način, to jest nastajanjem osnovne mreže sistema samoupravnog planiranja na užim područjima i nadovezivanjem na nju određenog broja proizvodno-prometnih kompleksa, kako unutar tako i između pojedinih republika i pokrajina, mogao

bi se stvoriti celovit sistem samoupravnog planiranja u našoj zemlji, kojim bi morali biti obuhvaćeni ne samo radni kolektivi iz oblasti privrede već i iz neprivrednih delatnosti, kao i sve društveno-političke zajednice.

Taj sistem samoupravnog planiranja koji bi se nadovezivao na stvarne tokove društvene reprodukcije i na postojeće stanje teritorijalizacije i regionalne usmerenosti robnog prometa u našoj zemlji nikako ne bi morao reprodukovati niti dalje produbljivati zatečeno stanje. Naprotiv, on bi samo mogao doprineti ekonomskim i drugim interesima subjektivnih nosilaca tog sistema planiranja.

Blaženka Despot

Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju

I

Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju — to pitanje sadrži pretpostavku da tehnologija nije društveno-ekonomski i klasno neutralna. Ta pretpostavka, pak, utemeljena je na historijski dugoj raspravi o odnosu »proizvodnih snaga« i »proizvodnih odnosa«, ili, bliže rečeno, kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje, kao i odnosu suvremene industrijske proizvodnje, tehnologije i vlasništva na sredstvima za proizvodnju. U većini rasprava dominira mehanicističko shvaćanje odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, kao dva relativno odvojena entiteta; u tom shvaćanju je naglasak ili na proizvodnim snagama, posebno nauci, koja »osigurava materijalnu bazu komunizma«, ili na proizvodnim odnosima, koji, *eo ipso*, stvaraju novi, socijalistički način proizvodnje. Egzemplarna je za prvi slučaj teza o nauci »kao neposrednoj proizvodnoj snazi komunizma«, koju je 1954. istakao S. Strumilin, a zvanično je usvojio XXII kongres KP SSSR. Za drugog au-

tora, Kedrova, nauka je čak postala »osnova« razvitka tehnolo-
i proizvodnje: naučno-tehnička revolucija se prikazuje kao p-
kretanje piramide »proizvodnja — tehnika — nauka«.

Najkonzekventnije je taj utjecaj proizvodne snage na-
artikulirao P. Boccara kao sve veći utjecaj proizvodnje sa str-
intelektualnog rada (kontrola i reguliranje procesa proizvod-
automatizacija, »kibernetizacija«). »Iz toga proizlazi da odluču-
faktor povećanja proizvodnje nije više razvitak sredstava za p-
izvodnju (akumulacija stalnog kapitala), već »razvitak ljudsk-
faktora«, »čovekovih stvaralačkih sposobnosti« itd. Od modela »e-
stenzivnog« rasta prelazi se na model »intenzivnog« rasta. Zbog
ga »tehnička revolucija« samom svojom suštinom dolazi u supr-
nost s prirodom proizvodnih snaga koje su proistekle iz industr-
ske revolucije i koje suštinski odgovaraju kapitalističkoj str-
turi.«[1]

U tome se ništa ne mijenja ako se akcenat prenosi na pro-
vodne odnose, gdje se u biti sadrže iste formulacije i problema-
ka. Primjerice, 1952. Jarošenko je definirao komunizam kao »n-
viši oblik racionalne organizacije proizvodnih snaga«. Staljin-
rektifikacija njegove tvrdnje jest da »odnosi proizvodnje u-
igraju značajnu ulogu i da u izvjesnim historijskim periodima -
gu ne »zaostajati« za proizvodnim snagama, već im »prethodi-
tako vršiti ulogu stimulansa, a ne kočnice«.[2]

Očito je da je ova intervencija ostala na terenu »model-
prethoditi — zaostajati.

U drugom slučaju pomjeranja akcenata na proizvodne od-
se kineski teoretičari, pozivajući se na Mao Tse-Tunga: »O pro-
rečnostima«, konstatiraju da u određenim uslovima odnosi pr-
vodnje »mogu igrati glavnu, odlučujuću ulogu«, ali ipak govore
protivrečnosti proizvodnih snaga i odnosa«, koja predstavlja »fu-
damentalnu protivrečnost«. Iz toga slijedi da se »avangardna k-
sa« mora boriti za nove proizvodne snage, a time se bori pro-
starih proizvodnih odnosa, čiji su subjekt »eksploatatorske klase
Tako se dolazi do primata čovjeka kao »prvog faktora proizvod-
snaga«, a »rezultati rada su funkcija čovjekove ideologije«. U »S-
moj tezi Velike kineske revolucije« kaže se: »Praviti revoluci-
unaprediti proizvodnju«.[3] Ovdje se ideološka borba u »huma-
stičkoj« definiciji radne snage, koja ima za cilj preobrazbu rad-
kove svijesti, veže uz proizvodnju.

---

[1] P. Boccara: *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat*
crise et son issue; citirano prema: »Marksizam u svetu«, br. 1
str. 97—98.

[2] Vidi »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 106.

[3] Ibid., str. 108.

Ni jedna od ovih teza ne problematizira specifičnost karaktera socijalističkih proizvodnih snaga, pa to navodi mnoge zapadne komunističke autore da naglase mehanicistički karakter revizionističkih analiza »protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa«, sa željom da utemelje primat revolucionarnih proizvodnih odnosa. Primjerice, Gilles razumije postojanje te mehanicističke protivurječnosti kao »unutrašnju suprotnost kapitalističkog sistema«.[4] Ovladavanje odnosâ proizvodnje nad ovom protivurječnošću nemisaono se završava u konstataciji da je kapitalističkom načinu proizvodnje stroj »sredstvo eksploatacije«, a u socijalističkoj privredi »sredstvo uštede rada«.

Pomak isticanja razrješavanja protivurječnosti odnosa »proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa« sa samih proizvodnih snaga na proizvodne odnose, ili obratno, utemeljen na mehanicističkom razdvajanju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, u kojem je pretpostavljeno da i jedna i druga strana imaju svoju »esenciju«, ukazuje i na ideološku elaboraciju problema, naime, da u oba slučaja nastaje povijesno novi način proizvodnje — socijalistički način proizvodnje. To je i razumljivo, jer je proizvodna snaga svakog društva i ideologija koju ona proizvodi: kapitalizam slobodu radnika i građanina, socijalizam: epohalnost svojih proizvodnih odnosa (ukinuto privatno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju). Iz proizvodne snage ove socijalističke ideologije da je odnos proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, tehnologije i načina upravljanja i raspolaganja viškom rada u biti riješen, potisnut je sâm problem u drugi plan tematiziranja, često bezupitno uspostavljen; naprotiv, on postaje predmet interesiranja marksističkih i socijalističkih teoretičara u razvijenim kapitalističkim zemljama, kao i izgrađivanje revolucionarne teorije za revolucionarnu strategiju radničke klase, koja se ne može zadovoljiti ideologijskim stavom da je »otuđenje« moguće ukinuti samim aktom ukidanja privatnog vlasništva, pravnom eksproprijacijom i ukazivanjem na empirijski »model« socijalističkog »razotuđenja« u ukidanju najamnih odnosa.

Zbog ove očite teorijske insuficijencije, a time i gubljenja ideološkog prestiža, kao i diskrepancije između proklamiranog razotuđenja radničke klase i njenog stvarnog proizvodnog života, kod teoretičara iz »socio-empirijskih socijalizama« javlja se potreba za objašnjavanjem uzroka otuđenja. Na znanstvenoj međunarodnoj konferenciji u saopćenju »Filozofija i povijesno pitanje tehničkih znanosti« 1978. u Dresdenu[5] G. Klaus (DDR), R. S. Kossolapow (SSSR), K. Markova (ČSR), A. Schaff (Poljska) zastupali su mišlje-

---

[4] Gilles, *Le PCF capitalisme d'Etat et tehnocratie avancée Communisme,* citirano prema: »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 109.

[5] »Philosophie und historische Fragen der technische Wissenschaft«, Seite 48, vom 10. Oktober bis 13. Oktober 1978, Dresden.

nje da u socijalizmu postoji »tehničko otuđenje«, pojam koje nije moguće naći u Marxa, jer se njegova teorija nije direktno konfrontirala sa specifičnim uvjetima socio-empirijskih socijalizama. Uvođenje pojma »tehničko otuđenje« autori su utemeljili na slijedećem: »(1) sa socijalističkom revolucijom mora biti preuzeta materijalno-tehnička baza; (2) heteronomnost postojećeg stupnja tehnifikacije rada vodi različitom izražavanju motivacije i zadovoljstva radnika kao i inicijative zaposlenih; (3) različit je tempo isticanja zahtjeva sa sadržajem rada i mogućnosti njegovog zadovoljavanja; (4) mogućnost divergencije, na primjer u nedostatku ideološko-političke djelatnosti, između objektivnog značaja rada i subjektivnog svjesnog odražavanja kod proizvođača; (5) nema prestabilirane harmonije između automatizacije proizvodnje i povišenja stvaralačkog udjela radnika«. S tako dobivenim pojmom »tehničkog otuđenja« zaključili su da je izgrađivanje rada kao prve životne potrebe komunističkog načina proizvodnje dubok dijalektički proces.

U diskusiji koja se poslije toga vodila hipoteza o »tehničkom otuđenju« nije naišla na odobravanje, a argumentaciju protiv nje sadrži izlaganje D. Belau: »Pošto ostaje nezapažena nesmetana, izvanredna cirkulacija ljudskih bitnih snaga u socijalizmu, izopačena je dijalektika karaktera i sadržaja rada, rastuće svestrane inicijative zaposlenih u socijalističkom društvu, a obezvrijeđena je i mogućnost progresivnog lika sadržaja rada. Osim toga, ne cijeni se tendencija da se sa stvaranjem materijalno-tehničke baze komunizma sadržaj rada uočljivo homogenizira sa svojom stvaralačkom potencijom«.[6]

Pokušaj utemeljenja pojma »tehničko otuđenje« kao operacionalnog pojma spram puke ideologije nepostojanja otuđenja — u našem orbitu razmišljanja »protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa« — samo je prividno nov. Naime, dok je u osporavanju »tehničkog otuđenja« plauzibilna proizvodna snaga ideologije, a u problematiziranju »tehničkog otuđenja« skrivena deideologizacija, u smislu stvarnog stanja proizvodnje i radnika, u oba je slučaja pretpostavka mehanicističko shvaćanje »protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa«, pri čemu je ne samo afirmiran primat proizvodnih snaga, već mu je pripisana i »esencija«.[7]

---

[6] Ibid., str. 48.

[7] Vidi, primjerice, A. Gorz: »Zar niste zapazili da *ad nauseam* pokazujemo kako kapitalizam svuda potčinjava živi rad mrtvom radu, kako »logika« kapitala, tj. njegovi nepromenljivi zahtevi nameću svoj zakon u svim domenima društvenog i individualnog života? Kada društva sovjetskog tipa nastavljaju sa tim potčinjavanjem živoga rada mrtvom radu, životnih zahteva individua nepromenljivim zahtevima koje nameću sredstva za proizvodnju — ne osećam nikakvu potrebu da naglasim kako je reč o *kapitalističkim društvima*. Zaključak je ja-

Pojam »protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih od-osa« pokazuje svoj mehanicistički i revizionistički karakter, u ojem pomicanje fokusa iz proizvodnih snaga na odnose, ili iz roizvodnih odnosa na proizvodne snage, ostaje uvijek unutar sta-og načina proizvodnje, unutar »otuđenja«, unutar najamnog od-iosa radnika. Sama »protivurječnost proizvodnih snaga i proizvod-iih odnosa« je protivurječnost kapitalističkog načina proizvodnje, koja se ne ukida premještanjem vodeće uloge jedne ili druge stra-ie. Ideologija proizvodnih snaga kao ideologija radničke klase, »čovjeka« koji unapređuje proizvodne snage na »preuzetoj mate-rijalno-tehničkoj bazi« u socijalizmu, ostavlja neupitnim i čak bit-no deproblematizira sam taj odnos. Ta će ideologija navesti neke zapadne komunističke teoretičare da artikuliraju logiku kapitaliz-ma kao vladavinu mrtvog rada nad živim i da proglase ta društva, jer se u njima nastavlja ta logika — kapitalističkim.[8]

Dakle, da bismo izašli iz vladavine mrtvoga rada nad živim radom, iz kapitalističkog načina proizvodnje, potrebno nam je da proizvodne snage i proizvodne odnose promatramo u »harmoniji«, u »jedinstvu«. Za takvo je promatranje, pak, metodologijska pret-postavka redefiniranje pojma »proizvodne snage«.

Mehanicistička definicija proizvodnih snaga temelji se na »fe-tišizmu kapitala«, na iluziji da je sam kapital proizvodan. Kako sam *»capital fixe predstavlja sredstvo za proizvodnju u emfatičkom smislu«*[9], očito je da se fetišizacija kapitala odnosi prvenstveno na fetišizaciju sredstava za proizvodnju. Pri tome se ništa ne mije-nja ako se kaže da nauka postaje osnovna proizvodna snaga, jer je ona proizvodna snaga kapitala, odnosno njegovog »emfatičkog« smisla u sredstvima za proizvodnju.[10] Stoga, s pravom, zaključuje A. G. Magaline: »Otuda se ovo pretvaranje »nauke« u proizvodnu snagu ne može smatrati kao element konstituisanja »materijalne baze komunizma«. Socijalističko pretvaranje »nauke« u proizvodnu snagu pretpostavlja *ukidanje kapitalističkog odvajanja »nauke« od proizvođača, što znači i ukidanje »nauke« kao takve* (kurziv — B. D.)[11] Spoznaja fetiškog karaktera kapitala i fetiškog karaktera nauke, kao puka teorija i kontemplacija, nije dovoljna za ukidanje tog fetiškog karaktera samog, kao što otkrivanje fetiškog karaktera

---

san: u tim društvima još nisu ukinuti *kapitalistički odnosi proizvodnje«* (A. Gorz, *Za kritiku proizvodnih snaga*, citirano prema: »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 226).

[8] Vidi napomenu 7.

[9] K. Marx, *Temelji slobode*, Zagreb, 1974, str. 280.

[10] Bl. Despot, *Um i sreća u relativno udruženom radu*, »Gledišta«, br. 10, 11—12/1978.

[11] »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 105.

robe nije dovoljno za ukidanje robno-novčane proizvodnje. Budu da su »kapital«, sredstva za proizvodnju i sâm način proizvod- postali realni, praktični uvjet za njihovo nadvladavanje, problem je očito složeniji, a razrješenje jest dugotrajni proizvodno-klasni proces, povijesna praksa. Da se na temelju ovih praktičnih uvjeta koji su ujedno uvjet za nadvladavanje vlastitih uvjeta, stvar ne zaustavi na »tehničkom otuđenju«, potrebno je podsjetiti: »Pokazuju li se, s jedne strane, predgrađanske faze kao *samo historijske*, tj. ukinute pretpostavke, to se dosadašnji uvjeti proizvodnje pokazuju kao uvjeti koji *ukidaju sami sebe* i stoga kao uvjeti koji postavljaju *historijske pretpostavke* za jedno novo društveno stanje«.[12]

Otuda »harmonija »proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa« kao nova *sinteza* — pretpostavka je definicije, odnosno redefinicije proizvodnih snaga. Za ovu redefiniciju pojma »proizvodnih snaga« pretpostavka je univerzalnost individuuma. »Ali radi toga je prije svega potrebno da pun razvoj proizvodnih snaga postane *uvjet proizvodnje*, da određeni *uvjeti proizvodnje* ne budu postavljeni kao granice za razvoj proizvodnih snaga«.[13] Univerzalnost individuuma koja jest razvoj proizvodnih snaga, koje postaju »uvjet proizvodnje«, a ne da »uvjet« postane njegova granica, pretpostavlja definiciju proizvodne snage kakvu je dao E. Balibar: *»Proizvodne snage su odnos stvarnog prisvajanja«*.

Proizvodne snage kao *odnos stvarnog prisvajanja* pretpostavljaju nepostojanje neke posebne strukture odnosa proizvodnje, već se odnosi proizvodnje materijaliziraju kao odnosi prisvajanja »prirode«. Odnos stvarnog prisvajanja takođe pretpostavlja da se ovaj ne svodi na prost odnos međusobnog razdvajanja proizvođača, sredstava za rad i predmeta rada u krilu procesa rada (uostalom, bilo bi ispravnije govoriti o »potčinjavanju« nego o »razdvajanju«), već da on obuhvata složenu celinu odnosâ u krilu procesa proizvodnje i reprodukcije (pa i tip artikulacije između proizvodnih jedinica, modaliteta, podele rada u društvu i podele rada u procesu rada itd.) i da pojam proizvodne snage ne obuhvata samo celinu »odnosa« (stvarnog prisvajanja) već isto tako i materijalni način egzistencije agenata i predmeta koje ovi odnosi stavljaju u pokret«.[14]

Ovako definiranim proizvodnim snagama kao *odnosom stvarnog prisvajanja* osigurava se da je postignuti razvojni stupanj proizvodnih snaga uvjet proizvodnje, ali da taj uvjet proizvodnje ne bude postavljen kao granica razvoja proizvodnih snaga. Za analitič-

---

[12] K. Marx, ibid., str. 170

[13] K. Marx, Ibid., str. 246.

[14] A. D. Magaline, *Klasna borba i razvitak proizvodnih snaga*, »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 131.

ku definiciju proizvodnih snaga kao *odnosâ stvarnog prisvajanja* ostaje nam da promislimo što znači da pun razvoj proizvodnih snaga postane *uvjet proizvodnje,* ili kako mjeriti nivo proizvodnih snaga kada nastaju uvjeti proizvodnje da se razvijaju proizvodne snage koje te određene uvjete proizvodnje ne postavljaju za granice. Ako se, na primjer, stupanj proizvodnih snaga određuje stupnjem razvitka »proizvodnosti rada« ili »stupnjem podruštvljavanja proizvodnih snaga« (koji se može korigirati pomoću tabele koja bi prikazivala evoluciju »tehničkih koeficijenata« razmjene između industrijskih granica),[15] problem bi ostao neriješen pošto »ne postoji razvitak »proizvodnosti rada« po sebi (treba definisati »rad« i »proizvod«), niti podruštvljavanje proizvodnih snaga, koje bi se moglo definisati po sebi, pa dakle i neposredno meriti«.[16]

Prema tome, ne postoji univerzalan način »mjerenja« proizvodnih snaga, uvjeta proizvodnje koji ukidaju same te uvjete, već je to mjerilo determinirano određenim načinom proizvodnje. Za kapitalistički način proizvodnje je mjerilo — kako to određuje Marx — »proizvodna strana društva koja se mjeri sa stalnim kapitalom, koji je njena materijalizacija; stalni kapital predstavlja »mjerilo« razvitka »proizvodne snage rada«, »bogatstvo«. »Mjerilo« razvitka proizvodnih snaga socijalizma je — *slobodno vrijeme.* Ovo slobodno vrijeme za razvitak univerzalne individue nije nikakva apstrakcija, već sama najjača proizvodna snaga — njeno »mjerilo«.[17]

Proizvodne snage bez apstraktne suprotstavljenosti proizvodnim odnosima definiramo kao *odnos stvarnog prisvajanja.* Ovaj odnos stvarnog prisvajanja znači sada da (1) »proizvodni odnosi« ne predstavljaju neku posebnu »strukturu«, (2) da se ujedinjuju u procesu proizvodnje i reprodukcije proizvođači, predmet rada i sredstvo rada, (3) da odnos stvarnog prisvajanja ne znači samo »prisvajanje« u pravnoj sferi.

Mjera stvarnog prisvajanja u socijalizmu je slobodno vrijeme kao mjera univerzalnog razvitka individuuma, koji je ujedno

---

[15] »... gde se stepen podruštvljenosti proizvodnih snaga određuje evolucijom koeficijenata inputa grana i koeficijenata proizvodne upotrebe produkata bez postavljanja problema specifičnih razlika između kapitalističkog i socijalističkog podruštvljavanja proizvodnih snaga.« I dalje: »Sovjetski autori na tradicionalan način prave razliku između »stupnja razvitka« proizvodnih snaga i njihovog »karaktera«, tj. njihov više ili manje »društveni karakter« je samo drugi naziv za stupanj njihovog razvitka« (A. D. Magaline, ibid., str. 132).

[16] Ibid.

[17] »Ušteda radnog vremena jednaka je povećanju slobodnog vremena, tj. vremena za pun razvitak individuuma, razvitak koji sa svoje strane djeluje na proizvodnu snagu rada kao najveća proizvodna snaga. Sa stanovišta neposrednog procesa proizvodnje taj se razvitak može promatrati kao proizvodnja capital fixea, capital fixe being man himself« (K. Marx, *Temelji slobode,* str. 301—302).

najjača proizvodna snaga, uvjet proizvodnje daljnjeg razvitka proizvodnih snaga.

Pitanje kakva je tehnologija potrebna socijalističkom samoupravljanju, koje smo na početku postavili, a da ne bismo upali u apstraktno suprotstavljanje tehnologija-samoupravljanje, odnosno da ne bismo na drugi način uveli apstraktnu protivurječnost »proizvodne snage — proizvodni odnosi«, moramo sada artikulirati kao pitanje *odnosa stvarnog prisvajanja u socijalističkom samoupravljanju*. Budući da pitanje »tehnologija« i »samoupravljanje« samim »i« govori o razdvojenosti proizvodnih snaga, »tehnologije« i »proizvodnih odnosa«, »samoupravljanja«, da se ne vratimo u »tehničko otuđenje« ili »tehnologiju« kao pretpostavku samoupravljanja, bilo bi opravdanije govoriti o *socijalističkoj samoupravljačkoj tehnologiji* kao *odnosu stvarnog prisvajanja*. Pošto je odnosu stvarnog prisvajanja »mjera« slobodno vrijeme — a da se ne vratimo u ideologizaciju apstraktnih »proizvodnih snaga« — pokušat ćemo promisliti takvo »slobodno vrijeme« koje više nije apstraktno suprotstavljeno »radnom vremenu«, već je uvjet za razvitak proizvodnih snaga. Ovako određene *proizvodne snage kao odnos stvarnog prisvajanja*, a kojima je mjera u slobodnom vremenu, pretpostavka su vladavine živoga rada nad mrtvim, minulim, a time ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, »fetišizma kapitala«.

Kako »komunizam za nas nije *stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal* prema kome stvarnost treba da se upravlja, mi nazivamo komunizmom *stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje« (K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija)*, a budući da »uvjeti ovog pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki«, pokušat ćemo pokazati kako stoji taj stvarni pokret koji ukida postojeće stanje. Dobiveni analitički pojam proizvodnih snaga osiguran je Ustavom i Zakonom o udruženom radu u provođenju društveno-ekonomske funkcije minulog rada, dakle, vladavine živog rada nad minulim. Vidjeli smo da za stvarni pokret nije dovoljna sama spoznaja vladavine »minulog« rada nad »živim«, već praktično nadvladavanje postojećih uvjeta proizvodnje. Za ukidanje kapital-odnosa u razumijevanju bogatstva kao kapital fixea, sredstava za proizvodnju, uzet ćemo deduciranu »mjeru« bogatstva — slobodno vrijeme.

II

U daljnjoj analizi odnosa stvarnog prisvajanja, socijalističkog samoupravljanja, »mjerenja« vladavine živog nad minulim radom, moramo konstatirati postojanje nejasnih predodžbi umjesto jasnog pojma o suštini privatnog vlasništva, što je teorijska zapreka jasnom uvidu našeg komunističkog »*stvarnog stanja*«. Klasno jedinstveni stavovi za socijalističko samoupravljanje kao prostor odnosâ stvarnog prisvajanja, ukidanja otuđenja — idejno-teorijski se raz-

ikuju u razumijevanju da »ukidanje samootuđenja čini isti put kao samo otuđenje«, i ostaju na povijesno nižim oblicima razumijevanja suštine privatnog vlasništva. Ono što je Marx prigovorio Proudhonu da privatno vlasništvo shvaća samo sa njegove *objektivne* strane i da time kapital »kao takav« treba ukinuti zastupaju neosviješteno oni koji smatraju da pravno ukidanje privatnog vlasništva, dakle, nacionalizacija sredstava za proizvodnju, *eo ipso.* garantira razotuđenje. Zatim oni dogmatičari koji vide samo *poseban način rada* kao rezultat privatnog vlasništva, kao Fourier, i štetnost podjele rada vežu za njegovo ukidanje — »humanisti«; oni koji *poseban rad* u industrijskoj proizvodnji, kao Saint-Simon, smatraju pretpostavkom razotuđenja — »tehnokrati«. Napokon. oni koji pod komunizmom podrazumijevaju *pozitivno* ukidanje privatnog vlasništva kao *opće privatno vlasništvo* — primitivni komunisti.[18]

Sve ove različitosti u razumijevanju povijesnosti razotuđenja. koje čini isti put kao i samo otuđenje, upravo zbog nametnutih *uvjeta proizvodnje* daljnjem razvijanju odnosa stvarnog prisvajanja su u nas zastupljene, posebno primitivni komunizam. Taj »primitivni komunizam« kao shvaćanje »općeg privatnog vlasništva« determinacija je odnosâ stvarnog prisvajanja u smislu uvjeta daljnjeg razvitka proizvodnih snaga, kako u nametnutim uvjetima proizvodnje tako i u samoupravljačkim subjektima u smislu *stvaranja samih* tih uvjeta proizvodnje. Opće privatno vlasništvo kao *pozitivan* izraz ukinutog privatnog vlasništva je uopćenje i dovršenje tog vlasništva. To je naročito evidentno u apstrahiranju od talenta[19], u razumijevanju posjedovanja kao fizičkom posjedu, u proširenju pojma

---

[18] »Ukidanje samootuđenja čini isti put kao i samo otuđenje. Najprije se razmatra *privatno vlasništvo* samo s njegove objektivne strane — ali se rad promatra kao njegova suština. Stoga je njegov oblik postojanja *kapital,* koji »kao takav« treba ukinuti (Proudhon). Ili se *poseban način rada* — niveliran podijeljeni rad, te stoga neslobodan rad — shvaća kao izvor *štetnosti* privatnog vlasništva i njegova čoveku otuđenog postojanja — Fourier, koji, shodno fiziokratima, *zemljoradnju* opet shvaća barem kao *izvršni* rad, dok St. Simon, naprotiv, *industrijski rad* kao takav proglašava suštinom i zahtijeva samo još *isključivu* vlast industrijalaca i poboljšanje položaja radnika. *Komunizam* je napokon *pozitivan* izraz ukinutog privatnog vlasništva, prije svega *opće* privatno vlasništvo« (K. Marx, *Privatno vlasništvo i komunizam,* u: *Rani radovi,* Zagreb. 1953, str. 225).

[19] »... u svom prvom obliku samo *uopćenje i dovršenje* toga vlasništva; kao takav, on se pokazuje u dvostrukom obliku, jednom je vlast *predmetnog* vlasništva tako velika njemu nasuprot da hoće uništiti sve što nije sposobno da od svih bude posjedovano kao *privatno vlasništvo;* on hoće da na nasilan način apstrahira od talenta itd.« (K. Marx, ibid., str. 225—226).

radnika na sve ljude[20], u negiranju ličnosti[21], u općoj zavisti prema predočenom minimumu.[22] Dakle, unatoč »ukidanju« privatnog vlasništva, primitivni komunizam nije ništa drugo do »*pojavni oblik* podlosti privatnog vlasništva, koje hoće da se postavi kao *pozitivna zajednica*«.[23]

Sve ove nejasne predodžbe o privatnom vlasništvu: one koje ga predočuju *objektivno*, one koje ga predočuju *posebno* i, napokon, one koje ga predočuju *pozitivno* kao primitivni komunizam proizašle su iz uvjetâ proizvodnje koji moraju postati odnos stvarnog prisvajanja kao vladavina živog rada nad minulim, mrtvim. Ove nejasne predodžbe sinhrono povijesno egzistiraju i na njima komunizam »kao stvarni pokret za ukidanje postojećeg stanja« zasniva »uvjete proizvodnje«. Evidentno je da se iz ovih nejasnih predodžbi mora definirati jasan pojam — što je privatno vlasništvo izvan njegovog »objektivnog«, »posebnog« i »pozitivnog« razumijevanja.

Misliti tako nešto kao što je »socijalistička samoupravna tehnologija« očito pretpostavlja problematiziranje pojma »privatno vlasništvo«. Odnos stvarnog prisvajanja pretpostavlja definiciju pojma privatno vlasništvo. Ako se oslobodimo pravne strane »prisvajanja« prirode i definiramo ontologijski temelj privatnog vlasništva, zadovoljili smo sve uvjete definicije proizvodnih snaga kao odnosa stvarnog prisvajanja: (a) odnose proizvodnje koji se materijaliziraju kao odnosi prisvajanja prirode, (b) obuhvaćanje cjeline proizvođača, sredstava za rad i predmeta rada i (c) ne samo »stvarno prisvajanje« (pravno) već i materijalni način egzistencije agenata i predmeta, koji se stavljaju u pokret — »tehnologiju«.

Ako napustimo privatno vlasništvo u njegovoj pravnoj formulaciji, u njegovom izvanjštenom vidu, čovjeku su *sui generis privatno vlasništvo i podjela rada identični pojmovi.* »Uostalom, podjela rada i privatno vlasništvo identični su izrazi — u jednom se u odnosu na djelatnost iskazuje ono isto što i u onom drugom s obzirom na proizvod te djelatnosti.«[24] Ako zaključimo da su po-

---

[20] »Neposredni fizički *posjed* njemu je jedini cilj života i postojanja, posao *radnika* se ne ukida, nego proširuje na sve ljude« (K. Marx, ibid., str. 226).

[21] »... taj komunizam — time što svagdje negira čovjekovu *ličnost* — upravo je samo konzekventni izraz privatnog vlasništva, koje je sama ta negacija« (K. Marx, ibid., str. 226).

[22] »Opća *zavist*, koja se konstituira kao sila, samo je skriveni oblik u kom se lakomost uspostavlja i zadovoljava samo na *drugi* način... Primitivni komunist samo je dovršenje te zavisti i te nivelacije s obzirom na *predočeni* minimum« (K. Marx, ibid., str. 226).

[23] K. Marx, ibid., str. 227.

[24] K. Marx, *Stvarna osnova ideologije*, u: *Rani radovi*, str. 299.

zela rada i privatno vlasništvo identični izrazi, onda je *podjela ra- a ontologijski osnov privatnog vlasništva,* koje se eksproprijaci- m ne dâ ukinuti, već se oblici privatnog vlasništva — podjela ra- a i tehnologija — javljaju kao različiti oblici same podjele rada. odjela rada kao »umnost proizvodnje«, koja je ontologijska bit poljenog rada, stvaranje »tuđeg bića« iznad čovjeka prolazi etamorfoze od sasvim konkretnog personificiranog kapitaliste, apitalističke klase preko apstrakcije dioničarskog kapitala do dr- avnih sredstava na sredstvima za proizvodnju. U ontološkom te- elju ostaje uvijek *podjela rada* kao privatno vlasništvo koje se u vojem *pozitivnom* obliku spoznaje kao primitivni komunizam.

Fetišizam podjele rada (osim u Fouriera, »koji rad zamišlja oput neke grizete«), zasnovan na umnosti podjele rada, temelji i ezistentnost »tehnologije«, »proizvodnih snaga« i njezine »objek- ivnosti« nad »proizvodnim odnosima«. Ali ni ova samosvijest ne omaže ukidanju fetišizma — sada »podjele rada« — dok se ona raktički ne ozbilji kao proizvodna snaga odnosa stvarnog prisva- anja. Unutar razumijevanja podjele rada kao osnove privatnog lasništva definicija proizvodne snage kao stvarnog prisvajanja zna- i: (a) nivo socijalističke samoupravne tehnologije, koji se mate- ijalizira kao odnos proizvodnje; (b) ujedinjavanje proizvođača, sredstava rada i predmeta rada; i (c) nivo materijalnih agensa »tehnologije«. Takva definicija socijalističke samoupravne tehno- logije, zasnovane na podjeli rada, stavlja u odlučujući odnos *po- djelu rada i društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju.*

Društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju nemoguće je pravno definirati, jer je pravni pojam ovog vlasništva uvijek pravna norma za isključivanje nekoga u posjedovanju stvari. Društveno vlasništvo koje nikoga ne isključuje već nije čista prav- na kategorija, jer uključuje svakoga u posjedovanje stvari u radu na društvenim sredstvima za proizvodnju, dakle, radikalizira pita- nje odnosa podjele rada i stvarnog prisvajanja. Fenomenologija shvaćanja »objektivne« strane rada, »posebne« strane rada i »po- zitivne« strane rada u shvaćanju te pozitivne strane kao općeg pri- vatnog vlasništva stavlja upitnim sve te strane i vraća ih na njihov izvor: problem *podjele rada i odnosa stvarnog prisvajanja.*

Odnos stvarnog prisvajanja u odnosu spram podjele rada pri- vidno nam se stoga čini kao odnos tehnologije i samoupravljanja. Ovaj privid još postoji jer *stvarna podjela rada* ograničava novu kategoriju pravno-nepravnih (odnosno nad-pravnih) podruštvlje- nih sredstava za proizvodnju, ujedinjavanje sredstava rada i rada.

Pošto je i sama stvarna podjela rada kao proizvodna snaga uvjet za odnose stvarnog prisvajanja, koji više nisu ograničenje proizvodnim snagama, ozbiljenje odnosa stvarnog prisvajanja ra- dikalizira se u problemu *podjele rada i stvarnog prisvajanja.* Ra- dikaliziraju se, stoga, jer drugačije formuliranje problema glasi: odnos privatnog vlasništva i odnos stvarnog prisvajanja. Dakle,

ukidanje podjele rada stavlja se u direktni odnos spram odnosa stvarnog prisvajanja, a samo je ozbiljenje odnosa stvarnog prisvajanja proklamirano Ustavom i Zakonom o udruženom radu.

Ukidanjem općeg privatnog vlasništva primitivni komunizam stavljen je u korelaciju sa ukidanjem podjele rada, koja mu je stalna konstituirajuća osnova.

Ako smo sada stavili u odnos podjelu rada i odnos stvarnog prisvajanja, onda nam se problem još »praktički« može prikazivati kao determinacija podjelom rada, a sloboda u socijalističkim samoupravnim odnosima. Ovdje se treba vratiti na »mjeru« odnosa stvarnog prisvajanja, a to je slobodno vrijeme. Ako, dakle, uzmemo »mjeru« slobodno vrijeme kao osnovu odnosa stvarnog prisvajanja, onda će se naš problem pojednostavniti kao problem odnosa *podjele rada i slobodnog vremena.*

Odmjeravanje odnosa stvarnog prisvajanja u »harmoničkom« odnosu »proizvodnih snaga« i »proizvodnih odnosa«, koji je artikuliran kao odnos podjele rada i slobodnog vremena, oslobađa nas privida »novog« ili »epohalnog« odnosa stvarnog prisvajanja ako je odmjeren na osnovu ovog »mjerila«.

Socijalistička samoupravna tehnologija znači isto što i vladavina živog rada nad minulim i stoga ako nije aksiomatska, vrijednosna, ideologijska, »moralna mrzovolja«, mora nam pokazati taj odnos stvarnog prisvajanja u dugotrajnom procesu od spoznaje fetišizma kapitala, odnosno sredstava za proizvodnju i nauke neke mogućnosti »mjerenja«.

U odnosu podjele rada i slobodnog vremena, što je drugačije artikulirano isto kao i ovladavanje živoga rada nad minulim, moramo ukazati na ukidanje (ili neukidanje) kapital-odnosa i najamnog odnosa u (1) odnosu ujedinjavanja sredstava rada i rada; (2) u odnosu proširene reprodukcije kao obnavljanja cijelog društvenog odnosa (kao odnosa stvarnog prisvajanja); (3) u ukidanju apstraktne podvojenosti »slobodnog« i »radnog« vremena; i (4) u odnosu spram nezaposlenosti. Iako *negatio non est definitio*, ipak metodom isključivanja možemo osigurati stanovište koje se pojave ne mogu obilježiti kao novi odnos stvarnog prisvajanja i naznačiti procesualne i povijesne pretpostavke koje određuju uvjete proizvodnje, a ne dozvoljavaju da dostignuti uvjeti proizvodnje postanu uvjeti odnosa stvarnog prisvajanja koje nije ograničenje razvitku proizvodnih snaga.

III

Socijalistička samoupravna tehnologija temelji se na »carstvu nužnosti«, na odnosu stvarnog prisvajanja, koje je još uvjet stvarnog prisvajanja. »Sloboda se u ovom području može sastojati samo u tome da udruženi čovjek, udruženi proizvođači racionalno ure-

-e ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod za-
-dničku kontrolu umjesto da on njima gospodari kao neka slije-
-a sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uvjetima
oji su najdostojniji i najadekvatniji njegovoj ljudskoj prirodi.«[25]

Dio odnosa stvarnog prisvajanja, proizvodni odnosi, artikuli-
ani kao društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju, i sa-
noupravljanje realni su temelj za to racionalno uređivanje pro-
neta materije s prirodom po ljudskoj mjeri.

Ono što je navedene autore i u etatističkom socijalizmu na-
velo na promišljanje »tehničkog otuđenja« jest da je »fetišizam ka-
pitala«, »fetišizam sredstva za proizvodnju« postao stvarni uvjet
proizvodnje. Stvarni proces odnosa stvarnog prisvajanja jest pro-
zvodnja na »fetišizmu sredstava za proizvodnju«. Podruštvljena
sredstva za proizvodnju kao pravna regulacija tek je pretpostavka
dugotrajnog procesa stvarnog podruštvljavanja sredstava za proiz-
vodnju. Sredstvo za proizvodnju, »emfatički oblik kapitala«, traži
jednu određenu tehnologiju, koja je ujedno društvena organizaci-
ja rada, društvena organizacija kapitala i kapital-odnosa. Ono je
ujedno opredmećeni, mrtvi, minuli rad. Vladavina minulog rada
nad živim sastoji se upravo u tome: »kada sredstvo za rad nije sa-
mo formalno određeno kao *stalni kapital*, već kada je u svojem
neposrednom obliku ukinuto, te stalni kapital u procesu proizvod-
nje nastupa prema radu kao stroj, a cijeli proces proizvodnje ne
kao potčinjen umješnosti radnika, nego kao tehnološka primjena
nauke«.[26] Radnik je, dakle, obezvrijeđen, otuđen u svojoj djelatno-
sti, jer je njegov rad kao individualni rad ukinut i samo je dio ne-
ke cjeline, sam taj rad po sebi nema nikakve korisnosti, neposred-
ni rad prestaje biti baza proizvodnje.[27]

»Razmjena živog rada za opredmećeni, tj. postavljanja druš-
tvenog rada u obliku suprotnosti kapitala i najamnog rada — po-
sljednji je razvitak *odnosa vrijednosti* i proizvodnje koja počiva
na vrijednosti«.[28]

---

[25] K. Marx, Kapital, tom III, »Kultura«, Zagreb, 1948, str. 755—756.

[26] K. Marx, *Temelji slobode*, str. 286.

[27] »Kao što razvitkom velike industrije baza na kojoj ona poči-
va, prisvajanje tuđeg radnog vremena, prestaje biti, odnosno stvarati
bogatstvo, tako s tim razvitkom i *neposredni rad* kao takav prestaje bi-
ti baza proizvodnje, jer se, s jedne strane, mijenja u više nadzornu i
regulatorsku djelatnost, a zatim također i zbog toga što proizvod pre-
staje da bude proizvod pojedinačnog neposrednog rada i kao proizvo-
đač se, naprotiv, pojavljuje *kombinirana* društvena djelatnost. Kad je
razvijena podjela rada gotovo svaki rad pojedinog individuuma je
dio neke cjeline i nema *nikakvu vrijednost ni korist sam po sebi*. Nema
ničega za čim bi radnik mogao da posegne i kaže: ovo je moj proizvod,
ovo ću zadržati za sebe« (K. Marx, *Temelji slobode*, str. 292).

[28] K. Marx, *Temelji slobode*, str. 286.

Budući da je socijalistička samoupravna tehnologija još u-
jek utemeljena na razmjeni živoga rada sa opredmećenim i sto
još stvara vrijednosti, potrebno je promisliti o suprotstavlja
kapitala i najamnog rada. Podruštvljenje kapitala u pravnom sm
slu ne ukida dominaciju opredmećenog nad živim radom, ne pr
tvara stalni kapital — sredstvo rada u sredstvo rada radniku, ve
jedno i drugo sredstvo služe za stvaranje viška rada. Ukidan
najamnog odnosa pretpostavlja ovladavanje živóg rada nad min
lim. Usmjerenje radničke klase u dohodovnim odnosima je sam
na plaćanje živog rada, na borbu za povišenje dohotka uređuju
dalje najamni odnos u apstraktnom shvaćanju da se u raspodje
manifestira socijalistički karakter proizvodnje. J. St. Millu, koji je
zastupao shvaćanje da zakoni i uvjeti proizvodnje bogatstva imaju
obilježje fizikalnih zakona, a da je raspodjela stvar institucija
Marx odgovara: *»Ti načini raspodjele jesu samo odnosi proizvod-
nje, samo sub specie distributionis«.*[29] Odnosi u proizvodnji u koji-
ma sredstvo rada nije sredstvo rada održavaju najamnu distribuciju.
Kako iz Marxova izlaganja nedvojbeno proizlazi da otuđenje u pro-
cesu djelatnosti, otuđenje radnika od samoga sebe, proizvodi i sa-
mo privatno vlasništvo, kapital, došli smo opet do toga da *je po-
djela rada* uzrok kapital-odnosa.

Ovladavanje živoga rada nad minulim time energično traži
ukidanje *podjele rada,* koja upravo proizvodi vladavinu minulog
rada nad živim. Proces ukidanja podjele rada, pretvaranje stroja
u sredstvo rada, vladavine živog nad minulim radom osigurano je
institucionalno u socijalističkoj samoupravnoj tehnologiji. Ovlada-
vanje raspodjelom i organizacijom proizvodnje osigurano je samo-
upravljačkim subjektima, radničkoj klasi u odlučivanju o prošire-
noj reprodukciji. Stoga se ovaj stav artikulirao u društveno-eko-
nomskoj funkciji minulog rada u sistemu dohodovnih odnosa, ko-
ja je ušla u Ustav i Zakon o udruženom radu.

Problem proširene reprodukcije ostaje i dalje, iako je to
upravo krucijalni problem cijelog odnosa stvarnog prisvajanja, jer
ulaganje u proširenu reprodukciju nije samo ulaganje u sredstva
za proizvodnju nego se njime perpetuira cijeli taj odnos. Dakle, o
proširenoj reprodukciji ovisi sudbina ovladavanja živog rada nad
minulim, ukidanje kapital-odnosa.

Konstituiranje slobode na racionalnom uređivanju prometa
materije s prirodom — da taj promet ujedinjeni proizvođači uzmu
pod svjesnu kontrolu shodno ljudskoj prirodi — ovisi o proširenoj
reprodukciji. Pretpostavka odnosa stvarnog prisvajanja, koji bi
bio novi odnos, data je kao povijesna mogućnost. Pa ipak, radnič-
ka se klasa veže pretežno za dohodovne odnose iz živog, tekućeg
— a što znači i otuđenog rada — i bilo je potrebno Ustavom i Za-
konom o udruženom radu osigurati društveno-ekonomsku funkci-

---

[29] Ibid., str. 318—319.

de minulog rada. Iako dohodak radničke klase i sada ovisi i o minulom radu, o racionalnom gospodarenju društvenim kapitalom, on se veže za distribuciju uz živi rad, a samim tim devalvira sam taj živi rad, jer je on bez dostatnih ulaganja u sredstva rada sve manje produktivan i ne osigurava visoki dohodak. Zagonetku takvog ponašanja uvjerljivo rješava E. Kardelj: »Rekao sam već da i sadašnji lični dohodak radnika zavisi od efekata udruživanja rada i sredstava, *ali da to radnik ne zna*« *B*. D.).[30]

Došli smo, dakle, opet do *podjele rada*. Podjela rada perpetuira stari odnos, neznanje, neosvještene pozicije, stvara proširenu reprodukciju koja reproducira sâm taj odnos.

U istraživanju »Mišljenje privrednika o minulom radu« J. Županov[31], primjerice, zaključuje da »realizacija prava na minuli rad«, kako su je izrazili ispitanici, ne prekoračuje »vlasnički mentalitet«. Iz istoga istraživanja sa zabrinutošću se utvrđuje odnos ispitanika prema inovacijama i racionalizacijama u proizvodnji, čiji se rezultat može kvantitativno, precizno izraziti. »Inventivni (kreativni) rad nalazi je u Hrvatskoj na pretposljednjem, a u Sloveniji na posljednjem mjestu kao samostalni kriterij za utvrđivanje udjela pojedinaca u minulom radu«.[32]

»Raspodelu prema minulom radu zato treba shvatiti u ustavnom smislu kao raspodelu prema efektima tekućeg rada i gospodarenja minulim radom«.[33] Ali vidjeli smo da radnik *to ne zna*. »Za takva odlučivanja potrebne su određene kvalifikacije koje radnik nema, pa se, u stvari, događa da odluke za koje je potrebno više znanja donosi manji broj ljudi iz kruga takozvane »tehnokratije ili inteligencije, i to mimo radnika, bez obzira na to što i radnici glasaju za te odluke«.[34]

Izgrađivanje instrumentarija dohodovnih odnosa u kojima će radnik na osobnom dohotku osjetiti potrebu društvene reprodukcije, kao i samoupravna informatika dostupna njegovom razumijevanju — svakako su put za osvještavanje situacije. To nas, ipak, ne oslobađa radikaliziranja pitanja *kako ukinuti podjelu rada* ili započeti dugotrajni proces ukidanja podjele rada. Istovremeno sa izgrađivanjem instrumentarija, koji veže minuli za živi rad, a kvantitativno se izražava u osobnom dohotku, nužno je za ukidanje kapital-odnosa, najamnog odnosa i mentaliteta, skraćivati radno vrijeme iz tri razloga: (1) Radno vrijeme kao mjera vrijednosti je

[30] E. Kardelj, *Društveno-ekonomska funkcija minulog rada u sistemu dohodovnih odnosa*, »Komunist«, br. 1103 od 8. maja 1978, str. 6.

[31] J. Županov, *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb, 1977.

[32] Ibid., str. 151.

[33] E. Kardelj, ibid., str. 7.

[34] Ibid., str. 6.

upravo bít kapitalističke eksploatacije Strojem i upotrebom n ke skraćuje se *potrebno radno vrijeme*, a zadržavanjem iste k čine radnog vremena, *suvišnog vremena*, stvara se apsolutni viš rada, profit, i pojačava eksploatacija. Dakle, proširena reproduk u stalni kapital, u strojeve, u skraćivanju potrebnog radnog vrem na produžava radno vrijeme, suvišno vrijeme kao eksploataciju, proizvodi protivurječnost »radnog« i »slobodnog« vremena. Tendencija je kapitala, »s jedne strane, da *stvara slobodno vrijeme*, a *druge strane, da ga pretvara u višak rada*. To, drugim riječima, znači postavljanje cijelog vremena individuuma kao radnog vremena i stoga degradacija individuma na golog radnika, njegovo potčinjavanje pod rad«.[35] (2) Skraćenje radnog vremena adekvatno proširenoj reprodukciji koja omogućava skraćenje *potrebnog rada* — legitimnost je procesa ukidanja kapital-odnosa, njegova »mjera« Tek ukidanjem antagonističkog karaktera slobodnog i radnog vremena moguća je konstitucija subjekta koji zna kako će vršiti proširenu reprodukciju, koji zna koja mu »tehnologija« odgovara, koji postaje stvarna društvena individua i pretvara sredstvo rada u sredstvo rada svojih vlastitih bogatih potreba.[36] (3) Ovako bogata individua ima i drugačije potrebe, a stvaranje bogatih potreba je ujedno pretpostavka sasvim drugačije proizvodnje, proizvodnje koja ne proizvodi represivne potrebe i potrošnju. Bijeg u represivnu potrošnju je rezultat protivurječnosti »radnog« i »slobodnog« vremena, što čine naši proizvođači upravo zato što nisu ovladali minulim radom i u mjeri u kojoj nisu (jer im sredstva rada nisu sredstva rada) vrše pritisak na potrošnju, a time se izaziva inflacija.

U procesu odnosa stvarnog prisvajanja kao novog naišli smo opet na podjelu rada kao uzroke vladavine minulog rada nad živim a za »mjerilo« smo već prije osigurali — slobodno vrijeme Dakle, proces ovladavanja živoga rada nad minulim moguć je samo ukidanjem podjele rada, pri čemu su oba odmjerena iz slobodnog vremena.

U ovom procesu ukidanja podjele rada vidimo ujedno razliku od primitivnog komunizma, koji privatno vlasništvo razumije kao opće privatno vlasništvo i koji je obuzet pretvaranjem svih ljudi u radnike apstrahirajući od ličnosti, talenta i individualnosti, obuzet čulima privatnog vlasništva, jer ne shvaća subjektivnu suš-

---

[35] K. Marx, *Temelji slobode*, str. 297.

[36] »... ako to ona učini — i ako *slobodno vrijeme* izgubi *antagonističku* egzistenciju — tad će, s jedne strane, potrebno radno vrijeme dobiti svoju mjeru u potrebama društvenog individuuma, a s druge će strane razvoj društvene proizvodne snage rasti tako brzo da će, premda će sada proizvodnja biti sračunata na bogatstvo svih, rasti i *slobodno vrijeme* svih. Jer pravo bogatstvo je razvijena snaga svih individua. Mjerom bogatstva tada više neće biti nipošto radno vrijeme, nego slobodno vrijeme« (K. Marx, ibid., str. 297).

u privatnog vlasništva — rad. Proces skraćivanja radnog vre- ena, odnosno ukidanja podjele rada, da se individuum obrazuje, k da se nauka ukine, nije nikakav prosvjetiteljski princip, već re- lucionarni zahtjev za *novim* odnosima stvarnog prisvajanja. U ratnom slučaju ostajemo pri odnosima stvarnog prisvajanja ka- › su oni određeni zatečenim uvjetima.

Sve je to moguće, naravno, utvrditi stalnim istraživanjima :onomijske, psihologijske, pedagogijske i drugih znanosti, a po- ·bno angažiranjem sindikata.

Slobodno vrijeme kao »mjerilo« postavljanja novih uvjeta roizvodnje, dakle, otvaranja novog odnosa stvarnog prisvajanja, ıora ukinuti još jedan temelj kapital-odnosa: *nezaposlenost.* Bu- ući da nema »tehnologijskog otuđenja«, nego je ono signum odno- ı stvarnog prisvajanja, tako nema ni tehnologijske nezaposleno- ti. Tehnologijska nezaposlenost svjedoči o kapital-odnosu koji za- ržava radno vrijeme kao mjeru vrijednosti, iako ono to više nije zapravo izražava »višak stanovništva«, koji nije ništa drugo do išak radne snage, jer radna snaga može vršiti svoj potreban rad amo ukoliko je uvjet za oplodnju kapitala — »potreban rad se ›ojavljuje kao suvišan, jer suvišan nije potreban«.[37]

Pošto nezaposlenost tako pripada prirodi kapitala, dakle, na- amnog odnosa u kojem se radna snaga pojavljuje kao upotrebna ·rijednost kapitala, očito je da, ako odnos stvarnog prisvajanja ›odmjerimo« slobodnim vremenom, tek ta »mjera« osigurava i pu- nu zaposlenost, a time i djelatno ukidanje kapitala.

Prije označeni odnos podjele rada i slobodnog vremena jest protivurječni proces, jer je podjela rada subjektivna suština pri- vatnog vlasništva, a slobodno vrijeme negacija same te podjele i kapital-odnosa. Ali, »čim je rad u neposrednom obliku prestao da bude veliki izvor bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati da bude njegova mjera, a stoga i razmjenska vrijednost — mjera upotrebne vrijednosti«... »Time se ruši proizvodnja koja počiva na razmjenskoj vrijednosti i sam neposredni materijalni proces proizvodnje dobija oblik koji se oslobodio neimaštine i suprotno- sti. Slobodan razvitak individualnosti, i stoga ne reduciranje po- trebnog radnog vremena da bi se stvorio višak rada, već uopće re-

---

[37] »Izraz višak stanovništva odnosi se isključivo na radnu snagu, tj. na *potrebno stanovništvo, višak radne snage.* Ali ovo proizlazi jedno- stavno iz prirode kapitala. Radna snaga može vršiti svoj potrebni rad samo ako njen višak rada ima vrijednost za kapital, ako je iskoristljiv za kapital. Ako je, dakle, ta iskoristljivost omeđena ovom ili onom pre- prekom, onda se sama *radna snaga* pojavljuje: 1. *izvan reprodukcije svoje egzistencije;* ona egzistira bez svojih *uvjeta egzistencije* i zato je *puka smetnja,* skup potreba bez sredstava da se zadovolje; 2. potrebni rad pojavljuje se kao suvišan, jer suvišni nije potreban. On je potreban samo ako je uvjet za oplodnju kapitala« (K. Marx, ibid., str. 263).

dukcija potrebnog rada društva na minimum, čemu tada odgo-ra umjetničko, naučno itd. razvijanje individua zahvaljujući za s- njih oslobođenom vremenu i stvorenim sredstvima.«[38]

Pitanje koje smo na početku postavili — kakva je tehnolog- potrebna samoupravljanju, dovodi nas do zaključka o socijalistič- samoupravnoj tehnologiji kao novom odnosu stvarnog prisvajan- kojemu je »mjera« slobodno vrijeme.

[38] Ibid., str. 294.

Mitar Mihaljica

Inovacioni procesi i raspodela prema radu

Razvoj inventivne delatnosti u organizacijama udruženog rada, radnim zajednicama i u svim oblastima ljudskog rada ima svoj društveni (klasni), a istovremeno i ekonomski smisao. Dubinu društvenih promena i klasni položaj radnika moguće je meriti i po tome u kojem stepenu su radnici u prilici da realizuju i dalje izgrađuju svoje vlastite mogućnosti i sposobnosti. Samoupravljanje radnih ljudi, po definiciji, svojom suštinom i u načelu obezbeđuje da se ispolje stvaralačke sposobnosti i mogućnosti svakog radnog čoveka. I u onoj meri u kojoj se (u skladu sa dostignutim stepenom ekonomsko-socijalnog razvoja) u nas realizuju stvaralačke sposobnosti i unapređuju inovacioni procesi u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji, u toj meri se i produbljuju sadržaji samoupravljanja radnih ljudi i konkretizuje princip raspodele prema radu i rezultatima rada.

S druge strane, ekonomski smisao podsticanja inventivne delatnosti u OUR povezan je sa karakterom društvenih promena, odnosno sa uslovima u kojima se ostvaruje ekonomska utakmica na širem planu — na svetskom tržištu i svetskoj podeli rada. Odlučujuće mesto u borbi za što povoljnije mesto država i nacija

u međunarodnoj podeli rada pripada u savremenim uslovima tehničko-tehnološkom progresu kao osnovnom sredstvu i metodi podizanja produktivnosti rada.

Treba istaći da osnovno obeležje sadašnje etape našeg ekonomskog razvoja čini ekstenzivno, a time i nedovoljno korišćenje materijalnih i ljudskih činilaca proizvodnje. Naime, kako ističu neki ekonomisti, »... dobar deo investicija u našoj privredi ne služi svojoj tehnološkoj funkciji i podizanju produktivnosti ukupnog rada, nego mora da nadoknađuje smanjivanje produktivnosti živog rada ...«. Dakle, »... rast se postiže iznadproporcionalnim trošenjem društvenog proizvoda (investicija), kao i iznadproporcionalnim zapošljavanjem, ispodproporcionalnim investicionim učincima, ispodproporcionalnim rastom produktivnosti rada« (A. Bajt).

Kakav značaj ima razvijanje inventivne delatnosti u OUR pokazuje sadržina tehničko-tehnološkog progresa. Naime, tehničko-tehnološki progres ima tri manje ili više međusobno povezane i zavisne komponente. Prva komponenta obuhvata usavršavanje postojećih i pojavu novih sredstava, predmeta i proizvoda rada; druga — način i usavršavanje postojećih i pojavu novih tehničko-tehnoloških postupaka u procesu proizvodnje i pružanju usluga, dok je treća komponenta povezana sa organizacijom rada i procesa proizvodnje. Očigledno je da su sve tri komponente tehničko-tehnološkog procesa nerazdvojno povezane s inventivnim radom, bilo da pojam inventivnog rada tumačimo u užem ili širem smislu, što upućuje na zaključak da se u opredeljivanju odlučujućih faktora podizanje produktivnosti rada u savremenim uslovima inventivna delatnost radnika u OUR nikako ne može mimoići.

To istovremeno znači da je u savremenim uslovima težište stavljeno na kvalitativne faktore razvoja, na znanje, primenu znanja, na duhovne i intelektualne snage razvoja, jednom rečju, na čoveka. Prema tome, oslobođenje i korišćenje unutrašnjih potencijalnih sposobnosti svakog radnog čoveka ne samo da je cilj svestranog razvoja ljudske ličnosti u nas već je i imperativ nastupajuće naučno-tehničke i tehnološke revolucije.

Kako je već istaknuto, inventivna delatnost radnikâ u OUR ima društveni (klasni) i uz to ekonomski značaj i u suštini oba navedena aspekta su nerazdvojna, te borba za razmah inventivnog, masovnog stvaralaštva radnika doprinosi ne samo produbljivanju sadržaja samoupravljanja i jačanju društvenog položaja radničke klase već i podizanju produktivnosti rada, koja, sa svoje strane, povratno, omogućava još veće snaženje samoupravljanja radnih ljudi.

Sve navedeno ukazuje na značaj podsticanja inventivne delatnosti u OUR i u svim drugim oblicima života i organizovanja

radnih ljudi, kao i na moguće posledice neadekvatnih i neblagovremenih aktivnosti s ciljem razvoja inventivnog, masovnog stvaralaštva radnih ljudi.

Od spremnosti i konkretne aktivnosti organizovanih snaga našeg društva usmerene na razvoj inventivne delatnosti i masovno stvaralaštvo radnika i radnih ljudi uopšte zavisiće kako oblici i metodi ispoljavanja njihovih stvaralačkih sposobnosti (u krajnjem, realizacija principa raspodele prema radu) tako i oblici i metodi podizanja produktivnosti rada, odnosno uspešnog uključivanja naše zemlje u međunarodnu podelu rada.

Stvaranje normativnih i organizacionih pretpostavki za unapređenje inventivne delatnosti

Savetovanjem o inventivnoj delatnosti u OUR u Mariboru, 1971. godine, otpočela je aktivnost na organizovanom podsticanju inventivne delatnosti. Ta aktivnost je nastavljena proglašenjem 1975, a potom i 1976 — godinama tehnoloških inovacija i zaštite industrijske svojine. Kasnije je usledilo donošenje nekoliko zakona i dogovora na nivou federacije o podsticanju inventivne delatnosti, među kojima treba istaći Društveni dogovor o podsticanju i vrednovanju stvaralaštva (juna 1977. godine).

Osim toga, u nekim republikama i pokrajinama su doneseni društveni dogovori o podsticanju i vrednovanju stvaralaštva (na primer, u SR Sloveniji, SR Makedoniji, SR Crnoj Gori i SAP Vojvodini), dok je u drugima izrada i donošenje tih ugovora u toku.

Analogno formiranju Saveznog koordinacionog odbora za stvaralaštvo, u svim republikama i pokrajinama su osnovani slični odbori za stvaralaštvo, odnosno za pronalazaštvo, a isto tako i odbori za inovacije pri većima Saveza sindikata u republikama i pokrajinama (izuzev u SAP Vojvodini u kojoj je u toku formiranje odbora za inovacije).

Pored navedenih odbora, u nekim republikama i pokrajinama postoje i druga tela čija je aktivnost usmerena na podsticanje inventivne delatnosti. Imamo na umu savete za naučno-tehnološko stvaralaštvo u SR Makedoniji, te centre za produktivnost rada i inovacije u SAP Kosovo itd.

Pored toga, u svim republikama i pokrajinama doneseni su brojni granski i regionalni sporazumi o podsticanju inventivne delatnosti. U nekim republikama, na primer u SR Sloveniji, doneti su i »Stavovi i preporuke Sindikata za razvijanje i organizovanje masovne inventivne delatnosti«, a u SR Srbiji »Smernice za delovanje Sindikata na podsticanju inventivne delatnosti«.

S obzirom na takvu pojačanu aktivnost, u velikom broju OUR u svim republikama i pokrajinama su formirani aktivi pronalazača, odbori i komisije za inovacije i slična tela. Osim toga u svim republikama i pokrajinama vrše se ili su izvršene analize o rezultatima društvenih aktivnosti i utvrđivani su dalji pravci akcije na podsticanju inventivne delatnosti.

Gotovo u svim republikama i pokrajinama su održana stručna savetovanja, seminari i predavanja, te su ustanovljena brojna društvena priznanja i nagrade za istaknute inovatore i racionalizatore. U nekim republikama i pokrajinama učinjeni su napori da se inventivni rad uključi u programe usmerenog obrazovanja, te da se utvrdi i sprovede program obrazovanja organizatorâ inventivne delatnosti. A pripremaju se i druge mere i pokreću različite aktivnosti (odgovarajuće evidentiranje efekata primene inovacija, formiranje INDOK-centara, uvođenje poreskih olakšica na deo dohotka i naknadu po osnovu primene inovacija i slično).

Takve aktivnosti u svim republikama i pokrajinama ukazuju na to da su u normativnom uređivanju postignuti zapaženi rezultati, te da se sve više stvaraju neophodne pretpostavke za jačanje društvene akcije na podsticanju inventivne delatnosti. To ujedno pokazuje da u društvu sve više sazreva saznanje o značaju i ulozi inventivne delatnosti u savremenim uslovima kao o sve bitnijem faktoru podizanja produktivnosti rada.[1]

Struktura, broj i izvori inovacija (pronalazaka, tehničkih unapređenja i korisnih predloga) u SFRJ

U nas još ne postoji izgrađena evidencija i statistika praćenja sudbine i primene prijavljenih inovacija. Usled toga, u zemlji u celini nije moguće utvrditi stanje, broj i strukturu inovacija po poreklu i nosiocima, a pogotovo ekonomske i druge efekte koji su postignuti njihovom primenom. Stoga prezentirani podaci koji se daju za zemlju u celini predstavljaju, u svakom slučaju, grubu aproksimaciju i ne odslikavaju pravo stanje u ovoj oblasti. Međutim, to ne znači da ti podaci ne mogu da budu indikativni, te da ne ukazuju na osnovne probleme i pravce buduće aktivnosti na podsticanju inventivne delatnosti.

---

[1] Na to posebno ukazuju i rezultati postignuti u nekim OUR. U tom pogledu se mogu posebno istaći: RTB — Bor, »Železarna« — Štore, »Industrija stakla« — Pančevo, »Plama« — Podgrad, »Meblo« — Nova Gorica, PKB — Beograd, »Zagrebački električni tramvaj«, INA — Sisak, »Incel« — Banjaluka, »Pliva« — Zagreb, Zavodi »Crvena zastava« — Kragujevac, Železara »Boris Kidrič« — Nikšić, »Rade Končar« — Skoplje, RMHK »Trepča« — Kosovska Mitrovica, »Balkan« — Suva Reka, TOZ — Zagreb, »Rudi Čajevac« — Banjaluka.

1. Prijavljeni patenti u SFRJ u periodu 1970—1977. godine po izvorima su imali sledeću dinamiku[2]:

	1970.	%	1971.	%	1972.	%	1975.	%	1976.	%	1977.	%
OUR	140	16	167	18	154	18	132	11	162	13	175	15
Instituti	35	4	31	3	37	4	56	4	45	3	31	2
Pojedinci	708	80	724	79	670	78	1063	85	1132	84	987	83
Ukupno	883		922		861		1251		1339		1193	

Podaci u tabeli pokazuju da u nas još nije došlo do odlučujućeg preloma u pogledu konstantnog i ubrzanog porasta broja prijavljenih patenata. Dok ih je, na primer, u 1976. godini u SFRJ prijavljeno 1.339, u 1977. je zabeležen značajan pad prijavljenih patenata.

S druge strane, do radikalnijeg preloma nije došlo ni u pogledu izvora prijavljenih patenata. Naime, u strukturi prijavljenih patenata još preovlađuje učešće pojedinaca i ono varira između 79 i 85% u ukupnim izvorima, što znači da OUR nisu povećale svoj udeo. Ukazujemo i na činjenicu da u svim industrijski razvijenim zemljama preovlađuje učešće organizacija iz privrede u ukupno prijavljenim patentima ili tehničkim pronalascima. U nekim zemljama (na primer, u Švajcarskoj) to učešće iznosi i do 90%, dok se u drugim zemljama kreće od 60 do 90%. Povoljniji udeo u strukturi prijavljenih pronalazaka u nas zabeležen je u SR Sloveniji u kojoj OUR (u navedenoj strukturi) učestvuje sa 60% (u 1977. godini). Slične, ali blaže tendencije povećanja učešća OUR postoje i u SR Hrvatskoj, SR Srbiji, SRBiH itd.

Međutim, podaci u tabeli ukazuju i na drugi, veoma značajan momenat. Naime, uočljivo je da se broj prijavljenih patenata u periodu 1970—1973. godine nije bitnije menjao; čak je u 1972. i manji u odnosu na 1970. Ali već u 1975. i 1976. godini — dakle, u godinama tehnoloških inovacija i organizovane društvene akcije — broj prijavljenih inovacija i pronalazaka se znatno povećava. Tu činjenicu ne umanjuje ni to što nema podataka za 1973. i 1974, jer ni u tim godinama stanje nije bilo znatno povoljnije nego u prethodne tri godine.

Osim toga, iz tabele proizlazi da je u godinama tehnoloških inovacija bitno povećano učešće pojedinaca u ukupno prijavljenim patentima, što još više potvrđuje da je navedeni rezultat plod orga-

[2] Izvor: *Analiza stanja inventivne djelatnosti izumiteljstva i tehničkih inovacija u SR Hrvatskoj...*, Sabor SR Hrvatske, Zagreb, 1977.

nizovane društvene akcije i stvorene povoljnije društvene klime za inventivno stvaralaštvo radnih ljudi. Zahvaljujući takvoj organizovanoj društvenoj akciji, smanjeno je učešće prijavljenih inostranih patenata u ukupno prijavljenim patentima u nas; u 197. prijavljena su 2.334 inostrana patenta, dok je taj broj u 197. opao na 1.865.

U privredi SFRJ u periodu 1971—1975. prijavljeno je 145 patenata, a ukupni ekonomski efekti njihove primene procenjuju se na 177.769.000 dinara.

Poređenja radi, ali i u cilju sagledavanja od kolikog je značaja organizovana, sistematska, uporna i iznijansirana borba za veći razmah inventivne delatnosti u OUR u nas, treba istaći i to da se u svim razvijenim zemljama kao donja granica uzima 300 ostvarenih patenata na milion stanovnika u toku godine. U tom pogledu prednjače: Švajcarska (1.000 na milion stanovnika), zatim Japan (700), Čehoslovačka i SSSR (po 450), SR Nemačka (400), Grčka i Poljska (po 150), Rumunija i Španija (po 120). U 1976. godini Jugoslavija je imala samo 66 prijavljenih patenata na milion stanovnika.

Konačno, da bismo ilustrovali kakvi su tokovi transfera tehnologije iz drugih zemalja u našu zemlju, i obrnuto, navodimo podatak da su OUR u periodu od 1973. do sredine 1975. godine kupile (putem ugovora) 316 licenci (i krow-how), i to iz zemalja EEZ — 183, iz zemalja EFTE — 58, iz zemalja SEV-a — 20, te iz ostalih zemalja — 55 licenci. S druge strane, u istom razdoblju naša je zemlja prodala svega osam licenci, od toga četiri iz SR Srbije, tri iz SR Slovenije i jednu iz SR Hrvatske.

2. Podaci iz ankete Saveznog zavoda za statistiku (iz 1976. godine) o stanju tehničkih unapređenja i predloga u Jugoslaviji pokazuju da je kretanje broja prijavljenih tehničkih unapređenja imalo sledeći tok. U 1971. u SFRJ je prijavljeno 626 tehničkih pronalazaka; u 1972. godini — 634, u 1973. — 790, u 1974. — 959, u 1975. godini — 1.303.

Ti podaci još jasnije potvrđuju konstataciju koja je istaknuta prilikom komentarisanja tabele o prijavljenim patentima. Iz podataka se vidi da je u zemlji u celini trend prijavljenih tehničkih unapređenja sve do 1975. godine bio relativno blag u odnosu na 1975. godinu (dakle, godinu tehnoloških inovacija). U 1975, u poređenju sa prethodnom godinom, porast tehničkih unapređenja je veći za 60%. Najveći procentualni porast je zabeležen u SR Srbiji, zatim u SRBiH, SR Sloveniji, iz koje inače potiče gotovo 60% prijavljenih tehničkih unapređenja u SFRJ (u 1975. godini).

Karakteristično je da u strukturi autorâ tehničkih unapređenja, prema stepenu stručnog obrazovanja (za period 1971—1975. godine), prema istoj anketi SZS, prvo mesto zauzimaju VKV rad-

ici (856), a zatim slede autori sa srednjom stručnom spremom 302), pa KV radnici (544), radnici sa visokom stručnom spremom 472), radnici sa višom stručnom spremom (289), radnici sa nižom tručnom spremom (144), PKV radnici (74) i NKV radnici (22). Sličan je redosled i po republikama, s tim što su u SR Sloveniji na prvom mestu radnici sa srednjom stručnom spremom, dok su na drugom VKV radnici.

U periodu 1971—1975. primenjeno je ukupno 3.050 tehničkih unapređenja, a ukupni ekonomski efekti (prema istoj anketi SZS) procenjuju se na oko 1.023.369.000 dinara.

3. Stanje i dinamika prijavljivanja korisnih predloga u razdoblju 1971—1975. slični su stanju i dinamici prijavljivanja patenata i tehničkih unapređenja u istom periodu. To pokazuju sledeći podaci: naime, u 1971. godini prijavljena su 742 korisna predloga; u 1972. — 604; u 1973 — 744; u 1974 — 785 i u 1975. godini — 1.093.

Iz podataka se vidi da je u zemlji u celini značajan napredak postignut upravo u godini tehnoloških inovacija (1975). U 1974. u odnosu na 1973. bio je prijavljen samo 41 predlog više, a u 1975. u odnosu na 1974. godinu 308, dakle osam puta više nego u 1973. godini. Slična dinamika prijavljivanja korisnih predloga ostvarena je u svim republikama, a do najintenzivnijih promena je došlo u SR Srbiji (u 1974. godini prijavljeno 30, a u 1975. godini 74 korisna predloga). Najveći broj korisnih predloga u 1975. godini prijavljen je u SR Sloveniji (763), što čini 61% od ukupno prijavljenih predloga u SFRJ.

Struktura autora korisnih predloga, prema stepenu stručnog obrazovanja, gotovo je istovetna strukturi autorâ tehničkih unapređenja. U SFRJ (za period 1971—1975. godine) na prvom mestu su VKV radnici (797), a zatim slede: radnici sa srednjom stručnom spremom (742), KV radnici (612), radnici sa visokim stručnim obrazovanjem (349), radnici sa višim stručnim obrazovanjem (260), PKV radnici (115), radnici sa nižim obrazovanjem (79), te NKV radnici (45).

I u pogledu strukture autorâ prijavljenih korisnih predloga (kao i kod tehničkih unapređenja) u SR Sloveniji su na prvom mestu radnici sa srednjim stručnim obrazovanjem (589 od ukupno 2.065 predloga u toj republici u razmatranom periodu). Valja istaći da u SR Hrvatskoj prvo mesto u tom pogledu ne pripada VKV radnicima, već radnicima sa visokim stručnim obrazovanjem. (U istom periodu od VKV radnika je poteklo 137 predloga, a od radnika sa visokim stručnim obrazovanjem — 154.)

Na osnovu ankete SZS, računa se da je 2.259 primenjenih korisnih predloga (u periodu 1971—1975. godine) donelo ukupni finansijski efekt u iznosu od 613.169.000 dinara.

Faktori koji usporavaju razvoj inventivne delatnosti

Globalni podaci o stanju inovacija u nas pokazuju da je Jugoslavija tek na početku u pogledu korišćenja tog neiscrpnog rezervoara za podizanje produktivnosti rada. Faktori koji stoje na putu intenzivnijem razmahu inventivne delatnosti u nas mogu se svrstati u dve grupe — u one subjektivnog i one objektivnog karaktera.

1. Najčešće se smatra da inventivnu delatnost potcenjuju kako samoupravni, poslovodni ili stručni organi u OUR tako i odgovorni pojedinci u tim organima. Međutim, to je samo delimično i uslovno tačno. U stvari, reč je o neshvatanju značaja onih faktora koji na sadašnjoj etapi društveno-ekonomskog razvoja bitno doprinose podizanju produktivnosti rada. Prema tome, posredi je fetišizacija krupnih kapitalnih ulaganja i ekstenzivnog zapošljavanja, iako je očigledno da ekstenzivno investiranje i zapošljavanje veoma brzo dovode do sužavanja stope rasta produktivnosti rada i društvenog proizvoda. Reč je, dakle, o održavanju takvog stanja u proizvodnom i poslovnom ponašanju OUR u kome se akcent stavlja na kvantitativne faktore razvoja (na masu »kapitala«, na radnu snagu), a ne na kvalitativne, dakle, na one faktore na kojima počiva i koji čine suštinu tehničko-tehnološkog progresa.

2. Naša analiza pokazuje da je stanje inventivne delatnosti nerazlučivo povezano sa konkretizacijom principa raspodele prema radu, pa je ona manje ili više direktan pokazatelj primene principa raspodele prema radu i rezultatima rada.

Postoje dve vrste otpora koji sprečavaju intenzivniji razvoj inventivne delatnosti u OUR. Prva vrsta otpora počiva na strahu od prevelikih razlika ili, s druge strane, od ublažavanja postojećih razlika u ličnim dohocima, do čega bi moglo doći ako bi se naknada za pojedine inovacije vezivala za uštede koje se ostvaruju njihovom primenom. Mada taj strah može da bude i opravdan (ako ne postoje opšteprihvaćene, precizne i od svih radnika izgrađene osnove i merila za tekući i minuli rad radnika, te za naknade po osnovu inovacija), on ipak najčešće potiče od konzervativnih delova društva, bilo da je reč o tehnokratima koji žele da se zadrže postojeće razlike u ličnim dohocima među različitim kategorijama radnika bilo da je reč o psihologiji »jednakih stomaka«, odnosno o uravnilovci koja se protivi diferencijaciji ličnih dohodaka, bez obzira na to da li iza njih stoje različiti rezultati rada ili ne. Lični dohoci, po pravilu, ne odražavaju radne napore pojedinaca, već su uglavnom povezani sa ulogom i položajem radnika u društvenoj i tehničkoj podeli rada, a isto tako i sa odnosom snaga u OUR.

Druga vrsta otpora ogleda se u čestom isticanju »nemogućnosti« razgraničenja inventivne delatnosti od redovnih radnih obaveza i zadataka radnikâ na pojedinim radnim mestima. Ako uz-

ıemo u obzir mesto gde su nosioci ovog otpora locirani, uoči-
›mo da su teškoće nastale usled izostajanja dosledne primene
stema raspodele prema radu i rezultatima rada. Navodna »ne-
ıogućnost« razgraničenja inventivne delatnosti od redovnih rad-
ih obaveza radnika uglavnom se odnosi na one radnike koji su
aposleni u istraživačko-razvojnim i stručnim službama, te kao
›rganizatori proizvodnje. A upravo istraživanja koja je sprovela
tručna služba Veća Saveza sindikata Jugoslavije pokazuju da se
ı pogledu primene principa raspodele prema radu i rezultatima
ada najmanje učinilo u stručnim i istraživačko-razvojnim služ-
›ama. Rad i rezultati rada uglavnom se mere i utvrđuju za radnike
ı materijalnoj proizvodnji, jer postoje manje ili više izgrađena
nerila za rezultate rada neposrednih proizvođača. Norme i razni
standardi (normativi) za kvantitet i kvalitet rada radnikâ u ovoj
oblasti omogućuju da se relativno precizno prate i utvrđuju rezul-
tati rada, kako u pogledu kvantiteta tako i u pogledu kvaliteta, pa
tako i rezultati inventivnog rada.

Ali, što se više udaljujemo od »radnih mesta« u neposrednoj proizvodnji merila su sve neizgrađenija, a kriterijumi labaviji. Radni doprinos radnika u istraživačko-razvojnim sektorima i radnim zajednicama, te organizatorâ rada na raznim nivoima organizovanja, utvrđuje se po pravilu, konvencijom ili metodom procene, čime se gubi čvrsto tle i sigurno uporište za konkretizaciju principa raspodele prema radu i rezultatima rada.

Premda se ne može poreći da postoje i objektivne teškoće za utvrđivanje rezultata rada tih kategorija radnika, ipak je činjenica da ima svesnih otpora utvrđivanju i izgrađivanju merila za ocenjivanje rezultata rada. Jer neizgrađena merila omogućuju velikom broju nezainteresovanih pojedinaca da i dalje zadržavaju svoj privilegovani ekonomski i društveni položaj.

Neizgrađena merila za rezultate rada tih kategorija radnika imaju dve direktne negativne posledice. Jedna je ta da se destimulišu oni pojedinci koji žele i koji ulažu dodatne napore pri izvršavanju radnih i drugih obaveza, a istovremeno se zaštićuju oni koji izbegavaju rizik i radne obaveze. Neizgrađenost merila za kvantitet i kvalitet, te za rezultate rada navedene kategorije radnika veoma se nepovoljno odražava na inventivno stvaralaštvo, jer je zaista nemoguće utvrditi i razgraničiti inventivni rad od radnih obaveza ako poslovi i zadaci nisu precizno opisani i, naročito, ako nisu utvrđena merila i standardi (normativi) za njihov tekući rad, odnosno za njihov *normalan — prosečan učinak i prosečne rezultate rada u redovnom radnom vremenu.*

Prema jednom istraživanju, koje su sproveli stručnjaci Međunarodne organizacije rada, utvrđeno je da su razlike u radnim doprinosima — ako se uzme isti stepen obrazovanja — upravo najveće kod radnika sa visokim stepenom obrazovanja. Očigledno

je, stoga, kolike bi se rezerve aktivirale ako bi se i na tu kate- riju radnika primenio princip raspodele prema radu i rezultati- rada.

Druga negativna posledica neizgrađenosti merila za utvr- vanje rezultata rada radnika u istraživačko-razvojnim i struč- službama i sektorima, te za organizatore procesa proizvodnje og- da se ne samo u tome što se ekonomski ne mogu valorizovati d- datni (natprosečni) napori pojedinaca već i u tome što se primen- principa raspodele prema radu ograničava samo na oblast n- posredne materijalne proizvodnje. Time se (a) nedovoljno koris- stručne i potencijalne sposobnosti radnikâ u oblasti nematerija- ne proizvodnje, u kojoj se kriju ogromne rezerve za povećanje pr- duktivnosti rada i (b) dalje održavaju (neopravdane) razlike u ek- nomskom i društvenom položaju radnika jedne i druge oblas-

Mada je J. K. Galbrajt izneo ubedljive, pa zato i prihvatlji- argumente o opadanju značaja visine novčane nagrade za radn- motivaciju navedene kategorije radnika — treba istaći da ta te- za naše uslove ima marginalni značaj. Životni standard i visin- ličnih dohodaka čak i kod te kategorije radnika su još takvi d- ostavljaju dovoljno prostora za radnu motivaciju u čijoj osnov- leži novčana nagrada.[3]

3. Sledeći faktor je povezan sa kompleksom nedovoljno izgra- đene *organizacije* podsticanja inventivne delatnosti u OUR. T- organizacija ima tri komponente. Prva obuhvata stvaranje »druš- tvene klime« u OUR, a time i u društvu u celini, druga — plani- ranje i programiranje inventivne delatnosti, a treća — organiza- ciju prihvatanja, procenu i primenu pronalazaka, tehničkih una- pređenja i korisnih predloga.

a) Otpori primeni principa raspodele prema radu i rezulta- tima rada, čiji su nosioci kako tehnokratske i menadžerske struk- ture tako i pobornici psihologije »jednakih stomaka«, pokazali su od kolikog je značaja organizovana društvena akcija za postepeno lomljenje otpora konkretizaciji principa raspodele prema radu i rezultatima rada, a time i za stvaranje društvene klime povoljne za širi razmah inventivne delatnosti u svim oblastima ljudskog rada i u svim sredinama. Ta neophodnost organizovane aktivnosti —potkrepljena je činjenicom da je upravo u 1977. godini (kada su istekle godine tehnoloških inovacija) došlo do jenjavanja inventiv- ne delatnosti u OUR, odnosno do pada broja prijavljenih patenata.

Otpor promenama ima, uglavnom, dva motiva. Jedan je vezan za objektivne teškoće uvođenja inovacija u proizvodni proces.

---

[3] Šire o tome vidi J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1970, str. 137—174.

često su, naime, potrebne pažljive i dugotrajne pripreme, dodatni materijalni izdaci, angažovanje velikog broja radnih ljudi u primeni inovacija, posebno u oblasti materijalne proizvodnje.

Međutim, najžilaviji i najsnažniji otpor pruža ljudski faktor, taj otpor potiče od onih »struktura« i pojedinaca koje neposredno pogađa uvođenje inovacije. Jer uvođenje inovacija je neminovno povezano s promenom organizacije rada, a time i sa drukčijim rasporedom ljudi u organizaciji rada i poslovanja, što uvek pogađa pojedince. Ako nema spoljne prinude (ako izostaje uticaj tržišta, ako lični dohodak radnika ne zavisi od dohotka OOUR, jednom rečju, ako postoji socijalizacija rizika poslovanja ili ako nema političkog pritiska da se uvede inovacija) — s primenom inovacije se, dokle god je to moguće, odugovlači, a često ona nikad i ne ugleda svetlost dana.

Pojedinci-inovatori su najčešće prepušteni samima sebi i prisiljeni su da se sami bore za odnose koji bi trebalo da budu platforma, utvrđena osnova za razvoj inventivne delatnosti. Ima drastičnih primera nehajnog i maćehinskog odnosa prema inovatorima u OUR, kako odgovornih pojedinaca tako i organizacija Sindikata i drugih činilaca. Premda su pojedini inovatori — usled trenutne konjunkture i vlastitog talenta — često bezobzirni u zahtevima za ostvarivanjem »svojih prava«, ipak je takvo ponašanje donekle opravdano zbog činjenice što u sredinama u kojima takvi pojedinci rade, po pravilu, nema jasne i definisane platforme i jasnih stavova društveno-političkih organizacija povodom inovacionih procesa, a ni normativnih akata o inventivnoj delatnosti.

Stoga je razumljivo što se u gotovo svim OUR ističe značaj pozitivnog odnosa samoupravnih, *a posebno poslovodnih organa* prema inventivnoj delatnosti radnika u OUR, što je samo znak da se tamo gde nema potrebne aktivnosti društveno-političkih organizacija i raspodele prema rezultatima rada spas traži — u dobroj volji i raspoloženju pojedinaca.

b) Analizirana normativna akta u OUR, kao i razgovori vođeni u njima pokazali su da se — sem retkih izuzetaka — nedovoljna pažnja poklanja planiranju i programiranju inventivne delatnosti. Izuzetan značaj u tom pogledu ima uključivanje svih radnika u planiranje, jer se jedino tako mogu uočavati problemi i otkrivati »uska grla« u procesu proizvodnje, ali i u svim oblastima i sektorima koji doprinose stvaranju i povećavanju dohotka. Još se dovoljno ne uočavaju problemi i »uska grla« u svakoj OUR, koja bi trebalo da postanu područja na koja treba planski usmeriti aktivnost inovatora i racionalizatora. Takođe se ne poklanja potrebna pažnja, bar u većim radnim organizacijama, planiranju kadrova za inventivnu delatnost, organizovanju kurseva, seminara, predavanja i slično.

c) U svim analizom obuhvaćenim OUR istican je problem organizacije prijema, ocena i procena, te primene i evidentiranja

ekonomskih efekata primenjenih pronalazaka, tehničkih unapređenja i korisnih predloga. Teškoće su povezane, pre svega, sa: nepostojanjem odgovarajućeg iskustva i tradicije u pogledu rešavanja problema u ovoj oblasti, odnosno sa (b) nepostojanjem stručnog kadra koji bi se bavio ovim poslovima, te (c) sa uključivanjem, kako je rečeno, relativno velikog broja pojedinaca u proces ocene, procene i primene inovacije, bilo da su oni članovi samoupravnih, poslovodnih, stručnih ili nekih drugih organa i institucija. Dodamo li tome i činjenicu da se interesi tih pojedinaca, kad je reč o oceni, proceni i primeni inovacija, često ne podudaraju — ne treba da iznenađuje što ceo postupak od prijave inovacije do konačnog rešenja o njenom prihvatanju i primeni traje po nekoliko meseci, a često, usled zamršenih interesa, neki predlozi i inovacije ostaju u fazi postupka.

Suviše dug postupak za donošenje rešenja o inovacijama u nekim OUR znak je da u njima ne preovlađuje duh poslovnosti, odnosno znak je birokratizacije proizvodne strukture i društvenih odnosa, što je posledica prevelike socijalizacije rizika poslovanja. (Veliko učešće gubitaka i zaliha u društvenom proizvodu u našoj privredi upravo potvrđuje preteranu socijalizaciju toga rizika.)

4. Ne postoje ni efikasni metodi evidentiranja i utvrđivanja ekonomskih i drugih efekata primenjenih pronalazaka, tehničkih unapređenja i korisnih predloga, što dovodi u pitanje objektivnost procenjivanja stvarnih ušteda, te utvrđivanja naknada za radnike po osnovu tih inovacija. Samo se u nekim većim radnim organizacijama evidentiraju i prate efekti primene inovacija, što ukazuje na to da su manje OUR u nešto nepovoljnijem položaju.

5. Naporedo s navedenim problemima valja istaći da su nerazvijeni i drugi (nematerijalni) oblici podsticanja te delatnosti (dodeljivanje raznih plaketa, pohvala, diploma i slično). Analiza je pokazala da za jedan deo radnika inovatora, koji su pravi entuzijasti, materijalne, novčane nagrade nisu jedini motiv koji ih pokreće za inventivno stvaralaštvo. Nekima od tih izuzetnih stvaralaca nisu potrebne nikakve nagrade; sâmo zadovoljstvo što stvaraju — za njih je dovoljna naknada. Ali se u podsticanju šireg kruga inovatora mnogo gubi ako se uspesi i napori tih izuzetnih stvaralaca nigde ne evidentiraju i ne ističu.

6. Takođe se veoma retko primenjuju drugi oblici materijalnog podsticanja inventivne delatnosti, kao što su školovanje, stručno usavršavanje, dobijanje dodatnih bodova za stan, nabavka stručne literature i slično. Tu delimično i leži razlog što se u nekim OUR ističu zahtevi da se naknada po osnovu inovacija uključi u penzijsku osnovicu.

Od nekih objektivnih faktora koji sprečavaju širi razmah inventivne delatnosti treba istaći, pre svega, sledeće:

1. U procesu ubrzanog posleratnog razvoja Jugoslavija je nužno bila upućena na to da se koristi rezultatima tehničko-tehno-

ke revolucije u razvijenim zemljama i da uvozi inostranu tehno-
;iju, pa i da prihvata organizaciona i druga rešenja. I sadašnji
nos plaćenih i prodatih licenci pokazuje da je naša privreda u
likoj meri »drogirana« inostranom tehnologijom, te da se, s
zirom na raspoložive naučne i stručne potencijale, preterano ori-
ntiše na njen uvoz. U današnjim uslovima razvojno-istraživački,
ıučni i stručni potencijali u materijalnom i kadrovskom smislu
evashodno su zaokupljeni time kako da što uspešnije prenesu,
ɔpiraju i primenjuju inostrana tehničko-tehnološka dostignuća.
eoma malo se vodilo računa o tome da se uporedo s uvozom ino-
rane tehnologije izgrađuje i vlastita, što bi nesumnjivo dopri-
elo uključivanju šireg kruga radnika u inovacione procese.

2. Sledeći faktor se odnosi na nedovoljnu povezanost naučno-
straživačkih i razvojnih OUR, posebno onih sa područja prime-
ɩjenih istraživanja, sa OUR u privredi. U razvijenim industrijskim
emljama slične organizacije sa područja primenjenih istraživanja
ɔrganski su povezane sa privrednim radnim organizacijama i nji-
ɪov su nerazdvojni deo. Iako detaljnija ocena stanja u ovoj oblasti
ɔrelazi okvire i namenu ove analize, treba istaći da odvojenost
ƆUR jedne i druge oblasti ima negativne posledice.

Naime, u nekim OUR ističu da ne mogu pristupiti stručnoj
razradi i ekspertizi prijavljenih tehničkih unapređenja, a posebno
korisnih predloga, jer nemaju stručnu službu koja bi blagovre-
meno razradila i ekonomski i tehnički testirala predložena unapre-
đenja i korisne predloge. Zato veliki broj tehničkih unapređenja i
korisnih predloga ostaje nerealizovan, pa i nepovratno izgubljen.

S druge strane, usled ukazane odvojenosti OUR jedne i druge
oblasti organizacijama udruženog rada u privredi nisu dostupne
naučne i druge informacije. Nema ni popularnih INDOK-centara
u OUR, SOUR i drugim asocijacijama privrede, koji su, nesum-
njivo, preduslov stručnog obrazovanja i proširivanja kruga ino-
vatora i racionalizatora.

Konačno, treba istaći da se rezerve za podizanje produktiv-
nosti rada intenzivnijim razvojem inventivne delatnosti traže, za
sada, isključivo u oblasti privrede, a ne i u takozvanim vanprivred-
nim delatnostima i sektorima, pa čak ni u radnim zajednicama i
stručnim službama OUR u oblasti privrede, čime se front borbe
za povećanje produktivnosti rada drastično sužava. U savremenim
uslovima vanprivredne delatnosti (tercijarni sektor) sve se više
proširuju na račun drugih sektora, te bi njihovo isključivanje iz
borbe za podizanje produktivnosti rada nanelo ogromnu štetu
privredi i društvu u celini.

Stojadin Stošić

Neka nova iskustva iz rada komisija za ispitivanje porekla imovine

Ispitivanje uzrokâ i posledica i uklanjanje određenih negativnosti u imovinsko-pravnim odnosima, upravljanju u raspolaganju društvenim sredstvima i društvenom imovinom u našem sistemu samoupravljanja ima dužu tradiciju. Jedna od prvih organizovanih akcija vođena je posle Pisma druga Tita i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 1972. godine.

Akciju je tada pokrenuo Savez komunista, uz najšire učešće javnosti i drugih subjektivnih faktora, a da bi se ona vodila trajno i organizovano, u skladu sa zakonima i normama našega društva, prišlo se donošenju republičkih i pokrajinskih zakona o ispitivanju porekla imovine, kao i formiranju posebnih komisija za ispitivanje porekla imovine. Tako je, uporedo sa sudovima, tužilaštvima, pravobranilaštvima, inspekcijama, poreskim organima i radničkom kontrolom konstituisan još jedan društveni mehanizam koji se, na osnovu zakona, uhvatio u koštac s pojavama nezakonitog sticanja imovine kao jednim od uzroka socijalnih razlika.

Šta se želelo postići merom ispitivanja porekla imovine i kva se iskustva mogu uočiti, imajući na umu praksu ovih komia u SR Srbiji?

Slobodno interpretirajući ovu problematiku, može se reći da 10 se kao društvo posle perioda ekonomskog napretka i porasta :nog i društvenog standarda suočili s činjenicom da određeni 'oj građana raspolaže imovinom znatne vrednosti, ali koja nije u 'azmeri s njihovim prihodima i drugim na zakonu i moralnim ormama zasnovanim primanjima.

Trebalo je proveriti i ispitati uzroke ovim pojavama i povesti dlučniju borbu protiv ekscesa, tim pre što su oni iritirali javnost radne ljude i izazivali nezadovoljstvo zbog rada društvenih orana pozvanih da štite zakonitost ili društvenu imovinu. Naime, edovni organi za zaštitu društvene svojine zaista nisu uvek bili ovoljno efikasni, ili su ispoljavali veliku sporost, a često i neloslednost u otkrivanju malverzacija, potkradanja društvene imo'ine, špekulacija i drugih izvora bogaćenja, i u gonjenju nosilaca vih tih negativnih pojava.

Od novoformiranih komisija za ispitivanje porekla imovine očekivalo se da će, u okviru šire društveno-političke akcije, naći svoje mesto i doprineti tome da se ekscesne pojave suzbiju, a neopravdano stečena imovina vrati društvu. Iako je rad ovih komisija u pojedinim sredinama tekao uz dosta velike teškoće, pa često bio i lišen šire društvene i političke podrške, ipak se može reći da su one obavile veliki posao. Danas je već moguće iz njihovog rada izvući i neke šire zaključke kako bi se akcija nastavila kontinuirano, a ekscesi sveli na najmanju moguću meru.

Višegodišnje iskustvo pokazuje da se pojave nezakonitog sticanja imovine mogu podeliti u dve osnovne grupe: (a) sticanje imovine na nezakonit način, kao samostalan čin pojedinih građana; i (b) sticanje imovine na nezakonit način ili suprotno moralu samoupravnog društva, uz znanje ili pomoć nekog legalnog samoupravnog ili državnog organa. Znatno je veći broj onih koji su imovinu stekli na nezakonit i nemoralan način iz ove druge grupe, što je svakako indikativan podatak i činjenica, jer pokazuje u kom bi pravcu trebalo usmeriti društvenu aktivnost da bi se uklanjali uzroci ovim pojavama.

Na osnovu dosadašnjih saznanja i uvida u stanje stvari nezakonito sticanje imovine iz prve grupe čine kriminalne pojave koje padaju pod udar krivičnog zakonodavstva. U stvari, tu je situacija mnogo čistija, a gonjenje takvih pojava u delokrugu je našeg pozitivnog zakonodavstva koje reguliše zaštitu društvene imovine od pljačke. Najčešće su posredi pojedinci koji, koristeći slabu unutrašnju kontrolu, familijarnost, nesređeno knjigovodstveno i blagajničko poslovanje i slično, potkradaju društvenu imovinu. Oni u svojoj sredini »štrče« — posedovanjem luksuznih kuća, trošenjem

velikih suma novca, nabavkom skupe robe iz inostranstva... postupku za ispitivanje porekla tog bogatstva utvrđuje se da njihovi vlasnici ne mogu da pruže verodostojne dokaze o poreklu izvorima prihoda, pa se tek onda otkriva da su imovinu stekli pljačkom u radnoj sredini.

Karakteristično je da je među njima najviše onih koji su zaposleni u kolektivima spoljne i unutrašnje trgovine. Komisije su posle detaljnog i savesnog utvrđivanja činjenica obično konstatovale da postoji često velika nesrazmera između vrednosti imovine koju poseduju takvi pojedinci i prihoda koje su normalno mogli steći u ispitivanom periodu, na osnovu legalno donetih samoupravnih akata o raspodeli ličnih dohodaka.

Iako se pojave pljačke zapažaju i u drugim granama privrede i društvenim službama, čini se da su mogućnosti kriminala u oblasti prometa nešto veće, što svakako ukazuje na potrebu da se unutrašnjoj kontroli, blagajničkom i knjigovodstvenom poslovanju posveti veća pažnja, između ostalog i zato što pojedinci direktno rukuju novcem ili su u mogućnosti da posredno ili neposredno znatne novčane iznose iz društvene kase prelivaju u svoje džepove.

U drugoj grupi su pojedinci koji »legalno« rade i posluju, odnosno u mogućnosti su da, spregom sa društvenim sektorom dođu do velikih i neopravdanih zarada. Samim tim bogate se uz blagoslov i uz znanje pojedinaca zaposlenih u društvenom sektoru čime se stvara i mogućnost za neprihvatljivu vezu društvenog sektora i rada sa sredstvima u ličnoj svojini na osnovama koje ovo društvo ne toleriše niti može tolerisati. Na primer, grupa građana uz pomoć neke zemljoradničke zadruge ili radne organizacije, u stvari pojedinaca u njima koji deluju mimo samoupravnih organa, proizvede veliku količinu veštačkih pića, pa ih onda plasira na tržište uz enormnu dobit.

Nezakonitosti su se masovnije pojavljivale i u prometu nacionalizovanim građevinskim zemljištem. Kada je poveden postupak za ispitivanje porekla imovine, mnogi građani su tvrdili da su bili u uverenju da rade legalno jer su platili porez na promet imovine i ugovore overili kod nadležnih sudova. A dešavalo se da su katastarski uredi uknjižavali novo stanje, čime su objektivno legalizovali nezakonite postupke. Posledice takvog rada su nesagledive jer su dovodile do daljeg komplikovanja imovinsko-pravnih odnosa. U suštini, zaključeni ugovori su bili nelegalni i ništavni, ali, pošto su odgovarajuće službe u opštinama prihvatale takve ugovore i na osnovu njih utvrđivale određena prava i obaveze, one su, sa svoje strane, legalizovale određene malverzacije.

U pravno-imovinskoj zbrci koja je u vezi s prodajom i korišćenjem građevinskog zemljišta nastala u nekim sredinama nikla su »divlja naselja« u okolini velikih gradova, a bivši vlasnici zemljišta su, koristeći konjunkturu i nerešeno stambeno pitanje eko-

omski siromašnijih slojeva stanovništva ili došljaka, ubrali znatnu diferencijalnu rentu. Sve to zahvaljujući nebudnosti i neaktivnosti nadležnih organa, odnosno njihovom nepoznavanju ili nesprovođenju pozitivnih zakonskih propisa. To je u velikoj meri težalo rad komisija za ispitivanje porekla imovine, jer su se ponekad našle pred nepremostivim teškoćama kada je trebalo da tvrde šta je legalno i zakonito, a šta nezakonito stečena dobit.

Do bogaćenja je dolazilo i na račun društvenih fondova, trošenjem investicionih sredstava. Kao primer mogu se navesti uzimanje i nekontrolisano korišćenje kredita iz fonda za stambenu izgradnju. Na račun toga fonda mogla se napraviti kuća za odmor, garaža, ili jednostavno uzeti kredit i unovčiti ga, pa novac preliti u ruke pojedinaca. Suočene s pojavnim oblicima takvih posezanja u društvene fondove, komisije su ponekad morale da sprovedu mnogostrana ispitivanja samoupravnih i drugih akata, pri čemu su u nekim slučajevima utvrdile i njihovu protivzakonitu sadržinu, što je, razume se, otvaralo mogućnost malverzacijama i bogaćenju na račun društvenih fondova.

Ti pojmovni oblici bogaćenja mogu se takođe podeliti u dve grupe: (a) nezakonita imovina stečena radom; i (b) nezakonita imovina stečena bez rada.

U prvu grupu mogu se svrstati oni pojedinci koji stiču imovinu radom, ali bez odobrenja nadležnih organa, odnosno ne poštujući pozitivne zakonske propise koji regulišu rad na ličnim sredstvima, honorarni rad, ugovore o delu i slično. To je takozvani bespravni rad koji se najčešće obavlja u gradovima i urbanim naseljima, mahom od auto-mehaničara, vodoinstalatera, električara, građevinskih preduzimača, molera itd.

Ovde spadaju i zanatlije, privatni prevoznici, privatni ugostitelji i drugi koji izbegavaju da, na zakonom propisani način, prijave svoje prihode i plate društvu odgovarajući porez. Toj grupi pripadaju i aktivnosti koje su zabranjene zakonom, ali se prihodi ipak stiču radom, kao, na primer, u slučaju nakupaca i prekupaca koji ulažu lični rad, imaju i određene transportne i druge troškove, ali njihovu aktivnost društvo ne prihvata jer ona ima mnogo veće negativne nego pozitivne efekte.

Činjenica je da tek mali broj pojedinaca koji spadaju u ovu grupu pada pod udar zakona i podleže ispitivanju porekla imovine. Iz iskustava komisija mogu se, međutim, izvući neki drugi ekonomski i sociološki zaključci, korisni za praksu opštinskih i drugih skupština i njihovih izvršnih organa. U prvom redu je reč o nedovoljno razvijenim uslužnim delatnostima, njihovoj deficitarnosti, naročito u većim urbanim sredinama. Građani su prinuđeni da se dovijaju kako znaju i umeju, pa i sami traže, ne pitajući za cenu, da im radnici zaposleni u društvenom sektoru u slobodnom vremenu obave određene usluge u domaćinstvu ili su primorani da se koriste uslugama vlasnika privatnih radnji. Izlaz je, prema

tome, u bržem razvijanju uslužnih delatnosti, u podsticanju pr rivanja ove delatnosti, u davanju poreskih olakšica ako se ul lična sredstva za stvaranje ili proširenje materijalne osnove lič rada, a ne u politici preteranog poreskog pritiska na zanatlije. K je naivnije verovati da poreski organi ili inspekcije mogu svoj intervencijom sprečiti pojedince da stiču imovinu bez odobren nadležnih organa. Znači, treba se zalagati za poštovanje pozitiv zakonskih propisa, za veću aktivnost komora i udruženja koja tr ba da obezbede da se njihovi članovi samoupravno dogovaraju poštovanju pravila i normi poslovnog ponašanja, a intervencij državnih organa u tom slučaju može pomoći da se ekscesi i neza konite pojave suzbiju.

Veći društveni problem predstavljaju građani koji imovin stiču bez rada, zloupotrebom stečenog društvenog položaja, puten ugovora o gradnji po nižim cenama ili korupcijom i mitom; zatim raznim malverzacijama u kupoprodajnim poslovima u sprezi sa društvenim sektorom; prodajom stanarskog prava, ugovorima iz takozvane ortačke izgradnje i prometa nacionalizovanog zemljišta neosnovanim poklonima; neodgovornim raspolaganjem kreditima i sličnim.

U pojavne oblike ovih nezakonitosti spadaju i nezakonite radnje radi sticanja imovine u cilju obezbeđenja minimuma egzistencije i nezakonite radnje radi sticanja imovine u cilju nagomilavanja bogatstva. Suočeni s oskudicom sredstava za rešavanje egzistencijalnih materijalnih problema pojedinci se upuštaju u radnje koje su u našem sistemu samoupravljanja s moralnog stanovišta nedopustive. Ovde je prvenstveno posredi rešavanje stambenog pitanja. Pri tom se ne biraju sredstva da bi se ostvario cilj, odnosno obezbedio krov nad glavom.

Komisije za ispitivanje porekla imovine suočile su se u nekim slučajevima s pojavama očevidnog narušavanja etičkih i moralnih normi, pa i beskrupuloznog posezanja za društvenim sredstvima, iako je sve bilo pokriveno formalnim samoupravnim odlukama i rešenjima. Komisije su bile u velikoj dilemi, pa i pred ispitom savesti, kako da postupe jer se nisu mogle pomiriti s tim da ćutke prelaze preko takvih pojava, a formalno nisu mogle povesti postupak jer je sve bilo pokriveno kolektivnim odlukama i potpisima ovlašćenih društvenih i samoupravnih tela ili pojedinaca.

Ovde je reč mahom o pojedincima koji su rešili osnovna pitanja sopstvenog ličnog i društvenog standarda (uglavnom na račun društvenih fondova), pa teže nagomilavanju bogatstva, ne birajući sredstva i postupajući suprotno normama morala socijalističkog društva. Oni nastoje da na nezakonit način steknu kuće za odmor, garaže, vinograde, placeve, devizna sredstva, umetničke slike i druge vrednosti. U složenom lavirintu takvih pojava, makar bila reč o usamljenim slučajevima, potrebno je veliko majstorstvo i upornost komisija da bi se razlučilo šta je šta i društvu vratila uzurpirana imovina.

U SR Srbiji (van pokrajina) opštinske komisije za ispitivanje orekla imovine su u proteklom periodu pokrenule postupak pro- v 4.500 građana za koje je postojala osnovana sumnja da imovinu isu stekli radom ili na drugi zakonit način. Do sada je doneto .120 prvostepenih rešenja o oduzimanju imovine. Na osnovu prvo- tepenih rešenja može se zaključiti da je u oko dve stotine slu- :ajeva oduzeta imovina prosečne vrednosti koja premašuje 30 niliona starih dinara. Najveća vrednost oduzete imovine u dosa- lašnjem postupku po jednom rešenju iznosi 700 miliona starih linara. Ovu imovinu čine: kuće, stanovi, kuće za odmor, luksuzni automobili stranih marki, zemljište, novac (i u devizama), plovni objekti i slično. Rad na konačnim rešenjima nalazi se u različitim fazama, jer je postupak trostepen, a krajnja instanca je Vrhovni sud SR Srbije. Od evidentiranih predmeta u komisijama oko 1.500 čeka odgovarajuću stručnu obradu, a u oko 1.800 slučajeva postupak je obustavljen jer su građani dokazali zakonito poreklo svoje imovine. Izvestan broj rešenja odnosi se na imovinu relativno male vrednosti. Ali i njihove sadašnje vlasnike pogađa zakon jer je u pitanju nezakonito prisvajanje društvene imovine. Reč je najčešće o delovima stanova ili kuća, automobilima, delovima poslovnih zgrada, starim mašinama i slično. Ugovorima su, naime, najčešće stvarani susvojinski odnosi, sa svim zakonskim konsekvencama, i komisije se nisu mogle dvoumiti — da li da i u takvim slučajevima primene zakonske norme.

U vezi s ovom izvanredno osetljivom i odgovornom društvenom akcijom treba uočiti da je javnost od samog početka bila živo zainteresovana za to kako se sprovode zakonske norme i kako rade komisije za ispitivanje porekla imovine. Sticanje imovine bez rada i na nezakonit način ne znači samo kršenje pozitivnih zakonskih propisa već i obezvređivanje moralnih ciljeva socijalističkog društva. Ono je jedan od osnovnih izvora socijalnih razlika i nejednakosti. Ekscesi destimulativno i demoralizatorski utiču na ogromnu većinu radnih ljudi koji poštenim radom i u skladu sa načelima i principima socijalističkog sistema raspodele prema radu stiču svoj dohodak na radnom mestu ili dopunskim radom shodno pozitivnim zakonskim propisima.

Dosadašnja društvena akcija je, na primer, pokazala da je javnost posebno osetljiva na pojave bogaćenja i pljačke društvene imovine. U tom pogledu uočavaju se i neke kvalitativne promene u svesti i ponašanju građana. Nije, na primer, bez osnova primedba da je u nas dugo vremena više štićena privatna imovina nego društvena dobra. Kad je građaninu povređeno imovinsko pravo, on podnosi tužbu sudu ili nekom drugom organu i isteruje pravdu bez obzira na izgubljeno vreme i materijalne izdatke. A kada je u pitanju društvena imovina, reagovalo se sporo i nedosledno, pa su se vremenom izgubili pozitivni efekti u zaštiti društvene imovine koji bi se osetili da je postupak bio brži.

U poslednje vreme, zahvaljujući i političkoj akciji koju pokrenuo i vodio Savez komunista, uočava se da je izmenjen od prema društvenoj imovini. Javnost pozdravlja i podržava ak koje se u pojedinim sredinama vode, a usmerene su na zašti čuvanje društvene imovine. Svesrdno podržava i oduziman neopravdano stečene imovine.

Karakteristično je da je javnost posebno osetljiva na o pojave ako su im nosioci iz ekonomski bolje stojećih slojeva i je reč o ljudima na rukovodećim položajima u bankama, radni organizacijama i sličnim mestima. Razume se, ima i prime neosnovanih optužbi, primitivnih shvatanja o jednakosti, ima nekim sredinama i pojava pritiska zaostale svesti, ali je evidentn da preovlađuje shvatanje da treba razlikovati visoka primanja koj su rezultat rada, ličnog zalaganja, talenta i slično od ogromnih prihoda koji se stiču na nezakonit način, korišćenjem i zloupotrebom položaja, privilegijama itd.

Iako se ova značajna društvena akcija vodi uz javni uvid i veliko interesovanje građana, komisije u pojedinim sredinama rade s osećanjem nesigurnosti, pa i straha od posledica (neki napisi u štampi, izjave, zvanični izveštaji nekih organa, pokušaji da se izrazi više simpatija prema građanima čija se imovina ispituje nego prema komisijama koje su nastojale da primene zakonske propise i pošteno obave svoj posao). Rad na ispitivanju porekla imovine mogao bi biti efikasniji ako bi i sudovi, u svim slučajevima kada je u krivičnom postupku utvrđena pljačka društvene imovine, izricali kaznu konfiskacije jer bi tada društvu bila vraćena oteta imovina, a pozitivan vaspitni efekt bi bio mnogo veći.

Na kraju konstatujmo da se ova složena i veoma osetljiva oblast u kojoj deluju organi koji su pred društvom odgovorni za sprovođenje zakonskih propisa o ispitivanju porekla imovine ne može regulisati isključivo logikom zakonodavne aktivnosti i delovanjem komisija. One mogu otklanjati ekscese i zaštititi društvenu imovinu kada se već utvrdi da je opljačkana, ili da su se pojedinci obogatili ne poštujući etičke i moralne norme socijalističkog društva. Ali ovde je, ipak, reč o ekscesima i delovanju društvenih organa *post festum*, kada su se negativne pojave sa svim posledicama već ispoljile i u određenoj sredini izazvale negativno dejstvo.

Prema tome, moraju se stvarati uslovi i pretpostavke za to da pojedinci ne dođu u iskušenje, odnosno da se oni koji pokušaju da se na lak način obogate, ili su skloni pljački i zloupotrebama, preventivno spreče, da im se onemogući pristup društvenoj imovini. U tom pogledu subjektivne snage našega društva, institucije sistema samoupravljanja, i to prvenstveno u opštinama, mesnim zajednicama i radnim kolektivima, još očekuju ogromni poslovi.

Toma Milenković

Dokumenti Kongresa ujedinjenja

Osnivački kongres Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) ili, drukčije nazvan, Kongres ujedinjenja revolucionarnog dela jugoslovenske radničke klase, održan je u Beogradu od 20. do 22. aprila 1919. godine. Međutim, da bi se uopšte došlo do ovog Kongresa i usvajanja kongresnih dokumenata na kojima će se temeljiti sav budući rad Partije, morao je da bude uložen veliki trud pojedinaca, grupa i celih stranaka i savladane brojne prepreke i u redovima radničke klase i izvan njenih okvira. Da bi tok i rezultati Kongresa ujedinjenja bili jasniji, neophodno je, makar i u najkraćim crtama, upoznati njegovu predistoriju, snage koje su dovele do Kongresa i uticale na sadržaj usvojenih partijskih dokumenata.

I

Organizaciono ujedinjenje radničke klase jugoslovenskih zemalja postalo je aktuelno odmah posle završetka prvog svetskog rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Glavni nosioci ove ideje bila su rukovodstva socijaldemokratskih stranaka Srbije i Bosne, članovi Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i

Slovenaca stvorene u Sovjetskoj Rusiji početkom novembra 191 od pripadnika bivših ratnih zarobljenika austrougarske vojske Filip Filipović kao najznačajniji pojedinac u tom istorijskom poduhvatu. Svaki nosilac te ideje imao je sopstvenu viziju buduće jedinstvene jugoslovenske radničke stranke, njene organizacije taktike, strategije, politike i krajnjih ciljeva, koji su se među sobom u izvesnoj meri razlikovali, ali su imali mnogo više dodirnih sličnih ili gotovo istovetnih prilaza, što će ih zbližiti i okupiti na radu za ostvarenje tog zajedničkog cilja.

Socijaldemokratska rukovodstva Srbije i Bosne odmah posle rata smatrala su da je formiranjem Kraljevine SHS došlo do ujedinjenja jugoslovenske buržoazije, čiji su najviši zajednički organi monarhija i kraljevska vlada u kojoj su zastupljene gotovo sve građanske stranke. Smatrala su, dalje, da nasuprot ujedinjenom kapitalističkom frontu i stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog kapitalističkog tržišta, treba hitno uspostaviti jedinstveni proleterski front radi zaštite interesa radničke klase, i to ujedinjenjem postojećih samostalnih pokrajinskih socijaldemokratskih partija u jednu jedinstvenu jugoslovensku socijaldemokratsku partiju.

Tu su se podudarnosti u shvatanju između rukovodstava bosanskih i srbijanskih socijalista o sudbonosnim pitanjima jugoslovenske radničke klase uglavnom i završavale. Jer, iako su obe strane oštro osuđivale politiku klasne saradnje između proletarijata i buržoazije i socijalistički ministerijalizam kao najviši oblik te saradnje, a zalagale se za to da novostvorena jugoslovenska partija vodi samostalnu nepomirljivu klasnu borbu, one nisu podrazumevale isto pod tom i takvom borbom. Ljudi koji su obnovili i odmah posle rata vodili Srpsku socijaldemokratsku partiju imali su na umu uglavnom nastavljanje predratne socijalističke politike i u pogledu sredstava klasne borbe i u pogledu krajnjeg cilja.

Bosanski socijalisti su bili mnogo radikalniji. Oni su, pod uticajem ideja velike oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji, još krajem 1917. istupili iz kompromitovane i oportunističke Druge internacionale i pristupili Cimervaldskoj internacionali,[1] stajući na pozicije bliske cimervaldskoj levici. Oni su pozdravili stvaranje Kraljevine SHS (»nacionalno ujedinjenje«), ali se time nisu zadovoljili, već su u izvesnoj meri želeli da slede primer ruskih boljševika, kolebajući se pri tom, jer nisu znali kako to treba činiti u jugoslovenskim uslovima. Njihove oči su pre prvog svetskog rata bile upravljene na SSDP (Dimitrija Tucovića), čiju su teoriju i praksu kopirali u najvećoj meri. Taj odnos vezanosti i ugledanja na drugove u Srbiji zadržali su i u bitno izmenjenim posleratnim uslovima, iako su u međuvremenu, sticajem niza okolnosti, postali idejno-politički zreliji u revolucionarnom pogledu. Njih je ova vezanost sputavala i kočila, ne dozvoljavajući im da brže dođu do jasnih re-

---

[1] »Glas slobode«, br. 1, 3. januar 1918.

olucionarnih saznanja i opredele se za revolucionarni put u prak- . Na drugoj strani, bosanska socijaldemokratija, budući kom- aktno levo orijentisana i sa brojnim članstvom, podsticala je da e ubrza proces kretanja ulevo radništva Srbije i da neka levičar- ka opredeljenja jače dođu do izražaja na Kongresu ujedinjenja i partijskim dokumentima tada usvojenim.[2]

Druga organizovana snaga, koja je svesno radila na okuplja- ju i ujedinjavanju najrevolucionarnijeg dela jugoslovenskog pro- tarijata, bili su jugoslovenski komunisti-povratnici iz Sovjetske usije. Njih nije bilo mnogo. Do pred kraj 1918. godine u zemlju i je stiglo samo 114, a u prvoj polovini sledeće godine još stoti- ak članova Partije i partijskih kandidata. Oni su imali veliku mo- alnu, agitacionu i političku pomoć od strane 30.000 Jugoslovena česnika ruske oktobarske revolucije i građanskog rata na strani oljševika, kao i među drugim svedocima ovih epohalnih revolu- ionarnih zbivanja, koji se takođe od jeseni 1918. u velikom broju očinju vraćati svojim kućama.[3]

Jugoslovenskim komunistima-povratnicima bio je poveren adatak da preuzmu inicijativu za stvaranje komunističke partije a teritoriji jugoslovenskih zemalja, a članovima njihovog Cen- ralnog komiteta (izabranog u Moskvi 5. novembra 1918) da, po po- rebi, kooptiraju nove članove u Komitet, da učine sve kako bi one- mogućili kontrarevolucionarnu intervenciju u Rusiji sa teritorije ugoslavije, da izvrše odgovarajuće pripreme i, ako se ukaže po- oljna situacija, da preuzmu vlast u zemlji i obrazuju revolucio- iarnu vladu.[4]

Najviše organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije stiglo e u Vojvodinu, Slavoniju i Hrvatsku, a znatno manje u Bosnu, Dalmaciju i Sloveniju. Povratnici su se odmah povezivali sa levim nagama u radničkom pokretu, koje su u Hrvatskoj već vodile borbu protiv klasne saradnje i socijalističkog ministerijalizma i tpočeli idejne i organizacione pripreme za stvaranje komunističke artije. Cilj im je bio da dođu u dodir sa što većim brojem radikal- o raspoloženih ljudi u postojećim socijaldemokratskim partija- na, sindikatima, vojsci, među inteligencijom i na drugim stranama pridobiju ih za svoja shvatanja. Velike napore su ulagali da formi- aju ilegalne komunističke ćelije, da se one naoružaju i pripreme

[2] Ž. Topalović, *Začeci socijalizma i komunizma u Jugoslaviji*, Lon- on, 1960, str. 66—68.

[3] T. Milenković, *Kako je stvarana KPJ*, »Politika«, 5. april 1979.

[4] N. Grulović, *Jugoslovenska revolucionarna grupa* »Pelagić«, zbor- ik za društvene nauke Matice srpske 22, Novi Sad, 1959, str. 108, B. Irabak, *Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ*, bornik Filozofskog fakulteta u Prištini, knj. III za god. 1965—1966, Priš- ina, 1967, str. 112.

u svakom pogledu za slučaj oružanog ustanka. Najistaknutiji komunisti-povratnici i organizatori komunističkog rada u zapadnim delovima Jugoslavije (izuzimajući Sloveniju) bili su Vladimir Ćopić i Nikola Kovačević. Oni se nisu zadržavali samo u Zagrebu već su stvarali uporišta u Lici, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju (Ćopić), Slavoniji, severnoj i srednjoj Bosni (Kovačević).[5]

Sredinom februara 1919. iz Sovjetske Rusije se vratila druga grupa organizovanih jugoslovenskih komunista, među kojima su se nalazila i dva člana CK KP(b) SHS, Lazar Vukićević i Nikola Grulović. Oni su se relativno brzo povezali sa svojim istomišljenicima u postojećim partijskim i sindikalnim organizacijama i sa onima koji su iz Rusije stigli ranije, održali 9. marta 1919. na Stražilovu u Fruškoj gori ilegalni sastanak i formirali Jugoslovenski komunistički revolucionarni savez pelagićevaca. Pelagićevci su imali pristalice i organizacije uglavnom na teritoriji Vojvodine, a želeli su da ostvare isti cilj i služili se istim sredstvima borbe kao i ilegalne komunističke organizacije stvorene prethodno u Hrvatskoj i Bosni.[6]

Karakteristično je za sve komuniste-povratnike iz Sovjetske Rusije da nisu bili dovoljno objektivno obavešteni o situaciji u jugoslovenskim zemljama, to jest smatrali su da je novostvorena državna vlast mnogo slabija nego što je stvarno bila, da je sva socijaldemokratija izneverila proletersku klasnu borbu i prešla na stranu nacionalne buržoazije, da su radničke i seljačke mase toliko nezadovoljne da se ovi krajevi nalaze u predvečerju socijalističke revolucije i da treba da postoji samo organizovana i svesna komunistička snaga (pa makar i nemala brojnije članstvo) koja će te mase brzo okupiti i usmeriti, pa će socijalistička revolucija brzo pobediti.[7] Uostalom, takvo verovanje je u Sovjetskoj Rusiji postojalo za najveći deo srednje i zapadne Evrope i upravo na tim pogrešnim verovanjima su se i temeljila nerealna očekivanja u pogledu brze pobede svetske socijalističke revolucije.

Iz nerealne procene situacije u našim zemljama kod jugoslovenskih komunista u Sovjetskoj Rusiji je ponikao i usvojen pogrešan plan za stvaranje jugoslovenske komunističke partije. Po njihovim zamislima, trebalo je da se organizovani povratnici po povratku u Jugoslaviju povežu među sobom i sa levim socijaldemo-

---

[5] B. Hrabak, isto, str. 112—121; T. Milenković, *Vladimir Ćopić u jugoslovenskom radničkom pokretu (decembar 1918 — jun 1919)*, u: *Život i djelo Vladimira Ćopića*, Rijeka, 1978, str. 94—101. (U daljem tekstu: T. Milenković, *V. Ćopić*).

[6] T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, Beograd 1968, str. 119—122; Ščerbakov, Novi dokumenti o učešću jugoslovenskih povratnika iz Sovjetske Rusije u borbi za stvaranje KPJ, »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 9, Beograd, 1974, str. 337—343.

[7] T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, str. 115—116.

-ratima i oni sami formiraju komunističku partiju, a zatim o tom -inu samo obaveste javnost. Na isti način bi putem jednog manife-ta upoznali proletarijat sa programom i taktikom »partije novog ipa«, koji bi potpisalo stotinak najpoznatijih komunista i pozvali -adne mase da priđu novostvorenoj partiji. Protiv takvog načina stvaranja komunističke partije odmah su se izjasnili levi socijal-demokrati iz Zagreba, navodeći sebi u prilog brojne argumente. Po njihovom mišljenju, cele socijaldemokratske stranke u Srbiji i Bosni već su bile levo orijentisane i odbacivale su socijalistički ministerijalizam. U samoj Hrvatskoj radničke mase su se sve više radikalizovale i udaljavale od socijalreformista. Stvarati u takvoj situaciji posebnu komunističku partiju i počinjati sa okupljanjem masa iz početka, kada im se pruža prilika da uđu u gotove partije, sa brojnim članstvom i izgrađenim organizacijama i uz neznatne napore lako ih pridobiti za svoje idejne, političke i taktičke stavove — smatrali su pogreškom, koja može komuniste da izoluje od radnih masa, usami ih, odvede u sektaštvo i udalji od postavljenog cilja — stvaranja masovne i revolucionarne komunističke partije, spremne i sposobne da osvoji vlast.[8]

Čopić i Kovačević nisu bili spremni da uvaže razloge zagrebačkih levih socijalista, jer su, kao i svi organizovani povratnici iz Sovjetske Rusije, gledali sa izvesne visine, pa i sa potcenjivanjem na sve one socijaliste koji nisu došli iz Rusije. Međutim, kada je poslednjih dana decembra 1918. iz Beča, preko Pešte, stigao Filip Filipović, za koga su povratnici znali da je organizovani boljševik i da blisko sarađuje sa austrijskim i mađarskim komunistima i ruskim boljševicima, pa kad je i on stao na stranu levih socijalista, navodeći njima u prilog i druge razloge (mogućnost da policija po spisku pohapsi potpisnike komunističkog manifesta i time lako obezglavi komunističku partiju) — Čopić i Kovačević su se prvo pokolebali, a zatim odustali od navedenog plana stvorenog još u Rusiji.[9]

Inače, Filipović je došao u Jugoslaviju s jasnom namerom i planom da u što kraćem roku prikupi i organizuje rascepkane i neorganizovane revolucionarne snage i stvori snažnu komunističku partiju. Delovao je na dva koloseka — legalnom i ilegalnom. Do kraja januara 1919. obišao je Zagreb, Slavonski Brod, Sarajevo, Dubrovnik i Ljubljanu i u većini tih mesta držao javne zborove i predavanja istupajući sa referatima »Za zaštitu sovjetske revolucije, zatim o Trećoj internacionali, za ujedinjenje svih socijaldemokratskih partija Jugoslavije na platformi Treće internacionale«.

---

[8] T. Milenković, *V. Čopić*, str. 95—96.

[9] T. Milenković, *Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ*, »Socijalizam«, br. 1/1979, str. 157—158.

U svemu je podržao ilegalni rad komunista-povratnika, delujući sâm u istom pravcu. Isti ovaj rad Filipović je nastavio i u Beogradu, gde je stigao sredinom februara 1919.[10]

U tom periodu je obrazovano prvo ilegalno komunističko rukovodstvo Jugoslavije, koje su činili Filip Filipović, Vladimir Čopić i Nikola Kovačević. Njihovi zamenici su bili Lazar Vukićević i Đuro Đaković, a jedno mesto je rezervisano za Sloveniju, kada i tamo budu stvorene ilegalne komunističke organizacije.[11]

Pod uticajem ratnih stradanja, oktobarske socijalističke revolucije, posleratne nemaštine, Mađarske Sovjetske Republike, svesnog delovanja komunističkih snaga i drugih faktora, najveći deo jugoslovenske radničke klase prešao je postepeno na klasno-borbene pozicije. Socijalministerijalisti su u Hrvatskoj u tolikoj meri politički poraženi da ih je napustio najveći deo radnika i prišao levičarima.[12] U Vojvodini su oni pod pritiskom članstva privremeno morali da se odreknu ministerijalizma i takođe formalno pređu na leve pozicije.[13] Jedino su u Sloveniji socijalreformisti uspeli da zadrže radničku klasu pod svojim uticajem.

Kada je ujedinjenje jugoslovenske radničke klase na podlozi nepomirljive klasne borbe bilo uglavnom osigurano, zakazan je, za 20. april 1919, Kongres ujedinjenja u Slavonskom Brodu, kao najpristupačnijem mestu u zemlji u saobraćajnom pogledu. Usled zabrane od strane Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS, Kongres se nije održao u ovom mestu, nego u isto vreme u Beogradu.

II

Pored opštih idejno-političkih, organizacionih i tehničkih priprema Kongresa ujedinjenja, vrlo ozbiljno su pripremani i dokumenti koji će biti podneti Kongresu na usvajanje. Centralna instanca radničkog pokreta Srbije, u sporazumu sa bosanskim socijalistima, odredila je u prvoj polovini marta 1919. dr Nedeljka Košanina, Dragišu Lapčevića, dr Živka Topalovića, Vladu Ostojića i Filipa Filipovića da izrade najvažniji dokumenat buduće jedinstvene partije — njenu programsku osnovu, poznatu pod imenom *Podloga za ujedinjenje*. Kada je *Podloga* bila gotova, iznesena je pred širu

---

[10] T. Milenković, Isto, str. 155—164.

[11] B. Hrabak, isto, str. 126; T. Milenković, *Doprinos F. Filipovića...*, str. 167.

[12] V. Kovačev, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije od 1917—1919. godine*, u: *Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova 4*, Beograd, 1967, str. 126—168.

[13] T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, str. 82—100.

komisiju (28—30. marta 1919) u kojoj su bile zastupljene još socijalističke organizacije iz Bosne (Jovan Jakšić), Hrvatske (Đuro Cvijić), Banata i Bačke (Antal Juričić, Jožef Farkaš i Franjo Kuhinović) i pelagićevci (Lazar Vukićević). Šira komisija je razmatrala i ostale dokumente koji će biti predloženi Kongresu ujedinjenja na usvajanje.[14]

Nećemo ulaziti u detaljnije analize nastanka *Podloge ujedinjenja*, jer bi nam to uzelo mnogo prostora, već ćemo istaći da su Košanin, Lapčević i Topalović izradili njen prvi nacrt potpuno u duhu predratnih socijaldemokratskih shvatanja klasne borbe. Na intervenciju Filipovića, koji je u Proširenoj komisiji dobio podršku J. Jakšića, predstavnika vojvođanskog radničkog pokreta i pelagićevaca, u *Podlogu* je naknadno uneto dosta komunističkih formulacija i ocena. Bolje reći, sve što je u ovom dokumentu komunističko uneto je naknadno zalaganjem komunistički i prokomunistički orijentisanih članova komisija. Već nas ta činjenica upućuje na zaključak da je *Podloga ujedinjenja* ponikla iz kompromisa između prevaziđenih predratnih socijaldemokratskih shvatanja ciljeva i metoda klasne borbe proletarijata i novih komunističkih pogleda na ista pitanja.

Podloga ujedinjenja je imala šest delova. U prvom delu se određuje da će novostvorena stranka uzeti ime Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Sam naziv partije pokazuje da je tu reč o kompromisu. Između težnje starih socijalista da sačuvaju predratno socijaldemokratsko ime svoje stranke i novih, revolucionarnih snaga koje su želele da ona uzme komunističko ime pronađen je srednji put koji je privremeno zadovoljio obe strane.[15]

Drugi deo *Podloge* nije originalan, već je najvećim delom prosto prepisan iz predratnih programa srpske i bosanske socijaldemokratske stranke, a ove su ga preuzele iz Erfurtskog programa nemačke socijaldemokratije. On sadrži uopštene stavove o suštini kapitalizma, neophodnosti klasne borbe i podruštvljavanja sredstava za proizvodnju radi organizovanja socijalističke privrede i slično. Takav program je mogao da zadovolji potrebe jedne mlade socijaldemokratske stranke u periodu mirnog razvitka kapitalizma, kada je socijalistička revolucija bila samo daleka i maglovita perspektiva, ali u uslovima revolucionarne posleratne situacije u najvećem delu Evrope on je bio prevaziđen i nije odgovarao potrebama borbenog dela jugoslovenske radničke klase.[16]

---

[14] S. Dimitrijević, *Usvajanje iskustava oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu*, »Jugoslovenski istorijski časopis« br. 3—4/1968, str. 86—88.

[15] Isto, str. 87; T. Milenković, *Doprinos F. Filipovića...*, str. 173.

[16] S. Dimitrijević, *Velika oktobarska socijalistička revolucija i razvitak klasne borbe i revolucionarnog pokreta na jugoslovenskim te-*

Najoriginalniji i najrevolucionarniji je treći deo *Podloge u-dinjenja* u kome se sa dosta obazrivosti, ustezanja i uopštavanja govori o novostvorenoj međunarodnoj političkoj situaciji, kad je kapitalizam kao sistem dospeo u svoju završnu fazu, a klasna borba buržoazije i proletarijata prerasta u »velike socijalističke revolucije«, što stvara uslove za »ostvarenje komunističke privre-. Izbegnuto je jasno izjašnjavanje za socijalističku revoluciju i sovjete kao organe diktature proletarijata, već je zaobilazno istaknuto da iskustvo velikih socijalističkih revolucija uči »da su sredstva za ostvarenje ovog preobražaja osvojenje političke vlasti od strane proletarijata, razaranje starih organa vlasti i vaspostavljanje isključivo vlasti radničke klase (diktature proletarijata)«. O sovjetima se u *Podlozi kaže:* »Kao organi diktature proletarijata u sprovođenju socijalne revolucije pokazala su svoju prednost radnička, seljačka i vojnička veća«. Najradikalniji je onaj deo *Podloge* koji govori o internacionalama, jer je najviše formulisan u komunističkom duhu. Tu se konstatuje da Druga internacionala nije dorasla posleratnoj revolucionarnoj situaciji »ni po formi svoje organizacije, ni po duhu koji je u njoj zavladao, unešen od strane većih socijalističkih partija«. Stoga se SRPJ(k) »izjašnjava protiv Druge internacionale, proglašavajući jednovremeno i najodlučniju potrebu međunarodne borbe proletarijata. SRPJ(k) ne može zajednički raditi s onim socijalističkim partijama koje su u toku rata glasale za ratne kredite, pomagale vlade svoje zemlje i žele da to i dalje čine. SRPJ(k) stupa u Treću — Komunističku internacionalu s onim radničkim partijama koje stoje na temelju nepomirljive nekompromisne klasne borbe proletarijata s ciljem: da se uništi kapitalizam i ostvari komunističko društvo.« Na kraju trećeg dela *Podloge* SRPJ(k) je stavljeno u zadatak da organizuje radničku klasu Jugoslavije u klasne borbene organizacije, da vodi borbu za zaštitu proleterskih interesa u sadašnjosti i napaja radnike svešću o »nužnosti konačnog uništenja kapitalizma« i da usmerava njihovu borbu u tom pravcu.[17]

U četvrtom delu *Podloge ujedinjenja* izvršena je analiza političke situacije u Jugoslaviji, ali je to učinjeno suviše manjkavo, površno, naivno, pa i pogrešno. Tu se konstatuje da »ujedinjenje Jugoslavena u jednu nacionalnu državu« nije izvršeno revolucionarnom borbom siromašnih masa, već je ono rezultat velikih ratova na Balkanu i Evropi. Zbog toga jugoslovenska buržoazija sklapa savez sa »reakcionarnim militarizmom i birokratijom« da bi se mogla održati na vlasti. Unutrašnja politika Jugoslavije »stoji u znaku razvića sve punije i sve bezobzirnije klasne vladavine buržo-

---

ritorijama..., »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 5, Beograd, 19.., str. 35—38; *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k) održanog o Uskrsu 21—23. aprila 1919. godine u Beogradu*, Beograd, 1920, str. 3—6.

[17] *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k)*, str. 6—7.

ije«, a predviđa se dalje pojačavanje reakcije zbog postojanja raha kod vladajućih od »daljeg širenja svetske socijalističke re- lucije«. Upravo taj strah je nagnao jugoslovensku buržoaziju da poveže sa velikim imperijalističkim silama, koje su već počele eko Kraljevine SHS »opasivati kordonom i napadati zemlje so- jalne revolucije«, pretvarajući jugoslovenske oblasti u bazu za rbu protiv revolucije.[18]

Da bi se onemogućilo ostvarenje tih planova, tvorci *Podloge* smatrali da se radnička klasa Jugoslavije mora čvrsto ujedini- u »jedan ekonomsko-politički pokret«, jer se samo tako može od- aniti od »punog klasnog porobljavanja« i osposobiti da »pođe susret velikim svetskim događajima«. Ona »mora voditi odlučnu nepomirljivu borbu protiv vlade i buržoazije svoje zemlje«, kao protiv onih socijalreformističkih grupacija koje zavaravaju pro- tarijat raznim obećanjima i sitnim ustupcima, cepaju njegove dove i zavode ga s puta »odlučne klasne borbe za socijalizam«[19].

Peti deo *Podloge* takođe je preuzet iz socijaldemokratskih ograma i nema veći značaj. U njemu se iznosi mišljenje da se išenje kapitalizma može izvesti »samo sve potpunijim razvićem asnih suprotnosti, uvećavanjem masa koje učestvuju u klasnoj orbi i oštrenjem njihove klasne svesti«, tako da proletarijat po- ane jednog dana dovoljno jak da definitivno osvoji političku ast.[20]

Poslednji deo *Podloge* (koji govori o učešću radničke klase u borima za predstavnička tela) najvećim delom će se ponoviti u osebnoj *Rezoluciji o državnom veću*, zbog čega se na njemu ovde ećemo zadržavati.[21]

U socijaldemokratskoj praksi maksimalni (u ovom slučaju je *Podloga ujedinjenja)* i minimalni (praktični ili akcioni) pro- ram su činili jednu celinu. Priprema konferencija i Kongres uje- injenja odvojili su ova dva dokumenta, čime su doprineli da se iše istakne revolucionarni karakter *Podloge*, a time i SRPJ(k) u elini.

Na Kongresu ujedinjenja *Podlozi* su stavljane primedbe i d socijalreformista raznih nijansa i od komunista, ali je ona na raju, ipak, usvojena bez ikakvih izmena »jednodušno i s najve- im oduševljenjem«.[22] Time je stvorena SRPJ(k) i Kongres je da- e radio kao kongres ove Partije.

---

[18] Isto, str. 8—9.

[19] Isto.

[20] Isto, str. 9.

[21] Isto.

[22] »Radničke novine« br. 80 i 82, 4. i 6. april 1919.

Praktični akcioni program (kao i sve druge predloge kongresnih dokumenata) prvo je razmatrala pomenuta Proširena komisija, kao i posebna kongresna komisija, pa je tek posle toga iznese pred delegate Kongresa ujedinjenja. Ovde treba istaći da delegati i partijske organizacije nisu mogli blagovremeno da se upoznaju s sadržajem *Podloge* i *Akcionog programa, jer je cenzura* njihove tekstove potpuno izbrisala iz radničkih listova,[23] što nije bio slučaj s ostalim dokumentima. *Praktični akcioni program* je takođe podeljen na šest delova. U prvom su izloženi politički zahtevi SRPJ(k), a u preostalim stavovi Stranke u oblasti ekonomske, poreske i kulturne politike, kao i njeni stavovi u vezi sa okončanjem rata. Za nas su najvažniji oni prvi. Na političkom planu SRPJ(k) traži: apsolutnu slobodu štampe, zbora i udruživanja, najpuniju političku i pravnu jednakost svih građana, aktivno i pasivno izborno pravo za sve građane starije od 20 godina za sva samoupravna tela. U *Akcionom programu* se dalje traži da samo narod bude suveren, da sva vlast niče iz izbora i poverenja naroda, da se sudije i činovnici biraju i da snose materijalnu i krivičnu odgovornost »za svaku povredu i nevršenje zakona ili ograničavanje prava građana«. Zahtevan je republikanski oblik vladavine, da nacionalne manjine budu zaštićene, a nedržavljani pravno i politički izjednačeni sa državljanima. Vrlo je važan, ali i pogrešan, onaj deo *Akcionog programa* koji traži da Jugoslavija bude uređena kao »jedna nacionalna država sa najširim samoupravama oblasti, okruga i opština«.[24]

Od brojnih zahteva na socijalnom polju treba istaći zahteve za uvođenje maksimalnog osmočasovnog radnog vremena, zakonsko priznanje slobode radničkog organizovanja, štrajka i bojkota i priznanje sindikalnih organizacija kao zakonitih predstavnika radnika, za uvođenje institucije radničkih poverenika, državno osiguranje svih radnika u slučaju bolesti, povrede, smrti, besposlice, iznemoglosti i starosti, za nadzor nad svim industrijskim, zanatskim i trgovačkim preduzećima i drugo.[25]

Suprotno očekivanju, *Akcioni program* je izazvao burnu diskusiju delegata. Najizrazitiji predstavnik onih koji su osporavali i samu potrebu usvajanja ovakvog dokumenta bio je Sima Marković. Argumenti izloženi u njegovom istupanju predstavljaju mešavinu komunističkih, nerealnih, pa i anarhističkih nazora. On je smatrao da se kapitalističko društvo nalazi u fazi raspadanja, da se ono ne može obnoviti i da mora propasti. Zbog toga ne treba tražiti slobodu štampe, zbora i dogovora, jer su »sve reforme kontrarevolucionarne«. Po njemu, parola komunista mora biti: »protiv reformi«.

---

[23] »Radničke novine« br. 80 i 82, 4. i 6. april 1919.

[24] *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k),* str. 10.

[25] Isto, str. 11—14.

roces raspadanja kapitalističkog društva proletarijat ne treba da brzava, jer još nije spreman »za poslednji udar«, ali ga »isto tako e treba ni zaustavljati, niti se pak to može«. Proletarijat mora kroz najkraće vreme da bude snažan i moćan«, kako bi uspešno odigrao svoju avangardnu ulogu u rušenju kapitalističkog poretka koju mu je sama istorija namenila.[26]

Oponenti Sime Markovića branili su *Akcioni program* sa socijaldemokratskih pozicija, čime su otišli u drugu krajnost. Najtrezvenije stanovište je zastupao Miloš Trebinjac koji je objasnio da će predloženi *Akcioni program* »služiti za ove dane — do revolucije«. »Gledajući u budućnost, mi ne smemo zaboraviti današnjost.«[27]

Iako je *Praktični akcioni program* bio nepotpun i orijentisan isključivo na delovanje u okviru buržoaskog sistema i nije postavljao nikakve stvarno revolucionarne zahteve pred proletarijat, on se ipak ne može smatrati kočnicom socijalne revolucije. Od savremenika je shvatan kao »siguran most« koji će Partiju voditi »sve do časa socijalne revolucije«.[28] Činjenica je da SRPJ(k) nije mogla računati sa neposrednim preuzimanjem političke vlasti u zemlji, da je želela prethodno da okupi oko sebe radne mase i u svakom pogledu ih osposobi za izvršenje njihovog osnovnog istorijskog zadatka. Da bi se te mase klasno i politički vaspitale, stekle veru u sopstvenu snagu i snagu svoje organizacije i klase, one su se morale prethodno pripremati kroz borbe, a to im je omogućavao ovaj program. Samo ako bi se ostvarenje zahteva iz *Akcionog programa* shvatilo kao krajnji cilj proletarijata, a ne kao etapa čije ostvarenje pomaže dostizanju krajnjeg cilja, samo tada bi se na ovaj *Akcioni program* moglo gledati kao na kočnicu revolucije.

Statut SRPJ (k) usvojen na Kongresu ujedinjenja imao je takođe privremeni karakter (»do barikada«), bio je kratak i, kako je isticano, nalazio se u službi *Podloge ujedinjenja*. On predviđa ukidanje dotadašnjih samostalnih radničkih partija i stvaranje jedne jedinstvene partije. Jedinstvo Partije će se ogledati u zajedničkom kongresu koji je najviši stranački organ. Kongres bira centralno partijsko veće (CPV) od 31 člana iz svih pokrajina, koje je »neposredni predstavnik kongresa partije« i njemu su potčinjeni svi partijski organi: Izvršni odbor CVP, pokrajinski izvršni odbori, parlamentarna grupa i sva partijska štampa. Sve odluke CPV koje su zasnovane na kongresnim dokumentima »bezuslovno su obavezne za sve članove partije, organe partije i organizacije partije«. Da bi se uspostavila veza između mesnih organizacija i Centralnog izvršnog odbora SRPJ(k), obrazovaće se pokrajinski izvršni odbor

---

26 »Radničke novine«, br. 107, 7. maj 1919.

27 Isto.

28 »Glas slobode«, br. 87, 16. april 1919.

u Beogradu (za Srbiju i Makedoniju), Novom Sadu (za Banat, Bačku i Baranju)', Zagrebu (za Hrvatsku), Ljubljani (za Sloveniju), Sarajevu (za Bosnu i Crnu Goru) i Splitu (za Dalmaciju). Mesne organizacije imaju opštiti samo sa pokrajinskim izvršnim odborima, a ovi su dužni sprovoditi odluke Centralnog izvršnog odbora CPV. Partijske finansije se centralizuju.[29]

Veoma su važne one odredbe *Statuta SRPJ(k)* koje uspostavljaju neraskidivu organizacionu vezu između Partije kao avangarde revolucionarne radničke klase i sindikata kao škole socijalizma i masovne baze iz koje Partija regrutuje nove članove i dobija podršku za svoje političke akcije. Svi organi Partije su zaduženi da održavaju »što tešnje veze« i energično pomažu razvitak sindikalnog pokreta. Da bi te veze bile potpune, biraće Centralno sindikalno veće u Centralni izvršni odbor i CPV dva svoja člana, a CPV u Centralno sindikalno veće takođe dva člana. Zajednička sednica Partijskog i sindikalnog veća čini Centralnu instancu koja »odlučuje o svim opštim klasnim, privrednim i političkim akcijama proletarijata. Takve veze je trebalo ustanoviti na nivou pokrajina i mesnih organizacija. Svi članovi Centralnog sindikalnog veća i po dva predstavnika svake profesionalne sindikalne centrale (saveza) dobili su pravo da učestvuju na partijskom kongresu kao punopravni delegati. Iste ove odredbe ušle su i u odgovarajuće dokumente revolucionarnih sindikata.[30]

U relativno opširnoj *Rezoluciji o organizaciji partijske štampe* izloženi su zadaci i unutrašnja organizacija partijske štampe, kao i dužnosti pojedinaca, organizacija i pojedinih organa prema toj štampi. Namera SRPJ(k) je bila da »odmah osnuje centralni organ Partije koji bi davao ton i pravac ostaloj partijskoj štampi«.

Ali kako je to usled tehničkih i saobraćajnih teškoća, bilo nemoguće sprovesti u život, to je, pored CPV, osnovan i Novinarski biro sa zadatkom da obezbedi koordinaciju i saradnju partijske štampe u oblasti obaveštavanja, uređivanja partijskog časopisa i partijske biblioteke i za slične partijske poslove. U svim sedištima pokrajinskih odbora SRPJ(k) održaće se postojeći ili će se pokrenuti novi partijski listovi. Svi će oni stajati »pod punim i isključivim uplivom Partijskog veća«. Veće određuje kada i gde će pojedini listovi izlaziti, kojim će jezikom, pismom i dijalektom biti štampani, kolika će im biti pretplata i slično. Veće postavlja i razrešava čitave redakcije i pojedince.[31]

Danas nam takva centralizacija partijske štampe i njena stroga podređenost CPV može izgledati kruta, suvišna i nedemokratska.

---

[29] *Odluka ujedinjenja SRPJ(k)*, str. 16—20.

[30] Isto, str. 20, 36, 39.

[31] Isto, str. 21—26.

...đutim, treba znati da je SRPJ(k) stvorena iz nekoliko samostalnih partija i grupa čije je idejno-političko nasleđe bilo različito, ... što im je i praksa bila različita. Da bi se ti delovi stvarno ujedinili i ujednačili, da bi se izbegli razni prilazi istim problemima, ...i moguće javne polemike i sukobi između partijskih listova — ...bi moglo da ima nepovoljne posledice za celu SRPJ(k) — par...ka štampa je stavljena pod punu vlast CPV. Tim putem je tre...o da bude obezbeđeno jedinstveno zastupanje i sprovođenje ...rtijske politike. S obzirom na činjenicu da je većina listova bila ...ovremeno organ Partije i sindikata, to su pozvane partijske i ...ıdikalne organizacije i njihovi članovi da moralno i materijalno ...mognu svoju štampu. Kongres je posebno pozvao radničku klasu ...goslavije da »svojim zdravim proleterskim instinktom i svojom ...cijalističkom svešću »uklanja sve neizbežive principijelne i taktič... razlike« i stvara samo »jedno gledište i jednu volju u svojoj par...ji, u svim njenim vođstvima i redakcijama, da se što pre uništi ...ıpitalizam i na njegovim ruševinama sazda socijalizam«. Rezolu...ju je Kongres jednoglasno usvojio.[32]

Najviše rasprava, nesuglasica i različitih mišljenja na Kon...resu ujedinjenja izazvao je predlog rezolucije o agrarnoj reformi ...oji je podneo Dragiša Lapčević. Njime se u suštini traži ukidanje ...eudalnih odnosa i predavanje zemlje i inventara onima koji su je ...brađivali, bez plaćanja ikakve naknade. Na isti način bi se postu...ilo i sa kapitalističkim veleposedima feudalnog porekla. Poljo...privredni radnici su tretirani kao gradski proleterijat, ali je prema ...iromašnim i srednjim seljacima rezolucija ispoljavala veliko ne...poverenje i stavljala velike zapreke njihovom prijemu u SRPJ(k).[33]

Kako je rezolucija o agrarnoj reformi objavljena na vreme, to je jedino o njoj vođena izvesna diskusija preko »*Radničkih no...vina*« i jedino o toj tački dnevnog reda je na kongresnoj pretkonferenciji određen koreferent (Pavle Pavlović). Iza njega su stajali pelagićevci i neki komunisti (ali nije sigurno da je među njima bio F. Filipović). Pavlovićevo izlaganje i predlog rezolucije cenzura je gotovo potpuno izbrisala, ali se i iz ono malo sačuvanih reči moglo naslutiti da su i komunisti imali sasvim pogrešan pristup ovom pitanju. Polazeći od toga da je »zemlja (...) zajedničko proizvodno dobro onih koji na njoj zajednički rade«, koreferent je zahtevao da se zemlja ne deli seljacima, nego da se »svuda tamo gde postoje latifundije zasnuju komune«. Izgleda da je tražio da se siromašni i srednji seljaci na neki način udruže radi povećanja proizvodnje i osiguranja prehrane gradskog stanovništva (pre svega proletarijata).[34]

---

[32] Isto, str. 26.

[33] »Radničke novine«, br. 63, 18. mart 1919.

[34] »Radničke novine«, br. 105—106, 4—5. maja 1919.

Pošto Kongres nije imao dovoljno slobodnog vremena z skusiju, a ni jedna strana nije pokazala spremnost da odus od svog stanovišta, zapretila je opasnost da SRPJ(k) ostane svog stava prema veoma važnom agrarnom pitanju. Intervenis Filipović, Pavlović je odstupio od svog predloga rezolucije i K gres je »sa ogromnom većinom« prihvatio Lapčevićevu rezolu »sa redakcijom Filipa Filipovića«. Ta »redakcija« se sastoja tome što je iz rezolucije izbačen najveći deo ograda od sitnog ljaštva i potpuno eliminisan deo koji govori o kooperativama. »(posao oko podele i organizovanja rada na veleposedima« pove bi se »seljačkim većima koja obrazuju svi koji na tim iman faktički rade«.[35]

Usvojena rezolucija o agrarnoj reformi zaslužuje da se m više na njoj zadržimo. Ona pokazuje, pre svega, da Kongres u njenja uopšte nije shvatio svu širinu i suštinu seljačkog pitanj ulogu seljaštva u osvajanju, a zatim odbrani sovjetske vlasti. v je iz celokupne te problematike istrgao samo agrarnu reformu nju naopako postavio. Propust je utoliko veći što je Jugoslav bila pretežno seljačka zemlja, što je posle raspada Austro-Ugarsk monarhije agrarni problem postao veoma aktuelan, jer su, izuz Srbije, u svim ostalim jugoslovenskim pokrajinama postojali fe dalni, polufeudalni i kapitalistički veleposedi na kojima su rad brojni kmetovi (čivčije), beglučari i poljoprivredni radnici u razli tom stepenu zavisnosti od vlasnika zemlje. Većina njih je mog lako da bude pridobijena na stranu SRPJ(k) i revolucije odgovaraj ćom politikom prema selu i agrarnoj reformi.

Usvojena rezolucija ima izrazito socijaldemokratsko obeležje Iz bojazni da bezemljaši, siromašni i srednji seljaci ne preplave nj hove redove, promene socijalnu strukturu organizacija i eventualn osvoje rukovodstvo stranke i pretvore je u sitnosopstveničku parti ju, kod socijalista se rodilo izvesno sektaštvo koje je siguran oslonac organizacije tražilo pretežno među gradskim radnicima (za koje se smatralo da ne mogu lako promeniti svoj socijalni položaj), dok su prema selu podizane razne barijere. Njihov zahtev za podelu feudal ne zemlje onima koji je obrađuju bio je više posledica shvatanja da treba ukinuti sve ostatke prošlosti, stvarati što čistije kapitalističke odnose i omogućiti novim vlasnicima zemlje da iživе svoje sitnosop stveničke strasti i ponovo se proletarizuju u sistemu koncentracije kapitala, nego svesne želje da ove mase vežu za sebe. Socijalisti su smatrali da će bezemljaši i siromašni seljaci ići za njima dokle agrarnom reformom ne dobiju zemlju, a zatim će kao sitni sopstve nici prići svojim »prirodnim« saveznicima — građanskim stranka ma i postati najžešći neprijatelji socijaldemokratije. Zbog toga, kao i zbog očekivanja da će reforma umanjiti agrarnu proizvodnju

[35] Isto i br. 107, 7. maj 1919.

ugroziti prehranu gradskog stanovništva, socijaldemokratske ·anke se nisu ni zalagale za podelu kapitalističkih veleposeda, ć su smatrale da njih treba socijalizovati (komunizirati) i na nji- a organizovati modernu kolektivnu proizvodnju. U tom pogledu cijaldemokrati se nisu mnogo razlikovali od dela komunista.

Na drugoj strani, Pavlu Pavloviću i onima koji su stajali iza ega (pre svega pelagićevcima) bio je vrlo dobro poznat načelan av boljševika prema agrarnoj reformi i seljaštvu uopšte, a bila 1 je poznata i njihova praksa, ali je ipak nisu usvojili. Pelagićevci ı više nego iko u Jugoslaviji kopirali boljševičko iskustvo i da . nam ovo njihovo odstupanje bilo jasno, potrebno je istaći da ı jugoslovenski i mađarski komunisti sarađivali još dok su se ılazili u Rusiji. Ta praksa je nastavljena i posle njihovog povrat- a u svoje zemlje, pri čemu su se jugoslovenski komunisti uglav- om ugledali na svoje iskusnije mađarske drugove, pa čak i onda ada su ovi postupali pogrešno. Mađarski komunisti nisu imali pra- ilan stav prema agrarnoj reformi i seljaštvu i taj svoj neispravan tav su dosledno sproveli u praksi posle uspostavljanja diktature roletarijata u Mađarskoj.[36] Ta činjenica je nesumnjivo olakšala ropast Sovjetske republike i kao primer loše je delovala na agrar- i proletarijat susednih zemalja. Mađarski komunisti su, verovat- o, pošli od toga da, za razliku od spahiluka u Rusiji, u Mađarskoj ominira kapitalistički veleposed, koji se obrađuje na savremen, noderan način i da bi svaka njegova parcelizacija značila unaza- ivanje proizvodnje. Dakle, uzimali su u obzir samo trenutne eko- ıomske momente, ali su gubili iz vida trajne interese odbrane re- 'olucije. Pošto su u jugoslovenskim pokrajinama preko Save i Du- ıava vladali agrarni odnosi slični onima u Mađarskoj, postaje nam asno zašto su jugoslovenski komunisti prihvatili pogrešna stano- ʼišta mađarskih drugova.

Od svih tačaka dnevnog reda Kongresa ujedinjenja jedino :ačka o Državnom veću nije imala unapred određenog referenta i jedino o Državnom veću nije učinjen ni pokušaj da se unapred objavi odgovarajuća rezolucija. Do toga je došlo najviše stoga što se nisu znali stavovi velikog dela socijalističkih organizacija pre- ma imenovanom Privremenom narodnom predstavništvu, te se preuranjenim koracima nije želela stvarati zabuna i izazivati pod- vajanje. Međutim, kada su se u Beogradu uoči Kongresa ujedinje- nja okupili delegati i gotovo svi se izjasnili protiv Državnog veća, obrazovana je komisija i za ovu tačku dnevnog reda, a za njenog predsednika i referenta izabran F. Filipović. Iako je bio zauzet

---

[36] T. Milenković, *Uticaj oktobarske revolucije na koncepciju i de- latnost Jugoslovenskog revolucionarnog komunističkog saveza pelagiće- vaca, Istorija XX veka. Zbornik radova X*, Beograd, 1969, str. 238—240.

brojnim poslovima i obavezama (izabran je za jednog od predsedavajućih Kongresa), Filipović je relativno brzo izradio odgovarajuću rezoluciju i ona je jednoglasno usvojena.[37]

Rezolucija polazi od toga da proletarijat u borbi za svoje konačno oslobođenje treba u principu da se koristi i parlamentarnom akcijom, ali kada će se parlament iskorišćavati kao sredstvo borbe, zavisiće od konkretne situacije. S obzirom na to da je postojeća situacija ocenjena kao revolucionarna, Privremeno narodno predstavništvo kao samozvano i nedemokratsko, da cenzura neće dopustiti da se tribina Parlamenta koristi za komunističku agitaciju, a ne želeći da dâ moralnu potporu »rasklimatanoj buržoaskoj vladavini« — rezolucija je zahtevala da se Privremeno narodno predstavništvo bojkotuje i odmah raspusti, da se odmah izvrši demobilizacija vojske i raspišu izbori za ustavotvornu skupštinu s opštim, jednakim i neposrednim pravom glasa za oba pola i proporcijom za celu zemlju. To da li će se ući u ustavotvornu skupštinu i tamo ostati zavisiće od situacije, a odluku o tome će doneti partijske organizacije putem referenduma ili kongresa.[38]

Iako dnevnim redom Kongresa ujedinjenja nije bila predviđena, ipak je usvojena posebna rezolucija kojom se »najoštrije osuđuje cenzurisanje i zabrana socijalističkih listova«, proganjanje radničkog pokreta, zabrana zborova; »ustaje svom snagom protiv kontrarevolucionarne uloge« jugoslovenske buržoazije u Rusiji, Mađarskoj i susednim zemljama i poziva vlada da »odmah povuče svoje trupe« namenjene gušenju revolucije, jer jugoslovenski proletarijat »nema neprijatelja u radnim narodima tih zemalja«. Dalje je Kongres izjavio solidarnost sa delom ruske i mađarske radničke klase i pozvao jugoslovenske vojnike da »osujete zločinački pokušaj ugušivanja tekovina ove dve revolucije«. Isti apel je upućen vojskama svih zemalja Antante. Rezolucija se završava pozivom jugoslovenskoj vladi da »odmah bezuslovno prizna i vaspostavi normalne i prijateljske odnose« sa sovjetskim vladama u Rusiji, Mađarskoj i Bavarskoj, jer su one jedini i stvarni predstavnici tih zemalja.[39]

III

Poslednji posao koji je Kongres ujedinjenja obavio bio je izbor CPV od 31 člana, Izvršnog odbora CPV, Novinarskog biroa i redakcije »Radničkih novina«. U CVP su izabrani predstavnici svih pokrajinskih organizacija koje su učestvovale na Kongresu ujedinje-

---

[37] T. Milenković, *Doprinos F. Filipovića...*, str. 175.

[38] *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k)*, str. 31—32.

[39] Isto, str. 32—33.

U Izvršni odbor CPV su ušli: Filip Filipović, Živko Topalović, ...a Marković, Negoslav Ilić, Miloš Ilić, Vlada Bogdanović, Vladi... Ćopić, Gejza Brudnjak i Vasa Knežević. Posle Kongresa se ...ršni odbor konstituisao tako što je izabrao Filipovića i Topa...ića za sekretare, Ćopića za organizacionog sekretara (preselio ...u Beograd), a N. Ilića za blagajnika SRPJ(k).[40]

Na Kongresu ujedinjenja su napravljeni brojni kompromisi ...među starih, socijaldemokratskih, i novih, komunističkih shva...nja u pogledu sadržaja kongresnih dokumenata. Ako bi se ka...kter jedne stranke uopšte određivao samo po njenim program...im dokumentima, onda se SRPJ(k) ne bi mogla bez rezerve svr...ati u red komunističkih partija. Međutim, Lenjin je još 1912. ...sao da pri utvrđivanju karaktera neke stranke treba voditi raču...n ne samo o njenom programu, »nego treba da proučavamo stvar...u istoriju partija, (da) proučavamo ne toliko ono šta partije o ...bi govore, nego ono šta one *rade*, kako one postupaju prilikom ...šavanja raznih političkih pitanja, kako se *ponašaju* u stvarima ...oje zadiru u životne interese raznih društvenih klasa«.[41]

Kada se primeni ovaj kriterijum, onda se Kongres ujedinje...ja s pravom može smatrati osnivačkim kongresom Komunističke ...artije Jugoslavije, naročito u razvojno-istorijskom pogledu. To je ...relomni trenutak u istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta, ...ada je stvarno rođena revolucionarna radnička partija, koja će ...akon četrnaest meseci i formalno uzeti komunističko ime.

Značaj Kongresa ujedinjenja nije samo u tome što su se na ...njemu mehanički ujedinile dotadašnje samostalne pokrajinske so...ijaldemokratske partije u jednu opštejugoslovensku radničku par...iju, već i u tome što je tada, uprkos svim nedorečenostima i kom...promisima u kongresnim dokumentima, prihvaćena u osnovi revo...lucionarno-komunistička orijentacija Partije, što je komunistički usmereno krilo radničkog pokreta osvojilo većinu u partijskom rukovodstvu i zauzelo ključne pozicije u pokretu, čime su stvoreni uslovi da Partija *praktično* komunistički deluje. Raspoloženje radničkih masa i delegata bilo je tako borbeno da su komunisti već na Kongresu ujedinjenja mogli da se izbore za komunističko ime nove partije i za unošenje više komunističkog duha u partijske dokumente, ali su se opravdano pribojavali da bi to moglo da dovede do preuranjenog rascepa na komuniste i centrumaše. Radničke mase su plebiscitarno prihvatile i odobrile rascep sa krajnjom socijalističkom desnicom (ministerijalistima) i ona je, zahvaljujući tome, isključena sa Kongresa ujedinjenja i katastrofalno politički poražena, ali su se komunisti bojali da te mase ne bi razumele novi rascep u tom trenutku i da bi mnogi otpali od SRPJ(k).

---

[40] »Radničke novine«, br. 108, 8. maj 1919.

[41] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, Zagreb, 1949, str. 145.

Smatrali su da prvo treba organizaciono okupiti što veći
jugoslovenske radničke klase, ideološki je izgraditi i politički
pitati, pa tek onda pristupiti čišćenju oportunističkih osta
Komunisti su upravo ovako postupili i zadržali radničke mase
sebe.

Izvesnu zabunu pri utvrđivanju karaktera Kongresa uje
njenja, njegovih dokumenata i cele SRPJ(k) stvorili su sami is
ričari. Naime, mnogi istaknuti neimari Partije, tvorci partijs
dokumenata, aktivni učesnici Kongresa ujedinjenja i članovi c
tralnog partijskog rukovodstva postali su kasnije, u izmenjen
međunarodnoj i jugoslovenskoj situaciji, centrumaši, što se g
lo iz vida i u njima gledali reformisti još na Beogradskom kong
su, kada oni to stvarno nisu bili. Stvarno su na Kongresu najm
brojniji bili ubeđeni oportunisti, dok su ogromnu većinu či
prokomunistički i komunistički opredeljeni delegati.

Kada se to kaže, moraju se učiniti i izvesne ograde. Revo
cionarna orijentacija Kongresa ujedinjenja bila je više rezul
spontanog borbenog raspoloženja jugoslovenske radničke kla
usled preživljenih ratnih strahota i teškog posleratnog polož
kao i uticaja socijalističkih republika u Rusiji, Mađarskoj, Bav
skoj i revolucionarnih potresa širom Evrope, nego političke zre
sti proletarijata u celini i njegovog rukovodstva. Poznavanje ma
sističko-lenjinističkog učenja o socijalističkoj revoluciji, diktatu
proletarijata, klasi, partiji, državi i slično i mogućnosti prime
tih saznanja na jugoslovenske prilike bilo je neznatno, površn
ograničeno na pojedince i grupe, što je moralo da dođe do izraža
u pripremi Kongresa, u njegovom radu i u usvojenim partijskim
dokumentima.

Najveća slabost SRPJ(k) je nedostatak razrađene partijsk
politike, taktike i strategije pogodne za šire okupljanje borben
raspoloženih bezemljaša i siromašnih seoskih masa i nacionaln
potiskivanih i ugnjetavanih naroda. Samim tim, SRPJ(k) se u sud
bonosnom trenutku, kada je u bliskoj perspektivi postojala mo
gućnost otpočinjanja socijalističke revolucije, lišavala saradnje
pomoći dvaju moćnih i prirodnih saveznika. Međutim, revolucio
narna partija je stvorena, nalazila se u punom revolucionarnom za
mahu, a njeno organizaciono, idejno, političko i taktičko-strategij
sko sazrevanje će uslediti tokom vremena.

'odor Stojkov

5ocijalno-politička kriza stare ugoslavije i njene posledice

Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (od oktobra 1929. Kraljevina Jugoslavija) trebalo je da bude, po ugledu na sile Antante, pobednice u prvom svetskom ratu, ustavna i parlamentarna monarhija, kao što je to trebalo da budu i ostale novoobrazovane nezavisne države, takozvane države-naslednice, nastale na ruševinama habzburške monarhije, koja je u istoriji zaslužila naziv tamnica naroda.

Međutim, izuzimajući Čehoslovačku sa više snažnih urbanih centara, ni jedna od ovih država nije sačuvala ustavno-parlamentarne sisteme. Pre ili kasnije, njihovo unutrašnjepolitičko uređenje transformisalo se u ovakvu ili onakvu varijantu građanske diktature. Tako je bilo i sa Poljskom, i sa Mađarskom, i sa Kraljevinom SHS, a vrlo slično i sa Rumunijom, Bugarskom i Grčkom, koje su postojale odranije, a iz rata izašle sa manje ili više modifikovanim granicama, u zavisnosti od toga za koji su se od zaraćenih tabora opredelili njihovi vladajući vrhovi. Nikako nije slučajno što su sve to bile pretežno agrarne, i to zaostale agrarne zemlje, svojevrsne periferije industrijski razvijenih zemalja ondašnje Evrope. Agrarne reforme, ukoliko su uopšte i bile sprovedene, realizovane su nedovoljno dosledno. Veleposed nije ukinut

u korist srednjih i nižih slojeva agrarnog stanovništva. Br... srednji i sitni posedi bili su neprekidno izloženi još većem ...njavanju.

Nerazvijena industrija, u kojoj je, po pravilu, gazdovao st... kapital, nije bila kadra da asporbuje suvišnu radnu snagu sa s... Agrarna prenaseljenost, uz agrotehničku zaostalost, postajala... svuda preteći i socijalni i politički problem. Vođstva mnog... nih građanskih političkih stranaka u borbi za vlast isticala... primamljive socijalne programe, ali su oni ostajali, po pra... mrtvo slovo na papiru. U takvim okolnostima sužavala se socija... -politička osnovica vođstava građanskih stranaka. Drugim reči... njihovo diskreditovanje u širokim narodnim slojevima bil... neizbežno. Pred pretećim socijalnim potresima odozdo građa... parlamentarizam pokazao se kao slaba zaštita kapitalističkog dr... tveno-ekonomskog poretka.

U sukobima političkih stranaka i parlamentarnih grupa ar... triraju najkonzervativnije društvene snage, grupe i pojedinci ... vojnih i civilnih vrhova. Zavode se režimi diktature, na čijem ... čelu monarsi i generali koji su po svom autokratskom karakter... odnosu prema komunističkom pokretu i naprednim snaga... uopšte ličili i inspirisali se političkim sistemima i primerima ... šističke Italije i nacističke Nemačke. Kako su se međunaro... odnosi u Evropi tridesetih godina sve više komplikovali, a tot... tarni režimi, zahvaljujući dobrim delom neslozi ili popustljivo... zapadnih velesila, postajali sve nasrtljiviji i uspešniji, tako ... reakcionarna manjina u većini država jugoistočne Evrope pre... otpora demokratskih snaga i jačanja narodnofrontovskih opre... ljenja, čija su jezgra činili komunisti, svoje pozicije sve otvoren... branila traženjem uporišta i vezivanjem za osovinske sile. Pretv... ranje sopstvene zemlje u poligon svestrane ekonomske eksploat... cije i političke dominacije tih sila bila je cena koja je za to pl... ćena. Zbog toga su se ti krugovi morali povući sa istorijsk... pozornice, ponevši na sebi pečat nacionalne izdaje.

I

Kraljevina SHS pošla je, ali za kratko, stazama ustavnog i gra... đanskog parlamentarizma i demokratije. Njeno stvaranje široki na... rodni slojevi su doživljavali kao veliku istorijsku prekretnicu ... ono je istovremeno pobudilo nade da su sada otvoreni putevi z... sticanje nacionalnih sloboda i ravnopravnosti i za preduzimanje... socijalnih zahvata, na što se tako dugo i bezuspešno čekalo pod... tuđinskom vlašću. Od prvobitnih očekivanja i oduševljenja zbo... stvaranja prve zajedničke jugoslovenske države do razočaranja ... socijalni i politički poredak koji je zaveden nije, međutim, pro... teklo mnogo vremena. Dvor i vladajući krugovi oko njega, koris... teći se zaslugama Srbije u prvom svetskom ratu, a podržani o...

elova građanskih vrhova iz drugih jugoslovenskih zemalja, najpre
i isforsirali akt o ujedinjenju 1. decembra 1918, a zatim 1921.
oznati Vidovdanski ustav koji je ignorisao višenacionalni sastav
ržave i, shodno tome, bilo kakav oblik složene državne organi-
acije, sankcionišući državni i nacionalni unitarizam i centralizam.
a taj je način legalizovana politička hegemonija građanskih vr-
ova Srbije, sa monarhijom na čelu, koja je pomenutim ustavom
obila takva ovlašćenja da je parlamentarni poredak već na sa-
nom startu bio okrnjen. Ubrzo mu je zadat još jedan težak udarac.

U danima stvaranja zajedničke države vladajući krugovi Kra-
jevine SHS suočeni su sa veoma složenim spoljnopolitičkim i unu-
rašnjim okolnostima. Niz socijalnih zahteva i revolucionarnih
akcija radnih masa bio je izazvan u prvom redu ekonomsko-soci-
jalnim prilikama na domaćem tlu, nasleđenim problemima, poten-
ciranim posledicama dugog iscrpljujućeg rata, a u znatnoj meri
inspirisan i spoljnim uticajima. Tu je reč, pre svega, o primeru
oktobarske socijalističke revolucije i revolucionarnog poduhvata
narodnih masa u susednoj Mađarskoj.

Ujedinjenje jugoslovenskih zemalja u jednu državnu organi-
zaciju ujedinilo je i najveći deo jugoslovenskih socijalista u jedin-
stvenu radničku partiju. Poneseno širokim revolucionarnim previ-
ranjima u zemlji i strujanjima i zbivanjima van nje, partijsko
vođstvo opredelilo se za komunistička uverenja i učlanilo Partiju
u Treću internacionalu. Ali dug prošlosti morao se platiti. Većina
vodećih ljudi te nove Komunističke partije, formiranih u uslovi-
ma, shvatanjima i delovanju Druge internacionale, teško se snala-
zila u novim okolnostima. Diferencijacije, kolebanja, neshvatanja
revolucionarnih potencijala, zatim nacionalnog kompleksa i, s tim
u vezi, odgovarajućih rešenja za unutrašnje političko uređenje dr-
žave, izgleda da se nisu mogli naprečac prevazići.

Za intenzitet socijalnih previranja i barometar socijalno-po-
litičkih težnji širokih narodnih slojeva svakako je zanimljiva činje-
nica da se i na opštinskim izborima (1920. godine) i, zatim, na
izborima za Ustavotvornu skupštinu veliki broj birača opredelio
za kandidate tako reći tek obrazovane KPJ. Ali to nije bio samo
znak popularnosti komunista i opredeljenja za njihove ideje. To je
istovremeno bila i velika opomena i uzročnik pojačanog straha od
»crvene opasnosti« što je bio obuzeo vladajuće krugove.

U prvo vreme još nekonsolidovan državni aparat nije bio ka-
dar da rigorozno suzbije pritisak odozdo. Pored toga, aktivnost
vladajućih krugova bila je u znatnoj meri usmerena na međuna-
rodno priznavanje nove države, obezbeđenje što povoljnijih gra-
nica, na pridobijanje potrebne većine u Ustavotvornoj skupštini za
projekt unitarističkog i centralističkog ustava. Od samog početka
u tom pogledu nije bilo sloge u građanskim vrhovima. Otpor je
dolazio sa raznih strana, a naročito od vođstva Hrvatske seljačke
stranke, koja je u borbi oko podele vlasti — što se kasnije u dva
maha pokazalo — odupirući se »hegemoniji Beograda«, sakupljala

poene u redovima hrvatskog stanovništva i izrastala u najjaču p tičku stranku na tlu Hrvatske. Treba pomenuti i to da u vla jućim vrhovima nije bilo pune saglasnosti u pogledu postup prema nezadovoljstvu i zahtevima radnih masa. Nije reč o raz u principu, nego u taktici. Naime, svi su bili protiv »boljševizaci naroda, ali dok su konzervativni političari bili za to da se sv snagom državnog aparata udari po revolucionarnom pokretu, do su oni liberalnije orijentisani smatrali da će se veći uspeh posti taktikom polovičnih ustupaka i reformi.

Pod snažnim pritiskom odozdo pristupilo se agrarnoj reform (koja nikad nije dosledno sprovedena), SRPJ(k), odnosno KP priznata je kao legalna politička stranka, na brzinu su preduze polovične mere u korist najamnih radnika. No, dok se time rač nalo na otupljivanje revolucionarne oštrice, u građanskim politi kim krugovima pravljeni su projekti zakona o zaštiti države, kad još niko nije ni znao da će omladinci-komunisti atakovati na živ ministra unutrašnjih poslova M. Draškovića. Neuspeli atentat S Stejića na regenta Aleksandra i ubistvo M. Draškovića od stran omladinaca ogorčenih na starije vodeće drugove zbog njihove ne odlučnosti i popustljivosti povodom vladine uredbe — Obznan (krajem decembra 1920. godine) protiv komunističkog pokreta, bili su tim krugovima dobrodošao povod da od projekta naprave 1921 zakon, koji je KPJ oterao u ilegalnost, a većinu njenih poslanika i rukovodilaca u zatvor. Ali u ovom opštem naletu državnog aparata na revolucionarni pokret, koji je ostavljao utisak snažnog i masovnog pokreta, zanimljivo je da je državni aparat uspeo da ga relativno lako razbije i prinudi na defanzivu. Dve do tada izražene alternative kod partijskih aktivista, u stvari dva ekstrema — insistiranje na metodima parlamentarne borbe i na individualnom teroru — promašile su svoj cilj. Prva krajnost je izazvala drugu, tako da nova, adekvatnija rešenja nisu uspela da se afirmišu. Nije mnogo vredelo ni to što je u ono vreme Partija u svojoj međuratnoj istoriji imala najveći broj članova. To vođstvo nije bilo, a nije ni moglo biti, dovoljno kompaktno, a isto tako ni članstvo. Bile su još pomešane stare i nove navike, stara i nova shvatanja. Rezultat je poznat. Sa ove distance nama je u svakom slučaju lakše da tu stvarnost razmatramo i komentarišemo nego što je bilo ondašnjem rukovodstvu KPJ — da se u njoj snalazi i donosi odgovarajuće odluke. Čini se da smo najbliži istorijskoj istini ako ponovimo konstataciju, izrečenu još na Petom kongresu KPJ, da je to bilo doba detinjstva KPJ.

Odstranjivanjem KPJ sa legalne političke pozornice olakšan je položaj građanskih političkih stranaka. Ali se na taj način obelodanilo da vođstva tih stranaka nisu sposobna, sem grubom silom, da spreče jačanje revolucionarnog pokreta i KPJ. Pored toga, zabranom jedne političke stranke koja je javno delovala i izbacivanjem njenih legalno izabranih poslanika iz Narodne skupštine vođe građanskih stranaka pogazili su same principe demokratije i

amentarizma, u koje su se inače često zaklinjali. Time su oni i znatno potkopali parlamentarizam i ohrabrili dvor i najkonzervativnije snage oko njega da, kad im to bude potrebno, dojče i parlamentarizam i stranačko-politički život u zemlji u ist režima diktature.

Vodeći krugovi građanskih političkih stranaka nisu uspeli da oriste svoju šansu nakon zabrane KPJ. Cepanja i drobljenja od na do same socijalno-političke osnovice doživljavale su sve granske stranke već u ustavno-parlamentarnom periodu, to jest do ođenja šestojanuarske diktature, ali se taj proces najočitije izrao kod onih stranaka čija su vođstva ostvarivala ili, tačnije, nastola da ostvare svoj uticaj u srpskom stanovništvu i bila u pomenutom periodu sama (kao, na primer, Radikalna stranka), ili u oaliciji sa drugim strankama, najčešće na vlasti. Ona su, kao što e kasnije bio slučaj sa vrhovima šestojanuarske diktature, morala ajpre i najviše povući na sebe odijum širokih narodnih masa, jer iti su bila sposobna da konsoliduju političke prilike u zemlji niti u uspela da poboljšaju ekonomsko-socijalni položaj srednjih i nižih slojeva u gradu i selu. Zaokupljena, gotovo zakrvljena neprekidno oko pitanja unutrašnjepolitičkog uređenja države: da li narodno i državno jedinstvo (unitarizam i centralizam) ili neka vrsta složene državne organizacije (dualizam, federalizam ili nešto treće), iza čega se u stvari krila težnja da se produži politička hegemonija građanskih vrhova Srbije, odnosno da se ona razgradi i pristupi podeli vlasti sa vodećim krugovima najbrojnije političke stranke u Hrvatskoj — HSS, vođstva građanskih stranaka su do krajnje mere zapostavljala akutne socijalne teškoće. Socijalni programi bili su zanimljivi samo kao obećanja u izbornim borbama, da bi se na njih potom zaboravilo — do novih izbora.

Stvaranje i razgrađivanje stranačkih blokova i vladajućih koalicija bilo je stalno na dnevnom redu, pri čemu su se stranačka vođstva u borbi za parcijalne interese međusobno veoma neprijateljski odnosila, cepajući se i unutar pojedinih vođstava, bez obzira na to da li su na vlasti ili ne. To je još više trovalo stranačko-parlamentarni život, a podsticano je neprekidno i od reakcionarnih snaga u dvoru i oko njega — od pobornika režima »jake ruke«, koji će, kako se govorilo i u njihovim glasilima pisalo, onemogućiti »stranačku oligarhiju« i već jednom zavesti red u zemlji. Rukovođena svojim uskogrudim interesima, gotovo sva vođstva značajnijih građanskih stranaka podlegala su ovim uticajima, što je unosilo još više strasti i konfuzije u stranačko-parlamentarne odnose. U takvim okolnostima morala se sužavati socijalno-politička osnovica tih vođstava. Ona su gubila poverenje masa. Problem je utoliko složeniji što su na taj način proigrane ne samo šanse vođstava političkih stranaka da nose politički život u zemlji već je zbog njihovog diskreditovanja u narodu diskredi-

tovan i sâm princip građanskog parlamentarizma i ustavno... otvoren put monarhodiktaturi. KPJ, kao što je poznato, nije ... u stanju da snažnije deluje na društveno-politička zbivanja ... zemlji. Do koje mere su stranačka vođstva u Srbiji izgubila oslo... i poverenje siromašnijih slojeva može se, pored ostalog, ilus... vati primerom takozvanih vanstranačkih zborova seljaka-duž... Rešenje tog akutnog socijalnog problema sela tražilo se već ... mimo političkih stranaka i vođstava. Tu nije toliko bitno oda... je poticala inicijativa za ove zborove (jer postoje hipoteze da ... oni konspirativno inicirani iz dvora, da bi se tako pokazala nem... i izolovanost stranačkih prvaka), bitnije je to šta se zahtevalo i ... koji se način zahtevalo.

U stegama monarhodiktature traženo je rešenje za nara... nacionalne i socijalne suprotnosti. Razočarane u stranačke vo... narodne mase su novi režim primile bez suprotstavljanja, u pr... mah čak sa izvesnim nadama. Ali diktatura, koja je nastupila ka... nadnacionalna, natklasna i nadstranačka, samo je za kratko vreme mogla te suprotnosti da priguši, pošto faktički ona drugi program nije ni imala. Parlamentarni prvaci, od kojih se većina nije soli... darisala sa šestojanuarskim režimom, pokazali su i u novim okol... nostima svoju nemoć. Nisu se osmelili da javno osude režim poja... čanog nacionalnog ugnjetavanja i nekontrolisane samovolje držav... nog aparata. Reklo bi se čak da su diktaturu primili sa olakša... njem, čime su još više pokazali svoju nesposobnost da sredstvima stranačko-parlamentarnog mehanizma konsoliduju ekonomsko-so... cijalne i političke prilike u zemlji. Ali nije trebalo mnogo čekati pa da u istom smislu i monarhodiktatura ispolji svoju nemoć. Ona, uostalom, nije, kao što smo napomenuli, ni istakla svoj eko... nomsko-socijalni program. Njen se zadatak sastojao u tome da guši silom nacionalne pokrete i da održi ekonomsko-socijalni po... redak. Nastupivši kao reakcija konzervativnih krugova na krizu oko unutrašnjepolitičkog uređenja države, ispod čije je površine postojala, ako ne neposredna, a ono potencijalna opasnost od soci... jalnih potresa sa nepredvidljivim posledicama — diktatura je tu opasnost približila.

Velika ekonomska kriza, sa svojim razornim dejstvom prvo u oblasti poljoprivrede, a potom u svim privrednim granama, znatno je komplikovala opšte prilike, utoliko više što vladajući krugovi nisu pokazali volju da njeno dejstvo amortizuju merama u korist nižih slojeva, već obrnuto. Zbog toga je kriza oko unutraš... njepolitičkog uređenja neminovno prerastala u opštu socijalno-političku krizu, koja je svoj epilog dobila u aprilskom slomu 1941. godine. Seljački dugovi, na primer 1932, kada je kriza kulminirala, iznosili su, prema zvaničnim podacima, više od 7 milijardi ondašnjih dinara. Prema izveštajima banova, stanovništvo u pasivnim krajevima je gladovalo. Socijalna beda ne samo najamnih radnika

-o i velikog dela sitnih seljaka dobijala je zastrašujuće razmere. leži uglavnom odgovor na pitanje zbog čega ni vođstva građan-n stranaka ni režim diktature nisu mogli u svom delokrugu da irže i kontrolišu raspoloženje ne samo radničkih nego i seljačkih ısa. To raspoloženje se, naprotiv, kretalo sve više ulevo, uz :nju ka temeljnom preobražaju socijalnog i političkog poretka u mlji. Tu nisu mnogo pomagale analize, saznanja i čuđenja vla-nih stručnjaka — otkud da seljaci, koji po svome biću ne bi ebalo da prihvataju komunistička uverenja — to ipak čine.

[

Kao što je poznato, jedina politička organizacija koja je bez dvo-umljenja odmah ušla u neravni okršaj sa aparatom diktature, i budući u to vreme i sama organizaciono nesređena i, uz to, bez dovoljno uticaja na mase, pretrpela ogromne gubitke, bila je KPJ. Diktatura, oslobođena otpora od strane građanskih opozicionih vođstava, sručila se svom žestinom na KPJ. To je bio jedan od najtežih perioda u istoriji KPJ. Znatan broj partijskih organizacija je razbijen, deo rukovodstva pobijen, a deo napustio zemlju. Bitno je, međutim, to da državni aparat ipak nije postigao svoj cilj. Ne samo da KPJ nije uništena nego je od 1932, i pored nesmanjenih progona, započeo proces njene relativno brze regeneracije. Zbog žrtava koje su podnosili, zbog primera hrabrosti i upornosti u odupiranju državnoj sili, pripadnici Partije stekli su veliki ugled u narodu. Koliko je za KPJ predstavljao hendikep što je početkom tridesetih godina njeno rukovodstvo bilo van zemlje, slabo poznavalo prilike u zemlji, a deo rukovodećih ljudi formiran i inficiran frakcijskim podelama i sukobima nakon prinudnog prelaska KPJ u ilegalnost, toliko su, s druge strane, u samoj zemlji na robiji, odnosno u neposrednim akcijama, izrastali novi, mladi ljudi koji su umeli da shvate svu pogubnost frakcijskih sukoba i osete politički puls širokih radničkih slojeva. Njihov značaj i uticaj su sve više rasli, kako u procesu regeneracije same KPJ i njenog oslobađanja od doktrinarstva, prevaziđenih starih šablona, tako i u radnim masama.

Najdinamičniji deo mlade generacije, školovane, a i druge, opredeljivao se za progresivne ideje i u tom smislu se aktivirao. Prvi javni masovni protest protiv režima diktature potekao je iz redova studentske omladine u Beogradu, zatim u Zagrebu i Ljubljani još krajem 1931. i početkom 1932. godine. Vlasti najaktivnije »buntovnike« proteruju iz univerzitetskih centara u zavičajna mesta, ali oni tamo, naišavši na pogodno tle, nastavljaju uspešno sa revolucionarnom delatnošću, pa je to bila neka vrsta bumeranga. Pored većih radničkih središta, srednje škole, a pogotovu

univerziteti postali su značajni centri u kojima se razvijala revo-lucionarna misao i aktivnost i odakle su zračile komunističke ideje. Poznati britanski javni radnik i univerzitetski profesor R. W. Seton-Watson boravio je krajem septembra i početkom oktobra 1936. u Jugoslaviji. Bio je i u Beogradu i Zagrebu. U Zagrebu je rekao da su mu kolege u Beogradu saopštile da 80% beogradskih studenata »ima komunističko uverenje«. Brojka je možda pre-rana ako se pod njom podrazumevaju članovi KPJ ili SKOJ-a, ali je u svakom slučaju simptomatična za raspoloženje i opredeljenja mlade generacije. S tim u vezi može se, ne pominjući ostalo, ukazati na masovne demonstracije marta 1937, prilikom dolaska italijanskog ministra inostranih poslova G. Ciana u Beograd, aprila odnosno juna iste godine, povodom poseta E. Beneša, predsednika Čehoslovačke, odnosno von Neuratha, ministra inostranih poslova Trećeg Rajha i u decembru, takođe 1937, prilikom boravka I. Del-bosa, francuskog ministra inostranih poslova.

Pored talasa radničkih štrajkova, ovi i drugi slični primeri ukazuju na činjenicu da je novo rukovodstvo KPJ umelo da de-luje na nov način. Formiran je širok progresivan pokret, čije su jezgro i pokretačku snagu činili pripadnici KPJ i SKOJ-a. Uslov za to bila je sposobnost novog rukovodstva da prethodno odlučno i efikasno sredi stanje u vlastitim redovima. Uspeh tog poduhvata je utoliko značajniji što je učinjen u ne malo složenim i deli-katnim kako unutrašnjim prilikama tako i u međunarodnom rad-ničkom pokretu i u okolnostima međunarodnog zapleta iz kojega se nazirao skori konflikt. Iako je KPJ i dalje morala raditi ilegalno, njeno delovanje u raznim legalnim organizacijama bilo je veoma javno i očevidno. Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je prisi-ljeno da mnoge društvene organizacije, koje su bile uporišta vla-dajućih vrhova, u godinama uoči drugog svetskog rata zabranjuje zbog »destruktivne«, to jest komunističke delatnosti. Sačuvana dokumentacija državne provenijencije upućuje na zaključak da su vladajući vrhovi bili, s jedne strane, u gotovo paničnom strahu od rastuće »boljševičke opasnosti« i, s druge, da, uprkos činjenici što su organi bezbednosti bili dobro obavešteni o novim metodima delovanja KPJ, državni aparat nije više kao ranije bio kadar da taj rast revolucionarnih raspoloženja i aktivnosti suzbije.

Moglo bi se reći da je u društveno-političkom životu u Jugo-slaviji nastajala situacija kada su se počela ispunjavati oba neop-hodna preduslova koja prethode korenitim socijalno-političkim preobražajima; naime, ne samo da je ideja stremila masama nego i mase ideji. Iz onovremenih dokumenata moglo bi se navesti više ilustracija za to. Ograničićemo se na samo jedan iz mnoštva raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova (pov. br. 38206 od 12. avgusta 1937), a sličnih je bilo i u narednim godinama. U njemu se upo-

-ravaju organi bezbednosti da pozdravljanje stisnutom levom :snicom iznad glave uzima maha i da »biva skoro redovan poz-·av naše omladine«. Štaviše, kaže se dalje, u Crnoj Gori seljaci .ko pozdravljaju žandarme. Područnim organima se naređuje »da : ovoj pojavi, koja je već primila veće razmere i koja u stvari ıači jednu posebnu formu opšte komunističko-destruktivnog rada, tane na put«.

Represivna unutra, a proosovinska u spoljnopolitičkoj orijen-aciji, politika vlade M. Stojadinovića nije mogla biti popularna u ıarodu. Zbog toga je zamisao u vezi sa Jugoslovenskom radikal-ıom zajednicom (JRZ) morala promašiti i ona je nužno doživela .stu sudbinu stranke na papiru, kao što je bio slučaj i sa šesto-januarskom Jugoslovenskom nacionalnom strankom (JNS). Forsiranje JRZ na području Srbije prouzrokovalo je nova cepanja građanskih političkih organizacija i njihovu dezorijentaciju. Stojadinovićevo podražavanje Musolinija i Hitlera izazivalo je krajnje ogorčenje u narodu i doživljavano je kao vređanje narodnog demokratskog opredeljenja i slobodarskih tradicija. Britanski poslanik u Beogradu je 1938. godine izveštavao svoje ministarstvo inostranih poslova da je M. Stojadinović najomrznutiji čovek u Jugoslaviji.

Povećanje nesigurnosti u sopstvenoj zemlji imalo je za posledicu to da su vladajući vrhovi u Jugoslaviji i za vlade M. Stojadinovića i za vlade Cvetković — Maček sve više klizili u vode Rima i Berlina, pooštravajući represivne mere u unutrašnjoj politici. Otpor vođstava građanske opozicije vladinoj politici u okolnostima veoma zaoštrenih nacionalnih i socijalnih suprotnosti nije dosezao do težnji i potreba širokih narodnih slojeva. To je bila aktivnost nedovoljno homogenih grupa koje su insistirale na starim stranačkim podelama i u najbitnijim pitanjima koja je postavljao sâm život imale ograničen domet. Kao najveći rezultat dugih pregovaranja prvaka građanske opozicije bile su njihove zajedničke izborne liste na petomajskim izborima 1935. i na izborima decembra 1938, a nešto pre toga stvaranje takozvanog Bloka narodnog sporazuma, koji svojim programom nije otišao dalje od sporazuma o proceduri u rešavanju hrvatskog pitanja. Veliki odziv birača, uprkos javnom glasanju, i 1935. i 1938. za zemaljsku kandidatsku listu takozvane Udružene opozicije, bio je, pre svega, protest birača protiv politike vladajućih vrhova, ali i znak, može se reći, blanko poverenja opozicionim vođstvima koja su na izbore išla bez zajedničkog programa. To poverenje ona, međutim, nisu bila sposobna da opravdaju, pa ga nisu mogla ni održati. Što se tiče posledica jednih i drugih izbora po vladajuće vrhove, zanimljivo je da su oba predsednika vlade (B. Jevtić 1935. i M. Stojadinović početkom 1939), posle »sjajnih izbornih pobeda«, bili smenjeni sa svojih položaja od strane prvog namesnika, kneza Pavla.

Te i takve smene spadale su u okvir taktike, koju inače nije izmislio, da će sa promenom ličnosti na istaknutim položaji[illegible] sve krenuti nabolje.

Svojom ograničenošću i isključivošću, kao i strahom od p[illegible] kreta odozdo, od socijalnih nemira koji mogu potresti i sa[illegible] temelje društveno-ekonomskog poretka, građanska opoziciona v[illegible] stva su u stvari produžavala život reakcionarnih režima, pa se sama izolovala od narodnog pokreta koji se elementarnom sn[illegible] gom, pod vođstvom KPJ, formirao i pored njihovog odupiranja. Zborovi Udružene opozicije, počev od poznatog kragujevačkog zbora avgusta 1935. pa nadalje, pretvarali su se u zborove antifašističkog narodnog fronta. Na njima su dominirali zahtevi iz političkog i socijalnog programa, koji je isticala KPJ: prevazilaženje starih stranačkih međa i podela, nacionalna ravnopravnost i unutrašnje političko preuređenje države, odbrana nezavisnosti zemlje od preteće fašističke agresije, puna demokratizacija političkog života, temeljne socijalne reforme u korist radnih slojeva, diplomatsko priznavanje i savez sa SSSR-om. Sve je to svedočilo o tome da narodne mase nisu više očekivale rešenje svojih problema i težnji od poludiktatorskog režima, niti su imale mnogo poverenja u građanska opoziciona vođstva. Više nije mnogo vredela propaganda vladajućih krugova, pa i većine lidera građanske opozicije, o KPJ kao stranoj agenturi ili o komunističkim idejama kao o isključivo importovanoj robi. Širina i dubina narodnofrontovskog pokreta, koji su organizovali i vodili komunisti, svedočile su o nečem drugom.

Pomeranja koja su se u društveno-političkom životu stare Jugoslavije zbila u godinama uoči drugog svetskog rata u korist progresivnih snaga očituju se i u pojavi i jačanju levih krila u građanskom političkom taboru. Njihova pojava i pogotovo jačanje njihovih pozicija u narodu bili su u stvari zasnovani na distanciranju prvaka te građanske levice od odbojnog stava opozicionih vođa prema antifašističkom narodnom frontu i saradnji sa KPJ, na njihovom zalaganju za demokratske reforme i odbranu nezavisnosti zemlje, dakle, na zahtevima istim, odnosno bliskim onima koje je isticala KPJ.

Uoči 25. i 27. marta 1941. osnovne društveno-političke diferencijacije su već bile izvršene. U stvorenoj političkoj klimi malo je bilo izgleda da potpisivanje akta o pristupanju jugoslovenske vlade Trojnom paktu ostane na trenutnim nepovoljnim komentarima u narodu. (»Svako čudo za tri dana« — odgovorio je D. Cvetković po povratku iz Beča na beogradskoj železničkoj stanici šefu policije kad mu je ovaj referisao da je odjek u narodu veoma nepovoljan.) Jasno je stoga zbog čega su izvršioci prevrata u noći 27. marta mogli računati na to da će njihova akcija uspeti. Ali se, s druge strane, pokazalo i to da se baš zbog političkog raspoloženja i težnji narodnih masa taj čin nije mogao zaustaviti na granicama koje su mu njegovi organizatori i izvršioci želili da postave.

25. i 27. mart 1941, svaki na svoj način, veoma su reljefno poka-li odnarođenost i dotrajalost jednog društveno-političkog siste-a, kao i to da je KPJ za relativno kratko vreme izvršila veliki datak pripremanja i predvođenja širokog narodnog pokreta u ıdbonosne okršaje i ka istorijskoj prekretnici koja je već poči-jala. Istorija je i ovog puta potvrdila činjenicu da za kretanje :dnog društva napred, za stvaranje korenitih socijalno-političkih rekretnica nije bitna brojčana veličina jedne organizovane druš-veno-političke snage, već to koliko je ona objektivno spoznala atu stvarnost i tendencije društvenog razvitka, u kolikoj je meri tvarni reprezentant interesa širokih narodnih slojeva i koliko e kadra da već otvorene procese u datim okolnostima podstiče i nogućnosti pretvara u novu stvarnost.

Dragoje Žarković

Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva

*(Povodom knjige M. Korаća »Socijalistički samoupravni način proizvodnje«)**

I

1. Kao što je poznato, tek sa nastankom kapitalizma i dominacijom robne proizvodnje politička ekonomija se formira kao posebna nauka, i to kao *politička ekonomija kapitalizma.*

Roza Luksemburg je prihvatila gledište Tugan-Baranovskog, prema kome će kraj kapitalizma označiti i kraj političke ekono-

* Redigovani tekst autorove uvodne reči na raspravi povodom knjige M. Korаća, koja je održana u Subotici 9. marta 1979. u organizaciji Centra za radničko samoupravljanje Radničkog univerziteta »Veljko Vlahović« iz Subotice i časopisa »Savremenost« iz Novog Sada.

mije kao teorijske nauke. Nikolaj Buharin delio je isto mišljenje, jer, po njemu, potpuna jasnost ekonomskih odnosa u socijalizmu neće zahtevati teorijske analize.

U diskusiji iz 1925. godine Skvorcov-Stepanov je dao kritiku toga gledišta. Godine 1929. objavljene su Lenjinove »Primedbe na Buharinovu knjigu Ekonomika prelaznog perioda«, pa javnosti postaje poznato i Lenjinovo gledište o tom pitanju, koje se razlikovalo od Buharinovog.

U periodu 1935—1936. godine u Sovjetskom Savezu je bilo prevaziđeno gledište da se sa kapitalizmom završava i politička ekonomija.

U univerzitetsku nastavu uvodi se kurs teorije sovjetske privrede, a zatim i sovjetske ekonomske politike.

Godine 1954. pojavljuje se i prvi udžbenik političke ekonomije, sa posebnim delom o socijalističkom načinu proizvodnje.

Danas u svetu već postoji mnogo udžbenika političke ekonomije socijalizma, pa i neki udžbenici *istorije političke ekonomije socijalizma.*

Godine 1977. pojavljuje se knjiga profesora Miladina Koraća pod naslovom *Socijalistički samoupravni način proizvodnje,* koja predstavlja, kako autor ističe, prvu skicu političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva. Dakle, reč je o političkoj ekonomiji, kako bi neki rekli, jednog od više modela socijalizma — samoupravnog socijalizma. To je, svakako, bar sa formalne strane, novina u razvitku političke ekonomije socijalizma.

Kad govorim o formalnoj strani, onda imam na umu činjenicu da knjige koje nose naslov »politička ekonomija socijalizma« u raznim socijalističkim zemljama dobrim delom sadrže elemente ekonomike, privredne istorije i ekonomske politike socijalističke zemlje iz koje je autor (ili autori) takve knjige.

2. Prvi elementi političke ekonomije socijalizma proistekli su iz socijalističke kritike kapitalističkog načina proizvodnje, u čijim nedrima sazrevaju objektivne i subjektivne pretpostavke socijalističke revolucije.

Moglo bi se reći da je istorija političke ekonomije socijalizma dobrim delom istorija teorijskog osmišljavanja prirode socijalističke svojine na sredstvima za proizvodnju, otkrivanje njene unutrašnje sadržine, zakonitosti njenog razvitka. Nema sumnje da socijalističko vlasništvo na sredstvima za proizvodnju predstavlja kako polaznu tako i završnu tačku analize socijalističkog načina proizvodnje.

Dosadašnje iskustvo je pokazalo da bez tržišta ne može postojati niti se razvijati socijalistički način proizvodnje, a bez teorijske razrade mnogih pitanja robne proizvodnje u socijalizmu ne može se razvijati politička ekonomija tog načina proizvodnje.

II

1. Prvo pitanje koje se postavlja u jednoj raspravi kakva treba da bude ova naša današnja povodom knjige profesora Korača jeste: postoje li razne vrste, razni modeli socijalizma koji se međusobno *toliko* razlikuju da ih ne može obuhvatiti jedna nauka – politička ekonomija socijalizma, već su nužne *posebne* političke ekonomije socijalizma, kao, na primer, politička ekonomija samoupravnog socijalizma, politička ekonomija administrativnog socijalizma i druge.

Čitanjem pomenute knjige profesora Korača lako se može zaključiti (na što upućuje i njen naslov) da on smatra da postoje bitne razlike među raznim socijalizmima, koji, po njegovom mišljenju, predstavljaju čak različite načine proizvodnje, i da su nužne posebne političke ekonomije tih različitih socijalističkih načina proizvodnje.

Sa ovim stavom profesora Korača ne bih se mogao složiti. Naprotiv, u potpunosti sam saglasan sa mišljenjem Edvarda Kardelja, koje ću ovde prezentirati jednim njegovim većim citatom:

»Pitanju suštine socijalizma — ističe E. Kardelj — prilazim sa stanovišta naučnog socijalizma... Iz toga sledi da na socijalizam ne gledam kao na oblik nekakvog idealnog društva, koje je u svojoj glavi zamislio neki ideolog, nego kao na objektivno uslovljeni istorijski proces u razvoju društveno-ekonomskih odnosa među ljudima.

Zato i nisam pristalica tzv. teorije o različitim modelima socijalizma. Istorijski uzeto, socijalizam je jedinstven svetski proces u koji spadaju različiti pojavni oblici... To kako se svi ti procesi politički i idejno izražavaju — druga je stvar. Ali, istorijski uzeto, svi ti potoci se na kraju krajeva ulivaju u jednu reku. Što se pri tome među nosiocima svih tih procesa bije idejna i politička borba — isto je tako razumljivo i neizbežno, jer tako se gradi svest čovečanstva. Drugim rečima, mada branim naš put socijalističkog razvoja i zauzimam kritički stav prema mnogim drugim, ne poričem »krvno srodstvo« između nosilaca svih tih procesa.

Kao što vidite, nisam pristalica bilo kakvih recepata za »jedino pravilan socijalizam«, jer u socijalizmu vidim svetski proces koji oslobađa progresivne društvene snage, koje organizuje radnička klasa svojim društvenim položajem u ostvarivanju takvih i sličnih ciljeva o kojima sam govorio. A tempo i oblici toga procesa zavise od prostora i vremena u kojem teče, a naravno i od ljudi, pre svega od vodećih snaga socijalističke svesti, od kojih zahteva da budu svesni mogućnosti koje im daju objektivno date prilike. Prema tome, u svemu tome nisu u pitanju različiti modeli

socijalizma, nego različite realnosti i razlike u svesti ljudi u jedinstvenom istorijskom procesu nastajanja socijalističkih odnosa među ljudima.«[1]

Nema sumnje da su i putevi kapitalističkog razvitka u raznim zemljama bili različiti, ali su oni obuhvatani i obuhvataju se u okviru jedinstvene nauke — *političke ekonomije kapitalizma.*

2. Kao što je poznato, socijalizam je prelazni period iz klasnog u besklasno društvo u kome postoji niz ostataka klasnog društva (naročito kapitalističkog), koji će sa razvojem proizvodnih snaga postepeno nestajati, a sve će se više razvijati klice budućeg komunističkog društva, koje proističu iz suštine socijalističke revolucije.

Hteo bih ovde posebno da ukažem na jednu od bitnih postavki marksističke teorije — da proizvodne snage određuju stvarni karakter društvenih odnosa.

Tehnika kao materijalizovana sila znanja izražava nivo proizvodnih snaga.

Korenite promene u društvenim odnosima nastaju tek sa korenitim promenama u razvitku tehnike.

Kao što je poznato, u razvitku tehnike razlikuju se tri etape:

1. tehnika alata (ručnog rada),
2. tehnika mehaničkih uređaja (mašina),
3. kibernetska tehnika (tehnika automata).

Tehnici ručnog rada odgovaraju društveni odnosi lične zavisnosti. Svejedno da li je reč o prvobitnoj zajednici, gde je čovek zavisan od svog roda i plemena, ili pak o robovlasništvu i feudalizmu — gde je opet lično zavisan od drugih ljudi.

Tehnici mehaničkih oruđa odgovaraju odnosi lične nezavisnosti, ali zavisnost preko stvari, roba, zavisnost preko novca. Ta tehnika danas bitno odlikuje i kapitalizam i socijalizam. I otuda postoje, pored nesumnjivih razlika, i određene sličnosti u društvenim odnosima. Svejedno, našao se običan čovek u Beogradu, Moskvi, Parizu ili Njujorku bez novca, zna se u kakvoj će situaciji biti i kako će se osećati.

Trećem tipu tehnike, kibernetskom, koja tek treba da postane u punom smislu reči stvarnost, odgovaraće društveni odnosi u kojima neće biti nikakve zavisnosti pojedinca, nego će, naprotiv, postojati zavisnost društvenog napretka od svestranog razvitka sposobnosti svakog člana društva.

Mislim da isticanje ovih veza između tehnike i društvenih odnosa ima puno smisla jer može da nas oslobodi izvesnih iluzija,

---

[1] Iz intervjua E. Kardelja objavljenog u »Borbi« 30. aprila, 1. i 2. maja 1974.

kojih ima u nas u teoriji i praksi, i — da tako kažem izvesnih nezadovoljstava sa stvarnim stepenom razvijenosti samoupravljanja, sa problemima koji se javljaju u razvitku samoupravljanja jer u nas se čine intenzivni pokušaji da se ostvari široka demokratizacija razvitkom samoupravljanja, ali se birokratizam, tehnokratizam i drugi vidovi društvenih odnosa suprotnih samoupravljanju ipak nameću. Mi ih izbacujemo na vrata, a oni nam se vraćaju kroz prozor, i toga će nesumnjivo biti sve dok se ne prevaziđe ova tehnika mehaničkih oruđa koju je stvorio kapitalizam i koju socijalizam prihvata i do danas je razvija uglavnom u onom pravcu koji je karakterističan za kapitalističke zemlje.

Prema tome, ako bi se govorilo o tehnologiji koja odgovara samoupravljanju, onda je to tehnologija komunističkog društva kibernetska tehnika. Potrebni su veliki napori da bi se dostigao takav razvitak tehnike i tehnologije koji bi omogućio da se samoupravljanje *de facto* razvije i afirmiše kao društveni odnos u kome će u punoj meri biti stvoreni uslovi za svestrani razvoj svake ličnosti.

Ako problem vezujemo za konkretnu situaciju, onda mislim da moramo imati na umu, pre svega, posledice, pa i probleme u ostvarivanju samoupravljanja, koje u društvenim odnosima nameće profesionalna podela rada proizašla iz takve tehnike i tehnologije. A ona se odlikuje ogromnom parcelizacijom, specijalizacijom, pri kojoj čovek može da se razume samo u jedan uzak krug pitanja iz njegove struke, a neznalica je, stvarno, u pogledu niza drugih problema. Samoupravljanje pretpostavlja ljude sveznalice koji će moći da se razumeju u mnoštvo problema. A situacija je takva da nas je profesionalna podela rada učinila vrlo jednostranim. A od samoupravljača se traži da kompetentno diskutuje da donosi odluke o nizu pitanja, ali usled te jednostranosti dolazi do izvesne formalizacije, koju je dr Neca Jovanov veoma temeljno analizirao, posebno kad je reč o načinu odlučivanja u skupštinama društveno-političkih zajednica, u većima udruženog rada, ili o odlučivanju u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, gde je često izražena određena samoupravna forma, a u suštini se održavaju stari odnosi koji su se želeli prevazići.[2]

Kibernetska tehnologija i tehnika nameću krupne promene u podeli rada. One, kao što je poznato, vode sažimanju profesija, i u materijalnoj proizvodnji hiljade tih profesija svode se uglavnom na tri vrste međusobno povezanih specijalizacija. Jedna obuhvata one radnike koji projektuju tu kibernetsku tehniku, druga one koji kontrolišu njen rad i treća one što održavaju kibernetske uređaje. Za sve tri vrste poslova potrebna su veoma široka politehnička i opšta znanja, i to je onaj novi momenat koji će uticati

---

[2] Vidi raspravu dr Nece Jovanova, »Marksistička misao«, br. 6/1978.

na to da širina znanja čoveka-proizvođača sve više dolazi do izražaja. A to je ono što pretpostavlja stvarni razvitak samoupravnih odnosa.

S druge strane; poznato je da se bez osetnog skraćivanja radnog dana (a za to je bitan uslov porast produktivnosti rada, a ona zahteva tu novu tehniku i tehnologiju) ne može ograničavati carstvo nužnosti koje vlada u proizvodnji, u radnom danu, niti se može širiti carstvo slobode koje nastaje u slobodnom vremenu. I ne samo to. Razvitak tehnike i tehnologije će omogućiti da se oslobodimo niza problema koji nas danas sažno pritiskaju i koji sednice naših samoupravnih organa produžuju, otežavaju i čine ih ponekad nezanimljivim. Mnoga pitanja, pre svega materijalne prirode, otpašće u uslovima visokog životnog standarda, i tada će ljudi moći da se posvete onim suštinskim, bitnim problemima stvaralačkog karaktera, a neće se, kao sada, baviti različitim brojnim pitanjima koja su često pretežno stručna (tehničko-ekonomska), i onda će samoupravljanje u punoj meri dobiti onu sadržinu koja će ga činiti interesantnim, pa neće biti problema oko dolaženja ljudi na sednice, da im do kraja prisustvuju i da aktivno učestvuju u raspravi.

Dokle god je životni standard relativno nizak, dokle god čovek mora da se bori za svoj svakodnevni nasušni hleb, da misli kako će izaći na kraj s ličnim dohotkom, ne može se očekivati njegovo aktivno učešće u razrešavanju niza društvenih problema.

Imajući na umu te momente, mislim da je ukazivanje na veze između tehnike i društvenih odnosa veoma značajno, naročito zbog toga što socijalizam konačno treba da učini i prve korake ka oslobađanju od tehnologije koju kapitalizam razvija i kojom se intenzivnost rada sve više povećava, i zbog čega se čovek u proizvodnji toliko iscrpljuje da, nakon osam sati rada, više ne može da se ničim drugim bavi. Ovaj problem je posebno potenciran drugim posledicama tehnike koju je razvio kapitalizam, kao što su srozavanje kvaliteta života čoveka i svi problemi koji iz toga proističu, a o čemu socijalističko društvo konačno mora da povede računa.

3. Profesor Korać u svojoj knjizi (str. 35) citira stav iz *Platforme za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, prema kome se nalazimo tek »na početku procesa udruživanja i naš rad još nije udružen«. Korać ističe (str. 35) »da stvarnu društvenu sadržinu socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje predstavlja udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene reprodukcije s ciljem svesnog regulisanja tog procesa, uključiv i odnose među ljudima, od strane tih istih radnika...«

Profesor Korać dalje naglašava »da predmet proučavanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva jeste način proizvodnje koji u praksi (pa ni u jugoslovenskoj) još ne postoji kao oformljen sistem odnosa u kome su samoupravni odnosi proizvodnje već postali dominantni« (str. 38).

Po mom mišljenju, ono što Korać podrazumeva pod socijalističkim samoupravnim načinom proizvodnje jeste komunistički način proizvodnje, koji je još vrlo daleko i od nas i od celokupnog čovečanstva.

Naime, svaki oblik monopola svojine na sredstvima za proizvodnje može se ukinuti tek u komunizmu.

Pitanje je: ima li već sada smisla teorijska analiza kojom se pretpostavlja da je takav odnos već uspostavljen? Da li se politička ekonomija komunizma može razvijati pre nego što je komunizam postao stvarnost? Ako je i ekonomska teorija misaono ispitana praksa (a šta bi drugo mogla biti?), može li se već sada pisati politička ekonomija komunizma? Moji odgovori na ova pitanja svode se na jednu reč: Ne!

Na strani 61. svoje knjige profesor Korać kaže: »Kada je likvidiran svaki monopol svojine na sredstvima za proizvodnju, odnosno kada su ona dobila nesvojinsko obeležje i tim stvoreni objektivni društveni uslovi da ljudski rad postane jedina osnova upravljanja i prisvajanja, tada u samoupravnim proizvodnim jedinicama kao osnovnim privrednim ćelijama samoupravnog načina proizvodnje, dolazi do zasnivanja bazičnih samoupravnih odnosa proizvodnje.«

Po mom mišljenju, dokle god postoji robna proizvodnja i posredno prisvajanje, takva situacija u stvarnosti ne može nastati.

Uzmite, na primer, razne ekstradohotke koji se prisvajaju po osnovu korišćenja datih faktora proizvodnje. Korišćenje ovakvih ili onakvih sredstava za proivzodnju i te kako utiče na stepen produktivnosti rada i, preko toga, na ovakvo ili onakvo prisvajanje u okviru takozvane primarne raspodele.

4. U dosadašnjim raspravama o karakteru proizvodnje u socijalizmu došle su do izražaja različite koncepcije.

Prema jednom mišljenju, proizvodnja u socijalizmu nema robni karakter, već se koriste samo spoljni oblici robno-novčanih odnosa. To gledište demantuje stvarnost socijalističkih zemalja u kojima robno-novčani odnosi nisu samo neka forma već jedna od suštinskih odlika.

Prema drugom gledištu, za socijalizam je tipičan nov istorijski oblik robne proizvodnje — socijalistička robna proizvodnja, kojoj neki naši teoretičari daju i atribut *samoupravna*. Ističe se da robna proizvodnja nije karakteristična samo za kapitalizam, već da je postojala i u pretkapitalističkim načinima proizvodnje kao sporedan oblik privređivanja. Ona u socijalizmu, po ovoj koncepciji, treba sve više da se razvija. Zakon vrednosti javlja se kao regulator socijalističke privrede. Suština planiranja ekonomike, po ovoj koncepciji, svodi se na izučavanje i predviđanje objektivnih tendencija razvoja tržišnih veza.

Treća koncepcija posmatra robnu proizvodnju u socijalizmu kao nasleđe prošlosti, koja sa razvojem proizvodnih snaga treba postepeno da odumire. Ističe se da je robna privreda kao oblik razvijanja proizvodnih snaga dostigla svoju kulminaciju u liberalnom kapitalizmu, a nastanak ekonomskih monopola pokazuje da zakon vrednosti postaje sve manje efikasan regulator privrednog razvoja. Monopolistički dogovori znače sve neposredniju regulaciju proizvodnje na temelju planskih kalkulacija. Sve šira državna intervencija u privrednom životu savremenih kapitalističkih zemalja još više pokazuje neophodnost svesnog regulisanja privrednog života, umesto tržišne stihije.

O uzrocima robno-novčanih odnosa u socijalizmu takođe postoje različita gledišta. Profesor Korać smatra da u drugim socijalističkim zemljama, sem Jugoslavije, robni karakter privrede direktno zavisi od baznih odnosa proizvodnje koji u njima postoje, to jest od državne svojine na materijalnim uslovima proizvodnje i centralizovanog upravljanja privredom (str. 36).

U našoj zemlji, prema profesoru Koraću, razvitak i afirmacija robnog karaktera privrede proističe iz razvitka i afirmacije samoupravnih proizvodnih odnosa, koji su, kao što sam već rekao, u suštini — kako ih definiše profesor Korać — komunistički proizvodni odnosi. Ako bi to gledište bilo tačno, onda bi i u komunizmu bili nužni robno-novčani odnosi, jer će se tek tada u punoj meri oblikovati samoupravni proizvodni odnosi.

U potpunosti delim mišljenje po kome su komunizam i robna privreda inkompatibilni.

Šta je uzrok robno-novčanih odnosa u socijalizmu kao prelaznom periodu iz klasnog u besklasno društvo?

Po mom mišljenju, to je karakter rada, koji je zbog stepena razvitka proizvodnih snaga za daleko najveći broj ljudi još sredstvo za život, a ne prva životna potreba; on je u najvećem broju slučajeva rutinska, a ne stvaralačka delatnost, i po mnogo čemu je vrlo heterogen (po vrsti i složenosti poslova, po težini, po uslovima rada i drugom). Različiti konkretni vidovi rada ne mogu se neposredno meriti istom fizičkom merom — radnim vremenom, i to zbog kvalitativnih razlika pojedinih vidova rada, zbog njihove međusobne nezamenljivosti usled prikovanosti radnika za pojedine kvalitativno raznorodne i međusobno neposredno neuporedive vidove konkretnih radova. Svi ti uslovi koji su vezani za karakter i socijalnu nejednakost rada upućuju na neophodnost korišćenja posrednih, robno-novčanih oblika. Pošto se i u socijalizmu upotrebne vrednosti stvaraju socijalno heterogenim radovima, nema drugog načina da se oni ekonomski izraze sem svođenjem na kvalitativno jednorodni apstraktni rad, pri čemu složeni i teški radovi važe kao multiplikovani prosti i laki radovi, što je mogućno samo onda kada se ekonomska dobra javljaju u obliku robe.

Prema tome, uzrok robno-novčanih odnosa u socijalizmu v[illegible]zan je, pre svega, za proizvodne snage, a ne neposredno za odn[illegible]se proizvodnje.

5. Potpuno se slažem sa profesorom Koraćem da samouprav[illegible] odnosi proizvodnje objektivno stvaraju uslove za daleko raciona[illegible]niju, odnosno ekonomičniju proizvodnju i korišćenje kapacite[illegible] no što je to uopšte bilo mogućno u kapitalizmu i u državnim pre[illegible]duzećima socijalističkih zemalja. Takođe delim njegovo mišlje[illegible]nje da će ceo proces društvene reprodukcije u »socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje« teći daleko ravnomernije [illegible] normalnije nego u ranijem razdoblju.

Međutim, profesor Korać u svojoj knjizi ništa ne govori [illegible] tome otkud u nas ozbiljni problemi sa produktivnošću rada, s[illegible] takozvanim kvalitativnim pokazateljima privređivanja, sa nepo[illegible]voljnim korišćenjem kapaciteta, sa disproporcijama u struktu[illegible] privrede, sa neravnomernošću stope rasta itd. Politekonomska ana[illegible]liza bar nekog od ovih problema mnogo bi više koristila izgradnj[illegible] socijalizma u našoj zemlji od bilo koje i bilo čije analize proiz[illegible]vodnih odnosa koji još nisu izgrađeni i koji su još daleka per[illegible]spektiva.

6. U samoupravnom (to jest komunističkom) proizvodnom odnosu ne postoji višak rada kao rad za druge. Tu sam, takođ[illegible] potpuno saglasan sa profesorom Koraćem. Međutim, danas u Ju[illegible]goslaviji i u svim drugim socijalističkim zemljama postoji višak rada kao rad za druge. Višak rada je u velikoj meri otuđen od onih koji ga stvaraju. U nas se s pravom govori i piše o potreb[illegible] da se obuzda sve veće otuđivanje dohotka od proizvođača, da se stane na put opadanju akumulativne i reproduktivne sposobnost[illegible] naše privrede. No o tome značajnom pitanju u Koraćevoj knjiz[illegible] nema ni reči.

7. Pišući o problemu nezaposlenosti u nas, profesor Kora[illegible] ističe (str. 418) da je njen osnovni uzrok »nepovoljno nasleđe iz kapitalizma koje uslovljava da trajno relativno veliki broj radnih ljudi iz privatnog sektora očekuje ili traži zaposlenje u društvenom sektoru«, te da ni tehnički progres ni prirodni priraštaj stanov[illegible]ništva nisu uzrokovali nezaposlenost u našoj zemlji. Na stran[illegible] 424. profesor Korać kaže da se nezaposlenost u nas »poslednjih godina održala na približno istom nivou«, imajući u vidu podatke za period 1968—1973. godine, pri čemu je u 1973. broj nezaposle[illegible]nih iznosio 382 hiljade. No nije mi jasno zašto se profesor Kora[illegible] ograničio samo na period do 1973. godine. Naime, već 1974. godin[illegible] broj nezaposlenih se povećao na 449 hiljada, da bi u 1975. dostiga[illegible] 540 hiljada, a potom u 1976. godini 635 hiljada. Dalje, u 1977. bro[illegible]

zaposlenih je iznosio 700 hiljada, a u novembru 1978. dostigao 4 hiljade.[3] Dakle, nezaposlenost se u nas poslednjih godina oma brzo povećava.

Početak masovne nezaposlenosti u nas vezuje se za privrednu formu iz 1965. godine, kojom je »inaugurisan nov model privređivanja, koji je, težeći intenziviranju proizvodnje, davao prednost tenzivnim metodama privređivanja, rastu produktivnosti, konkurentnosti preduzeća i tržišnim kriterijumima. Među merama tem kojih je sprovođena reforma se oslanjala i na restriktive mere koje su u prvo vreme nužno vodile smanjenju tempa roizvodnje i porasta zaposlenosti. Ograničavanje zaposlenosti ovelo je do željenih, ali i do neočekivanih rezultata. S jedne trane, zaposlenih je krajem šezdesetih godina bilo za 700 do 800 iljada manje u odnosu na njihov broj koji bi bio dostignut da e zaposlenost rasla po prosečnoj stopi iz prethodnih godina. S ruge strane, restrikcija u zapošljavanju sučelila se sa priraštaem brojčano jakih posleratnih generacija i sa visokim prilivom adrova iz škola. U takvim uslovima došlo je do naglog skoka nezaposlenosti i do obimne privremene emigracije radnika, čiji načaj i posledice nisu bili sagledani«.[4]

Usporavanje i nestabilnost privrednog rasta nakon 1965. godine doveli su do porasta nezaposlenosti, jer je u toku privredne reforme došlo do otpuštanja jednog broja zaposlenih radnika i do znatnog usporavanja daljeg zapošljavanja u prvim godinama nakon te reforme.

Međutim, treba istaći da je u periodu 1966 — 1970. godine u društvenom sektoru naše privrede ostvarena vrlo visoka prosečna godišnja stopa porasta produktivnosti rada od 5,9%. U našoj industriji, u razdoblju 1961 — 1970. godine, ta je stopa iznosila 5,6%, a udeo produktivnosti u porastu proizvodnje dostigao je 64,4%, što nesumnjivo svedoči o značajnim uspesima u intenziviranju porasta industrijske proizvodnje.

Na žalost, u periodu 1971—1975. godine stopa rasta produktivnosti rada u društvenom sektoru naše privrede smanjila se gotovo 2,4 puta i iznosila je oko 2,5%, što je gotovo dva puta manje nego što je planom bilo predviđeno. Godine 1975. ta je stopa iznosila samo 1%. Udeo produktivnosti rada u porastu industrijske proizvodnje u razdoblju 1971—1975. godine pao je na 38,8% što govori o ponovnom ekstenziviranju rasta te proizvodnje.

Pored ovog zabrinjavajućeg opadanja stope rasta produktivnosti rada i uprkos porastu zapošljavanja, nezaposlenost u nas, kako sam već rekao, postaje sve veća. Zbog toga je neophodno

---

[3] Vidi Indeks SZS, br. 2/1979, str. 43.

[4] Vidi *Koncepciju dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985*, Beograd, novembra 1974, str. 230.

brižljivo istraživati njene uzroke, posebno one koji su vezan privredni sistem i ekonomsku politiku.

Značajan uzrok nezaposlenosti u nas jeste slaba efektiv novih investicija, koja se ispoljava u niskom procentu iskori nosti izgrađenih kapaciteta. U uslovima kada, kao i mnoge dr zemlje, oskudevamo u sredstvima akumulacije, oko 40 od prerađivačkih kapaciteta u nas je neiskorišćeno. Kada bi se građeni kapaciteti u punoj meri koristili, broj nezaposlenih bi znatno manji. Zbog toga je u narednom periodu neophodno pred zimati sve potrebne mere da se ti kapaciteti što potpunije kori pri čemu će se, uz relativno znatno manje investicione nap nego izgradnjom, novih, otvarati veliki broj novih radnih mje Takođe je potrebno strogo voditi računa o efektivnosti no investicija, kako bi se izbegli promašaji koji se na mogućn zapošljavanja veoma nepovoljno odslikavaju.

Uzroke slaboj efektivnosti novih investicija treba traž pre svega, u tome što je sve doskora u našem privrednom siste bio potcenjen značaj društvenog planiranja, koje se upravo području investicija svuda u svetu pokazuje kao neophodnost vremenog doba. Filozofija privrednog samotoka potiskivala je nas društveno planiranje kako obima tako i strukture investi Zbog toga je i došlo do apsolutizacije parcijalnih i kratkoroč interesa i zanemarivanja opštih i dugoročnih potreba. Ta se de macija ispoljila, pored ostalog, u hipertrofiranju kapaciteta pr đivačke industrije, kako u odnosu na naše sirovinske mogućn tako i na širinu tržišta, pa se zbog toga oni nedovoljno kori

Otvaranje novih radnih mesta neposredno je vezano akumulativnu sposobnost privrede, koju poslednjih godina os snižavaju prevelika opšta i zajednička potrošnja, brži porast li dohodaka od produktivnosti rada, prekomerni izdaci za razne slave, reprezentacije, poklone, reklame. Pri raspodeli nacional dohotka moralo bi se voditi računa o tome da je akumulacija progresivnija društvena funkcija i trebalo bi preduzimati m kojima bi se sprečavalo širenje neproizvodne potrošnje na r akumulacije.

Privredni sistem, inaugurisan reformom iz 1965. godine, nio je radnu snagu, kojom inače obilujemo, vrlo skupim fa rom proizvodnje. Doprinosi za opštu i zajedničku potrošnju većim delom su vezani za lični dohodak, koji u bruto izn radnu snagu čini veoma skupom. Godinama je u nas eviden izrazito nepovoljan položaj radno intenzivne privrede, to onih grana i grupacija čiji razvoj predstavlja osnovu za šire za šljavanje. Lični dohodak je postao poluga na koju je najlakš sa stanovišta fiskusa najsigurnije, osloniti društvene oba Veštački poskupljen živi rad pogrešno orijentiše mnoge gr a i privredu u celini, kad je reč o razvojnoj politici. Krajnj vreme da se izvrše korenite promene u načinu obezbeđivanja s stava za opštu i zajedničku potrošnju, kojima će se otkloniti tačko poskupljivanje radne snage i osetno smanjiti nezaposlen

Uzroci nezaposlenosti nalaze se i u takozvanom zatvaranju kih radnih organizacija, što se ispoljava u prikrivanju stvarno obodnih radnih mesta da bi se i na toj osnovi povećali lični do- oci zaposlenih (u neproizvodnoj sferi) i fond zajedničke potroš- e, kao i u njihovoj nebrizi o akumulaciji i o otvaranju novih dnih mesta. Značajna raširenost honorarnog rada zaposlenih za i rada penzionera takođe predstavlja jedan od oblika »zatva- nja«, kojim se ograničava porast zaposlenosti.

Neophodno je izmenama u privrednom sistemu i odlučnom olitičkom akcijom otkloniti navedene pojave, koje u uslovima elike nezaposlenosti prosto bodu oči.

U politici smanjivanja nezaposlenosti ozbiljnu pažnju zaslu- uje pitanje dužine radnog, odnosno penzijskog staža koji se za- hteva za punu starosnu penziju. Ako u zemlji postoji veliki broj nladih i uz to školovanih ljudi koji ne mogu da se zaposle, tada lruštvo trpi višestruke štete. Skraćivanje radnog staža koji se zahteva za punu penziju, u uslovima kakve mi danas imamo, dalo bi mnogo veće ekonomske, socijalne, političke i moralne efekte od šteta koje bi iz toga eventualno proistekle.

Uzroke nezaposlenosti u nas treba tražiti i u nedostajanju pravilne dugoročne ekonomske i socijalne politike prema privatnoj poljoprivredi i privatnom sektoru u zanatstvu i ugostiteljstvu.

Kod individualnih poljoprivrednih proizvođača razvilo se osećanje privremenosti i nesigurnosti u pogledu opstanka na selu. Oni nemaju motivaciju za dugoročnija ulaganja, zbog čega je i došlo do stagnacije seoskih područja.

Slična je situacija i u oblasti privatnog zanatstva i ugostiteljstva. Broj zaposlenih u tom sektoru je vrlo mali i od 1972. godine jedno vreme čak je i opadao. Naime, dok ih je 1972. godine bilo 95 hiljada, 1975. se taj broj smanjio na 91 hiljadu, da bi se u 1977. godini povećao na 98 hiljada, a u novembru 1978. na 106 hiljada, što je još vrlo malo.

Potrebu drukčijeg odnosa našeg društva prema sitnom privatnom sektoru nameće i povratak naših radnika sa privremenog rada u inostranstvu, jer bi mnogi od njih želeli da svoje ušteđevine iskoriste za otvaranje privatnih radnji.

Sitni privatni sektor nije crni đavo kojeg se uvek treba plašiti i progoniti ga. On je neophodan u našim današnjim uslovima i treba podsticati, a ne sputavati njegov razvoj, pri čemu će se on na razne načine sve više povezivati sa društvenim sektorom i postepeno se u njega utapati.

Najzad, treba istaći da nezaposlenost uzrokuje i neusklađenost obrazovanja s potrebama privrede i neprivrednih delatnosti, pa i na tom sektoru treba vršiti odgovarajuće promene kojima će se nezaposlenost smanjiti.

Svakako, sadašnji stepen razvijenosti naše privrede i visina nacionalnog dohotka po stanovniku ne omogućuju postizanje pune

zaposlenosti. Međutim, organizovana aktivnost našeg društv
pravcima koje smo naznačili doprinela bi zaustavljanju daljeg
rasta nezaposlenosti i njenom postepenom smanjivanju.

Prema tome, pogrešno je nezaposlenost u našoj zemlji obj
njavati, pre svega, »nepovoljnim nasleđem iz kapitalizma«, po
tovo kad se ona u masovnom obimu pojavljuje tek nakon dv
deset godina socijalističke izgradnje.

8. Učešće u zajedničkom dohotku po osnovu udruživanja ak
mulacije jedne osnovne organizacije udruženog rada sa rado
druge osnovne organizacije udruženog rada, to jest učešće p
osnovu minulog rada (kako se to ističe u članu 82. stav 2 Zako
o udruženom radu), profesor Korać objašnjava tako što ističe d
radni kolektivi koji udružuju akumulaciju radi sticanja dohotk
istovremeno obavljaju pretežni deo takozvanog kreativnog tekuć
rada, a da radni kolektivi koji koriste tu akumulaciju obavlja
»pretežno izvršni« tekući rad, to jest da svi učestvuju u dohotk
po osnovu tekućeg rada. Tako profesor Korać zaključuje da
nas nema prisvajanja po osnovu minulog rada (to jest po osnov
svojine), što je u skladu sa njegovom tezom da su u nas sredstv
za proizvodnju izgubila svako svojinsko obeležje. Njegovo obja
njenje navedenog učešća u dohotku veoma je nategnuto i neu
bedljivo. Ono je nametnuto njegovom upornošću da se pošto-pot
drži jedne, po mom mišljenju, pogrešne postavke — da su u na
sredstva za proizvodnju izgubila svako svojinsko obeležje.

9. Na kraju, da istaknem da je profesor Korać u svojoj knjiz
ostavio bez odgovora pitanje kakve reperkusije na privredni živo
samoupravnog društva ima tendencijski pad dohodne stope, koja
je, po njemu, sintetički pokazatelj poslovnog uspeha radnih kolek-
tiva kao proizvođača roba. To pitanje je veoma značajno, jer je
Marks, kao što je poznato, ekonomski uzrok propasti kapitalistič-
kog načina proizvodnje video u opadanju profitne stope.

*

U zaključku želim da kažem da je, po mom mišljenju, prevashodni
zadatak ekonomske teorije socijalizma da analizom konkretnog
privrednog života socijalističkih zemalja otkriva ekonomske zako-
nitosti i karakteristike prelaznog perioda, da sa svoje strane pot-
pomaže stvaranju takvog privrednog sistema i vođenju takve eko-
nomske politike koji će omogućavati uspešniju socijalističku trans-
formaciju. Stvaranje nekakvih hipotetičkih modela socijalističke
privrede, koji su daleko od stvarnosti, ne omogućuje ekonomskoj
teoriji ostvarivanje ni njene saznajne ni njene praktične funkcije.

Veljko Radović

Nenamjerno krivotvoreni dokumenti

(Povodom 26. festivala Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma u Begradu)

Ono što je najvjerojatnije pratilo ovogodišnji festival Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma jeste ozbiljna i uočljiva kriza inače odane i vrlo upućene beogradske publike, spremne da podrži svaki ubjedljiv stvaralački napor. Otkad postoji ovaj ugledni festival, sigurno nije bilo toliko ravnodušnosti prema njegovim istinama i rezultatima. Ovaj izvještač vidi samo dva razloga zbog čega je to tako: u filmovima koje smo ove godine vidjeli ima premalo istinitosti, uvjerljivosti, angažovanosti i traganja za neuvelim temama i nepohabanim filmskim izrazom. To je jedan, glavni, razlog. Drugi je taj što se neko, u nesumnjivo rđavom nadahnuću, dosjetio da festivalsku sedmicu »razloži« na žanrove, što se do sada, srećom, nije činilo (jedne večeri prikazivani su filmovi »o selu«, druge »o radnicima« i tako dalje). Ne samo što je dvorana Doma sindikata redovno bila poluprazna ili prazna, već je, pojedinih večeri, iz nje bila simbolična praznina kao izrazit i neotklonjiv znak potpunog prekida komunika-

cije gledališta i filmskog platna po kojem se, uglavnom neu-budljivo, vukla kilometarska traka klišea, opštih mjesta, lakirane neuvjerljivosti i svakojake neoriginalnosti. Bez ikakve sumnje ovaj festival je bio među stvaralački najneuspješnijim otkad je ustanovljen.

Traži li se film koji se najsvestranije i najdublje odlikova izrazito kinestetičkim vrijednostima, onda nema sumnje da je to, po mišljenju ovog izvještača, djelo *Dae* reditelja Stoleta Popova (po scenariju Ante Popovskog). Kamera nadahnutog Miša Samo-lovskog osjetljivo i primjerno koloritno bilježi đurđevdanski ritual čergara, te vesele djece prirode tako bliske zemlji, što žive hudim nomadskim životom na otvorenim i nezaštićenim prostori-ma u kojima se nikad ne mogu skrasiti i ukorijeniti. U uslovima nimalo pitomim, siromašni svačim osim golemom oskudicom, ti ljudi gotovo veselo i uporno primaju udarce nemilosrdnog života strpljivošću koja zadivljuje i koja proslavlja samu suštinu posto-janja uprkos svakoj nevolji. Stole Popov je majstor vizuelnog i metaforičkog izražavanja — u ovom filmu bez ijedne riječi, što se odvija uz pratnju sjetne pjesme nomada koji se sjećaju svoje daleke hinduske postojbine, sve je dovoljno rječito i bez »komen-tara« (ponekad samo smetaju izvjesne »replike« na filmove *Sjenke zaboravljenih predaka*, pa i *Cigani lete u nebo*). Bez želje da samo slika »egzotičnu« gužvu muškaraca, žena i djece, Popov vizuelnom nadgradnjom uspijeva da taj prijesni isječak nomad-skog života pretvori u uzbudljivu i saosjećajnu metaforu o ljudi-ma i njihovoj neukrotivosti i bliskosti prirodi: rijeci, suncu, konju, pokretu, igri. Prvi sloj filma *Dae* je dokumentaran, drugi i dublji jeste, bez sumnje, simboličan i poetski. Na Đurđevdan, taj pagan-ski praznik šume i listanja kojem se ovi beskućnici, uvijek željni toplote i svjetlosti, toliko raduju, dogodiće se rađanje, a potom će se pokrenuti neugašeno iskustvo tog lutalačkog kolektiva što njeguje i održava veze sa svojim precima upravo posredstvom simboličnog jezika, jezika igre i pjesme — taj predački damar neumrlo postoji u ovoj djeci sunca, veseloj i onda kad bi manje otporni možda klonuli. Popov vješto suzbija melodramski ton koji bi mogao da se probije iz ove teme o siromašnim nomadi-ma; tako je stvorio istinito i neuljepšano djelo o nesputanosti i slobodi. Izvjesna panteistička, paganska vedrina natapa svaki kadar ovog filma boje, muzike, ritma i viših značenja. Film *Dae* je veličanje spontanosti čovjekove, njegove srođenosti s prirodom. Dugo ostaju u sjećanju kadrovi tamnoputih ljudi na konjima u galopu, kao da su rođeni na njima, u velikom i neraskidivom jedinstvu svega živoga.

Animirani film centara jugoslovenske »škole crtanog filma« (Zagreb, Beograd, Novi Sad, Skoplje) ne razvija se u skladu s velikim i zasluženim ugledom za koji se on u svjetskim prostorima izborio (osobito »zagrebačka škola«); kratki igrani film, koliko mi se čini, nikad nije ni bio u usponu (to je neka vrsta stalne i

;avladive krize na koju smo se već navikli); dokumentarni film značajno izgubio od svoje velike reputacije; sada se, eto, osjeća jestan umor i naših majstora animiranog filma. Na ovogodiš- :m festivalu bilo je dobrih, ali ne izuzetnih rezultata u animira- m filmu. Najbolji u tom žanru svakako je *Škola hodanja* vnikovića, a potom djela Gašparovića, Markovića, Jovanovića i ıgih.

Film *Škola hodanja* reditelja Borivoja Dovnikovića (muzika: ›r Savin) na vedar i animatorski upečatljiv način brani čovje- vo pravo na poseban način »hodanja«, što se mora shvatiti ɔ poetska metafora autonomnosti izbora u okviru »škole hoda- ı« koja hoće da propiše i uniformiše »oficijelni stil«, jedino jan i dopušten u sveopštoj jednoobraznosti gdje se svaka poseb- st doživljava kao čin neposlušnosti i opozicije. Dovnikovićev imirani junak, naglašeno metaforičnog imena Svojislav, hoda ko je naučio od majke: na svoj, svojislavljevski način. Stoga se usklađuje s ostalima, »štrči«, razlikuje se od kolektiva koji će — po harizmatskoj prinudi »odozgo« — da ga oduči od tog sebnog svojstva. Mijenjaće Svojislav način hodanja kako se ko- : svidi i u skladu s vladajućom, trenutnom društvenom modom, za poslušnost će ga nagraditi ordenom. Gušenje Svojislavljevog nog stila »hodanja« preobraziće se, kako to već biva s gušenjem, suprotnu energiju — energiju protivljenja i odlučnog odbaci- nja »propisa« po kojem se ima hodati »tako i tako«, i nikako ugačije. Svojislav će najprije baciti orden revnosti i nastaviće hoda onako kako umije i hoće, vedro i pjevajući od radosti sputane slobode. Djelo Dovnikovićevo — jedno od zaista izuzetno etkih koja su nagrađena frenetičnim pljeskanjem gledališta — ;te angažovani animirani film u kojem su gledaoci prepoznali 'jesne aktuelne situacije svjetske politike, ali i vječnu »jeretič- .« težnju čovjekovu da hoda na svome i načinom koji mu jbolje odgovara kao stvorenju sličnosti s drugima, ali i razli- osti koja se mora »dopustiti«. Plemenite, humanističke sadržine jer brani suverenitet svakog čovjeka i, na metaforičkom planu, žave — film *Škola hodanja,* uz pjevljivu i funkcionalnu muziku ɔra Savina koja je potencirala rediteljeve ideje, djelo je talen- vanog autora koji je ovdje razmatrao jedan od bitnih proble- ı naše savremenosti. Kad se tome doda da je ta ideja ostvarena ɔdernim i jezgrovitim animacijskim jezikom precizne misli i du- ke jasnosti, onda će ocjena valjanosti *Škole hodanja* biti utoliko ća.

Mnogi mladi autori iz Skoplja (Cenevski, Popov, Čemčev, ınev) ističu se izuzetnim smislom za vizuelno izražavanje, što je baš čest kvalitet naših reditelja, mada bi on trebalo da se pret- stavlja. Djelo *Golgota* reditelja Meta Petrovskog (on je, istovre- :no, i scenarist) jedno je od onih koje karakteriše plastična ·pota kadra i mnogoznačnost strukture u okviru prividno jedno- ıvnih sadržaja. Petrovski, kao i svi dokumentaristi od formata,

zna da dokumentarno i verističko — djelovanjem mnogih čin... i, prije svega, kinestetičkom maštovitošću — stvaralački preob... i dâ mu simboličnost što višestruko nadrasta prvobitno pov... sko značenje podatka — podsticaja. Taj podatak je ovdje o... u Lesnovu, kod Zletova, vjekovima su izrađivani vodenični k... novi, u okviru žive klesarske tradicije tog kraja. Slikajući čov... kako, u znoju i nagrađenom naporu, iznosi kamen na strm... reditelj Petrovski reljefno i vizuelno upečatljivo evocira mit d... nine: mit o Sizifu koji uzaludno gura kamen ka vrhu, nikad... prestajući da vjeruje kako se vrh možda može dosegnuti i k... trud ipak nije uzaludan i besmislen. Ta ideja izražava se s velik... delikatnošću, jer nije direktno ispoljena — ona niče priro... iz same strukture filma, iz čitavog zbira njegovih jednostavni... biblijskih značenja. Odista je tačno ono legendarno pitanje kam... na upućeno čovjeku što se ustremio na njega: »Ili ćeš me uz... ili ću te uzeti«. To je neravna borba prolaznog i neprolazno... čovjeka i kamena, uzaludna i potresna — i utoliko poetičnija divnija. Čovjek ipak savlađuje stijenu, ali i ona njega — čovj... hoće da pomjeri kamen u skladu sa svojom živom i pokretljivo... prirodom, a kamen hoće da ostane na mjestu gdje su ga zabor... vili nezapamćeni vjekovi istorije.

Jedan od rijetkih filmova s ovogodišnjeg festivala koji ang... žovano i kritički govori u ime čovjeka jeste djelo *Iskazi i ćutan...* scenarista i reditelja Prvoslava Marića. Ovdje je riječ o pravdi — onoj sudskoj, ne »metafizičkoj« — i o tome kako se, zbog razni... okolnosti koje se u filmu nagovještavaju, ta pravda preinačuje u okrutnu nepravdu učinjenu nevinim ljudima. Evo te priče — dosijea: prije nekoliko godina uhapšeni su u Farkaždinu (Vojvo... dina) Slavko Pruginić i Jovan Arsenov, »pod osnovanom sum... njom da su zajednički lišili života svoga susjeda«. Je li ta sumnja odista bila »osnovana«, i na čemu? Na nesreću svih — a posebno na nesreću optuženih i osuđenih i njihovih porodica — nije! Na osnovu iznuđenog priznanja Pruginićevog (nisu ga, kaže, tukli. ali su ga ispitivali danima i noćima i on, kinjen, odlučio je da »prizna«), njih dvojica su osuđeni na četrnaest i jedanaest godina zatvora. Devet godina potom, neko je prijavio pravog ubicu. Iskazi. ćutanja, nepravda koja je pogodila nedužne, nedoumice i griža savjesti zbog nepopravljivog zla, ispaštanje zbog neučinjenog grijeha... Ko će tim ljudima vratiti tolike godine u čamotinji tamnice, kad im je nenamjerno, ali svejedno okrutno, učinjena tolika krivda — o tome se reditelj Marić ne izjašnjava, jer odgovor daje gledalac filma, ukoliko je uopšte to u stanju. Marić slika te ljude rano ostarjele, koji se gotovo i ne tuže na užasnu sudbinu što je snašla njih i njihove; a ipak, svi mi u dvorani, valjda, osjetili smo, gotovo materijalizovano, duh krivde i nepravde koju je Sud učinio ne želeći, i tražeći istinu nepristrasno i strastveno, po savjesti. Nije učinjena nepravda samo toj dvojici ljudi i njihovim porodicama — stradala je pravda uopšte, sâmo njeno načelo. Reditelj Marić i odlični snimatelj Zoltan Apro upečatljivo

ikaju atmosferu Farkaždina, njegovih blatnjavih ulica, njegove
ıtljive prozore i još ćutljivije stanovnike. Moramo se svi pitati
ıko je to moglo da se dogodi, ali se tu ništa ne može popraviti.
ɔšteno pravljen film, ozbiljnog i odgovornog društvenog stava
ɔji nije jednostran, već valjano i pravdoljubivo nijansiran. I
ɔji, uz to, ne zloupotrebljava tu zlosrećnu grešku Suda.

Film *4 100 ambasadora* reditelja Vladimira Fulgozija (scena-
o: Nikola Kožul) pozdravila je beogradska publika s neskrivenim
luševljenjem, prije svega zbog teme i patriotske ideje kojom je
uboko prožet. To je film o Svesokolskom sletu u Pragu 1948.
ɔdine, ali je slet tu samo podsticaj i povod za mnogostruko raz-
ıatranje jugoslovenske društvene situacije te godine, kada su naši
arodi hrabro i ne odstupajući odbranili veliku tekovinu: suve-
ɛnitet i integritet, to jest nacionalno dostojanstvo. Naših 4 100
imnastičara saznalo je upravo u Pragu za Rezoluciju Informbiroa,
onijetu 27. juna 1948. godine u Bukureštu. Čehoslovački narod
ı je izvanredno primio, gotovo s demonstrativnim oduševljenjem
simpatijama (naši mornari su — i to je jedinstven izuzetak na
vesokolskim sletovima, i van njihovog protokola — svoju vježbu
:veli dva puta); jedino su ih lažima i obećanjima obasipali poli-
ijski provokatori i agenti. Ali, ni jedan jedini od tih naših 4 100
ambasadora« nije ostao u Pragu, izborivši se tako za veliku
atriotsku pobjedu. To je gest izuzetne moralne snage, primjeran
ostupak koji zaslužuje da bude zapamćen i poštovan zbog svoje
tičke veličine. Reditelj Fulgozi koristio se insertima iz filmoteka
kinoteka — putovanje vozom preko Budimpešte do Praga, odu-
ɛvljenje Pražana našom velikom ekipom, frenetično pozdravlja-
je stadiona upućeno našim gimnastičarima — što je njegovom
jelu osiguralo veliku autentičnost. Sem toga, o tim danima go-
ɔre tadašnji omladinski rukovodioci i vježbači, evocirajući taj
est jugoslovenske omladine koja je jedinstveno ustala protiv
ezobzirne i pogromaške suštine Rezolucije.

Dodir istorije i savremenosti, film i istorijska stvarnost
oju želi da izrazi — to je, ukratko, sadržaj filma *Dnevnik bek-
'va s robije* reditelja Aleksandra Đorđevića. Ovaj dugometražni
okumentarni film sniman je paralelno s igranim filmom *Stići pre
vitanja* istog reditelja i omogućava praćenje i preplitanje ta dva
poredna toka — toka stvarnosti i svjedočanstva i toka stvara-
ıčke, poetske stvarnosti i uopštavanja. Dok svjedoci tog istorij-
kog događaja (bjekstvo komunista iz kaznionice u Sremskoj
litrovici, avgusta 1941. godine) pokušavaju da se prisjete vjero-
ostojnih detalja bjekstva, na ekranu pratimo pokušaj transpo-
icije tog svjedočanstva. Tako se te dvije stvarnosti prožimaju i
retapaju, ponekad plodonosno i višeznačno — ponekad ne. Re-
itelj Đorđević je pomiješao te realnosti i glumce postavio među
ktere tog događaja iz kaznionice. O tom bjekstvu s robije govore,
dosta prisnosti i govorničke vještine i ubjedljivosti, Paško Ro-
ıac, Ivan Maček, Marko Peričin Kamenjar i drugi — dakle, oni

koji su i prokopali spasonosni tunel ispod tamničkog zida. Da je nešto kraći (traje četrdeset pet minuta), film *Dnevnik beksa s robije* bio bi homogeniji, uspjelije uspostavljenog ritma, sa tiji i prodornije ideje. Svejedno, ta svjedočanstva nekadašnjih sužanja iz Sremske Mitrovice djeluju kao vjerodostojna »kriš istorije« u kojoj su učestvovali ti ljudi-svjedoci i kojom se, et sada bavi film.

Reditelj Nikola Jovićević umije da izabere temu, pravu, on najviše angažovanu, najpodsticajniju u svakom smislu. Njegovi filmovi — ponekad su to gotovo samo reportaže s komentarom — uvijek su živa i aktuelna svjedočenja o našoj društvenoj stvarnosti, nerijetko polemična i opora. Takav je i njegov novi film *Svečano obećavam* (scenario: Kosta Konstantinović). On je u novinskom podatku da u pojedinim našim provincijskim mjestima nema ni jednog ljekara — pri tom, stotine ljekara traži zaposlenje u Beogradu! — vidio uzbudljiv podsticaj za svoj novi film. Ti mladi ljudi su, po osveštanoj tradiciji od davnine, položili »Hipokratovu zakletvu« da će služiti ljudima i njihovom zdravlju. Ne ostaju vjerni, dakle, toj humanoj zakletvi — krše je već na prvom koraku. U jednom mjestu jugozapadne Srbije, na primjer, radi mladi ljekar porijeklom s ostrva Mauricijusa! Došao je na oglas da pomogne bolesnim i »tuđim« ljudima, a »naši« se uporno oglušuju o apele iz unutrašnjosti zemlje. Jednostavno, niko neće u »provinciju«! Reditelj Jovićević samo naznačava temu, postavlja je i osniva — ne pita se o uzrocima takvog stava mladih ljekara (i nije, pri tom, riječ samo o tome staležu) i rđavog stanja medicinske kulture u mnogom našem kraju. On bilježi izjave ljudi tog mjesta, prisustvuje neuspješnom razgovoru upraviteljâ domova zdravlja iz »provincije« sa svršenim studentima medicine (tragikomična »licitacija«, čista uzaludnost), i svoj film ostavlja bez »zaključka«. No, to nikako ne znači da film *Svečano obećavam* nije opredijeljen u stavu i jasne ideje. On samo ukazuje na izvjesno stanje stvari, apeluje, svjedoči o izvjesnim poremećenim mjerilima i o odsustvu misionarske svijesti jedne generacije koja mnogo više voli da služi sebi nego drugima.

Suprotan ovome je primjer Rajke Borojević, junakinje filma *Rajka* rediteljâ Milorada Jankovića i Zorana Amara (scenario: Đorđe Radišić). To je bila žena od misije, s velikim darom nesebičnosti, tako rijetkim i utoliko dragocjenijim. Rajka Borojević je osjetila dužnost, osjetila se obaveznom prema ljudima kojima je »svečano obećala« da će se poslije rata vratiti da zahvali njima što je nisu — zajedno s ranjenim mužem i bolesnom kćeri — odali neprijatelju, iako je bila osuđena na smrt. Godine 1951. ona se zaista vratila u Gornji Dubac, u dragačevskom kraju, da izrazi privrženost mještanima i datoj riječi. Po unutrašnjem sklopu »narodni čovjek«, prosvjetitelj pelagićevskog kova, Rajka Borojević se upustila u borbu za prosvjetu žena toga kraja, protiv naslijeđene primitivnosti i konzervativnosti sela. Počinje tako da »otpla-

je« moralni dug: otvara tečajeve za opismenjavanje žena, unosi ovu kulturnu svijest u dragačevska sela, organizuje sada već uvenu Zadrugu žena u Dragačevu. Dužnik, Rajka Borojević se ostruko odužila kraju koji je sačuvao njen život i život njene porodice. Ona nije ostavila ljudima samo tu Zadrugu kao zavještanje, niti je ušla u legendu kao »narodna majka« bez zasluga, to odmah poslije njene smrti — ona je iza sebe ostavila, da vi dugo poslije nje, primjer za ugledanje, smisao cjelovitog vota posvećenog drugima, plemenitu požrtvovanost preteča koji :oje na čelu svih podviga oslobađanja. Film *Rajka* nije, po svojim :ražajnim i filmskim vrijednostima, na nivou teme i njenih potenijalnih mogućnosti (rađen je po slabom scenariju), ali je, svejedno, znatne moralne važnosti, kao dokument koji vaspitava i prosvjetljuje.

Pred kratkim igranim filmom *Sve je dobro što se dobro vrši* Stjepana Zaninovića gledalac je u nedoumici i kad se završi: e li reditelj Zaninović »aranžirao« taj događaj o kojem je u filmu iječ ili je istinito i vjerodostojno svjedočanstvo iz preduzeća »Jugomenta«? To je slučaj izvjesnog Mirka Dinića, u kojem se simbolično ogleda sama suština samoupravljanja i samoupravljačka zrelost, ali istovremeno i društvena nezrelost i licemjerje, proklamacija i praksa kao njeno poricanje. Dinić je, naime, ustao protiv nezasluženog i nezarađenog povećanja plata u njegovom kolektivu, ispoljavajući tako visoku i primjernu zrelost radnika-samoupravljača. No, stići će ga odmazda umjesto pohvale: kolektiv protiv kojeg je »nezahvalno« ustao jednodušno će izglasati da se Dinić premjesti na drugi položaj, na kojem će imati 113 hiljada starih dinara manje nego ranije. Ti *homo duplexi,* koji su glasali za takvu kaznu, svakog mjeseca anonimno šalju Diniću tih 113 hiljada dinara?! Društvo je, eto, prenijelo vlast na mase, a ovdje se vidi kako se to ponekad ispoljava u vidu društvene nezrelosti. Iskonstruisana ili istinita, ova priča nas součava — jer je vjerovatna, na žalost, čim smo do kraja filma vjerovali u apsolutnu životnost i istinitost svakog kadra sve do odjavne špice na kojoj piše da je »sve izmišljeno«, u šta ovaj izvještač uopšte ne vjeruje — s izvjesnim nesolidarnim mentalitetom naših ljudi koji sebičnu grabežljivost pretpostavljaju društveno odgovornom trošenju zarađenog novca. Ako je i izmišljena, ova priča Zaninovićevog filma djeluje snažno i moralno impresivno, veoma uzbuđuje svojim skrivenim i ispoljenim značenjima. Dabome, i dalje ostaje pitanje je li taj »slučaj Dinić« filmska metafora ili aktuelni događaj naše savremenosti. Ako je ovo drugo, ne bi to bilo dobro ni po ljude koje smo vidjeli kako ostrakistički surovo dižu ruke protiv vlastite savjesti, a još manje po samoupravljanje čiji je smisao upravo protivan smislu događaja iz »Jugomente«.

U besmislenoj utakmici čija će vječna kuća biti skuplja, ljepša i veća (u dinarskim krajevima Dalmacije i Bosne i Hercegovine, mada je to opštija pojava), scenarist i reditelj filma

Još veći Ranko Primorac vidio je izraze prostačkog skorojevićkog duha ljudi koji u grozničavom takmičenju u prestižu vide smisao svog taštog i malograđanskog života. Film *Još veći* jeste pokušaj da se karikira i podsmijehu izloži takva primitivna težnja svojstvena izvjesnom mentalitetu kome je do građenja pravih pravih dičnih »mauzoleja«, dok im rođene kuće na »ovome svijetu« prokišnjavaju, prazne, čađave. Jedan od nesrećnih »junaka« umišljamice u tome čiji će grob biti »još veći« kazaće: »Hoću da napravim lijep grob, s tri ležaja«, na šta se iz gledališta zaorio smijeh. Zanimljivo je da je malo koji film bio praćen tako nesputavanim smijehom kao ovaj, iako je u njemu riječ o nimalo vedrim temama »posljednjih stvari« na pragu »vječnih kuća«. To ovaj i ovakav mentalitet odista zaslužuje, jer je humoristička činjenica prvoga reda to što kuće za »vječno boravište« izgledaju kao pravi mauzoleji, a kuće zemaljske kao bijedne straćare iz kojih vire neskriveno siromaštvo i oskudica. Film *Još veći* obilježen je netraženom, jednostavnom i prostom groteskonošću — time je još uvjerljiviji, jer nikakva potenciranja ne bi dala takav tragikomičan ishod. Primorac je time pokazao lijep smisao za mjeru i pustio je da slika sama govori — u temama takve vrste obično se pretjeruje i komički preuveličava svaki za karikiranje »zahvalan« detalj.

Djelo *Ambasadori filma* scenarista i reditelja Ratka Orozovića govori o kinooperaterima s tromeđe Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, misionarima filma koji u te zabite i zabačene krajeve unose filmsku kulturu, obavljajući tako svojevrstan prosvjetiteljski zadatak. U mjestima koja ovi ljudi obilaze s filmskom trakom ispod ruke nema bioskopa, često ni zadružnih domova — filmovi se uglavnom projiciraju na okrečeni zid kakve kuće ili džamije. Njihov posao je posebno vrijedan, jer prikazuju filmove upravo onima kojima su najpotrebniji i koji se, sticajem prilika, nalaze na kulturnoj periferiji. Kulturno i prosvjetno još znatno nehomogenizovana (osim Slovenije), naša zemlja puna je takvih mjesta do kojih jedva dopiru ovi zaljubljenici u film i koji to ne rade samo za platu — dobro se vidi da to čine s oduševljenjem, željni da svjetlo filmske umjetnosti unesu u ne uvijek svijetle domove i prostore u kojima ti ljudi žive. Ti kinooperateri »pokrivaju« mjesta na tromeđi, praćeni čistim i radosnim uzbuđenjem djece i svih ostalih, najavljujući megafonom novi film i novi dodir s dalekim svijetom za kojim oni u svojoj mnogostrukoj skučenosti čeznu. Nije to samo film o kinooperaterima i njihovom nesebičnom požrtvovanju — kako bi se moglo suditi na osnovu naslova koji na to upućuje — nego je to metaforičan prikaz jedne kulturne situacije koja zabrinjava, situacije u kojoj je toliko nezadovoljenih kulturnih potreba. Tek s tom temom ovaj film djeluje cjelovito i produbljeno i ima nesumnjivo društveno opravdanje.

Animirani film *Satiemanija* reditelja Zdenka Gašparovića odlikuje se izuzetnim likovnim vrijednostima. Svaki kadar je izvanredno pastelan, akvarelski nježnog poteza. Gašparović je kao zvuč-

i fon filma koristio muziku Erika Satija (otuda i naslov, koji i, mislim, trebalo drugačije pisati, to jest ovako: *Satie-manija*), ancuskog kompozitora bliskog nadrealističkom pokretu Andre retona. To je veoma značajna komponenta ovog filma. Inače, adržaj *Satiemanije* nije lako ispričati: to je svjetski metež, netajanje, pornografski duh svijeta, haos, i sve to kao da tone u odu i kao da se događa u kakvom velikom akvarijumu. Kako je ečeno, preovlađuje likovni doživljaj vrhunskog kvaliteta i ironična melanholična muzika Satija (kao u svakoj magiji ekstrema, i u nadrealizmu se, eto, dodiruju ekstremi).

Ana, junak filma *La paloma* reditelja Mirze Idrizovića, profesor fiskulture iz Skoplja, došla je u neko neimenovano bosansko selo da tu predaje fizičko vaspitanje. U toj zabačenoj oblasti ona uči baletu seoske djevojke, uz pratnju *La palome* s gramofonske ploče. Pokreti tih djevojaka, na žalost, nisu osobito gracilni; sve je to suspregnuto i sputano kao i život koji tom igrom žele da »zavaraju« i uljepšaju makar na trenutak. Taj film je, inače, dobio jednu od nagrada za »širenje umjetnosti u neprikladnim prilikama« (ova formulacija ne mora da bude doslovno tačna, navodim je po sjećanju), ali mislim da se ovdje žiri prevario — i to ne zaključujem samo na osnovu izvjesnog ironičnog odjeka ovog filma u gledalištu. Ako u ovom Idrizovićevom filmu ima imalo ironije — a ni trenutka nisam sumnjao da je ima — onda mi se čini da je u ovom slučaju bila krajnje neumjesna. Neostvarena balerina koja iživljava tu svoju neostvarenost učeći seoske djevojke baletu, igri i graciji koje možda ni sama nije dosegla — to je, u najmanju ruku, plemenit pokušaj da se nadrastu nimalo estetične okolnosti.

Aleksandar Ilić je jugoslovenskoj kinematografiji dao nezaboravna i značajna djela — rezultate svojih stvaralačkih nastojanja da od svakidašnjih činjenica izgradi uzbudljive filmske metafore koje su ga proslavile i u svijetu *(Malj, Strast, Led, Gubar)*. U svom novom filmu *Kanon* (scenario: Olga Petković) Ilić takođe pokušava da izgradi sublimirano djelo na podatku uzetom iz života prirode i životinja. Naime, čitav film je, zapravo, neka vrsta subjektivnog pogleda dječaka koji prati mučno kretanje konja upregnutog u natovarena kola. Ogromna snaga konja je sapeta, a čak ne može ni da vidi ništa osim puta pred sobom. Dječak želi da vidi — i takvim ga zamišlja u svojoj čednoj i plemenitoj uobrazilji — tog konja kako slobodno galopira livadama. No, odmah se vraća realnosti i vidi konja u naporu vúče. Kad ga kočijaš napokon ispregne, dječak tjera konja što dalje od dizgina i kola. Film dobre zamisli, ali pomalo predug. Ne može se reći da nije dobar, ali se, takođe, ne može ubrojiti u vrhunce Ilićeve značajne filmografije.

Animirani film *Et cetera*... reditelja-debitanta Ljubice Hajdler jeste djelo o lovu i lovcima, a zapravo je slikovit model opšte situacije u kojoj čovjek čovjeka drži na nišanu. Dva lovca se

pasionirano i s ubilačkom strašću nadmeću ko je bolji, i gađa sve što se može gađati. Napokon, pošto su se oprobali u sve što im je bilo na vidiku, ostaju samo dvije žive mete — oni sami. Onda u kadar ulazi živa ruka animatora — ne dâ im da puca jedan na drugoga. Kreativan završetak priče, razuman u bezumlju. Film koji upozorava i na postojeću moralnu krizu svijeta i na nesumnjivu darovitost Ljubice Hajdler, koja je uspješno počela svoju javnu animatorsku karijeru.

Filmski portret Miroslava Krleže reditelja Zlatka Sudovića predstavlja našeg velikog pisca, i to od njegova rođenja i ranih dana do danas. To je dugometražni film sastavljen od inserata iz mađarske i naše kinoteke, fotografija i drugih dokumenata koji uspostavljaju klimu doba koje je prošlo, i živo svjedočanstvo o Miroslavu Krleži onda kad se nije ni slutilo da će taj dječak postati jedna od najznamenitijih ličnosti savremene evropske istorije. Reditelj Sudović poznat je po filmovima izrazite likovne ljepote, pa i ovaj portret našeg velikana posjeduje tu vrstu primjerne reprezentativne likovnosti. U filmu sudjeluje i sâm Miroslav Krleža, i to odlomkom jednog njegovog znamenitog govora. Veoma brižljivo urađen film o jednoj ličnosti bogate biografije, čija će vrijednost i korisnost rasti svake dalje godine.

Radni tjedan reditelja Petra Krelje sirovi je isječak života jedne neimenovane — baš zato i tipične — četvoročlane porodice u toku jedne sedmice. Kamera bilježi običan život bez velikih i prekretničkih događaja, kakav i jeste. Sve teče mirno, u izvršavanju uobičajenih kućnih i službenih zadataka: putovanje na posao, kancelarija, kuća, škola, objedovanje, spavanje. Porodica, koju je Krelja izabrao kao otjelovljenje običnog života, mirno »pozira« kao da i nije svjesna da se u njihov dom i život uvukla radoznala i indiskretna kamera koja nepristrasno bilježi pulsiranje tihog i rutinskog života »malih ljudi«. No, ipak se čovjek pita koji je unutrašnji smisao ovoga filma, gdje je tu umjetnička transpozicija, šta da radimo s gomilom sirovih i »neobrađenih« podataka o životu »kakav jeste«, što je samo jedan od mnogih uslova nastanka umjetničkog djela. Sve ostalo, čini mi se, izostalo je iz ovoga filma bez osnovne ideje koja bi taj materijal osmislila i opravdala.

Običan dan reditelja Dragana Mitrovića je, prije svega, kamermansko ostvarenje (Mitrović je u ovom filmu scenarist, kamerman i reditelj, ali je kao kamerman svakako najuspješniji). To je običan radni dan u Rudniku bakra u Majdanpeku. Pohvala radu, snazi čovjekovoj koji detonacijama premješta brda — to je pravo bojno polje gdje se čovjek bori protiv kamena, zemlje i prepreka svake vrste. Na kraju filma vidimo »mrtve« na tom bojištu: gomila mašina polomljenih čeljusti. I onda Mitrović smišlja neumjesnu ideju da film »poentira« igrom djece na polomljenim ma-

inama — time je srušio sve ono što je dotle dosta vješto gra-io, ostavljajući svoje djelo bez prirodnog kraja, kao zbirku upe-atljivo slikanih prizora rvanja čovjeka s prirodom.

Animirani film *Perpetuo* reditelja Joška Marušića odlikuje e crtačkom originalnošću. To je masa ljudi-tačkica u stalnom ;ibanju i pokretu: sad se biju, sad tijelima tvore hijerarhijsku piramidu, onda se postrojavaju i čine front, potom se sukobe. . kad izgleda da više nikoga živoga nema, pojavljuje se čovjek la sve to opet nastavi. Ljudi sve nadžive, pa i sopstvene ne male gluposti — to je smisao filma *Perpetuo*, ali, da nije crtačke ži-vosti i svježine koja ga odlikuje, sve bi ostalo na tom opštem mjestu da je čovjek, eto, neuništiva soja.

Reponje, animirani film uglednog beogradskog reditelja Zorana Jovanovića, pravljen je s pretenzijama da okarakteriše klimu u kojoj se razvija duh poslušnosti i idolopoklonstva; takođe, i fanatizam sektaštva što isključuje sve koji su izvan zaštitnog »kišobrana« sekte. Jezgrovitog crteža, film *Reponje* katkad postaje pomalo nerazumljivo i nedovoljno komunikativno djelo. Čini mi se da mu je to i najveća mana.

Reditelj Branko M. Marjanović u svom novom filmu *O ljudima i magarcima* nastavlja da istražuje odnos čovjeka i životinje, mada je više poznat po smislu za opis životinjskog svijeta i njegove antropomorfnosti. Ovdje je riječ o magarcu, strpljivoj i mudroj životinji (da je magarac glupa životinja, to je nepravedan i neosnovan stereotip) koja podnosi tovare na leđima, i tako pomaže čovjeku, drugu u nevolji.

Jože Tisnikar, radnik u prosekturi bolnice u Slovenj-Gradecu i izliječeni alkoholičar, proslavio se u svijetu svojim slikama mrtvaca s prosektorskog stola (imao je mnogo izložaba u uglednim svjetskim galerijama). Na njegov sto dolaze umrli na svoju posljednju stanicu, i Tisnikar, naivni slikar »svetog srca«, ne dâ im da konačno umru — slika ih da makar malo odgodi odlazak ljudi čije ime ne zna. O tom svijetu vaskrslih mrtvaca napravili su Nebojša Tomašević i Nenad Jovičić film *Smrt nije kraj*. Tema filma je sama po sebi neobična i »koloritna«, i dvojica reditelja potrudili su se da je što svestranije izraze. Bez scenarističke, pa i rediteljske vještine, ostavili su svoje djelo bez dramaturškog središta, i po unutrašnjoj organizaciji ono djeluje pomalo nesređeno. Sem toga, čini se da je i malo predug. Ipak, ovaj film afirmiše jednog od stručnjaka već priznatog slikara, čini ga bližim i manje posvećenim ljudima.

Animirani film *Ručak* istaknutog predstavnika »zagrebačke škole« Zlatka Boureka nikako ne pripada vrsti djela koja su Boureku izborila veliki svjetski ugled. Dok njegov junak ruča, u tjeskobi koja je svuda oko njega, na njega nasrću sumorne slike neurotične svjetske ludnice. Crtački uspješan, film *Ručak* je

nejasne i neosmišljene ideje, gotovo nerazumljiv. To je dosta slabo djelo — mora se to reći makar i žaleći što je, privremeno zadrijemala originalna Bourekova mašta.

Rodonačelnik »skopske škole« animiranog filma, Darko Marković, donio je na Festival geg-film *Cirkus*. Tema je »cirkuska« ali ideja je opšteважeća. Bacači noževa gađaju pored junaka *Cirkusa*, ali on se — da »naškodi« gledalištu što uživa u njegovoj muci i strahu da ga ne pogodi nevješto bačen nož — leđima samoubilački nabode na nož. Marković na sarkastičan način denunciše rđav i ravnodušan odnos mase prema pojedincu u nevolji.

Animirani film *Imitator* Radivoja Grozdanovića je nemilosrdna ironija na jednu od najgorih osobina ljudskog mentaliteta: borbu za prestiž i sumanuto skupljanje statusnih simbola u golemoj potrošačkoj groznici sticanja. Što jedan čovjek stekne, to isto želi da ima i drugi, u majmunskom gestu oponašanja. Napokon, jedan od dvojice »takmaca« se ubija — hoće li i onaj »preostali« imitirati gest samoubice? Ogorčen na toliku »originalnost« koju jedino ne može da imitira, odlazi bijesan i »uvrijeđen«. Ironija ovog filma dosta je jetka i prodorna.

Hiljade ruku — jedna snaga reditelja Ranka Stanišića je staromodna reportaža o graditeljima drugog kolosijeka Omladinske pruge Doboj—Zenica. Možda Stanišić nije ni imao drugih namjera do da pošteno zabilježi graditeljski podvig jugoslovenske omladine koja je postavila devedeset osam kilometara pruge u zanosu koji se može nazvati omladinskim. Imao drugačijih ambicija ili ne, reditelj filma *Hiljade ruku — jedna snaga* uspio je da napravi samo nenadahnuti izvještaj s pruge. Je li to dovoljno ne znam, ali malo više pretenzija i življe mašte ne bi škodilo ovoj reportaži (Stanišića, inače, znamo kao reditelja mnogo uspjelijeg filma *Penjači*, koji je na prošlogodišnjem festivalu ostavio upečatljiv utisak).

Samoupravljanje kao ideja i proces nikako ne nalazi stvaralački izraz u našim filmovima. To su mahom proklamacije i parole koje se jedva izdižu iznad prigodnih djela u kojima nema kriza ni ma kakvih nedoumica: znamo da tako nije, naravno, i da tako ne može ni da bude u okviru revolucionarnog preobražaja kakav je uvođenje samouprave. Reditelji Branko Bauer i Ljiljana Jojić počeli su snimanje svog filma *Samoupravljanje — nada* još 1972. godine, ali je snimanje, zbog vanfilmskih razloga, prekinuto. Reditelji su se sjetili tog materijala, i opet su krenuli u istu fabriku — da vide promjene. Dobra zamisao, ali mlako i nenadahnuto ostvarena.

Ako bi se o našem društvu prosuđivalo samo na osnovu filmova prikazanih na 26. festivalu Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, onda bi se moglo reći kako je ono već doseglo stadij u kojem nema konflikata, što je, razumije se, neostvarljiva iluzija koje se kloni svako ozbiljno društvo. Konflikata

ma u okviru svakog sistema, i biće ih dok je čovjeka, jer je to lijalektička i pokretačka sila što gradi u duhu stalne promjene. Naši reditelji ne vide to živo gibanje stvarnosti — i stoga prave nahom turističke i propagandne filmove u simboličnom ili doslovnom smislu te riječi. Nenamjerno krivotvorenje — eto, to karakteriše, gotovo bez izuzetka, sve filmove ovogodišnjeg festivala. U njima nema bodrog kritičkog duha koji bi pomagao ovom društvu da se još bolje orijentiše; to je pretežno usahla i autocenzurisana misao stvorena u strahu od istine, što ovom društvu nije svojstveno. Otkuda u naših reditelja toliko osjećanja osujećenosti i stvaralačke blokiranosti, kao da ovo društvo, u fazi uspona i zrelosti, traži i »naručuje« blijeda djela koja će »pokrivati« dramatičnu stvarnost dana? Društvo je poletno i stvaralačko, filmovi o njemu uopšte to nisu — eto još jednog paradoksa čije korijene valja tražiti, možda, u objašnjenju psihosociologa. Ovo društvo je odavno priznalo dijalektičku prirodu konflikta i iz toga crpe snagu za duboke i prekretničke promjene.

Vjerujući u snagu valjane tradicije i u priznatu darovitost naših filmskih autora, ovaj izvještač se nada da će, već iduće godine, misliti drugačije o stvaralačkoj i građanskoj hrabrosti naših filmskih stvaralaca, i da će njihovi kreativni doprinosi pomoći jednom stvaralačkom društvu da sebe vidi u neuljepšanom i kritičkom ogledalu — i da onda krene dalje, u nova samoprevazilaženja.

За македонскиот јазик

(Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«, Скопје, 1978)

U okviru svoje naučno-izdavačke delatnosti Institut za makedonski jezik »Krste Misirkov« izdao je krajem prošle godine knjigu *Za makedonskiot jazik,* u redakciji Todora Dimitrovskog, Blažeta Konevskog i Trajka Stamatovskog. Ovaj rad sadrži dva dela: studiju »O makedonskom jeziku« koja je koncepcijski podeljena na sedam delova, u kojima se naučno argumentovano i adekvatnim naučnim tonom razmatra odgovarajuća problematika; i »Priloge«, koji obuhvataju kazivanja, tekstove iz narodnooslobodilačkog rata i članke.

Makedonskoj i jugoslovenskoj društvenoj i kulturnoj javnosti, slavističkim centrima u našoj zemlji i u svetu i društvenim i kulturnim sredinama van naše zemlje ova knjiga će pružiti veoma koristan materijal za utvrđivanje istina, ali i neistina. Ne iznosimo prvi put činjenice o stvarima koje su vrlo jasne. To smo činili u različitim uslovima i raznim povodima u prošlosti. Ali i sada, u sasvim izmenjenim (na progresivnoj osnovi) odnosima u svetu i na Balkanu, nauka jednog odskora oslobođenog naroda, ali sa vekovnom nacionalnom i kulturnom tradicijom, primorana je da se pozabavi, po ko zna koji put, falsifikovanjima i poluistinama bugarske istoriografije i lingvistike. I nimalo slučajno, u samom početku knjige *Za makedonskiot jazik* s pravom se postavlja pitanje (t. 2, str. 5) da li je uopšte potrebno davati osvrt na tekstove kao što je onaj objavljen u časopisu »Bugarski jezik« (na bugarskom), XXVIII, 1978, knj. 1. str. 3—43, pod naslovom *Jedinstvo bugarskog jezika u prošlosti i danas,* a koji odlikuje izrazito dnevnopolitički sadržaj. Ali, kako je rečeno, i pored toga što zadatak postaje više nego dosadan, ipak se smatra da je potrebno tom istom poslu ponovo pristupiti.

I upravo je ta potreba u ovom trenutku uslovila pojavu knjige *Za makedonskiot jazik,* u kojoj se

ože: »Kada se jedna dezinforma-ja širi i ponavlja, uvek se može ogoditi da je prihvate ljudi koji su bili u prilici da se bolje oba-ste o određenom pitanju. Tako i u nekim inače ozbiljnim so-o-lingvističkim studijama može aći tvrdnja da je makedonski njiževni jezik stvoren dekretom, rajem drugog svetskog rata« str. 5).

U stvari, jedna od osnovnih te-a Instituta za bugarski jezik, is-cana u časopisu »Bugarski jezik«, vodi se na osporavanje i napad a makedonski jezik. A knjiga o ojoj govorimo stavlja naučnom vetu na uvid niz relevantnih isto-ijskih i naučnih činjenica, s ci-jem da informiše sve one koji još e znaju da se u Bugarskoj vrši diskriminacija makedonskog na-oda, njegovog jezika i kulture, diskriminacija kojom se želi obez-editi vid međunarodne cenzure u odnosu na duhovno ispoljavanje makedonskog naroda.

U delu studije pod t. 3 (str. —10) govori se o tome da je ra-nije u Bugarskoj iznošen stav da ne postoji makedonski narod ni makedonski jezik, ili da ga nije bilo, a da je u poslednje vreme stvorena svojevrsna makedonska nacija, kao i jezik, a sada se taj književni jezik prikazuje samo kao — varijanta. Prema tome, make-donskom jeziku treba oduzeti sta-tus posebnog književnog jezika i dati mu samo status varijante. Dokazujući svu apsurdnost takvog stava, u knjizi *Za makedonskiot jazik* se ističe da se napad na ma-kedonski jezik time želi prikriti teorijskim razmatranjima o vari-jantama književnih jezika. U tom teorijskom prilogu bugarski filo-lozi izjednačavaju stvari koje uop-šte nije moguće upoređivati; na-ime, pismo i jezik jedne male, za-tvorene, konfesionalne grupe ka-toličkih iseljenika iz Bugarske u Banatu izjednačavaju sa makedon-skim savremenim jezikom, jezi-kom koji svoju samobitnost izra-žava vekovima i koji je svoju a-firmaciju stekao u oslobodilačkoj borbi tokom drugog svetskog ra-ta. Da ne govorimo o značajnim funkcijama koje danas ima make-donski književni jezik u Socijali-stičkoj Republici Makedoniji i o njegovom izučavanju na mnogim univerzitetima u SFRJ i u svetu.

Zatim se obrazlažu (t. 4) okol-nosti u kojima je, na Prvom za-sedanju ASNOM-a 2. avgusta 1944. godine, uveden makedonski jezik kao službeni jezik u fede-ralnoj Makedoniji, i uz to se isti-če da je to sprovedeno u teškim ratnim uslovima, kada su vođene neprekidne borbe protiv okupa-torskih snaga, uključujući i poli-cijske i vojne formacije tadašnje Bugarske.

Istorija makedonskog književ-nog jezika, naglašava se dalje u studiji (t. 5), dovoljno je slavna, pa se već i stoga filolozima okup-ljenim oko časopisa »Bugarski je-zik« nikako ne može dopustiti da utvrđuju status »makedonskom narodu i našem književnom jezi-ku i da nam dokazuju ko smo mi«. Kao da »više« znaju o nama nego mi sami. Jedna realnost je, po njima, veoma bolna: postoja-nje makedonskog naroda i make-donskog jezika. Takva realnost je težak izazov za bugarsku istorij-sku nauku, a pogotovo lingvisti-ku. U ovom slučaju nismo suoče-ni s naučnom raspravom u kojoj bi dolazila do izražaja snaga ra-cionalnih argumenata, već u pr-vi plan otvoreno izbija nagon, pri-kriven plaštom nepristrasnog na-učnog razmatranja pojava. Tako pomenutu »teoriju« i na istorij-skom i na lingvističkom planu od-likuje groteskn ost.

Kada slavistička nauka demito-logizira neke iznete stavove i pri-stupi obnavljanju terminologije, kaže se na kraju ovog dela studi-je (t. 5), čime će biti omogućeno racionalno savremeno tipološko izučavanje slovenskih jezika — sa velikim iznenađenjem, a i užasom će se konstatovati da se operisa-lo sa dvadesetak leksema, u tež-nji da se utiče na svest i na sa-vremeni razvitak i sudbinu slo-venskih naroda.

Po završetku drugog svetskog rata bilo je stidljivih pokušaja, is-tiče se u t. 6, da se prihvati re-alnost i da se njoj prilagode na-učna saznanja. Očekivalo se da će u revidiranju nacionalnih predra-suda i u izgrađivanju jedne nove koncepcije o karakteristikama is-torijskog procesa ovog dela sveta,

u balkanskoj istoriografiji, učestvovati i bugarska nauka. Takva orijentacija se usvaja, ali bila je kratkog veka i sa teškim posledicama po one čija su shvatanja izlazila iz okvira starih nacionalističkih shema. Tome u prilog mogu se izneti konkretni argumenti. Poznati bugarski filolozi koji su isticali antinacionalističke teze doživljavali su lične traume ili su kasnije, pod pritiskom, istupali sa sasvim suprotnih pozicija.

Na kraju studije (t. 7) govori se o korišćenju nekih terminoloških pojmova od strane autorâ pamfleta protiv makedonskog jezika i naglašava se da oni daju prednost emocionalno obojenim terminima u odnosu na one koji nemaju te karakteristike i koji su daleko adekvatniji savremenoj jezičkoj tipologiji. Isto tako, autori pamfleta koriste kao termine naziv Bugarin u turskom periodu, pri čemu ne uzimaju u obzir okolnost da u XIX i početkom XX veka — o čemu svedoče kazivanja objavljena u okviru »Priloga« knjige *Za makedonskiot jazik* — nije bila izražena ni izdaleka toliko visoka nacionalna svest, a ni takvo nacionalno osećanje o kojem se govori u časopisu »Bugarski jezik«. U stvari, jedna takva realnost istorijski je izražena kako u različitim uslovima nacionalno-istorijskog razvitka tako i u stepenu razvoja narodnih dijalekata, što je dovelo do stvaranja dveju zasebnih nacija — bugarske i makedonske i dva zasebna književna jezika — bugarskog i makedonskog.

Svakako, posebno interesovanje čitalaca i svih zainteresovanih pobudiće deo knjige koji obuhvata »Priloge«, osobito kazivanja, i zato ćemo pokušati da damo njihov kratak prikaz. U tom delu objavljena su kazivanja više autora o makedonskom jeziku i književnosti, makedonskoj naciji, o nacionalnim odnosima na Balkanu u prošlosti. I pored toga što su kazivanja data fragmentarno, čitalac će se iznenaditi njihovim brojem i objektivnošću datih ocena o makedonskoj samobitnosti, čak i u uslovima i okolnostima kada takva realnost, iz subjektivnih razloga, za neke autore nije bila prihvatljiva. U uvodu za objavljena kazivanja (koji je dao redakcijski odbor) se konstatuje, između ostalog, i sledeće: »Više njih (kazivanja) potiče iz vremena kada Makedonci nisu imali svoj državni i kulturni centar koji bi mogao da stupi u protivakciju u poređenju sa drugim takvim centrima kada su oni pred svetom makedonsku situaciju prikazivali sa pozicija svojih interesa.«

Među autorima kazivanja nailazimo na imena: Đorđija Pulevskog (1838—1894), makedonskog revolucionara i pisca; Stojana Novakovića (1842—1915), srpskog istoričara, filologa i političara; Temka Popova (1855—1931), makedonskog publiciste; Petra Draganova (1857—1928), ruskog filologa, besarabijskog Bugarina, profesora solunske Bugarske gimnazije od 1885. do 1887. godine; Karla Hrona (1852—?), austrijskog publiciste; Krsteta Petkova Misirkova (1874—1926), makedonskog slavista, publicista i ideologa; Aleksandra Teodorova-Balana (1859—1959), bugarskog slavista; Rudolfa A. Rajsa (1876—1929), istaknutog švajcarskog pravnika i profesora Univerziteta u Lozani; Anri Barbisa (1873—1935), istaknutog francuskog pisca; Antoana Mejea (1866—1936), francuskog lingvista za indoevropske jezike; Andrea Vajana (1890—1977), francuskog slavista; Mječislava Maleckog (1903—1946), poljskog slavista; Koča Racina (1908—1943), makedonskog pesnika i revolucionara.

Pažnju čitalaca privući će kazivanja bugarskih autora. Među njima izdvajamo: Trajča Kostova (1897—1949), bugarskog političkog radnika, sekretara CK BRP(k); Todora Pavlova (1890—1976), bugarskog filozofa i društvenog radnika, dugogodišnjeg predsednika Bugarske akademije nauka; Georgija Caneva (1895), bugarskog istoričara i kritičara; Stojka Stojkova (1911—1969), bugarskog slavista, i Georgi Dimitrova (1882—1949), istaknutog bugarskog revolucionara, od 1935. do 1943. godine generalnog sekretara Komunističke internacionale.

Bitne delove »Priloga« čine tekstovi iz perioda narodnooslobodilačkog rata (1941—1945), pisani na

akedonskom jeziku u toku dru-
'g svetskog rata, kao i članci, to
st celoviti tekstovi o razvitku
akedonskog jezika, iz pera naj-
ıznatijih makedonskih autora —
rsteta Petkova Misirkova i Bla-
ta Konevskog. Objavljen je i
'ilog Ivana Mazova o korišćenju
akedonskog jezika u narodnoos-
bodilačkom ratu.

Ruža Panovska

ɪr Ratko Božović:

Iedoumice

*Radnički univerzitet
Veljko Vlahović«, Subotica,
978, strana 176)*

ojava knjige eseja Ratka Božo-
ića predstavlja svojevrsnu senza-
ju u našoj kulturi: premda ma-
ɔg obima, ova knjiga obuhvata
eoma široke horizonte sadržaja i
roblema, problema i dilema sa-
remene kulture, otkrivajući ins-
irisanu i inspirativnu radoznalost
utora, koju prati i sposobnost da
e suoče životno bitna pitanja sa-
remenosti, od čijih rešenja za-
isi mogućnost otvaranja pozitiv-
ih, konstruktivnih perspektiva
a horizontima budućnosti.

prvom poglavlju ove mozaički
omponovane knjige Ratko Božo-
ić razmatra položaj stvaralaštva
širokom kontekstu savremenih
ruštvenih struktura, njihovih
odsticaja i prepreka, posebno os-
etljavajući upravo subjekt stva-
alaštva te njegova sredstva izra-
avanja i odnos sa složenim tki-
om sfere komunikacija. U raspo-
u od rabljenosti »opšteg mesta«
o razočaranja usled iskustva zlo-
potreba ili instrumentalizacija,
roteže se niz razloga zbog kojih
roblem društvenog angažmana
ntelektualca ili stvaraoca nije
iše u žiži razmatranja savreme-
e misli; nasuprot toj »oseki« op-
imizma, Ratko Božović nastoji da
ehabilituje imperativ pozitivne
društvene angažovanosti, sposob-
ne da se odupre klopkama steril-
nog dogmatizma ili utilitarizma,
kao i tautološkog ili »iracional-
nog« racionalizma. Zasnivajući na-
de i na moćima stvaralačke *lič-
nosti*, autor, shodno tome, afirmi-
še i kreativnost imanentnu izves-
nim konfliktnim situacijama koje
ličnost izaziva svojom pojavom,
suprotstavljajući se konformizmu
mehaničkih konvencija.

Ratko Božović bi se verovatno
složio sa opažanjem da je figura
»intelektualca«, po definiciji, »in-
validska« figura, jer se upravo sa-
mo-definiše, svođenjem univerzu-
ma integralnog čoveka na jedno
jedino svojstvo, kao negativna
krajnost u odnosu na čoveka *hu-
manitas.* Otuda i on postulira i-
deal prevazilaženja dihotomije
materijalne i duhovne proizvod-
nje, kao put *redressementa* huma-
nističkog integriteta. »Ako ovo
vraćanje duhovnosti u rad inte-
ligencija shvati kao jedinstvenu
istorijsku šansu — kaže Božović
— a osobito ako prihvati da za-
jedno sa radničkom klasom bit-
nije utiče na dosadašnji nestvara-
lački karakter otuđenog rada i da
potpomogne ostvarenje čovekove
celovitosti, na najboljem je putu
da prevaziđe svoju otuđenu *osa-
mostaljenost* i beživotnu privile-
govanost. To je, reklo bi se, naj-
bolji način da se ona udalji od
buržoasko-malograđanske ideolo-
gije i tehno-birokratskog pragma-
tizma kojih se u novijoj istoriji
teško oslobađa.« Dakle, posredi
je »proces prevazilaženja radikal-
ne suprotstavljenosti materijalne i
duhovne proizvodnje i početak je-
dne revolucionarne prakse, koja
će stvoriti pretpostavke za čove-
kovu društvenu samopotvrdu i
njegovu neponovljivu kreaciju«.

Perspektive prevladavanja tak-
vih podeljenosti ili rasparčanosti
virtualno organskog jedinstva hu-
manističke univerzalnosti vode ši-
rim zadacima i mogućnostima:
»Ako nauka, filosofija, umetnost,
politika i tehnika ostvare svojevrs-
nu sintezu i duh humanističke u-
niverzalnosti, onda će one u pu-
noj meri doprineti stvaranju jed-
nog autentičnog *projekta* civiliza-
cije.« Moglo bi se reći da izlože-
na misao pripada retorici »opštih

mesta« lamentoznosti savremene humanističke misli pred raskolima koji su i dublji, i detaljniji, jer višestruko dele i svaku kategoriju, kao što je to već primećeno u sedištu »relacionističke« nostalgije filosofa Enca Paćija za »predkategorijalnim jedinstvom«. Međutim, činjenica je da, uprkos istrajnosti tih lamenta i produbljenosti razmatranja dimenzija raskola, savremenoj misli nedostaju primeri zamašnijih projekata sinteze ili »relacije«.

U izloženom kontekstu, apartnost svesti da je u pitanju mogućnost »autentičnog *projekta* civilizacije« zaslužuje pohvalu, tim pre što istoj humanističkoj misli danas nedostaje ne samo polet voluntarizma već i dugoročniji pogled na svet, sposoban ili voljan da transcendira ovo *hic et nunc* koje je prečesto samo otmeni prevod onog »od danas do sutra«. Neophodnost delotvornosti verodostojno humanističkih alternativa poprima izuzetno dramatične dimenzije u kontekstu savremene eksplozije nezadovoljstva masa, koje, po rečima Rože Garodija, ne žele da žive u »državama bez lica, u nacijama bez poruka«.

Potom, značaj mogućnosti sinteze posebno se izoštrava na fonu jednog od osnovnih problema savremene »planetarne kulture«; mi živimo u vremenu kada se obaraju sve prostorne barijere, dakle, u vremenu stvaranja jedne jedinstvene svetske kulture i civilizacije koja očito ima preku potrebu za »jezikom« opšteg saobraćanja i prepoznavanja, koegzistencije i usaglašavanja. Ideološke i ekonomske, ekonomske i religijske podeljenosti istog sveta istovremeno su i znaci nemoći istih entiteta da izvrše izloženi zadatak. U takvoj situaciji jedino su naučna i, još češće, tehnička misao uspele da prevladaju sve postojeće razlike i da se voljno ili nevoljno nametnu kao jedinstveni, ali i jedini faktor, zajednički činilac sveta. Tako parcijalan i jednostran »jezik« svetske civilizacije u praksi primene izaziva upravo i planetarni niz negativnih posledica, što treba shvatiti i kao dramatični podsticaj intencionalnosti socijalističkog pogleda na svet da se vertikalno obogati i obogać[...] ka merama humanističkog in[...]griteta.

U toj perspektivi poziv ka p[...]vladavanju građanske koncep[...] ili prakse funkcije inteligencije [...] stvaralaca treba da bude propr[...]ćen i analognom promenom sa[...]žaja politike: »politička prak[...] koja često poseže za finalističk[...] moralom« treba da ustupi mes[...] »političkom etosu« koji uspost[...]lja međuzavisan odnos između p[...]litičke moći i humanosti. Tako s[...] zapravo diže onaj Marksov »po[...]tički plašt« da bi se ostvarila c[...]lovita politička revolucija. U pr[...]tivnom, jedna od negativnih p[...]sledica, koje opaža i Božović, je[...]ste »usahnuće političke slobode [...] političkog mišljenja«.

Primenjena na oblast rada, t[...]kva načela odbijaju retoriku »sl[...]bodnog vremena« kao jalov pok[...]šaj kompenzacije (ili prikrivanja) otuđenog rada koji je lišen stv[...]ralačkog samopotvrđivanja, te s[...] dakle, tu ističe potreba za izgra[...]njom sveobuhvatnog stila živo[...] u kome se vrednosti »spontan[...]sti«, »kreativnosti« i punog d[...]hovnog razvitka suprotstavlja[...] »robotizmu«, »rutinskom životu« »otuđenoj potrošnji«, dakle, svi[...] tim simulakrima ljudskosti »sl[...]bodnog vremena« ispunjenog ja[...]lovim *hobbys*.

U istom poglavlju Božovićeve knjige posebno je zanimljiva kr[...]tika savremenih procesa izrođava[...]nja jezika, na liniji Gadamerovog opažanja istorijske parabole, od poezije (kao prajezika ljudskog roda) do intelektualizacije moder[...]nih jezika, kao njegove jadne sud[...]bine. Takav jezik, nastao posred[...]stvom jedne u osnovi »forsirane i nestvaralačke intervencije«, po[...]staje sve više »neosetljiv i za la[...] i za istinu«; dakle, »postojanje autentičnog jezika je neodvojivo od autentičnih vrednosti i krea[...]tivne akcije«.

Drugo poglavlje Božovićeve knjige, pod nazivom »Svakodnev[...]lja kulture«, precizira osvetljava[...]nja prakse kulture na mnoštvu primera, od sistema obrazovanja preko problema »slobodnog vre[...]mena«, masovne kulture, sve do projekta jedne pozitivne kulturne politike. Zapažajući fenomen kri[...]

sistema obrazovanja, koje se …očava sa dinamičnom i necelo- …tom slikom sveta, autor podjed- …ko odbija utopističke kao i …arcijalističke koncepcije, videći … ovim poslednjim pretnje inte- …itetu ličnosti kroz takozvane …pecijalizacije«, kao posebnu vr- …u invaliditeta ljudskog organu- …a. Dakle, tu se postulira neka …rsta »trećeg puta«; u pitanju je …lternativa — gde se povezuje op- …ta humanistička kultura sa prak- …ičnim potrebama za specijalistič- …im znanjem; u pitanju je »na- …tojanje da se ostvari svestran …azvitak čoveka, da se dopre do …ritičke svesti o onom što jeste, …li i onom što predstoji« kroz …prevladavanje barijere između …umanističkih i prirodnih nauka, … pravcu celovitijeg pogleda na nauku, ali i na društvo i na kulturu«. Ističući poznate kritike takozvanog »autoritarnog« sistema nastave, autor rehabilituje potrebu za integracijom fenomena »igre« u temelje novog tipa obrazovanja, jer se »igra javlja kao velika etička laboratorija, kao obrazac slobode i samoprepoznavanja«, kao što, na drugoj strani, ističe potrebu učenja upravo metoda učenja, kao načina da se osvoje sredstva ispoljavanja personalnosti i odgovarajuće kreativnosti.

Nadovezujući se na široku i dugu tradiciju literature svedočanstava i analiza degradantnih aspekata grada i urbane civilizacije, Božović naglašava da »dramu savremenosti čini još složenijom ne samo to što ne postoji model grada već i to što se u ovom prostoru povećavaju različite neusklađenosti i rađaju nove stihijnosti... Gotovo neočekivano, svojom ružnoćom, svojom neracionalnošću, savremeni grad iznevерava svoje temeljne pretpostavke«. Grad »povećava ljudske tenzije, podstiče neadekvatne emocionalne reakcije i obezličeno, rutinsko ponašanje. Svojim ogromnim organizmom on guši spontanost i razvitak stvaralačkih sposobnosti«; tu se čovek nalazi na opasnoj »nizbrdici asocijalnosti i agresivnosti«.

I pred prethodnom, kao i pred mnogim drugim perspektivama razmatranja, koje otvara Božovićev lapidarni diskurs, čitalac je sklon da zažali što one nisu proširenije i produbljenije, premda bi takav zadatak iziskivao drukčiji profil knjige. Naime, dramatično aktuelna tema grada i urbane civilizacije je još uvek jedan neotkriven ili nedovoljno otkriven prostor društvene zbilje, prostor koji očekuje zamašnija istraživanja. Preciznije, to je jedan od velikih zadataka pred kojima stoji i savremena misao marksističke inspiracije. Premda fragmentarno, upravo je Marks uočio temeljno značenje i značaj grada u istoriji, te jedan njegov osvrt iz *Predkapitalističke ekonomske forme* može biti shvaćen i kao koncept posebno i nedovoljno uočene dinamike istorije:

»Istorija klasične antike je istorija gradova, ali gradova osnovanih na zemljoposedništvu i poljoprivredi; azijska istorija je jedna vrsta neizdiferenciranog jedinstva grada i sela (prve velike gradove ovde treba smatrati samo prinčevskim logorima, beskorisnim izraslinama na verodostojnim ekonomskim strukturama); srednji vek (germanskog perioda) počinje od sela kao sedišta istorije čiji se kasniji razvoj dešava u kontrastu grada i sela; moderna istorija je urbanizacija sela, a ne, kao u Antici, ruralizacija grada.«

Iz prethodnog opažanja se može zaključiti da je odnos grad—selo upravo radikalni momenat ne samo proizvodne već i političke strukture društva u kome se grad rada. Isti koncept pruža i mogućnost nove tipologije ili periodizacije istorije.

U prostorima savremenih procesa urbanizacije stvara se i jedinstven fenomen masovne kulture, prema kojoj Božović predlaže stvaralački intencionalan odnos kritike, dalek od »tradicionalističkog« ili »elitističkog» prezira, ali i od mazohizma »apologeta«, koji u kvantitetu istog fenomena nekritički i tautološki prepoznaju kvalitet. Božović tačno zapaža neosnovanost mita o spontanom karakteru masovne kulture, ukazujući na njegovo dirigovano poreklo iz radionica centara moći. Posredstvom takve sugestije i širenja modela masovne kulture fik-

tivno se smanjuju razlike između društvenih slojeva; dakle, dolazi do neke vrste »klasnog pomirenja« čiji je kulturni kvalitet u znaku »osrednjosti«. Moglo bi se zaključiti da je problem masovne kulture neuporedivo složeniji nego što to mogu pretpostaviti njeni »intelektualni« protivnici ili pobornici.

Isti problem postaje još značajniji u kontekstu svesti da »od karaktera kulture u velikoj meri zavise stvaralačke inicijative i rast čovekovih sposobnosti«, jer se i tu pojavljuje »dijalektika uslovljenosti deformacije ljudskih potreba deformacijom same čovekove egzistencije, načinom njegove materijalne proizvodnje i njegovim društvenim položajem«. Otuda se i fenomen »potrošačkog mentaliteta«, kao vid masovne kulture i njenih determinacija, osvetljava kao posledica ljudske osujećenosti da se ostvare humane potvrde u radu i društvu.

U sklopu razmatranja kulturne politike autor je posebno osvetlio problem tradicije, kritički odbacujući sve one tautološke ili dogmatske netrpeljivosti prema tradiciji, koje u krajnjoj konsekvenci konceptualnog i(ili) političkog razvoja vode radikalizmu »proletkulta«. »Otuda se može tvrditi — opaža Božović — da u kulturnom stvaralaštvu napuštanje tradicije može ugušiti i samu slobodu stvaralaštva... Na određenom stupnju razvoja, kada postojeći društveni odnosi ostvaruju revolucionarni društveni preokret, stvara se privid o mogućnosti napuštanja prošlosti, pa se time često gubi interes za njeno otkrivanje i proučavanje. Takav odnos prema tradiciji može biti ozbiljan simptom poremećaja kriterijuma i u stvaranju novih vrednosti koje nemaju izgleda da prekorače vreme svog nastanka. Bez buđenja memorije najvrednije tradicije, bez prisustva kristaliziranih vrednosti prošlosti, bez podrške i podsticaja trajnih vrednosti, nemoguće je zamisliti prirodni redosled i stvaralački trijumf novih vrednosti. Relativizam u vrednovanju stvaralaštva često je posledica nekritičkog prihvatanja ekstremnih i efemernih vrednosti koje inspiriše duh stihije i pri[vid] modernosti. Odustajanje i odstupanje od duha trajnih vrednosti prošlosti, zatvaranje u oskudni horizont pragmatizirane savremenosti, označiće ne samo nemogućnost temeljitijeg vrednovanja stvaralaštva, već će skrenuti pažnju i na njegovu problematičnu formu nastajanja i trajanja.«

Dakle, tu se afirmiše načelo pravilnog vrednovanja značaja tradicije koja po definiciji znači »prenos«, odnosno prenos najboljih vrednosti. Takvog prenosa se socijalističko društvo ne sme lišiti jer bi izostajanje te komponente u kulturi ozbiljno ugrozilo aktuelizaciju humanističkog integriteta.

Taj humanistički pledoaje za vertikalnu dimenziju čoveka prožima ceo Božovićev diskurs i kao odgovor na izazove opasnih »razgrađivanja« umetnosti i kulture u visokorazvijenim sferama tehnološke civilizacije: »Umetnost u visokorazvijenim industrijskim društvima je, u stvari, već danas *razgrađena*, ali i zarobljena od samog tog društva jer ne poseduje *transcendentnu dimenziju* koja bi i mogla omogućiti njenu *antagonističku* ulogu prema postojećoj i nastajućoj represivnoj stvarnosti.« Pod istim svetlom razmatranja »otvorenost modernog dela može značiti i nepremostivu zatvorenost prema savremenom primaocu«, jer nedostajanje »transcendentne dimenzije« vodi onoj situaciji u kojoj moderna umetnost, po rečima Herberta Markuzea, »*komunicira* prekid komunikacije«. Mogli bismo dodati da možda najveći doprinos uspostavljanju stvaralačkih odgovora umetnosti na izazove modernog sveta treba očekivati od njenih moći da »osrednjost« prevaziđe rehabilitacijom »transcendentne dimenzije« kao adekvatnog puta suprotstavljanja »sistemima opresije«, dakle, ne samo njihovim prevazilaženjem već i otvaranjem verodostojnih, a skrivenih horizonata ljudskog fenomena, horizonata velikog *redressementa* humanističkog integriteta.

Izloživši sumarno neke od, po našem mišljenju, najznačajnijih repera Božovićevog diskursa, kao

noguće perspektive njegovog oduženog razvijanja, mogli bis-o zaključiti sa željom (koju či-nje *Nedoumica* često izaziva) da tor u sledećim delima proširi i obudi svoja opažanja i intuici-. Očevidno je da sama kompo-cija *Nedoumica* nije dopuštala oštrenije kristalizacije i podrob-je eksplikacije načela i opserva-ja. Ogromnu širinu geografije roblema savremene kulture Bo-ović je obuhvatio i izrazio lapi-arnom, ali i nadahnutom retori-om voluntarističkih načela hu-ianiteta, kao da je suštinski pro-lem autora bio: prevashodno od-editi stajalište pogleda. Vršeći aj zadatak, Božović je bez »kom-leksa« pokazao i izuzetnu otvo-enost za rezultate drugih istraži-anja koja potiču često iz meto-loloških različitih radionica duha, od Oldosa Hakslija, preko »frank-urtske škole«, do Taigea i Kosika.

Božovićeva knjiga je neka vrsta *»work in progres«*, i taj se radni karakter, ta otvorenost, odnosno »nezavršenost« njegove knjige oči-tuje i u statističkoj činjenici da u njoj ima neuporedivo više pitanja nego odgovora, premda ta pitanja upravo pokazuju snažnu humani-stičku inspirisanost. Dakle, *Nedo-umice* otkrivaju svog autora kao čoveka koji je nadasve humanis-tički intencionalan pozitivnim al-ternativama. Ali ta intencional-nost nije puka otmena suspenzija suda, već je izraz svesti o težini problema savremenog sveta. Ko-načno, jedna alternativa je već istaknuta *Nedoumicama:* to je stav pozitivne opredeljenosti za konstruktivne društvene procese socijalizma koje bitno obogaćuje svest o trajnim prednostima *hu-manitas* i odgovarajuće tradicije koje čekaju da u ovom, kao i u vremenu budućem, zablešte. Nije u pitanju zaludna nostalgija za prošlim, već delotvorna nostalgija za budućim.

Dragoš Kalajić

Vladimir Milić:

Revolucija i socijalna struktura

(Mala edicija »Ideja«, Beograd, 1978, strana 304)

Iako su brojni naučnici raznih profila, uglavnom sociolozi, izuča-vali dosadašnji socijalistički raz-voj jugoslovenskog društva, da-našnje stanje naučne misli o mno-gim bitnim pitanjima društvenog razvoja ne zadovoljava. Povodeći se za potrebom stabilizacije soci-jalističkog društva, oni su stvarne odnose prikazali normativistič-kim shvatanjima, isticali ono što socijalizam treba da bude, a ne ono što on u datom trenutku je-ste, isticali su njegov humanizam, harmoničnost, neklasni karakter. Saznanje o društvu bilo je potči-njeno interesima nosilaca uprav-ljačkih funkcija. U takvim uslo-vima nije se mogla očekivati ni razvijena teorijska koncepcija o osnovnim društvenim grupama i njihovom odnosu, o društvenoj strukturi socijalizma i njenom preobražaju i slično. Današnja sa-znanja o društvu su šira, mada mnoga pitanja nisu ni teorijski postavljena, a usled toga ni empi-rijski istražena. Jedno od njih je i strukturalni preobražaj jugoslo-venskog društva.

Značajan pokušaj u tom prav-cu predstavlja knjiga Vladimira Milića *Revolucija i socijalna struk-tura,* u kojoj autor nastoji da »os-vetli odnos između socijalističke revolucije i socijalne strukture našeg društva« u cijelom poslije-ratnom razdoblju. U središtu piš-čevih razmatranja je uticaj indu-strijalizacije na promjene u dru-štvenoj strukturi, pri čemu se in-dustrijalizacija posmatra kao »sa-stavni deo socijalističke revoluci-je, jedna od njenih najbitnijih mera i služi za radikalni društ-veni preobražaj« jugoslovenskog društva. Ali promjene u socijalnoj strukturi našeg društva ne zasni-vaju se samo na industrijskom

razvoju već i na »organizovanoj akciji socijalističkih snaga koje oblikuju, društveno-političkim merama, socijalnu strukturu u skladu sa ciljevima revolucije«.

Milić je rad zasnovao na obimnom empirijskom materijalu, koristeći se različitim izvorima podataka: sociološkim istraživanjima, analizom, dokumentima i, kao osnovnim izvorom — statističkim podacima, kojima pristupa sa jednog novog stanovišta, upoređujući ih sistematski i vremenski. Tako on sliku strukture ne izvodi samo iz statističkih tabela i statističke grupacije ne izjednačuje sa socijalnim grupama. On se služi uporednim i istorijskim pristupom, te posmatra pojave u njihovom razvoju. Mada je u sociologiji istaknut zahtjev za istraživanjima koja ne bi bila deskriptivnog karaktera, već odmah neposredna i analitička, izgleda da je deskripcija neizbježna. Osnovna zamjerka Milićevu radu je upravo nedostajanje analize sadržaja. Autor nije uočio ni mogućnosti koje bi mu, pored kvanitativne analize kojom se koristi, pružila kvalitativna analiza podataka. Pri socio-političkoj analizi autoru je mogla pomoći i štampa kao izvor.

Knjigu čine dva dijela podijeljena na glave, od kojih svaka čini posebnu sadržajnu cjelinu. Polazeći od toga da način socijalističke proizvodnje društva predstavlja okvir za promjene socijalne strukture, autor u prvom dijelu knjige razmatra etatistički način socijalističke proizvodnje i njegov uticaj na socijalnu strukturu jugoslovenskog društva. Analizira nastanak socijalističkog etatizma, a kao njegove osnovne izvore navodi nizak stepen razvoja proizvodnih snaga, nerazvijenost poljoprivredne proizvodnje, karakter industrijalizacije (brza i ekstenzivna), ratne gubitke (ljudske i materijalne), te ukazuje na nužnost etatističke faze revolucije u ovom periodu. Etatizam su uslovile i istorijske okolnosti: poslijeratna situacija, opasnost od kontrarevolucije, iskustvo prve zemlje socijalizma, vladajući teorijski koncept itd.

Da bi objasnio djelovanje industrijalizacije na socijalnu strukturu, autor tumači prirodu i činioce oblikovanja socijalne strukture neposredno poslije rata. Suštinske izmjene u društvenoj strukturi započinju promjenom načina proizvodnje društva, koje prethode radikalne izmjene u svojinskim odnosima, a koje se vrše posredstvom konkretnih revolucionarnih mjera. Milić naglašava tri grupe revolucionarnih mjera koje su dominantno uticale na oblikovanje socijalne strukture socijalističkog etatizma: (a) sekvestriranje imovine, oduzimanje ratne dobiti, eksproprijacija, konfiskacija i niz sličnih državnih mjera, (b) prva i druga agrarna reforma, i (c) prva i druga nacionalizacija privrede.

Prateći bitne promjene u društvenoj strukturi ranog razdoblja socijalizma, autor ukazuje na dva osnovna pravca promjena: u okviru prvog se vrši preobražaj osnovnih društvenih snaga u »klasne ostatke«, a u okviru drugog — stvaraju se nove društvene grupe na osnovi državno-svojinskih odnosa.

Kao »klasne ostatke« Milić posmatra: buržoaziju — gradsku i seosku, »srednje slojeve« — seljaštvo i nepoljoprivrednike, te »klasični proletarijat«, ukazujući na njihovo brojčano stanje, te promjenu u položaju i ulozi pod uticajem revolucionarnih mjera socijalističkog etatizma.

Najveće promjene su se odigrale u buržoaziji; ona je ili nestala ili se pretopila u druge grupe. Od 800.000 lica ona je smanjena na 160.000, pri čemu je smanjenje kod seoske buržoazije bilo za 87,1%, a kod gradske za 74,4%.

Revolucionarne mjere su različito uticale na »srednje slojeve«. Činjenica da je 80% »srednje klase« činilo seljaštvo sa srednjim posjedom usmjerila je revolucionarne mjere ne na ukidanje privatnog vlasništva na zemlju uopšte, već na njegovo ograničenje. Mjere su doprinijele smanjenju seoske buržoazije i uvećanju sitnog seljaštva, sa posjedom od 2 do 5 hektara. S druge strane, kod nepoljoprivrednika pripadnika »srednje klase« smanjenje je bilo

znatno — oko 71,1%, od čega na zanatlije otpada oko 28,6%, a na sitne privatnike 70,8%.

Proletarijat kao »klasni ostatak« postojao je neposredno nakon rata, njegov najbrojniji dio činilo je seljaštvo unajmljeno kod privatnih poslodavaca (34,6%). Međutim, nakon druge nacionalizacije i agrarne reforme proletarijat kao »klasni ostatak« je uglavnom nestao.

Provedene društveno-političke mjere stvorile su novi tip vlasništva — državno vlasništvo, i na osnovu njega nove društvene slojeve. Među njima preovlađuju slojevi manuelnog rada, u kojima industrijski radnici čine 61,8%.

Dejstvom revolucionarnih mjera osnovne klase, stvorene u kapitalističkom društvu, svedene su na sitne proizvođače, njihovo je vlasništvo ukinuto ili ograničeno, ali je njihova brojnost (71,9% cjelokupnog stanovništva) pokazala da revolucionarne mjere nisu dovoljne da tu masu pretope u slojeve državnog sektora; dalja transformacija »klasnih ostataka« zavisila je od industrijalizacije.

Karakter industrijalizacije uslovljavali su njeni ciljevi — materijalno i ljudsko uvećanje slojeva državnog sektora proizvodnje i postojeća socijalna struktura. Tako je ona postala snažan proces razvoja proizvodnih snaga, zasnovan na nasilnoj akumulaciji iz poljoprivredne proizvodnje, a zbog ubrzane potrebe razvoja poprimila je i ekstenzivan karakter. Na izmjene u »klasnim ostacima« industrijalizacija je uticala ne samo neposredno nego i posredno, djelovanjem etatističkog sistema.

Društveno-ekonomski činioci, a prije svega potreba pretvaranja poljoprivrede u akumulacionu osnovu za industrijalizaciju, kao i društveno-politički faktori (masovno učešće seljaštva u ratu), uslovili su da se ne ukine, već samo ograniči privatno vlasništvo na zemlji, i preduzmu mjere za zaštitu sitnih seljaka (otkup poljoprivrednih proizvoda, progresivni porez). Industrijalizacija je posredno uticala na »socijalizaciju« individualnog seljaštva preko seljačkih radnih zadruga i kolektivizacije. Direktan uticaj industrijalizacije na individualno seljaštvo uslovio je prelazak seljaštva u industriju i nastajanje seljaka-industrijskih radnika.

Industrijalizacija je izazvala znatno smanjenje »klasnih ostataka« zanatlija, trgovaca i drugih. Njihov udio u 1947. godini iznosio je 3,1%, a u 1952. je smanjen na 1% ukupnog stanovništva, a znatno je smanjen i »klasični proletarijat«.

Najznačajnije dejstvo industrijalizacije u socijalnoj strukturi socijalističkog društva ogleda se u brzom razvoju društvene podjele rada na slojeve koji obavljaju umni i fizički, materijalno-proizvodni i materijalno-neproizvodni, upravljački i izvršilački rad, kao i na društveno-profesionalne grupe koje se razlikuju prema vrsti poslova.

Neposredno poslije rata naglo narastaju slojevi manuelnog i nemanuelnog rada, koji tada i nastaju. Potrebe razvoja nametale su brži rast sloja manuelnog rada. Na kraju etatističkog perioda dve trećine ljudi, u okviru državne svojine, pripadale su slojevima manuelnog rada.

Najvažnije promjene u slojevima manuelnog rada su ispoljene u naglom povećanju radništva, pretvaranju seljaštva u radništvo i stvaranju jedne nove socijalne grupacije seljaka-industrijskih radnika. (Nastanak, mjesto i ulogu »polutana« Milić daje dosta uprošćeno.) Pored seljaštva, kao dominantne figure radništva, drugu značajnu figuru čini zanatski majstor.

Promjene u uslovima nemanuelnog rada Milić prati kroz analizu najvažnijih slojeva nemanuelnog rada.

Inteligencija se znatno uvećava, mijenja se odnos tehničke i humanističke inteligencije. Dok je poslije rata tehnička inteligencija činila 12% cjelokupne inteligencije, 1952. ona predstavlja 42,4%. Mijenja se i socijalno porijeklo inteligencije, 40% njenog sastava potiče iz redova radništva, zanatlija i seljaštva.

Razvojem državnog aparata uvećava se rutinsko činovništvo, a dominantnu socijalnu figuru tog činovništva čini pomoćno kancelarijsko osoblje (51,8%).

Rukovodeće osoblje predstavlja najznačajniji sloj nemanuelnog rada. Njegova društvena moć je proisticala iz etatističke organizacije društva, a ne iz njegove brojnosti. Dominantnu socijalnu figuru rukovodećeg osoblja činili su rukovodioci preduzeća.

Državni aparat, zbog karaktera državne svojine, postaje dominantan u društvu, kao i nosilac industrijalizacije, i nastoji da monopolizuje i sačuva upravljačke pozicije. Ljudi se sve više dijele na upravljački i izvršilački dio, a ta podjela zahvata i novonastali socijalistički dio socijalne strukture i prijeti da postane trajna. Revolucionarni etatizam se preobraća u birokratski etatizam, a time se negacija klasnog društva sprečava ili odlaže.

Kao odgovor na sve dublju podjelu društva na proizvođače i izvršioce, i svođenje čovjeka na sredstvo za proizvodnju, te kao realna alternativa etatističkom socijalizmu pojavljuje se samoupravni socijalizam.

Samoupravni socijalizam, sa stajališta strukturnih promjena, autor razmatra u drugom dijelu knjige pod naslovom: »Samoupravni način socijalističke proizvodnje (globalne organizacije društva) i uticaj na socijalnu strukturu našeg društva«.

U nastojanju da objasni uvođenje socijalističkog samoupravljanja autor ukazuje na istorijske okolnosti koje su postojale u nas. Tako navodi niz elemenata: postignuti materijalni razvoj, stupanj razvijenosti glavnih klasnih grupa, međunarodnu konstelaciju, demokratsku svijest vođstva itd.

Uslijed nerazvijenosti proizvodnih snaga industrijalizacija je u razdoblju ranog socijalizma morala da ponovi karakteristike etatističke industrijalizacije, prije svega usiljenost. S vremenom industrijalizacija će dobiti novi kvalitet, u mjeri u kojoj se razvija samoupravni socijalizam.

Rano razdoblje samoupravn[illegible] socijalizma autor posmatra [illegible] »spoj decentralizovanog etatiz[illegible] i parcijalnog samoupravljanj[illegible]« Ovaj period karakteriše visok s[illegible]panj razvoja proizvodnih snag[illegible] industrijalizacije, koji je ta[illegible] (1953—1958) bio najviši u cje[illegible]kupnom socijalističkom posto[illegible]nju naše zajednice. Po stopi [illegible]dustrijskog razvoja naša zem[illegible] je prva u svijetu. Industrija p[illegible]tiskuje poljoprivredu i zauzi[illegible] dominantno mjesto u društveno[illegible] proizvodu, učestvujući u njemu s[illegible] 31%. Investicije u industriju op[illegible]daju za 1/2, a istovremeno se p[illegible]većavaju u drugim djelatnostim[illegible] što poboljšava opšti nivo sta[illegible]darda, a u sociološkom smis[illegible] povećava društvenu podjelu ra[illegible] Ukupna zaposlenost je rasla [illegible] 7,7% i najveća je u poslijeratno[illegible] periodu.

Industrijalizacija je sve više n[illegible] nasilna, društveno-političke aspek[illegible]te industrijalizacije postepeno za[illegible]mjenjuju društveno-ekonomski as[illegible]pekti. »Socijalizacija ostataka kla[illegible]snog društva« ostvaruje se na sv[illegible] manje prinudan način. »Socijali[illegible]zacija« individualnog seljaštva v[illegible]ši se razvojem društvenog sekto[illegible]ra poljoprivrede, razvojem soci[illegible]jalističkog zadrugarstva, djelova[illegible]njem tržišnih zakonitosti, odlaže[illegible]njem seljaštva u društveni sek[illegible]tor i slično. Sve ove mjere Mili[illegible] posebno analizira i tabelarno ilustruje. Pod uticajem industrijali[illegible]zacije slika seljaštva se znatno izmijenila; ono se od »klasnih ostataka« postepeno pretvaralo u »ostatke klasnog društva«, odnosno transformisalo se u sitne robne proizvođače društva.

Industrijalizacija utiče i na ostale »klasne ostatke« tako što ih pretvara u sitne »uslužnike« koj[illegible] dopunjuju socijalistički sektor usluga. Najznačajniju grupu »uslužnika« čine zanatlije.

Pod dejstvom industrijalizacije u socijalnoj strukturi socijalističkog društva proširivao se socijalistički dio društva, a istovremeno se sa proširenjem podjele rada mijenjao odnos između slojeva manuelnog i nemanuelnog rada. (Godine 1960. slojevi manuelnog rada činili su 73,4, a nemanuelnog 26,6%.) Narastaju i slo-

evi materijalno proizvodnog i naterijalno neproizvodnog rada, ri čemu veći porast bilježe slo-evi materijalno neproizvodnog ada. Ekstenzivni karakter indu-trijalizacije uvjetuje brže sma-njenje udjela slojeva materijalno ieproizvodnog rada od postotka lojeva manuelnog rada.

Osnovne promjene u slojevima nanuelnog rada su u daljem po-ećanju radništva. Raste broj ne-oroizvodnog radništva u odnosu na proizvodno, povećava se broj ndustrijsko-zanatskih radnika, u-većava se uslužno i trgovinsko radništvo. Smanjuje se broj ne-kvalifikovanih radnika, a domi-nantan tip radnika postaje — kvalifikovani radnik.

U slojevima manuelnog rada promjene se ispoljavaju u bržem rastu inteligencije — od činov-ništva, rukovodećeg osoblja do osoblja zaštite. Do promjena dola-zi i u sastavu svakog sloja po-naosob.

Nakon privredne i društvene re-forme proces promjena i uticaja industrijalizacije se nastavio i u-brzao, kako u »klasnim ostacima« tako i u socijalističkom dijelu društva. Opšti proces se kretao od parcijalnog ka integralnom sa-moupravljanju.

Pod uticajem industrijalizacije na selu se još više produbljuje so-cijalno-ekonomska diferencijacija, što uslovljava pretvaranje indi-vidualnog seljaka u robnog proiz-vođača, naturalnog proizvođača, »polutana« ili, pak, seljaka-ino-stranog migranta. Industrijaliza-cija je kod nas izazvala smanjenje seljaštva kakvo je nepoznato u svijetu. Za oko trideset godina se-ljaštvo je od 9/10 opalo na tek nešto više od trećine u ukupnom društvenom sastavu. Neposredna posljedica tog opadanja su poja-ve »staračkih domaćinstava« bez omladine, i, s tim u vezi, pojava »svojine bez nasljednika«.

Najveći dio privatnika sveden je na »uslužnike«, ali je došlo i do obnavljanja sitne sopstveničke stihije, nelegalnog bogaćenja.

Promjene se nastavljaju i u ok-viru socijalističkog dijela socijal-ne strukture. Brže su se uvećava-li i proširivali slojevi nemanuel-nog nego manuelnog rada, slojevi materijalno neproizvodnog od slo-jeva materijalno proizvodnog ra-da. U strukturi manuelnog rada raste broj kvalifikovanih radnika. U okviru nemanuelnih slojeva po-lovinu sastava čini inteligencija, a u njoj polovina otpada na teh-nički dio.

Autor ukazuje i na protivrječ-nosti koje prate ove promjene. Osnovna protivrječnost kod svih važnijih socijalnih grupa socija-lističkog dijela društva proizlazila je iz bržeg kvantitativnog uveća-nja i sporijeg kvalitativnog mije-njanja stvorenih društvenih gru-pa. Protivrječne pojave dobijaju svoj izraz u socijalnoj strukturi — stvaraju se »elite« upravljačke grupe. Ove protivrječne pojave i polovične rezultate moguće je pre-vazići ostvarivanjem socijalistič-kog samoupravljanja kao cjelovi-tog načina proizvodnje. Narasle i savremene proizvodne snage, s jedne, i izvršene promjene u soci-jalnoj strukturi, s druge strane — realna su osnova za razvoj inte-gralnog socijalizma. Posredstvom procesa »udruženog rada« čine se prvi koraci ka tom najhumanijem društvu.

Autor u »Zaključnim razmatra-njima« sumira najvažnije prom-jene u socijalnoj strukturi jugo-slovenskog društva pod uticajem industrijalizacije i revolucionarnih mjera, ističući »da se radi o pro-menama koje imaju duže vreme trajanja i da će se one tek kas-nije ispoljiti u svom jasnom i čvrstom obrisu«.

Širokim pristupom zasnovanom na raznovrsnom empirijskom ma-terijalu i postojećoj literaturi ovaj rad, pored naučnih rezultata, pred-stavlja doprinos i metodologiji na-učnog istraživanja socijalističkog društva.

Branka Kolundžija

Stevan Bezdanov — Milenko Nikolić:

Obrazovanje u Vojvodini između prošlosti i budućnosti

(Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad, 1978).

U vreme najdubljih promena u oblasti obrazovanja i vaspitanja pojavila se knjiga *Obrazovanje u Vojvodini između prošlosti i budućnosti* koja daje širok presek dinamičnog razvoja obrazovanja u ovoj pokrajini i ukazuje na pravce i perspektivu daljeg preobražaja obrazovanja, u sklopu ukupnog društvenog napretka.

Knjigu čine četiri dela. Prvi deo je posvećen društveno-ekonomskim i tehničko-tehnološkim okvirima i uslovima razvoja obrazovanja; u drugom delu je data periodizacija razvoja obrazovanja, zavisno od karaktera društveno-ekonomskih odnosa i sistema finansiranja obrazovanja. U trećem delu autori se bave strateškim ciljevima i pravcima dugoročnog razvoja Vojvodine, uključujući politiku razvoja obrazovanja i kadrova. U četvrtom delu razrađeni su pravci preobražaja vaspitanja i obrazovanja, njihovi rezultati, problemi i perspektive.

Autori polaze od konstatacije da su u celokupnom posleratnom socijalnom i ekonomskom razvoju Vojvodine postignuti »takvi rezultati da se s pravom može govoriti o revolucionarnom preobražaju socijalne, ekonomske, tehničko-tehnološke i kulturno-obrazovne osnove života i rada« (str. 19). Ukupna proizvodnja je učetvorostručena. Izvršene su strukturne promene u privredi jačanjem industrije, koja je povećana osam puta, izvršene su radikalne promene u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva i značajno je izmenjen njegov sastav po stepenu stručnog obrazovanja. Podaci o razvoju obrazovanja pokazuju rast na svim nivoima k[illegible] najbolje odslikava sveobuhvatn[illegible] ostvarenih promena u toku [illegible]gradnje socijalističkog druš[illegible]. Predškolskim vaspitanjem je ob[illegible]hvaćeno 41.000 dece — najviše [illegible] Jugoslaviji, a u godini koja pre[illegible]hodi početku osnovnog obrazo[illegible]nja — više od 80%. Razvoj o[illegible]novnog obrazovanja omogućav[illegible] potpuno obuhvatanje dorasle [illegible]ce, a osnovna je aktivnost usm[illegible]rena na osavremenjavanje nast[illegible]nog programa i podizanje efik[illegible]nosti u procesu obrazovanja. O[illegible]novnu školu završava oko 7[illegible] učenika, dok je ponavljača o[illegible] 3,5%. »Unapređivanje vaspitno-o[illegible]razovnog rada, intenzifikacija ide[illegible]no-vaspitne funkcije škole na ma[illegible]ksističkoj osnovi i politika uje[illegible]načavanja uslova za osnovno va[illegible]pitanje i obrazovanje smatrani s[illegible] i realizovani kao prioritetni cil[illegible]vi i obaveza svih subjekata u sv[illegible]koj društvenoj sredini« (str. 5[illegible]

Razvoj srednjeg obrazovanja k[illegible]rakteriše postepeni rast bro[illegible] srednjih škola i nagli porast b[illegible]ja učenika, gotovo tri i po put[illegible] U tom procesu zapažen je br[illegible] razvoj srednjeg stručnog obraz[illegible]vanja. Na razvoj srednjeg obraz[illegible]vanja veći uticaj je imalo uvođe[illegible]nje zajedničke vaspitno-obrazovne osnove u prva dva razreda sre[illegible]njeg obrazovanja 1975. godine. Vi[illegible]soko školstvo doživelo je brz raz[illegible]voj za relativno kratko vreme. Od otvaranja prvih fakulteta 195[illegible] i osnivanja Univerziteta u Novom Sadu 1960. godine do danas je i[illegible] izgrađena razgranata mreža viso[illegible]koškolskog obrazovanja, za bliz[illegible] 40.000 studenata. Sadašnji preobra[illegible]žaj visokog školstva karakteriš[illegible] »aktuelizacija nastavnih progra[illegible]ma, razvijanje raznovrsnih oblik[illegible] saradnje sa organizacijama udru[illegible]ženog rada iz materijalne proiz[illegible]vodnje, postepeno stvaranje je[illegible]dinstva nastavnog i naučnois[illegible]traživačkog rada, modernizacija i racionalizacija nastavno-naučnog procesa i razvoj samoupravne or[illegible]ganizacije ovog dela sistema ob[illegible]razovanja i vaspitanja« (str. 56[illegible] To pokazuje da su promenama u visokoškolskom obrazovanju zah[illegible]vaćeni njegovi najvažniji seg[illegible]menti.

Razmatrajući razvoj odnosâ u ›brazovanju ,autori ističu da je nogućno izdvojiti više etapa. U ›rvoj•etapi, od 1945—1955. godine, lruštveno-ekonomski odnosi u obrazovanju bili su administrativno-ɔudžetskog karaktera. Posle toga ıastupa period demokratizacije i leetatizacije vaspitno-obrazovne lelatnosti, u kome dolazi do prolora društvenog upravljanja u ›vu oblast. Period od 1960. do 966. godine je period u kome se rše temeljnije izmene u načinu pravljanja u oblasti obrazovanja njegovog finansiranja. Ustavom ›FRJ, koji je donet 1963. godine, adne organizacije u obrazovanju :jednačuju se, u pogledu samopravljanja i raspodele dohotka a radnim organizacijama u druim delatnostima. Obrazovanje tiče atribut delatnosti od posebog društvenog interesa, pa se u blike upravljanja uključuju predtavnici društvene zajednice. U fiansiranju obrazovanja smanjuje : uticaj državnih organa, a uvoe se i novi izvori finansiranja. oseban značaj imaju fondovi za nansiranje obrazovanja čiji su rihodi poticali iz više izvora, koji ı doprineli stvaranju uslova za rži razvoj obrazovanja. Znatno ı proširene mogućnosti za razvoj ımoupravljanja u obrazovanju.

Naredna etapa u razvoju druš-'eno-ekonomskih odnosa u obra-›vanju započinje 1966. godine, ɔnošenjem Zakona o finansij-:im sredstvima za obrazovanje ɔjim se uvodi novi sistem fiınsiranja obrazovanja. Praktičı konkretizacija i realizacija no›g sistema prepuštena je repub:ama i pokrajinama. Zadatak no›g sistema je da obezbedi veći icaj proizvođača na politiku i ›tem obrazovanja i da omogući ›godniji razvoj obrazovanja u lini. U težnji da se prevaziđu ıdicionalni administrativno-buetski odnosi u finansiranju obzovanja osnivaju se zajednice razovanja kao nov samoupravmehanizam daljeg razvoja druš-ɜno-ekonomskih odnosa u obravanju. Sprovođenjem novog sisna finansiranja dolazi do znaınijeg porasta finansijskih sred.va za obrazovanje, a otpočinje ›roces vezivanja materijalne osnove obrazovanja za ostvarene rezultate u proizvodnoj sferi društvenog rada. Međutim, iako je »osnivanjem zajednica obrazovanja učinjen napredak, u smislu odvajanja vaspitno-obrazovne delatnosti od budžeta i oslobađanja od administrativnog usmeravanja razvoja materijalne osnove ove delatnosti, one ipak, što se u praksi tokom njihovog delovanja pokazalo, nisu objektivno, po svojoj strukturi i statusu, bile u stanju da reše neke od osnovnih problema i protivrečnosti u razvoju i reprodukciji obrazovanja« (str. 79). Autori ovde imaju na umu, pre svega, instrumente sistema finansiranja koji su zadržali neka fiskalna obeležja, ali je važnije od svega istaći značaj zajednica obrazovanja čija se suština, kao jedinstvenih samoupravnih institucija u razvoju obrazovanja i samoupravljanja u njemu, ne može podvesti pod instrumente finansiranja.

Savremena etapa u razvoju odnosâ u obrazovanju, koju karakteriše integrisanje obrazovanja u jedinstven sistem udruženog rada, počinje 1970. godine donošenjem Rezolucije Savezne skupštine o razvoju vaspitanja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi i traje sve do danas, uz promene koje su vrlo značajne za dalji razvoj obrazovanja. U ovom periodu donet je Ustav SFRJ, održani su Deseti i Jedanaesti kongres SKJ, usvojen je Zakon o udruženom radu i pristupilo se ostvarivanju reforme obrazovanja, u svoj njenoj širini — što, u celini uzev, doprinosi kompleksnom i dinamičnom preobražaju društveno-ekonomskih odnosa u ovoj oblasti. U republikama i pokrajinama izgrađuje se sistem samoupravnih interesnih zajednica koje nastoje da sredstva za obrazovanje obezbede na principima slobodne razmene rada i dohotka, da razvoj i reprodukciju obrazovanja prilagode zahtevima i potrebama udruženog rada. Međutim, i u njihovo delovanje i funkcionisanje valja unositi dalje promene, čime će se onemogućiti automatizam u sticanju sredstava, centralizam u raspodeli i druge slabosti nasleđene iz ranijeg razdoblja.

Autori prikazuju razvoj zajednica obrazovanja u Vojvodini. Za predškolsko i osnovno vaspitanje i obrazovanje formirane su zajednice na nivou opština, a za »pozivno-usmereno obrazovanje« osnovane su zajednice na funkcionalnom (proizvodnom, granskom) principu za obrazovanje kadrova u sledećim delatnostima: u poljoprivredi, prehrambenoj i drvnoj industriji; u metalnoj, elektroindustriji i saobraćaju; u hemijskoj, naftnoj i tekstilnoj industriji i industriji kože, gume i građevinarstva; u tercijarnim delatnostima, robnom i novčanom prometu; i u društvenim delatnostima. Dalji razvoj samoupravnog organizovanja u obrazovanju, čije je ishodište obezbeđivanje interesa radnih ljudi, slobodna razmena rada i dogovaranje samoupravnih subjekata, vodiće raščlanjavanju ove opšte strukture interesnih zajednica, organizovanjem užih granskih ili gransko-teritorijalnih zajednica, i stvaranju kompleksnije samoupravne organizacije u ovoj oblasti koja će neposrednije brinuti o daljem razvoju obrazovanja. U pogledu izgrađivanja društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju na načelima dohotka i slobodne razmene rada autori se zalažu za »širu društvenu akciju koja bi vodila ka zasnivanju celokupnog vaspitanja i obrazovanja na razvojnim potrebama udruženog rada«, a osnovni smisao celokupnog preobražaja i funkcije vaspitanja i obrazovanja je »obrazovanje za rad i samoupravljanje, uključujući i razvijanje svestrane i slobodne ličnosti« (str. 124).

Razvoj obrazovanja mora se povezivati sa ukupnim razvojem društva. Polazeći od dugoročnih ciljeva i zadataka društvenog i ekonomskog razvoja Vojvodine, autori razrađuju ulogu obrazovanja u njihovom sklopu. Dalji razvoj samoupravljanja, podizanje životnog standarda, izmena socijalno-ekonomske strukture stanovništva, brži razvoj proizvodnje i izmena privredne strukture, povećanje produktivnosti rada, brži razvoj nauke i drugo, samo su neki od ciljeva u čijem ostvari[illegible] nju obrazovanje, nauka i kadr[illegible] imaju važnu ulogu.

Najveći deo knjige posvećen pravcima preobražaja obrazo[illegible] nja, postignutim rezultatima i p[illegible] spektivama tog preobražaja. R[illegible] loge za ostvarivanje reforme ob[illegible] zovanja valja tražiti u slabostim dosadašnjeg sistema obrazovan[illegible] i u protivrečnostima koje karak[illegible] rišu njegov razvoj. Osnovna dr[illegible] tvena opredeljenja o preobraža[illegible] obrazovanja utvrđena su na D[illegible] setom kongresu SKJ, a njihov[illegible] razradi i primeni pristupilo se [illegible] republikama i pokrajinama. [illegible] Vojvodini je 1974/75. godine p[illegible] čela primena novog sistema sre[illegible] njeg usmerenog obrazovanja, k[illegible] jim treba obezbediti usklađivan[illegible] usmerenog obrazovanja sa p[illegible] trebama udruženog rada; ma[illegible] ksističku zasnovanost obrazov[illegible] nja; usklađivanje obrazovanja s[illegible] novom kvalifikacionom lestvico[illegible] stručnosti; promene u sistem[illegible] organizaciji, sadržini i oblicim[illegible] usmerenog obrazovanja koje c[illegible] ga osposobiti za zadovoljavan[illegible] potreba udruženog rada; pove[illegible] vanje usmerenog obrazovanja [illegible] udruženog rada; integraciju obra[illegible] zovnih i proizvodnih institucija[illegible] podizanje efikasnosti usmereno[illegible] obrazovanja itd. U cilju usklađi[illegible] vanja interesa usmerenog obrazo[illegible] vanja i udruženog rada bilo [illegible] neophodno izgraditi metodologi[illegible] utvrđivanja potreba, uspostavi[illegible] mehanizam njihovog iskazivanja[illegible] konstituisati obrazovne organiza[illegible] cije koje će zadovoljavati ove po[illegible] trebe i uskladiti interesovanje[illegible] mladih i potrebe udruženog rada[illegible]

Na osnovu sagledanih potreba[illegible] u Vojvodini su utvrđena 22 osnov[illegible] na zanimanja, a prema složenosti [illegible] rada obrazovanje za njih je pode[illegible] ljeno na više povezanih stupnje[illegible] va. Izvršena je reorganizacija in[illegible] stitucija i, umesto 179 srednjih[illegible] škola, formirano je 95 obrazov[illegible] nih centara koji obuhvataju jedan[illegible] dva ili sva tri stupnja usmerenog[illegible] obrazovanja. Ostvarivanje novih[illegible] nastavnih planova i programa po[illegible] zanimanjima već donosi prve re[illegible] zultate, ali se u izboru pojedinih[illegible] zanimanja ispoljila nedovoljna us[illegible] klađenost interesovanja mladih s[illegible] potrebama udruženog rada. Prili[illegible]

›m opredeljivanja za pojedine ›lasti mladi su veliko interesova- e pokazali »za turističku stru- ı, zatim za ekonomsku, pravnu zdravstvenu, a veoma malo inte- sovanja za proizvodna zanima- a. Tome treba dodati da se u usmerenja upisao i najveći broj lličnih učenika, a da odličnih enika u proizvodnim usmere- ima ili nema ili ih ima veoma alo« (str. 224). Pokazalo se da usklađivanje interesovanja uče- ka i potreba udruženog rada ›žen problem koji se ne može ko lako razrešiti.

Jedan od uslova za uspešno os- arivanje reforme obrazovanja je ›dernizacija vaspitno-obrazovnog da. Ona, takođe, zahteva velike omene, kako u organizaciji vas- tno-obrazovnog rada i izboru spitno-obrazovnih oblika tako i korišćenju nastavnih sredstava. ıtori knjige detaljnije razrađuju avce i sadržaj ovih promena.

Drugi uslov je jačanje društve- -ekonomske i vaspitno-obrazov- uloge udruženog rada u siste- ı i politici vaspitanja i obrazo- nja. Autori navode više konkret- ı zadataka udruženog rada u ›j oblasti: »istraživanje i utvr- ranje aktuelnih i dugoročnih ob- :ovnih i kadrovskih potreba i noupravno planiranje puteva i lika njihovog zadovoljavanja i :vijanja; dosledno i odlučnije rađivanje i razvijanje socija- ičkih samoupravnih društveno- onomskih odnosa, zasnovanih načelu dohotka i slobodne raz- ne rada i »ugrađivanje dopri- ;a vaspitanja i obrazovanja u aranje i raspodelu dohotka« u :anizacijama udruženog rada i ›ostavljanje novog društveno- ›nomskog položaja polaznika ·azovanja, zasnovanog na odno- ıa prava i obaveza prema ud- enom radu i, shodno tome, pri- :tanje prava i odgovornosti od ıne organizacija udruženog ra- za obrazovanje radnika i za azovanje i zapošljavanje mla- generacije; učešće u svim fa- ıa izrade vaspitno-obrazovnih grama i u ostvarivanju vaspit- ›brazovnog procesa, posebno jući u vidu društveno oprede- e o jedinstvu procesa učenja ›ocesa rada — učešće učenika i studenata u proizvodnom radu kao integralnoj komponenti pro- cesa obrazovanja i osposobljava- nja za rad i samoupravljanje« (str. 288—289). Od angažovanja udruženog rada na ostvarivanju ovih zadataka zavisiće uspešnost njihovog rešavanja.

Sagledavajući sve dimenzije pre- obražaja obrazovanja, autori ce- lovito prikazuju razvoj obrazova- nja i posebno ocrtavaju perspek- tivu razvoja ove delatnosti u na- rednom periodu. U tome su us- peli zahvaljujući primeni kom- pleksnog pristupa: osvetlili su društveno-ekonomsku, sociološku, političku, istorijsku i pedagošku stranu ove problematike. Studiji posebnu vrednost daju kritičko sagledavanje dosadašnjeg razvoja obrazovanja i ukazivanje na prav- ce promena u njegovom daljem razvoju. S obzirom na svu dubi- nu i značaj promena koje se u obrazovanju vrše, ova knjiga do- prinosi ne samo njihovom razu- mevanju nego podstiče neposred- no angažovanje na ostvarivanju ciljeva i zadataka koje postavlja Savez komunista u ovoj oblasti. Taj njen značaj ne umanjuju ni izvesne slabosti studije: nedovolj- na ujednačenost i nedovoljno is- pitivanje iskustava u ostvarivanju reforme obrazovanja. Knjiga za- služuje širu pažnju iako osvetlja- va razvoj i reformu obrazovanja u Vojvodini, jer problematika ko- ju razmatra, premaša okvire Po- krajine.

Stanoje Ivanović

»E Drejta — Pravo«, br. 3/78.

Časopis za pravna i društvena pi- tanja »E Drejta — Pravo«, koji izdaje Institut za pravna i druš- tvena istraživanja Pravnog fakul- teta u Prištini i Udruženje prav- nika Kosova, u broju 3/78. donosi nekoliko zanimljivih radova.

U članku *Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* mr Ismet Salihu je dao celovit prikaz saveznog Krivičnog zakona (koji je donesen 1976, a objavljen u »Službenom listu SFRJ« br. 44/76. i stupio na snagu 1. jula 1977. godine).

Autor ističe da je prilagođavanje krivičnog prava savremenim potrebama i kretanjima pojava koja je zapažena i u drugim zemljama, a naročito je izražena u našem samoupravnom socijalističkom društvu, u kojem je, zbog bržeg društveno-ekonomskog razvitka i stalne demokratizacije sistema, unapređivanje autonomije i suvereniteta federalnih jedinica uslovilo i decentralizaciju zakonodavne nadležnosti i u oblasti krivičnog prava, prenošenje te nadležnosti na republike i autonomne pokrajine, koje bi trebalo da pokažu veću kreativnost i odgovornost za uspešno suzbijanje kriminaliteta u svojim sredinama. Mr Salihu se zatim zadržao na analizi pojedinih delova i odredaba saveznog Krivičnog zakona, uz njihovo upoređivanje s odredbama krivičnih zakona republika i autonomnih pokrajina. Značajne izmene koje su izvršene u saveznom Krivičnom zakonu (SKZ) i u krivičnim zakonima republika i autonomnih pokrajina imaju za cilj nalaženje boljih praktičnih rešenja. Nova krivična dela koja su predviđena ovim zakonima su uslovljena celokupnim razvojem našeg društva, zatim razvojem nauke krivičnog prava i potrebama sudske prakse. Mr Ismet Salihu u svom radu analizira delove SKZ koji se odnose na uvođenje novih odredbi za nova krivična dela, kao što su: inkriminacija pripremnih radnji za izvršenje krivičnog dela (član 18), unifikacija kazni lišenja slobode (članovi 34—38), umesto kazne strogog zatvora i zatvora uvodi se kazna zatvora, čiji je minimum povišen sa 3 na 15 dana, a maksimum na 15 godina, osnov za oslobođenje od kazne ako je krivično delo učinjeno iz nehata i ako su prouzrokovane posledice najviše pogodile učinioca, uslovna osuda i sudska opomena kao posebne sankcije; kao mera bezbednosti obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi; sm- na kazna se može izricati i m- đim punoletnim licima, a [illegible] krivično delo je i napad na sa- upravljanje ili njegovo ug- vanje.

Prof. dr Syrja Pupovci, je- od vodećih stručnjaka građans- prava na Kosovu, nastavlja se- članaka pod naslovom *Jezik, n- ka i pravna terminologija.* S - zirom na to da se jezik prouč- u sklopu mnogih naučnih di- plina, pitanjima jezika bave - pored lingvistike, i druge gr- nauke, među kojima i one što graniče sa pravnom naukom. - zik je, kao pojava, podložan n- prestanim promenama. Jezik značenje reči su od interesa - odgovarajuće naučne disciplin- naročito za semantiku, kao - filozofije, i za gnoseološke n- ne grane, pa, prema tome, i - pravnu gnoseologiju. Profesor - povci posmatra ovu kategoriju - mantike sa interdisciplinarn- multidisciplinarnog stanovišta - pozicija odnosâ elemenata u - kompleksu. Jezik i njegova n- na terminologija imaju veliki - čaj za razvoj nauke uopšte, a - tako i u zakonodavnom ra- pravnoj doktrini. Iako zakon - ba da bude jasan i dostupan - građanima, on to nije, jer se - priličan broj pravnih termina - su često razumljivi samo pr- cima. Burni razvitak nauke t- industrijske revolucije prouz- vao je i razvitak naučnog je- stručne terminologije i p- nauke. U savremenim uslo- nauka se razvija brže od bil- k- druge oblasti, pa se upore- tim razvija i naučni jezik - gova terminologija. Zato je - ophodno imati na umu odl- zika i stila, postići da on - jasan, umeren, koncizan i - dan, ističe autor, i posebn- nju poklanja pravnoj ter- logiji.

Prof. dr Aleksandar Hri- objavio rad *Neki aspekti n- ja i uloge uprave u savre- političkom sistemu,* u ko- podrobnije obradio opšti p- uprave u delegatskom siste- tim upravu u funkciji udr- rada, efikasnost u oblasti - nja samoupravnih odluka i -

.orene politike. U svom radu ·utor stavlja naglasak na iznala-·nje »modela« samoupravnog od-·čivanja kojim se obezbeđuje su-·erenitet radničke klase u oblas-· zakonodavne funkcije skupština ruštveno-političkih zajednica i na ·tvrđivanje politike razvoja druš-·enih odnosa u svim oblastima ·ruštvenog života.

·Mr Faik Brestovci u prilogu ·od naslovom *Pouka stranke o ·avu na izjavljivanje pravnog le-·a protiv sudske odluke (presu-·)* komentariše određene odred-· Zakona o parničnom postupku ·oje se odnose na pravo izjavlji-·nja žalbe, odnosno povraćaja ·rnice na pređašnje stanje.

Živojin Patrić daje osvrt na Za-·n o unutrašnjim poslovima SAP ·osovo, u kojem govori o novim ·slovima organa unutrašnjih po-·ova, delokrugu, nadležnostima i ·novnim načelima organizacije ·utrašnjih poslova, pravima i ·žnostima organa i ovlašćenjima ·žbenih lica za unutrašnje pos-·e, međusobnim odnosima i sa-·dnji organa za unutrašnje pos-·e, samoupravljanju i radnim ·nosima, kao i disciplinskoj od-·vornosti radnika u organima ·utrašnjih poslova.

·osebno interesovanje čitalaca ·budiće članak mr Habiba Has-·nija pod naslovom *Određivanje ·rodavnog prava shodno Zako-· o obligacionim odnosima u ·čaju sukoba zakona republika, ·nosno autonomnih pokrajina.* ·tor ovog članka ističe da je ·ublikama i pokrajinama, kao ·nostalnim pravnim područjima, ·ogućeno da pojedina pitanja ·ulišu različito, kao što je slu-· sa porodičnim pravima, nas-·nopravnim, stvarnopravnim i ·esnim obligacionopravnim od-·ima, čime se uslovljava poja-· unutrašnjeg sukoba zakona. ·im navodi i komentariše od-·be trećeg dela Zakona o obli-gacionim odnosima, u kome su utvrđene kolizione norme kojima će se rešavati sukobi zakona republika, odnosno autonomnih pokrajina kada se prava i obaveze učesnikâ u obligacionim odnosima uređuju republičkim, odnosno pokrajinskim zakonima. Mr Hashani je ukazao na odnose opštih institucija kolizionog prava kada unutrašnji sukob zakona prerasta u međunarodni, u vezi s regulisanjem obligacionih odnosa, i uz to je istakao razlike između tih institucija.

Muslji Haljimi je dao osvrt na zakone SR Makedonije iz oblasti porodičnog prava. Hisen Zherka piše o pripremama javnog tužioca kada zastupa optužnicu na glavnom pretresu krivičnog predmeta. Agim Muhadžeri i Avni Kpuska razmatraju neka terminološka pitanja iz oblasti prava, a Hysen Gashi piše o mesnoj zajednici kao osnovnoj ćeliji našeg socijalističkog samoupravnog sistema.

Dr Branislav Marković je napisao osvrt na savetovanje »O aktualnim pitanjima primene Zakona o opštem upravnom postupku«, održanog u Osijeku, januara 1978. godine, u organizaciji republičkih i pokrajinskih sekretarijata za pravosuđe i organizaciju uprave (odnosno opštu upravu) i Saveznog sekretarijata za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, a Radmila Danić osvrt na XVI savetovanje Saveza udruženja za krivično pravo i kriminologiju. Avni Gjakova je autor prikaza knjige *Epikontinentalni pojas,* koja je objavljena u redakciji Rudolfa Davorina, profesora Pravnog fakulteta iz Splita, a Agur Sokolji — prikaz dela profesora dr Esata Staviljecija *Odgovornost u samoupravnom društvu,* koje je objavio Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje u Prištini.

Adilj Fetahu

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

5
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 5**

Studije i članci

Iz prakse za novu praksu

Prilozi

Eseji

Osvrti

Содержание

Contents

Gordana Bosanac

Historijski materijalizam i pedagogija

Samim postankom odgojno-obrazovne prakse ustanovilo se teorijsko posmatranje njenog značenja. Odnos između znanstvenog i edukativnog područja određen je, na taj način, filozofijom, budući da je, naime, ona, sve do svog raspada u modernom dobu, važila kao znanost.

Odnos između znanstvenog i edukativnog područja, osim toga, nije samo korelativan i dijalektički uzajaman nego i povijesno uvjetovan, budući da odgojno-obrazovno područje, ili kraće: edukativno područje, nastaje u povijesnom sklopu jednoga dvojstva koje čine i znanost i obrazovanje.

No, osim ove povijesne povezanosti u kojoj obrazovanje posreduje u znanstvenoj slici svijeta, proizašloj iz određenja čovjeka kao umnog bića, dakle u prosvjetiteljskoj ulozi, treba naglasiti i to da se obrazovna djelatnost povijesno preoblikuje u posrednika između znanosti i rada. Tako su umnost i racionalnost ljudskog bića, kao njegovo određenje, obrazovanjem dobile svoju izvedbu u radu kao temeljnom obliku društvenog opstanka, kako ga iz svoje povijesne perspektive utemeljuje duh zapadnoevropske kulture i civilizacije. Obrazovanje i odgoj (jer to se ne može od-

vajati) postaju put i način kojim svaki pojedinac prisvaja svu povijest i svo ljudsko iskustvo: prošavši ga, interiorizira ga u vidu sistema znanja, vještina i navika. Dakle, kad se na taj način, koji je, uostalom, i jedini, osposobi za neku društvenu ulogu u društvenoj podjeli rada, kažemo da se pojedinac osposobio ili obrazovao za »nešto«, a to nešto jeste rad u nekoj svojoj parcijalnoj, sa stanovišta totaliteta sasvim nevidljivoj, razmrvljenoj pojedinačnosti i svakodnevnoj konkretnosti izvršenja. Sasvim je svejedno da li je riječ o teorijskoj ili manuelnoj aktivnosti za koju osposobljava edukativna djelatnost. Sa stanovišta, naime, odnosa znanosti i rada to je sasvim svejedno: znanost je novi lik svijeta koji izvodi rad kao njegova pounutrena bit, pa stoga ta bit u svim vrstama tvorbi dolazi na vidjelo, bile one tobože teorijske ili konkretno-praktične prirode.

Građanskoj svijesti dostojanstvo i bit čovjeka ukazalo se u vidu racionalnog znanja, pa je obrazovnu djelatnost podredila postizanju ovoga cilja. U biti, međutim, građanska egzistencija jeste rad kao vlasništvo i podjela rada, jedina stvarnost tog rada. Zato se nužno javlja otpor i odbijanje takve sudbine u najrazličitijim vidovima, pa i ideologijskim, kao težnja za izjednačavanjem. No nastojanje da se prevlada podjela rada i njezine socijalne posljedice upravo u obrazovanju vidi sredstvo za to. Tako je ono postalo samo obrnuti put: dok, s jedne strane, podjela rada nivelira njegove subjekte, obrazovanje ih, obrnuto, uzlazno distingvira. Obrazovanje tako, umjesto strogo-poštivajućeg znanstvenog sistema područja i regija znanja, kao njegov izričiti transfer, postaje put prevladavanja podjele rada, a time same biti rada. Time bi se htjelo prevladati jedno protivurječje unutar njega samog: umnost i racionalnost su bit čovjeka, a obrazovanje treba tu bit realizirati na samom čovjeku, tako da u izvedbi te biti ne postane i radnik! Kako vladavina znanosti kao interioriziranog rada, međutim, praktički razara sve ove građanske iluzije o obrazovanju kao sredstvu prevladavanja biti rada, to mora postati jasno da nije riječ o suprotnosti teorijske i praktičke djelatnosti kao o onoj suprotnosti koja se razrješava jedino odgojno-obrazovnom djelatnošću.

Shvatiti, naime, odnos između znanosti i edukacije znači shvatiti bit rada, a bit rada nije sadržana u suprotstavljanju teorijskog praktičkome, ili obrnuto, već u tome da do kraja bude izveden lik znanja, bio on u ma kakvom ruhu dat, teorijskom ili kakvom god drugačijem. Uostalom, zar su apstraktni crteži nacrtnih programa tehničara koji na stroju modelira, na primjer, zavrtnje, teorijski ili takozvani praktički entitet? Kakvog smisla uopće ima ovo, danas već zaista preživjelo, suprotstavljanje teorijskog tobože »konkretno-praktičkom« u vrijeme kibernetičke tehnike, kad se cijele aparature u radnim procesima angažiraju samo za ove neprekidne pogone pretvaranja umskih apstrakcija u vrlo upotrebljive i korisne konkrecije, i obrnuto. Zašto bismo

atematičku shemu, po kojoj se mora izraditi već spomenuti vrtanj velike preciznosti, smatrali konkretnijom ili apstraktjom od samog postupka, odnosno operacija kojima se ti zavrti ucrtavaju u metal? Isto tako, zašto bismo osobu, recimo tehčara koji tu radnju izvodi, smatrali praktičarem, a ne istovreeno i teoretičarem, umnim, koliko i fizičkim radnikom? Da i u odernoj industriji, međutim, ima manuelnih radnika, također činjenica, to jest takvih koji zaista nemaju ničega umskog u dnom procesu, pa služe kao privjesci nesavršenih polustrojeva, je također vrlo poznato. Takve ne samo da ne obrazuju niti oučavaju nečem višem nego ostavljaju na nivou potpunog obzovnog mraka nepismenosti — to je također dobro poznata asna i društvena činjenica. Međutim, zbog jedne istine ne treba akaziti drugu, a to je da ta klasna i povijesna suprotnost mora ti prevladana ukupnim društvenim revolucioniranjem društveh odnosa, u koje spada revolucioniranje proizvodnje, a ne proıbljavanje građanske iluzije o obrazovanju kao izlazu iz rada; ızije koja se pothranjuje tipično građanskim frazama o suprotosti »teorija — praksa«, »apstraktno — konkretno«, »fizičko — nno«. To jesu suprotnosti u dijalektici građanskog opstanka u ilji rada, zbilji podjele rada i vlasništva. Sve su to klasne raztosti, klasni jaz, koji se ne da objasniti onim čime se pokazuje pokazuje se kao suprotnost navedenih kategorijalnih parova), go iz biti rada. Insistiranje na parafrazi dijalektičkih suprotosti tu ne pomaže. To da jest nešto suprotnost, to se ne ukida mo po sebi. Pa ipak je, baš u okviru obrazovne teorije, došlo ove manire, što moramo pobliže razmotriti. Veza između ıanosti i edukacije mora se istovremeno pokazati kao polazište raspravi o onoj filozofskoj pozadini koja je u socijalističkom uštvu odredila značenje odgoja i obrazovanja.

No, prije nego objasnimo tu pozadinu u vidu uticaja histojskog materijalizma, neophodno je objasniti njegovo značenje i ojam, kao i ulogu filozofske orijentacije na pedagošku misao opće, ukoliko pod tim podrazumijevamo uticaj općih ideja i njiovih sistema na neko posebno područje djelatnosti.

Ne treba ponavljati da je pedagoška teorijska misao imala samo dodire i »izvore« u filozofiji nego i izvjesni identitet njom, samo što je u kasnijim prikazima taj identitet opisan suočen mehanički, blijedo i frazerski. Kao što je u početku provodnja znanja i obrazovanja bila identična, pa je plejada istraživača prirode bila istovremeno plejada pedagoga nekog podıčja, tako je i u samoj znanosti o odgoju i obrazovanju ostvano jedinstvo edukativnog i filozofskog polja. Na jedan već norno evidentan i dosadno-deklamatorski način sve historije pedagije ponavljaju činjenicu da su antički filozofi bili i prvi teotičari edukacije i odgoja, pa se uz prikaz odgojno-obrazovne akse navode filozofije koje su je objašnjavale. Pri tome se, ıkako, uz vulgarna pojednostavnjenja filozofskih pojmova i zna-

čenja, sasvim bez smisla deducira njihova edukativna »primjena« pa tako Platon, kao »tvorac idealizma, zastupa idealističku pedagogiju«, jer po samoj zvučnosti riječi izgleda takvim piscima historije pedagogije to sasvim razumljivo. Međutim, to što je teorija edukacije u samim počecima nastanka zapadnoevropske kulture bila srasla sa filozofijom i što se ona javlja u filozofskim i nikakvim drugim likovima ne proizlazi iz sticaja okolnosti ili, kako to bornirano stoji u nekim kompendijumima, kao nedovoljno diferencirana podjela rada, kada se taj rad još povijesno nije ni pokazao kao bilo kakva diferencija — nego to proizlazi iz bitno povijesne pojave filozofije kao temeljnog i tada jedinog znanja o čovjeku. Isto tako, kao što se u liku istraživača prirode nalazi i onaj koji to znanje prenosi, tako se u liku filozofa nalazi onaj koji objedinjava spoznaju biti i spoznaju o njenoj ljudskoj izvedbi u edukativnom i odgojnom činu. Dakako, ovo jedinstvo znanja, spoznaje i njene neposredne izvedbe u edukaciji i odgoju važi za najranija povijesna razdoblja, sve do one epohe koja je konačno izvela rad kao jedini povijesni oblik bivstvovanja, oblik unutar kojeg se podjela rada javlja, pored ostalog, i tako da se edukativna i odgojna djelatnost odvaja od one djelatnosti koja misaono-teorijski reflektira smisao edukacije i odgoja, kao takvih, od filozofije. Štaviše, filozofija ne samo da prestaje postojati kao kraljica znanosti, kao jedino središte teorijskog zrenja i teorijske djelatnosti, kao kruna sistema znanja, nego ona prestaje važiti kao mjerodavni sudac istraživačke metodologije i spoznaje uopće. Ova tendencija zaokružena u pozitivizmu odriče konačno filozofiju kao djelatnost za sebe i osporava joj vlastito područje što se, naravno, pokazuje samo kao bornirana krajnost u koju je zaglibila puka, scijentistički izvedena znanstvena volja. Za postojanje filozofije, međutim, dokaze ne treba tražiti u tome što postoje osobe koje se time bave, zatim u održavanju studija koji nose njene nazive, kako to zaista karikirano iznosi Alberto Granese*, niti je riječ o tome da li ona postoji, već je u pitanju njena povijesna uloga i njeno povijesno značenje koje se izmijenilo. Što se više u tom pogledu na filozofiju približujemo suvremenosti, to se više uočava rastvaranje filozofije u znanosti, koje sad neovisno utvrđuju svoju predmetnost i svoje vlastito teorijsko polje, koje često i za sebe samo postaje pojedinačna filozofija, pa tako danas govorimo o filozofiji ovog ili onog područja. Teorija ili teorijski sistem neke predmetnosti dobiva naziv filozofije, kao na primjer, filozofija znanja, filozofija kulture, filozofija politike, filozofija igre, socijalna filozofija, pa eto, napokon, i filozofija edukacije. Raspad velikog Hegelovog sistema ostavio je, već u toku devetnaestog stoljeća, razvaline brojnih malih filozofija područja. Ali sad nije riječ o sudbini filozofije; ionako se pedagoška misao u svojem teorijskom području uspostavila onda kada je izboreno

* Alberto Granese, *Dijalektika odgoja*, »Školska knjiga«, Zagreb 1978.

vlastito područje, odnosno vlastita predmetnost za koju filozofija nije bila ni potrebna ni dostatna. Bio je to pronalazak didaktike. Filozofija doista ostaje plodna pozadina sa koje se mogu samo očitati temelji zapadnoevropskog mišljenja kao najopćenitiji kulturno-povijesni obzor unutar kojeg je sada svako teorijsko promišljanje ili postavljanje predmeta bez izričite filozofske tematizacije moglo samostalno i za sebe pronalaziti svoje istine. Svaka pojedinačna znanost, pa tako i znanost odgoja i obrazovanja, postala je samostalna, a uticaji koji su dolazili u njeno polje nisu više samo uticaji filozofske orijentacije nego jednako i drugih polja znanja, kao psihologije, sociologije, politikologije itd. No, kad je riječ o uticaju, treba pod tim, pored ostalog, podrazumijevati ideje, ili isto tako ideologije, ukoliko su, naime, sistemi ideja upravo za to preparirani.

Historija pedagogije je historija uticaja ideja i ideologija na tumačenje i istraživanje edukativnog polja, na edukativnu praksu i edukativnu činjenicu. Izvan tog uticaja teško da bi se mogla ustanoviti posebna znanstvena disciplina — pedagogija.

Povijesni momenat, kada historijski materijalizam vrši jedan od najsnažnijih uticaja na cjelokupnu teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, događa se onda kada je, s jedne strane, odgojno-obrazovno područje definitivno oblikovano kao transfer znanosti u obrazovanje i kada se sama pedagogija uspostavila kao znanstvena disciplina koja za sebe, u vlastitom području, objašnjava i sprovodi spoznaju svog predmeta, i, s druge strane, u vrijeme kada historijski materijalizam doživljava svoju dogmatizaciju, to jest kada od ideje postaje ideologija.

Prije nego objasnimo taj historijski splet i ogroman uticaj historijskog materijalizma na pedagogiju, moramo podsjetiti na to da se taj uticaj točnije naziva historijski i dijalektički materijalizam, dakle, to je ona varijanta marksističke misli koja je u obliku tako nazvane doktrine zavladala tridesetih godina ovoga stoljeća. Naime, pod historijskim materijalizmom podrazumijeva se Marxovo shvaćanje povijesti i prirode kao procesa proizvodnje života, procesa kojim se oblikuje i povijesni svijet i sam odnos čovjeka prema tom svijetu. Historijski materijalizam je stanovište jedne do kraja izvedene filozofije rada, koje u cijeloj ljudskoj povijesti vidi preobrazbu prirode kojoj je istovremeno žrtvovan rad, preobrazbu izvedenu posredovanjem rodnog bića čovjeka, ali čiji završni čin jest revolucionarno prevladavanje kako filozofije tako i ovog klasnog posredovanja između čovjeka i roda.

Historijski materijalizam, ili marksizam, naprosto, u rečenom smislu istovremeno je i teorija očitavanja posebnih povijesnih oblika proizvodnje života i metoda kritike posljednjeg klasnog društva i svih u njemu prikrivenih ostataka kapital-odnosa, pa je marksizam, odnosno historijski materijalizam, eminentno kritika kapitalističkog načina proizvodnje, kako onog koji se u povijesnim oblicima postojanja kapitala iscrpio tako i onog koji

se u prelaznim oblicima, »kao mladež starog društva«, produžava u proturječnostima prelaznog, to jest socijalističkog društva. Historijski materijalizam je tako nauk o odnosu načina proizvodnje života i oblika zajednice, te nauk o metodi otkrivanja povijesne specifičnosti tog oblika. Naziv »historijski i dijalektički materijalizam«, kasnije, početkom ovog stoljeća, ovaj nauk dopunjava i diže na stupanj doktrine ili zaokruženog sistema koji obuhvaća razumijevanje ne samo društva nego i prirode u kontekstu povezivanja proizvodnje života sa zakonima same prirode.

Poznato je da je ovo proširenje marksizma došlo nešto kasnije nego što su nastala kapitalna djela njihovih tvoraca. Isto je tako poznato koliko je upravo ovo proširenje, kako metodologije tako i stanovišta, na cjelokupnu prirodnu a ne samo povijesnu zbilju, dovelo do dogmatizacije marksizma, najprije u vidu »novog pogleda na svijet«, dakle, u vidu etabliranja nove filozofije, što je po sebi duhu marksizma implicite tuđe i neprimjereno, a zatim u vidu jednog novog kanona, pročišćenog isključivo za ideologijsku upotrebu. U ovoj raspravi nije mjesto da se pobliže opiše taj proces koji je marksizam kao jedna nova društvena teorija i jedna povijesna misao prošao od svog prvobitnog izvora, sa svojim autentičnim sadržajem, kojim je izvršio najveći povijesni uticaj što ga je jedna misao u povijesti uopće ikada mogla doživjeti, jer to spada u predmet jedne sasvim drugačije rasprave.

Ono, međutim, što ovdje treba naglasiti jest okolnost da je, pod snažnim uticajima revolucionarnih zahtjeva u vrijeme oktobarske revolucije, došlo do prevrata u shvaćanju kako teorije tako i prakse u odgojno-obrazovnoj djelatnosti. Ona je trebala poslužiti isključivo ciljevima novoga društva, to jest odgajati nove ljude, ljude revolucije. Takvoj praksi trebala je drugačija pedagogija, to jest ona koja je izvedena iz opće revolucionarne teorije. A u njoj je jedinstvo revolucionarne teorije i revolucionarne prakse bio aksiom, koji je sam po sebi predstavljao novostvoreno načelo nove doktrine socijalističkog odgoja i obrazovanja. Podređivanje pedagogije kao znanstvene discipline totalitetu revolucionarnih promjena spada u one povijesne događaje kada je »stvarnost na nivou principa«: u toj svjetlosti treba gledati rađanje nove pedagoške doktrine, nove teorije edukacije i odgoja. Ona se bez ostatka izvodila iz pojma revolucije, koji, međutim, kako znamo, doživljava staljinistički obrat — pojava koja je praktički i misaono negacija marksističkog pojma revolucije.

Ovdje se, dakako, ne možemo upuštati u raspravu o karakteru staljinizma, ali on je bio jedna od povijesnih transformacija u razumijevanju historijskog, a osobito dijalektičkog materijalizma u posebnim uvjetima postrevolucionarnih zbivanja. Kako god gledali na to razdoblje, činjenica je da na pedagošku doktrinu i cijelu pedagogiju kao znanstvenu disciplinu nije izvršila uticaj historijski ranija pojava marksizma, pa čak ni onoga marksizma koji se javio kao njegova svojevrsna obnova, na primjer, u »frank-

urtskom krugu«, što je tako snažno povratio dubinu ontološko-antropološkog sadržaja marksističkih kategorija i tako marksiznu otvorio put novog uticaja koji traje do danas. Međutim, upravo ono što je dogmatika od Druge internacionale pa do staljinizna svjesno ili nesvjesno odstranila, iskrivila i ideološkim upotrebama u njemu unakazila, upravo je to postalo predmetom pedagogijskih elaboracija. Zato je možda ispravnije govoriti o odnosu pedagogije i dijamata, to jest historijskog i dijalektičkog materijalizma, koji se pojavio tridesetih godina, nego o odnosu pedagogije i historijskog materijalizma koji u ranijoj, izvornijoj varijanti nije na nju izvršio uticaj vrijedan pažnje.

Naime, ovdje treba označiti što predstavlja — uticaj. Svakako ne maniru, i to onu dogmatsku, koja se sastojala u tome da se u djelima klasikâ pod svaku cijenu traže citati za sve prilike i sve predmete interesa. Takvih nastojanja bilo je napretek; mnogi su se svom snagom upeli da u klasicima pronađu teoretičare odgoja i obrazovanja, pedagogije, pa čak i didaktičare. Dokazi za to su cijele knjige citata, koji iz blizine ili izdaleka govore o odgojno-obrazovnom području. U tome se na prvo mjesto stavlja ona poznata rečenica iz Treće teze o Feuerbachu, naime, o potrebi da odgojitelj bude odgojen, pa se, na veliku sreću parolaša, našlo ono snažnozvučeće i za edukativno-odgojnu oblast!

Poznato je kako je opus klasikâ na taj način rascijepan i dezintegriran, kako je namjera klasikâ da u metaforičkim oblicima jasnije izraze misao — u citatomanskom plakatu postala gotovo groteskna. Odgojenost odgojitelja iz Treće teze ipak nema nikakve veze sa jednom pedagoškom teorijom; nju tek iz cjelokupnog smisla marksističke spoznaje treba izvesti. A to je ono što ideologija ne razumije i niti se nje to tiče. Ideologija i ideolozi, trgovci idejama imaju samo taj posao da prerazvrstavaju opus i tako stvore onu sliku o njegovim idejama koja je probavljiva za svakodnevnu ideologijsku upotrebu. U tome se ne pokazuje nimalo ukusa: jedanput klasici, osim ekonomije, prava i politike, sadrže u svojim tekstovima pogodne citate za teoriju literature, drugi put za teoriju grupa, u najnovije vrijeme za matematiku (možemo očekivati i za strojarstvo!?) Neka svatko uzme što mu treba! Marksizam u ovoj ideologijskoj upotrebi postaje trgovina mješovitom robom ideja. Najviše od svih tu se traže ideje za jednu marksističku doktrinu odgoja i obrazovanja, o tome je objavljeno najviše izvadaka, citata i svega »što su klasici o tome rekli«.

Jasno je da nije riječ o uticaju, nego o jednoj od mnogobrojnih manifestacija ideološke preparacije, koja je, na žalost, na području teorije odgoja i obrazovanja bila najtemeljnija i imala najteže posljedice. No one nisu bile sadržane samo u ovom izvanjskom efektu ideološkog manipuliranja, koje se provodilo kao najstupidnija propaganda, nego u totalnoj ideologizaciji vrijednosti marksističke misli.

Kao što smo utvrdili, na pedagošku misao i praksu odgoja i obrazovanja historijski materijalizam nije izvršio uticaj u onom obliku i vremenu kada je i sam nastao, nego tek u vrijeme njegove dogmatičke prerade i ideologijske upotrebe. A to će imati gotovo katastrofalne posljedice za današnji stupanj razvoja i društvenog značenja teorije odgoja i obrazovanja. Ona je u razdoblju staljinističke dogmatike doživjela srozavanje na puki propagandni mehanizam do nivoa »pranja mozgova«, potpunoma izobličila sadržaj i smisao marksističkih pojmova i kategorija, posebno unakazila dijalektiku kao sredstvo za antimišljenje i zamagljivanje čak najjednostavnijih istina. Aparatura jedne velike povijesne misli postala je njen kavez. Sva značenja morala su time izblijediti, jer im je ideološka upotreba postala jedini kontekst, pa kako se kontekst može stalno mijenjati, to značenja vise na riječima kao odrpani kostimi korišteni za mnogobrojne uloge.

Govoriti o odnosu dijamata i pedagogije, o utjecaju koji su revolucionarna teorija i praksa odgoja i obrazovanja pretrpjele dogmatskim kanoniziranjem njihovih sadržaja u normativne obrasce mišljenja, znači govoriti o pedagogiji koja je izgubila vlastito područje i postala sluga ideologije. Dakako, tamo gdje se pedagogija oslobodila ove dogmatičke stege ona je potražila vlastiti put ka autentičnim sadržajima socijalističke doktrine odgoja i obrazovanja, i kao što se to uistinu dogodilo na mnogim drugim područjima, tako je i u pedagogiji savladan dogmatički duh i dogmatička, isključivo ideologiji podređena uloga edukacije i odgoja. Taj je preokret u našim prilikama iniciran, prije svega, revolucionarnom, idejno-političkom pobjedom jugoslavenskih komunista nad staljinizmom i njegovom dogmatikom. Zahvaljujući tome, sva područja duhovnog stvaralaštva oslobađaju se dogmatičkih nakaznosti u mišljenju. Međutim, u teoriji odgoja i obrazovanja njegovi su tragovi ostali najdublji. To se donekle očituje i u tome što postoji teorijska praznina u koncipiranju odgojno-obrazovne teorije na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Kao da se nisu još otvorile nove mogućnosti istraživanja i viđenja vlastitog predmeta. Naprotiv, prije bi se reklo da je pedagogija krenula jednim, možda sigurnijim putem normativizma, sa dubokim ožiljcima dogmatičkog porijekla. S druge strane, pozitivizam i scijentizam mnogima se pokazuju kao ona alternativa koja mora nadomjestiti ideologijom opustošene sadržaje edukativno-odgojnog područja.

Prije nego pokažemo njihov zajednički korijen u građanskom shvaćanju pojma znanosti kao one koja upravo edukaciju postavlja između rada i znanja, kao put do građanske egzistencije, treba naglasiti kako je upravo historijski materijalizam kritika ne samo takve egzistencije nego i kritika načina proizvodnje života koji ga uvjetuje. U toj kritici historijski materijalizam ili, naprosto, marksizam, dolazi do onih ontološko-antropoloških odredbi koje uistinu mogu postati plodotvorna podloga za izvedbu

jedne socijalističke, samoupravne doktrine odgoja i obrazovanja. Ali takva izvedba nije posudba, a najmanje krivotvorenje pojmova. Antropološki sadržaj marksizma upravo nudi istraživanje onih humanističkih alternativa koje se ne mogu naći u drugim društvenim teorijama, ili se mnogo teže mogu naći upravo podesnima za jednu opću pozadinu, jer se ne bave onim što je temeljno pitanje savremenosti — a to je čovjek. Nema teorije koja je tako bitno orijentirana na to pitanje kao marksizam, upravo zato jer se pita pod kojim uvjetima je ljudsko biće kao ljudsko moguće. Pri tom ima na umu biće jedne druge, nove vrste, drugačije i savršenije od onog koje je proizvelo klasno društvo na osjećanju vlasništva i moći, drugačije od onog koje poznaje samorazaračke moći htijenja puke volje i ničega više.

Za takav zadatak pedagogija mora biti drugačije osposobljena nego što je danas. Ona mora jednom zaboraviti svoju dogmatsku nesreću kao prošlost i izmijeniti misaonu, kategorijelno-pojmovnu strukturu svog polja, ako hoće imati dignitet znanosti. Tu spada, prije svega, to da se okani neznanstvenog, religijsko-magičnog odnosa spram bilo čega što joj je u pozadini. Formulacije: »to je davno riješio historijski i dijalektički materijalizam«, »sve je to dijalektički objašnjeno« — ne spadaju u normalno, a kamoli u znanstveno rasuđivanje. Zatim, treba ponovno oživiti pojam o predmetu edukacije i odgoja. Izvedba socijalističke, samoupravne doktrine odgoja i obrazovanja ne znači ponavljanje, i to krivih, netočnih izričaja, poput onoga da idealizam poriče realan svijet (?!). Naivna pojednostavnjenja, primitiviziranje misaonih tvorevina, upotreba metafora, koje klasici koriste u poetizaciji ili obogaćivanju značenja, po sistemu »zdravo za gotovo« pretvarati u prave male mitove — to ni u kojem slučaju ne znači *izvedbu* pedagogijskih načela iz historijsko-materijalističke pozadine. U istom smislu je i neautentično, marksistički netočno, proglašavati sadržajem historijskog materijalizma ono što on nije, naime, insistiranje na tome da je historijski materijalizam »marksistička gnoseologija« i da je ona u tom kontekstu riješila pitanje odnosa teorije i prakse.

Dogmatičaru je sve riješeno; zato mu marksizam može samo smetati. To je jedan od dubokih razloga zbog kojeg on neprekidno falsificira njegove sadržaje, a to se često vidi u netematiziranom, gotovo prijetećem insistiranju na odnosu »teorijsko — praktično«, kao magijskom načelu svih suprotnosti. Sve do danas se kroz naše udžbenike pedagogije provlači, kao eho, ova tema kao neprevladani način mišljenja, naime, onog mišljenja koje *izričaj*, a ne sadržaj proturječnosti neprekidno unosi u svaki predmet i svaku priliku. Takvom načinu mišljenja, zapravo anti-mišljenja, čini se da predmet spora ili proturječja treba *deklarirati* kao dijalektičku suprotnost, i tako dignuti na stupanj dijalektike čak ono što je po sebi trivijalno. Takva deklaracija dijalektike, odnosno insistiranje na tome da se pod svaku cijenu traže i pronalaze

dijalektičke formule tamo gdje ih doista nema, karakteristika je ovog dogmatski projiciranog mišljenja, koje uopće ne razlikuje nivoe predmeta. Kao duhovima gonjena svijest, znanost bi trebala samo »pronalaziti dijalektičke zakone«, pri čemu se pod dijalektikom podrazumijeva jedino i samo izričaj poznatih, od Hegela preuzetih formulacija iz *Nauke o biću*, odnosno *Znanosti logike*.

Treba primijetiti da se ta tendencija najviše ispoljila u oblasti didaktike. Naime, klasični didaktički principi, kao epistemološki temelj edukativnog polja i znanstveno osvjedočenje njegovog postojanja, ostaju u svim sadržajima zvaničnih kompendijuma, u većini, onakvi kakvi su dati tokom razvoja same pedagoške misli, od njenih početaka pa do danas. Zajedno sa razvijanom sviješću o odgoju i obrazovanju razvijala se i autonomnost edukativne znanosti kao poseban znanstveni predmet.

U spoju dijamata i pedagogije dolazi ne toliko do potrebe valorizacije epistemološkog smisla didaktičkih načela koliko do njihove reinterpretacije u duhu dijalektičkih zakona. U stvari, to su deklaracije o saobraznosti didaktike i dijalektike: želi se pokazati kako je i edukativno područje skroz-naskroz ispunjeno dijalektičkim tkivom, i da na tom području osobito izrazito djeluju dijalektički zakoni. Ali utvrđivanje tih zakonitosti svodi se na goli izričaj da nešto na neki način pripada ili dijalektičkom pojmu ili klasicima, kao, na primjer, ova rečenica iz jednog udžbenika pedagogije: »Između mnogih klasifikacija nauka najprihvatljiviju klasifikaciju dao je F. Engels... on je svrstao nauke po predmetu njihova proučavanja, tj. kojim se oblikom gibanja materije bave.« Ovdje se zapaža težnja da se nađe saobraznost između sadržaja pedagoške teorije i nekog izričaja koji bi garantirao da se i polje edukacije može smjestiti u marksizam, sasvim nepotrebno i potpuno van konteksta. Dogmatizam, naime, nije razlikovao doslovnu tvrdnju od kreacije. Za njega nema posredovanja među povijesno različitim tvorbama, on ne poznaje put izvoda, kretanje mišljenja, iako stalno o njemu govori, priziva sve dijalektičke kategorije kretanja, proturječja i negacije. Sam, međutim, to ne čini, ne primjenjuje u mišljenju nijedan postulat kojega zagovara. Krajnji rezultat ovog prizivanja duha dijalektike, a bez stvarnog njenog prisustva u mišljenju, jest falsifikat i dijalektike i sadržaja na koji se odnosi. Konačno, sve završava u konfuziji potpunog nerazumijevanja predmeta o kojem je riječ.

Tako je jedan od opsesivnih izričaja dogmatske pedagogije pojam prakse. Za nju taj pojam, kao za sve prave antidijalektičare, spada u gnoseologiju, odnosno spoznajnu teoriju, pa je ona za njih od najvećeg značenja. O odnosu teorije i prakse nalazimo najviše apsurdnih, netočnih, falsificiranih i, sa stanovišta znanosti filozofije, posebno pak samog historijskog materijalizma, sasvim neukih i primitivnih refleksija. Tako u jednom udžbeniku pedagogije piše: »Sa spoznajno-teorijskog gledišta praksa je kriterij istine. Međutim, treba jasno reći da nije svaka praksa kriterij

istine i da ne može biti predmet proučavanja, jer postoji i loša praksa, pogubna i štetna. Takva praksa ne može biti predmet proučavanja i istraživanja.« Kao što se vidi, dogmatičar posjeduje nadkriterij istine, i — veliku »gadljivost«.

Ono do čega je dogmatizam dotjerao jednostavno se zove glupost, koju treba da štite autoriteti izvorâ iz kojih su pojmovi i kategorije preuzeti za jednu sasvim neznanstvenu upotrebu, za praznu ideologiju. Uvijek je stupidija njezin konačni rezultat i, na kraju krajeva, pokazuje se u onoj figuri koju više nikakve maske ne mogu pokriti.

Kritika dogmatičkog uticaja na području znanosti odgoja i obrazovanja nije se pojavila u sistematskom obliku, što je sigurno jedan od razloga izvjesnog zastoja u daljem napretku istraživačke, to jest znanstveno-kreativne djelatnosti, koja bi upravo iz onto-antropološke i idejne pozadine historijskog materijalizma dobila osnov svog procvata. Naglasili smo da je upravo u njegovom antropološkom sadržaju već dat nacrt istraživanja čovjeka i njegovih mogućnosti. Dogmatički koncept taj sadržaj uopće ne poznaje. On se, u stvari, kreće marginalnim, predmetno nepripadajućim temama, vrteći se u krugu izričaja, čime nužno dolazi do smiješnih kontradikcija, koje već same po sebi srozavaju ugled i ozbiljnost teorije edukacije i odgoja.

Što je uzrok da je upravo ovo teorijsko područje pretrpjelo najjači, a, reklo bi se, i najdugotrajniji dogmatski uticaj? Premda bi ova tema tražila posebno razmatranje, čini se da se mogu postaviti dvije glavne teze koje bi to objasnile.

Dogmatizam je, u osnovi, predmarksistička, primitivizirana varijanta građanskog načina razumijevanja čovjeka, svijeta i povijesti. Iako je od marksizma ili, ako se hoće, od historijskog materijalizma to građansko mišljenje preuzelo rječnik, nije preuzelo mišljenje i ostaje u oprekama građanskog svijeta rada iz kojeg je nesposobno vidjeti onu temeljnu bit Marxovog djela.

Što se tiče odgojno-obrazovnog područja, ono je po sebi shvaćeno građanski, kao gola funkcija rada, i zato sve opsesije oko praktičnosti i funkcionalnosti tog područja dobivaju mističku, a ne znanstvenu konotaciju. Edukativno područje je dijalektika znanosti-rada, ali je dogmatika zavedena ideološkom igrom građanske svijesti (koje bi se, da može, i lomačama htjela osloboditi), pa je vlastita nemoć sprečava da zapazi onu opreku na kojoj se uspostavila, jer se bez istinskog revolucionarnog obrata ne može osloboditi ni vlastite opreke ni granica.

Mitologija znanosti je ta, u biti građanski shvaćena bit čovjeka i svijeta. U jednom udžbeniku pedagogije, a to ne bismo inače nigdje drugdje mogli naći, stoji ova patetična emfaza: »Nauka ne može odgajati u zlu«(!)

Jedan drugi pretpostavljeni uzrok uticaja dogmatizma na pedagošku teoriju, najkraće rečeno, odnosi se na gubitak vla-

stitog predmeta. A on se izgubio, rastvorio u ideologiji, što znači da je bez ikakvog, doista didaktičkog posredovanja izvedbe idejnosti, ostao samo plakat.

Stvoriti novu pedagogiju znači ponovo istraživati čovjeka. U tom smislu znači, u stvari, razvijati jednu sistematsku antropologiju u kojoj edukativno-odgojna teorija ima središnje mjesto. Pedagogija, prije svega didaktika, mora doživjeti onu renesansu koja će kritički, iz temelja marksističke antropologije, preispitati didaktičke principe primjerene stvaranju novog tipa ljudskog bića, kao što je to na samom početku učinila građanska misao, imajući pred sobom nastanak novoga vijeka.

Historijski materijalizam već je u osnovi jedan takav nacrt za onaj vijek u kojem se ostvaruje novo, već iz naše perspektive sagledivo biće humaniteta.

Zeki Bejtulahu

Institucionalne osnove finansiranja nerazvijenih republika i SAP Kosovo

Uspostavljanje uravnoteženog razvoja između pojedinih regiona u uslovima različite materijalne osnove veoma je složeno društveno-ekonomsko pitanje. Pravilno usmeravanje takvog razvoja u našoj višenacionalnoj zajednici zahteva politiku razvoja koja u bitnim postavkama ostaje dugoročno neizmenjena.

Regionalne ekonomske disproporcije unutar svake zemlje gotovo su zakonito i normalno stanje. Njihovo prevazilaženje pripada posebnom delokrugu ekonomske politike koja u savremenom svetu predstavlja veoma značajan faktor unutrašnje ekonomske snage i opšte stabilnosti određene zemlje. Razume se, ambicije u pogledu uspostavljanja ravnomernog razvoja nisu podjednako motivisane. One su konceptualno izvedene iz opštih društveno-ekonomskih zakonitosti datog sistema. Istina, ravnomerna razvojna politika u krajnjem ishodu ima za pretpostavku naglašenu ekonomsku dimenziju, kroz koju se reflektuju brojne funkcije interesa i težnji jednog društva. Zbog toga nije jednak pristup, i otuda nisu jednaki ni efekti politike ravnomernog razvoja. U uslovima

kapitalističkih produkcionih odnosa takva razvojna komponenta može se brže ili sporije, dugoročnije ili kratkoročnije ostvariti, zavisno od uslova proizvodnje i ekspanzije kapitala. Ipak, taj proces nije jednostavno objasniti. Jednu njegovu dimenziju čini jak pritisak organizovanih društvenih snaga za uspostavljanje pravednijih ekonomskih odnosa i postizanje veće socijalne pravde, čak i nezavisno od interesa kapitala.

U socijalističkom društvu ravnomerniji društveno-ekonomski razvoj je značajan faktor njegovog daljeg napretka i afirmacije. Zbog toga se u razvojnoj politici jedne zemlje socijalističkog sistema ovom kompleksu posvećuje značajna pažnja. Međutim, uspešnost ekonomske usmerenosti u regionalnom razvoju je relativna stvar. Istina, gotovo su kod svake zemlje efekti očigledni, ali nisu svuda toliko snažni da bi se i temeljnije izmenili pravci razvoja pojedinih područja unutar zemlje.

Od oslobođenja, tokom više od tri decenije, Jugoslavija je postavila krupne ciljeve svom socijalističkom razvoju. Među njima je jedan od najprioritetnijih — ravnomerniji regionalni razvoj. Smanjivanje razlika u stepenu ekonomske razvijenosti logična je posledica uspostavljanja socijalističkih produkcionih odnosa koji su utvrđeni kao jedan od ciljeva klasne borbe jugoslovenskih naroda. U narodnooslobodilačkom ratu ti principi su bili putokaz našim narodima i narodnostima u borbi protiv okupatora i klasnog neprijatelja. Bratstvo i jedinstvo, ekonomska i politička ravnopravnost, sloboda i ukupni razvoj — kao načela zajedničke borbe naroda Jugoslavije — ostaju trajna opredeljenja. Ti principi obogaćuju se razvojem socijalističkog samoupravljanja i porastom opštedruštvenog bogatstva Jugoslavije.

Ciljevi društveno-političkih opredeljenja

Osnove jugoslovenskog puta razvoja i izgradnje zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, uz ravnomerni ekonomski razvoj, utvrđene su opredeljenjima Komunističke partije Jugoslavije.[1] Posle oslobođenja nije bilo teško razraditi osnovne konture tekuće i buduće politike ravnomernog razvoja, pri čemu je brže podizanje ekonomske osnove područja sa nasleđenom teškom zaostalošću postalo veoma akutno pitanje. Razrešavanje tog problema predstav-

[1] »Komunistička partija Jugoslavije mogla je s takvim uspjehom razvijati oružanu borbu zbog toga što u političkoj liniji KPJ nije bilo nikakvog kolebanja u toku cijelog rata, što je KPJ dala narodima Jugoslavije perspektivu za budućnost: a) u pitanju organizacije narodnih odbora kao osnove buduće državne organizacije; b) u pitanju odnosa između naroda Jugoslavije, to jest u nacionalnom pitanju i c) u pitanju rješavanja socijalnih, kulturnih, ekonomskih i svih drugih problema« (Josip Broz Tito, Politički izvještaj na Petom kongresu KPJ).

a, u suštini, jedan od najbitnijih ciljeva političkog sistema so-ijalističke Jugoslavije.

Pri utemeljivanju skladne politike razvoja polazilo se od du-oročnih programa opšteg društveno-ekonomskog napretka cele emlje. Kako je bilo mnoštvo zahteva za opštim društveno-eko-omskim razvojem i kako je Jugoslavija posle rata bila suočena brojnim teškoćama, ekonomski programi razvoja nisu svuda nogli da steknu primat. Pojedina područja su u određenim sek-orima privrede krenula putem bržeg razvoja. Druga, pak, svoj ukupan ekonomski rast ostvarivala su sporijim tempom. Otuda je već prvih posleratnih godina nastala izvesna polarizacija koja se vremenom još više potencirala. Sa porastom privredne snage Ju-goslavije određene ekonomske zakonitosti reprodukovanja mate-rijalnih dobara učinile su da proces opšteg napretka na pojedi-nim područjima dobije ustaljeni smer. Kod drugih je takav razvoj-ni proces vremenom pokazivao tendencije usporavanja ranijih po-zitivnih trendova ili zadržavanja prvobitnih karakteristika spori-jeg razvoja.

I pored teškoća, osnovno opredeljenje — da se smanjuju raz-like u stepenu ekonomske razvijenosti — stalno se isticalo, u svim etapama. Načela političke osnove sistema uvek su dobijala nove impulse doslednosti i efikasnosti, prvenstveno politikom usmera-vanja akumulacije ili, drugačije rečeno — preraspodele nacional-nog dohotka. Opšta tendencija bila je i ostala, kao što je drug Tito često naglašavao, očuvanje tekovina revolucije, politička i ekonomska ravnopravnost i očuvanje slobode i nezavisnosti soci-jalističke Jugoslavije. Pri tom se uvek polazilo od potrebe da se obezbede preduslovi ukupnog bržeg razvoja zemlje, u kojoj je, zbog različitog nivoa razvijenosti pojedinih područja, brži razvoj nerazvijenih regiona posebno težak i složen problem.

Obezbediti uravnotežen razvoj svih područja zemlje, uz dej-stvo ekonomskih zakonitosti i odgovarajuću preraspodelu dohotka usmeravajućom politikom razvoja, bio je najsloženiji poduhvat, koji je naše društvo ostvarivalo u proteklom periodu. U početku, petogodišnjim i godišnjim planovima razvoja, uvažavanjem prven-stvenog interesa celog društva, težilo se ka investicionoj izgradnji i u manje razvijenim regionima. Nije se, ipak, mogao dati pri-oritet usklađivanju regionalne strukture razvoja. Ali redovno je istican značaj ekonomske ravnomernosti u razvoju kao bitnog faktora nacionalne ravnopravnosti, kojoj su podređeni i ciljevi plana. Pri tom nije uzimana u obzir uvek samo prednost brzih i potpunih, ekonomski merljivih efekata, uz podsticanje materijalne osnove društvenog razvoja već i izgradnja infrastrukture itd.

Na Sedmom kongresu SKJ, odnosno u Programu SKJ koji je Kongres usvojio, neposredno je razrađena generalna platforma op-štih političkih opredeljenja o ukupnom razvoju društva i ravno-mernom razvoju zemlje, pri čemu je potvrđena neophodna potre-

ba: »da se politička i pravna ravnopravnost naroda Jugoslavije postepeno dopuni i ekonomskom ravnopravnošću«[2].

Opšta društvena podrška ubrzanom razvoju manje razvijenih republika i SAP Kosovo rezultira iz stalne brige SKJ i lično druga Tita. Taj zahtev je dosledno naglašavan kao politički bitan u svim važnim dokumentima SKJ i drugih društveno-političkih organizacija. Od njih je i potekla veoma bogata aktivnost i materijalna podrška, kojom se postepeno poboljšavaju uslovi privređivanja na nedovoljno razvijenim područjima.

U određenim etapama ubrzanog ukupnog razvoja Jugoslavije ispoljavalo se sve bogatstvo oblika u ostvarivanju utvrđene politike i potvrđivanju ranije zauzetih stavova o institucionalnom i materijalnom podsticanju razvoja manje razvijenih područja. Kao rezultat tih opredeljenja usvajane su odluke kojima se preraspodelom nacionalnog dohotka obezbeđuje veći obim alokacije sredstava na nedovoljno razvijenim područjima, a u skladu sa povećanim materijalnim bogatstvom zemlje. Uostalom, na tome se zasnivaju i krupni ciljevi kojima teži naše društvo u svom razvoju, sa svim činiocima ravnopravnosti, solidarnosti i uzajamnosti.

Razvijanjem i neposrednom afirmacijom socijalističkog samoupravljanja dinamizirane su političke osnove organske povezanosti opšteg razvoja sa ravnomernim, to jest ubrzanim razvojem manje razvijenih područja putem »postepenog i efikasnog uklanjanja bitnih razlika u razvijenosti materijalne baze naših naroda«[4].

Uz dalje zadržavanje politike materijalnog podsticanja ukupnog razvoja i funkcionalno osposobljavanje postojećeg sistema u nedovoljno razvijenim područjima, uporedo se razvijaju i šire novi oblici aktivnosti, sve bogatijim i svestrano razvijanim samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem. Pretpostavka budućeg razvoja je sve aktivnija uloga udruženog rada u raspolaganju dohotkom. Uz stabilne funkcionalne osnove priticanja kreditnih sredstava za brže materijalno osposobljavanje privrede manje razvijenih područja, da pojača stepen sopstvenog reprodukovanja akumulacije — intenzivno samoupravno udruživanje rada i sredstava

---

[2] *Program Saveza komunista Jugoslavije.*

[3] Daljoj izgradnji sistema podsticajne politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Autonomne Pokrajine Kosovo prethodila su obimna istraživanja, utvrđeni su konkretni oblici i konkretizovani pravci buduće politike razvoja, koje je Savez komunista svojom inicijativom postavio u smislu preduzimanja šire aktivnosti. Stoga su u institucionalizaciji privrednog sistema uklonjene moguće dileme i eventualni nesporazumi. Na to upućuju gotovo svi dokumenti SKJ, a naročito rezolucije kongresa SKJ, referati i lične inicijative druga Tita pokretane u okviru njegove plodne političke aktivnosti.

[4] Iz rezolucije Osmog kongresa o narednim zadacima Saveza komunista Jugoslavije.

·obija sve veći značaj. Zapravo, to je u interesu svih. Time je bjedinjeno više ciljeva: povećanje neposredne odgovornosti rad-.ih ljudi; uspostavljanje višeg stepena društvene podele rada; preızimanje obaveza i prava u pogledu dela ekonomskog interesa i izika i određivanja programa zajedničkog razvoja proizvodnje, :ao i utvrđivanje pravila ponašanja na tržištu u skladu sa nornama socijalističkog morala. Neposredna uzročna veza i implicitna unkcija tako složenih odnosa pojednostavnjuje se jedinstvenim :iljevima zajedničke politike razvoja, građene na uzajamnom ekonomskom interesu i principima solidarnosti, u čemu prevagu dobijaju pre svega ekonomski interesi zasnovani na jedinstvenom delovanju sistema i odgovarajuće ponašanje ekonomskih subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Na Jedanaestom kongresu SKJ ponovo je istaknuta potreba energičnog angažovanja komunista u ostvarivanju strateških ciljeva razvoja, a u rezoluciji Kongresa, između ostalog, postavlja se zadatak: »jačanje materijalne osnove i drugih uslova ravnopravnosti... svih naroda i narodnosti... i smanjivanje razlika u nivou razvijenosti privredno nedovoljno razvijenih republika, a posebno Autonomne Pokrajine Kosovo u odnosu na prosek zemlje«. U odnosu na prethodni, Deseti kongres SKJ, Jedanaesti kongres je još više potencirao potrebu bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i posebno SAP Kosovo.

Na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu otvorene su, samoupravnim dogovaranjem, nove perspektive za sveobuhvatnu aktivnost udruženog rada. Dalekosežnije povezivanje političkog zadatka sa ekonomskim interesom označava, bez sumnje, novu etapu bržeg napretka jugoslovenskog društva, u čemu brži razvoj manje razvijenih područja i dalje ostaje osnovna briga i obaveza svih radnih ljudi.

Geneza razvoja sistema podsticajne politike[5]

Institucionalni sistem opšte razvojne politike Jugoslavije, i u njenom sklopu bržeg razvoja manje razvijenih područja, uslovljen je političkim opredeljenjima. Naravno, institucionalni sistem nije nastajao istovremeno sa političkim opredeljenjima, zbog samih uslova, odnosno mogućnosti njegovog pravnog i ekonomskog oblikovanja.

---

[5] U ovom tekstu daje se veoma kratak osvrt na osnovne pravne dokumente kojima se uređuje neposredna funkcija finansiranja putem kredita namenjenih privrednom razvoju nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Međutim, ne treba gubiti iz vida i veoma važne institucionalne akte koji utvrđuju obaveze federacije u obezbeđivanju sredstava za finansiranje društvenih službi i društvenih delatnosti ovih područja, zatim mehanizme i mere dogovorene politike o usmeravanju međunarodnih kredita, deviznih sredstava, sredstava primarne emisije itd.

Institucionalizacija opštih političkih postavki i konkretnih mera razvojne politike vršena je prema potrebama daljeg razvoja društvenog i privrednog sistema. Pri tom se podrazumeva da je privredni sistem — podsistem društvenog sistema, što znači da se politička opredeljenja oslanjaju na društveni sistem i njegova institucionalna sredstva. Privredni sistem, prema tome, ostvaruje neposredne intencije društvenog sistema u uslovljenoj generičkoj vezi političkog, društvenog i privrednog sistema.

Među prvim institucionalnim sredstvima koja politiku razvoja nedovoljno razvijenih područja ističu kao jedan od strateških ciljeva razvoja bez sumnje je Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Jugoslavije 1947—1951.[6] Isticanje faktora privredne nerazvijenosti i ugrađivanje, kao bitne komponente ravnomernog razvoja u prvi petogodišnji plan, izražava suštinu politike i suštinu socijalističke izgradnje svake sredine i Jugoslavije kao celine. U kontekstu toga, prvi petogodišnji plan je izraz pravilnog pristupa nacionalnom pitanju — bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti i njihovoj ravnopravnosti. Otuda se i u konkretizaciji privrednog plana razvoja insistira na uspostavljanju materijalne osnove opštedruštvene, političke i ekonomske ravnopravnosti. Takvim opredeljenjem prožeti su ciljevi prvog i narednih društvenih privrednih planova razvoja zemlje, sve do »Osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije do 1985. godine«, čiji su ciljevi konkretizovani u »Društvenom planu razvoja Jugoslavije 1976—1980. godine«.

Ustavno normiranje opštedruštvene obaveze bržeg razvoja manje razvijenih područja dobilo je praktičnu potvrdu u odluci da ostvarivanje ovog zadatka ostaje u nadležnosti federacije kao izraz volje svih radnih ljudi Jugoslavije »za obezbeđivanje normalnog privrednog razvitka i za pomoć nedovoljno razvijenim krajevima zemlje«.[7] Ovo opredeljenje je ugrađeno u kasnije ustave SFRJ i u sve zakone i pravne akte koji se odnose na sprovođenje utvrđene politike društveno-ekonomskog razvoja.

Daljom dogradnjom institucionalnog sistema društveno-ekonomskog razvoja razrađeni su i metodi finansiranja privredno nedovoljno razvijenih područja. Polazeći od dostignutog stepena ukupnog društveno-ekonomskog razvoja i socijalističkog samo-

---

[6] U članu 4. ovog zakona zapisano je: »Već u dvogodišnjem periodu obnove narodi čija je privreda zaostala uverili su se u pomoć koju im pruža zajednica, da bi se što pre savladala njihova zaostalost, da bi se što pre otklonile razlike neravnopravnog razvitka privrednog i kulturnog života pojedinih naroda. Pomoć koju država kao celina pruža privredno manje razvijenim narodnim republikama, u cilju da se likvidira njihova zaostalost, donosi neposredne koristi i razvijenim republikama i jača celu zajednicu.«

[7] Ustav SFRJ — Ustavni zakon od 13. januara 1953, sa svim izmenama i dopunama.

pravljanja, u Ustavu SFRJ od 1963. godine[8] su dalje razrađena ačela razvojne politike ravnomernijeg društveno-ekonomskog asta zemlje, i u njemu se posebno naglašava neophodnost bržeg azvoja manje razvijenih delova zemlje.

Brži razvoj manje razvijenih područja, koji pretpostavlja naterijalne i druge sistemske podsticaje, u odredbama Ustava je lobio zaokruženu formu i sadržinu. Pored toga što se materijalna baveza dalje razrađuje kao obaveza federacije, predviđeno je i brazovanje posebnog fonda federacije u cilju ispunjavanja ove unkcije.[9] U okviru sprovođenja ustavnih odredbi 1965. godine je lonet Zakon o fondu federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva i, paralelno s njim, zakoni koji regulišu kriterijume i izvore stalnih sredstava fonda.[10]

Sledeći verificirani ustavni osnov posebne podsticajne politike prema nedovoljno razvijenim područjima, Savezna skupština je usvojila brojne zakone koji su obezbeđivali dalje sprovođenje utvrđene politike u planskom razdoblju od 1971. do 1975. godine. Na temelju njih prošireni su, dobrim delom, okviri podsticajnih mera.

Ustavom iz 1974. godine uspostavljen je kontinuitet institucionalnog sistema i proširen je domen podsticajne politike, odnosno sistemsko-ekonomskih mera. Pored zadržavanja institucije fonda federacije i obaveze da se »uređuje i obezbeđuje kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina«,[11] kao pravo i dužnost federacije, novi Ustav otvorio je mogućnost jačeg uticaja udruženog rada na udruživanje sredstava i rada i na uspostavljanje razvijenijih oblika zajedničkih ulaganja sredstava radnih organizacija iz razvijenih u nedovoljno razvijena područja.

Zakon o udruženom radu, donet 1976. godine, pored institucije samoupravnog dogovaranja u funkciji opšteg društvenog i

---

[8] »... radi ostvarivanja materijalne osnove ravnopravnosti naroda Jugoslavije, društvena zajednica u opštem interesu posvećuje posebnu pažnju bržem razvitku proizvodnih snaga u privredno nedovoljno razvijenim republikama i krajevima i u tu svrhu obezbeđuje potrebna sredstva i preduzima druge mere« (*Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim amandmanima*).

[9] Isto, član 122, stav 3. i član 123.

[10] Zakon o fondu federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva; Zakon o republikama i pokrajinama čiji će se privredni razvoj kreditirati iz sredstava fonda federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva; Zakon o stalnim sredstvima fonda federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva.

[11] Određivanje, odnosno obrazovanje fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo regulisano je članom 258, stav 1, 2. i 3; članom 279, stav 6. i članom 286. tačka 2. Ustava.

privrednog razvoja, omogućuje još neposrednije, razvijenije i šir oblike samoupravnog uređivanja odnosâ u udruženom radu, kao ekonomskog povezivanja privrede razvijenih i manje razvijenih republika i autonomnih pokrajina.

U duhu novog Ustava doneti su odgovarajući zakoni, kojima se na višem, organizovanijem i funkcionalnijem nivou regulišu osnove rada fonda federacije i njegovi materijalni izvori, posredstvom kojih se kreditira brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

»Osnove zajedničke politike dugoročnog razvoja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije do 1985. godine« predstavljaju svojevrsnu institucionalno-plansku projekciju društveno-ekonomskih potreba i programa razvoja. U tom dokumentu su najšire obrađeni ciljevi, funkcije i sredstva za podsticanje bržeg razvoja manje razvijenih republika i SAP Kosovo.[12] Na ovim osnovama razrađeno je funkcionisanje mehanizma za obezbeđivanje sredstava iz kojih se finansira razvoj manje razvijenih područja za planski period 1976—1980. godine, a shodno smernicama dogovorene politike razvoja u Društvenom planu razvoja Jugoslavije za ovo petogodišnje razdoblje.

Dugoročne ekonomske mere

Politika neposredne materijalne podrške naporima radnih ljudi nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, u funkciji bržeg podizanja ekonomske snage ovih područja, predstavlja posebno poglavlje dosledne razvojne politike Jugoslavije u celokupnoj njenoj posleratnoj izgradnji. Premda je odmah posle oslobođenja prilikom koncipiranja prvog petogodišnjeg plana jedan od osnovnih ciljeva bio uspostavljanje ravnoteže u ravnomernom privrednom razvoju svih delova zemlje, nije postignut jednak razvoj proizvodnih snaga. Pokazalo se da je za jedan takav složen poduhvat bilo neophodno potrebno optimalno delovanje spoljnih i unutrašnjih faktora razvoja. Takve pretpostavke, i kada bi teorijski bile uspostavljene, u punoj harmoniji, ne bi mogle obezbediti besprekorno delovanje jedinstvenih razvojnih faktora, s jednakim

[12] U ovom dokumentu je posebno istaknuta potreba smanjivanja razlika u stepenu razvijenosti između nedovoljno razvijenih i razvijenih republika i pokrajina. Naglašeni su faktori privredne strukture, zbog pretežnog učešća baznih grana, na manje razvijenom području. Konstatuje se nepovoljno delovanje pojedinih delova privrednog sistema i disparitetnih cena i preporučuje iznalaženje rešenja za ravnomerniji regionalni razvoj. Posebno interesovanje ispoljeno je za brži razvoj Kosova, zatim za stabilno funkcionisanje sredstava fonda federacije obezbeđivanje budžetskih dopunskih sredstava i značajnog učešća inostranih kredita za brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i Autonomne Pokrajine Kosovo.

intenzitetom. Pod jačim ili slabijim uticajem nasleđenih strukturnih razlika, i u novonastalim uslovima koji su diktirali zadovoljavanje trenutnih i dugoročnih potreba opšte izgradnje i ukupnog ekonomskog rasta, nametnulo se brže, sporije i čak delimično stagnantno razvijanje materijalne baze jednih u odnosu na druge krajeve zemlje.[13]

Različit intenzitet regionalnog razvoja u posleratnom periodu moguće je iz sadašnje perspektive egzaktno sagledati. Svakako, reperkusije takvog kretanja su se ispoljavale u stalnom produbljivanju razlika u stepenu privredne i, delimično, socijalno-društvene razvijenosti između pojedinih širih ili užih područja. Međutim, uzroci takvog razvoja su veoma složeni, pa bi svaka delimična analiza stvorila pogrešan utisak. Nemamo nameru ni pretenzije da ulazimo u ovaj problem, ali želimo da skrenemo pažnju na kompleksnost opštih odnosa koji su postojali na početku razvoja i na složenost jednog, tako reći, objektivnog stanja. Čvorni problem, između ostalih faktora, bio je u tome što je zbog potreba brze industrijalizacije bilo neophodno potrebno aktiviranje raspoloživih sirovina lociranih pretežno na području nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

Prevashodna briga društvene zajednice da politička ravnopravnost postepeno i sve više dobija materijalnu osnovu praktično je oživotvorena već u Prvom petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNR Jugoslavije 1947—1951. i u planovima razvitka narodne privrede narodnih republika. Različitim centralnim izvorima finansiranja investicione izgradnje i nadoknađivanjem nedostajućih sredstava za neophodne društvene delatnosti republika i, delimično, pokrajina, finansiran je ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih područja. Investicioni fondovi i garantovane investicije dali su snažan podsticaj ostvarivanju razvojnih programa privredne i opšte izgradnje ovih područja.

Fond federacije od osnivanja, odnosno od samog početka delovanja (1966. godine) postao je najsigurniji i značajan izvor sredstava kojima se finansira, odnosno kreditira brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

Ne menjajući osnovno strategijsko opredeljenje o prevazilaženju razlika u stepenu ekonomske razvijenosti postupno su obogaćivani metodi materijalne participacije, uporedo sa uspostavljanjem organizovanijih oblika društvene reprodukcije, na osnovama socijalističkog samoupravljanja. A sve veći rast društvenog bogatstva zemlje, ostvaren u svakoj novoj etapi razvoja, omogućavao je da se problem ravnomernog razvoja zemlje sve doslednije rešava.

Koliko god je u prvim godinama socijalističke izgradnje podrška podizanju materijalne osnove nedovoljno razvijenih područja

[13] Kosovo je, na primer, do 1957. godine imalo relativno stagnantni trend razvoja, odnosno jačanja materijalne baze.

smatrana u izvesnom smislu kao pomoć, ali ne u vidu poklon; uvek je bilo jasno da je takav razvoj neophodnost bržeg napretka cele zemlje. Konkretne mere i praktični rezultati u sprovođenju politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo potvrdili su, u svakom slučaju, višestruku korist koju je celokupna jugoslovenska zajednica imala od bržeg razvoja nerazvijenih područja, kako u pogledu jačanja ekonomske osnove samoupravljanja tako i u pogledu bržeg razvoja socijalističkih društvenih odnosa.

U ekonomskoj teoriji u pogledu takvih opredeljenja, moglo bi se reći, nije bilo ozbiljnih dilema. Ako su se one i javljale u pojedinim trenucima, više su bile izraz usredsređivanja pažnje na determinaciju pojedinih faktora, da bi oni dobili naglašeniji karakter. Tako su efikasnost uloženih sredstava, odnosno faktor demografskog rasta, ponekad jednostrano posmatrani kao uzrok, a ne kao posledica. Ipak, dominantno je stanovište o potrebi alokacije dela akumulacije u funkciji bržeg privrednog i opšteg napretka ovih područja. [15]

Osposobljavanje privrede nedovoljno razvijenih područja za konkurentnost, uključivanje u društvenu podelu rada i efikasnost koja se shvata kao optimalan spoj svih relevantnih komponenti koje, kao rezultat, daju dohodak i sve veću akumulaciju — pretpostavlja snažnu ekonomsku ekspanziju. Ako se analizira stepen ekonomske razvijenosti na kojem su se ova područja nalazila posle oslobođenja, i uporedi sa stepenom koji su danas dostigla, očigledno je da su već savladane najteže etape na putu ostvarivanja tog istorijskog cilja.

Različiti nivoi materijalne reprodukcije, kao izraz razvijenosti materijalnih i nematerijalnih faktora ekonomskog i socijalnog razvoja, pojačavaju heterogenost strukturnih odnosa u regionalnom

[14] Drug Tito je na to često ukazivao. »I ovom prilikom htio bih da kažem da pomoć zajednice nije poklon. Ona se vraća i čitava Jugoslavija imaće od toga koristi. Prema tome, pomoć nije poklon u onom smislu kako bi neki htjeli da prikažu, već potreba i interes i naš i čitave zajednice« (iz govora druga Tita političkom aktivu Kosova 1967. godine).

[15] »Međutim, ubrzaniji razvitak nerazvijenih, odnosno nedovoljno razvijenih područja, ponekad se pogrešno tretira kao davanje ekonomske pomoći nerazvijenim regionima, drugim rečima, kao da društvo u celini podnosi žrtve u prilog bržeg razvitka onih delova koje je kapitalizam ostavio u nasleđe kao nedovoljno razvijene. Ako se, da opet ponovimo, na regionalni razvoj gleda kao na najbolje teritorijalno spajanje proizvodnih faktora u okvirima čitave jedne zemlje, tada na duži rok ne može nikad postojati ekonomska pomoć, jer samo značenje »pomoć« je takvo da krije u sebi nešto što je gubitak za nekog, koji on podnosi u korist nekog drugog« (Vidi: R. Stojanović, »O potrebi potpunijeg uključivanja regionalnog aspekta pri planiranju dugoročnog razvoja«, referat na savetovanju u organizaciji Naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije 1962. godine, u zborniku *Problemi privrednog razvoja*, Savez ekonomista Jugoslavije, Beograd, 1962, str. 62).

razvoju. Stoga u pogledu reprodukcije ekonomskih dobara manje razvijene republike i SAP Kosovo, u većoj ili manjoj meri, imaju manje mogućnosti nego razvijenije republike i Pokrajina Vojvodina. Relativno veće bogatstvo u prirodnim izvorima nedovoljno razvijenih, prvenstveno u rudama, predstavlja, na izvestan način, olakšavajući i otežavajući faktor u zahtevima i potrebama razvoja. Takvo stanje ima i poseban značaj za opšti privredni razvoj Jugoslavije.

Priroda i stepen razvijenosti, nedovoljno izgrađena privredna infrastruktura, stepen organizovanosti, tehničke opremljenosti privrednih organizacija, izgrađenost sistema informacija, položaj na tržištu, osposobljenost radne snage, organska povezanost proizvodnje i tržišta i ostalih materijalnih i nematerijalnih faktora — predstavljaju jednu karakteristiku razvojnog kompleksa. Drugu čini stepen osposobljenosti za iskorišćavanje sopstvenih prirodnih izvora — sirovina. Treću, bez sumnje, predstavlja opredeljenost u proizvodnji za pretežno iskorišćavanje postojećih sirovina, a naročito rudnih bogatstava. Četvrtu karakteristiku čini uzročna veza između pomenuta tri kompleksa, što, u krajnjoj liniji, ima za rezultat osposobljenost privrede za brže reprodukovanje i njen položaj u privrednom sistemu. Posebno dejstvo u ovom spletu uzroka i posledica ima usmeravajuća funkcija privrednog sistema s instrumentima tekuće politike — dugoročna strategija razvoja.

Nedovoljna izgrađenost privrede i infrastrukture i niža produktivnost društvenog rada na nerazvijenim područjima očito utiču na to da se ne ostvaruje zamišljeni jednaki položaj proizvođača na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Istina, nedovoljno razvijene republike u sadašnjoj fazi razvoja znatnim delom su se već primakle ovoj jednakosti, jer prelaze u višu fazu proizvodnje, viši stepen njene finalne obrade. Otuda privreda u njima nije toliko snažno pogođena dejstvom mera privrednog sistema, sistemom cena, položajem u spoljnoekonomskim odnosima i sličnim, kao što je bila u bliskoj prošlosti, jer su one uspele da donekle poboljšaju strukturne odnose reprodukcije. Iako se ne može reći da su svi problemi rešeni, oni su znatno ublaženi, dok Pokrajina Kosovo tu prvu fazu nije još prošla, jer struktura njene privrede još zaostaje za onom u manje razvijenim republikama.

Prema tome, u uslovima delovanja jedinstvenog privrednog sistema i jedinstvenog tržišta stvarni položaj proizvođača u svim sredinama nije istovetan. To je i razumljivo, s obzirom na različit stepen razvijenosti određenih područja i radnih organizacija.

Zajednička politika, s druge strane, određenim ekonomskim merama deluje u pravcu približavanja uslova privređivanja, razume se, u okvirima pojedinih ekonomskih mehanizama i materijalnih participacija. Tendencija ka uspostavljanju međusobne ravnoteže različitih faktora privređivanja u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo neprekidno je podržavana merama jedinstvene, odnosno zajedničke ekonomske politike sa jugoslovenskog nivoa, to jest federacije.

Obezbeđivanje finansijskih kredita pod povoljnijim uslovima

Obezbeđivanje određenih izvora sredstava pod povoljnijim uslovima za participiranje u finansiranju privredne izgradnje i društvene aktivnosti nedovoljno razvijenih područja predstavlja stalnu brigu naše društvene zajednice. Kao poseban kompleks privrednog sistema, ova politika je evoluirala u metodima i sredstvima, ali je zadržavala sadržinu osnovne funkcije i obogaćivala se obimom sredstava i drugih mehanizama podsticanja ukupnog razvoja. Sredstva koja se usmeravaju sa nivoa federacije daju se pod povoljnijim uslovima i služe za finansiranje investicione izgradnje privrede i obezbeđivanje učešća u finansiranju društvenih službi i društvenih delatnosti privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

Sredstva fonda federacije, od osnivanja, 1966. godine, pa sve do najnovijeg vremena ispunjavaju funkciju ranijih centralnih fondova u participiranju u finansiranju privrednog razvoja nedovoljno razvijenih područja. Kako je raslo opšte društveno bogatstvo zemlje, ova sredstva su povećavana relativno i apsolutno. Posmatrano po periodima, sredstva su formirana, i to: 1966—1970. godine — 1,85%; 1971—1975. godine — 1,94% i 1976—1980. godine — 1,97% od ostvarene mase društvenog proizvoda društvene privrede. U prvom razdoblju, to jest 1966—1970, izdvojena, odnosno angažovana sredstva od oko 9 milijardi dinara korišćena su bez obaveze vraćanja. Zapravo, ovi krediti, namenjeni privrednom razvoju, naknadno su transformisani u trajne izvore sredstava udruženog rada. Zatim, od 1971. do kraja 1978. formirano je i plasirano oko 60 milijardi dinara kredita pod vrlo povoljnim uslovima. Ova sredstva neposredno su namenjena privrednom razvoju nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Treba istaći da su prilikom koncipiranja srednjoročnih planova izvršene određene korekcije u raspodeli sredstava u tom smislu da je povećano učešće Kosova, donošenjem posebnih mera za brži razvoj Pokrajine.[16]

Činjenica je da krediti što se odobravaju preko institucije fonda federacije predstavljaju jedan od osnovnih izvora finansiranja privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Istovremeno, kao inicijalna sredstva u drugim izvorima,

[16] Učešće nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u sredstvima fonda federacije:

	1966—1970.	1971—1975.	1976—1980.
Bosna i Hercegovina	30,70	32,40	30,55
Crna Gora	13,10	11,40	10,78
Makedonija	26,20	22,90	21,56
Kosovo	30,00	33,30	37,11

na obezbeđuju nedostajući deo sopstvenog učešća u međunarodnim kreditima, bankarskim i ostalim izvorima. To ukazuje na funkciju koju fond ima u finansiranju privrednih investicija na nedovoljno razvijenim područjima. Uz to, ovaj izvor sredstava se pokazao veoma sigurnim, stabilnim i redovnim. Ilustracije radi iznosimo da ta sredstva od 1971. do 1975. godine u ukupnim privrednim investicijama Jugoslavije čine 9,35%, a u nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo 32,47%, odnosno Bosni i Hercegovini 22,14%; Crnoj Gori 33,53%; Makedoniji 30,10% i Kosovu 70,78%.

Obimnijem kreditiranju pod povoljnijim uslovima, radi bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, doprinosi i stalno relativno rastuće učešće zajmova koje Jugoslavija dobija od Međunarodne banke za obnovu i razvoj. Do kraja 1977. godine uspostavljen je istovetan odnos između razvijenijih i nedovoljno razvijenih republika i Kosova, odnosno u ukupnoj masi angažovanih sredstava neznatno je povećano učešće ovih drugih. Tako u njima nedovoljno razvijena područja učestvuju sa 49,9%. U okviru njih najveće učešće ima Bosna i Hercegovina sa 18,7%, zatim slede: Makedonija sa 11,0%, Kosovo sa 10,8% i Crna Gora sa 9,4%.

Ostali inostrani finansijski i robni krediti takođe doprinose povećavanju relativnog učešća nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Ipak, kod ovih područja ova sredstva se češće angažuju za aktiviranje rudnih sirovina, što znači da su usmerena na razvoj prioritetnih privrednih oblasti: bazne industrije, energetike i proizvodnje hrane.

Politika razvoja manje razvijenih područja računa i na sve razvijenije i šire povezivanje organizacija udruženog rada. Udruživanje rada i sredstava i zajednička ulaganja, inicirani Ustavom i Zakonom o udruženom radu, u proteklom razdoblju nisu dostigli prognozirani i očekivani nivo. I ponuđene beneficije, kao stimulativni faktor u planiranim okvirima, nisu se pokazale dovoljne za pojačano angažovanje sredstava udruženog rada iz razvijenijih područja u privrednom razvoju nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Razlozi ovoj pojavi nisu do sada dublje proučavani, ali bi svakako bilo potrebno da se utvrde uzroci nedovoljnog povezivanja rada i sredstava na širem jugoslovenskom prostoru.

Neodvojiva je povezanost privrednog i društvenog razvoja, pa se sredstvima iz budžeta federacije stalno finansira razvoj društvenih službi i društvenih delatnosti u manje razvijenim republikama i SAP Kosovo. Zahvaljujući ovim participacijama, može se sa sigurnošću konstatovati da je u ovim područjima postignut snažan društveni napredak. Štaviše, u njima je, u većoj ili manjoj meri, društveni razvoj dostigao viši stepen od privrednog. U stvari, nedostajući deo sredstava za opšti društveni razvoj, koji nedovoljno razvijena privreda nije mogla obezbediti, dobijen je iz budžeta federacije. Sa manjim ili većim oscilacijama u različitim periodima, ove participacije čine: u Bosni i Hercegovini oko 9% ukupnih

sredstava i oko 50% sredstava iz budžeta; u Makedoniji oko 10% ukupnih sredstava i oko 48% iz budžeta; u Crnoj Gori oko 20% ukupnih sredstava i oko 70% iz budžeta; i na Kosovu oko 35% ukupnih sredstava i 87% iz budžeta.

Umesto zaključka

Ova analiza koja ima ograničene pretenzije ipak omogućuje da se učine određene konstatacije i stekne realna predstava o naporima jugoslovenskog društva u usmeravanju društveno-ekonomskog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Pre svega, nameće se zaključak da je reč o vrlo složenom kompleksu razvojne politike Jugoslavije. Na sve to deluju ekonomski i društveni faktori. Oni se prepliću sa nizom merljivih i nemerljivih elemenata materijalne i nematerijalne prirode.

Dosledna politika nacionalne, političke i ekonomske ravnopravnosti dala je velike rezultate. Oni predstavljaju snažan činilac jugoslovenskog zajedništva i afirmacije politike usklađenijeg regionalnog razvoja. To je bilo moguće postići pravilnim izborom puteva socijalističke izgradnje i posebnom brigom posvećenom ravnomernom razvoju, u čemu su nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo uvek uživale poseban tretman i pažnju zajednice.

Celina ukupnog razvoja, prema tome, učinila je da se prevlada nasleđena zaostalost, naravno, negde više, a ponegde manje. Međutim, oseća se izvestan raskorak između društveno-političkih opredeljenja i institucionalnog sistema, odnosno ekonomskih mera koje su ih pratile. Razlozi leže u tome što brojni faktori i reperkusije sistema finansiranja proširene reprodukcije izazivaju različite odnose, koji uslovljavaju manje efekte u privredno nedovoljno razvijenim područjima. Na primer, posebna izdvajanja, radi nadoknađivanja nedovoljno ostvarene akumulacije, nisu mogla dati uvek prave efekte jer nisu delovale i određene prateće mere privrednog sistema, cene, subvencije, spoljnotrgovinska razmena, zaštita domaće proizvodnje i slično.

Relativno sporo prevazilaženje nepovoljne privredne strukture nedovoljno razvijenih područja presudno utiče na njihov brži napredak, pre svega u smislu zaokruživanja proizvodnog procesa i ovladavanja višim fazama proizvodnje.

Udruživanje rada i sredstava i brže uspostavljanje samoupravnih dogovornih odnosa, u funkciji razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, do sada su, praktično, imali ograničeni domet. Ako se zna da na tim osnovama gradimo budućnost, daljim porastom opšteg društvenog bogatstva i intenzivnijim samoupravnim dogovaranjem biće obezbeđeni veći efekti i u ostvarivanju politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih područja.

Dušan Pirec

Neki aspekti reforme međunarodnog monetarnog sistema i zemlje u razvoju

»Sve iluzije monetarnog sistema potiču otuda što se na novcu ne vidi da predstavlja društveni produkcioni odnos, istina u obliku neke prirodne stvari a s određenim osobinama«

(Marx).

Međunarodni monetarni problemi odslikavaju, na sebi svojstven način, ekonomske, a time i političke probleme sveta. Otuda od odgovarajuće ocene tih zbivanja i njihovog verovatnog razvoja zavisi u dobroj meri i istorijska ocena datog »trenutka«. Ti problemi traže i teorijsko osmišljavanje i eksplikaciju prakse. Pogotovo što je proces izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka neodvojiv od reformisanja njegove monetarne komponente.[1]

---

[1] U Ekonomskoj deklaraciji, usvojenoj na Petoj konferenciji nesvrstanih na vrhu u Kolombu, istaknuto je da novi međunarodni monetarni poredak treba »da eliminiše dominantnu ulogu međuna-

No, budući da smo ipak prostorom ograničeni, u našem izlaganju biće reči o nekim pitanjima koja su u kontekstu reforme međunarodnog monetarnog sistema (to jest šta je u toj oblasti dosad urađeno i da nije to možda urađeno, pre svega, u interesu razvijenih zemalja).

Pogled na proces rastakanja Bretonvudskog sistema

1. Šta danas karakteriše međunarodne monetarne odnose?

Prvo, više ne postoji neko obavezno zajedničko merilo međunarodne vrednosti nacionalnih novčanih jedinica.[2] Stoga svaka zemlja može menjati paritet svoje valute kad god to nađe za shodno. Time je legalizovan sistem fluktuirajućih valuta, nezavisno od toga da li su (ili nisu) ograničene marže oscilacija kurseva, pa i nezavisno od toga što svaka zemlja članica treba da sarađuje sa Fondom i drugim članicama »u cilju obezbeđenja urednih kursnih aranžmana« (D. Đurić-Bijelić).[3] Na taj način su, u stvari, srušena dva osnovna potporna zida Bretonvudskog sporazuma.

Drugo, raspad postojećih valutnih grupacija i formiranje novih.[4] Teku, naime, dva međusobno uslovljena procesa: dok nacionalne monetarne vlasti, s jedne strane, imaju *via facti* odrešene ruke u oblasti valutne politike, te iste zemlje preduzimaju, istovremeno, s druge strane, ozbiljne korake za formiranje monetarnih unija u okviru kojih treba da bude obezbeđena znatno veća međusobna monetarna disciplina no u samoj celini.

Treće, naporedo sa procesom omekšavanja funte sterlinga i dolara jačaju novi centri ekonomske moći u svetu (EEZ i Japan), porastao je i ekonomski značaj nekih zemalja u razvoju (pre svega, zemlje OPEC-a), a ojačana je i politička uloga zemalja u razvoju u svetu.

Četvrto, proces internacionalizacije proizvodnje podsticao je i proces internacionalizacije kapitala, ali i proces jačanja protivsila.

---

rodnih valuta u odnosu na međunarodne rezerve, da obezbedi paritet u odlučivanju između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja, da spreči dominaciju u odlučivanju bilo koje zemlje pojedinačno i poveže stvaranje likvidnosti i finansiranje razvoja« (Ekonomska deklaracija, glava V, pod 5c).

[2] To ne znači, naravno, da se sporazumno (dakle, ne i obavezno) ne može utvrditi neko zajedničko merilo (bilo SPV, ili određen broj valuta, ili nešto treće).

[3] Izvršni direktori Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) prihvatili su, aprila 1977, dokument kojim je propisana procedura nadzora nad politikom deviznih kurseva. Pri tom je naglašena i obaveza zemalja članica da će izbegavati manipulisanje deviznim kursevima. Ali, kako to utvrditi?

[4] Posle drugog svetskog rata u svetu je bilo šest valutnih grupacija sličnog tipa (sterlinška, dolarska, francuskog franka, portugalskog eskuda, španske pezete i holandskog guldena).

Peto, dolar je još najznačajnije sredstvo plaćanja i sredstvo deviznih rezervi u svetu, uprkos neprekidnom obezvređivanju, pa i uprkos tome što dolar nije više, formalno uzev, rezervna valuta otkako je ukinuta pretvorljivost dolara u zlato.[5] To je, po meni, danas osnovna protivrečnost u međunarodnim monetarnim odnosima (to jest između dolara kao međunarodnog sredstva plaćanja i procesa erodiranja uloge te zemlje u međunarodnim ekonomskim odnosima).

Upravo nas sve to i vraća na istorijat pitanja.

2. Prvi svetski rat ostavio je teške posledice na polju međunarodne razmene i finansiranja, pogotovo u Evropi (galopirajuća inflacija u zemljama koje su izgubile rat, sa svim svojim implikacijama na međunarodnom planu). Autoregulativni mehanizam zlatnog standarda (zlatne tačke, eskontna stopa), pak, nije mogao da osigura i ravnotežu sistema i da prebrodi posledice rata.[6]

I, da bi otklonile mogućnosti monetarnog haosa nalik na onaj posle prvog svetskog rata, zemlje koalicije zaključile su, pred kraj rata, Bretonvudski sporazum (1944), inače (delom) i kompromis između dva koncepta (Keynesovog i Whiteovog).[7] Tim sporazumom postavljeni su temelji posleratnog međunarodnog monetarnog sistema.[8] Sistem se karakterisao dominantnim mestom SAD i većom fleksibilnošću (to jest bez neposrednog potčinjavanja ekonomske politike zahtevima spoljnoekonomske stabilnosti) no što

---

[5] U razdoblju 1950—1968. godine povećala se masa dolara u deviznim rezervama monetarnih vlasti na oko 14 milijardi dolara, zahvaljujući platnobilansnom deficitu SAD (E. Bernstein, *Future of International Reserve Assets*, u: *The Future of the International Monetary System*, Leyden, 1970, str. 107—108).

[6] Vidi J. Flere, *Mednarodna finančna politika*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1965, str. 17—35; Đ. Račić, *Nauka o novcu*, Zagreb, 1954, str. 191—283; P. Einzig, *The History of Foreign Exchange*, Macmillan Co, London, 1962, str. 235—242, 250—257, 285—293; P. Turot, *Le Fond monétaire international*, Les éditions de l'épargne, Paris, 1966, str. 7—10; Saymon Harris, *Exchange Depreciation the Theory and the History, 1931—1935*, Cambridge, Mass, 1936; P. Einzig, *Finance and Politics*, Macmillan Co, London, 1933, str. 53. i dalje; League of Nations, *The International Currency Experience*, Princeton Univ. Press, 1944. i druge.

[7] Keynesov plan je inspirisao svojevremeno Evropsku platnu uniju, a danas — diskusiju o reorganizaciji Međunarodnog monetarnog fonda (Triffinov predlog), pa i diskusije u okviru zemalja SEV-a. Postavlja se pitanje: ne pokazuju li protekle godine da je svet nastavio da oscilira između jedne i druge koncepcije?

[8] Bretonvudski sporazum je, u stvari, kompromis između rigidnog zlatnog standarda, koji je uglavnom dominirao do velike krize i valutnog nereda fluktuirajućih kurseva, i konkurentski motivisanih devalvacija. Međunarodni monetarni fond, kao organ za sprovođenje tog sistema, odobravao je zemljama članicama neku vrstu kredita radi prebrođavanja kratkoročnih platnobilansnih teškoća, usaglašavao ekonomske politike i odobravao promene valutnih pariteta u slučaju fundamentalnih neravnoteža u platnom bilansu. Od 1969. godine MMF kreira i specijalna prava vučenja (SPV).

je to bio slučaj u vreme zlatnog važenja. Istina, veća fleksibiln... nije bila samo preimućstvo sistema nego i njegov nedostata...

Taj sistem podsticao je, nekih petnaestak godina, ekspan... ju spoljnotrgovinske razmene i proizvodnje. Ali u tom razdobl... istovremeno teče i proces pomeranja odnosa snaga, i u sam... celini i u delovima celine.[10] Relativno je oslabljena ekonoms... (a time i politička) uloga SAD u svetskim relacijama, a ojača... Zapadne Evrope, Japana i zemalja SEV-a, kao što je porasla i po... litička (a time i ekonomska) uloga nesvrstanih zemalja i drug... zemalja u razvoju. Usled toga je i sistem gubio svoj gravitacio... oslonac. Međutim, praksa SAD (pa i međunarodna praksa) bila ... i pored toga, dugo vremena protiv prilagođavanja promenjen... odnosima u svetu, bilo usklađivanjem pariteta dolara bilo pred... zimanjem mera za odbranu pariteta.[11] Doduše, Statut Međunaro... nog monetarnog fonda nije stajao tome na putu, ali nije ni ob... vezivao SAD.[12] Tako je Bretonvudski sistem, zamišljen kao sim... tričan, postao u praksi asimetričan.

I što je duže potrajao Bretonvudski sistem, sve se više ... oštravala protivrečnost između bitnih određenja sistema (slobo... na cirkulacija sredstava plaćanja u međunarodnom prometu, st... bilnost kurseva i uticaj spoljnoekonomskih kretanja na unutraš... ekonomski razvoj) i promenjenih odnosa u svetu. Jer, dok je u s... stemu zlatnog važenja postojala tesna međuzavisnost svetsk... novca i sredstava plaćanja u unutrašnjem prometu (čime je ob... beđena međuuslovljenost unutrašnjeg i spoljnog ekonomsk... kretanja, i obrnuto), dotle je funkcionisanje Bretonvudskog sis... ma devizno-zlatnog važenja uslovljeno kako mogućnošću konver... vanja domaćeg novca u druge valute (pa i u zlato) tako i stab... nošću pariteta. Čim su, pak, ta dva ugaona kamena sistema izbi... na, na sceni je počeo da dominira (i apsolutno i relativno) fid... cijarni novac kao sredstvo međunarodnih plaćanja (nezavisno o...

---

[9] Proces prilagođavanja nije bio više automatski, zbog čega s... deficitarne i suficitarne zemlje godinama mogle odlagati prilagođa... nje, što su često i činile (P. Bareau, *The Future of the Internatio... Monetary System: Summary and Conclusions*, H. Bosman and F. Al... von Gensen, eds., A. W. Sijtshoff, Leyden, 1970, str. 165—172).

[10] SAD su zabeležile prvi platni deficit već 1950. godine (W. W... sely, *A Tool of Power. The Political History of Money*, J. Wikey an... Sons, New York, 1977, str. 183. i dalje).

[11] Samo je dolar (u prvo vreme i funta) bio pretvorljiv u zlato ... Bretonvudskom sistemu. Time je određeno i mesto dolara u interve... nom sistemu. To je, istovremeno, stvaralo i iluzije o nepr... menljivosti valutnih pariteta. Time je sistem, zapravo, sprečavao p... vovremeno prilagođavanje međusobnog pariteta valuta, kao što je otežao (ako ne i onemogućavao) izmenu pariteta između dolara i dr... gih valuta koja ne bi bila linearnog i jednoznačnog karaktera.

[12] Jedina zemlja koja nije intervenisala na deviznim tržišti... bile su SAD. Druge zemlje preuzele su na sebe ulogu zaštite dolara ... me što je devizna arbitraža tih zemalja podržavala i dalje dominantn... ulogu dolara u svetu, iako je to sve manje bilo u skladu sa ekonom... skim interesima tih zemalja (što nije slučaj sa političkim).

a da li taj paranovac uzima na sebe obličje dolara ili SPV ili to treće) koje je definisano pravnim aktom države, a ne nekim ektivnim merilima. To znači, u stvari, da njegovo kreiranje ətežno) zavisi od unutrašnjih ekonomskih (pa i političkih) cilje- jedne ili više zemalja. Stoga se može govoriti o protivrečnosti ɛtonvudskog sistema (bilo modifikovanog ili ne) sa realnošću remenog sveta, pa i o tome da se, na izgled, iza pukih teh- kih problema (novčani znakovi, prilagođavanje pariteta i dru- kriju duboke protivrečnosti i međuzavisnosti, kako unutar po- inih delova celine tako i između delova i celine, a samim tim samoj celini.[13]

3. Dosadašnji međunarodni monetarni sistem, pa ni inovacije tema nisu mogle stati na put monetarnim krizama, sve češćim ve težim, kao što nisu sprečile ni kretanje špekulativnog kapi- a, ni koliku-toliku stabilnost intervalutarnih kurseva. Otuda je :umljivo zašto su zemlje nastojale da se zaštite (u najvećoj mo- ćoj meri) od nepovoljnih impulsa sa strane na njihova osnov- unutrašnja ekonomsko-politička opredeljenja. To, naravno, e moglo ostati bez efekta na druge zemlje. Upravo stoga, a po- :eći pri tom od geneze i evolucije međunarodnih ekonomskih nosa (pa i njihove oštrine), možda bi se moglo reći da sadašnja onomska situacija podseća, po mnogo čemu, na onu u prelazu devetnaestog u dvadeseti vek, kada je izvoz kapitala pre nego ɪoz roba doveo i do borbe za novu podelu sveta i do imperija- ma. Otuda i pitanje: koje mogućnosti danas stoje na raspola- nju razvijenim zemljama za izlazak iz protivrečnosti između ɪpitalu imanentne ekspanzije međunarodnih kredita i stanja u eđunarodnim ekonomskim odnosima. Jer, dok nagla ekspanzija ɪpitala u zemlje u razvoju (pa i zemlje SEV-a) sprečava pogor- vanje svetske recesije, dotle ta ista ekspanzija istovremeno stav- ɪ pod znak pitanja celinu datog međunarodnog finansijskog si- ema, s obzirom na sve teže mogućnosti zemalja da odgovore ojim obavezama na klasičan način. Stoga se može pretpostaviti, ɪajući na umu dosadašnji razvoj tog sistema i odnos snaga u etu, da će doći do jačanja međunarodnih institucija, ali i do ɪjanja regionalnih monetarnih i finansijskih tržišta, kao dveju ɔjava međusobno protivrečnih, ali i komplementarnih. Ako je već ɪko, onda ne bismo uopšte smeli da prihvatimo poimanje refor- ɪe kao neke dugoročno usmerene međunarodne aktivnosti, već re kao dublji zahvat u same dominantne odnose u svetu.[14]

---

[13] Neki autori (na primer, P. Einzig, *A Textbook on Foreign Ex- hange*, Macmillan, London, 1965, str. 110. i dalje) prave veštačku raz- ku između tehničkih uzroka kretanja deviznih kurseva i fundamen- ɪlnih uzroka.

[14] Ima autora koji daju prednost poboljšanjima u okviru posto- :ćeg sistema. (Primera radi, R. Russell, *Multilateral Surveillance onsultation, and the Adjustment Process*, u: *The Future of the In- ɛrnational Monetary System*, H. Bosman and F. Alting von Gensen, ds., Sijthoff, Leyden, 1970. i drugi.)

Reforma međunarodnog monetarnog sistema i zemlje u razvoju

1. Pitanje reforme Bretonvudskog međunarodnog monetarnog sistema pokrenuto je, prvi put, u prvoj polovini šezdesetih godina a zaoštreno posle 1968, usled teškoća u međunarodnim plaćanjima i razvijenih i nerazvijenih zemalja.[15] Ali, dok su razvijene zemlje strahovale da postojeći instrumenti plaćanja (pre svega, dolar) možda neće obezbediti ni potrebnu stabilnost međuvalutnih pariteta ni odgovarajući porast sredstava plaćanja, dotle su se nerazvijene zemlje sve više suočavale sa činjenicom da je ustrojstvo Bretonvudskog sistema u skladu samo sa interesima razvijenih zemalja, nezavisno od ovih ili onih inovacija. Tako su već pre 1969. godine uvedeni, naime, u praksu međunarodnih monetarnih odnosa instrumenti čiji je zadatak bio ne samo apsorpcija viška dolara, ne bi li se odložio pad njegovog kursa, nego i povećanje međunarodne likvidnosti. Korisnici toga bile su, opet, razvijene zemlje. Ovde je, naime, reč o »swap arrangments« (poslovi u kojima svaka strana istovremeno ugovara prometnu prodaju svoje valute i terminsku kupovinu), o Roosa-bonovima (emisija obveznica ili certifikata američke državne blagajne u nacionalnoj valuti zemlje upisnice obveznice čiji se rok dospelosti postepeno povećavao sa tri meseca na pet godina u 1971; ovde je, zapravo, posredi kreditiranje SAD od strane drugih razvijenih kapitalističkih zemalja), o stand-by arrangments (kupoprodaja deviza između dve zemlje ostaje otvorena do njihovog efektivnog korišćenja), o formiranju zlatnog pula 1961. godine (neka vrsta stabilizacionog fonda) u koji su sedam razvijenih zapadnih zemalja upisale određene količine zlata, kojima bi se vršile intervencije na tržištu zlata prodajom, odnosno kupovinom zlata. Ovaj pul je ukinut marta 1968. godine, kada je posleratni sistem zlatnodeviznog važenja, zapravo, i prestao da funkcioniše.

Najzad, ni prvi (1969) ni drugi amandman (1976) na Statut Međunarodnog monetarnog fonda nisu uticali na poboljšanje položaja zemalja u razvoju u međunarodnom sistemu plaćanja.

Valja, doduše, istaći da je Međunarodni monetarni fond preduzimao, počev od 1963. godine, određene mere radi poboljšanja eksternog položaja zemalja u razvoju. Te mere nisu bile samo opšteg karaktera, kao, na primer, povećanje kvota (time se ipak minimalno poboljšava situacija nerazvijenih zemalja zbog kriterijuma po kojima se kvote određuju i prava koja donosi visina kvota), već i u vidu takozvanih olakšica (»facilities«). Naime, Međunarodni monetarni fond je znatno proširio (pogotovo od 1974) svoje funkcije posrednika u oblasti finansijske i kreditne aktiv-

[15] V. Glišić, *Međunarodni monetarni i platni odnosi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1972, str. 122; R. Solomon, *The International Monetary System, 1945—1976*, Harper and Row, New York, 1977, str. 236. i dalje, a i drugi.

ti. »Oil Facility« i »Supplementary Financing Facility« sadrže ebi nove vidove posredovanja; »Trust fund«, dobijen prodajom a MMF, namenjen je kreditnoj aktivnosti Fonda; »Compensa-y Financing Facility« i »Extended Facility« čine, isto tako, vid širenja polja kreditnih operacija Fonda. Ti novi vidovi aktivno-Fonda ukazuju ne samo na znatno proširenje njegove aktivno-nego i na odvajanje od njegove ranije prakse.[16] Time se, isti-donekle izašlo u susret zahtevima zemalja u razvoju, ali ne i način koji bi doprineo sužavanju jaza između razvijenih i ne-vijenih zemalja. Cilj tih mera bio je ipak, pre svega, podstica-tražnje razvijenih zemalja. Teško se, naime, može pretposta-da bi se sužavanje tražnje nerazvijenih zemalja moglo kom-ızovati, i u obimu i u strukturi, povećanom razmenom u okvi-samih razvijenih kapitalističkih zemalja, odnosno na relaciji ɔitalističke zemlje — socijalističke zemlje.

2. Promene u 1971. godini, kada su SAD jednostrano ukinule ıvertibilnost dolara u zlato, dovele su, prvo, do prestrojavanja h valutnih pariteta (Smitsonijanski sporazum), zatim i do na-štanja institucije pariteta valuta (pa i do drugog amandmana), da je dolar i dalje zadržao dominantnu ulogu kao međunarodno dstvo plaćanja i u monetarnim rezervama, pa i ostao široko hvaćen novčani znak. Ali, šta to znači?

a) Da pogledamo, pre svega, šta znači nekonvertibilnost do-nantne valute. Pre svega, ako je neka valuta nekonvertibilna, da ništa ne stoji na putu njenoj emisiji unutar zemlje. To je još edu. Međutim, ako druge zemlje prihvate taj novac kao platež-sredstvo, monetarne vlasti neke druge (ili drugih) zemlje su-avaju se sa alternativom: ili da emituju svoj novac u protuvred-sti te inostrane valute, ili da ga ne prihvataju kao međunarodno edstvo plaćanja. U prvom slučaju data zemlja bi i dalje pri-ıla tu valutu (sa ili bez ikakvog ograničenja), što znači da bi ɔrala da emituje, saglasno prilivu inostranog novca, nacionalni vac na unutrašnje tržište.[17] U drugom slučaju mora se pronaći ki drugi međunarodni medijum, ili uspostaviti kliринški odnosi zemljom čija valuta služi kao platežno sredstvo. I dok prva lucija sužava polje mogućnosti datoj zemlji da utiče na vla-tu ekonomsku politiku, dotle ova druga sužava polje ekspan-i spoljnotrgovinske razmene.

b) Postavlja se i pitanje da li fleksibilni kursevi mogu uop-e obezbediti platnobilansnu ravnotežu kada se zna da devizni rsevi nisu nikada toliko fluktuirali kao u sistemu upravljanih

---

[16] U. A. Scaperlanda, *The MMF: An Emerging Central Bank*, Kyr-s, vol. 31, fasc. 4, 1978, str. 679—690.

[17] Valja, istina, pri tom istaći da se, upravo zbog toga, može etpostaviti, umesto sadašnje dominantne valute u svetu, određena ɔjevitost valuta, a time i slojevitost monetarnih sistema.

fluktuirajućih kurseva.[18] Stoga bismo se mogli zapitati da li (m... da) fluktuacije valuta ne ukazuju na rasplet u razvitku međ... rodnih monetarnih odnosa? Pogotovo što ni platnobilansni p... blemi većine zemalja nisu rešeni proširenjem »swap arra... ments«, ni prodajom zlata iz američkog trezora, pa ni drugim z... vatima na toj liniji. Očigledno, rešenje problema trebalo bi t... žiti negde drugde, ako se već ne može naći u ovim ili o... palijativnim merama, zasnovanim na klasičnom pristupu prob... mima i klasičnom načinu njihovog rešavanja.

No stoji ipak empirijska činjenica da su uvedeni fluktui... jući kursevi i izvršena detronizacija zlata, iako teorijska mis... uglavnom, smatra (to je slučaj i sa istorijskim iskustvima) da s... na taj način samo podstiče nestabilnost u međunarodnim ekono... skim odnosima, sa svim pratećim implikacijama.[19] Štaviše, s... zemlje se, manje-više, zalažu za uspostavljanje stabilnih, ali i p... lagodljivih kurseva (očevidno, čisti eufemizam) jer se, u uslov... ma fluktuirajućih kurseva, teško može pretpostaviti neki dovolj... efikasan sistem kontrole emisije međunarodnih sredstava pla... nja, pa i stabilnost sistema u celini.[20] Stoga se i postavljaju mn... ga praktična i teorijska pitanja, kao: da li fluktuiranje kurse... povećava efikasnost domaće monetarne i fiskalne politike? Mo... li se domaća privreda zaštititi od poremećaja u zemljama sa k... jima data zemlja održava ekonomske i političke odnose? Itd.

3. Međunarodni monetarni fond ima, kao što je poznat... zadatak da kreditira zemlje kad im ponestanu međunarodna pl... težna sredstva, pomažući tako rešavanju privremenih (prolaznih) platnobilansnih problema. Znači, logika Bretonvudskog sistem... počivala je na premisi o neophodnosti održavanja privredne sta... bilnosti i uravnoteženog razvoja unutarekonomskih i spoljno... ekonomskih kretanja, i to kako u delu celine tako i u samo... celini.

I zemlje u razvoju mogu kupovati u te svrhe konvertibilnu valutu za svoju nacionalnu valutu, ali na tačno propisan način i do precizno određene visine. Međutim, to je daleko od dovoljnog...

---

[18] Ima naučnih poslenika koji smatraju da se fluktuirajućim kursevima mogu vezati ruke špekulativnom kapitalu.

[19] Korichi Homeda, *A Strategic Analysis of Monetary Interdependance*, »Journal of Political Economy«, vol. 84, 4, 1976, str. 67...; R. Solomon, *The International Monetary System, 1945—1976*, Harper and Row, New York, 1977, str. 267. i dalje; Konferencija Grupe »77« u Limi, 1971; Izveštaj izvršnih direktora MMF (1972) itd.

[20] Prema nekim rezultatima, fluktuirajući kursevi nisu dovoljna brana za zaštitu od potresa na spoljnjem planu (P. Kennen, *New View of Exchange Rates and Old View of Policy*, »American Economic Review«, May, 1978, str. 3985).

[21] Tako, primera radi, nerazvijene zemlje su mogle 1970. da koriste sredstva Fonda najviše do 41% od iznosa ukupno mogućih korišćenja odnosnih sredstava, a razvijene zemlje 52,5%. Ili 44,5% zemalja u razvoju nije raspolagalo, u to vreme, pravom automatskog vučenja a od razvijenih zemalja samo 14%. Rezervne pozicije razvijenih ze...

gotovo što zemlje u razvoju imaju neuporedivo težu platnobi-
ısnu situaciju od razvijenih zemalja (stoga je njihova politika i
dložna vrlo izrazitim uvoznim restrikcijama). Činjenica je, nai-
ɘ, da su valutni krediti zemljama u razvoju i mali po obimu i
atkoročni po svojoj prirodi. Stoga nisu ni mogli olakšati platno-
lansne teškoće zemalja u razvoju. To je i bio jedan od razloga
o pravila Međunarodnog monetarnog fonda nisu uopšte mogla
ti okvir za rešavanje platnobilansnih teškoća zemalja u razvoju.[22]
uslovima nediverzifikovane strukture proizvodnje i prometa,
ri znatno izdiferenciranom karakteru ekonomskih odnosa sa
ıvšim metropolama (pa i drugim razvijenim kapitalističkim zem-
ama), u uslovima kada su zemljama potrebni znatni krediti iz
ıostranstva (koje, opet, mogu dobiti samo u razvijenim kapita-
stičkim zemljama ili, i to znatno manje, od socijalističkih zema-
a), pri malim deviznim i zlatnim rezervama — problem uravno-
ɜženja spoljnotrgovinske razmene zemalja u razvoju ostaje ne
amo glavni problem današnjeg sveta nego i podstiče, u stvari,
eprodukciju postojeće međunarodne podele rada.

Neki aspekti daljeg reformisanja međunarodnog monetarnog sistema

l. Empirijski je proverena činjenica da se teškoće plaćanja zema-
ja u razvoju ne mogu rešavati na dosad uobičajen način zato što
ıe proističu iz kratkoročnog karaktera. Njihovo pravo izvorište
ıe može se pronaći ukoliko se ne povezuju sa problemima eko-
ıomskog razvoja. Otuda se one mogu rešavati samo ukoliko je
ıjihovo kratkoročno rešavanje istovremeno i dugoročno. To, opet,
pretpostavlja dokidanje formalne jednakosti svih zemalja. Među-
tim, i Bretonvudski sistem i sadašnji nešto modifikovani sistem
ukazuju upravo na takav tretman svih zemalja. Istina, valja ista-
ći da se priznaje i prihvata (neretko) u međunarodnim finansij-
skim krugovima (ali samo verbalno) da zemlje u razvoju ne bi
trebalo tretirati u međunarodnim monetarnim odnosima na na-
čin koji bi bio u potpunosti identičan onome na koji se tretiraju
razvijene zemlje. Jer platnobilansne teškoće zemalja u razvoju
razlikuju se, i po spoljnoekonomskoj i po unutarekonomskoj kom-
ponenti, od situacije u kojoj se, manje-više, nalaze razvijene zem-
lje. Ali, da li razvijene zemlje mogu na to pristati bez opasnosti
po njihovu spoljnoekonomsku, pa i po unutarekonomsku ravno-

malja dostizale su oko 40% od iznosa njihove kvote, a nerazvijenih samo 12% (V. Glišić, *Međunarodni monetarni i platni odnosi*, str. 281).

Rezervna pozicija jedne zemlje kod MMF pruža datoj zemlji mogućnost automatskog odobrenja kredita. Rezervna pozicija čini, inače, zbir neiskorišćenog iznosa zlatne tranše i iznosa nacionalne valute koju je Fond prodao za dolare ili neku drugu konvertibilnu valutu.

[22] V. Glišić, isto, str. 281.

težu? Pogotovo što ni u teoriji ni u praksi kapitalističkih zemalja ne postoji jedinstven stav.[23]

2. Da vidimo od čega bi trebalo poći u pristupu reformi međunarodnog monetarnog sistema:

a) Sa stanovišta razvijene zemlje:

— spoljnoekonomska politika je u funkciji politike pune zaposlenosti (dakle, unutrašnjih ekonomsko-političkih ciljeva). To podstiče, u određenim uslovima, inflatorne impulse (puna zaposlenost plus neelastičnost nadnica nadole, plus izdaci na social-overhead capital — to su parametri razvijenih zemalja);

— povećana međuzavisnost sveta dovodi i do osamostaljenosti svetskog tržišta. Jer internacionalizacija proizvodnje, a time i internacionalizacija kapitala i novčanog znaka, deluje ograničavajući na efikasnost ekonomske politike razvijenih zemalja. Na svetskom tržištu se, zapravo, razvija povezanost svih, ali i nepovezanost. Drugim rečima, naporedo sa porastom potreba i svesti o neophodnom usklađivanju sfere ekonomske politike rađaju se i kontrasile tim tendencijama, objektivno uslovljene datošću (u istorijskom smislu reči).

Prema tome, ako se pođe sa stanovišta interesa razvijenih zemalja, ponovno ispitivanje i reformisanje sistema međunarodnih monetarnih odnosa treba da bude usklađeno s premisom pune zaposlenosti, i to tako da se (maksimalno moguće) minimiziraju destabilizirajući efekti na druge zemlje, a time i na samu celinu. To, opet, pretpostavlja međunarodnu saradnju i nadzor nad efikasnošću sistema. Ovde je, očigledno, reč o *contradictio in adjecto.* Jer, ako se pođe od toga da se razvijene zemlje nalaze po nizu bitnih obeležja, u različitoj situaciji, teško se može pretpostaviti sinhronizacija politike, a time i minimizacija destabilizirajućih efekata.

---

[23] V. Glišić (*Međunarodni monetarni i platni odnosi,* str. 122. i dalje) razvrstava predloge na one koji polaze od izmene postojećeg zlatnodeviznog standarda i na protagoniste ponovnog uvođenja zlatnog standarda (na primer, J. Rueff, M. Heilperin), zatim na one koji su za uvođenje robnog standarda (A. Hart, R. Harrod), one koji zastupaju tezu o stvaranju pravog svetskog novca koji bi kreirala neka svetska emisiona ustanova ili MMF (T. Balogh, R. Triffin i drugi) i na one koji se zalažu samo za određene modifikacije datog sistema (izmene sredstava plaćanja, način njihovog kreiranja i modaliteta njihovog korišćenja, uvođenje fluktuirajućih kurseva i drugo). Neki autori (A. Livšic — V. Motiljev, *Buržuaznie proekti valjutnoj reformi,* »Voprosy ekonomiki«, 10, 1975, str. 118—127, *Denežnoe obraščenie i kredit kapitalističeskih stran,* »Finansije«, Moskva, 1977, str. 236. i dalje) klasifikuju, opet, buržoasku ekonomsku misao o međunarodnoj monetarnoj reformi na nominalistički pristup valutnim problemima (R. Triffin, E. Bernstein, R. Modigliani, M. Stamp, J. Tinberger, N. Kaldor i drugi), neometalistički (R. Rueff, Heilperin), na protagoniste savremene kvantitativne teorije novca (M. Friedman, P. Samuelson, A. Hansen, J. Mead i drugi) i na one koji su za kompromisna rešenja.

b) Sa stanovišta nerazvijene zemlje:

— ekspanzija i razvoj proizvodnih resursa je primarna preokupacija tih zemalja. Stoga treba (u procesu) otklanjati smetnje potpunijem korišćenju resursa, i unutar samih nerazvijenih zemalja i u njihovim spoljnoekonomskim odnosima (usklađivanje spoljnoekonomske aktivnosti sa potrebama rasta, budući da do sada nerazvijenim zemljama nije uspevalo da reše spoljnotrgovinske strukturne probleme koji proističu iz nerazvijenosti);

— opšta rešenja nisu, po pravilu, adekvatna za zemlje u razvoju. Otuda i zahtev za većom asimetrijom u sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa. To je, u stvari, pretpostavka davanja povoljnijih uslova zemljama u razvoju u međunarodnoj podeli rada;

— platnobilansni suficit razvijenih zemalja treba da bude kompenzovan prilivom dugoročnog kapitala u zemlje u razvoju (to će doprineti i razvoju zemalja u razvoju i povećanju tražnje za proizvodima razvijenih zemalja, a time i oživljavanju njihove privrede), a i finansijska sfera treba da se reguliše sa stanovišta dugoročnog razvitka svetskog tržišta (problem Linka, problem zaduženosti zemalja u razvoju, problem uslova pod kojima se odobravaju krediti nerazvijenim zemljama);

— izgradnja ravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa (pa, prema tome, i ravnopravnijeg međunarodnog monetarnog sistema) treba da se zasniva na sledećem: prvo, spoljnoekonomska politika razvijenih zemalja ne treba da otežava spoljnoekonomsko prilagođavanje i razvoj zemalja u razvoju; drugo, povoljniji tretman nerazvijenih zemalja u međunarodnim monetarnim odnosima; treće, povoljniji trgovinski aranžmani za zemlje u razvoju; četvrto, povećan uticaj zemalja u razvoju na Fond, srazmerno političkoj ulozi tih zemalja u svetu, a ne samo ekonomskoj (to zahteva preispitivanje kvota i drugih instrumenata MMF).

Razvijene zemlje se (u principu), istina, ne protive tome da treba da bude poboljšan položaj zemalja u razvoju u reformisanom međunarodnom monetarnom sistemu. Postavlja se samo pitanje transpozicije sa tog načelnog stava na njegovu konkretizaciju. Naime, one smatraju da međunarodni monetarni sistem ne sme da podstiče inflaciju, zbog čega ne treba popustiti zahtevima u monetarnoj oblasti; dalje, postoje granice mogućih ustupaka zemljama u razvoju; zatim, sistem ne sme da vrši isti pritisak na zemlje sa suficitom i na zemlje s deficitom. Očigledno, konkretizacija načelnog stava o potrebi reformisanja međunarodnog monetarnog sistema je dijametralno suprotna ostvarenju onih pretpostavki od kojih u velikoj meri zavisi i otklanjanje procesa sužavanja jaza u razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

3. Bila bi potrebna, svakako, osmišljena analiza problema i mogućnosti, kako same celine monetarnih odnosa tako i delova celine (i unutar njih i u odnosu na samu celinu). Međutim, kako to zahteva i dosta vremena (pa i više znanja), ograničićemo se

ipak samo na dva vida problema: Aid Link i međusobnu monetarnu saradnju zemalja u razvoju.

1. Finansiranje zemalja u razvoju ne zadovoljava. Otuda i pitanje: da li bi se ono moglo poboljšati korišćenjem finansijskih resursa Međunarodnog monetarnog fonda? Ako je to moguće, da li bi ono bilo u skladu s efikasnim funkcionisanjem sistema?

Da razmotrimo Aid Link kao jedan od mogućih puteva povećanja priliva finansijskih sredstava u zemlje u razvoju.

U odnosu na Aid Link (to jest veza između finansiranja razvoja i kreiranja specijalnih prava vučenja) trebalo bi, svakako, da se šire, pa i svestrano, razmotre efekti i na sam sistem i na zemlje u razvoju, kao i odnos prema drugim alternativnim (ili simultanim) pristupima dodatnog finansiranja zemalja u razvoju. Aid Link se svodi, inače, na sledeće alternativne (ili simultane) solucije:

a) Od svake nove emisije SPV odvajao bi se određeni procenat van kvote ZUR za razvoj zemalja u razvoju. Ta sredstva bi se plasirala bilo preko postojećih međunarodnih organizacija ili neposredno. Preostali deo sredstava raspodeljivao bi se na zemlje članice Fonda u zavisnosti od kvota svake zemlje.

b) Ako bi svaka nova emisija SPV bila distribuirana na sve zemlje članice saglasno njihovim kvotama, onda bi razvijene zemlje trebalo da prenesu međunarodnim organizacijama koje se bave finansiranjem razvoja bilo deo SPV ili devizni ekvivalent u iznosu koji odgovara SPV.

Naravno, dobijanje što potpunije ocene o relativnoj prednosti raznih mogućnosti zahteva odgovarajuću analizu ekonomskih, finansijskih, tehničkih i institucionalnih aspekata problema. To, međutim, nama nije bilo moguće iz objektivnih razloga. Ali, i u jednom i u drugom slučaju, zemlje u razvoju povukle bi veći iznos SPV nego što im pripada po osnovu kvote, bez menjanja (u biti) distribucione formule. To, međutim, ne znači da se ne postavljaju neka pitanja. Na primer:

— Prvo, da li da se rezervna sredstva, koja bi se stavila na raspolaganje zemljama u razvoju iznad njihovih kvota, isplaćuju direktno ili indirektno, preko postojećih međunarodnih institucija, koje bi na taj način proširile svoju aktivnost?[24]

— Drugo, da li je nužna distinkcija između takozvanog organskog Linka, kada bi Međunarodni monetarni fond primenio pravila alokacije (tada specijalna prava vučenja postaju inicijalni

[24] Na sastanku Grupe »77« u Limi (1971) ove zemlje su se zalagale za uspostavljanje veza između SPV i finansiranja razvoja (Link). Međutim, nije postignut sporazum o tome kome treba dodeliti ta sredstva (najnerazvijenije zemlje bile su za IDA, a ostale za regionalne razvojne banke).

izvori kreditiranja IDA ili IBRD),[25] i dobrovoljnog Linka, prema kome bi razvijene zemlje odlučile koji deo specijalnih prava vučenja mogu (direktno ili indirektno) alocirati u svojim nacionalnim valutama zemljama u razvoju preko IDA i IBRD?[26]

— Treće, da li se specijalna prava vučenja mogu slobodno trošiti (takozvani united link) ili razvijene zemlje mogu ograničiti njihovo korišćenje samo na zemlje koje su prihvatile dodatno kreiranje specijalnih prava vučenja (»tied link«).[27]

2. Koncept Aid Link počeo je da se razmatra negde 1958. godine, to jest u doba Stamp plana. Doduše, ovaj koncept bio je (verovatno slučajno) već anticipiran u Keynes planu[28] i u radu M. Kaleckog i E. F. Schumachera.[29] Oni su predlagali da se industrijski razvijenim zemljama pruži mogućnost vučenja bankor, kredita sa posebnog investicionog računa koji bi se formirao u okviru međunarodne klirinške unije, dokazujući pri tom da će to biti efikasna brana od pretpostavljene posleratne deflacije.

Ali, da pogledamo uobičajene argumente *pro* i *contra* Linka.

a) Šta govori u prilog Linku?[30]

— Prvo, međunarodnoj zajednici stoji na raspolaganju, u datim uslovima, mali broj instrumenata posredstvom kojih može poboljšavati distribuciju svetskog dohotka. Stoga se treba koristiti svakom mogućnošću koja se pruža i koja istovremeno ima svoj ekonomski *ratio*, ne toliko i ne samo sa stanovišta datosti već i sutrašnjice. Jedan od tih instrumenata je i »seigneurage« prilikom kreiranja fiducijarnih rezervnih sredstava, naravno, polazeći pri tom od datih činjenica, uslova i mogućnosti raspodele i preraspodele svetskog proizvoda.[31] Ali teoretičari na Zapadu dali

---

[25] R. Triffin, *Gold and the Dollar Crisis*, Yale University Press, New Haven, 1960.

[26] *Summary Proceeding of the Twenty — Third Annuel Meeting of the Board of Governors*, IMF, Washington, 1968; E. Fried, *International Liquidity and Foreign Aid*, »Foreign Affairs«, October, 1969; UNCTAD, *International Monetary and Cooperation for Development*, UN, TD/B/285, October 1965.

[27] T. Scitowsky, *A New Approach to International Liquidity*, »American Economic Review«, December 1966; I. Karlik i drugi.

[28] *Proposals for an International Clearing Union*, H.U.S.O., London, 1943.

[29] *International Clearing and Long — term Lending*, Oxford University Institute of Statistics Bulletin, August 7, 1943.

[30] J. Williamson, *International Liquidity: A Survey*, »The Economic Journal«, September 1973, str. 728. i dalje.

[31] *Seigneurage* kao termin označava razliku koja postoji između prodajne cene nekog novca, odnosno njegove kupovne moći, i troškova proizvodnje tog novca. Taj termin potiče, inače, iz srednjeg veka kada je srednjovekovni vladalac, rezervišući sebi pravo kovanja novca, mogao propisati vrednost novca iznad troškova njegove proizvodnje (to jest po ceni metala i troškovima kovanja). Uostalom, vladaoci i kraljevi su praktikovali depresijaciju novca. To je bilo sredstvo da se povećava prihod od vlastelinstva (to jest seigneurage). Danas se pod tim terminom izražava davanje određene prednosti.

su prevagu, i u teoriji i u praksi, kako kažu, objektiviziranim kri-terijumima, i to kratkoročnog karaktera.[32]

— Drugo, neki smatraju da platnobilansni ciljevi razvijenih zemalja ne mogu biti konzistentni sa takvom alokacijom SPV ko-ja ne bi bila u skladu sa datim međunarodnim monetarnim odno-sima, iz prostog razloga što bi zemlje u razvoju nastojale da sebi obezbede viškove u tekućem bilansu plaćanja putem dodatnog SPV.[33] Međutim, teško bismo uopšte mogli da prihvatimo ovaj argument, ako ni zbog čega drugog onda stoga što se ne može pretpostaviti da bi nerazvijene zemlje uopšte mogle da ostvare neki višak u tekućem platnom bilansu. Ovde je očigledno reč o pri-stupu kojim se zanemaruje međuzavisnost kratkog i dugog roka.

— Treće, Aid Link se zasniva na nedovoljnoj svetskoj tražnji. Naime, može se pretpostaviti da bi se globalna svetska tražnja povećala ukoliko bi se rezerve distribuirale na one zemlje koje će ih i potrošiti,[34] pogotovo u uslovima recesije.[35] Na taj način razvijene zemlje ne samo što bi podstakle brži razvoj zemalja u razvoju nego bi oživele i tražnju investicionih dobara, što pro-izvode upravo razvijene zemlje.

— Četvrto, zemlje u razvoju su u posebno teškom položaju usled strukture njihove privrede i mesta koje imaju u među-narodnoj podeli rada (nestabilnost izvoza i neelastičnost uvoza na-dole, visoko zaduženje, nedovoljno poverenje itd.). To traži, samo po sebi, veće prilagođavanje nego što je to slučaj sa razvijenim zemljama. Na taj način bi i svetska efikasnost bila podstaknuta alociranjem novih rezervi, a ne samo prilagođavanjem koje pro-izlazi iz tržišnih zakonitosti.[36]

b) Jedan broj naučnih poslenika se, međutim, suprotstavlja Aid Linku. Tako, F. Machlup i H. Johnson tvrde da zemlje u raz-voju svoj pravi interes treba da traže u dobrom funkcionisanju sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. To, zapravo, znači (po njima) da je dobar onaj sistem koji obeshrabruje uvođenje re-striktivnih mera usled platnobilansnog deficita.[37] Na taj će način

---

[32] G. W. Maynard, *Special Drawing Rights and Development Aid*, Oversead Development Council, Washington, D. C., 1972.

[33] R. L. Haan, *Special Drawing Rights and Development*, Stem-fert Kroese, Leyden, 1971, str. 99; G. W. Maynard, op. cit.

[34] UNCTAD, *International Monetary Issues and the Developing Countries*, UN, No 66, II, D. 2, 1965.

[35] Polak (vidi *International Reserve: Needs and Avaibiality*, IMF, Washington, 1970, str. 518) smatra da je taj argument ubedljiv, ali samo u uslovima deflacije.

[36] B. Cohen, *Adjustment Costs and the Distribution of New Re-serves*, »Princeton Studies in International Finance«, No 18. Princen-ton, 1966; Markeez u IMF, 1970, str. 104—111.

[37] F. Machlup, *The Cloakroom Rule of International Reserves: Reserve Creation and Resource Transfer*, »Quarterly Journal of Eco-nomics«, August 1965; H. Johnson, *International Monetary Reform and the Less Developed Countries*, »Malayan Economic Review«, April 1966.

zemlje u razvoju koristiti svetskom prosperitetu, kao što će i svetski prosperitet koristiti njima.[38] Zar to ne znači, opet, reprodukciju postojeće podele rada?

— Drugi prigovor Aid Linku (i on je opšteg karaktera) zasniva se na tvrdnji da su pomoć razvoju i kreiranje likvidnosti dve sasvim različite stvari.[39] Nema sumnje, ovaj argument je na liniji Bretonvudskog sistema, gde je jasno podvojen kratkoročni od dugoročnog kapitala (to je, rekao bih, jedna od osnovnih protivrečnosti Bretonvudskog sistema). No, da li uopšte postoji protivrečnost između toga dvoga? Jedan od razloga protivrečnosti (to, inače, često ističu protivnici Linka) sastoji se u tome što bi samo osnivanje ovog instituta moglo dovesti do toga da pomoć razvoju postane jednog dana odlučujuća determinanta volumena kreiranja deviznih sredstava, iako protagonisti Linka (UNCTAD 1969) ističu da se teško može pretpostaviti, u datim uslovima, takav razvoj situacije. Štaviše, može se s razlogom pretpostaviti da se takva tendencija dâ blagovremeno sprečiti, čak ako bi ta opasnost postojala naporedo i istovremeno sa opasnošću koja proističe iz varijacija potreba u svetskoj likvidnosti. Jer, zahtev za pomoć bio bi (i u tom slučaju) podvrgnut već postojećoj proceduri, gde dominantnu ulogu ipak imaju upravo razvijene zemlje. Poznate su, uostalom, neizvesnosti koje su povezane sa popunama IDA (UNCTAD 1969). Stoga je, u svakom slučaju, poželjno da se kreiranje rezervi planira na dugi rok.[40]

— Treća primedba (koju, isto tako, neprestano potežu protivnici Linka) odnosi se na opasnost od inflacije. Ovde je, pre svega, reč o uticaju Aid Linka na svetsku agregatnu tražnju. Naime, ako se distribucija SPV izvrši u korist onih koji su spremni da ta sredstva što pre potroše, biće veća i svetska agregatna tražnja.

To, naravno, ne mora biti netačno. Ali taj obim dodatne svetske agregatne tražnje može se lako izračunati ako se količina kreiranih SPV iskaže u protuvrednostima nekih valuta (to jest valuta onih zemalja u kojima se može pretpostaviti realizacija te tražnje). Ali, ako se kreiranje rezervi zasniva samo na tome da zemlje u kojima se alociraju SPV treba ubediti da ne uvode restriktivne mere, ni da istovremeno podstiču tražnju, teško se može pretpostaviti da bi takva teza urodila plodom (Polak).

---

[38] N. Corden (*Monetary Problems of the International Economy*, R. Mundell and A. Swoboda, eds., Univ. of Chicago Press, Chicago, 1969) smatra, međutim, da bi zemlje u razvoju više koristile svetskom prosperitetu kada bi dobile »seigneurage«. A prema Mahammedu (*International Reserve*..., IMF 1970, str. 113), jedno drugom protivreči ako postoji politička volja za shemama fiducijarnih rezervi, ali se istovremeno ne postavljaju zahtevi za dugoročnim transferima resursa.

[39] Group of Ten, *Report of Study Group on the Creation of Reserve Assets*, takozvani Ossola izveštaj, 1965, str. 138, H. Johnson, *International*...

[40] R. Haan, *Special Drawing*..., str. 117.

Četvrti prigovor odnosi se na efekte Linka na volumen SPV čije kreiranje su zemlje spremne da sankcionišu. Početni argument, kao što smo videli, počivao je na tome da stopa kreiranja rezervi može biti podsticaj razvijenim zemljama da minimiziraju »pomoć« zemljama u razvoju po drugim osnovama, koju su, inače obavezne da daju na temelju međunarodnih sporazuma. Postoji i bojazan da zemlje kreditori neće biti spremne da se saglase sa odgovarajućim kreiranjem SPV ako pretpostavljaju da će se zemlje u razvoju na taj način domognuti realnih resursa.[41] Doduše, neki tvrde da kreiranje SPV može biti obuzdano.

— Peto, ističe se i argument koji govori u prilog poželjnom plaćanju tržišnih kamata na sve devizne rezerve, pa i na SPV.[42] No bilo bi poželjno, ako do toga dođe, da se povećaju, prihodima od interesa, razvojni krediti zemalja u razvoju, s tim da to ne utiče na smanjivanje sredstava po osnovu Aid Linka.[43]

Međutim, ako se na dugoročna sredstva plaća kamata koja je jednaka onoj na kratkoročna dolarska potraživanja, onda bi se odstupalo od »seigneurage«. Može se, uostalom, pretpostaviti da većina zemalja u razvoju neće biti u mogućnosti da plaća visoke interesne stope.

1. No, bilo kako bilo, tek teško se može pretpostaviti da će razvijene zemlje dati nerazvijenima neka veća prava u monetarnom sistemu. Stoga te zemlje moraju ili klasičnim putem da jačaju svoj položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima, ili da ubrzaju proces menjanja tih odnosa jačanjem, pored ostalog, i međusobne monetarne saradnje, nezavisno od toga u kojoj meri je danas neka od njihovih valuta vezana za valutu ove ili one razvijene zemlje.

Oslanjanje na sopstvene snage pretpostavlja i odgovarajuću finansijsko-monetarnu povezanost zemalja u razvoju, ali i podsticanje tokova kapitala, i to kako iz ekonomski razvijenijih u ekonomski manje razvijene zemlje u razvoju tako i iz zemalja izvoznica nafte.[44] Naravno, to nije nimalo sporno. Ali nije sporno ni to da intenzivnijem jačanju međusobnih ekonomskih odnosa ze-

---

[41] J. Fleming, *The SDRS: Some Problems and Possibilities*, »Staff Papers«, March 1971; M. Stamp, *The Reform of the International Monetary System*, Moorgate and Woll Street, Summer, 1965. i R. Haan, *Special Drawing...*, 1971, str. 122—127.

[42] Data je i sugestija da se plaćanja tržišnih interesnih stopa na SPV uskladi sa Linkom kombinovanjem, u odgovarajućoj proporciji, visokoprocentnih obaveza po osnovu IBRD i niskoprocentnih po osnovu IDA (Haan).

[43] Može se, doduše, pretpostaviti da će se korist od Aid Linka reducirati u slučaju povećanja kamatnih stopa zato što vrlo mali broj zemalja u razvoju može prihvatiti dugoročne kredite po kratkoročnim kamatnim stopama. I upravo razlika između tih dveju kamatnih stopa može biti jedan vid »seigneurage«.

[44] Ćirović, Sapštenje na međunarodnom skupu o finansiranju razvoja, Dubrovnik, oktobar 1977.

malja u razvoju (bilo na bilateralnoj ili multilateralnoj osnovi) stoji na putu ne samo privredna neizdiferenciranost, nerazvijena infrastruktura, nedostajanje kapitala nego i nerazvijena međusobna monetarna saradnja. Postavlja se, naime, pitanje: kako finansirati razmenu među zemljama u razvoju s obzirom na postojanje hroničnih platnobilansnih deficita?[45]

2. U sklopu jačanja i daljeg razvoja institucija i mehanizama finansijske i monetarne saradnje među zemljama u razvoju predviđene su u Kolombu mnoge mere. Jedna od njih je i osnivanje platne unije zemalja u razvoju, (zasad) regionalnog karaktera. Pretpostavlja se da će taj institut doprineti bržem razvoju međusobne trgovinske razmene zemalja u razvoju.[46] Štaviše, može se, s razlogom, smatrati da shema platne unije pruža više mogućnosti za rešavanje platnobilansnih problema koji proističu iz razvoja mehanizama Međunarodnog monetarnog fonda. Doduše, rešenja plaćanja unutar zemalja Zapadne Evrope putem Evropske platne unije ostvarivana su u nešto drugačijim međunarodnim odnosima u svetu, kao što se i stepen međusobne povezanosti i međuzavisnosti evropskih zemalja razlikuje od situacije u kojoj se nalaze nerazvijene zemlje.[47] Stoga i ovo rešenje treba prilagoditi uslovima zemalja u razvoju.

»Program akcija«, usvojen u Kolombu, predviđa, inače, niz mera koje imaju za cilj jačanje raznih oblika međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju, pa i saradnje na širem međunarodnom planu. Među tim merama su i one koje se odnose na finansijsku i monetarnu saradnju. Ali taj vid saradnje među nesvrstanim zemljama i drugim zemljama u razvoju ne bi smeo da se ograniči samo na razmenu informacija i diskusija o pojedinim problemima, na usaglašavanje stavova za predstojeće međunarodne konferencije, već je neophodno preduzimanje i određenih konkretnih koraka u cilju monetarnog približavanja, bilo regionalnog ili interregionalnog karaktera. Tu mogu biti od vidne pomoći već stečena iskustva nekih drugih regionalnih organizacija, koje su u

[45] Grupa »77« predložila je u Limi (1971) proširenje Linka i na pružanje podrške liberalizaciji trgovine u okviru zemalja u razvoju.

[46] Na praksu zapadnoevropskih zemalja ugledale su se i neke regionalne grupacije zemalja u razvoju ne bi li olakšale svoju platnobilansnu situaciju. Tako je, počev od šezdesetih godina, učinjeno mnogo pokušaja da se, poput sistema međusobnih obračuna i plaćanja u Evropskoj platnoj uniji, obogati platni promet među određenim brojem zemalja, te tako izađe iz rigidnosti bilateralnih odnosa plaćanja (V. Glišić, isto, str. 76).

[47] Naime, problem plaćanja van Evropske platne unije nije bio od prvostepenog značaja stoga što je međusobna razmena zemalja Evrope činila okosnicu njihovih spoljnoekonomskih odnosa. Otuda je i razumljivo što su te zemlje težište stavile, pre svega, na nalaženje rešenja u regionalnim okvirima. I tek kada su u tim okvirima ostvareni odgovarajući rezultati, evropske zemlje su proklamovale konvertibilnost svojih valuta.

međusobnom obračunu koristile nacionalne valute.[48] U slučaju deficita krediti se odobravaju automatski (limiti su fiksirani). Negativni saldo se izmiruje jakim valutama. Multilateralno prebijanje vrši se svakog meseca u Africi i Aziji, svaka četiri meseca u Latinskoameričkom udruženju za slobodnu razmenu, a svakih šest meseci u zemljama Centralne Amerike.

Iako se oblici valutno-finansijske saradnje zemalja međusobno razlikuju, ipak ih karakterišu i neka zajednička obeležja.[49] Poznato je, pre svega, da je problem finansiranja ekonomskog razvitka od prvorazrednog značaja za najveći broj zemalja u razvoju. Taj razvitak je, opet, uslovljen i izgradnjom takvih objekata koji, po svojim tehnološkim karakteristikama, zahtevaju i velika ulaganja i odgovarajuće tržište. Regulisanjem na jedinstven način unutarregionalne razmene proširuje se tržište, što podstiče i formiranje regionalnih banaka i uvođenje sistema multilateralnih obračuna. Štaviše, neke grupacije preduzimaju korake ka monetarnoj unifikaciji. U Latinskoj Americi je najrazvijenija monetarno-finansijska saradnja. Interamerička banka za razvoj finansira izgradnju više nacionalnih projekata u oblasti transporta, industrije, energetike i poljoprivrede. Pored toga, postoji i određen broj subregionalnih kreditno-finansijskih institucija (u okviru centralnoameričkog zajedničkog tržišta funkcioniše Centralnoamerička banka za ekonomsku integraciju; u Andskoj grupi — Andska korporacija za razvoj; u Karipskom zajedničkom tržištu — Karipska banka za razvoj, u LAFTI — Fond za finansiranje razvoja).[50] Na taj način se koriste objedinjeni resursi za izgradnju onih objekata koji mogu biti od koristi svim zemljama članicama. Ostvareni su i određeni rezultati u prelasku sa bilateralnog obračuna na multilateralni. Uostalom, potreba za tim bila je uslovljena i objektivnim okolnostima, kako ograničenošću bilateralnih kliringa tako i činjenicom da je spoljnotrgovinski promet uglavnom ostvarivan preko banaka iz SAD. Tako su sklopljena dva klirinška aranžmana radi regulisanja tekućih obaveza (u okviru Latinskoameričke slobodne trgovinske zone, LAFTA i na Centralnoameričkom zajedničkom tržištu — CASM). Prema tim aranžmanima, plaćanja se vrše preko jednog centra, iz jednog centra se kreditiraju učesnici i, najzad, periodično i multilateralno se svode salda. Preduzimaju se i koraci za koordinaciju valutne politike. Radi toga je osnovan poseban savet u okviru Centralnoameričkog zajedničkog tržišta. LAFTA i CASM obrazovali su valutne stabilizacione fondove.

---

[48] Ovde je, naime, reč o Banci u okviru Latinskoameričkog udruženja za slobodnu razmenu, Azijskoj kompenzacionoj uniji, Komori za kompenzaciju Zapadne Afrike, pa i projektu o osnivanju Komore za kompenzaciju u okviru arapskih zemalja.

[49] I. Sjosev, *Ot valjutnih zon k valjutnym gruppirovkam*, »Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija«, br. 9, 1976, str. 37. i dalje.

[50] Manje-više, ni jedna od tih organizacija ne dozvoljava SAD da učestvuju u njima (I. Sjosev, isto, str. 38).

U Africi funkcioniše Afrička banka za razvoj, kao centar regionalne kreditne saradnje. Njen je osnovni zadatak finansiranje višenacionalnih projekata. U Africi postoji još jedan broj subregionalnih kreditnih institucija (na primer, Istočnoafrička banka za razvoj), kao i monetarne unije u bivšim francuskim kolonijama Centralne i Zapadne Afrike.[51] No, u celini posmatrano, slabo su razvijene valutne i obračunske veze među afričkim zemljama.

U Jugoistočnoj Aziji razvitak finansijskih veza među zemljama tekao je nešto drugačije. Štaviše, pod vođstvom Japana taj proces se, po nekim obeležjima, razlikuje od sličnih procesa u drugim visokorazvijenim kapitalističkim zemljama. Naime, prodor Japana u tu oblast vršen je negde do kraja 1960. godine izvozom roba. Tek u poslednje vreme počela je, posredstvom multinacionalnih kompanija, ekspanzija direktnih inostranih investicija. No i tu su nosioci ekspanzije multilateralne trgovinske kompanije.[52] Dalje, japanske multinacionalne kompanije praktično ne stvaraju neke sopstvene kompanije u inostranstvu, kao što je ograničeno i njihovo učešće (u najvećem broju slučajeva raspolažu malim paketom akcija). Time je japanskim kompanijama, doduše, otežana finansijska manipulacija (unutarkompanijski krediti, transferne cene, operacija »leads and legs«, regulisanje isplata dividendi itd.), ali je olakšan — proboj.

Umesto zaključka

Ima već nekoliko godina kako rasprave o novom međunarodnom ekonomskom poretku nisu više ograničene samo na međunarodne organizme, već je traganje za tim novim postalo sastavni deo napora i ekonomske misli u svetu. Doduše, same te rasprave, pa i objavljeni napisi sadrže, pre svega, pokušaje da se novo izgradi u okviru postojećeg. S druge strane, i sam koncept novog međunarodnog poretka, onako kako je definisan u radovima naučnih poslenika, prilično je neodređen, a, rekao bih, i teorijski nedovoljno artikulisan.[53] Uostalom, kada su, pre petnaestak godina, nagomilani problemi u međunarodnim monetarnim odnosima pokrenuli mnoge zvanične krugove i naučne poslenike na traganje za njihovim adekvatnim rešenjima, teško su se mogle predvideti sve one promene koje će se zbiti poslednje četiri godine. Stoga

---

[51] R. Bhatia et A. Basu, *Présentation analytique et schématique du système monétaire de la zone du franc de coopération financière d'Afrique Centrale*, »Revue Tiers Monde«, 64, 1975, str. 795—804.

[52] Prvih šest mesta u deset vodećih kompanija-izvoznika kapitala zauzimaju trgovinske kompanije (I. Sjosev, isto, str. 38).

[53] Da li se uopšte može izvesti neki drugi zaključak ako se ima na umu da mnogi teže za nekim novim i od postojećih različitim međunarodnim ekonomskim odnosima, ali pri tom ne kažu šta je to novo što traže. Istina, što se dijalog između razvijenih i nerazvijenih zemalja više razvija, utoliko se sve više uobličavaju i obrisi novog.

je van svake sumnje da reforma međunarodnog monetarnog sis-
ma mora biti u skladu sa promenjenim odnosima u svetu. Sam
tim, ni krize sistema se ne mogu rešavati na dosadašnji nač
Drugim rečima, ovde je reč o rešenju bitnih problema svets
trgovine i finansija, uz puno uvažavanje novih odnosa u sve

Međutim, novo se i na tom području isuviše sporo probi
Jer svet, nalazeći se stalno u procesu većih ili manjih prome
suočava se istovremeno sa snagama starog. Razvijene zemlje (i
samo deo tih zemalja) još uvek nastoje da upravo taj siste
smeste (na ovaj ili onaj način) u Prokrustovu postelju svoj
»htenja«. Otuda je i razumljivo zašto su i odakle nastale teškoć
s kojima se Bretonvudski sistem, rekao bih, bezuspešno bori ve
skoro dvadesetak godina. Stoga se i čini da se prava revoluci
razvija u samoj biti kapitalističke ekonomije. To može dovesti
in ceteris paribus, i do toga da revolucija pređe iz tih donek
teško sagledivih sfera na ulicu. Zar nam pouke istorije ne govor
u prilog tome?

Očevidno je, prema tome, da je i te kako potrebna temeljit
marksistička analiza svega onoga što se danas događa u svetu. Je
dugotrajnost krize međunarodnog monetarnog sistema, kao mone-
tarnog izraza krize realnih odnosa u svetu, upućuje nas na to da
je ovde ipak reč o oblikovanju »nove svetske ekonomske strategi
i globalne politike, o uređivanju novih trgovinskih odnosa, o kla-
noj borbi, u najvećem obimu, za prevlast u svetskoj privredi
(S. Pavlič).

Sama ideja, pak, o novom međunarodnom ekonomskom po-
retku označava istovremeno, rekao bih, i početak kraja jednog
razdoblja u međunarodnim ekonomskim odnosima (mada ne samo
u njima) i otpočinjanje novih odnosa, sazdanih na novim zahtevima
koje je razvoj ljudskog društva izbacio na površinu i koji traže
odgovor. Suština te ideje sastoji se u nastojanjima nerazvijenih
zemalja da steknu mnogo veći uticaj u međunarodnim političkim
i ekonomskim odnosima, te da deluju na njihovo menjanje. Zemlje
u razvoju žele jedan pravedniji svetski poredak, poredak u kome
mogu ravnopravno učestvovati. Reč je, dakle, o demokratizaciji
međunarodnih odnosa u celini.

Ali to je od ne malog značaja i za razvijene zemlje. Jer ovaj
svet karakteriše danas, pored ostalog, i proces progresivne dezorga-
nizacije međunarodnog sistema plaćanja, usporavanja rasta raz-
mene, povećanja nezaposlenosti itd. Ali, da li razvijene zemlje
traže rešenja u skladu s tom situacijom? Ako to nije slučaj, zar se
i na taj način ne gubi vreme onda kada bi međunarodna saglasnost
i saradnja bile i te kako neophodne?

Nikola Poplašen

Ljudske potrebe u svetlosti Marksovog mišljenja revolucije

Stanovište revolucije i ljudske potrebe

Nije Marks bez razloga celokupnu dosadašnju istoriju označio »predistorijom«. Ali nije on uzalud tako uporno i strasno tragao po »predistoriji«, osmišljavao njeno bogatstvo, pokazujući svetu da u njenom medijumu i na njen način nema autentičnog ljudskog života i istinske ljudske zajednice. U »predistorijskoj« stvarnosti i prilikama, što se sa njom i u njoj rađaju, pronalazi Marks temelj i *mogućnost* »istinske istorije« čovečanstva, »carstva slobode«, mogućnost jednog drugačijeg života. Koncentracijom mišljenja i namere na aktuelizaciju te mogućnosti, na prevođenje njenog latentnog, uspavanog prisustva u virtuelnu i univerzalnu praksu, on pokazuje da uvek, posredno ili neposredno, misli o revoluciji, iz nje, i na način revolucije. Kako čovek može postati ***praktičnim bićem*** samo budeći i uspostavljajući jednu novu epohu, dakle epohalnom revolucijom, sve »kategorije«, »pojmovi«, »koncepti«, svi pristupi čoveku i društvu — ukoliko imaju ambicija da se atri-

buiraju kao marksistički — moraju biti valorizovani sa stanovišta revolucije, ocenjeni pod njenom prizmom i osmišljeni u njenom fokusu. Zato je i Marksove refleksije o potrebama uputno i jedino ispravno primeriti mišljenju revolucije, kao »funkciju« i kao sadržaj revolucionarne prakse.

Činjenica da Marks nigde nije konzistentno izložio celovitu teoriju potreba, čak ni u formi skice, nacrta, još ne znači da je promišljanje potreba odsutno u njegovim spisima ili, pak, da je irelevantno za temeljnu stvar mišljenja Karla Marksa — za mišljenje revolucije u svetsko-istorijskom, epohalnom smislu. Doduše, pojam »potreba« u njegovoj teoriji ne fungira kao diskurzivna »kategorija« koja, s obzirom na svoje jasno određenje, ima svoju »poziciju« i »ulogu« u odnosu na druge »kategorije« Marksovog koncepta, što bi, moglo bi se pretpostaviti, ostavilo veću mogućnost generalnije saglasnosti o tome šta je i postoji li *teorija potreba* kao implikacija Marksovog mišljenja revolucije.

Jedna od najznačajnijih odlika teorije revolucije jeste *otvorenost* novim sadržajima. U marksizmu posle Marksa ova otvorenost se pokazala kao područje preispitivanja elastičnosti metoda i iskušenje koje nisu mogli prevladati svi oni koji bitno nisu zainteresovani za stvar revolucije i mišljenje unutar njenog horizonta. To je razlog nesaglasnosti i u pogledu onih »kategorija« koje su uobičajenije i »funkcionalnije« u Marksovom mišljenju nego što su to same *potrebe*.

Stoga nam je namera da pokažemo da je Marksova problematizacija potreba, i onda kada se čini da je to prilog argumentaciji osnovnog stava, ili pak literarna deskripcija ili vizija, zapravo sukus i smisao revolucionarne teorije i revolucionarnog opredeljenja. To će se dojmiti uverljivijom ekspozicijom sledećih Marksovih tvrdnji:

— da je realizacija autentičnih ljudskih potreba *conditio sine qua non* afirmacije ljudskog bića — njegov *modus vivendi*;

— da revolucionarna svest mora respektovati potrebe do nivoa u kome će ih akceptirati kao svoj izvor, »predmet« i smisao;

— da kapitalizam ne-svesno respektuje potrebe, jer je to uslov njegove re-produkcije, i

— da se dijalektika socijalizma i komunizma, ukoliko se izostavi »tretman« potreba (na način na koji one impliciraju afirmaciju ljudskog bića), pokazuje kao štura, lažna i destruktivna upravo u onoj meri u kojoj se potrebe zapostavljaju, potiskuju ili odstranjuju.

Afirmacija autentičnih potreba kao afirmacija ljudskog bića

Integralni karakter Marksovog shvatanja čoveka proizlazi iz sinteze opšteteorijskog, filozofsko-antropološkog i konkretno-empirijskog, naučnog pristupa. Pitajući se o razlogu i smislu ljudske

egzistencije, on ne odgovara (prvenstveno, isključivo) spekulativno, jer čovek — kao »čovek uopšte« — živi i deluje u konkretnom vremenu i prostoru, pod pretpostavkama konkretnog načina proizvodnje. Marksove objekcije o »čoveku kao čoveku«, »generičkoj suštini čoveka«, »ljudskoj prirodi uopšte« i sličnom nisu proizvod ideje koja se u apstrahovanju distancira od stvarnosti i ljudskih mogućnosti konkretnog načina proizvodnje, kao što nisu sadržaj ideala čija je realizacija apsolutno rezervisana za budućnost. One su rezultat istorijskog iskustva ljudi i ljudskog postuliranja istorije.

Tvrdnja da je istorija medijum čovekovog života znači da istorija proizvodi čoveka onim »sredstvom« i »načinom«, onim principom i na nivou njega, kojim i na nivou kojeg sâm čovek proizvodi istoriju. Taj sveomogućujući princip, bez kojeg nema ni »proizvodnje istorije« ni »proizvodnje čoveka«, bez kojeg uopšte nema mogućnosti bilo čega, bilo koga i na bilo koji način — taj princip jest *delatnost*. Kada bi *delatnost* (odnosno *proizvodnja*, »proizvodnja života« u najširem smislu reči) bila večni, po osnovnim svojstvima nepromenljiv postulat istorije i čoveka, odnosno jednoznačan u svome pojmu, u tom slučaju bilo bi relativno jednostavno »urediti društvo« rasporedom »količine« delatnosti u skladu sa načelima tog »uređivanja društva«, to jest fiksiranjem potreba koje bi efekti tako koncipirane delatnosti zadovoljili. Ta delatnost, međutim — jasno je to Marksu — istorijski osciluje između dva svoja vida i kroz njih, između dva *načina* (samo)stvaranja čoveka i istorije, između *prakse*, kao kreativne, ljudske, oljuđujuće delatnosti, i *rada*, kao drugog pola ove amplitude kroz koji je čovek najmanje čovek, daleko od sebe iako tako blizu svojih mogućnosti, a istorija najmanje ljudska, najmanje medijum slobodnog ljudskog života. Istorijski kontekst slobode — »istinska istorija« nasuprot »predistoriji« — moguće je realizovati i založen je u *mogućnosti realizacije prakse*. Živeći na način i u elementu prakse kao »prve potrebe«, čovek celinu društvenih odnosa, istoriju, otelovljuje i ustrojava tako da im je karakter određen i utemeljen u »prvoj potrebi«, da se dijalektika svih potreba primerava i proizlazi iz potrebe prakse. A da bi delatnost krenula ka svom praktičnom otelovljenju, ka redukciji i, na koncu, ukidanju rada, nužno je propitati kako društvo oblikuje čovekove potrebe, koja potreba ili koji kompleks potreba tako uspešno i tako efikasno detronizuje i ignoriše veličinu i dostojanstvo »prve čovekove potrebe«.

Marks problem postavlja raspravom o »ljudskoj prirodi uopšte« i onoj koja varira u »svakoj istorijskoj epohi«. Pojedinac, naime, egzistira u određenom društvenom prostoru i vremenu i biva modifikovan od njega. Polemišući sa Benthamom o principu korisnosti, Marks tvrdi da prilikom primene tog principa na čoveka, odnosno »...kad njime hoćemo da ocenjujemo sve ljudske radnje, pokrete, odnose itd., onda je tu u pitanju, prvo, *ljudska priroda uopće*, a potom ona koja se *mijenja u svakoj historijskoj*

epohi« (*kurziv* — N. P.).[1] Na drugom mestu Marks govori o »potrebama koje je stvorilo društvo i prirodnim potrebama«,[2] kao i o, na jednoj strani, »stalnim« ili »nepromenljivim« nagonima (ili prohtevima) koji postoje »pod svim okolnostima« i koje mogu »društveni uslovi menjati samo što se tiče forme i pravca«, i, na drugoj strani, o »relativnim« nagonima koji duguju »svoje poreklo samo izvesnom tipu društvene organizacije«. »Prirodnim« potrebama ili »stalnim« nagonima Marks očigledno nastoji identifikovati generičku suštinu čoveka, njenu univerzalnost, esencijalnost. Zato je »relativnost« ovih drugih vezana za *izvesne* društvene strukture, dominirajuće društvene odnose i konkretan vid delatnosti. O tome Marks kaže: »Našim potrebama i uživanjima izvor je u društvu; mi ih zato i merimo prema društvu; mi ih ne merimo prema predmetima kojima se podmiruju. A pošto su potrebe i uživanja društvene prirode, oni su relativni.«[3]

Relativnost o kojoj piše Marks ne čini nepremostivi jaz, provaliju između generičkog i individualnog. Prije svega stoga što »ljudska suština nije apstraktum svojstven pojedinačnoj individui« (šesta teza o Fojerbahu), nego je moguće svojstvo pojedinca koji živi u društvu i baš zato što živi u društvu. Izbegavanjem fiksiranja pojedinca nasuprot društvu, i *vice versa*, Marks dolazi do zaključka da »individualni i rodni čovjekov život nisu različiti, koliko god je — i to nužno — način postojanja indiviualnog života više *poseban* ili više *općenit* način rodnog života, ili rodni život više *poseban* ili *općenit* individualni život«.[4] Dijalektika rodnog i individualnog, esencijalnog i egzistentnog, intendirana je u Marksovom mišljenju kao prostor u kome epohalna revolucija artikuliše njihov sklad, istovetnost, singularnost. Tako radni vid delatnosti biva prevladan praksom, od partikularnog nastaje totalan pojedinac — individua, naime, »bogat čovjek i bogata čovjekova potreba«. »A bogat čovjek je istovremeno čovjek kome je potreban totalitet čovjekova ispoljavanja života. Čovjek u kome njegovo vlastito ostvarenje postoji kao unutrašnja nužnost, nužda.«[5] Kod »bogata čovjeka« identična je *potreba* ljudskosti i *ljud-*

---

[1] Zbog ovoga Marks komunističku revoluciju određuje kao ustajanje revolucionarnih masa protiv dosadašnjeg načina »proizvodnje života«, protiv »sveukupne delatnosti na kojoj društvo počiva...«. Pre komunističkim revolucijama je »...karakter delatnosti ostajao uvek netaknut...«, naime, bila je reč samo »...o drukčijoj raspodeli ove delatnosti... dok se komunistička revolucija usmerava protiv dosadašnjeg *karaktera* delatnosti, odstranjuje *rad* i sa samim klasama prevazilazi vladavinu svih klasa...« (vidi *Nemačka ideologija*, knjiga I, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 38. i 76).

[2] *Kapital*, I, »Kultura«, Zagreb, 1947, str. 539.

[3] *Temelji slobode* (izbor iz *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*), »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 18.

[4] *Najamni rad i kapital*, K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 75.

[5] *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 278.

kost potreba, jer mu se potrebitost uopšte temelji na tome da mu e »drugi čovjek kao čovjek postao potrebom«. Postizanje ovog dentiteta u individualnom načinu života istorijski je uslovljeno. A jedan od istorijskih uslova za njegovu realizaciju predstavlja svest o tome da je eminentni sadržaj potrebe revolucije — revolucija potreba.

Revolucionarna svest i ljudske potrebe

Smisao i objašnjenje tvrdnje da je eminentna potreba revolucije — revolucija potreba sadržani su u Marksovom stavu: »Radikalna revolucija može biti samo revolucija radikalnih potreba.« Zato nam valja objasniti zašto je revolucionarna svest uistinu revolucionarna samo ako potrebe shvata i nastoji realizovati u njihovom elementu »radikalnosti«.

Već po praktičnom angažovanju Marks podrazumeva da bez revolucionarne teorije nema revolucije. Isto tako, on zna i vidi da ova teorija pretpostavlja, barem u određenom periodu, »pasivan elemenat«, »materijalnu osnovu«, »masu« bez prisustva svesti o svojoj stvarnoj poziciji i istorijskim mogućnostima. »Mi svijetu samo pokazujemo zašto se on zapravo bori, a svijest je takva stvar koju on *mora* prisvojiti, makar to i ne htio. Reforma svijesti sastoji se samo u tome da dopustimo svijetu da upozna svoju svijest, da ga probudimo iz sna o samom sebi, da mu *objasnimo* njegovo vlastito djelovanje.«[6] Revolucionarna teorija ne može odigrati svoju epohalnu ulogu ukoliko se postavlja nezavisno od interesa i potreba »masa« — njena efikasnost je upravo uslovljena nivoom i načinom na koji uspeva da »opipa« te potrebe, da ih artikuliše i postavi kao (politički) projekt-program. »Teorija se u jednom narodu uvijek samo utoliko ozbiljuje, ukoliko je ozbiljenje njegovih potreba ... Da li će teorijske potrebe biti neposredno praktične potrebe? Nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti prema misli.«[7] Uloga teorije, kako je ovde postavljena, još je uvek načelna — sve dok joj Marks ne primeri odrednice omasovljenja (materijalizacije) i radikalnosti. Ona »... postaje materijalna sila kad zahvati mase. Teorija je sposobna da zahvati mase čim ukazuje *ad hominem*, a ona ukazuje *ad hominem* čim postane radikalna. Biti radikalan znači zahvatiti stvar u korijenu. A korijen čovjeka jest čovjek sam«[8].

Nije svaka teorija teorija revolucije, ne ukazuje svako mišljenje *ad hominem* — ne zahvata čoveka samog. To može biti i jeste samo ona teorija, samo ono mišljenje koje potrebu revolucije na-

---

[6] Ibid., str. 284.

[7] *Pismo Rugeu od septembra 1843*, u: *Rani radovi*, cit. izd, str. 53.

[8] *Prilog kritici Hegelove filozofije prava, Uvod*, u: *Rani radovi*, cit. izd., str. 100.

lazi i markira u čovekovoj potrebi za praksom, te u društvenoj konstelaciji sa kojom računa u nakani da to učini stvarnošću nalazi i markira istorijsku snagu moćnu i zainteresovanu za taj epohalni prevrat, iskazujući se tako kao sadržaj, dimenzija toga prevrata. Tu moć i tu snagu nalazi Marks u proletarijatu. Ali tako grandiozno delo ne može proletarijat učiniti *kao takav* — shvatio je Marks od svog velikog učitelja Hegela — nego uzdizanjem svoje svesti do zasebičnosti, do uviđanja učinjene mu »nepravde uopšte«, do samosaznanja društvenog položaja, istorijskih mogućnosti i svoje »misije«. Na taj način proletarijat svojoj radničkoj dimenziji oponira potrebom prakse, svojoj ideološkoj ljušturi transideološkom projekcijom novog, svojoj klasnoj posebnosti univerzalnim, opštim, ljudskim. Da se proleterska revolucija može i mora potvrditi kao *revolucija proletarijata* — ukoliko proletarijat ne rizikuje i ne dovodi u pitanje svoju istorijsku mogućnost, svoj latentno prisutan dignitet ljudskosti — postaje vidljivo čim operacionalizujemo politički i radikalni nivo kao »etape« epohalne revolucije.

Politička revolucija kao takva (kao »revolucija buržoaskog društva«) ima dva lica: intendira omasovljenje potreba nezavisnih od buržoaskog društva, a u mobilizaciji masa uspeva samo apostrofiranjem diskrepance između potreba koje su formirane, kanalisane i diferencirane u buržoaskom društvu i njihovog insuficijentnog zadovoljavanja. Mada je jedan od zadataka koji politička revolucija postavlja pred sebe prestrukturacija potreba u smislu vizije novog društva, u smislu kvalitativne konstitucije sistema potreba, ona u tome ne uspeva, te domet teorije u odnosu na praktične rezultate ostaje u horizontu buržoaskog društva.

Marks problem rešava kompletirajući političku revoluciju onom koju određuje kao »radikalnu«, »totalnu«, a pitanje prestrukturacije već ustanovljenih potreba apsolvira mogućnošću afirmacije »radikalnih«, kao bitnog sadržaja radikalne revolucije. Naime, mogućnost samooslobođenja proletarijata istovetna je procesu oslobađanja čovečanstva, pri čemu je samoukidanje proletarijata istovetno ukidanju ukupne buržoaske strukture društva, pa, prema tome, i već strukturisanih, postojećih potreba. Zaloga da će proletarijat, kao subjekt radikalnog revolucionarnog procesa, biti inspirisan radikalnim potrebama (a ne već postojećim, formiranim u buržoaskom društvu), jeste »zahvaćenost masa« revolucionarnom, epohalnom svešću, iz čega sledi praktična realizacija vizije nošene ovom svešću i praktično insistiranje na radikalnosti kao kvalitetu potreba, što upućuje na potrebu istinske zajednice i drugog čoveka kao osnovnu potrebu.

Održavanje i fungiranje potreba (videćemo, na izgled) nezavisnih i suprotstavljenih prvoj čovekovoj potrebi, potiskivanje i udaljavanje epohalne svesti, »iskre misli« od masa, »naivnog narodnog tla«, stalan je zadatak i posao kapitalizma kao uslov njegove reprodukcije i grčevit način odlaganja kraja. Zato je i mani-

pulacija potrebama i držanje svake svesti u ideološkom obličju prva i prava potreba kapitala.

Kapitalizam i inverzija ljudskih potreba u potrebe kapitala

Ukupna organizacija proizvodnje pod dominacijom kapitala usmerena je realizaciji viška vrednosti. Stoga celina društvenih odnosa poprima karakter i biva determinisana nastojanjem kapitala da sve proizvodne faktore primeri i podredi procesu vlastite reprodukcije. Što kapital u tome uspeva, mada na protivrečan način i samo u određenoj epizodi istorije, treba zahvaliti činjenici da on »ima u vidu« da se potrebe ne mogu fiksirati u svom *kvantitetu* jer je reč o nečemu što je »skroz elastično i kolebljivo«, čija je stalnost »samo prividna«[9].

Proizvodnja nije samo proizvodnja predmetâ potrošnje za pojedince već i pojedinaca za trošenje određenih predmeta — proizvodnja »ne proizvodi samo predmet za subjekt već i subjekt za predmet«. To proizvodnja postiže (1) proizvodnjom »materijala« za potrošnju, (2) uslovljavanjem načina potrošnje i (3) »*stvarajući*« pobudu, potrebu za onim predmetima koje je stvorila. »Proizvodnja, dakle, stvara potrošača.«[10]

Nije samo proizvodnja stvaratelj potrošača nego i potrošač proizvodnje. Naime, dijalektika potreba i razvoja proizvodnih snaga istorijska je baza tako epohalnog rasta produktivnosti kapitala. Potreba za *kapitalističkim konstituisanjem proizvodnog procesa* (s početka to beše potreba i interes mlade, malobrojne buržoaske klase *nasuprot* potrebama i interesima ostalih klasa) postepeno prerasta u *kapitalističko konstituisanje potreba.* U osnovi je (protivrečna) *tendencija* kapitala da uspostavi svoju čistu egzistenciju: da apsolutnom *realizacijom vrednosti ukine upotrebnu vrednost* uopšte.

Kapital je bitno zainteresovan *za vrednost,* a za upotrebnu vrednost samo koliko je to nužno. Zato on nastoji savladati sve prepreke koje mu stoje na putu samorealizacije (realizacije viška vrednosti): »Prije svega, svaki momenat same proizvodnje treba podvrći razmjeni i treba ukinuti proizvođenje neposrednih upotrebnih vrijednosti koje ne ulaze u razmjenu ...« jer »proizvodnja usmjerena na neposrednu upotrebnu vrijednost smanjuje broj razmjenjivača... sumu razmjenskih vrijednosti... a prije svega proizvodnju viška vrijednosti«. »Bogatstvo« kapitala sastoji se

---

[9] Ibid., str. 98.

[10] *Kapital,* III, K. Marks — F. Engels, *Dela,* tom 23, »Prosveta« i Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1974, str. 161.

»direktno u prisvajanju viška radnog vremena, jer je njegov *cilj direktna vrijednost*, ne upotrebna vrijednost«[11].

Marks zapaža da je u tim uslovima radnik priznat samo kao »radna životinja, kao životinja koja je svedena na najneophodnije tjelesne potrebe« jer je razvoj »grube radnikove potrebe« mnogo unosniji nego »fina bogataševa potreba«. U nastojanju da uveća vlastitu akumulativnost kapital »najoskudniji život (egzistenciju) računa kao mjerilo« čineći od radnika »biće bez osjećaja i potreba«, potiskujući čak i njegovu životinjsku potrebitost. »Svjetlo, zrak itd., najjednostavnija *životinjska čistoća* prestaje da bude potreba za čovjeka... Ne samo da čovjek nema nikakvih ljudskih potreba, nego čak i prestaju *životinjske* potrebe« [12].

Kada se građansko društvo uzdigne do vlastitog principa (»Princip *građanskog društva je praktična potreba, egoizam*...), onda na scenu stupa novac kao »svodnik između potrebe i predmeta, između života i čovjekova sredstva za život« (... Bog *praktičke potrebe i sebičnosti* jeste *novac*[13]).

Društveni kontekst u kome ljudske potrebe pervertiraju u životinjske, i *vice versa,* u kome je pojedinac sveden na kvantitet, apstrakciju, u kome roba-novac postaje neprikosnoveni gospodar i opšta potreba, u kome pojedinac kao »celina potreba« postoji za drugog pojedinca jedino i ukoliko su u odnosu instrumentalnosti, u kome se »bogatstvo potreba« izgubilo u »bogatstvu društva« izjednačenom sa »ogromnom zbirkom roba« — taj društveni kontekst je za Marksa razumljiv i moguć jedino unutar privatnog vlasništva i kao privatno vlasništvo samo. Ovo društvo Marks je opisao rečima: »Svaki čovjek spekulira s tim da drugome stvori *novu* potrebu, da bi ga prisilio na novu žrtvu, da bi ga stavio u novu zavisnost, te da bi ga zaveo na nov način *uživanja,* a time na ekonomsku propast. Svatko pokušava da nad drugim stvori *tuđu* suštinsku snagu, da bi u tome zadovoljio svoju vlastitu, sebičnu potrebu. Stoga s masom predmeta raste carstvo tuđih bića kojima je čovjek podjarmljen, a svaki novi proizvod je nova potencija uzajamnog varanja i uzajamnog pljačkanja.«[14]

Degradacija čoveka, oneljuđenje njegovih potreba, jedna je strana istorijskog učinka kapitala. Na drugoj strani, kapital je — što je Marks više puta isticao — univerzalizovao razvoj proizvodnih snaga i iskazao se kao neposredna pretpostavka »novog društva« i »bogate individualnosti«. Naime, razvijajući proizvodne snage, kapital širi i uvećava potrebe i potrošnju. A jedan od tri načina uvećavanja potrošnje koje Marks ističe (prva dva su kvantitativno proširenje postojeće potrošnje i stvaranje novih potreba širenjem

---

[11] *Temelji slobode,* cit. izd., str. 17.

[12] Ibid., str. 148 — 149. i 296.

[13] *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844,* cit. izd., str. 204. i 290 — 294.

[14] *Prilog jevrejskom pitanju,* u: *Rani radovi,* cit. izd., str, 86.

postojećih u većem krugu) jeste »proizvodnja *novih* potreba i *otkrivanje* i stvaranje novih upotrebnih vrijednosti«. U odnosu na obim i kvalitet u kojima kapital otkriva nove upotrebne vrijednosti i proizvodi nove potrebe u univerzalnom smislu svi raniji stepeni društvenog razvoja izgledaju kao »*lokalni razvoji* čovječanstva i kao *idolatrija prirode*«. Razvijanjem »sve šireg i sve bogatijeg sistema potreba« implicirano je zadovoljavanje ljudskih potreba prisutnih u kapitalističkom društvu, kao i stvaranje novih, što nužno pretpostavlja »kultiviranje svih svojstava društvenog čovjeka i njegova proizvodnja kao što bogatijeg svojstvima i odnosima a stoga i potrebama — proizvodnja čovjeka kao što totalnijeg i univerzalnijeg društvenog proizvoda — (jer, da bi mogao svestrano uživati, on mora biti sposoban za užitak, dakle u visokom stupnju kultiviran) — također je uvjet proizvodnje zasnovane na kapitalu«[15]. Time kapital postiže ono što najmanje želi i očekuje: umesto realizacije *vrednosti*, stvara uslove za njeno ukidanje, umesto ukidanja *upotrebne vrednosti*, intendira takvo postuliranje principa *delatnosti* koji će proizvoditi isključivo upotrebne vrednosti, isključivo za *ljudske* potrebe — kao svoju potrebu i unutar nje.

Potiskivanjem »prirodne potrebe«, na čije mesto stupa »povijesno stvorena potreba«, kapital se pojavljuje kao »produktivan« i kao »bitan odnos za razvijanje društvenih proizvodnih snaga« koji u tome dolazi do imanentne granice, do »istinske prepreke«, a »istinska prepreka kapitalističke proizvodnje — piše Marks u *Kapitalu* — jeste sam kapital«. Jer eminentna »povijesno stvorena potreba« čoveka jeste da u stvarnom životu izjednači potrebu ljudskosti i ljudskost potreba, a time je obuhvaćena i negacija onoga što je tako nešto uopšte omogućilo — naime, ukidanje kapitala.

»Novo društvo« i ljudske potrebe

U *Kritici Gotskog programa* Marks je s razlogom insistirao na tome da se raspodela sredstava za potrošnju mora gledati kao konsekvenca raspodele uslova proizvodnje, odnosno kao implikacija samog načina proizvodnje. Da je način proizvodnje, odnosno sam karakter dominirajućeg vida delatnosti, odlučujući po »sistem potreba« Marks tvrdi u *Bedi filozofije* kada kaže da se »najčešće potrebe rađaju iz *proizvodnje* ili iz *stanja stvari* koje se bazira na proizvodnji«. Karakterom delatnosti je postuliran karakter i struktura potreba kako u kapitalizmu tako i u, *mutatis mutandis*, »novom društvu«. Kako u prvoj fazi »novog društva«, »grubom«, »nemisaonom« komunizmu, još dominira otuđeno-otuđujući vid delatnosti — rad, iz njega proizlazi i odgovarajuća struktura potreba. Istorijsko potvrđivanje i osmišljavanje ove »faze« anticipirano je

---

[15] *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, cit. izd., str. 218.

predominacijom stvaralačke delatnosti — prakse nad radom, čime bi praksa postala »prva životna potreba« i time baza ukupnog sistema potreba. Međutim, razumevanje komunizma se ne iscrpljuje rasporedom njegovih sadržaja na »faze« »novog društva«.

Marks je, pre svega, naglašavao *procesualnost* komunizma, njegovu dinamičku stranu. Za njega komunizam nije »cilj ljudskog razvitka — oblik ljudskog društva« i nije »*stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal* prema kome stvarnost treba da se upravlja«. Komunizam je »*stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje«[16]. Ovim se Marks ograđuje od svakog teleološkog tumačenja komunizma koje bi se htelo postaviti kao period koji će nastupiti nužnošću inherentnom istorijskom procesu, i time on »elemente totalnog prevrata« — postojanje visokorazvijenih proizvodnih snaga i revolucionarnih masa — stavlja u funkciju revolucionarne prakse proletarijata, komunističke delatnosti kojom se ti elementi, kao takvi, mogu potvrditi jer komunisti samo u konkretnoj delatnosti »prisvajaju novu potrebu, potrebu društva«.

Kao »pozitivno ukidanje privatnog vlasništva« komunizam se u određenoj formi manifestuje kao socijalistički proces kroz koji se prevazilaze građanski, a zatim uopšte klasno-kapitalistički društveni odnosi. Situacija ukinutog privatnog vlasništva u socijalnoj sferi (socijalizam) i k tome »subjektivne suštine privatnog vlasništva«, »podlosti privatnog vlasništva« — rada, upućuje na nivo komunizma za koji Marks kaže da je »riješena zagonetka historije« i da »zna da je to rješenje«. Tek tada čovek uistinu postaje očovečen, tek tada je rešena suprotnost egzistencije i suštine, nužnosti i slobode, čoveka i prirode, tek tada praksa postaje primarnom potrebom i načinom života.

Afirmacija prakse uz istovremeno ukidanje rada za Marksa nije apstraktan zahtev primeren neizvesnim konturama budućnosti. Jer potreba prakse se realizuje u onoj meri u kojoj se rad »ne pojavljuje više toliko kao uključen u proces proizvodnje, koliko se naprotiv čovjek odnosi prema samom procesu kao čuvar i regulator (što vrijedi za mašineriju vrijedi isto toliko za konkuriranje ljudskih djelatnosti i razvitak ophođenja među ljudima). Radnik nije više onaj koji između objekta i sebe umeće modificirani prirodni predmet kao srednji član, već on prirodni proces, koji pretvara u industrijski, gura kao posrednika između sebe i anorganske prirode kojom ovlada. On stupa pored procesa proizvodnje umjesto da bude njegov glavni agent«[17]. Time »kamen temeljac proizvodnje i bogatstva« Marks ne nalazi *u radu*, nego u »razvitku društvenog individuuma« — »prisvajanju njegove vlastite opće proizvodne snage«.

Razvitkom proizvodnih snaga »proširuje se (ovo) carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe«. Ali — odmah do-

---

[16] *Temelji slobode*, cit. izd., str. 149—150.

[17] Vidi *Privatno vlasništvo i komunizam*, u: *Rani radovi*, cit. izd.

daje Marks — »u isto vreme (se) uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju« te »carstvo nužnosti« — kao oblast proizvodnje za zadovoljavanje materijalnih potreba — prevazilaženjem rutinsko-mehaničke delatnosti onom stvaralačkom, slobodnom, postaje osnov iz kojeg izrasta »carstvo slobode«. I još dalje: sloboda je najopštija potreba, imperativ i nužnost komunizma. O tome je Marks pisao: »Sloboda u ovoj oblasti (oblast materijalne proizvodnje — N. P.) može se sastojati samo u tome da podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najadekvatniji i najdostojniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. S one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na ovom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici.«[18] Delatni prostor »carstva nužnosti« biva usmeren i osmišljen karakterom potreba pripadajućih »carstvu slobode« te tako postaje njegov deo, implikacija. Od osnovnog uslova »skraćenje radnog dana« prerasta u ukidanje radnog vremena, rada uopšte, ukidanje suprotnosti potrebnog rada i viška rada kroz samu realizaciju viška rada, »tako da se sam višak proizvoda prezentira kao potreban proizvod«, kako kaže Marks u *Kapitalu.* U ovom procesu će »potrebno radno vrijeme dobiti svoju mjeru u potrebama društvenog individuuma a s druge će strane razvoj društvene proizvodne snage rasti tako brzo da će, premda će sada proizvodnja biti sračunata na bogatstvo svih, rasti i *slobodno vrijeme* svih. Jer pravo bogatstvo jeste razvijena proizvodna snaga svih individua. Mjerom bogatstva tada nipošto neće biti radno vrijeme, nego slobodno vrijeme«[19]. Kada se realizuje slobodno vreme kao vreme slobode, tek tada će proizvodnja u celini biti primerena autentičnim ljudskim potrebama i tek tada će biti otvorena mogućnost raspodele prema potrebama. Jer ukidanjem privatnog vlasništva — rada biva anuliran egoizam, potreba za gomilanjem i kvantitetom, razvija se potreba za drugim čovekom, potreba za praksom, stvaranjem.

Ovde je već reč o istinskoj zajednici u kojoj su sloboda svih i sloboda svakog pojedinca u recipročnom odnosu. Time smo Marksovo tematizovanje potreba završili logičnim objedinjavanjem — kako to proizlazi iz duha i slova njegovog mišljenja (i) revolucije — potrebe afirmacije ljudskog bića i »novog društva«, a preko komunističke svesti kao *uslova* revolucionisanja kapitalističke stvarnosti. Ovako smo, mislimo, učinili vidljivijim, ili bar uočljivijim, osnovne konture pravca u kome je moguća eksplikacija dinamike potreba s obzirom na savremenu klasnu borbu i još uvek latentne ljudske mogućnosti sveta u kome živimo.

---

[18] *Kapital,* III, cit. izd., str. 682.
[19] *Temelji slobode,* cit. izd., str. 293.

Živko Marković

Iskustva i problemi slobodne razmene rada

Članom 92. Zakona o udruženom radu predviđeno je da radnici u osnovnoj organizaciji koja obavlja delatnost u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i socijalne zaštite, ili drugu društvenu delatnost, stiču dohodak iz ukupnog prihoda koji osnovna organizacija ostvari slobodnom razmenom rada, a članom 94. istog zakona otvorena je mogućnost da se i odnosi u samoupravnim interesnim zajednicama komunalnih delatnosti, energetike, vodoprivrede, saobraćaja i drugih delatnosti materijalne proizvodnje takođe uređuju na načelima slobodne razmene rada.

Slobodnom razmenom rada morao bi se, prema tome, ostvarivati znatan deo dohotka. U 1977. godini za društvene delatnosti izdvojeno je u Jugoslaviji 119 milijardi i 560 miliona dinara. Od 1971. do 1977. godine ova sredstva rasla su po prosečnoj godišnjoj stopi od 26,2%, a njihov udeo u nacionalnom dohotku povećan je sa 16,39 na 17,64%[1].

[1] Završni račun SDK Jugoslavije.

Zakonom o udruženom radu predviđeno je da se slobodna razmena rada ostvaruje »neposredno ili preko, odnosno u okviru, samoupravne interesne zajednice«. Na dan 31. decembra 1977. godine u SFRJ su delovale 2.974 interesne zajednice društvenih delatnosti[2], posredstvom kojih je zadovoljavan najveći deo zajedničkih potreba.

Interesne zajednice obrazovane su, u skladu sa Ustavom, kao samoupravne asocijacije korisnika i davalaca usluga, koji treba ravnopravno da se dogovaraju o zadovoljavanju zajedničkih potreba. Na toj osnovi su i njihove skupštine konstituisane od delegata osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica kao korisnika, i delegata organizacija davalaca usluga. Na dan 31. decembra 1977. u skupštinama SIZ društvenih delatnosti bilo je 119.830 delegata, od kojih 45.373 iz privrede, 34.279 iz društvenih delatnosti i 19.999 iz mesnih zajednica[3].

Na razvijanju slobodne razmene rada, kako unutar interesnih zajednica tako i van njih, nije, međutim, mnogo urađeno. Na Jedanaestom susretu samoupravljača »Crveni barjak«, koji je 15. i 16. februara ove godine održan u Kragujevcu, ocenjeno je da su »u ostvarivanju načela slobodne razmene rada učinjeni tek prvi koraci« i da »suštinska izmena društveno-ekonomskih odnosa stvarno još nije sprovedena«. Slične ocene date su i na sednici Veća Saveza sindikata Jugoslavije 20. aprila.

Obrazovanjem samoupravnih interesnih zajednica stvoren je veliki raskorak između nasleđenog administrativnog načina prikupljanja i distribucije sredstava za zajedničke potrebe i novih oblika samoupravnog organizovanja. Ako su u početku i postojale zablude o tome da će stvaranje samoupravnih interesnih zajednica već samo po sebi uticati na uspostavljanje novih društveno-ekonomskih odnosa, sada je mnogo jasnije da takvog automatizma nema. Novi oblici interesnog organizovanja poprimili su mnoga predstavnička obeležja i, na osnovama parafiskalnog sistema, počeli i sami da deluju kao otuđene institucije.

Ne mogu se poreći nastojanja da se na principima slobodne razmene rada uspostave novi društveno-ekonomski odnosi. Ona, međutim, nailaze na brojne prepreke, usled kojih se klice novoga veoma teško probijaju. Nastojanja da se razviju novi sukobljavaju se sa težnjama da se zadrže stari odnosi. Ovaj sukob nije skoro nikada otvoren, jer se stari odnosi vešto podvode pod nove kategorije.

Ovde će biti učinjen pokušaj da se, na osnovu analiza koje su vršene u Veću Saveza sindikata Jugoslavije, dâ izvestan kritički osvrt na dosadašnja iskustva i probleme ispoljene u borbi za praktičnu realizaciju principa slobodne razmene rada. A dosa-

---

[2] Prethodni podaci Saveznog zavoda za statistiku.

[3] Isto.

dašnja iskustva pokazuju da su za razvijanje slobodne razmene rada od posebnog značaja naročito sledeća pitanja: sama definicija slobodne razmene rada, utvrđivanje osnova i merila razmene, programiranje i planiranje zajedničkih potreba, interesno organizovanje i samoupravno odlučivanje o razmeni rada.

Šta je slobodna razmena rada?

Iako na prvi pogled izgleda da je definicija slobodne razmene rada stvar čiste teorije, ispostavlja se da je ona za usmeravanje praktične akcije od izuzetnog značaja. Razilaženja u shvatanju slobodne razmene rada najneposrednije se odslikavaju na praksu, jer uslovljavaju različita ponašanja ne samo pojedinaca već i organizacija. A ova razilaženja su do sada bila tolika da su se pod kategoriju slobodne razmene rada podvodile sasvim različite stvari.

Pre svega, odomaćilo se shvatanje prema kojem se slobodna razmena rada poistovećuje sa bilo kakvim zadovoljavanjem zajedničkih potreba posredstvom samoupravnih interesnih zajednica. Čim su ove zajednice obrazovane, one su se u praksi odmah počele prihvatati kao oblik slobodne razmene rada, nezavisno od sadržine društveno-ekonomskih odnosa koji se u njima uspostavljaju. Tako je suština novih odnosa zamenjena njihovom formom, što je demobilizatorski uticalo na revolucionarno angažovanje subjektivnih snaga. Stvarana je zabluda da je obrazovanjem samoupravnih interesnih zajednica i normativnim regulisanjem njihovog rada posao na primeni Ustava i Zakona o udruženom radu praktično završen. U zaključcima Jedanaestog susreta samoupravljača upravo se konstatuje da su »dosadašnji napori bili usmereni uglavnom na osnivanje samoupravnih interesnih zajednica i samoupravno organizovanje društvenih delatnosti« i da su »u najvećem broju slučajeva postojeći odnosi i postojeća organizovanost sankcionisani novim samoupravnim dokumentima«.

Kao ekstremna reakcija na otuđenost interesnih zajednica ističu se shvatanja prema kojima se slobodna razmena rada identifikuje sa tržišnom razmenom. Pri tom se pojam slobodne razmene rada opet svodi na formu, jer se mogućnost slobode vidi samo u spontanom komuniciranju korisnika i davalaca usluga, dok se svaki oblik njihovog organizovanog povezivanja smatra ograničavanjem slobode.

Oba shvatanja, u stvari, odslikavaju postojeću praksu, zbog čega ne mogu poslužiti kao platforma za njeno menjanje. Stvarna sloboda razmene rada ne postoji ni u jednom ni u drugom slučaju. Tržišnom razmenom vladaju zakoni koji deluju nezavisno i od korisnika i od davalaca usluga, dok se administrativna raspodela ne može vršiti bez posrednika koji, u odnosu na korisnike i davaoce, takođe deluju nezavisno.

Jedan od pokušaja da se prevaziđu pomenuta shvatanja izražen je u definiciji slobodne razmene rada kao »svesnog, samoupravnog, planski organizovanog, demokratskog, ravnopravnog, sporazumnog i neposrednog uređivanja odnosa u razmeni rada« između korisnika i davalaca usluga. Ali ni ova definicija ne određuje eksplicitno samu sadržinu, već formu slobodne razmene rada. Ona se, u osnovi, svodi na to da se slobodna razmena rada ne ostvaruje ni putem tržišne razmene, a ni administrativne raspodele, nego samoupravnim sporazumevanjem, što je, sa stanovišta forme, sasvim precizno razgraničenje.

Samoupravno sporazumevanje pretpostavlja, međutim, odgovarajuće promene i u samoj sadržini društveno-ekonomskih odnosa. Bez toga se ono svodi na puku formalnost. U praksi je veoma raširena pojava da se, radi formalnog usaglašavanja sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu, odnosi koji vladaju na tržištu ili u uslovima administrativne raspodele podvode pod formu samoupravnih sporazuma. Takvi sporazumi, u stvari, i nisu samoupravni, jer se praktično nameću radnicima ili se sklapaju bez njihovog učešća.

O sadržini slobodne razmene rada zastupaju se dva sasvim različita stava. Po jednom, takva razmena je stvar konvencije. Važno je samo to da se ona ostvaruje sporazumno između subjekata razmene. Pri tom se ne postavlja pitanje ravnopravnosti, koja čini bitno obeležje samoupravnog sporazumevanja. U praksi se sporazumi, na bazi konvencije, sklapaju i između sasvim neravnopravnih partnera, jer slabija strana nema drugog izbora nego da prihvati ponudu one jače. Takvi sporazumi nisu, u suštini, samoupravni, iako su to po formi, pošto se sklapaju dobrovoljno.

Teško je pretpostaviti da bi u uslovima pune ravnopravnosti bilo koji od subjekata razmene prihvatio odnos u kojem bi dobijao manje nego što daje. Na tome se i zasniva mišljenje da je slobodna razmena rada, po svojoj sadržini, *ekvivalentna* razmena, što podrazumeva da korisnik i davalac usluga razmenjuju jednake količine rada, samo u različitim oblicima. Jedino se na taj način obezbeđuje raspodela prema radu, ali i stvarna ravnopravnost u samoupravnom sporazumevanju.

Ako se uopšte može govoriti o *slobodnoj* razmeni rada (jer je takav termin nedovoljno određen i dozvoljava različita tumačenja), onda se ona, sa stanovišta socijalističke raspodele prema radu, može shvatiti samo kao ekvivalentna razmena. Slobodna razmena je sadržana upravo u njenoj ekvivalentnosti, koja isključuje prisvajanje tuđeg rada i obezbeđuje da svako svoj dohodak stiče na temelju vlastitog doprinosa.

Za takvu razmenu Marks upotrebljava mnogo precizniji termin — *neposredna* razmena rada, baš radi toga da bi je jasno

razgraničio od tržišne razmene, gde se razmena ekvivalenata ne vrši u svakom pojedinom slučaju, već u proseku[4]. Iako je princip isti, on se u praksi sasvim različito ispoljava, jer su promenjeni i oblik i sadržina razmene. Za razliku od neposredne razmene rada, tržišna razmena pojedinačnih roba nije ekvivalentna. I upravo zbog toga robna razmena omogućuje, dok neposredna razmena rada isključuje prisvajanje tuđeg rada.

Slobodna razmena, kao ekvivalentna razmena rada, može, prema tome, biti samo neposredna. Utoliko veću zbrku izazivaju klasifikacije po kojima se slobodna razmena rada deli na posrednu (putem samoupravnih interesnih zajednica) i neposrednu (direktnim povezivanjem korisnika i davalaca usluga). Takve klasifikacije samo odslikavaju postojeću praksu, jer interesne zajednice zaista još deluju kao posrednici između korisnika i davalaca usluga, ali se u tom slučaju ne bi moglo govoriti o slobodnoj razmeni rada, bar u smislu njihove sadržine.

Ukoliko se sredstva za zajedničke potrebe prikupljaju pomoću fiskalnih (ili parafiskalnih) instrumenata, onda i njihova raspodela neizbežno zadržava administrativna obeležja, bez obzira na to ko je vrši. Interesne zajednice u tom slučaju i ne mogu delovati drugačije nego kao posrednici između korisnika i davalaca usluga. One tu funkciju najčešće i ne obavljaju samostalno, već pod neposrednim uticajem organa društveno-političkih zajednica, koji su faktički zadržali odlučujuću ulogu u prikupljanju i preraspodeli sredstava za zajedničke potrebe.

Zbog toga se društveno-ekonomski odnos i ne uspostavlja neposredno između korisnika i davalaca usluga, već između interesne zajednice (ili, tačnije, njenih organa) i davalaca. U interesnim zajednicama, u kojima je ovaj odnos ispitivan, skupštine su faktički samo potvrđivale dogovore koji su o raspodeli sredstava prethodno postizali sekretari SIZ i direktori OUR koje pružaju usluge, ali su i ovi dogovori uglavnom formalni pošto su sredstva fiskalnim načinom prikupljanja unapred limitirana.

Neposredna razmena rada podrazumeva i neposredan odnos između korisnika i davalaca usluga koji se može uspostaviti samo samoupravnim udruživanjem rada i sredstava. Iako su tendencije za razvijanjem takvih odnosa sve izraženije, primeri samoupravnog udruživanja rada i sredstava još su relativno retki i javljaju se uglavnom tamo gde sredstva koja se prikupljaju fiskalnim putem nisu dovoljna. Svojevrstan otpor slobodnoj razmeni rada izražen je i u težnji da se samoupravno udruživanje rada i sredstava razvija samo kao dopuna fiskalnog sistema.

---

[4] Vidi *Kritiku Gotskog programa,* u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela,* tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 14.

Osnove i merila slobodne razmene rada

Ako se slobodna razmena definiše kao neposredna ekvivalentna razmena rada, koja se vrši samoupravnim sporazumevanjem, onda se u stručnom pogledu osnovni problem sastoji u tome da se utvrdi količina rada koja je sadržana u usluzi davaoca i kojom je određena ekvivalentna visina naknade korisnika. Kvalitet usluge morao bi biti unapred dogovoren i određen, u skladu s potrebom korisnika. U praksi nije toliko problem da se kvalitet definiše koliko da ga korisnici kontrolišu, naročito u nekim delatnostima, kao što su, na primer, kultura i obrazovanje.

Količina rada koja je sadržana u usluzi predstavlja polaznu osnovu slobodne razmene. Ona mora biti jednaka količini rada sadržanoj u naknadi za pruženu uslugu. Zbog toga se određivanje visine naknade ili »cene« usluge, u osnovi, svodi na utvrđivanje količine rada koji se mora utrošiti da bi se usluga pružila. Napori za iznalaženje praktičnih rešenja upravo se sve više i usmeravaju u ovom pravcu.

Administrativni način raspodele u određivanju naknade za pružene usluge ostavio je u nasleđe troškovni princip. Istraživanja koja su vršena u jednom broju interesnih zajednica pokazuju da takav princip još preovlađuje. Davaocima usluga se jednostavno priznaju troškovi koje su imali u prethodnoj godini, uvećani za određeni procenat predviđen planom društveno-političke zajednice za tekuću godinu. Ali troškovni princip se često primenjuje i u neposrednom pružanju usluga van interesnih zajednica. Zahvaljujući monopolskom položaju, pojedine organizacije društvenih delatnosti praktično same određuju cenu svojih usluga, uključujući u nju i opravdane i neopravdane troškove.

Prvi pokušaj da se ublaže negativne posledice koje troškovni princip nanosi produktivnosti rada učinjen je uvođenjem prakse da organi SIZ ocenjuju izvršenje programa davalaca usluga. U samoupravnim sporazumima pojedinih SIZ utvrđen je princip da visina naknade varira prema izvršenju programa. Naknada se u toku poslovne godine isplaćuje kao akontacija, a na kraju se koriguje — povećava ili smanjuje u zavisnosti od stepena realizacije programa. Korekcija se vrši na osnovu ocene koju daje komisija SIZ.

Takav način određivanja naknade trebalo bi da podstakne podizanje produktivnosti i da distribuciju sredstava za zajedničke potrebe bar donekle približi raspodeli prema radu. Njegova ograničenost je, međutim, u tome što se pri određivanju programa za osnovu uzima zatečeno stanje produktivnosti i što samo ocenjivanje realizacije programa omogućuje proizvoljnosti i subjektivizam. Ove ograničenosti pokušavaju se prevazići objektivizacijom ocenjivanja, kao, na primer, u Međuopštinskoj SIZ obrazovanja Kula — Vrbas, čijim je sporazumom predviđeno da se rezultati rada obrazovnih organizacija vrednuju metodom merenja i procenjivanja.

Težnja ka objektivizaciji merila slobodne razmene još više je izražena u SIZ koje su se opredelile za normative i samoupravno dogovorene standarde tekućeg i minulog rada. Takva rešenja predviđena su, na primer, samoupravnim sporazumima SIZ u Beogradu i sporazumima SIZ zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. Opredeljenje za normative i standarde tekućeg i minulog rada izraženo je i na aprilskoj sednici Veća Saveza sindikata Jugoslavije.

Pozitivna strana takvih rešenja je u tome što maksimalno isključuju proizvoljnosti i subjektivizam u određivanju naknade. Ali najbolje je, svakako, visinu naknade dovesti u neposrednu zavisnost od obima i kvaliteta pruženih usluga, čime se automatski podstiče podizanje produktivnosti rada. Jer svaki utrošak živog i minulog rada ispod ili iznad samoupravno dogovorenih standarda ide u korist ili na teret davaoca usluge.

Objektivizirano određivanje naknade nije, međutim, još dovedeno do kraja, tako da zadržava neka bitna obeležja starog načina raspodele. Dok se normativi minulog rada utvrđuju neposredno na osnovu potrebnog utroška sredstava i predmeta rada, utrošak živog rada izražava se u unapred određenoj veličini ličnog dohotka po uslovno kvalifikovanom radniku. Lični dohodak se na taj način tretira kao trošak, čime se zadržavaju određena obeležja najamnih odnosa.

Prema svim analiziranim sporazumima koji utvrđuju takav način raspodele sredstava SIZ, cena usluge izvodi se kao kalkulativna veličina iz sledećih elemenata: materijalnih troškova, amortizacije, sredstava za zajedničke i opštedruštvene potrebe, drugih zakonskih i ugovornih obaveza, sredstava za lične dohotke, sredstava zajedničke potrošnje, akumulacije i sredstava za rezerve. Na osnovu ovih elemenata izvodi se i globalna cena celog programa.

Takvim izvođenjem cene usluge do kraja se predodređuje i unutrašnje raspoređivanje dohotka u OUR društvenih delatnosti. Time se praktično ukida njihova samostalnost i zadržava nejednak položaj u odnosu na OUR privrede. Zadržava se stara logika i u dodeljivanju sredstava za lične dohotke, čija se visina ne određuje prema ostvarenoj produktivnosti, već prema broju zaposlenih radnika i njihovoj kvalifikaciji.

Takva se logika pokušava opravdati iskrivljenim shvatanjem ustavnih kategorija »solidarnosti«. Jednakost kriterijuma raspodele zamenjuje se jednakošću same raspodele, jednak društveno-ekonomski položaj — jednakim materijalnim položajem. I solidarnost se shvata u smislu izjednačavanja materijalnog položaja, nezavisno od radnog doprinosa. Time se praktično negira raspodela prema rezultatima rada i destimuliše zainteresiranost za podizanje produktivnosti.

Da bi se otklonile negativne posledice takve raspodele, koje se najočevidnije ispoljavaju kroz tendenciju povećanja broja zapo-

slenih u društvenim delatnostima, pribegava se utvrđivanju i takvih normativa u sporazumima SIZ koji najneposrednije zadiru u unutrašnju organizaciju OUR. Utvrđuju se profil i broj zaposlenih radnika, tehnička opremljenost, pa čak i organizacija radnog procesa. Time se samostalnost davalaca usluga još više ograničava.

Na liniji takvog ograničavanja je i normiranje radnog učinka OUR društvenih delatnosti. Pri tom se polazi od najamne logike da pojedine organizacije moraju »odraditi« unapred utvrđena sredstva koja dobijaju od SIZ. Na toj osnovi se onda traže i rešenja za njihovu stimulaciju tako što se pomenuta sredstva uvećavaju ili umanjuju u zavisnosti od prebačaja ili podbačaja plana.

Pošto se cene usluga obično unapred određuju, dohodak OUR, koje te usluge pružaju, ne dovodi se u direktnu zavisnost od veličine ukupnog društvenog dohotka i ostvarene društvene produktivnosti rada. One služe samo za raspodelu sredstava SIZ koja, po stopama doprinosa, automatski pritiču nezavisno od produktivnosti i stvarnog porasta društvenog dohotka. Ukoliko se vrše usklađivanja, to se čini naknadno i administrativnim merama.

S obzirom na raskorak između novih principa i starih metoda raspodele, javile su se i dileme u pogledu uključivanja akumulacije u cenu usluge. Tako su jedni zastupali mišljenje da akumulaciju ne bi uopšte trebalo uključivati u cenu usluge, već u tu svrhu posebno izdvajati sredstva; drugi — da cena usluge treba da sadrži samo deo akumulacije za unapređenje materijalne osnove rada, dok su treći smatrali da se akumulacija u celini mora uključivati u cenu usluge.

I ovde se, u suštini, postavlja pitanje ravnopravnosti organizacija udruženog rada. Ako se akumulacija isključi iz cene usluge, automatski se isključuje i ekvivalentnost razmene, a dohodak davaoca usluge je unapred okrnjen. Time se sa davaoca faktički skida odgovornost da u skladu s društvenim potrebama samostalno usmerava sopstveni razvoj. Ali uskraćivanjem prava na samostalno raspolaganje akumulacijom istovremeno se ukida jedan od fundamenata samoupravnog položaja OUR.

Da bi delovao kao samostalna organizacija, davalac usluge mora samostalno raspolagati ostvarenim dohotkom. To podrazumeva da on ne samo stiče neokrnjeni dohodak već i da ga namenski raspoređuje. Unutrašnja raspodela je njegova sopstvena stvar u koju korisnik usluge ne treba da se meša, kao što se ne meša ni u raspodelu dohotka. Zbog toga ona ne treba ni da bude obuhvaćena njihovim međusobnim sporazumevanjem ukoliko nisu u pitanju zajednički kriterijumi raspodele kojima se obezbeđuje jedinstven društveno-ekonomski položaj radnika.

Ukoliko se dohodak stiče prema radu, njegova se raspodela ne može ni vršiti unapred. Stoga nisu unapred dati ni elementi iz kojih se može izvesti cena usluga. Pogotovu je nemoguće unapred

odrediti visinu ličnih dohodaka, koja se mora zasnivati kako na individualnim tako i na zajedničkim rezultatima društvenog rada. Ona se ni u kom slučaju ne može odrediti pre nego što bude poznat dohodak osnovne organizacije udruženog rada. Za razliku od administrativnog načina raspodele, dohodak organizacije ovde se ne izvodi iz njegovih delova, već obrnuto.

Kao nova vrednost, ceo dohodak se stvara tekućim radom radnika. Zbog toga se za merilo radnog doprinosa ne može uzimati samo jedan deo dohotka, pa ni ceo lični dohodak. Ali, pošto se takvo merenje i vrši radi utvrđivanja samog dohotka, on ni u celini ne može služiti kao merilo radnog doprinosa. Kad bi veličina dohotka bila poznata, potreba za merenjem radnog doprinosa ne bi uopšte postojala.

Zato se doprinos tekućim radom mora meriti sopstvenim aršinom, to jest društveno potrebnim radnim vremenom. I pošto se razmena rada ostvaruje neposredno, mora se neposredno utvrđivati i društveno potrebno vreme koje iziskuje kvalitetno pružanje određene usluge. Normativi tekućeg rada treba da određuju vreme potrebno za pružanje usluge, a ne visinu ličnog dohotka. Bez takvih normativa ne može se, uostalom, utvrditi ni broj izvršilaca koji su neophodni za realizaciju određenog programa.

Za razliku od tržišne razmene, u kojoj se društveno potrebno vreme formira kao opšti prosek individualnih vremena, pri utvrđivanju normativa za neposrednu razmenu rada moraju se uvažavati konkretni uslovi koji objektivno utiču na različit utrošak tekućeg rada. Da bi se omogućila ekvivalentna razmena u svakom pojedinom slučaju, normativi tekućeg rada moraju izražavati konkretno, a ne apstraktno društveno vreme, to jest ono vreme koje je za pružanje određene usluge potrebno u konkretnim društvenim uslovima.

Društveno potrebno vreme određuje samo relativnu vrednost usluge. Visina naknade ili cena usluge može se utvrditi tek kad su poznati ukupni rezultati rada i ukupan dohodak društveno-političke zajednice na čijem se području zadovoljavaju zajedničke potrebe. Ona se prema ukupnom društvenom prihodu odnosi kao što se količina rada sadržana u usluzi odnosi prema ukupnoj količini društveno korisnog rada. Iz toga proističe da je cena usluge jednaka količniku između proizvoda ukupnog društvenog prihoda i rada sadržanog u datoj usluzi, i ukupnog društvenog rada. Takvim izračunavanjem cena usluge se dovodi u neposrednu zavisnost od doprinosa koji se njenim pružanjem daje ukupnim rezultatima društvenog rada.

Tako utvrđena naknada sadrži neokrnjeni dohodak, čija raspodela nije unapred određena. Davalac usluge bi, ne samo u svom interesu već i u interesu korisnika, morao imati slobodu da ostvareni dohodak raspoređuje prema potrebama i mogućnostima sopstvenog razvoja. Ukoliko dohodak stiče samim radom, davalac

usluge je objektivno zainteresovan da svoj razvoj usmerava u skladu s društvenim potrebama. I pošto o zajedničkim potrebama korisnici usluga neposredno odlučuju, oni time faktički određuju ponašanje davalaca, i bez uplitanja u njihovu unutrašnju organizaciju i raspodelu.

S obzirom na to da je, pri slobodnoj razmeni, cena usluge neposredno određena produktivnošću rada, korisnik je životno zainteresiran za to da produktivnost davaoca stalno raste. Ali, ukoliko se cena usluge zasniva na adekvatno utvrđenim standardima tekućeg i minulog rada, takav interes ima i sâm davalac. Pošto svaka ušteda ide u njegovu korist, on je zainteresovan da stalno pronalazi rezerve koje omogućuju da se sa što manje rada ostvari što veći radni učinak. Zato korisnik usluge ne mora o tome brinuti.

Ostvarivanje zajedničkih interesa korisnik i davalac usluge mogu, prema tome, obezbediti sporazumom o pitanjima koja se tiču samo njihovih neposrednih odnosa, a to su, uglavnom, vrsta, asortiman, obim, kvalitet i relativna vrednost usluge. U stvari, samo o ovom poslednjem pitanju se zajednički odlučuje, jer su prva četiri vezana uz porudžbinu samog korisnika. Kakve će usluge i u kojem obimu davalac pružati, to zavisi, pre svega, od potreba i mogućnosti korisnika. Ali korisnik mu za to mora obezbediti ekvivalentnu naknadu, i to je jedini uslov pod kojim se oni mogu sporazumeti.

Programiranje i planiranje zajedničkih potreba

Kao naručioci, korisnici usluga bi morali imati odlučujuću ulogu u programiranju i planiranju zajedničkih potreba. Za samoupravni način zadovoljavanja zajedničkih potreba to je, u stvari, i jedino ispravno, naročito iz sledećih razloga: prvo, reč je o potrebama samih korisnika, koje više niko ne može utvrđivati u njihovo ime, a drugo, korisnici raspolažu i sredstvima koja samoupravno udružuju radi zadovoljavanja tih potreba. U takvim uslovima niko drugi i ne može uspešno razrešavati protivrečnosti koje nastaju između zajedničkih potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Pošto u tome glavnu teškoću predstavlja određivanje prioriteta, koje i čini suštinu planiranja, normalno je da taj problem rešavaju oni o čijim je potrebama upravo reč.

Za razliku od korisnika, davaoci usluga su u funkciji realizatora programa zajedničkih potreba. Zbog toga se njihov plan, u suštini, svodi na realizaciju planova korisnika, i u njegovom donošenju oni moraju imati punu samostalnost koju, po zakonu, ima svaka organizacija udruženog rada. Korisnici usluga ne samo što nisu kvalifikovani nego nemaju ni potrebe da neposredno učestvuju u programiranju i planiranju rada davalaca. Oni se mogu zajednički dogovarati samo o međusobnim pravima i obavezama u okviru realizacije planova korisnika. Pri tom se korisnici javljaju kao naručioci, a davaoci kao izvršioci usluga.

Razgraničenje planova zadovoljavanja zajedničkih potreba od planova njihove realizacije nastaje, međutim, tek na osnovama samoupravnog udruživanja rada i sredstava, kada i korisnici i davaoci usluga deluju kao samostalni društveni subjekti. Ukoliko se sredstva za zajedničke potrebe od korisnika otuđuju, onda je i samo planiranje otuđeno. Plan se tada faktički utvrđuje na jednom mestu, pri čemu se istovremeno vrši izbor potreba i određuje način njihovog zadovoljavanja.

Pošto je samoupravno udruživanje rada i sredstava još u začetku, u sličnoj fazi je i samoupravno planiranje zajedničkih potreba. Planovi zadovoljavanja zajedničkih potreba u samoupravnim interesnim zajednicama još se faktički svode na planove davalaca usluga, na koje korisnici nemaju uticaja ili je on neznatan. Ali ni davaoci te planove ne donose samostalno. Oni se formalno usvajaju u skupštinama SIZ, a faktički se prilagođavaju unapred utvrđenim sredstvima, o čijoj visini i preraspodeli praktično odlučuju izvršni organi u interesnim i društveno-političkim zajednicama.

Iako je članom 113. Zakona o udruženom radu utvrđeno da se radnici o predlozima obaveza za zadovoljavanje zajedničkih potreba izjašnjavaju u osnovnoj organizaciji, i to po pravilu istovremeno i jednom godišnje, ta odredba se ne poštuje u svim sredinama, ili se sprovodi tek polovično. Sa predlozima obaveza pred radnike se ne izlazi svugde istovremeno, a u pojedinim organizacijama o njima se izjašnjava samo radnički savet ili politički aktiv.

Ali i tamo gde se organizuje lično izjašnjavanje radnika ono se praktično svodi na formalnost. O predlozima obaveza raspravlja se nezavisno od programa zadovoljavanja zajedničkih potreba, zbog čega radnici ne mogu ni donositi sud o njihovoj opravdanosti. Izjašnjavanje se praktično zasniva na poverenju, pa se retko dešava da se predlozi ne prihvate i da se zahteva njihova korekcija. Ukoliko se sa predlozima programa i izlazi na zborove, to se ne čini istovremeno kad se razmatraju predlozi obaveza, ali se u mnogim organizacijama i o programima raspravlja samo u radničkom savetu ili političkom aktivu. Retki su primeri da se na javnu raspravu daju istovremeno programi svih SIZ, pa korisnici praktično nisu u mogućnosti da učestvuju u određivanju prioriteta i u preraspodeli sredstava za pojedine potrebe.

Pošto sredstva, putem fiskalnog mehanizma, automatski pritiču u SIZ, ne oseća se potreba ni za ispitivanjem stvarnih interesa korisnika. Programe zadovoljavanja zajedničkih potreba davaoci usluga sastavljaju po svojim kriterijumima i na osnovu pretpostavljenih interesa. Iako u tome postoji organizovano društveno usmeravanje, sve se to još čini u užim krugovima, bez šireg učešća subjekata o čijim je potrebama reč. Tek se u poslednje vreme pojedine organizacije orijentišu na to da empirijski ispituju interese i potrebe korisnika svojih usluga.

Pravo rešenje nije, međutim, u tome da davaoci usluga testiraju korisnike, već da ovi sami izražavaju svoje interese i potrebe i sami definišu zahteve za njihovim zadovoljavanjem. Davaoci bi planove svog rada morali sastavljati ne na osnovu pojedinačnih želja korisnika, već na temelju njihovih samoupravno utvrđenih planova zadovoljavanja zajedničkih potreba, u kojima se pojedinačne želje objedinjuju u zajednički zahtev.

Plan zadovoljavanja zajedničkih potreba bi svoju osnovu morao imati u planovima osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica. Najnovija istraživanja, koja je vršilo Veće Saveza sindikata Jugoslavije pokazuju, međutim, da je stanje u tom pogledu veoma raznoliko i u celini nezadovoljavajuće. Pre svega, jedan broj organizacija i mesnih zajednica ne donosi nikakve planove. Među organizacijama koje to čine ima i onih koje svojim planovima uopšte ne obuhvataju zajedničke potrebe. Za sada su najdalje otišle organizacije koje u svojim planovima iskazuju potrebe koje će same zadovoljavati sredstvima zajedničke potrošnje, dok potrebe koje se zadovoljavaju putem SIZ iskazuju samo kroz finansijske obaveze. Ali sve dok vlada fiskalni sistem prikupljanja i distribucije sredstava drugačije planiranje zajedničkih potreba u OUR nije ni moguće.

I planiranje u mesnim zajednicama je polovično. Pošto su interesne zajednice praktično odvojene od mesne zajednice, ni planiranje ne obuhvata potrebe koje se u njima zadovoljavaju, ili pak samo delimično. Drugi veliki nedostatak je u tome što se planovi mesnih zajednica dobrim delom ne oslanjaju na konkretna sredstva, zbog čega često liče na spiskove želja koje se samo delimično ostvaruju. Međusobni odnos organa opštine i interesnih zajednica je obično takav da mesne zajednice mole da im se dodele sredstva da bi zadovoljile neke najneophodnije potrebe.

Planiranje u mesnoj zajednici je, uglavnom, realno ukoliko se zasniva na samoupravnom udruživanju sredstava, koje se poslednjih godina sve više razvija. Samoupravno planiranje je, u stvari, najrealnije u seoskim i prigradskim zajednicama, koje se u zadovoljavanju zajedničkih potreba pretežno oslanjaju na takvo udruživanje sredstava, a ona uglavnom pritiču iz dva izvora — iz ličnih sredstava građana i sredstava zajedničke potrošnje OUR. Udruživanje sredstava se često kombinuje s udruživanjem rada, tako da mesne zajednice i organizacije udruženog rada za svoje potrebe praktično same grade i održavaju pojedine objekte.

Na takvom udruživanju sada se uglavnom i zasniva samoupravno povezivanje organizacija udruženog rada i mesnih zajednica. Najveći deo sredstava za zajedničke potrebe odlazi, međutim, iz OUR u interesne zajednice na nivou republika, odnosno pokrajina i regiona, iako se najveći deo tih potreba zadovoljava upravo u mesnoj zajednici. Zbog toga još ne postoji materijalna osnova za šire samoupravno povezivanje mesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada, bez kojeg se ne može realizovati ni ce-

lovito samoupravno planiranje zajedničkih potreba. U osnovnoj organizaciji se ne mogu planirati zajedničke potrebe radnika bez njihovog sagledavanja u mesnoj zajednici, kao što se u mesnoj zajednici ne može realno planirati bez sagledavanja mogućnosti udruživanja sredstava osnovnih organizacija. Ukoliko se sredstva osnovne organizacije otuđuju, planiranje zajedničkih potreba i u mesnoj zajednici i u osnovnoj organizaciji gubi realnu osnovu, a time i svoj smisao.

Samoupravni planovi zajedničkih potreba bi se, po svojoj prirodi, morali donositi tamo gde se one i zadovoljavaju, što podrazumeva da se tu realizuje i samoupravno udruživanje sredstava i slobodna razmena rada. Najveći deo potreba koje se zadovoljavaju u mesnoj zajednici još se, međutim, planira na višim nivoima interesnog organizovanja, gde se i koncentrišu sredstva. Pošto se planiranjem razrešavaju protivrečnosti između potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja, planiranje praktično nije ni moguće odvojiti od materijalne osnove. Dosadašnje iskustvo pokazuje da su planovi mesnih zajednica koji su računali na sredstva interesnih zajednica ostajali »mrtvo slovo na papiru«.

Centralizacija sredstava na višim nivoima interesnog organizovanja pokušava se opravdati potrebom da se obezbedi solidarno zadovoljavanje zajedničkih potreba. Ali ona ne samo što ne vodi smanjivanju razlika u društvenom standardu već te razlike još više povećava. Centralizovana sredstva se najviše usmeravaju tamo gde je najviši nivo društvenog standarda, a to su obično gradski centri, u kojima su, po pravilu, koncentrisani najimućniji slojevi stanovništva. Zbog toga se u gradskim mesnim zajednicama, za razliku od seoskih i prigradskih, gotovo i ne oseća potreba za samoupravnim udruživanjem sredstava. To samo potvrđuje da se centralizovanim usmeravanjem društvenog standarda postižu upravo suprotni efekti od onih koji bi značili ostvarivanje solidarnosti.

Socijalistička solidarnost se ni u kom vidu ne može ostvarivati posrednički, jer ona već sama po sebi podrazumeva neposredne odnose među ljudima. Zbog toga autentičnu osnovu solidarnog zadovoljavanja zajedničkih potreba može predstavljati jedino samoupravno udruživanje sredstava. Pošto se socijalistička solidarnost zasniva na zajedničkim interesima, nema nikakve bojazni da do takvog udruživanja neće dolaziti, što dosadašnja iskustva, uostalom, i potvrđuju.

Ostvarivanje socijalističke solidarnosti ne znači, međutim, uspostavljanje uravnilovke u zadovoljavanju zajedničkih potreba. Dok su materijalne mogućnosti ograničene, potpuna jednakost se ne može ostvariti ni u individualnom ni u zajedničkom zadovoljavanju životnih potreba. Svako nastojanje da se to po svaku cenu postigne može imati samo suprotan efekat. Solidarnim zadovoljavanjem zajedničkih potreba socijalističko društvo se, međutim, stalno približava potpunoj jednakosti njegovih članova.

Da bi se socijalistička solidarnost u zadovoljavanju zajedničkih potreba organizovano ostvarivala, morali bi se utvrditi odgovarajući standardi i kriterijumi, na osnovu kojih bi se samoupravno planiralo i udruživala sredstva. Standardima treba da se, u zavisnosti od materijalnih mogućnosti zajednice, odredi opšti nivo zadovoljavanja zajedničkih potreba, a kriterijumima — da se utvrde uslovi pod kojima će se taj nivo samoupravnim udruživanjem sredstava obezbeđivati.

Opšti nivo zadovoljavanja zajedničkih potreba morao bi, u stvari, predstavljati određeni minimum kojim je u konkretnim uslovima moguće i neophodno ostvariti društvenu jednakost. Ali i u tom slučaju on se može solidarno obezbeđivati samo ako određena samoupravna organizacija ili zajednica objektivno nije u mogućnosti da ga sama osigura. To je i granica između solidarnosti i raspodele prema radu. »Solidarnost sa neradom« pretvorila bi se u sopstvenu suprotnost.

Samoupravno interesno organizovanje

Različiti pogledi na slobodnu razmenu rada izraženi su i u dilemama o načinu interesnog organizovanja. Nasuprot nastojanjima da se slobodna razmena rada u celini uključi u sistem samoupravnih interesnih zajednica ističu se zahtevi da se ona u što većoj meri ostvaruje direktnim povezivanjem korisnika i davalaca usluga. Štaviše, iznose se i mišljenja da takvo povezivanje predstavlja perspektivu, a da su interesne zajednice samo privremena neophodnost.

Ako se slobodna razmena shvati kao neposredna razmena rada, onda njoj odgovaraju jedino neposredni odnosi između korisnika i davalaca usluga. Ali takva razmena istovremeno isključuje stihiju, u uslovima koje se (kao na klasičnom tržištu) korisnici i davaoci usluga slučajno susreću. Sama činjenica da oni moraju zajednički obezbediti uslove pojedinačne ekvivalentne razmene upućuje ih na međusobno sporazumevanje, koje ne može biti stihijno.

Samoupravna interesna zajednica bi, već po definiciji, morala predstavljati oblik neposrednog dogovaranja zainteresovanih subjekata. Ukoliko se zasniva na samoupravnom udruživanju rada i sredstava, takva zajednica ne može drugačije ni egzistirati. Posredništvo u funkcionisanju postojećih interesnih zajednica ne proističe iz same organizovanosti, već iz posredničkog načina prikupljanja i distribucije sredstava za zajedničke potrebe. To potvrđuje i činjenica da zajednice koje ne raspolažu sredstvima praktično nemaju nikakvu ulogu, ni posredničku ni samoupravnu.

Način raspolaganja sredstvima za zajedničke potrebe, u stvari, sudbonosno utiče na organizovanje i funkcionisanje interesnih zajednica. One su obrazovane u uslovima kad su sredstva bila

koncentrisana u fondovima društveno-političkih zajednica, odakle su u početku bukvalno preuzimana, bez suštinskih promena u načinu njihovog prikupljanja i distribucije. Dalji proces tekao je u pravcu njihovog »spuštanja« sa širih na uže zajednice, ali je veći deo sredstava još usredsređen na nivou republike, pokrajine i regiona. Mnoge opštinske zajednice uopšte ne raspolažu sredstvima, niti imaju stvarnog uticaja na njihovo raspoređivanje u širim zajednicama.

Zbog takve koncentracije sredstava nije se ni osećala stvarna potreba za obrazovanjem osnovnih interesnih zajednica i jedinica SIZ. Na kraju 1977. godine samo je 837 SIZ imalo osnovne zajednice, a 56 jedinice kao delove osnovnih zajednica. Ali i od tog broja samo su u 92 SIZ postojale osnovne zajednice za deo opštine i u 33 za određenu oblast, dok su jedinice za određenu oblast imale 10, a za deo opštine jednu SIZ[5]. Najveći broj osnovnih zajednica i jedinica obrazovan je za opštinu u celini ili za više opština. Prema raspoloživim podacima, do početka 1979. godine osnovne zajednice ili jedinice na području mesnih zajednica bile su obrazovane samo u pet gradova (Zagrebu, Osijeku, Beogradu, Novom Sadu i Pančevu).

Na sporost u obrazovanju osnovnih zajednica i jedinica uticala je i dilema — da li one treba da raspolažu sredstvima. Ako nemaju sredstava i njihovo postojanje gubi svaki smisao. I tamo gde su obrazovane, one praktično ne funkcionišu ukoliko su odvojene od sredstava. Postavlja se, međutim, pitanje: šta se podrazumeva pod raspolaganjem sredstvima od strane samoupravnih interesnih zajednica?

Kad se govori o raspolaganju sredstvima za zajedničke potrebe, obično se misli na njihovu koncentraciju u SIZ. Ali sadašnji način gomilanja sredstava u centrima SIZ je posledica njihovog fiskalnog prikupljanja. A kad se sredstva tako steknu na jednom mestu, onda se ona odatle moraju i distribuirati davaocima usluga, a slično se radilo i kad su se sredstva sticala u fondovima društveno-političkih zajednica.

Ukoliko se, međutim, sredstva namenski udružuju za zadovoljavanje konkretnih potreba, onda se ona samim tim unapred raspoređuju, usled čega njihovo usredsređivanje na jednom mestu gubi smisao. Ona se sada od korisnika mogu direktno usmeravati davaocima usluga. Time se ukida mogućnost bilo čijeg posredovanja u raspodeli, a interesna zajednica počinje da deluje kao oblik neposredne razmene rada, koja se ostvaruje neposrednim sporazumevanjem korisnika i davalaca usluga. Za karakter same razmene nije uopšte bitno koliki broj subjekata stupa u međusobne odnose.

Potreba za stalnim oblicima takvog povezivanja postoji svugde gde su korisnici i davaoci usluga trajno upućeni jedni na dru-

---

[5] Podaci Saveznog zavoda za statistiku.

ge. Interesna zajednica može funkcionisati i sa dva člana koji su trajnije povezani zajedničkim interesima, pogotovu ako je jedan u ulozi korisnika, a drugi u ulozi davaoca usluga. Da potreba za tako razuđenom mrežom interesnog organizovanja postoji, potvrđuju sve učestaliji zahtevi da se osnovne interesne zajednice obrazuju i za svaku mesnu zajednicu ili svaku organizaciju udruženog rada ako postoje odgovarajući davaoci usluga koji rade samo na zadovoljavanju njihovih potreba.

U svakom slučaju, samoupravne interesne zajednice trebalo bi obrazovati svugde gde se trajnije ostvaruje slobodna razmena rada. Potreba za organizovanjem slobodne razmene morala bi, u stvari, predstavljati jedan od osnovnih kriterijuma za osnivanje interesnih zajednica. Kad je u pitanju povezivanje korisnika i davalaca usluga, njihovo udruživanje u interesnu zajednicu ima smisla samo ako je ona u funkciji njihove međusobne razmene rada.

Podela slobodne razmene rada na posrednu i neposrednu nema, prema tome, osnova ni sa organizacionog stanovišta, jer takva razmena mora uvek biti i neposredna i organizovana. Može se govoriti samo o trajnoj i povremenoj razmeni, ali i kad je povremena, ona mora biti organizovana, jer je neophodno samoupravno dogovaranje korisnika i davalaca o osnovama njene ekvivalentnosti. Da bi se sporazumevanje olakšalo, opravdano se preporučuje da se i u takvim slučajevima koriste odgovarajući sporazumi koji su u interesnim zajednicama sklopljeni.

Potreba za organizovanjem neposredne razmene rada svugde gde korisnici i davaoci usluga stupaju u međusobne odnose najočevidnije se ispoljava u organizacijama udruženog rada za koje rade »istureni pogoni« uslužnih organizacija koje se finansiraju preko SIZ. Zdravstveni centar u jednoj proizvodnoj organizaciji, na primer, koji brine samo o zdravlju njenih radnika, dobija sredstva od interesne zajednice, i zbog toga je, umesto korisnicima svojih usluga, okrenut uglavnom organima SIZ. On ne pokazuje interesovanje za unapređenje zdravstvene zaštite radnika, niti ovi mogu uticati na njegov rad. Ukoliko pruža dodatne usluge, njihovu cenu praktično određuje sam, prema sopstvenim troškovima koje korisnik ne može ni osporavati ni kontrolisati. Kakav je odnos korisnika i davalaca pokazuje i primer druge proizvodne organizacije koja je sopstvenim sredstvima izgradila dečje obdanište za zbrinjavanje dece svojih radnika. Pošto obdanište za svoj rad dobija sredstva preko interesne zajednice, na njegov program i kvalitet usluga nemaju uticaj radnici čiju decu zbrinjava, nego izvršni organi SIZ.

Obrazovanje osnovnih interesnih zajednica, u ovakvim i sličnim slučajevima, omogućilo bi da se na osnovama neposredne razmene rada uspostave sasvim drugačiji odnosi između korisnika i davalaca usluga, koji bi obezbedili njihovu čvršću povezanost i znatno veću produktivnost rada. One ne mogu delovati izolovano, i moraju biti povezane u jedinstven sistem interesnog organizo-

vanja, ali time se ni najmanje ne ograničava njihova samos
nost u ostvarivanju slobodne razmene rada.

Kao što se ne može isključiti iz slobodne razmene rada, o
novna interesna zajednica ne može predstavljati ni njen isključ
oblik. Pošto se zajedničke potrebe zadovoljavaju u različitim o
virima društvenog organizovanja, u istim okvirima mora se ost
rivati i slobodna razmena rada. Zbog toga se i interesna zajedni
u opštini, regionu, pokrajini ili republici mora organizovati i d
lovati kao oblik neposrednog dogovaranja zainteresovanih su
jekata.

Razlika između osnovne zajednice i širih interesnih zajed
nica je relativna. Osnovna zajednica predstavlja samo najužu in
teresnu celinu u kojoj je moguće organizovati slobodnu razmenu
rada. Šire zajednice imaju i funkciju da stvaraju opšte uslove
za slobodnu razmenu rada, da usklađuju različite interese i ostva-
ruju socijalističku solidarnost na širem području zajedničkog ži-
vota. U njima se moraju utvrđivati standardi za solidarno zado-
voljavanje zajedničkih potreba i udruživati sredstva za pružanje
pomoći organizacijama i zajednicama koje te standarde iz objek-
tivnih razloga ne mogu ispuniti.

Do sada nisu jasno razgraničene funkcije osnovne interesne
zajednice i jedinice SIZ. Zbog toga u praksi dolazi do nesporazu-
ma, jer se ponekad isti oblici organizovanja različito nazivaju. U
Beogradu, na primer, jedinice SIZ u mesnim zajednicama čine sa-
mo korisnici usluga, a u Novom Sadu i korisnici i davaoci. Zbrka
nastaje otuda što se za sada i osnovne zajednice najčešće nalaze
u poziciji da ne mogu samostalno ostvarivati funkciju slobodne
razmene rada.

Za razliku od osnovne zajednice, pod jedinicom bi se mogao
podrazumevati deo SIZ koji predstavlja određenu interesnu ce-
linu, ali koji iz bilo kog razloga ne može samostalno ostvarivati
funkciju slobodne razmene rada. Nju mogu činiti bilo korisnici
bilo davaoci usluga, ali i korisnici i davaoci zajedno ako ne po-
stoje uslovi da sami razmenjuju svoj rad. U zajednici koja ne
ostvaruje funkciju slobodne razmene rada jedinicu može činiti i
deo njenih članova koji su međusobno povezani nekim posebnim
interesom.

Samoupravno odlučivanje u interesnim zajednicama

Neposredna razmena rada podrazumeva da subjekti razmene o
njoj neposredno i odlučuju. Ustavom SFRJ i Zakonom o udruže-
nom radu takav način odlučivanja je i ozakonjen. I interesne za-
jednice su u osnovi konstituisane tako da omogućuju neposredno
odlučivanje. Njihove skupštine sastavljene su od delegata osnov-
nih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica, koji su po
Ustavu obavezni da se u svom radu rukovode smernicama onih
koji su ih izabrali.

Ali ne samo što neposredno odlučivanje u interesnim zajednicama predstavlja način ostvarivanja neposredne razmene rada nego se bez takve razmene neposredno odlučivanje ne može ni ostvarivati. Ukoliko se sredstva za zajedničke potrebe otuđuju od radnika, neizbežno se otuđuje i odlučivanje o njihovoj raspodeli. Zbog zadržavanja starog načina prikupljanja i distribucije ovih sredstava odlučivanje u interesnim zajednicama u osnovi još zadržava predstavnička obeležja.

I najnovija istraživanja, koja je vršilo Veće Saveza sindikata Jugoslavije, pokazuju da je uloga ličnog izjašnjavanja radnika o zadovoljavanju zajedničkih potreba mala i da se ustavni principi i zakonske odredbe u tom pogledu samo delimično ostvaruju. Praksa davanja smernica delegatima od strane radnika još nije razvijena. Na zborove se ne izlazi uvek ni kad na to zakon obavezuje, ali se smernice i tada retko utvrđuju. Ni u samim statutima pojedinih OOUR i mesnih zajednica nije utvrđeno kad delegacije moraju tražiti smernice od zborova.

Nije još dovoljno razvijena ni praksa da delegacije redovno zauzimaju stavove o pitanjima koja se razmatraju u SIZ, i da delegati sa tim stavovima istupaju u skupštinama. Češća je pojava da se delegacije izjašnjavaju samo o najznačajnijim pitanjima, i da delegati o ostalim pitanjima konsultuju predsedavajućeg delegacije, a često i druge odgovorne pojedince u OOUR i mesnoj zajednici. Dosta je slabo i neredovno komuniciranje delegacija i delegata s ostalim organima samoupravljanja.

Rad delegacija i delegata se, međutim, stalno unapređuje zahvaljujući, pored ostalog, i merama koje se preduzimaju u cilju njegovog boljeg organizovanja. U početku su uglavnom postojale jedinstvene delegacije za društveno-političke i interesne zajednice, koje su znatno veću pažnju poklanjale odlučivanju u skupštinama društveno-političkih zajednica. Obrazovanjem posebnih delegacija za SIZ stanje se znatno izmenilo. Sada u praksi postoje uglavnom tri vrste rešenja: da za sve SIZ radi jedna delegacija, da postoji više delegacija za grupe srodnih SIZ, ili da je gotovo za svaku SIZ izabrana posebna delegacija. U Beogradu funkciju delegacije u mesnim zajednicama vrše saveti jedinica SIZ. Dosadašnja iskustva pokazuju da najbolje rade delegacije koje obuhvataju jednu ili dve-tri najsrodnije SIZ.

S obrazovanjem više delegacija postao je još aktuelniji problem njihovog međusobnog povezivanja, radi sinhronizovanog usmeravanja rada delegata. Za sada je najrazvijenije povezivanje delegacija za istu SIZ u okviru iste radne organizacije, dok je znatno slabije povezivanje delegacija iz različitih radnih organizacija, a pogotovu između radnih organizacija i mesnih zajednica. Zbog slabe povezanosti delegacija najveće teškoće se javljaju u radu delegata koji su delegirani od strane više delegacija. Oni su praktično odvojeni od delegatske baze, jer često ne konsultuju ni predsedavajuće delegacija, pa u skupštini samo iznose i zastupaju lične stavove.

Dosadašnje iskustvo pokazalo je da velike mogućnosti za radno povezivanje delegacija sa skupštinama pruža institucija promenljivog delegata. Promenljivi delegat ima određene prednosti u odnosu na stalnog, koje se naročito ogledaju u znatno većem stepenu angažovanosti kako u komuniciranju sa delegatskom bazom tako i u radu samih skupština. Otuda su sve izrazitije težnje za odgovarajućim promenama u delegatskom mandatu, a postupno se širi i sama praksa da se u skupštine SIZ upućuju određeni delegati u zavisnosti od pitanja o kojima se odlučuje.

Teškoće u radu delegacija i delegata nastaju i zbog nezadovoljavajućih priprema sednica skupštine SIZ, što se naročito ispoljava u neprikladnom, neblagovremenom i nepotpunom obaveštavanju o predlozima odluka. Materijali koji se šalju delegatima često su pisani teškim stilom, a ponekad i nerazumljivo. Iako su obično preobimni, oni ipak ne sadrže sve informacije potrebne za opredeljenje delegata, a uz predloge odluka ne daju se i neophodna obrazloženja. Da bi olakšale delegatima da se pripreme za sednice, pojedine interesne zajednice (kao, na primer, SIZ zdravstva u Čapljini) šalju im skraćene popularnije pisane verzije materijala.

Vreme od dostavljanja materijala delegatima do održavanja sednice skupštine je najčešće suviše kratko za organizovanje bilo kakve rasprave. Materijali se retko dostavljaju i članovima delegacije, već samo predsedavajućem. Da bi se omogućila prethodna rasprava ne samo u delegacijama već i na zborovima, u listovima pojedinih OUR objavljuje se kratak rezime materijala sa predlozima odluka, ali su takvi primeri još dosta retki.

Na delegatsko odlučivanje bitno utiče sam način rada skupština SIZ, koji je, u suštini, određen posredničkim načinom prikupljanja i distribucije sredstava. Umesto samostalnog i ravnopravnog dogovaranja korisnika i davalaca usluga, i u skupštinama SIZ se još odlučuje na klasičan način. Dominira uticaj izvršnih organa, koji ne osećaju ni potrebu ni interes da organizuju samoupravno sporazumevanje. Takvo sporazumevanje, u stvari, i ne odgovara posredničkom načinu raspodele, pa ukoliko se i organizuje, pretvara se u puku formu. Dominacija izvršnih organa nužno proističe iz posredničkog načina raspodele.

Takav način raspodele odražava se i na relativnu dominaciju davalaca usluga u odnosu na korisnike. Iako su malobrojniji, delegati davalaca usluga su uticajniji u skupštinama SIZ. Oni su znatno aktivniji, istupaju organizovanije i bolje su upućeni u pitanja o kojima se odlučuje, nasuprot delegatima korisnika, koji su slabo zainteresovani, nedovoljno aktivni i skloni formalnom izglasavanju odluka. To je i razumljivo ako se ima na umu činjenica da se davaoci usluga tek bore za sredstva koja su od korisnika već otuđena.

Zbog toga ravnopravnom dogovaranju ne doprinosi mnogo ni dvodomna skupština. Veća korisnika i davalaca često održa-

zajedničke sednice, iako se takva praksa javno kritikuje. ome se pribegava i zbog nedovoljne aktivnosti delegatâ koris-, da bi se obezbedio kvorum i rad skupštine učinio zanimljivi- Mnoge zajednice nisu ni osećale potrebu za konstituisanjem lomne skupštine. Prema stanju iz decembra 1977, gotovo treći-32%) skupština SIZ je bila jednodomna[6].

Zbog koncentracije sredstava pri organima SIZ, od početka spoljene snažne tendencije za jačanjem njihovog aparata. Na-to u početku, postojale su težnje da svaka SIZ ima kompletnu čnu službu. Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, zaposlenih u radnim zajednicama SIZ društvenih delatnosti ećan je od 1975. do septembra 1977. za 8.600 lica, a u septem- 1978. bilo ih je ukupno 30.647. Za to vreme nije se smanjivao zaposlenih u službama društveno-političkih zajednica, iako natan deo njihovih poslova preuzele službe SIZ.

Ali, uprkos povećavanju stručnih službi, u mnogim SIZ se strava problem kvalifikovanog obavljanja stručnih poslova. ljive su anomalije da u istoj društveno-političkoj zajednici po-ne SIZ imaju gotovo kompletne službe koje su nedovoljno za-lene, dok druge ne raspolažu ni najneophodnijim stručnim ka-m. Zbog toga su sve izraženija nastojanja da se rešenja traže brazovanju zajedničkih službi i takvoj organizaciji rada koja omogućiti da se raspoloživa sredstva i kadrovi racionalno iste.

Iako je određeno karakterom društveno-ekonomskih odnosa, moupravno odlučivanje u SIZ bi, sa svoje strane, moralo služiti instrument njihovog razvijanja na osnovama slobodne raz-ne rada. To je moguće postići samo ako društveno-političke or-nizacije deluju unutar samoupravljanja kao pokretačka snaga voja. Prema ocenama izrečenim na aprilskoj sednici Veća Sa-a sindikata Jugoslavije, one tu ulogu nisu, međutim, potpuno varivale, u čemu je i jedan od osnovnih uzroka relativno spo-; ostvarivanja slobodne razmene rada.

Težište aktivnosti društveno-političkih organizacija bilo je vi-na stvaranju institucionalnih pretpostavki slobodne razmene go na menjanju društveno-ekonomskih odnosa. One su se pre-e oslanjale na automatizam u funkcionisanju interesnih zajed-a, usled čega je nedostajala kontinuirana i sinhronizovana dru-ena akcija na razvijanju slobodne razmene rada i samouprav-nja u oblasti zadovoljavanja zajedničkih potreba. To se ogle-lo kako u odsustvu sistematskog naučnoistraživačkog i struč-g rada na razradi i razjašnjavanju principa Ustava i Zakona o ruženom radu tako i u nepostojanju stalne praktično-političke tivnosti na usklađivanju različitih interesa i usmeravanju samo-ravnog dogovaranja i sporazumevanja u SIZ. Još nije razvijena aksa da se o problemima zadovoljavanja zajedničkih potreba,

[6] Prethodni podaci Saveznog zavoda za statistiku.

slobodne razmene rada i interesnog organizovanja vodi prethodna rasprava u društveno-političkim organizacijama, i da na taj način svi zainteresovani subjekti učestvuju u stvaranju idejno-političke osnove za samoupravno odlučivanje.

Sve učestalije inicijative koje se u poslednje vreme pokreću za rešavanje aktuelnih problema slobodne razmene rada svedoče o spremnosti organizovanih socijalističkih snaga da se odlučnije angažuju na razvijanju socijalističkih odnosa u jednoj od najznačajnijih sfera društvenog života. To je i najpouzdanija garancija da će se slobodna razmena rada ubuduće brže ostvarivati.

Miodrag Trajković

Privredne komore i granska udruženja u sistemu samoupravnog planiranja

Pored nosilaca planiranja koji izrađuju, usklađuju i realizuju svoje planove, preuzimajući tako odgovornost za sopstveni i celokupni privredni i društveni razvoj, u procesu samoupravnog planiranja učestvuje i niz drugih subjekata, čije je sudelovanje ograničeno na pružanje pomoći nosiocima planiranja u izradi, usklađivanju i realizaciji njihovih planova. Jedan od tipičnih takvih subjekata su i privredne komore, čija je uloga u pružanju pomoći organizacijama udruženog rada u planiranju vrlo značajna, čak nezamenljiva.

Iako su izvesne nejasnoće, pre svega oko mesta i uloge privrednih komora u samoupravnom planiranju, raščišćene i jasno precizirane u knjizi Edvarda Kardelja *O sistemu samoupravnog planiranja* (Brionske diskusije), u realizaciji definisanih ideja još ima teškoća. I stoga, polazeći od iskustva Privredne komore Beograda, pokušaću da svestranije osvetlim praktičnu ulogu privrednih komora u ovoj oblasti.

Privredne komore u procesu planiranja

Planiranje privrednog i društvenog razvoja oduvek je bilo i danas je jedan od osnovnih zadataka privrednih komora. Komore su se u velikoj meri angažovale u pripremanju društvenih planova i planova organizacija udruženog rada, pružajući im stručnu pomoć u izradi i realizaciji planova. Angažovanje komora u planiranju razvoja pojedinih organizacija udruženog rada i ukupne društvene reprodukcije proizlazilo je, prirodno, iz njihovih osnovnih zadataka koji su najčešće formulisani kao »iniciranje i podsticanje bržeg i skladnijeg razvoja proizvodnih snaga društva«. Funkcija planiranja komora proisticala je i iz njihovog ranijeg tretmana: naime, privreda je preko komora vršila određen uticaj na državu i državne organe, a samim tim i na planiranje celokupne društvene reprodukcije.

Međutim, nakon usvajanja Zakona o udruženom radu i Zakona o društvenom planiranju uloga i zadaci privrednih komora se suštinski menjaju, u skladu sa ukupnim društveno-ekonomskim promenama, a stvaraju se i uslovi za definisanje i preciziranje uloge i zadataka komora i u samoupravnom planiranju.

Nije sporno da privredne komore treba i dalje da se angažuju u procesu samoupravnog planiranja, jer je to predvidio i Ustav,[1] ali je sada, u novim uslovima, potrebno sagledati realnu ulogu i zadatke komora u planiranju.

Isto tako, sasvim je jasno da planiranje razvoja ne može i ne treba da bude osnovni zadatak privrednih komora, s obzirom na to da je i u Ustavu, kao njihov primarni zadatak, predviđeno unapređivanje rada i drugih aktivnosti, s ciljem podizanja produktivnosti rada, a i zbog činjenice da komore nisu nosilac planiranja, te i po toj osnovi ne mogu i ne treba da preuzimaju kompetencije nosilaca planiranja koji su odgovorni za realizaciju planiranja društvene reprodukcije i celokupnog društvenog razvoja. Komore u procesu planiranja imaju sledeće osnovne zadatke: pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada u pripremanju i realizaciji planova i u izradi planova razvoja i programa investicija kojima se ti planovi ostvaruju; iniciranje društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u oblasti planiranja; podsticanje organizacija udruženog rada da kontinuirano rade na planiranju i da zajednički planiraju u cilju udruživanja rada i sredstava; obez-

---

[1] »Organizacije udruženog rada koje obavljaju privrednu delatnost, njihove poslovne zajednice, bankarske organizacije i zajednice osiguranja imovine i lica udružuju se u privredne komore ili druga opšta udruženja radi zajedničkog unapređivanja rada i poslovanja, usklađivanja posebnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa, pokretanja inicijative za donošenje zakona i utvrđivanje ekonomske politike, za zaključivanje samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, radi pružanja pomoći pri utvrđivanju razvojne politike, pripremanju planova i samoupravnom uređivanju društveno-ekonomskih odnosa, kao i rešavanju drugih pitanja od zajedničkog interesa« (Ustav SFRJ, član 50).

beđivanje potrebnih informacija organizacijama udruženog rada, radi što uspešnijeg planiranja; organizovanje obuke kadrova privrede u oblasti planiranja i drugo.

Komore ne bi trebalo da budu jedan od glavnih nosilaca društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u procesu planiranja, niti bi mogle da budu potpisnik društvenog dogovora o osnovama plana u ime privrede, nego samo u svoje ime, u okviru svojih funkcija i nadležnosti.[2] Pre svega zbog toga što takva uloga komora ne bi odgovarala suštini sistema samoupravnog planiranja, koje se zasniva na društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima o osnovama plana u okviru organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica koje su uzajamno zavisne u sticanju i raspodeli dohotka, kao i u okviru društveno-političkih zajednica u čije ime dogovore potpisuju oni njihovi organi koji su, po Ustavu, neposredno odgovorni za stabilnost i razvoj privrede i društva u celini, kao i za efikasnost društvenog planiranja.

Samoupravno planiranje, kao društveno-ekonomski proces, u suštini treba da prati tokove društvene reprodukcije i da odslikava stanje zajedništva dohotkom povezanih organizacija. U tom smislu društveni dogovor i samoupravni sporazum o osnovama plana treba da donose i potpisuju samo oni nosioci planiranja koji su uzajamno zavisni u neposrednom sticanju dohotka, odnosno koji su uzajamno zavisni i uzajamno odgovorni za stvaranje zajedničkog dohotka, i to ne na osnovi zakonskih propisa, već na temelju realnih zajedničkih ekonomskih interesa.[3]

Komora, očigledno, nije nosilac planiranja (prema Zakonu o društvenom planiranju), jer ne učestvuje u realizaciji planova

---

[2] »Pošto je komora oblik udruživanja celokupne privrede u okviru koje interesi u datom trenutku mogu biti uzajamno protivrečni, ona nije pogodan instrument društvenog dogovaranja o osnovama plana, koje se odnosi pre svega na razne oblike udruživanja rada i dohotka u cilju zajedničke razvojne politike. Mislim da takvu koordinaciju i usmeravanje mogu uspešnije da obavljaju nadležni državni organi koji sami ili sa organizacijama udruženog rada snose neposrednu društvenu, materijalnu i pravnu odgovornost za efekte planiranja društvene reprodukcije i celokupnog društvenog razvoja« (E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja* (Brionske diskusije), »Radnička štampa«, Beograd, 1976).

[3] »Stav koji je ovde izložen o mestu i ulozi privrednih komora i privrednih grana, odnosno privrednih udruženja u sistemu planiranja logično i nužno proizlazi iz načelnog polaznog koncepta planiranja za koji bi — po mom mišljenju — trebalo da se opredelimo. Po tom konceptu, naime, sistem društvenog planiranja treba da se zasniva na samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima o osnovama plana u okviru organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica koje su uzajamno zavisne u sticanju i raspodeli dohotka, kao i u okviru društveno-političkih zajednica u čije ime dogovore potpisuju oni njihovi organi koji su po Ustavu neposredno odgovorni za stabilnost i razvoj privrede i društva u celini, kao i za efikasnost društvenog planiranja« (E. Kardelj, isto).

(osim sopstvenih), niti je odgovorna za njihovu realizaciju, te po toj osnovi ne treba da bude ni potpisnik društvenog dogovora i samoupravnog sporazuma o osnovama plana.

No time se ne isključuje određena uloga komore u procesu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o planu. Međutim, osnovni zadatak komore svakako ne treba da bude usklađivanje planova organizacija udruženog rada, već aktivno učešće u pripremanju društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma o osnovama plana. Komora može da organizuje i da učestvuje u razgovorima i razmatranjima svih bitnih pitanja vezanih za pripremanje dogovora i sporazuma o osnovama plana. Ona može i treba da bude mesto prethodnih konsultacija i usklađivanja stavova, zatim treba da organizuje razgovore i dogovore u cilju raščišćavanja spornih pitanja, da pomaže u traženju zajedničkih rešenja i slično. Međutim, dogovore i sporazume o osnovama plana donose i zaključuju sami nosioci planiranja, odnosno nosioci samoupravnih i društvenih planova.

To isto važi i za privredne grane i njihova udruženja u okviru komore, tako da granska udruženja u procesu samoupravnog planiranja imaju isto mesto i ulogu kao i privredne komore.

Granska udruženja ne treba da donose »plan grane«, jer nema realnih potreba za takvim planom, niti da budu učesnik u društvenom dogovaranju o osnovama plana.[4] Međutim, granska udruženja bi trebalo da se u velikoj meri angažuju u procesu samoupravnog planiranja, pre svega u stručnom pogledu, i da budu mesto prethodnog dogovaranja, konsultovanja i usklađivanja stavova organizacija udruženog rada.

Takva uloga komora u procesu samoupravnog planiranja potpuno im odgovara kao jednom od najširih oblika organizovanja i udruživanja privrede i u duhu je sistema samoupravnog planiranja. Ona pruža široke mogućnosti delovanja u procesu planiranja, posebno u onim aktivnostima koje doprinose bržem i boljem pripremanju planova i zajedničkih rešenja prihvatljivih i pogodnih za sve učesnike. Takva uloga, sasvim prirodno, ne omogućava komorama da deluju kao nosioci planiranja i da zamenjuju državne organe u procesu usklađivanja planova.

Vrlo značajnu ulogu u procesu planiranja privredne komore treba da imaju i u kontinuiranom praćenju realizacije planova razvoja. U komori se mogu zajednički razmatrati i analizirati pla-

---

[4] »Naime, ako bi gransko udruženje bilo ovlašćeno da donosi nekakav centralistički »plan grane« za celu zemlju, to bi neminovno dovelo do vladavine političkog pritiska, do formiranja monopolskih grupa u granama i do voluntarističko-subjektivističkog odlučivanja. A u našim uslovima to znači da bi postizanje dogovora bilo izuzetno teško, odnosno ne bi bilo moguće bez posredovanja državne prinude, pošto bi došlo najpre do konflikta interesa u okviru grane, a zatim do konflikta interesa u utvrđivanju razvojne politike društveno-političkih zajednica« (E. Kardelj, isto).

novi razvoja pojedinih grana i grupacija, zajednički planovi razvoja više organizacija udruženog rada povezanih dohotkom, a sve sa ciljem da se sagleda da li su oni u skladu sa planiranim i da se na vreme preduzmu potrebne mere i akcije za realizaciju predviđenog razvoja.

Komore treba da se u punoj meri angažuju na pripremi i izradi investicionih programa kako bi se poboljšalo ostvarivanje planova razvoja i povećala efikasnost realizacije investicija, pa time doprinosilo ostvarivanju celokupnog razvoja. To tim više što u narednom periodu podizanje produktivnosti treba da bude jedan od osnovnih zadataka komora. A efikasna realizacija investicija je, pored ostalog, jedan od osnovnih uslova za podizanje produktivnosti rada i jedna od najvećih teškoća sa kojima se susreću naše organizacije udruženog rada.

Treba, takođe, pomenuti da komore, angažujući se u oblasti naučnoistraživačkog rada i delujući na povezivanju nauke i privrede, ujedno iniciraju i podstiču naučnoistraživačke institucije i kadrove da se aktivno uključuju u proces pripreme i izrade planova razvoja, kao i da doprinose njihovoj realizaciji.

Aktivnost Privredne komore Beograda u pripremama i donošenju srednjoročnih planova

U dosadašnjoj dugogodišnjoj aktivnosti Privredna komora Beograda je poslovima planiranja prilazila na različite načine ne angažujući se u svim prilikama s istim intenzitetom. Planiranju se u Komori pridavao onaj značaj koji je ta funkcija imala u pojedinim razdobljima društveno-ekonomskog razvoja u našoj zemlji.

Sve do 1974. godine funkcija planiranja u Komori nije imala veći značaj. Planiranjem su se povremeno bavile pojedine organizacione jedinice koje su, inače, bile podeljene po granskom principu. S obzirom na to da se u ovako organizovanoj Komori znatno veća pažnja posvećivala problematici tekućih privrednih kretanja, planiranje bi postajalo aktuelno, i njemu je pridavan veći značaj samo u periodu priprema za donošenje planova razvoja. Komora je u procesu planiranja dobijala od radnih organizacija određen broj reprezentantnih pokazatelja koji su kasnije zbrajani, bez nekih posebnih kritičkih analiza i bez bitnijih sugestija ili, pak, intervencija za poboljšanje kvaliteta individualnih planova radnih organizacija. Drugim rečima, vršena je kvantifikacija pokazatelja bez nekog bitnijeg značaja. U ovom procesu rada izostajala je veća aktivnost, nisu davane ni sugestije za podelu programa, za čvršću međusobnu saradnju, povezivanje itd. Na ovom poslu su bili angažovani i pojedini stručnjaci iz institutâ i sa fakultetâ koji su, uglavnom akademski davali svoje mišljenje i primedbe na pojedine važnije planove nekih organizacija udruženog rada.

Pa ipak, Komora je od 1970. do 1971. godine ocenila neophodnim da angažuje Institut za ekonomiku industrije, koji je, u sa-

radnji sa eminentnim stručnjacima, sačinio programe razvoja za sve industrijske grane i jedan opšti program za celu industriju sa predviđanjima do 1985. godine. Data je osnovna vizija sve do 2000. godine.

Dakle, u razdoblju do 1974. godine funkcija planiranja nije ostvarivana kontinuirano, niti je postojala posebna organizaciona jedinica koja bi se tim poslovima bavila. Međutim, treba reći da je bio učinjen napor da se, angažovanjem naučnih institucija, sagledaju budući osnovni pravci razvoja, koji su kasnije, u pojedinim individualnim planovima, bili u različitoj meri prihvatani. No, celokupna takva aktivnost nije bila dovoljna. Istina, nije postojala ni potrebna društvena klima da se na problemima planiranja razvoja temeljitije, teorijski i praktično, radi.

U periodu posle 1974. godine, koji je bio u znaku priprema za izradu i donošenje srednjoročnih planova za razdoblje 1976—1980. godine, započinje pojačana aktivnost Komore na samoupravnom planiranju. Formiranjem Saveta za razvoj privrede i društveno planiranje pred Komoru se u oblasti planiranja postavljaju sveobuhvatniji zadaci. Ona se, tako, na različite načine uključuje u pripreme i izradu srednjoročnih planova za period 1976—1980. godine. A obrazovani savet je u toku 1975. i 1976. godine radio na tome da se i ostale organizacione jedinice Komore takođe angažuju na izradi srednjoročnih planova, uz pružanje potrebne pomoći organizacijama udruženog rada u tom poslu. Radi toga je održan niz sastanaka na kojima su razmatrani i utvrđivani ciljevi i koncepcije razvoja, usklađivani pojedini planovi, davane kritičke ocene i iznošena mišljenja i slično. Poseban kvalitet u metodu rada, u poređenju sa prethodnim periodom, bio je u tome što se sada isticao značaj i praktično insistiralo na međusobnoj saradnji organizacija udruženog rada, a naročito između prometnih i proizvodnih organizacija. A posle usvajanja Zakona o udruženom radu takva orijentacija je došla do potpunog izražaja. Aktivnost Saveta na pripremanju i donošenju srednjoročnih planova nije se svodila na čistu kvantifikaciju individualnih planova, već su u Komori razmatrani planovi koji su bili prethodno sagledavani, analizirani i usaglašavani.

Dosta se radilo i na unošenju elemenata realnosti u planove organizacija udruženog rada i na njihovoj konkretizaciji, tako da oni od planova želja postanu planovi stvarnih potreba i mogućnosti. U tom smislu se često pominje 800 konkretnih programa, koji su, u sklopu priprema za donošenje planova razvoja, koncipirani i uneti u planove odgovarajućih organizacija udruženog rada beogradske privrede.

Polazeći od načela da je samoupravno planiranje svesna aktivnost radnih ljudi u udruženom radu, koja je po svom karakteru kontinuirana, Komora se, na inicijativu i uz angažovanje Saveta za razvoj privrede i društveno planiranje i drugih svojih tela i organa, uključila u razmatranje problematike izvršenja planova

kroz punu konkretizaciju elemenata koji ih determinišu sagledavala i koncipirala potrebne konkretne mere kojima se doprinosi što potpunijem ostvarivanju planova.

U poslednje četiri godine postignuti su zapaženi rezultati u razvoju funkcije planiranja u Komori i, što je posebno značajno, planiranju se pristupilo na kvalitativno nov način. Drugim rečima, Komora se daleko intenzivnije uključila u tokove samoupravnog planiranja, pratila je i pružala pomoć u realizaciji planova, u skladu sa mestom i ulogom koju u ovom procesu ima. Na taj način, ostvarivala je znatno veću ulogu i u definisanju i pripremi planova i u njihovoj realizaciji. Međutim, dosadašnje iskustvo pokazuje da je u narednom periodu neophodno poboljšati i unaprediti rad na planiranju. Slabosti i problemi koji su se javljali tokom pripreme i realizacije prethodnog srednjoročnog plana morali bi ubuduće biti prevaziđeni.

Zadaci privredne komore i granskih udruženja u pripremama narednog srednjoročnog plana

U skladu sa promenama u našem društvu, na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu, i rad i organizovanje komora su u fazi preobražaja. Sistem komore se prilagođava novim uslovima i zahtevima razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva.

U toku 1976. godine donet je Zakon o udruživanju u opšta udruženja u Privrednu komoru Jugoslavije. Na osnovu toga zakona formirana su opšta udruženja i sprovedena je transformacija Privredne komore Jugoslavije. U toku je završna rasprava o Nacrtu zakona o udruživanju u privredne komore u SR Srbiji i transformaciji Privredne komore Srbije. Privredna komora Beograda se takođe nalazi u završnoj fazi transformacije u pogledu rada i organizovanja. Očigledno je da se posao na novom organizovanju sistema komora već privodi kraju. To je naročito značajno stoga što su već započete pripreme za izradu i donošenje srednjoročnih planova za period 1981—1985. godine i da bi trebalo ovom prilikom ukloniti sve nedostatke i ispraviti greške koje su se bile potkrale pri izradi i donošenju prethodnog srednjoročnog plana, te da i na taj način damo puni doprinos celovitoj izgradnji našeg sistema samoupravnog planiranja.

Privredne komore su i ranije zauzimale značajno mesto u procesu samoupravnog planiranja. Ovoga puta, pošto su već stekle bogato iskustvo i pošto su njihovo mesto i uloga definisani u procesu samoupravnog planiranja, njihov doprinos bi morao da bude još veći i vredniji. Zbog toga je veoma bitno što je transformacija sistema komora pri kraju i što se prilikom definisanja novog sadržaja rada i oblikâ organizovanja posebno vodila briga o samoupravnom planiranju, što je jedan od osnovnih zadataka privrednih komora.

Treba reći da je opšte prihvaćena osnovna koncepcija udruživanja u privredne komore preko granskih udruženja. Takav način organizovanja privrednih komora treba da omogući njihov efikasniji rad i uspešno ostvarivanje osnovnih zadataka komora, pre svega u oblasti unapređenja rada i poslovanja i, posebno, na području planiranja privrednog razvoja. Specifično mesto granskih udruženja i privrednih komora u celini predodređuje i njihovu ulogu u procesu samoupravnog planiranja.

Osnovni koncept samoupravnog planiranja polazi od toga da bi priprema, izrada, donošenje i realizacija planova, odnosno celokupan proces kontinuiranog planiranja trebalo da se temelji na tokovima i međuzavisnosti proizvodnje i rada u celini. Znači, planiranje treba da se zasniva na dohodovnim odnosima organizacija udruženog rada povezanih u procesu društvene reprodukcije. S obzirom na to da granska udruženja ne čine organizacije povezane dohodovnim odnosima, na temelju udruživanja rada i sredstava, već organizacije strukovno povezane određenim zajedničkim interesom, njihova uloga u planiranju ne svodi se na regulisanje materijalnih tokova u procesu društvene reprodukcije, već na rešavanje zajedničkih problema što se javljaju u oblasti unapređenja tehnike i tehnologije, podele rada, specijalizacije i kooperacije, istraživanja tržišta, informisanja o naučnim dostignućima i drugim područjima.

Privredna komora Beograda je, kao osnovni oblik neposrednog udruživanja organizacija udruženog rada u komoru, takođe prihvatila sistem udruženjâ i formirala 14 udruženja za jednu ili više privrednih grana ili oblasti. Pri formiranju udruženja posebno se vodilo računa o tome da ona treba, pre svega, da izraze specifičnosti strukture beogradske privrede. Na taj se način stvara mogućnost da se u okviru pojedinih udruženja razmatraju osnovni problemi beogradske privrede i pronalaze rešenja neophodna za ostvarenje pojedinačnih i ukupnog društvenog razvoja. Formirana su, tako, udruženja metalne industrije, građevinara, tekstilne industrije i druga. Nadamo se da će organizacije udruženog rada u svojim udruženjima naći zajednički jezik u procesu priprema i donošenja planova i da će se dogovarati o svim pitanjima koja su bitna za njihov razvoj i razvoj celokupne privrede.

Novom organizacijom Privredne komore Beograda predviđen je poseban oblik organizovanja — Savet za razvoj privrede i društveno planiranje, koji će objedinjavati i biti nosilac poslova planiranja razvoja kojima se Komora bavi. Svoje poslove ovaj Savet će obavljati neposredno sarađujući sa pojedinim udruženjima i drugim savetima, naročito sa Savetom za unapređenje naučnoistraživačkog rada u privredi. U sklopu svojih osnovnih zadataka, Savet za razvoj privrede i društveno planiranje treba da ispuni i sledeće značajne obaveze:

— organizuje aktivnost na pripremi i donošenju planova razvoja i pruža pomoć organizacijama udruženog rada u izradi i usklađivanju planova razvoja;

— daje inicijativu i podstiče samoupravno sporazumevanje o planovima razvoja i organizuje pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada prilikom samoupravnog sporazumevanja o osnovama planova;

— bavi se pitanjima sistema i metodologije samoupravnog planiranja;

— učestvuje u pripremi i utvrđivanju dugoročnih i srednjoročnih ciljeva društvenog, privrednog i prostornog razvoja;

— razmatra i zauzima stavove o prostornom razvoju privrede i problematici privrednih lokacija;

— radi na unapređenju sistema proširene reprodukcije i samoupravnom udruživanju sredstava u cilju realizacije zajedničkih planova i programa razvoja;

— radi na poboljšanju efikasnosti investicija;

— razmatra ostvarivanje planova razvoja i predlaže akcije i mere koje treba da preduzmu organizacije udruženog rada i drugi subjekti planiranja;

— radi na unapređivanju informisanja neophodnog za donošenje i ostvarivanje planova razvoja i drugo.

Pored aktivnosti Saveta za razvoj privrede i društveno planiranje, predviđeno je da svako udruženje, u procesu samoupravnog planiranja, obavlja deo poslova koji su vezani za organizacije udruženog rada, članice udruženja. To se odnosi, pre svega, na sledeće poslove:

— pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada u definisanju razvojne politike;

— pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada u samoupravnom sporazumevanju i dogovaranju o osnovama plana, kao i u pripremanju, donošenju i ostvarivanju planova;

— pružanje stručne pomoći u unapređivanju metodologije planiranja u organizacijama udruženog rada itd.

U udruženjima bi se organizacije udruženog rada dogovarale o ciljevima i budućim razvojnim akcijama svake pojedine organizacije udruženog rada, i u sklopu toga usklađivale sopstvene aktivnosti i programe razvoja. Posebna pažnja treba da se posveti podeli rada i specijalizaciji proizvodnje pojedinih organizacija udruženog rada, kako bi se izbegla nepotrebna dupliranja kapaciteta koja usporavaju razvoj u celini. U procesu planiranja organizacije udruženog rada bi se u udruženju dogovarale o poslovima vezanim za unapređenje istraživačko-razvojnog rada, za obuku kadrova, istraživanje tržišta i drugo.

O međugranskom, odnosno reprodukcionom usklađivanju ciljeva i interesa u procesu planiranja starala bi se stalna i povremena tela Komore, kao što su odbori, komisije i slično, koja se formiraju od predstavnika zainteresovanih organizacija udruženog rada. U toj aktivnosti učestvovao bi, prirodno, i Savet za razvoj

privrede i društveno planiranje. Smatramo da će tela formirana od predstavnika zainteresovanih organizacija doprineti operativnijem i bržem usklađivanju ciljeva i interesa dohotkom povezanih organizacija udruženog rada.

Imajući na umu mesto i ulogu privrednih komora u procesu samoupravnog planiranja i specifične potrebe i mogućnosti beogradske privrede, Privredna komora Beograda je pripremila orijentacioni program aktivnosti na izradi narednog srednjoročnog plana. Njime su obuhvaćene i sledeće osnovne aktivnosti:

— organizovanje aktivnosti kojom se obezbeđuje da se u svim osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama privrede Beograda blagovremeno i kvalitetno obave poslovi u pojedinim fazama rada na pripremi i donošenju srednjoročnih planova razvoja;

— obuka i osposobljavanje stručnih kadrova koji će u organizacijama udruženog rada raditi na poslovima stručne pripreme planova razvoja;

— pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada u procesu samoupravnog sporazumevanja o usklađivanju planova razvoja i pokretanje inicijative za zaključivanje samoupravnih sporazuma o osnovama planova između dohodovno zavisnih organizacija udruženog rada u proizvodnji, i između organizacija u proizvodnji i prometu, u Beogradu i na širem području;

— dohodovno povezivanje organizacija udruženog rada, usklađivanje međusobnih interesa i udruživanje rada i sredstava u cilju realizacije zajedničkih planova i programa razvoja;

— međusobno samoupravno sporazumevanje organizacija udruženog rada iz iste delatnosti o podeli rada, specijalizaciji, kooperaciji i razvijanju drugih oblika saradnje;

— utvrđivanje zajedničkih interesa, ciljeva i pravaca razvoja privrede i stvaranje uslova za skladan i dinamičan razvoj privrede Beograda;

— razmatranje koncepcija i planova razvoja pojedinih grupacija, grana i oblasti privrede Beograda kako bi udruženi rad mogao u Komori zauzeti stav o međusobnom usklađivanju planova;

— stvaranje zajednica za međusobnu plansku i poslovnu saradnju i bankarskih konzorcijuma radi zajedničkog planiranja i udruživanja sredstava za realizaciju zajedničkih programa razvoja;

— međusobno informisanje zainteresovanih subjekata planiranja u svim fazama rada na pripremi, usklađivanju i donošenju planova razvoja i drugo.

Smatramo da ćemo navedenim aktivnostima, uz stalno vođenje računa o mestu privrednih komora i granskih udruženja u samoupravnom planiranju, izvršiti zadatke koji se pred Komoru, koja je jedan od veoma značajnih faktora u samoupravnom plani-

ranju, postavljaju, i time doprineti efikasnijem planiranju procesa društvene reprodukcije.

Privredne komore i realizacija investicija

Aktivnostima u pripremi i donošenju srednjoročnih planova razvoja ne iscrpljuje se angažovanje privrednih komora u samoupravnom planiranju. Samoupravno planiranje je kontinuiran proces koji nema svoj prirodni kraj, kao što ga nema ni proces razvoja na koji se odnosi. Ono pretpostavlja neprekidnu aktivnost svih nosilaca planiranja. Svaki plan se mora, nakon donošenja, stalno pratiti u toku realizacije, menjati i dopunjavati, vremenski pomerati, tako da se na završetak jednog plana prirodno nadovezuje početak drugog, čime se uspostavlja vremenski kontinuitet planiranja razvoja. Kontinuiran proces samoupravnog planiranja, posle izrade i donošenja plana, nastavlja se realizacijom i praćenjem, odnosno kontrolom efikasnosti ostvarivanja planova.

I u ovom poslu privredne komore imaju veoma značajnu ulogu. One pružaju stručnu pomoć organizacijama udruženog rada u obavljanju svih poslova vezanih, pre svega, za pripremu, izradu i realizaciju investicionih projekata, kao i za praćenje realizacije planova u celini. S obzirom na to da investicije predstavljaju osnovno sredstvo za realizaciju planova razvoja, i da se realizacijom investicionih programa ostvaruju ciljevi razvoja i planirani razvoj u celini, ova aktivnost je jedna od najznačajnijih u celokupnom procesu planiranja. Međutim, još ima i uprošćenih i pogrešnih shvatanja čiji nosioci celovitu i kompleksnu problematiku planiranja svode na realizaciju investicija.

No, bez obzira na različita shvatanja, očigledno je da investiranje predstavlja deo globalnog procesa planiranja razvoja i da privredne komore u rešavanju te problematike imaju značajno mesto i ulogu.

Pre svega, nužno je pružati stručnu pomoć organizacijama udruženog rada u pripremi, izradi i oceni investicionih programa. S obzirom na okolnost da u organizacijama udruženog rada nema ni izdaleka dovoljno stručnih kadrova koji se mogu baviti problemima realizacije investicija, komore sa svojim stručnim aparatom i uz angažovanje naučnih institucija i pojedinačnih eksperata mogu da pruže značajnu pomoć organizacijama udruženog rada i da time doprinesu efikasnijoj realizaciji investicija. To angažovanje privrednih komora uključuje zajedničke analize i zajednički rad na pripremi i izradi investicionih programa, davanje metodoloških i praktičnih uputstava za izradu i ocenu investicionih programa, pomoć u organizovanju službi za investicije, obuku kadrova, angažovanje inostranih eksperata i drugo.

U okviru mnogih svojih aktivnosti na ovom području Privredna komora Beograda, zajedno sa bankama i organizacijama ud-

ruženog rada, radi na definisanju kriterijuma za ocenu opravdanosti realizacije investicionih programa. Ti kriterijumi, koji se temelje na osnovnim principima Društvenog dogovora o kriterijumima za ostvarivanje investicione politike, potpisanog u Beogradu, predstavljaju osnovu za razmatranje i selekciju investicionih projekata, kako bi se za realizaciju izabrali oni najefikasniji i u svakom pogledu opravdani. Komora takođe radi na pripremi metodoloških uputstava za izradu i ocenu investicionih programa, što će za organizacije udruženog rada biti od značajne pomoći u planiranju i realizaciji investicija.

Pored pomoći organizacijama udruženog rada u pripremi investicionih projekata, privredne komore se mogu (a to su i do sada činile) u punoj meri angažovati i u procesu realizacije investicija, da bi doprinele povećanju efikasnosti realizacije investicionih projekata. Osim analize problema i nedostataka koji se javljaju u procesu ostvarivanja investicionih projekata i stručne pomoći organizacijama udruženog rada, naročito je značajna aktivnost komora u koordiniranju poslova sa drugim službama i institucijama koje učestvuju u realizaciji investicija i utiču na tok ovog procesa.

Pri razmatranju mogućnosti učešća privrednih komora u procesu realizacije investicija ističemo da je Privredna komora Beograda u minulom razdoblju dosta radila na praćenju realizacije investicija i istraživanju i analiziranju problema koji se javljaju u ovom procesu. Osnovni cilj je bio pronaći mogućnosti, odnosno preduzeti konkretne mere i akcije, kako bi se doprinelo što bržoj realizaciji investicija u našim organizacijama udruženog rada, a time i što većoj efikasnosti celokupnog procesa planiranja.

Da bi se dobili neophodni podaci, sa Institutom za ekonomiku industrije iz Beograda praćen je i analiziran proces realizacije više od trideset krupnih investicija u privredi Beograda. Zapazili smo mnoge probleme i slabosti i, nakon konsultacija i dogovora sa organizacijama udruženog rada, pripremili program mera i aktivnosti za otklanjanje uočenih nedostataka, kao što su: slaba priprema i izrada investicionih programa i investiciono-tehničke dokumentacije, duga i komplikovana procedura dobijanja raznih dozvola i saglasnosti; dug postupak odobravanja kredita, spora priprema građevinskog zemljišta za izgradnju objekata, veoma dug period gradnje usled različitih teškoća, nedostajanje stručnih kadrova u organizacijama udruženog rada koji bi se bavili problemima investicija itd.

Jedan od osnovnih problema koji se javljaju u procesu realizacije investicija je veoma dug period njihove aktivizacije. Sačinjena analiza pokazuje da ni jedan od posmatranih objekata nije završen u roku od godine dana, mada su dva bila predviđena da se realizuju za pola godine, a i pored toga što je veliki broj objekata relativno mali — vrednost nekih od njih ne dostiže ni 20 miliona. Većina objekata se gradi oko godinu i po dana, ali mnogi i dve i po do tri godine.

Od 30 analiziranih objekata samo je 9 završeno o roku, kod sledećih 9 zakašnjenja iznose od jednog do šest meseci, kod 8 objekata sedam do deset meseci, kod 3 objekta jedanaest do trinaest, a jedan kasni čak sedamnaest meseci. Za sve objekte bilo je predviđeno da njihova gradnja ukupno iznosi 62 godine, a trajala je punih 77 godina.

Prekoračenja planiranih rokova izgradnje u nas su relativno velika, mada su programirani rokovi često dugi. U nekim drugim zemljama, naročito privredno razvijenim zemljama na Zapadu, prekoračenja su daleko manja, a u velikom broju slučajeva striktno se poštuju predviđeni rokovi aktiviranja investicija. Prema nekim procenama, u pojedinim zapadnim zemljama stvarni aktivizacioni period za objekte u privatnoj svojini odstupa od programiranog samo u delu slučajeva, i to za 2—3%, a kod izgradnje objekata u takozvanoj javnoj svojini nešto više (na primer, u Italiji 10%).

Objekti čija vrednost čini svega 17,5% od ukupnih investicija aktivirani su u periodu od 2,5 godine. Približno jedna trećina objekata po vrednosti aktivirana je u roku od 3,4 do 4,1 godine, dok je gotovo 46% investicija aktivirano tek posle 4,5 godine.

Na objekte završene u predviđenom roku otpada svega 2,1 milijarda dinara, odnosno 22% od ukupnih ulaganja u svih 30 objekata; na objekte završene sa zakašnjenjem do jedne godine — 4,2 milijarde, odnosno 45%, a na one sa zakašnjenjem većim od godine dana — 3,1 milijarda, odnosno 33%, ukupno 78%.

Treba takođe istaći da je kod 20 od ukupno 30 analiziranih objekata došlo do prekoračenja predračunske vrednosti investicija. Nije bilo prekoračenja samo kod najmanjih investicija, dok su kod svih 10 najvećih, sem jednog objekta, prekoračenja veća i iznose 50 do 80%. Prosečno prekoračenje predračunske vrednosti za svih 20 objekata iznosi 45%.

Sporo aktiviranje industrijskih i drugih privrednih objekata je, gotovo po pravilu, imalo za posledicu prekoračenje predračunske vrednosti investicija i povećanje troškova izgradnje. Da bi se izgradnja uspešno okončala, bila su potrebna dodatna ulaganja. A to je značilo osigurati nove iznose novčanih sredstava koja pritiskuju robne tokove, uslovljavaju porast cena i poremećaje na tržištu, što je izazivalo mnoge teškoće.

Slabiji efekti investicija zbog kašnjenja, kao i sporog aktiviranja uopšte — znače, pre svega, gubitke u društvenom proizvodu, jer se nije na vreme počelo s proizvodnjom predviđenom investicionim programom.

Polazeći od procene doprinosa jedinice uloženih sredstava rastu društvenog proizvoda, ocenjujemo da se zbog zakašnjenja puštanja u pogon 21 analiziranog objekta mesečno gubilo 20 do 250 miliona dinara društvenog proizvoda, odnosno za 8,5 meseci prosečnog kašnjenja u aktiviranju investicija — više od dve milijarde dinara.

Ako bi se uzeli u obzir i gubici nastali zbog prekoračenja predračunskih vrednosti investicija u iznosu od tri milijarde dinara, tada bi ukupni gubici u društvenom proizvodu bili još veći. Da nije bilo prekoračenja, ove tri milijarde bi, racionalno investirane, mogle da donesu godišnje milijardu dinara društvenog proizvoda.

U toku je ostvarivanje programa mera i aktivnosti Privredne komore Beograda, što treba da doprinese efikasnosti investicija u našim organizacijama udruženog rada. Taj program je obuhvatio sve prethodno navedene osnovne uzroke i probleme koji se javljaju u realizaciji investicija, pa se nadamo da će ostvarivanje ovog programa doneti značajne rezultate. Na osnovu dosadašnjeg iskustva, a uz jasno izražene želje i potrebe privrede, nastaviće se aktivnost Komore na poboljšanju efikasnosti realizacije investicija, što je veoma važno za samoupravno planiranje, odnosno ostvarivanje planiranog.

Povezivanje nauke i privrede kao činilac samoupravnog planiranja

Samoupravno planiranje je veoma složen proces, čije je racionalno definisanje i ostvarivanje nezamislivo bez primene savremenih naučnih metoda. Zbog toga je učešće nauke, odnosno naučnoistraživačkih jedinica i organizacija u samoupravnom planiranju neophodnost koja se mora uzeti u obzir.

Pošto je utvrdila potrebe beogradske privrede za razvijanjem i korišćenjem naučnoistraživačkog rada, a kako je ogroman potencijal samostalnih naučnoistraživačkih organizacija i naučnih kadrova koncentrisan u Beogradu, Privredna komora Beograda već više godina intenzivno radi na stvaranju mogućnosti za veće korišćenje rezultata naučnoistraživačkog rada u privredi, kao i na povezivanju proizvodnih i naučnoistraživačkih organizacija. Cilj je da se uspostavi dugoročno povezivanje i saradnja naučnoistraživačkih i, pre svega, proizvodnih organizacija na rešavanju tekućih i razvojnih proizvodnih i poslovnih zadataka.

Znači, pored nastojanja da se rad naučnoistraživačkih organizacija usmeri na rešavanje konkretnih proizvodnih problema i da se rezultati naučnoistraživačkog rada što brže primenjuju u proizvodnji, Komora Beograda je podsticala i razvijanje zajedničkih aktivnosti na primeni i realizaciji planova razvoja. Pri tome je od posebnog značaja bila saradnja na istraživanju novih programa, koji čine osnov srednjoročnih planova proizvodnih organizacija. Pored toga, sarađivalo se i zajednički radilo na globalnim analizama prethodnih stanja i oceni razvojnih mogućnosti, na razvoju pojedinih proizvodnih i poslovnih funkcija, obuci kadrova (seminari i sticanje novih znanja u oblasti planiranja i investicija) i slično.

Da bi podstakla aktivnosti na povezivanju nauke i privrede i pomogla međusobnu saradnju u rešavanju problema razvoja, Komora je, pored angažovanja na iniciranju i organizovanju zajedničkih aktivnosti, u minulom periodu pokrenula inicijativu da se u Komoru učlane naučne institucije. Time su stvorene mogućnosti da se bliže upoznaju i brže uspostave poslovne veze i odnosi između privrednih i naučnoistraživačkih organizacija udruženog rada, naročito za dugoročno povezivanje na zajedničkim planovima i programima.

I mada su u dugoročnom povezivanju naučnoistraživačkih i privrednih organizacija udruženog rada i u angažovanju naučnoistraživačkih organizacija u pripremi i izradi srednjoročnih planova privrednih organizacija udruženog rada postignuti određeni rezultati, dugoročna saradnja i povezivanje nauke i privrede još nisu zasnovane na zajedničkim planovima i programima rada i razvoja i na dohodovnim odnosima. Određenih pokušaja u tom pravcu ima, ali ta aktivnost treba da se dalje razvija u narednom razdoblju, posebno u sadašnjem periodu priprema za srednjoročni plan 1981—1985. godine.

Privredna komora Beograda je u svom novom sadržaju rada i novoj organizaciji definisala mesto naučnoistraživačkih organizacija u Komori; na osnovi granskog udruživanja, one treba da se brže povezuju sa organizacijama udruženog rada iz privrede. Posebna pažnja biće poklonjena, u tom sklopu, podsticanju i organizovanju zajedničkog rada u pripremama za naredni srednjoročni plan, a i dugoročnom povezivanju na osnovi zajedničkih planova rada i razvoja. Dugoročno povezivanje proizvodnih i naučnoistraživačkih organizacija na temelju zajedničkih planova i programa rada i razvoja i na dohodovnim odnosima uslov je boljeg i bržeg korišćenja rezultatâ naučnoistraživačkog rada u privredi, pa prema tome i jedan od osnovnih uslova razvoja privrednih organizacija udruženog rada. Zbog toga je Komora aktivnost u ovoj oblasti uvrstila među svoje najvažnije zadatke, koji će biti ostvareni u okviru priprema za donošenje srednjoročnog plana za period 1981—1985. godine.

Tihomir Đokanović

Ekonomska saradnja zemalja u razvoju

Istorijski posmatrano, moglo bi se, u širem smislu, reći da su postojala i da još postoje dva tipa međunarodnih ekonomskih odnosa: dosadašnji, zasnovan na tržišnom mehanizmu kao osnovnom regulatoru razvoja odnosa, i novi međunarodni ekonomski poredak, koji se tek stvara i koji se nužno mora izgrađivati na temeljima međusobnog dogovaranja i uzajamne saradnje.

Kod prvog tipa međunarodnih ekonomskih odnosa ekonomski odnosi između različitih subjekata objektivizirani su posredstvom tržišta, naime, mehanizam delovanja tržišta opredeljivao je interese zemalja učesnica. Na principu pravne jednakosti dejstvovao je tržišni mehanizam i njegovom igrom su se ekonomske jednakosti pretvarale u ekonomske nejednakosti. Posledice toga su današnje ogromne razlike u posedovanju ekonomskog bogatstva i moći među zemljama. U ovoj fazi razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa nije se govorilo o međunarodnoj ekonomskoj saradnji, već o razvijanju ekonomskih odnosa sa inostranstvom na osnovi tržišnih zakonitosti i recipročnih interesa određenih subjekata.

Krupne promene posle drugog svetskog rata, koje su izražene i u pojavljivanju novih subjekata u međunarodnoj zajednici (socijalističke i novooslobođene zemlje), kao i kriza koja je izbila u kapitalističkom tržišnom mehanizmu, uslovljavali su promenu ovog tipa međunarodnih ekonomskih odnosa. U celini slabe tržišni mehanizam i njegove funkcije, a začinje se relativno novi oblik razvijanja ekonomskih odnosa u obliku bilateralne i multilateralne ekonomske saradnje.

U ovom drugom tipu međunarodnih ekonomskih odnosa koji nastaje i čija struktura se postepeno formira ekonomski odnosi među različitim subjektima (pre svega, između država i regiona) uspostavljaju se na osnovi međusobnog sporazumevanja i dogovaranja. Razume se, ovaj tip odnosa još nije objektiviziran niti do kraja izgrađen. U sadašnjem trenutku on je više negacija prvog i određena anticipacija novog. No, polazeći od prevaziđenosti klasičnih međunarodnih ekonomskih odnosa i protivrečnosti koje se sve snažnije ispoljavaju između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju (koje su i uslovile pokretanje akcije za menjanje postojećeg i izgradnju novog ekonomskog poretka), osnova budućih ekonomskih odnosa mora biti sve više saradnja na temelju uzajamnog dogovaranja.

Taj novi oblik ekonomske saradnje morao bi biti širi od tržišnog, jer se delom javlja kao njegova negacija, a svojom strukturom obuhvata širi spektar međudržavnih odnosa (ne samo ekonomske odnose, kao dosadašnji oblik). Pa ipak, proces ekonomske saradnje je lakše definisati sa gledišta obuhvatanja pojedinih vrsta ekonomskih odnosa nego sa stanovišta uslova realizacije te saradnje. Prema tome, iako je međunarodna ekonomska saradnja nastala tokom posleratnog razvitka međunarodnih ekonomskih odnosa, ona još nije dobila zadovoljavajuće pojmovno objašnjenje, ako se izuzme ono da se po svojoj suštini ne može izjednačiti sa tržišnim kriterijumima, koji su bili dominantni u prethodnim oblicima ekonomske saradnje.

U savremenim odnosima međunarodne ekonomske saradnje moralni faktori, kao pokretači određenih akcija, dobijaju izuzetan značaj. Oni bi morali sve više da podstiču širenje ekonomskih odnosa, naročito između ekonomski razvijenijih zemalja i zemalja u razvoju, radi prevazilaženja postojećih neravnomernosti. I koncepcija novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao platforma za izgradnju novog tipa međunarodnih ekonomskih odnosa, uključuje stoga šire kriterijume za zasnivanje i održavanje ekonomskih odnosa među zemljama.

Jedan od bitnih zahteva novog međunarodnog ekonomskog poretka jeste pokretanje akcije za pravičniju preraspodelu materijalnog bogatstva i moći u savremenoj svetskoj zajednici. Polazeći od sadašnje strukture međunarodnih ekonomskih odnosa, taj cilj se može ostvariti na dva načina: konfrontacijom razvijenih i nerazvijenih ili njihovom uzajamnom saradnjom.

Prvi način bi sasvim sigurno produbio postojeće protivrečnosti, koje su inače posledica nametnutih odnosa. Naime, dominantna snaga razvijenih je i dovela do sadašnje raspodele bogatstva koja se pokazuje kao neodrživa i kao smetnja daljem razvoju međunarodnih ekonomskih odnosa. Polazeći od međuzavisnog razvitka zemalja u savremenoj međunarodnoj zajednici, saradnja se nameće kao jedini pravilan put razvoja za sve zemlje.

Međutim, ima shvatanja čiji nosioci, polazeći od učestalih poremećaja u savremenim ekonomskim odnosima, zastupaju, kao vid odbrane od tih poremećaja, povlačenje i izolacionizam u uverenju da će se tako sprečiti prenošenje tih negativnih tendencija iz drugih zemalja. Međuuslovljenost savremenog ekonomskog razvoja čini ovu tezu neprihvatljivom, jer je u savremenoj međunarodnoj podeli rada nemoguće samo na temelju nacionalnih mogućnosti stvoriti optimalne uslove za razvoj u tako širokim oblastima kao što su proizvodnja sirovina, energije, hrane i industrijskih proizvoda, a ujedno obezbediti i efikasan prijem informacija itd. Sigurno bi u tom slučaju štete od vlastitog zatvaranja bile veće nego one koje nastaju kao posledica dejstva međunarodnog tržišnog mehanizma.

Kada se govori o neophodnosti prestrukturiranja međunarodnih ekonomskih odnosa od klasičnih ka novim, treba imati na umu da će to biti dug i složen proces. I to ne samo zato što prvi tip odnosa prevashodno polazi od sebičnih ekonomskih interesa nego i stoga što su (iako se usled krupnih poremećaja u postojećem poretku priznaje neophodnost njegove promene) konkretni stavovi o načinu i strukturi promena još međusobno dosta udaljeni. Naime, zajednički interes, koji bi morao biti osnova promena, različito shvataju razvijene zemlje i zemlje u razvoju. Za prve — prihvatljive su samo one promene koje odgovaraju trenutnom interesu domaće privrede; za druge — prihvatljive su promene koje, pored interesa nacionalne privrede, podrazumevaju i solidarnost u širim okvirima svetske zajednice, to jest solidarnost u ekonomskom razvoju koja će, ukoliko bude dugoročna, biti od velike koristi i nacionalnim interesima. (Solidarnost, osim toga, u savremenim uslovima znači podršku miru i stabilnosti u razvoju svetske privrede, što odgovara svim subjektima u svetskoj zajednici.)

Osnove i uslovi razvoja međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju

Počeci konstituisanja

Ekonomska saradnja među zemljama u razvoju ima izuzetan značaj za brži razvoj privrede ovih zemalja. Ona je po svom nastanku tesno vezana za unapređenje ekonomskih odnosa, ne samo između ovih zemalja nego i za razvijanje svih drugih (političko-sportskih i kulturnih) odnosa u široj međunarodnoj zajednici.

Kada se ističe da je razvoj međusobne ekonomske saradnje vezan za brži razvoj zemalja u razvoju time se ukazuje na to da se ovaj oblik ekonomskih odnosa počeo razvijati onda kada su se zaoštrili ekonomski odnosi u svetu i kada je položaj zemalja u razvoju postao teži. Osim toga, razvoj ovog oblika ekonomskih odnosa počinje da prevazilazi klasične međunarodne ekonomske odnose. U ovom obliku ekonomskih odnosa začinje se stvaranje novih ekonomskih odnosa u svetu. Zato i osnove za izgradnju ovih odnosa nalazimo u dokumentima međunarodnih konferencija nesvrstanih zemalja.

U Povelji o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao sintezi dosadašnjih akcija nesvrstanih zemalja, dati su u tom smislu konkretni predlozi i utvrđeni principi na kojima se može, uz saglasnost i zajedničku akciju razvijenih i ekonomski nerazvijenih zemalja, pristupiti izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao i rešavanju problema nejednakog ekonomskog razvitka svetske privrede.

U toj akciji zemlje u razvoju su se snažno angažovale i odlučne su da, ličnim naporima i uz pomoć ostalih zemalja, maksimalno mobilišu sopstvene ljudske i materijalne potencijale za ubrzanje svog ekonomskog preobražaja.

Objedinjavanje nacionalnih snaga i međusobno povezivanje zemalja u razvoju, u formi uzajamne ekonomske i političke saradnje, predstavlja relativno nov i savremeni oblik njihove borbe za prevladavanje postojećeg nepovoljnog stanja i istovremeno napor usmeren ka izgradnji drugih oblika društvenog života.

Na ovaj vid uzajamne ekonomske saradnje sve češće pozivaju i međunarodne konferencije zemalja u razvoju. Tako se, na primer, počev od Konferencije nesvrstanih u Lusaki (prvi put), preko Konferencije o trgovini i razvoju u Čileu, sve do Alžirske konferencije i Konferencije nesvrstanih u Kolombu, sve više insistira na »razvijanju intenzivnije ekonomske saradnje između samih zemalja u razvoju«, kao na relativno novom i značajnom faktoru koji dugoročno može delovati pre svega na brži preobražaj privrednih struktura zemalja u razvoju, a i doprinositi stvaranju osnova za uvođenje nove podele rada između njihovih privreda.

Stvaranje uslova za uzajamnu ekonomsku saradnju

Sama ekonomska saradnja među zemljama u razvoju nije mogla da se razvije pre nego što su obezbeđeni određeni interni i eksterni uslovi za njeno uspostavljanje. O toj saradnji je u suštini bilo moguće govoriti tek kada su zemlje u razvoju stekle nezavisnost i kada su konsolidovale svoj društveno-ekonomski razvitak.

Osim tih, svakako najbitnijih uslova za uspostavljanje međusobne saradnje, može se reći da do nje dolazi tek onda kada

su se političke veze i odnosi zemalja u razvoju uspostavili i institucionalizovali preko pokreta nesvrstanosti, u sklopu kojeg su ti odnosi saradnje održavani i razvijani na periodičnim konferencijama i skupovima.

Razvoj ekonomske saradnje među zemljama u razvoju uslovljen je i stepenom razvijenosti njihovih privreda. Može se reći da su do sada neke zemlje u razvoju već uspele da razviju određene oblike industrijalizacije privrede i ima mogućnosti za takvu proizvodnju; neke od tih zemalja, opet, raspolažu velikim prirodnim bogatstvima; u drugim zemljama su relativno više razvijeni raznoliki oblici opšteg i stručnog obrazovanja itd. Prema tome, postoje i objektivni uslovi da se određeni oblici saradnje među zemljama u razvoju pažljivo planiraju. Prema tome, međusobna ekonomska saradnja zemalja u razvoju nudi širok spektar područja i oblasti u kojima je moguće razviti pojedine oblike saradnje i pokrenuti zajedničke akcije radi postizanja određenih ciljeva ili zadovoljavanja zajedničkih interesa.

No pri tom se ne sme gubiti iz vida ni razvoj ovih zemalja u prošlosti, koji se javlja i kao otežavajući faktor pri planiranju same te saradnje. Tako, na primer, neposredno posle sticanja političke nezavisnosti nisu postojali, tako reći, ni unutrašnji ni spoljni uslovi za razvoj takve saradnje. Kao što je poznato, nacionalne privrede bivših kolonija razvijale su se u prošlosti po shemi kapitalističke međunarodne podele rada, prema kojoj su kolonije, uglavnom, razvijale samo one sektore privrede koji su imali dopunsku, snabdevačku funkciju prema razvijenim industrijskim centrima. Usled dejstva takve politike ekonomskog razvitka u prošlosti, nasleđena je veoma nerazuđena struktura privrede u ovim zemljama (osim poljoprivrede bila je razvijena još samo proizvodnja sirovina i izvesni oblici ekstraktivne industrije).

Robna razmena se jednostrano razvijala, u pravcu kolonija — metropola, pa su i saobraćajnice izgrađivane u skladu s takvom orijentacijom. Finansijska i bankarska mreža su, takođe, obuhvatale samo ovu strukturu i ove pravce robne razmene, tako da se plaćalo u moneti zemalja metropola, čija je valuta bila istovremeno i obračunsko i platežno sredstvo. Zbog takve, iz prošlosti nasleđene strukture ekonomskih odnosa koji su uspostavljeni između kolonija i metropola, još dugo će novooslobođene zemlje u ekonomskoj sferi, i posle sticanja političke nezavisnosti, praktično zadržati gotovo iste oblike i ekonomske veze[1] sa bivšim metropolama. A one će takvu njihovu ekonomsku zavisnost obilno zloupotrebljavati i neokolonijalističkom politikom praktično održavati *status quo*.

Ranije nametnuta ekonomska zavisnost zemljama u razvoju od strane bivših metropola postaće i osnovna poluga u strategiji

---

[1] Novooslobođene zemlje i danas 80% svoje robne razmene ostvaruju sa bivšim metropolama.

neokolonijalizma da zemlje metropole, prilagođavajući se novim uslovima, sačuvaju svoje ranije privilegije i nesmetano nastave eksploataciju prirodnog bogatstva i jeftine radne snage i u novooslobođenim zemljama. Otuda se uspostavljanje i razvijanje čvršće međusobne saradnje zemalja u razvoju shvata ne samo kao faktor optimalnog korišćenja njihovih proizvodnih potencijala, bržeg privrednog preobražaja i potpunijeg zadovoljenja novijih potreba, nego i kao ukidanje njihove ekonomske i političke zavisnosti, inače posledice njihove nerazvijenosti u prošlosti. Širenje njihove ekonomske saradnje neizbežno će proširivati i strukturu međusobnih ekonomskih veza i doprineti ravnomernijem ekonomskom razvoju.

Kada se steknu uslovi za realizaciju uzajamne ekonomske saradnje zemalja u razvoju, postaviće se pitanje obima, oblika i izbora domena koji pružaju najpovoljnije mogućnosti za razvoj saradnje. (Ovo zbog toga što svaka saradnja sigurno ne može podjednako uspešno da doprinese postizanju ciljeva, zbog čega do saradnje i dolazi.) Tako su, na primer, određeni vidovi ekonomske saradnje, koje su do sada uspostavile zemlje u razvoju, nastali pod uticajem akcija bivših kolonijalnih velesila, pa su bili prvenstveno uključeni u sistem ekonomskih veza između bivših kolonija i razvijenih industrijskih zemalja.[2]

Kada se analiziraju dosadašnji oblici ekonomske saradnje među zemljama u razvoju, može se zaključiti da je ta saradnja, osim određenih izuzetaka, dobrim delom uspostavljena pod uticajem bivših kolonijalnih zemalja i otuda bila pod neokolonijalističkom dominacijom.

U doktrinarnom pogledu neki oblici dosadašnje saradnje među pojedinim zemljama u razvoju zasnovani su i inspirisani liberalističkom koncepcijom ekonomskog razvitka, prema kojoj je određenom saradnjom trebalo stvoriti uslove za slobodan promet robe, kapitala i radne snage. Ekonomska saradnja i kooperacija među zemljama u razvoju, koje počivaju na tim principima, nisu — sasvim razumljivo — ispunile očekivanja. Tako koncipirana, ona ne samo da nije stvorila uslove za brži ekonomski preobražaj nego je kolonijalnim silama omogućavala da i dalje zadrže svoje ranije pozicije u privredi zemalja u razvoju. To je istovremeno izazivalo i određeno nepoverenje i otpor pojedinih zemalja u razvoju. Otuda se nametnula neophodnost iznalaženja adekvatnijih oblika i obezbeđivanja uslova za razvijanje takve ekonomske

[2] Takvi su, pre svega, oblici saradnje institucionalizovani kroz regionalne ekonomske ugovore (primer pridruženih francuskih bivših kolonija); zatim, regionalna saradnja koju podstiču neke multinacionalne kompanije, kako bi se pod njihovim uticajem našle i pojedine zemlje u razvoju; osnovane zajedničke asocijacije proizvođača pojedinih sirovina ili gotovih proizvoda pod neposrednim su uticajem pojedinih multinacionalnih kompanija (na primer, Međunarodna asocijacija za proizvodnju šećera, jute i čaja, sa sedištem u Londonu).

saradnje, na osnovama ravnopravnosti i uzajamne pomoći, koja bi doprinela bržem stvaranju uzajamnog poverenja među samim zemljama kooperantima i čvršćem povezivanju njihovih ekonomskih potencijala.

Značaj razvijanja čvršće međusobne ekonomske saradnje

U savremenim uslovima razvoja svetske privrede proces ekonomskog povezivanja je potenciran i podruštvljavanjem privrede, razvojem tehnologije i racionalnijim korišćenjem proizvodnih snaga. Otuda, kada je reč o ekonomskom povezivanju danas,[3] treba istaći da čvršće međusobno povezivanje zemalja u razvoju ne diktiraju isključivo politički razlozi. Kao što se u celom svetu, sasvim opravdano, razmišlja o ekonomskom grupisanju, pre svega u regionalnim okvirima, isti taj imperativ nalaže i zemljama u razvoju da razmotre uslove za čvršće međusobno povezivanje.

Razvijanje čvršće ekonomske saradnje među zemljama u razvoju ima dva osnovna motiva, koji se, u krajnjoj liniji, i dodiruju i prožimaju. Reč je o tome da se čvršćim međusobnim ekonomskim povezivanjem stvaraju bolji uslovi za njihov ukupni ekonomski razvitak, za bolje korišćenje njihovih ljudskih i materijalnih resursa, a, s druge strane, razvijajući pojedine oblike međusobne ekonomske, političke i kulturne saradnje, ove zemlje istovremeno kidaju spone svoje tradicionalne vezanosti i zavisnosti od bivših kolonijalnih centara, zbog čijeg štetnog dejstva se i danas mnoge od njih nalaze u neravnopravnom položaju.

Sam proces ekonomskog povezivanja doprineće, pre svega, bržoj diverzifikaciji privrednih struktura zemalja u razvoju. U tom cilju, pored bilateralnog povezivanja, treba istaći da će porast proizvodnje i širenje ekonomske saradnje omogućiti, kao što je slučaj u ostalim delovima svetske privrede, obezbeđivanje uslova za širu proizvodnju i kooperaciju, kao i stvaranje širih potrošačkih tržišta. Dakle, otvoriće se procesi određenog povezivanja pojedinih nacionalnih privreda u širu celinu, na bilateralnim ili regionalnim osnovama. Prema tome, svaka zemlja će neizbežno težiti, u sopstvenom interesu, za prevazilaženjem lokalnih granica. Zbog posebnih interesa svake zemlje još intenzivnije će se uspostavljati novi oblici integracije i međusobne ekonomske saradnje, što odgovarajućim merama tih zemalja treba samo ubrzavati.

Razvijajući pojedine oblike proizvodne saradnje i industrijske kooperacije, zemlje u razvoju će sužavati i dosadašnju struk-

[3] Regionalno povezivanje u oblasti privrede i politike karakteristično je za posleratna kretanja u svetskoj privredi uopšte. Samo povezivanje se ostvaruje u raznim vidovima. U nekim regionima ono obuhvata oblast trgovine i prometa (ZET), a u drugima — područje kooperacije i proizvodnje (SEV).

u međunarodne kapitalističke podele rada i stvarati novu pod :ajem novih ekonomskih i političkih odnosa u svetskoj zajed- , a na principima novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Kada se ističe značaj unapređenja međusobne ekonomske adnje zemalja u razvoju postavlja se i pitanje: na čemu se ona niva i od kojih faktora ona stvarno zavisi?

Pre svega, ona se zasniva na saznanju o tome da se zemlje azvoju u borbi za svoj brži preobražaj moraju oslanjati pre ga na sopstvene snage. Pored oslanjanja na sopstvene snage ιogućnosti, čvršća međusobna ekonomska saradnja pretpostav- i pružanje uzajamne ekonomske pomoći, na principu široke ιdarnosti, a u cilju jačanja ekonomske i političke nezavisnosti.

S druge strane, nužnost čvršćeg ekonomskog povezivanja ıalja u razvoju izazvana je i sve većim pritiskom većine razvi- ih industrijskih zemalja, koje nastoje da u ovim zemljama eđenim akcijama i ucenama sačuvaju svoje nekadašnje poli- ke i ekonomske privilegije. Takav pritisak se manifestuje i u anju i akcijama industrijski razvijenih zemalja na međunarod- 1 konferencijama[4] na kojima se razmatraju goruća pitanja od h rešenja neposredno zavisi brži ili sporiji razvitak zemalja u voju.

Prema tome, usled inertnosti i nespremnosti razvijenih, što azi do punog izražaja na međunarodnim konferencijama, same nlje u razvoju neminovno moraju ulagati napore za otklanjanje onomskih teškoća, što ih i upućuje na pojačanu međusobnu onomsku saradnju, kao na realan faktor određene snage koja može kanalisati u pravcu razrešavanja njihovih gorućih proble- ι razvoja.

Konačno, čvršća međusobna ekonomska saradnja zemalja u :voju proističe i neposredno se uklapa u okvire uspostavljanja vog međunarodnog ekonomskog poretka u svetu, čiji principi ne no što inspirišu nego i pružaju čvrstu osnovu za jačanje te adnje. S druge strane, izgrađivanje sistema saradnje na novim ıovama predstavljaće istovremeno i primer kako treba graditi nose među zemljama u svetskoj zajednici.

oblemi i perspektive konstituisanja širih oblika :đunarodne ekonomske saradnje

.onomska saradnja u uslovima međuzavisnog razvoja u savre- :noj svetskoj zajednici, pri delovanju objektivnog zakona inter- cionalizacije i podruštvljavanja proizvodnih snaga i svetske pro-

[4] Na konferencijama Sever — Jug u Parizu, pa i na drugim među- rodnim konferencijama (na primer, UNCTAD-a) industrijski razvijene nlje ne samo da nisu pokazale spremnost da doprinesu bržem reša- nju ovih pitanja nego su otezanjem i opstrukcijama paralisale rad ih skupova.

izvodnje uopšte, postaje neophodan proces uzajamnog povezivanja kako na bilateralnoj tako i na regionalnoj i multilateralnoj osnovi. Intenzivnija ekonomska saradnja se, prema tome, danas javlja kao posledica objektivnog razvoja svetskih proizvodnih snaga, a ostvaruje se neprestano, kako je već rečeno, u različitim regionima i između pojedinih ekonomskih celina i sektora u svetskoj zajednici. Pri tome samu saradnju iniciraju i podstiču različite ideologije i društvene snage.

No upravo okolnost da ovakvo ekonomsko udruživanje i povezivanje u različitim oblicima i na različitim nivoima podstiču različite društvene snage, često oportunih usmerenja i interesa, daje ovim procesima poseban karakter i određuje njihove ciljeve. Do ekonomskih povezivanja danas, naime, pretežno dolazi u okvirima određenih društveno-ekonomskih sistema, u čijim granicama se i sami ciljevi povezivanja ostvaruju.

Ekonomske integracije u okviru razvijenih kapitalističkih zemalja su svojim dosadašnjim delovanjem ostvarivale svoje ciljeve i interese na štetu trećih zemalja. One su nastojale da uvećaju svoje industrijske potencijale zatvaranjem granica za uvoz stranih roba i kapitala iz drugih proizvodnih centara, a svojim izvozom i odgovarajućim instrumentima podsticaja vršile su istovremeno pritisak radi osvajanja stranih tržišta i plasmana sopstvenih proizvoda i kapitala.

S druge strane, istočnoevropska ekonomska integracija (SEV) prvenstveno je konstituisana i organizovana radi unapređenja privrednog razvoja samih socijalističkih zemalja, i po svom ustrojstvu nije otvorena za širu i potpuniju ekonomsku saradnju sa zemljama u razvoju, iako zemlje-članice SEV-a sa ovim zemljama razvijaju u značajnoj meri ekonomske odnose. Međutim, SEV, kao istočnoevropska integracija, po svom statutu i unutrašnjem ustrojstvu, usmeren je pre svega na ekonomsku saradnju među državama-članicama.

Savremene odnose u svetskoj privredi, osim formalne zatvorenosti pojedinih integracionih celina, karakteriše i veoma velika zatvorenost pojedinih tržišta i proizvodnih centara, do koje je došlo usled uvođenja protekcionističkih i interventnih mera od strane velikog broja država. Takva ekonomska politika, sasvim razumljivo, sprečava širenje ekonomske saradnje i nanosi najveću štetu zemljama koje su izvan pomenutih ekonomskih grupacija, to jest nesvrstanima i većini zemalja u razvoju.

No i u slučaju uspostavljanja određenih ekonomskih odnosa, industrijski razvijene zemlje insistiraju na tome da se oni zasnivaju na principu striktnog reciprociteta, što ima nepovoljno dejstvo na zemlje sa nižim stupnjem ekonomskog razvitka. Tako se ovaj princip — koji u nekom drugom slučaju može biti ispravan — u ekonomskim odnosima između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju uvek primenjuje isključivo na štetu ovih drugih.

Na usporavanje ekonomskog razvoja i privrednog preobra-aja zemalja u razvoju, odnosno na pogoršavanje njihovog polo-aja u svetskoj privredi, takođe utiču i multinacionalne kompanije njihove filijale. Naime, ove kompanije, nastale na bazi koncen-racije međunarodnog kapitala, još imaju bitnu ulogu u privreda-na zemalja u razvoju, eksploatišu njihova prirodna bogatstva i neposredno otežavaju razvoj mnogih privrednih grana i sektora.

Delujući upravo sa pozicija međunarodnih monopola, ove kompanije posreduju u kupovini i prodaji između samih zemalja u razvoju, s jedne, i ovih i industrijskih zemalja, s druge strane. Pri tome ostvaruju veoma velike marže od ovakvog posredovanja i visoke profite od kapitala uloženih u privrede ovih zemalja. Raspolažu celom bankarskom mrežom, pa se i sve isplate vrše preko ovih kompanija, jer su same zemlje u razvoju međusobno nepovezane i nemaju sopstvene banke.

Multinacionalne kompanije, isto tako, forsiraju samo one sektore privrede u zemljama u razvoju za čije su jačanje neposredno zainteresovane, čime ozbiljno remete skladan ekonomski razvoj ovih zemalja. Eksploatacijom privrednog bogatstva i korišćenjem ljudskih resursa multinacionalne kompanije vrše i transfer ogromnog dela nacionalnog bogatstva iz zemalja u razvoju u svoje metropole.

Pored toga što ih ekonomski eksploatišu, multinacionalne kompanije svoje dominantne pozicije u privredama zemalja u razvoju koriste i za mešanje u unutrašnje stvari ovih zemalja, ugrožavajući tako i njihov politički suverenitet. Otuda se s pravom upozorava na to da multinacionalne kompanije i njihovo delovanje u privredama zemalja u razvoju predstavljaju u savremenim uslovima jedan od bastiona neokolonijalizma.

Dosadašnja analiza položaja zemalja u razvoju u savremenoj svetskoj privredi i uticaj međunarodnih odnosa na uslove njihovog razvitka ukazuju na to da je uspostavljanje i jačanje uzajamne ekonomske saradnje zemalja u razvoju[5] danas ne samo objektivno nužno, usled delovanja opšteg zakona podruštvljavanja savremene svetske proizvodnje, već je to i pouzdan način za razbijanje njihove izolacije u okvirima svetske privrede, do koje je došlo dejstvom autarkije i protekcionizma koji su prema njima sprovodile na prvom mestu razvijene industrijske zemlje.

---

[5] Međusobna saradnja zemalja u razvoju je ne samo njihova unutrašnja i spoljna potreba, već ih na to poziva i Povelja o pravima i dužnostima država, u članu 23: »Da bi mobilisale svoje ljudske efekte i materijalne izvore, zemlje u razvoju moraju pojačati obim razmene kako bi ubrzale svoj ekonomski i socijalni razvoj.«

Kada je reč o proklamaciji principa neophodnosti čvršće međusobne saradnje nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, može se istaći da u tom pogledu samit nesvrstanih u Lusaki predstavlja zaokret u doktrini nesvrstanih. Naime, od tog sastanka počinje da se jače naglašava ne samo solidarnost nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju prema industrijski razvijenim zemljama nego i u međusobnim odnosima.

Međutim, u uspostavljanju međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju javljaju se i određene teškoće.

Pre svega, činjenica je da ekonomska saradnja među zemljama u razvoju u principu nema dužu tradiciju, pa se može i danas, sa malim izuzecima, smatrati gotovo nerazvijenom. Zbog svog položaja u prošlosti, kada su bile ekonomski privesci svojih metropola, zemlje u razvoju nisu ni mogle između sebe razvijati ekonomsku saradnju.

No ni sadašnji obim i struktura međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju ni izdaleka ne odgovaraju realnim ekonomskim mogućnostima ovih zemalja,[6] njihovim potrebama a ni stepenu političke povezanosti koji su dostigle i ostvarile u okviru pokreta nesvrstanih.

Prevazilaženje parcijalnih oblika i borba za razvoj multinacionalnih oblika ekonomske saradnje

Međunarodna ekonomska saradnja danas se razvija gotovo u svim delovima sveta i među različitim ekonomskim i političkim strukturama. Razumljivo je da usled različitih podela u svetu i ona nosi slična obeležja. Njeno je osnovno obeležje određena zatvorenost, ograničavanje na regionalne okvire, što je uslovljeno više političkim nego ekonomskim faktorima. Otuda uspostavljanje šire međunarodne ekonomske saradnje, na osnovama novog međunarodnog ekonomskog poretka, znači upravo napuštanje regionalnih okvira i međusobno povezivanje razvijenih i ekonomski manje razvijenih zemalja. U savremenim uslovima, međutim, naročito su razvijeni određeni oblici saradnje među zapadnoevropskim zemljama u okviru različitih organizacija (OECD, na primer); istočnoevropskih socijalističkih zemalja u okviru SEV-a, kao i saradnja među pojedinim zemljama u različitim delovima sveta. Među samim zemljama u razvoju, međutim, usled istorijskih uslova njihovog razvoja, ta saradnja je tek u začetku.

Radi objektivnijeg sagledavanja realnih uslova saradnje među zemljama u razvoju treba istaći i činjenicu da su se posle sticanja političke nezavisnosti i tokom relativno kratkog perioda života i razvoja u tom statusu, i pored jedinstva koje ih povezuje u zajedničkoj borbi za izvojevanje ekonomske nezavisnosti, između pojedinih zemalja ispoljile i određene razlike, mahom vezane za karakter i model njihovog sadašnjeg i budućeg društveno-ekonomskog razvitka, pa su izbili i određeni međusobni sporovi oko teritorijalnih granica, političkih opredeljenja itd. Naravno, te rasprave i sporove često produbljuju i raspiruju nosioci neokolonijalističke politike, koji nastoje da u tim zemljama ponovo nađu

---

[6] Samo 21% od svoje ukupne robne razmene zemlje u razvoju realizuju u okviru međusobne saradnje.

a neokolonijalistička uporišta. Postavlja se, u vezi s tim razli-
.a (imajući na umu i one koje nisu navedene), pitanje stvarnog
ıeta i realnih mogućnosti razvijanja međusobne saradnje ze-
ja u razvoju. Postoje li, naime, za razvijanje te saradnje realne
;ućnosti i da li ima dovoljno motiva da se u njenoj realizaciji
ıžuju određene snage i odgovarajuća sredstva? I kakav bi mo-
biti karakter te saradnje da bi njeno ostvarivanje odgovaralo
ovnoj orijentaciji politike nesvrstanih zemalja, to jest izgradnji
ih odnosa u savremenoj međunarodnoj zajednici?

Kada se razmatra pitanje uzajamne saradnje i intenzivnijeg
ezivanja zemalja u razvoju u savremenim uslovima, imaju
ıa umu, osim ciljeva pokreta nesvrstanih, i akutna ekonomska
ıacija u ovim zemljama i stanje u međunarodnoj zajednici u
:m smislu. Naime, međunarodna zajednica je još podeljena,
vorena u određene ekonomske grupacije, a razvoj ekonomskih
a između zemalja sprečavaju veštačke barijere i zaštitne mere
triktivne politike država.

Iako su mehanizmi i čvrstina blokova, pod uticajem doktrine
ıktivnoj miroljubivoj koegzistenciji, znatno popustili u odnosu
raniji period hladnog rata, blokovi u međunarodnim ekonom-
m odnosima ne samo što nisu iščezli nego se bore za održa-
ıje starih principa. Osim toga, u uslovima savremenih kriznih
remećaja u svetskoj privredi svaka ekonomska grupacija traži
šenje svojih problema unutar bloka ili na štetu drugih zemalja,
ko bi se optimalnija rešenja mogla naći u drugačijoj konstela-
i međusobnih veza sa ostalim delovima sveta. U takvoj situaciji
nesvrstane zemlje traže određena rešenja na osnovi među-
bne saradnje. Ovo utoliko pre što, uprkos svim razlikama koje
stoje među pojedinim zemljama, njih ipak povezuju — kako je
istakla Indira Gandi, bivši indijski premijer — »prošlost, sada-
jost i budućnost«. Pri tome treba naglasiti da osnovna ideja
kreta nesvrstanosti nije zatvaranje u grupe, već suzbijanje pode-
enosti u savremenoj svetskoj privredi i zajednici uopšte. Ravno-
avna međusobna saradnja trebalo bi da bude jezgro oko kojeg
se postepeno formirati novi odnosi u svetskoj privredi.

• Nije reč, dakle, o stvaranju ni novih ekonomskih blokova ni
ıtvorenih tržišta. Naprotiv, tražeći nove impulse za dinamiziranje
ojih privreda, zemlje u razvoju treba da stvaraju nove prostore
nove resurse. Pri tome forme i modaliteti uspostavljanja i raz-
janja uzajamne ekonomske saradnje moraju biti, takođe, otvo-
eni i za druge zemlje, koje bi u njima, pod istim uslovima, našle
oj interes. Kada se govori o podjednakom interesu, misli se pre
vega na princip uzajamne ekonomske koristi i solidarne pomoći,
ne na jednostrani princip i logiku profita, koji su osnova uspo-
tavljanja ekonomske dominacije razvijenih zemalja, što je slučaj
a današnjim odnosima na svetskom tržištu.

Otuda, ukoliko se pokret nesvrstanih bude sve više afirmi-
ao kao širok okvir za ostvarenje međusobne saradnje svih zema-

lja na principima ravnopravnosti i uzajamne koristi, bez ugrožavanja bilo čijih interesa, uklanjaće se sve više i postojeće prepreke u razvijanju uzajamne saradnje u širim međunarodnim okvirima. U tom procesu će i ekonomski i politički blokovi ustupati sve veći prostor za uspostavljanje šire saradnje u svetskim razmerama.

A takva čvršća ekonomska saradnja doprineće povećanju proizvodne i ekonomske moći samih zemalja u razvoju, zatim unapređivanju saradnje između njih i industrijski razvijenih zemalja koja je dosad bila uglavnom jednostrana u pogledu koristi, kao i oslobađanju od pritiska industrijski razvijenih zemalja. Takva ekonomska saradnja, osim toga, uticaće i krčiti put ka uspostavljanju pravičnijih ekonomskih odnosa u svetu.

Ljubiša Georgijevski

Otvoreno pismo malograđaninu

Prisiljen da se bez prestanka gušim i udaram glavom u zidove tvog polimorfnog postojanja i suočen sa nimalo utešnom konstatacijom da ću ceo svoj život provesti samo u jalovoj nameri da začnem rušenje tvojih istorijskih i društvenih mimikrija, ipak sam rešio da ti objavim bespoštedan rat, optužujući te sledećim pitanjem: *Zašto se Revolucija najmanje dešava upravo u teatru?*

Znam, tvoje kao otvor poštanskog sandučeta tanke usne već ispisuju znak cinizma na jednom od mnogih tvojih lica, da bi unapred bagatelisale radikalnost mog pitanja. Ali prošlo je već više od trideset godina kako Revolucija teče i prevrednuje sve oblasti života, a ti si uspeo da joj zatvoriš vrata teatra i da je nateraš da se oseća kao uljez čim slučajno uđe u njega.

Ukoliko ova istina oboji pismo gnevom i ako ga pretvori u pamflet protiv tebe, ti se nećeš mnogo uzbuditi, zar ne? Pošto i mene samog možeš navesti kao usputnog krivca za ovo naše stanje. Nije bitno to da ćeš pri tom napraviti još jednu kolosalnu grešku, budući da ćeš globalno svakako biti u pravu! I opet ćeš dobiti nezasluženi aplauz, od kojeg već predugo živiš. Ali, i pored toga što ćeš ostati u pravu *per naturam suam*, rešio sam da se

obratim svim tvojim glavama i da pokušam da ih odrubim sv
jim stavovima o onome što ti tako lakomisleno nazivaš teatr
kao što sam to, uostalom, i do sada ja radio svim svojim preds
vama.

Pišem ti *otvoreno* pismo, prvo, zato što mi nisu svojstv
borbe »zatvorenog« tipa, drugo, zato što svaka objava rata treb
da bude otvorena i jasna svima i, treće — ne znam tvoju adres.
Kada bih pismo adresovao tvom birokratskom vidu, ti ga uopšt
ne bi otvorio. Čim bi video ko ti ga šalje, bacio bi ga u koš, je
ja nisam institucija koja deli unapređenja i odlikovanja, a i on
ko za tebe uopšte nisam bitan, osim kao izvor neprijatnosti. Ak
bih, pak, zbog nekog slučajnog mamurluka pogrešio i uputio
pismo na adresu tvoje ukočene i institucionalizovane svesti.
onde bi ono takođe bilo omalovaženo kao ekses »tamo nek
barabe...« Ako bih, sasvim slučajno, podlegao budalastoj na
i poslao ga tvojoj teatarskoj erudiciji, bio bih prisiljen — da b
ga razumeo — da ga prilagodim tvom kolosalnom neznanju.
još bih više pogrešio ako bih ga poslao nekoj od tvojih mnog
brojnih mimikrija, koje su do sada omogućavale da budeš *jock*
za sve situacije, jer pismo te ipak ne bi moglo stići (sudbina će te
ipak, stići) iz razumljivih razloga što ni jedna pošta na svet
nije dorasla frekvenciji tvojih mimikrija, pa bi ti s pravom
rekao poštaru: Ne, to nisam ja, to sam bio jučer, a sutra neć
biti ni ovo što sam danas, jer ću biti ono što sam bio juče! T
si često na nekom koktelu, pa sam u jednom trenutku pomisli
da ti pismo uruče tamo, sa viskijem, umesto badema. Ali, zašt
da ti pokvarim koktel, od kojeg je tvoj karijerizam toliko oček
vao? Ili, da ti ga možda podmetnem u slamaricu, pa da ga tamo
nađeš dok prebrojavaš svoje »bele pare za crne dane«, dok u
sitnosopstveničkom transu zbog materijalne sigurnosti sa lepom
perspektivom inventarišeš nataloženo debelo blago... O, ne
nemoj da se ljutiš! Nemoj da se ljutiš, jer je još rano za to, tek
ću ti doći glave! Tek ću ti kasnije dati sve šanse da se razbesniš
na mene i da odabereš različite pretnje kojima ćeš me zatrpati:
samo treba da rešiš, da odabereš stil: možeš mi zapretiti sa do-
zom otmenog belosvetskog intelektualca »koji mrzi ograničavanja
u stvaralaštvu«, ili, pak, na mene možeš podići debeo prst à la
Džugašvili, ili, opet, možeš jednostavno balkanski da mi uputiš
psovku sa dopunskim ubistvenim dejstvom? »E, gde su ona vre-
mena kada ni dim ne bi ostao od njega« — možeš sada reći.
Kaži, ukoliko te to teši. A dim je već odavno pušten sa lanca
razuma, koji svi okrivljujemo kao da je on za sve kriv, dok svi
mi (ti čučiš u svakom od nas) mastodontski taložimo holesterin u
svojim arterijama, gojimo se i podrigujemo od naših bajatih
ideja začinjenih lošim vinom, budući da parazitiramo na teatru i
živimo od njega dok histerično vrištimo da živimo — za njega!
Za svedoka uzimam našeg čoveka, malograđanine, iz čijeg mozga te
niko ni motkom ne može isterati, pošto si se u njemu ugnezdio
kao krpelj! I dok procesi njegovog klasnog osvešćivanja posvuda

amte, ti obilno polivaš vodom te vatre iz bunkera tvog bule-rskog pozorišta! Tako ti sipaš vodu u vino jedne plemenite tež-e, malograđanine, i cinički se smešiš kada se desi da zbog toga obiješ i društvena priznanja. Ali ne, ne želim da te ovim probu-m mamurnog iz zimskog sna, pa da ti umesto glave aktiviram enzorske makaze, kojima bi jednostavno bio zabranjen potrošač-i mentalitet u umetnosti. Problem je u glavi, ne u makazama. a zar više od dvadeset godina balkanske primitivne malogra-anske indoktrinacije, koja je bar u devedeset odsto slučajeva du-ala sa naših scena, raznoseći trulež tvog leša u raspadanju (zaista e predugo raspada, budi bar jednom dobar i priznaj to!), može a nestane jednim potezom makaza? Ti imaš mnogo glava, malo-rađanine. Mrdni malo njima i razmisli. Ali ne, ti ne želiš da mrd-neš ni jednom od njih, jer, ako mrdneš, sve će ti poispadati kao ubi paradentoznom sifilističaru. Za svedoka, malograđanine, uzi-nam i samog sebe, pošto sam i ja sâm, pokušavajući da tebe spalim, izgoreo u teatru. Za svedoka, znači, uzimam i svoj pepeo. A moj pepeo je objektivan, jer nikome nije rod, čak ni meni... Do đavola, ponekad se ni ja sam ne slažem i ne pristajem uz njega, kao što nikad ne pristajem uz tebe.

Sve je, malograđanine, započelo raskolom. Raskolom dana i noći, neba i zemlje, dobra i zla, vode i vatre, ja-svesti i kolektivnog uma, istine i laži, Zevsa i Prometeja, uma i gluposti, ropstva i slobode, lepog i ružnog, straha i nade... Započela je sukobom zastrašujuće lepote. A čovek je *bačen* usred tog sudara i prisiljen da pristane na pravila igre. I na njihov užas i na njihovu lepotu. Zbog toga je čovekov prvi i osnovni sloj, u stvari, i njegov najdeblji lanac neslobode. Taj ga lanac najčvršće vezuje za zemlju, za Prometejevu stenu, za gravitaciju, istovremeno najdalje ga udaljavajući od njegovih antigravitacionih težnji ka oslobođenju. Emocionalna formula tog lanca najbliža je pojmu — *strah*. I zbog toga pomenuti lanac fundira najosnovniji čovekov nagon — nagon za samoodržanjem. Lanac straha je, sa svoje strane, pak, jedna vrsta prisilne fobije. Lišen mogućnosti da do kraja otkrije kauzalitet pojavnog sveta u koji je bačen, čovek u svom primarnom sloju, svestan da je nemoćan da bilo šta izmeni ili do kraja shvati, započinje da se oseća užasno usamljenim i izgubljenim. On još pristaje na samog sebe, ali se teško miri sa svetom prepunim misterioznih pojava, međusobno do krajnjih granica suprotstavljenih! Usred harmonije prirode (lepa strana pravilâ igre) i njene surovosti (ružna strana) čovek je sklon da samog sebe pojmi kao usamljenu grešku iste harmonije, u stvari, kao njen diskant, koji još nije stekao smisao — kontrapunkta!

Kao vrsta — on je izuzetan. Tu svoju izuzetnost teško podnosi. Iz ova dva izvora rađa se novi antropocentrizam, a iz njega — prtljag prisilne fobije. Zbog toga čovek oseća permanentnu potrebu da uspostavi komunikaciju sa nekim sebi sličnim, sa nekom drugom svešću, inače samom sebi predviđa propast na račun prirodne harmonije, čijim zakonima smeta kao pojava. Pojav-

ljuje se mit. Pojava mita započinje tamo gde čovekov arhetipski um formira kolektivno osećanje krivice (istočni greh) zbog svoje suprotstavljenosti prirodi, a njegova ja-svest proizvodi onu drugu svest, kojom će moći da uspostavi kontakt. Da bi emocionalno opstao, u svojoj fantaziji on započinje da kreira jedan drugi svet, inače bi se njegova vrsta (čovek), njegov arhetipski um raspao i eksplodirao u — ludilo vrste! Kreacija ovog drugog sveta, paralelnog sa pojavnim, nije moguća na spoznajnom planu, pošto nužno predstavlja komediju razuma kao što je to religija. Ta je kreacija, međutim, na intuitivnom planu čovekova beskrajno lepa šansa. Rekao bih, jedinstvena. U takvom *drugom* svetu harmonija će biti ljudska mera, a čovek neće više biti bačen u zastrašujući svet, već će, naprotiv, on sâm zagrliti svet i očovečiti ga svojim dahom. U tom će svetu čovek biti alfa i omega postojanja, krst i nož kosmosa. Generatori koji proizvode tu čovekovu prisilnu moć da re-kreira, da ponovo i iznova stvara svet, postaju prvi izazov prvom lancu. Izazov i lanac — eto praizvora svakog dramskog sukoba relevantnog za nas... Sâm svet je, ponovo stvoren na ovaj način, jedan totalitet kao projekcija ljudskih mera i mogućnosti, totalitet pokrenut čovekovim emocionalnim gorivom. I upravo se zbog toga ovaj svet razlikuje od socijalnih utopija ili od religijske transcendencije pojavnog sveta u vidu »izgubljenog raja«. Na kraju krajeva, i sâm kauzalitet tog sveta ozakonjen je vrhovnom vrednošću — Lepotom. Zbog toga ja imenujem taj svet kao *svet-san*. Ova kategorija postaje centralna ontološka i modalna odredba umetnosti uopšte, a posebno teatra.

Nužnost postojanja svake umetnosti svodi se, s jedne strane, uvek na njeno opredmećenje u realnom svetu (knjige, instrumenti, boje, platna, gestovi, glasovi...), dok je, s druge strane, pravo značenje njenog postojanja nerealno (san). Prema tome, umetnost postoji *zajedno* sa stvarnošću (Mitrealität) i odnosi se kao njena asimptota. S druge strane, pak, njena *mogućnost* vis-à-vis navedene *nužnosti*, ili, još bolje, njene igre mogućnosti (san), pretvara se u nužnost (svet) prema težnjama svih konstituensa igre da postanu konsistentni, a ta je težnja imanentna još samim mogućnostima, jer, i pored toga što igra mogućnosti započinje proizvoljno (san), ona se — bar kada je reč o relevantnom umetničkom delu — uobličava i završava u sebi kao jedan svet ozakonjen svojim sopstvenim nužnostima stvorenim i konstituisanim isto tako konsistentno, ako ne i konsistentnije nego u samom realnom svetu. Na taj način svet-san predstavlja jednu ogromnu objektivaciju ljudskog duha, razume se, nepodložnu apsolutnom znanju, a ta se objektivacija ostvaruje čudnim putevima fantazije i intuicije, kroz jednu božansko drsku mogućnost čovekovu da sebi dozvoli globalnu transgresiju svih odnosa i vrednosti koji vladaju u biću realnog sveta. Ova totalna transgresija je neprestano dinamična, a u svojim zvezdanim trenucima liči na eksploziju koja stvara kapitalna umetnička dela da bi osvetlila beskrajne horizonte sveta-sna stvorenog po meri čoveka.

U realnom svetu nužnosti čovek se desupstancionalizuje, opredmećuje i svodi na prazan objekt manipulisanja. U svetu-snu čovek se priseća svog jezgra i srži, nalazi ih i integriše se u jedno više biće. Vezan lancima nužnosti u realnom svetu, u svetu-snu on stvara nove nužnosti, koje ga oslobađaju, a zarobljavaju generatore njegove neslobode. U realnom je svetu čovek tragikomični proizvod frustracija. U svetu-snu on te iste frustracije projektuje, oslobađa ih se ismevajući nužnosti koje su dovele do njih. U realnom svetu čovek egzistira prema scenariju napisanom od samih nužnosti, i to kada je maksimalno srećan. U svetu-snu on je autor svoje sopstvene sudbine. Svet-san apsolutan je i večan, pošto traje duže od vremena. On je superprostor. Ovaj superprostor sveta-sna završen je u sebi, predstavlja esenciju umetnosti, njeno biće. Odatle proizlazi da umetnost nije ništa drugo nego san (jungovski tretiran), koji sanja kolektivni um celog čovečanstva. Talenat jedinke sastoji se u njenoj apriornoj, odnosno genetskoj mogućnosti intuitivne komunikacije s blagom kolektivnog sna, a genije — u mogućnosti da se bude jedan od bitnih konstituensa istog sna! Svet-san prevazišao je dihotomiju subjekt-objekt, tu toliko tragičnu traumu evropskog duha. Svet-san prevazišao je time, dalje, i tradiciju evropskog duha, koji još uvek vreme shvata linearno, te se razlikuje od realnog sveta (shvaćenog kao model kreiran od duha) svojom mozaičnošću i istovremenošću. Njegova je kauzalnost prevaziđena u smislu izjednačavanja *mythosa* i *logosa.* Prema tome, svet-san postoji autonomno i paralelno sa realnim svetom kao jedan drugi svet, pa, prema tome, nikako ne može da bude *odraz* realnog sveta, a još manje njegova spoznaja. Naprotiv, autonomno postojanje sveta-sna izražava se permanentnom i jednakom interakcijom: realni svet — svet-san. Tom se interakcijom izražava i njegova imanentna moć da menja realni svet bar toliko koliko i realni svet menja svet-san. Upravo zbog tog svog imanentnog svojstva da menja i sâm realni svet svet-san zaslužuje sve naše nesanice i sve naše snove. Svi mi tražimo vizu za taj svet i upravo je sama potraga za njime osnovni modus naše egzistencije. Jer, konačno, svet-san je genijalno Marksovo anticipando usred bučnih fanfara diskanta evropskog duha i usred sveta nužnosti, koji se, naime, i sam sastoji u pronađenoj istorijskoj mogućnosti da se bauk nužnosti re-kreira u jedan slobodan svet. Svet nužnosti i svet-sna su braća u jednom kain-aveljskom odnosu. Ko će koga uništiti? To je, možda, krucijalna dilema naše egzistencije! Što se tebe tiče, malograđanine, tebi je ishod »jasan«, zar ne? Jer ti ne možeš da živiš u jednom svetu koji se oslobađa.

Evidentno je da se ti slobode plašiš kao đavola. I sada, kada su ti oduzete probušene gajde, koje zajedno sa parama kriješ u svojoj yogi-slamarici, kada ne smeš javno da duneš u njih, ti tajno intrigiraš? Znaš li u čemu se sastoji tvoja nesreća? U tome što se javno ne smeš pohvaliti svojim materijalnim blagom, a ponekad i svojom moći nad određenim ljudima! Kakva korist od toga što si bogat i moćan ako time ne možeš da paradiraš!? Zbog

toga ti čekaš »bolje dane«, nadaš se i dotad (a to dotad je *ad calendas graecas)* stvaraš klanove i klančiće prema uvoznim modelima! Ali, na žalost tvoju i moju (eto, samo ovde se slažemo!) i ti klanovi liče na provincijske pompijerske orkestre sa nagluvim dirigentom na čelu, koji najmanje od svega sluša stvarnost. A kada ti ni to nije dosta, ti pokušavaš da šmiraš novoprobuđenog revolucionara, koji trči da se pokloni marksizmu, od kada si na berzi svog spektakularnog razuma otkrio da će marksizam vladati. Marksizam neće vladati. Naprotiv, on će razvlađivati. I to *ad maiorem gloriam homini!*...

I onda, kako ti se može, dragi moj, dopasti teatar koji misli ovako? On te svlači do gole kože, a ti još plaćaš ulaz da bi se zabavljao! Zbog toga toj vrsti teatra, malograđanine, sa najvećim zadovoljstvom i sa neukusnom dozom narcisoidnosti ti želiš da suprotstaviš jednu od svojih najdražih vrsta.

Jer ti, naime, misliš da je teatar ergela, u kojoj ti na društveni račun držiš svoje konje, među kojima imaš i favorita i zaprežnih magaraca, rasnih kobila sa zvonkim glasom i okruglom zadnjicom (tebi se oduvek dopadalo oblo, punačko, bakalsko), koje ti samozadovoljno i masturbantski posmatraš iz prvog reda, i to sa artiljerijskim durbinom, dok oni izvode svoj jednako raspamećeni i razgaćeni galop na sceni-kutiji!! Čovek, malograđanine, ide u pozorište sa kišobranom, koji ga jedva štiti od nevremena sveta, da bi ga ostavio u garderobi čim uđe u hram svog sveta-sna. Jer nevremena tog sveta-sna su po njegovoj meri i podnose se. Upravo zbog toga, malograđanine, teatar je stekao večno postojanje, a ne zbog tvojih poremećenih digestivnih puteva, koji sve više postaju problem tvog blagoutrobija i čerevougaždanija! Ne zbog tvojih slatkih dremuckanja, u kojima uspavljuješ svoju savest, budući da je tebi teatar »Brodvejska uspavanka«. Svoj kišobran ti otvaraš tek pošto uđeš u taj svet-san, tek pošto se digne zavesa, jer se plašiš da te glumci ne ispljuju, plašiš se da se konji ne pobune (razume se, ti zamišljaš da ih ti hraniš parama i idejama) i da te odjednom ne ritnu! Jer ti misliš da *histriones non sunt digni,* a dizanje zavese, u svom vulgarizovanom libidu, infantilno doživljavaš kao dizanje neke suknje! A ja, malograđanine, ja to doživljavam kao otvaranje placente moje majke, u čijoj mi je toploti bilo najlepše od kada znam za sebe!... Tvoj bulevarski galop, malograđanine, mi želimo da pretvorimo u za nas relevantan sudar Zevs — Prometej! Ali ti imaš mišljenje i o tom Sukobu, zar ne? Ta zar upravo tu svet, zajedno sa čovekom i njegovim moralnim žigom zla, za tebe ne postaje konačan i nepromenljiv? Ti si, malograđanine, jednom zauvek u sebi i, razume se, tajno prihvatio omču. Prihvatio si lanac zdravog razuma, lanac pognute glave koju sablja ne seče i to — da bi farsa bila potpunija — prihvatio si lanac uveren da je reč o zlatnoj ogrlici, pa odatle crpiš moralnu snagu da tu ogrlicu i drugima bacaš na vrat!... A zatim se još čudiš kada je ne prihvataju i kažeš: hrani kuče da te ujede! A što oni tu ogrlicu doživljavaju kao omču,

i to ne možeš da razumeš, i ja ti verujem da ne možeš! Ili se, ›ak, namerno praviš nevešt te samom sebi igraš komediju uma?

Jer pri tom si sasvim svestan da nije reč o bisernoj ogrlici, ʼeć o lancu za pse. Ali šta s tim, kada tvoja hipokrizija nalazi nova nova pojila. Odmah si izmislio poltronsko rešenje i ovog proɔlema. Tvoja beskrajna indulgentnost prema sebi mora da bude ɔlaćena sa sto puta većom indulgentnošću prema — Zevsu! Ima li ičeg logičnijeg od toga, zar ne? Čim je tako, čim Zevs hoće da umesto Prometeja ti budeš pas, ti ćeš poslušno biti pas, ali, naravno, — pas sa pedigreom! Jer, zna se, samo psi sa stilom i pedigreom nose lanac oko vrata. U tom momentu Čovek (pišem ga velikim slovom zato što sam odbio da bude pas, svejedno sa ili bez pedigrea) za tebe postaje — ulična džukela.

I ostaje takav! Međutim, čovek se ne miri sa sudbinom psa i ne prihvata tvoju hijerarhiju moralnih vrednosti, koju uvek ozakonjuje neki bog, a koja je fundirana s ciljem eksploatacije. Pa čak i kada bi prihvatio tvoju varijantu sveta, sveta u kome će nužno i vo vjeki vjekov biti eksploatisan, čovek bi makar sa vrha sveta srušio boga i zamenio ga nekom ljudskom, odnosno estetskom moralnom vrednošću! On bi, isto kao i Zaratustra, mogao poverovati u jednog boga koji ume da igra.

Umetnost svakim svojim činom predstavlja totalno prevrednovanje vrednosti sveta (revolucija), a samim tim uspostavljanje novih vrednosti u ljudskom smislu, koje, pak, sa svoje strane, nikad nisu konačne. Na taj način tradicionalističko shvatanje umetnosti kao jedne vrste spoznaje sveta (razume se, sa svim »specifičnostima«) sa određenim utilitarističkim vrednostima postaje težak balast, pošto predstavlja razlog i bitan čvor začaranog kruga ovog pitanja. Umetnost shvaćena kao saznanje sveta (potpuno) nikad nije bila u stanju da odgovori na svoj bitan *raison d'être* — mirenje sukoba i harmonije. Pošto je narušen njen totalitet, ona, shvaćena utilitaristički, nema za to nikakvih šansi. Ona postaje samo deo ili mogućnost saznanja sveta u određenoj istorijskoj ili društvenoj funkciji, i, prema tome, odnoseći se kao deo, ona i sama stvara nove sukobe, umesto da ih miri (umetnost — ideologija itd.). Mi smo, međutim, stalno skloni da nju shvatimo tradicionalistički, čak i u našem marksističkom konceptu; lako nas zavarava svojom podobnošću i sličnošću sa dijagnozom marksizma. Karakteristike tog njenog zavođenja svode se na prtljag pomenutih sukoba, koje ona sama stvara. I sasvim paradoksalno, njen dijalektički vid — narušeni totalitet, odnosno deo umesto celine — čine nam se dijalektičkim (sukob)!? Međutim, tako shvaćena umetnost uopšte ne odgovara prognozi marksizma i na osnovu te prognoze može se efikasno demistifikovati. Umetnost, dakle, shvaćena kao totalitet (svet-san) sveta, ne može da stvara sukobe, zato što ponovo stvara svet, mireći sve sudare, a ne stvarajući nove. Na taj način, marksistička prognoza sveta postaje identična svetu-snu. I ako na nju gledamo kao na budući mogući

realitet, tada svet-san postaje java, a svet java — jedna vrsta metasveta. Teatar zaista može da egzistira samo u tom svetu-snu, samo u toj prognozi, i samo ukoliko je relevantan za tu prognozu, on može da odgovori na svoje postojanje doslednošću za koju je sposoban samo on sâm. Prema ovome, sa stanovišta sveta-sna sam život postaje metateatar, ili, još bolje, život postaje imitacija teatra!? Ili, da se poslužim rečnikom Malroa, revolucija će postati sudbina tek pošto bude ušla u teatar.

I ako se već govori o društvenoj funkciji teatra, tada se može govoriti samo na taj način, jer samo tako njegov totalitet ostaje nenarušen i samo na taj način može da bude ispunjena njegova funkcija očovečenja čoveka, koju svi priželjkujemo, a pri tom je očekujemo da dođe na pogrešna vrata. Inače ta funkcija, svedena na svoje utilitarističke modalitete i samim tim zasnovana na jednom izopačenom kauzalitetu, može od tebe, malograđanine, da stvori proroka! Međutim, pomenuto vrednovanje (revolucija) ne podnosi lažne proroke, pošto se zasniva na pretpostavci o oslobođenom čoveku, a to nužno znači o čoveku-umetniku. Ne vojniku, ne svešteniku, ne državniku, već — umetniku. I samo ovaj, na ovaj način prestrukturirani čovek može steći pravo da bude stanovnik sveta-sna. Jer, ako uopšte postoji progres u očovečivanju čoveka, mislim, ako čovek u potrazi za samim sobom ne liči na psa koji trči za kobasicom vezanom za vrh štapa koji se kreće istom brzinom, taj se progres sastoji upravo u zadatku da se svet-san naseli sa što više stanovnika i da jednog dana svi postanemo njegovi stanovnici! I kada mi, u ovim istorijskim trenucima, želimo da taj svet-san otvorimo radniku, ti se, malograđanine, cinički smešiš tvrdeći da radnik ni izdaleka nije zreo da sluša, recimo, jednog Debisija i da je za njega dobar i kič! Kakav zločin! Tačno je, malograđanine, da radnik nije zreo da sluša Debisija, ali nije tačno da je druga alternativa za njega kič, ili, još gore — prolazak kroz tvoju dresuru »dobrog ukusa«, otmenosti, snobizma, mimikrije i lažnih emocija! ... Shvati već jednom da ti više ne držiš ključeve sveta-sna, i pored toga što u ruci još uvek imaš dosta ključeva! Jer, kada bi ti bio ključar sveta-sna, to više ne bi bio svet-san, već apsana, džamija ili neka »dobrotvorna institucija« u kojoj bi ti mazao i pokrivao oči i sebi i celom svetu moralnim pomadama protiv ujeda tvoje sklerotične savesti! Taj je svet, malograđanine, zaboravio sve ključeve i brave i ima ozbiljnu nameru da zaboravi i tebe pošto te bude sasvim i bez ostatka uništio! Ali, ne boj se toliko. Ti ipak igraš na jednu solidnu kartu, koja će još dosta dugo valjati. To je karta straha! Strah će biti glavni ključni momenat čovekovog postupanja sve dok traje njegova predistorija. Glavni negativni efekat straha na čovekovu psihu počiva na neočekivanosti i nepredvidljivosti pojave koja ga uzrokuje. Braneći se od straha, čovek se u stvari brani od nepredvidljivosti, a njegov se odbrambeni stav iscrpljuje u nastojanju da se predvidi strašna pojava. Predvideti jednu strašnu pojavu — to znači pripitomiti je, a time je lišiti pretećeg naboja. Prvi uslov

a to je da tu pojavu sebi predstavimo antropocentrički, pa čak antropomorfno. (I bog stvori čoveka po obličju svom, ili obratno.) Kada je ispunjen ovaj uslov, postaje moguća projekcija sudbine u vidu mita. Gordijev čvor svakog mita je pravi izazov umetnosti. Ovom izazovu ne odgovara se ni simptomom Aleksandra Makedonskog, ni pretvaranjem izazova u — tabu!

Ali, ako se vratimo čovekovom naporu da predvidi i pripitomi svoju sudbinu i ako taj napor posmatramo fabuliranog u mitu, videćemo da se uglavnom iscrpljivao preko *žrtve*. Ona je stub arhetipskog uma i poenta mita. Ciklički se ponavlja u svakom obredu. Teatar može da bude i obred, reći ćeš ti, i gurnućeš mi pod nos — Grotovskog! U redu, može. Ali teatarski obred razlikuje se od crkvenog upravo toliko koliko mu je sličan. A Grotovski je, kažu, svoj teatar u Vroclavu podzemnim lagumom povezao sa crkvom!? U teatarskom obredu čovek podnosi žrtvu bogu da bi ga uspavao *(narkoza)*, da bi ga se za izvesno vreme oslobodio. A to izvesno vreme vreme je koje teče samo u svetu-snu i koje samo za njega i u njemu važi. To vreme nema ničeg zajedničkog sa vremenom po Griniču i zbog toga ćemo ga nazvati nultim vremenom teatarskog sveta-sna. Obred se u crkvi odnosi na večnost, ali pri tom je dato cikličko ponavljanje zabeleženo u kalendaru, što nedvosmisleno znači da religijska večnost koketira sa Griničem! Na taj se način i vreme dogmatizuje i teče po božjem nalogu. U crkvi se, znači, prinosi žrtva da bi se bog umilostivio *(stimulans)*. Tamo se bog ne uspavljuje, ne drogira, ne ubija, već se, naprotiv, veliča, slavi i traži se njegova milost i — *budnost!*

Drugim rečima, psihološko značenje obreda u crkvi iscrpljuje se previjanjem rana od zategnutog lanca, dok se obred u teatru, u svakoj svojoj varijanti relevantnoj za nas, iscrpljuje u raskidanju lanca. Zbog toga teatar nije i ne može da bude (crkva je blagoslovila, a dogmatizam toleriše Grotovskog) ni praznična propoved, ni jeftina agitacija bilo koje svetovne dogme. Praznična religiozna propoved traži moralnu čistoću, a ti, malograđanine, zaista, samo na praznik možeš da budeš moralno čist (zbog toga ti je praznik — koji će iščeznuti u komunizmu kao nepotreban, pošto će svaki dan u svetu-snu biti praznik — toliko mio), pošto na praznik ne radiš, pošto te praznik oslobađa otuđenog rada ili eksploatacije koju vršiš svaki dan! Na praznik ti se odmaraš i podmazuješ mehanizme tvoje mitomanije, mimikrije, karijerizma itd. Jer je tvoj moralni mehanizam navijen po sistemu: šest dana radi, sedmog se dana odmaraj! Ili — šest dana ubijaj, sedmog se dana kaj! Ili — šest dana mrzi, a sedmog ljubi! Čak i za to kajanje, ljubljenje ili odmaranje potreban ti je inicijativan fitilj u obliku neke propovedi ili teatra s naravoučenijem, prelivenih sa dosta suza ili jeftinim smehom koji će te očistiti, da bi u ponedeljak mogao da započneš jesti bližnjeg svoga sa još većim apetitom! Jer, čak je i tvoj svet zla konačan, i ukoliko se njegova crna tabla ne obriše indulgencijama neke propovedi ili katarzom nekog pozoriš-

nog komada, na nju se neće moći ispisati zločini koje ćeš na-
niti već u ponedeljak!

Zbog svega ovog duboko sumnjam u praznični teatar, razu-
me se, u ovo *postdionizijsko* vreme. Zato neka se na praznik igr
fudbal, neka se priređuju moto-trke i neka se u tim zabavama
bez lažnog sjaja moralne katarze čovek oslobađa svoje svakodnev-
ne tenzije. Interpretacije Aristotelovog pojma katarze za nas postaj-
ju irelevantne. Njihov autor nije mogao da sagleda ništa od onog
što muči nas, duboko zaražene mogućnošću da postoji — oslobo-
đeni čovek. Zbog toga — nikad nedeljom! Čoveku je nepotrebna
sloboda koju dobija samo na praznik. On želi da bude slobodan
i radnim danom. On želi oslobođeni rad. A ti, malograđanine, t
čoveku nudiš week-end slobodu u teatru. Nudiš mu slobodu na
dužem i »humanijem« lancu! *Vae victis!* Zar lanac, ma koliko du-
gačak bio, može uopšte da simbolizuje slobodu? Ti mu nudiš slo-
bodu u vidu odmora, pauze ropstva (možda su zbog toga na tvo-
jim predstavama pauze značajnije od činova!?), slobodu kao drogu
iz komercijalnih izdanja sveta-sna u šarenom celofanu ili kolo-
risanom celuloidu, slobodu iz TV-konzerve, slobodu iz milionsko-
tiražnih ploča à la »udri grome, sevaj munjo...«, slobodu iz antič-
kih tragedija izrežiranih po ukusu Luja Bogtepitakojeg! Tvoj mizo-
enizam je u stanju da sa svim sjajem »moralnog čišćenja« radniku
na glavu navuče alonž-periku, u kojoj se više ni vaši ne legu.
Zbog toga pomenuto moralno čišćenje liči, ponekad, na — *čistku*!

Tvoj teatarski metod, malograđanine, isto je toliko shema
kao što je shema i njegov rezultat. Ono što ti nazivaš probom
teksta, ili probom za stolom, kod nas znači nešto sasvim drugo.
Svi tvoji ciljevi na probama: tekst, mizanscen, svetlo, dekor, za
nas su samo konvencionalni povodi da se sastanemo na mestu —
osluškivanja! Mi ne probamo. Mi osluškujemo. Osluškujemo da-
mare našeg bića. Odatle mi crpimo svoju inspiraciju. Mi dešifru-
jemo naše damare, a ne trudimo se da analitički sebi predstavimo
»šta je autor hteo da kaže«. Jer naši damari su i njegovi damari.
Uostalom, odakle i on sam zna šta je hteo da kaže? To mu kažu
neke druge čike, nazvane kritičarima. Razume se da i mi poku-
šavamo intelektualno da dešifrujemo poruke naših damara, ali to
je manje zanimljiv deo naših proba. Mi smo glumci i mi maštamo,
useljavajući se u svet-sna. Proces tog maštanja, preveden na psiho-
loški jezik, znači — prisećanje. Sećam se naše budućnosti. Ali
najteže u našem poslu — to je da se otvore ventili takvog prise-
ćanja. Glumcima se ne objašnjava. Njima se ne pomaže pričama
da dođu do svoje uloge. Njima se ništa ne sugeriše. Čak ne smeju
ni da se provociraju da dođu do lika. Ništa od toga! Nikakva ana-
liza! Analize se obično završavaju zaključcima, a zaključci žele da
indoktriniraju glumce.

Sve ove stvari i inače glumci iz početka slušaju bez prave
koncentracije, bez razumevanja. Iz kurtoazije dozvoljavaju reži-
seru da »govori«, da pred njima pokaže svoju »erudiciju«, i ništa

više. Dok on nastoji oko toga, glumci su duboko zabrinuti i sa strahom gledaju u tabake hartije, koje će morati da nauče napamet i da im daju život. Treba ih ostaviti na miru da prebole početni strah i da započnu — da se prisećaju! Treba da ih ostavimo na miru da bi se ponečeg prisetili... Da ulove grmljavinu svojih sopstvenih dubina. Jednom rečju — da se inspirišu. Jer, kao i svaki umetnik, i glumac je pesnik. Sve naše priče mogu da budu od koristi jedino kao jedna vrsta održavanja verbalnog kontakta sa njima i, ako je to uopšte moguće, kao pokušaj da im se pomogne, i to izdaleka i veoma oprezno, da dohvate svoje vlastite unutrašnje znake. Glumci će se prisetiti ili se neće prisetiti. Ako se ne prisete, biće potrebno da im otvorimo neke ventile prisećanja, a pri tom ne smeju da znaju da pravimo makar i najmanji napor u tom cilju. Najzdravije i najautentičnije osećanje glumca dok priprema ulogu je da sve pravi sâm i da mu režiser ni u čemu ne pomaže! Sve drugo: analiza likova i odnosâ, mentalitet autora, različite kombinacije, provokacije, spekulacije — sve to dolazi kao rezultat onog čega su se prisetili, pronađenog, a ne kao sredstvo da se to pronađe. Mi diskutujemo na osnovu glumačkog ploda, a ne diskutujemo da bismo došli do njega.

Pri tom uopšte ne mislimo na logiku. Dole logika! Ona je integralan i apsolutno potreban deo glumačkog talenta i teško onom glumcu koji je nema, te zato prvo nju traži. Na taj način ona mu samo koči maštu — i on se ničega ne može prisetiti. Logika je sluškinja naših rešenja ili, još bolje, ona parazitira na našim sećanjima, pošto ćemo na kraju krajeva ustanoviti da se ona sâma uselila u njih i napravila ih logičnim. I to organski logičnim, kao što su logični džigerica, utroba, srce i mozak glumca. Jer glumac sve to ulaže i izlaže svakom svojom ulogom ili interpretacijom samog sebe. Nikad ne treba zaboraviti da je i glumac čovek, da i on, kao i svi drugi, ima potrebu da interpretira sebe, a što to pravi »interpretirajući nekog drugog čoveka (lik)«, to mu se uopšte ne može prebaciti, osim sa stanovišta formalne logike, koja je dosta dugo slovila kao autentičan teatar. Iskrena glumačka igra nekog lika je nonsens. Iskrena interpretacija svojih dubokih ljudskih trauma, koje su kolektivnim umom povezane sa traumama autora i publike i za vreme prikazivanja predstave postaju zajedničke svima njima, to je već nešto drugo.

Histriones non sunt digni. Stari Rimljani su ih bičevali. Smatrali su ih nižim bićima čak i kada su im se divili. Zasluženo. Jer oni su govorili tuđe misli i osećali tuđa osećanja. *Pozajmljivali* su svoje telo tuđim vibracijama, sami su se nudili da budu manipulisani, emocionalno su se prostituisali. Zanat nedostojan čoveka!

Kasnije su postali *predstavljači*, kabotini. Postali su »reproduktivci«. Započeli su već profesionalno, sa izvesnom dozom fiksirane veštine, da sviraju tuđe misli. Već su postali trkački konji. Zatim je uveden element *unutrašnjeg doživljavanja*. Emocija glumca. Znači, uveden je džokej. Sada glumac postaje istovremeno i

konj i jahač, jer sa emocijama nužno dolazi i učestvovanje njegovih misli. Kasnije je njegova misao još više pojačana i preko V-efekta i drugih efekata glumačke *distance* dovedena do savršenstva. Na taj je način glumčeva misao stekla autentičnost, a njegova umetnost poštovanje. Sada džokej ima pravo da siđe sa konja usred najnapetijeg dela trke, da pokaže *svoj* odnos i prema konju i prema gledaocima i — ponovo da produži trku bez opasnosti da će je izgubiti! Kasnije dolazi posvećenje glumca. On prestaje da bude i konj i džokej. Postaje čovek, koji ne igra, već se *ispoveda* pred nama! I to je verovatno najviši stepen teatra ako stvari pratimo istorijski sukcesivno. Ali baš u tome i jeste problem. Jer svako novo saznanje o dostojanstvu i mogućnostima glumca odnosi se kao maćeha prema prethodnom, ne vodeći računa o kauzalitetu svog sopstvenog postojanja! Svaki novi scenski *modus vivendi* nastoji da radikalno izbriše prethodni, iako dijalektički proizlazi iz njega! Zar nije moguće prekinuti taj apsurdni krug u kome svaka nova vrednost vandalski isključuje prethodnu?

Zar to nije očigledno narušavanje celine za ljubav jednog dela? I zar to nije osnovni estetički problem? Zar upravo ovde ne sazreva teren za različite manipulacije, kojima se lične frustracije pokrivaju i kriju u »teorijskim« tamnim plaštevima te nastaje užasna zbrka u vrednovanju? Zato što sve manipulacije teatrom započinju manipulacijom glumcem. Zašto da i ovde ne interveniše cilj umetnosti — mirenje svih sudara? Zašto da se u jednu umnu *sintezu* glumačke umetnosti ne spoje sve nabrojane komponente: lakoća i šarm kabotina, tehnička perfekcija predstavljača, emocionalnost i senzibilnost unutrašnjeg doživljavanja, misaonost i ironija akterske distance, ispovedna iskrenost, i sve drugo? Zar nam glumački genije ne dokazuje da je sve ovo moguće? I zar nas toliko vara slobodno vrednovanje koja će od svih ovih glumačkih osobina i u kom momentu postati *primus inter pares?* Jer i ovde smo žrtve buržoaske teorije o »čistoći stila«, za koju smo već dokazali da proizlazi iz želje da se naruši totalitet umetnosti, a time da joj se oduzmu svojstva cilja, da se ona pretvori u sredstvo, a time, pak, u element pogodan za različite manipulacije, koje će poslužiti eksploatatorskoj klasi? Radikalno istiskivanje pomenutih glumačkih vrednosti, odnosno Kula vavilonska tih vrednosti (one se među sobom ne razumeju, svađaju se i u sukobu su) leži na temeljima utilitarističkog poimanja umetnosti kao sredstva... I, eto, malograđanine, opet smo u sudaru s tobom! Nema šta, posvuda si podigao kineske zidove. Ti uporno ne dozvoljavaš umetnosti da se konstituiše kao totalitet. Sudbina glumca za tebe je moguća u jednoj širokoj »demokratskoj« (kako si se uvukao u Vavilonsku kulu ti se stalno hvališ tvojom demokratičnošću i tolerantnošću) gami: od trkaćeg konja pa sve do — Orfeja! I pošto su nam ergele jasne, da pođemo od tvoje idealne formule glumca. Na prvi pogled, tvoj omiljeni Orfej ima sve vrednosti jednog superstara: on je lep, krupan, ima lepe lokne, savršeno je muzikalan i obavezno ima metalan glas, raspolaže uzvišenim emoci-

ma, virtuoznom tehnikom itd. Jednom rečju (evo tvoje omiljene
etafore), kada on zasvira i zapeva u gori, sve ptice i zveri, pa
ak i ribe, prekidaju svoje svakodnevne aktivnosti i — *slušaju* ga.
irljivo, zar ne? Šta bi više od ovoga mogao poželeti — jedan glu-
mac? Zar to nije ideal? I zar taj ideal nije prekrasan? Da. Tvoj
leal! Ti s pravom tvrdiš da je taj ideal otelovljenje lepote pri-
ode, sa kojom se ni jedna lepota stvorena ljudskom rukom nije
nogla niti će se moći meriti. A Orfejeva svirka i pesma ravne su
oj lepoti i podjednako lepe kao muzika ptica ili vetra. Tačno.
amo ni mi nismo slepi: lepota prirode postoji u kontekstu njenog
vorca — *Zevsa*, zar ne, malograđanine!? Ti bi ovo zapostavio u
vom parcijalnom i »čisto estetskom« poimanju umetnosti, nije li
ako? E, mi ne želimo toliko da obnevidimo, tá da bismo Zevsa
ostavili na miru! Orfej, znači, peva po milosti božjoj, ili, još bolje,
oo narudžbini Zevsovoj. Orfej, znači, nije izraz čoveka koji se
oori za svoje oslobođenje. Čak i prekrasnom Orfeju je, dakle, po-
treban »anđeo« (mecena). Proizvođač umetnosti — Orfej ima goto-
vog naručioca — Zevsa. Eto smrada koji izbija i iz samog Orfeja
kao ideala tvog potrošačkog mentaliteta, malograđanine! Naš
superstar Orfej, znači, svira po narudžbini i, ako bude dobar
dečko i svira prema unapred propisanim notama, jednoga dana
će se sâm Zevs udostojiti da ga proguta u slast (bar tako stoji u
mitu o Orfeju), i to će mu biti nagrada. On će svojim »božan-
skim« darom (talentom) zaslužiti da bude pojeden na božjoj
trpezi! Ne! Nama ne treba takav glumac! Dole sa milozvučnim
Orfejima! Nama treba glumac ne sa božanskim, već sa ljudskim
talentom. O, ne, mi ne odbacujemo njegova tehnička i zanatska
dostignuća. Naprotiv. Mi njih prihvatamo bez rezerve i spremni
smo da im se divimo, kao i svim pticama i ribama i šumskom
zverinju. Mi bismo samo rado pokazali tom Orfeju malo od tajni
vatre i od tajni dobra i zla i malo od sprdnji eksploatisanog druš-
tva, samo koliko da ne ostane daltonist! Ne uništavajući njegove
osobine Orfeja, mi mu odlučno usađujemo etičku i estetsku kičmu
i pokrštavamo ga u — *Prometeja!* Ovaj ima sva svojstva tvog
Orfeja (ne optužuj nas za vandalizam), ali ima još jedno svojstvo
koje se tebi nikako ne dopada i zbog kojeg ćeš kasnije biti spre-
man da mu negiraš i ona orfejska svojstva, postajući time i sam
Vandalom. Da, on ima još jedno svojstvo. On ima — *džigericu!*
Ti si, malograđanine, kroz istoriju vodio glumca iz trke u trku.
I za sve trke koje je dobijao za tvoj račun davao si mu malo ba-
jatog sena i — jeftinu vašarsku slavu. To znači da si ga vodio iz
frustracije u frustraciju — do gubljenja sopstvenog ljudskog do-
stojanstva. On je postajao otpadak u svim građanskim društvima...
Za tebe, malograđanine, glumac je propalica, zar nije tako? Pijanac
sa cirozom... A odjednom pred nama stoji jedan novi glumac,
glumac-Prometej, kome ciroza ne može ništa! Ta zar džigerica
Prometeju ne raste preko noći!? On se za svaku predstavu gri-
mira svojom džigericom, ali mu preko noći izrasta njen potro-
šeni deo, isto kao i Prometeju! Samo u mozgu — i u džigerici —

nalazi se supstanca nazvana ATP (adenozin trifosfat); znaš li da upravo ta supstanca najkvalitetnija belančevina kojom se održava život i hrani mozak? Ta belančevina je gorivo života. A naš Prometej, pre no što stane na »daske što život znače«, uzima iz svoje džigerice da bi izgoreo na sceni! A na sceni *gori* svake večeri! Ja ne znam da li u mitu o Prometeju postoji ATP, ali nisam kriv što orlovi Prometeju jedu upravo džigericu! Na jednom predavanju Žan-Luj Baro nam je rekao da čak i kada su završene sve pripreme za jednu predstavu, kada se već sutradan očekuje premijera, još nije sigurno da će se zavesa i podići. »Moguće je da nam džigerica to ne dozvoli«, rekao je. Želeo je da duhovito upozori nas mlade da ne imitiramo starije u piću. Mislio je na cirozu! A možda i na Prometeja, ko će to sada znati.

Mi smo sigurni da mislimo na Prometeja! Takav glumac sigurno ima snage da pobedi Vavilonsku kulu izmešanih vrednosti i da napravi sintezu. Takav glumac je bît bića teatra. Takav glumac pravi teatar teatrom, a ne pravi od sebe jeftinog superstara vašarskih sujeta služeći se teatrom! A, vidiš, tebi se, malograđanine, takav glumac ne dopada. Pošto takav glumac kao da gubi svoju individualnost (kako dobro poznaješ njegovu traumu i pogađaš tačno tamo gde treba)! Ti i individualnost! Ti, malograđanine, nemaš pravo da govoriš o individualnosti, jer si ti sâm jedno opšte mesto (*locus communis*), pošto ti sâm nisi niti možeš biti ličnost. Ti si samo jedno mesto (na promaji) gde se susreću druge ličnosti. Ti si rendez-vous konformističkih vetrova, a ne ličnost. Zbog toga ti glumčevu individualnost meriš dužinom i širinom njegovog glasovnog dijapazona, preciznošću njegove intonacije... Jednom rečju, aršinom pogodnim za Orfeja, ne za Prometeja. Ne, mili moj (otkada ovako dugo komuniciram sa tobom postaješ mi čak i drag, možda baš zbog toga što te ovako grozno napadam, a možda je to i infekcija), ako je »ceo život scena, a ljudi glumci koji dolaze i odlaze«, tada je scena stena Prometejeva, na koju orlušine dolaze gladne i sa koje odlaze site, a glumac ostaje večito na njoj kao što je večna i beskonačna njegova džigerica! Eto mere njegove individualnosti. Ali ova je mera tebi potpuno neshvatljiva. Ti o svemu ovome misliš kao o patogenoj pojavi, a ja te, kao što vidiš, razumem i duboko saučestvujem s tobom, ali ništa drugo ne mogu učiniti da bih ti pomogao, osim da ti napišem ovo pismo! Ja ti ne mogu dati džigericu. Šekspir na jednom mestu kaže: »Samo hrabri imaju džigericu.« A ti? Ti je nemaš. Ali da idemo dalje... Glumac nije samo Prometej u najčistijem smislu. On je i nešto drugo. Ovako istaknut, njegov prometejski heroizam postaje neukusan. Zbog toga on svoj prometejski heroizam pokriva maskom klovna. Ta će mu maska biti potrebna sve dok ga njegova društvena funkcija svodi na to — da igra ulogu dvorske budale. A to znači sve dok je njegov svet-san samo projekcija, odnosno sve dok postoji društvo još uvek neoslobođenog čoveka. Ako je on još uvek dvorska budala, odnosno ako Prometej mora da se pojavljuje u formi dvor-

·: budale, to znači da još uvek postoji otuđena ljudska svest. ıče, kao što izveštava Plutarh, kada je Tespis, prvi glumac na tu, nastupio pred Solonom, zakonodavcem Atine, razume se, ›jim monologom (dijalog još nije postojao), Solon ga je pitao: ako te nije stid?« Pitanje jasno proizlazi iz Solonovog straha ›g monologa. Taj monolog označava bunt protiv bogova, odsno, kao monolog, on predstavlja jednu stranu, jedan deo, a ·aća se drugoj strani, zakonu! Tespis je odgovorio: »Zašto da se dim, to je samo igra!« (Ovaj odgovor je istorijski lajtmotiv h pravdanja teatarskih ljudi pred pretnjama države.) Zakonovac je, izveštava Plutarh, gnevno udario svojim štapom i izre- ɔ svoj svakako najveći zakon: *»Ako ga pustimo da uđe u igru, : će i u život!«* Kasnije, posle dvadeset i četiri godine, Tespis ıe mu znači božji ili bogom nadahnut) vraća se u Atinu i doa prvu nagradu na tragičkom takmičenju nazvanom Velika Dio- :ija, koje je ustanovio Solonov naslednik Pizistrat! U čemu je da stvar? Tespis je sada igrao — *dijalog!* Jasno je da su u dija- ɡu zastupljene obe strane i sukob se razvija među njima, a ne, o prethodno, u monologu, između Tespisa i bogova. U slučaju ıaloga država je stekla šansu da se sebi i drugima predstavi o jedna od strana u dijalogu, i to, po pravilu, kao ona dobra, zitivna i, što je najvažnije, — pobednička. Čim je stekla ovaj lov, država (vekovima) sipa velike novce i gradi veličanstvene ·zorišne zgrade, jer ima osećanje da sebi gradi spomenike još ›k je živa! Dvojstvo, koje je teatar izmislio, korisno je sada u žavne svrhe i, prema tome, priznato je!

Platon, međutim, u svojim *Zakonima* izopštava teatar: »Ati- ı neće propasti zbog nesloge, već zbog igara!« Ali Platon zabrauje teatar iz sasvim drugih razloga, rekli bismo čak iz razloga protnih onim Solonovim. Teatar je već postao toliko podložan ɔupotrebi, na nivou ideologije i politike, da je postao obično asilo određenih političkih strujanja! I sada — dvojstvo produva i do današnjih dana. Mi negiramo razloge Solonove u ime zloga Platonovih, a dvojstvo ostaje. Zbog toga se vrtimo u ·ugu. Umesto toga, marksistički teatar treba kreativno da sumi- . ove razloge, a to znači da uspeva da ih uvek izmiri. Ako teatar .m po sebi predstavlja dvojstvo, on sâm po sebi mora da predavlja i sintezu tog dvojstva. Ili, drugim rečima, teatar sâm treı da reši problem koji je stvorio i pri tom da ne može da bude ;uđen ni od Solona ni od Platona! Za anuliranje razloga Plato- ›vih neka nam posluži naša visokorazvijena marksistička svest, nad anuliranjem razloga Solonovih neka se zamisle, isto tako, ·ojom visokom marksističkom svešću i oni koji imaju istorijski ıdatak da ukrote državu u svim njenim otuđujućim presijama.

Zbog ovog pomirenja dvojstva mi idemo dalje od Pitera ruka i kažemo: Ne! Teatar nije igra, jer je to samo nemoćna arafraza Tespisa. Teatar je zamka! Teatar je zamka u koju će se hvatiti sva prisilna izopačavanja čoveka, u svim njegovim volj-

nim i nevoljnim, svesnim i nesvesnim, otuđenim ili autentičnim, istinitim ili lažnim, poetskim ili istorijskim manifestacijama. Teatar je zamka u koju mora da se ulovi njegovo tragično, šizofrenično dvojstvo. Teatar je izraz tog dvojstva, a istovremeno i njegov lek. Jer lek se oduvek nalazio u bolesti!

O, ti si ovde, malograđanine! Sasvim sam zaboravio na tebe! Idi od mene! APAGE!

ljko Radović

›zorje s pečatom mladih

vodom 24. Jugoslovenskih pozorišnih igara
lovom Sadu)

ista, Francka, mnogo štošta se promijenilo za ovo vrijeme dok ı se ja potucao po svijetu. Obogatili ste se, a ja sam prosjak, :nica«, — tim riječima. koje izgovara Maks u maniru roman-.rskog pobunjenika protiv neumoljivih zakona tjeskobne i ne-vjetrene sredine betajnovske provincije, počele su 24. Jugoslo-ske pozorišne igre u Novom Sadu. To je pozitivno načelo dra-Ivana Cankara, *Kralj Betajnove,* u predstavi Mestnog gleda-a ljubljanskog, koju je režirao Dušan Jovanović. Cankar je ı svoju dramu napisao još 1902. godine, i to se ovdje ne ističe ovlašno i slučajno; time samo hoće da se kaže kako je ta ma prilično stara, i da se ta njena svekolika staromodnost i mešnost osjećaju i te kako. Kakvo je, dakle, njeno aktuelno čenje, posjeduje li dovoljno asocijativnosti i životnosti, tiče se svijesti i emocija današnjeg gledaoca? Reditelj Jovanović povjerovao ne samo u neosporno kulturno-istorijsko značenje *ılja Betajnove* nego i u scensku vrijednost ovog djela danas,

i u njegovu suštinsku savremenost. Iako je reditelj — pri tom pomognut velikim naporom ansambla da i nas u to uvjeri — pokušao da to klasično djelo slovenačke književnosti oslobodi uobičajene rutinske i sociološke interpretacije, i tako njegovu shematsku prirodu učini manje djelotvornom i vidljivom, nisam sasvim uvjeren da je ovom svojom predstavom potpuno opravdao i odbranio stav da je *Kralj Betajnove* višeslojno i aktivno djelo aktuelne scenske životnosti. »Francka, zar misliš da čovjek mora da bude mangup ako ima zakrpljene čakšire i neurednu kosu?... Mnogo sam izgubio, Francka: život, budućnost, sve te lijepe stvari sam izgubio. Ali za sve to sam dobio nešto drugo, što isto tako ima svoju cijenu: ponos skitnice«, kaže Maks, dijete svakojakog bankrotstva, »apostol rušenja« i sin protivljenja. Drama dosta neprijatne deklarativnosti, *Kralj Betajnove*, puna je takvih »izjava« koje to djelo čine psihološki i idejno jasnim i opredijeljenim, ali u estetskom smislu pomalo suvim i premalo tajanstvenim — to je djelo jedne linije, i to prave, bez »krivudanja« i nedoumica. Imati i nemati, to je u tome provincijskom mjestu jedino važno, jer je taj zatvoreni svijet oštro podijeljen na one koji imaju i previše i na one koji nemaju ništa. Provincijalni despot i jâri fabrikant Kantor, koji se osilio u doba prvobitne akumulacije kapitala, svjestan je svoje moći nad drugima i slabima, ali i ograničenosti i slabosti te prividne moći. On ne pristaje da nadmeno kraljuje samo na svojoj maloj i skučenoj Betajnovi — tu moć valja dalje širiti, da ne ostane nekakav regionalni industrijalac što se visoko popeo, koji »ima« i koji će još više »imati« po logici zgrtanja i sticanja. Betajnova mu, dakle, postaje tijesna, on želi da se domogne poslaničkog mandata, kako bi se njegova vladarska i tlačiteljska moć rasprostrla što dalje — na cijelu naciju. Ko je, kao Kantor, previše stekao, taj je sigurno nekome uzeo, oteo je, podlo i okrutno iskoristio tuđa bankrotstva i propasti. On bezobzirno gazi one slabe moći, ljudi su mu tek smetnja da što više stekne. Njegova plutokratska ideologija jeste samo oblik surove efikasnosti i prosperiteta, jer Kantor ne preza ni od kakvih rješenja ukoliko ona donose materijalne koristi koje stoje iznad svih načela. To savršena amoralnost gospodari voljom čovjeka što je prekoračio sve granice i koji više ne umije da razlikuje ljudsko od neljudskog. U toj svojoj neograničenoj »slobodi« Kantora jedino onespokojava saznanje okoline i njegove rodbine da je imetak stekao na zločinački način, pa stoga hoće da, poslaničkim mandatom koji bi ga uzdigao u sopstvenim očima (misli, i u očima drugih) i pridobijanjem mjesnog župnika i crkve za sebe i vlastite sitničave interese, sve to učini legitimnim i od klera »miropomazanim«. Kantor zna da odvajkada »veća riba jede manju«, i taj strašni duh kapitalizma otrovao je i gramzivog betajnovskog despota, učinio ga robom monomanije zgrtanja novca, tog svemogućeg »boga robe«. To je negativni princip *Kralja Betajnove.* Drugi oličava Maks, propali student i sin takođe propalog posjednika Betajnove, koji romantičarski poriče surovi

.pitalistički svijet proizvodnje i bjesomučne potrošnje. Neforirane ideologije, Maks je poricatelj bez ikakve moći, on jedva ι je pri tom ideološki osviješćen. Njegova pobuna je jalova, izz je velike nemoći u okviru drame oštrog socijalnog antagoniza. Njegov bunt je bezizgledan, to je samo »veliki gest« skitnice o ima samo »ponos«, ali to je slabo oružje protiv sile Kanto›ve i protiv njegove neograničene autokratske moći. Najgrubljem ιaterijalizmu i produkcionizmu Kantorovom i njegovom zločinač.om karakteru suprotstavljen je Maks, blijeda pojava čovjeka druιa što ustaje protiv kantorstva — ali sve se to svodi na deklaacije, na sofisteriju, na pustu »nemoć kriticizma«. Reditelj Duan Jovanović je bio, naravno, svjestan shematske prirode Canarove drame (i u idejnom i u psihološkom smislu riječi), i pokuao je, osavremenjujući nivo interpretacije, da je učini što višelojnijom i manje krutom u sociološkom i psihološkom smislu. ʼojedini glumci — prije svih Milena Zupančič, zatim Jožica Av›elj i Dare Ulaga — uspijevali su da te pomalo papirnate Cankaeve likove učine mnogoznačnijim i protivrječnijim, dakle, životιijim i uvjerljivijim. Protivteža Kantoru, idejna i dramska, tre›alo je da bude Maks, ali on je, u tumačenju Marka Simčiča, os.avio veoma neizrazit i neuvjerljiv scenski utisak. Nije bilo prijatno vidjeti kako sirova Kantorova snaga preovladava i pobjeđuje čak i na sceni, ne samo na Betajnovi, blagodareći, između ostalog, i tome što Simčič nije bio glumački dorastao da Maksovu pobunu i opoziciju učini uvjerljivijom, žešćom, opravdanijom. To je osnovna slabost te predstave, jer je na sceni živjela samo Kantorova obezljuđena energija i neograničena moć tiranina. Ionako papirnat lik Maksov lebdio je izvan tog socijalnog i psihološkog miljea, jalovo i neuzbudljivo pobunjen protiv neravnih snaga što ga savlađuju i uništavaju. Scenograf Meta Hočevar uspjela je da unese novi duh u organizovanje scenskog prostora za stereotipna i sholastička tumačenja Cankareve drame: napravila je vrlo »pozorišnu« scenografiju, odijelivši prostor Kantorove krčme (javna sfera) od unutrašnjosti njegova doma (privatna sfera) pokretnim staklenim vratima što su se stalno otvarala i zatvarala i u kojima su se ogledali ne samo likovi te drame već i mi, u igru uvučeni gledaoci. Tek na kraju sva ta vrata se otvaraju širom, i tako se stapaju i simbolično poistovećuju javna i privatna sfera, jedna mračnija od druge. Reditelj Jovanović je pokušao da i kostimima (uradila ih je takođe Meta Hočevar) sugerira savremenost *Kralja Betajnove*. Iako se to nije uvijek ostvarivalo, gledalište je povremeno bilo osvojeno pojedinim istinama i glumačkim i rediteljskim rješenjima u predstavi Mestnog gledališča ljubljanskog. No ipak se ovaj izvještač ne može oteti spoznaji da je to bila jedna pravolinijska predstava, iako svakako nešto manje pravolinijska nego što je drama na osnovu koje je ostvarena. Izgleda, ovo djelo znatno više pripada istoriji nego savremenosti.

Sudbina jedne odista tragične »eksistense« hrvatske literature, Janka Polića Kamova, dala je mladom piscu Slobodanu

Šnajderu dovoljno materijala za dramu-»fresku« *Kamov, smrtopis* koju je izvelo Hrvatsko narodno kazalište iz Zagreba, u režiji Ljubiše Ristića. Uvođenjem Kamovljevog lika u dramu dobili smo eto, još jednog »histeričnog junaka hrvatske literature« (poslije nesrećnih srodnika u djelima Krleže, Donadinija, Ranka Marinkovića i drugih). Šnajder naglašava da »ova freska iz života skroz-naskroz problematičnog sveca nije biografsko djelo i da ono doduše ne bez skanjivanja, sada pretendira na vlastitu opstojnost«. Da ovo djelo tu »vlastitu opstojnost« postiže u velikoj mjeri, to je tačno, ali nisam siguran da je to njegov kvalitet. Niko, naravno, nije za to da ono bude prosta biografska rekonstrukcija jednog tragičnog života, ali imam utisak da Šnajder nije uspio da od te pojedinačne sudbine organizuje i ostvari cjelovit i metaforičan svevažeći lik drame. Ko je Janko Polić Kamov, taj »hrvatski Rembo«, to nešto upućeniji gledaoci znaju iz njegove tragične i kratke biografije. Znaju li to i manje posvećeni gledaoci? Ne vjerujem. Sem toga, Šnajderova partitura uskraćuje im nezaobilazne informacije, i time im otežava snalaženje u prilično nadrealističkom košmaru koji se odigrava na sceni. Kamov je preteča koji ima da iskusi kaznu što je, kao onaj pijetao u Dostojevskog, propjevao prije zore. Prorok? Pobunjenik? Pobunjenik jeste, van svake sumnje, jer sve je u tome razobručenom životu pobunjeničko i ustalačko, osporiteljsko. To je čin velikog i potpunog nepristajanja na »uredan« malovaroški život, u čemu može da se nazre slutnja budućeg velikog svjetskog meteža. U predstavi *Kamov, smrtopis* ta pobuna je neuobličena, nejasna, neobrazložena. Prkosna priroda, Kamov bježi od kuće (otac, trgovac, bankrotirao je — tu počinju traume preosjetljivog dječaka) i iz škole, priključuje se putujućoj pozorišnoj družini. Traži se, ne nalazi se. Na dvoru knjaza Nikole na Cetinju sudjeluje kao šaptač u Ibzenovim *Sablastima* — koje li simbolike! Prethodno je bio u ultraklerikalnom konviktu *Ozegovichianum*. Kao što često biva, poslije klerikalne torture postaje bijesni ateist i višestruko ranjena duša. Samorazdirući se, bježeći panično od duha sjemeništa što porobljava i kruto dogmatski usmjerava slobodarski duh, on se besciljno mota od Sušaka do Cetinja, potom traži mjesta duši i bježi glavom bez obzira u Zagreb, bježi u Marsej i umire u Barseloni, u bolnici »Santa Kruz«, u »bolnici za nepoznate strance«, u dvadeset četvrtoj godini. *Este hombre se ha muerto!* U toj fragmentarnoj predstavi ne vidi se duh cjeline, jer cjelovitosti, kao što se može vidjeti, nikad u tome životu nije ni bilo. Sve nîti su nekako iskidane, kao i nîti paranoidnog Kamovljevog života, ali predstava je lišena unutrašnje razumljivosti i smisla — stoga postaje manje ili više zanimljiv spektakl, demonstracija igre, boje, ritma, zvuka, pokreta. Reditelj Ristić je i inače poznat po sklonosti ka žestokoj teatralizaciji scenskog prizora, i to ne daje uvijek dobre rezultate. Rediteljska koncepcija ovdje je neopozivo nametnuta ansamblu, tu se naročito ističe tek samo rediteljska vizija: tu su glumci samo marionete koje ispunjavaju, po automatizmu svojstvenom svi-

jetu lutaka, rediteljeve naloge. Tu je spektakularnost žestoko podredila svaku scensku misaonost, tu je igra sve, ponekad i protiv unutrašnjeg smisla. Na primjer: pošto je Kamov bio dosta erotizovana priroda — i to se uklapa u sliku otuđenog, neurasteničnog karaktera koji u krilu žene traži utočište od svijeta — Ristić će na scenu izvesti ogromnog bika od plastike, da i on učestvuje u paganskom erotskom ritualu! To je višak maštovitosti, težnja da se teatralizuje po svaku cijenu. Ta rđava spektakularnost — u kojoj preovlađuju satanski snažan zvuk, scenski nered i ekspresionističko šarenilo — često djeluje kao opsjenarstvo kojem nedostaje smislenosti i misaonosti bez koje scenska igra ostaje samo igra — i ništa više. Realizacija Šnajderova manuskripta pripada onom tipu predstava koje su već protutnjale evropskim scenama, uz »buku i bijes«, i do nas dolaze s uobičajenim zadocnjenjem: to su predstave koje ne poštuju integritet dramskog djela, koje su u odnosu na njega savršeno »nezavisne«, i koje proslavljaju čisti teatralizam, formalizam i rediteljski primat. Predstava *Kamov, smrtopis* igrana je u »katakombama« nezavršenog zdanja budućeg Srpskog narodnog pozorišta, i ta ogromna sala davala je ovoj predstavi spoljne znake nekakvog gigantizma koji takvu koncepciju i inače obilježavaju. U tako zamišljenim predstavama glumce jedva da je i potrebno pominjati, jer su oni tu u strogoj funkciji rediteljeve zamisli, a ne bitno, prirodno i nezamjenjivo svojstvo svakog uspjelog pozorišnog čina. Ipak, i u tom »marionetskom« pozorištu uspjeli su da se istaknu Miodrag Krivokapić, Koraljka Hrs i Nada Abrus. Predstava je igrana po scenografskoj zamisli Dinke Jeričević i u kostimima Ike Škomrlj.

»Mnogo sam drama napisao do devet stotina i četrnaeste... i sve to uvijek iznova palio kao makulaturu: prva drama koju sam štampao bila je *Legenda*, u četiri slike, puna lirske mjesečine. Opisao sam u njoj Krista, gdje razgovara sa svojom vlastitom sjenom«, napisao je Miroslav Krleža 1928. godine. I ta prva njegova objavljena drama, koju, eto, nije spalio »kao makulaturu«, nije izvođena punih šezdeset pet godina. Njeno praizvođenje ostvarilo se tek 1978. godine, u Narodnom pozorištu u Zenici, a režirao ju je mladi makedonski reditelj Slobodan Unkovski. Predstava *Legende* izvodi se u prostoru koji liči na san i »lirsku mjesečinu«, jer je Meta Hočevar »obukla« scenu u bijeli batist koji asocira i na san i na prvobitnu čistotu biblijskog prizora. Mladi Krleža napisao je ovu »novozavjetnu fantaziju« kao scenski disput između mesije iz Nazareta, Isusa Hrista, i njegove Sjene. Hrist je čista vjera, nebeski princip; Sjena je sumnja sâma, tvrdo zemaljsko i racionalističko načelo. Hrist apsolutno vjeruje u svoje poslanstvo među ljudima i vlastitu izabranost, ali Sjena ga koleba, hoće da sruši to čudo iz Vitlejema. Sjena sve dovodi u pitanje, stoga je ona nadmoćnije i životnije načelo; ta nadmoćnost potiče otuda što Sjena zna od kakvoga je tijesta umiješen čovjek, i da će kolektiv kad-tad napustiti vođu, u gestu iskonske nezahvalnosti koja najdublje obilježava ljudsku prirodu. Sjena stalno

uznemirava pitanjima i sumnjama, Hrist nepokolebljivo izvrša..
vlastitu misiju, žrtvujući se za ideju zbog koje je na kraju i ra-
pet. Sjena govori Hristu »proročanstva«, kao da unaprijed z..
koja će se zlodjela ubuduće činiti u ime dogmatike hrišćanske
bogoštovlja. Hrist vjeruje u svoju pastvu, Sjena zna slabosti st-
da i naivnost pastira što se žrtvuje uzaludno — jer će mu se uz
vratiti nezahvalnošću i odricanjem, kao što su se braća odrekl.
Josifa. Mladi Krleža racionalistički i volterijanski razmatra ta
moralni i religijski problem. To je drama o vjeri i sumnji, o
smislu žrtvovanja za ideju, drama o mesijanstvu vođe i sljedbeni-
cima, o vjeri i dogmatizaciji vjere. Reditelj Unkovski je uočio jas-
nu i rđavu literarnost Krležinog prvijenca, i predstavu je osloba-
đao, koliko god je mogao, tog lirskog i »mjesečinastog«, u ime sce-
ničnog i dramatskog. Unkovski je reditelj lijepe scenske fanta-
zije, pa je, uvođenjem hora po antičkom uzoru, pokušao da teatra-
lizuje ovo dosta statično djelo bez mnogo zbivanja i radnje. Un-
kovski je ostvario ritualnu predstavu, vrlo estetičnu, ali problem
koji *Legenda* razmatra nije se, izgleda, previše ticao gledalaca u
Srpskom narodnom pozorištu. »Isus je umoran od svega, Sjena
je puna života«, veli Unkovski, podrazumijevajući da je Sjena
»puna života« upravo stoga što je ona život sâm. To je vidljivo
i u igri glumaca koji su ostvarili uloge Hrista i Sjene, Zdenka Jel-
čića i Branka Ličena. Mesija iz Nazareta, u tumačenju Jelčića,
nedorastao je ubistvenoj opoziciji i životnosti, razložnosti i racio-
nalističkoj prodornosti ciničnog uma Sjeninog. Hrist je čista
ideja, on je jedva dramatski lik. U njemu nema nikakvog sukoba,
ni unutrašnjeg ni spoljnog, pomiren je i uvjeren — zaista, ovaj
lik daje slabe mogućnosti glumcu, pa je i ostao blijed i neizrazit.
Osjećajući da je *Legenda* dosta papirnato i naivno mladalačko
djelo, Unkovski je kao zvučnu kulisu koristio veličanstveni ora-
torij *Hristus* Franca Lista. I to je, izgleda, ovoj predstavi dalo
svečani ton, i izvjesnu uzvišenost. Reditelj Unkovski i Narodno
pozorište iz Zenice dobro su učinili što su prikazali ovo prvo
djelo Miroslava Krleže, iako se u njemu samo ponegdje nazire
stasavanje budućeg velikog pisca. Kulturno-istorijski smisao ove
predstave je nesumnjiv.

Radna zajednica udruženog pozorišnog rada »Pod razno«
iz Beograda izvela je predstavu *Savremenik* Radoslava Pavlovića,
u režiji Srboljuba Božinovića. Pavlović je vrlo mlad pisac, tek
je okončao studije na Katedri za dramaturgiju, i *Savremenik* je
njegov đački rad, prava etida. To, zapravo, i nije drama u uobi-
čajenom smislu riječi; prije se može reći da je to tek partitura
za pozorišni čin. Radnja ovog hepeninga događa se u Parizu, u
kući jednog Francuza, u kojoj, pored domaćina i njegove supru-
ge, obitavaju i »lijepi Sloveni« kao sastavni dio evropskog gast-
arbajterskog folklora današnjice. U kući su, dakle, stalni stanovni-
ci — ostali su privremeni, došljaci što su suludo pokušali da Pa-
riz podrede sebi, ni manje ni više. Pavlović je postavio jednu
potencijalno dramatsku situaciju, ali je uopšte nije razvio. Su-

:oba jedva da ima. On se tek naslućuje u pauzama i ćutanjima, u censkom podtekstu. Mladi pisac ima osjećaj za stvarnost, trudi e da svojoj drami dâ ukus oporosti i životnosti. To je kvalitet ve drame, ali i slabost, jer je u njoj previše slučajnosti, odviše neoplemenjenog verizma i netransponovanih činjenica života. »Pronašao sam u toku ovih godina boravka u Parizu da se način da čovjek otkrije sopstvenu zemlju sastoji u tome da je izvjesno vrijeme napusti«, napisao je Tomas Vulf, i ta misao mogla bi da stoji i kao moto *Savremenika*. Inače, ova predstava izgleda kao da nije režirana niti rediteljski usmjeravana, kao da se prosto dogodila sama od sebe. To je tipična »glumačka predstava«, u kojoj se ističu mladi glumci lijepe individualnosti i darovite izražajne raznolikosti. To je »siromašni teatar«, pozorište u kojem nema velikih i patetičnih gestova, i gdje se izražajnost postiže unutrašnjim sredstvima, krajnje jezgrovito i suzdržano. Jednom riječju, to je mlad i darovit »ad hok«-kolektiv glumaca, u kojem se posebno ističe Lazar Ristovski, svakako glumac ne malog formata. Pored njega, izdvojićemo Predraga Manojlovića, Daru Đokić i Predraga Ejdusa. Predstava *Savremenika* igrana je u scenografiji Nebojše Delje, koja je slijedila »stvarnosnu« orijentaciju ove predstave.

Drama *Kengurski skok* Živka Činga, koju je izveo Makedonski naroden teatar iz Skopja (reditelj Branko Stavrev), pokazuje kako se jedan veoma darovit prozaist nikako ne snalazi kad je riječ o scenskom mišljenju, o dramatičarskom postupku. Čingova drama je, zapravo, neka vrsta monodrame, beskrajan i ponekad vrlo monoton monolog glavnog junaka Nikodina, kojem ostali likovi *Kengurskog skoka* uglavnom više služe kao »fon« nego kao aktivni sudionici u akciji. Narativnu prirodu ove Čingove drame reditelj Stavrev nije uspio da suzbije, niti da je bitnije umanji. U njoj je previše literature, ponekad i one visokog reda, ali premalo istinske dramatike i konflikta bez kojeg pozorišta nema. Načelno, Čingo svakako poznaje zakone dramaturgije, ali on te zakone ne primjenjuje. Otvorenije govoreći, Čingo nije dobar dramatičar. Inače, njegov *Kengurski skok* opisuje iseljeništvo i svijet pečalbe, tu tragičnu konstantu makedonske istorije. Glavni junak drame je Nikodin, Makedonac, a radnja se događa u Australiji, na tom velikom splavu na kojem plovi toliko rasa, nacija, sudbina. To je svijet biznisa, i niko se tu ne osjeća kao da je na svome i u svojoj vodi. Posao im je jedina otadžbina, i u takvom svijetu ne može da se snađe duševni Nikodin, čovjek drugačijeg kova i prirode. Nikodinovo jedino utočište jeste njegov maternji jezik — tu je jezik odista »zvučna domovina«. On neprestano priča, da ne zaboravi svoje iskonsko makedonstvo, da se ne bi otpadio, odnarodio. Bez jezika nema Nikodina! U toj tjeskobi i melanholiji, taj blagorodni čovjek maštovitog juga priča da zavara sopstvenu svoju nesreću, osjećanje nepripadanja i neslobodu koja ga prati. U tom modernom Vavilonu, gdje vlada biblijsko pometenije jazikov, čuje se jedri makedonski jezik Nikodinov: taj

jezik više nije samo jezik, to je stav, utočište, način mišljenja i p-stojanja. »Dok si u Rimu, ponašaj se kao Rimljanin«, veli sta-latinska poslovica, i Nikodin je svjestan toga da se mora prilag-diti ako hoće da živi, a to pomalo znači i izgubiti dosta pose-nosti, prodati đavolu dušu i bogu biznisa i mamonizma. Nikod-nu uzimaju milozvučno ime, tako narodno i tako narodsko, i p-staje Čali — počeo je proces polaganog denacionalizovanja. To je postepeni pad u bezimenost ljudskog okeana u kojem se slu- biznisu i profitu kao novom ćivotu. Predstava *Kengurskog sko-* takođe je, kao njen pretekst, opterećena literarnošću. Svi likov drame, osim Nikodina, jedva su diferencirani kao likovi. Oni tr postoje da bi se istakla samoća i drama glavnog junaka, pa i ta konflikt nije realizovan na pozorišan način. To je unutrašnja dra-ma, sva je u jeziku i premalo teatarska. Scenograf Branko Kostov-ski postavio je radnju drame u jedan ne mnogo originalno za-mišljen bar Sidneja, dat pretjerano »tipično« i uopšteno. U ovoj predstavi ima dosta shematizma: u drami, scenografiji, glumačkom izrazu i rediteljskom postupku. Osim Rista Šiškova, koji je silo-vito i uzbudljivo tumačio ulogu Nikodina — Čalija, istakli su se još Emilija Andrejeva, Ljupka Džundeva i Kiril Andonovski.

Jedan zanimljiv i neočekivan fenomen zbio se povodom nove drame Dušana Jovanovića *Oslobođenje Skopja*. Najprije se, iz ne samo jednog razloga, posumnjalo u mogućnost i scensku vrijed-nost ovog djela, a potom je, skoro istovremeno, igrano u Zagrebu Beogradu, Ljubljani i Skopju. Selektor Igara doveo je u Novi Sad čak dvije predstave *Oslobođenja Skopja*, pa je to bila prilika za izvjesna poređenja. Teatrolozi su se koristili njome, jer je to bio zanimljiv povod za razna teatrološka tumačenja i dramaturške analize, i jer je tu riječ o dva nejednaka rediteljska pristupa djelu, naravno i glumačka. Tema ovog scenarija-drame je vrlo jedno-stavna: to je priča o bugarskoj okupaciji Skopja, 1944. godine, i o stradanju nevinih. Rat se ovdje odvija među nemoćnima i nedužnima, i to u »neherojskom« vidu. Tu stradaju oni koji su najsla-biji i najmanje krivi za rat: djeca, žene, starci, invalidi. Sve je to viđeno očima šestogodišnjeg dječaka Zorana, čija majka se daje okupatorskom oficiru, Njemcu, da bi se prehranila njena poro-dica, da bi uopšte opstala. Mada nije glavni lik Jovanovićevog sce-narija, ta žena (Lica) je nesrećna, najtragičnija ličnost *Oslobođenja Skopja*, tragičnija čak i od partizana Georgija kojeg su okupatori toliko tukli da je postao paralitičar. Lica će na kraju oprati svoje lice vodom Vardara, u ritualnom gestu očišćenja, a potom će se utopiti u rodnoj rijeci, nedužna žrtva porodice pogođena gubitkom časti. To je trenutak katarze, momenat u kojem ima praštanja tragične krivice počinjene u ime opstanka najmilijih. Sve to pamti dječak Zoran, i sve se to stereoskopski odvija u njegovoj ranjenoj i pozlijeđenoj svijesti rođenoj u ropstvu. To su fragmentarne isto-rije, iskidani događaji, pamćenje koje traje. Dječak je prerano sazrio, rano je ostario kraj tolikih poraza i svakovrsnih ljudskih nesreća. Sklopio se taj lûk od nevinog do zrelog i tragičnog mladog

rjeka koji se ne može osloboditi rata sem u tom činu samo-
ɔmatranja i očišćenja. To je istorija viđena kao unutrašnji do-
ɫaj, malo spektakularan i herojičan. Oni što su u ovom Jovano-
evom scenariju vidjeli novínu vjerovatno su zaboravili da je to
no replika na već viđena transponovanja ratnih zbivanja u ne-
:ojskom i nepatetičnom vidu. Možda je to novost tek za nas,
ɔ donekle, jer je u prikazivanju ratnih prilika u nas bilo previše
ɔnumentalističkog i »pirotehničkog«. Ovdje su prikazani oni koji
ɪe, nedužne žrtve, a ne ratni heroji. I u tome je sva »novost«!
događaje pamti dječak razrogačenih očiju, koji je u *Oslobo-
ɪju Skopja* svjedok i pasivni princip. Kad je riječ o drama-
-škoj analizi, valja istaći da je *Oslobođenje Skopja* djelo frag-
:ntarne dramaturgije, namjerno neokončano i neuobličeno. To
više nekakav »notni sistem« i uputstvo reditelju, a ne tradicio-
lna drama — propozicija, zamisao, koncept. »Problem je u tome
ɔ klasična dramaturgija ne može funkcionisati bez autonomnog,
prezentativnog pojedinca, a savremeni industrijski pojedinac,
ecijalizirani fah-idiot, pomno čita novine kako bi stekao naj-
novnije informacije o svijetu kojim, navodno, upravlja«, piše
vanović, braneći uzgred i vlastiti autorski *credo*. Učen i možda
alo preučen, pisac Jovanović tačno zapaža fragmentarnost i ato-
izovanost savremenog svijeta, i on taj svijet tako i vidi — frag-
entarno. Toliko što se tiče »preteksta«; sada su na redu redi-
ljska »čitanja« ovog djela i njihova prevođenja na scenski jezik.

Oslobođenje Skopja u izvođenju Centra za kulturnu djelat-
ɔst iz Zagreba, u režiji Ljubiše Ristića, igrano je u jednom novo-
.dskom dvorištu, u Zmaj-Jovinoj ulici. I to, naravno, nije slučajno,
ada ta drama ne traži bezuslovno da se izvede baš u otvorenom
:ostoru. To je prkosan gest, otpor prema »pozorištu-instituciji«
:dne »marginalne« pozorišne trupe mladih ljudi. Ristić je reditelj-
utonomist, i njemu je fragmentarnost Jovanovićevog scenarija
krajnja njegova otvorenost bila dobrodošla da taj scenski mate-
jal mijesi po svome. On je svoju koncepciju žestoko nametnuo,
i je to, svejedno, njegov najzreliji rediteljski rad do sada. Iako
: i ovdje, katkad neumjereno, služio »montažom atrakcija« i sva-
ɔjakom »efektikom«, takođe i filmskim pretapanjem prizora,
istić je svoju neukroćenu rediteljsku maštu malo smirio, na sreću
:dinstva ove ubjedljive i životne predstave. To nije pozorište, to
: oponašanje života u njegovom najsirovijem i predestetskom
bliku (pojavljuje se konj, potom kočija, igraju i »naturščici«).
:rajnji verizam ove predstave ovdje je djelotvoran, i to je postig-
uto u svim dimenzijama: glumačkoj, scenografskoj, kostimograf-
koj. Četiri uloge u ovoj predstavi posebno su upečatljive, a naj-
rijatnije je iznenadila do sada nedovoljno poznata mlada glumica
: Zagreba Inge Apelt, koja je tumačila ulogu Lenče s krajnjom
jerodostojnošću, upečatljivošću i jednostavnošću višeg reda. Rade
erbedžija odigrao je ulogu Georgija primjerno i do krajnosti
rostudirano. Pored ovog istaknutog glumačkog para, izvanredno
graju Perica Martinović (igrala je ulogu Lice) i dječak Saša Sta-

nojević (Zoran). Predstava je igrana u prostoru koji je zamisl... Dinka Jeričević, a muziku za predstavu ostvarila je grupa »L... i sol«.

Predstava *Oslobođenje Skopja* Slovenskog narodnog gledališča iz Ljubljane, u režiji Ljubiše Georgijevskog, nesrazmjerno je »klasičnija« od zagrebačke. Ako se te dvije predstave uopšte upoređuju — a to je neminovno — bez mnogo razmišljanja bih se opredijelio za zreliju i jednostavniju rediteljsku koncepciju Ljubiše Georgijevskog. Pokušaću da to objasnim malo potanje. Georgijevskog poznajemo kao hrabrog eksperimentatora koji nije uvijek poštovao integritet dramskog djela, kao reditelja koji je nametao svoju scensku viziju i stavljao je iznad svih drugih komponenata pozorišne predstave koja bi morala da bude jedinstvena konvergencija svih nivoa predstave. Sada se mašta Georgijevskog malo umjerila, ali ne i osušila, i u ovoj arhetipski i mitski obilježenoj predstavi on je pokazao mnogo ukusa i smisla za mjeru, koja ga ranije nije uvijek karakterisala. Napravio je znatno manje realističku predstavu od one zagrebačke, oniričniju, tišu ali ne neubjedljiviju, naprotiv. Reditelj Georgijevski je, shvativši da Zoran danas ima tridesetak i više godina, odlučio da ulogu dječaka povjeri Radku Poliču, bojeći se glumačkog diletantizma djeteta, kako se sâm reditelj izrazio u jednom razgovoru. No to nije bilo samo zbog toga, jer je to dublja i simboličnija odluka: pred odraslim Zoranom glumci će »igrati« njegovo djetinjstvo upropašćeno ropstvom u kojem se uvijek strašno snizi nivo ljudskog. Šta je preostalo od Zorana poslije rata, šta uopšte preostane poslije pustošenja? Zoran danas posmatra vlastito viđenje rata, njegovo sjećanje oživljava pred njegovim melanholičnim očima. To što je Georgijevski dao ulogu dječaka Zorana Radku Poliču pokazalo se (iako ne baš uvijek) kao kreativan postupak, jer na taj način dobijamo dvije tačke gledišta: dječaka Zorana i njegova odraslog »dvojnika«. Iako je Georgijevski poznat kao reditelj vanredno bujne i neposlušne rediteljske mašte, kao čovjek kome glumac i glumačka igra nisu uvijek u prvom planu događaja, u predstavi *Oslobođenje Skopja* pustio je glumce da se svestrano izraze. Ovdje se ne vidi konstrukcija ni »šavovi« predstave, ni jedna komponenta pozorišnog prizora ne ističe se na štetu druge. Vrhunska vrijednost te predstave svakako je uloga koju je ostvario Boris Kavaca (Georgij). Scena u kojoj Kavaca na štakama paralitičara pokušava da na jednoj nozi igra teškoto pripada najinspirisanijim prizorima u našem pozorištu posljednjih godina. Koliko je u tome bilo neke uzvišene ljudske ljepote i tragičnosti, i želje da se unesrećeni čovjek izrazi igrom kojom hoće da ispolji radost zbog oslobođenja Skopja i svekolikog oslobođenja! Ostale važnije uloge uspješno su ostvarile Marijana Brecljeva (Lica) i Marija Benkova (Lenče). Predstava je igrana u scenografiji majstora scene Svete Jovanovića: u prvom planu teče voda Vardara, a u dubini je Pikasoova *Gernika* kao simboličan prikaz velike noći svijeta. Te dvije predstave *Oslobođenja Skopja* unijele su dosta svježine u ovogodišnje Igre, iako

ıi se čini da je, povodom tih predstava, bilo i previše neumjerenih rehvala (zaista, mi smo majstori kuđenja i prehvale). O scenariju *slobođenja Skopja,* na oko petnaestak stranica, ne može se ɔvoriti kao o »antologijskom djelu«, nipošto. A da je to dobro i ametno zamišljen scenario, to je izvan sumnje. Još manje ima umnje kad je riječ o realizaciji tog scenarija u objema predtavama, jer je svaka na svoj način uspješno i teatarski ubjedjivo rekonstruisala onirični i razdešeni svijet sjećanja nekadašnjeg atnog dječaka čije nas se bolne uspomene i te kako tiču. Takođe, a pohvalu je istinski jugoslovenski duh koji prožima te predstave, er su se na tom plemenitom stvaralačkom poslu udružili darovi ›rpskih, hrvatskih, makedonskih i slovenačkih stvaralaca. U našim ɔrilikama to je gotovo jedinstven podvig, i zato primjeran.

Inače, za deset dana koliko su Igre trajale, niko se u gledalištu nije nasmijao. To je rekao jedan nepoznati gledalac, možda nedovoljno svjestan činjenice da time uopštava jedno nelijepo iskustvo i daje bitnu karakteristiku ne samo ovogodišnjih Igara nego i onih ranijih. Prosto je nevjerovatna odbojnost selektora prema tom specifičnom žanru u kojem ima toliko nadmoćne mudrosti, često mnogo više nego u »ozbiljnim« i »dubokim« djelima punim patetike. Taj žanr se u nas ne njeguje, što je valjda jedinstveno u svijetu. Ovdje je, mislim, najbolje dati riječ mladom i velikom čehoslovačkom romansijeru Milanu Kunderi: »Smiješno se smatra lakšim od tragičnoga. To je pogrešno. U tragičnome ima utješne iluzije veličine. U komičnome nema ni veličine ni iluzije. To je otkriće ponora. Humor je jedina vakcina protiv strašnog mikroba fanatizma.«

Ako je na ovogodišnjem Sterijinom pozorju bilo nečega što ga je izrazito obilježavalo, to je bio dinamični i preovlađujući duh mladih koji su dali pečat Igrama kao nikad dosad. Čini se da je to prva i najvidljivija karakteristika Pozorja. Sazrela je jedna darovita, iskušana mlada generacija, sada spremna da se prihvati i najsloženijih scenskih zadataka. Naročito se izdvajaju pojedini mladi reditelji, svaki sa svojim posebnim »rukopisom« koji ga odlikuje. Prije svih, tu su Slobodan Unkovski, Ljubiša Ristić i Dušan Jovanović, mada se, uslovno rečeno, i Ljubiša Georgijevski može smatrati mladim rediteljem — prije svega zbog svog pregnantnog avangardizma koji ga i čini tako mladim, iako on to biološki više nije.

Takođe, i ovogodišnje Igre pokazale su da je glumačka komponenta svih predstava preovlađujuća. Ostvarenja glumaca iz cijele naše zemlje jasno nadrastaju sve ostale aspekte pozorišnog čina, jer, zaista, možemo reći kako imamo glumce vrhunske darovitosti. No to nije samo odlika našeg pozorišnog života, to je karakteristika gotovo svih pozorišnih sredina svijeta. Jednostavno, ovo je »glumački vijek«, i pisci nisu uvijek dorasli mogućnostima glumačke meštrije.

Još jedna odlika Igara je uočljiva: naime, kao nikad ra
predstave su igrane van konvencionalnog prostora pozorišne sc
dakle u »nepozorišnim« uslovima. Jedna je realizovana u n
sadskom dvorištu, druga u nekom od studija Radio-Novog Sa
a dvije u nedovršenoj zgradi Srpskog narodnog pozorišta. Nije
znak nekakve ćudljivosti mladih reditelja koji traže »neizanđa
rješenja što se tiče prostora za igru (uostalom, to nije nikakvo
kriće, to je odavno poznata stvar). Pored istraživanja djelova
»estetike prostora«, to je jedan od načina i pokušaja da se, sva
jakim »oneobičavanjem«, pozorište bori protiv kanona »mrtvačk
pozorišta« u kojem nema duha promjene i kretanja. Svakako, n
gore što može da se dogodi pozorištu jeste to da se okameni, da s
ustali i dobije »definitivne« oblike, što je isto kao da mu prije
umiranje i dosada kao simptom vrhunca krize. Na ovogodišnje
Pozorju bilo je dosta pokušaja »oneobičavanja« pozorišnog prizor
i taj duh otpora rutini — i kad ne daje izuzetne rezultate — valja
pozdraviti kao izraz svježine i otpora akademizmu što uništava
neukalupljivu scensku maštu.

osip Broz Tito: 'ojna djela*

Vojno-izdavački zavod, 3eograd)

'itovo stvaralaštvo u celini, a u ojnoj misli posebno, izdvaja se vojom originalnošću, vitalnošću i rajnošću. Utemeljeno, produbljeno i verificirano u vatri jugoslovenske socijalističke revolucije, ono predstavlja trajno i neiscrpno izvorište razvoja marksističke misli u oblasti vojne teorije i prakse.

Tito, originalni mislilac i strateg revolucije i socijalističke izgradnje i odbrane, daje doprinos razvoju revolucije i vojne misli. Izgrađivanje suštinskih vidova strategije revolucije počinje upravo od vremena Titove afirmacije kao istaknutog aktiviste i ideologa Partije, od 1930-tih godina.

Strategija revolucije je izgrađivana u krilu radničkog pokreta, pod vođstvom KPJ i druga Tita.

Titova *Vojna djela* bacaju svetlost na utemeljenje i razvoj i političke i vojne strategije revolucije kao jedinstvenog procesa pripreme naroda za odbranu zemlje i revolucionarni preobražaj i za upotrebu oružanih snaga u konačnom izvođenju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. Politička i vojna strategija u delima i praksi druga Tita uzajamno se dopunjuju i dijalektički su povezane.

Vojna djela prate tokove izgrađivanja i primene Titove strategi-

---

* Nedavno je Vojno-izdavački zavod tampao drugo dopunjeno izdanje edicije 'ito, *Vojna djela*. Taj dragocen opus iastao je između 1941. i 1977. godine, štampan u pet knjiga sa 482 priloga na 21.000 tranica. Građa ovog izdanja je hronološki sređena, opremljena naučnom aparaurom i aktuelizirana novim prilozima i lokumentima.

Drugo izdanje je prošireno sa 168 novih priloga (u I knjizi 114 novih priloga iz perioda NOR-a i revolucije, u II knjizi — 26, u III knjizi — 28 itd.).

Titova *Vojna djela* obuhvataju najznačajnija zbivanja u NOR-u i revoluciji (tematika I knjige), period neposredno posle revolucije, sa stanovišta razvoja vojne misli razrađen je u II knjizi. Sledeće tri knjige, koje pokrivaju razdoblje od nekoliko decenija (od 1952. do 1977. godine), prate razvoj ne samo vojne organizacije već i koncepcije opštenarodne odbrane.

je revolucije u svim fazama njenog razvoja. Ta dela predstavljaju i teorijsku razradu i svedočanstvo o ogromnim naporima Partije i Tita u izgrađivanju strategije revolucije.

Strategija revolucije se utemeljuje uporedo sa stvaranjem Partije Titovog tipa, revolucionarne avangarde radničke klase i radnog naroda Jugoslavije. Na Osmoj partijskoj konferenciji u Zagrebu, 1928. godine, Tito smelo ustaje protiv zaoštrenih frakcijskih borbi u vrhovima Partije, osuđuje i desna i leva skretanja, zalaže se za jačanje revolucionarnog jezgra Partije, za izgrađivanje akciono sposobne partije, koja uživa ugled u narodu, partije revolucije i socijalističke budućnosti. Posle izlaska iz zatvora i petogodišnjeg robijanja, 1934. godine, Tito pristupa izgrađivanju široke revolucionarne platforme borbe protiv fašizma i nenarodnog režima uz vođenje borbe za dalje jačanje Partije. Na Četvrtoj partijskoj konferenciji (1934), u čijoj pripremi učestvuju Josip Broz i Blagoje Parović, ističe se značaj političkog jedinstva revolucionarnih snaga, zauzimaju se dosledni stavovi o nacionalnom pitanju i donosi odluka o osnivanju KP Slovenije i KP Hrvatske, a u dogledno vreme i KP Makedonije, a istovremeno se sagledavaju i pravci delovanja KPJ u odbrani zemlje od fašizma.

Godinu dana kasnije Tito će biti delegat na Sedmom kongresu Kominterne, na kome je definisan i osuđen fašizam, a po povratku u zemlju radiće aktivno na formiranju jedinstvenog antifašističkog fronta demokratskih i revolucionarnih snaga, predvođenih Komunističkom partijom Jugoslavije. Radi na konsolidaciji, čišćenju, idejnom izgrađivanju i omasovljavanju Partije; preuzima dužnost političkog sekretara Partije i formira novo rukovodstvo, koje deluje u zemlji. Uporedo s tim Tito će se tih godina u punoj meri angažovati na odbrani Partije od pokušaja njenog raspuštanja.

Za političku i vojnu strategiju revolucije posebno je značajna Titova orijentacija na sopstvene snage zemlje i osamostaljivanje Partije. Političko, organizaciono i finansijsko osamostaljivanje KPJ od Kominterne predstavljalo je istorijsko razvođe u izgradnji političke i vojne strategije revolucije. Izgrađena je strategija KPJ koja se razlikovala od strategije ostalih sekcija Kominterne, kako u pogledu ocena opasnosti od fašizma, izbora sredstava i načina borbe, tako i u pogledu karaktera revolucije — oblikâ i puteva njenog ostvarivanja.

Peta zemaljska partijska konferencija (1940) obeležiće intenzivniju orijentaciju KPJ na stvaranje i razvijanje odbrambene komponente revolucije koja je otpočinjala. Tito zapaža da je samo narod onaj činilac koji je spreman i voljan da se suprotstavi nastupajućem fašizmu u uslovima kada su vladajući krugovi buržoazije činili sve da otvore kapije snagama Osovine i da, oslanjajući se na nacifašizam, sačuvaju svoje pozicije. Na Petoj konferenciji KPJ osnovana je Vojna komisija, sa Titom na čelu, čiji je zadatak bio da stupi u dejstvo u trenutku oružanog napada fašista na Jugoslaviju. Brz raspad i nečuveno kapitulantstvo stare države i vojske onemogućili su efikasnije delovanje ove komisije.

U uslovima okupacije i komadanja zemlje CK KPJ insistira na očuvanju jedinstva i na akcionoj sposobnosti revolucionarnih snaga, na što intenzivnijoj pripremi oružanog ustanka. Svakoj mogućoj defanzivi, čekanju, taktiziranju, vezivanju vlastite aktivnosti za uspeh saveznika na frontovima Tito suprotstavlja ofanzivnost, oružanu borbu, akciju svih boraca protiv fašizma i njegovih saradnika. Tito lomi dotadašnje šeme o revoluciji »u fazama« i o »jednom mahu«, osloncem na fizičko prisustvo savezničkih snaga. Ne prihvata dogme, krči nove puteve revolucije, marksizam stvaralački razvija, u konkretnim jugoslovenskim uslovima i okvirima.

U Titovim *Vojnim djelima* plastično je iznesena koncepcija revolucije. Od prvog dana oružane borbe narodnooslobodilački rat i revolucija se spajaju, isprepliću, postaju jedinstven proces u kome

istovremeno ostvaruje nacio-
lno i socijalno oslobođenje. Tu
suština autentičnosti i speci-
nosti jugoslovenske socijalistič-
revolucije. Tito će krajem 1942.
dine, u »Proleteru«, o tome na-
sati: »Riječ *narodnooslobodilač-*
borba — bila bi samo jedna
aza, pa čak i prevara, kada ona
bi, pored opštejugoslovenskog
nisla, imala i nacionalni smisao
svaki narod posebice, tj. kada
na ne bi, pored oslobođenja Ju-
oslavije, značila u isto vrijeme i
slobođenje Hrvata, Slovenaca, Sr-
a, Makedonaca, Arnauta, Musli-
nana itd., kada narodnooslobodi-
ačka borba ne bi imala tu sadrži-
u da zaista nosi slobodu, ravno-
ravnost i bratstvo svim narodi-
na Jugoslavije. U tome i jeste su-
tina narodnooslobodilačke borbe«
Vojna djela, knj. I, str. 312). U
Titovoj viziji da »u Jugoslaviji ne
smije više biti nacionalnog ugnje-
tavanja i socijalnog izrabljivanja«
(isto) jasno se uočava stvaralački
spoj nacionalnog i socijalnog o-
slobođenja naroda i narodnosti
Jugoslavije. On će kasnije još eksplicitnije ukazivati na dijalektičko jedinstvo nacionalnog i socijalnog oslobođenja, čime će izraziti suštinsku specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva. »Pozvati samo narod u borbu protiv okupatora, a ne dati mu istovremeno da razumije da će se tom borbom ujedno postići nešto novo, mnogo bolje, da se više neće vratiti staro« — ističe Tito — »ne bi bilo moguće pokrenuti sve narode u tu borbu, niti tako široke mase naroda zainteresovati za nju, niti bi se moglo u njoj izdržati do kraja, tj. pobijediti« (knj. II, str. 68).

Tito odbacuje koncepciju borbe u gradovima kao centrima oružanog ustanka i revolucije. Titova strategija NOR-a podrazumeva i obuhvata borbena dejstva u gradovima, ali težište prenosi na prostore koji su slabije posednuti, nepristupačni i za neprijateljevu vojnu tehniku teško prohodni. Titova strategija ne isključuje diverzantska i druga dejstva i otpore u pozadini neprijatelja, iako težište usmerava na oružanu borbu i na upotrebu oružanih snaga NOR-a i revolucije. Prvi i osnovni oblik vojnog organizovanja revolucije bili su partizanski odredi Jugoslavije, kao jezgra naoružanog naroda u jugoslovenskim uslovima razvoja NOR-a i revolucije. Ali Tito predviđa i otvara perspektivu prerastanja ovih vojnih formacija u krupnije i pokretljivije jedinice NOR-a i revolucije. »U slučaju povoljnih strategijskih i drugih okolnosti, radi izvođenja krupnih operacija, stvaraće se, prema potrebi, od više partizanskih odreda krupne vojne jedinice« — stajalo je u »Zadacima NOPOJ-a«, objavljenim u Biltenu Glavnog štaba NOPOJ od 10. avgusta 1941. godine (knj. I, str. 45).

U NOPOJ i u NOVJ Tito vidi narodnu revolucionarnu armiju, prisno povezanu s narodom, prožetu narodnim i revolucionarnim duhom. Masovno i neposredno učešće naroda u izvođenju NOR-a i revolucije čini da revolucionarne oružane snage, proistekle iz naroda i integrisane s njim, predstavljaju jezgro naoružanog naroda. Tito će kasnije to formulisati ovako: »Naša armija je, ne samo po svom imenu već po cjelokupnom svom biću, opštenarodna. Nastala iz naroda, ona je takva ostala i do danas, produžujući da čuva tekovine koje smo izvojevali« (knj. V, str. 270).

Tito će, na temelju iskustava NOR-a, razviti misao o oružanim snagama naroda i narodnosti Jugoslavije kao integralnom delu opštenarodne odbrane i društva u celini, specifičnom obliku naoružanog naroda. On je prilikom promovisanja za prvog doktora vojnih nauka (1976) isticao da su »naše oružane snage — Jugoslovenska narodna armija i teritorijalna odbrana dva osnovna oblika organizovanja radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije za oružanu borbu. To su konkretni oblici primjene Marksove ideje o naoružanom narodu na današnjem stepenu razvitka našeg socijalističkog društva i u okvirima postojećih međunarodnih odnosa. U tim oblicima poznato načelo da svaki građanin bude vojnik i svaki vojnik građanin — dobija realni smisao i sadržaj« (knj. V, str. 311).

Tito duboko shvata i stvaralački primenjuje Marksov postulat da »radnička klasa ne može jednostavno prisvojiti gotovu državnu mašinu i staviti je u pokret za svoje vlastite ciljeve«. Trebalo je izgraditi takav politički oblik vladavine pod kojim se moglo sprovesti ekonomsko oslobođenje rada. Taj oblik vladavine u uslovima izvođenja oružanog dela naše revolucije bili su narodnooslobodilački odbori — organi revolucionarne vlasti i samoupravljanja. Deviza koja je kasnije dobila i tretman ustavnog načela — da sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu — svoje utemeljenje je imala u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Stvaranje nove, narodne vlasti daje našoj revoluciji karakter autentične socijalističke revolucije, što nije slučaj sa evropskim pokretima otpora u drugom svetskom ratu.

Razvoj oružanih snaga i organa vlasti revolucije drug Tito će kasnije ovako oceniti: »Stvaranjem oružanih snaga revolucije i organa nove, narodne vlasti, rađao se i novi tip države, države narodnih odbora, države tipa Pariske komune i Lenjinovih sovjeta. Naša nova narodna vlast nosila je u sebi sva bitna svojstva istinske socijalističke vlasti. Zasnovana na najširim demokratskim osnovama, ona je već sadržavala sve bitne elemente na kojima će se docnije izgrađivati naše samoupravno socijalističko društvo« (knj. V, str. 125).

U uslovima okupacije zemlje, kada je okupator raspirio bratoubilački rat, drug Tito je istakao suštastvenu devizu — stvaranje i izgrađivanje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, kao bitne karike revolucije, te kohezione snage naroda i narodnosti. Tito je borcima Druge proleterske brigade, kojima je 17. oktobra 1942. godine predao u Drvaru proletersku zastavu, rekao: »... mi nemamo lijepo obučenu vojsku, kao što je bila ranija... Težnja za bratstvom i slogom je ona sila koja nam daje snage da i veće teškoće prebrodimo«. Vrhovni komandant NOPO i NOVJ konkretno-istorijski i dijalektički povezuje ideju i praksu bratstva i jedinstva, a integralno s tim kao kra[illegible] cilj ističe — nacionalnu i soc[illegible]nu slobodu. »Znali smo i is[illegible] da to jedinstvo može postoja[illegible] mo ako je svaki narod slobod[illegible] To važi danas, a važiće i u[illegible] će.« Tito uočava snagu sol[illegible] nosti naroda i narodnosti u b[illegible] bi protiv fašizma. Povezani [illegible] ma bratstva i jedinstva, svi [illegible] narodi su solidarno doprino[illegible] oslobođenju zemlje. »Ni Makedo[illegible] ci, ni ostali do tada ugnjeteni [illegible] rodi Jugoslavije nisu dobili de[illegible] tom svoje nacionalno oslobo[illegible] nje« — govorio je Tito u Slo[illegible] načkoj akademiji znanosti i um[illegible] nosti 16. novembra 1948. godine.

Saznanje da revolucija, koja [illegible] temelja menja društvene odno[illegible] stvara uslove za izgradnju no[illegible] ravnopravne i zbratimljene za[illegible] nice naroda i narodnosti, na o[illegible] novama bratstva i jedinstva — b[illegible] lo je snažan motiv koji je pok[illegible] nuo narode Jugoslavije da u n[illegible] rodnooslobodilačkoj borbi č[illegible] ono »što je sa stanovišta klasič[illegible] nih vojnih doktrina bilo potpun[illegible] neshvatljivo«. Opisujući borbe[illegible] moral naroda i oružanih snaga re[illegible] volucije, njihovu smelost i istraj[illegible] nost, nezavisno od odnosa snaga Tito je pisao: »Neprijatelj je imao tehniku i rutinu — mi smo imali vještinu revolucionarnih ratova, a tehniku smo osvajali od neprijatelja. Smjelost, istrajnost, samodisciplina i druge ratničke vrline krasile su borce naših partizanskih odreda i prenosile se zajedno s njima u novu revolucionarnu narodnu armiju« (knj. III, str. 86).

Posleratnoj izgradnji oružanih snaga i odbrani zemlje SKJ i drug Tito posvećuju punu pažnju. Posle kratkog perioda revolucionarnog etatizma, koji se javlja kao nužna etapa u kontinuitetu revolucije, samoupravljanje, jačanje opštenarodne odbrane i politika nesvrstavanja naše zemlje, kao jedinstvena celina jugoslovenske politike i pozicije — postaju osnova i suštinska sadržina društvenog razvoja. U okviru takve orijentacije stvaraju se povoljni uslovi za razvoj koncepcije opštenarodne odbrane.

Realizator devize »Fabrike radnicima«, Tito u samoupravljanju

li upravo onu istinsku sponu ja povezuje narode i narodnosti še višenacionalne socijalističke jednice. Svaki korak u razvoju moupravljanja, u afirmisanju onkretnih oblika oslobođenja ra- i čoveka, otvara nove mogućosti jačanja i produbljivanja ka- nacionalne ravnopravnosti ta- i odbrambene sposobnosti zeme. Tito ističe: »ukoliko se brže i vestranije bude razvijalo samopravljanje, utoliko ćemo brže i otpunije realizovati ideju o naoružanom narodu. Takva društvena unkcija opštenarodne odbrane isovremeno predstavlja jaku koheionu snagu društva i obratno — ako i stabilno društvo jača odbranu« (knj. IV, str. 199).

U tom kontekstu Tito ističe značaj kontinuiteta revolucije i iskustava iz NOR-a u utemeljenju i razvoju opštenarodne odbrane. Ukazujući na društveni kontinuitet koncepcije opštenarodne odbrane, drug Tito naglašava neodrživost shvatanja pojedinaca prema kojima je koncepcija opštenarodne odbrane nešto posve novo, što je tobože nastalo kao rezultat uticaja nekih aktuelnih spoljnopolitičkih događaja, a ne kao integralni deo našeg socijalističkog samoupravljanja i potreba za podruštvljavanjem poslova narodne odbrane i obezbeđenjem samoupravnih prava radnih ljudi i građana i u sferi odbrane zemlje. Tito takvima odgovara neposredno: »Mi smo, međutim, tu koncepciju oformili i razvili još u našem narodnooslobodilačkom ratu, kada smo pozvali narod u borbu za odbranu svoje nezavisnosti i slobode« (knj. IV, str. 198). U tom smislu Tito konstatuje da naša današnja koncepcija opštenarodne odbrane predstavlja doslednu i odlučnu primenu iskustava iz narodnooslobodilačkog rata u našim sadašnjim uslovima.

Tito dijalektički povezuje dalji razvoj tekovina revolucije sa razvojem odbrane. Naglašava da revolucija koja nije u stanju da izgradi metod i društvene mehanizme vlastite odbrane osuđuje sebe na neuspeh. Tu misao je on izrazio i u govoru 9. oktobra 1971. godine posle završetka manevra »Sloboda-71«, kada je rekao da je »poznata istina da svaka revolucija vrijedi onoliko koliko je sposobna da se stalno razvija i brani svoje tekovine« (knj. IV, str. 342).

Titova *Vojna djela* podstiču entuzijazam radnih ljudi i građana u jačanju odbrambenih potencijala zemlje u celini. Pri tome opštenarodna odbrana zauzima istaknuto mesto. Tito ističe da je »jačanje opštenarodne odbrane presudan faktor za očuvanje i odbranu slobode, nezavisnosti i integriteta naše zemlje... Nema sile koja bi mogla pobijediti narod čvrsto riješen da brani svoju slobodu i nezavisnost« (knj. IV, str. 357). U tom smislu drug Tito razvija misao o neophodnosti razvoja i modernizacije oružanih snaga SFRJ, a posebno JNA.

Odbrana Jugoslavije, naglašava drug Tito, briga je svih njenih naroda i narodnosti. Ni jedna republika i pokrajina sama za sebe ne predstavlja dovoljnu garanciju vlastite bezbednosti i uspešnog razvoja; sve zajedno — one su garancija slobodne i nezavisne Jugoslavije. Postavljajući pitanje šta se zapravo krije iza negiranja makedonske nacije, makedonske nacionalne individualnosti i makedonske državnosti, drug Tito na njega odmah odgovara: »ne samo Makedonci već i svi građani Jugoslavije ne mogu to shvatiti drukčije nego da se iza toga krije vaskrsavanje metoda i politike prošlosti. Međutim, trebalo bi da svakom bude potpuno jasno da svaki napad na makedonski narod znači i napad na sve jugoslovenske narode! A svaki napad na SR Makedoniju predstavlja neposredno napad na socijalističku Jugoslaviju u cjelini« (knj. IV, str. 179).

Odbrana Jugoslavije, njene slobode i nezavisnosti, kako od unutrašnjih kontrarevolucionarnih snaga — grupa i pojedinaca, tako i od spoljnog neprijatelja, stalan je i prvorazredni zadatak svih svesnih socijalističkih snaga našeg društva. U Titovim *Vojnim djelima,* i teorijski i praktično-politički, osvetljen je fenomen kontrarevolucije i ukazano je na neposredne zadatke socijalističkih su-

bjektivnih snaga u borbi protiv antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga i tendencija.

U Titovim *Vojnim djelima* je snažno istaknuta misao o tome da je radnička klasa ona motorna snaga, onaj agregat koji pokreće razvitak napred, u kome se ostvaruje vodeća idejno-politička uloga SKJ, kao »jedine snage koja može našu revoluciju, naš socijalistički razvitak, dovesti do konačnog cilja« (knj. IV, str. 359).

Titova *Vojna djela,* iz svih ovih razloga, predstavljaju teorijsku okosnicu koja, neizmernom stvaralačkom snagom Titovog genija, nadahnjuje i podstiče generacije autora — publicista, istraživača, naučnika, političara, vojnih eksperata itd. da neprekidno razvijaju vojnu misao i stalno unapređuju odbrambene potencijale zemlje. Radni ljudi i građani, a posebno omladina, organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice i organizacije, borci i rezervne vojne starešine naći će u Titovim *Vojnim djelima* nepresušne izvore i inspiracije za vlastito angažovanje u daljem razvijanju i primeni Titove vojne misli u organizaciji odbrane našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Blažo Nikolovski

Budislav Vukas: Etničke manjine i međunarodni odnosi

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1978)

Problem etničkih, jezičnih i posebno nacionalnih manjina i njihove međunarodne zaštite postaje aktualan pojavom i razvojem evropskih nacionalnih država i njihovom težnjom za nacionalnom homogenizacijom, s jedne, i ekspanzijom kapitala i hegemonijom, s druge strane. Tu se javlja i problem nacionalnih i drugih manjina, koji se, uz raznovrsne — kako reče autor djela — druge razloge rješavanja pokušalo riješiti uvođenjem nekih oblika međunarodne zaštite manjina.

Upravo se u navedenom djelu Budislava Vukasa, *Etničke manjine i međunarodni odnosi,* koje je objavila »Školska knjiga« u biblioteci »Suvremena misao«, govori i o toj problematici u cjelini. Stoga se može reći da knjiga predstavlja nov prilog toj uvijek aktualnoj i izuzetno važnoj problematici sagledavanja položaja, uloge i odnosa manjina i njihovoj interpretaciji s pozicija jugoslavenskih stavova i u kontekstu međunarodno-pravno-političkih odnosa i određenja. U ovoj su Vukasovoj knjizi, dakle, izneseni stavovi i mišljenja autora čija je svrha da se interpretiraju odredbe međunarodnog prava što se odnose na reguliranje položaja etničkih manjina uopće i da se ujedno prikaže stvarni položaj nacionalnih manjina jugoslavenskih naroda u susjednim zemljama, u svjetlosti međunarodnog prava.

Nacionalne, etničke, jezične, narodne, rasne i druge manjine, koje nastaju seobom, migracijom, emigracijom, osvajanjima tuđih teritorija i drugim pomjeranjima i neprestanim mijenjanjem stanovništva uopće, do danas, kaže autor, u međunarodnom i unutarnjim pravima i propisima, kao i znanostima što se bave nacionalnim manjinama, imaju različite izraze: »rasne«, »etničke«, »narodne«, »nacionalne«, »jezične«, »vjerske« i druge manjine.

Iako se autor, izgleda, opredijelio za naziv »etničke« manjine, što pokazuje i naslov knjige, ipak ističe da je u našem Ustavu od 1963. i u najnovijem to pitanje, terminološki, najbolje riješeno zamjenom termina *nacionalne manjine* terminom »narodnosti«. Bez obzira na to, kaže autor, što termin »narodnost ima i druga značenja (pripadnost pojedinca nekom narodu ili naciji), držimo da je on opravdano uveden u našu terminologiju, jer se njime eliminira svaki prizvuk podređenog položaja koji imaju izrazi »manjine«, »grupe« i slično...« (str. 53).

Međutim, raspravljajući dalje o terminološkim interpretacijama

ijina i usaglašavanju termina međusobnom komuniciranju tar međunarodnih organizacija, ana i drugih tijela, autor kaže je u Potkomisiji za sprečavanje kriminacije OUN »prihvaćen izetnički, jer se on odnosi na biološke, kulturne i povijesne obine, a rasni jedino na naslijene fizičke osobine. Izraz »etnič« manjina, prema takvom rađivanju članova Potkomisije, šije i obuhvaća pojam »samih anjina«, kao i »nacionalne maine«, koje su se spominjale u kim prijedlozima u Potkomiji« (str. 88).

U uvodnom dijelu knjige autor osim što raspravlja o termima, — u određivanju pojma etičke manjine polazi od stavova lasikâ marksizma i jugoslavenkog sagledavanja manjina kao ubjekata u međunarodnim odnoima. Polazeći od stavova klasikâ arksizma i jugoslavenske prakse, utor, između ostalog, ističe da u manjine i danas u društvenoj ajednici, još uvijek podvojenoj i punoj proturječnosti, s brojnim različitim i suprotnim interesima, kako »kamen« spoticanja i uzrok sukobljavanja tako i »most« međusobnog povezivanja i zbližavanja nacija, država i drugih subjekata u međunarodnim odnosima.

Jugoslavija se, naglašava autor djela, uvijek zalagala u praksi i u međunarodnim odnosima na svim nivoima i ubuduće će se zalagati za potpuno ostvarivanje principa poštivanja prava nacionalnih, etničkih, jezičnih i drugih manjina, te prava na njihov samostalni, slobodni i ravnopravni razvitak. Sve zemlje — kaže autor — imaju obaveze da poštuju prava čovjeka, a time i prava nacionalnih manjina, premda se to ni danas ne čini. Valja pri tom istaći da Budislav Vukas problematiku etničkih manjina, odnosno nacionalnih manjina — iako polazi od tumačenja odredaba međunarodnog prava — sagledava, razmatra i eksplicira u kontekstu i kontinuitetu borbe za ostvarenje slobode i prava čovjeka uopće, odnosno autor problematiku emancipacije manjina sagledava u kontekstu marksistički shvaćene ljudske dezalijenacije uopće.

U tom se smislu i s tim ciljem Jugoslavija zalagala od početka rada Ujedinjenih naroda za usvajanje »posebnih normi o pravima manjina u okviru opće zaštite prava čovjeka. Iako su već usvojena neka pravila o manjinama, naše je uvjerenje da bi u Ujedinjenim narodima trebalo usvojiti poseban dokument (deklaraciju ili konvenciju) o pravima nacionalnih manjina i njihovih pripadnika. Postizanju tog cilja posvećene su akcije naše diplomacije...«, kaže autor u predgovoru svoje knjige.

Inače je autor svoje djelo, osim uvoda, podijelio u četiri poglavlja: Narodnosti (manjine) u Jugoslaviji, Međunarodna zaštita manjina, Položaj manjina jugoslavenskih naroda u susjednim državama i Završne napomene. O stavovima Jugoslavije je sve jasno rečeno, a u vezi s interpretacijom međunarodne zaštite manjina autor najprije govori o Vestfalskom mirovnom ugovoru iz 1648. godine, odnosno Pariškom iz 1856, te odlukama Bečkog (1815) i Berlinskog kongresa iz 1878. godine, da bi, preko opširne interpretacije dokumenata Lige naroda, sve do Atlantske povelje i Opće deklaracije OUN — poglavlje o međunarodnoj zaštiti manjina završio s analizom i tumačenjem dokumenata (Završnog akta) Konferencije evropskih zemalja, usvojenih u Helsinkiju, odnosno Beogradu.

Iako su u nekim dokumentima Lige naroda, kaže autor, bila bolje izražena prava nacionalnih manjina, ona se nisu odnosila ne samo na zemlje drugih kontinenata, osim Evrope, nego ni na sve zemlje u Evropi, budući da te odredbe nisu prihvatile: Italija, Francuska, Španjolska, Njemačka, Danska i još neke. Negativni efekti prostornog ograničenja odredaba Lige naroda što se odnose na zaštitu manjina posebno su došli do izražaja usvajanjem rasističkih zakona u Njemačkoj nakon dolaska na vlast nacista. Osim toga, provođenje odluka bilo je neefikasno, a sankcije neprimjerene i rijetko primjenjivane, i uz to međusobni sukobi nisu iznošeni (to je bila rijetkost) pred Stalni

sud međunarodne pravde. Naprotiv, u dokumentima usvojenim u okviru Ujedinjenih naroda, koji se odnose na zaštitu prava čovjeka, dakle, i prava manjina — »redovni je preduvjet iznošenju jednog predmeta pred međunarodne organe prethodno iscrpljenje internih pravnih lijekova«, ističe autor na stranicama svoje knjige.

Analizirajući odredbe o pravima i zaštiti čovjeka, konvencije i druge dokumente OUN u kojima se govori o manjinama i njihovoj zaštiti, autor, između ostalog, ističe da se u tim dokumentima »ponekad o međunarodnoj zaštiti manjina govori kao o isključivo ugovorima preuzetim obavezama. Takvo sužavanje tog pojma ne odgovara ni dosadašnjem načinu razvoja međunarodne akcije za zaštitu manjina, ni perspektivama za njezin dalji razvoj...« (str. 119). Osim toga, autor ističe da se odredbe o pravima manjina iz Pakta o građanskim i političkim pravima krše, a to nepovoljno utječe na odnose među državama i narodima.

Stoga bi bilo potrebno, kaže Vukas, da se u UN donese posebni dokument kojim bi se u cjelini regulirala prava manjina u skladu s odredbama o pravima i slobodama čovjeka, za što postoji interes i vlada opće raspoloženje. Vrlo je vjerovatno da će kao rezultat takvog raspoloženja i »inicijative Jugoslavije za određeno vrijeme doći do usvajanja posebnog dokumenta o manjinama... Kao što su zaključene konvencije o genocidu, aparthejdu, rasnoj diskriminaciji i pravima čovjeka, tako bi bilo nužno zaključiti i jedan međunarodni ugovor o pravima manjina i njihovih pripadnika. Kao i pitanja koja su uređena spomenutim konvencijama, tako je i pravni položaj manjina predmet koji najneposrednije interesira gotovo sve države svijeta — bilo zato što u njima žive manjine, bilo zato što njihove manjine žive u drugim državama« (str. 130).

U poglavlju o položaju manjina jugoslavenskih naroda u susjednim državama autor ističe veliki značaj Osimskih sporazuma, kojima se, pored ostalog, rješav položaj slovenske, odnosno t janske manjine u obje zem »Zaključivanje Osimskih spora ma dvije susjedne zemlje n shvatile samo kao manifestac dobrosusjedskih odnosa i nač izražavanja privrženosti načel Evropske konvencije o sigurno i suradnji, već kao početak no faze zajedničkog rješavanja bro nih pitanja koja uspješno mog riješiti jedino suradnjom. Uspje šan razvoj manjina svakako spa da u takva pitanja...« (str. 15

Također su veoma dobro reg lirani položaj i prava manjina naših naroda u Mađarskoj i Rumunjskoj, koji se i dalje staln poboljšava. Postoji želja, kaže autor, da se manjinama u Mađarskoj i Rumunjskoj, a također njihovim manjinama u Jugoslaviji, omogući što puniji razvoj. To je potaklo tri navedene države da se stalno dogovaraju o unapređivanju položaja manjina i da se sporazumijevaju o različitim oblicima međusobne suradnje. »U svojim ustavnim pravima Rumunjska ide u pogledu zaštite manjina mnogo dalje od obaveza što ih je u pogledu prava čovjeka i zabrane diskriminacije preuzela po Ugovoru o miru od 10. veljače 1947« (str. 198).

I dok se tako povoljno regulira položaj manjina i izvršavaju obaveze ugovora u navedenim zemljama — to se ne može reći za Austriju, Bugarsku i Grčku. Preuzimanje međunarodnih obaveza u odnosu na manjine nužno je potrebno jer doprinosi kako položaju manjina tako i dobrim međudržavnim i međususjedskim odnosima. U tom kontekstu autor naglašava da jugoslavenski narodi i druge narodnosti koje žive na području naše zajednice ističu da je faktički položaj naših manjina u susjednim zemljama zajedničko pitanje svih nas i pripadnika zemalja u kojima se nalaze. Stoga se oštro osuđuju postupci i ponašanja, posebno kršenje odredaba Državnog ugovora o položaju Hrvata i Slovenaca u Austriji i nepriznavanje postojanja, odnosno denacionalizacija makedonske nacionalne manjine u Grčkoj i Bugarskoj.

Pravni i faktički položaj nacionalnih manjina najneposrednije interesira gotovo sve države svijeta na svim kontinentima, a posebno one čiji pripadnici žive u drugim zemljama. Stoga su pozitivne ocjene i primjena odredaba Završnog dokumenta usvojenog na Konferenciji evropskih zemalja u Helsinkiju, ali i »ignoriranje tih dokumenata od nekih evropskih zemalja, potakli Jugoslaviju da ponovo inicira raspravu o manjinama. Želja je naše zemlje bila da države sudionice ponovo potvrde obaveze u odnosu na manjine preuzete Završnim aktom i da izraze svoju spremnost da pojačaju napore na izvršavanju tih obaveza. Prema jugoslavenskom prijedlogu, države bi morale izraziti spremnost da nacionalnim manjinama osiguraju pun nacionalni i kulturni razvoj, kao i poštivanje ljudskih prava bez ikakve diskriminacije...« (str. 223—224).

Iako jugoslavenski prijedlog na skupu evropskih zemalja u Beogradu nije usvojen, ipak je pozitivno što je pitanje nacionalnih manjina aktualizirano i što je ušlo u Zaključni dokument Beogradskog sastanka, koji je usvojen 8. ožujka 1978. godine, jer brojni primjeri međusobnih sukobljavanja i genocida pokazuju tragičnost u kojoj se ne vodi računa o realnostima i perspektivama razvoja međunarodne zajednice. Sve to ukazuje na važnost određenja položaja i ljudskih prava pripadnika manjina, pored ostalog i radi očuvanja mira i sigurnosti uopće.

Knjiga Budislava Vukasa *Etničke manjine i međunarodni odnosi* bez dvojbe će doprinijeti široj spoznaji i boljem razumijevanju i potaći na jače angažiranje svih subjekata u pravilnom pristupu rješavanju navedene problematike koja je izuzetno važna.

Savo Pešić

Јонче Јосифовски: Марксистичка филозофија со преглед на историјата на филозофијата и одбрани текстови

(»Просветно дело«, Скопје, 1977)

Ova knjiga po osnovnoj koncepciji, metodologiji i sadržaju ima višestruki značaj. Ovde ćemo izložiti samo neke aspekte koji zaslužuju pažnju.

Kritička selekcija dosadašnjih shvatanja filozofije uopšte, marksističke filozofije posebno i istorije filozofije kao procesa nameće nam pitanje i navodi na razmišljanje kako dijalektički objasniti jedan takav teorijski arsenal sa više aspekata, a koji su aktuelni i savremeni. Zato bismo opštu ocenu ove knjige usmerili u pravcu dve dimenzije koje se ni izdaleka ne ograničavaju isključivo na koncepciju same knjige. Upravo njenim delom u kojem se govori o marksističkoj filozofiji dopunjuje se literatura koja je namenjena i potrebna učenicima, studentima, polaznicima političkih škola i svakome ko proučava probleme i osnove marksističke filozofije.

Marksistička filozofija je jedna od onih oblasti istraživanja kojom se do sada kod nas bavila većina mislilaca, nastojeći da je teorijski osmisli.

Drugom dimenzijom ocene ove knjige potvrđuje se opravdanost naslova dela, pošto autor marksističkoj filozofiji prilazi na poseban način, upravo imajući na umu celokupnu istoriju filozofije. Marksistička filozofija je prikazana kao jedna od etapa u razvitku filozofske misli, i to kroz njenu istoriju. Zato pregled istorije filozofije u antici, srednjem veku, renesansi i novom veku, pored toga što predstavlja uvod u marksističku filozofiju, pomaže da se shvati kontinuitet filozofske misli tokom njene istorije. Na taj način, knjigom *Marksistička filozofija sa pregledom istorije filo-*

zofije i odabranim tekstovima uspešno se razrešava i jedan problem istorije filozofije kao nauke, naime, činjenica da različiti pravci u istoriji filozofije ne predstavljaju negaciju same filozofije, već potvrđuju njen nužan i dosledan razvitak kao celine. Autor kaže: »Sa marksističkog gledišta, filozofija ne može biti ni metafizika, odnosno ontologija, u starom smislu reči, niti se može svoditi na gnoseologiju. Još manje se može dopustiti da bude apsorbovana posebnim naukama. I gledišta nove ontologije i antropološke ontologije su jednostrana. U svim ovim pogledima, iz ideoloških, to jest klasnih razloga, filozofija se shvata suviše usko, ili se predmet njenog proučavanja sasvim izvitoperuje« (str. 8).

Metod izlaganja predstavlja sintezu istorijsko-hronološkog, problemskog i sistematskog metoda: »U izlaganju materijala možemo se koristiti istorijsko-hronološkim metodom, to jest iznositi samo istoriju filozofije, života, dela i učenja velikih mislilaca, ili istorijsko-hronološkim, ali ujedno i problemskim metodom, kada iznosimo istoriju filozofskih problema ili, pak, da sistematski izlažemo materijal, uz pokušaj da damo rešenja koja su u skladu sa nekom posebnom filozofijom koju smatramo ispravnom. U primeni prvog i drugog načina izlaganja filozofiju svodimo na njenu istoriju. Kod prvog metoda postoji opasnost da se, stavljajući težište na filozofe i njihova dela, zanemari njihova misao. Kod drugog načina ostajemo na terenu istorije filozofije, ali se izlažemo opasnosti od ponavljanja. Treći način nema nedostatke prvih dvaju, ali vodi u dogmatizam, koji je najveći neprijatelj filozofije.

Mi ćemo ovde nastojati da damo nešto što bi bilo sinteza sva tri načina izlaganja. Najveću ćemo pažnju pokloniti marksističkoj filozofiji, ali njoj će prethoditi izlaganje o istoriji filozofije, prema problemima, sve do Marksa. A zatim će bit dat prikaz pravaca u savremenoj građanskoj filozofiji« (str. 13).

Dopunjena fragmentima iz dela filozofâ, knjiga izvanredno zanimljivo tumači istorijsko-filozofsku misao. Odabrani tekstovi obogaćuju filozofsko »štivo« i omogućuju čitaocu da upozna izvornu filozofsku misao.

Isto tako treba istaći i doslednost u prikazivanju zavisnosti filozofske misli od društveno-ekonomskih prilika u svakoj epohi. To je i potvrda više da će ovaj rad stvarno obogatiti filozofsku i marksističku misao.

Osim davanja ocene opšte koncepcije i metodologije knjige, ovde ćemo se zadržati na još nekim momentima izlaganja sadržine filozofije marksizma.

U tumačenju marksističke filozofije ovaj rad ostavlja dovoljno prostora za dalja istraživanja jer ne nudi, niti insistira na konačnim rešenjima. Autor kaže: »Treba istaći da filozofija, kao i život, ne podnosi shematizam, krutu podelu i nepomirljiva suprotstavljanja. Jer dijalektika je dijalog različitih gledišta.

Kod dogmatskog marksizma vidno je nastojanje da se bezmalo svi pravci okarakterišu kao ili materijalistički ili idealistički. To dovodi do iskrivljavanja učenja i lenjosti duha koji ne želi da uloži napor da shvati filozofske teorije, već ih niveliše, svodi ih na crno ili belo, i time osiromašuje sve bogatstvo misli« (str. 20).

Marksistička filozofija nije predstavljena kao kruti sistem znanja, već se ona prikazuje, s jedne strane, kroz učenje Marksa, Engelsa i Lenjina i kroz poglede i shvatanja istaknutih marksista XX veka, a, s druge strane, kroz njenu povezanost sa savremenim filozofskim pravcima.

Opširno govoreći o uticaju, povezanosti i diskusiji marksističke filozofije sa pravcima savremene filozofije logično je i opravdano što se zatim izlaže o sadašnjem stanju marksizma, čime se u isto vreme prikazuje kontinuitet istorijskog razvitka filozofske misli.

Autor, između ostalog, kaže: »Dogmatizam, kao oficijelan, kruti i šablonski marksizam, dao je mnogo argumenata njegovim protivnicima. U stvari, dogmatski marksizam nije omogućavao raz-

ɔj stvaralačke misli. On je ovo u-ɛnje pretvorio u dosadu... Tak-ɔ stanje ne govori protiv mark-zma uopšte, već samo protiv eformacija marksizma do kojih ɛ prevashodno dolazilo iz druš-veno-političkih razloga. Marksi-am, po rečima njegovih osniva-a, jeste otvorena filozofija koja e na nivou problematike epohe, a kojom on uspešno izlazi na :raj, što znači da ona svakako nože poslužiti u rešavanju savre-nenih problema« (str. 231).

U skladu sa metodološkim raz-nišljanjima u uvodnom delu o :ome šta je filozofija i kakav je njen odnos prema drugim nauka-ma i u skladu sa kategorijalnim aparatom istorijsko-filozofske pro-blematike — o kome se isto tako govori u uvodnom delu — u o-deljku o marksističkoj filozofiji opširno se raspravlja o problemi-ma dijalektičkog materijalizma kao gnoseološke i ontološke teo-rije, uz istovremeno njihovo pove-zivanje sa humanizmom, sa mark-sističkim shvatanjem čoveka.

Autor kaže da bi razdvajanjem ovih dvaju problema ili aspekata marksističke filozofije ona bila ograničena na »shematski mrtav, apstraktan, dogmatski i, iznad sve-ga, jednostran i nedijalektički on-tologizam i gnoseologizam, na što se često svodila filozofija« (str. 168).

U novom izdanju ove knjige ne-što je proširen deo u kome su obrađeni problemi marksističke antropologije.

Da bi se dobila prava predstava o problemima marksističke antro-pologije, u ovom radu se govori i o problemima antropologije kao nauke.

Antropologija se nije formirala kao jedinstvena nauka o čoveku. Marksistička antropologija tek u poslednje vreme krči sebi put kao priznata disciplina filozofije. Tak-vo stanje je razumljivo zato što o antropologiji kao nauci o čove-ku, i o filozofskoj antropologiji posebno, postoje mnoga oprečna shvatanja, pa i nerazumevanja.

Mnogoznačnost i nejedinstvenost antropologije posledica je niza uz-roka, od kojih ćemo ovde pomenu-ti samo dva.

S jedne strane, postoji empirij-ska tendencija u antropologiji (po-sebno prouzrokovana razvitkom prirodnih nauka i nekih njihovih disciplina koje se bave izučava-njem čovekove prirode, kao i ispi-tivanjima i rezultatima etnogra-fije i etnologije), a, s druge strane, mnogoznačnost antropologije kao nauke rezultat je mnogoznačnos-ti pojma čoveka koji je njen pred-met izučavanja. Posledica toga bi-lo je svrstavanje antropologije u prirodne ili u sociološke nauke ili je pak ona shvatana kao nauka u kojoj su objedinjena naučna ispi-tivanja ljudskih osobina iz razli-čitih naučnih oblasti.

U okviru ovakvih i sličnih raz-mišljanja o antropologiji kao nau-ci i marksističkoj antropologiji kao filozofskoj disciplini — u iz-menjenom i nešto proširenom o-deljku u knjizi *Marksistička filo-zofija* izuzetan značaj ima rasvet-ljavanje humanističke problemati-ke kod klasikâ marksizma. Taj se značaj uvećava razmišljanjima o socijalističkom samoupravnom društvu i mestu čoveka u njemu.

Da bi se šire shvatio i interpre-tirao idejno-teorijski aspekt našeg samoupravnog društva — sveobu-hvatnije je izloženo izvorno uče-nje klasikâ marksizma, a naro-čito učenje o radu.

Razmišljanja o radu produblje-na su aktuelizovanjem problema autentičnog čovekovog življenja u socijalističkom samoupravljanju, kao formi oslobođenja rada i čo-veka.

Izvanredna naučno-stručna ana-liza problema marksističke antro-pologije upotpunjena je izlaganji-ma o mestu čoveka u naučno-teh-ničkoj revoluciji.

Ova knjiga je jedina sličnog ti-pa na makedonskom jeziku. Ona predstavlja jedinstven pokušaj da se prikaže celokupna problematika istorije filozofije. Sa njom se obo-gaćuje literatura slične vrste, a is-tovremeno ona predstavlja izvan-rednu pomoć u idejno-teorijskom osposobljavanju, toliko značajnom za marksističko obrazovanje i stvaralačko uključivanje u celo-kupnu društveno-političku praksu.

Vera Georgieva

Bogdan Ilić: Zakon vrednosti u uslovima ekonomske integracije socijalističkih zemalja

(Ekonomski fakultet i Tanjug, Beograd, 1978, strana 312)

Knjiga dr Bogdana Ilića *Zakon vrednosti u uslovima ekonomske integracije socijalističkih zemalja* u stvari je drugo izdanje njegovog dela, dopunjeno i prošireno novim pasusima i odeljcima kao što su: Ekonomski zakoni i značaj njihove spoznaje, Zakon vrednosti i teorija cena u socijalizmu, Nastanak i razvoj svetskog tržišta, Zajedničke karakteristike razvoja socijalizma. Inače, knjiga obuhvata pet poglavlja, zaključna razmatranja i literaturu.

U prvom se poglavlju govori o objektivnoj uslovljenosti integracionih procesa u savremenoj svetskoj ekonomiji, u drugom o konstituisanju i razvoju integracije privreda socijalističkih zemalja, u trećem o zajedničkim karakteristikama (zakonitostima) razvoja socijalizma i razvoja svetske privrede i svetskog tržišta na novim osnovama, dok je u četvrtom reč o osnovnim problemima saradnje i razvoja integracije socijalističkih zemalja i afirmaciji zakona vrednosti, i u petom o otvorenosti SEV-a prema trećim zemljama (svetskom tržištu) i o mogućnosti saradnje SFRJ sa SEV-om.

U prva tri poglavlja se razmatraju pitanja integracije, dok se u četvrtom poglavlju nešto šire raspravlja problem afirmacije zakona vrednosti. Oslanjajući se na poznatu Lenjinovu misao da je »zakon odnos suština ili među suštinama«, dr Bogdan Ilić ističe da je za ekonomsku nauku naročito značajno identifikovati i obrazložiti razvojni oblik i način delovanja zakona vrednosti u određenom društvu robnih proizvođača (kapitalističkom, administrativno-socijalističkom i samoupravno-socijalističkom). Zakon vrednosti će jačati u socijalizmu sve dok se ne pretvori u svoju suprotnost, dok ne bude ukinut zajedno sa prevladavanjem robne proizvodnje u socijalizmu i izgradnjom »asocijacije slobodnih proizvođača«. U okviru objektivne uslovljenosti integracionih procesa u savremenoj svetskoj ekonomiji dr Ilić razmatra tri ključna pitanja: uzroke nastanka regionalnih integracija u savremenom svetu, teorijsku zasnovanost regionalnih integracija i ekonomske efekte regionalnih integracija u svetu (Vajner-Midova teorija). Zbog velikih političkih i ekonomskih disproporcija u savremenom svetu, međunarodna ekonomska saradnja se razvija uz stvaranje regionalnih integracija. U ovaj proces uključen je gotovo ceo svet (razvijeni i nerazvijeni, socijalistički i kapitalistički, istočni i zapadni). Ubrzani razvoj proizvodnih snaga, posebno saobraćajnih veza, verovatno će biti ona snaga koja će dovesti do postepenog jačanja i razvoja svetske integracije — razvoja svetske privrede, svetskog tržišta i međunarodne podele rada. Smatra se da integracija vodi proširenju tržišta, što je praćeno odgovarajućim posledicama (zaposlenost, obim i struktura proizvodnje, tehnološki razvoj, efikasnost proizvodnje, produktivnost rada i slično). Pored promena ekonomskog karaktera, integracija menja logiku privređivanja, otvara nove vidike i proširuje stare horizonte, menja psihološko shvatanje ekonomskog života i način ponašanja poslovnih ljudi.

U drugom poglavlju, koje nosi naslov »Konstituisanje i razvoj integracionih privreda istočnoevropskih socijalističkih zemalja«, autor razmatra formiranje ekonomske integracije socijalističkih zemalja — Saveta za ekonomsku pomoć (SEV), njenu sadržinu, principe i ciljeve, razvojne etape i druga važna pitanja vezana za ovaj integracioni region, posebno se pri tom zadržavajući na razvoju od 1971. godine, na takozvanom »Kompleksnom programu«. Aktivnost SEV-a podeljena je na četiri etape (1949—1954, 1954—1963/64, 1963—1971. i od 1971. do danas). Povodom programa integracije socijalističkih zemalja mogu se iz-

vojiti tri varijante predloga o reorganizaciji SEV-a. Prema prvoj varijanti predloga (nosioci SSSR i Bugarska), potrebno je konstituisati nadnacionalne organe koji bi kasnije imali odlučujući uticaj na privredni razvoj ovih zemalja; prema drugoj (Poljska), neophodno je ojačati ulogu organa i institucionalno ojačati SEV, uz osnivanje zajedničkih poslovnih i naučnoistraživačkih institucija, a prema trećoj varijanti (Mađarska i Čehoslovačka), nužno je ići na radikalnu reformu ekonomskog mehanizma članica SEV-a, u kome bi glavnu ulogu trebalo da odigra tržište.

U trećem poglavlju: »Zajedničke karakteristike (zakonitosti) razvoja socijalizma i razvoj svetske privrede i svetskog tržišta na novim osnovama« dr Bogdan Ilić je, uz niz argumenata, izneo teorijska shvatanja o socijalizmu, ističući zajedničke karakteristike razvoja socijalizma u svetu koje se mogu svesti na sledeće: podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, raspodela prema radu, planiranje privrednog i društvenog razvoja, robna proizvodnja i negacija kapitalizma — ukidanje najamnih odnosa. Autor se posebno pozabavio nastankom i razvojem svetskog tržišta, naglašavajući osnovne kvalitete novog međunarodnog ekonomskog poretka što se ogleda u prihvatanju principâ suvereniteta, nediskriminacije, nereciprociteta i preferencijalnog tretmana, za što je izneo ubedljive argumente. Četvrto poglavlje, u čijem je središtu zakon vrednosti, nosi naslov »Osnovni problemi saradnje i razvoja integracije socijalističkih zemalja i afirmacija zakona vrednosti«. Poenta ove glave je u razotkrivanju delovanja zakona vrednosti i teorija cena u socijalizmu. Svakako da ovaj deo zaslužuje osobitu pažnju čitalaca, utoliko pre što ga je pisac potpuno ispravno povezao sa monetarnim segmentima i valutno-finansijskim problemima u okviru ekonomske integracije socijalističkih zemalja. Mora se odati priznanje autoru što je u njoj temeljito obradio problem konvertibilnosti valuta socijalističkih zemalja, posebno se zadržavajući na pitanju pretvaranja transferabilne u konvertibilnu rublju.

U petom poglavlju (»Otvorenost SEV-a prema trećim zemljama i mogućnost saradnje SFRJ sa SEV-om«) autor razmatra mogućnost i perspektive saradnje trećih zemalja sa SEV-om, naglašavajući da integracija socijalističkih zemalja istočne Evrope nije ni prilikom samoga osnivanja postavljena isključivo autarkično, kako formalno u pravnim dokumentima tako ni praktično u spoljnoekonomskoj razmeni i saradnji. I ekonomisti na Zapadu optimistički ocenjuju perspektivu saradnje sa SEV-om, naglašavajući neophodnost razvijanja viših oblika međusobne saradnje, kao što su: kooperacija, specijalizacija, konvertibilan način plaćanja i slično. Dr Ilić se u ovom poglavlju posebno zadržao na različitim modelima (putevima) socijalističkog razvoja članica SEV-a i Jugoslavije, njihovom uticaju na međusobnu saradnju, kao i na odnosu prema tržištu i planu u socijalističkim zemljama. Autor smatra da su problemi koji su se javili u privrednom razvoju pojedinih socijalističkih zemalja u velikoj meri posledica raskoraka između administrativno-centralističkog sistema upravljanja privredom i dostignutog stepena razvijenosti proizvodnih snaga, kao i slabosti u ekonomskoj politici, nastalih usled zanemarivanja objektivnih ekonomskih zakona, to jest zakona vrednosti i zakonitosti tržišta.

SEV nije više autarkična ekonomska grupacija, već organizacija koja sve više prihvata multilateralnu saradnju među zemljama-članicama SEV-a, zapadnih zemalja i zemalja u razvoju. Ipak, najveći deo uvoznih potreba se podmiruje unutar zemalja-članica

SEV-a (kameni ugalj sa 95,8%, koks sa 94,4, sirova nafta sa 74,7, bakar sa 81, aluminijum sa 88 i pamuk sa 77% itd.). U poslednje vreme uveliko se radi na intenziviranju međunarodne specijalizacije i kooperacije, tako da danas više od jedne trećine ukupnog izvoza mašina i oruđa zemalja-članica SEV-a potiče iz specijalizovane proizvodnje.

Ekonomska saradnja između SFR Jugoslavije i zemalja SEV-a sve se više proširuje, a naročito sa Sovjetskim Savezom, koji je vodeća zemlja u našoj spoljnoj trgovini. Od 1976. godine bitan je jedan novi vid saradnje: finansiranje izgradnje industrijskih i energetskih objekata, čemu je doprineo i odobreni kredit u visini od 750 miliona dolara za izgradnju 42 objekta u našoj zemlji. Ostvareni su i drugi oblici saradnje u finansijskoj sferi, kao što je osnivanje bankarskih konzorcijuma između naših banaka i banaka iz zemalja-članica SEV-a.

Delovanje zakona vrednosti u uslovima ekonomske integracije ne može se posmatrati izolovano, već u kompleksu društveno-ekonomskih i političkih odnosa koji imaju ulogu korigujućeg faktora objektivnog delovanja zakona vrednosti. Mnogo je dilema i kontroverzi kod ekonomista socijalističkih zemalja u razmatranju modela SEV-a, baš u pogledu delovanja zakona vrednosti u socijalističkoj zajednici (kako se, inače, naziva region SEV-a). Tako su mnoga pitanja u ovoj knjizi samo pomenuta, a nisu do kraja obrazložena, što je i prirodno s obzirom na karakter socijalističkih proizvodnih odnosa i socijalizma kao društveno-ekonomske formacije koja još nije do kraja izgrađena.

Obrad Đurđević

Vilhelm Vajtling: Čovečanstvo kakvo jeste i kakvo bi trebalo da bude

(»Grafos«, Beograd, 1975, strana 66)

Vilhelm Vajtling (1808—1871) je nemački teoretičar i komunist. Najpre je bio pod uticajem socijal-utopista, a kasnije se okreće Marksu i revolucionarnom socijalizmu. Jedan je od osnivača Saveza pravednih iz 1836. godine, koji je, nakon reorganizacije u 1847, prerastao u Savez komunista. Učestvovao je u mnogim revolucionarnim akcijama. Marks i Engels cenili su njegovu borbenost, ali su ga istovremeno i kritikovali zbog njegovih naivnih shvatanja revolucionarne taktike, nazivajući ga »velikim detetom proletarijata«. Vajtling je bio najborbeniji socijalist u predmarksovoj epohi. Sa njemu svojstvenom borbenošću uneo je revolucionarnost u nemački radnički pokret. Napisao je više dela koja se mogu i danas čitati i koja još pobuđuju interesovanje. U prvom redu imam na umu njegovu knjigu *Čovečanstvo kakvo jeste i kakvo bi trebalo da bude.* Ovo njegovo delo posvećeno je humanijem i boljem uređivanju sveta, jednakosti među ljudima, čovekovoj sreći i mnogim drugim pitanjima vezanim za jedan novi svet — za čovečanstvo onakvo kakvo bi trebalo da bude.

U ovoj svojoj knjizi Vajtling, i pored utopističkog karaktera svog učenja, iznosi ideje, saznanja i stavove koji su i danas aktuelni. On je vizionarski pisao o problemima koje savremeno industrijsko društvo nije moglo zaobići, jer su postali sastavni deo njegovog postojanja. Tih problema, sa svom njihovom ozbiljnošću, ima i u savremenom čovečanstvu — u industrijskom potrošačkom društvu. Ovom prilikom ukazaćemo na neka značajnija pitanja i probleme o kojima je razmišljao Vajtling, a za koje sma-

...samo da ih je zanimljivo aktuelizovati.

Vajtling se najpre okreće konkretnim stanjima u društvu, tačnije, analizira društvo onakvo kakvo jeste. Pri tom se posebno osvrće na socijalne probleme njegova vremena. Ukazuje na ekonomsku nejednakost među ljudima i klasnu podeljenost društva. Veoma oštro kritikuje duhovnu i fizičku eksploataciju radnika od strane bogatih. U toj kritici bogate naziva čak neprijateljima čovečanstva, »budući da oni vole svoje debele pse, a ni najmanje se ne brinu o gladnim radnicima« (str. 9).

Njegovi stavovi o položaju radnika su vrlo bliski Marksovim. To se posebno odnosi na sledeći stav: ukoliko je radnik siromašniji, utoliko više treba da radi za bogate, a oni su uvek nepravedni, jer imaju političku moć i sredstava za život više no što je potrebno. Takva Vajtlingova kritika se, u stvari, može odnositi i na savremeno potrošačko društvo i potrošački mentalitet koji je počeo da nagriza autentične vrednosti.

Vajtling, međutim, pokušava da ponudi i rešenje za menjanje društvenih uslova u kojima se čovek oseća bednim, nemoćnim i degradiranim kao ljudsko biće. U ovom planu, čini se, njegovo utopističko učenje došlo je do punog izražaja. Evo kako bi, po njemu, trebalo da žive ljudi u novom društvenom uređenju:

»Ko je zadovoljan, srećan je! Ali zadovoljan se može biti ako se vodi bezbrižan život i ako se imaju prijatelji, bezbrižno se može živeti ako se zna da svako dobija sve što mu je potrebno; a što se tiče prijateljâ, oni se odabiraju i nalaze među onima koji dele našu sudbinu. Isti životni uslovi za sve stvaraju bezbrižnost i prijateljstvo, znači opštu sreću. Ako sad hoćete da postignete stanje opšte sreće, treba poželeti da svako ima i uživa onoliko koliko mu je potrebno, i ništa više« (str. 7).

Međutim, postavlja se pitanje: gde su granice ljudskih potreba? Zašto zadovoljavanje jednih potreba dovodi do podsticanja novih, i tako do beskonačnosti?

Analizirajući uzroke ekonomske bede radnika, Vajtling iznosi značajne ideje o ulozi tehnike, koje su u savremenim društvenim uslovima, u vreme naučno-tehničke revolucije, došle do punog izražaja. Vajtling, naime, kritikuje sve one koji su krivicu za svoj bedan položaj bacali na nedužne mašine, koje bi, primenjene u novim društvenim uslovima, trebalo da ljudima donesu sreću, pošto se njihovim korišćenjem ljudi oslobađaju mnogih napora i teškog rada. U tom smislu veoma je značajno što Vajtling ukazuje na društvene uslove u kojima se koriste mašine. On je isticao: ukoliko se mašine više usavršavaju, utoliko je teži položaj većine čovečanstva, jer primenom mašina u proizvodnji veliki broj radnika ostaje bez posla, a trebalo bi da svi rade. Na taj način Vajtling dolazi do tačnih saznanja o klasnim aspektima društvene primene tehnike. Da li će mašina odigrati pozitivnu ulogu, zavisi od toga s kojim ciljem će je čovek upotrebiti.

U knjizi *Čovečanstvo kakvo jeste i kakvo bi trebalo da bude* Vajtling pokreće mnoga značajna pitanja među kojima i ono koje se odnosi na ljudski rad — rad kao samopotvrđivanje čoveka. »Rad ne sme da bude nikakav teret, njegovo kratko trajanje i raznovrsnost pretvoriće ga u zadovoljstvo« (str. 15). S tim u vezi on ukazuje i na istinske ljudske vrednosti — na duhovne, stvaralačke vrednosti: Vajtling poziva na aktivnost radi duhovnog bogaćenja čoveka. »Bogatite se umetnostima i naukama, istinskim dobrima naprednog čovečanstva ...« (str. 15).

Na kraju treba reći da ovu Vajtlingovu knjigu, i pored njenih izvesnih slabosti, koje su izraz misaonog horizonta autora i vremena u kojem je živeo, treba da pročitaju svi oni koji proučavaju istoriju marksizma i istoriju međunarodnog radničkog pokreta, upravo zbog pitanja koja su u njoj razmatrana.

Kosta Kostov

ocijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

6
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

'roleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 6

Содержание

Contents

Fuad Muhić

Ideologije o ljudskim pravima

I

Misaona tradicija evropske civilizacije — ako se na nju ograničimo kao na nama najbližu i kategorijalno najrazumljiviju — u složenom sustavu svojih ideja nikada nije mogla zaobići problematiku prava čovjeka kao ljudskog bića koje se (bez obzira na različite uglove viđenja njegove biti) razlikuje od svega što je biološka evolucija svojim planetarnim dostignućima uspjela da oblikuje pod vidom »razumijevajuće materije«, odnosno »svijesti o bitku kao takvom«. Za sve one mislioce koji su već od početka znali da uspostave razliku između »fizisa« (sirove prirode kojom vladaju slijepi zakoni bezličnog »nusa« što uređuju sustav kosmosa kao ogrlice nakita u beskonačnom nizu njegovih praktičnih »zalančanja«) i »logosa« kao zakonodavnog imperativa koji u obličju »idealne države« treba da uspostavi isti takav »nus« — nije bilo dvojbe: ideologija o ljudskim pravima mora da ima svoje utemeljenje (rečeno pravničkim jezikom — svoju legitimaciju). Da li nju izvesti iz »prirodnog« ili pak iz različito shvaćenih varijanti »ljudskog zakona«? Da li su priroda i društvo toliko prisno vezani da ih je nemoguće razdvojiti iz njihovog »zajedništva bitka« (kako su to u principu zamišljali filozofi prosvjetiteljstva), ili su pak isto toliko razdvojeni da između njih treba uspostaviti strogu distinkciju između »bitka« i »trebanja« (renesansa neokantovstva koja kulminaciju doživljava sa normativističkom školom Hansa Kolsona i njegovih sljedbenika?).

Takvu temu nije mogao da izbjegne ni marksizam ni njegova potonja histor...
Jedna od mogućih artikulacija jeste stajalište filozofije egzistencije, ali i sta...lište njenih izrazitih protivnika (što se sve, kao kontraapelacija građanskog na...promišljanja ove problematike, sabire u marksističkoj kritici svih tih misaon... provenijencija).

Filozofi egzistencije, u onom uklonu svojih opservacija koje su, marginal... ili suštinski, morali da posvete pitanju ljudskih prava, pošli su od činjenice ko... samo na prvi pogled može da izgleda efemerna, ali koja ima dalekosežno značen... da se čovjek rađa neovisno od svoje volje (»biološki aksiom«), da je, poput bolje... ili lošijeg plivača, gurnut u svijet kao »otvorenu igru mogućnosti« (»historijsk... aksiom«), i da je njegov uspjeh u tome svijetu »razastrtog univerzuma« u najveće... stupnju ovisan od njegovih spoznaja i sposobnosti da te spoznaje provede u ener-giju praktičnog grupnog ili individualnog djelovanja (»socio-psihološki aksiom«). Čovjek je, prema tome, bitno »homo ludens« (biće »igre« koja, u svojim krajnj... ishodima, a uračunavajući pri tom sve moguće životne rizike, nema gotovo ni-kakve veze sa njegovom mogućnošću da na taj ishod utječe). Stoga je ovaj prava... mišljenja u svojim ishodišnim vizijama obnovio viđenje prvobitnog haosa oko čovjekove opstojnosti u prirodi i društvu, ali je nezaobilazno morao postavi... pitanje — da li je čovjek u svoju prostorom i vremenom ograničenu egzistencijal-nost oturen po kozmičkoj zakonitosti lebdenja u zrakopraznom prostoru, ili je pak taj prostor ispunjen određenom supstancom u kojoj je čovjek, kroz neprestan... životnu borbu sa »datim« povijesnim ambijentima, morao da ostvari svoju »za-datost u egzistenciji« što bi se najpribližnije dala odrediti kao etička obaveza čo-vjeka da, kao »biće transcendencije« (ono koje ima mogućnost prevazilaženja postojećeg), tu mogućnost neprestano i sprovodi, nadilazeći sebe kao »biće ako-dencije« (ono koje se miri sa tim postojećim). Ovo traganje za supstancom ljudskog opstojanja, pored najznačajnije dimenzije koju čini njegova ekonomska osnova, neodoljivo je vodilo ka prodoru u njegova dva dalja određenja, koja će se takođe manifestirati kao neodvojiva od generičke biti čovjeka, ka odnosu politike i mo-rala, što će se u krajnjem iskazu potvrditi kao problematika ljudskih prava čovjeka.

Na ovom mjestu obzor njenog razmatranja postaje širi i zahvata već pomenuti problem njenog pravnog legitimiranja. Iskustvo dosadašnje tradicije, prije pojave marksizma, ali i uporedo sa njom, upućuje na četiri takva fundamentalna poku-šaja — metafizički, teološki, racionalistički i spekulativno-historijski. Na svaki od njih treba baciti makar najkraći pogled.

Nužno je odmah napomenuti da ovdje nemamo u vidu hronologijski poredak koji je u svojoj »pozitivnoj sociologiji« napravio Ogist Kont, već misaonu i meto-dološku razdiobu koja u mnogim svojim izdancima dopire i do našeg vremena, te nije svojstvena samo određenoj epohi. Drugim riječima, strukture mišljenja ne moraju biti strogo ograničene na stanovitu društveno-ekonomsku formaciju — one se mogu neočekivano pojaviti i onda kada historijski aktuelitet bude zasićen agresijom vladajućih ideologija i kada se bude zaželio »inovacija«, makar one sezale stoljećima i milenijumima unazad ka svojim pralikovima.

Pođemo li sa ovog stajališta od metafizičkog nastojanja ka legitimiranju ljud-skih prava u sustavu konkretnih pravno-političkih poredaka, primijetićemo najprije da je zajednička ideja ovog pravca »prerastanje-fizike-u-metafiziku«, to jest pre-nošenje harmonije fizikalnog svijeta, koji se ravna prema beslovesnom umu, u svijet društva i čovjeka gdje ta harmonija treba da bude uspostavljena umnom

›oznajom vječnog i »nad-prirodnog« poretka ideja, a praktično garantirana ›ojem politike i morala gdje moral mora da ima apsolutnu prevagu. Obim gra-ınskih prava određen je stupnjem spoznaje, te razlika između građana postiže iovremeno etički i pravni legitimitet upravo na njenoj dosta strmenitoj gradual-›sti između »prirodnog« i »metafizičkog« — ljudi su praktično nejednaki ne po irodi, već po umnoj spoznaji onog »bitnog« u prirodi države i prava. Prirodna dnakost je početna, »nad-prirodna« nejednakost (metafizičko-spoznajna) je nak-ıdna. Apriorizam prirodnog prava pada na koljena pred aposteriorizmom držav-ɔg prava i verificira se kao »inégalité« čovjeka pred vlastitim umom koji ne može ı dospije do pravih spoznaja. S druge strane, stvorena je obratna situacija u kojoj autentična umna spoznaja jednovremeno trebala da se preobrati u tiraniju ımog uma i da »idealnu« državu transformira u »totalitarnu«. (Koliko je ova ·orija u lošem smislu postala aktuelnom u XX stoljeću, pokušaćemo da poka-:mo nešto kasnije.)

Teološki pokušaj legitimacije ljudskih prava, koji možemo filozofski-pravno ıznačiti i kao »transcendentni« (u pravcu značenja ovog pojma kao sinonima onostranosti«), takođe nije strogo vezan za feudalni kršćanski i islamski srednji ijek budući da reminiscencije na njega možemo slijediti i danas kod konzerva-vnih krila obiju svjetskih religija. Preuzimajući značajne elemente političke me-ıfizike iz ranijih razdoblja, naročito one koji su se odnosili na predstavu o dvoj-:vu bitka, srednji vijek je učinio povijesno-teorijski uzmak onda kada je, umjesto a čovjeka posmatra kao građanina (»polites«, str. gr., »civis«, str. lat.), pristao a ga na degradirajući način odredi kao »podanika« (»assujeti«, str. fr.) i da ga aspram države postavi u istu poziciju kao religija vjernika naspram vizije boga ao »najvišeg bića« (»être supreme«). U oba slučaja pojam »*re-ligo*« (str. lat. »ob-vezivati«) poprima jednako obličje: čovjek je jedinstveno biće u svojoj neprotiv-ječnoj podređenosti »*voluntati dei*« i »*voluntati regis*«, gdje je prevashodna »*legi-'matio transcendens*« u milosti božjoj, a tek poslije nje u volji narodnoj koju bi rebalo da oličava vladar. Osnov ove religijsko-političke neprotivrječnosti u polo-aju čovjeka kao vjernika i podanika ima, sa prve stajališne strane takvog odnosa, ›otku u molitvi kao besprizivnoj ekspresiji vjernosti bogu (alahu), a sa one druge – u izrazu apsolutne odanosti vrhovnoj svjetovnoj moći. U oba slučaja politički religijski transcendent slave geteovski shvaćenu Valpurginu noć vještica i vampira ad sferom građanskih prava i sloboda i sve do potkraj teološke epohe u njenoj lasičnoj odrednici kao razdoblja skolastike i dogmatike pokušavaju da se ovje-övječe na glorifikaciji četiri vrste prava — vječnog (*lex aeterna*), božanskog (*lex 'ivina*), prirodnog (*lex natura*) i ljudskog (*lex humana*). Hipokrizija takve tran-cendentne političke legitimacije postiže svoj vrhunac tamo gdje je bilo moguće tanovitim dedukcijskim postupkom pokazati da je »sve po pravu«, ali da isto-remeno »ništa nije po pravu«, te da kroz ovo krajnje relativiziranje tada domi-ıirajuća četiri shvatanja prava omogući tiraniju teološkog uma u njegovim naj-lvosmislenijim oblicima. Po ovim pitanjima teologija je, ne uspjevši da ostvari eljenu sintezu između harmonije vječnosti, božanstvenosti, prirodnosti i ljud-kosti, otišla ispod nivoa prvobitne metafizike, kao što se u nekim svojim konkret-ıim realizacijama (inkvizicija, islamski apsolutizam i slično) približila njenoj avršnici, personificiranoj u autoritarnim režimima. Čovjek je, da navedemo afo-izam jednog savremenog mislioca, nakon načelnog raspada metafizičkog i teo-oškog opserviranja o njegovim političkim pravima i slobodama, izašao ogoljen :ao u adamskoj odjeći. Garanciju nije našao ni u jednoj ni u drugoj vrsti tran-

scendenta. Sistem vječitih ideja o idealnoj državi pokazao se isto tako nemoćan da mu pruži perspektivu kao i sistem »*summae teologicae*«. Ali, šta je onda preostalo obeznađenom pojedincu kada oči nije više mogao upirati ni prema jednoj vizija onostranosti?

Bilo je prirodno da se velika nada okrenula prema racionalizmu koji je sav svoj napor usmjerio na to da ideologiju ljudskih prava utemelji na legitimitetu razuma. Činilo se da se građevina metafizike i teologije raspada zajedno sa iščezavanjem aristokratskih i religijsko-institucionaliziranih slojeva koji su bili njihova ideološka oličenja. Vjera u razum bila je ogromna i njoj su se, kako je pisao Hegel, »predovali svi prosvijećeni umovi svijeta«. Spoj prirode i razuma izgledao je toliko logičan da niko, iz vremena kada se na njegovu realizaciju putem revolucija već zrelo pomišljalo, nije smio da ga ozbiljno dovede u pitanje. Misao da se čovjek rađa sa urođenim građanskim pravima, da ga priroda izbacuje iz svoje utrobe kao biće slobode, da nastupa epoha preporoda koja će mu nakon konačne spoznaje krajnjih intencija vječno postojećeg Ratia (što je minulim epohama bila nedostupna) omogućiti da izgradi sistem »dobrih političkih institucija«, najzad, očekivanje sinteze »prirodne« i ljudske prirode — postali su opsesija vremena u kojoj je bilo moguće pripremiti sve pravno-filozofske akte i deklaracije o pravima i slobodama čovjeka, uz iskreno uvjerenje (što ga danas treba duboko cijeniti u svjetlosti jedne dobronamjerne naivnosti) da su oni konačni i da je *legitimatio transcendens* definitivno potisnut od strane »*legitimatio rationalis*«.

Danas ne možemo da kažemo da smo razočarani takvim optimizmom koji je u krajnjoj liniji, bio jedna od motivacija mnogih reformatorskih pokreta što su i sami bili izgubili vjeru u postojanje dogmi o ljudskim pravima kao izvanjskim garantima građanske egzistencije. Taj optimizam je nesumnjivo doprinio epohalnom preobratu u toku koga je »assujeti« evoluirao u »citoyena« (podanik u građanina), ali i u toku koga su se desili mnogi preobrati što će doktrinu pravnog i političkog racionalizma usmjeriti u gotovo potpuno različitim pravcima. U ovom radu biće obraćena pažnja na ona dva glavna čije prisustvo u našem savremeništvu neće osjetiti samo čovjek bez dovoljnog znanstveno-političkog osjetila. To su makijavelizam, na jednoj, i ideologija vladavine depsihologiziranog političkog uma, oličenog u viziji pravne države građanskog društva, na drugoj strani. Pretpostavke — vladavina racionalnog naspram metafizičkog i teološkog u području sfere ljudskih prava — otprilike su zajedničke, ali sa suprotnim praktičkim izvedbama.

U makijavelističkom kontekstu — kada sa ove sintagme zbacimo sve one emotivne naslage što su se stoljećima taložile nad njenim habitusom — Ratio jeste *praktični um* koji u iznijansiranoj skalinadi ide od građana prema vladaru, i obratno, te se u toj uzajamnoj »mutnoj dijalektici« (kako bi rekao Krleža) kao presuđujući trenutak pojavljuje »momenat snalažljivosti« ili, kako bi se u pomenutoj terminologiji egzistencijalne filozofije kazalo, »prelomna tačka političke opstojnosti«. O dometu političkog prava i slobode odlučuje sposobniji, na isti način na koji definiciju stvarnosti daje »pobjednički-projekt-u-konkurenciji«. Zbog toga se i Ratio prevodi u dvije osnovne kategorije — pobjede nad protivnikom na osnovama realnih (i jednovremeno) nemilosrdnih spoznaja da politika nije tlo sreće (a u prvom redu ne za one koji o njoj gaje apstraktno-humanističke predstave), i vlastite dominacije koja može da traje samo do krizne tačke na kojoj sposobniji praktični um nadomješta onaj do tada vladajući. Tada se mijenja i

.loška definicija stvarnosti, te se unutar ovog univerzalnog političko-ideološkog tivizma gubi i posljednja mogućnost bilo kakvih ozbiljnih garancija građan- ı prava i sloboda. One mogu biti formalno-pravno nagovještene na razini tih pravnih akata koji pretendiraju da budu izraz povijesnog racionalizma, ali ojima takođe bivaju raspršene poput jutarnje magle pred agresijom nekog :o predvidivog budućeg vladarskog voluntarizma. Sukob pojmova »ratia« i luntasa« iznova postaje neminovan kao konfrontacija »svjesnog« i »pod- :snog« u ljudskoj i društvenoj prirodi (o čemu će u modernoj dobi posebno oravljati socijalna psihijatrija), te zbog toga makijavelizmu ne polazi za rukom probije obruče koji su okivali humanističku perspektivu političke budućnosti ječanstva. No upravo zbog toga Makijaveli, po pitanju građanskih prava i ooda čiji je kontekst smjestio uglavnom u okvire svojih savjeta fiorentinskom daru, ne može biti odgovoran za sve one autoritarne poretke koje danas na- amo autoritarnim (ako što Marks ne može biti odgovoran za staljinizam, a še za fašizam). Makijaveli je izgovorio jednostavnu činjenicu da racionalizam, :lazeći na teren »svjetovnosti« *(»secularitas politicae«)*, sav raniji kategorijalni tem politikološkog i pravnog mišljenja rastvara, kroz proceduru relativizacije, problem političke odluke koja, opet, nije ništa drugo do stvar »momentanog litičkog raspoloženja«. Legalitet i moralitet iznova se pojavljuju u svojoj ne- ojivosti, zbog čega se i političko gibanje uglavnom kreće u kasnije naslućenom ječnom vraćanju istog« — postoji volja koja je oblikovana na postulatima prak- nih spoznaja, a ko se njoj ne povinuje, doživjeće efemernu sudbinu po načelu ae victis« (»teško pobijeđenim«), mada ona kasnije može da bude uzvišena do *ictimas aeternalis*« (vječne žrtve), ali u drugačijoj konstelaciji. Možda je to razlog ɔ i u današnjim prilikama, u sukobima pragmatizma i »historije širih horizonata«, akijavelističke opservacije možemo da posmatramo često vrlo savremenim.

Drugi pravac građanskog racionalizma u promišljanju o biti građanskih prava obode vremenski je već odmakao od makijavelizma i obuhvata, naspram teorije praktičnom umu kao principu političkog života, ali i njegove krajnje neizvjes- osti, interpretaciju Ratia kao *depsihologiziranog objektivnog političkog uma* i snovnog principa političke države građanskog društva čija su osnovna načela ıdržana u imperativima: »red, rad i sigurnost«.

Politička i pravna filozofija građanske države, dakle, i sama polazi od ovih sobenih razlikovanja pojmova »uma« i »razuma«. »Um« je, kako će to kasnije okazati Marks, »formalno organizirajući totalitet«, oličen u ustavu i zakonu, : iz njih izvedenih odrednica ustavnosti i zakonitosti. On je bezličan jer nema in- ıvidualizaciju u ličnosti vladara i njegovom *»voluntasu«*; istovremeno, on je dep- hologiziran budući da nastaje kao derivat stanja kolektivne svijesti i volje suve- :nog organa (parlamenta), te ga je teško sabiti u okvire proizvoljnosti državnog oglavara koji vrlo često više misli »imperativima probavnih organa nego logikom ıoždanih vijuga« (Krleža). Najzad, on stječe šansu da bude objektiviziran jer mjeru zakona« svagdje pretpostavlja proizvoljnosti subjektivnog prosuđivanja. ako komponiran depsihologizirani objektivni politički um reducira razmah nakijavelistički shvaćenog praktičnog političkog uma u granice strogog legiti- niteta koji se iskazuje na dvojak način: preko djelatnosti političkih stranaka što ı vrijeme svojega boravka na vlasti i tokom povjerenog izbornog mandata (zado- ›ivenog po pravilima »političke igre«) zapravo kreiraju zamisli državnog uma, preko sustava građanskih prava i sloboda koji je već po svojoj etičkoj vokaciji

nespojiv sa pravnom i političkom nesigurnošću i treba da figurira kao naj- garant građanske političke egzistencije. Ovakvim metodološkim poduhvatom buržoaska kapitalistička država iz svog ranog razvojnog razdoblja htjela je da sebe predstavi kao najviše dostignuće ljudske povijesti, kao završni čin njenog humaniziranja i kao toliko očekivanu sintezu svih pomenutih vrsta prava. »Spu- titi politički transcendent na zemlju i u odnosu na politiku definitivno ostvari njenu »*legitimatio secularis*'« — tako bi se najpribližnije mogla iskazati bit ovog nastojanja koje je u svojoj najintimnijoj nutrini bilo nadahnjivano težnjom ka ideološkom »apsolutu apsoluta«. O njenoj marksističkoj demistifikaciji valjalo nešto kasnije više kazati.

Pokušaj spekulativno-historijske legitimacije ideologija o ljudskim pravima u našem je savremeništvu izazvao možda najviše kontroverzi. Na teorijskom planu on je u svjetovnom obliku obnovio mnogo elemenata metafizike i teologije, a na onom povijesnom — uskovitlao sudbine čitavih naroda i u drastičnim izvedbama doveo u pitanje opstanak demokratije općenito. Zajedničko polazište ove legi- timacije bilo je u hipostazi vjere da je kretanje historije bitno eshatološko i eseci- cijalističko, da njime rukovodi krajnja promisao, da je ono unaprijed determini- rano i da stoga postoji jedno više »*ius historiae*« koje je, prema već navedenim pret- postavkama, unaprijed apsolutno nadređeno individualnim građanskim pravima i slobodama. Posrednik između pojedinca i povijesti tradicionalno je sagledavan u državi i njenom pravnom poretku, ali prevashodna uloga pridavana je političkim partijama koje su (naravno, u vlastitoj vizuri) na najtransparentniji način progle- dale historijsku eshatologiju, te se na osnovu njene spoznaje transformirale u pro- razrednog historijskog subjekta. Hipostazu povijesti u takvoj konstelaciji mišljenja zakonito je pratila i hipostaza partijske ideologije i partijskih vođa kao novovje- kovnih mesija, pa se čovjek u tako emancipiranom statusu citoyena iznova suočio s neprobojnim blokom metafizičke i sekularno-teološke mistifikacije: »državni razlog« bio je u pogledu njegovih prava obilato nadopunjen »historijskim razlogom«, te se sveukupno nasilje nad građanskom političkom egzistencijom umjesto poziva na »milost božju« i druge vanracionalne pretekste, sada moglo pozvati na ovu čudovišnu kombinaciju »vladajuća partija — država — historija«, pred čijim zahvatima građanin nije imao ni najmanjeg izgleda da se održi u krhkoj ljušturi vladajućeg zakonodavno-pravnog licemjerja. Režim je počivao isključivo na postamentu brižljivo elaboriranog »historijskog pozvanja« te je u posuvraćenoj logici preobrata od »ratia« (zakona) ka »harizmi« (kultu) bilo lako pokazati da su građanska prava i slobode suvisli samo onda ako su uklopljeni u sistem zva- ničnih predodžbi i definicija o stvarnosti. Preciznije rečeno, oni su bili progutani od strane apsolutne (autoritarne) organizacije društva i za prilično vremena ne- stali u njenoj utrobi kao lako probavljiv sastojak njene organske ishrane. U jednoj naknadnoj procjeni danas je očigledno da nema velike razlike među totalitarnim režimima modernog vremena, bez obzira na koju se ideologiju oni pozivali. Iskustvo je pokazalo da je njihova »*legitimatio historica*« (sa jasno izraženom težnjom da budu posmatrani »*sub specie aeternitatis*«) isto toliko efemerna koliko je htjela da bude besmrtna.

II

Uznastojimo li sada da bacimo kratak sintetički pogled na četiri navedena poku- šaja legitimacije ljudskih prava i sloboda, ponajprije će nam se nametnuti saznanje o njihovoj zajedničkoj temeljnoj nedostatnosti koja je lapidarno sadržana u či-

nici da su oni — s različitim predznacima, ali sa jednakim krajnjim učinkom — značajno i supstancijalno značili *poriv ka posredovanju* (metafizičkom, teološkom, racionalističkom i spekulativno-historijskom) između čovjeka i njegove ostvarene suštine, te da se u svom konačnom iskazu i ne mogu drugačije posmatrati nego pod znamenjem *otuđenja*. Kad u ovaj dosta širok i često nedovoljno određen pojam situiramo njegovu konkretniju odrednicu »poriv ka posredovanju«, onda prvenstveno imamo na umu ontološko-historijski fakt da se taj poriv uvijek stvarao u intenciju ka protektorstvu nad čovjekovom političkom egzistencijom, što je neminovno vodilo ideološkim i političkim diktaturama u svim njenim praktičnim dimenzijama. Porazi su morali biti neizbježni, ali, čini se, baš zbog toga što nije bilo velike ishodišne različitosti. Metafizika je nudila »vrijednosnu vječitost«, pa se na kraju pokazala kao vrlo upotrebljiva za režime koji su takođe htjeli da ostanu vječiti. Teologija je licitirala s »najvišim bićem«, no ubrzo se ispoljilo da taj »être supreme« može biti i te kako svjetovan. Racionalizam je svoje nade uložio u razum koji nije mogao otići dalje od utopijskih očekivanja u moć ustava i zakona. Najzad, historijska spekulacija, tamo gdje je bila zloupotrebljena, intencije »apsolutnog uma« gotovo je u cjelini realizirala u praksi totalitarnog političkog bezumlja. Tako su »legitimaciona posredovanja« padala jedna za drugim, uz grčevita nastojanja za najrazličitijim oblicima vlastitih restauracija, a da ni jedna od njih nije pružila pouzdan odgovor na središnje pitanje — šta su ljudska prava i da li ih, ako su doista izvorna, treba štititi? A ako treba, onda od koga?

Pokušaj odgovora na ovu dilemu nikako se ne može kretati van obzorja stvarnosti našeg savremeništva u čijem okviru je njeno razrješenje htio da dâ univerzalno-posređujući korporacijski sloj modernog vremena — *birokratija* u njenom sintetskom određenju posjedovanja političke, ekonomske, vojne i kulturne moći. Problem nije nov, ali baš zato zaslužuje produbljeniju artikulaciju.

Epohalno, on je bio najavljen preobrazbom srednjovjekovne teološke države i njene kršćanske misaone provenijencije u laičku državu i njenu racionalističku ideologiju. Teorijski, ovaj se preobražaj podudara s pojavom tri značajna mislioca moderne epohe — Hegela, Marksa i Vebera — koji će fenomenu građanskih prava i sloboda, te njihove zaštite, pristupiti sa različitih pozicija, ali će upravo zato nagovijestiti i mogućnost njegovog metodološkog rješenja.

Polazeći od spekulativne konstrukcije, po kojoj je ljudska historija samoozbiljavanje svjetskog duha kroz različite stupnjeve realizacije, Hegel je jednovremeno upozorio da je njen smisao u narastanju svijesti o slobodi koje svoje vrhunce doživljava u zapadnom kršćanskom svijetu jer su građanske revolucije najavile »slobodu svih«, a samim tim i nužnost njenog legitimnog obezbjeđenja. Hegel je u tom pravcu učinio značajnu distinkciju između građanskog društva i građanske političke države. S ponešto intelektualnog prezira on je u prvoj strani ovog odnosa identificirao područje »univerzalne borbe svih protiv svih« (beznadežno zaraženo nagonima iracionalnog individualizma), a u onoj drugoj strani — sferu univerzalnog uma koji prije svega ima u vidu opšti interes i njegovo nadređivanje pojedinačnom ili grupnom egoizmu. Unutar ovoga vrlo složenog kategorijalnog sistema Hegel je razvio misao da se građansko društvo mora vremenom podređivati izvanjskoj regulaciji države ukoliko neće da se izloži riziku unutarnjeg raspada, a osnovna je pretpostavka za to — njegovo svođenje u oblast čiste ekonomike i odricanje od značajnijih pretenzija u političkom životu u kome treba uglavnom da bude zastupljeno preko svojih korporacija. Samim tim ono suvere-

nost prenosi na državu kroz čiju strukturu progovara svjetski duh, a legitimni zastupnik toga duha jeste birokratija, budući da ona, po Hegelovim izvedbama interes naroda poznaje bolje nego sam narod, te je, kao stalež obrazovanih državnih činovnika, pozvana da se o tome interesu i stara. Legitimitet birokratske vlasti naspram građanskih prava i sloboda Hegel, dakle, izvodi spekulativno-historijski (zbog čega je i do danas u mnogo navrata otpuživan da je bio inspirator nacističkih odnosno staljinističkih ideologa). Ovo pitanje ovdje ne bismo načinjali jer smo o njemu raspravljali na drugim mjestima. Važno je istaći, bez ulaženja u vrijednosnu ocjenu Hegelove filozofije, da je on oštroumno zapazio kako savremena epoha, s ulaskom u svoje zrelije faze, biva kontinuirano suočena s težnjom birokratije da monopolizira sferu javnog života i da se, kroz progresivno širenje sektora svojih utjecaja, nametne kao univerzalni arbitar čak i u tako osjetljivim egzistencijalnim pitanjima kao što su građanska prava i slobode. Druga je stvar da li je on tu težnju odobravao ili nije (to je predmet interesa njegovih interpreta), ili da li je čak bio i ideolog apsolutne organizacije. Ali čini se neospornim da je ostao značajan, između ostalog, i po tome što je ovu problematiku registrirao sa seizmografskom osjetljivošću.

Izlažući još u svojim mladim danima (1843) kritici Hegelovu filozofiju državnog prava, Marks je zorno pokazao (mada je tada još bio u građansko-demokratskom razdoblju svoje evolucije) da je Hegelova temeljna greška najprije metodološke naravi. Suverenost se, isticao je Marks, ne može izvesti iz transcendentnosti spekulacije, nego iz imanentnosti historije. To je onaj prijelomni momenat gdje je on Hegelovu dijalektiku odnosa »spoljnjeg« i »unutarnjeg« postavio »na noge« i pokazao kako se i suverenost (uključujući građanska prava i slobode) mora posmatrati isključivo kao proizvod materijalnosti povijesnog gibanja i sveukupnosti sukoba interesa koji joj skida svetački oreol »uma« i svodi je na prozaične srazmjere konkretnog realiteta. Ako je već riječ o »povijesnom umu«, dodaće Marks u znamenitom pismu Rugeu 1843, onda se može govoriti »da je um uvijek postojao, ali ne uvijek u umstvenom obliku« (Marksov izvorni citat) Prema tome, naglašavao je on, ako birokratija teži da državu reprezentira pod simbolikom »uma«, ona to može činiti samo u »neumstvenoj« (totalitarnoj) formi, jer nije legitimirana ničim drugim do vlastitim porivom za moć. Legitimacija »znanja« i »stručnosti« suviše je tanušna da bi mogla biti vjerodostojna. Istinski »um« može poteći samo iz onog »unutarnjeg« u biti povijesti, te Marks već tada nadaje marginalne obrise svoje kasnije teorije o klasnoj borbi kao pokretaču povijesti. Birokratija je, po njemu, doista »spoljnji«, što znači nametnuti okvir političke zbilje, te o autentičnosti ljudskih prava i sloboda pod njenim okriljem ne može biti govora. O tome najbolje govore modusi njene egzistencije: kruti hijerarhijski poredak činova, tajnovitost centara političke moći i njenog zrakastog širenja u sve pore društva (gdje se iznova susrećemo s pojmom »transcendentne zamagljenosti«, odnosno »svjetovne religioznosti«), zatvorenost prema javnosti (budući da bi, po Marksu, obratan slučaj bio izravna izdaja najintimnije biti birokratije), proglašavanje svog otuđenog interesa za izvorni interes cijelog društva, mistifikacija ličnosti iz najvišeg vrha kao posjednika apsolutnog političkog znanja i, najzad (ono što nas ovdje najviše zanima), takvo višesmisleno tumačenje prava i sloboda građana koje se obavezno smješta u već navedeni skolastički okvir da »sve može biti po jednom pravu«, ali nikako ne mora biti po »nekom drugom pravu«. Nije zbog toga Marks uzalud nazvao birokratsku državu »la république prêtre« (svešteničkom republikom) pošto se teološka i birokratska dogmatika

-alno nadopunjuju u zajedničkoj odbrani protiv »neobuzdanog instinkta gra- -nske težnje za slobodom«. Birokratska struktura, završava Marks, u svojoj -:ulariziranoj političkoj teodiceji, mora nužno obnoviti duh srednjovjekovnih rporacija koje su se samo povremeno otvarale za priliv novog članstva po -ogo utvrđenim staleškim kriterijima. Na te procedure ona se ponovo hermetički tvara, te docnija kafkijanska vizija birokratskog zamačkog klostera nije daleko : realnosti mnogih savremenih društava.

Izvanredna aktuelnost Marksove političke filozofije u XX stoljeću može se, gleda, na odgovarajući način shvatiti tek onda kada se pođe od njegove kritike -gelovske zamisli o birokratiji kao svjetsko-povijesnom posredničkom subjektu među čovjeka, države i svjetskog duha (to jest idealistički viđene razvojnosti storije na njenom putu ka slobodi). Kroz cjelokupno Marksovo djelo provejava -vjerenje da je, nakon navedenih pokušaja legitimacije ljudskih prava i sloboda, nastojanja da oni budu posredovani metafizikom, teologijom, racionalistikom i pekulacijom, birokratska medijacija posljednji napor te vrste čiji će poraz ko- ačno pomiriti »političku onostranost« (državu i njen pravni poredak) sa »poli- ičkom ovostranošću« (razvijenom svijesti proletariziranih klasa i njihovim im- »erativima koji treba da postanu maksima svakog mogućeg pravednog zako- ıodavstva). Na ovom se mjestu marksistička filozofija revolucije nesporno podu- lara sa ideologijom samoupravljanja kao puta ka ukidanju svakog nepotrebnog posredništva, i poput ledene kapi dodiruje politički krvotok svih birokratiziranih poredaka doba u kome živimo.

Dosta nesretnu sintezu pojmova »uma« i »razuma«, neposredno poslije Marksove smrti, susrećemo u djelu Maksa Vebera. Ono je, po našem mišljenju, epohalno u svom zahvatu u najširu strukturu ljudske historije i ne nalazi se na nižem misaonom nivou od Hegela i Marksa. U biću birokratije Veber je ono »razumsko« prepoznao u stavu da je njen oblik vladanja daleko racionalniji od ostala dva idealno-tipska oblika (tradicionalnog i harizmatskog) jer prevashodno počiva na rigoroznom razlikovanju privatnih i javnih poslova, na sistemu razgra- nato podijeljenih nadležnosti, materijalnoj nadoknadi za vršenje javne službe i obavezi poštivanja normi pravnog legitimiteta. Takav juridički razum posreduje, po Veberu, pretvaranju birokratije i u slojeviti politički »um« koji preko različitih hijerarhijskih instanci svoga djelovanja obuhvata cjelinu društva i natura mu se kao univerzalni arbitar. Nedvojbeno je da je po ovoj problematici Maks Veber mnogo bliži Hegelu i tradiciji građanskog pravnog racionalizma negoli Marksu i kasnijem nasljeđu marksističke misli. Ali razlika je prije dinamična nego tragična: i Veber je, kao i Marks, uočio da se moderna društva ubrzano približavaju pro- cesu posvemašnje birokratizacije kao zloj kobi neslućenih srazmjera, ali, dok je Veber ostao u međama fatalizma, smatrajući da se obruč birokratske manipula- cije nad ljudskim pravima i slobodama sudbinski prikliještuje u negve »funkcional- nog racionaliteta« (podjele rada i pretvaranja čovjeka isključivo u stručnjaka, a ne i u ljudsku ličnost sa svojom moralnom autonomijom), dotle je Marks svojom filozofijom revolucije otvorio potpuno drugačiju perspektivu — postupno odu- miranje države i utemeljivanje umnog društva budućnosti isključivo na nespu- tanom razmahu ljudskih prava i sloboda. Time ne želimo obogotvoriti Marksa a degradirati Vebera, i, prije obojice, samog Hegela. Svaki je od njih na svoj način reflektirao dileme moderne epohe i pokazao kako se može biti, makar i na kon- troverzan način, savremen i poslije vlastitog fizikalnog iščeznuća.

III

Linija daljeg promišljanja nužno se produžava ovakvom metodološkom log
Ona je ostala i danas, makar Hegela, Marksa i Vebera već odavno nema, a sa
je u osnovnom pitanju — kako u svjetlosti pretpostavki njihovih učenja i
slika našeg savremeništva, uz prethodnu napomenu da njihovo aktueliz
ovdje poduzimamo uglavnom stoga što su sva trojica artikulirala zajed
problematiku birokratskog posredovanja između države i pravnog poretk
jednoj, i političkih prava i sloboda čovjeka kao građanina, na drugoj strani

Treba poći od elementarnog saznanja da do danas nije postojala (niti ć
rovatno ikada postojati) politička doktrina koja bi mogla da doživi apso
neprotivrječne realizacije. Ova je sudbina pogodila i značajan dio naše e
Zato će za metodološku korist biti najprikladnije da se pođe od kratkog o
na autoritarne režime XX stoljeća koji se u pitanju odnosa države prema gra
skim pravima i slobodama mogu uzeti kao paradigma političkog otuđenja i
povod za duboku zapitanost nad pokušajima njihovog današnjeg oživljav
Prirodno je da se za polazno ishodište mora uzeti nacionalsocijalistička dok
kojom se danas tako opasno iznova zaražava gotovo sva ekstremna desni
brojnim krajevima svijeta. Njeni su stavovi iznenađujući čak i za vlastite prista
ali samim tim nisu paradoksalni u svojoj posuvraćenoj patološkoj istini. S
Hitlerova gledišta treba obavezno parafrazirati.

U svojoj morbidnoj viziji »više kulture«, koju će njemačka nacija da ra
na ruševinama zapadne civilizacije i komunističkog Istoka, Hitler je sva
Nijemcu nudio podjednako učešće u njenim blagodetima, te su, po nekim
ljenjima, upravo ti izgledi bili razlog što je većina njemačkog stanovništv
određenim periodima prihvatila njegovu doktrinu. Međutim, ničega toga u p
tičkoj zbilji nacizma nije bilo. Naprotiv, ako bi se tako moglo reći, nacisti s
većom zagriženošću proganjali svoje sunarodnike koji su ma u kom pogledu
protivnici njihovoga pokreta nego što su to činili u odnosu na ljude iz »n
rasa«. Motive ovom prividnom paradoksu treba tražiti u pojmu »germanske
mokratije« što ga je formulirao sam Hitler. Nacisti su, naime, bili deklari
neprijatelji klasične građanske političke filozofije XVIII i XIX stoljeća kao id
logije buržoaskog liberalizma i formalne građanske demokratije: oni su smat
da »vječno« načelo o prirodnoj nejednakosti ljudi treba da dobije najvišu potv
putem pravnog sistema ne samo kao juridička nejednakost rasa već i kao inst
cionalno izražena nejednakost pojedinaca unutar pravnog poretka »više ra
Tvrđenje, pisao je Hitler, da narod nije jednak narodu prenosi se tada na pojed
ljude unutar jedne narodne zajednice, po prilici u smislu da glava ne može
jednaka glavi, jer su i ovdje krvni sastojci, svakako, u opštem isti, jedino se i
u pojedinostima »hiljadostruko najtananije diferenciraju«. Krajnja je konzekve
ovog apriorizma nacistička teorija elite. Po psihološkoj strukturi svojih pripadni
njihovoj »hiljadostruko diferenciranoj« raspodjeli bioloških osobina »naro
zajednice« i, općenito, njihovoj disponiranosti za javni politički život, »viša ra
ipak nije ništa drugo do »masa« u pučkom značenju te riječi — amorfna gom
što je treba obrađivati poput fizikalne materije zahvatom državnog i pravn
-političkog stroja. Ovako definirana »narodna zajednica« potrebuje vodstvo i
branih pojedinaca više obdarenosti što se iz mase moraju izdvojiti strogim biološk
-psihološkim odabirom i onda odgovarajućom političkom pedagogijom odgo
za »vođe« — od najmanjih ćelija političkog i vojnog organizma do najviših p

aja u hijerarhiji. Tako »Führerprinzip« postaje temeljno načelo »germanske nokratije«: domet političke odluke masa doseže samo do izbora »vođe«, a od ; trenutka »vođa« postaje despotski gospodar onog njenog dijela koji mu je lasao povjerenje. Na taj način, po Hitlerovim riječima, tradicionalni princip ıajoriteta« građanske demokratije ustupa mjesto principu »personaliteta gerınske demokratije«: svaki vođa u svom domenu donosi odluku sam i za nju isto-:meno odgovara svojim životom i imovinom pred svojim pretpostavljenim. ijerarhija vođa poprima izgled pruske militarističke strukture (»pruski vojnik ɔra više da se boji svoga podoficira nego neprijatelja«). Nema glasanja većine: lgovornost odozdo, a autoritet odozgo su apsolutni i neprikosnoveni, te princip :rsonaliteta daje vođama najveća politička ovlašćenja nad obespravljenom asom. Njihova hijerarhija se pretvara u klasičnu političku elitu čija se moć ansformira u harizmatski tip vlasti o kome je nekada pisao Maks Veber. Iraonalni poriv vođe: »Odlučio sam...« zamjenjuje demokratsku diskusiju, a freetični aplauz njegove pratnje i masa koje padaju u trans dolazi kao znak bezuıovnog odobravanja. Spoljnji ritual (grandiozne vojne parade, ekstatični nastupi ođe na mitinzima itd.) ima specifičnu sado-mazohističku funkciju u mistificiraıom odnosu vođe i mase. Vođinom osjećanju beskrajne moći i imanentnom preıru prema njoj kao prema »pigri masi«, koji rađaju sadistička raspoloženja, ɔdgovara mazohistički zanos svijesti koji je Erih From pregnantno definirao kao ›bjekstvo od slobode pod okriljem autoriteta«. Hitler nije krio svoje sadističke ɔorive prema masi. »Brutalnost se poštuje — govorio je on. Prost čovjek sa ulice ıe poštuje ništa drugo do brutalnu snagu i beskrupuloznost... Narodu je potrebno la se drži u zdravom strahu. On želi da se od nečeg plaši... Zašto bi trebalo brbljati ɔ brutalnosti i uzbuđivati se zbog mučenja? Mase to žele. One žele nešto što im utjeruje strah u kosti i izaziva jezu od užasa.«

Međutim, ne treba shvatiti da je relacija mase i elite u praksi nacizma bila do te mjere pojednostavnjena da se o njima moglo govoriti kao o dva kompaktno suprotstavljena entiteta. Ni govora o tome! Nacistička elita se u povremenim ciklusima vlastitog zamora i opijenosti moći unutar same sebe rastrojavala do dramatičnih prestrukturacija što su često završavale progonima, hapšenjima i masovnim likvidacijama. Osnovni je razlog tome socijalno-psihološki: u sustavu harizmatske vlasti, kakva je ona nacistička, vlada neprestana napetost jer cjelokupan politički život teče mimo bilo kakvih ustavno-pravnih i zakonskih garancija. Niko nije u datom trenutku siguran da li je u milosti vođe, kao što, s druge strane, vođa živi u neprestanoj neizvjesnosti da li mu njegova pratnja ne priprema komplot, svrgavanje, pa čak i ubistvo. Stoga vođa mora u svakoj prilici, da se poslužimo Veberovim izrazom, dokazivati svoju harizmu kao višu obdarenost i dar proviđenja. U tu svrhu on povremeno žrtvuje jedan dio svoje pratnje, čak i kad nema stvarnog razloga (često su »žrtveni jarci« upravo oni najvjerniji), da bi kod funkcionera iz svoje okoline stvorio atmosferu opšte nesigurnosti — da li su spaseni ili nisu. Iracionalizam ovog tipa vlasti sličan je protestantskoj dilemi: da li sam odabran ili, pak, predestiniran za vječno prokletstvo? — te iz njega neposredno proizlazi obogotvorenje (apoteoza) vođine ličnosti, budući da on sam svojim aktom milosti ili besprizivnom anatemom rješava ovu dilemu kod svakog svog političkog vjernika lično. Iracionalizam je također tipičan i za pravni poredak nacionalsocijalističke države: budući da je nacizam gajio najveći mogući prezir za građansku ustavnu tradiciju i političku emancipaciju pojedinca od državne svemoći posredstvom građanskih prava i političkih sloboda, on se morao izgraditi kao totalitarni

režim koji s ciničnom otvorenošću ističe da mu nije cilj pojedinac i njegova pravna sigurnost, već »narod u vječnoj smjeni generacija«. Nacizam je u temelju razorio pojam čovjeka kao *homo politicusa* koji se svojom javnom djelatnošću uzdiže do političkog subjekta. »Nacionalsocijalizam — isticao je Hitlerov šef državne štampe Oto Ditrih — ne zahtijeva od pojedinca da se bavi politikom. Ta umjetnost ostaje rezervirana za malobrojne koji su za to pozvani i izabrani. Ali on zahtijeva od svakog Nijemca da politički misli i osjeća.« Prirodno je da se pri tom mislilo samo na nacističko političko osjećanje jer je svemoćna ruka državne vlasti uništavala svako drugo osjećanje koje bi se pokušalo institucionalno razviti. Tako se preko autoritarizma državno-pravnog sustava psihološko osjećanje nesigurnosti prenijelo iz redova nacističke političke elite u najšire slojeve stanovništva i obuhvatilo svakog građanina, čime je apsurd rasističkog »svjetonazora« bio zaokružen iracionalizmom političke organizacije društva i koncepcije o eliti izabranih. U takvom su se sustavu također stekli makijavelizam najodioznije vrste i takav tip harizmatske vladavine koji je uglavnom nadišao sve ono što je u dotadašnjoj povijesti bilo poznato.

Neofašizam se danas, preko ekstremno rasističke, nacionalističke ili multinacionalno-kompanijske desnice, nesumnjivo nalazi u razdoblju nastojanja ka obnovi ovog svog »iskona« — sa različitim varijacijama, ali sa istom povijesnom ontologijom. Zato ni ovaj tekst nije mogao zaobići pokušaj historijske legitimacije nacionalsocijalističke ideologije koja je nužno, da parafraziramo Lukača, morala završiti u »razaranju uma« ili, u još jednoj drastičnijoj kvalifikaciji Maksa Horkhajmera — u »totalnom pomračenju historijskog uma«. Kad bi ova psihopatološka rastrojstva određenog tipa političkog režima neopozivo pripadala prošlosti, bez obzira na svu tragiku što su je proizvela, onda bi ih s okusom etičke gorčine možda još i trebalo zaboraviti. Ali ostanimo pri izreci da »umrla prošlost može da iz svog raspadnutog genitalnog tkiva porodi monstruma budućnosti«.

IV

U pitanju zaštite ljudskih prava marksisti, kao kritička savjest vremena u kome žive, ne mogu zanemariti činjenicu da ni socijalizam XX stoljeća, u jednom dijelu svoje historije, nije izbjegao težnje ka autoritarizmu i ka zanemarivanju problematike ustavnosti i zakonitosti. Bilo je to teško juridičko-političko sljepilo koje se viziji »socijalizma sa humanim licem« (što on u svojoj originernosti doista i jedino može da bude) višestruko negativno vraćalo, naročito onda kada su ga htjele za potrebe vlastite manipulacije da iskoriste desničarske reakcionarne snage i pokreti.

Ukratko, autoritarizam ove vrste formalno je pošao od čuvene Lenjinove definicije da »revolucionarna diktatura proletarijata jeste vlast koja je izvojevana i koja se održava nasiljem proletarijata nad buržoazijom, *vlast koja nije vezana nikakvim zakonima*« (*kurziv* — F. M.). Ova Lenjinova misao bila je primjerena načelnom Marksovom i Engelsovom stavu da je revolucionarna diktatura usmjerena samo na eliminiranje eksploatatorske građanske klase i da je, u odnosu na proletarijat, demokratija novog tipa koja će dati istinski smisao građanskim i političkim pravima i slobodama u novom poretku budućnosti. Lenjin je gotovo doslovce preuzeo ove stavove i primijenio ih na *specifično* ruske uslove s krajnjom dosljednošću: za buržoaziju, koju revolucija ugnjetava, nema ustavnosti i zakonitosti, ona se »izuzima iz demokratije« i u odnosu na nju diktatura postaje »nužno kršenje jednakosti i slobode«. Ostali građani se pozivaju na bezuslovno poštivanje zako-

nitosti, zajedno sa svim organima i svim službenim licima sovjetske vlasti. U Lenjinovom shvatanju »revolucionarne zakonitosti je najupadnije njegovo gotovo neograničeno povjerenje u instinkt za pravdom pobunjene mase koja se »slučajno« okupila na određenom mjestu, (koja) sama i neposredno izlazi na scenu, sama predstavlja sud i vodi parnicu, primjenjuje vlast i stvara novo, revolucionarno pravo«. Kada je revolucionarna vlast bila institucionalizirana, i kada su, pored »izvanrednih komisija« s neograničenim ovlaštenjima, bili ustanovljeni i »revolucionarni tribunali« i tužilaštva, uređena po modelu »jednokratnog potčinjavanja« (izuzimanja iz nadležnosti mjesnih organa vlasti), Lenjin se zalagao za to da sve ove institucije moraju da se u svojoj djelatnosti rukovode »isključivo okolnostima djela i svojom revolucionarnom savješću«. No, ipak, pri kraju svoga života, Lenjin nije mogao a da ne dođe do sumorne konstatacije da je »okružen morem bezakonja« koje je njegovo nastojanje za uvođenjem pravnog racionalizma preokrenulo u birokratski voluntarizam vladavine i »izravnjavanja ličnih računa«. Otuđenje je zahvatilo sav revolucionarni aparat koji je trebalo da bdije nad zakonitošću rada državnih i sudskih organa, te su Lenjinove nade da će se političke slobode i prava naroda moći sprovesti u život bez ikakvih ograničenja (uz slobodu skupova, štampe, udruživanja, kongresa itd.) bile već temeljno iznevjerene. Već u to vrijeme birokratska cenzura nad ovom sferom postajala je slična kanceroznom tkivu što se nezadrživo širi u sve dijelove organizma.

Nakon Lenjinove smrti, Staljin i vladajuća garnitura oko njega jednostrano su prihvatili navedene Lenjinove definicije dajući im *nad-historijsko* značenje i protežući ih u vremenski kontekst u kome već nisu bile aktuelne. Staljinova misao iz *Osnova lenjinizma* — da »diktatura proletarijata ne može biti »puna« demokratija za sve, i za bogate i za siromašne, da je diktatura proletarijata dužna da bude na nov način demokratska za proletarijat i za siromašne uopšte, i na nov način diktatorska protiv buržoazije« — bila je osnovni motiv sovjetskog Ustava iz 1936, ali i temeljna inspiracija događaja poslije 1937, kada je iznova lansirana teorija o »zaoštravanju klasne borbe u razvijenom socijalizmu«. U pogledu samog »staljinskog ustava« valja reći da je on određivao da se »vrhovni nadzor nad tačnim ispunjavanjem zakona od strane svih narodnih komesarijata i njima potčinjenih ustanova, kao i od strane pojedinih zvaničnih lica, a takođe i od strane građana SSSR, povjerava državnom tužiocu SSSR-a« (član 113). Za moderno obrazovanog pravnika već bi ovaj konstitucionalni stav bio vrlo indikativan.

Zastranjivanja autoritarnog tipa socijalizma, istina, zapažena su u nekim novijim dokumentima, koji su nadahnuti potrebom vraćanja na »lenjinske norme partijskog i državnog života«. »Diktatura proletarijata — stoji u jednom od njih — označava zamjenu demokratije za eksploatatore socijalističkom demokratijom za radne ljude, početak epohe istinske vlasti naroda. Lenjin povezuje postizanje realne slobode prvenstveno sa oslobođenjem rada od jarma kapitala, s izbavljenjem radnih ljudi od eksploatacije i duhovnog ugnjetavanja. Političke slobode — govora, štampe, zbora i slične — uvijek su se tretirale s klasnog stanovišta kao uslov socijalističke kompaktnosti radnih slojeva ljudi, širenja socijalističke ideologije koja isključuje "slobodu" antisocijalističke propagande, "slobodu" organiziranja kontrarevolucionarnih snaga.« Koliko je kontekst Lenjinovog vremena sretno prenesen u moderne prilike — to pitanje ovdje nije bilo dotaknuto, mada nije dovoljno jasno protiv koga bi se zaoštravala klasna borba i očekivala kontrarevolucija u uslovima u kojima »prijateljski savezi klasa« obuhvataju 100% stanovništva.

Na navedenim pretpostavkama tip autoritarnog socijalizma svoj legitimitet implicite zasniva na distinkciji između »formalnog« određenja zakonitosti i sužene osnove građanskih i političkih prava i sloboda koji se stalno mogu ograničavati pod pretekstom da su poprimili antisocijalističke sadržaje i usmjerenost. Nastaje bitna dvosmislenost: smisao građanskih i političkih prava i sloboda, njihovu mjeru i domašaje kontinuirano određuje vladajuća definicija stvarnosti. U takvom poretku odnosâ dešava se ono što svaku težnju za zakonitošću dovodi pred stanovita iskušenja. Sadržaj zakona se, naime, relativizira i tumači prema pragmatski shvaćenom »političkom raspoloženju« (o čemu smo već govorili), što pogodnom pre-definicijom svako političko pravo i slobodu može da prikaže kao naličje zloupotrebe i da ga onda podredi odgovarajućem represivnom tretmanu. Formalna zakonitost (usaglašenost oblika i postupka po kome se donosi ograničavajući ili presuđujući akt sa propisima višeg akta), pa čak i materijalna zakonitost (usaglašenost njihovih sadržaja) može pri tome biti juridički besprijekorna a da relativiziranje supstancije zakonâ ipak uvede psihozu pravne i političke neizvjesnosti.

Može se općenito reći da je tip autoritarnog socijalizma formalno nastavio tradiciju građanske pravne države (o čemu najbolje svjedoči »staljinski ustav« iz 1936), ali da dvosmislenošću odrednica građanskih prava i sloboda ne postiže onu supstancijalizaciju ustavnosti i zakonitosti koju su očekivali Marks, Engels, Lenjin. Toj dvosmislenosti bitno doprinosi i širok manevarski prostor diskrecionih ocjena o momentanom stanju dominirajućeg političkog raspoloženja, unutar koga se politička pragmatika suvereno proteže i na domen političkih prava i sloboda građana i svojom sofistikom i verbalnom dijalektikom stječe šansu da posvuda otkrije »kontrarevoluciju« ukoliko u tome nalazi interes. U takvoj strukturi sfera neprikosnovenosti (iz koje izuzimamo krivični delikt) i pravne sigurnosti bila je razorena prije nego je mogla da bude i ustanovljena. Umjesto dinamičnog javnog života, uveden je metafizički politički mir i dominacija formalne zakonitosti po kojoj se prodor »državnog razloga« u građansku političku egzistenciju mogao izvršiti svakim pravnim aktom ukoliko je donesen od nadležnog organa i po propisanom postupku. Namjesto dignitetnog spoja politike i etike pridošao je niz relativiziranih pojmova što su političku egzistenciju mogli definirati u nekom potpuno neočekivanom pravcu i uhvatiti u mnogobrojne aporije (bezizlazja). Da li se onda treba čuditi što je zakonitost postala samo legalizirani oblik birokratske hipokrizije u kojoj je (da se još jednom podsjeti na skolastičku dijalektiku crkvene jurisprudencije Tome Akvinskog) sve moglo biti po pravu i zakonu, ali uvijek po različitom pravu i zakonu. Jer takav tip zakonitosti pravi raskid sa »subjektivnim javnim pravima građana«, čiji se jedinstveni smisao može sagledati samo u jedinstvu građanske političke emancipacije, marksističkog humanizma i digniteta određenih ljudskih prava. Ako ne bi bilo tako, tada bi se i sam problem zakonitosti morao apsolvirati unutar suhog racionalizma upravno-sudske kontrole i izgraditi je u duhu sterilnih imperativa »funkcionalne racionalnosti«.

V

Logika daljeg izlaganja svakako vodi nezaobilaznom pitanju — ima li naše savremeništvo razvijeni instrumentarij zaštite ljudskih prava ili se, pak, taj instrumentarij, čak i tamo gdje je formalno garantiran međunarodnim uzusima, konvencijama i konsensusima, pojavljuje samo kao »izvanjski i potpuno ravnodušan

nomenat supstancijalnosti zbilje« (Marks)? Problem dostiže epohalno značenje naročito tamo gdje se, kroz racionalizaciju birokratskih interesa, on nastoji proglasiti isključivo »unutarnjim« i onda prepustiti razarajućem *logosu* već pomenutih oblika »vladajućeg političkog raspoloženja«. Licemjerje u takvoj situaciji dostiže svoju gornju granicu kada se »internacionalizam zaštite« pokušava prometnuti kao apsolutan svuda gdje nije u pitanju vlastiti parcijalni birokratski interes i gdje je pod parolom ostvarivanja »viših ciljeva« (što, u takvom viđenju stvari, nadilaze egzistenciju pojedinca kao što se vremenitost završava u beskonačnosti) moguće ugroziti sudbinu čitavih naroda i generacija. Takvo relativiziranje odrednica »unutarnjeg« i »spoljnjeg« u pojmu »zaštite ljudskih prava« ukazuje na to da definicija ideologije kao »izopačene svijesti« (o nekim drugim njenim određenjima na ovom mjestu ne bismo raspravljali) i danas u mnogim našim planetarnim ambijentima odnosi prevagu nad pojmom »pravde«, što se onda, pod firmom formalizacije putem pravnog poretka, neposredno prevodi u dominaciju »volje« nad »umom« (»voluntasa« nad »logosom«). Iz toga razloga marksistička odredba prava kao volje vladajućih slojeva pretočene u poredak represivno zaštićenih normi ima i u aktuelitetu našeg vremena svoje puno važenje. Iz područja tradicionalnog pojma klasa iz Marksovog vremena mi ga moramo protegnuti i na sve one političke sisteme XX stoljeća koji su pokazali težnju ka pretvaranju birokratije u novi dominirajući sloj.

Ne želimo dalje produživati perspektivu izlaganja, ali, i bez toga, moramo uvažiti nespornu činjenicu da se zaštita ljudskih prava našla suočena s pojavom džinovskih juridičkih poredaka pred čijom se rafiniranom razuđenošću, verbalističkim žonglerajima njihovih otjelotvoritelja i »paklenom dijalektikom« (Krleža) njihovih povremenih učinaka, njeni izgledi ponekad čine vrlo krhkim, te ne tako rijetko pogoduju razvijanju pesimizma i obeznađenja. Ali, bez obzira na to što ne dijelimo takvu vrstu političkog mentaliteta, mi ne možemo izbjeći a da se nad razlozima njene pojave ipak ne zamislimo kao nad stanovitim indikatorom naše teme, pogotovo u pitanju modusa njegovog prevazilaženja. Ona se, ukratko, svodi na zapitanost o *mogućim konstantama* zaštite ljudskih prava što bi se onda kolokvijalno moglo svesti i na problem perspektiva njene budućnosti.

Evo pregleda nekih spoznaja za koje se čini da nisu samo proizvod dosadašnjih iskustava nego i jedna, futuristički vrlo utemeljena, »učena nada« u pogledu njihovih realizacija:

— u modernom vremenu zaštita ljudskih prava ne može se pozivati ni na metafiziku, ni na klasičnu teologiju niti pak na građanski racionalizam, spekulaciju i pozitivizam; bila bi to utopija čije bi posljedice najviše osjetili upravo slojevi »poniženih, potlačenih i uvrijeđenih«, budući da bi ih ona odvratila od istinske revolucionarne akcije i socijalnog oslobođenja koje može da bude »samo njihovo vlastito djelo« (Marks), a ne bilo kakvog drugog subjekta, tuđeg njihovoj egzistenciji;

— zaštita ljudskih prava apsolutno je nespojiva sa ideologijama rasizma, imperijalizma, kolonijalizma i hegemonizma; njoj istovremeno ne mogu pružiti odgovarajuću garanciju ni politički režimi u kojima birokratija pokazuje kontinuiranu težnju ka dominaciji i pretvaranju same sebe u vlastitu svrhu, bez obzira na koju se vrstu historijske legitimacije pozivala;

— ljudska prava, ukoliko žele da budu autentična, mogu da budu samo »izvorna« (originerna), ali ne i »izvedena« (derivativna); ova se distinkcija gotovo u cjelini podudara sa Marksovim razlikovanjem »materijalističke ontologije«

(razumijevanje bića historije iz njegove vlastite dubine) i »vanhistorijske gnoseologije« (pokušaja da se to razumijevanje naturi posredstvom izvanjskih spoznaja nekom subjektu koji svemu postojećem daje mjeru pravde u ime različito shvaćenih osnova);

— u tome pogledu moderna političko-pravna nauka nipošto ne može zanemariti dostignuća građanske političke emancipacije i uspostavljanja pojmova zakonitosti i ustavnosti u okvirima ustrojstva pravne države; takva pomisao bila je uvijek strana i konstruktivnom dijelu savremene socijalističke tradicije koja je uvijek smatrala da građansko juridičko nasljeđe treba ispuniti sadržajima proleterskih revolucija i tim metodološkim postupkom omogućiti »neprekidnost razvitka svijeta u svijest o slobodi«; dogmatizam i sektašenje pojedinih socijalističkih sredina u određenim razdobljima njihove povijesti nanijeli su krupne štete evoluciji modernog svijeta ka socijalizmu kao svjetskom procesu;

— bitan nedostatak građanske političke emancipacije u njenom odnosu prema problematici ljudskih prava bio je i jeste u tome što je ona čovjeka pretežno shvatala kao »izdvojenog«, a ne kao »društvenog« pojedinca, te joj je glavna preokupacija uglavnom bila pravno obezbjeđenje privatno-sopstveničke egzistencije, a ne širih društvenih slojeva »nižeg socijalnog statusa«; epohalno dostignuće savremenog socijalizma stoga se moralo ogledati upravo u tome što je njegova doktrina (u svim njenim varijacijama) omogućila taj krupni preobrat u pojmu zaštite ljudskih prava od zaštite pojedinca prema zaštiti društvenog sloja i društvene klase, te solidarizam (uz sve složene ograde koje smo ranije nagovijestili) uzdići na nivo principa koji je morao voditi ili racionalnom reformizmu ili revolucionarnom radikalizmu; iskustvo i jedne i druge orijentacije toliko je poznato da o njemu u ovom navratu nije potrebno govoriti.

Branko Caratan

Nova ljevica i strategija ljevice

I

Pojam ljevice, otkako je nastao, uvijek je označavao relativni odnos političkih snaga i orijentacija. I sam pojam povijesno vuče svoje porijeklo iz skupštinskog rasporeda mjesta u vrijeme francuske revolucije. Od tada nadalje ljevica su uvijek oni koji su radikalniji u zastupanju interesa radnih masa, društvenog progresa, preobražaja ili revolucije. U tom smislu pojam ljevice postao je zajednički nazivnik za radnički i socijalistički pokret. Međutim, to ne znači da i u ostalim političkim pokretima, institucijama i organizacijama ne možemo razlikovati ljevicu i desnicu. One postoje i unutar građanskih stranaka ili, na primjer, i u katoličkoj crkvi. Isto tako, i unutar radničkog i socijalističkog pokreta i partija postoje ljevice i desnice. Ocjena o tome što je lijevo ili desno ovisi prije svega o tome od koje točke i s koje strane se taj odnos mjeri. Što se tiče ljevice, praktično govoreći, svaka partija ili stranka mjerenje počinje od sebe. Svi se smatraju za lijeve. Oni koji su ljeviji proglašavaju se za radikalnu, ekstremnu ultraljevicu, a ona opet sve ostale proglašava za desnicu.

Radikalna ljevica nije pojava vezana samo za najnovije doba. To nije samo takozvana nova ljevica. Radikalna ljevica postoji u radničkom i socijalističkom pokretu od njegovih početaka. Gotovo bi se moglo reći da zaista nove radikalne ljevice danas i nema. U ovoj ili onoj varijanti radikalna ljevica postoji odavno. Ona je čak starija od one ljevice koja se danas naziva tradicionalnom ljevicom.

I koliko god se ta radikalna ljevica trudila da pronađe svoj novi autentičan izraz ta orijentacija uvijek ima neke svoje konstante.

Još su u svoje vrijeme Marx i Engels ratovali s nekima od tih tendencija. Ogorčenu borbu vodili su u Internacionali s Bakunjinom i anarhizmom. U nizu teorijskih rasprava dokazivali su da blankistička urota i udar male zavjereničke grupe ne može biti osnov za revoluciju. Sam politički i teorijski spor s tim strujama uglavnom je poznat. Ali ipak vrijedi upozoriti da su Marx i Engels uočavali zajedničke karakteristike tih pravaca. Povodom programa blankističkih emigranata Komune, koji je bio objavljen u Londonu 1874. godine, Engels piše: »Naši blankisti imaju s bakunjinistima zajedničku crtu u tome što oni žele biti predstavnici samog krajnjeg, najekstremnijeg pravca. A zato, uzgred rečeno, uz svu suprotnost njihovih ciljeva, oni se često slažu s bakunjinistima u pogledu sredstava.« Engels dalje daje osnovnu karakteristiku tog pravca u pitanju odnosa prema revoluciji. Za blankiste revolucije se ne zbivaju, nego njih »prave«. Ostvaruje ih neznatna manjina po unaprijed pripremljenom planu, a to može početi »u bilo kojem momentu«. Pri tome se zanemaruje to da prijevremeni pokušaj može dovesti do još strašnijeg poraza nego što je to bilo 1871. godine. Oni uobražavaju, piše Engels, da je moguće preskočiti i izbjeći sve međustanice i kompromise i da, ako se revolucija ne ostvari odmah — oni nisu komunisti. »Kakva dječja naivnost — postavljati vlastito nestrpljenje kao teorijski argument.«

Ovaj Engelsov zaključak o dječjoj naivnosti vjerojatno je inspirirao kasnije Lenjina za naslov knjige *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*.

Pored sukoba s Bakunjinom i blankistima, Marx i Engels konfrontirali su se i s nekim manjim radikalnim grupama. Unutar Socijalističke radničke partije Njemačke, na primjer, u periodu 1874—1880, u tom pogledu isticala se pozicija anarhiste Johanna Mosta. On se suprotstavljao legalnim metodama političke borbe, optuživao partiju za kapitulantstvo i zalagao se je za revolucionarno nasilje. Zanimljiv je Marxov stav o Mostu. U pismu Sorgeu 1879. Marx objašnjava razloge svog razlaza s Mostom, koji anticipira i neke kasnije ocjene radikalne ljevice: »Mi okrivljujemo Mosta ne zato što je njegov »Freiheit« *suviše revolucionaran*. Mi optužujemo »Freiheit« zato što u njemu nema *nikakvog revolucionarnog sadržaja*, nego samo *revolucionarne* fraze«.

Nakon izbacivanja Mosta iz partije, slična grupa (P. Ernst, P. Kampffmeyer, H. Müller, M. Schippel) pojavila se je ponovo 1890. Ove akademičare Engels je ocijenio kao »literarno-studentski revolt« u partiji. U članku u kojem polemizira s Ernstom Engels zaključuje da je ta lijeva grupa zbog svoje iracionalne taktike, koju želi nametnuti partiji, puno opasnija za partiju od malograđanske struje.

Takve i slične struje, s raznim anarhističkim i spontanističkim varijantama, djelovale su u to doba i u francuskom i u engleskom radničkom pokretu. S takvim tendencijama sukobljavati će se kasnije Lenjin i u ruskom i u evropskom pokretu. Njegova kritika, ne samo u *Dječjoj bolesti »ljevičarstva« u komunizmu*, instruktivna je i za suvremene situacije, prije svega zato što je on polemizirao s već prilično jasno formiranim radikalno lijevim strujama.

Boljševici su se i prije i poslije pobjede revolucije sukobljavali s nizom političkih tendencija koje su zastupale radikalne pozicije: narodnjačko zavjereništvo i individualni terorizam, anarhizam, eseri-maksimalisti i lijevi eseri, lijevi komunisti. U izvjesnom smislu lijevo skretanje predstavljala je i linija Trockog.

Anarhisti su podržavali revoluciju iako su se suprotstavljali organiziranosti i centralizaciji koje su zastupali boljševici. Nakon revolucije legalno djeluju, ali kritiziraju mjere sovjetske vlasti — da bi kasnije došli na neprijateljske pozicije.

Ljevičarstvo unutar Boljševičke partije formiralo se kao posebna struja 1908, koja je odbijala ulazak u parlament, a od travnja do srpnja 1917. zastupala je orijentaciju na neposredni ustanak. U to vrijeme većina boljševika smatrala je da je poziv na ustanak avanturističko ugrožavanje mirnih priprema revolucije.

U proljeće 1918. godine ponovo se okuplja grupacija lijevih komunista, s Buharinom na čelu. Lijevi su se odupirali potpisivanju Brest-Litovskog mira s Njemačkom. Umjesto mira, predlagali su revolucionarni rat koji bi trebao omogućiti revoluciju u Njemačkoj. Pozicija Trockog »ni rat ni mir« bila je bliska stavu lijevih komunista. Lijevi su smatrali da treba ići na rat čak i po cijenu propasti sovjetske vlasti.

Lijeve grupacije formirale su se i u diskusijama o upravljanju privredom u proljeće 1918. i krajem 1920. i početkom 1921. godine. Najpoznatije su grupa demokratskog centralizma i radnička opozicija. Kritizirali su birokratizam i zastupali neposredni klasni interes i upravljanje ne uzimajući u obzir realni odnos klasnih snaga i slabosti industrijskog proletarijata.

Analizirajući spor s lijevima oko sklapanja mira i kasnije pojavu lijevih struja u nizu radničkih partija u Evropi, Lenjin je izoštrio svoj kritički stav prema ljevičarenju u komunističkom pokretu. U njemačkoj, engleskoj, talijanskoj i mađarskoj partiji »lijevi« su se protivili ulasku u parlamente i u reakcionarne sindikate. U recenziji bečkog časopisa »Komunizam« Lenjin, na primjer, apostrofira »veoma lijevu« poziciju György Lukácsa i Bele Kuna. Svakako najinteresantniji Lenjinov tekst u diskusiji o lijevom ekstremizmu je njegova knjiga *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*[1]. Lenjinova analiza, kako se je pokazalo, nije izgubila svoju aktualnost sve do danas. Jedan od studentskih lidera iz 1968. godine, Cohn-Bendit, pola stoljeća kasnije, pokazao je svoju osjetljivost, reprezentirajući ogorčenost radikalne ljevice, s naslovom knjige koju je napisao zajedno s bratom, *Ljevičarenje, lijek za staračku bolest komunizma*[2].

Lijevi radikalizam, kako pokazuje Lenjin, nije respektirao specifičnosti situacije. U svim prilikama tražio je klasno »čista« rješenja, inzistirao na određenim principima i onda kada se oni nisu mogli provesti, odbacivao je sve kompromise, taktiziranja i saveze. To praktično znači da je odbacivao onu borbu koja je realno bila moguća — čekajući idealne situacije koje nisu nikada nastupale. Zato je njegove pobornike Lenjin nazivao lijevim oportunistima.

U *Dječjoj bolesti...* Lenjin je, prije svega, konstatirao da je radikalno ljevičarenje svojstvo malograđanske revolucionarnosti. Međutim, priznao je da i slabosti revolucionarnog pokreta stvaraju pretpostavke za pojave lijevog radikalizma: »Anarhizam se često javlja kao svojevrsna kazna za oportunističke grijehe radničkog pokreta.«

Lijevi često mogu biti u revolucionarnim situacijama veoma uspješni u agitaciji. Tada mase znatno lakše prihvaćaju jednostavno negiranje. Ali njihova mana je u tome što revolucionarni pokret treba da djeluje i u nerevolucionarnim situacijama,

[1] V. I. Lenin, *Detskaja bolezn' »levizny« v kommunizme*, u *Sočinenija*, izd. 4, t. 31.

[2] D., G. Cohn-Bendit, *Le gauchisme, remède à la maladie sénile du communisme*, Paris, Seuil, 1968. O toj knjizi vidi Štambuk, *Ljevičarstvo ili kako ga steći*, »Gledišta«, br. 5/69.

i u parlamentu i u sindikatima, dakle, i u legalnim uvjetima borbe. Ići uvijek pravolinijski na neposredni klasni obračun znači prihvaćati bitku onda kada situacija ne odgovara politici revolucionarne klase. Zato treba koristiti politiku laviranja, koristiti suprotnosti u redovima neprijatelja, praviti kompromise. Naravno, Lenjin prihvaća samo kompromise koji su iznuđeni objektivnim uvjetima i kompromise koji u konačnom zbiru jačaju šanse pobjede revolucije.

Lijeve ekstremiste karakterizira ignoriranje objektivnog odnosa klasnih snaga. Oni žele djelovati uvijek u idealnim situacijama. Ali »politička djelatnost — nije trotoar Nevskog prospekta« po kojem se može naprosto prošetati. A i sami ljudi nisu idealni. Socijalizam se treba »početi graditi ne od specijalnog od nas stvorenog ljudskog materijala, već od onog koji nam je ostavio u nasljeđe kapitalizam«. To je veoma teško, ali i jedini ozbiljan pristup poslu. Lako je biti revolucionar kada se revolucija već rasplamsala i kada su joj svi prišli. Međutim, upozorava Lenjin, revolucionar treba da djeluje u svim situacijama, koristeći sve institucije i metode borbe — ne odbijajući da se djeluje i u legalnim okvirima.

Moglo bi se još dugo nabrajati Lenjinove primjedbe nosiocima lijevih devijacija. Da spomenemo još samo neke teze. »Lijevi« odbacuju ne samo rad u parlamentu već i partiju i partijsku disciplinu, rad u sindikatima; ne izvlače pouke iz svojih političkih grešaka. Time se zatvaraju u sebe, postaju ne partija klase i masa, već kružok, grupa intelektualaca. Odbacivanjem partije razoružavaju proletarijat i jačaju pozicije buržoazije.

Međutim, Lenjin priznaje »lijevima« da brane iste ideje kao i glavni pravac radničkog pokreta. Ali dodaje da se svaka ideja može najlakše diskreditirati ako se u zastupanju dovede do apsurda. Lenjin posvećuje pažnju »lijevima« ne zato što ih želi uništiti. On upozorava da treba uložiti sve napore da rascjep s »lijevima« ne oteža u budućnosti nužno slijevanje svih struja radničkog pokreta u jedinstvenu partiju.

I u pitanju metoda borbe ne odbacuje nekritički greške »lijevih«. Na primjer, upozorava na to da radnički pokret odbacuje individualni teror ne zato što je uopće protiv revolucionarnog terora, već stoga što je individualni teror naprosto nesvrsishodan.

Kao što se vidi, Lenjinova je diskusija s »lijevima« u mnogo čemu korisna i za analizu nove ljevice, radikalne ljevice našeg vremena. Prije svega, treba reći da je i pojava nove ljevice zaista »kazna božja« za oportunizam radničkog pokreta takozvane tradicionalne ljevice, koji je u velikom dijelu pokreta bio i veoma jasno izražen.

Za desnicu radničkog pokreta predstavljenu u socijaldemokratskim partijama oportunizam je već niz decenija osnovna karakteristika politike. Socijaldemokracija se uklapa u funkcioniranje kapitalističkog sistema. Socijalističku transformaciju odgađa za daleka vremena kada će se unutar kapitalizma, koji neumitno ide u pravcu socijalizma, steći sve potrebne pretpostavke. Čekajući takav razvitak, socijaldemokratske partije sebi dopuštaju samo male korekcije unutar postojećeg sistema. Reforma umjesto revolucije, pragmatizam umjesto socijalističkih principa (Bernstein: pokret je sve, a cilj je ništa). U tom reformizmu socijaldemokracija veoma brzo postaje poslovođa buržoazije i tampon koji smiruje klasne sukobe.

Revolucionarno, komunističko krilo revolucijom 1917. u Rusiji otvara vrata socijalizmu. Međutim, kasniji razvitak u međunarodnom komunističkom pokretu zatvara izglede revolucije na Zapadu. Staljinizam s nametanjem jednog modela

-volucije, centraliziranim rukovođenjem cjelokupnim pokretom, teorijskim ogmatizmom dovodi u krizu traženje strategije revolucije adekvatne uvjetima ojedinih zemalja. U visokorazvijenim zemljama Zapada ta kriza snažno dolazi o izražaja. Usprkos maksimalističkim programima, ni velike radničke partije ne olaze u priliku da nešto poduzmu. Po nekima, nedostatak je u subjektivnim snaıma praktičke borbe, po drugima — nedostaje teorijska elaboracija vlastite tuacije. Vjerojatnije mali izgledi ljevice imaju svoj uzrok u konstelaciji odnosa u ijetu i u radničkom pokretu, kao i u nedostajanju teorije revolucije primjerene prooru i vremenu pojedinih razvijenih zemalja Zapada. Ograničena mogućnost adikalnije akcije stavila je i revolucionarni dio radničkog pokreta objektivno u oziciju koja dopušta samo manevriranje unutar granica sistema. Takvu poziciju ratili su i izostajanje traženja novih rješenja, teorijska zatvorenost, dogmatizam, amozadovoljstvo i insuficijentnost. To je dalo prilike radikalnim ljevičarima da i ovaj dio tradicionalne ljevice optuže za oportunizam. Ako je ovdje oportunizam rejaka riječ, u najmanju ruku tačna je konstatacija da je u postojećoj situaciji omunistički pokret na Zapadu bio sveden u realnom odnosu snaga na parlamenarne okvire.

Radikalna ljevica, naravno, propušta da prizna da je ne ona, već upravo taj i akav komunistički pokret sa svim manama i poteškoćama ipak bio glavna snaga revolucije i jedina konstanta stvarne lijeve opozicije kapitalističkom sistemu. Tim više ekstremna ljevica ne priznaje ni činjenicu da je i u okviru socijaldemokracije u nekim zemljama organiziran velik dio radništva i da su i te partije, iako unutar granica reformističke politike, uspjele u nizu sindikalističkih revandikacija koje su poboljšale materijalni položaj radnika i radnih masa.

Međutim, ne umanjujući pozitivne rezultate, radnički pokret na Zapadu bio je u krizi. Tu krizu prati dubok politički rascjep: antikomunizam socijaldemokracije i shvaćanje da je socijaldemokracija (»socijal-fašizam«) za komunistički pokret veći neprijatelj od samog fašizma (ova teza pod utjecajem Staljina kulminira 1928. godine na VI kongresu Komunističke internacionale).

Već prije pojave suvremene nove ljevice bilo je pokušaja stvaranja jedne nove linije u radničkom pokretu koja bi izbjegla slabosti i reformističkog oportunizma i dogmatiziranog revolucionarnog pokreta. Takvo traženje novih putova socijalističke transformacije karakteristično je već niz decenija za socijalističke partije Japana, Italije i Čilea. Teorija strukturnih reformi, koju su razvili autonomni talijanski i japanski socijalisti, bila je interesantno rješenje koje će kasnije, u najnovije vrijeme, u osnovi preuzimati i neke komunističke partije Zapada.

Početak kraja epohe staljinizma, najavljen 1948. godine sukobom KPJ i Kominforma, te teorijskom i praktičnom kritikom staljinizma koju provode jugoslavenski komunisti, kao i XX kongres KPSS 1956. godine s kritikom »kulta ličnosti«, otvara prostor za nova pitanja, traženja, preispitivanja i kritiku osnovnih strategijskih koncepcija. Od jednog dijela socijaldemokratskih i komunističkih partija, u kojima je kriza došla jače do izražaja, odvajaju se pedesetih godina struje koje formiraju nove socijalističke partije. Te partije imaju puno sličnosti s autonomnim socijalistima. U to vrijeme nazivaju ih novom ljevicom. Ta nova ljevica, i pored nekih veza, nije identična s novom ljevicom iz šezdesetih godina niti je njen neposredni preteča.

Od tih novih stranaka najpoznatiji slučajevi su Ujedinjene socijalističke partije u Francuskoj i izdvajanja dijela KP Danske (s predsjednikom Larsenom na čelu)

u novu partiju. Slične stvari dešavale su se i u Nizozemskoj i Norveškoj, a u britanskoj Laburističkoj partiji nova lijeva struja ostala je unutar stranke.

U to vrijeme, nakon 1956. godine, kada je unutar Istočne Evrope i komunističkog pokreta došlo do popuštanja centripetalnih sila, kada Togliatti govori o policentrizmu, kada Hruščov u programskim dokumentima respektira više puteva u socijalizmu, kada Mao proklamira politiku stotinu cvjetova, otvoren je šire proces destaljinizacije i kritičkog preispitivanja. Skoro istovremeno događaji u Mađarskoj ponovo u nove procese unose elemente krize pokreta. Mnogobrojne »disidentske« grupe i pojedinci pokušavaju pronaći nova rješenja. Duhovi koji pripadaju ljevici uznemireni su bez obzira na to da li djeluju unutar stranaka ili nezavisno od partija. Nove inicijative prihvaća mlada generacija, posebno njen intelektualni studentski dio. Zahvaćene su i omladinske organizacije partija tradicionalne ljevice; one pokušavaju formirati svoje stavove koji se u nekim pitanjima razlikuju od pogledâ glavnine stranke. Burni događaji potresaju mlade u KP Italije, KP Francuske, a u Njemačkoj omladinsku organizaciju SPD (JUSO).

U svim tim zbivanjima jača aktivnost i nekih marginalnih političkih formacija. Trockisti su bili angažirani u buntu mladih. Svoje sudjelovanje platili su, doduše, daljom dezintegracijom pokreta i stvaranjem paralelnih trockističkih organizacija. Slična sudbina zadesila je i male maoističke komunističke partije, marksističko-lenjinističke, kako same sebe nazivaju, koje su bile osnovane nakon sukoba KP Kine i KPSS.

Sve te nove partije, grupe i struje nisu uspjele u onome što im je bila glavna namjera — da postanu centar novog jedinstva svih socijalističkih snaga. Međutim, uspjele su, prvo, dovoljno jasno upozoriti na slabosti i opasnosti socijaldemokratskog reformizma i konformizma, te dogmatizma mnogih komunističkih partija i, drugo, otvoriti nova pitanja i istraživanja o izgledima ljevice na Zapadu.

II

U sklopu svih tih istraživanja pojava nove ljevice krajem pedesetih i, posebno, šezdesetih godina predstavlja nesumnjivo jedno zasebno poglavlje. O tom novom fenomenu u svijetu su napisane već cijele biblioteke, a i u nas spisak tekstova, uglavnom objavljenih po časopisima, nije kratak[3].

---

[3] Teško bi bilo u ovom tekstu selekcionirati stranu literaturu. Zato samo upozoravamo, osim knjiga Teodorija, na knjigu o događajima u Berkeleyu, zatim na pregled Klausa Mehnerta o pokretu 60-tih godina (s opsežnom bibliografijom) i na knjigu o novoj ljevici mađarskog autora Köpeczija, objavljenu u Moskvi (koja reprezentira jedan određeni pogled na novu ljevicu): *The Berkeley Student Revolt*, Facts and Interpretations, Ed. by Seymour Martin Lipset and Sheldon S. Wolin, Anchor Book, New York, 1965; Klaus Mehnert, *The Twilight of the Young*, The Radical Movement of the 1960s and Their Legacy, Secker and Warburg, London, 1978; Bela Köpeci, *Ideologija »novyh levyh«*, »Progress«, Moskva, 1977.

Od tekstova objavljenih u nas treba registrirati zbornike *Dijalektika oslobođenja* (»Praxis«, Zagreb, 1969); *Društvo, revolucija, omladina* (Centar za kulturnu djelatnost omladine, Zagreb, 1969); *Sveučilište i revolucija* (Sveučilišni komitet SKH, Zagreb, 1970), knjige I. Kuvačića, *Obilje i nasilje* (»Praxis«, Zagreb, 1970), V. Mikecina, *Socijalizam i revolucionarni subjekt* (»Kulturni radnik«, Zagreb, 1970), tematske blokove u časopisima »Kulturni radnik«, br. 5/68, »Pitanja«, br. 7—8/75, »Marksizam u svetu«, br. 2/74 i 12/76, članke R. Rizmana (»Naše teme«, br. 1/75), B. Ibrahimpašića (»Opredjeljenja«, br. 5—6/75), E. Mandela (»Kulturni radnik«, br. 1/78).

Ta literatura može se podijeliti na dva dijela. Prvi dio prati pojave nove ljevice, analizira ih i ocjenjuje njihovu ulogu u revolucioniranju suvremenog visokorazvijenog kapitalizma. Drugi dio literature bavi se nekim teorijskim pitanjima u kojima se u sferi teorije reflektiraju problemi kojima se pretežno bavi nova ljevica. Nisu rijetki slučajevi da se ne povezuju, već nekritički zamjenjuju dvije razine pristupa. Često se, na primjer, nedostajanje uvida u stvarnu situaciju pokreta nove ljevice zamjenjuje Marcuseovim tekstovima ili se, obrnuto, umjesto razmatranja misli istog autora, raspravlja s tezama koje je negdje, u nekoj zemlji, jednom formulirala neka od grupa nove ljevice.

Mora se priznati da je zaista teško pri pisanju o novoj ljevici jasno razlikovati te dvije razine, jer je, i pored njihove autonomnosti, međusobni utjecaj teorije i pokreta ipak bio na djelu. I, drugo, teško je u čistom obliku izdvajati pokret ili doktrine o novoj ljevici tamo gdje u znanosti i izdavačkoj djelatnosti nema još dovoljno zasebnih sintetskih analiza (pokreta ili teorijskih sklopova). Takav je slučaj i sa istraživanjima i publikacijama u našem podneblju. Zato je potrebno upozoriti na vrijednost knjige Massima Teodorija, *Povijest novih ljevica u Evropi (1956—1976)* koju u nas upravo izdaje zagrebačka izdavačka kuća »Globus«[4]. Za razliku od velike većine djela posvećenih istoj temi, u knjizi Teodorija veoma egzaktno i skrupulozno se prati pokret nove ljevice. Tekst je, prvo, znanstveno fundiran, a, drugo, autor ne podliježe iskušenju da nedostajanje informacije pokrije aproksimacijama, zasnovanim na općim stavovima. Knjiga predstavlja dokumentiranu i sistematiziranu povijest nove ljevice, i kao informacija o povijesti pokreta i programskim stavovima nove ljevice pretpostavka je svake ozbiljnije rasprave o fenomenu nove ljevice.[5]

Posebna vrijednost Teodorijevih knjiga o novoj ljevici sastoji se u tome što je on i sam »novoljevičar«. Na taj način njegov znanstveni rad na neki način predstavlja istraživanje praćeno sudjelovanjem. Teodori je dugogodišnji član male talijanske radikalno-ljevičarske stranke Partito radicale (Radikalna partija, osnovana 1956. godine), pokretač časopisa »La Prova Radicale«, lider Lige za uvođenje razvoda braka i slično. Ta najjača od malih radikalno lijevih organizacija na upravo održanim parlamentarnim izborima (4. lipnja 1979) osvojila je više od 3% glasova (3,4% za Senat i 3% za Cameru), što je primjetno povećanje povjerenja u poređenju sa prošlim izborima (0,8% glasova za Senat i 1,1% za Cameru).

Ta novoljevičarska orijentacija autora knjige o novoj ljevici ujedno je i mana. I pored serioznog znanstvenog pristupa poslu i priličnog stupnja kritičnosti prema temi o kojoj piše, opterećen i sam emotivnim stavom prema novoj ljevici i dijeleći njene poglede, Teodori nije u stanju da do kraja izvuče zaključke o fenomenu nove ljevice i njenom krajnjem dometu. Međutim, bogatstvo dokumentacije i informacija Teodorijeve knjige onemogućuje pristrasnost autora i implicite sadrži mogućnost građenja ocjena o novoj ljevici.

---

[4] Naslov originala: *Storia delle nuove sinistre in Europa* (1956—1976), Bologna, Mulino, 1976. Za naše izdanje M. Teodori je napisao dodatak u kojem je obradio zbivanja u novoj ljevici u razdoblju 1975—1978. godine.

[5] Massimo Teodori rođen je 1938. Profesor je američke povijesti, a posebno zanimanje pokazuje za pitanje suvremene povijesti i sociologije politike. Teodori se već i prije bavio poviješću nove ljevice. Neko vrijeme živio je u SAD i tamo proučavao američku novu ljevicu i, posebno, feministički pokret. Rezultat toga rada je knjiga *New Left: A Documentary History*, Bobbs Merill, New York, 1969. Marcuse ovaj rad spominje kao jednu od dvije knjige koje se ne mogu zaobići kada je riječ o američkoj novoj ljevici.

Povijest novih ljevica ne bavi se teorijskim problemima. Možda i zato što i sam pokret, izuzev studentskog pokreta u Njemačkoj, nije bio utemeljen u teoriji. Iz neposredne akcije kao metode borbe proizlazi stav tipičan za velik dio pokreta novoljevičarske orijentacije: »radi sada, misli kasnije«. Time se ne želi reći da se teorijska aktivnost nije razvijala u časopisima nove ljevice, na primjer, u »New Left Review« i drugim sličnim publikacijama.

Općenito se može prihvatiti teza da je novoljevičarski pokret izrastao iz akcija bez neposrednijeg udjela teorije u programiranju djelovanja. Uostalom, zaokruženih, konzistentnih programa, u pravilu, i nije bilo. Ali to ne znači da neki teoretičari nisu djelovali inspirativno na sam pokret nove ljevice — čak i bez obzira na to koliko su u samom aktivističkom dijelu pokreta njihove teze bile prihvaćene ili shvaćene. I, drugo, sam pokret je djelovao i na teoretičare kao inspiracija i provjera za analize i traženja novih putova revolucionarnog prevrata.

U tom kontekstu kao nezaobilazno ime pojavljuje se njemački filozof Herbert Marcuse. Ponikao unutar takozvane frankfurtske škole (škole kritičke teorije društva), grupe okupljene oko Instituta za socijalno istraživanje u Frankfurtu i istoimenog časopisa, Marcuse nakon emigriranja iz Njemačke uoči drugog svjetskog rata djeluje u SAD. Od objavljivanja knjige *One Dimensional Man* 1964. godine posebno se intenzivno bavi situacijom visokorazvijenog kapitalizma.

Marcuse analizira zatvorenost u sebe suvremenog visokorazvijenog kapitalizma, prije svega, na primjeru američkog društva. Otuđenje kroz robnu proizvodnju, nametnute potrebe, manipulacija u interesu kapitala, racionalnost sistema u detaljima, a iracionalnost cjeline, konformizam, porobljivačka i destruktivna tehnika i organizacija, represija, opća integracija svih elemenata društva u postojeće — to je taj novum koji donosi visokorazvijeni kapitalizam. Totalna uklopljenost u represivni sistem uz odsustvo protivničkih snaga, snaga otpora, to je početna slika koju daje Marcuseova analiza. Od tog, u osnovi, pesimističkog gledanja na mogućnost revolucije Marcuse kasnije čini napore za otkrivanjem suprotnosti postojećeg svijeta i pronalaženjem novih snaga opozicije. Novih, jer su tradicionalne snage opozicije, kao i sve ostalo, integrirane u sistem i, što posebno vrijedi za američko društvo, ne osjećaju se nelagodno u tom stanju.

Iako u dijalogu s Marxom, Marcuse vidi drugačije mogućnost revolucije. Za Marxa ona organski izrasta iz proturječja starog sistema kao unutrašnja snaga tog sistema. Obrat za Marcusea nije više nastavak kvantitativnog rasta, već ono što on naziva pacifikacija, smiraj egzistencije. To je totalni prekid inauguriran novim potrebama u kojima je naglašena bitno humana dimenzija. Socijalizam znači nove vrijednosti, novi totalitet, novu antropologiju. Umjesto posvemašnje podređenosti tehnici društva represije i destruktivnoj proizvodnji, dolazi sklad s prirodom, umjesto konkurencije, muškosti, agresivnosti javlja se ozbiljenje slobodnijeg i boljeg života, te novi tip čovjeka »koji se riješio agresivnosti i brutalnosti«, »koji je biološki nesposoban da vodi ratove i stvara patnje, tip čovjeka koji ima jasnu svijest o radosti i uživanju, i koji radi, kolektivno i individualno, za društvenu i prirodnu okolinu u kojoj takva egzistencija postaje mogućom«. A samo povijesno mjesto revolucije jeste onaj razvojni stupanj »na kome zadovoljavanje osnovnih potreba stvara potrebe koje transcendiraju državno-kapitalističko i državno-socijalističko društvo« — zaključuje Marcuse u spisu *Kontrarevolucija i revolt*.

Objektivni elementi novog pojedinačno su dati, oni su u visokorazvijenom kapitalizmu, pogotovo u Marxovu smislu, već tu, ali problem je u subjektivnom momentu.

Marcuseu se krivo pripisuje da on ulogu radničke klase jednostavno zamjenjuje inteligencijom, studentima i slično. Radnici u visokorazvijenom kapitalizmu očito mu više ne predstavljaju »klasu koja negira postojeće potrebe«. Protivnička su mu snaga inteligencija, osobito studenti u Evropi, i neintegrirani dijelovi radničke klase, marginalne grupe (crnci, doseljenici), oslobodilačke snage trećeg svijeta. Ali Marcuse ipak u intervjuu zagrebačkom VUS-u tvrdi (28. kolovoza 1968): »Ja ne mogu zamisliti revoluciju bez radničke klase.« A u *Eseju o oslobođenju* veoma precizno definira uloge: »Radikalno preoblikovanje društvenog sistema još uvijek ovisi o klasi koja sačinjava ljudsku bazu proizvodnog procesa. U razvijenim kapitalističkim zemljama to je industrijska radnička klasa. Promjene u sastavu ove klase i razmjeri njene integracije u sistem mijenjaju — ne potencijalnu, nego aktualnu političku ulogu rada.« Ali odatle zaključuje da ne treba čekati na spontan pokret klase. Ulogu katalizatora namjenjuje inteligenciji. Ona, kako kaže na Kongresu »Dijalektika oslobođenja«, 1967. u Londonu, o kojem je izišla istoimena knjiga, nije revolucionarna klasa, već ima pripremnu funkciju — i to ne prvi puta u povijesti.

Za razliku od S. Malleta, subjektivnu snagu revolucije Marcuse ne vidi u takozvanoj novoj radničkoj klasi (tehničarima, stručnjacima, inženjerima zaposlenim u proizvodnom procesu), jer je upravo ta nova radnička klasa »ljubimče postojećeg sistema«. Ovdje treba primijetiti da Marcuse registrira promjene u socijalnim odnosima društva visokorazvijenog kapitalizma. Uočava da velike mase onih koji rade za nadnice i nemaju kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, uključivo i inteligenciju, dolaze u objektivni položaj koji je uvjet njihove eksploatacije. »Oni svi reproduciraju kapital.« Taj realitet je integrirajuća snaga, ali iz toga Marcuse ne izvlači zaključak, koji će kasnije izvući evrokomunizam, da je, osim predstavnika monopolističkog kapitala, cijeli ostali dio društva snaga prevrata.

Kada je riječ o određenju revolucionarnog subjekta, potrebno je upozoriti da Marcuse, iako stalno naglašava spontanost, ne misli da priprema revolucije može teći bez organizacije. Ne kaže da ima jasan plan oblika te organiziranosti. Jasno mu je samo odbacivanje lenjinističkog tipa partije. Taj tip partije, upozorava on, pretpostavljao je revolucionarne mase u Rusiji. Tamo gdje nema takvih masa takva partija vodi samo diktaturi nekolicine revolucionara nad drugima. Marcuse, međutim, ne želi dati odgovor na pitanje da li je staljinizam izvediv ili ne iz lenjinističkog tipa kadrovske partije.

Ukupna ocjena komunističkih partija u Marcusea je za uočljivu nijansu pozitivnija nego kod većine novoljevičarskih aktivista. Komunističke partije nisu socijaldemokratske, usprkos njihovoj reformističkoj strategiji. One su i danas jedina masovna organizacija lijevo od socijaldemokracije i još i sada potencijalno revolucionarna snaga. Revolucionarna masovna partija prevladana je, po Marcuseu *(Kontrarevolucija i revolt)*, utoliko što je nakon liberalne faze kapitalizma parlament postao sredstvo kontrarevolucije. Tada radikalna opozicija može biti samo vanparlamentarna opozicija.

Još neke političke teze Herberta Marcusea relevantne su za razumijevanje stavova nove ljevice. Prije svega, to je ocjena važnosti borbe za oslobođenje trećeg svijeta. Iako mu je i sada naglasak na razvijenim društvima, ta nacionalnooslobodilačka borba, iako nije krajnja snaga oslobođenja, slabi svjetski imperijalistički sistem.

Za nas je posebno zanimljivo da se Marcuse u svojim novijim tekstovima zalaže za neposrednu demokraciju, za radničku kontrolu u poduzećima, za savjete (»sovje-

te«) u lokalnom upravljanju. Za njega je to *bitan* dio lijeve strategije. Sasvim nedavno, 23. ožujka 1979, u razgovoru s francuskim komunističkim teoretičarem Jeanom Elleinsteinom, izravno tvrdi da je demokracija savjeta, ono što se u Francuskoj naziva samoupravljanjem, i to u cjelini sistema, dakle, ne samo u tvornici, izraz demokratske revolucije. Tu revoluciju danas omogućuje realna nada da će radnička klasa postati većina stanovništva i da će se prvi puta u povijesti moći afirmirati pojam revolucionarne demokracije.

Konačno, ne manje je zanimljiv i Marcuseov rezime iskustva pokreta nove ljevice: nova ljevica nije doživjela neuspjeh — neuspjeh su doživjeli samo njezini pripadnici koji su pobjegli iz politike, tvrdio je 1975. godine, da bi ove (1979) godine tu istu tezu još odlučnije istakao. Uvjeren je u to da 1968. nije predstavljala poraz, već pobjedu, »dugoročni trijumf«. Ideje iz 1968. duboko su prožele društveno tijelo, do samog establishmenta. Doduše, taj trijumf ideja nove ljevice i njihovu penetraciju Marcuse vidi, opet u najboljoj tradiciji novoljevičarskog mišljenja, u prilično marginalnim pojavama. I ne pokušava tražiti tragove nekih analiza, koje su se prije javljale u krugu teoretičara nove ljevice, u suvremenom organiziranom, revolucionarnom radničkom pokretu. Iako je, uzgred rečeno, Marcuse i 1967. vjerovao da u kapitalističkim zemljama Evrope »političko reaktiviranje radničkog pokreta u internacionalnim okvirima ostaje pretpostavka za djelotvornost protupokreta«. A u nedavnom razgovoru s Elleinsteinom (1979. godine) daje ocjenu evrokomunizma koja se razlikuje od prosječnog stava pristaša nove ljevice. Evrokomunizam je odgovor na realno stanje kapitalizma i na situaciju u SSSR-u — smatra Marcuse. U tom smislu to je početak razjašnjavanja u evropskom radničkom pokretu i početak traženja novog puta. Marcuse, opet u duhu lijevog radikalizma, dodaje da je evrokomunizam očito pokušaj velikih komunističkih partija da se socijaldemokratiziraju, ali se i ograđuje i tvrdi da je takvo postavljanje problema ipak primjena pojmova i kriterija prošlosti na novo stanje.

Iz usporedbe Marcuseovih teza i stavova nove ljevice mogle bi se uočiti sličnosti i razlike. Ovdje prostor ne dopušta takvu analizu. U svakom slučaju, postupno uspostavljen međusobni utjecaj izvan je sumnje.[6]

Marcuse nije bio jedini teoretičar i ideolog koji je inspirirao pokret nove ljevice. Više ili manje neposredno, snagom ideja ili naprosto političkog primjera u pokretu nove ljevice u ovoj ili onoj mjeri bila su prisutna i mnoga druga imena iz povijesti ili iz suvremenog socijalističkog pokreta. Ovdje nije riječ o teoretičarima i liderima koji utemeljuju određene frakcije ljevice. Jasno je da su marksisti nalazili svoje ishodište u Marxu, anarhisti u Bakunjinu, trockisti u Trockom, maoisti u Mao Ce Tungu i slično. Međutim, moglo bi se ustvrditi da su svi oni skupa utjecali na pokret nove ljevice — ne cjelinom svojih teorijskih projekata, već onim dijelovima teorije ili političkih teza koje su korespondirale sa spontano izraslom orijentacijom nove

[6] Najveći dio knjiga, zbirki i tekstova u kojima se Marcuse bavi temama koje su relevantne za novu ljevicu u nas je preveden: *Čovjek jedne dimenzije*, »V. Masleša«, Sarajevo, 1968; *Kraj utopije*, *Esej o oslobođenju*, »Stvarnost«, Zagreb, 1972; *Merila vremena*, »Grafos«, Beograd, 1978; *Kontrarevolucija i revolt*, »Grafos«, Beograd, 1979; *Oslobođenje od društva obilja*, u: *Dijalektika oslobođenja*, »Praxis«, Zagreb, 1969; *Je li ideja revolucije mistifikacija?*, »Kulturni radnik«, br. 1—2/68; *Suvremeni kapitalizam i mogućnosti revolucije*, »Kulturni radnik«, br. 1/79; Intervju s Marcuseom (*Što kaže otac »nove ljevice«*), »Vjesnik«, 19. 8. 78. Od neprevedenih tekstova u istom kontekstu upozoravamo na *Repressive Tolerance*, u P. Wolf, B. Moor, H. Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*, Beacon Press, Boston, 1965.

vice. Ako ostavimo po strani Marxa i Bakunjina, čije političke poglede ne treba sebno objašnjavati, potrebno je neke od njih ipak makar spomenuti.

Rosa Luxemburg je kao simbol antibirokratske socijalističke orijentacije bila sumnjivo inspirativna. Osim toga, prijemčivost njenih ideja kod nove ljevice la je zasnovana i na stanovitom »ljevičarenju« koje je Rosa Luxemburg zagovala. U odnosu spontanosti i organizacije Luxemburgova je bila očito više lijevo l Lenjina. Partija je u njenoj interpretaciji avangarda koja se rađa unutar pokreta nasa koje već spontano vode borbu.

Iako ne neposredno prihvaćene, izuzev od trockista, ideje Trockog bile su zanimive novoj ljevici. Naglašavanje isključivo uloge radničke klase u njegovoj teoriji ermanentne revolucije i odatle izvedeno stanovito minimaliziranje važnosti artije, kao i radikalizam u zagovaranju revolucije, u odnosu na politiku kompronisa, koji su ga svrstavali u lijevo krilo revolucionarnog pokreta, te kritika stainizma — bili su dodirne točke pogleda Trockog i nove ljevice.

Idejama demokracije savjeta i kritikom revizionizma privlačili su pažnju nove jevice Karl Korsch i Anton Pannekoek. E. From i W. Reich, psihoanalitičari koji u se bavili pitanjem unutrašnjeg preobražaja čovjeka, razvijali su zapravo jednu d onih tema do kojih je pokret nove ljevice i sam spontano došao.

U Njemačkoj je, pored Marcusea, bio primjetan utjecaj i nekih drugih mislilaca iz frankfurtskog kruga (Adorno, Horkheimer, Habermas).

Neka imena iz svijeta politike posebno su inspirirala aktivističku liniju pokreta nove ljevice i, kasnije, one koji će ići na neposredne borbene akcije. Mao je bio interesantan u tom smislu ne samo kao vođa uporne i dugotrajne revolucije već i kao pokretač kulturne revolucije. Nova ljevica je u kulturnoj revoluciji vidjela, prije svega, njen antibirokratski moment i srodnost sa svojom koncepcijom protukulture, te zato, naravno, nije primjećivala da je tu bila riječ prevashodno o originalnom obliku unutarnjeg obračuna dviju frakcija u KP Kine.

U borbenom smislu, u smislu neustrašivosti i revolucionarne upornosti, idol mladih u pokretu nove ljevice postao je Che Gevara, a privlačni su bili i Fidel Castro i vijetnamski general Giap, a i vođa brazilske urbane gerile Carlos Marighela.

Moglo bi se reći da su i teoretičari-sljedbenici svih spomenutih mislilaca i lidera socijalističke borbe imali svoje zapaženo mjesto u teorijskim i političkim raspravama u pokretu nove ljevice i oko njega.

Ako o teorijskoj inspiraciji nove ljevice i ne postoji opća suglasnost, svi su, međutim, složni u tome da je socijalna osnova pokreta nove ljevice bila omladina: mladi iz srednje klase, prije svega studenti, ali i omladina sa otoka siromaštva u društvu obilja. Iako su se nerijetko obraćali radničkoj klasi, tu nisu nailazili na odaziv. Umjesto proletarijata, žarišta otpora društvu razvijenog kapitalizma postali su tako oni koje su nizozemski provosi nazvali »provotarijatom«.

Iz činjenice da su mladi bili osnovna snaga pokreta nove ljevice pogrešno bi bilo zaključiti da se cio pokret može svesti na sukob generacija. Međutim, bunt mlade generacije ima svoje duboke socijalne razloge. Oni se ne mogu svesti samo na objašnjenja na razini materijalne egzistencije, kao što to čini Teodori kada kaže da je omasovljenje sveučilišta stvorilo od studenata skupine novih siromaha. Uzroci su mnogo dublji. Omladina je u suvremenom društvu potisnuta i, drugo, ona, zahvaljujući obrazovanju i informiranosti, postaje svjesna tog svog položaja i iracionalnosti društva u cjelini. Ta potisnutost koja se odnosi na sve sfere života i u

kojoj se mlada generacija nalazi u jednom prolongiranom statusu pripravništ..., koje u sociološkom smislu pomiče gornju granicu pripadništva omladinsk... pokretu sve do 35. ili 40. godine života, postaje univerzalna pojava. Dovolj... samo neki vanjski poticaj, na primjer, rat u Vijetnamu, pa da iracionalnost sist... postane očita, i da se latentni bunt mladih pretvori u otvorene sukobe. Omlad... naravno, nije klasa, ali to ne znači da se sva relevantna društvena grupiranja mor... svoditi samo na klasne konflikte. Omladina, iako i sama klasno podijeljena, ... neke zajedničke karakteristike koje su je učinile prirodnom socijalnom osnov... pokreta nove ljevice. Te karakteristike su najviše izražene upravo kod studenata – radnički podmladak je ipak osjetno više vezan za okolnosti svog klasnog položa...

Određenje socijalnog uporišta nije odgovor koji objašnjava cjelinu fenome... nove ljevice. *Povijest novih ljevica* Massima Teodorija omogućuje uvid u osnov... teze nove ljevice. Teodori ih nije rezimirao. To je, uostalom, teško jer tu nije r... o jedinstveno usmjeravanom i organiziranom pokretu, nego o pokretima — ... nove ljevice, već novih ljevica. Iznalaženje zajedničkih karakteristika nove ljev... zato je samo statistički prosjek. Ipak, to je pokušaj koji vrijedi truda.

III

Nova ljevica nastala je u opoziciji, i prema kapitalizmu i prema tradicionalnoj ljevici, staroj ljevici. Sam naziv javio se u Britaniji, u razdoblju 1956—1958. godine da bi se istakla razlika i da bi se ogradilo od KP Velike Britanije koja nije uspjela provesti destaljinizaciju i od laburizma iz kojeg je socijalizam iščezao. U Njemačkoj od 1959. godine, od kongresa u Bad Godesbergu, SPD više nije ni po svom programu partija radničke klase, već »stranka cijelog naroda«, koja se odriče i nacionalizacija i crvenih zastava. U isto vrijeme socijalisti u Francuskoj (SFIO) kompromitiraju se na kolonijalnom pitanju, a francuski komunisti, da bi nakon događaja u Mađarskoj 1956. godine pokazali da su nacionalna partija, u najmanju ruku na istom području ne vode slavnu politiku (u SAD *casus belli* za novu ljevicu bili su Vijetnam i rasno pitanje).

Zato nije slučajno da tradicionalna ljevica baš i nema razumjevanja za novu ljevicu. Izuzetak je, možda, KP Italije koja je prva od velikih komunističkih partija na Zapadu počela tragati za vlastitom strategijom borbe za socijalizam. Njena ocjena ide od ograđivanja od studentskog pokreta do teza da je to ipak snaga ljevice (L. Longo).

Da pokušamo registrirati neke šire prihvaćene stavove, karakteristike i teze pojedinih frakcija nove ljevice bez pretenzija da redoslijedom rangiramo njihovu važnost.

Nova ljevica je uspjela depolitizirano društvo Zapada politizirati. Od kritike sveučilišta prešlo se na kritiku društva (Cohn-Bendit). Pokušala je stvoriti protukulturu kao pretpostavku oslobođenja društva ili kao zamjenu za revolucionarni proces. Dovela je u pitanje kulturu i vrijednosti društva Zapada. Pokušala je revolucionarni proces provesti u samom čovjeku (hippies) ili u mikrokosmosu (komune i slično). Upozorila je na važnost trećeg svijeta, podržala je tezu o različitim putevima u socijalizam, a dijelom i aktivni neutralizam u vanjskoj politici, iako, na primjer u Italiji, a i šire, ne prihvaća politiku mirne koegzistencije, a u sovjetsko-kineskom sporu staje na stranu Kine.

Želi biti detonator revolucionarnog procesa, ali taj proces vidi, prije svega, kao afirmaciju spontanosti i zato se spotiče na organizacionom pitanju. Do 1968. godine uglavnom smatra da se zajednička linija gradi u borbi i odbacuje partiju kao instrument borbe, a preferira neposredne akcije, da bi se nakon toga počela baviti pitanjem organizacije, koje joj postaje nerješiv problem. Tu se vrti u začaranom krugu. Odbacuje lenjinski tip partije, a novi model ne uspijeva pronaći. Lenjinski tip partije kritizira kao supstituciju klase (Rudi Dutschke) ili zato što su partije uvijek samo kopija građanskih partija ili zato što se povijesna situacija u odnosu na rusku 1917. godinu promijenila (A. Gorz).

U traženju nove partije dolazi se samo do parcijalnih rješenja, iako se zna što se hoće i što se ne želi. Ujedinjena socijalistička partija u Francuskoj razvija tip otvorene partije koja djeluje preko »radničko-seljačkih skupština« otvorenog tipa, a članovi partije mogu samostalno ulaziti u razne akcije a da u to ne uvlače stranku. Ne želi birokratsku, sektašku, formalnu avangardu, neće demokratski centralizam, lenjinsku stranku, ali neće ni spontanističku. M. Rocard zato kaže da želi organizaciju koja proizlazi iz borbe masa.

Njemački studenti žele organizaciju vođenu odozdo, bez nadzora vodstva stranke nad prijedlozima i inicijativama. Rudi Dutschke smatra da se u partiji već sada trebaju uočiti klice novog društva. Talijanska Radikalna partija uvodi samostalnost grupa partijske baze i akcionu decentralizaciju. Odluke donosi isključivo na godišnjem kongresu. Ne priznaje potrebu partijske discipline. Njeni članovi mogu biti istovremeno i članovi drugih partija, a ne mogu uopće biti izbačeni iz svoje partije! Grupa Lotta Continua u Italiji, polazeći od spontanosti, zalaže se za izgradnju »unutarnje avangarde« pokreta klase. Grupa Il Manifesto želi novu partiju koja bi preispitala nasljeđe komunističkog pokreta i stala na čelo vanparlamentarne opozicije.

Iako organizacija ostaje i dalje nerješiv problem za novu ljevicu, ona je uspjela afirmirati jedan drugi politički cilj. To je samoupravljanje. Taj zahtjev teorijski u početku nije obrazložen. Teodori, na primjer, smatra da se je pojavio kao spontana reakcija na programirano društvo i centralizam tradicionalne ljevice. U Francuskoj ta inicijativa nove ljevice u programu nove Socijalističke partije završila je s tezom da je samoupravljanje zahtjev koji je u skladu s najboljom tradicijom radničkog pokreta. Taj zahtjev podržavaju, na primjer, i Bendit i nizozemski provosi, a u Britaniji se, na inicijativu nove ljevice, osniva, pod rukovodstvom Kena Coatesa, Institut for Worker's Control (Institut za radničku kontrolu).

IV

Ocjena o novoj ljevici možda se može potpunije dati, ali ne na osnovu onoga što je ona konkretno radila ili zastupala, već, prije svega, na temelju utjecaja koji je ostavila i u teoriji i u praksi borbe za socijalizam. Sam pokret nove ljevice završio je onako kako je morao završiti svaki ekstremno lijevi pokret. Isključivost radikalizma uvijek vodi u uskost, u sektaštvo i u podjele i atomiziranje grupa i struja — ma koliko se nova ljevica subjektivno trudila da ostvari jedinstvo radikalne ljevice i da se postavi kao jedinstvena snaga revolucije. Kada se ta nada izjalovila i kada je postalo očito da se očekivanje brzog izvođenja revolucije izjalovilo, pokreti nove ljevice dolaze do spoznaje da su, kako kaže Massimo Teodori, njihove teorijske konstrukcije »bez ikakve veze sa stvarnim životom«, da pokreti koji nisu utemeljeni

u proizvodnji nemaju šansi i da je tradicionalna ljevica jača. Aktivisti nove ljevice zato ili idu u organizirani radnički pokret ili nastavljaju da životare kao male grupe na marginama političkog života — naravno, ukoliko se ne povlače iz politike. Teroristička struja izraz je svijesti da je u krizi i kapitalističko društvo i cijela ljevica — i stara i nova.

Nova ljevica je ipak ostavila traga. Ona je oživjela teorijsku aktivnost izborom tema i problema u koje se stara ljevica nije htjela, smjela ili znala upustiti. Iako i sama najčešće nije znala odgovore, pitanja relevantna za revolucionarni pokret bila su postavljena. A postavljanje pitanja prva je pretpostavka njihovog rješavanja.

Nova ljevica je doprinijela politiziranju zapadnog društva i reafirmirala je ideju socijalizma na Zapadu. U SAD u tome je uspjela više nego tradicionalna ljevica u prethodnoj polovini stoljeća. Utjecala je na jačanje lijevih snaga u društvu i na taj način pomogla i uspjehu tradicionalne ljevice. U tome se ne slažemo s Teodorijem. Nova ljevica, iako se to često ne može uvijek matematički dokazati, promijenila je odnose snaga. U to su uključeni i mnogi uspjesi socijaldemokrata i komunista na izborima. Toga, izgleda, nije svjesna ni stara ni nova ljevica.

Mnoge ideje i politički projekti nove ljevice nisu postali samo opće prihvaćeni, kako kaže Teodori, već su nastavili da žive u programima i akcijama tradicionalne ljevice. Niz ocjena suvremenog kapitalizma, i posebno njegove krize i strukture, postali su pretpostavke na kojima danas evrokomunizam gradi svoju strategiju. Rasprave o teoriji partije primjerenoj borbi u visokorazvijenom kapitalizmu nastavljaju sada evrokomunisti. Samoupravljanje i novi odnos prema borbi trećeg svijeta legitiman su dio programa većeg broja komunističkih, pa i socijalističkih stranaka. Te partije u posljednje vrijeme uključuju u svoje programe i teme koje su pokrenuli feministički i ekološki pokreti, a čiju je političku važnost prva apostrofirala upravo nova ljevica.

Tradicionalna ljevica nije akceptirala novu ljevicu, ali nije u krajnjem računu ostala neosjetljiva na njeno teorijsko iskustvo. To ne treba zaboraviti, iako neke i danas aktivne grupe nove ljevice djeluju konzervativno. Neke grupe nadovezuju se, kako primjećuje i Teodori, na političku kulturu stare staljinističke komunističke ljevice, a druge vode borbu i protiv kapitalizma, ali i protiv komunističkih partija, te objektivno tjeraju vodu na mlin desnice. Terorizam emargiranih pojedinaca, izopćenika okupljenih u terorističkim organizacijama, primjer je za ove druge. Taj terorizam, iako lijevi, više koristi desnici nego ljevici.[7]

Međutim, teško bi se mogla prihvatiti ocjena da je nova ljevica u cjelini zbog svog radikalizma više koristila buržoaziji nego revolucionarnom pokretu. Prije bi se moglo reći da je nova ljevica doprinijela oživljavanju socijalističkih snaga i rasprava unutar marksizma, iako je njena pojava bila praćena svim slabostima od kojih tradicionalno pate svi radikalno lijevi pokreti. U mnogim sredinama nova ljevica reafirmirala je pojam socijalizma i izborila legitimnost prisustva marksizma u društvenim znanostima, povećala zanimanje i za socijalistički pokret i za marksističke teme.

Ako prihvaćamo tezu da je nova ljevica ostavila traga po tome što je bila stimulans revolucionarnog pokreta, to ne znači da se može prihvatiti teza da su današnji radikalni pokreti u odnosu prema tradicionalnoj ljevici ono što su bolj še-

[7] O terorizmu usp.: M. Klarin, *Terorizam*, NIN-ove sveske, Beograd, 1978, te tematske blokove u časopisima »Pitanja«, br. 10/77. i »Argumenti«, br. 1/78.

:i nekada predstavljali u odnosu na menjševike.[8] Ta teza pada jer se nigdje radi-
ılna ljevica nije uspjela uspostaviti kao glavna politička snaga revolucije, kao što
to nekada uspijevalo boljševicima i drugim revolucionarnim partijama stare
:vice. Uostalom, to danas priznaje i većina teoretičara kojima je nova ljevica
irasla za srce.

I posljednje, ali ne i najmanje važno: nova ljevica je razbila konformističko
ımozadovoljstvo prosječnog građanina visokorazvijenih kapitalističkih zemalja
ruštvom obilja i državom blagostanja. Otkrila je iracionalnost cjeline sistema i
ored njegove parcijalne efikasnosti. Za mnoge kapitalizam više nije najbolji od
vih mogućih svjetova. A ta sumnja uznemiruje establishment i drži kapitalistički
istem u permanentnoj napetosti.

Zbog svega toga, kako kaže Kardelj u svojoj posljednjoj knjizi, radnički pokret
ıe smije ostati gluh za inicijative nove ljevice iako mora biti kritičan prema ultra-
ijevom radikalizmu.

V

I, na kraju, samo neke opaske o stavovima Massima Teodorija i poziciji s koje
on obrazlaže novu ljevicu. Za Teodorija, koji je i sam novoljevičar, ljevica je samo
radikalna ljevica. Komunisti su za njega reformisti. Staljinizam nekritički ne
odvaja od lenjinizma. Potcjenjuje tradicionalne snage radničkog pokreta i u tom
duhu, na primjer, izborne uspjehe talijanskih komunista proglašava za izraz krize
KP Italije. Na drugoj strani, i male uspjehe nove ljevice preuveličava. Zajedno s
Marcuseom smatra da je feministički pokret jedan od najvećih, ako ne i najveći
pokret za promjenu zapadnoevropskog društva. Za sljedbenike nove ljevice
— kako se vidi — »lijevo je lijepo«.

Sve u svemu, radikalna ljevica je star, zanimljiv, ali još nedovoljno istražen
fenomen. Potrebno ju je poznavati jer, u krajnjoj liniji, i ona je dio ljevice.

---

[8] Tu tezu zastupa S. Drakulić u časopisu »Argumenti«, br. 1/78, str. 130.

Aleksandar Hristov

Društveni položaj uprave u delegatskom sistemu

Konstituisanjem skupština društveno-političkih zajednica na osnovama delegatskog sistema menja se i položaj uprave u našem samoupravnom političkom sistemu. Te promene su naročito značajne u pogledu kontrole rada uprave.

U skupštinskom sistemu pre uvođenja delegatskog pripcipa, znači u sistemu koji je bio zasnovan na predstavništvu i posredništvu, uprava je isključivo bila povezana sa skupštinama i njima je odgovarala za svoj rad. Položaj uprave u ovom sistemu karakteriše veća ili manja podređenost uprave skupštinama i njihovim političko-izvršnim organima. U ovom periodu uprava dobija instrukcije, odnosno smernice za svoj rad od skupštine, njoj podnosi izveštaj o svome radu i daje odgovore na poslanička pitanja. To su, uglavnom, i bili oblici kontrole nad radom uprave. Posebnu vrstu kontrole činila je kontrola javnog tužilaštva i javnog pravobranilaštva nad određenim aktima uprave, kao i sudska kontrola nad zakonitošću upravnih akata donetih u upravnom postupku. Tome valja dodati i kontrolu ustavnih sudova nad zakonitošću opštih akata uprave. Kao što se vidi, svi ovi oblici kontrole nad radom uprave ne izlaze iz okvira sistema političke vlasti.

U uslovima skupštinskog sistema zasnovanog na delegatskom principu trajnu i efikasnu kontrolu nad upravom ne mogu više da obezbede jedino skupštine društveno-političkih zajednica. Zbog toga je bilo potrebno da se uvedu novi oblici

ıtrole nad upravom, a time i novi oblici kontrole izvršavanja zakonâ i drugih ›pisa i sprovođenja politike koju su skupštine utvrdile. Ti novi oblici kontrole ›izlaze iz prava radnih ljudi i građana na samoupravljanje, kao i iz potrebe za anjem i proširivanjem procesa delegatskog odlučivanja.

U izgradnji novog sistema kontrole nad radom uprave, a time i u preciziranju :nog *položaja* u delegatskom sistemu, polazi se od nekih idejnih postavki i ncipâ fundamentalnih za izgradnju našeg samoupravnog društva. U tom smislu, o polazna osnova u konstituisanju novog položaja uprave ističu se tri principa.

Prvo, iz idejne postavke da delegatski sistem obezbeđuje konstituisanje skup- na kao organa samoupravljanja u kojima se delegatsko odlučivanje prirodno ›vezuje sa samoupravnim nedvosmisleno proizlazi da se time, u suštini, menja i ›ložaj uprave u našem samoupravnom političkom sistemu. Pošto su *odlučivanje*, *vršavanje* i *kontrola* nad sprovođenjem zakonâ i utvrđene politike jedinstvene ınkcije, i kontrola je funkcija koju treba da preuzmu na sebe samoupravljači. ıaime, samoupravljači treba stvarno da budu u mogućnosti da koriguju svoje avove, da integrišu i utvrđuju smernice za efikasno sprovođenje zakonâ i poli- čkih odluka.

Drugo, same skupštine, kao radna tela sa svim svojim funkcijama, često nisu . mogućnosti da kontrolišu rad uprave i time na efikasan način obezbeđuju uvid ı ostvarivanje svoje politike i donetih zakona i drugih propisa. Oblici te kontrole ıe mogu da imaju potrebnu propusnu moć kao ni uvid u to kako radi uprava, kao što bi to mogli imati oni činioci koji se u svakodnevnom životu sučeljavaju sa problemima izvršavanja zakonâ i skupštinskih političkih odluka. Pri tom ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da je — s obzirom na naš sistem federacije i ko- munalne samouprave — uprava parcelirana, tako da nemamo upravu koja svojom organizacijom deluje povezano, od opštine do federacije.

U ovakvim uslovima, neposredna povezanost uprave isključivo sa svojim skupštinama dovodi do toga da skupštine širih društveno-političkih zajednica nemaju uvida u ostvarivanje zakonâ i utvrđene politike, pošto je njihovo sprovo- đenje u nadležnosti uprave opštinskih skupština. U pojedinim fazama sprovođenje određenih zakona i drugih propisa prepušteno je saveznim, republičkim i pokra- jinskim organima.

Međutim, sprovođenje zakonâ i drugih opštih propisa i utvrđene politike zahteva veće *jedinstvo* i potpuniji uvid nego što je to postignuto u dosadašnjem životu i radu skupština. U tom smislu, postoji očigledna potreba za tim da se stvori ceo sistem uvida i kontrole nad radom uprave u pitanjima sprovođenja zakonâ i utvrđene politike, s ciljem sagledavanja rada uprave na obezbeđivanju i ostvarivanju jedinstvene primene zakonâ.

Treće, položaj uprave u novom delegatskom sistemu suštinski se menja i zbog toga što su organi uprave »odgovorni za stanje u oblasti za koju su osnovani i daju inicijativu za rešavanje pitanja u toj oblasti« (član 408 Ustava SRM iz 1974. godine).

Položaj i, time, odgovornost uprave za stanje u oblastima za koje se ona obra- zuje nisu dovoljno odredeni. U svakom slučaju, uprava snosi odgovornost za stanje u privredi ili u društvenim službama, ali u okviru delokruga i njenih ovlaš- ćenja. U tom smislu, funkcija uprave u ovim područjima svodi se na to da ona preduzima potrebne akcije i inicijative za sagledavanje stanja u odgovarajućim oblastima društvenog života, da se angažuje na izmeni, odnosno ispravljanju

lošeg stanja, pokreće inicijativu za rešavanje otvorenih pitanja i slično. Uprava dakle, mora da prati stanje u onim oblastima društvenog života za koje je obrazovana, s tim da obezbeđuje ne samo efikasno ostvarivanje zakonâ i politike već i da sagledava pitanja vezana za brži razvitak određenih grana i oblasti privrednog i društvenog života. Istovremeno, uprava treba efikasno da reaguje i na problem koji zahtevaju rešenje na osnovu širih konsultacija sa zainteresovanim društvenim faktorima i drugim organima i organizacijama.

Uporedo s proširivanjem delokruga rada uprave kao službe od »opšteg značaja« za određene oblasti društvenog života na određenoj teritoriji proširuje se ujedno, i potreba za efikasnijom kontrolom njenog rada.

Društveno-politička suština skupštinske kontrole nad upravom

Delegati skupština društveno-političkih zajednica treba da imaju daleko potpuniji uvid i veću kontrolu nad radom uprave nego u dosadašnjem skupštinskom životu. Tom kontrolom treba postići, što je od posebnog značaja, neposrednije angažovanje uprave u ostvarivanju zakonâ i utvrđene politike. U tom smislu Ustav SFRJ (član 143) daje skupštini pravo da »utvrđuje politiku izvršavanja propisâ i drugih opštih akata i obaveze organâ i organizacija u vezi s izvršavanjem tih propisa i opštih akata«.

U uslovima delegatskog sistema obezbeđuje se *jedinstvo* izvršavanja i ostvarivanja utvrđene politike i opštih političkih akata. To se jedinstvo obezbeđuje na više načina. U delegatskom se sistemu, naime, ostvaruje integrativna funkcija procesa odlučivanja na taj način što se međusobno povezuje poseban interes organizacija udruženog rada i zajednički interes, odnosno opšti društveni interes. Na toj se osnovi društveni interes demistifikuje, pošto on sada proizlazi iz svesno prihvaćenog stava da se zahtevi određenih delova radničke klase podređuju interesima radničke klase u celini. Tako dolaze do izražaja autentični interesi radnih ljudi i građana iz svake osnovne samoupravne organizacije i zajednice, ali na način koji omogućuje usaglašavanje i utvrđivanje zajedničkog interesa.

To znači da se delegatsko odlučivanje neposredno povezuje sa samoupravnim odlučivanjem u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Upravo zato i izvršavanje svega onog što je odlučeno u skupštinama mora da bude u funkciji samoupravljača, to jest udruženog rada. Prema tome, i izvršavanje i kontrola moraju se povezivati sa delatnošću radnih ljudi i građana, a njihovi delegati i delegacije i u ovoj oblasti dobijaju značajna ovlašćenja.

Dalji razvitak delegatskog sistema u ovom smislu nameće potrebu da se kontrola nad upravom vrši u dvostrukom smislu: prvo, kao kontrola nad upravom u sferi skupštinskog sistema, to jest od strane skupština i izvršnih organa skupština i, drugo, kao kontrola nad upravom od strane udruženog rada i organizovanih subjektivnih snaga.

Prvo, u delegatskom sistemu odnos skupština i uprave treba da doživi značajne promene. Uprava, koja je mnogo više zainteresovana za udruženi rad i za saradnju sa njim, u ostvarivanju svoje funkcije mora biti mnogo čvršće povezana sa skupštinom i od nje dobijati smernice za svoj rad. Uprava je, isto tako, pod većom kontrolom skupštine, a pošto su i sami delegati više zainteresovani za praćenje

sprovođenja zakona i utvrđene politike, oni su i bolje upoznati sa tim kako se izvršavaju zakoni u određenim oblastima društvenog života. Sve ovo govori u prilog tome da su i oblici kontrole skupštine nad upravom sada raznovrsniji i sveobuhvatniji, jer se teži za tim da kontrola postane ne samo efikasna već i da se prilagodi novim zahtevima delegatskog odlučivanja.

Naime, iz karaktera delegatskog odlučivanja (dakle, samoupravnog odlučivanja radnih ljudi i građana) proizlazi da izvršavanje donetih odluka predstavlja brigu samih radnih ljudi i građana, pa se zbog toga ono i stavlja pod njihovu kontrolu. Stoga i sama uprava preuzima veću odgovornost pred skupštinama, to jest pred delegatima udruženog rada, za sprovođenje utvrđene politike i drugih političkih akata koje su skupštine donele. Uprava zaista postaje podređena udruženom radu ukoliko sebe smatra odgovornom pred celokupnom samoupravnom strukturom, a ne samo, i pre svega ili isključivo, pred skupštinom.

Znači li to da u određenim slučajevima pitanja vezana za rad uprave mogu da razmatraju i druge samoupravne institucije, a ne samo skupštine? Svakako da takva pitanja mogu pokretati i druge samoupravne institucije, s tim što ovlašćenja skupština u pogledu kontrole rada uprave ostaju onakva kako je to ustavima utvrđeno. Rasprave koje druge samoupravne institucije organizuju o tim pitanjima mogu samo da iniciraju postupak kod skupština da bi se kontrola skupština i samoupravnih institucija povezala i u izvesnom smislu koordinirala.

U dosadašnjem radu skupština pitanja kontrole nad upravom često su bila blokirana samom činjenicom što je isključivo inicijativa za podnošenje izveštaja pred skupštinama poticala od same uprave. Poslanička, pak, pitanja retko su se odnosila na celu tu oblast, već su mahom bila vezana za uža područja iz delatnosti uprave. Sve je to umanjivalo značaj skupštinske kontrole nad upravom, pa se i sama uprava retko osećala odgovornom za stanje u određenim oblastima društvenog života.

Zbog svega toga skupštinska kontrola treba da se izgrađuje u kompleksniji sistem nadzora nad upravom. Taj nadzor ujedno predstavlja i vid usmeravanja, podsticanja i podrške u njenom odgovornom poslu. To nije ona klasična kontrola koja zahteva snošenje odgovornosti za već utvrđene greške i propuste. Ovde kontrola ima mnogo širi društveno-politički značaj i cilj: da se od uprave stvori i izgradi čvrsta poluga u mehanizmu samoupravljanja. Uprava treba da shvati da se ona sada u svome radu nalazi u fazi preobražaja, da je potrebna i neophodna društvena služba, koja posebnim metodima zahvata sve oblasti društvenog života da bi se ostvarili osnovni ciljevi definisani u skupštinskim odlukama i političkim aktima, kao i u dokumentima Saveza komunista.

Ocena o radu uprave istovremeno mora da bude i podrška i akt usmeravanja. U tom smislu, uprava nema razloga da izbegava skupštinsku kontrolu, odnosno da strahuje od čestog vraćanja delegatske skupštine na delatnost uprave. Skupštine će to činiti ne samo radi postavljanja pitanja odgovornosti uprave, već više radi obezbeđivanja efikasnog izvršavanja zakonâ i odstranjivanja svih onih propratnih pojava koje to mogu ometati. Na taj način se uprava neposrednije orijentiše i sve više usmerava svoj rad na rešavanje strateških pitanja u procesu izvršavanja zakonâ, ujedno podižući svoj ugled i autoritet kao društvene službe, a ne kao vlasti nad udruženim radom.

Stavljanjem uprave pod kontrolu samoupravne strukture i postizanjem višeg stepena skupštinske kontrole nad njom uprava ipak ne gubi svoju *samostalnost*.

Naprotiv, u tim uslovima ona traži i nalazi svoj adekvatni *modus vivendi* i sve jasnije shvata svoje mesto i ulogu u celokupnom samoupravnom politi sistemu, u osloncu na samoupravnu strukturu, a uz želju i nastojanje da o funkcije koje su joj Ustavom i zakonima poverene.

Uprava pronalazi sebe u složenom sistemu samoupravljanja, ali ne u su stavljanju oko pitanja vlasti, ne u borbi za prioritet i, time, u stalnom sudar vodom »nadležnosti«, već u saradnji i kooperaciji. Samo će tako preobražaj u biti ostvarivan uporedo sa preobražajem skupština kao organa društvenog s upravljanja i neće zaostajati za celokupnim razvitkom našeg samoupravno tema. Jer, činjenica je da uprava zaostaje za tim razvojem i da sama ne mož rediti svoje mesto u novonastalim uslovima delegatskog odlučivanja, zbog je često bila podložna i sklona tome da joj neko drugi utvrđuje mesto i polo samoupravnom političkom sistemu. Zbog svega toga uprava je ostajala » zervirana«, zadržavajući stare odnose, pa je stoga neophodno potrebno da se smelije, i pri tom brže nego što je uobičajeno, oslobađa tih odnosa, naročito što njeno zaostajanje može dovesti do toga da se ne snađe u potpuno novom gatskom »parlamentu«, koji već beleži uspehe u svom radu, kao i u novom stupu procesu delegatskog odlučivanja.

Drugo, u izgradnji novog položaja uprave u samoupravnom političkom sis uvođenje kontrole nad upravom od strane udruženog rada predstavlja *co sine qua non* ostvarivanja jedinstva u sprovođenju utvrđene politike i do zakona i drugih akata skupštine. Ne treba posebno isticati da i kontrola upravom koju vrši delegatska skupština predstavlja deo kontrole nad upravo strane udruženog rada. Međutim, kontrola nad upravom ima više smer znatno je šira nego što je to mogućno obuhvatiti zahtevom za »kontrolom« upravom.

Kada samoupravna struktura u svojoj sveobuhvatnosti (od primarnih o nizacija udruženog rada pa sve do skupština) preuzme kontrolu nad izvršava zakonâ, tada ćemo moći da kažemo da smo time postigli *jedinstvo* ne samo u cesu samoupravnog odlučivanja već i u izvršavanju donetih odluka. Treba, z težiti ka tome da, pored jedinstvenog neposrednog i samoupravnog odlučiv u taj proces ugradimo i izvršnu i kontrolnu funkciju, kao deo jedinstvene fun samoupravnog odlučivanja.

Organi uprave, na taj način, uz svestranu podršku i saradnju celokupne s upravne strukture, obezbeđuju izvršavanje zakonâ i drugih propisa. U tom slu samoupravna struktura preuzima deo odgovornosti za obezbeđivanje dosle sprovođenja zakonâ i drugih propisa, ali ujedno ostvaruje i kontrolu nad upra — da ona do kraja izvrši svoju funkciju.

Postavljena u takav položaj, uprava postaje deo samoupravljanja, a ne vashodno deo skupštinskog sistema vlasti. Oslanjajući se na celokupnu sa pravnu strukturu, uprava se emancipuje kao »opšta služba« na određenoj toriji i u tom svom emancipovanju od vlasti traga za novim odnosima i u nove metode rada. U saradnji i uz oslonac na samoupravnu strukturu, up nalazi izvor svog sopstvenog autoriteta i osnovu za svoju afirmaciju. T uprava postaje spremna da prihvati svaku kritiku koja potekne iz udruž rada, jer je kvalifikovana i proizlazi iz poznavanja svakodnevnog života i rad

Tako se kontrola udruženog rada nad upravom sve više usmerava ka pr zilaženju određenih slabosti i nedostataka, nediscipline i nedovoljne orga

vanosti uprave u obavljanju funkcija koje su joj date Ustavom i zakonima. U tom smislu, kritika i kontrola pružaju mogućnost upravi da se reorganizuje na savremenim osnovama, a uz punu podršku i pomoć udruženog rada i cele samoupravne strukture. Sve većim približavanjem samoorganizovanom društvu uprava nalazi i nova područja svoga rada, ali i nov način vršenja svojih ovlašćenja. Takva uprava biće sposobna da, u zajednici sa udruženim radom, izvršava nove zadatke koji se postavljaju pred društvom i da pronalazi nove snage za preduzimanje poduhvata čije ostvarivanje doprinosi napretku i izgradnji socijalističkog društva na samoupravnim odnosima.

Zbog toga možemo reći da se uprava u samoupravnom političkom sistemu sve više približava tome da postane na određenoj teritoriji služba od koristi za sve, a da je time sve manje vlast u klasičnom smislu.

Obavljajući funkciju društvene službe, što je njena osnovna delatnost, uprava mora da raspolaže ne samo stručnim znanjem već i da bude dovoljno idejno orijentisana na izvršavanje svojih zadataka i svojih osnovnih funkcija, pošto kao društvena služba treba da polazi od idejnih stavova koji se izgrađuju u osnovama samoupravnog društva, kao i od smernica delegatske skupštine. Isto tako, i smernice, odnosno stavovi delegacija za rad delegata predstavljaju osnovni oslonac u idejnom upoznavanju uprave sa društvenim tokovima izgradnje našeg socijalističkog samoupravnog društva. U tom smislu od posebnog je značaja povezivanje uprave sa delegacijama, pošto su i »delegacije sastavni deo skupština, a ne samo delovi samoupravnog organizma«[1].

Treće, u dosadašnjem izlaganju naglašavali smo potrebu da se između uprave i udruženog rada uspostavljaju novi odnosi koji bi odgovarali samoupravnom političkom sistemu. Ovi odnosi treba da unesu posebnu dimenziju u samoupravnu strukturu i da ukažu na još jednu mogućnost prevazilaženja dualizma između države i društva na značajnom području političkog odlučivanja.

Na to pitanje odgovori mogu biti različiti, što zavisi od toga sa kojeg se teorijskog stanovišta prilazi utvrđivanju ovlašćenja uprave. Ako se polazi sa gledišta klasične političke države, pravi odgovor na postavljeno pitanje ne može se dobiti. Zbog toga se odgovor mora potražiti u koncepciji samoupravnog političkog sistema, odnosno na toj osnovi valja bliže odrediti nove odnose koji se uspostavljaju između uprave i udruženog rada.

Prema pomenutoj koncepciji, samoupravni politički sistem se sve više oslobađa etatizma, to jest on sve više probija »državni plašt«. Međutim, u ovom prelaznom periodu samoupravni politički sistem obuhvata i državu. Zbog toga se određene funkcije političkog sistema ostvaruju preko državnih organa. U tom dvojstvu države (pri čemu i sama država nije više država u klasičnom značenju) i samoupravljanja, na čemu se zasniva i sam politički sistem, javlja se niz protivrečnosti i heterogenosti. Na toj osnovi nastaju i dijalektički odnosi između državnih i društvenih funkcija.

Za ove odnose nije karakteristična »borba suprotnosti«, pošto su oni i komplementarni. To znači da se državne i društvene funkcije u samoupravnom političkom sistemu mogu i međusobno dopunjavati, uzajamno uticati jedne na druge i

[1] Ustavom SFRJ (član 368, stav 2) propisano je da su funkcioneri koji rukovode saveznim organima uprave i saveznim organizacijama dužni da daju odgovor na pitanja delegata i delegacija u većima Skupštine SFRJ.

uslovljavati. Ovakav karakter tih odnosa uslovljen je i time što u našem samoupravnom političkom sistemu mnoge državne funkcije postaju deo samoupravnih prava radnih ljudi, pa, zbog toga, nastaje preplitanje preostalih »državnih« i društvenih funkcija. Da bi se uspostavili ovakvi odnosi (koji, u krajnjoj liniji, eliminišu i borbu za vlast i za veću vlast), potrebno je da se stalno proširuju oblici neposrednog odlučivanja i da se učvršćuje položaj udruženog rada i samoupravljanja na svim nivoima organizacije našeg društva.

Te nove odnose, koji su u fazi nastajanja, treba što svestranije osvetliti sa stanovišta teorijske koncepcije samoupravnog političkog sistema, i time u samoupravnoj praksi omogućiti stvaranje realnih osnova za njihovu izgradnju.

Uticaj i kontrola samoupravne demokratske strukture nad upravom

U funkcionisanju celokupnog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja značajnu ulogu imaju društveno-političke organizacije i druge društvene organizacije i udruženja građana. Ove organizacije razvijaju široku aktivnost na obezbeđivanju razvitka samoupravnih odnosa u svim područjima društvenog života. One, isto tako, svojom aktivnošću doprinose tome da rad organa uprave postane javan i da se oni više otvaraju prema svim samoupravnim subjektima, a time i da društvena kontrola nad upravom postane efikasnija. Ovim se usmerava i delatnost uprave u smislu izbegavanja štetnih posledica koje mogu nastati zbog neaktivnosti ili nesnalaženja uprave u sprovođenju utvrđene politike i u izvršavanju zakonâ i drugih propisa, kao i pri vršenju nadzora nad upravom.

S obzirom na značajnu ulogu koju društveno-političke organizacije imaju u funkcionisanju našeg samoupravnog društva, javlja se potreba za tim da se bliže odrede odnosi između uprave i društveno-političkih organizacija u uslovima njihovog integrisanja u samoupravni politički sistem. Postavlja se, isto tako, pitanje na kojoj se osnovi izgrađuju ovi odnosi i u kom se smislu razvijaju oblici kontrole nad upravom u samoupravnom sistemu.

Pri određivanju položaja uprave u samoupravnom sistemu i njenih odnosa sa društveno-političkim organizacijama polazi se od stanovišta da uprava u svom radu treba da se rukovodi političkim stavovima izgrađenim povodom pitanja koja se razmatraju u ovim organizacijama. Za upravu su od značaja i oni politički stavovi ovih organizacija koji se odnose na usmeravanje društvenog razvoja, kao i na ostvarivanje prava i interesa radnih ljudi i građana, odnosno na ostvarivanje ravnopravnosti narodâ i narodnosti. Politički stavovi ovih organizacija o unapređenju socijalističkih društvenih demokratskih odnosa predstavljaju, isto tako, osnovu za rad i aktivnost uprave.

Osnovnu delatnost ovih organizacija, posebno Socijalističkog saveza, čini razvitak *socijalističke demokratske svesti* i *normi socijalističkog života*. Ove organizacije, isto tako, razvijaju aktivnost na izgradnji odnosa među ljudima zasnovanih na svesti o zajedničkim interesima, na socijalističkoj etici i na slobodnom stvaralaštvu, kao i aktivnost na ostvarivanju ljudskih sloboda i pravâ, na humanizovanju društvene sredine i ljudske ličnosti, na jačanju solidarnosti i čovečnosti među ljudima i na poštovanju ljudskog dostojanstva.[2]

---

[2] Vidi Osnovna načela Ustava SFRJ, tačka IX.

Kako uprava treba da se odnosi prema ovim ustavnim ovlašćenjima društveno-političkih organizacija, naime, prema njihovim pravima i dužnostima? Da li ove norme Ustava obavezuju na određeno ponašanje i organe uprave i, ako ih obavezuju, u kom smislu se to izražava u obavljanju njihovih funkcija i u njihovim odnosima prema ovim organizacijama?

Ovim ustavnim promenama modifikuju se i naša dosadašnja shvatanja o funkciji uprave. Njima se, naime, unose novi elementi u delatnost uprave, pošto se sada uprava sve više okreće rešavanju pitanja izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa i njihovog doslednog ostvarivanja. Novi, pak, društveni odnosi zasnivaju se ne samo i prvenstveno na zakonima već i na normama socijalističkog života i socijalističke društvene svesti, na svesti o zajedničkim interesima i na socijalističkoj etici. Ocenjujući ove odnose s te strane, uprava ujedno sve neposrednije upoznaje samoupravni život, stanje društvenih odnosa koji se uređuju na samoupravnoj bazi i pomaže da se oni razvijaju na idejnim osnovama i političkim stavovima koji se izgrađuju u društveno-političkim organizacijama. Na taj je način uprava višestruko povezana sa društveno-političkim organizacijama, a time nastaju i novi odnosi između uprave i ovih organizacija.

U izgradnji ovih odnosa polazi se od zadovoljavanja dve osnovne potrebe u daljem razvoju našeg samoupravnog sistema. Prvo, uprava u ostvarivanju svoje delatnosti ne može da bude van tokova društveno-političkih aktivnosti i idejnih i političkih stavova koji se izgrađuju u društveno-političkim organizacijama. Drugo, sprovođenje utvrđene politike, zakonâ i drugih opštih akata, samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora ne može se odvojiti od procesa političkog odlučivanja, tako što bi se celokupna aktivnost na njihovom izvršavanju ostavila na »volju« upravnih organa.

To znači da se odnosi između uprave i društveno-političkih organizacija sve više proširuju i da se u njih unose elementi neposrednog društvenog uticaja i kontrole nad radom uprave od strane ovih organizacija. U ovim odnosima polazi se od toga da uprava nije partner društveno-političkih organizacija i da se u pitanju kontrole nad radom uprave organizacije ne zadovoljavaju ulogom vršioca pravne kontrole. Međutim, društveno-političke organizacije u ove odnose unose i elemente kooperacije u tom smislu što pomažu da se uprava osavremeni, da bude efikasna u ostvarivanju svojih zadataka, da bude upoznata sa pravim životnim potrebama radnih ljudi i građana i da se u svome radu rukovodi idejnim osnovama i političkim stavovima koji se izgrađuju u ovim organizacijama. Znači, u društvenoj kontroli je sadržan i element podsticanja uprave, kako bi se ona afirmisala kao korisna i potrebna društvena služba koja svoj autoritet stiče u onoj meri u kojoj i sama podržava napore radničke klase usmerene ka postizanju ciljeva socijalističkog društva.

Uticaj i kontrola samog toka *izvršavanja* utvrđene politike, zakonâ i drugih opštih akata, isto tako, predstavlja jednu od veoma značajnih aktivnosti društveno-političkih organizacija. Ove organizacije svoj uticaj i neposrednu kontrolu mogu da ostvaruju na različite načine: učešćem u posebnim društvenim telima u okviru uprave, zatim preko delegacija, kolegijalnih i stručnih tela i slično. Osnovno u tim odnosima je: postići povezivanje procesa neposrednog odlučivanja i izvršavanja. Na taj način udruženom radu i svim društvenim faktorima pruža se realna mogućnost da utiču na izvršavanje utvrđene politike i zakona.

Iz izloženoga proizlazi da je ovde reč o odnosima između uprave i društveno -političkih organizacija, znači o odnosima koji su drugačiji od onih koji se javljaj u skupštinskom mehanizmu. Naime, ovde i nije reč o upravno-pravnim, već društveno-političkim odnosima, koji se najčešće ostvaruju u okviru aktivnost ovih organizacija u skupštinama društveno-političkih zajednica. U tom smislu razmatranje rada uprave na osnovu ocene ovih organizacija u skupštinama društ veno-političkih zajednica predstavlja novi element u povezivanju uprave sa tim organizacijama i u proširivanju njihovog uticaja na rad uprave.

Odnose uprave prema društveno-političkim organizacijama trebalo bi po smatrati u dužem procesu adaptacije i traženja pogodnog instrumentarija, koj bi društveno-političke organizacije doveo u položaj aktivnog faktora u procesu izvršavanja utvrđene politike.

Uprava, pak, nije dovoljna samoj sebi, pošto bi se u tom slučaju izolovala time ostala bez društvene podrške i autoriteta. Takva uprava, htela to ona ili ne postaje neefikasna i sklona administriranju u najužem smislu te reči.

Konkretni odnosi organâ uprave prema društveno-političkim organizacijama izražavaju se u pravu ovih organizacija da kod organâ uprave pokreću inicijative, da daju mišljenja, primedbe i predloge organima uprave. Organi uprave dužni su da ih razmatraju i da obaveste društveno-političke organizacije o svojim stavovima.

Organi uprave su dužni da društveno-političke organizacije obaveštavaju o stanju, uočenim pojavama i tendencijama u društveno-političkoj zajednici i u pojedinim oblastima društvenog života za koje su posebno zainteresovane društveno-političke organizacije, a što će im pomoći da prate rad organâ uprave. Na taj način društveno-političkim organizacijama pruža se realna mogućnost da vrše neposredniju kontrolu nad radom organâ uprave, da obezbeđuju javnost u njihovom radu i da postavljaju pitanja odgovornosti tih organa.

Slične odnose organi uprave uspostavljaju ne samo sa društvenim organizacijama već i sa udruženjima građana, samoupravnim interesnim zajednicama i sa drugim organizacijama i zajednicama. Na taj način uprava se sve više okreće celokupnoj demokratskoj samoupravnoj strukturi, čiju saradnju traži i podstiče i time postiže to da ne ostane izolovana od tokova društveno-političkih kretanja, da se ne zatvara u sebe i za sebe.[3]

Isto tako, u procesu delegatskog odlučivanja uloga uprave nije ograničena na izvršavanje utvrđene politike i zakonâ. Međutim, u delegatskom sistemu nastaje potreba za tim da se obezbedi neposredniji uticaj i kontrola nad efikasnošću i doslednim sprovođenjem usvojene politike i od strane udruženog rada. Udruženi rad, znači, treba da ima neposredniju mogućnost uvida i uticaja na politiku izvršavanja, pošto odlučivanje, kontrola i izvršavanje, u sistemu delegatskog odlučivanja, sve više postaju jedinstvena delatnost. Ove se delatnosti teško međusobno mogu odvojiti bez štete po ostvarivanje dominantne uloge radničke klase u procesu delegatskog odlučivanja. *Zbog toga se odlučivanje, izvršavanje i kontrola sve više prožimaju u funkciji udruženog rada, odnosno u funkciji same radničke klase u celini.*

---

[3] U Zakonu o osnovama sistema državne uprave i Saveznog izvršnog veća i saveznih organa uprave posebno su utvrđeni ovi odnosi izvršnih organa i organa uprave sa samoupravnom demokratskom strukturom.

Kada se zbog racionalne raspodele u mehanizmu upravljanja izvršavanje poveri posebnim organima (izvršnim organima i organima uprave), to ne znači da se delegatska baza lišava mogućnosti većeg i neposrednijeg ostvarivanja kontrole nad izvršavanjem usvojenih odluka.

Sve implikacije koje nastaju u samom procesu izvršavanja moraju biti dostupne samoupravnoj bazi, pošto se donošenjem političkih odluka, zakonâ i drugih političkih akata ne iscrpljuje i ne završava proces političkog odlučivanja. I u toku izvršavanja, u određenim slučajevima, dobija se mogućnost svestranijeg sagledavanja ciljeva koje je trebalo ostvariti. I sredstva upotrebljena u sprovođenju politike često mogu da dovedu do novih i dalekosežnih implikacija, o kojima se nije znalo pri odlučivanju. Sve to govori o tome da izvršavanje političkih akata i odluka donetih od strane izvršno-upravnih organa nije obično administriranje i pravno-tehničko pitanje, kada ovi organi nemaju potrebu za političkim konsultacijama.

U stvari, često je reč o dalekosežnim zahvatima koji u politici izvršavanja mogu da ukažu i na rezultate suprotne onima koje smo očekivali. Stoga proces izvršavanja ne može da bude van interesa udruženog rada i bez uticaja radničke klase u celini.

Ovaj neposredni angažman udruženog rada, a ne samo uvid u proces izvršavanja — nužan je iz više razloga. Pre svega, na taj način treba obezbediti efikasno ostvarivanje utvrđene politike, donetih zakona i drugih odluka. Time se, isto tako, doprinosi da se izvrše efikasne korekcije nekih osnovnih stavova i smernica, koji su suštinski uticali na političku odluku u slučaju kada se ona u datim uslovima pokaže necelishodnom. Pri tom je veoma važno shvatiti da u procesu ostvarivanja utvrđene politike treba primeniti ne samo sredstva prinude već i druga politička i društvena sredstva. Zbog toga je samoj upravi neophodna neposrednija komunikacija sa udruženim radom i sve veća razmena (primanje i davanje) informacija. Na taj način uprava će steći veći autoritet nego što to može postići ako je okrenuta samoj sebi i kada samu sebe smatra dovoljnom. Zato je, u tom smislu, značajna saradnja organa uprave sa organizacijama udruženog rada i sa drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u svim pitanjima od zajedničkog interesa.

Ivan Kristan

Odnosi federacije i federalnih jedinica*

I

Federativni oblik državnog uređenja već je dobio odgovarajuće mesto u praktičnom političkom životu, pa mu i teorija posvećuje sve više pažnje.

Pre trideset godina Franz Jerusalem[1] je istakao ideju, koja se kao geslo pojavljuje u raznim varijantama, da je načelo federalizma zadatak koji je postavljen našem vremenu da ga ono ostvari.

Mada se u svetu mogu zapaziti tendencije potiskivanja već ostvarenih federalnih uređenja, ipak se ne ostvaruje tvrdnja Harolda Laskija — izneta pred drugi svetski rat — da je vreme federalizma prošlo.[2] Među karakterističnim primerima tendencije za potiskivanjem federalizma poznata je rasprava o daljem razvoju federativnog sistema koja je pre četrnaest godina bila pokrenuta u Saveznom parlamentu Savezne Republike Nemačke,[3] sa pretpostavkom da se federalizam u Sa-

---

* Ovaj tekst predstavlja autorovo izlaganje za okruglim stolom u Međunarodnom univerzitetskom centru u Beogradu, maja 1979. godine.

[1] *Die Staatsidee des Föderalismus*, Tübingen, 1948.

[2] *The Obsolence of Federalism*, str. 367.

[3] Grosse Anfrage, betreffend Weiterentwicklung des föderativen Systems (27 juna 1968).

veznoj Republici Nemačkoj preterano snaži. Pri tom treba napomenuti da je reč o razvoju federalizma u SRN na osnovama ustavnog zakona iz 1949. godine.[4] u kome, po mišljenju Franza Jerusalema, »o federativnoj državnoj ideji jedva da ima nekog traga«. Te tendencije su, inače, srodne onim tendencijama u današnjim federacijama koje se javljaju u savremenoj socijalnoj državi s egalitarnim zahtevima — kako kaže Peter Lerche.[5]

Međutim, bez obzira na to što se u pojedinim federacijama primećuju tendencije jačanja centralne vlasti na račun federalnih jedinica — što konstatuje i poznati američki teoretičar K. C. Wheare, pri analizi SAD, Švajcarske, Kanade i Australije,[6] bez obzira na to što se, na primer, čuje glas da je pristalicama federalizma u Saveznoj Republici Nemačkoj teško, jer su federaciju, tobože, oktroisali saveznici posle kapitulacije fašističke Nemačke[7] — ipak će biti sasvim tačna ocena da je »federalizam u savremenim uslovima ekonomskog, društvenog i političkog razvoja sveta objektivan, i po određenim pretpostavkama i uslovima opšti proces«, kako kaže prof. Jovan Đorđević.[8] Dakako, taj proces nije idealan ni pravolinijski, a naročito se ne odvija svuda jednako. Oblici koji se javljaju nisu uniformni. Zato i ostaju bezuspešni pojedini pokušaji da se svi oblici federativnog povezivanja svedu na klasične sheme — federacije ili konfederacije.

II

Na drugoj strani, federalizam se sve čvršće povezuje s demokratizmom i sa slobodom, jer, kako kaže Leibholz, federalizam ujedno održava i štiti slobodu.

Tako prof. Đorđević odbacuje shvatanje da je Rusoova teorija o neposrednoj demokratiji suprotna federalizmu, i kaže: »Ako se federalizam shvati kao nužnost demokratskog ujedinjavanja onih organizama u kojima se opšta volja stvara i ostvaruje, a ne kao osnov za konstituisanje centralizovane »opšte volje«, tada federalizam jeste i može biti nužna poluga neposredne i realnije demokratije.«[9]

Međutim, perspektive za povezivanje demokratije i federalizma su naročito obezbeđene u razvoju socijalističke federacije kakva se razvija u Jugoslaviji na temelju društvenog samoupravljanja. Realan i stvaran razvoj samoupravljanja iziskuje punu demokratiju, to jest ne samo demokratske spoljne oblike već i demokratsku sadržinu.

Samoupravljanje postaje i princip za regulisanje odnosa među narodima i narodnostima u jugoslovenskoj federaciji.

III

Polazeći od saznanja da na federalizam treba gledati kao na proces, a ne kao na statički model, kao što upozorava C.J. Friedrich pri analizi američkog federalizma, razumljivo je da i na jugoslovensku federaciju i njene specifičnosti treba gledati ne kao na oblike izgrađene po klasičnim modelima federacija, već kao na dina-

---

[4] Bonner Grundgesetz.

[5] Peter Lerche, *Aktuelle föderalistische Verfassungsfragen*, str. 12.

[6] K.C. Wheare, *Federal Government*, Fourth Edition, 1976.

[7] Willi Geiger, *Missverständnisse um den Föderalismus*, Berlin, 1962.

[8] Prof. Jovan Đorđević, *Politički sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977.

[9] Isto, str. 274.

mičnu društvenu pojavu. To je bilo posebno naglašeno pri ustavnim promenama 1971, kad su mnogi postavljali pitanje da li je Jugoslavija, s obzirom na predložene promene, i dalje federacija ili, pak, postaje konfederacija? Tada je Edvard Kardelj, jedan od stratega jugoslovenskog federalizma, naglasio da se Jugoslavija ne može veštački sabijati ni u kakve klasične oblike federalizma i konfederalizma, jer menjamo mnogo šta što odstupa od pravnih definicija klasične federacije: federaciju, naime, ne gradimo po nekakvim statičkim državno-pravnim formulama, već je gradimo kao specifičnu, socijalističku — kako državnu tako i samoupravnu — zajednicu, koja u prvom redu mora odgovarati potrebama, mogućnostima i perspektivama socijalističkog demokratskog i samoupravnog razvoja svakog naroda, u okviru zajedničkih ekonomskih i političkih interesa i potreba naroda Jugoslavije.[10]

IV

Specifičnost odnosa između federacije i federalnih jedinica se vidi prvenstveno s ova dva stanovišta: prvo, sa stanovišta podele kompetencija na federaciju i federalne jedinice i, drugo, sa stanovišta kako federalne jedinice učestvuju u ostvarivanju funkcija na nivou federacije.

Za položaj federalnih jedinica je značajno da li one raspolažu svojim originernim kompetencijama ili ih dobijaju od centralne države kao njoj potčinjene jedinice.

Ustavno uređenje SFRJ daje odgovor na to pitanje time što utvrđuje polaznu tačku: da se suverena prava radnih ljudi i naroda i narodnosti ostvaruju u republikama, odnosno u autonomnim pokrajinama, a u federaciji samo ono što je u zajedničkom interesu svih i što je tako dogovoreno, odnosno određeno u Ustavu SFRJ.

To znači da su kompetencije federacije iscrpno određene u Ustavu i da se one ne mogu proširivati (enumerativni princip), a time je ujedno postavljeno i načelo presumpcije nadležnosti u korist republikâ, odnosno autonomnih pokrajina (republike, odnosno autonomne pokrajine imaju svoja originerna prava koja ostvaruju samostalno). Republike i autonomne pokrajine su primarno i izvorno mesto ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi, narodâ i narodnosti Jugoslavije.

Federacija nije hijerarhijska, nadređena vlast republici (autonomnoj pokrajini) u tom smislu da bi ona republici, odnosno autonomnoj pokrajini određivala njihove kompetencije. Sa stanovišta klasične nemačke teorije moglo bi se reći da federacija nema takozvanu kompetenciju kompetencija[11], da nije hijerarhijski nadređena federalnim jedinicama, već da deluje u funkciji federalnih jedinica, kao emanacija volje i interesa svih radnih ljudi i narodâ i narodnosti Jugoslavije.

To znači da je ustavno uređenje Jugoslavije time prevazišlo teorijsku dilemu klasične teorije o problemu suverenosti u federaciji — da li suverenost pripada federaciji ili federalnoj jedinici ili je one dele. Ni jugoslovenska ustavnopravna teorija se ne bavi tim problemom, odnosno ne pridružuje se tim teorijama, jer nijedna od njih ne rešava praktične probleme federativnih odnosa.

---

[10] E. Kardelj, *Problemi naše socialistične graditve*, knj. IX, Ljubljana, 1974.

[11] G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, Dritte Aufl.

Naročito su neprihvatljivi ekstremni stavovi — bilo da suverenost pripada federaciji bilo federalnim jedinicama. U prvom slučaju se uspostavljaju hijerarhijski odnosi između federacije i federalnih jedinica, čime se negira samostalnost federalnih jedinica i njihova državnost, a u drugom slučaju se praktično negira postojanje federacije kao zajedničke države, što se naročito pokazalo u istoriji SAD, u zahtevu država američkog Juga za pravom na nulifikaciju saveznih zakona.[12]

Isto je tako neprihvatljiva i teorija o podeljenoj suverenosti, koja je kao rešenje bila prihvaćena u Ustavu SSSR-a od 1936. godine i posle njega, i u Ustavu FNRJ od 1946. po kome je federacija nastupala kao staratelj, kao garant suverenosti republika. To je bio put centralizacije, put jačanja federacije na štetu federalnih jedinica. Zato je to uređenje kasnije napušteno, a u Ustavu iz 1974. je prihvaćeno ranije navedeno načelo o ustavnom položaju republika, odnosno autonomnih pokrajina. To predstavlja značajan momenat u razvoju jugoslovenske federacije. Pojam suverenosti se u tom kontekstu ne upotrebljava u pravnom (suverenost kao najviša nedeljiva vlast), već u političkom značenju, tako da se njime naglašavaju nezavisnost i nacionalna suverenost. Taj pojam nije izveden iz teorije vlasti i države.[13] Suverenost pripada radnim ljudima i narodima Jugoslavije, koji je ostvaruju u svim društveno-političkim zajednicama.

U tom smislu treba shvatiti pojam suverenosti u ustavnoj definiciji republike, gde je rečeno da je »socijalistička republika država koja se zasniva na suverenosti naroda...« Time je naglašena samostalnost republike i njen origineran položaj u federaciji.[14]

V

Međutim, kad se govori o ustavnom položaju republika, odnosno autonomnih pokrajina, kao nosilaca suverenih prava, kad se govori o samostalnosti republika koja proističe iz načela da narodi i narodnosti treba da raspolažu rezultatima svoga rada, to ne znači da republika deluje kao izolovana, u sebe zatvorena jedinica, nezavisna od drugih. To bi bilo u suprotnosti s duhom i ciljevima federacije.

Pri tom treba naročito imati u vidu: prvo, proces nastajanja jugoslovenske federacije, odnosno ostvarivanja samoopredeljenja jugoslovenskih naroda i, drugo, ustavna načela o odlučivanju na nivou federacije, odnosno o regulisanju odnosâ u federaciji.

Jugoslovenska federacija je nastala u toku narodnooslobodilačke borbe 1941 — 1945. godine kao rezultat istorijske težnje jugoslovenskih naroda da žive u zajedničkoj državi. Nastala je kao rezultat njihovog saznanja da samo udruženi mogu ostvariti svoje zajedničke životne interese. Ustanovljenjem federacije jugoslovenski narodi su ostvarili nacionalno samoopredeljenje, ali se, pri tom, prepliću dva elementa: težnja za samostalnošću i težnja za uzajamnom povezanošću u zajedničkoj državi.[15]

---

[12] K.C. Wheare, isto, str. 86.

[13] J. Đorđević, isto, str. 290.

[14] Isto, str. 326.

[15] I. Kristan, *Razvoj jugoslovenske federacije*, »Socijalizam«, br. 6/1976, str. 954.

Na drugoj strani, značajna su ona ustavna načela po kojima radni ljudi, narod i narodnosti Jugoslavije odlučuju o svojim zajedničkim interesima na nivou federacije. Ta načela su:

— sporazumevanje republika i autonomnih pokrajina;

— solidarnost i uzajamnost;

— ravnopravna zastupljenost republika i autonomnih pokrajina u organima federacije;

— odgovornost republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj Jugoslavije kao celine.

VI

Jugoslovenske narode i narodnosti povezuju zajednički interesi, koji se obezbeđuju i ostvaruju u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, kao što su: suverenost, ravnopravnost, nacionalna sloboda, nezavisnost, teritorijalni integritet, bezbednost, društvena samozaštita, odbrana države, međunarodni položaj i odnosi države s drugim državama i međunarodnim organizacijama, sistem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, jedinstveni temelji političkog sistema, osnovne demokratske slobode, prava čoveka i građanina, solidarnost i socijalna zaštita radnih ljudi i građana i jedinstveno jugoslovensko tržište.

Ti zajednički interesi se ostvaruju na više načina:

— preko saveznih organa, uz ravnopravno učešće i odgovornost republika i autonomnih pokrajina u tim organima pri odlučivanju i sprovođenju politike federacije;

— preko saveznih organa na osnovu odluka, odnosno saglasnosti republika i autonomnih pokrajina;

— neposrednom saradnjom i dogovaranjem republika, autonomnih pokrajina, opština i drugih društveno-političkih zajednica;

— samoupravnim sporazumevanjem, društvenim dogovaranjem i udruživanjem organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica;

— aktivnošću društveno-političkih i drugih društvenih organizacija i društava, i slobodnom i svestranom aktivnošću građana.

To, dakle, znači da federacija nije jedini faktor, već da i drugi faktori imaju značajnu ulogu, pri čemu su naročito aktivne federalne jedinice. Republike i autonomne pokrajine ne samo da ostvaruju deo zajedničkih interesa neposrednom saradnjom, već su one i institucionalno uključene u realizovanje onih zajedničkih interesa koji se ostvaruju preko saveznih organa.

Posmatran pod tim uglom, kooperativni federalizam na primeru Jugoslavije ne znači da federalne jedinice dolaze u podređen položaj i položaj zavisan od saveznih organa, kako se to ocenjuje za neke druge federacije.[16]

Ustavni položaj federalnih jedinica u Jugoslaviji je u tom pogledu, dakle, drukčiji od položaja federalnih jedinica u Saveznoj Republici Nemačkoj, gde neki postavljaju pitanje da li su pojedini oblici međusobnog povezivanja federalnih jedinica uopšte u skladu s Ustavom, što deo teorije koja zastupa takozvani koope-

[16] J. Đorđević, isto, str. 291.

rativni federalizam (u smislu neposredne saradnje zemalja u ostvarivanju zajedničkih interesa) odbacuje, i naglašava da je takvo povezivanje sa stanovišta ustavnosti nesporno.[17]

VII

Ako imamo na umu načelo da republike, odnosno autonomne pokrajine samostalno uređuju svoje funkcije, za federativne odnose je značajno pitanje kako one učestvuju u regulisanju zajedničkih poslova. Polazni problem pri tom je ravnopravnost federalnih jedinica, odnosno ravnopravnost narodâ i narodnosti. Bez sumnje, to je središno pitanje svih federacija, i od njegovog rešenja zavisi unutrašnja stabilnost i čvrstina federacije.

Jedan od karakterističnih trendova u razvoju jugoslovenskog federalizma je neprestano usavršavanje konkretnih načina i puteva za obezbeđenje ravnopravnosti narodâ i narodnosti, odnosno njihovih republika i autonomnih pokrajina u federaciji.

Još u odluci o osnivanju jugoslovenske federacije, na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, novembra 1943, načelo ravnopravnosti narodâ je postavljeno kao jedno od njenih osnovnih načela. U svakodnevnom životu, u svakodnevnim nacionalnim odnosima bilo je potrebno da se to načelo stalno učvršćuje, upotpunjuje i da se insistira na njegovom doslednom ostvarivanju, da ne bi bilo prevelikog raskoraka između norme i života. A dosledno ostvarivanje načela ravnopravnosti narodâ i narodnosti jeste najbolja odbrana i od unitarizma, i od nacionalizma i od separatizma.

U sadašnjem Ustavu SFRJ, iz 1974. godine, ravnopravan položaj narodâ i narodnosti u federaciji obezbeđen je u više pravaca.

I s principijelnog i s praktičnog stanovišta, najznačajnija je ravnopravnost u ostvarivanju funkcija federacije o kojima odlučuju savezni organi. Tu je obezbeđen ravnopravan položaj narodâ i narodnosti i zaštićen ustavni položaj republika i autonomnih pokrajina na dva načina.

Najpre, to je načelo paritetnog sastava saveznih organa. Po sadašnjem Ustavu, paritetno su sastavljeni, to jest od jednakog broja predstavnika republika i pokrajina, bez obzira na njihovu veličinu, i od jednakog broja predstavnika autonomnih pokrajina (koji je, po pravilu, manji od broja predstavnika republika) svi organi federacije koji donose konačne odluke o funkcijama federacije. Paritetno načelo je uvedeno za oba veća Skupštine SFRJ, za Predsedništvo SFRJ, za Savezno izvršno veće, za Savezni sud i za Ustavni sud Jugoslavije.

Po Ustavu iz 1963. godine načelo paritetnog sastava važilo je samo za Veće naroda, koje je vršilo funkciju doma federalnih jedinica. Veći deo drugih federacija nema u domu federalnih jedinica obezbeđenu jednaku zastupljenost federalnih jedinica. K.C. Wheare naglašava, doduše, prednost toga načela, jer je na taj način obezbeđena određena sigurnost manjim članovima federacije da se politika saveznih organa ne vodi jedino prema interesima manjeg broja članica, ali i pored

---

[17] Willi Geiger, *Missverständnisse um den Föderalismus*, Berlin, 1962; Peter Lerche, *Aktuelle föderalistische Verfassungsfragen*, München, 1969.

toga on paritetni sastav doma federalnih jedinica ne smatra bitnom karakteristikom federacije.[18]

U tom pogledu ustavno uređenje Jugoslavije učinilo je velik korak napred, i u suštini ono odstupa od poznatih načela o strukturi saveznog parlamenta. U strukturi Skupštine SFRJ, prema sadašnjem Ustavu, naime, napušteno je načelo da federacija ima jedan dom u kojem je obezbeđena zastupljenost svih građana po proporcionalnom načelu, tako da jedan poslanik dolazi na jednak broj stanovnika, pa tako brojno moćnije članice federacije imaju i odgovarajući veći broj poslanika u tom domu.

Skupštinu SFRJ čine dva doma (Savezno veće i Veće republika i pokrajina) i oba su paritetno sastavljena. U Saveznom veću je po trideset delegata iz svake republike i po dvadeset delegata iz svake autonomne pokrajine, a biraju ih opštinske skupštine. U Veću republika i pokrajina je po dvanaest delegata iz svake republike i po osam delegata iz svake autonomne pokrajine, a biraju ih republičke, odnosno pokrajinske skupštine.

VIII

Time se pri odlučivanju u Saveznoj skupštini eliminiše većinsko načelo kao osnovni metod odlučivanja, to jest metod preglasavanja. Dakle, nije reč samo o obezbeđivanju ravnopravnosti u klasičnom domu federalnih jedinica, već i u klasičnom saveznom domu, koji predstavlja sveukupno stanovništvo. Međutim, »nadmoć većine« nije prihvatljiva ni kad je reč o većini stanovništva, niti kad je reč o većini regija, odnosno teritorija.

Zbog toga je u sistem rada Skupštine SFRJ uveden poseban način odlučivanja u Veću republika i pokrajina: naime, to veće donosi svoje odluke na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština. Takav način odlučivanja u Veću republika i pokrajina predstavlja i dodatan način obezbeđivanja ravnopravnosti narodâ i narodnosti, odnosno ustavnog položaja republika i pokrajina. U nadležnosti Veća republika i pokrajina su najznačajnija ekonomska pitanja koja su značajna za sve narode i narodnosti. Zbog toga je u ustavnoj diskusiji bilo ocenjeno da sam paritetni sastav Veća republika i pokrajina nije dovoljan, već da republike i autonomne pokrajine treba i na poseban institucionalan način uključiti u odlučivanje o tim pitanjima na nivou federacije. U ta pitanja spadaju, na primer, donošenje društvenog plana Jugoslavije, prihvatanje zakonâ s područja monetarnog sistema, emisije novca, deviznog sistema, spoljnotrgovinskog prometa, carinske i necarinske zaštite itd.

Saglasnost republika je predviđena i za određene vrste međunarodnih ugovora, i to za one koji zahtevaju donošenje novih ili, pak, izmenu važećih republičkih, odnosno pokrajinskih zakona, ili iz kojih proizlaze posebne obaveze za jednu ili više republika, odnosno autonomnih pokrajina. Osim toga, sistem saglasnosti republika je predviđen i u ustavno-revizionom postupku.

IX

Kao što je položaj republika, odnosno autonomnih pokrajina, ojačan u postupku donošenja saveznih zakona, kao jačanje tog položaja treba pomenuti i principi-

[18] K. C. Wheare, isto, str. 88.

jednu promenu saveznog zakonodavstva u poređenju s Ustavom iz 1963. godine. Naime, po prethodnom Ustavu, poznavali smo tri vrste saveznih zakona: potpune, osnovne i opšte savezne zakone. Smisao tog razlikovanja bio je u različitom položaju republika, odnosno autonomnih pokrajina, s obzirom na uređivanje pitanja koja su po Ustavu spadala u određenu kategoriju saveznih zakona. Najmanje mogućnosti uređivanja imale su republike, odnosno autonomne pokrajine u onim pitanjima koja su spadala u oblast potpunog, odnosno isključivo saveznog zakonodavstva (mogle su da uređuju samo pojedina pitanja ako su za to bile posebno ovlašćene zakonom). Više mogućnosti uređivanja su imale na području osnovnog saveznog zakonodavstva (dopunski su uređivale pitanja koja nisu bila uređena saveznim zakonom), a najviše mogućnosti samostalnog uređivanja imale su republike, odnosno autonomne pokrajine na području opšteg saveznog zakonodavstva (naime, opšti savezni zakon se nije primenjivao neposredno, već je predstavljao samo smernicu za republičkog zakonodavca).

Međutim, Ustav iz 1974. godine ne razlikuje više te tri vrste saveznih zakona: federacija izdaje zakone za ostvarivanje svojih funkcija. Na tim područjima republike i autonomne pokrajine mogu donositi svoje zakone u okviru svojih kompetencija, i to bez obzira na to da li je federacija donela svoj zakon ili ga nije donela.

X

Među elementima kojima se obezbeđuje ravnopravnost narodâ i narodnosti u federaciji treba pomenuti i ravnopravnost jezika i pisma. U Jugoslaviji zvanični jezik nije jezik određenog naroda, već su ravnopravni jezici i pisma svih naroda, a na odgovarajući način, i jezici narodnosti. Ta ravnopravnost je posebno naglašena pri donošenju i objavljivanju saveznih zakona: oni se donose i objavljuju u autentičnim tekstovima na jezicima naroda Jugoslavije, koje utvrđuju republički ustavi (Ustav iz 1963. je te jezike nabrajao, a sada je to prepušteno republičkim ustavima). Poseban položaj imaju jezici albanske i mađarske narodnosti, jer je određeno da se savezni zakoni objavljuju, kao autentični tekstovi, i na ovim jezicima.

XI

Posebno treba pomenuti još dva vida odnosa između federacije i republika, odnosno autonomnih pokrajina. To je ustavno-revizioni postupak i kontrola ustavnosti i zakonitosti.

Postupak promene Ustava SFRJ najdoslednije poštuje ustavnu polaznu tačku u pogledu položaja republika i autonomnih pokrajina i predviđa saodlučivanje republika i autonomnih pokrajina u svim fazama postupka promene Ustava SFRJ. U tom postupku se zahteva potpuna saglasnost svih republika i autonomnih pokrajina, i nije mogućno nikakvo preglasavanje.

Karakteristično je da ni za promenu Ustava SFRJ nije predviđeno dvodomno odlučivanje Skupštine SFRJ, već je promena Ustava u kompetenciji Saveznog veća.

Pravo predlaganja promene Ustava imaju svi činioci koji mogu da utiču na odlučivanje na nivou federacije. To su: najmanje trideset delegata u Saveznom

veću, Predsedništvo SFRJ, skupština svake republike, odnosno autonomne pokrajine, i Savezno izvršno veće.

Postupak promene Ustava SFRJ teče u pet faza. U prvoj fazi se odlučuje o otvaranju postupka. Tu odluku može da donese Savezno veće sâmo, ili da odluči da svoju odluku veže za saglasnost republičkih i pokrajinskih skupština. Na osnovu prihvaćene odluke o otvaranju postupka Savezno veće priprema i utvrđuje nacrt ustavnih promena. Taj nacrt se daje na javnu diskusiju, i istovremeno se šalje republičkim i pokrajinskim skupštinama da daju svoje mišljenje o njemu. Na osnovu javne diskusije i mišljenja republičkih i pokrajinskih skupština, Savezno veće utvrđuje predlog ustavnih promena. Taj predlog promene Ustava SFRJ usvaja Savezno veće samostalno. Zatim dolazi i poslednja faza, to jest saglašavanje skupština svih republika i autonomnih pokrajina sa predlogom ustavnih promena koji je usvojilo Savezno veće. Bez saglasnosti svih skupština republika i autonomnih pokrajina ustavna promena ne može biti usvojena.

U pogledu ustavno-revizionog postupka jugoslovensko uređenje se, dakle, razlikuje od većine ostalih federacija. Američka ustavnopravna teorija, na primer, isto tako naglašava značaj saradnje federalnih jedinica u postupku menjanja ustava federacije.[19] K. C. Wheare smatra saradnju federalnih jedinica u postupku menjanja saveznog ustava za bitno svojstvo federacije. Za njega je neprihvatljivo da se federalne jedinice prepuste na milost i nemilost saveznom parlamentu.[20]

U postupku menjanja saveznog ustava u praksi se, dakle, otvara pitanje da li su razne kvalifikovane većine koje su propisane za glasanje o promeni ustava u saveznom parlamentu dovoljne, ili je pak prihvatljivija praksa da se zahteva potpuna saglasnost svih federalnih jedinica. Savršenija federacija je verovatno ona koja predviđa ovo drugo rešenje. O bitnim pitanjima — a ustav federacije je bitno pitanje — ne može se dozvoliti preglasavanje pojedinih članica.

XII

Kontrola ustavnosti i zakonitosti u Jugoslaviji je takođe uređena na specifičan način. I to područje ukazuje na karakterističan odnos između federacije i federalnih jedinica.

Ustavno sudstvo je u Jugoslaviji uvedeno 1963, i to na nivou federacije i na nivou republika. Na osnovu ustavnih promena, koje su izvršene ustavnim amandmanima 1968. i 1971. godine, u pogledu jačanja republika i pokrajina, uvedeni su i ustavni sudovi autonomnih pokrajina, tako da u ustavnom sistemu saveznog Ustava i republičkih i pokrajinskih ustava iz 1974. imamo Ustavni sud Jugoslavije, ustavne sudove republika i ustavne sudove autonomnih pokrajina.

To, dakle, znači da postoje dva nivoa samostalnog ustavnog sudstva: savezni nivo i republički, odnosno pokrajinski nivo. Ustavni sud Jugoslavije odlučuje o ustavnosti u odnosu na Ustav SFRJ, a republički i pokrajinski ustavni sudovi odlučuju o ustavnosti u odnosu na republičke, odnosno pokrajinske ustave.

Između Ustavnog suda Jugoslavije, na jednoj, i ustavnih sudova republika i autonomnih pokrajina, na drugoj strani, nema nadređenosti i podređenosti.

---

[19] K.C. Wheare, isto, str. 21.
[20] Miodrag Jovičić, *Savremeni federalizam*, Beograd, 1973, str. 279

Prema tome, Ustavni sud Jugoslavije ni u kom slučaju nije instanca iznad ustavnih sudova republika i autonomnih pokrajina.

Ne upuštajući se u sve karakteristike uređenja ustavnog sudstva u Jugoslaviji, upozorićemo samo na problem ustavnosti, odnosno zakonitosti republičkih i pokrajinskih zakona, jer je to zanimljivo u pogledu odnosâ u federaciji.

Pre svega, treba imati na umu da Ustavni sud Jugoslavije (a to važi i za ustavne sudove republika i autonomnih pokrajina) ne može automatski derogirati protivustavni zakon, već je skupština, na osnovu upozorenja ustavnog suda, dužna da sama uskladi zakon s ustavom. Jedino kad skupština to ne učini u određenom roku, zakon prestaje da važi, što ustavni sud utvrđuje posebnom odlukom.

Pored osnovnog principa da svi zakoni (kako savezni tako i republiki i pokrajinski) moraju biti u skladu s Ustavom Jugoslavije, za našu raspravu je značajan princip da republički i pokrajinski zakoni ne smeju biti u suprotnosti sa saveznim zakonom. O tome odlučuje Ustavni sud Jugoslavije.

U tom pogledu u većini federacija važi pravilo da u slučaju konflikta savezni zakon ima prednost nad zakonom federalne jedinice.[21] Rešenje koje sadrži Ustav SFRJ iz 1974. godine odstupa od toga za federacije klasičnog pravila (koje je bilo propisano i u Ustavu SFRJ iz 1963), i to tako da se privremeno — do odluke Ustavnog suda Jugoslavije — daje prednost republičkom, odnosno pokrajinskom zakonu. (Od toga pravila postoji izuzetak, tako da je privremena prednost data saveznom zakonu, ali samo onda kad je reč o saveznom zakonu za čije su izvršavanje odgovorni savezni organi.)

Očigledno je da je to ustavno pravilo u slučaju suprotnosti između republičkog i saveznog zakona u skladu s ustavnom polaznom tačkom koju smo pomenuli, naime, da su republike i autonomne pokrajine primarno mesto ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi i narodâ, odnosno narodnosti Jugoslavije.

XIII

Ako pokušamo da pojedine od navedenih karakteristika ustavnog uređenja odnosa između federacije i federalnih jedinica u Jugoslaviji ocenimo, doći će do izraza osnovna misao, naime, da se u slučaju odnosa između federacije i federalnih jedinica ne radi o dva među sobom odvojena i izolovana dela, koji su u međusobnoj konkurentskoj borbi, u kojoj bi jedan pokušavao da prevlada nad drugim, već su to dva dela iste celine koji se međusobno povezuju i dopunjuju.

Tu misao je Edvard Kardelj istakao u jednoj od svojih poslednjih celovitih rasprava o političkom sistemu. On tu pomenutu ustavnu polaznu tačku o odnosima u federaciji posebno povezuje sa sistemom društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji, koji, po njegovom mišljenju, predstavlja jednu od osnovnih karakteristika jugoslovenske federacije i presudno utiče na njen dalji razvoj. Kardelj kaže:

»Samoupravna demokratija ne bi bila celovit sistem demokratskih odnosa bez odgovarajućeg rešavanja odnosa među narodima i narodnostima Jugoslavije. Samoupravljanje je i u ovoj sferi ona polazna tačka koja opredeljuje sadržinu i demokratski karakter jugoslovenske socijalističke zajednice naroda i narodnosti.

---

[21] Nemačka teorija je izvela pravilo »Bundesrecht bricht Landesrecht«.

Svoja suverena prava narodi i narodnosti Jugoslavije ostvaruju u *socijalističkim republikama* i u *socijalističkim autonomnim pokrajinama* u skladu sa svojim ustavnim pravima, a u *federaciji* samo kad je to — u njihovom zajedničkom interesu i na osnovu njihovog sporazuma — Ustavom SFRJ utvrđeno, s tim da taj Ustav mora da potvrdi skupština svake republike. Na taj način i funkcije federacije, u stvari, postaju samo sastavni deo funkcija republika, a u određenom obimu i autonomnih pokrajina. To je i razumljivo jer socijalističko samoupravljanje ne podnosi unitarizam i ne stvara neke nove državne nacije ili uopšte neki novi tip nacije, nego donosi slobodu postojećim nacijama.«[22]

Reč je, dakle, o međusobnom povezivanju i preplitanju funkcija federacije i federalnih jedinica, kao i o neposrednom povezivanju federalnih jedinica među sobom, i to u interesu što potpunijeg i što doslednijeg ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi, narodâ i narodnosti Jugoslavije. Takvi odnosi su odnosi kooperativnog federalizma u jugoslovenskoj praksi.

Imajući na umu iskustvenu istinu da uvek postoji izvestan raskorak između norme i života, treba napomenuti i to da federativni sistem Jugoslavije nikako nije idealan, nije bez slabosti i teškoća. Prikaz prednosti, odnosno specifičnosti pojedinih vidova normativnog uređenja jugoslovenskog federalizma, nipošto ne bismo smeli shvatiti tako kao da to uređenje smatramo jedino pravilnim i jedinim uređenjem koje je u skladu s »pravnim« federalizmom.

---

[22] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, drugo izdanje, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 140—141.

ilan Bajec

) osnovama samoupravnog ›laniranja

toku je jedan od najsloženijih poduhvata u našoj dosadašnjoj društvenoj praksi: › kraja iduće godine treba doneti srednjoročne planove na osnovama samouprav- ›g planiranja. Već sama činjenica da se u svojstvu nosilaca ovog poduhvata pojav- ıje oko 55 hiljada samoupravnih organizacija i zajednica dovoljno govori o nje- ›voj složenosti i dalekosežnosti. Sve su to samostalni i ravnopravni subjekti pla- ıranja. Njihovi interesi, stavovi i argumenti moraju se podjednako uvažavati, a do ıjedničke razvojne politike i optimalnih planova dolaziće se sporazumno i dogo- ›rno. To znači da će u jednom relativno kratkom periodu morati da se sprovede roka i intenzivna aktivnost na pripremanju planova i njihovom usaglašavanju, o će na svoj način i davati pečat celokupnom samoupravnom i društveno-poli- čkom životu ove i iduće godine.

•

'osredi su značajne novine u našoj društvenoj praksi. U njihovom afirmisanju biće eophodno dosledno polaziti od osnovnih opredeljenja u pogledu odnosâ u samo- pravno udruženom radu.

Ova opredeljenja su, naravno, utvrđena u Ustavu i Zakonu o udruženom radu. A od njihove dalje razrade u sistemskom i normativnom pogledu svakako mnogo zavisi koliko ćemo brzo napredovati u daljem razvoju. No trenutno to ipak nije glavno pitanje vezano za uspešno pripremanje srednjoročnih planova. Osnovno je da u duhu tih opredeljenja počne odmah celokupna aktivnost na samoupravnom planiranju. Jer od širine te aktivnosti i smišljenog delovanja organizovanih socijalističkih snaga zavisi koliko će te novine zaista biti i oživotvorene.

Polaznu osnovu ovih aktivnosti treba da čini ustavno načelo da su nosioci planiranja sami radnici u svojim samoupravnim organizacijama i zajednicama i da tu svoju funkciju ostvaruju samoupravnim usklađivanjem interesa i odnosa, oslanjajući se na naučna saznanja i uvažavajući ekonomske zakonitosti.[1]

U Zakonu o udruženom radu, koji nešto bliže razrađuje ovo načelo, posebno su naglašena prava i obaveze koji se nadovezuju na samoupravno planiranje neposredno u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Očigledno je da je samoupravno uređivanje odnosa, zasnovano na ustavnoj poziciji radnika u udruženom radu, ono bitno od čega valja polaziti u celokupnom procesu planiranja. U stvari, polazna tačka u tom procesu je sam radni čovek koji je najpre neposredno angažovan u pripremanju i donošenju plana u svojoj osnovnoj organizaciji, a, povezano s tim, potom se uključuje i u pripremanje i donošenje osnova za sve ostale planove.

Neka bliža određenja o načinu donošenja planova Zakon o udruženom radu ne daje, ali je u pogledu zaštite ustavne pozicije radnika kategoričan.[2] Naravno, stvar je upravo praktične aktivnosti ljudi da tu svoju poziciju u samoupravnom životu i ostvare. Na taj momenat je posebno ukazao Tito u referatu povodom 60. godišnjice SKJ, u kome, pred ostalog, kaže:

»Ako radnici nisu svjesni svoje moći koju im daju Ustav i Zakon o udruženom radu, ako stvarno ne uzmu u svoje ruke odlučivanje o svim pitanjima svoga rada, onda se ti odnosi mogu svesti na formalnost, a stvarno odlučivanje biti u rukama raznih osamostaljenih centara ekonomske i političke moći. Zato je od izvanrednog značaja da se organizovane socijalističke snage — Savez komunista, Sindikat,

---

[1] »Radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radni ljudi u samoupravnim interesnim zajednicama, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u kojima upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije imaju pravo i dužnost da, oslanjajući se na naučna saznanja i na njima zasnovane ocene razvojnih mogućnosti i uvažavajući ekonomske zakonitosti, samostalno donose planove i programe rada i razvoja svojih organizacija i zajednica, da te planove usklađuju međusobno i sa društvenim planovima društveno-političkih zajednica i da na toj osnovi obezbeđuju usklađivanje odnosa u celini društvene reprodukcije i usmeravanje celokupnog materijalnog i društvenog razvoja u skladu sa zajedničkim, na samoupravnim osnovama utvrđenim interesima i ciljevima« (*Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Biblioteka Savezne skupštine, str. 67).

[2] »Pravo i dužnost planiranja radnici ostvaruju samostalnim donošenjem planova u osnovnoj organizaciji i zaključivanjem samoupravnih sporazuma o osnovama planova samoupravnih organizacija i zajednica kojima utvrđuju osnovne interese i ciljeve u društvenoj reprodukciji i uređuju međusobna prava, obaveze i odgovornosti, donošenjem zajedničkih planova u radnoj organizaciji i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u skladu sa preuzetim obavezama, kao i preduzimanjem mera za ostvarivanje tih planova« (*Zakon o udruženom radu*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 17).

Socijalistički savez i drugi — aktivno i stalno zalažu za dosljedno ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa«.[3]

Reč je, dakle, o tome da se i u procesu samoupravnog planiranja bezuslovno vodi računa o daljem učvršćivanju ustavne pozicije radnika. Planovi prvenstveno tome treba da služe, jer od toga u najvećoj meri i zavisi koliko će se uspešno ostvarivati uslovi i odnosi neophodni za što brži materijalni razvoj i racionalnije privređivanje. Bez toga bi ceo posao oko pripremanja planova ostao društveno problematičan. »Drugim rečima — kaže Edvard Kardelj u svom delu *O sistemu samoupravnog planiranja* — planom se mora obezbediti pre svega realizacija društveno-ekonomskih odnosa socijalističkog samoupravljanja, odnosno svih materijalnih procesa koji se odvijaju upravo u takvim, a ne u nekim drugim odnosima.«[4]

Moglo bi se, zapravo, reći da se ovakva pozicija radnika, kao suština novog produkcionog odnosa, postavlja ovde i kao cilj i kao sredstvo. Najzad, kao što je celokupna borba radničke klase istovremeno i postavljanje cilja i njegovo ostvarivanje, tako bi u tom smislu danas kod nas trebalo gledati i na njenu aktivnost u donošenju samoupravnih planova. Nema ko drugi, sem samoupravno organizovanih radnika, da postavlja kako treba zadatke naše razvojne politike i da obezbeđuje njihovo izvršenje. Sve to, naravno, ne umanjuje ulogu koju u tome treba da ima nauka ili organizatorska aktivnost državnih organa, već je, naprotiv, još više naglašava, i to upravo zato što je stavlja u realan odnos prema samoupravno udruženom radu.

Neprikosnovena prava i obaveze radnika u pripremanju i donošenju planova postaju pitanja od ključnog značaja. Ako se ona ne bi dosledno rešavala, naši planovi bi ostali samo dobre želje, ili bi se njihovo izvršavanje moralo obezbeđivati raznim, nimalo samoupravnim sredstvima, pa ni onda uz baš velike izglede na uspeh.

2.

Sada su na dnevnom redu pripremni poslovi u vezi s planiranjem, i to u svim delovima udruženog rada i na svim nivoima društvenog odlučivanja. Kakvi će se odnosi uspostavljati među tim delovima i nivoima?

Zatečeno stanje, koje je mahom još opterećeno nesamoupravnim zahvatanjem i raspoređivanjem društvenog dohotka, preti da se nametne i odnosima u predstojećem samoupravnom planiranju. Put tome utirala bi poznata shvatanja o navodno nužnom hijerarhijskom povezivanju planova i stepenovanju vrednosti društvenih interesa po nekakvoj lestvici »odozgo prema dole«.

Upravo zbog svega toga biće potrebno odlučno isterivati stvari na čistinu. Zasad se uglavnom ostaje na tome da se u raspravama i materijalima striktno upotrebljavaju nove kategorije, kao što su: samoupravno usklađivanje i usaglašavanje, istovremenost i kontinuiranost planiranja, samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje i slično. Manje se, međutim, sve to dovodi u vezu sa samim produkcionim odnosom, ukotvljenim u osnovnoj organizaciji udruženog rada,

---

[3] Josip Broz Tito, »Šezdeset godina revolucionarne borbe Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd, 19. aprila 1979.

[4] E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja* (Brionske diskusije), »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 18.

koji jedino i opredeljuje društveno-ekonomsku sadržinu samoupravnog planiranja. A bez te veze planiranje se neizbežno prepušta svakojakom voluntarizmu i ostaje odsečeno od svojih pravih pokretačkih snaga.

Cela argumentacija u prilog »viših« ili »nižih« interesa nema ničeg zajedničkog sa onim ključnim pitanjem — hoće li naši planovi zaista biti utemeljeni u produkcionom odnosu, proklamovanom Ustavom. U svakom društvu, pa i našem, postoji mnogo toga što bi se moglo proglasiti višim ili širim interesom i što bi moralo na odgovarajući način da bude i obezbeđeno. Ali, ipak, s tom razlikom što se kod nas nikakav interes ne može izvoditi iz bilo čega drugog sem iz samoupravljanja, čak i onda kad se u pomoć mora pozvati državna prinuda, jer se i tada do odluke dolazi delegatskim putem, to jest odozdo. Druga je stvar što prilikom usklađivanja interesa u procesu samoupravnog planiranja treba obezbeđivati i uticaj odozgo, kako bi se svim akterima pružala potpunija slika ekonomskih nužnosti i razvojnih perspektiva. Ali polaznu osnovu uvek čini odnos radnika prema društvenom dohotku kao jedinstvenom rezultatu njegovog živog i minulog rada, pa otuda i kao odnos svih delova udruženog rada u njegovoj raspodeli srazmerno doprinosu svakog.

Bez ovakvog pristupa bili bismo bespomoćni pred dilemom koja se često još održala u našoj svesti i praksi. To je dilema: između tehnobirokratskog koncepta dohotka, kojim bi uz ovakav ili onakav blagoslov delegatskih tela upravljali razni osamostaljeni centri i političke strukture, i tehnoliberalističkog gledanja na dohodak kao na zbir pojedinačnih dohodaka, prepuštenih izolovanoj akciji organizacija udruženog rada koje bi se u celinu društvene reprodukcije povezivale jedino automatizmom tržišta, kao i delovanjem nekog savršenog privrednog sistema.

Klasični tehnobirokratski koncept, izražen u centralističkom državnom planiranju, kod nas je već odavno smešten u muzej starina. Ali neki njegovi elementi još žive. Prepoznajemo ih u praksi raznih društveno-političkih zajednica koje same ili preko banaka istupaju sa nekim osamostaljenim planerskim diktatom, odnosno koje u ime viših interesa nameću udruženom radu odgovarajuće obaveze, recimo u vidu prinudnog udruživanja sredstava, raznih oblika zahvatanja i slično. Ovakav neoetatizam oseća se naročito u investiranju, kao i u poslovanju samoupravnih interesnih zajednica, a okolišno se probija i preko novčano-kreditne politike.

Iza svega ovoga očigledno se krije poznato idolopoklonstvo prema državi kao izrazu »najviše pameti«, koja bi, kao u nekoj Platonovoj državi, po sebi bila predodređena da najbolje sagledava društvene potrebe i mogućnosti razvoja. U stvari, ni najsavršenijim planskim mehanizmom ne bi se moglo obezbediti da država odozgo smišlja optimalna planska rešenja, a još manje da ih ostvaruje, jer bi se sve zajedno zaplelo u beskrajnom administriranju, stalnim poremećajima u komuniciranju i uvek novim proizvoljnostima, neizbežnim za odlučivanje koje je odvojeno od stvarnog života i ekonomskih zakonitosti. Kod nas, uostalom, praksa pokazuje da sâm po sebi »državni rezon« ne znači mnogo, budući da iza njega, uglavnom, stoje svakojaki zahtevi, pritisci, kompromisi i sve drugo čega je on samo rezultanta.

Sadašnjom aktivnošću u pripremanju srednjoročnih planova treba upravo postići to da se, umesto stihije ovakvih pritisaka, uspostavlja jedinstveni proces planiranja uz demokratsko strujanje uticaja i informacija odozdo i odozgo, uz što solidniju argumentaciju i uz što veću naučnu zasnovanost. Nekom šablonskom razgraničavanju »viših« i »nižih« interesa nema više mesta. Uostalom, ni dosad nisu »po sebi« uvek bile najopravdanije razvojne ili druge odluke na višim nivoima,

što »po sebi« nisu bili kratkovidi ni svi planovi koji su se donosili u organizama udruženog rada. Čak bi se moglo reći: što je samoupravljanje bilo razvijeviše je bilo odgovornosti za racionalnost odluka, jer su ih donosili oni koji a najneposrednije i osećaju njihove posledice.

la taj momenat posebno ukazuje Edvard Kardelj kad ističe da nije održivo graistem planiranja na pretpostavci da će se radnici i njihove organizacije udruže-ada neminovno rukovoditi uskogrudim interesima u svojim planskim oprenjima, već da treba upravo polaziti od njihove pozicije da sami drže u svojim ma poluge svih tokova društvene reprodukcije.[5]

lajzad, i ovde mora biti osnovno pitanje: šta u našem sistemu predstavlja za ičku klasu objektivan interes koji ona, shodno svojoj društvenoj poziciji, mora edi, a koji će slediti utoliko odlučnije ukoliko postaje svesnija njegove objekprirode. Kad je reč o samoupravnom planiranju, očigledno je da radnička a jedino najširim razmatranjima, stalnim preispitivanjem i usaglašavanjem e doći do planskih zadataka koji će proizlaziti iz njenih objektivnih interesa i eba i koji će, kao »spoznata nužnost«, postati za njenu akciju osnovni pokre motiv. Tu onda zaista — da parafraziramo čuvenu misao Marksa i Engelsa — i moralo da se radi jedino o tome šta pojedini radnici pa i pojedini delovi udrug rada u nekom trenutku zamišljaju kao svoj interes.[6] Bitno je, pre svega, kako ni objektivno kao klasa — sa stanovišta svog društvenog položaja i datih ekoskih zakonitosti — moraju opredeljivati. Naravno, i sama svest radnika o nu tome postaje od prvorazrednog značaja. A ona će biti utoliko izraženija iko šira i intenzivnija bude celokupna samoupravna i društveno-politička vnost u predstojećem periodu pripremanja srednjoročnih planova.

ia činjenica da se mnogi delovi proizvodnje još povezuju sa celinom društvene rodukcije isključivo putem tržišta, otvara dosta velik prostor tehnoliberačkim shvatanjima o smislu društvenog planiranja. Ova shvatanja se uglavnom nivaju na svojevrsnom pogledu na samoupravno privređivanje kao na aktivnost ičnih privrednika od kojih svaki sam za sebe i bez obzira na druge rešava inja dohotka, a organi društva su tu da uređuju opšte uslove privređivanja i da ojstvu »privredne policije« bdiju nad njima. U tom smislu bi, tada, i u sistemu niranja bili podeljeni poslovi između privrede i države. A što se samog udruže- rada tiče, sve što bi se u njemu preduzimalo na povezivanju i udruživanju imalo amo usko poslovni smisao, bez nekog dubljeg društvenog značaja, a i bez većeg aja na celokupni društveni sistem.

Ovakav pogled se, naravno, nigde ne pojavljuje kao neki zaokruženi koncept, se i te kako održao u svakodnevnoj praksi. Uglavnom se probija kroz težnju da ko programira i investira za svoj račun, a da istovremeno od države traži da vo ponašanje podržava »sistemskim rešenjima« u oblasti cena, izvoza i uvoza, ca i kredita, kao i zakonskih i ugovornih obaveza. Dobrim delom se država i danja ovakvim zahtevima. A pritom je jasno da »krojenje« zadovoljavajućih ova privređivanja za sve ne može dovesti ni do čega drugog nego do opšte infla-e.

[5] E. Kardelj, isto, str. 53—54.

[6] K. Marks — F. Engels, *Sveta porodica*, »Kultura«, Beograd, 1959.

Ukoliko bi se ovakva praksa ustalila, onda bi i sam delegatski sistem počeo d izneverava: budući da se njime omogućuje izgrađivanje politike odozdo, sve viš bi bilo nastojanja da se on zloupotrebljava u cilju iznuđivanja što povoljnijih uslov privređivanja u korist čas ovih čas onih delova udruženog rada. A stvar je upravo tome da same organizacije udruženog rada u procesu samoupravnog planiranj počnu zaoštravati ove uslove, kako bi se svuda i u interesu svih podsticalo i iznu đivalo privređivanje na sve višem stupnju produktivnosti, ekonomske raciona nosti i društvene odgovornosti za sredstva i rezultate rada.

Zasad, međutim, još preovlađuje logika planiranja koja polazi samo od razvoj nih ciljeva, a gubi iz vida pitanja samoupravnog produkcionog odnosa koji i treba da dovede radnike i njihove organizacije udruženog rada u položaj da sporazumnim utvrđivanjem osnova planova sami određuju sebi uslove privređivanja. I to tako da se svi upravo moraju racionalno ponašati.

Uglavnom se dosadašnjim planiranjem — svejedno na kom nivou — išlo za tim da se na osnovu aproksimativnih proračuna mogućih stopa rasta i akumulacije, uz odgovarajuća predviđanja u pogledu strukturnih promena, utvrđuju optimalni razvojni ciljevi. Izlazilo je da je ceo problem u preciznosti proračuna i prognoza, kao i u adekvatnom odmeravanju opštih uslova privređivanja, odnosno u tome da se najpre utvrdi šta bi se sve moglo postići raspoloživim ljudskim i materijalnim potencijalima, a da se zatim donesu sistemska rešenja i tekuće ekonomske mere koje će obezbeđivati da se planirani razvoj i ostvari.

Naravno, ni ovakav model nije mogao dati dobre rezultate, i to iz istih razloga zbog kojih ih ne daje ni onaj naglašenije etatistički. Jer ni u njemu ne dolazi do izražaja uloga radnika u udruženom radu, u smislu uređivanja tokova i odnosa u celokupnom kretanju dohotka i društvene reprodukcije, pa se time ni opšti uslovi privređivanja ne mogu utvrđivati kako treba. Državni organi ne mogu onda u tome da budu ni dosledni ni efikasni, već su, naprotiv, pod stalnim pritiskom stihije zahteva odozdo, primorani da idu na svojevrsno »razvodnjavanje« uslova privređivanja — naročito u vidu prekomerne novčane emisije, ograničavanja domaće i inostrane konkurencije, neopravdanih olakšica i slično. A u ovakvoj situaciji se i sam udruženi rad, zajedno sa celokupnom političkom strukturom, može komotno prepuštati svakojakom voluntarizmu, naročito na području investiranja, jer se niko ne mora osećati neposredno odgovornim za celokupnu ekonomsku i razvojnu politiku.

Novim sistemom planiranja treba upravo same radnike u udruženom radu učiniti neposredno zainteresovanim i odgovornim za uspostavljanje takvih uslova privređivanja i sticanja dohotka koji će stvarno doprinositi da se postignu optimalni razvojni ciljevi na osnovama stabilnosti. To svakako ima na umu i Edvard Kardelj kada ističe da je suština planiranja u izgrađivanju odnosa čiji će rezultat biti razvojna politika koja nije sama sebi svrha, već »funkcija rada radnika i njihovog upravljanja društvenim sredstvima u cilju unapređivanja uslova njihovog rada i života, odnosno sticanja dohotka podizanjem produktivnosti njihovog i ukupnog društvenog rada«.[7]

Naravno, odgovornost udruženog rada za celinu ekonomske i razvojne politike otvara i sasvim nove probleme — ovog puta u pogledu uspostavljanja uzajamne

[7] E. Kardelj, isto, str. 18.

ɟovornosti među samim delovima udruženog rada. Ti se odnosi zasnivaju na nopravnosti. Ali to ipak nije ravnopravnost koja bi naprosto izjednačavala ɔdnako uspešne u privređivanju i eliminisala tržišne kriterije u sticanju dohotka. ɴnopravnost se svodi na utvrđivanje jednakog merila za sve — pre svega stvar- : doprinosa koji svako svojim tekućim i minulim radom daje novostvorenom ıotku. Što se više u tom smislu postigne na putu stvarnog povezivanja, uskla- anja interesa i udruživanja rada i sredstava, naši srednjoročni planovi biće :liji i realniji, a borba za postavljene razvojne ciljeve uspešnija.

ɔ kažemo da je plan instrument u rukama samih radnika, onda je to stvarna azna osnova celokupnog procesa samoupravnog planiranja. To ima na umu i ɾard Kardelj kada naglašava da je plan osnovne organizacije udruženog rada ıa karika koju radnici udruženi u osnovnoj organizaciji neposredno drže u svojim ama i preko koje mogu da kontrolišu reprodukcioni proces na svim nivoima uživanja svog rada i dohotka«[8]. Govoriti o planu samo u vezi sa razvojnim ːvima očigledno ne doprinosi razjašnjavanju problema samoupravnog planira- Najzad, težnjom da se smišljenim i svrsishodnim projektovanjem budućih ɩataka postignu što bolji rezultati u privređivanju bila je i biće svuda prožeta ka planerska aktivnost — počev od onih u drevnom Egiptu gde je u skladu sa ıphodnom distribucijom nilske vode trebalo obezbediti strukturu setvenih povr- ɜ sa odgovarajućim plodoredom, pa do današnjih dana kada sâm razvoj pro- ɔdnih snaga nalaže da se proizvodnja programira i dugoročno usmerava. kle, kad bi suština bila samo u tome, planiranje u kapitalizmu, koje američki ɔnomista Dž. K. Galbrajt naziva »imperativom savremene tehnologije«[9], ne bi ʼaista nimalo razlikovalo od planiranja u socijalizmu, budući da bi se i u jednom drugom slučaju jedino težilo za ostvarivanjem što dinamičnijeg i usklađenijeg ʼvoja. Faktičke razlike proizlaze iz društvene zasnovanosti i uloge planiranja pri nu je odlučujuće pitanje: iz kakvih se društvenih odnosa ono izvodi i kakvim ɔosima služi.

Od ovako postavljenog pitanja valja polaziti i u sadašnjim aktivnostima na premanju srednjoročnih planova. U središtu svega je osnovna organizacija ɾuženog rada kao oblik i sadržaj koji omogućuje radniku da stvarno prati rezul- e svog rada i celokupno kretanje novostvorenog dohotka koji se uvek vraća u ɡove ruke ma gde se reprodukovao. Radnik planira — da bi faktički mogao da ravlja, najpre u toj osnovnoj ćeliji, a iz nje i celokupnom reprodukcijom. A samo po sebi razume da kao upravljač teži za tim da postigne što bolje rezultate u ʋređivanju i da se u tu svrhu povezuje i udružuje s drugima, što i treba da se ɛzbeđuje i podstiče svim sistemskim rešenjima i merama ekonomske politike. U planu osnovne organizacije sadržani su svi bitni elementi koji opredeljuju ɟuće kretanje proizvodnje i položaj radnika — počev od stopa rasta do uslova ɛanja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka, kao i ostalih odnosa prema celini ıštvene reprodukcije. Ovako postavljen plan služi radniku kao samoupravljaču, e za to da bi mu bilo ko u društvu postavljao planske zadatke. Planske obaveze

[8] E. Kardelj, isto, str. 58.

[9] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, »Stvarnost«, Zagreb, 1970, str. 23—32.

u raspolaganju dohotkom za osnovnu organizaciju (sem u okolnostima kada se u granicama ustavnih ovlašćenja mogu i zakonski propisati) proizlaze jedino iz samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora koje je ona sama zaključila. Naravno, svaka samoupravna organizacija ili zajednica mora planirati, i to na prosto zato što je nosilac upravljanja društvenom svojinom, pa se prema njoj mora odnositi odgovorno i racionalno. Ali svako planira tako što, pre svega, polazi od sopstvenih potreba i mogućnosti, svakako povezano sa svim drugim nosiocima planiranja, sa kojima, u interesu realnosti i racionalnosti celog tog postupka, mora usklađivati svoje programe i ciljeve. Što god je dohodovna povezanost raznih delova proizvodnje i društvenog rada u celini tešnja i trajnija, utoliko je planiranje efikasnije i utoliko ono pruža sigurniju osnovu za smišljeno usmeravanje ekonomskih tokova u najširem smislu, pa time i za dobro vođenje razvojne politike zemlje.

U pogledu odgovornosti za ostvarivanje usvojenih planova, za osnovne organizacije udruženog rada obaveze proizlaze iz sporazuma i dogovora o *osnovama planova* koje su one zaključivale, povezujući se i udružujući sa drugima, pre svega u okviru radnih organizacija. Utvrđivanje ovih *osnova* je prilika da se radnici stvarno i neposredno izjašnjavaju o elementarnim pitanjima zajedničkog privređivanja i sticanja dohotka, da bi se zatim na tim osnovama izgradila celokupna konstrukcija plana, sa svim potrebnim proračunima i parametrima i jasno preciziranim pravima i obavezama. Bila bi, naime, čista formalnost kada bi se pred zborove radnika iznosili gotovi nacrti planskih dokumenata i elaborata — da se oni neposredno o tome izjašnjavaju. Samoupravljanje bi upravo time moglo biti izigrano, jer većina ne bi ni znala šta se sve krije iza iznetih brojki. Štaviše, ovakvi elaborati, upravo kada bi računski bili u najvećoj meri besprekorni, najmanje bi dopuštali da se o njima vode neke naknadne rasprave. Sve što bi se u njima menjalo ili dopunjavalo poremetilo bi prvobitne bilanse i zahtevalo da se u celini počne iz početka, tako da bi se svaka demokratska rasprava unapred našla u opasnosti da bude proglašena nepoželjnom.

Otvoreno govoreći, tehnokratija se u mnogim slučajevima upravo na taj način branila od stvarnog samoupravnog razmatranja predloženih planova.

To i jeste ono što sada postavlja u središte pažnje sam čin demokratskog razmatranja i usvajanja *osnova planova*. U tim osnovama moguće je prezentirati sva suštinska pitanja na pristupačan način, a neposredno izražena volja radnika o njima postaje čvrsta obaveza za organe upravljanja i sve druge koji će konkretno raditi na pripremanju plana.

U stvari, ovako izražena volja dovodi radnike u poziciju da docnije, kao potpisnici samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, utvrđuju zajedno sa drugima uzajamna prava i obaveze, iz čega i proizlazi odgovornost svih za ostvarivanje planskih zadataka. Reč je o svojevrsnom ugovornom odnosu koji obavezuje i koji ne dopušta da se bez opravdanog razloga i zajedničke saglasnosti odustaje od izvršavanja tih zadataka, jer bi se time ugrožavali interesi drugih.

Na sličan način donose se i planovi ostalih nosilaca samoupravnog planiranja, pre svega mesnih i samoupravnih interesnih zajednica. Pri tom je naročito važno postići to da u tim zajednicama dolazi do povezivanja napora i sredstava svih zainteresovanih faktora, uključujući i organizacije udruženog rada kako bi se efikasno programirali i ostvarivali zadaci u oblasti zadovoljavanja svakodnevnih potreba radnih ljudi i njihovih porodica. Iz takvih odnosa izrasta onda i uloga opštine koja se time faktički osposobljava za to da na samoupravnim osnovama pri-

prema svoj društveni plan, odnosno celokupnu politiku u oblasti privrede, socijalnog razvoja, kulture, obrazovanja i drugih oblasti društvenog života.

Društveni planovi republika i pokrajina, kao i same federacije, prvenstveno su okrenuti obezbeđivanju opštih uslova za dalje jačanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, ustavne pozicije radnika u upravljanju društvenim sredstvima i u raspolaganju dohotkom, samoupravnih odnosa u raspodeli dohotka i ličnih dohodaka, dinamičnog i usklađenog razvoja proizvodnih snaga i stabilnosti u svim delovima reprodukcije. Odnosi između republičkih i pokrajinskih planova, s jedne, i saveznog plana, s druge strane, opredeljeni su samim društvenim sistemom. Pri tom je očigledno da u planskom usmeravanju i podsticanju sopstvenog razvoja treba u punoj meri da dođe do izražaja samostalnost republika i pokrajina. A iz te samostalnosti proizlazi i zajednička odgovornost za rešavanje onih pitanja koja su od značaja za njihovu ravnopravnost u jugoslovenskoj zajednici, za jedinstvo društveno-ekonomskog i političkog sistema, za odbranu zemlje, za jedinstvo jugoslovenskog tržišta i jednakost opštih uslova u razvijanju ekonomskih odnosa sa inostranstvom, kao i za zajednički utvrđene ciljeve opšte strategije razvoja zemlje kao celine.

5.

Proces samoupravnog planiranja, sa tako velikim brojem samostalnih i ravnopravnih učesnika, mora od samog početka teći tako da svi nosioci ove aktivnosti dejstvuju istovremeno i paralelno, s tim da se među njima uspostavlja neprekidni tok strujanja uzajamnih uticaja i informisanja. Mnogi elementi takvog planiranja već su se razvili u okvirima nekih proizvodnih i dohodovno povezanih grupacija, što zapravo i predstavlja najbolji putokaz za razvijanje dalje saradnje u pripremanju planova u privredi i celokupnom udruženom radu. Složeniji i istovremeno manje poznati putevi planiranja su, kad je reč o odnosima »po vertikali« — od samoupravne baze prema društveno-političkim zajednicama i njihovim centrima planiranja, i obrnuto. Ovde treba obezbediti da organizacije udruženog rada već od prvih razmatranja osnova svojih planova stalno informišu organe društveno-političkih zajednica o bitnim elementima tih osnova, kako bi se sa potpunijim poznavanjem integrativnih i drugih procesa koji stvarno teku u bazi moglo pristupati utvrđivanju strateških pravaca u društvenim planovima razvoja. A, s druge strane, i organi društveno-političkih zajednica treba od samog početka da informišu bazu o osnovnim indikatorima i parametrima od kojih polaze u svojim planskim razmatranjima, kako bi ova u svom planiranju stalno imala pred očima šire perspektive i horizonte.

Ukazujući na potrebu da ceo proces planiranja i pokretanja planskih inicijativa teče istovremeno i u oba pravca, Edvard Kardelj kaže:

»Na taj način bi samoupravni sporazumi o osnovama plana koji se pripremaju u samoupravnoj bazi udruženog rada istovremeno bili povezani i sa društvenim dogovorima o osnovama plana u okviru društveno-političkih zajednica. Time bi se u praksi obezbedilo ostvarivanje takozvanog susretnog planiranja. Smisao tehnike susretnog planiranja je u sledećem: kada se kaže da u pravljenju društvenih planova treba početi od osnovne organizacije udruženog rada, to ne znači da najpre svi odozdo do gore moraju napraviti svoj plan, pa tek onda na osnovu toga vršiti usklađivanje svih planova, nego to znači da ta dva procesa teku paralelno, istovremeno i kontinuirano, uz stalan uzajamni uticaj i međusobnu odgovornost. A ko-

načno donošenje planova je, u stvari, samo konačan izraz rezultata čitavog tog prethodnog postupka u kojem su usklađivani pojedinačni interesi sa zajedničkim interesima i na osnovu kojeg su i organi društveno-političkih zajednica mogli pripremiti odgovarajuće svoje odluke i propise.«[10]

Očigledno je da se već samim procesom pripremanja samoupravnih planova u najvećoj meri ostvaruje i suština samoupravnog planiranja. Drugim rečima, već u toku pripremanja planova na samoupravnim osnovama izrastaju oni elementi motivisanosti, zainteresovanosti i neposredne odgovornosti za svestrano povezivanje i zajedničko usmeravanje napora i sredstava koji će u fazi sprovođenja planova postati bitan faktor ostvarivanja postavljenih zadataka. To bi, dakle, značilo da je prava pokretačka snaga samoupravnih planova u njima samima, a ne u nekim faktorima van njih i van udruženog rada.

[10] E. Kardelj, isto, str. 88—89.

Svetlana Božinović

Stanje i problemi nezaposlenosti

Aktuelni problemi nezaposlenosti

U posleratnom periodu razvoja naše zemlje ostvarene su korenite promene socio-ekonomske strukture stanovništva. Proces deagrarizacije stanovništva tekao je brzo: pre trideset godina bilo je više od 70% poljoprivrednog stanovništva, dok danas ono u ukupnom stanovništvu zemlje čini svega oko 30%.

Ogromne strukturne promene, a pre svega transfer iz sela u grad, uz snažan proces industrijalizacije zemlje, uticale su na visok i stalan porast zaposlenosti stanovništva. Zaposlenost je u nas u posleratnom razdoblju rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od preko 5%. Tako danas u Jugoslaviji u društvenom sektoru privređivanja ima više od 5,4 miliona zaposlenih radnika, ili jedanaest puta više nego 1945. godine. U individualnom sektoru privređivanja angažovano je oko 3,6 miliona aktivnog poljoprivrednog stanovništva, a na sredstvima u ličnoj svojini građana u nepoljoprivrednim delatnostima radi 380.000 lica.

Uporedo s radikalnim promenama socio-ekonomske strukture stanovništva, povećanom zaposlenošću i drugim pratećim pozitivnim promenama, već duže vremena javlja se i tendencija porasta broja lica koja traže zaposlenje. Naime, i pored vrlo visokog i stalnog rasta zaposlenosti, koji se, manje-više, redovno kretao

iznad planskih predviđanja, nije se u relativno kratkom roku moglo apsorbovat sve radno potencijalno stanovništvo koje se, u intenzivnom razvoju zemlje, regrutovalo iz različitih izvora, i koje još uvek vrši snažan pritisak na zapošljavanje posebno u društvenom sektoru.

1. I pored značajnog rasta zaposlenosti, ostvarivanog i iznad planskih predviđanja, broj lica koja traže zaposlenje u poslednjih nekoliko godina u nas raste. Ta pojava posebno je bila ispoljena 1975. godine, kada je porast broja lica koja traže zaposlenje, u poređenju sa 1974. godinom, iznosio 20,4%. Od tada do danas ova tendencija se smiruje: u 1976. godini u odnosu na 1975. porast je iznosio 17,5%, a u 1977. u poređenju sa prethodnom godinom 10,3%, dok je u 1978. u odnosu na 1977. godinu porast broja lica koja traže zaposlenje bio prepolovljen i iznosio je svega 4,9%. Broj evidentiranih lica koja su tražila posao u 1978. godini iznosio je prosečno mesečno 734.800, što predstavlja najveći do sada zabeleženi apsolutni iznos.[1] Mada se i dalje očekuje usporavanje rasta ovih kretanja, pa i postepeno smanjivanje broja lica koja traže posao, to za sada još neće izazvati krupnije pozitivne promene samog broja lica koja traže posao.

Porast broja lica koja traže zaposlenje posledica je većeg broja složenih činilaca. Pre svega, reč je o neaktiviranom prirodnom priraštaju radnog kontingenta iz prethodnog perioda. Pritisak poljoprivrednog stanovništva na zapošljavanje u društvenom sektoru i dalje postoji i još predstavlja jedan od dominantnih izvora uvećanog broja lica koja traže zaposlenje.

Međutim, posredi su i neki drugi uzroci subjektivne prirode. Stvorena je, na primer, navika da se lica redovnije prijavljuju samoupravnim interesnim zajednicama za zapošljavanje i da svoj problem rešavaju posredovanjem zajednice; povećan je interes gradskog stanovništva iz redova takozvanog izdržavanog stanovništva, posebno žena-domaćica, za zaposlenjem i slično. Dalje, povećan je broj radnika koji se vraćaju s privremenog rada iz inostranstva, a odlazak, koji je pre nekoliko godina bio veoma izražen, danas je neznatan.

Razlozi uvećanog broja lica koja traže posao leže, međutim, i u postojanju nekih širih i znatno složenijih problema od pomenutih. Mislimo, pre svega, na nepodudarnost strukture školovanih kadrova sa potrebama udruženog rada, i u profesionalnom i u teritorijalnom pogledu. Neadekvatna struktura lica koja traže zaposlenje sa stanovišta zadovoljavanja kadrovskih potreba udruženog rada u prisnoj je vezi sa nerazvijenom profesionalnom i teritorijalnom pokretljivošću radnika. Uzroci nepodudarnosti raspoloživih i potrebnih kadrova su, pre svega,

---

[1]. Potrebno je, međutim, prethodno napomenuti da sadašnji način evidentiranja lica koja traže zaposlenje i odsustvo kriterijuma koji bi jasnije određivali koja su lica stvarno nezaposlena, nije podesan za analize ove vrste i da ni u kom slučaju ne odražava pravo stanje nezaposlenosti. Naime, sasvim je izvesno da se u ukupnom broju lica prijavljenih samoupravnim interesnim zajednicama za zapošljavanje, kao nezaposlena lica, nalaze i ona koja se po nekim elementima ne bi mogla smatrati stvarno nezaposlenim. Na to indiciraju pojave neopravdanog odbijanja ponuđenog radnog mesta, izbor bolje plaćenih i atraktivnijih poslova, nerado i krajnje skromno pokretanje s područja gde se posao traži i gde se ne može dobiti, formalno prijavljivanje radi sticanja određenih prava koja iz takvog statusa proizlaze i slično.

Korektne informacije o tome koliko je stvarno nezaposleno lica među onima koja traže zaposlenje pružiće primena kriterijuma za evidentiranje stvarno nezaposlenih lica o čemu je društveni dogovor u fazi izrade. Na taj način znatno pouzdanije će se suditi o karakteru, obimu i strukturi nezaposlenosti u nas nego što smo sada u situaciji da to činimo.

rezultat neadekvatnog obrazovnog sistema koji godinama reprodukuje kadar koji ne odgovara potrebama udruženog rada i profile za kojima su potrebe već zadovoljene.[2] Isto tako, izostaje i dugoročno planiranje kadrova u organizacijama udruženog rada i samoupravnim interesnim zajednicama za zapošljavanje. Planiranju kadrova u organizacijama udruženog rada, koje su osnovni subjekti planiranja, za sada se ne pokanja odgovarajuća pažnja. U SR Hrvatskoj i SAP Kosovo, na primer, svaka druga osnovna organizacija udruženog rada nema planove kadrova i zapošljavanja, dok je u SR Sloveniji svega 10% organizacija koje nemaju ove planove. Osnovni razlozi takvog stanja, pored činilaca objektivne prirode (organizacije udruženog rada navode da nestabilnost uslova privređivanja u velikoj meri ometa donošenje dugoročnih planova kadrova i zapošljavanja), leže i u neizgrađenosti i slaboj kadrovskoj osposobljenosti odgovarajućih službi u organizacijama udruženog rada, kao i u neizgrađenosti adekvatne metodologije planiranja kadrova. Samoupravne interesne zajednice, pak, nalaze se tek u početnoj fazi u pogledu planiranja kadrova.

2. Podaci kojima raspolažemo pokazuju da u ukupnoj strukturi lica koja traže zaposlenje raste udeo onih koji prvi put traže posao. Dok je njihovo učešće u 1977. godini iznosilo 61.4% dotle u 1978. godini ono iznosi 64,3% (472.863 lica). Broj lica koja prvi put traže posao u 1978. u odnosu na 1977. godinu povećan je za 40.000, ili za 9,1%, što je gotovo dva puta brže nego što je rasla ukupna nezaposlenost (4,9). Broj lica koja su već bila u radnom odnosu, a traže zaposlenje, smanjen je u 1978. u odnosu na 1977. godinu za 5.000, ili 1,5%.

3. Udeo stručnih kadrova (KV i VKV radnika, radnika sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem) raste, i u 1978. godini iznosi 40,3% od ukupnog broja lica prijavljenih kao nezaposlena lica. Broj stručnih nezaposlenih radnika povećan je u 1978. godini u odnosu na 1977. godinu za 8,1%. Ta pojava posebno je karakteristična za neke profile suficitarnih zanimanja i profila kadrova (na primer, broj svršenih učenika gimnazije porastao je u 1978. godini u odnosu na 1977. čak za 16%), što je posledica već pomenutih uzroka strukturne disproporcije između ponude i potražnje kadrova.

4. Više od polovine ukupnog broja nezaposlenih čine žene (51,0%). Premda je zapošljavanje žena u celom posleratnom razdoblju raslo gotovo dvostruko brže od zapošljavanja muškaraca, što je rezultiralo u relativno zadovoljavajućem udelu žena u ukupnoj zaposlenosti, rezerve ženske radne snage još su velike, i bilo je nemoguće apsorbovati ih u ovako relativno kratkom vremenskom periodu. Želja za zaposlenjem kod žena je još veoma izražena i neudovoljena. Nemogućnost još većeg zadovoljavanja te želje vezana je s neadekvatnom profesionalnom orijentacijom žena u odnosu na potrebe udruženog rada. Naime, obrazovanje žena usredsređeno je na uzak krug zanimanja koja su im već tradicionalno predodređena, što se najneposrednije odslikava na skromne mogućnosti njihovog zapošljavanja, na duže čekanje na posao, pa, zatim, i na zauzimanje lošijih radnih mesta u radnom procesu itd.

5. Porast broja nezaposlenih lica bio je karakterističan u prošloj godini za sve privredno nedovoljno razvijene republike i za SAP Kosovo, kao i za područje

---

[2] To je jedan od najtežih problema strategije društvenog razvoja. Može se, uz velike napore, postići skladan odnos potreba i profila kadrova, ali će moderna privreda odmah i poremetiti taj odnos, jer stalno uvodi novu tehnologiju. Uvođenje nove tehnologije je signal sistemu obrazovanja da menja svoj program »proizvodnje« kadrova za udruženi rad.

SR Srbije bez pokrajina, dok je u razvijenim republikama i SAP Vojvodini zabeleženo smanjenje broja nezaposlenih u odnosu na 1977. godinu. Najveći relativni porast broja nezaposlenih zabeležen je u SR Crnoj Gori (13,7%), zatim na području SR Srbije bez pokrajina (10,6%), SAP Kosovo (9,2%), i u SR Bosni i Hercegovini (7,8%). Od ukupnog broja nezaposlenih (734.800) više od jedne trećine regrutuje se s područja Srbije bez pokrajina (266.141).

Takva kretanja uslovila su i velike razlike u stopama nezaposlenosti, koje se u graničnim iznosima kreću od 1,5% (SR Slovenija) do 27,1% (SAP Kosovo).

Tabela 1.

Kretanje ukupnog broja lica koja traže zaposlenje i stope nezaposlenosti

	1977.		1978.		Indeks
	Broj nezaposlenih	Stopa nezaposlenosti	Broj nezaposlenih	Stopa nezaposlenosti	1978. / 1977.
SFRJ	700.431	12,0	734.800	12,2	104,9
B i H	111.050	13,1	119.717	13,7	107,8
Crna Gora	19.185	14,6	21.809	15,9	113,7
Hrvatska	87.786	6,5	82.992	6,1	94,5
Makedonija	98.044	21,0	103.812	21,4	105,9
Slovenija	12.016	1,6	11.075	1,5	92,2
Srbija — ukupno	372.350	16,1	395.395	16,4	110,6
Uže područje	240.632	15,9	266.141	16,6	110,6
Kosovo	52.364	25,6	57.175	27,1	109,2
Vojvodina	79.354	13,3	72.079	12,2	90,8

Izvor: Podaci Saveznog biroa za poslove zapošljavanja.

6. Vreme čekanja na posao se produžava. Dok je u 1977. godini procenat onih koji čekaju na zaposlenje duže od godinu dana iznosio 42,8%, dotle u 1978. godini on iznosi 46,0%, što praktično znači da gotovo svaki drugi nezaposleni čeka na posao duže od jedne godine.

7. U prošloj godini udruženi rad prijavio je zajednici za zapošljavanje ukupno 867.365 slobodnih radnih mesta ili prosečno mesečno 72.280. Broj slobodnih radnih mesta u 1978. u odnosu na 1977. godinu porastao je za 14,5% ili gotovo tri puta brže nego što je rasla nezaposlenost (4,9%). Više od polovine slobodnih radnih mesta (51,9%) čekalo je stručne kadrove. Takva kretanja doprinela su da se smanji raskorak između ponude i potražnje kadrova: dok je u 1977. godini na jedno slobodno radno mesto dolazilo 11,1 lica koja traže zaposlenje, dotle u 1978. godini taj broj iznosi 10,2.[3]

8. Popunjavanje slobodnih radnih mesta, međutim, i dalje je otežano. Broj popunjenih radnih mesta sporo se povećava. U 1978. godini, prema prijavama organizacija udruženog rada, popunjeno je 516.612 radnih mesta, ili prosečno mesečno 43.056, što je za 6,7% više nego u 1977. godini. Stopa popunjenosti slobodnih radnih mesta iznošila je u 1978. godini 59,6%, dok je u prethod-

[3] U tom pogledu ispoljavaju se značajne regionalne razlike: na jedno slobodno radno mesto u SR Sloveniji dolazi 1 lice koje traži zaposlenje, u SR Hrvatskoj 5,1, u SAP Vojvodini 7,2, u SR Bosni i Hercegovini i na užem području SR Srbije 14,3, u SR Crnoj Gori 14,7, SR Makedoniji 21,7 i SAP Kosovo 30,3.

nim godinama bila viša (godine 1977. iznosila je 64,1%, a u 1976. godini 70,7%), što znači da pokazuje tendenciju opadanja. Treba, međutim, imati na umu da je stopa popunjenosti vrlo različita za pojedine stepene stručne spreme. Tako, na primer, za nestručne kadrove ona iznosi 69,1%, a za stručne kadrove je niža i iznosi 50,7%. U okviru nestručnih kadrova postoje, takođe, značajne razlike: kod nekvalifikovanih radnika stopa popunjenosti slobodnih radnih mesta iznosi 85,2%, a kod polukvalifikovanih 54,1%. Za srednju stručnu spremu ona iznosi 57,6%, za KV i VKV radnike 54,0%, kod više stručne spreme 39,7% i kod visoke stručne sprema svega 34,6%. Ovi podaci pokazuju da s porastom stručne spreme opada stopa popunjenosti slobodnih radnih mesta, što je još jedan pokazatelj neadekvatne strukture raspoloživih i potrebnih kadrova.

Takođe su vrlo izražene regionalne razlike u stopama popunjenosti slobodnih radnih mesta. Najniža stopa zabeležena u 1978. godini bila je na području SR Srbije bez pokrajina i iznosila je 37,0%, što znači da je popunjeno tek svako treće slobodno radno mesto. Ta je pojava utoliko zanimljivija kada se zna da je na ovom području u 1978. godini zabeležen i najveći broj registrovanih lica koja traže zaposlenje. Veliki udeo kvalifikovanih, osobito visokostručnih kadrova u kategoriji privremeno nezaposlenih lica na ovom području, usredsređen prvenstveno u gradskim aglomeracijama, a posebno u Beogradu, koji su slabo pokretljivi, uticao je u velikoj meri na ovoliko nisku stopu popunjenosti slobodnih radnih mesta na području SR Srbije bez pokrajina. U isto vreme, u SR Sloveniji, gde je praktično već dostignuta puna zaposlenost stanovništva, tek svako peto slobodno radno mesto ostaje nepopunjeno (stopa popunjenosti slobodnih radnih mesta iznosila je u 1978. godini 81,1%).[4]

Na takvo stanje u pogledu neadekvatne i nezadovoljavajuće popunjenosti slobodnih radnih mesta utiče više činilaca. Osnovni uzrok je i u već pomenutoj prostornoj i profesionalnoj disharmoniji između slobodnih radnih mesta i lica koja traže zaposlenje, ali određeni uticaj vrše i neki drugi faktori, kao što su, na primer, uslovi koji se nude prilikom zapošljavanja, sezonski karakter velikog broja prijavljenih slobodnih radnih mesta koja obezbeđuju uglavnom zaposlenje na određeno vreme, neadekvatan sistem evidencije (ne prijavljuju sve organizacije udruženog rada potrebe za radnicima, kao ni popunjavanje slobodnih radnih mesta, samoupravnim interesnim zajednicama), što onemogućava realan uvid u stanje i kretanje na ovom području.

9. U kontekstu problema profesionalne i prostorne nepodudarnosti ponude i potražnje kadrova nameće se i pitanje mobilnosti radnika. Obim društveno usmerenih i organizovanih takozvanih unutrašnjih migracija radnika u nas krajnje je skroman. Podaci govore da je u 1978. godini velika većina novozaposlenih radnika zanovala radni odnos na području matične samoupravne interesne zajednice (93,1%), van područja matične SIZ, a u okvirima republike ili pokrajine bilo je 4% od ukupnog broja zaposlenih, dok je na teritoriji druge republike, odnosno pokrajine radni odnos zasnovalo svega 2,9% od ukupnog broja novozaposlenih. U poređenju sa 1977. godinom u 1978. je porastao i obim takozvanog međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja za 22,1%. Međurepubličko-pokrajinsko zapošljavanje, koje se odvija putem SIZ-ova, još je krajnje nezadovolja-

[4] Stopa popunjenosti u drugim republikama i pokrajinama kretala se u 1978. godini ovako: SR Bosna i Hercegovina 59,6%, SR Crna Gora 65,9%, SR Hrvatska 65,2%, SR Makedonija 63,5%, SAP Kosovo 53,8% i SAP Vojvodina 63,8%.

vajuće u odnosu na ukupne tokove takvog kretanja. U ukupnom broju lica zaposlenih na teritoriji druge republike, odnosno pokrajine, najveći je udeo radnika sa teritorije SR Bosne i Hercegovine (72,8%). U ukupnom broju zaposlenih u SR Sloveniji u prošloj godini svaki četvrti je iz druge republike, odnosno pokrajine, što je prava slika kako u stvarnosti teku tokovi međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja, odnosno koliko su oni van uticaja zajednica za zapošljavanje, koje su u 1978. godini posredovale za ukupno 10.167 zaposlenih na području druge republike, odnosno pokrajine. Slabo su pokretni, pre svega, visokostručni kadrovi koji i dalje ostaju nezaposleni i čekaju na posao u gradskim centrima, ne želeći da se, i pored svih povoljnih uslova koji im se nude, zapošljavaju u drugim područjima.

Socio-ekonomska sigurnost privremeno nezaposlenih radnika

Prema Ustavu, neprikosnovenu osnovu položaja i uloge čoveka u našem socijalističkom samoupravnom društvu čine »ekonomska, socijalna i lična sigurnost čoveka«, kao i »solidarnost i uzajamnost svakog prema svima i svih prema svakom«. Radni ljudi obezbeđuju svoju socijalnu i ekonomsku sigurnost udružujući rad u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim asocijacijama i samoupravnim interesnim zajednicama na osnovama solidarnosti, uzajamnosti i socijalističkog humanizma. Društveno-ekonomska sigurnost se, prema tome, u prvom redu ostvaruje zaposlenjem i obezbeđivanjem takvog položaja u procesu rada koji osigurava stabilnost i sigurnost u zaposlenju. Uz to, socio-ekonomska sigurnost se obezbeđuje i obaveznim socijalnim osiguranjem zasnovanim na načelima uzajamnosti, solidarnosti i minulog rada. Ovim osiguranjem se obezbeđuje pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava za slučaj bolesti, porođaja, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti, *nezaposlenosti*, starosti i slično.

Novina u sadašnjem Ustavu u odnosu na prethodne ustave jeste načelo o obaveznom socijalnom osiguranju za vreme privremene nezaposlenosti. To načelo usklađeno je sa ustavnim načelom o pravu na rad. Pravo na socijalno osiguranje za vreme privremene nezaposlenosti, premda u teorijskom smislu ne spada u pravo na rad, predstavlja, u stvari, nadoknadu društva za nemogućnost korišćenja prava na rad.[5]

Zaštita radnog odnosa, a posebno očuvanje svojstva radnika i u uslovima tehnoloških i drugih unapređenja u organizacijama udruženog rada koja doprinose povećanju društvene produktivnosti rada, dok se radniku ne obezbedi odgovarajuće radno mesto, takođe je svojevrsni izraz socio-ekonomske sigurnosti izražene Ustavom, a i mnogim političkim dokumentima. Isto tako, važna je i obaveza organizacija udruženog rada da, na bazi solidarnosti i uzajamnosti, obezbeđuju sredstva za zapošljavanje, prekvalifikaciju i ostvarivanje stečenih prava radnika ako prestane potreba za njihovim radom ili ako osnovna organizacija, u sastavu organizacije udruženog rada, prestane sa radom.

Na taj način, ustavno načelo o ostvarivanju prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti, na principu obaveznog socijalnog osiguranja, sastavni je

[5] Videti detaljnije: Sreten Obradović, »Osnovne karakteristike sistema materijalnog obezbeđenja radnika za vreme privremene nezaposlenosti uspostavljenih propisima o zapošljavanju«, Bilten Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 49/1977.

deo opšteg društvenog opredeljenja na ostvarivanje šire socio-ekonomske sigurnosti radničke klase, kao i za slučaj privremene nezaposlenosti.

1. Prava radnika u slučaju nezaposlenosti uređuju se na principu obaveznog socijalnog osiguranja (pravo na zdravstvenu zaštitu i pravo na novčanu naknadu) i prava koja nisu postavljena na ovom principu (pravo na pripremu za rad i razne vrste novčanih pomoći i naknada).

Jedan od najvažnijih oblika zaštite radnika za vreme privremene nezaposlenosti jeste njihovo materijalno obezbeđenje. Prema našim pozitivnim propisima o zapošljavanju, ono se sastoji od prava na novčanu naknadu i raznih vrsta novčanih pomoći.

Članovima 33—37. Društvenog dogovora o osnovama zajedničke politike zapošljavanja prihvaćena su načela na kojima treba da se zasniva sistem prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti koji se uspostavlja propisima republika i pokrajina i samoupravnim opštim aktima samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje u skladu sa ovim propisima.[6]

2. Prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti na zdravstvenu zaštitu i novčanu naknadu na principu obaveznog socijalnog osiguranja realizuju se u svim republikama i pokrajinama. Pravo na zdravstveno osiguranje na principu obaveznog socijalnog osiguranja bilo je obezbeđeno u svim republikama i auto-

---

[6] Ovim odredbama prihvaćene su sledeće obaveze, kao minimum zajedničkih načela:

(1)

— da će se socijalno-ekonomska sigurnost privremeno nezaposlenih radnika obezbeđivati uspostavljanjem prava na zdravstveno osiguranje i novčanu naknadu na principima obaveznog socijalnog osiguranja, s tim što pravo na novčanu naknadu ne sme da zavisi od imovinskog stanja privremeno nezaposlenih radnika i članova njihove porodice;

— odgovarajuće stručne i materijalne pomoći za vreme privremene nezaposlenosti i pri ponovnom zapošljavanju;

— stručnim osposobljavanjem i prekvalifikacijom radi zapošljavanja;

— priznavanjem vremena nezaposlenosti za koje je ostvarivano pravo na novčanu naknadu na načelu obaveznog socijalnog osiguranja u poseban staž osiguranja;

(2)

— da će se pri propisivanju uslova za ostvarivanje prava na novčanu naknadu obezbediti:

— da vreme korišćenja prava na novčanu naknadu iznosi najmanje 3 meseca za 9 meseci neprekidnog rada, odnosno 12 meseci sa prekidima u poslednjih 18 meseci pre prestanka rada;

— da najniži iznos novčane naknade bude 75% od minimalnog ličnog dohotka utvrđenog zakonom republike, odnosno pokrajine;

— da se korisniku novčane naknade može isplatiti novčana naknada na koju ima pravo u jednokratnom iznosu, dati novčana pomoć ili kredit, ako mu tako obezbeđena sredstva omogućavaju radno angažovanje na bazi ličnog rada;

— da se korisniku novčane naknade obustavi isplata ako ne prihvati zaposlenje u mestu prebivališta i van mesta prebivališta, sem ako mu to ne dozvoljavaju posebne okolnosti utvrđene zakonom;

(3)

— da će pri propisivanju uslova za ostvarivanje prava na zdravstveno osiguranje obezbediti:

— da zdravstvenu zaštitu mogu koristiti sva lica koja su pre prestanka radnog odnosa bila socijalno osigurana najmanje 6 meseci;

— da zdravstvenu zaštitu mogu koristiti i lica koja su se prijavila samoupravnoj interesnoj zajednici za zapošljavanje u roku od 60 dana po završetku škole, odnosno fakulteta.

nomnim pokrajinama i pre donošenja Društvenog dogovora o zajedničkim osnovama politike zapošljavanja,[7] dok je pravo na novčanu naknadu na istom principu uvedeno u SR Sloveniji odmah po donošenju Ustava, u SR Crnoj Gori, SR Hrvatskoj i SAP Vojvodini u toku donošenja Društvenog dogovora o zajedničkim osnovama politike zapošljavanja, u SR Srbiji, SR Bosni i Hercegovini i SAP Kosovo je uvedeno od 1977, odnosno 1978. godine, a u SR Makedoniji je na snazi od 1. januara 1979. godine.

Prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti na pripremu za rad i prava na druge vrste novčane pomoći uslovljena su prihodima radnika i članova njegove uže porodice, odnosno domaćinstva.

Uslovi kojima se određuje ostvarivanje pojedinih prava dosta su različiti od jedne do druge republike, odnosno pokrajine. Te razlike, koje su rezultat specifičnosti i materijalnih mogućnosti određene sredine, razumljive su i opravdane. Međutim, pojavljuju se u praksi i takve razlike koje su izraz različitog prilaza u primeni usvojene politike o društveno-ekonomskoj sigurnosti radnika za vreme privremene nezaposlenosti. To potvrđuje i činjenica da neke republike s većim nacionalnim dohotkom određuju oštrije uslove za ostvarivanje novčane naknade nego što je to slučaj u nekim drugim sredinama u kojima su materijalne mogućnosti znatno skromnije. U primeni Društvenog dogovora više se išlo ka što originalnijim modelima, koji su manje rezultat stvarnih specifičnosti, što naročito dolazi do izražaja u slučajevima kada pojedine uslove utvrđuje samoupravna interesna zajednica za zapošljavanje. To sve pokazuje da nije bilo dovoljno saradnje i koordinacije u procesu zakonskog uređivanja tih pitanja.

U pogledu dužine korišćenja novčane naknade na bazi socijalnog osiguranja postoje isto tako značajne razlike. U nekim republikama i pokrajinama (SR Bosna i Hercegovina, SR Hrvatska, SR Srbija, SR Makedonija i SAP Kosovo) dužina korišćenja je ograničena na 3 meseca, a posle isteka tog roka prelazi se na sistem novčanih pomoći gde se uzimaju u obzir prihodi korisnika prava i članova njegove porodice. U SR Sloveniji to pravo se može koristiti do 12 meseci, a u izuzetnim slučajevima i duže (lica sa 15 godina staža i žene do i posle porođaja), a u SR Crnoj Gori i SAP Vojvodini za sve vreme nezaposlenosti pod određenim uslovima, a najduže do 3 godine.

Dogovoreno prethodno vreme provedeno na radu kao uslov za ostvarivanje prava na novčanu naknadu primenjuje se u svim republikama i pokrajinama i iznosi 9 meseci neprekidnog rada ili 12 meseci sa prekidima u poslednjih 18 meseci. Izuzetak je SR Hrvatska u kojoj propisano prethodno vreme provedeno na radu iznosi 12 meseci neprekidnog rada, odnosno 18 meseci s prekidima u poslednje dve godine.

U pogledu minimalnog iznosa novčane naknade rešenja u republikama i pokrajinama takođe su različita. Tako, na primer, u SR Crnoj Gori, SR Makedoniji, SAP Kosovo i SAP Vojvodini, najniži iznos novčane naknade je na nivou 75% ostvarenog minimalnog ličnog dohotka, s tim što u SAP Vojvodini SIZ za zapošljavanje može ovaj iznos utvrditi i na višem nivou. U SR Bosni i Hercegovini je na nivou 75% zajemčenog ličnog dohotka utvrđenog zakonom, u SR Srbiji na

[7] Društveni dogovor o zajedničkim osnovama politike zapošljavanja donet je krajem 1977. godine.

nivou 80% zajemčenog ličnog dohotka u sedištu međuopštinske regionalne zajednice, a u SR Sloveniji na nivou zajemčenog ličnog dohotka utvrđenog zakonom. U SR Hrvatskoj minimalni iznos novčane naknade utvrđuju SIZ za zapošljavanje i ima slučajeva da je utvrđeni iznos viši ili niži od dogovorenog.

Jednokratna isplata novčane naknade, novčane pomoći ili davanje kredita korisniku novčane naknade kada postoji mogućnost da dobijenim uslovima stvori mogućnosti za radno angažovanje na bazi ličnog rada, nije regulisana propisima u svim republikama. Ona je kao mogućnost regulisana za sada samo u SR Sloveniji, SR Crnoj Gori i SR Makedoniji.

Obaveza prihvatanja zaposlenja, odnosno obustava isplate novčane naknade ako se odbije ponuđeno zaposlenje, regulisana je u propisima svih republika i pokrajina.

Ovaj uopšteni pregled primene obaveza utvrđenih Društvenim dogovorom o zajedničkim osnovama politike zapošljavanja, a na bazi ustavnog načela o obaveznom socijalnom osiguranju za vreme privremene nezaposlenosti, u praksi republika i pokrajina, upućuje na zaključak da je ostvarivanje prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti dosta ograničeno postavljenim uslovima. Slikovita potvrda ove ocene je podatak da od ukupnog broja (261.937) lica koja su 1978. godine prijavljena samoupravnim interesnim zajednicama kao lica koja traže zaposlenje, a bila su prethodno zaposlena, prava za slučaj privremene nezaposlenosti koristilo je samo 18.380 lica, ili svega 7%, što je istovremeno samo 2,5% od ukupnog broja lica koja traže zaposlenje.

Nizak je i prosečni mesečni iznos novčane naknade, koja je u 1978. godini iznosila oko 1.500 dinara. Na ime izdataka za novčanu naknadu u 1978. godini isplaćeno je 318.645.000 dinara, ili za 4% manje nego u 1977. godini. Istovremeno je povećan broj korisnika ovog prava za 8,3%. Ovakav odnos sredstava i broja korisnika u 1978. godini ukazuje na pojavu skraćivanja vremena korišćenja novčane naknade u poređenju sa 1977. godinom.

Više od polovine korisnika novčane naknade su nekvalifikovani radnici (55,3% od ukupnog broja korisnika), zatim slede polukvalifikovani radnici i radnici sa nižim stručnim obrazovanjem (17,8%), te kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici (15,6%). Udeo radnika sa srednjim stručnim obrazovanjem iznosi 7,1%, dok je učešće onih sa višim i visokim obrazovanjem neznatno (1,8% i 2,4%).

Priznavanje vremena korišćenja prava na novčanu naknadu na principu obaveznog socijalnog osiguranja u poseban staž osiguranja (član 36. Društvenog dogovora) takođe je različito rešeno u pojedinim republikama i pokrajinama. U SR Bosni i Hercegovini to vreme se priznaje u poseban staž pod posebnim uslovima, dok je u Zakonu za zapošljavanje predviđeno da se ono priznaje samo u prethodno vreme za ostvarivanje prava na novčanu naknadu za slučaj nezaposlenosti, dok se u drugim slučajevima ne priznaje. U SR Crnoj Gori je Statutom penzijskog i invalidskog osiguranja radnika predviđeno da se radnicima kojima je pod određenim okolnostima prestao radni odnos, a koji su radili najmanje 9 meseci neprekidno ili 18 meseci sa prekidima u poslednje dve godine, priznaje u vreme nezaposlenosti u osiguranju za starosnu penziju, i u svim slučajevima invalidnosti i telesnog oštećenja, ali najduže za godinu dana za svaki pojedini slučaj prekida radnog odnosa. U SR Hrvatskoj to vreme se priznaje samo radniku kome je radni odnos prestao usled stečaja OUR u kojoj je radio, i to najduže do 12 me-

seci. U SR Sloveniji to nije posebno regulisano, sem što postoji mogućnost, po propisima o penzijsko-invalidskom osiguranju, da se uplatom doprinosa ovo vreme otkupi. U SR Srbiji i SAP Vojvodini ovo pitanje takođe nije regulisano, s tim što će se u SR Srbiji u toku 1979. godine proučiti i ispitati kakve bi bile materijalne posledice ako bi se ono regulisalo u skladu sa Društvenim dogovorom. U SAP Kosovo ovo pitanje je regulisano, ali se još ne primenjuje.

Propisani uslovi za ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu u svim republikama i pokrajinama odgovaraju rešenjima predviđenim Društvenim dogovorom, s tim što je propisima SAP Vojvodine predviđeno da svi nezaposleni radnici imaju pravo na zdravstvenu zaštitu, ako ovo pravo ne uživaju po drugom osnovu. Takvo rešenje je prihvaćeno i u Beogradu, na području grada. U SR Makedoniji je u toku usaglašavanje propisa o zdravstvenom osiguranju sa minimalno utvrđenim uslovima u Društvenom dogovoru.

Postoji još čitav niz pitanja koja direktno ili indirektno utiču na fenomen nezaposlenosti, pa, prema tome, na određen način i na socijalno-ekonomsku poziciju nezaposlenosti radnika. Misli se, između ostalog, na pitanja planiranja i razvoja kadrova, zapošljavanje radnika za kojima postoji potreba iz ekonomskih i drugih razloga, način prijavljivanja potreba za radnicima i evidencija, primena načela javnosti u zapošljavanju, primena prvenstva pri zapošljavanju, priprema radnika za zapošljavanje, unutrašnje migracije, problem zapošljavanja mladih, školovanih kadrova i druga pitanja koja traže mnogo više prostora i od kojih je, svako ponaosob, posebno značajno. Njih ovom prilikom treba imati na umu kako se ne bi mislilo da je sistemom prava kojim se reguliše socio-ekonomska pozicija privremeno nezaposlenih lica iscrpljen sav zbir elemenata koji utiču na problem nezaposlenosti i položaj privremeno nezaposlenih radnika.

Vladimir Milić

Od budućnosti kao raja do budućnosti kao košmara

(Kriza teorije društvenog napretka građanskog društva)

Nije nimalo slučajno što je shvatanje društvenog razvitka u istoriji bilo vododelnica koja je odvajala građansko od feudalnog društva. Kada je, raspadom srednjovekovlja, sa čoveka i društva skinut božanski oreol, oni su se morali protumačiti na osnovu ljudskog delovanja, koje nije okamenjeno, destinirano, već je, naprotiv, promenljivo.

Upravo na toj osnovi kretanje ljudskog društva postalo je središni problem misli građanskog društva i ostalo njegovo stalno obeležje do danas. Vremenom, shvatanje toga kretanja je poprimilo nekoliko značajnih oznaka, a ono se tumačilo, pre svega, kao neprestani *razvoj*, stvaranje novoga u skladu sa aktivnom ulogom ljudi u društvu. Zatim je primetno nastojanje da se pomenuti razvoj ne shvati kao samotok, nizanje događaja bez reda, već na osnovu *zakonitog delovanja kontinuiranog odvijanja istorije*. To nastojanje nije izgubilo ništa od svog značaja zbog toga što su uporedo sa njim postojali i drukčiji odgovori koji su pobijali postojanje opštih uzročno-posledičnih veza, svodeći kretanje na pojedinačne pojave.

Navedene oznake povezivala je najbitnija tačka, odnosno misao o *napretku društva* koji je shvaćen kao stalni, nužni, uzlazni hod čovečanstva, što vodi njegovom usavršavanju i sreći.

Istini za volju, takvo shvatanje istorije i kretanja društva stalno su pratila mnog osporavanja, koja su takođe odlika građanskog društva i misli, ali nikada nis bila bitna, osim, možda, u poslednje vreme. Jer dovoljno je ukazati na to da je, jedne strane, navedenim poimanjem kretanja građanska misao dobila svoju *opšt teorijsku orijentaciju*, mogućnost da se ljudska istorija osmisli i na taj način zasnuj društvene nauke. S druge strane, to je bila revolucionarna novina koja je izuzetn uticala i na *marksizam*. Možda je za učenje klasikâ, u sklopu celog niza uticaja najznačajnije bilo traganje za zakonima i pravcima kretanja, razvijeno u građan skoj misli, te misao o društvenom napretku, bez koje, uostalom, anticipacija komu nističkog društva nije bila moguća. Naravno, u okviru marksizma ideja društvenog napretka je doživela svoje materijalističko objašnjenje, što je potpuno različito od shvatanja građanske misli.

Dok je u marksizmu preuzeto shvatanje društvenog napretka doživelo svoje dublje objašnjenje i postalo njegov bitan i stalan deo, u okviru građanske misl se mogu uočiti dva razdoblja u kojima je različit odnos prema progresu.

U prvom razdoblju, koje traje gotovo do današnjih dana, dominira prihvaće- nost društvenog napretka kao pravca razvoja društva, tako da to shvatanje postaje osnovna tačka razumevanja čitave civilizacije. Tada se i konstituiše »teorija« društvenog napretka, najpre u filozofiji istorije, a zatim i u ostaloj nauci.

Drugo razdoblje se karakteriše reinterpretacijom kretanja društva i, naročito, preispitivanjem društvenog napretka. U toj fazi, vezanoj za drugu četvrtinu našeg veka, značajnija su mišljenja o ambivalentnosti progresa. U okviru građanske misli postoje mnoga osporavanja, tako da se može govoriti o ozbiljnoj krizi »teori- je« društvenog napretka.

Postoje mnogobrojni odgovori na pitanje otkuda takav radikalan zaokret, koji danas znači odbacivanje progresa, za razliku od nekadašnje opšte prihvaćeno- sti, a oni se mogu sažeti u dve najopštije grupe. U okviru prve grupe odgovori su vezani za odnos građanska misao — marksizam. U tom sklopu ističe se da, kao što je nekada marksizam izvršio reinterpretaciju progresa preuzetog iz građanske misli, tako sada ova misao primenjuje isti postupak na vlastitu tvorevinu, suprot- stavljajući se marksizmu. Napredak se odbacuje zato što njegovo dalje prihvatanje znači uvažavanje životne snage marksizma, a to je opet neprihvatljivo za građansku nauku.[1]

Ovo objašnjenje nam izgleda prilično komotno, jer zaobilazi pitanje uzroka reinterpretacije, te i stvarnog odgovora. Naime, iz njega je dosta teško saznati na osnovu čega se odbacuje misao o progresu.

Zato nam se čine plodonosnijim oni odgovori koji ambivalentan odnos prema društvenom napretku nastoje da protumače iz odnosa misli i prakse građanskog društva. Društvena misao je sastavni deo ukupnog života, a ne samo njegov izraz; ona ga i usmerava i podstiče, te nužno mora uzeti u obzir razvoj misli i praksu društva.

Takvo tumačenje, za razliku od prvog, nudi još jednu širu saznajnu mogućnost. Naime, analiza vođena idejom odnosa misli i prakse kadra je da pokaže ne samo kako promene u ukupnom životu uslovljavaju nastojanje, razvoj, redukovanje i odbacivanje misaonog sadržaja teorije društvenog napretka, već može da ukaže i

[1] I. Plumb, *Crisis in the Humanities*, London, 1964.

na prirodu njenog nastanka i okosnicu, osnovni fond ideja. Jer, da bi se razumelo zašto se osporava progres ljudskog društva, mora se objasniti šta se osporava. I dalje, osporavanja se uvek vrše na nekim bitnim tačkama konstituisanja teorije društvenog progresa, koje ima svoju logiku i činjenički materijal. Time saznanje biva dublje, pošto je u stanju da pokaže u kom smislu promene u praksi građanskog društva uslovljavaju pojedine ideje ili ih, pak, nužno čine suvišnim.

Razumevanje, dakle, uzrokâ osporavanja podrazumeva objašnjenje društvenih okvira nastajanja navedene teorije i snagu njenih osnovnih ideja, menjanje tih okvira i stavljanje »pod sumnju« idejnog jezgra i njenog odbacivanja. Ovo se, opet, ne može izvršiti bez postupnog izlaganja nastanka i razvoja (egzegeze) teorije društvenog napretka.

Stvaranje teorije društvenog napretka — ljudski um kao osnova razvoja društva

Začeci teorije društvenog napretka nalaze se u humanizmu i renesansi kao velikoj obnovi antičke misli u kojoj je preovladao činjenički uvid u stvarne društvene tokove. Novovekovna obnova nije, međutim, značila doslovno vraćanje na antičku misao, već je, po ugledu na nju, u središte kosmosa i društva postavila čoveka.

Ali u novim društvenim uslovima ovakva središna tačka mišljenja imala je i drukčije posledice. Naime, osobenosti čoveka koji se oslobađao religije i prethodnih društvenih stega, a u prvom redu njegov razum postaje onaj činilac koji ga odvaja i od prirode, čiji je bitan, ali ne istovetan deo, i od božanskog zagrljaja. Čovek-stvaralac koji niče iz pepela srednjeg veka razumom saznaje, s jedne strane, svoju prirodu i suštinu društva, a, s druge strane, stiče znanja koja su neophodna da podstiče kretanje društva. Po opštem uverenju toga doba ni jedna ljudska osobina nije tako malo ograničena kao razum. I kada je to tako, onda razum stalno napreduje, a pošto ljudi razumom saznaju društvo, u stanju su da ga razumom i urede. Napredak razuma je i napredak društva.

To je bila prva posledica činjenice da je čovek sa nizom svojih osobina pretpostavljen kao stvaralac društvenih događaja. Druga je posledica bila izvedena iz prve, jer ako je razum suština (bit) čoveka, onda je on, tim pre, odlika svih ljudi, celog čovečanstva. Neophodno je razumom saznati zakone razvoja društva, u kojem on (razum) igra odlučujuću ulogu. Ti zakoni su, dakle, univerzalni, opšteljudski.

Takvo shvatanje se prvo javilo u okviru filozofije prirode kojom su se bavili mnogi značajni mislioci, kao što su G. Galilej, N. Kopernik, L. da Vinči, Tiho De Braha itd., a kasnije je ono našlo mesta i u filozofiji istorije. Možda na raskršću ove dve filozofije stoji čovek koji je i izvršio veliki misaoni napor da iz tumačenja prirode preuzme ono što je vredno i za objašnjenje ljudskog društva (Đ. Bruno). On je, pre svih, ukazao na to da je društvena istorija neprestana borba između znanja (razuma) i neznanja (vere), između *svetlosti i tame*, i na to da napredak društva znači sve više svetlosnih snopova znanja koje ujedinjuje čovečanstvo i odvaja ga od religije i boga.

Jednom uronulo u socijalno učenje, shvatanje o ljudskom razumu kao progresu društva razvija se u dva pravca, dobijajući svoja jasna obličja. Jedan pravac predstavlja napor da se ljudski razum poveže sa svim društvenim pojavama tako što je on njihova unutrašnja supstanca. U praktičnom vidu razum dobija svoj izraz

u *volji*, ciljnom delanju koje proizvodi zamišljene posledice. To se, u najranijim zamecima shvatanja napretka, može uočiti kod N. Makijavelija i Ž. Bodena ko razobličuju božansko poreklo vlasti i utemeljuju poredak na volji; Š. Monteskije kod koga su zakoni izraz racionalnog htenja i po čijim se ostvarenjima meri progres; ranim utopistima — T. Kampaneli i T. Moru poklonicima onog društva jednakosti do koga se stiže doslednošću i požrtvovanjem u sledu humanih ciljeva Ž. Malijea za koga »prirodna svetlost volje« vodi ka komunizmu.[2]

Drugi pravac je možda značajniji, jer je to pokušaj da se na osnovu razuma kao kriterija razlikovanja izvrši periodizacija istorije, da »duh vremena« bude međa epoha. Rezultat toga pokušaja bila je ideja o cikličnom objašnjenju kretanja društva u čijem skupu je bio skriven progres zasnovan na sticanju umnosti. Izgleda nužno što se shvatanje progresa javilo u ovom vidu, jer je ciklus trebalo da označi momenat diskontinuiteta, prekida sa bezumljem istorije, ali i oprez, pošto je postojala mogućnost njegove plime isto onako kao i feudalnog protivudara. Od preteča hodnika L. Le Rosa do Đ. B. Vikoa razvija se shvatanje cikličnog kretanja, ali je ovaj potonji svakako njen najblistaviji predstavnik, jer je dovršio ono veliko razdvajanje, koje je započeto u humanizmu i renesansi, razdvajanje božanske i ljudske intervencije u društveno kretanje. Po Vikou, ljudska istorija je jedinstven proces, celina delova koju povezuje *svest* ljudi. Zbog toga jedino ljudsko saznanje i može protumačiti istoriju, dok božanskom umu ostaje »uvid« u prirodu. Istorija se razvija tako što se smenjuju pojedini tipovi svesti koji imaju svoje aktere i pri čemu je svaki potonji tip viši i napredniji od prethodnog.[3]

Čovečanstvo prolazi kroz tri stupnja. Prvi je *epoha bogova* u kojoj je vladajuća religijska svest utemeljena na osetima i nagonima (od kojih je najvažniji strah) i čiji je nosilac teokratija. Ovu epohu smenjuje *herojska*, i to tada kada poetsko-mitska svest potiskuje religijsku i kada aristokratija određuje glavne tokove društva. Na kraju, razvoj dostiže svoju najvišu tačku u *doba ljudi* kada pozitivno znanje postaje ideal najširih slojeva koji se oslobađaju tiranije i vlastodržaca i nastoje da kroz republiku ostvare ljudske ideale.

Ta tačka, po Vikoovom mišljenju, donosi novu mogućnost — da se u okviru demokratije pojavi anarhija koja dovodi do tiranije i varvarstva, čime se društvo vraća na početak, i dalje se razvija po istom ciklusu. No, svaki ciklus se odvija na višem nivou, jer postoji stvorena osnova svesti, tako se kretanje po uzlaznoj liniji, odnosno napredak odvija po »krivo postavljenoj spirali«, i, u konačnom zbiru, označava stalno proširivanje *ljudskog znanja*.

Đ. B. Viko nije značajan samo po tome što je najreljefnije izneo ideju progresivnog kretanja ljudskog društva i postavio temelje utvrđivanju naučnih zakona, već i zato što je najjasnije ukazao na to da napredak zavisi od znanja, koje je shvatao kao naučno znanje. Time je utro put onima koji u nauci vide otelotvorenje razuma, a u njenom progresu — i zakonito usavršavanje društva. Po širini ovakve koncepcije neosporno se izdvaja F. M. A. Volter koji je smatrao da glavnu sadržinu istorijskog progresa čini borba znanja i gluposti (besmislica), te da traganje za »otiscima« znanja u stvarnosti koji je čine promenljivom jeste i prevashodni zadatak čovečanstva.

---

[2] Vidi J. B. Bury, *The Idea of Progres. An Inquiry into Its Origin and Growth*, London, 1924.

[3] Giambattista Vico, *Principi di scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni*, 1726.

Na horizontu društvene misli iza Voltera pomaljali su se istomišljenici, koji baš zbog takvog shvatanja možda i najviše zaslužuju ime prosvetitelja — Helvecijus, Holbah, Didro i drugi. Oni su sledili učitelja utoliko što, kao i Volter, nisu potpuno poistovetili ljudski razum sa naučnim, već su tu uključivali i umetnost, tehniku, jednom rečju — čitavu kulturu. Društvenom progresu oni su utisnuli kulturni pečat time što su ljudski razum posmatrali kao celokupno materijalno i duhovno stvaralaštvo. U svakom društvu su postizanje napretka ocenjivali sa stanovišta da li on razvija kulturu ili ne, čime su bili i prethodnica kasnijoj ideji etičke suštine progresa.

No ipak, i pored znatno šireg shvatanja progresa, nauka i njeno znanje je najbitnija pokretačka snaga društva i najvažniji oblik ljudske racionalnosti. Njihovo shvatanje je u tolikoj meri značajno da će, zahvaljujući njemu, i Ž. A. Kondorse jasno ukazati na nauku kao na jezgro i uzrok naprednog čovečanstva. On je pošao od osvojenih tekovina, jer je za aksiom izlaganja istorije uzeo stalni progres kojem doprinosi trijumf nauke. No, nauka kod Kondorsea nema samo prost zadatak da ljudima olakša razumevanje napretka, već, naprotiv, da se na naučnim osnovama ubrza i usmeri kretanje čovečanstva.[4]

I još jedan korak je predstojao da nauka u potpunosti bude pokretač napretka, a to je da se u skladu sa naučnim razvojem izvrši periodizacija ljudskog društva. Taj korak je učinio Ž. R. Tirgo, čime je teorija socijalnog napretka bila konceptualno zasnovana. Na osnovu naučnog saznanja moguće je prepoznati ljudski napredak, a i istoriju, jer čovečanstvo, po Tirgoovom mišljenju, prolazi kroz tri stupnja: religijski, filozofski i naučni. Poslednji stupanj je pravi napredak ljudi pošto se razbacana zrnca istine ranijih faza sada sabiraju, zaokružuju i doprinose jasnom određivanju pravaca kretanja u budućnosti. Sa puno strasti i žara on je preporučivao osnivanje nove nauke o planiranju razvoja društva, neke vrste današnje futurologije.

Tirgo je mnogostruko značajan za teoriju društvenog napretka; njegove ideje će kasnije ponoviti Sen-Simon i Kont koji će, baš zbog tih ideja (kao da je on njihov tvorac), postati poznat, naročito zbog toga što je ideju društvenog kretanja oslobodio cikličnog smera. Od njega pa nadalje kretanje se ne odvija kružno, već potpuno uzlaznom linijom. Naučni napredak nema uspone i padove koji se smenjuju, već bezgranično razvijanje, a pošto je on emanacija razuma kao suštine kretanja čovečanstva, onda je i to kretanje bezmerno usavršavanje.[5]

Zasnivanje teorije društvenog napretka ovim je bilo završeno, jer od ljudskog razuma shvatanje je razvijeno ka volji i znanju, odnosno naučnom razumu u čijem kretanju je tražena zakonitost razvoja ljudskog društva, a i indentitet vremena. Građansko društvo koje je nastajalo razumom je sebe odvajalo od ranijih epoha, ali je vrlo brzo istaklo ideje naučnog razvitka, ne samo zbog religijske idolatrije, već i zbog vlastitog bića. Nov način proizvodnje, sposoban da inovira, da primenjuje naučna otkrića, »kucao je na vrata«, te je i naučni razum bio srednja karika u lancu razvoja teorije naučnog napretka.

---

[4] Vidi R. G. Collingwood, *The Idea of History*, New York, 1956.

[5] Vidi L. Weber, *Le rythme du progres*, Paris, 1914.

Naučni napredak i njegov otisak — društveni napredak

Prva dva stoleća nastanka i razvoja građanskog društva obeležavaju kako njegovu borbu, nestabilnost i nesigurnost, tako i evoluciju oblikâ razuma, a XVII i XIX vek, koji znače njegovo učvršćenje, donose potpunu preokupaciju naučnim napretkom celokupne socijalne misli. Društveni napredak postaje kopija naučnog u tolikoj meri da nema ozbiljnijeg mislioca koji ga ne ističe kao bitan u svom shvatanju društva. Tirgoovo utemeljenje periodizacije društva doživelo je svoju dublju i dalju razradu. Ono se razvija u tri pravca — tehnološkom, utopijskom i filozofskom.

Najznačajniji predstavnici *tehnološke periodizacije istorije* su A. Ferguson i L. Morgan. Nastavljajući misao da progresivni razvoj nauke daje smisao istoriji A. Ferguson je u *Eseju o građanskom društvu*[6] izvršio objektivizaciju, pa i tehnizaciju nauke. Prema načinu rada, oruđima i znanjima on je podelio razvoj ljudskog društva na divljaštvo, varvarstvo i civilizaciju, čime je ne samo prvi put u socijalnu misao uveo pojam civilizacije već je utro put Morganovoj materijalističkoj koncepciji istorije čovečanstva. A Morgan je, preuzevši ideje A. Fergusona, jasno ukazao na to da je u divljaštvu stepen tehnologije i naučnih znanja nizak — glavna su oruđa lova (luk i strela), a poznaje se samo topljenje nekih metala i njihova upotreba. Varvarstvo sa zemljoradnjom donosi savršenija oruđa prerade prirode, a i korišćenje otkrića koja zamenjuju čovekovu snagu, dok je civilizacija obeležena industrijom i naukom koja se primenjuje u proizvodnji, što čoveka stavlja u nov odnos prema društvu.

Socijalni utopisti, od Sen-Simona, preko Ž. Furijea, do P. Ž. Prudona, još izrazitije su istakli naučni napredak kao društveni napredak.[7]

Osobenost ovom pravcu je dao Sen-Simon, koji je čak smatrao da su ljudi oruđa koja deluju po zakonima naučnog razuma. Oličenje nauke je industrija kojom se meri istorijski progres, i kojom se može predvideti budući razvoj društva. Zato je on, uostalom, i slikao svetlim tonovima svoju utopiju — sistem u kome industrijalci (proizvođači) imaju glavnu reč. U shvatanju naučne osnove društvenog napretka on ide toliko daleko da smatra da za progres Francuske ne bi bio strašan gubitak svih državnika i političara, ali prava katastrofa bi se desila ako bi nestalo nekoliko desetina naučnika.

Tumačenje naučnog kao potke društvenog progresa dobilo je i objašnjenje »organskog kretanja duha«. Kod Fihtea to je sadržano u četiri stadija razvitka društva, odnosno naučnog duha, a kod najvećeg filozofa toga vremena, G. V. F. Hegela, u tumačenju trostupnog razvitka ideje. Osnovni sadržaj progresa Hegel je video u svetskom procesu samorazvitka apsolutnog uma čiji je rezultat filozofsko saznanje, neophodni pokretač ljudske istorije. Pod filozofskim saznanjem on je podrazumevao naučno-logičko i provereno znanje.

Sintezu najvažnijih momenata navedenih pravaca možemo uočiti kod O. Konta i H. Spensera[8], čija shvatanja nisu samo dalje razvijanje periodizacije istorije prema

---

[6] Vidi A. Ferguson, *An Essay on the Mistory of Civil Society*, 1767. i L. H. Morgan. *Ancient Society*, 1877.

[7] Vidi E. L. Tivenson, *Millenium and Utopia. A Stady in the Backround of Idea of Progress*, University of California Press, 1949.

[8] A. Comte, *Cours de philosophie positive*, 1830—1842 i H. Spencer, *The Study of Sociology*, 1873.

nauci, već i na njenoj osnovi izgradnja čitavog društva — sistema. U *Kursu pozitivne filozofije* O. Kont je, izlažući socijalnu statiku i dinamiku kao delove društva, utvrdio da je zadatak socijalne dinamike da otkriva zakone razvoja društva. Razvoj je određen ljudskim razumom koji se razvija kretanjem od nenaučnog saznanja ka naučnom. U prirodi ljudskog razuma je takođe to da se on koristi različitim metodama analize znanja, te da prepoznaje stepen razvoja racionalnog znanja.

Društvo prolazi kroz tri stupnja saznanja: *teološki*, na kome je dominantan religijski pogled na svet, usmerenost na apsolutne istine i natprirodna bića; *metafizički* — kada je misao okrenuta ka apstraktnim silama kao suštastvima sveta i *pozitivni* stupanj, na kojem ljudski razum ne traži konačne uzroke stvarnosti, već na osnovu prikupljenih činjenica objašnjava stvarne uzroke pojava. Pozitivni stupanj društva je konačan, i njemu odgovara industrijska struktura društva, kao što je prvom u periodizaciji saobrazna arhaično-plemenska, a drugom — feudalna. Istovremeno, O. Kont smatra da je naučni stupanj društva i najviše stanje napretka.

O. Kont je samo dovršio ono što će postati bitna karakteristika građanske misli — a to je shvatanje o nauci kao pozitivnom znanju koje odvaja vremena, čini ih prepoznatljivim i obeležava društveni napredak. Ali O. Kont je zaokružio još jedan snop ideja koji je značajan za teoriju društvenog progresa i za razumevanje njene krize. Naime, on je naučni napredak povezao sa etičkim napretkom, tvrdeći da je krajnji razvoj naučnog napretka u razvijanju moralnosti čovečanstva.

Štaviše, kasnije će O. Kont ovim trima stupnjevima razvoja dodati i četvrti — moralni stupanj, koji znači osvajanje idealnog i mistično ga obeležiti kao stvaranje velikog božanstva čovečanstva. Nauka je na taj način povezana sa etikom, i jasno je ukazano da je njen cilj izgrađivanje sveopšte ljudske zajednice sreće. Sociologiji, koju je smatrao krunom nauka, dodelio je reformatorski zadatak: da ispomaže u stvaranju takvog društva.

Teorija društvenog napretka tako doživljava svoje konačno uobličenje, jer se povezuju njena središna i krajnja tačka.

Društveni napredak kao povezani naučni i opšteljudski napredak

Isticanje naučnog razuma kao osnove progresa imalo je svoje dublje objašnjenje i svrhu — ono se vezivalo za ostvarivanje najširih ljudskih vrednosti. Naime, nauka i njen progres trebalo je da dovedu do približavanja opštečovečanskim idealima, što je, po uverenju mnogih mislilaca, trebalo da označi i društveni napredak. I to je primetno kod pomenutih značajnih teoretičara napretka. Najpre kod utopista, što je i razumljivo, jer se svaka anticipacija, makar bila i fikcija, vezuje za neke osnovne ljudske ideale. U svojim predviđanjima Sen-Simon smatra da će društvo ukinuti nejednakost i eksploataciju, jer će »vladanje nad ljudima zameniti upravljanje nad stvarima«; to je, dakle, isti onaj uzor koji je preuzeo F. Engels i smatrao ga odlikom komunističkog društva.[9] I kod Š. Furijea nauka i njena primena doprinose jednakosti i blagostanju, kao i kod Sen-Simona i ostalih utopista. Međutim, po vrednosnom opredeljenju, od ostalih utopista odvaja se P. Ž. Prudon. Kao vatreni pristalica progresa, on nije samo isticao da nauka vodi napretku, već

[9] H. Saint-Simon, *L'organisateur*, 1820.

da ovaj mora da polazi od »slobode i pravde kolektivnog i individualnog čoveka«. Pravičnost kao orijentir napretka u najboljoj svetlosti označava Prudona rodonačelnikom socijalnog kao etičkog napretka.

I kod Hegela se uočava šira vrednosna dimenzija napretka, jer stalni samorazvoj duha označava za čovečanstvo stalno proširivanje slobode, odnosno ono se lukavstvom uma približava svojoj vladavini nad prirodom. H. Spenser smatra da naučno zasnovan napredak vodi ka bratstvu i integraciji čovečanstva, a V. Vunt — ka osećajima solidarnosti i ljubavi, L. Morgan — ka sreći itd.

Teorija društvenog progresa ovakvom orijentacijom postaje konačno uobličena, jer se povezuju u celinu: njeno polazište — ljudski razum, središte — naučna znanja i kraj — opšteljudske vrednosti. Misaono dovršenje, sa jasnom strukturom teorije, poklapa se sa stabilizacijom građanskog društva, ali baš po vrednosnom opredeljenju shvatanje napretka nije puko odslikavanje njegovog stanja. Njena opšta orijentacija je bila ta da se označi bolje i srećnije ljudsko društvo, bez obzira na to što je delimično isto društvo uzeto kao uzor, što je moglo biti učinjeno zato što ga još uvek ne potresaju razorni klasni udari. Ugrađujući humanističke ideale u svoje tumačenje napretka, teorija je nadahnuto istakla njegov duboko ljudski smisao, što je njen zvezdani domet, ali u isto vreme i onaj lako ranjivi deo koji je najpre doveden u pitanje.

Osporavanje vrednosnog sadržaja teorije društvenog napretka

Prva polovina XX veka donosi novost u gledanju na društveni napredak. Naime, tada se sve više javljaju kritička preispitivanja strukture teorije društvenog napretka. Možda je seme sumnje još mnogo ranije posejao Ž. Ž. Ruso kada je na pitanje Dižonske akademije: da li nauka doprinosi ljudskom prosperitetu — odgovorio negativno. Time on nije odricao značaj nauke za progres, jer je pripadao redu poklonikâ nauke i progresa, već je ukazao na to da postojeća nejednakost građanskog društva ne dozvoljava svestrani razvoj čoveka. Veza između Ž. Ž. Rusoa i kritičarâ napretka ne postoji, osim ako Ruso nije otvorio pitanje vrednosnog sadržaja ove teorije.

Pravu kritiku dotadašnjeg shvatanja napretka su začeli kulturalisti, sa G. Rikertom i V. Diltajem na čelu. [10] Za Rikerta pojmovi progresa i regresa su subjektivni, jer su i vrednosti upravo takve. Pošto je kriterij vrednosti neodređen, neodređen je i progres, dakle, on ne postoji kao sveopšte kretanje čovečanstva. U tom pogledu V. Diltaj je još određeniji. Ne samo da je napredak bez čvrstog utemeljenja, jer je vrednosno subjektivan, već je i celokupna istorija skup slučajnih događaja, i ne može se spoznati. U njoj ne postoje veze i opšte uzročnosti, i iz nje se ne može na »alhemijski način izvući čisto zlato apstrakcije«. Njihovo će stanovište dalje razvijati, na jednoj strani, G. Zimel, i, na drugoj — M. Veber. Oštrica kritike napretka bila je usmerena ka subjektivnom karakteru vrednosti, ka nemogućnosti njihove univerzalizacije, opšteljudskog ostvarenja, a preko nje navedeni mislioci su došli i do pobijanja opštih zakona kretanja. Ipak su vrednosti bile središna tačka osporavanja, i to će na najjasniji način mnogo kasnije izraziti Ž. Gurvič. Po nje-

[10] Vidi W. Dilthey, *Einleitung in die Geisteswissenschaften 1883*, u: W. R. Inge, *The Idea of Progres*, Oxford, 1920.

ovom mišljenju, pitanje pravca kretanja je pogrešno pitanje društvene nauke, koje jednostrano preuzeto iz filosofije istorije, preko Sen-Simona, Marksa, Konta, pensera, Hobhajza i drugih.

Vrednosno zasnivanje progresa je nenaučno, iako se kretanje u takvom okviruože dokazivati. Ko se zalaže za napredak, on misli pre svega na onaj pravac koji u se dopada i o kojem mašta. Drukčije stvar stoji kada je reč o činjeničnoj zasnonosti progresa. On ne postoji zbog toga što nikakvo iskustvo ne potvrđuje da ostoji ljudsko društvo uopšte, već postoje samo pojedina društva. Nema nikakvih pštih zakona kretanja niti univerzalnog progresa koji bi ostvarivao opšteljudske ednosti. Pojedina društva mogu napredovati, ali i nazadovati, što zavisi od tačke osmatranja.[11]

Znatno pre Ž. Gurviča ideju o nazadovanju ljudske istorije, baš zbog relativosti ciljeva i vrednosti, istakli su pristalice shvatanja o *elitama*. Osporavanje pšteprihvaćenih, ljudima zajedničkih stremljenja i ideala imalo je kao nužnu osledicu i relativizaciju pravaca kretanja, zatim, ukazivanjem ne samo na napreak već i na nazadak.[12]

G. Le Bon, jedan od najznamenitijih utemeljivača shvatanja elita, smatrao je da istorija »kružno kretanje« društva u kojem se smenjuje vladavina aristokratije mase, tako da slabljenje prvih dovodi do jačanja drugih, te će, u budućnosti, oni tiskivati pečat društvu i kulturi. To je pad i nazadak čovečanstva, jer gomila je varalački nesposobna i podložna raznim porocima.

Ideju društvenog regresa još jače je istakao V. Pareto, u čijem je sociološkom stemu kretanje istorije određeno kao »groblje aristokratije«. Naime, po njegovom išljenju aristokratija gubi reziduu za vladanjem, a nju stiču niže klase koje nemiovno nameću i niži stil života.

U tim shvatanjima sadržano je još jedno značajno zapažanje, koje stoji u vezi sa dricanjem opštih zakona napretka, a to je shvatanje da kretanje istorije ka vladaini masa znači i negaciju slobode, pravde, istine itd. Nasuprot njihovom ostvarianju mračna sutrašnjica donosi stalno obezvređivanje ljudskih ideala, tako da red čovečanstvom nije bilo niti stoji ma kakvo blagostanje i sreća.

Odricanjem vrednosnog sadržaja progresa, s jedne, i njegovim dovođenjem u itanje, s druge strane, te iznošenjem ideje regresa kretanja ljudskog društva, stvoeni su uslovi dá se ospori i etički i kulturni smisao napredovanja čovečanstva. J tom nastojanju je najznačajniji bio, svakako, F. Niče.[13] Opšti okvir njegovog azmatranja kretanja ljudskog društva je stav da je »svet« ogromna laboratorija kojoj nema jedinstvene logike i veze. Stoga i ne postoji napredak kao sveopšti blik kretanja. Ipak, postoji nešto što je zajedničko za čovečanstvo, a to je vladanje nstinkata i njihova dominacija — »volja za moć«, čiji je rezultat moralni pad ljudi.

Kasnije će ovo stanovište dalje razvijati O. Špengler, A. Tojnbi i Ortega y Gaset, oji će naročito naglasiti kulturni regres ljudi. O. Špengler je zasnovao tumačenje retanja u vidu »zatvorenih kultura« tako što se pojedina društva rađaju, razvijaju umiru. Jedna od takvih kultura je zapadna, koja će propasti baš zbog toga što je crpla svoje mogućnosti i ne obezbeđuje više ostvarenje ljudskih vrednosti.[14]

---

[11] G. Gourvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, Paris, 1957.

[12] Vidi H. Beckerer and H. Boskoff(ed), *Modern Sociological Theory*, New York, 1957.

[13] F. Niče, *Volja za moć*, »Prosveta«, Beograd, 1972.

[14] O. Spengler, *Propast Zapada*, »Kosmos«, Beograd, 1937.

A. Tojnbi će naglasiti još više relativnost kretanja mnogostrukošću kultura istaći shvatanje »lokalnih civilizacija«. Po njemu, one su zatvorene u sebe i prolaze kroz pet etapa: rađanje, rast, prelom, raspadanje i propast. Kasnije se ciklus ponavlja, ali nova civilizacija ne unosi ništa novo, te stoga kultura, u stvari, nazaduje.[15] Najdalje je u ovom pravcu otišao Ortega y Gaset, čije je shvatanje doprlo do tačke u kojoj kulturni regres čovečanstva označava istovremeno i nerazuman karakter čitave civilizacije, čime je on, u stvari, učinio važan prelaz ka onom redu mišljenja koje, polazeći od kritike vrednosnog sadržaja, osporava temelj napretka — ljudski razum.[16]

Zora našeg stoleća začela se, dakle, podozrenjem prema napretku i osporavanjem onoga što je bilo i krajnji domet u njegovom osmišljavanju, »napadom« na vrednosni sadržaj. Brojne su kritike vezivanja progresa za opšte ideale. Pre svega, to je isticanje subjektivnog karaktera vrednosti i na toj osnovi negiranje opštih i zajedničkih ideala čovečanstva.

Sledeći korak u skladu sa ovim je odricanje zajedničkih zakona razvoja, te njihovo svođenje na »lokalni značaj«. To je neminovno dovelo do tvrdnji da ljudsko društvo kao celina nema jedinstven kulturni progres, već da pojedina društva čak doživljavaju regres koji znači nazadak u ostvarivanju niza ideala i kulture kao skupa vrednosti.

Takva shvatanja imala su svoje realno utemeljenje, jer je ovo period kada su postojanje i perspektive razvoja »večnog građanskog Rima« dovedeni u pitanje. Na površinu građanskog društva izašle su kao pluta oštre suprotnosti klasa, a sa klasne borbe je bio skinut veo tajni. Štaviše, ta borba nije obeležavala samo poremećaje navedenog društva već je otvarala nove mogućnosti kretanja — stvaranje socijalizma. Pri tom se nije radilo o lokalnim ekscesima istorije, već o revoluciji svetskih razmera. Zato su sasvim razumljive ideje o subjektivnoj osnovi vrednosti, neuniverzalnom karakteru kretanja, te regresu kao obezvređivanju kulture i vladavini gomile. Velikim delom se to odnosilo na socijalizam čijem je nastajanju imalo da se pripišu i te oznake. No, značajno je i to da se misao zaplela i u dramu građanskog društva, u čijem je razvoju videla negaciju napretka. Osporavanje napretka kao ostvarivanje vrednosti otvorilo je krizu koja je bila mnogo dublja i dalekosežnija, a to je osporavanje da naučni napredak i nauka uopšte doprinose ostvarenju ljudskih vrednosti i ideala.

Osporavanje naučnog napretka kao osnove progresa društva

Od druge polovine XX veka do danas osnovna preokupacija misli o kretanju društva je uloga nauke u tom kretanju, s jedne, i ukazivanje na to da naučni napredak ne znači prosperitet ljudi, s druge strane. Štaviše, u najuobličenijoj koncepciji o kretanju društva, kao takozvanog industrijskog društva, središna je teza da nauka i njen razvoj ugrožavaju osnovne ljudske vrednosti.

Industrijsko društvo, kako se ističe, jeste ono društvo koje je nastalo na sve većem razvoju nauke i njenoj upotrebi u društvenom životu. Primena oličena u

---

[15] A. Tounbee, *A Study of History, Abridgement*, New York, 1947.

[16] I. Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses*, New York, 1932.

tehnici, tehnologiji, počev od materijalne do duhovne proizvodnje, potčinila je svaku oblast stvaranja tehničkim zakonima i pomoću njih integrisala i postavila u tesnu međuzavisnost različite, donedavno odvojene vidove života. Ta dva momenta uslovila su nastajanje industrijskog društva koje ima mnogo oznaka, ali se sve one slivaju u jednu jedinstvenu — da je čovek potčinjen takvom društvu. Na to možda najupečatljivije ukazuje Ž. Elil za koga je primena naučnih otkrića u proizvodnji dovela do toga da je tehnološki razvoj postao nezavisan od širih društvenih zakona. Autonomnost tehnike uokviruje čoveka tako da se on pretvara u »tehničko biće«, koje ne može da probije tehnološki krug, te dolazi do saznanja da je čovek svrha tehnike, a ne obrnuto.[17]

Nauka i njena tehnološka primena dovele su čoveka do takvog položaja u društvu time što su u njegovom srcu — industriji — bitno oblikovale podelu rada. Ona je, s jedne strane, razmrvila rad, učinila ga monotonim, ali je, s druge strane, proizvođača vezala za mašinu i učinila ga potpuno zavisnim od nje.[18]

U proizvodnji je stvorena nova organizacija rada koja odgovara sistemu čovek-mašina i koja, da bi se što više proizvodilo, drži čoveka u pokornosti. Izrasta hijerarhijska struktura koja u industrijskom društvu, po mišljenju H. Lasvela, odgovara položaju feudalnog društva.[19]

Mašinizacija i nova organizacija rada dovode do stvaranja giganata proizvodnje koji utiču na sve životne tokove. U sklopu tih giganata čovek mora da bude »čovek organizacije«, podložan njenim pravilima i njima bezgranično veran. Birokratska suština društva se od proizvodnje širi u sve oblasti društva, kako to indikativno ukazuje P. Blay.[20]

Time se vrši integracija društva, ali tako što tehnički imperativi nalažu manipulaciju čovekom, da bi se on njima podredio. Kako ističe A. Etcioni, na mikro-nivou industrijsko društvo manipuliše čovekom putem socijalizacije, a na makro-nivou putem masovne komunikacije.[21]

Na taj način, po D. Martindalu, u čoveku počinje da zamire individua, a da živi mašina i organizacija[22], odnosno život u radu poprima karakter pseudorealnosti, te se čovek povlači u vanradni milje.[23]

No, tu čoveka čeka druga manipulacija, jer industrijsko društvo masovne proizvodnje i društvo masovne potrošnje nastoji da, kako ističe A. Tanenbaum, upravlja njegovom psihologijom i njegovim potrebama.[24] Društvo to čini tako što stvara veštačke potrebe i što putem masovne kulture usađuje čoveku ciljeve. Ono, kako naglašava I. Bodamer, skriveno, pomoću ekonomsko-kulturnih stimula, vezuje čoveka za sebe, ali i neposredno, putem sile.[25] Čovek tako postaje »mrav« ogromne

---

[17] I. Ellul, *The Technological Society*, New York, 1965.

[18] G. Friedman, *Razmrvljeni rad*, »Rad«, Beograd, 1956. i *La crise du Progres*, Paris, 1946.

[19] H. Lasswell, *Psychopatology and Politics*, New York, 1960.

[20] P. Blay, *Bureaucracy in Modern Society*, New York, 1966.

[21] A. Etzioni, *The Active Society, A Theory of Social and Political Proceses*, New York, 1968.

[22] D. Martindale, *American Society*, New York, 1960.

[23] P. Berger(ed), *The Human Shape of Work*, New York, 1964.

[24] A. Tannenbaum, *Social Psychology of the Work organization*, Michigan, 1967.

[25] Vidi *Toward the Jear 2018*, New York, 1968.

mašinerije industrijskog društva, uhvaćen i zarobljen u njegove mnogostruke kandže.[26]

U tom zarobljavanju čoveka nauka i tehnika su angažovane na posredan način. Mnogi autori ističu i njihovu direktnu upotrebu »protiv čoveka«. Prirodne nauke ne služe samo ljudskom napretku, već manipulacijom u biološku suštinu života ugrožavaju čoveka kao vrstu. Danas je moguće da se ugrađuju poželjni geni i isključuju oni koji stvaraju bundžije i protivnike industrijskog društva. Nauka i tehnika su, po mišljenju V. Hojvensija, kadre da pomoću trakvalizatora iz jednog centra upravljaju psihom čoveka, koja je, uostalom, podložna i medikamentnim sredstvima koja razdražuju, ali i umiruju svest.[27]

S druge strane, nauka je stvorila sredstvo koje čovekov razvoj, po mišljenju F. Polaka, čini beznadežnim — atomsku bombu.[28] Kako zaključuje R. Aron, to će dovesti ne do napretka ljudskog društva, već do njegovog uništenja putem termonuklearnog rata.[29]

Uopšte uzev, industrijsko društvo vodi ka osnovnom sukobu između kulturnih ciljeva i institucionalnih sredstava i, kako kažu R. Merton i R. Nisbet ono ciljeve pretvara u sredstva, a sredstva u ciljeve.[30] Navedeni sukob vodi ka otuđenju čoveka, jer, mišljenju R. Blaunera, čovek je odvojen od rada, političkog života, kulture, drugih ljudi i sebe[31], odnosno, kako ukazuje F. Parkin, njime hara pustoš i izolacija.[32]

Ideja otuđenja u industrijskom društvu, koja danas dominira socijalnom mišlju, izuzetno je značajna za teoriju društvenog napretka, jer ona označava ne samo to da ljudsko društvo ne napreduje, već je reč o ozbiljnom nazatku čoveka. Najveće ljudske vrednosti i ideali se ne ostvaruju u industrijskom društvu, kako ističe V. Ferkins, već, naprotiv, da razvoj nauke i tehnike ne znači i bolji život ljudi.[33]

Shvatanja o industrijskom društvu snažno su istakla da napredak nauke i tehnike postoji, ali da on sam po sebi ne znači i progres društva, već, naprotiv, da vodi ka njegovom regresu. Ostvarenje sreće, jednakosti i pravde se, čak, po nekim mišljenjima, može postići jedino ako se zaustavi progres glavnog krivca — nauke i tehnike.

Tako, recimo, kako ukazuju i J. Forester i D. Medous, naučno-tehnički progres je doveo do iscrpljivanja sirovinskih resursa, ekološke krize, što u uslovima nekontrolisanog rasta stanovništva preti katastrofom, te je jedini način opstanka takozvani nulti rast privrede, što u krajnjoj liniji znači »razvod« od naučnog i tehničkog napretka.[34] Još je jasniji u tom pogledu E. Kung, koji ističe da industrijs-

---

[26] E. Fromm, *The Revolution of Hope*, New York, 1968.

[27] *Toward the Jear 2018*, cit. izd.

[28] F. Polak, *Ellul's Technological Society, Too Much and Too Little*, u zborniku *Birokratija i tehnokratija*, knjiga I, »Sedma sila«, Beograd, 1966.

[29] R. Aron, *Les desillusion du Progres: Essai sur la dialectique de la Modernite*, Paris, 1969.

[30] R. Merton and R. Nisbet, *Contemporary Social Problems*, New York, 1961.

[31] R. Blauner, *Alienation and Freedom — The Factory Worker and His Industry*, Chicago, 1964.

[32] F. Parkin, *Middle class Radicalism*, New York, 1968.

[33] V. C. Ferkinss, *Technological Man the Myth and Reality*, New York, 1969.

[34] J. Forrester, *World Dynamics*, Cambridge Mass. 1971, D. Meddows et all, *The Limits to Growth*, New York, 1972, D. H. and D. L. Medows(ed), *Toward Global Equilibrium*, Collected Papers, Cambridge Mass, 1973.

ko društvo nije dovelo do prosperiteta čoveka. Da bi se to postiglo, treba preći na ekonomiju bez materijalnog rasta, u kojoj će osnovne vrednosti biti — sreća i zadovoljstvo radom, obrazovanje, zdravlje, kulturno usavršavanje i intimnost.[35]

No, ne vrši se samo u okviru koncepcije »industrijskog društva« osporavanje ljudskog progresa, kao stalnog harmoničnog usavršavanja čoveka na osnovama nauke i tehnike. Ma koliko paradoksalno zvučalo, osporavanje napretka na određen način je i karakteristika shvatanja o »postindustrijskom društvu«. Kao što je poznato, pristalice ovog stanovišta smatraju da razvoj nauke i tehnike pretvara industrijsko i postindustrijsko društvo, čije su tri bitne odlike sledeće:

Prvo, ono je zasnovano na zakonima razvoja nauke, čak se i periodizacija istorije ljudskog društva vrši prema razvoju nauke i tehnike. To je primetno kod V. Rostova, u čijoj koncepciji ljudsko društvo prolazi kroz period tradicionalnog društva, prelaznog društva, industrijskog društva, te društva zrelosti, da bi razvoj dostigao vrhunac u društvu masovnih potreba[36], ili u shvatanju Z. Bžežinskog po kome ljudsko društvo prevaljuje put od agrarnog, preko industrijskog, do tehnotronog društva.[37]

Drugo, postindustrijsko društvo karakteriše nauka i intelektualna tehnologija, a ne profit, odnosno, kako ističe najznačajniji predstavnik ovog pravca, D. Bel, ovo društvo prelazi sa ekonomije roba na ekonomiju usluga.[38]

Treće, naučno-tehnički rast vodiće ka zadovoljavanju niza potreba, odnosno, kako ističe Z. Bžežinski, nestaće bede klasnih i rasnih problema ili, po H. Kanu i A. Vineru, sadašnjih materijalnih ograničenosti ljudskog razvoja.[39]

Ali to neće dovesti do ostvarenja potpune slobode, pogotovu ne ljudske sreće i jednakosti, jer, kako ističe autor »tehnotronog društva«, ono se neće odreći manipulacije, niti će se svi podjednako duhovno razvijati. Postojaće elite i mase, upravljanje i izvršavanje, vlast i poredak itd. Napokon, i sam rodonačelnik postindustrijskog društva ukazuje na činjenicu da se još uvek malo zna kako je dosad društvo masovnih potreba uticalo na život pojedinca — da li ga je obogatilo ili osiromašilo.[40]

Osporavanje naučnog napretka kao osnove socijalnog napretka, a pre svega da on doprinosi ostvarivanju vrednosti i ljudskih ideala kojima valja da se rukovodi, poklapa se sa zrenjem građanskog društva i njegovim savremenim razvojem. Velika kriza tridesetih godina i drugi svetski rat su ostali ne samo kao epizode već i kao značajni ožiljci u njegovom tkivu. Određena iskustva u borbi sa privrednim haosom i svetskim metežom dovela su do regulacije privrednih i društvenih tokova i do pojačanog naučno-tehničkog rasta. Ali, empirijska evidencija pružala je svakome uvid u to da materijalni razvoj nije i ne mora da znači i duhovni razvoj čoveka. Postavljeni ideali u XIX veku nisu se ostvarili u XX veku, čak su i pogaženi kao elementarne vrednosti opšteljudska sloboda i jednakosti od strane fašiz-

---

[35] E. Küng, *Die Volkswirtschaftslehre auf dem Weg ins 21 Jahrhundert*, Tübingen, 1972.

[36] W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge Mass. 1960.

[37] Z. Brzezinsky, *Between two Ages, America's Role in the Technotronic Era*, New York, 1970.

[38] D. Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York, 1973.

[39] H. Kahn and A. I. Wiener, *The Jear 2000*. A. Framework for Speculation of the Next Thirty free Jears, New York, 1968.

[40] W. W. Rostow, *Politics and The Stages of Growth*, Cambridge Mass, 1971.

ma kao oblika najdublje krize građanskog društva. I, više od toga, pokazalo se da, iako je građansko društvo kadro da za izvestan period »pripitomi« i »uspava« eruptivne socijalne snage, ono nije u stanju da reši nesavladivu suprotnost kvantiteta i kvaliteta života koja postaje planetarna. Kao što se unutar takvog društva vrši polarizacija na sve uži krug onih koji imaju preko svakih ljudskih potreba i na one koji su u okviru potreba, ali ne utiču na njihovo formiranje i zadovoljavanje, tako se izvan ovog društva i ostalog sveta uspostavlja sličan odnos. Manje od trećine čovečanstva drži u svojim rukama preko 90% svetskog bogatstva.

Društvena misao je u svojoj utrobi sadržavala i razvoj i suprotnosti savremenog građanskog sveta i sveta uopšte, i one su ne samo bile evidentne već su nametale i određene zaključke. Kidanje veze između naučnog napretka i društvenog progresa kao realizacije određenih opšteljudskih vrednosti bilo je uslovljeno navedenom praksom, a shvatanje o otuđenju u industrijskom društvu je izvanredan primer za to. Na njemu se pokazuje da misao prati realne događaje utoliko ukoliko utvrđuje da postoji naučno-tehnički progres, ali stalno sužavanje polja jednakosti, pravičnosti, poštenja, bratstva itd.

Dakle, osporavanje veze između naučnog i društvenog napretka i ukazivanje na to da prvi postoji, a drugi ne, odnosno da nauka ne doprinosi ljudskom blagostanju — imalo je svoju realnu osnovu. Ali, postojala je i druga strana osporavanja, koja se nazirala u ovakvom osvetljavanju činjenica. Naime, njime je otkriveno da je suštinska tačka napada nauka i tehnika, jer su one proglašene glavnim krivcima društvenog regresa. I, više od toga, preko kritike nauke učinjen je najznačajniji pokušaj osporavanja ljudskog uma kao osnove društvenog progresa, naime, postavljeno je pitanje da li je naučni um oličenje ljudskog razuma, te da li je civilizacija uopšte umna? Time je otvorena kriza najdublje osnove teorije društvenog napretka od njenog konstituisanja — *kriza ljudskog razuma.*

Od osporavanja naučnog progresa kao društvenog progresa do negacije »razuma civilizacije«

U okviru navedenih shvatanja može se uočiti da je postavljeno pitanje da li je naučni razum izraz ljudskog uma, te da li njegov razvoj doprinosi umnosti ljudskog društva uopšte. Kako ukazuje Dž. Galbrajt, samo su ekscentrici do juče postavljali takvo pitanje, da bi ono danas postalo normalno.[41]

Odgovori na to pitanje su različiti, ali je sve više onih koji smatraju da je, kao što je to istakao Ortega y Gaset, nauka postala narkotik za čovečanstvo[42], odnosno da je ona, kako smatra E. Švarc, religija XX veka.[43] U stvari, nauci i, osobito, tehnici, kao njenoj primeni, odriče se racionalitet i smatra se da je razvoj zasnovan na nauci protivan razumu.

Po mišljenju K. Jaspersa, nauka opredmećena kroz tehniku stvara protivprirodni svet, jer manipuliše samom biološkom suštinom sveta i čoveka i stvara atomsku bombu, koja je sama po sebi bezumlje.[44] Postvarenja koja donosi nauka

---

[41] J. Galbraith, *Economics and Public Purpose*, Boston, 1973.

[42] I. Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses.*

[43] E. Schwartz Overkill, *The Decline of Technology in Modern Civilization*, Chicago, 1971.

[44] K. Jaspers, *Der Mensch als Aufgabe seiner selbst*, Univer. Stuttgart, 1964.

i tehnika nisu umnost, već, po mišljenju A. Kornhauzera, »pomračenje uma«, odsustvo svake razumne perspektive.

S jedne strane, samoj nauci se odriče umnost, jer je ona od Kopernika do Galileja »razgolitila« čovekov pogled na kosmos i demistifikovala veru u natprirodnost, ali je od Darvina do danas vulgarizovala saznanja o čoveku i pretvorila ga u puki objekt posmatranja.[45] Slično mišljenje, ali sa znatno strožim ocenama nauke, ima i L. Mamford, za koga je nauka glavni krivac za regres čovečanstva. Naime, ovaj autor smatra da je u centru novovekovne nauke, od Njutna i Keplera do danas, bila priroda prema kojoj je zasnovan utilitaran odnos. Iskorišćavanje prirode dovelo je do njenog uništenja i ekološke krize, poremećaja čovekove sredine. Istovremeno je čovek, kao i priroda, postao predmet utilitarnog odnosa, iskorišćavanja od strane »megamašine«, sveopšte vlasti tehnologije.[46]

S druge strane, još manje je umna primena nauke, to jest tehnika i tehnologija. Ona nije racionalna, već iracionalna, kako to ističe H. Markuze, pošto ukida alternative i vodi ka totalitarnoj vlasti, s fašističkim sindromom, ka nasilju[47], ili pak, kako ukazuje R. Vilder, ka anarhiji.[48]

Zbog svega toga nauka i tehnika dovode do nesposobnosti čoveka da se prilagodi promenama, kako ističe R. Nangeser[49], te se cela civilizacija, po mišljenju V. Vagara, razvija kao agresija mehanizovanog rata, genocida, atomskog košmara i postaje »džungla«.[50]

Nauka, dakle, ne podstiče niti predstavlja razumno kretanje civilizacije, već, naprotiv, vodi ka bezumlju, čime je osporen kamen temeljac teorije društvenog napretka i otvorena njena duboka i dramatična kriza kojoj, po svoj prilici, predstoji dalje širenje.

*

Stvaranje osnovnog jezgra i razvoj teorije društvenog progresa pokazuju da je ta teorija bila utemeljena u praksu građanskog društva. Takođe i osporavanja koja smo analizirali imala su svoje impulse na osnovu života. No, pokazuje se da je zanimljivo videti i *kakav je odnos prema praksi* imala teorija društvenog napretka i njena kritika. U oba slučaja možemo zapaziti prilično izražen idealistički i voluntaristički odnos. To važi za shvatanje progresa u čijoj podlozi leži uverenje o ljudskom razumu kao najvažnijem činiocu kretanja, ali i za kritiku jer je razum centralna tačka osporavanja. Zato izgleda relativno lako prebaciti na nauku i tehniku svu krivicu za stanje savremenog građanskog društva. Iza ovoga se pokazuje još dublji sloj objašnjenja, naime, to da, dok je praksa građanskog društva nudila mogućnosti razvoja, dotle ju je misao sledila i izražavala makar i na idealizovani način. No, kada život postaje zapleten, tada misao gubi svoju izvornu snagu i nije više kadra da osmisli istorijsko kretanje. Pokazuje se da je horizont teorije napretka omeđen prostorom građanskog društva i da prekoračenje tog horizonta znači izlazak iz prostora pomenutog društva. Misao građanskog društva očigledno ne napušta njegove egzistencijalne okvire, te radije napušta shvatanje o društvenom progresu, što onda dobija obličje »krize«, a to je, u stvari, kriza celokupne građanske civilizacije.

---

[45] G. S. Wallia(ed). *Toward Century 21*, New York, 1970.
[46] L. Mumford, *The Myth of the Machine*, New York, 1970.
[47] H. Marcuse, *Contrarevolution and Revolt*, Boston, 1972.
[48] R. Wielder, *Progress and Revolution*, New York, 1967.
[49] R. Nungesser, *Pour une Nouvelle Societe le Revolution gu'il fant faire*, Paris, 1970.
[50] W. Wagar, *The City of Man*, Boston, 1963.

Anton Jekauc

Uvođenje i organizacija tehničko-tehnološkog progresa

Snažan i brzi razvoj industrije u našoj zemlji, koji je ostvaren u cijelom poslijeratnom periodu, zahtijeva i visok stepen i stalno usavršavanje njene ukupne organizacije, kako samoupravne tako i poslovno-funkcionalne. Pri tome se na primjeru jugoslovenske industrije poslovno-funkcionalna komponenta organizacije sve više javlja kao najočitiji problem u ostvarivanju privrednog razvoja uz porast značaja tehničko-tehnološkog progresa.[1] Brojni su primjeri pokušaja nekritičkih implementacija, kada se zajedno sa inostranom tehnologijom pokušavaju implementirati i tuđa organizaciona rješenja, a kada je riječ o inostranim investicijama, onda je to gotovo pravilo. Jasno je da su svi ovi pokušaji kalemljenja na samoupravnom tkivu njemu neprimjerenih principa unaprijed osuđeni na neuspjeh.

U samoupravnim uslovima razvoja rezultati rada društva u cjelini u znatnoj mjeri zavise od pravilnog izbora organizacionih modela i pravilnog definisanja

---

[1] Pod tehničko-tehnološkim progresom se ovdje podrazumijevaju svi kvalitativni faktori koji nastaju kao rezultat znanja, a imaju svoj odraz na povećanje stope rasta industrije (osim rada i kapitala). Analiza tehničko-tehnološkog progresa sa ekonomskog aspekta sastoji se u razmatranju efekata obrazovanja, unapređenja organizacije, uticaja nauke, razvoja kanala distribucije, inovacija, transfera tehnologije, strukturnih promjena, očuvanja životne sredine, institucionalnih okvira itd.

međuodnosa pojedinih elemenata u ukupnoj strukturi organizacije. Samoupravno društvo, kao institucionalni okvir, pruža neslućene mogućnosti stvaralačkog pristupa organizaciji. Samoupravljanje predstavlja, u stvari, idealan institucionalni okvir za kibernetsko upravljanje, i dosadašnje teškoće u organizaciji cjelokupnog društvenog rada možemo smatrati početnim, jer kod nas samoupravna organizacija kao nauka se još nalazi u povoju, to jest u fazi definisanja principa. Tek u fazi stvaralačke razrade i primjene tih principa možemo očekivati da će nestati i potreba kopiranja inostranih modela organizacije.

Jasno je da visok stepen organizovanosti prati razvijenije industrijske sisteme, ali je isto tako poznato da društvo koje želi da se skladnije razvija mora davati prevagu takozvanim kvalitativnim faktorima, gdje organizaciona komponenta igra vrlo značajnu ulogu. Jednom temeljitijom analizom faktora proizvodnje u jugoslovenskoj industriji dolazimo i do spoznaje o tome da se organizaciona komponenta pojavljuje kao kočnica još bržeg generisanja tehničko-tehnološkog progresa. U organizacionoj komponenti tehničko-tehnološkog progresa kriju se vrlo velike razvojne mogućnosti. Organizaciona komponenta, naročito mikroekonomska sa svojim slabostima, dovodi u velikoj mjeri i do smanjenja ekonomske efikasnosti tehnike. U procesu stvaranja uslova za nesmetano širenje efekata tehničko-tehnološkog progresa naročito značajno mjesto u ukupnoj organizaciji društvenog rada pripada organizaciji naučnoistraživačkog rada i iznalaženju adekvatnije organizacije u ovom veoma značajnom segmentu.

Organizacija i tehničko-tehnološki progres

Savremeni intenzivan razvoj nauke, tehnike i tehnologije uslovljava i odgovarajuće izmjene u funkcionisanju kako organizacija udruženog rada tako i društva kao cjeline, jer svakom stepenu razvoja tehnike i tehnologije korespondira i odgovarajući nivo organizacije rada.[2] Organizovanje toga ne predstavlja jednokratan čin, već trajnu aktivnost. Razvoj tehnologije neminovno zahtijeva i jedan novi organizacioni kvalitet, to jest viši organizacioni nivo. Prelaz sa jedne tehnologije na drugu, savremeniju, uslovljava i krupne organizacione transformacije. Taj prelaz se nesumnjivo mora provoditi postepeno, uz neophodno preispitivanje cjelokupnog procesa proizvodnje, to jest tehnološkog procesa i procesa rada, uz preispitivanje sirovina, konstrukcije ili recepture proizvoda, standarda i normativa, organizacije i proširenja skladišnih prostora, politike nabave i organizacije prodaje itd.

Savremena tehnika i tehnologija i organizacioni procesi transformacije koje ona izaziva uslijed višeg stepena društvene i tehničke podjele rada zahtijevaju da se organizacija vrši po principima specijalizacije, diferencijacije, diverzifikacije, uz istovremenu sve tješnju koprodukciju, udruživanje u procesima sve intenzivnije integracije proizvodne, komercijalne, finansijske i organizacione funkcije. To znači da se OOUR koje su formirane na bazi neke proizvodne zaokruženosti prirodno moraju povezivati u više organizacione forme (radne i složene organi-

[2] Pod pojmom organizacije rada u organizacionoj teoriji se podrazumijevaju sistemi organizacije procesa rada, to jest načini međusobnog povezivanja i usklađivanja faktora radnog procesa u okviru datih jedinica društvene proizvodnje (vidi dr Manojlo Babić, *Osnovi organizacije*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1976, str. 219)

zacije), da bi mogle nesmetano proširivati materijalne osnove udruženog rada i ciljeve razvoja.

Jedna od karakteristika savremene proizvodnje jeste njena masovnost, koja ima svoje odraze na ekonomiju obima, a to uslovljava potrebu naučnog i tehničkog objektiviziranja proizvodnje i svih odluka vezanih za tržište i kanale distribucije roba. Nova tehnika i tehnologija zahtijevaju i veliku organizovanost i uopšte ekonomsku racionalnost odluka, uz puno uvažavanje prethodnih ograničenja (uklapanje u tehnološke pragove).[3] Dok je u današnje vrijeme savremenim metodama, po principu ključ u bravu, relativno jednostavno obezbijediti puštanje u pogon nekog kapaciteta, brojne teškoće proizlaze iz nedovoljne prostudiranosti tržišta i poznavanja njegovih karakteristika. Na toj osnovi i usljed nedovoljnog ulaganja u marketing aktivnosti, javljaju se i dupli, pa čak i suvišni kapaciteti koje određena kupovna moć tržišta ne može da apsorbuje. To zahtijeva korištenje savremenih metoda obrade tržišta i što je moguće viši stepen tehnološkog predviđanja, jer nisu rijetki slučajevi da se nabavlja i zastarjela tehnologija, ili tehnologija koja u datom trenutku ne predstavlja najbolje rješenje.

Moderna tehnika i tehnologija u principu ima zbog visine koštanja veoma nizak koeficijent elasticiteta preorijentacije i njihovo uvođenje vrlo često zahtijeva čak i naučnu verifikaciju, kako bi se izbjegle pogrešne odluke. Investicione pogreške imaju svoje teške ekonomske, a u nekim slučajevima to su i društvene posljedice, tako da se razni organizacioni potezi improvizacije, odnosno nedovoljno prostudirane poslovne odluke moraju svesti na najmanju moguću mjeru. Naročita pažnja se u poslovnom odlučivanju mora posvetiti transferu inostrane tehnologije, tako da se odluka o tome razmatra na više nivoa, kako bi se izbjegli mogući promašaji. Organizacione sheme pojedinih organizacija udruženog rada u našim uslovima predstavljaju poslovnu tajnu, i tu nisu moguća rješenja izvan njih, ali mora postojati interes udruženog rada za korištenje raznih konzulting firmi i naučnih instituta prilikom donošenja svih važnijih poslovnih odluka. Na korištenje snaga izvan organizacija udruženog rada navode i potreba izbora racionalnijih metoda prikupljanja informacija, sistemi interne cirkulacije informacija i njihove analize, metode donošenja poslovnih odluka i povratne sprege itd. Sve su to elementi koji omogućuju da u uslovima korištenja savremene tehnike i tehnologije specijalizirane organizacije za pružanje intelektualnih usluga obavljaju taj posao efikasnije.

Takođe je prilikom uvodenja novih tehnologija neophodno preispitati sistem rukovođenja koje se mora prilagoditi novim metodama rada, čime i kadrovska funkcija treba da odigra značajnu ulogu, jer se neki kadrovi naprosto ne mogu prilagoditi novim tehnološkim uslovima. U takvim uslovima u transformaciji kadrova i zanimanja neophodno je koristiti se svim tekovinama savremene nauke. Nova tehnologija obično zahtijeva i druge oblike informisanja (tu se kao redovito javlja korištenje kompjutera u procesima rada i odlučivanja), što automatski daje drugačiju ulogu radnom čovjeku i stavlja ga u drugačiji položaj. Takav način organizacije rada u visokoautomatizovanoj proizvodnji zahtijeva kadrove visokog stepena obučenosti, koji obično nadgledaju i kontrolišu i, po potrebi, intervenišu u procesu proizvodnje.

---

[3] Dr Živko Kostić, *Osnovi organizacije preduzeća*, »Savremena administracija«, Beograd, 1972.

Sadašnji trenutak na planu razvoja tehnike i tehnologije u svijetu nalaže svim subjektima koji žele da se uključe u međunarodnu podjelu rada prilično ujednačena pravila igre, to jest uklapanje u stroge zahtjeve koje postavlja tehničko-tehnološki progres. Svaki konzervativizam na tom planu znači ekonomsko zaostajanje, a možda i nestajanje, pa tako ispada da tehničko-tehnološkom progresu, kao razvojnom faktoru, u savremenim uslovima nema alternative.

Tehnologija proizvodnje uslovljava i stepen kompleksnosti i tehničku podjelu rada. Tehnologija omogućuje dalekosežno rastavljanje radnih operacija na najjednostavnije elemente. Složenost tehnologije određujući djeluje i na uspostavljanje odnosa koliko će radnika neposredno raditi u proizvodnji, koliko na održavanju i remontima, a koliko, opet, u zajedničkim službama radi obračuna.

Jasno je da podjela rada mora biti veća u uslovima složenijih tehnologija, i u takvim uslovima organizaciona struktura postaje komplikovanija, a broj rukovodnih i drugih organizacionih struktura veći. Međutim, isto tako je sigurno da složenost tehnologije u uslovima socijalizma ima u odnosu na kapitalizam svoja druga određenja. Organizacija i uvođenje tehničko-tehnološkog progresa je u prisnoj povezanosti sa strukturom društva u kojoj industrijske organizacije djeluju. U samoupravnom društvu u kome čovjek predstavlja osnovnu vrijednost struktura organizacije treba da omogući da rad postane što manje fizički i umno naporan, da se pretvori što više u samoregulirajući, ali ne samo to, već jednim dijelom i više upravljački i kreativniji.[4]

Brojni su primjeri propusta u nekritičkom prenošenju inostranih tehnologija u našu privrednu praksu, bez neophodnih adaptacija organizacije rada našim uslovima. Povezanost mašina u samoupravnim uslovima treba ostvariti takvom interpersonalnom podjelom rada u kojoj će se čovjek služiti sredstvima za rad samo u cilju ostvarivanja racionalnije proizvodnje i štednje svih resursa, a ne da proizvodne linije i principi organizacije određuju mjesto i ulogu čovjeka u procesu proizvodnje. Radniku u procesu savremene proizvodnje, pošto je organizacionim propisima i mjerama sve unaprijed utvrđeno i propisano, najčešće je oduzeta mogućnost stvaralačke primjene tehnologije, i upravo je zadatak samoupravne organizacijske nauke da omogući i razvoj kreativnih snaga i poboljšanje položaja zaposlenih u procesu proizvodnje.

Organizacija naučnoistraživačkog rada

Da bi razvoj industrije nesmetano tekao, neophodno je učiniti napor da se poboljša organizovanost u svim sektorima, granama i grupacijama, od osnovne organizacije udruženog rada do skladnog djelovanja industrije, pa i društva kao cjeline. Za razvoj i brže prodiranje tehničko-tehnološkog progresa od velikog je značaja povećanje efikasnosti u svim sektorima privrede, a i u vanprivrednim djelatnostima. Organizaciono posmatrano, tehničko-tehnološki progres se i pokreće i ubrzava koordiniranim društvenim akcijama svih segmenata društva, a ne samo aktivnostima unutar industrije. Dalje, tehničko-tehnološki progres se ostvaruje ne samo organizovanim naporima radnika iz oblasti neposredne proizvodnje nego čak i više naporima stručnjaka, naučnih radnika i konzulting i naučnoistra-

---

[4] Dr Jovo Brekić, *Organizacija rada u samoupravnim odnosima*, »Narodne novine«, Zagreb, 1970, str. 497.

živačkim institucijama u procesima inovacija, tako da ovi procesi u jednom organizovanom društvu dobijaju trajan i masovan karakter, što do sada, moram se složiti, nije bio slučaj, jer u našoj zemlji svega 20% inovacija plod je organizovanih istraživanja.[5] Ne može biti govora o tehničko-tehnološkom progresu bilo kojem društvu ako se ne stvore takvi uslovi u kojima će svi kreativni i radni potencijali maksimalno biti iskorišteni. Istraživačko-razvojne institucije, i pored brojnih slabosti koje su pobrojane, predstavljaju čvrstu osnovu da se unaprijed tehničko-tehnološki progres, ali u uslovima veće organizovanosti. Za malu zemlju je znatno bolje da svoje snage usmjeri na brze adaptacije inovacija iz velikih zemalja nego da sama organizuje takozvana fundamentalna istraživanja. Stvaralački napori adaptacije krupnijih pronalazaka zahtijevaju i razgranatu mrežu naučnih institucija i brižljiv izbor oblasti na koje će prvenstveno biti usmjeravan naučnoistraživački rad. Međutim, to nikako ne znači da se naučnoistraživački rad mora ograničavati samo na adaptacije, već je čak poželjno ići i na određena dublja istraživanja, ali selektivno, i samo u onim granama koje su vodeće i u kojima postoje realni izgledi da se postignu ekonomski efekti, pa makar i u kooperaciji sa razvijenim zemljama.[6]

Nauka i tehnologija su u današnje vrijeme nezadrživo prodrle u proizvodnju a to zahtijeva i određeno organizovanje i cjelokupnog društva da bi se svi ovi zahtjevi zadovoljili. To podrazumijeva postojanje niza organizacija koje pružaju komercijalne, finansijske i tehničke usluge. Ove aktivnosti u visokorazvijenim industrijalizovanim zemljama doživljuju nevjerovatnu ekspanziju, tako da pojedine konzulting firme i naučni instituti imaju više od 5.000 zaposlenih najrazličitijih struka.[7] Njihov prodor upravo u organizacione, istraživačke, projektantske i razvojne djelatnosti nije nimalo slučajan, nego upravo izazvan prodiranjem tehničko-tehnološkog progresa, odnosno uštedama ukupnog rada, to jest porastom globalne produktivnosti. U svijetu su vršene mnogobrojne i raznovrsne analize da bi se utvrdili uzroci razlika u produktivnosti rada u pojedinim zemljama (naročito između SAD i ostalih zemalja). Istraživanja su pokazala da razlike treba tražiti, prije svega, u nivoima organizacije i metodama rada, a ne samo u nivou proizvodne opreme. Ovaj moment treba naročito uzeti u obzir pri utvrđivanju programa akcije, odnosno mjera za brže uvođenje tehničko-tehnološkog progresa u industriju SFRJ.

Poslovanje svake organizacije udruženog rada, a i industrije u cjelini, prate stalne teškoće u procesu reprodukcije. Boljom organizacijom rada taj proces teče lakše, bez zastoja i gubitaka, pa stoga i stalna težnja da se organizacija rada usavrši. Međutim, pojam cjelishodne organizacije rada i upravljanja podrazumijeva jasno preciziranje djelokruga nadležnosti svih učesnika u poslovanju, kao i to da sistemski prikaže podjelu rada po različitim osnovama. Dobra organizacija rada ukazuje i na ključne zavisnosti u poslovanju preduzeća, a naročito treba da vodi brigu o otklanjanju »uskih grla«.

U generisanju tehničko-tehnološkog progresa vrlo krupno pitanje je i efikasnost odlučivanja. Efikasnost odlučivanja svakako ukazuje, u principu, na posto-

---

[5] Dr Milivoje Erić — dr Vlaho Bubica, *Problemi naučne politike*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1976.

[6] Prof. dr Nikola Čobeljić, *Privreda Jugoslavije — rast, struktura i funkcionisanje*, Beograd, 1972.

[7] Dr Vukan Dešić, *Organizacija istraživanja i razvoja*, Beograd, 1975.

nje dobre organizacije. Taj problem je u našim uslovima kompleksan, jer zaheva rješavanje složenih odnosa između samoupravljanja, upravljanja i ruko›đenja. Odlučivanje u našim uslovima ima, dakle, višedimenzionalan karakter i ιο takvo vrlo je složeno i zahtijeva kreativan pristup definisanju organizacionih ruktura.

Postoji veliki broj kombinacija u vezi sa organizacijskim oblicima i postupma, ali u svakom modernijem obliku organizovanja organizacija istraživanja i zvoja zauzima posebno mjesto. U današnje vrijeme u organizacijskim modelima raživanje i razvoj zauzimaju dominantnu poziciju, jer imaju posebnu ulogu u ›djeli rada i u funkcionisanju organizacije (statički i dinamički aspekt). Meıtim, pri ocjenjivanju nivoa organizacije, i pored postojanja različitih modela, mogu se koristiti neki strogo objektivni kvantitativni pokazatelji, nego se obično ›oređuju stvarni i objektivno mogući rezultati poslovanja. Istraživanje u sferi ıapređenja organizacije vrši se povremenim ocjenjivanjem nivoa organizacije › različitim osnovama (elementi poslovanja, kompleksi poslova, organizacijske dinice i faze poslovanja).[8]

Svakodnevnu praksu karakteriše okolnost da se u velikim sistemima naročito iješaju kompetencije organizatorâ i istraživačâ, što je ujedno i potvrda da su ganizacija i istraživanje prilično komplementarne discipline. Za obje ove disɔline je takođe karakteristično da se bave racionalizacijom aktivnosti privrevanja. U jednoj organizaciji moglo bi se reći da je najvažniji zadatak organizatora ı nađe ključne probleme u radu, to jest da definiše njihovu suštinu. Što su tehnoški procesi složeniji i što je tržište razvijenije, to se javlja i sve veća potreba za raživačkim radom.

Savremena industrijska proizvodnja postala je na neki način polazište i ishošte naučnoistraživačkog rada. Otuda i sama nauka i uopšte istraživački rad sve še poprimaju karakteristike industrije, to jest istraživanja postaju uslovljena nskim radom, i u principu su gotovo po pravilu interdisciplinarna. Organizaja nauke i istraživanja poprima mahom identičnu infrastrukturu kao i u indusıji, što gotovo automatski dovodi i do toga da uloga pojedinca postaje sve manja. rug Tito je, govoreći na Jedanaestom kongresu SKJ o ulozi nauke, istakao da je ›eoma važno da se shvati da mi u današnjem socijalističkom samoupravnom uštvu razvijamo nauku kao moć udruženog rada, a ne kao sredstvo nekih sila uđenih od njih«. Značaj darovitih pojedinaca u tom procesu će i dalje biti veliki, i drugačijom organizacijom rada (timskog i interdisciplinarnog) i apsolutno ımjenjiv.

Samoupravna transformacija našeg društva, koja zadire u sve sfere društvnog vota, nalaže stoga i drugačije finansiranje, pa samim tim i drugačije organizoınje istraživačkog rada. Etatistički oblici organizovanja nauke i istraživačkog ıda su ostali uglavnom iza nas, i danas možemo konstatovati da su postignuti :liki uspjesi u povezivanju nauke sa privredom i u organizovanju samoupravnih ıučnih institucija, koje nisu više vezane za budžet i savezne fondove za koordiıciju naučnih djelatnosti. Prekretnicu u većem uključivanju privrede u naučnotraživački rad možemo smatrati 1959. godinu, kada je donesen zakon prema ɔme su sve privredne organizacije koje su imale svoje istraživačke embrione ıogle da formiraju svoje naučne institute. Ovaj zakonski akt imao je, možemo

---

[8] Dr Vukan Dešić, *Modeliranje organizacije*, »Organomatik«, Beograd, 1972. str. 154.

kazati, prelomni značaj u samoupravnom transformisanju nauke i na njegovoj osnovi niklo je nekoliko elitnih naučnih ustanova (Metalurški institut u Zenici, naučni instituti »Energoinvesta« itd.).

Nema sumnje da je novi način finansiranja nauke i istraživačkog rada, koji je ovaj zakonski tekst embrionalno sadržao, a koji se u praksi dalje nadograđivao, značio ogroman korak naprijed u razvoju nauke i njenoj svakodnevnoj primjeni.

U prenošenju naučnih spoznaja u praksu, to jest u širenju tehničko-tehnološkog progresa, odnosno u organizacionoj shemi uključivanja tehničko-tehnološkog progresa kao najdinamičnijeg faktora privrednog razvoja, nekoliko karika u tom cjelokupnom prenošenju je od posebnog značaja.[9] Na vrhu piramide prenošenja najnovijih naučnih spoznaja i uopšte razvoja naučne misli svakako se nalaze akademije nauka kao naše najelitnije naučne ustanove. Zatim, u ovom procesu prenošenja naučnih spoznaja i uopšte tehničko-tehnološkog progresa od posebnog značaja su: univerziteti, naučni instituti, istraživačko-razvojni centri. Međutim, nisu nimalo manjeg značaja ni organizacije koje se stručno bave prenošenjem tehničko-tehnološkog progresa, gdje vrlo vidno mjesto zauzimaju razne konzulting firme, projektantske organizacije, razne službe za standardizaciju i kontrolu kvaliteta itd. Već i samo letimično nabrajanje pomenutih institucija svedoči o tome koliko je složen posao organizacije uvođenja i širenja tehničko-tehnološkog progresa.

U cijeloj organizaciji istraživačkog rada u našoj zemlji posebno istaknuto mjesto zauzimaju akademije nauka. Osnovni zadaci akademija nauka u našim republikama su da svojom djelatnošću razvijaju naučnu misao i podstiču naučni rad u svojim sredinama. One su tako danas već uključene u proučavanje svih bitnih problema vezanih za svestrani razvoj, a ciljeve ostvaruju samostalno, ili u saradnji sa drugim akademijama ili ostalim naučnim organizacijama. Akademije nauka u generisanju tehničko-tehnološkog progresa na dugi rok imaju neobično značajnu ulogu, jer one se staraju uglavnom o strateškim pitanjima istraživačkog rada. I mada se akademije nauka velikim dijelom bave fundamentalnim istraživanjima, čije je rezultate nemoguće valorizovati na kraći rok, ima nekoliko vrlo vrijednih primjera i direktnog povezivanja sa privredom, to jest ostvarivanja težnji da naučno stvaralaštvo postane sastavni dio udruženog rada (primjer samoupravne saradnje »Energoinvesta« iz Sarajeva i Akademije nauka i umjetnosti BiH i neki drugi).

Zakon o udruženom radu je akademijama nauka dodijelio ulogu koordinatora i inicijatora na polju istraživačkog rada, i u budućnosti možemo očekivati još veći broj ovakvih saradnji sa privredom. Akademije nauka će taj odgovorni društveni zadatak i ostvariti dugoročnim planiranjem naučnoistraživačkog rada i davanjem prioriteta projektima koji bi se finansirali sa stanovišta potreba cjelokupnog društva. Brojni su i drugi zadaci akademija nauka vezani za njihovo uključivanje u sve oblasti istraživačkog rada i za suzbijanje inercije i tradicionalizma u nauci.

Univerziteti u procesu uvođenja i širenja tehničko-tehnološkog progresa igraju vrlo značajnu ulogu zbog svoje obrazovne funkcije, kao i zbog snažne kadrovske baze, koja je, s obzirom na svoje potencijale, i te kako sposobna da se uključi u

---

[9] UNESCO, *National Science and technology policies in Europe and North America*, Minespol, Beograd, 1978.

različita istraživanja. Inovacije u nastavi neodložno zahtijevaju prožimanje rada naučnim istraživanjem i stalno potvrđivanje svih nastavnika koji su istovremeno i sposobni istraživači. Uloga nastavnika na univerzitetima je višestruko značajna i ogleda se, kao što vidimo, u sistematskom odgajanju naučnog podmlatka u okviru nastave i istraživanja i u koncipiranju što savremenijih nastavnih planova i sadržaja u skladu s potrebama udruženog rada. Ocjenjujući mogućnost naših univerziteta u kadrovima za istraživanje, mogli bismo reći da oni čine 80% naučnih potencijala, ali je njihov stvarni doprinos istraživačkom radu bio dosta skroman zbog prezauzetosti nastavnika održavanjem predavanja, što u budućnosti svakako treba prevazilaziti, jer nauka ne može ostati u sferama takozvane »čiste nauke«, nego se mora baviti razrješavanjem svakodnevnih problema koje život nameće.

Vrijedne doprinose u redovima nastavnika daju uglavnom entuzijasti čija je radna nedjelja daleko duža od 42-satne.[10] I upravo mnogi od njih birani su i za redovne i vanredne članove naših i stranih akademija nauka i umjetnosti.

U organizaciji istraživačkog rada i generisanju tehničko-tehnološkog progresa samostalne naučne ustanove predstavljaju najsnažniji činilac. Riječ je o profesionalnim istraživačima koji u okviru ovih samostalnih naučnih ustanova, na principima slobodne razmjene rada, stiču dohodak. Iako broj istraživača sa formalnim kvalifikacijama znatno zaostaje u odnosu na univerzitete, naučne ustanove faktički učestvuju u pogledu obima izvršenih zadataka sa više od 70%. Međutim, iako u tim zadacima dijelom učestvuju i vanjski saradnici (posebno nastavnici sa fakulteta), ipak je njihov značaj dominirajući. Rezultati pojedinih naučnih ustanova i pojedinaca u njima su takvi da se ne mogu zaobilaziti. Stoga se, naročito u posljednje vrijeme, mnogo biraju pojedini saradnici naučnih instituta za honorarni rad na fakultetima, čime se na najbolji mogući način povezuju praksa i teorija, a nije mali broj ni onih koji postaju redovni ili vanredni članovi naših i stranih akademija nauka. Problemi finansiranja, međutim, vrlo često umanjuju stvarne efekte naučnih instituta, tako da neke naučne institucije ili parcijalno izvršavaju zadatke ili se orijentišu na one kratkoročne, što nepovoljno utiče na stanje i rad ovih naučnih organizacija.

Istraživačko-razvojni centri predstavljaju specifičnu pojavu u našim uslovima. Njih je sve više, a bave se istraživanjima i razvojem, kontrolom kvaliteta, poslovima marketinga, standardizacije, racionalizacije, dizajnom i oblikovanjem, konstrukciono-projektantskim djelatnostima, i u njihovom sklopu su i računski centri i uopšte rade na unapređivanju procesa proizvodnje i razvoja. Neke od ovih organizacionih formi istraživanja vremenom prerastaju i u naučne institucije (uglavnom u sredinama u kojima postoji razumijevanje za istraživački rad ili tamo gdje propisi o minimumu pojedinih naučnih zvanja zaposlenih još nisu doneseni), što u suštini predstavlja vrlo poželjnu pojavu.

Pri sagledavanju i kritičkoj ocjeni ostvarenog treba ipak imati na umu da dostizanje potrebnog kvaliteta u njihovom radu ipak predstavlja dugoročan proces koji je neophodno posebno u početku sistematski podržavati i obezbjeđivati povoljnije uslove za njihov razvoj. U njihov rad naročito bi bilo poželjno uključivanje darovitih pojedinaca-inovatora koji vrlo često ne posjeduju formalne kvalifikacije za poslove na kojima su se već i potvrdili. Zanimljiva bi bila i realizacija

---

[10] Dr Milivoje Erić — dr Vlaho Bubica, *Problemi naučne politike*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1976.

ideje o saradnji pojedinaca-inovatora i naučnih ustanova, s tim da one preuzm na sebe neka započeta istraživanja, a da se takvim pojedincima prizna autorstv i da se nagrade prema stvarnom doprinosu, čime bi se inovatorstvo znatno poc staklo, a od toga bi i društvo u celini imalo ogromne koristi.

U sastavu privrednih i drugih organizacija udruženog rada u SFRJ u tok 1976. godine djelovale su samo 204 istraživačko-razvojne jedinice sa ukupn 13.792 zaposlena. Kada se zna da je njihov zadatak u procesu prenošenja i širenj tehničko-tehnološkog progresa vrlo značajan i da obuhvata primjenu pojedini naučnih metoda, prilagođavanje transferisane tehnologije, inovacije itd., onda s zapaža koliko je njihov značaj u organizaciji istraživačkog rada potcijenjen, je one treba da predstavljaju kariku između napora pojedinaca i struke uopšte ovladavanju naučnim spoznajama. Od ukupnog broja istraživačko-razvojni jedinica registrovano je samo 65, dok je neregistrovanih naučnih jedinica u isto godini bilo 139.[11] U njima je zaposleno i 2.338 radnika sa naučnim znanjima što se takođe može označiti kao nedovoljno za postojanje jedne takozvane kritičn mase koja jedina omogućava produktivnost istraživačkog rada.

Istraživačko-razvojni rad u svojoj osnovi podrazumijeva primjenu fundamen talnih spoznaja i metoda s ciljem racionalnog i efikasnog korištenja resursa kojima pojedine privredne i druge organizacije raspolažu. Javlja se dosta nesporazuma oko toga gdje su granice naučnoistraživačkog i istraživačko-razvojnog rada Sigurno je da se istraživačko-razvojni rad neće niti se može baviti vrhunskom naukom, u smislu otkrivanja zakonitosti i principa, ali je isto tako sigurno da se o koristi naučnim metodom u razrješavanju određenih problema vezanih za djelat- nost kojoj se posvetio. Istraživačko-razvojni rad mogli bismo okarakterisati kao most između nauke i prakse. Ovaj most mora biti u jednom visokoorganizovanom sistemu naučnoistraživačkih aktivnosti vrlo čvrst i omogućiti funkcionisanje i povezivanje sa, da tako kažemo, višim strukturama naučnoistraživačkog rada o kome je prethodno bilo govora.

Konzulting-inžinjering funkcije u organizaciji rada, upravljanju procesima i prenošenju tehničko-tehnološkog progresa igraju sve značajniju ulogu. Današnja industrijska postrojenja karakterišu, pored velikog obima proizvodnje, složenost industrijske opreme, potreba koordinacije većeg broja najrazličitijih struka, što zahtijeva i učešće velikog broja organizacija. Samo jedna konzulting-inžinjering organizacija nije u stanju da razriješi najrazličitije tehničke i ekonomske probleme, tako da se upravo ova vrsta djelatnosti u svim industrijskim zemljama danas razvija veoma brzo.[12] Jedna od osnovnih karakteristika konzulting-inžinjering aktivnosti sastoji se u njihovoj funkciji prenosioca savremene tehnologije iz ino- stranstva, to jest transfera tehnologije. Vezano za problematiku određivanja mjesta i uloge konzulting-inžinjering organizacija u ukupnoj društvenoj orga- nizaciji ubrzavanja difuzije tehničko-tehnološkog progresa javlja se prioritetna potreba definisanja tehnološke politike, posebno u svim onim slučajevima kada je riječ o malim zemljama.

Konzulting-inžinjering organizacije i u našem sistemu potreba bržeg uvođenja i širenja savremenih naučnih dostignuća u industriji dobijaju ogromno na značaju.

---

[11] Statistički godišnjak Jugoslavije, 1978, str. 578

[12] Dr Vesna Besarević, *Pravni aspekti prenosa tehnološkog znanja u zemlje u razvoju*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978.

Čak ni naše najrazvijenije i kadrovski najbolje stojeće organizacije u udruženom radu ne mogu imati dovoljno sposobnih stručnjaka da same prate najnovija naučna dostignuća, a kamoli da organizovano prikupljaju, vrše izbor, obradu i distribuciju informacija. Tehničko-tehnološki progres donosi sa sobom ogroman porast informacija, i takvi trendovi će se sigurno i dalje nastaviti.

Konzultanti prikupljaju, obrađuju i predlažu rješenja problema na profesionalnoj osnovi i velika im je prednost što poslove istraživanja preuzimaju bez predubjeđenja i iznalaze prava rješenja zadatih problema koji se javljaju u tekućoj praksi.[13] Na toj osnovi se može izvesti i zaključak da je ustanovljavanje efikasnog sistema konzultovanja, posebno u oblasti upravljanja, neophodna karika u racionalizaciji ukupnog društvenog rada.

Jedna od osnovnih karakteristika konzulting-inžinjering organizacija je u tome da one vrlo često obavljaju poslove samo jedan jedini put, i odmah prelaze na druge iz svoje struke. Prilikom ugovora o konzultingu, ne prenosi se samo pravo korištenja tehnološkog znanja i iskustva kao kod licence za know-how. Konzulting-inžinjering organizacija u stvari pruža, tačno prema ugovoru, određene intelektualne usluge naručiocu, a može prenositi, pored svojih, i tuđa znanja. Na taj način se ogromno ubrzava prenošenje tehničko-tehnološkog progresa, a obrazovanje postaje jedna od osnovnih poluga razvoja, dok investicije (sada veoma fetišizovane) dobijaju na značaju, no sposobnosti postaju najefikasniji oblik reprodukcije proizvodnih snaga. Uopšte uzev, čovjekova djelatnost u proizvodnji sve se više pomjera u oblast istraživanja, projektovanja, kontrole i upravljanja, tako da će u budućnosti još i više porasti značaj konzulting-inžinjering organizacija zbog toga što one neslućeno ubrzavaju difuziju tehničko-tehnološkog procesa. U prilog ovoj posljednjoj konstataciji naročito ide činjenica da su konzulting-inžinjering organizacije u visokorazvijenim zemljama u velikoj mjeri i doprinijele ekonomskom razvoju — racionalizacijom cjelokupnog rada u tim zemljama.

Konzultantska aktivnost u našoj zemlji još ne zauzima, možemo to slobodno reći, pravo mjesto u cjelokupnoj organizaciji društvenog rada. Naučnoistraživačke organizacije su u našoj zemlji najvećim dijelom svojih aktivnosti još usmjerene na fundamentalna istraživanja, pretežno za potrebe države, dok su razvojna istraživanja za potrebe udruženog rada tek u posljednje vrijeme počela da zauzimaju značajnije mjesto. Konzulting-inžinjering organizacije su, nasuprot njima, isključivo orijentisane na saradnju sa udruženim radom, ali one, zbog slabe kadrovske i uopšte materijalne osnove i nedovoljne međusobne povezanosti, nisu u položaju da do kraja iskoriste mogućnosti koje im pružaju savremene koncepcije razvoja. Da bi ovladale kompletnim aktivnostima upravljanja, projektovanja, kontrolom i istraživanjima, konzultantske organizacije moraju kadrovski i materijalno ojačati, za što imaju sve uslove, kako bi mogle ostvarivati ulogu u programiranju razvoja udruženog rada, u sprezi sa razvojnim službama radnih i složenih organizacija i naučnih ustanova.

Na taj način bi se usavršila i ukupna organizacija našeg društva, jer se organizaciona komponenta sve više kristalizira kao problem i smetnja njegovom bržem razvoju. Konzultantska funkcija postaje značajan činilac produktivnosti rada i uslov izlaska na međunarodno tržište koje je vrlo deficitarno tom vrstom djelatnosti.

---

[13] Dr Slobodan Ristić, *Konsultabitska delatnost u izvornoj ekspanziji industrije*, »Industrija«, br. 6 1976, Beograd.

U generisanju tehničko-tehnološkog progresa treba posvetiti značajnu pažnju ostalim sudionicima, kojih nije malo, i možemo reći da su svi oni međusobno organizaciono povezani. Tu spadaju razne službe za standardizaciju, kontrolu kvaliteta itd., zatim razna društva (inžinjera i tehničara, udruženja inovatora, Narodna tehnika i tome slično). Naročita pažnja se mora posvetiti njegovanju i razvijanju tehničke kulture kod mladih. U tom procesu nezamjenjiva je uloga. Narodne tehnike kod mlađih uzrasta i Zavoda za naučno-tehničku saradnju za usavršavanje naučnog podmlatka u inostranstvu.

Zaključna razmatranja

Sve veći značaj u korištenju tehničko-tehnološkog progresa dobijaju moderna organizacija i upravljanje proizvodnjom. Tome se u svijetu poklanja izuzetno velika pažnja, možemo čak reći isto onoliko koliko i modernizaciji samih tehnoloških procesa. U tom smislu, mnogo se vodi računa o definisanju dugoročne naučne i tehnološke politike, kojima se određuju prioriteti razvoja, imajući na umu dostignuti stepen razvoja proizvodnih snaga, i usklađuju neposredni, srednjoročni i dugoročni interesi tih zemalja. Organizacija se tu javlja samo kao spona koja na najracionalniji način utiče na realizaciju takvih ciljeva.

Organizaciona komponenta se u industriji naše zemlje sve više kristalizira kao najvažnija determinanta kako opredmećenog tako i, naročito, neopredmećenog tehničko-tehnološkog progresa. O tehničko-tehnološkom progresu se tako reći ne može uopšte ni govoriti ako organizaciona komponenta ne zauzima odgovarajuće mjesto u procesu reprodukcije industrije.

Za potrebe tehnologije i uopšte organizacije rada svakim danom sve je neophodnije raspolagati izvanredno velikim brojem faktora koji iziskuju ogroman broj računskih operacija, što je i dovelo do pojave i korištenja sredstava AOP i ESOP-a.[14]

Organizacija je počela sve više da se matematizira i tehnicizira, što joj je i dalo istinski naučni karakter i visok stepen egzaktnosti. Samoupravna organizacija kao nauka uglavnom je najvećim dijelom i proizašla iz izvršne funkcije i prenijela se na funkciju rukovođenja i na funkciju upravljanja. Kada govorimo o samoupravnoj organizaciji budućnosti, onda mislimo, prije svega, da ona mora imati kao podlogu teoriju sistema, jer privreda, u stvari, predstavlja jedan veliki ekonomski sistem kojim se upravlja na principima kibernetike i teorije informacija koje daju teorijska rješenja procesa cirkulacije informacije. Takav pristup neminovno vodi automatizaciji, to jest do kompleksa automatizovanih sistema sa samokontrolom i samoregulirajućim sistemima. Uvođenje i razrada naučnih metoda organizacije rada predstavlja stoga prvorazredan zadatak samoupravne organizacijske nauke.

Organizacija istraživanja i razvoja u našoj zemlji predstavlja značajan segment ukupne društvene organizacije rada koji zahtijeva vrlo aktivan odnos cjelokupnog društva prema rješavanju ovog problema. Prije svega, neophodno je dalje razrađivati naučnu politiku i iznalaziti stalno nove organizacione forme njenog ustrojstva. Naučna politika treba da stvori i definiše takve uslove koji će dovesti

[14] AOP — skraćenica za automatsku obradu podataka; ESOP — skraćenica za elektronske sisteme za obradu podataka.

do stvarne afirmacije nauke u sprezi sa udruženim radom. Dobro razrađena i jasno definisana naučna politika bitan je faktor ubrzanja širenja tehničko-tehnološkog progresa u industriji i društvenom razvitku uopšte.

Međutim, tehničko-tehnološki progres zahtijeva i znatno aktivniji odnos u sferi koja nije čisto naučnoistraživačka. Govoreći o konzulting-inžinjering organizacijama, vidjeli smo da one u uslovima savremenog razvoja predstavljaju glavni generator širenja tehničko-tehnološkog progresa.

Iz ovoga slijedi i potreba vođenja aktivnije tehnološke politike. Tehnološka politika treba još određenije da predstavlja jedinstvo spoznaja i mjera kako uvesti nove savremene tehnologije i odrediti prioritete u tom procesu. Tehnološka politika mora u sebi sadržati realitete i maksimalno uvažiti sadašnje i dugoročne razvojne momente naše zemlje. Tehnološka politika treba u sebi da sadrži, prije svega, strategiju tehnološkog razvoja naše zemlje. To znači da je neophodno uvažavati dugoročne ciljeve tehnološkog razvoja i ponuditi rješenja za njihovo ostvarivanje. Jednom adekvatnom naučnom i tehnološkom politkom mi bismo se, nema sumnje, približili prevashodno optimalnom korištenju svjetskog tehnološkog saznanja, ali i najracionalnijem korištenju sopstvenih resursa u cilju unapređivanja domaće tehnologije.

Časlav Strahinjić

Odgovornost kao bitna komponenta zaštite samoupravljanja i društvene svojine

Savremena empirijska iskustva i teorijska saznanja samoupravljača sve više potvrđuju ispravnost teze da je odgovornost vitalna komponenta samoupravne demokratije i da daljeg društvenog progresa nema niti može biti bez unapređivanja i razvijanja sistema odgovornosti. Samoupravno društvo ne može ostvarivati sadržaje i oblike svoje samozaštite, niti društveno-ekonomski i politički sistem, bez istovremenog izgrađivanja odgovarajućeg modela ili oblika odgovornosti. Odgovornost je, kao što se zna, u ranijim etapama jugoslovenskog samoupravnog razvoja, a i danas, bila i ostala veoma složen i višedimenzionalan problem i kategorija u čijem su izučavanju i naučnom objašnjenju ne samo mogući već i neophodni multidisciplinarni pristupi: pravni, politikološki, ekonomski, sociološki, etički i drugi.

U uslovima primene novih ustavnih rešenja i Zakona o udruženom radu, konstituisanja i izgrađivanja oblika samoupravnog organizovanja u udruženom radu koje polazi odozdo — od udruženog radnika i njegove osnovne organizacije

udruženog rada, odgovornost je logična i zakonomerna pojava i pretpostavka ostvarivanja celokupnog sistema, budući da se u osnovnim ćelijama organizacije rada i samoupravljanja ostvaruju sve materijalne i druge vrednosti; u njima su sadržani uzroci i posledice i način razrešavanja protivrečnosti udruženog rada, društvene svojine i društvenog razvoja uopšte. Osnovna organizacija se javlja kao temeljni oblik udruživanja rada i sredstava, kao optimalni oblik ovladavanja od strane radnika celinom odnosa društvene reprodukcije, oslobađanja rada. U njoj radnici primarno ostvaruju svoja neotuđiva ustavna i druga samoupravna prava, obaveze i odgovornosti. Svi oblici udruživanja rada i sredstava polaze od osnovne organizacije udruženog rada kao fundamentalnog oblika udruživanja. Primarni oblik samoupravljanja je neposredno samoupravljanje radnika osnovne organizacije. Zajednički organi radne i složene organizacije, odnosno širih oblika udruživanja, nisu »viši«, »najviši«, ni »centralni« (što je bila karakteristika perioda političko-predstavničke demokratije); između neposrednog i posrednog samoupravljanja nema više antinomije u ranijem smislu. Naprotiv, postoji dijalektičko jedinstvo između oblika neposrednog samoupravljanja ličnim izjašnjavanjem i samoupravljanja na nivou zajedničkih organa. Široka je skala neotuđivih ustavnih i drugih samoupravnih prava radnika o kojima oni odlučuju neposredno, a pravni sistem kao celina sadrži efikasne instrumente (naravno, ne samo pravni sistem) za njihovu zaštitu od mogućih oblika otuđivanja, birokratsko-tehnokratskih zloupotreba i uzurpacija i drugo. Stoga nije teško zaključiti da postoji visok stepen korelacije između neposrednog samoupravljanja i odgovornosti samoupravljača. Što je samoupravljanje neposrednije, to je i odgovornost neposrednija. Drugim rečima, *udruženi radnik u meri u kojoj postaje stvarni subjekt samoupravnih prava i obaveza postaje i stvarni nosilac odgovornosti.*

Samo tako shvaćena samoupravna odgovornost postaje vitalna komponenta samoupravne demokratije i efikasno preventivno sredstvo protiv društveno negativnih pojava i tendencija i izuzetno značajan kohezioni element društvenih odnosa i organizacije društva i instrument sistema samozaštite. Isto tako, pored navedenih, bitne su i druge kvalitativne promene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu: konstituisanje i funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica, izgrađivanje odnosa slobodne razmene rada, efikasno funkcionisanje delegatskog skupštinskog sistema (i time prevazilaženje relikata političko-predstavničke demokratije), neprestano proširivanje materijalne osnove udruženog rada, ujednačavanje uslova za sticanje dohotka i postizanje ravnomernog privrednog razvoja, intenzivan rad na uvođenju moderne organizacije rada i tehnologije, utvrđivanje egzaktnih kriterija i merila za vrednovanje rezultata rada, sve snažniji integracioni procesi i primena naučnog upravljanja itd. Osavremenjivanjem oblikâ i procesâ odlučivanja maksimalno dolazi do izražaja pluralizam samoupravnih interesa (za razliku od stranačkog pluralizma interesa buržoaske predstavničke parlamentarne demokratije) i druge pozitivne promene koje govore o izgrađivanju i funkcionisanju kvalitativno novog društveno-ekonomskog i političkog sistema. U kontekstu navedenih promena i problem odgov rnosti dospeva u žižu pažnje samoupravljača, naučne javnosti i zakonodavstva.

U tom smislu, iskustva prakse u primeni normi Ustava, Zakona o udruženom radu, odluka Jedanaestog kongresa SKJ, sindikata i drugih društveno-političkih organizacija sadrže dovoljno elemenata saznanja na osnovu kojih se može zaključiti da su učinjeni značajni društveni napori u prevazilaženju tradicionalnog sistema odgovornosti i izgrađivanju jednog celovitog, kompleksnog i sve efikasnijeg siste-

ma odgovornosti, te da jugoslovensko samoupravno društvo počinje sve odgovornije da se odnosi prema odgovornosti. Međutim, iako je normativni koncept odgovornosti (delimično i teorijski) relativno celovit, savršen, on nije uvek i svuda dosledno i primenjen u praksi[1], što je problem odnosa između normativnog i stvarnog, ali i posledica dejstva mnogostrukih uzroka, u čiju se analizu ovde ne možemo upuštati.

Odgovornost je veoma složena, višedimenzionalna kategorija i polivalentna pojava sa mnogo značenja i odrednica. Ona je (bar što se normativnog koncepta tiče) vitalno vezana za sve oblike udruživanja rada i sredstava, za sve nivoe organizacije društva, za sva područja aktivnosti samoupravljača i njihovih organa, za celokupni tok društvene reprodukcije.

U teoriji, zakonodavstvu i praksi postoje, manje ili više, uspeli pokušaji razlikovanja i klasifikacije raznih tipova, oblika i modela odgovornosti, od kojih je najpoznatija podela oblika odgovornosti na društveno-političku i pravnu odgovornost. U okviru ove druge razlikuju se imovinska, materijalna i krivično-pravna odgovornost; zatim odgovornost za privredne prestupe, za prekršaje, za povredu radnih dužnosti (disciplinska) i druge. U ovom radu, međutim, biće reči samo o mestu i ulozi odgovornosti u sistemu zaštite samoupravljanja i društvene svojine, tačnije, o pojedinim pitanjima vezanim za uslove i pretpostavke odgovornosti, te o subjektima i objektima odgovornosti.

Uslovi i pretpostavke odgovornosti

Uopšte uzev, može se konstatovati da koncept i sistem odgovornosti, ma koliko uspešno normativno izgrađeni i teorijski elaborirani bili, neće sami po sebi uspešno funkcionisati u praksi bez istovremenog izgrađivanja i ostvarivanja niza pretpostavki i uslova odgovornosti, od kojih ćemo navesti najvažnije, pri čemu je ovde irelevantan njihov međusobni odnos, redosled, to jest rangiranje.

Organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice moraju u svom funkcionisanju biti otvorene prema društvenoj zajednici, jer to pruža mogućnost uvida i kontrole njihovog rada, ostvarivanja društvenih interesa u njihovom radu i preventivno je sredstvo u suzbijanju društveno negativnih pojava i tendencija u njima. Informisanje je instrument ostvarivanja načela javnosti i ono mora biti pravovremeno, kontinuirano, kompleksno, aktuelno. Radni čovek u sistemu informisanja mora biti i primalac i davalac informacija (recipijent i komunikator). Zakon o udruženom radu s razlogom insistira na tome da informacije moraju biti prezentirane na način koji je najprikladniji, odnosno koji odgovara obrazovnom nivou radnika, to jest mogućnostima korišćenja informacija, pri čemu je informisanje *pravo i dužnost* radnika, kao što je samoupravljanje pravo i dužnost njegovih subjekata. Prema tome, efikasniji, potpuniji, razvijeniji sistem odgovornosti podrazumeva informisanje sa navedenim atributima. Stoga se informisanje ne sme svesti na golo obaveštavanje, na informisanje *post factum*, bez mogućnosti samoupravljača da utiču na proces pripremanja odluka i akata.

---

[1] To potvrđuje pojava mnogih primera neodgovornog, antisamoupravnog ponašanja, kao što su usko, sebično pretpostavljanje ličnih, odnosno grupnih interesa društvenim interesima, ugrožavanje integriteta društvene svojine, birokratsko-tehnokratske i druge uzurpacije, povrede normi samoupravnog morala i mnoge druge.

Pored napretka prakse u usavršavanju kvaliteta, sadržaja informacija, vidna je i tendencija poboljšavanja tehnike i oblika u kome se prezentira informacija, iako je sistem informisanja još opterećen nizom slabosti (preopširnost, neracionalnost, nedovoljna pripremljenost i drugo), posebno u sferi odlučivanja samoupravljača, njihovih organa samoupravljanja u udruženom radu i delegatskih skupština. Iskustva prakse takođe upozoravaju na zakonomernost: neinformisanost, defektnost, manjkavost informacija i druge slabosti sistema informisanja — jedan su od redovnih uzroka konfliktnih situacija, obustava rada, pojava neodgovornosti i drugih društveno negativnih pojava i tendencija u udruženom radu i društvenoj zajednici u celini. Stoga je s razlogom informisanju radnika posvećena velika pažnja u Ustavu SFRJ, Zakonu o udruženom radu, pozitivnim propisima o informisanju, a i Josip Broz Tito je ne jednom upozoravao da se bez informisanosti samoupravljača samoupravni sistem ne može izgrađivati niti oslobađati negativnih pojava i tendencija koje ga prate.

Skladno konstituisanje položaja, nadležnosti, međusobnih odnosa i drugih bitnih obeležja organa samoupravljanja, poslovodnih i izvršnih organa i uopšte nosilaca samoupravnih funkcija — druga je bitna pretpostavka ostvarivanja sistema samoupravne odgovornosti. Znači, ceo sistem (ako se govori o njegovom organizovanju na nivou organizacija udruženog rada) treba tako izgrađivati da polazi od osnovne organizacije udruženog rada, udruživanjem osnovnih organizacija u radnu organizaciju i radnih organizacija u složenu organizaciju, odnosno šire oblike udruživanja; utvrđivanjem optimalnih oblika integracije proizvodne, prometne i finansijske sfere i drugo. Sve to podrazumeva da, na primer, radna organizacija ne sme biti mehanički zbir osnovnih organizacija (što je, na žalost, neretka pojava u praksi), već treba da predstavlja novi kvalitet — kompaktan, koherentan i najhomogeniji oblik udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada, u kome postoji visok stepen autonomije njegovih delova, ali i visok stepen međuzavisnosti i uzajamne odgovornosti, reverzibilnosti interesa i uticaja, interakcije delova, visok stepen solidarnosti, humanosti i odgovornosti. To, zatim, podrazumeva preciznu podelu rada, sinhronizovan sistem planiranja, »čiste« međusobne ekonomske odnose i drugo.

Iz navedenog proizlazi i *jasno definisan i precizno postavljen* odnos između organa samoupravljanja i izvršnih, to jest poslovodnih organa, te organa samoupravne radničke kontrole u organizacijama udruženog rada. Na nivou samoupravnih interesnih zajednica to znači jasno postavljanje odnosâ i razgraničenje nadležnosti između stručne službe i delegatskih organa, a na nivou društveno-političkih zajednica — jasno i precizno postavljen odnos između delegatskih skupština i izvršnih (upravnih) organa i službi. U okviru organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija, iako funkcija kontrole, izvršna i poslovodna funkcija na izvestan način čine globalnu celinu, odnosno integralne komponente jednog opšteg, celovitog sistema samoupravljanja, čiji je osnovni subjekt, kao što je napomenuto, udruženi radnik, radni čovek, samoupravljač, u procesu dublje, potpunije kreativne primene Ustava i Zakona o udruženom radu treba preciznije postaviti funkcije navedenih organa, posebno sa stanovišta neophodne samostalnosti, ali i odgovornosti jednih i drugih. U Zakonu o udruženom radu u tom pogledu sadržana su uspešna rešenja. U okviru njih, a na osnovu determinanti organizacije rada i tehnološkog procesa, treba preciznije i dublje odrediti objektivne granice, odnosno početak i kraj funkcije samoupravnih organa i početak i kraj, to jest

obim i strukturu izvršne i poslovodne funkcije i funkcije kontrole. U praksi, dakle, postoje objektivne determinante, i one su izraz zakonitosti društvenog razvoja socijalističkog samoupravljanja.

U vezi sa izloženim, u pravnoj i politikološkoj teoriji često se upozorava da se pojam odgovornosti ne sme identifikovati s pojmom ovlašćenja, s pojmom vlasti i kompetencija. Subjekt odgovornosti ne može sam po sebi odgovarati, već u svakoj konkretnoj situaciji u procesu samoupravnog odlučivanja — u fazi pripremanja, donošenja i sprovođenja odluka i akata u organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, delegatskim skupštinama i drugim organima i organizacijama — mora postojati mogućnost identifikacije subjekta odgovornosti. Odgovornost se mora gradirati, meriti u zavisnosti od autonomnog statusa njenog nosioca — organa samoupravljanja, poslovodnog i izvršnog organa, delegatske skupštine, odnosno drugog organa, i alocirati saglasno pravima i dužnostima i drugim obeležjima, o kojima ćemo kasnije govoriti. Poseban problem tokom celokupnog razvoja samoupravnog sistema predstavljao je nedefinisan odnos između lične i kolektivne odgovornosti, pri čemu kolektivna odgovornost služi kao paravan za ličnu neodgovornost, za dovođenje samoupravnih organa i radnih ljudi »pred svršen čin« od strane pojedinaca, poslovodnih i izvršnih organa, službi. Reč je, kao što je naglašeno, o teškoćama u individualiziranju odgovornosti kada odluke donose samoupravni organi, a protiv kojih se ne može pokrenuti kazneni postupak niti primeniti kolektivna pravna sankcija, što je, bez sumnje, delikatan problem. Tako su se i danas u praksi održali mnogi oblici neodgovornosti, birokratizma, tehnokratizma i druge društveno negativne pojave i tendencije. Delimično objašnjenje tih pojava treba tražiti i u lošem pripremanju svih elemenata relevantnih za odlučivanje. Predlagači su dužni da garantuju zakonitost predloga odluka i akata, racionalnost rešenja koja predlažu. Predlozi odluka i akata, dakle, moraju biti kvalifikovano i kompetentno pripremljeni. Ukoliko se samoupravne odluke i akti donesu na osnovu nesolidnih, neracionalnih, nedovoljno osmišljenih i proučenih predloga i informacija i, kao takvi, impliciraju i izazovu negativne poslovne i druge efekte, postojaće realna mogućnost identifikacije krivca, to jest da se odgovornost individualizuje. Time se, naravno, donosilac odluke (samoupravni organ, radni ljudi, delegatska skupština) ne oslobađa odgovornosti, pa je moguće da naporedno snose odgovornost i predlagač i donosilac odluke, a mogućna je i simultana primena raznih osnova odgovornosti prema istom subjektu (društveno-političkа, za povredu radnih dužnosti, krivična, moralna i druge). Sve to, razume se, podrazumeva takvu organizaciju rada i konstituisanje, odnosno podelu poslova i zadataka u okviru odgovarajućih organizacionih oblika, gde se *a priori* zna ko i kakve odluke i akta predlaže njihovom donosiocu, kao i to ko i kakva prava i obaveze ima u fazi njihovog sprovođenja.

Svaki nosilac samoupravne i druge javne funkcije lično je odgovoran za njeno vršenje. Njegova odgovornost srazmerna je pravima i ovlašćenjima kojima raspolaže, kao i njegovoj ulozi u procesu odlučivanja u organizaciji udruženog rada ili društvenoj zajednici. To je poznati stav iz rezolucije Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije o jačanju odgovornosti u samoupravnom društvu. U vezi s tim podsećamo i na to da se uloga i uticaj raznih subjekata procesa samoupravnog odlučivanja razlikuje, varira, u zavisnosti od formalnih ovlašćenja, kompetencija, ali i faktičke moći, koja nije uvek i svuda u skladu sa obimom i sadržinom funkcija o čijim je nosiocima reč. Shodno položaju, sadržaju i obimu prava i obaveza treba

diferencirati i odgovornost svakog od ovih subjekata, što je jedna od bitnih pretpostavki za njihovo odgovorno ponašanje i jačanje sistema odgovornosti.

Stabilnost i koherentnost pravno-institucionalnog poretka, kako unutar organizacije udruženog rada tako i u široj društvenoj zajednici, takozvani mikro i makro normativni sistemi moraju biti jedna homogena celina, koja izražava ustavnost i zakonitost samoupravnog prava — društvenih dogovora, samoupravnih sporazuma, statuta i drugih opštih akata. U tom smislu, u neposrednoj aplikaciji Ustava, Zakona o udruženom radu i drugih pozitivnih propisa, donet je niz akata društveno-političkih zajednica i samoupravnih organizacija, ali izgradnja jednog takvog razuđenog i kompleksnog pravnog sistema još nije završena.

Precizno razgraničenje međusobnih ekonomskih odnosa OOUR-a u okviru radne organizacije, a radnih organizacija u okviru složene organizacije i širih asocijacija takođe je bitna pretpostavka odgovornosti u funkciji sistema zaštite samoupravljanja i društvene svojine. Reč je o rasporedu prava, obaveza i odgovornosti u korišćenju sredstava u društvenoj svojini, u korišćenju prava rada sredstvima u društvenoj svojini. To podrazumeva uspostavljanje složenog i preciznog pravno-ekonomskog mehanizma za uređivanje međusobnih ekonomskih odnosa OUR-a, za obezbeđenje izvršenja obaveza jednih prema drugima iz poslovnih odnosa i za rešavanje niza drugih pitanja, čija analiza prelazi okvire ovog rada.

Efikasno funkcionisanje samoupravne radničke kontrole i društvene kontrole takođe su bitna pretpostavka ostvarivanja samoupravne odgovornosti, naročito samoupravne radničke kontrole, zbog njene preventivne funkcije. Dakle, što je samoupravna i društvena kontrola razvijenija, efikasnija, to je i društveno negativnih pojava, neodgovornog ponašanja i ugrožavanja društvene svojine — manje.

Izloženim pretpostavkama treba dodati i *promene u svesti* — izgrađivanje samoupravne svesti kao dominantnog oblika svesti i mentaliteta samoupravljača.

Zadržimo se sada na subjektima odgovornosti i merama i sredstvima za njeno jačanje, a time i sistema zaštite društvene svojine i samoupravljanja.

Odgovornost samoupravnih subjekata

Pripremanje, donošenje i sprovođenje samoupravnih odluka i akata veoma je složen i protivrečan proces. Njegov tok, okviri, sadržaj, karakter i druga obeležja uslovljeni su dejstvom velikog broja faktora. Na nivou i u okviru organizacija udruženog rada, kako to praksa pokazuje, taj proces je još neracionalan, spor i neefikasan, u izvesnom smislu tradicionalan u odnosu na dostignuti stepen samoupravnog razvoja, posebno u odnosu na normativnu dimenziju položaja, prava, obaveza i odgovornosti njegovih subjekata.

Jedan od nespornih uzroka navedenog stanja je neadekvatan sistem odgovornosti u svim fazama ciklusa samoupravnog odlučivanja. Prevazilaženje pomenute prakse i odnosa pretpostavlja, pored ostalog, precizno razgraničenje prava, obaveza i odgovornosti navedenih subjekata. Neophodno je, takođe, utvrđivanje optimalnog kruga subjekata odgovornosti, kako bi se prevladala praksa da određeni krug subjekata formalno-pravno ne učestvuje u donošenju odluka i akata, a *de facto* ostvaruje snažan (često presudan) uticaj na to, ali je van domašaja normi o odgovornosti i uticaja samoupravljača. Ostaje, dakle, anoniman u slučaju pokretanja mehanizma odgovornosti za negativne efekte odluka i akata na čije je dono-

šenje (pa i sprovođenje) uticao. Pored identifikacije subjekata odgovornosti, naučno je relevantno i društveno celishodno formulisanje svih mogućih oblika i tipova odgovornosti, odnosno sankcija, u zavisnosti od karaktera, statusa, funkcija, obima i sadržaja prava i obaveza i drugih atributa subjekata odgovornosti.

Pošto je proces samoupravnog odlučivanja u funkcionalnom smislu jedinstven i pošto su podjednako značajne faze pripremanja, donošenja i sprovođenja odluka i akata, pokušaćemo da ukažemo na osnovna obeležja odgovornosti raznih samoupravnih subjekata u organizacijama udruženog rada, sa stanovišta ustavnog koncepta i njegove razrade i primene u Zakonu o udruženom radu i samoupravnoj praksi. Sve to, naravno, u funkciji odgovornosti kao važnog instrumenta razvoja sistema zaštite samoupravljanja i društvene svojine.

Odgovornost radne zajednice

Kao što je poznato, radnici u organizacijama udruženog rada koji rade na administrativno-tehničkim, stručnim, pravnim, opštim i drugim poslovima (takozvane stručne službe) pošto ne ispunjavaju uslove za organizovanje u osnovnu organizaciju u smislu odredbi Zakona o udruženom radu (član 29. i 30. Ustava SFRJ), konstituišu se kao jedna ili više radnih zajednica. Delatnost radne zajednice je u funkciji potreba udruženih OOUR. Međusobni odnosi u pogledu uslova slobodne razmene rada i ostvarivanja dohotka, kao i drugi medusobni odnosi u ostvarivanju zajedničkih ciljeva i interesa radnika koji obavljaju zajedničke poslove i radnika udruženih osnovnih organizacija, uređuju se *samoupravnim sporazumom o međusobnim pravima, obavezama i odgovornostima.*[2] Navedeni sporazum posebno obuhvata: vrste poslova, osnove i merila sticanja dohotka radne zajednice, ovlašćenja radne zajednice u pogledu upravljanja poslovima i korišćenja sredstava koja su neophodna za obavljanje njenih poslova, osnovne uslove u pogledu strukture radnih mesta i kvalifikacione strukture kadrova u radnoj zajednici, ostvarivanje samoupravljanja u radnoj zajednici i druga značajna pitanja. Sa stanovišta naše teme značajne su i materijalne i druge posledice u slučaju kada radna zajednica neblagovremeno ili neuredno obavlja poslove, to jest kada odstupa od utvrđenih standarda u vršenju usluga, odnosno kada u tom pogledu favorizuje pojedine osnovne organizacije ili kada nastoji da primarno vrši usluge za potrebe nekih trećih, zbog povoljnijih tržišnih uslova i drugo. U praksi su još česte pojave neodgovornog ponašanja zajedničkih službi, uzurpacije samoupravnih prava udruženih osnovnih organizacija i slično.

Opšta je tendencija da je moć, vlast ovih službi veća ukoliko je samoupravljanje nerazvijenije, što se posebno odnosi na pojedine samoupravne interesne zajednice, ali ne samo na njih. U praksi se, međutim, sve više primenjuje opšti princip obligacionog prava — »ko drugome pričini štetu, dužan je da je i nadoknadi« — i u međusobnim odnosima udruženih OOUR i zajedničkih službi. Reč je, dakle, o odgovornosti radne zajednice kao subjekta navedenog sporazuma. Drugo je pitanje realnih mogućnosti nadoknade celokupne štete s obzirom na samoupravni i

---

[2] Zakon o udruženom radu predviđa da se ovim sporazumom mogu davati prethodne ili naknadne saglasnosti na akte i radnje radnika radne zajednice koji se ne odnose na ostvarivanje samoupravnih prava radnika radne zajednice, *nego na ostvarivanje zadataka radi kojih je radna zajednica organizovana* (član 404).

pravni status radne zajednice (pravo na sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju). Odgovornost radne zajednice kao subjekta treba razlikovati od konkretnije i bliže odgovornosti pojedinih organizacionih jedinica u njenom sastavu (na primer, sektora, odseka, poslova i zadataka), što je, inače, stvar radnih ljudi radne zajednice, odnosno njenih normativnih akata, mada su po Ustavu i Zakonu o udruženom radu rukovodilac radne zajednice i njeni radnici dužni da postupaju na osnovu naloga i uputstava poslovodnog organa.

U skladu sa izloženim, podsećamo na izvanredno značajnu ulogu i uticaj radne zajednice (odnosno pojedinih njenih delova) u fazi pripremanja samoupravnih odluka, projekata, informacija i akata, gde se sve više primenjuje stručno-naučno produbljeni pristup u izučavanju pojedinih pitanja i problema koji su predmet interesovanja i odlučivanja radnika. Tendencija je dela prakse da ove službe, uz primenu naučne metodologije, kontinuirano rade na usavršavanju i modernizaciji organizacije rada, raspodele, produktivnosti, sistema planiranja itd. Sve više se insistira na modernizaciji procesa samoupravnog odlučivanja i obavezi ovih službi da prezentiraju obrazložene predloge odluka i akata, nudeći optimalna rešenja (sa mogućim varijantama), kompetentno i kvalifikovano. Unoseći naučna saznanja u proces samoupravnog odlučivanja, uz niz pozitivnih konsekvenci, one postaju vitalna i kreativna snaga samoupravnog sistema, posebno u njegovim bazičnim ćelijama.

Samoupravna odgovornost radnika

U odredbama člana 108 stav 1. Ustava SFRJ sadržan je generalni princip odgovornosti radnika: »*Svaki radnik lično je odgovoran za savesno vršenje samoupravljačkih funkcija*« (*kurziv* — Č. S.). Citirani ustavni princip razrađen je u Zakonu o udruženom radu, pa se u njegovom članu 566. ističe da se statutom osnovne organizacije, samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju, odnosno složenu organizaciju, u skladu sa zakonom, utvrđuju obaveze članova radničkog saveta, članova izvršnog organa, inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika i članova kolegijalnog poslovodnog organa, članova organa samoupravne radničke kontrole u vršenju samoupravljačkih funkcija, kao i vrsta odgovornosti za povredu tih obaveza i postupak za utvrđivanje odgovornosti. Prema normama navedenog člana, statutom se utvrđuju i obaveze radnika u vršenju samoupravljačkih funkcija.

Sticanjem svojstva udruženog radnika radnik odlučuje u svojoj osnovnoj organizaciji, radnoj i složenoj organizaciji (i u širim oblicima udruživanja rada i sredstava) zajedno i ravnopravno sa drugim radnicima — ličnim izjašnjavanjem (referendum, zbor radnika, potpisivanje određenih akata i drugo) u radničkom savetu i drugim samoupravnim organima i davanjem smernica svojim delegatima, izborom delegata i ostvarivanjem samoupravne radničke kontrole. To stoga što je u društveno-ekonomskom i političkom sistemu naše zemlje samoupravljanje pravo, ali i obaveza i odgovornost radnika; i ukoliko je samoupravljanje neotuđivo pravo, ono je i neotuđiva obaveza i odgovornost: svaki radnik, kao subjekt neotuđivih ustavnih prava, jeste i subjekt neotuđive odgovornosti. Drugim rečima, kao što udruženi radnik ne može preneti svoja neotuđiva samoupravna prava na druge subjekte, ne može ni odgovornost prebaciti na drugoga. Pojava pasivnosti izvesnog broja samoupravljača (nedolazak na sednice, nedostajanje kvoruma, pa stoga pravno nevaženje odluka i akata itd.) i drugi društveno-politički razlozi i problemi

uslovili su teorijsku raspravu o tome *da li je učešće radnika u radu oblika neposrednog odlučivanja* i pravna obaveza ili je to samo društveno-politička i moralna obaveza. Drugim rečima, da li se neopravdano izostajanje sa sednica, zasedanja i drugih oblika neposrednog odlučivanja može kvalifikovati kao povreda prava (radnih dužnosti, povreda samoupravljanja i drugo), uz konsekvence koje iz toga proizlaze. Teorija na to pitanje nije dala jedinstven odgovor, niti je praksa ustavnih sudova i organizacija udruženog rada u tom pogledu jedinstvena. Iako se sreće i jedno i drugo rešenje, sve je više organizacija koje takvo ponašanje kvalifikuju kao povredu radnih dužnosti. Pri tom jedne organizacije imaju u vidu samo sednice, zasedanja i sastanke koji se održavaju u redovnom radnom vremenu, dok druge obuhvataju sve skupove, nezavisno od vremena njihovog održavanja, polazeći od stava da je stvar samoupravljača da samostalno utvrde kada će odlučivati — u radnom vremenu ili van njega, a u demokratskoj proceduri usvajanja akata svako ima mogućnost iznošenja i drukčijih rešenja i pogleda, ali usvojeno rešenje postaje zakon za radne ljude koji su ga usvojili, pa i za one koji su bili protiv njega.

Smatram da je obaveza učešća u samoupravljanju na navedeni način ne samo društveno-politička i moralna već i *pravna obaveza* i da udruženi radnik ne može odlučiti da — ne samoupravlja. Jer posledice su poznate: nedostajanje kvoruma onemogućava donošenje punovažnih odluka i akata, a bez ovih, dalje, nije moguće legitimno odlučivanje i upravljanje, organizovanje i sinhronizovanje procesa rada, utvrđivanje i sprovođenje poslovne politike. Zbog toga je zadatak nauke (posebno politikologije, prava, psihologije i sociologije) da istraži probleme i faktore pasivnosti, neučestvovanja, odnosno nedovoljnog učešća pojedinih samoupravljača u samoupravnom odlučivanju, a organizovanom društveno-političkom aktivnošću treba stvarati pozitivnu društveno-političku klimu za to i prevazilaziti mnoge društveno negativne pojave i tendencije u tom smislu. To će sve doprineti većoj odgovornosti radnih ljudi kao nosilaca samoupravnih funkcija.

Odgovornost delegata i samoupravnih organa

Prema odredbama člana 108 stav 2. Ustava SFRJ, »članovi radničkog saveta organizacije udruženog rada snose ličnu i materijalnu odgovornost za odluke koje su, protivno upozorenju nadležnog organa, doneli van okvira svojih ovlašćenja. Delegati u radničkom savetu radne organizacije i složene organizacije udruženog rada odgovorni su radnicima i radničkom savetu osnovne organizacije u kojoj su izabrani za delegata«. Citiranim normama utvrđeni su ustavni osnovi i okviri odgovornosti delegatâ kao članova radničkog saveta.

Iz analize citiranog člana proizlazi zaključak da delegati u radničkom savetu odgovaraju i *materijalno* ako se steknu dva simultana uslova: (a) da su štetne odluke doneli van okvira svojih ovlašćenja (što po *argumentumu a contrario* znači da materijalno neće odgovarati za štetne odluke donete *u okviru svojih funkcija*) i (b) da su prethodno upozoreni na to od strane nadležnog organa (poslovodni organ, izvršni organ, organ samoupravne radničke kontrole, društveni pravobranilac samoupravljanja, Služba društvenog knjigovodstva, organ inspekcije ili drugi nadležni organ — član 568. Zakona o udruženom radu). Znači, ukoliko nije ispunjen jedan od navedenih uslova, nema mesta materijalnoj odgovornosti. U vezi s tim Zakon obavezuje poslovodni organ da u svakom takvom slučaju obustavi izvršenje takve odluke i pokrene postupak pred sudom udruženog rada (član 568). Treba istaći da ovaj oblik

odgovornosti nije razvijen ni samoupravno normativno dovoljno razrađen u praksi organizacija udruženog rada.

Delegati u radničkom savetu i radnički savet, pored materijalne, nosioci su i *društveno-političke* odgovornosti. Ustavna je obaveza delegatâ da rade na osnovu smernica radnika koji su ih izabrali i da njima odgovaraju za svoj rad. Sadržaj (oblici materijalizacije), uslovi i slučajevi društveno-političke odgovornosti, postupak utvrđivanja odgovornosti i druga relevantna pitanja, u okviru zakona, regulišu se statutom osnovne organizacije, samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu, odnosno složenu organizaciju. Time se pruža mogućnost samoupravnom pravu da na aplikativan, kreativan i konkretan način, shodno specifičnostima, potrebama i mogućnostima svake OUR, izrazi, odnosno utvrdi konkretna rešenja, a posebno uslove i slučajeve kada izabrani delegat može (odnosno mora) biti opozvan, odnosno kada je dužan da podnese ostavku ili da bude javno kritikovan.

Za teorijsko i praktično utvrđivanje odgovornosti delegata u radničkom savetu radne organizacije relevantne su odredbe člana 480. Zakona o udruženom radu, po kojima »delegat u radničkom savetu radne organizacije koji ne iznese stavove radničkog saveta osnovne organizacije, ne glasa u skladu sa smernicama ili ne obaveštava radnike o svom radu u radničkom savetu, o radu radničkog saveta i o pitanjima o kojima nije postignuta saglasnost delegata *čini povredu svoje delegatske dužnosti* (*kurziv* — Č. S.) i za tu povredu odgovara radnicima koji su ga izabrali«. U istom se zakonu u narednom članu ističe da se samoupravnim sporazumom o udruživanju i statutom radne organizacije utvrđuju način i rokovi obaveštavanja radničkog saveta i radnika osnovne organizacije o radu delegata i radničkog saveta radne organizacije, druga prava i dužnosti delegata i njihova odgovornost radničkom savetu.

U vezi sa izloženim treba napomenuti da, s obzirom na ustavni položaj organizacija udruženog rada i širih oblika udruživanja rada i sredstava (poslovne zajednice, zajednice za međusobnu plansku i poslovnu saradnju i druge), odredbe pozitivnih propisa koje se odnose na odgovornost radničkog saveta radne organizacije, to jest njegovih delegata, odnose se i na delegate u organima upravljanja navedenih asocijacija, u organima banke, zajednice osiguranja imovine i lica, kao i na delegate u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, radnim zajednicama OUR itd.

Što se opoziva kao instrumenta odgovornosti tiče, iako ovom važnom pitanju poklanja potrebnu pažnju, Zakon o udruženom radu (član 494), sledeći praksu prethodnih propisa iz ove oblasti, *in exempli causa* (primera radi) nije ni pokušao da navede najčešće, tipične slučajeve opoziva delegata, prenoseći to pravo na samoupravne opšte akte, čija rešenja u praksi u tom pogledu retko sadrže uspešnije pokušaje samoupravljača da ovu važnu materiju potpunije urede.

Pored lične i kolektivne, društveno-političke i moralne odgovornosti (za povredu normi samoupravnog morala), kao i materijalne odgovornosti delegata, pomenimo i njihovu *krivičnu odgovornost*. Tako, na primer, Krivični zakon SRS u član 79. govori *o zloupotrebi samoupravljanja*: »Ko zloupotrebom svog službenog položaja ili ovlašćenja *ili kao član organa samoupravljanja* (*kurziv* — Č. S.) utiče da organ samoupravljanja donese odluku kojom se krši Ustav, zakon ili drugi propisi ili samoupravni opšti akt, pa usled toga takva odluka bude donesena, kazniće se zatvorom od 6 meseci do pet godina; kaznom iz stava 1. ovog člana kazniće se i onaj ko, koristeći svoj položaj ili ovlašćenje *ili kao član organa samoupravljanja*

(*kurziv* — Č. S.) utiče da organ samoupravljanja prikrije krivična dela za koja se goni po službenoj dužnosti ili privredni prestup koji je izvršen u organizaciji udruženog rada, drugom društveno-pravnom licu, ili zajednici ili državnom organu, pa usled toga krivično delo ili privredni prestup ne bude prijavljen.«[3] Pored navedenog, postoje i druga krivična dela iz oblasti samoupravljanja, pa i mogućnost krivično-pravne odgovornosti delegatâ u organima samoupravljanja.

Odgovornost izvršnih i poslovodnih organa

Među najčešće i najvažnije subjekte odgovornosti u samoupravnom društvu spadaju nesumnjivo izvršni i poslovodni organi. Njihova odgovornost posebno je naglašena u odredbama člana 108. Ustava SFRJ. Oni su za svoj rad odgovorni radničkom savetu koji ih je izabrao, odnosno imenovao i radnicima organizacije udruženog rada u kojoj vrše svoje funkcije. Oni su *lično* odgovorni za svoje odluke i za izvršavanje odluka radničkog saveta i radnika, kao i za istinito, blagovremeno i potpuno obaveštavanje radničkog saveta i radnika. Oni snose i materijalnu odgovornost za štetu nastalu izvršavanjem odluka donesenih na osnovu njihovih predloga, ako su pri davanju tih predloga prikrili činjenice ili svesno pružili neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima.

Citirana ustavna norma je u Zakonu o udruženom radu (član 569, stav 2) preciznije razrađena, i u njemu se ističe da su *članovi izvršnog organa* odgovorni naročito: za izvršavanje odluka radničkog saveta i odluka koje su radnici doneli ličnim izjašnjavanjem; zatim, za pravovremeno, redovno, istinito i potpuno obaveštavanje radničkog saveta i radnika koje je po sadržini i obliku njima pristupačno; za štetu nastalu izvršavanjem odluke donesene na osnovu njihovih predloga, ako su pri iznošenju tog predloga prikrili činjenice ili svesno dali neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima. Zakonom je predviđeno i sledeće: ako je u postupku razmatranja rada ovog organa nepovoljno ocenjen njegov rad, odnosno rad pojedinog člana, ovaj može biti *razrešen* dužnosti i pre isteka mandata. To je važan instrument odgovornosti.

Bitna je takođe odredba istog zakona (i komponenta odgovornosti) (član 570), prema kojoj članovi izvršnog organa snose *materijalnu odgovornost* za štetu nastalu izvršavanjem odluke donesene na njihov predlog ako su pri davanju predloga prikrili činjenice ili svesno pružili neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima.

Pomenuta norma je vrlo progresivna sa stanovišta mogućnosti izgrađivanja efikasnijeg sistema odgovornosti u kome su direktno i sasvim određeno locirani uslovi i slučajevi odgovornosti pojedinih subjekata (kao što su ovde izvršni organi), za razliku od poslovodnih i drugih organa, kao subjekata odgovornosti. Međutim, navedene norme bez potrebne preciznije i dublje razrade, u napred naznačenom smislu, u samoupravnim opštim aktima organizacija udruženog rada, nisu dovoljne za empirijsko izgrađivanje potpunijeg modela odgovornosti.[4] Materijalna odgovornost se ne bi smela svoditi samo na odgovornost za (prostu) štetu. Izvršni organi bi morali odgovarati i za nesavesno postupanje pri podnošenju predloga, odluka, akata, kao i za poslovne efekte koji iza toga slede. Njihova odgovornost, odnosno

[3] Vidi »Službeni glasnik SR Srbije«, br. 26 od 30. juna 1977. Isto krivično delo nalazi se i u krivičnim zakonima republika i pokrajina.

[4] Na primer, u smislu obavezne odgovornosti članova ovog organa za kvalifikovanost i kompetentnost, stručnu valjanost, celishodnost predloga koje podnose i slično.

uspeh, valorizacija rada i slično zavisili bi, pored ostalog, i od poslovnih efekata, nastalih na osnovu samoupravnih odluka i akata koje su predložili, odnosno inicirali, o čemu smo, kao i o pozitivnim iskustvima prakse u tom pogledu, već govorili.

Norme i principi o odgovornosti sadržani u članu 108 Ustava razrađeni su u Zakonu o udruženom radu, u kojem se o *odgovornosti poslovodnih organa* kaže da »inokosni poslovodni organ, odnosno predsednik i članovi kolegijalnog poslovodnog organa odgovorni su za svoj rad radničkom savetu koji ih je imenovao i radnicima organizacije udruženog rada u kojoj vrše svoje funkcije«. Sem toga, »poslovodni organ odgovoran je i za savesno vršenje svojih funkcija, za rezultate poslovanja organizacije udruženog rada, kao i za organizovanje i usklađivanje procesa rada u organizaciji, u okviru njegovih prava i dužnosti« (član 571). U ovom slučaju treba najpre diferencirati odgovornost kolegijalnog poslovodnog organa u odnosu na odgovornost inokosnog poslovodnog organa, jer je ta odgovornost na izvestan način paralelna i kumulativna (kod udruženih OUR). Dilemu prakse u neposrednoj primeni Ustava: da li u istoj OUR mogu istovremeno postojati i inokosni i kolegijalni poslovodni organ, Zakon o udruženom radu je rešio normom prema kojoj u istoj organizaciji može postojati samo jedan ili samo drugi organ. Zavisno od opredeljenja organizacije za jedno ili drugo rešenje, u teoriji i praksi nastaju određeni problemi i dileme koje treba razrešiti, osobito u pokušaju ostvarivanja vizionarske ideje Josipa Broza Tita o kolektivnom rukovođenju i odlučivanju (koja se, doduše, neposredno ne odnosi na organizacije udruženog rada, ali gde nije isključena ni mogućnost njene primene). Naime, kada se OUR opredeli za kolegijalni poslovodni organ, treba razlikovati odgovornost predsednika kolegijalnog poslovodnog organa, odgovornost člana i odgovornost organa u celini. Odgovornost predsednika ovog organa u velikoj meri se identifikuje sa odgovornošću inokosnog poslovodnog organa, što je izraz i posledica identičnosti njihovih funkcija. U meri u kojoj je moguća u praksi podela rada između članova kolegijalnog poslovodnog organa moguća je i podela i alokacija odgovornosti. Na utvrđivanje stepena odgovornosti pojedinih članova ovog organa nisu bez uticaja određeni faktori, kao: kvalifikaciona i profesionalna struktura, način izbora, sadržaj ovlašćenja i obaveza, organizaciona jedinica kojoj član pripada, sposobnost uticaja na pripremanje, donošenje i sprovođenje odluka i akata i druge važne okolnosti koje izražavaju specifičnosti svakog konkretnog slučaja. Primenom principa podele rada u okviru kolegijalnog poslovodnog organa kolektivna odgovornost postaje u isto vreme i lična, što bitno doprinosi efikasnijem obavljanju poslovodne funkcije u njenim segmentima i u celini. Što se tiče identiteta i razlika u odgovornosti inokosnog poslovodnog organa i predsednika kolegijalnog poslovodnog organa, bitno je sledeće: kao što je već rečeno, u meri u kojoj su funkcije jednog i drugog identične (zastupanje i predstavljanje organizacije kao pravnog lica, odgovornost za zakonitost rada OUR i za izvršavanje zakonom propisanih obaveza i drugo) identične su im i odgovornosti, dok u svim drugim slučajevima, gde postoji podela nadležnosti u okviru kolegijalnog poslovodnog organa, nema lične odgovornosti predsednika tog organa, što nije moguće u slučaju postojanja inokosnog poslovodnog organa, jer je ovaj nosilac poslovodne funkcije kao celine, čak i kada, prema zakonu, obavljanje pojedinih poslova iz svoje nadležnosti poverava određenim radnicima organizacije.

A u složenim organizacijama udruženog rada i poslovnim sistemima, gde se javlja više stepena odlučivanja, veći broj samoupravnih subjekata, gde se celokupni proces rada i tehnologije ostvaruje kao zaokružena, globalna celina, što sve pod-

razumeva obavezu uspešnog rešavanja problema koordiniranja, sinhronizovanja, konstituisanja poslovodne funkcije, kolektivnog odlučivanja i kolektivne odgovornosti — priroda odgovornosti nosilaca poslovodne funkcije je višestruka i složena.

Napomenimo još i to da se citirane norme zakona o materijalnoj odgovornosti izvršnih organa u istoj meri odnose i na članove poslovodnih organa.

U normativnom i praktičnom ostvarivanju celovitog sistema odgovornosti u funkciji zaštite samoupravljanja i društvene svojine poseban značaj ima ustavni princip da se odgovornost člana kolegijalnog izvršnog organa, odnosno inokosnog poslovodnog organa i člana kolegijalnog poslovodnog organa utvrđuje *zavisno od njihovog uticaja na donošenje* ili izvršavanje odluka (član 108. Ustava). Primenom ovog principa prevazilazi se praksa kolektivne i neodređene, difuzne, kvaziodgovornosti, gde »svi odgovaraju za sve«, a *de facto* niko ne odgovara, što je bila jedna od najvećih slabosti ranijeg sistema samoupravne odgovornosti. Time se, dalje, omogućava praksa neposrednog diferenciranja i doziranja odgovornosti u zavisnosti od konkretnog uticaja članova navedenih organa, što postaje sve više praksa velikog broja organizacija udruženog rada.

Za razliku od relativno nepotpune razrade ustavnih normi o odgovornosti delegata, u Zakonu o udruženom radu se relativno potpuno uređuju odnosi između radničkog saveta i izvršnog organa i odgovornost ovog drugog. U ostvarivanju kontrole nad radom izvršnog organa radnički savet ima pravo i dužnost da ukine akt, odnosno obustavi meru koju je doneo njegov izvršni organ, ako smatra da je ovaj donošenjem akta, odnosno preduzimanjem mere, prekoračio ovlašćenje ili povredio samoupravni opšti akt, ili se tim aktom, odnosno merom, ne sprovodi utvrđena politika ili ne izvršava odluka radničkog saveta, odnosno odluka radnika. To je, u teorijskom smislu, izvestan odnos i oblik hijerarhije između radničkog saveta i njegovog izvršnog organa, dok takav odnos ne postoji kada je u pitanju poslovodni organ, čije odluke i akte radnički savet takođe kontroliše, ali bez prava poništaja, odnosno obustavljanja. Na drugoj strani, poslovodni organ je dužan da sprovodi odluke i akte i radničkog saveta i izvršnog organa, tako da je, u celini uzev, ovo rešenje na izvestan način protivrečno.

Kada je reč o odgovornosti inokosnog poslovodnog organa — direktora, ona je, kao što je pomenuto, vezana za njegovu funkciju koordiniranja, sinhronizovanja procesa rada, pripremanja i izvršavanja samoupravnih odluka i akata. Odgovornost ovog organa ne može biti načelna, uopštena, neodređena. Kao koordinator procesa rada, on odgovara za ostvarivanje poslovodne funkcije u celini, ali kako je ona vezana za razne oblasti aktivnosti, za razne segmente unutrašnje organizacije rada i samoupravljanja, ovaj organ odgovara za zakonitost, kontrolu i nadzor. Kompletnija i detaljnija odgovornost vezuje se i za druge nosioce određenih prava, obaveza i odgovornosti u okviru poslovodne funkcije. Samim tim, opštim aktima OUR moraju biti diferencirani slučajevi: (a) kada direktor uvek i bez izuzetaka mora odgovarati i (b) kada će biti izuzet iz odgovornosti, s obzirom na alokaciju funkcija između, recimo, pomoćnika i zamenika direktora, radnika na poslovima i zadacima sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima.[5]

---

[5] Primera radi, navodimo svežije slučajeve postupaka pred sudovima udruženog rada koje vode pravobranioci samoupravljanja protiv direktora OUR koje su isplatile lične dohotke veće nego što je bilo moguće na osnovu normi društvenih dogovora (posebno u slučajevima kada je produktivnost opala, a rasli poslovni gubici i sa njima lični dohoci). U praksi se s pravom postavilo pitanje odgovornosti i drugih subjekata, a ne samo inokosnog poslovodnog organa (odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa).

Jedan od elemenata samostalnosti i odgovornosti inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa, jeste *pravo i dužnost obustavljanja od izvršenja* svakog akta koji je donet ličnim izjašnjavanjem radnika, ili akta radničkog saveta, odnosno drugih organa osnovne organizacije, koji je u suprotnosti sa zakonom, samoupravnim sporazumom o udruživanju, statutom osnovne organizacije ili drugim samoupravnim opštim aktom, uz obavezu da onoga ko je akt doneo prethodno upozori na tu nezakonitost. S tim u vezi u kompleksnijem izgrađivanju sistema odgovornosti poslovodnih organa relevantna su i zakonska rešenja što se odnose na uslove i slučajeve razrešenja inokosnog poslovodnog organa osnovne organizacije, odnosno predsednika i člana kolegijalnog poslovodnog organa, i pre isteka mandata. A ti uslovi su: nesposobnost za obavljanje poverenih poslova i zadataka, povreda opštih i samoupravnih propisa, nesavestan i nepravilan rad, prekoračenje ovlašćenja, nanošenje štete društvenoj zajednici, onemogućavanje izvršenja plana organizacije, onemogućavanje ostvarivanja samoupravnih prava radnika, poremećaj međuljudskih odnosa i slično.

U navedenim slučajevima sadržana je mogućnost da se organizacija udruženog rada oslobodi lica čije stručne i organizatorske sposobnosti nisu u skladu s njenim potrebama. Isto tako, reč je i o krivici kao osnovu odgovornosti, pa je moguća primena krivične, prekršajne, materijalne odgovornosti, odgovornosti za povredu radnih dužnosti i drugih. Pri tom samoupravno pravo ima mogućnost da preciznije i detaljnije reguliše uslove, slučajeve, subjekte i objekte odgovornosti, da razradi postupak primene pojedinih oblika odgovornosti, sankcija i druga bitna pitanja. Primena instrumenta odgovornosti — prestanak mandata zbog poremećenih međuljudskih odnosa, takođe je relevantna, jer nestručno, neodgovorno, birokratsko-tehnokratsko rukovođenje, razne zloupotrebe i drugi oblici antisamoupravnog ponašanja, prema rezultatima empirijskih istraživanja, neretko su uzrok teško poremećenih međuljudskih odnosa, uz sve negativne posledice koje iz toga proizlaze.

Ovde smo izložili samo pojedine aspekte, oblike i vidove odgovornosti pojedinih samoupravnih subjekata. Što se tiče sistema samoupravne odgovornosti u ovoj fazi samoupravnog razvoja, na osnovu izloženog nije teško zaključiti da je on efikasniji i potpuniji (posebno što se normativne dimenzije tiče) nego i u jednoj fazi njegovog dosadašnjeg razvoja. Jedna od njegovih bitnih komponenti (odnosno jedan od oblika odgovornosti izvršnih i poslovodnih organa, kao i drugih subjekata u samoupravnom sistemu) jeste *krivično-pravna zaštita*. U novom krivičnom zakonodavstvu modernije su koncipirana ranija krivična dela iz ove oblasti, a javlja se i niz novih krivičnih dela, odnosno inkriminisanih radnji, kojima se efikasno zaštićuje socijalističko samoupravljanje i društvena svojina, što je vitalna komponenta sistema samozaštite u društvenoj zajednici kao celini.

Aleksa Čelebonović

Zamerke informisanju o umetnosti

Novije teorije o umetnosti, zasnovane, uglavnom, na otkrićima strukturalizma i fenomenologije, sve više ističu nerazdvojnu vezu između umetničkih dela i njihovih korisnika. To će reći da se na rezultat stvaralaštva ne gleda više kao na izolovan predmet, već se njegov smisao i njegovo značenje povezuju sa smislom i značenjem koje mu pridaje sredina u kojoj se nalazi ili kojoj je namenjeno. Takav stav odmah obavezuje i na usaglašavanje estetskih shvatanja o vrednostima, koja ne mogu više polaziti od nekih apriorističkih pravila i datosti, od platonovskog shvatanja o postojanju zakonâ lepote koji su iznad i izvan čoveka, a samo ih bogomdani pesnici mogu saznati i preneti ljudima, nego se moraju zamisliti u svoj svojoj relativnosti, na prvom mestu u odnosu na istoriju, na ranije nastala dela — pri čemu to »ranije« može biti od uticaja i kada prethodi predmetu posmatranja za svega nekoliko meseci — moraju se zamisliti u relativnosti prema društvu, prema užem ili širem ambijentu, pa čak i prema stanju na svetskoj pozornici u velikim umetničkim metropolama.

Teorijske postavke i metodi tumačenja konkretnih slučajeva kada oni postaju dominantni ne primenjuju se samo u radovima stručnjaka. Oni se na manje ili više nesvestan način prenose i na šire krugove, gotovo na ulicu, kao što su nekadašnja religiozna shvatanja odzvanjala i u mnogim uzrečicama, ušla u pozdrave,

psovke i poslovice, a da pri tome oni što su upotrebljavali te izraze nisu morali imati i teološko obrazovanje i biti svesni svih duhovnih implikacija svoga govora. Zbog svega toga, pa i zato što je svest o neizbežnosti procesa prihvatanja umetničkog dela kao njegovog sastavnog elementa ušla u svest publike i kritike, pa i u svest svih interpoliranih struktura između stvaraoca i potencijalnog korisnika, kao što su sve vrste informativnih delatnosti, štampe, televizije, radija — pritisak na svest korisnika znatno je porastao.

Nemajući mogućnost da poveća vrednost samog dela iznad svojih kreativnih snaga, umetnik i svi oni u čijem je interesu njegovo uzdizanje u datoj sredini ustremiće se na sredstva javne komunikacije, ne bi li delovanjem na tu komponentu postigli poboljšanje ukupnog položaja proizvoda za koji smo već rekli da ga treba posmatrati u njegovom jedinstvu sa značenjem koje mu pridaje društvena sredina. I ne samo umetnik i njegova bliža okolina, ne samo određena dela, već i celokupan kulturni život postaje polje delovanja propagandističkog načina informisanja koje, u krajnjoj liniji, ne doprinosi podizanju kulturnog nivoa sredine niti pomaže stvaraocima u postizanju nekih dubljih i trajnijih vrednosti. Ma koliko da smo svesni razlika između sporta i umetnosti, čini nam se da se izvesne sličnosti u tretmanu mogu uočiti.

Nisam stručan u toj oblasti i ne mogu da sudim koliko smo mi, kao zemlja, stvarno prisutni na međunarodnoj sportskoj sceni, ali mi se čini da to u svakom slučaju nije tako slavno kako bi se iz naše štampe moglo zaključiti. Ta ista štampa nesrazmerno veliča povremene uspehe, a minimizira mnogo češće neuspehe; malo piše o stvarno velikim međunarodnim rezultatima i ne pravi razlike u značaju između pojedinih disciplina, recimo, između takmičenja kajaka i trčanja na sto metara, ili bacanja diskosa.

Isto se dešava i u odnosu na umetnost. Pristup je navijački, bez razlikovanja stvarnih vrednosti od himeričkih i beznačajnih. Znanje i obaveštenost o ukupnoj situaciji u umetnosti kao da se ne koristi, ili se ne želi primeniti kada su u pitanju domaći umetnici. Uvlače se novi kriterijumi u određivanju mesta i količine teksta koje pojedinci dobijaju u sredstvima javnog informisanja. Pomenućemo samo nekoliko i potkrepiti ih primerima, ne želeći time bilo koga da krivimo ili nipodaštavamo, nego samo da ukažemo na praksu koja sve više i više vuče našu kulturu, ili svest o toj kulturi, u atmosferu provincijalnosti. Kako nisam posebno sakupljao materijal, navešću slučajeve kojih se sećam, uz pokušaj da ih navedem po onome što u suštini nose, bez ikakvog individualizovanja koje je ovde nepotrebno.

Nema tako dugo, jedan od najvećih listova doneo je obimnu reportažu, iz pera svog istaknutog saradnika, o jednom umetniku koji je dugo boravio u inostranstvu, živeo veoma teško i, bez obzira na to što je stvarno bio izuzetno darovit, ostao tamo gotovo nepoznat. Pisac reportaže, međutim, našao je za potrebno da unese u tekst kao činjenice sve one želje i snove za koje bismo se samo radovali da su se i stvarno zbili, pa time izmenili sliku učešća naših umetnika u svetskoj panorami savremenog stvaralaštva. Ujedno bi se time promenilo i stanje u pogledu novčanog procenjivanja njihovih dela na javnim rasprodajama, u takozvanim »kotama«, o čemu će takođe biti reči, s obzirom na to da naša štampa pridaje tome, inače sasvim neumetničkom kriterijumu, veliki značaj.

Drugi jedan umetnik, koji pripada starijoj generaciji, odavno živi u Parizu, poreklom je Slovenac, odnosno pripadnik slovenačke manjine u Italiji, ali u inostranstvu, bar u Europi, zaista uživa više nego dobar glas i predstavlja poznato

ime u modernoj umetnosti, izlagao je grafičke listove u Beogradu, u Umetničkom paviljonu »Cvijeta Zuzorić«. Ni jedna pozdravna ili kritička reč se tom prilikom nije mogla naći u našoj štampi ili čuti na televiziji, iako su redakcije o tome bile obaveštene. Kada je izložba preneta u Zagreb, tamošnja televizija je ovom događaju odmah posvetila nekoliko minuta u dnevniku, jer je ocenila da je u pitanju značajan događaj kulturnog života.

Otkuda te razlike, pitamo se, i otkuda, uopšte, neadekvatno uzdizanje, s jedne strane, i prećutkivanje, s druge? Odgovor nalazimo jedino u osnovnoj inertnosti i opštoj neobaveštenosti. Piše se o onom koji obilazi redakcije ili ljude koji u njima rade, o onom koji na sredstva informisanja vrši pritisak, ili to neko drugi za njega radi. Da je to stvarno tako, osvedočio sam se u sopstvenom slučaju. Kada je 1975. izišla moja knjiga u Francuskoj, svejedno o čemu, dva nedeljna lista, »Express« i »Nouvel Observateur«, doneli su o njoj veoma pohvalne kritike, na vidnom mestu, a iz pera ljudi koje nisam poznavao, ali mi je bilo poznato da uživaju veliki ugled. Ti članci nisu mogli promaći našim dopisnicima, pogotovu što im ta dva lista redovno služe kao izvor informacija. Međutim, o tome ni jedve vesti, kao što nije bilo vesti ni kada je ista knjiga izišla u još nekoliko zemalja Zapadne Evrope i Amerike. Tek kada sam se sâm postarao da se povodom domaćeg izdanja objavi neki prikaz u našoj štampi, priključila se i lapidarna informacija o njenom objavljivanju u inostranstvu. Ne bih u ovoj praksi hteo da nalazim i druge razloge osim onih koje sam naveo, ali je činjenica da onaj ko želi da se o njegovom radu piše, ima sam da se postara o tome, naravno, uz više ili manje socijalne inteligencije. A umetnik koji je usamljen, povučen, introvertiran, kao što su redovno oni koji imaju nešto dublje da obelodane (čast izuzecima!) teško će kod nas biti otkriven, a još teže podržan na internacionalnom planu. Vrednosti nas ne interesuju. Interesuju nas ljudski odnosi, senzacije, laka zarada i potrošački mentalitet.

Neka mi bude dozvoljeno još jedno upoređenje između umetnosti i sporta, u cilju sagledavanja postojećeg stanja. Ono nije zadovoljavajuće ni u jednoj od ove dve oblasti, kada se posmatraju u svetlosti društvene uloge. Sport se u našoj sredini neguje gotovo samo na vrhunskom nivou — vrhunskom, za naše prilike — koji je veoma blizak profesionalizmu, a zapostavlja se njegova bitna, rekreativna i zdravstvena funkcija u svakodnevnom životu širokog kruga ljudi. U drugim zemljama, osobito u onim sa visokim standardom, dešava se sasvim suprotno. Sportom se može baviti svako ko to želi, na jedan ili drugi način, uz veće ili manje troškove, a pogotovu je omladini omogućeno da se, pored redovnog školovanja, bavi i sportom. U Francuskoj su, na primer, četvrtak po podne i subota redovno, tokom cele školske godine, posvećeni sportu, a takođe se dva do tri puta godišnje organizuje odlazak đaka iz velikih gradova na zimske sportove ili u prirodu. Profesionalni ili vrhunski sport se u drugim sredinama koncentriše na malom broju punktova, ali je onda na tim mestima priliv sposobnih i formiranih pojedinaca mnogo veći baš zbog raširenosti sportskih navika među širokim slojevima. Kada je konkurencija veća, i kriterijumi izbora mogu biti rigorozniji, a po računu verovatnoće — i dometi bolji.

U umetnosti je upravo obrnuto. Masovna baza je kod nas dosta široka. Amaterizam nailazi na znatnu podršku, ali se pri tome ta delatnost sama od sebe, ili zbog određenih prilika, brzo kanališe na neku vrstu profesionalizma, odnosno na pribavljanje materijalnih koristi od takvog kulturnog rada koji se ni u kom slučaju ne može kvalifikovati kao vrhunski. Od amatera se kupuju slike, prave im se

zložbe, posvećuje im se pažnja na televiziji i u štampi, u potpunoj nesrazmeri prema našoj vrhunskoj, profesionalnoj umetnosti.

Tim putem široka publika ne može dobiti istinita obaveštenja o stanju u umetnosti, niti može steći pravo kulturno obrazovanje, neophodno za korišćenje kulturnih tekovina i za podizanje kulturnog, materijalnog, privrednog i kakvog god hoćemo nivoa življenja. Ona će živeti u uverenju da se slikarstvo sastoji od proizvoda kakve im pružaju lokalni amateri ili, u najboljem slučaju, školski nastavnik likovnog vaspitanja. Uloga te umetnosti svešće se na posedovanje sličice na zidu, makar ona i ne bila »tako lepa« kao ona štampana, koju je neko kupio od putujućeg prodavca ili kod stakloresca, a prikazuje nakićeno Ostrvo cveća na Lago Maggiore, sa Alpima u pozadini, ili dvorac Chillon sa Ženevskog jezera, takođe sa mirnim vodama u prvom planu i snežnim planinama u pozadini.

Ova paralela u popularisanju sporta i umetnosti ne služi ničem drugom nego da ukaže da jednu i drugu delatnost treba širiti, uvoditi ih u život i potrebe ljudi, ali na različite načine, jer one nisu isto. Dok se glavna društvena uloga sporta svodi na rekreativnost, održavanje zdravlja, telesnog i duševnog, pa i na mobilisanje masa u osećanju zajedništva, klupskog, mesnog, nacionalnog, dotle je umetnost u mogućnosti da sintetizuje dostignuća jedne civilizacije, što nije isto kao i pripadanje samo jednoj naciji. Umetnost je po svojoj civilizacionoj sadržini opšteljudska i ne može postojati samo kao vrlina, ili dostignuće jedne male sredine.

Time se ne želi reći da sva umetnička dela treba da liče jedna na druga, kao što se isuviše često forsira u »kompetentnim« krugovima ovlašćenih funkcionera za kulturu. Naprotiv, nacionalna, specifična, lična obeležja su njena glavna snaga — što opet nije slučaj u sportu koji je podložan strogim pravilima — ali ta posebna umetnička obeležja moraju kazivati nešto što je prihvatljivo i razumljivo, a ne da budu zatvorena u golo samodopadanje jedne sredine, nepoznata i nepriznata u drugim.

Godinama se kod nas obaveštavalo o zapaženim uspesima naših umetnika, pojedinaca ili grupa, u inostranstvu. Bez fundirane analize o njihovom delu, bez potrebne obaveštenosti o tokovima moderne umetnosti i njihovim idejnim zastupnicima, takve informacije ne znače mnogo. Ne verujem da se u Francuskoj, Italiji ili Engleskoj stalno piše o uspesima njihovih umetnika u inostranstvu. A činjenica je da su Šagal, Dibife, Sulaž, Hartung, Marino Marini, Mur, Bekon i niz drugih zastupljeni svojim delima u svim muzejima moderne umetnosti u svetu.

Sa našim umetnicima situacija je drugačija i promenljiva. Kada sam oko 1960. godine imao priliku da obiđem više svetskih metropola (tada se još nije mnogo putovalo), zatekao sam ovu situaciju: u stalnoj postavci Tejt galerije bili su izloženi Meštrović i Kršinić; u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku — Džamonja; u Veneciji — Meštrović i Hakman; u Parizu — niko. Situacija se kasnije menjala.* U Tejt galeriji nije više izloženo ništa od Jugoslovena. U Veneciji takođe. U Njujorku je, mislim, ostao Džamonja. U Parizu figuriraju Dado Đurić i Veličković. U Oslu — Oto Logo, u Roterdamu — Picelj, i to je otprilike sve. Da, u Vatikanskom muzeju, gde su otvoreni mali odseci po nacijama, jugoslovenski deo sadrži niz primera od umetnika iz Hrvatske i Slovenije, od kojih nekoliko pripada takozvanim »naivnim«.

---

* Ona se menja i sada. U slučaju da su neki od ovih podataka prevaziđeni, to ne menja ništa u suštini o stvarnom položaju naše umetnosti u svetu.

Ovako skromnoj zastupljenosti u svetskim antologijama moderne umetnosti ne odgovaraju naši domaći komentari. Još mi odzvanjaju reči novinara koji je na televiziji govorio o poseti jednog stranog državnika Zagrebu i saopštio da je ovaj posetio atelje Meštrovića, jednog od »najvećih« vajara sveta. Sve je za nas najveće, najbolje, najčuvenije itd., bez ijednog elementa snebivanja koji bi, bar pod uticajem svih novijih teorija o umetnosti, morao postojati. Jer baš to najveće, najpriznatije, došlo je sasvim u sumnju kao pojam koji se može koristiti kad je u pitanju umetnost. U umetnosti nema najvećeg i najbržeg kao u sportu, izuzev ako se tačno definiše sa kakvog gledišta se taj epitet daje, u okvirima kojih merila i stremljenja, ili u odnosu na kakve stvaralačke događaje.

Veliki su, dakle, zahtevi u pogledu informisanja i, uopšte, pisanja o umetnosti, jer je predmet o kojem je reč složen, dubok, povezan vidljivim i nevidljivim nitima sa celim životom umetnika pojedinca i sa životom društva u kome on stvara. Da li je zbog toga potrebno da se svakom prilikom sve to istakne i od svakog napisa sačini učena studija? Svakako da nije. Ali je neophodno da se pri formulisanju svake vesti ili suda o umetnosti ima na umu postojanje te složenosti i, na kraju, mora se raspolagati dovoljnim stručnim obrazovanjem, uključivši i svest o relativnosti svih tvrđenja u sferi intelektualnog života. Kao što je za prevođenje jedne obične vesti iz novina potrebno znanje o materiji na koju se tekst odnosi — što čitamo u »Politikinoj« rubrici »Reč o rečima« Ivana Klajna — tako isto je za običnu vest o nagradi, o izložbi, osobito ako su u pitanju one u inostranstvu, potrebno znati nešto o njihovom odnosu, dometu i vrednosti.

To isto važi i kada se govori o novčanoj vrednosti umetničkih dela. I u inostranstvu i kod nas je ona u osnovi fiktivna. Moralne i estetske vrednosti ne mogu se izraziti novčanicama i čekovima, nego se ovi materijalni ekvivalenti stvaraju u zavisnosti od tržišta ili dogovora među zainteresovanima, i to kao prateća pojava, pored likovne umetnosti, s obzirom na to da je ova istovremeno i kulturno i materijalno dobro (platno, boja, ram, bronza, kamen itd.). U zemljama u kojima je promet umetničkih dela relativno velik stvara se takozvana kota, novcem izraženo merilo po kojem se obračunavaju i puštaju u prodaju dela određenog umetnika. Trgovci umetničkim delima običavaju da tu kotu održavaju na taj način što sami otkupljuju dela onih za koje se zalažu, kada se pojave u prodaji izvan njihove radnje, te na taj način odražavaju cenu slika onih autora koje drže u svom depou. Tu se kapitali dugoročno angažuju i dovoljno je, objasnio mi je jednom jedan trgovac, da od pet-šest umetnika, u koje je on nešto uložio, uspe posao samo sa jednim, pa da se cela finansijska operacija isplati. Ali, pitamo se, da li je to toliko važno da se time moramo baviti u jednoj socijalističkoj zemlji? Verovatno da nije.

Sa televizijom informisanje o umetnosti dobilo je neslućene mogućnosti. Otvaraju se vidici za ovu granu stvaralaštva u prošlosti i u sadašnjosti. Mada ekran ne može zameniti neposredan doživljaj pred originalom, kao što to ne može ni štampana reprodukcija, jedno i drugo sredstvo mogu znatno olakšati obaveštavanje o likovnoj umetnosti i pridobiti širok krug pojedinaca za korišćenje kulturnih dobara. Kada se ti mediji dopunjuju i povremenim kontaktima sa originalima, na obaveštenost se nadovezuje i uživanje i sve koristi bogatog kulturnog života. Međutim, sve prednosti ovih tehničkih sredstava otpadaju ako se ona ne koriste u skladu sa svojom informativnom misijom.

Najčešći propust u tom pogledu očituje se u dimenzijama. Svako plastično delo, ako valja, sadrži svoju posebnu logiku i sklad između načina na koji je izve-

deno i njegovih dimenzija. Uzmimo za primer Meštrovićevog »Pobednika« u Beogradu. Figura deluje masivno, na visokom stubu, i njena ispupčenja i udubljenja usled naglašenih mišića, pa i lako padajuća ramena, sve je smišljeno da oživi siluetu, konture, u kontrastu prema svetlom nebu i da masivnost, težinu i čvrstinu prožme izvesnim unutrašnjim kretanjem. Sve to nestaje u trenutku kada se, kao što je još nedavno bio slučaj, skulptura smanji na veličinu naliv-pera, odlije u plastičnu masu i stavi u prodaju kao suvenir. Uzmite li u ruku taj predmet, on je lak, a boja bronze lažna. Konture mu se slabo vide i nikakva umetnička sadržina ga više ne ispunjava. Predmet postaje pravi, autentični kič.

Slično je i sa prikazivanjem umetničkih dela na televiziji. Kada se jedna De Kirikova ili Boćonijeva slika, koje imaju manje od metar širine, projekcijom na platno nesrazmerno uveličaju, a da komentar ne skrene gledaocu pažnju u kom je to cilju učinjeno, dobijaju se sasvim lažne predstave o delu. Koncentrisana snaga originala rasplinjuje se i deluje kao bezvredna kulisa. Čemu to, ako ne da se unište i umanje prave vrednosti jednog dela. U knjigama s reprodukcijama, ako su iole ozbiljne, redovno se, pored legende, naznačuju i dimenzije originala, kao i mesto na kome se on nalazi. Televizijska emisija to ne može, ali zato ne mora i da potencira neistinu o konkretnom delu. Kao što ne može pretendovati na bilo kakvu informativnost i objektivnu misao o modernom dobu u umetnosti ako prećutkuje ili minimizira najubedljivije i najjasnije prodore u duhovnu sferu likovnim sredstvima, kao što su to učinili Matis, Pikaso, Majel, Kandinski, Kle, Kolder, Maks Ernst, Vols, Polok i drugi. Cela epoha moderne umetnosti dobija drugo lice bez njih, kao što bi XIX vek drugačije delovao bez Engra, Tarnera, Delakroa, Domjea i Manea.

Podsetiću na to da je sredinom prošlog veka francuski filozof Prudon izneo gledište da je zadatak umetnosti da obrazuje narod, da širi humanističke ideje, da podiže idejni nivo čoveka. On je bio prijatelj sa slikarima realistima, uticao je na njih i ti realisti su na izvestan način te ideje i primenjivali.

Realizam je, po njemu, bio prikazivanje stvarnosti, a imao bi dodatak: da širi neke ideje o sreći čoveka, o njegovoj viziji budućnosti ili da bude kritika društva. To je bilo mogućno u doba kada su svi slikari slikali realistički, ako upotrebimo taj termin onako kao što ga vide slikari. Jer, za slikara govoriti o realizmu znači slikati slično prirodi. A za teoretičara realizma, Prudona, realizam je bio u tom idejnom obogaćivanju slikanja po prirodi.

Međutim, javila se fotografija. Fotografija je otklonila taj mit o neprikosnovenosti prirodnog uzora umetnosti. Ona je jasno pokazala da se umetnost sastoji u nečem drugom, a ne u imitiranju prirode, i to u dobu u kome su manje ili više svi radili nešto što je bilo slično prirodi. I od kada je fotografija pokazala da je sadržina umetnosti negde drugde, a ne u imitiranju prirode, od tada je umetnost krenula svojim putem, kojim je tražila sopstvenu suštinu.

Mnogi su ostali na toj Prudonovoj ideji da umetničko delo treba da oplemenjuje, da iznosi velike ideje o čoveku, uglavnom ono što nazivamo humanizmom, a mnogi drugi koji čine okosnicu moderne umetnosti okrenuli su se ka samoj umetnosti i počeli istraživanje o sopstvenoj suštini.

Velika je zabluda ako se misli da je Pikasovo deljenje jednog lica, iskošavanje očiju i usta upereno na neki način protiv čoveka, da on ne voli čoveka ili da drugi umetnici ne vole ljude zato što daju o njima formalno drugačiju sliku. I njima se sviđaju lepe žene, isto kao i svima ostalima, sve su to potpuno normalni ljudi.

Ali problem kojim se oni bave nije uopšte taj, uopšte nije reč o isticanju nekih humanističkih ideja kroz modernu umetnost. Moderna umetnost se bavi istraživanjem forme, koja nije sama sebi cilj, nego traži suštinu onoga što je umetnost, onoga što odzvanja u čoveku kao umetnost. Neke forme odzvanjaju, druge ne odzvanjaju, potpuno bez obzira na to šta predstavljaju i kojom su tehnikom napravljene.

Velika je zabluda kada se misli da, recimo, jedna ležeća figura Henrija Mura, koja ima velike šupljine, prikazuje nekog čoveka koji je lišen unutrašnjih organa, lišen duše, da je to nekakav monstrum. Naprotiv; uostalom, to se moglo videti iz onog divnog razgovora koji je Henri Mur imao na našoj televiziji. Vidi se šta on misli, a čovek koji je navikao da gleda umetnička dela ima sasvim drugačije asocijacije pred njegovim delima.

Postoji kod Mura — moram da idem na konkretne primere — identifikacija sa prirodom. Što ta identifikacija preuzima ljudske forme, to je zato što postoji tradicija da se skulptura izražava kroz ljudske forme. Ali te forme istovremeno poprimaju siluetu pejzaža, prostranih planina i dolina. U drugim skulpturama dolazi, pre svega, do izražaja materijal — kamen ili drvo, u kome se oseća izvesna unutrašnja napetost, vezana za prirodne sile, za egzistenciju čoveka u prirodi, za onu vrstu iskonskog senzibiliteta koji čoveka u našoj civilizaciji još nije potpuno napustio, za senzibilitet prema prirodi — čiji je on organski deo.

Na šta tu mislim? Mislim na to da čovek tek 5.000 godina manje ili više živi civilizovanim životom i u većem ili manjem otuđenju od prirode, a pre toga je milione ili stotine hiljada godina živeo u prirodi. Kada se nađe sam u šumi, oseća i dan-danas bliskost sa kamenjem, sa drvećem. To je ono što oseća Henri Mur i što vraća modernom čoveku jezikom modernog čoveka, a ne zastarelim opisom, nego ga direktno uključuje u neverovatno plemenitu sadržinu.

On pristupa tim materijalima kao da nešto zahtevaju, kao da nešto predlažu čoveku, kreatoru. On to ističe i to je izvanredna vrlina; on uopšte ne mrzi čoveka — naprotiv, pruža mu priliku da usred te gradske gužve doživi nešto što je iskonski njegovo.

O još jednom delu je u poslednje vreme bilo reči i u našoj javnosti — to će biti poslednji konkretni primer o kome ću govoriti, pa ću zatim pokušati da izvučem neke zaključke. To je famozna Mona Liza, na čiju je reprodukciju jedan umetnik dodao brkove i bradu. Već je vrlo tačno rečeno da je on time na neki način reagovao na mit o umetnosti, protestovao na način kako se umetnost tretira u društvu, ali je izostavljeno nešto što je, mislim, u tome svemu bitno. A to je da je kratko vreme pre toga izašao jedan Frojdov esej, koji govori o Leonardu da Vinčiju kao homoseksualcu. Marsel Dišan je to čitao i na ovaj način sažeo ono što je saznao od jednog naučnika. Drugim rečima, on je Mona Lizu pretvorio u biće koje je i žena i muškarac, i otprilike odgovorio na svoj likovni i drastičan način onako kako je Frojd tvrdio u svom naučnom radu.

Nije naodmet reći da je taj isti Dišan posle toga počeo sâm da se oblači u ženu i da se pojavljuje u društvu pod drugim imenom.

On se, dakle, identifikovao i sa Leonardom da Vinčijem, i sa onim što je pročitao kod Frojda i sa onim što je sam radio. Međutim, to nije uopštena problematika, to je zanimljiv trenutak zato što je Dišan imao mnogo ideja, koje su kasnije podstakle različite pravce. Bio je pravi intelektualac koji je mislio i radio vrlo različitim kanalima. I zato što je on tako značajan kao čovek od ideje, a ne toliko kao

realizator, zato se ta slika — koja uostalom ne može ni da živi bez podnaslova L.H.O.O.Q. (kad se to pročita na francuskom ima drugo, određeno značenje), opet u duhu onoga što je čitao kod Frojda i što je Dišanu odgovaralo, — tako često pominje. To delo niti je Mona Liza, niti ima vrednost Mona Lize niti je samo po sebi, bez celog ovog konteksta, tako značajno.

Hoću da kažem da se u naše vreme i u našoj sredini događa nešto što se događalo verovatno u najprimitivnija vremena, a to je da gledaoci, uživaoci umetničkih dela ili komentatori umetničkih dela, ne razlikuju umetničko delo od onoga što ono predstavlja, ne razlikuju znak, kao što je reč nosilac konvencije da znači nešto, to značenje može biti i šire primenjeno. Kad kažemo drvo, mi zaista mislimo samo na drvo, recimo, na drvo u prirodi, ili na drvo materijal, na neke asocijacije – sedi drvo na drvo i slično — koje su dosta prizemne. Ali, kad Rilke upotrebi istu reč i kaže — imam drvo u uhu, i time počinje seriju soneta, to znači nešto sasvim drugo, to uopšte više ne znači drvo. Ono znači cvetanje voćke, znači da će krenuti poezija, niz asocijacija, niz osećanja, koja će tek u poeziji dobiti pravi smisao.

U moderno vreme i već dosta dugo pre toga razlikujemo znak od onoga što taj znak znači, razlikujemo označitelja od onoga što je označeno. U modernoj umetnosti se bez toga razlikovanja čovek uopšte ne može kretati. Ne može čovek, zato što je neko ružan na slici, reći da je taj protivan društvu, kao što ne može, ako slika lepe ženske grudi — kao što se to u prošlom veku radilo — da kaže da je to prijatelj čovečanstva i humanista. Humanističke vrednosti se iskazuju kroz samo istraživanje formi, kroz autohtonu evoluciju umetnosti, koja je istovremeno postala jedan jezik, i našla svoju sadržinu. Kada bi se ta sadržina mogla izraziti drugim rečima, recimo, sociološkim programima ili sociološkim analizama, onda ta umetnost možda ne bi ni imala smisla.

Time ne želim reći da ne postoji veza između umetnosti i društva. Veza postoji, ali razjašnjavanje te veze ne objašnjava vrednost umetničkog dela, nego tumači njegov nastanak i doprinosi shvatanju značaja i napora jednog umetnika. Tačno je da je naša srednjovekovna umetnost u skladu sa ideološkim zahtevima sredine, u skladu su Sopoćani i u skladu su neke mnogo slabije kreacije. Zato je jedno bolje, a drugo slabije, to se ne objašnjava većim ili manjim skladom sa ideologijom vladajuće klase. Isto tako se današnja umetnička dela ne mogu objašnjavati skladom ili neskladom sa ideologijom jedne države ili klase, i to kako na Zapadu tako i na Istoku.

Prikazi

Др Крсте Битоски: Македонија и Кнежеството Бугарија (1893—1903)

(Институт за национална историја, Скопје, 1977, страна 416)

Studija dr Krsta Bitoskog *Makedonija i Kneževstvo Bugarske*, u izdanju Instituta za nacionalnu istoriju, popunjava jednu veliku prazninu u makedonskoj istorijskoj misli i društvenoj nauci uopšte. Pored toga, ona predstavlja krupan doprinos objektivnom marksističkom tumačenju borbe makedonskog naroda za nacionalnu, ekonomsku, političku i druge slobode, za razliku od objašnjenja koja pruža bugarska nauka, uz partijsku podršku, koja su, i pored svih pozivanja na marksizam i lenjinizam, uveliko opterećena velikobugarskim nacionalizmom i šovinizmom.

Iako je u studiji obrađen jedan veoma kratak vremenski period, to nikako ne umanjuje njenu vrednost jer su posredi upravo izuzetno značajne godine u istoriji makedonskog naroda, odnosno u procesu konstituisanja makedonske nacije i njene borbe za afirmaciju i oslobođenje. Izuzetnost ove decenije (1893—1903) ogleda se, pored ostalog, u tome što je društveno-politički razvitak Makedonije, po svojoj unutrašnjoj logici, neminovno vodio ka afirmaciji specifičnih karakteristika makedonskog naroda koji je težio ka sopstvenom nacionalnom, ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju, kao i stvaranju sopstvenog državno-pravnog sistema. Naime, 1893. godine nastaje Makedonska revolucionarna organizacija, autohtona po svom poreklu, čija je osnovna deviza da se Makedonija može osloboditi samo sopstvenim snagama i koja predstavlja novu etapu u dugotrajnim borbama makedonskog naroda za slobodu.

Međutim, Makedonska revolucionarna organizacija, i pored toga što afirmiše makedonski subjektivni faktor do te mere da se o njemu ubuduće mora voditi računa, iako legitimni predstavnik makedonskog naroda, teško dobija primat u međunarodnim odnosima, jer se nastavlja praksa da susedne balkanske monarhije svojataju sve što je makedonsko.

Od jedne tako kompleksne paradoksalne situacije — kada sve tri susedne monarhije (Grčka, Bugarska i Srbija) Makedonce ili makedonske Slovene proglašavaju za svoje stanovništvo i raznim obmanama nastoje da Evropu uvere u opravdanost svojih pretenzija — autor studije se ograničava na proučavanje politike bugarskih vlada i rukovodstva makedonske emigrantske organizacije (Vrhovni makedonski ko-

ıitet) prema Makedoniji u periodu 1893—903. godine.

Bogat istoriografski materijal iz diplo-ıatskih arhiva širom Evrope i ostala do-:upna literatura, izuzev bugarskih izvora oji su još potpuno nepristupačni kada je u itanju proučavanje Makedonije — autor : sistematizovao i podelio u 19 poglavlja.

Na početku studije autor najpre ana-/ira osnovne koncepcije politike Kneže-ıne Bugarske, zatim govori o aktivnosti ıakedonske emigracije u Bugarskoj, osni-ınju makedonskih emigrantskih društava formiranju Makedonskog komiteta i o ıegovim akcijama. Prilikom razmatranja :lovanja ovog komiteta, Bitoski osvet-ava i Malnički ustanak i njegov odjek u ugarskoj, na Balkanu i u Evropi, a zatim crpno i dokumentovano obrađuje odnos lakedonske revolucionarne organizacije i ıenih vođa prema tom »ustanku«, koji, ored ostalog, kompromituje borbu make-onskog naroda za slobodu, i zbog koga se Evropi toj borbi pripisuju ciljevi i daju beležja koji joj nisu svojstveni. Zatim, u ‹lopu posebnih tematskih celina, analizi-ı se Drugi vanredni kongres makedonske nigracije u Bugarskoj, kao i međusobni dnosi Makedonske revolucionarne orga-ızacije, Vrhovnog makedonskog komiteta vlade dr Stoilova, pokušaji zbližavanja i ›klađivanja stavova tri susedne monarhije rešavanju pitanja Makedonije i nekih rugih problema u tom sklopu. U nekoliko ırednih poglavlja K. Bitoski se zadržava ı pokušajima zbližavanja i uspostavljanja ıradnje između Makedonske revolucio-arne organizacije i Makedonskog vrhov-og komiteta.

Zatim autor studije veoma detaljno i okumentovano obrađuje nastojanja Vr-ovnog makedonskog komiteta da potčini lakedonsku revolucionarnu organizaciju la zavlada teritorijom na kojoj ova deluje, ıtim govori o borbi makedonskih revo-ıcionara u samoj Bugarskoj protiv Vrhov-og komiteta i suprotstavljanju Make-ınske revolucionarne organizacije infil-ıranju vrhovista u Makedoniji. Pri tom osvetljen i vrhovistički ustanak 1902. odine, kao i posledice tog prevremenog ›tanka na međunarodnom planu, reago-ınje kako balkanskih zemalja tako i ve-kih sila.

Poslednja poglavlja studije posvećena ı analizi pokušaja nagodbe i saradnje među Makedonske revolucionarne orga-ızacije i Komiteta Mihajlovskog i Conče-ı, zatim zabranjivanju Makedonske orga-ızacije u Bugarskoj, odnosu Bugarske rema Ilindenskom ustanku; pri tom autor obrađuje više aspekata ovog veoma zna-čajnog pitanja (odnos bugarske vlade sa Turskom, odnos Ilindenskog ustanka i bugarske vlade, odnos Turske i velikih sila, odnos ustanka i Vrhovnog makedon-skog komiteta itd.).

Prebrodivši sve teškoće koje prate slična istraživanja, autor nam jasno pokazuje kako se bugarska vlada i rukovodstvo ma-kedonske emigrantske organizacije, ne bi-rajući sredstva, potpuno makijavelistički, nameću Evropi i svetu, prikazujući se kao legitimni predstavnici makedonskog naro-da, kao posredni ili neposredni rukovodio-ci makedonskog revolucionarnog pokreta. Naime, bugarske vlade, počev od vlade dr Stoilova, pa i uopšte vladajući krugovi Kneževine Bugarske, shvatili su značaj i ulogu makedonske emigracije, i to kako na spoljnom tako i na unutrašnjem planu. Zato sve vlade nastoje i, po pravilu, uspe-vaju u tome da ostvare kontrolu nad ruko-vodstvom makedonske emigrantske orga-nizacije, odnosno Vrhovnog makedonskog komiteta, da bi preko emigracije i bezoč-nom zloupotrebom makedonskog pitanja realizovali ciljeve i planove koji nemaju ničeg zajedničkog sa slobodom i interesima Makedonije i makedonskog naroda.

U tom kontekstu posebno su intere-santni oni delovi studije u kojima autor svestrano osvetljava ulogu rukovodstva ma-kedonske emigracije u Bugarskoj, odnosno ulogu Vrhovnog makedonskog komiteta, pa, pored ostalog, kaže »da se rukovodeći sloj makedonske emigrantske organizacije u većini slučajeva idejno i klasno povezao sa raznim buržoaskim partijama u Bugar-skoj, da se potčinjava i povezuje sa lide-rima tih partija i, na taj način, uvlači emigrantsku organizaciju u vrtlog bugar-skog političkog života i u njenu politiku državne ekspanzije, najčešće služeći kao sredstvo nasilja, čime se od prirodnog saveznika makedonskog naroda i Make-donske revolucionarne organizacije pret-vara u njihovog najvećeg neprijatelja i grobara makedonskog jedinstva«.

Uopšte uzev, bugarske vlade i bugarski dvor, zaključuje autor, vode politiku na dva nivoa. Najpre, vladajući krugovi, pro-glašavanjem Makedonije za bugarsku te-ritoriju, pokazuju da su protiv oslobođenja Makedonije i njenog konstituisanja u auto-nomnu oblast. Zatim, s druge strane, Bu-garska izjavljuje da nema teritorijalnih pretenzija i da je njena jedina težnja i briga da hrišćanskom stanovništvu u Turskoj obezbedi uslove života dostojne čoveka, čime sebe prikazuje kao najvećeg pobornika politike sprovođenja reformi u Makedo-

niji, što znači da se zalaže za autonomiju Makedonije. Drugim rečima, dvojaka politika Bugarske kneževine, njena tradicionalna deviza: govori jedno — drugo radi, nije ništa drugo do želja za osvajanjem Makedonije, odnosno luke Solun i time dobijanje izlaza na Jegejsko more.

Politika Kneževine Bugarske prema Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji i njenim rukovodiocima G. Delčevu, D. Grujevu, Đ. Petrovu, J. Sandanskom i drugima u ovom periodu predstavlja posebno poglavlje u istoriji odnosâ i veza Makedonije sa susednim balkanskim zemljama. To je bila, kako napominje autor, politika niskih udaraca i pokušaja da se preuzme rukovođenje makedonskim revolucionarnim pokretom, kako bi se njegove akcije usaglasile sa težnjama zvanične politike Sofije. Ili, ako to nije moguće, onda se čine pokušaji da se diskredituje i ukine revolucionarna organizacija kao faktor makedonskog naroda i kao njegov predstavnik. Takva aneksionistička politika bugarske buržoazije primorala je Makedonsku revolucionarnu organizaciju da se upusti u krvavi rat protiv nosilaca te politike i da uloži ogromnu energiju i sredstva radi očuvanja sopstvene nezavisnosti i integriteta svoje teritorije. Slobodno se može reći, ističe K. Bitoski, da otpor revolucionarne organizacije pokušajima bugarskih vladajućih krugova da Makedoniju prisajedine Bugarskoj predstavlja jednu od najslavnijih stranica istorije narodnooslobodilačkih borbi makedonskog naroda.

Na kraju, ponovimo još jednom: studija K. Bitoskog *Makedonija i Kneževina Bugarska* je izvanredan doprinos istoriografiji, i to kako po pristupu, načinu obrade i prezentiranju rezultata istraživanja tako i po tome što će u širim jugoslovenskim okvirima podstaći dalja proučavanja ove problematike. Upravo zbog svega izloženog smatramo da bi se prevođenjem studije na srpskohrvatski jezik, u nešto sažetijem obliku, čitaocu ovog govornog područja omogućilo, pored boljeg, potpunijeg i izvornijeg upoznavanja sa istorijom makedonskog naroda, da jasnije shvati korene svojatanja ili negiranja Makedonije i makedonske posebnosti od strane Bugarske.

Jordan Jovanovski

Jokica Hadži Vasileva: Radnička participacija u Africi

(Izdavački centar »Komunist« i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1978, strana 206*)*

Tokom poslednjih godina teorijska debata o idejama radničkog samoupravljanja i participacije postala je jedna od značajnih preokupacija najširih krugova međunarodnog radničkog pokreta, pa čak i van njega. Pored Jugoslavije, diskusije o samoupravnom socijalističkom razvoju društva vode se danas u velikom broju zapadnoevropskih zemalja, i to ne samo u »evrokomunističkim« partijama nego i u socijalističkoj, socijaldemokratskoj i sindikalnoj levici. Za mnoge od njih ideja samoupravljanja kao konkretni oblik istorijskog procesa oslobađanja rada sve više postaje velika ideja epohe koja motiviše najšire slojeve savremenih industrijskih društava na akciju. U istočnoevropskim zemljama se danas, takođe, revalorizuje praksa radničkog učešća u upravljanju preduzećima (»proizvodna savetovanja« i slično), pa se čak i u Kini traže određeni modusi za uključivanje radnika u procese planiranja i upravljanja privredom, kao *conditio sine qua non* nove ekonomske politike i otvorenog procesa demokratizacije i decentralizacije.

Pažljivom analizom svih ovih ideja i pokreta, međutim, dolazi se do sledećeg zaključka: ukoliko se izuzmu veoma razgranati modeli radničkog »saodlučivanja« tipa nemačkog »mitbeštimunga«, distribucije dela profita radnicima i još neki slični, praksa pune radničke participacije u razvijenim društvima ostaje ograničena na nekoliko preduzeća u kojima su radnici, suočeni sa masovnim otpuštanjem usled zatvaranja pogona, spontanom akcijom preuzeli upravu. Paradoksalna je činjenica da prebogata literatura o samoupravljanju na Zapadu u osnovi počiva na iskustvima kakva su pružili pogodni »slučajevi«: fabrika satova »Lip« u Bezansonu, brodogradilišta »Upper Clyde Shipyards« u Velikoj Britaniji ili anahronični socijalutopistički projekti tipa »Scott Bader Commonwealth«, takođe u Velikoj Britaniji.

Izuzmu li se iskustva Jugoslavije zbog ompleksnosti njenog socijalističkog razvo- i činjenice da se kod nas samoupravljanje ızvija kao globalni društveni sistem, dak- kao celovit model društvene organiza- je, najbogatije istorijsko iskustvo pruža raksa radničkog samoupravljanja i par- cipacije u nekim zemljama u razvoju. Iako nogi »ortodoksni« teoretičari samouprav- anja u Francuskoj i Britaniji ne mogu ımisliti samoupravni razvoj van visoko- ızvijenih industrijskih društava, istorijska činjenica da je praksa Alžira, Perua, anzanije i još dvadesetak zemalja u raz- ɔju, pored svih ograničenja, pa i čestih ıbluda, pružila u pojedinim društvenim ektorima najbogatija iskustva u razvoju ımoupravnih odnosa. Za savremenu druš- enu naučnu misao, pogotovu marksi- ičku, upravo ova praksa pruža obilje eophodnih podataka i iskustava nezaobi- ıznih u teorijskom uopštavanju različitih oncepata i modela industrijalizacije i ɔcijalističkog preobražaja zemalja u raz- oju. Zbog toga je teško ne složiti se sa ɔkicom Hadži Vasilevom, koja analizom onkretnih istorijskih iskustava jednog bro- ı zemalja afričkog kontinenta u domenu ızvoja radničkog samoupravljanja i par- cipacije pokušava da nađe odgovore i na ıra teorijska pitanja, danas veoma aktuel- a u međunarodnom radničkom pokretu. ɔvo tim pre što su ta iskustva krajnje ontroverzno tumačili mahom francuski i nglo-saksonski autori koji su u njima astojali da prepoznaju elemente razvije- ıh društava, kojih objektivno nema niti e ih u skoroj budućnosti biti. Ne našavši ı, ovi autori, pomenimo Jana Klega, erža Koljčickog ili Daniela Gerina, nisu okazali razumevanje za nesporne domete rakse radničkog samoupravljanja u ovim emljama (pre svega u Alžiru, početkom ezdesetih godina).

Da bi se locirala praksa zemalja u raz- oju u istorijskoj genezi ovih koncepata, ladži Vasileva upućuje u svojoj knjizi na edeću osnovnu klasifikaciju situacija u ojima dolazi do izražaja učešće radnika u pravljanju privredom:

a. To je, pre svega, situacija danas ka- ıkteristična za brojne razvijene zapadne emlje u kojima je, pred naraslim snagama adničke klase, buržoazija prisiljena na zmicanje i davanje koncesija, dopušta- ıći radničkoj klasi sve veće učešće u pravljanju preduzećima (karakterističan nmer ovog tipa je bio spor između sindi- ata, s jedne, i organizacija poslodavaca, druge strane, pred Ustavnim sudom R Nemačke u Karlsrueu povodom Zakona o saodlučivanju iz 1976. godine, koji je marta ove godine okončan pobedom radničkih organizacija).

b. Druga situacija je karakteristična za zemlje u kojima je radnička klasa uspela da obori s vlasti buržoaziju i gde se osnovna dinamika društvenog razvoja sagledava u odnosu društva i socijalističke države.

c. Sasvim posebna situacija, koja se ne sme izjednačavati ni sa jednom već pomenutom, jeste ona u kojoj radnička klasa još objektivno nije u stanju — »kao što više nije u stanju ni klasa koja joj se suprotstavlja, klasa kapitalista — da se afirmiše kao uspešna snaga društva. To je slučaj u društvima nerazvijenih zemalja, kada na njihovo čelo dođu prosocijalistički orijentisane snage, koje i same teže da ubrzaju proces rasta i sazrevanje radničke klase i stimulišu i podstiču proces uvlačenja radnika u odlučivanje« (str. 11). Svakako, nerazvijeni materijalni uslovi, a naročito nerazvijena radnička klasa, koja često ima privilegovani položaj u ovim društvima, onemogućavaju širi razvoj samoupravljanja u proizvodnoj sferi, a još manje u globalnom društvenom sistemu. »Tamo gde su na vlasti revolucionarne snage koje nastoje da idu preko objektivnih mogućnosti — praksa afričkih zemalja to potvrđuje — dolazi i do veoma bolnih otrežnjenja i odstupanja ovih snaga«. Međutim, iako ne dolazi u pitanje ovakav stav Jokice Hadži Vasileve, zasnovan na dugogodišnjem praćenju procesa socijalnog prestrukturiranja u Africi, ipak treba ukazati na nekoliko činjenica. Početkom šezdesetih godina, nakon sticanja nezavisnosti Alžira, ovu zemlju je zajedno sa kolonijalnom administracijom napustio i gotovo ceo privredni rukovodeći i stručni kadar francuskog porekla, što je ekonomiju ove zemlje dovelo na ivicu sloma. U tim uslovima, mlada alžirska radnička klasa je spontano preuzela rukovodeće aktivnosti u brojnim preduzećima i na poljoprivrednim dobrima, reklo bi se sa ne manje uspeha od njihovih toliko hvaljenih francuskih kolega iz »Lipa«. Iako nije sasvim u kontekstu predmeta razmatranja ove knjige, potrebno je osvrnuti se i na neka slabije poznata iskustva Perua u kome je početkom ove decenije radnička klasa dosta pasivno očekivala početne inicijative vlade predsednika Huana Velaska Alvarada, usmerene ka uključivanju radnika u proces upravljanja, da bi danas vrlo oštro reagovala na pokušaje da se okrnje stečene pozicije. Čak i u Tanzaniji, zemlji čija radnička klasa ima sasvim skromne tradicije, divlji štrajkovi, kao reakcija na pogoršanje uslova rada i

samovolju stranih poslodavaca i menadžera, nisu retkost, o čemu Jokica Hadži Vasileva navodi niz upečatljivih primera. To u celini svedoči o tome da bi se napravila krupna greška ukoliko bi se danas potcenjivao i dogmatski vrednovao klasni i revolucionarni potencijal radnika ovih zemalja.

Iskustva progresivnih, socijalističkih pokreta, koja u svojoj knjizi analizira Hadži Vasileva, ukazuju na to da ideje o radničkom učešću u upravljanju privredom upravo imaju za cilj buđenje ovih potencijala. Prenošenjem odgovornosti na radnike i njihovim idejnim usmeravanjem, u zemljama u razvoju se želi stvoriti snažna radnička klasna osnova socijalistički orijentisanih razvojnih programa, radnički pokret čija bi uloga, pa i odgovornost bile neuporedivo veće nego u zapadnim društvima, upravo usled ukupne nerazvijenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Eminentni alžirski profesor Mahfud Gezali, komentarišući ciljeve radničkog učešća u upravljanju u zemljama u razvoju, dolazi do sličnih zaključaka kao i Hadži Vasileva. On smatra da postoje tri grupe ciljeva s obzirom na njihove osnovne funkcije: pedagoški, u smislu opšteg i stručnog obrazovanja radnika; tehnički, koji se svode na povećanje produktivnosti, usled veće zainteresovanosti radnika za proizvodne probleme, i idejno-politički, koji su usmereni ka srastanju radničke klase sa proklamovanim socijalističkim idejama i pokretima koji ih predstavljaju. Ova poslednja grupa ciljeva bi se mogla okarakterisati i kao svojevrsni oblik političke mobilizacije radnih slojeva ovih društava, na temelju progresivne, socijalističke platforme. (Prema prilogu ovog autora podnetog na sastanku Saveta međunarodnog istraživačkog projekta o radničkom samoupravljanju i participaciji u Međunarodnom centru za preduzeća u javnoj svojini u zemljama u razvoju, Ljubljana, decembra 1977).

Kako se u afričkim zemljama, i ne samo u njima, ove ideje ostvaruju u protivrečnim i složenim društvenim okolnostima i uslovima mešovitih ekonomija u kojima ima i elemenata kapitalističke privatne ali i socijalističke javne, pa i društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, iskustvo pokazuje da se državno vlasništvo i državna ekonomska funkcija u celini pojavljuju kao objektivno najpovoljniji okvir njihovog razvoja. To je razlog što Jokica Hadži Vasileva u drugom poglavlju svoje knjige, posvećenom privrednom angažmanu države, polemiše sa stavovima autora koji u odnosu radničko učešće — država vide nepomirljivu protivrečnost, nalazeći za to argumente u restriktivnom karakteru nekih državnih mera kojima je u prvoj polovini šezdesetih godina regulisan rad samoupravnih organa u Alžiru. Nasuprot njima, dr Hadži Vasileva ukazuje na činjenicu da se uloga države, i pored izvesnih devijacija, mora posmatrati u kontekstu njene funkcije glavnog socijalnog, ekonomskog i političkog *spiritus movensa* ovih zemalja. Široko elaborirajući privredne funkcije ovih država, autor dokazuje svoju tezu i obara stavove »radikalne leve kritike«, koja u državi vidi samo njene »levijatanske« aspekte, a ne i njenu objektivnu funkciju u sadašnjoj fazi razvoja ovih društava. Međutim, Hadži Vasileva upravo u tome uočava šansu da se širokim razvojem oblika radničkog učešća, koji su uvedeni u najvećem broju zemalja Afrike, i nalaze se tek u inicijalnim fazama, spreče etatističke devijacije i očuva demokratski i progresivni karakter čak i u tako složenim uslovima. Ona takođe ukazuje na činjenicu da već sam obim nacionalizovanog privrednog sektora svedoči o tome da glavni akcent u razvoju radničkog učešća mora biti stavljen upravo na ovaj sektor. Stvaranjem »nacionalnih društava« u Zambiji i Alžiru i »parastatalnih« (podržavljenih) preduzeća u Tanzaniji otvoreno je područje i stvoren okvir za delovanje radničkih komiteta i drugih oblika učešća. U filijalama multinacionalnih kompanija, prema navodima autora ove knjige, situacija se i dalje komplikuje usled delovanja stranih menadžera (o čemu se navodi niz interesantnih primera). Sučeljeni s nastojanjima stranih kompanija da maksimalno uvećavaju dobit koju izvlače upravo iz njihovih zemalja, organi radničkog učešća dobijaju i svojstva određene društvene kontrole nad poslovanjem ovih kompanija.

Analizom normativno-pravnih akata kojima je u Africi kodifikovana radnička participacija (i »alžirsko samoupravljanje«), autor pokazuje koliki je još jaz između normativnog i stvarnog. Navodeći kao primer sociološku studiju francuskog autora Klodin Šole o rezultatima i efektima samoupravljanja u alžirskom regionu Mitidža, Hadži Vasileva pokazuje koliko su revolucionarni »martovski dekreti« išli ispred realnosti. Iako postavljeni na revolucionarnoj osnovi, ovi dekreti su ostali bez značajnijih efekata u praksi. U svakom slučaju, njih je, prema ovom mišljenju, moguće shvatiti samo kao anticipaciju jedne buduće prakse, kreativnu anticipaciju, ali zato ne manje daleku od tadašnje

ılžirske stvarnosti. Iako je za mnoge kriti-
:are »alžirskog samoupravljanja« neuspeh
›martovskih dekreta« bio indikator poraza
'adnika u sukobu sa ojačalom birokratijom
nlade alžirske države, podaci Hadži Va-
ıleve ukazuju koliko na zanemarivanje
›bjektivnih okolnosti u kojima je ove pro-
›ise trebalo primeniti toliko i na jednu
›zbiljnu slabost ovog pokreta koja se ogle-
lala u nepostojanju političke organizacije
:oja bi u punoj meri mobilisala sve subjek-
ıvne faktore. Nadovezujući se na ovu
ezu Hadži Vasileve, treba dodati da je taj
aktor bio odlučujući i za krizu drugog po
načaju samoupravnog pokreta u zemljama
ı razvoju (izuzimajući, svakako, Jugosla-
'iju) — »peruanske revolucije«, koju je
akođe nepostojanje odgovarajuće politič-
:e organizacije dovelo u ozbiljnu krizu
takva organizacija u Peruu — SINAMOS
— bila je osnovana tek kada se opozicioni
›lok, grupisan oko APRA partije, kon-
olidovao i u znatnoj meri otežao širu
nobilizaciju radnika oko programa revo-
ucionarne vojne vlade). Na taj način,
:aključci do kojih dolazi Jokica Hadži
Vasileva analizom iskustava jednog re-
ziona dobijaju šire teorijsko značenje za
konstituisanje teorije socijalističkog preo-
bražaja zemalja u razvoju.

Ove konstatacije i teorijska uopštavanja zatim potvrđuju i završna poglavlja knjige u kojima se razmatra konkretna praksa razvoja radničkog učešća u Alžiru, Tanzaniji, Zambiji i NR Kongu, problemi birokratizacije i delovanja stranog kapitala, kao i uloga sindikalnih organizacija u koncipiranju i realizaciji radničkog učešća u ovim zemljama. Time Jokica Hadži Vasileva zaokružuje svoju komparativnu studiju ovih ideja i pokreta konstatujući da, i pored svih dilema, kontroverzi, pa i ozbiljnih otpora, praksa radničkog učešća u upravljanju preduzećima čini jedan važan korak u pravcu autentične socijalističke transformacije ovih zemalja i time daje svoj teorijski doprinos razvoju savremenog socijalizma.

Predrag Simić

Dragoljub Stojiljković: Teorija reprodukcije

(»Prosveta«, Niš, 1979, strana 104)

Knjiga *Teorija reprodukcije* predstavlja jedan od retkih radova u marksističkoj ekonomskoj teoriji u kojoj se analizira i istražuje društvena reprodukcija u svim njenim pojavnim oblicima, uz sve ekonomske posledice koje iz toga proizlaze.

Knjiga ima za cilj da pruži kompleksniji i širi uvid u objašnjenja i shvatanja društvene reprodukcije. Sam autor na jednom mestu u knjizi ističe: »...od uslova, načina, intenziteta, obima i strukture reprodukcije zavisi celokupni ekonomski i društveni život jedne zemlje. Otuda je razumljiv stalni interes, pre svega ekonomista, a i celog društva za pitanja reprodukcije«.

Najveća pažnja u studiji je posvećena analizi formiranja akumulacije, njene upotrebe, zatim realizaciji roba i usluga, privrednoj ravnoteži i neravnoteži, odnosno svim onim pitanjima koja su uvek aktuelna i interesantna, bez obzira na to kome tipu robne privrede pripada neka zemlja.

Knjiga *Teorija reprodukcije*, kako je već rečeno, predstavlja jedan od značajnijih teorijsko-analitičkih prikaza građanskih i marksističkih teorija o društvenoj reprodukciji. Rad je nastao kao rezultat višegodišnjih preokupacija i razmišljanja autora o problemima društvene reprodukcije, jer D. Stojiljković je pisac koji je ne samo dobar poznavalac Marksa i marksističke literature već i ekonomske literature uopšte.

Knjiga je podeljena na četiri zaokružene celine — poglavlja. U prvom poglavlju se razmatraju osnovni problemi društvene reprodukcije. Autor ističe da je u savremenim uslovima privrednog života realizacija roba i usluga od ogromnog značaja za normalni tok procesa društvene reprodukcije. Prema dr Dragoljubu Stojiljkoviću, savremena analiza društvene reprodukcije svoju teorijsku osnovu, kako za definisanje problema i zadataka tako i za traženje praktičnih rešenja, nalazi u Marksovoj teoriji reprodukcije celokupnog društvenog kapitala.

U drugom poglavlju se izlaže teorija društvene reprodukcije kod klasičnih i vulgarnih ekonomista, to jest teorije koje su preovlađivale sve do Marksa. Ovde autor, pre svega, izlaže teorije društvene

reprodukcije A. Smita, D. Rikarda, Seja, Sismondija, Maltusa i drugih. Sve do Marksa, problemi društvene reprodukcije rešavani su parcijalno, površno, čak teorijski pogrešno (Maltus, Mil), i, kritikujući Smita i ostale prethodnike, sâm Marks je često isticao da oni prekidaju istraživanje problema društvene reprodukcije baš na onim mestima gde ono postaje teško, ili, drugim rečima, gde su oni videli rešenja, on je tek tu video problem. Iz ovih razloga je dr Dragoljub Stojiljković najveći deo ove knjige posvetio analizi društvene reprodukcije koju su dali Marks i Lenjin, pa je knjiga mogla imati i naslov »Marksistička analiza društvene reprodukcije«, a da pri tome ništa ne izgubi na svojoj originalnosti i teorijskoj celini.

U trećem poglavlju autor razmatra Marksovu teoriju društvene reprodukcije, a prvenstveno niz veoma zanimljivih pitanja, na primer: reprodukciju i privrednu ravnotežu (neravnotežu), reprodukciju i akumulaciju, akumulaciju i investicije, multisektorsku shemu društvene reprodukcije itd.

U shemama proste i proširene društvene reprodukcije Marks pokazuje koji su uslovi potrebni da bi reprodukcija društvenog kapitala tekla normalno i bez poremećaja. Sheme predstavljaju idealne uslove proizvodnje i realizacije. Međutim, u praksi nije tako. Naime, ne postoji stalno stanje ravnoteže u privredi, kako je to u shemama prikazano. Dosadašnja analiza je pokazala uslove, to jest proporcije neophodne da proširena reprodukcija normalno teče. Te proporcije se ostvaruju više kao tendencija da se uspostavi stanje ravnoteže u privredi i time obezbedi potrebna proizvodnja.

Marksova teorija društvene reprodukcije prikazana je i analizirana veoma detaljno i originalno; ona je i danas aktuelna u uslovima rešavanja gorućih pitanja i problema inflacije, zaposlenosti, privrednog razvoja, cena i tržišta. Marksova teorijska i logička struktura predstavljena je kao ekonomski model, koji je jedini u stanju da potpuno objasni složene procese i tokove proizvodnje i potrošnje, ponude i tražnje, raspodele i cena, nasuprot građanskim teorijama i shvatanjima.

U poslednjem, četvrtom poglavlju autor obrađuje Lenjinov doprinos teoriji društvene reprodukcije, pri čemu stavlja poseban akcenat na njegovo tumačenje uloge i mesta cenovnog i tržišnog mehanizma u društvenoj reprodukciji, a posebno se zadržava na onim radovima u kojima Lenjin govori o bržem porastu I odeljka u odnosu na II odeljak društvene reprodukcije.

Ova, kao i prethodne autorove knjige, pokazuje njegov visok nivo teorijske ekonomske analize kao i dobro poznavanje istraživanih problema društvene reprodukcije. Kao jedna od prvih studija (knjiga) u nas koja obrađuje razne teorije društvene reprodukcije na celovit način, ona predstavlja solidnu teorijsku osnovu za dalja naučna istraživanja i rešavanje fundamentalnih pitanja našeg privrednog sistema, a posebno funkcionisanja tržišnog mehanizma i cena.

Dušan Zdravković

La philosophie Existentialistes, Marxistes, Personnalistes, Structuralistes

(»Nouveax philosophes« Charles — Henri Favord, 1977)

Početkom XX veka filozofska se misao razvijala u različitim formama i pravcima. Inspirisana problemima i dostignućima društvenih i prirodnih nauka, ona danas pruža niz protivrečnih »slika«. Šta se, u stvari, krije iza različitih savremenih filozofskih pravaca? Odgovor na to pitanje treba potražiti u delu *Filozofija*, koje je jedno od mnogobrojnih izdanja enciklopedije »Edma«. A njena nastojanja su zaista ambiciozna. Prema koncepciji biblioteke, prikupljaju se, klasifikuju, preciziraju, definišu ideje, kretanja, prikazuju ličnosti i njihova dela koja čine naše vreme i, s obzirom na svoju aktuelnost, predstavljaju nam »tokove« XX veka.

Svojim izdanjima iz različitih oblasti, na primer, iz filozofije, tehnike, kulture, politike, ova popularna biblioteka nastoji da odgovori na dva bitna pitanja: šta i ko?

U delu *Filozofija*, koje je zamišljeno kao filozofska lektira, prikazani su problemi na enciklopedijski način, što je ilustrovano snimcima, zatim je dat rečnik osnovnih termina, registar imena značajnih filozofa, kao i bibliografija najvažnijih dela glavnih predstavnika filozofskih pravaca o kojima se u ovoj knjizi govori.

Izbor filozofskih pravaca razmatranih u knjizi izvršen je na osnovu kriterijuma koliko su evoluirale misaone struje i naučne teorije koje su još »žive«, kao, na primer, egzistencijalizam, marksizam i druge i takvu ulogu one danas imaju u najnovijim putevima razvoja filozofije?

Kao i u drugim enciklopedijama, i u ovoj »se ne moraju obavezno čitati prve stranice da bi se razumele one poslednje«, jer svako može odmah naći ono što ga zanima.

Od filozofskih pravaca i naučnih teorija XX veka predstavljeni su: egzistencijalizam, personalizam, marksizam, strukturalizam i »novi filozofi«.

Nemački predstavnici egzistencijalizma pominju se samo koliko je to zaista potrebno da bi se prikazao uticaj i kontinuitet toga filozofskog pravca. Kao i u drugim tematskim celinama, i ovde središnje mesto pripada francuskim predstavnicima egzistencijalizma. Predstavnik i osnovni mislilac francuske varijante egzistencijalizma je Žan-Pol Sartr. Istovremeno, navode se filozofski pogledi Huserla, Kjerkegora, Hajdegera, kao i dalji i bliži izvori francuskog egzistencijalizma. Egzistencijalizam se kao filozofski pravac naročito raširio posle drugog svetskog rata. Između 1945. i 1960. godine zauzeo je snažne filozofske pozicije, što je odgovaralo realnosti tadašnje epohe. To je došlo do punog izražaja i u nemirnom i angažovanom stavu Ž.-P. Sartra.

Posle drugog svetskog rata francuski egzistencijalizam postao je moda, on je zajedno sa romanom ili dramom neposredno i snažno uticao na kulturnu klimu, čime je prevazišao, proširio svoje filozofske okvire.

Egzistencijalizam je u knjizi predstavljen kao reakcija na filozofiju racionalizma i filozofiju apsoluta. Čovek-pojedinac, pojedinačna egzistencija je polazište i centralni problem. Čovek je stranac u svetu, on je u njega bačen. Težina odgovornosti koja proizlazi iz njegove slobode za njega je samo osuda. Napušten, prepušten samome sebi, on se oseća usamljenim. Kao pojedinac, kao subjekt, čovek je slobodan da projicira samog sebe, da samoga sebe oblikuje. Prema egzistencijalizmu, egzistencija čoveka prethodi njegovoj esenciji, odnosno on sam čini od sebe ono što jeste. Znači, nikakav koncept, model ne predodređuje unapred čoveka za ono što će on biti, svaka individua stvara samu sebe. Iako je u knjizi prikazano da je izvor egzistencijalizma dehumanizacija savremenog sveta, nije objašnjeno da egzistencijalizam ostaje jednostrana filozofska koncepcija jer čoveka vidi jedino kao individualno biće, duboko svesno svoje prirode koja je ograničena samo na njega. Egzistencijalizam uspeva da pokaže samo jednu stranu složenosti čovekovog življenja, ne tražeći stvarne mogućnosti za izlaz čoveka iz takve njegove egzistencije.

O Emanuelu Munijeu, Morisu Nedonselu, Polu Rikeru, Žanu Lakroa i drugima govori se kao o najznačajnijim predstavnicima personalizma. Po njima, ljudska ličnost je najveća vrednost, a najbitnija je etička dužnost — samostalno i jedinstveno delovanje ličnosti. Personalizam se razvio u nekoliko različitih varijanti: teološku, psihologističku i druge. Personalisti nezavisnost ličnosti obično zasnivaju na hijerarhiji vrednosti, na transcendentnom »trećem carstvu«. Ličnost oni opredeljuju duhovnim kvalitetima. Po njima, specifično obeležje ličnosti nalazi se samo u duhovnoj aktivnosti. Ličnost je subjekt čija autonomija ima svoju osnovu u vrednostima. Kod različitih predstavnika personalizma nalazimo različite definicije vrednosti. Tako, na primer, Munije govori o objektivno-subjektivnom karakteru vrednosti. Po njegovom učenju, nije sasvim jasno kakva je uloga boga u stvaranju sistema vrednosti, iako je bog u njegovoj filozofiji predstavljen kao najviša ličnost.

Munije nastoji da dokaže da ideja o bogu kao najvišoj ličnosti služi kao oslonac individui u teškom, mukotrpnom izdizanju do personalizma.

S obzirom na probleme koje postavljaju, personalisti se nadovezuju, s jedne strane, na egzistencijalizam, a, s druge, na marksizam. Oni čine pokušaj da prevaziđu prethodnu filozofsku misao. Centralni problem je čovek pojedinac, čovek svakodnevice. Iako je ličnost u središtu njihovog filozofskog interesovanja, personalisti nastoje da odrede njeno mesto u kosmosu. Žan Lakroa kaže da ličnost treba shvatiti kao »napregnutost između individualnosti i univerzalnog«. Prema personalizmu, ličnost se može shvatiti ukoliko se objasni i sagleda u relaciji priroda — društvo. Neki predstavnici personalizma povezuju proces personalizacije sa procesom socijalizacije. Ličnost treba »vežbati« njenim uključivanjem u zajednicu, u kolektiv, u istoriju. Personalizam insistira na učešću i traženju zajednice koju su ličnosti slobodno stvorile.

Vrednosti treba inkarnirati u istoriju kolektivnom akcijom. One se rađaju i postavljaju, one se zasnivaju u »borbi«.

U ovoj knjizi, u jednom značenju, personalizam je predstavljen kao filozofija angažovanosti, koja se dotiče i egzistencijalizma i marksizma. Filozof kakav je Moris Nedonsel, kojeg nazivaju »metafizičarem personalizma«, čini pokušaj da poveže, da pokaže uzajamnost saznanja o čoveku i o zajednici ljudi. U delima Lakroa i Munijea personalizam se najviše približio marksizmu, ali se u ovoj knjizi ne govori o konkretnim dodirnim tačkama između njih.

U ovom delu već u početnim definicijama za marksističku filozofiju se kaže da uvek sadrži jedan bitan problem. Različiti autori svaki period razvoja Marksove misli na različite načine interpretiraju, pa se čak i jedno isto delo tumači različito. Između ostalog, kaže se da se formirao »institucionalni« marksizam, koji predstavlja oficijelnu doktrinu nekih zemalja i nekih partija, zatvarajući na taj način u njegove okvire i misao onih filozofa koji su bili politički angažovani. U stvari, takav se marksizam može, govoreći Sartrovim rečnikom, definisati kao »zaustavljeni marksizam«. U samom marksizmu treba razlikovati više »nijansi«. A sve to, sa svoje strane, dokazuje da se još intenzivno razmatra Marksovo delo.

Od istaknutih francuskih marksista ovde se pominju Anri Lefevr, Lisjen Goldman i Luj Altiser.

O Lefevru se kaže da je svojim delom mnogo doprineo popularisanju marksističke misli u Francuskoj. On se odlučno suprotstavio dogmatizmu u marksizmu, naročito posle drugog svetskog rata, a posebno staljinističkom ontologizmu, egzistencijalizmu i personalizmu. Središnji problem u njegovom učenju je otuđenje. Često govori o odvajanju određenih formi u buržoaskom društvu od njihove istinske sadržine, što za rezultat ima različite vidove otuđenja. Svojim delom *Kritika svakodnevnog života* na nov način prilazi čoveku svakodnevice, njegovim potrebama, nezadovoljstvima i teškoćama. Po njemu, marksizam je teorija ostvarivanja totalnog čoveka — razotuđenjem. On ukazuje na konkretne oblike deformacije i »gubljenja« čoveka u procesu robne proizvodnje u kapitalističkom društvu i u industrijalizovanom društvu uopšte.

Strukturalizam je u delu *Filozofija* prikazan šire, ne samo kao filozofski pravac već kao teorijsko i metodološko gledište u istraživanju nekih celina, kao što je oblast lingvistike, etike, kulture. On polazi od ideje totaliteta. Jedna celina se postulira, a različiti delovi se povezuju, prema njihovoj zavisnosti, u jednu celinu. Pod strukturom se podrazumeva konfiguracija činjenica. Ovde se navodi gledište Kloda-Levi Strosa, ističe se njegova inspirativnost i uticaj na ostale predstavnike strukturalizma. Pri tom nije data detaljna analiza njegovih pogleda, a ni polemikâ koje su oni izazvali, već se samo govori o njegovom shvatanju strukture. Po mišljenju Levi Strosa, struktura je zbir činjenica u trenutku pristupanja ispitivanju. Čovek je tip one strukture u kojoj živi. Struktura se može razumeti kao skriveni red ljudskog ponašanja i kao oruđe uz pomoć kojeg se otkriva »zakon promena«.

U osnovi strukturalizma je shvatanje čoveka kao intelektualnog bića koje stvara forme i značenja, kombinuje delove u celinu, u dve osnovne dimenzije, a to su: sinhronična i dijahronična.

Pojava takozvanih »novih filozofa« povezuje se sa »eksplozivnim« događajima u Francuskoj, maja 1968. godine. Misao »novih filozofa« shvaćena je kao »preokret« u filozofiji, kao razaranje. Po nekima od njih, i marksizam i frojdizam treba odbaciti zbog njihove »podređenosti« razumu »Zapada«.

Fransoa Šatle u svom delu *Filozofija profesora* govori o institucionalizovanoj filozofiji u osnovnom i visokom obrazovanju. On je osuđuje i odbacuje zato što »buržoaskoj ideologiji« omogućava da se »vrati« za nju korisnoj tradiciji.

Žan Fransoa Liotar, jedan od predstavnika ovog pravca, u svom učenju je inspirisan filozofskom koncepcijom Ničea. Njegova shvatanja su prikazana kao »aktivni« nihilizam. Uviđajući da se u savremenom društvu gube sve vrednosti, on se posebno zadržava na »krizi« vrednosti istine. Za razliku od nekih drugih predstavnika ovog pravca, on se u svojim kasnijim delima približio marksizmu i frojdizmu. Pisao je u čemu je razlika između Marksa i Frojda. Kao i drugi »novi filozofi«, i Liotar je u svojim razmišljanjima zaokupljen aktuelnim problemima savremenog društva; a to su za njega: revolucija, kapitalizam, politika, estetika, poezija.

Delo *Filozofija* rešava, u stvari, jedan problem: kako na enciklopedijski način prikazati filozofiju u sintetičkom, kratkom pregledu kada je poznato da je neophodno potrebno poznavati filozofsku tradiciju, istoriju filozofije, da bi se stekla prava predstava o savremenoj filozofskoj misli. Zato je ovim delom, koje prikazuje samo deo savremene filozofije, pružena tek prva informacija, dato elementarno objašnjenje određenih izabranih pojmova.

U težnji da se daju što preciznije definicije izabranih filozofskih pravaca, prvi je utisak da se time izbegava njihovo vrednovanje.

Čini nam se da je to i nemogućno postići u ovako zamišljenom enciklopedijskom prikazu savremene filozofske misli, jer je filozofska misao danas »živa« i njeno svođenje u okvire definitivnih, jednom zasvagda datih opredeljenja, ne može uroditi plodom. Zbog svoje pojednostavnjene leksikografske jasnoće delo *Filozofija* može se koristiti samo kao priručnik, odnosno podsetnik.

Vera Georgieva

»Naše teme«, br. 10/78.

Na uvodnom mjestu ovog broja časopisa »Naše teme« objavljen je tekst Bogdana Ćosića pod naslovom *Ekonomska nauka i privredna praksa*, u kojem autor raspravlja o preobražaju visokog obrazovanja iz područja ekonomskih znanosti. Obrazovanje stručnjaka tog profila mora danas na sveučilištu, kaže autor, dati i određenu stručnu specijalizaciju i međudisciplinarnu sintezu parcijalnih saznanja. Jer naučno-tehnička revolucija danas zahtijeva udruživanje rada velikog broja stručnjaka »koji imaju solidno obrazovanje u fundamentalnim naučnim disciplinama«.

Stoga je potrebno da se još u procesu nastave studenti sve više uvode u »metodologiju i tehniku istraživačkog rada jer se kreativna ličnost može formirati samo u obrazovnom sistemu u kojem je težište na aktivnom usvajanju saznanja, a ne na pasivnom preuzimanju. Već sadašnji stupanj društveno-ekonomskog razvitka zahtijeva takav nivo visokog obrazovanja u kojem će biti uspostavljen stalan odnos tih ustanova prema problemima i zahtjevima društvene prakse i stalno kritičko preispitivanje vlastitog rada« (str. 2 288).

O ekonomskoj problematici društvenog planiranja i raspodjeli dohotka pišu: Dragutin V. Marsenić, *Teorijski i institualni aspekti samoupravnog društvenog planiranja*; Branko Marković, *Realizacija principa raspodjele prema radu u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje*; Neven Mates, *Nacrt teorijskog okvira za razumijevanje nekih razlika u osobnim dohocima radnika*. I dok Branko Marković ističe da raspodjela prema radu nije samo cilj već i sredstvo za povećanje proizvodnje, jer ima »snažno povratno dejstvo na cjelokupan proces reprodukcije i povećanje dohotka, tako da se može reći da je raspodjela veoma važan faktor stvaranja dohotka«, Neven Mates upozorava na opasnost mjerenja pojedinačnog učinka ako se ne vodi briga i ne uzimaju u obzir razlike u uvjetima rada i međukvalifikacione razlike i, osim toga, sasvim »neopravdane razlike koje potječu od jednog oblika grupnovlasničkog prisvajanja i praktički samostalnog odlučivanja o raspodjeli dohotka«.

Zapažen je i prilog Štefice Bahtijarević, *O nekim društvenim dimenzijama religije i religioznosti*, u kojem, između ostalog, ističe da se religioznost najviše ispoljava u seosko-radničkoj populaciji stanovništva nižih kvalifikacija i obrazovanosti, uz slabiji materijalni status te populacije starije dobi i ženskog spola. Povijesno gledano, kaže autor, od vremena »kad je religija imala dominantnu ulogu, sadašnji proces ukazuje na opadanje njezine uloge u životu ljudi i svođenje samo na dio životnih okolnosti, u našim uvjetima i nebitnih za tokove i suštinu razvoja naše zemlje« (str. 2358).

Ipak, centralno mjesto u navedenom broju časopisa »Naše teme« svakako zauzimaju istraživanja ili, bolje reći, prijedlog za istraživanje fenomena nacije i međunacionalnih odnosa u uvjetima samoupravnog udruženog rada, koji je sačinjen na temelju zajedničke inicijative i rezultata marksističkih centara Srbije i Hrvatske, odnosno njihove radne grupe i zajednički organiziranih rasprava o navedenoj problematici. Navedeni prijedlog bi trebao da »potakne široku javnu naučnu raspravu o mogućnostima i putevima sistematskih i dugoročnih marksistički zasnovanih istraživanja problematike razvoja nacija i međunacionalnih odnosa u uvjetima samoupravne socijalističke transformacije jugoslavenskog društva«, kaže se u uvodu Prijedloga.

Autori Prijedloga ističu da u pristupu proučavanju navedene problematike treba poći od sagledavanja nacionalnog fenomena u kontekstu marksističke teorije o društvu, njegovom razvoju i preobražaju iz jednih oblika u druge, jer je nacija rezultat cjelokupnog razvoja i transformacije svih oblika ljudskog zajedništva. Stoga je potrebno uvažavati povijesni kontinuitet socijalnih kretanja u kojem su stvarane pretpostavke za pojavu i razvoj nacionalnih individualiteta, što je posebno važno za

procese na području naše višenacionalne zajednice.

Istraživanja bi trebala da razrade ekonomsku problematiku međunacionalnih odnosa koja je dosad nedovoljno proučena, jer su ekonomski procesi politički posredovani, pa se zbog toga mora sagledavati autonomna priroda ekonomskih procesa i njihova politička posredovanost. Zbog neravnomjernog ekonomskog razvoja javljaju se i određena proturječna kretanja koja valja respektirati i istovremeno uočavati mogućnosti za stalno rješavanje tih proturječnosti na općem kursu samoupravnog socijalističkog razvoja.

U istraživanje nacionalnog fenomena uključen je i nacionalizam kao društvena pojava koja je u uvjetima građanskog društva u izravnoj funkciji konzerviranja, odnosno očuvanja postojećeg načina proizvodnje i time izražava interese buržoazije, ističu autori Prijedloga, koja je teritorijalizirana u naciju. Stoga način proizvodnje valja uzimati za osnovicu nacionalnog individualiteta, za činioca oblikovanja i reproduciranja nacije kao globalne grupe ljudskog zajedništva uopće.

Autori Prijedloga za istraživanje nacionalnog fenomena i međunacionalnih odnosa ističu važnost kulturnih sadržaja i komuniciranja nacionalnih kultura kao i njihovo prožimanje u općejugoslavenskim okvirima. Zajednička kultura svih naroda i narodnosti koji žive u Jugoslaviji može nastajati, ističu autori, kao rezultat kontinuiranog stvaralaštva u radnim i nacionalnim sredinama. One se »mogu afirmirati i razvijati kao zajednički izraz onih vrijednosti koje su sadržane u prirodi jedinstvenog društvenog odnosa koji se uspostavlja, učvršćuje i razvija na cjelokupnom jugoslavenskom prostoru« (str. 2 380).

Na kraju je potrebno spomenuti i kritičko-polemički prilog Veljka Cvjetičanina, *Evrokomunizam i diktatura proletarijata*. Autor odbacuje tezu »ili demokracija i sloboda, ili diktatura i staljinizam«, i ističe da je samo za formalno-logično mišljenje diktatura nasilje, a demokracija sloboda, a za dijalektičko mišljenje između diktature i demokracije postoji opreka, ali i jedinstvo. Za prijelazni period je nužna diktatura proletarijata kao oblik dominacije vodeće uloge radničke klase s njezinim autentičnim samoupravnim asocijacijama.

Osim toga, u rubrici »Osvrti« navedenog broja »Naših tema« objavljen je i prilog Josipa Marinkovića o naučnom nazoru o svijetu kao odgojnom cilju i osvrt Nikole Poplašena na knjigu Predraga Radenovića, *Samoupravljanje — moć i iskušenja*, a zatim slijede opširni prikazi i recenzije knjiga te naših i stranih časopisa.

Josip Marinković ističe da naučni nazor o svijetu ne može biti jedan od odgojnih ciljeva, već samo jedini ili to uopće nije. »Nije svjetonazor dio odgojnog cilja, nego je upravo obrnuto, odgojni cilj je dio svjetonazora...« Ta je teza, kaže autor, neprimjerena »pojmu čovjeka kao bića prakse i samo je prividno utemeljena na filozofskim nazorima dijalektičkog materijalizma na koji se pozivlje, dok je njegova filozofska pozicija pozitivistička, i to u vrlo pojednostavljenoj interpretaciji,..«

Savo Pešić

»Samoupravno pravo«

(Tromesečni časopis za pitanja samoupravnog sistema)

Časopis »Samoupravno pravo« izlazi već punih pet godina u izdanju Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka. Iz analize objavljenih brojeva proizlazi da se časopis bavio najaktuelnijim problemima našeg samoupravnog sistema i da je postao tribina na kojoj su naučni i društveno-politički radnici razmatrali načelna pitanja i osnovne institute samoupravljanja, kao i probleme od praktičnog značaja za regulisanje odnosâ u organizacijama udruženog rada, društveno-političkim zajednicama i organizacijama, sudovima, komorama, bankama i drugim društvenim organizacijama. Pri tom se neprekidno nastojalo da se u časopisu održi utvrđen odnos između teorijskog razmatranja problema i izlaganja aktuelne problematike samoupravnog regulisanja odnosâ u praksi.

Radi ilustrovanja koncepcije časopisa i usmerenosti njegove sadržine, osvrnućemo se, ukratko, na neke od njegovih priloga iz protekle i prvoga broja ove godine, da bi se sagledalo kojoj problematici je poklanjana najveća pažnja i koji autori su bili angažovani u njenoj obradi.

U uvodnicima se uvek razmatraju aktuelna načelna pitanja. Tako je, na primer,

br. 2/78. objavljen članak Kire Gligo-ova *O ustavnosti i zakonitosti i ulozi ustav-ih sudova u razvoju samoupravne demo-ratije*. Govoreći o ustavnosti i zakonitosti ao našim bazičnim institucijama, autor tiče da ustavni sudovi i sudstvo uopšte ne ogu biti isključivi faktor zaštite ustav-osti i zakonitosti, jer su briga i odgovor-ost za temeljne vrednosti našeg društva ravo i obaveza svih društvenih činilaca. riga delegata koji odlučuju ne prestaje onošenjem odluke. Oni se i dalje staraju a njeno izvršenje i poštovanje, uz puno važavanje svega onoga što je ocenjeno ao društveno celishodno, odnosno u skla-u sa interesima radničke klase. Delegatski istem i naš sistem socijalističke samouprav-e demokratije izgubili bi svoju etičku odlogu ako bi se ozakonilo različito pona-anje u odlučivanju i izvršavanju sopstve-ih odluka, u poštovanju ustavnosti i akonitosti. Ovakvo shvatanje, po mišlje-ju autora, nije u suprotnosti sa jasnim i izuzetno značajnim posebnim obavezama oje ima ustavno sudstvo u pogledu zaštite ustavnosti i zakonitosti. Ono ukazuje na to la ustavno sudstvo u ostvarivanju svoje nisije nije prepušteno samo sebi i isključi-oj snazi sudskog postupka, već može da ačuna i da se osloni na delegatsku osnovu, la se njoj obraća i da očekuje da ona bude eposredni aktivni činilac. Oslanjanje us-avnog sudstva na delegatski sistem dvo-truko je značajno: prvo, kao šansa za de-ovanje preko najšireg političkog mehaniz-na, sve do neposrednih i konkretnih izvr-ilaca odluka, a zatim i kao autentični izvor nformacija o promenama koje nastaju u lruštvenim ekonomskim odnosima.

Dr Mijat Šuković u članku *Pluralizam amoupravnih interesa — izraz, integralni lio i uslov razvoja socijalističkog samoup-avljanja* (br. 4/78), pošto je naglasio da su luralizam i protivrečnost interesa realnost . ključni problem savremenog društva, stakao je da se odgovor na pitanje šta su lruštvena osnova, sadržaj i klasna suština luralizma samoupravnih interesa ne može naći u standardnoj sadržini pojma interes i luralizam. Samoupravljanjem, kao trećim astavnim delom pojma, spajaju se »plura-izam« i »interes«, čime se proširuje i isto-remeno koriguje njihova standardna sa-lržina. Nastaje »nov sadržaj, koji se pro-tire na brojna i važna područja, pokriva irok društveni prostor i raznovrsne od-nose, obuhvata i apsorbuje brojne elemen-e, čija je ukupnost višedimenzionalna i koji znače drugo i više od onog što je zbir abiraka — pluralizam i interesi — kada oni egzistiraju odvojeno, bez samouprav-ljanja kao vezujućeg tkiva, kao spoja«. Pošto je analizirao sadržinu ovog pojma i ukazao na to da je pluralizam samouprav-nih interesa sastavni deo marksističkog koncepta organizacije i razvoja društva i originalan doprinos njegovom razvoju, autor se, na kraju, zadržao i na pitanju pozicije i načina delovanja Saveza komu-nista u uslovima demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

Najzad, u prvom ovogodišnjem broju prof. dr Jovan Đorđević u članku *Indivi-dualna i kolektivna odgovornost* ističe da jed-no istorijski novo društvo, kao što je soci-jalističko samoupravno društvo, neizbežno zahteva postojanje i razvijanje sopstvene teorije odgovornosti, jer se u ovom društvu menja odnos između zajednice i čoveka, kao i čoveka i čoveka. Nastao je i nov odnos između prava, dužnosti i odgovornosti. Razrađujući pojam i sadržinu kolektivne odgovornosti, prof. Đorđević je naglasio da kolektivna odgovornost predstavlja ob-lik socijalizacije, odnosno kolektivizaciju javnih funkcija, i time organa institucija koji te funkcije vrše; ali predstavlja i pro-ces kolektivnog odlučivanja. U tom smislu, kaže između ostalog autor, kolektivna od-govornost je odbrana od lične vlasti i šire-nja arbitrarnosti u društvenom odluči-vanju. Kao takva, ona je korak dalje u demokratizaciji političkog sistema i njegovih institucija. Kolektivna odgo-vornost nije i ne sme biti odgovornost za sve i svašta. Kolektivna odgovor-nost ne sme biti zavesa za slabljenje ili prikrivanje individualne odgovornosti, kao što individualna odgovornost ne može preuzeti na sebe ona ovlašćenja i onu vlast iz kojih proizlazi kolektivna od-govornost. »Ona je izvor nove, socija-lističke društvene svesti i uslov razvijanja novih komunikacija, veza i odnosa između ljudi i između njih i njihovih institucija.« Na kraju članka autor razrađuje pretpo-stavke za postojanje i ostvarivanje odgovor-nosti uopšte, a posebno kolektivne odgo-vornosti.

U navedenim brojevima časopisa objav-ljen je i niz drugih zanimljivih priloga, koje zbog ograničenog prostora nismo u mo-gućnosti da prikažemo. Da bismo ukazali na problematiku koju časopis razmatra, navešćemo samo neke od njih: *Samouprav-na transformacija poslovnih banaka* (mr Mirko Vasiljević), *Organi uprave u politič-kom sistemu socijalističkog samoupravlja-nja* (Pero Krijan), *Karakter i uloga skupšti-na i izvršnih organa u delegatsko-skupštin-skom sistemu* (prof. Zlatija Đukić-Veljo-vić), *Osnovi sticanja dohotka prema Zakonu*

o udruženom radu (prof. Dragutin Šoškić), *Delegatsko-skupštinski sistem ostvarivanja vlasti* (prof. Ratko Marković), *Ustavni problemi društvenih dogovora u praksi* (Inge Kraljević), *Zajednička ulaganja sredstava organizacija udruženog rada sa stranim partnerima kao vid poslovne saradnje* (prof. Radomir Đurović), *Srednjoročni planovi u samoupravnom sistemu društvenog planiranja* (Vuko Medenica) i *Uticaj ustavnog koncepta informisanja na ostvarivanje delegatskog načina odlučivanja* (doc. Aleksandar Đurđev).

U svakom broju objavljuju se i pojedini samoupravni akti sa komentarima, primeri iz prakse sudova, sa komentarom istaknutih stručnjaka, zatim informacije o razvoju samoupravne misli i o praksi u svetu (na primer: Zorica Priklmajer-Tomanović, *Komunistička partija Francuske i samoupravljanje*; Sonja Liht, *Koncepcija i praksa demokratije u preduzeću u Mađarskoj*; Branislava Smiljanić, *Predlog švedskih sindikata o osnivanju fondova zaposlenih*) i iscrpna bibliografija radova o samoupravljanju i samoupravnom pravu.

I ovako sumaran pregled nekoliko poslednjih brojeva časopisa »Samoupravno pravo« ukazuje na njegovu orijentaciju: doprinos konstituisanju samoupravnog društva, i to doprinos stvaranju samoupravnog prava kao dela opšteg pokreta za stvaranje samoupravnog društveno-političkog uređenja.

Svetislav Aranđelović

PERIODICALS